ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УРСР

КРИМСЬКА ОБЛАСТЬ

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

В ДВАДЦЯТИ ШЕСТИ ТОМАХ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

КИЇВ — 1974

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

КРИМСЬКА ОБЛАСТЬ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА
ім. М. В. ФРУНЗЕ

І $\frac{0161-002}{М.222.(04)}$ 261—73

ЛЕНИН

СССР

Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв, міністр оборони СРСР А. А. Гречко і Перший секретар ЦК Соціалістичної єдиної партії Німеччини Еріх Хоннекер серед моряків Червонопрапорного Чорноморського флоту. 1972 р.

Вклейка надрукована на
Книжковій фабриці «Комуніст»

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ ТОМУ

Успішно втілюють у життя трудящі міст і сіл Союзу Радянських Соціалістичних Республік накреслену XXIV з'їздом КПРС широку програму комуністичного будівництва. Двічі орденоносна Кримська область УРСР — край розвинутої промисловості, інтенсивного сільського господарства й передової культури, всесоюзна здравниця. Далеко за межами республіки відома продукція промислових підприємств Криму — потужні плавучі крани, машини-автомати й автоматичні лінії для харчової промисловості, електромотори, телевізори. Рік у рік нарощує потужність хімічна промисловість, збільшує видобуток залізної руди Комиш-Бурунський комбінат, високоякісного флюсового вапняку — Балаклавське рудоуправління, дедалі більше риби доставляють у кримські порти судна Керченського управління океанічного риболовства та Севастопольського рибопромислового виробничого об'єднання «Атлантика». В Радянській країні і на міжнародних ринках славляться високоякісні кримські вина.

У братній сім'ї радянських народів трудящі Кримської, як і інших областей УРСР, беруть найактивнішу участь у розв'язанні корінних завдань створення комуністичного суспільства, завдань, що висунуті й обгрунтовані в Програмі КПРС, рішеннях з'їздів, доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» та інших партійних документах.

Під зорею Радянської влади Крим перетворився на край садів і виноградників, широких ланів пшениці й рису. Значного розвитку набуло тваринництво, овочівництво, вирощування ефіроносів. Інтенсифікації сільськогосподарського виробництва великою мірою сприяють благодатні води Дніпра, що прийшли у посушливі степи Північно-Кримським каналом.

Невпинно зростає матеріальний добробут і культурний рівень жителів області. За роки Радянської влади Крим став також краєм суцільної письменності. Тут з'явилося багато вищих навчальних закладів, наукових установ, театрів і кінотеатрів, сотні будинків культури й клубів.

Здійснюючи підписаний 1920 року В. І. Леніним декрет «Про використання Криму для лікування трудящих», Комуністична партія і Радянський уряд перетворили його на один з кращих курортів світу. Понад триста кримських санаторно-курортних закладів спроможні одночасно прийняти близько 100 тис. відпочиваючих. Їх обслуговує численний загін медичних працівників, у розпорядженні яких найновіші медична апаратура й устаткування.

Понад 5 млн. чоловік з усієї країни, десятки тисяч іноземних туристів приїздять кожного року на сонячний півострів — своєрідний заповідник пам'яток природи, історії й культури.

Пропонована книга — складова частина 26-томного видання «Історія міст і сіл Української РСР», що створюється на громадських засадах за постановою ЦК КП

України. На основі марксистсько-ленінської методології в ній узагальнено великий першоджерельний матеріал з історії населених пунктів Кримської області від найдавніших часів до наших днів.

У томі розповідається про народи, які населяли Тавріду в давнину та період середньовіччя, про приєднання краю до Російської держави, розкривається велике прогресивне значення цього історичного акту. У багатьох нарисах висвітлюється процес формування промислового пролетаріату, історія виникнення та діяльність соціал-демократичних організацій і груп у містах і селах Криму, показується, як після II з'їзду РСДРП, на якому була створена партія робітничого класу Росії на ленінських ідейно-політичних й організаційних принципах, більшовики Криму рішуче боролися проти меншовиків, есерів, буржуазних націоналістів, проводили велику агітаційну роботу серед робітників, селян, матросів і солдатів, висвітлюється участь трудящих Криму в загальноросійському визвольному русі.

У червні 1905 року на всю країну пролунав революційний вибух на броненосці «Потемкин». А в листопаді червоні прапори замайоріли на щоглах крейсера «Очаков» та інших кораблів.

В. І. Ленін, Центральний Комітет Комуністичної партії подавали партійним організаціям, трудівникам Криму постійну допомогу в їх боротьбі за зміцнення завоювань Великого Жовтня.

Під час громадянської війни Крим був ареною жорстоких боїв молодої Країни Рад з іноземними загарбниками та внутрішньою контрреволюцією. Трудящі півострова на чолі з більшовиками мужньо боролися проти німецьких окупантів та англо-французьких інтервентів, проти білогвардійських полчищ ставлеників Антанти — Денікіна і Врангеля. Восени 1920 року героїчні війська Південного фронту штурмом оволоділи перекопськими укріпленнями білогвардійців і повністю очистили кримську землю від ворога. З визволенням Криму нерозривно зв'язані імена М. В. Фрунзе, С. М. Будьонного, В. К. Блюхера, П. Ю. Дибенка, О. І. Городовикова, І. К. Грязнова, І. Ф. Федька та інших радянських полководців — героїв громадянської війни.

Після закінчення громадянської війни трудівники міст і сіл краю самовіддано працювали над відбудовою народного господарства, здійсненням планів соціалістичного будівництва в промисловості й сільському господарстві, у вирішенні завдань культурної революції.

Численні сторінки тому присвячені немеркнучим подвигам радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни, бойовим діям Радянської Армії в Криму. Понад місяць стримували радянські воїни натиск переважаючих сил ворога 1941 року на Перекопі. 250 днів і ночей тривала героїчна оборона Севастополя. Тут, біля стін чорноморської фортеці, на смерть стояли росіяни й українці, білоруси й азербайджанці, грузини й вірмени — сини й дочки багатонаціонального радянського народу, вражаючи світ сміливістю і мужністю. Немеркнучою славою вкрили себе радянські воїни в битві за Керченський півострів. Німецько-фашистським військам не вдалося скорити Крим: у горах і лісах відважно билися партизани, а в містах і селах активно боролися з ворогом безстрашні підпільники.

Навесні 1944 року війська 4-го Українського фронту та Окрема Приморська армія при сприянні Чорноморського флоту завдали нищівного удару по гітлерівському військовому угрупованню, відрізаному на півострові, і 12 травня завершили розгром ворога. 126 учасникам визволення Криму Радянський уряд присвоїв звання Героя Радянського Союзу. Багато військових з'єднань одержали почесні найменування «Перекопських», «Сиваських», «Керченських», «Феодосійських», «Севастопольських», «Сімферопольських», «Ялтинських», «Євпаторійських».

Високо оцінені видатні заслуги перед Батьківщиною, масовий героїзм, мужність і стійкість, виявлені трудящими Севастополя і Керчі, воїнами Радянської Армії, Військово-Морського Флоту в роки Великої Вітчизняної війни. На ознаменування 20-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні

Президія Верховної Ради СРСР 8 травня 1965 року прийняла Указ про вручення місту-герою Севастополю ордена Леніна і медалі «Золота Зірка». Чорноморський флот був нагороджений орденом Червоного Прапора. А 14 вересня 1973 року на відзнаку 30-річчя розгрому фашистських військ при визволенні Криму Указом Президії Верховної Ради СРСР Керчі присвоєно почесне звання міста-героя з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка».

У книзі розповідається про перші важкі післявоєнні роки відбудови народного господарства й культури, про вклад трудящих області в побудову розвинутого соціалістичного суспільства. У нарисах і довідках розкривається животворна сила дружби народів Радянської Вітчизни. Вся країна взяла участь у відродженні з руїн і попелу Севастополя й Керчі, у відбудові зруйнованих німецько-фашистськими загарбниками промислових підприємств, сільського господарства, здравниць. Виявом безмежного довір'я, дружби й братерства між російським та українським народами була передача Президією Верховної Ради СРСР Кримської області з РРФСР до складу Української РСР у 1954 році, коли вся країна відзначала 300-річчя возз'єднання України з Росією.

Під керівництвом Комуністичної партії, з братерською допомогою всіх радянських народів трудівники Криму з кожним роком добиваються нових успіхів у господарському й культурному будівництві. Загальнонародним визнанням їх вагомого внеску в справу комуністичного будівництва було нагородження області 1958 року орденом Леніна, а 1970 — орденом Трудового Червоного Прапора. Включившись у всенародне соціалістичне змагання, трудящі Криму широко розгорнули боротьбу за дострокове завершення планів дев'ятої п'ятирічки. Торжество ідей Великого Жовтня, ленінська національна політика яскраво втілюються в новій, щасливій долі трудівників міст і сіл області. В області — 97 Героїв Соціалістичної Праці, серед них робітники, колгоспники, представники радянської інтелігенції.

У написанні історії міст і сіл області взяла участь широка громадськість: викладачі вузів і шкіл, журналісти, працівники архівів, музеїв, бібліотек, учасники Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, ветерани праці, партійні й радянські працівники. Під час підготовки тому були широко використані документальні матеріали партійних і державних архівів Москви, Ленінграда, Києва, Сімферополя та інших міст, спогади учасників революційного руху, Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, а також статистичні матеріали, історичні праці, періодична преса.

Керівництво підготовкою видання здійснювала Головна редакційна колегія. Науково-методичну допомогу в роботі подавали Інститут історії СРСР АН СРСР та Інститут історії АН УРСР. Наукове редагування тому та підготовку його до друку здійснила Головна редакція Української Радянської Енциклопедії Академії наук УРСР.

Редколегія складає щиру подяку всім, хто допомагав створювати цю книгу.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ за КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

СІМФЕРОПОЛЬ	Міста з населенням 100 000–300 000 чол.	Армянськ	Селища міського типу з населенням понад 10 000 чол.
ЯЛТА	Міста з населенням 30 000–100 000 чол.	Леніне	Селища міського типу з населенням до 10 000 чол.
Бахчисарай	Міста з населенням 10 000–30 000 чол.	*Орлине*	Села
Старий Крим	Міста з населенням до 10 000 чол.		

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ за АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Центр області
- Центри районів
- Міста республіканського і обласного підпорядкування
- Інші населені пункти

Канали

Залізничний пором

МАСШТАБ

12 0 12 24 36 км

КРИМСЬКА ОБЛАСТЬ

Кримська область розташована на півдні Європейської частини СРСР, займає Кримський півострів. На заході та півдні вона омивається Чорним, на сході — Азовським морями, на півночі межує з Херсонською областю. Утворена область 30 червня 1945 року. В складі Української РСР — з 19 лютого 1954 року. Площа — 27 тис. кв. км. Населення — 1942,4 тис. чоловік. Середня густота населення — 71 чоловік на 1 кв. км. У містах і селищах міського типу проживає 1263,6 тис. (65 проц.), у селах — 678,8 тис. (35 проц.) жителів.

У складі області — одне місто республіканського, 7 — обласного, 6 — районного підпорядкування, 50 селищ міського типу, 14 районів, 192 сільські Ради, а всього — 1175 населених пунктів, у т. ч. 64 міських, 1111 сільських.

Рельєф Кримського півострова різноманітний. Північна та центральна частини його — рівнина, яка на заході (Тарханкутський півострів) та на сході (Керченський півострів) поступово переходить у пагорби й височини. У південній частині трьома паралельними пасмами піднімаються гори, розділені неширокими долинами. Вздовж Південного берега — від Севастополя до Феодосії — близько 150 км довжиною і до 50 км шириною тягнеться Головне пасмо Кримських гір. Найвища їх точка Роман-Кош (1545 м).

Область багата на корисні копалини. Велике народногосподарське значення мають залізні руди Керченського півострова, різні вапняки, що залягають майже скрізь, мергелі, глини, піски та піщаники, гравій, галька, діорити і мінеральні солі численних соляних озер степового Криму і Сиваша. У Джанкойському районі й на Тарханкутському півострові є запаси природного газу. На Керченському і Тарханкутському півостровах виявлено родовища нафти. Багато мінеральних джерел, відомих своїми лікувальними властивостями.

На Південному березі Кримського півострова клімат середземноморський, безморозний період триває тут близько 250 днів; у степовому Криму — помірно

жаркий, посушливий; на Керченському півострові — сухий, з м'якою зимою і жарким літом.

Річки Криму порівняно невеликі і маловодні. Головні з них — Чорна, Бельбек, Кача, Альма, Салгир, Кучук-Карасу, Біюк-Карасу, Індол беруть початок на Головному пасмі Кримських гір і течуть на захід і північ. Влітку багато їх пересихає. На Керченському і Тарханкутському півостровах та в переважній частині Північного Криму річок немає. Тут створено багато штучних водоймищ. Водосховища споруджено також на ріках Біюк-Карасу (поблизу Білогірська), Альмі (село Новопавлівка), Качі (біля Бахчисарая), Бельбеку (біля с. Щасливого), Чорній (у Байдарській долині). 1956 року збудовано Сімферопольське, в 1966 — Партизанське водосховища.

Винятково важливе значення для рівнинного Криму має Північно-Кримський канал, спорудження якого розпочато 1961 року. Його трасу прокладено по Перекопському перешийку до Джанкоя, потім — до залізничної станції Владиславівка і далі на Керч.

Рівнинній частині Криму і Керченському півострову властива трав'яниста степова рослинність, передгір'ям — лісостепова, схили гір вкриті лісами. Нагір'я безлісі: це високогірні луки, що чергуються з оголеними вапняками. На Південному березі півострова ростуть кипариси, кедри, магнолії, пальми, лавр, пробковий дуб та інші субтропічні рослини.

Небагатий, але своєрідний тваринний світ Криму. Тут водяться кримський олень, кримська козуля, кримська гірська лисиця та інші ендемічні тварини.

Територія Кримського півострова, як і Західно-Кавказьке узбережжя, була одним з найважливіших центрів розселення людини в найдавніші часи. У передгірській та гірській частинах Криму (нинішні Бахчисарайський, Білогірський, Сімферопольський райони), в печерах, під навісами скель і в гротах досліджено близько 20 стоянок людей епохи раннього палеоліту (100—30 тисяч років тому), що займалися облавним мисливством. Серед них найдавніша — широко відома стоянка в гроті Кіїк-Коба (біля села Курортного Білогірського району). Тут знайдено найдавніші поховання людини, що дають змогу антропологам уточнити реконструкцію загального вигляду неандертальців, які населяли територію Криму 100 тисяч років тому. Влітку 1973 року поблизу Білогірська, в урочищі Ак-Кая, виявлено ще одне неандертальське поховання. Значний інтерес становить також зроблена на основі знахідки в селі Старосіллі, біля Бахчисарая, реконструкція «старосільського хлопчика», якому, як вважають вчені, притаманні неандертальські та кроманьйонські риси. Кроманьйонці, які заселяли Кримський півострів в епоху пізнього палеоліту (30—13 тисяч років тому), займалися, крім мисливства, ще й рибальством. Про це свідчать кістки лосося та вирезуба, знайдені в пізньопалеолітичній стоянці (Сюрень I) біля села Танкового Бахчисарайського району.

Найвідоміші мезолітичні стоянки (12—8 тис. років тому) досліджено неподалік Севастополя (грот Мурзак-Коба) та біля села Широкого в Севастопольській зоні (грот Фатьма-Коба). Тут виявлено також 2 поховання кроманьйонців[1]. У цей період значного розвитку набуває рибальство. Завдяки винайденню лука досконалішим стає мисливство.

У період неоліту (V—III тис. до н. е.) людина посту-

У Кримському заповідно-мисливському господарстві. 1969 р.

[1] Материалы и исследования по археологии СССР, вып. 81. М.—Л., 1960, стор. 15, 28, 29, 32, 68.

лово переходить до відтворювальних форм господарства — примітивного скотарства і землеробства, створюються передумови для більш тривалої осілості. Збільшується кількість стоянок і поселень відкритого типу, які трапляються як у гірському, так і в степовому Криму. Найбільш заселеною в той час була південно-західна частина передгірного та гірського Криму — територія нинішніх Ялтинської (Сімеїз, Гурзуф), Алуштинської (Алушта, Ізобільне, Малий Маяк, Малоріченське, Фрунзенське) зон, Сімферопольського (Кам'янка, Мазанка, Миколаївка, Костянтинівка, Чистеньке) та Білогірського (Білогірськ, Зуя, Курортне, Багате, Овражки, Голованівка) районів. Залишки поселень епохи неоліту виявлено також у Севастопольській зоні (Ласпі) і в східній частині Криму — на Керченському півострові (Горностаївка Ленінського району) та в Феодосії.

Голова «старосільського хлопчика» доби раннього палеоліту. Реконструкція М. М. Герасимова. 1954 р.

Неолітичне населення, що жило в гірській частині півострова, походило, на думку вчених, від місцевого населення епохи мезоліту. Неолітична культура степової зони Криму розвивалася в тісному контакті з Приазовсько-Дніпровською культурою. Про це свідчать неолітичні поселення та могильники, виявлені в Кіровському (Дальні Комиші) та Красноперекопському (Ішунь, Вишнівка, Долинка, Воїнка) районах[1].

Зв'язки Кримського півострова і особливо його північної частини з причорноморськими степами продовжують зміцнюватися у період міді та бронзи. У III — на початку II тисячоліття до н. е. на території Криму співіснували дві групи скотарських племен, яким було відоме й землеробство. Одна з них (деякі вчені вважають її місцевою) займала територію головним чином гірського Криму, але поширювалась і в його степовій частині (племена т. зв. кемі-обінської культури). Інша, що прийшла з приазовських степів (носії ямної культури), заселяла степову частину Криму, але проникала також у його передгір'я й гори. У пізніший час — у II та на початку I тисячоліть до н. е. місцеве населення було тісно зв'язане як з племенами Причорномор'я, так і з населенням Чорноморського узбережжя Кавказу[2].

Не обриваються ці зв'язки і в період поширення заліза (в південній частині Східної Європи — VIII—VII ст. до н. е.). Вважають, що відомі за писемними джерелами кіммерійці, які в VIII—VII ст. до н. е. жили в основному в Північному Причорномор'ї, селилися також у Криму. Об'єднані в сильний воєнний союз, вони здійснювали переможні походи в Передню та Малу Азію, куди згодом, у VII ст. до н. е., переселилися під натиском скіфів, які прийшли зі Сходу. Та частина кіммерійців, що залишилася в Криму, була асимільована пришельцями-скіфами і частково таврами.

Скотарсько-землеробські племена таврів, походження яких не з'ясовано, в IX—III ст. до н. е. заселяли прибережну та гірську частини Криму. Їхні сховища, поселення й могильники відомі в Севастопольській, Ялтинській, Алуштинській зонах, Сімферопольському, Бахчисарайському та Білогірському районах. Таврами

Палеолітична стоянка. Печера Чокурча. 1957 р.

[1] Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971, стор. 137.

[2] Журн. «Советская археология», 1966, № 2, стор. 12—15; 1968, № 1, стор. 121, 122, 133; Археологія Української РСР, т. 1, стор. 257—263, 278; т. 2, стор. 10—12.

називали їх греки[1]. Одним з перших подає відомості про таврів та місцевість, яку вони заселяли — Тавріку — давньогрецький історик Геродот. Основним заняттям таврів було скотарство, в долинах річок вони займалися землеробством, а у прибережних районах — рибальством. Розвинутим було також гончарство, ткацтво, обробка дерева, кістки, металів, каменю. Перебуваючи на стадії патріархально-родового ладу, таври жили невеликими замкнутими родами і навіть у III ст. до н. е. продовжували користуватися не лише бронзовими, а й кам'яними знаряддями.

Кочові скіфи-скотарі, які перемогли в VII ст. до н. е. кіммерійців і підкорили землеробські племена Подніпров'я, ще до походів у Європу являли собою племінне об'єднання такої сили, з якою змушена була рахуватися й могутня Ассірія. Як свідчать писемні джерела, вона намагалася укласти (і, очевидно, уклала) із скіфами воєнний союз[2]. У IV ст. до н. е. на чолі скіфського племінного об'єднання, центр якого був розташований на Дніпрі біля сучасного міста Кам'янки-Дніпровської Запорізької області, стояв цар Атей, що навіть карбував монети зі своїм зображенням. Володіння скіфів займали всю степову частину Кримського півострова[3]. Саме до IV ст. до н. е. належать багаті поховання, виявлені поблизу Керчі в скіфських курганах: Павлівському, Царському і особливо в Куль-Обі. Значний інтерес становить поховання одного із скіфських вождів, виявлене в кургані Куль-Оба. Велика кількість знайдених у ньому золотих прикрас належить до кращих зразків ювелірного мистецтва.

На кінець III ст. до н. е. територія Скіфської держави під натиском сарматів, що прийшли з-за Дону, зменшилася. Вона обмежувалася тепер степовим Кримом і прилеглим до Перекопського перешийка Нижнім Придніпров'ям. Столицею цієї т. зв. Малої Скіфії стає Неаполь (Нове Місто), нині околиця Сімферополя[4]. Крім Неаполя, в Криму існували відомі з писемних джерел скіфські міста Хабей, Палакіон та інші.

Протягом кількох століть історія Скіфської держави була тісно пов'язана з історією античних міст-колоній, що виникли на північних берегах Чорного моря в VII—V ст. до н. ери. Найвідомішим серед них був Пантікапей (нині Керч) — центр Боспорського царства. Воно утворилося близько 480 р. до н. е., після того як грецькі рабовласницькі міста-колонії — Мірмекій, Тірітака, Німфей, Порфмій, Парфеній, Кітей, Кіммерік, Фанагорія, створені переважно у VI—V ст. до н. е. на Керченському і Таманському півостровах, об'єдналися навколо Пантікапея[5]. Під контролем цього царства перебувала одна з головних торговельних магістралей античного світу — Керченська протока. Багато міст Боспорського царства були портами і центрами торгівлі. У них широко розвивалися ремесла — метало- та каменеобробні, керамічні, ткацькі й особливо ювелірні. Але основу господарського життя Боспорського царства становило землеробство. Боспор був головним постачальником хліба та інших сільськогосподарських продуктів для грецьких міст Балканського півострова і Малої Азії. Політична влада в грецьких державах належала виключно рабовласникам. Дуже гострою була класова боротьба між рабовласниками й рабами.

У 107 р. до н. е. в Боспорській державі під керівництвом Савмака спалахнуло велике повстання рабів та експлуатованих міських низів, переважно скіфів, що тривало майже рік. Воно було придушене армією і флотом понтійського царя Мітрідата VI Євпатора, під протекторат якого віддав себе і свою державу боспорський цар Перісад V[6].

---

[1] Журн. «Вестник древней истории», 1939, № 3, стор. 72—78.

[2] Советская археология, т. 19. 1954, стор. 148; Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971, стор. 44,

[3] А. П. Смирнов. Скифы. М., 1966, стор. 20—140; А. Штамбок. Из царства Атея в Неаполь Скифский. М., 1968, стор. 88.

[4] Археологія Української РСР, т. 2, стор. 185, 244.

[5] В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. М.—Л., 1949, стор. 3.

[6] Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1957, стор. 277—281, 284, 285; Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, стор. 12—15; Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Сборник статей. Л., 1968, стор. 81—95.

Одним з найважливіших районів античної цивілізації в Криму був також Херсонес — демократична рабовласницька республіка, заснована в V ст. до н. е. в південно-західній частині Кримського півострова. У IV—III ст. до н. е. до Херсонеської хори (підпорядкованої Херсонесу землеробської території) входило все західне узбережжя Криму, в т. ч. портові міста Керкінітіда (сучасна Євпаторія) та Прекрасна Гавань (Чорноморське), а також Гераклейський півострів. Основними господарськими заняттями херсонесців були виноградарство і виноробство, рибальство, а також посередницька торгівля хлібом, що надходив сюди із степової частини Криму й експортувався до Греції.

Руїни стародавнього Пантікапея. Фото 1972 р.

Вищий орган влади в державі — народні збори — складалися з членів рабовласницької общини — громадян Херсонеса. Повноправними громадянами міста-колонії були рабовласники-чоловіки, його уродженці. Жителі інших міст одержували ці права в особливих випадках — за визначні заслуги і лише за рішенням народних зборів. Державний і суспільний лад Херсонеса яскраво характеризує громадянська присяга херсонесців — найцінніша антична епіграфічна пам'ятка початку III ст. до н. е.

У II ст. до н. е. запеклу боротьбу з Херсонеською республікою за портові міста вело Скіфське царство. Скіфський цар Скілур оволодів західним узбережжям і Керкінітідою та Прекрасною Гаванню. Проте херсонесці за допомогою армії понтійського царя Мітрідата VI Євпатора, якою командував полководець Діофант, повернули втрачені землі. Зазнав невдачі у війні з Херсонесом, незважаючи на допомогу сарматського царя, і син Скілура — Палак. Відбивши другий напад скіфів, Діофант оволодів їхньою фортецею Хабеєм, а також столицею Скіфії Неаполем[1].

Але ослаблений війнами зі скіфами Херсонес у I ст. до н. е. потрапляє в залежність від Боспорського царства. Понад чверть століття Мітрідат вів виснажливі для Криму війни з Римською імперією. Після його поразки 63 року до н. е. в Криму поступово поширюється влада Риму[2]. За допомогою Римської імперії рабовласницькі держави Херсонес та Боспорське царство в II ст. н. е. відбили новий наступ скіфських царів. Боспорські царі Аспург, Котіс II, Савромат II навіть розширили свої володіння, підкоривши Скіфську державу[3]. Проте загальна криза рабовласницької системи, яка загострилася в III ст., призвела до того, що Боспорське царство не змогло протистояти руйнівному натиску кочових племен, які наступали з північного сходу, і наприкінці IV ст. під ударами гуннів припинило існування.

Античні держави Північного Причорномор'я відіграли в історії півдня нашої країни та історії Криму прогресивну роль. Створена в цих державах висока культура справила помітний вплив на розвиток культури місцевих племен у наступний період[4].

У V—VIII ст. на території півострова зароджуються феодальні відносини, які, розвиваючись, у IX—X ст. призводять до утворення феодальних князівств. Збереглися руїни середньовічних поселень, фортець, монастирів у південно-західному Криму — Ескі-Кермен, Киз-Кермен, Чуфут-Кале, Качі-Кальон та ін. Деякі

---

[1] Археологія Української РСР, т. 2, стор. 245, 246; Нариси стародавньої історії Української РСР, стор. 297, 298.

[2] Нариси стародавньої історії Української РСР, стор. 285.

[3] Археологія Української РСР, т. 2, стор. 246.

[4] Там же, стор. 278

з них називають печерними містами, оскільки тут уціліло багато споруд, висічених у скелях. Історія цих поселень простежується з VI ст. Жили в них нащадки скіфів і таврів (дуже сарматизовані, що змішалися з греками).

У 80-і роки VII ст. на східний Крим поширилося панування Хозарського каганату, який протягом усього VIII ст. вів боротьбу за Крим з Візантією. На початку IX ст. він змушений був відмовитися від більшості кримських земель[1]. Після цього посилення впливу Візантії в Тавріці сприяло утворенню візантійської Херсонеської феми (військово-адміністративного округу), що з часом розширилася до «феми кліматів», яка включала укріплені поселення (клімати) гірського Криму.

Вже у VIII столітті в Крим проникають і селяться тут слов'яни. Військо русів, очолюване новгородським князем Бравліном, здійснило у цей період похід вздовж побережжя Криму — від Херсонеса до Керчі. Слов'яно-руси, що були відомі як хоробрі і досвідчені моряки, ходили походами навіть на Каспій. У 907, 911, 944 роках відбулися переможні походи київських князів на Візантію. 944 року між Візантією та Київською Руссю укладено угоду про мир, яка відбила нове співвідношення сил: київський князь Ігор зобов'язався навіть захищати Візантію і, зокрема, не пускати до візантійських володінь у Криму болгар. З цієї угоди випливає, що Русь мала в Криму підвладні землі[2]. Тут відомо досить багато знахідок різних предметів слов'яно-руського походження. Так, зокрема, в Херсонесі та в південно-східній частині Криму знайдено слов'яно-руські мечі, візерунчасті наконечники піхов до них та іншу зброю, культові предмети з написами давньоруською мовою, прясельця із овруцького шиферу, слов'янський посуд тощо. Слов'янські речі, знайдені в Судаку, дають змогу припускати існування тут руської слободи. Чимало слов'ян було в IX—X ст. і серед жителів Херсонеса (в давньоруських літописах він називається Корсунем). Відомо, що в 60-і роки IX ст. слов'янський проповідник Кирило знайшов у Корсуні євангеліє і псалтир, «руським письмом написані». Є також свідчення про економічні, політичні та культурні зв'язки Київської Русі з Корсунем. Корсунь був важливим посередником у торгівлі між Руссю та Візантією. У X ст. політичний вплив Русі в Тавріці та Херсонесі зміцнів. Це значною мірою визначило в 988 році успіх походу київського князя Володимира на Корсунь[3]. Завдяки корсунському походові і шлюбу з візантійською царівною Володимир зміцнив вигідні для Києва зв'язок з Корсунем і союз з Візантією.

У X—XII ст. східна частина півострова входила до складу давньоруського Тмутараканського князівства, розташованого в гирлі Кубані, на Таманському півострові. У складі Тмутараканського князівства була Керч, а також деякі інші міста Криму. Це засвідчується і археологічними знахідками, виявленими на Таманському півострові та Керченському березі. Напис 1068 року на мармуровій плиті, яка дістала назву Тмутараканського каменю, з вирізьбленим на ній давньоруським текстом гласив, зокрема, що князь Гліб Святославович міряв відстань «від Тмутаракані до Корчева» (Керчі). Арабські географи X-XII ст. називали Чорне море Руським, а Керченську протоку — «гирлом Руської ріки»[4]. Жваву торгівлю з Київською Руссю вело місто Сугдея (Солдайя, Судак, в давньоруських джерелах Сурож), що виникло ще в III ст. н. е.[5] Сурож згаданий у «Слові о полку Ігоревім» поряд з Тмутараканню і Корсунем[6].

У XIII ст. на Русі з'являються «сурозькі гості» — купці-сурожани, що торгували шовком, бавовняними та легкими шерстяними тканинами, сіллю, закупали руські товари[7].

---

[1] История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 1. М., 1966, стор. 438—445.
[2] Очерки истории СССР. Период феодализма. IX—XV вв., ч. 1. М., 1953, стор. 73, 84, 85.
[3] Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии, т. 3. Симферополь, 1929, стор. 99—112.
[4] Очерки истории СССР. Период феодализма. IX—XV вв., ч. 1, стор. 400—404.
[5] Полное собрание русских летописей, т. 2. М., 1962, стор. 220.
[6] Слово о полку Игореве. М., 1954, стор. 6.
[7] Марко Поло. Путешествие. Л., 1940, стор. 261.

Сурож — перше з міст Східної Європи, що зазнало навали монголо-татарських завойовників, які захопили і пограбували його в січні 1223 року[1]. Через короткий час, 1239 року, монголо-татарські орди загарбали весь півострів. Оселилися вони головним чином у степовій смузі[2]. Підкоривши місцеве населення, татарські феодали привласнили його землі. Згодом на цих землях склався Кримський улус Золотої Орди. Центром улусу стало місто Солхат, оточене фортечними мурами, ровом і назване Кримом (тепер Старий Крим), що татарською мовою означає «рів». Поступово ця назва поширилася на весь півострів[3].

Все життя Криму тоді цілком залежало від Золотої Орди. У Солхаті жив намісник золотоординського хана[4]. Монголо-татарські завойовники проявляли виняткову жорстокість до місцевого населення. Так, у 1298 році після пограбування і розорення Сурожа вони забрали в полон більшість жителів міста. Сурож було підпалено з усіх боків. Татари грабували християнські храми, знімали церковні дзвони, нищили ікони[5]. Підкорені жителі півострова — алани, половці, слов'яни, вірмени, греки та ін. — змушені були платити завойовникам данину — грішми, продуктами сільського господарства, ремісничими виробами.

Південна, прибережна частина Криму наприкінці XIII ст. потрапила під владу генуезців, колонія яких Кафа (Феодосія) фактично стала центром самостійної, хоч і залежної номінально від Генуезької республіки, держави. Перші відомості про генуезьку колонію належать до 1289 року, коли Кафа була головним опорним пунктом генуезців у Криму. У другій половині XIV ст. генуезці значно розширили свої володіння, захопивши в 1357 році Чембало (сучасна Балаклава), а в 1365 році — Солдайю (Судак). Після 1380 року вони поширили свою владу до Керченського півострова[6].

Через Кафу та інші генуезькі колонії йшла жвава транзитна торгівля товарами Сходу й товарами, що надходили з російських та українських земель. У приморських містах і селах Криму точилася гостра класова боротьба — про це свідчать повстання в Кафі в 1454 та 1471 роках і в Судаку в 1470 році[7].

Третім державним утворенням у середньовічному Криму стало феодальне князівство Феодоро, що склалося в південно-західній частині півострова. Широко відомою в XIII—XV ст. була його столиця — місто Феодоро на горі Мангуп (поблизу Бахчисарая). У Мангупському князівстві жили греки, караїми, вірмени та інші нащадки стародавніх жителів південно-західного Криму, християн за релігією, які сприйняли північно-причорноморську культуру, що сформувалася під впливом Візантії. XV ст. — до падіння князівства в 1475 році — було часом його найбільшого політичного й економічного піднесення. У XIV—XV ст. князівство конкурувало з генуезькими колоніями в зовнішній торгівлі, яку вело через свій порт на Чорному морі — Каламіту (Інкерман). Воно боролося з генуезцями за володіння Чембало і численними гаванями на Південнобережжі — Алустоном, Горзувітами та іншими.

У першій половині XV ст. внаслідок розпаду Золотої Орди утворилося Кримське ханство, до складу, якого було включено не тільки Кримський півострів, але й загарбані татарськими ордами пониззя Дніпра, Приазов'я і Прикубання. Столицею його з другої половини XV ст. став Бахчисарай. Але ханство не змогло довго зберегти свою самостійність. Уже в 1475 році війська султанської Туреччини захопили Кафу, Судак, Керч та інші міста і фортеці південного та південно-східного узбережжя півострова. Впало і Мангупське князівство, територію якого, як і генуезькі володіння,

---

[1] Записки Одесского общества истории и древностей, т. 5. Одесса, 1863, стор. 601.
[2] В. Д. Смирнов. Крымское ханство. СПб., 1887, стор. 52, 53.
[3] Там же, стор. 78—83.
[4] Ю. Кулаковский. Прошлое Тавриды. К., 1906, стор. 106, 107.
[5] С. Секиринский. Очерки истории Сурожа IX—XV веков. Симферополь, 1955, стор. 27, 28.
[6] Дорогой тысячелетий. Симферополь, 1966, стор. 157—159.
[7] Там же, стор. 159—161.

було включено до складу коронних володінь султана. Степова частина півострова і землі в нижній течії Дніпра залишалися під владою кримського хана, що 1478 року визнав себе васалом Туреччини[1]. Відтоді хани були фактично намісниками султана і навіть одержували платню від турецького уряду.

Залежність від Туреччини поглибила господарську й політичну відсталість Кримського ханства. У соціально-економічному відношенні воно являло собою феодальну державу, що стояла на порівняно низькому ступені розвитку. Характерними особливостями його політичного життя були слабкість центральної влади, сильний вплив мусульманського духівництва, велике значення станового принципу і разом з тим наявність родових пережитків[2].

Верховна влада в ханстві належала ханові, що його призначав турецький султан. У Криму правила династія Гіреїв, початок якій поклав Хаджі-Гірей. Між членами династії точилася безперервна боротьба за владу, чим користалися турецькі султани, щоб міцніше утримувати Крим у своїх руках[3].

Кримське ханство не було централізованою державою. Воно поділялося на дрібні територіальні одиниці (6 каймаканств та 42 кадилики). Каймакани, що стояли на чолі їх, вели боротьбу з ханами, зводячи нанівець їхні спроби встановити централізовану владу. Влада хана обмежувалася також радою, до складу якої входили його родичі та беї — впливові представники знатних феодальних родів, глави бейліків. Хан і беї розпоряджалися працею простого люду, обкладали його непомірними податками й повинностями. Татарська знать володіла величезними табунами коней, стадами великої рогатої і дрібної худоби, мала велику кількість рабів. Свої землі великі землевласники обробляли, використовуючи працю рабів або працю вільних за певну оплату, найчастіше — за десятину з усіх продуктів[4]. Грецьке та вірменське населення Криму займалося в основному хліборобством, садівництвом і виноградарством; ремеслом та торгівлею — вірмени, грузини, греки, євреї. Ремісники об'єднувалися в цехи, які щороку вносили ханові та відкупникові певну суму грошей. Численні мита та побори гальмували розвиток торгівлі, що зосереджувалася в Бахчисараї, Гезлеві, Кафі, Карасубазарі й інших містах.

Кримське ханство мало паразитичний характер, продуктивні сили його майже не розвивалися, оскільки основним джерелом збагачення феодальної верхівки були систематичні грабіжницькі походи на сусідні країни, зокрема на Росію й Україну. Татарські феодали, експлуатуючи місцеве населення, намагалися захопити якнайбільше полонених і здобичі. Невільники, продані в рабство, використовувалися на виснажливих роботах у каменярнях, на будівництві доріг, у маєтках татарських і турецьких феодалів, гинули на галерах[5]. Особливо посилилися розбійницькі напади на українські та російські землі з кінця XV ст., з часу, коли кримський хан визнав себе васалом турецького султана і на Чорному морі встановилося турецьке панування. 1482 року хан Менглі-Гірей вщент розорив Київ. Протягом півстоліття (1480 —1530 рр.) татари майже щороку здійснювали напади на Україну. 1521 року кримське військо обложило Москву, а 1552 — Тулу[6].

Французький історик другої половини XVI ст. Блез де Віженер писав, що татари «наводять жах не тільки на сусідів, але й на найвіддаленіші народи і племена»[7]. Тільки влітку 1632 року загальна кількість татар, які грабували російські землі, досягала кількох десятків тисяч чоловік. Через Ізюмський та Мурав-

---

[1] А. Д. Новичев. История Турции. Эпоха феодализма (XI—XVIII века). Л., 1969, стор. 97.

[2] Е. И. Дружинина. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. М., 1959, стор. 106, 107.

[3] Е. И. Дружинина. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). М., 1955, стор. 41.

[4] Ф. Лашков. Исторический очерк крымско-татарского землевладения. Симферополь, 1897, стор. 12—15.

[5] История СССР с древнейших времен, т. 2. М., 1966, стор. 425; В. А. Голобуцкий. Запорожское козачество. К., 1947, стор. 36.

[6] Всемирная история в десяти томах, т. 3. М., 1957, стор. 802.

[7] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. 1. К., 1890, стор. 87.

Залишки стародавнього Херсонесу. 1970 р.

Вежі телескопів Кримської астрофізичної обсерваторії АН СРСР. 1971 р.

Сімферопольський державний університет ім. М. В. Фрунзе. 1972 р.

Невільницький ринок у Кафі. Репродукція з картини Ю. П. Фастенка. 1955 р.

ський шляхи татарська кіннота розсіялась на території Мценського, Новосільського, Орловського, Карачівського, Литвенського, Єлецького та інших повітів і забрала в полон близько 3 тис. чоловік. Спустошливими були й вторгнення ординців у 40-х роках XVII століття[1]. За цей час ними схоплено і забрано до Криму близько 200 тис. російських людей[2]. Крим перетворився на великий міжнародний невільницький ринок.

Кривава турецько-татарська агресія підривала продуктивні сили південних районів Росії й України, затримувала їх господарський та культурний розвиток[3]. Південно-східні кордони Київщини, Волині й Поділля, що найчастіше зазнавали нападів, майже зовсім обезлюдніли.

Польсько-литовські феодали не змогли захистити ні свої землі, ні загарбану ними Україну від розбійницьких татарських нападів. Величезну роль у відбитті татаро-турецької навали на Європу відіграла Російська централізована держава, яка на своїх південних кордонах тримала значні військові сили, налагоджувала сторожову і станичну службу, будувала «засіки». 1517 року в районі Тули розбито двадцятитисячний загін ординців, що вдерся сюди. 1535 року проти кримських загонів, які рвалися до Оки, вирушило велике військо. Татарські орди змушені були повернутися назад[4]. У 50-х роках XVI ст. здійснено кілька походів на Крим: у 1556 році під командуванням Д. Ржевського, через три роки — Д. Адашева. Під час цих походів було звільнено багато полонених, захоплених татарами.

Відчутних ударів турецько-татарським агресорам завдавали запорізькі козаки. Крок за кроком відвойовували вони в загарбників безкраї степи, що раніше належали слов'янам. В 1575—1577 рр. вони пішли походом на Крим. Під час походу 1589 року запорожці оволоділи Гезлевом (Євпаторією), а в 1616 році штурмом здобули Кафу, знищивши турецький гарнізон чисельністю 14 тис. чоловік і визволивши з турецької неволі багато полонених. У 1628 році запорожці, втрутившись у міжусобну боротьбу в ханстві, прорвалися через Перекоп і завдали поразки турецькому ставленику Кан-Теміру під Бахчисараєм. Вони також обложили Кафу і пішли звідти тільки під тиском численного турецького війська.

У боротьбі з турецько-татарськими нападами важливу роль відіграло донське козацтво. Обминаючи ворожі кордони й місто Азов, що перебувало в руках турків, донські і запорізькі козаки причалювали до берегів Криму й Кавказу, іноді з'являлися в околицях Константинополя. 1637 року козаки оволоділи Азовом і тримали його в своїх руках до 1642 року, відбиваючи всі спроби турецьких і татарських військ повернути фортецю.

---

[1] Очерки истории СССР. Период феодализма. XVII в. М., 1955, стор. 407, 408.
[2] Советская историческая энциклопедия, т. 8. М., 1965, стор. 209.
[3] Очерки истории СССР. Период феодализма IX—XV вв., ч. 2. М., 1953, стор. 453, 454.
[4] Журн. «История СССР», 1973, № 3, стор. 143—147.

Взяття Кафи запорізькими козаками у 1616 році. Художник Ю. П. Фастенко. 1957 р.

Бойова співдружність донських та запорізьких козаків, що часто діяли спільно проти турецько-татарських агресорів, була одним з проявів віковічної дружби двох братніх слов'янських народів.

Возз'єднання з Росією (1654 р.), яке відіграло велику прогресивну роль в економічному, політичному й культурному розвитку українського народу і врятувало Україну від поглинення панською Польщею та султанською Туреччиною, полегшило також спільну боротьбу російського та українського народів проти розбійницьких татаро-турецьких нападів.

На початку народно-визвольної війни 1648—1654 рр. хан Іслам-Гірей уклав союз з Богданом Хмельницьким, зобов'язавшись допомогти йому в боротьбі проти польсько-шляхетських військ. Але татари віроломно порушували умови цієї угоди. Так, у 1649 році у вирішальний момент битви під Зборовом селянсько-козацького війська з армією шляхетської Польщі, коли королівська армія відчула загрозу повного знищення, хан, підкуплений королем, раптом вивів свої сили з поля бою і погрозою виступити на боці Польщі змусив Богдана Хмельницького укласти невигідний для українського народу Зборівський договір. Нову, ще тяжчу за своїми наслідками зраду хан вчинив під час битви під Берестечком в 1651 році. Одержавши знову від короля величезні подарунки, він припинив бій і по-зрадницькому захопив у полон Богдана Хмельницького. Відходячи до Криму, кримська орда щоразу грабувала і руйнувала міста і села, що лежали на її шляху, забирала в неволю тисячі людей.

Після Переяславської ради татарські орди вдерлися в межі України, сіючи смерть і руїни. Надалі, під час російсько-польської війни, вони виступали як союзники Польщі, створюючи серйозну загрозу тилам російської армії. І в наступні десятиріччя, аж до кінця 70-х років XVIII ст., татарські орди були активними учасниками війн Туреччини проти Польщі і Росії. 1667 року запорізькі козаки, здобувши фортецю Перекоп, проникли до Криму. На чолі одного загону стояв кошовий отаман Іван Ріг, іншим командував Іван Сірко. Під час цього походу запорожці оволоділи Кафою. Татарські феодали втекли в гори, кримський хан залишив Бахчисарай. Звільнивши велику кількість невільників, козаки повернулися на Січ. Відважні походи на Крим і Туреччину тривали і в наступні роки. Особливо вдалим був похід 1679 року.

1687 року до Криму рушила 150-тисячна російська армія під командуванням В. В. Голіцина. До неї також приєдналися полки українських козаків (до 50 тис. чоловік) на чолі з гетьманом І. Самойловичем. Але татари підпалили степ; постачання великого війська виявилося дуже утрудненим. Не дійшовши до Криму сто верст, Голіцин повернув назад. Більш вдалим був його похід у 1689 році. Цього разу ханству було завдано поразки, російська армія досягла Перекопу. Незважаючи на свою незавершеність, ці походи поклали початок наступу Росії на турецько-татарських агресорів.

У другій чверті XVIII ст., в ході війни проти Туреччини (1735—1739 рр.), російські війська двічі — в 1736 і 1737 роках — досягали Криму[1].

[1] История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 3. М., 1967, стор. 145—149, 152—155, 347—349.

Чимало значних перемог над Туреччиною було здобуто в російсько-турецькій війні 1768—1774 рр. Під час кампанії 1771 року російські війська повністю зайняли Кримський півострів. Протягом короткого часу вони оволоділи Гезлевом (Євпаторія), Ак-Мечеттю, Карасубазаром (Білогірськ), Кафою (Феодосія)[1]. Із завданнями зміцнення оборони, відвернення турецько-татарської агресії тісно перепліталися економічні інтереси Російської держави. Вихід до Чорного моря створював їй умови для встановлення безпосередніх торговельних зв'язків з Південною Європою, ліквідації англійської торговельної монополії[2].

За Кючук-Кайнарджійським договором 1774 року Росія дістала вихід до Чорного моря; давні слов'янські землі були звільнені. Кримське ханство оголошувалося незалежним від Туреччини, а 8 квітня 1783 року його територія стала складовою частиною Російської держави. Таким чином, було ліквідовано одне з головних вогнищ агресії проти російського і українського народів[3]. Але Туреччина, намагаючись знову загарбати Крим, у 1787 році розпочала воєнні дії. Проте, зазнавши і цього разу поразки, вона за Ясським миром (1791 р.) визнала приєднання Криму до Росії.

1784 року створено Таврійську область, до складу якої увійшли Кримський півострів, Тамань і землі на північ від Перекопу до Катеринославського намісництва. Через 12 років її територія увійшла до Новоросійської губернії. 1802 року створено Таврійську губернію, що включала 8 повітів — три материкові (Бердянський, Дніпровський, Мелітопольський) і 5 кримських (Перекопський, Євпаторійський, Сімферопольський, Феодосійський з Керч-Єнікальським градоначальством і Ялтинський з Севастопольським градоначальством).

Приєднання Криму до Росії мало велике історичне значення. Півострів перетворювався на важливий опорний пункт Російської держави на Чорному морі, що забезпечувало Росії надійне використання південних морських шляхів і зміцнення позицій на Кавказі. Усунення загрози турецько-татарських нападів на Україну і південь Росії значно прискорило зростання продуктивних сил на півдні країни. Стало швидко заселятися Північне Причорномор'я. Розпочалося будівництво таких міст, як Херсон, Миколаїв, Катеринослав, Одеса та ін. Через південні порти розвивалися зовнішньоторговельні зв'язки Росії з іншими країнами.

Включення до складу Росії відіграло прогресивну роль у соціально-економічному й культурному розвитку Криму. Зникли рабовласництво і работоргівля, почали розвиватися нові форми господарства.

За приблизними даними, в Кримському ханстві в 70-х роках XVIII ст. мешкало 300—400 тис. чоловік[4]. Під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. кількість населення різко скоротилася в зв'язку з воєнними діями і епідемією чуми. Ще до приєднання Криму до Росії багато жителів стало переселятися з півострова. Зокрема, 1778 року з Криму до Росії переселено 30 тис. християн, переважно греків та вірменів[5].

Пам'ятник на честь визволення Криму від турецького іга у 1771 р. Сімферополь, 1972 р.

[1] П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. 1. Симферополь, 1951, стор. 85.

[2] Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй половине XVIII века. М., 1956, стор. 365—367.

[3] Історія Української РСР, т. 1. К., 1967, стор. 337.

[4] Ф. Лашков. Исторический очерк крымско-татарского землевладения, стор. 125; Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 53. Симферополь, 1914, стор. 159; «Український історичний журнал», 1969, № 12, стор. 85.

[5] Е. И. Дружинина. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение), стор. 328.

Наприкінці XVIII ст. почалося заселення краю вихідцями з центральних районів Росії. У 1787 році всім генерал-губернаторам було дано розпорядження дозволяти економічним та іншим державним селянам з т. зв. малоземельних губерній переселятися до Новоросійського краю[1]. Першими російськими переселенцями стали відставні солдати, які наприкінці XVIII ст. заснували в Криму ряд російських сіл — Петрівку, Зую, Мазанку, Ізюмівку та інші[2]. 1796 року в Криму налічувався 82 151 житель чоловічої статі[3].

Царський уряд, щедро роздаючи землі російським поміщикам та урядовцям, зобов'язував їх заселяти ці землі кріпаками з центральних та українських губерній. З часом поміщикам дозволили приписувати собі збіглих селян. Таким чином було покріпачено багато селян-утікачів.

Запрошувалися до Криму й іноземні поселенці. При цьому їм надавалися різні привілеї: звільнення від різних податків і повинностей на 8—10 років, позичка на переїзд, великі ділянки землі (до 50 десятин на сім'ю) тощо[4].

Першими переселенцями-колоністами в Криму на початку XIX ст. стали болгари й німці. 1841 року в Сімферопольському та Феодосійському повітах налічувалося 10 колоній іноземців, де проживало 3969 чоловік[5].

Після приєднання до Росії на півострові будуються нові міста: на місці колишнього села Ахтіар — Севастополь, база Чорноморського флоту, військовий форпост Росії на півдні; поруч з невеликим селом Ак-Мечеть — Сімферополь — адміністративний центр Таврійської губернії. Швидко розвивається економіка старих міст — Керчі, Євпаторії, Феодосії та інших.

Внаслідок роздачі дворянам величезних земельних угідь, що раніше належали султану, ханам, беям і мурзам, які втекли до Туреччини, в Криму з'явилося велике поміщицьке землеволодіння. На 1802 рік поміщикам було роздано понад 350 тис. десятин[6]. Не обмежуючись ділянками, одержаними у власність від уряду, вони часто захоплювали т. зв. вільні землі, а також селянські наділи. Селяни нерідко не могли документально довести своє право на землю, тому сплачували орендну плату за користування нею та виконували різні повинності. Водночас йшов продаж казенних земель, що згодом набув форми відкритого їх розкрадання. У травні 1816 року уряд змушений був навіть видати указ про припинення продажу земель по дешевих цінах. Татарські феодали одержали однакові з російськими дворянами права і привілеї. Землеволодіння мурз прирівнювалися до поміщицьких. Деякі з них значно розширили свої володіння за рахунок земель, залишених татарами, що переселилися до Туреччини. Від будь-яких податків звільнялося мусульманське духівництво. Вакуфні землі — власність магометанських релігійних установ — залишалися за мечетями та духовними училищами.

Татарських селян було віднесено до розряду державних[7]. Царські укази узаконювали обезземелення російськими поміщиками значної частини сільського населення, яке змушене було орендувати землю у поміщиків і віддавати їм за це частину врожаю або виконувати різні повинності.

Вже на початок XIX ст. в сільському господарстві Криму йшов інтенсивний процес спеціалізації, що зумовило посилений товарообмін і залежність поміщицьких

---

[1] А. Скальковский. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730—1823, ч. 1. Одесса, 1836, стор. 196.

[2] Памятная книжка Таврической губернии. Симферополь, 1889, отд. 2, стор. 13.

[3] Центральний державний історичний архів СРСР (далі — ЦДІА СРСР), ф. 558, оп. 2, спр. 263, арк. 12—16.

[4] Н. Державин. Болгарские колонии Новороссийского края. Симферополь, 1908, стор. 17.

[5] А. Клаус. Наши колонии. Отчеты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. СПб., 1869. Приложение 7, стор. 75, 76; Приложение 2, стор. 41, 42.

[6] Ф. Лашков. Исторический очерк крымско-татарского землевладения, стор. 131, 133, 118—135, 166—190.

[7] Полное собрание законов Российской империи, т. 20. СПб., 1830, № 20276.

і селянських господарств від ринку. В степових районах особливо широкого розвитку набуло вівчарство. Проводячи заохочувальну політику, спрямовану на швидке господарське освоєння краю, царський уряд надавав значні пільги — зниження податків, грошові кредити тим, хто займався вівчарством. У 1848—1849 рр. у всьому Криму, за неповними даними, налічувалося 748 800 овець. Вовна збувалася як на внутрішніх ринках, так і за кордоном. Деякі поміщики заводили у себе в маєтках суконні фабрики. 1850 року в краї налічувалося 12 таких підприємств[1].

З 30-х років XIX ст. в Таврійській губернії, в т. ч. і в степових повітах Криму, починає інтенсивно розвиватися зернове господарство. Особливо посилюється виробництво зерна наприкінці 40-х — на початку 50-х років у зв'язку з підвищенням попиту на хліб на європейському ринку.

В південнобережних районах і в гірських долинах Кримського півострова швидко розвивалися виноградарство й виноробство. Ще з 1785 року до Криму стали запрошувати фахівців-виноградарів, виписувати кращі сорти виноградних лоз. У 1803, 1828, 1830 роках видано укази про пільги для осіб, що займалися розведенням садів і виноградників — казенні землі передавалися їм у безплатне користування і навіть особисте «спадкове» володіння. Для підготовки виноградарів, виноробів, садівників було відкрито училище виноробства й виноградарства в Судаку (1804 р), засновано Нікітський ботанічний сад (1812 р.), а пізніше — Магарацьке училище виноробства.

1848 року площа виноградників у Криму становила 5137 десятин, на яких росло 28,5 млн. виноградних кущів. Тоді ж виготовлено 716 тис. відер вина — в 5 разів більше, ніж 1825 року[2]. Вина ці продавалися далеко за межами Криму. У 40-х роках вони постачалися багатьом містам України, Москві, Петербургу, Самарі, Нижньому Новгороду, Казані[3]. У великій кількості вивозилися з Криму також свіжі та сушені фрукти, що мали попит у всій Росії.

До внутрішніх губерній і за кордон збувався й кримський тютюн. У середині XIX ст., за неповними даними, в Криму виробляли на рік понад 16 тис. пудів тютюну[4]. Тютюнництвом займалися в Феодосійському, Сімферопольському та Ялтинському повітах. Товарного характеру набирало й городництво, що розвивалося навколо міст. Зокрема в районі Євпаторії на великих площах вирощували цибулю, яку вивозили навіть до Константинополя.

Наявність у Криму недворянського землеволодіння, незначна питома вага закріпаченого населення сприяли розвиткові капіталістичних відносин у сільському господарстві. У поміщицьких господарствах і німецьких колоніях широко застосовувалася наймана праця.

Будівництво міст, зростання населення, торговельні зв'язки з внутрішніми ринками країни, розширення зовнішньої торгівлі сприяли промисловому розвиткові краю. 1828 року в обробній та будівельній промисловості Криму налічувалося 64 підприємства, а в 1849 році — 114. Кримські сап'яни і мешини (сорти шкір) продавалися в Херсонській, Катеринославській, Харківській та Полтавській губерніях, збувалися у Москві, вивозилися за кордон[5].

Значно розширились кримські соляні промисли. За 25 років — з 1823 по 1847 рік — щороку на них видобувалося від 8 до 15 млн. пудів солі. Основна частина солі вивозилася гужовим транспортом на Україну, до Воронезької, Кур-

---

[1] А. Скальковский. Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. 2. Одесса, 1853, стор. 354—356, 361, 362, 370.

[2] М. Баллас. Виноделие в России, ч. 1. СПб., 1895, стор. 23.

[3] Ф. Кеппен. Заметки о виноделии в Таврической губернии, стор. 14; М. Баллас. Виноделие в России, ч. 1, стор. 30.

[4] А. Скальковский. Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. 2, стор. 330—332.

[5] Известия Крымского отдела Географического общества Союза ССР, вып. 6. Симферополь, 1961, стор. 171, 176.

ської та інших губерній Росії. Прибуток казни від продажу солі перевищував 2 млн. крб. Через Керч і Феодосію кримська сіль йшла також до східних районів Росії, на Кавказ і за кордон[1].

Розвивалися рибні промисли. Видобуток риби зростав рік у рік. Так, у 1849 році, за далеко не повними даними, виловлено 12,5 тис. пудів червоної риби та 5,5 млн. штук оселедців. Запрошені з Голландії фахівці навчали місцевих рибалок, як солити рибу у «голландський спосіб». Риба та балики збувалися на найбільших ярмарках Росії і за кордоном[2].

Почалося вивчення керченських залізних руд, дослідження нафтових родовищ та інших корисних копалин.

Керуючись насамперед стратегічними міркуваннями, царський уряд докладав великих зусиль до створення Чорноморського військового і торговельного флоту, прокладання шляхів. На казенних верф'ях у Севастополі розгорнулося будівництво військових кораблів. На невеликих приватних верф'ях в Алушті, Феодосії, Ялті, Місхорі, Гурзуфі, Кучук-Ламбаті, Партеніті будувалися судна для малого каботажу[3].

З 1824 по 1848 рр. прокладалося Кримське гірське шосе. У 1826 році закінчено дільницю шляху від Сімферополя до Алушти, в 1837 — від Алушти до Ялти, в наступні роки споруджувався шлях по берегу від Ялти до Севастополя, закінчений 1848 року.

Крим втягувався в орбіту всеросійського ринку. Через кримські порти, насамперед Феодосію та Євпаторію, сільськогосподарська продукція півострова вивозилася до Одеси, Херсона, Ростова, а також за кордон. У 1821 році для іноземних кораблів було відкрито Керченський порт[4]. За кордон відправлялася й значна частина хліба, а також інших сільськогосподарських продуктів, що їх привозили до Криму головним чином чумаки, які прибували сюди по сіль[5].

В умовах панування феодально-кріпосницьких відносин розвиток економіки відбувався за рахунок найжорстокішої експлуатації народних мас. Значна частина кримських селян не мала землі і перебувала в економічній залежності від російських поміщиків і татарських мурз. За право жити й працювати на поміщицькій землі вони виконували тяжкі повинності. Ще гіршим було становище кріпаків, що одбували панщину. Поміщики, які вкрай потребували робочої сили, вважали невигідним відпускати селян на оброк. Крім панщини, селяни виконували багато інших повинностей. Особливо важкою була підводна: возити до портових міст поміщицький хліб, вино і вовну. Зазнаючи жорстокої експлуатації, трудящі краю дедалі активніше починають виступати проти своїх гнобителів.

Глибокі соціальні суперечності викликали загострення класової боротьби. Одне з перших заворушень кріпаків у Криму відбулося в жовтні 1827 року в селі Саблп (тепер Партизанське) Сімферопольського повіту, що належало графу Завадовському. Тривалий характер (1834—1837 рр.) мали заворушення селян у селі Джемрек (Кизилівка). 1841 року в селі Іванівці Феодосійського повіту відмовилися виконувати панщину селяни поміщиків Толмачової та Калмарі[6].

1830 року відбулося повстання в Севастополі. Виступили матроси, робітники і мешканці Ахтіарської та Корабельної слобідок. Протягом кількох днів місто перебувало в їх руках. Після придушення повстання перед військовим судом стало понад півтори тисячі чоловік. Причиною цього виступу, як і холерних бунтів 1830—

---

[1] А. Скальковский. Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. 2, стор. 503—506.

[2] Там же, стор. 424—432.

[3] Известия Крымского отдела Географического общества СССР, вып. 6, стор. 181.

[4] Историческое обозрение Азовской и Черноморской торговли России с восемнадцатого до девятнадцатого столетия, стор. 22, 23.

[5] Памятная книга Таврической губернии. Симферополь, 1867, стор. 261.

[6] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 12 035, арк. 1; спр. 12 167, арк. 1—3.

1831 рр. у Тамбові, Петербурзі, була ненависть народу до кріпосницького ладу. Боротьба трудящих Криму проти експлуатації і гноблення вливалася в загальне русло антикріпосницького руху, що наростав у країні.

Приєднання до Росії відіграло позитивну роль і в розвитку культури Криму, прилучило відсталий край до передової російської культури. Під час татаро-турецького панування тут не було світських шкіл, письменність вважалася виключним привілеєм осіб духовного стану[1]. Після 1783 року в кримських містах виникли т. зв. народні школи. Перший середній навчальний заклад — Сімферопольська чоловіча гімназія — відкрився в 1812 році, в якому навчалися діти заможних. У Криму стали розповсюджуватися також російські журнали і газети. З 1838 року в Сімферополі почала видаватися газета «Таврические губернские ведомости». На початку XIX ст. в містах Криму виникли перші історичні музеї — Феодосійський (1811 р.) та Керченський (1825 р.)[2]. У Сімферополі в двадцятих роках XIX ст. засновано перший у краї театр.

Велике місце посів Крим у творчості російських дослідників кінця XVIII — початку XIX ст. Авторами перших російських книг про Крим були В. В. Ізмайлов, М. Броневський, В. Ф. Зуєв, К. І. Габліц, П. С. Паллас, П. І. Сумароков, І. М. Муравйов-Апостол, П. І. Кеппен та інші.

Одним з перших російських поетів, що виявив глибокий інтерес до історичної долі Криму, був В. В. Капніст, автор доповідної записки міністру народної освіти про необхідність збереження пам'яток Криму. Вивчення цих пам'яток розпочалося в перші роки XIX ст. Прикрасою столичних музеїв стали цінні знахідки на місцях існування стародавніх Херсонеса, Пантікапея, Неаполя Скіфського. В серпні—вересні 1820 року проїздом до Кишинева Крим відвідав О. С. Пушкін. Два тижні поет жив у родині М. М. Раєвського в Гурзуфі. Перебування в Криму залишило глибокий слід у його житті і творчості.

Влітку 1825 року протягом трьох місяців у Криму жив О. С. Грибоєдов. Тут він зустрічався з декабристами М. Ф. Орловим та М. М. Оржицьким. У тому ж році сюди приїхав польський поет Адам Міцкевич. Свої враження він описав у «Кримських сонетах». Влітку 1835 року в Саках лікувався М. В. Гоголь. У Криму побував поет В. А. Жуковський (1837 р.). У 1846 році Крим відвідали В. Г. Бєлінський і М. С. Щепкін. Великий російський актор виступив у виставах «Ревізор», «Одруження» та інших. У Феодосії народився, жив і працював видатний художник-мариніст І. К. Айвазовський (1817—1900).

У 1854—1855 рр. півострів став головним театром Східної (Кримської) війни, яку спричинили суперечності між Англією, Францією та Росією, що вели боротьбу за розширення і зміцнення позицій у районі Близького Сходу та Балкан. У цій війні Росії довелося виступати проти могутньої коаліції держав, що намагалися усунути її з берегів Чорного моря, підкорити цілком своєму впливові Туреччину. 14 вересня 1854 року англо-французький флот (360 кораблів) підійшов до Євпаторії. Протягом кількох днів тут висадилася 62-тисячна армія союзників.

У надзвичайно тяжких умовах, розплачуючись своєю кров'ю за військову та економічну відсталість країни, російський народ виявив у цій війні безмежну хоробрість, мужність і стійкість. 349 днів

Бій брига «Меркурий» з турецькими кораблями 14 травня 1829 р. З картини І. К. Айвазовського. 1892 р.

[1] А. Скальковский. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730—1823, ч. 1, стор. 187.

[2] Ф. Лашков. Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. Симферополь, 1890, стор. 107, 108, 252.

Фрагмент панорами «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.», створеної академіком Ф. О. Рубо в 1901—1904 рр.

тривала героїчна оборона Севастополя. Лише біля його стін ворог втратив 73 тис. своїх солдатів[1].

Населення півострова допомагало мужнім захисникам міста — сюди йшли ополченці, тягнулися обози з продовольством. Для перевезення військових вантажів і провіанту було мобілізовано багато погоничів, у ряді населених пунктів розгорнули роботу лазарети. Однак частина татар під час війни вороже ставилася до російських військ. Після висадження англо-французького десанту під Євпаторією татари почали формувати на допомогу їм спеціальні добровольчі загони «аскерів», загальна чисельність яких становила кілька тисяч чоловік. Ці загони створювали постійну загрозу комунікаціям російських військ, сконцентрованим під Севастополем. Після закінчення Кримської війни частина татар під впливом релігійного фанатизму, піддавшись агітації турецьких агентів і мусульманського духівництва, емігрувала до Туреччини.

Війна завдала величезних втрат жителям Криму. На купи каміння й попелу був перетворений Севастополь, значно потерпіли Євпаторія, Керч, Ялта. Внаслідок воєнних дій було знищено виноградники в районі Севастополя, в Альмінській, Бельбекській та Качинській долинах. Різко скоротилися посівні площі в усьому Криму, зменшилося поголів'я худоби.

Кримська війна, яку царський уряд програв, «показала гнилість і безсилля кріпосної Росії»[2]. Після поразки у війні царизм, як відзначив В. І. Ленін, «побачив цілковиту неможливість збереження кріпосних порядків»[3].

У Криму після реформи 1861 року від кріпацтва було звільнено 5168 ревізьких душ (4 проц. сільського населення), але земельні наділи одержали лише 3647. Відрізки на користь поміщиків становили близько 53 проц. Селянам дісталося 9295 десятин землі замість 17 949, якими вони користувалися до реформи.

---

[1] История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 4. М., 1967, стор. 554.
[2] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 20, стор. 163.
[3] Там же, стор. 133.

Уже в 1861—1863 рр. у 10 населених пунктах Сімферопольського та Феодосійського повітів відбулися селянські заворушення, в яких брали участь понад 1000 селян, приблизно п'ята частина всіх колишніх кріпаків[1].

Але реформа 1861 року, незважаючи на її кріпосницький характер, створила умови для швидкого розвитку капіталізму в Росії. В. І. Ленін вказував, що в Новоросії, як і на Північному Кавказі та в степах Заволжя, «...розвиток продуктивних сил і розвиток капіталізму йшов незрівнянно швидше, ніж в обтяженому пережитками кріпосництва центрі»[2].

Ще задовго до реформи сільське господарство Криму розвивалося на капіталістичній основі. Переважну більшість населення краю становили державні селяни, за якими у відповідності з «Положенням» 1866 року закріплювались існуючі наділи. Їм було надано безстрокове право добровільного викупу цих наділів. Подушна та земельна оброчна податі замінювалися викупними платежами[3]. В пореформений період у Криму значно збільшилося населення. Півострів інтенсивно заселявся переселенцями з російських та українських губерній. Переселялися сюди також німці, греки, вірмени, болгари, чехи, поляки та ін. З 1865 по 1897 рік населення Криму збільшилося майже в 3 рази і досягало 546 592 чоловіка[4].

Після реформи 1861 року в Криму широко розгортається залізничне будівництво. Залізниці сполучили основні кримські міста і порти Чорного моря з центром країни, що значно посилило розвиток як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. 1875 року було закінчено залізничну лінію Лозова—Севастополь, 1892 року — споруджено лінію Джанкой—Феодосія, 1900 — введено в дію залізничну вітку Владиславівка—Керч.

---

[1] М. Максименко. Крестьянское движение в Таврической губернии накануне и после отмены крепостного права. Симферополь, 1957, стор. 49—51, 67—90.

[2] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 202.

[3] Памятная книжка Таврической губернии. Симферополь, 1889, отд. 2, стор. 36.

[4] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. 41. Таврическая губерния. СПб., 1904, стор. VI—VII.

На будівництві залізниці у Феодосії. 1892 р.

У другій половині XIX ст. в степовому Криму почали засівати великі площі пшеницею. З 1866 по 1880 рік посіви її збільшилися з 204 тис. до 849 тис. десятин. Значна кількість зерна йшла на продаж.

Розширювалися площі виноградників, на 1895 рік вони займали приблизно 6284 десятини. У Криму в цей час виробляли близько 1 млн. відер вина. Виноградарство і виноробство також мали підприємницький характер. Приблизно половину вина, тобто близько 500 тис. відер[1], продавали за межами Криму. Крім того, щороку вивозилося в різні губернії понад 200 тис. пудів винограду.

5100 десятин у Криму на 1890 рік було зайнято під садами. У врожайні роки звідси вивозилося до 1 млн. пудів фруктів[2]. Кримські фрукти стали витісняти закордонні навіть із столичних ринків.

Інтенсивно розвивалося тютюнництво. З 1886 по 1890 рік валовий збір тютюну збільшився приблизно з 9 тис. до 218 тис. пудів. Місцевий тютюн використовувався не лише на тютюнових фабриках Криму, але й у значній кількості вивозився до інших губерній[3].

Швидкий розвиток капіталізму в сільському господарстві Криму прискорював процес класового розшарування селянства. Наприкінці 80-х років XIX ст. тут налічувалося 36 597 селянських дворів. Більше половини з них — 18 560 — не могли прогодуватися з своєї землі й змушені були вдаватися до підсобних заробітків. Понад третина селянських дворів (12 372) займалася виключно промислами і заробітками на стороні. Швидко йшов процес «розселянювання». У праці «Нові господарські рухи в селянському житті», написаній 1893 року, В. І. Ленін вказував, що «...у Криму $^1/_2$—$^3/_4$ населення — безземельні (так зв. десятинники)»[4].

Біднота становила 67,3 проц., середняки — 13,5 проц., куркульство — 19,2 проц. У Перекопському та Євпаторійському повітах до бідноти віднесено тих, що не сіяли або засівали до 10 десятин, до середняків — тих, що засівали 10—25 десятин, до куркульства — понад 25 десятин; у Сімферопольському, Феодосійському та Ялтинському повітах до першої групи — тих, що не сіяли або засівали до 5 десятин, до другої — з посівом 10 десятин, до третьої — понад 10 десятин. Більше половини бідняцьких дворів зовсім не мали посівів, більше третини — робочої худоби, понад $^4/_5$ — плугів[5].

На початку XX ст. розвиток капіталізму в сільському господарстві набрав ще вищих темпів. Особливо посилився процес класового розшарування на селі у зв'язку з проведенням столипінської аграрної реформи. Збагачувалася сільська буржуазія. У Криму були й такі «господарства», які мали до 10 тис. десятин землі[6].

Значна частина селянства перетворювалася на сільських пролетарів, що знаходили роботу на місці, в поміщицьких і куркульських господарствах. На заробітки до Криму приходили також селяни з багатьох губерній України і частково Росії[7]. Повсюдно робочий день наймитів починався зі сходом і закінчувався із за-

---

[1] М. Баллас. Виноделие в России, ч. 1, стор. 59, 70, 73, 78, 131,133.

[2] Памятная книжка Таврической губернии. Симферополь, 1889, отд. 5, стор. 59, 60.

[3] Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Кишинев, 1966, стор. 660, 661.

[4] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 17.

[5] Тезисы докладов и сообщений девятой сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Таллин, 1966, стор. 99.

[6] П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. 1, стор. 202.

[7] Пришлые сельскохозяйственные рабочие на Николаевской ярмарке в г. Каховке Таврической губернии и санитарный надзор за ними в 1896 г. Херсон, 1896, стор. 69, 76, 85.

ходом сонця, а під час жнив їм доводилося працювати і вночі. Широко використовувалася дитяча праця. На тютюнових плантаціях, наприклад, п'яту частину робітниць становили дівчатка віком від 10 до 13 років. Під час ламання тютюну тривалість робочого дня досягала 17 годин. Робітниці звичайно працювали й жили в напівтемних, сирих приміщеннях[1]. Заробітна плата на хазяйських харчах (тут вона була вищою, ніж у внутрішніх губерніях Росії) дорослого робітника-чоловіка становила на рік 125—133 крб., жінки — 82—101 крб., хлопчика — 46—53 крб., дівчинки — 27—37 крб.[2]. Поденна заробітна плата дорослого робітника-чоловіка на своїх харчах дорівнювала 1 крб. 13 копійок[3].

Хоч Крим і досяг на початок XX ст. певних успіхів у розвитку промисловості, великих підприємств тут було небагато. Найбільшими промисловими центрами залишалися Керч і Севастополь. Розвивалася переважно легка і харчова промисловість. У Керчі та Феодосії діяли тютюнові фабрики. Сезонно працювали консервні та виноробні заводи. Значно збільшився видобуток солі — в 1882 році він досяг понад 20 млн. пудів[4].

З 1912 року Керченський металургійний завод було включено до Таганрозького металургійного товариства — одного з найбільших контрагентів синдикату «Продамет»[5]. Суднобудівні верфі в Севастополі увійшли до складу монополістичної групи «Наваль—Руссуд». Ця група добилася повної монополії на військове суднобудування для Чорноморського флоту[6].

Промислові підприємства краю були зв'язані з Петербурзьким міжнародним комерційним та Азово-Донським банками, що мали в Криму свої відділення.

1913 року, за приблизними підрахунками, в Криму налічувалося 1247 промислових підприємств, на яких працювало 16—17 тис. чоловік. Приблизно 60 проц. усього промислового пролетаріату було сконцентровано на Керченському металургійному заводі і суднобудівних верф'ях Севастополя. Близько 2 тис. робітників працювали в каменоломнях, на залізних рудниках, на видобутку солі[7].

Злиденна заробітна плата, часті надурочні та нічні роботи, непомірні штрафи — таким було становище робітників. На дрібних підприємствах робочий день тривав нерідко 14—16 годин.

Вкрай тяжкими були житлові умови. Робітники Керченського заводу, наприклад, тулилися в бараках, землянках; робітники сімферопольських хлібопекарень — у темних, брудних, задушливих комірках; зайшлі робітники в багатьох містах Криму в теплий час ночували просто неба, на землі, а восени і взимку — в нічліжках[8].

Дедалі більше посилюється невдоволення трудящих жорстокою експлуатацією і політичним безправ'ям. У 70-х роках XIX ст. серед деякої частини інтелігенції набули поширення народницькі ідеї. З Кримом пов'язане життя видатних діячів «Народної волі» С. Л. Перовської, М. М. Тригоні, А. І. Желябова[9]. «Півден-

---

[1] И. Андреев. Русские работницы на табачных плантациях Ялтинского уезда, стор. 28, 35, 36; А. Казаков. Экономическое положение с/х пролетариата до и после Октября. М.—Л., 1930, стор. 108.

[2] Справочник Таврической губернии на 1911 год. Симферополь, 1911, стор. 115—118.

[3] И. Г. Дроздов. Заработная плата сельскохозяйственных рабочих до и после Октября. Л., 1930, стор. 74.

[4] Памятная книжка Таврической губернии. Симферополь, 1889, отд. 6, стор. 19.

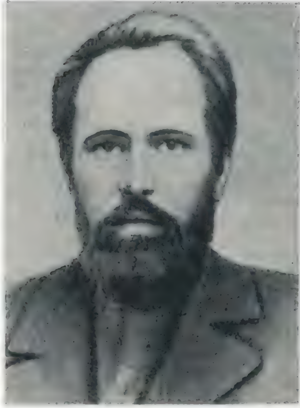
[5] История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 8. М., 1968, стор. 280.

[6] Там же, стор. 232.

[7] Обзор Таврической губернии за 1913 г. Симферополь, 1914, стор. 144—147; Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства (на 1910 год). Керчь, 1910, стор. 10—12; Адрес-календарь Севастопольского градоначальства. Севастополь, 1911, стор. 49.

[8] Отчет о деятельности Симферопольского городского санитарного врача В. Середы за 1900 г. Симферополь, 1901, стор. 23, 66; Отчет по 1-му санитарному участку Симферополя за 1900 г. санитарного врача Грудзинского. Симферополь, 1901, стор. 23, 24.

[9] Е. Сегал. Софья Перовская. М., 1962, стор. 13, 14, 33—35, 110; В. Прокофьев. Андрей Желябов. М., 1960, стор. 7—17; «Курортная газета», 18 квітня 1961 р.

Агент «Искры» в Криму В. Г. Шкляревич. 1902 р.

норосійський союз робітників» (Одеса), заснований у 1875 році, мав зв'язки з пролетарями Керчі та Севастополя[1].

З середини 90-х років головною силою визвольного революційного руху в Росії стає пролетаріат. Створений під керівництвом В. І. Леніна петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу» почав здійснювати поєднання наукового соціалізму з робітничим рухом. У Криму організації соціал-демократії створюються на початку XX ст.: у 1900 році — Сімферопольський комітет РСДРП, у 1901 році — «Севастопольська робітнича організація», у 1903 році — військова соціал-демократична організація Чорноморського флоту. Соціал-демократичні організації було створено також у Керчі, Феодосії, Ялті[2]. В цих організаціях вивчалися твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Проект програми РСДРП, підготовлений редакцією «Искры» та «Зари», вивчали в Ялтинській, Феодосійській соціал-демократичних організаціях і матроси Чорноморського флоту. Поступово соціал-демократи нагромаджували досвід керівництва революційною боротьбою пролетаріату.

З Таврійської губернії надходили кореспонденції до ленінської «Искры». Починаючи від 7 номера, в газеті надруковано 36 таких кореспонденцій.

В. І. Ленін листувався з іскрівцем В. Г. Шкляревичем, що з 1901 року оселився в Ялті. 28 липня 1902 року Ленін писав йому про необхідність налагодити зв'язок «Искры» з робітничими організаціями Півдня[3]. Це завдання було виконано. Безпосередні зв'язки з «Искрой» встановили Севастопольська та Ялтинська соціал-демократичні організації.

11 жовтня 1902 року в листі до В. Г. Шкляревича Н. К. Крупська запропонувала надіслати в Крим працю В. І. Леніна «Лист до товариша про наші організаційні завдання». У відповідь на це соціал-демократи Ялти направили до редакції «Искры» великий список потрібної їм нелегальної літератури. У цьому списку — праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, Г. В. Плеханова, майже всі номери «Искры». Редакція «Искры» зробила все можливе, щоб виконати прохання кримських товаришів[4]. Поворотним пунктом у російському і міжнародному робітничому русі став II з'їзд РСДРП. Заснована на з'їзді пролетарська партія нового типу виступила як бойовий авангард робітничого класу, його керівна і спрямовуюча сила, історичним покликанням якої стало повалення капіталізму і встановлення диктатури пролетаріату.

Після II з'їзду РСДРП у місцевих соціал-демократичних організаціях Криму, як і всієї країни, розгорнулась гостра боротьба між більшовиками та меншовиками. Меншовикам вдалося пробратися до керівництва Кримським союзом РСДРП, створеним у вересні 1902 року на з'їзді кримських організацій[5]. Їх розкольницька політика гальмувала розвиток революційного руху в Криму.

Проте в ході революційних подій у місцевих об'єднаних організаціях неухильно посилювався вплив більшовиків. Найбільш виразно виявлялося зростання

---

[1] Історія Української РСР, т. 1, стор. 488.
[2] Газ. «Искра», 1901, № 7; 1902, № 22; 1902, № 25; 1902, № 29.
[3] Ленинский сборник, т. XV, стор. 138.
[4] Ленинский сборник, т. VIII, стор. 321.
[5] Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1964. стор. 216, 800; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 1. М., 1964, стор. 494, 511.

революційних настроїв серед матросів і робітників Севастополя. Влітку 1904 року більшовики переважали в Севастопольському комітеті РСДРП і у військовій соціал-демократичній організації Чорноморського флоту — Центральному флотському комітеті, або «Централці»[1]. Значним впливом користувалися вони в Керченській соціал-демократичній організації, якою з 1902 року керував колишній пітерський робітник, більшовик Є. О. Климанов (Афанасьєв).

Учасники повстання на броненосці «Потемкин» серед моряків Чорноморського флоту. Севастополь, 1955 р.

Напередодні революції 1905 року кримські соціал-демократичні організації провадили велику агітаційну роботу серед робітників, селян, матросів і солдатів. У містах і селах, на кораблях Чорноморського флоту широко розповсюджувалися прокламації більшовиків Одеси та Катеринослава, з якими підтримували тісний зв'язок соціал-демократи Севастополя, Феодосії, Керчі.

1901 року робітники Сімферополя вперше в Криму провели першотравневу демонстрацію[2]. У серпні 1903 року робітники Керчі і Феодосії взяли участь у загальному страйку робітників півдня Росії[3]. У листопаді 1904 року в Лазарівських казармах Севастополя повстало кілька тисяч матросів[4].

З новою силою в роки першої російської революції розгорнувся робітничий і селянський рух у Криму. У відповідь на розправу царизму над петербурзькими робітниками 9 січня 1905 року політичні демонстрації і страйки протесту пройшли по всіх кримських містах. У статті «Початок революції в Росії», написаній 12 січня 1905 року, В. І. Ленін підкреслював, що «революційне виховання пролетаріату за один день ступило вперед так, як воно не могло б ступити в місяці й роки сірого, буденного, забитого життя»[5].

Навесні і влітку 1905 року селянськими заворушеннями були охоплені 4 з 5 повітів Кримського півострова: Перекопський, Євпаторійський, Феодосійський, Сімферопольський[6].

Розвиток революційного руху в країні, боротьба робітників у містах, селянські заворушення справили величезний вплив на зростання революційних настроїв серед матросів Чорноморського флоту. Стала хитатися армія — одна з основних підпор царизму. Першим переходом великої військової частини царизму на бік народу було повстання на броненосці «Потемкин» (14—25 червня 1905 р.), який, за висловом В. І. Леніна, «лишився непереможеною територією революції»[7]. Надаючи великого значення цьому повстанню, В. І. Ленін вживав усіх заходів, щоб посилити більшовицьке керівництво на броненосці. За рішенням ЦК РСДРП з Женеви до Одеси був направлений більшовик М. І. Васильєв-Южин з конкретним планом керівництва повстанням на Чорноморському флоті. Але на час прибуття М. І. Васильєва-Южина «Потемкин» уже залишив Одеський порт, і цей план не було здійснено.

---

[1] Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 375, оп. 7, спр. 26—18 844, арк. 1—3; Кримський облпартархів, ф. 150. оп. 1, спр. 23, арк. 25, 26; С. Ф. Найда. Революционное движение в царском флоте. 1825—1917. М.—Л., 1948, стор. 112—115.

[2] Газ. «Искра», 1901, № 7.

[3] И. Бортников. Июльские дни 1903 года на юге России. Одесса, 1953, стор. 79.

[4] С. Ф. Найда. Революционное движение в царском флоте, стор. 92—94.

[5] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 190.

[6] Труды Крымского областного краеведческого музея, вып. 1. Симферополь, 1961, стор. 32—35.

[7] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 10, стор. 320.

П. П. Шмідт — один з керівників Севастопольського збройного повстання у листопаді 1905 р.

Влітку 1905 року в Севастополі, Сімферополі, Феодосії, Керчі та інших містах Криму пройшли демонстрації, мітинги і страйки солідарності з потьомкінцями[1]. Революційні виступи в краї справили величезний вплив на позиції соціал-демократичних організацій. Відкинувши меншовицьку тактику Кримського союзу, Сімферопольська та Ялтинська організації РСДРП ухвалили більшовицькі резолюції про активний бойкот булигінської думи[2].

Залізничники Криму взяли участь у Жовтневому всеросійському політичному страйку. Ним були охоплені Сімферополь, Севастополь, Керч, Феодосія. На кілька днів припинився рух поїздів між Джанкоєм і Севастополем.

Революційна боротьба народу вирвала у царя маніфест 17 жовтня 1905 року. Але замість обіцяних свобод царизм затопив країну хвилею поліцейського терору. У Сімферополі і Феодосії були вчинені криваві чорносотенні погроми, в Севастополі розстріляно беззбройний натовп, що прийшов до тюрми, щоб зустріти політичних в'язнів, яким маніфест обіцяв амністію. Боротьба робітників і селян проти царизму продовжувала наростати, посилювався бойовий революційний настрій матросів.

У листопаді 1905 року в Севастополі відбулося особливо значне в роки першої російської революції повстання моряків, яке очолив лейтенант П. П. Шмідт. На крейсері «Очаков», де розпочалося повстання, була досить міцна соціал-демократична організація, якою керували матроси-більшовики М. Г. Антоненко, О. І. Гладков, С. П. Частник. До «Очакова» приєдналося ще кілька кораблів Чорноморського флоту, а також берегових частин. Повстання підтримали трудящі міста, розпочавши загальний страйк. Але сили виявились нерівними, і повстання було придушене. Як і повстання на броненосці «Потемкин», воно було видатною подією першої російської революції. Після придушення цього повстання В. І. Ленін писав: «Навряд чи є підстава радіти переможцям під Севастополем. Повстання Криму переможене. Повстання Росії непереможне»[3].

Під впливом Грудневого збройного повстання в Москві сталися страйки в Феодосії і Сімферополі, в ході яких також було створено Ради робітничих депутатів — органи повстання і зародок нової, народної влади (11 грудня — в Феодосії, 15 грудня — в Сімферополі). Міцніла класова єдність трудящих. Ялтинська організація РСДРП випустила в ці дні прокламацію, в якій висловлювалася солідарність з робітниками Москви.

У 1906 році і першій половині 1907 року відбулися страйки в Керчі, Ялті, Євпаторії, Сімферополі, Феодосії[4]. Від наступу робітники переходять до оборони, прагнучи зберегти завойоване в період піднесення революції. У ході страйків 1906—1907 рр. зросло значення профспілок, що виникли наприкінці 1905 року[5]. Відбулися також заворушення селян в Ялтинському, Євпаторійському та Феодосійському повітах[6].

У період реакції, що настала після поразки першої російської революції, соціал-демократичні організації Криму було розгромлено. Жорстоко розправлявся

---

[1] С. Ф. Найда. Революционное движение в царском флоте, стор. 141; газ. «Южный курьер», 21 червня 1905 р.; Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг. Сборник документов и материалов. Симферополь, 1955, стор. 67, 77, 78, 85—89.

[2] В. Советов. Социал-демократия в Крыму. Симферополь, 1933, стор. 82—85.

[3] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 107.

[4] Кримський облдержархів, ф. 483, оп. 3, спр. 481, арк. 7.

[5] Там же, ф. 26, оп. 3, спр. 507, арк. 48, 53, 71; ф. 370, оп. 6, спр. 762, арк. 26; ф. 545, оп. 1, спр. 6, арк. 1421, 1478.

[6] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 437, арк. 137, 216.

царизм з робітничим класом: закривалися профспілки, учасників революційних виступів віддавали до суду, відправляли на каторгу, звільняли з роботи. Репресії доповнювалися економічним наступом буржуазії і поміщиків на життєві права трудящих.

В цей час активізувався буржуазно-націоналістичний рух, що виник серед татарських панівних кіл наприкінці XIX ст. Ідеологом його був Ісмаїл Гаспринський, який видавав у Бахчисараї газету «Терджіман» («Перекладач»), у якій проповідував ідеї панісламізму. Татарські націоналісти, пропагуючи буржуазну культурно-національну автономію, в той же час намагалися монополізувати право на експлуатацію місцевого населення. Вони співробітничали з органами царської влади й допомагали їм придушувати революційні виступи трудящих.

З початком нового революційного піднесення в країні все більше розгорталася і визвольна боротьба в Криму. Зокрема, до початку 1912 року в Таврійській губернії відбулося 6 значних робітничих страйків[1]. 1912 року під впливом більшовицької газети «Правда» стали відроджуватися нелегальні партійні осередки в Керчі, Ялті, Севастополі, виникли групи робітників-правдистів[2]. Нове повстання в тому ж році готувалося на Чорноморському флоті. Але властям вдалося жорстоко розправитися з його організаторами[3]. 11 лютого 1914 року почався страйк на Керченському металургійному заводі. У ньому взяло участь близько 3 тис. чоловік. Робітники висунули перед адміністрацією заводу ряд вимог, у т. ч. й політичного характеру[4].

Наприкінці XIX ст. у Криму налічувалося понад 2,5 тис. населених пунктів[5], у т. ч. 12 міст. У загальному складі мешканців півострова питома вага міського населення досягла 41.9 проц., тобто була значно вищою, ніж по країні в цілому.

Південний берег на початок XX ст. став буржуазно-аристократичним курортом, де була розташована літня резиденція царя — Лівадія, палаци і вілли великих поміщиків і капіталістів. Тут особливо яскраво виявлялися соціальні контрасти: розгульне сите життя поміщиків та капіталістів, для яких Крим був місцем розваг, і злиденні умови життя трудящих. Особняки та вілли багатіїв стояли вздовж берега моря. Гарні, впорядковані будинки споруджувалися в центральних частинах великих міст: Севастополі, Сімферополі, Феодосії, Ялті. Трудовий люд тулився в халупах на вузьких, брудних вулицях, де не було ні водопроводу, ні каналізації.

Тяжкі матеріальні умови, в яких перебували трудящі Криму, були головною причиною поширення різних інфекційних хвороб. Так, у Сімферопольському повіті за даними 1879—1887 рр. інфекційні захворювання становили понад 39 проц. усіх хвороб. У багатьох кримських повітах злоякісні форми пропасниці викликалися тим, що люди жили в землянках і будинках, складених з цегли-сирцю[6]. У селищах Феодосійського повіту населення було змушене вживати брудну та гнилу воду.

---

[1] «Український історичний журнал», 1962, № 9, стор. 111.

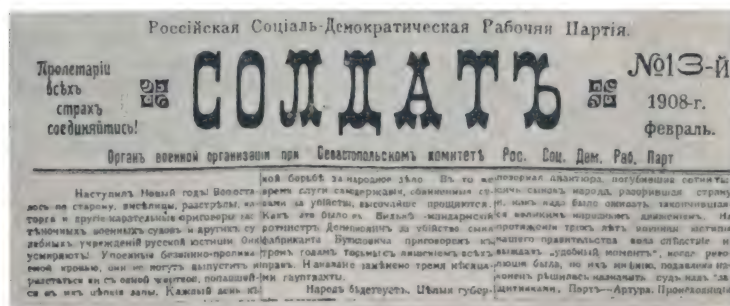
[2] Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і державного управління СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 102, спр. 5, ч. 74, арк. 25, 28, 33, 35, 36.

[3] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, спр. 289, ч. 74, арк. 73.

[4] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 349, арк. 80—88; газ. «Путь правды», 1914, № 21.

[5] Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России, вып. 8. СПб, 1885, стор. 64, 66.

[6] Памятная книжка Таврической губернии. Симферополь, 1889. Приложения. Алфавитный список селений и поселков Таврической губернии и градоначальств, стор. 87, 88.

Россійская Соціаль-Демократическая Рабочая Партія.

Пролетаріи всѣхъ странъ соединяйтесь!

СОЛДАТЪ

№13-й 1908-г. февраль.

Органъ военной организаціи при Севастопольскомъ комитетѣ Рос. Соц. Дем. Раб. Парт

Газета «Солдат», що видавалася у Севастополі. 1906—1908 рр.

1886 року в Криму працювало лише 17 земських лікарів, 42 фельдшери, 5 акушерок і 4 сестри-жалібниці. Один лікар у Євпаторійському повіті припадав на 13 225 жителів, у Сімферопольському — на 15 336, Феодосійському — на 11 832. В усіх повітах було лише 13 лікарень, що мали 131 ліжко. У Сімферопольському повіті, наприклад, одне ліжко припадало на 2877 жителів і 407 зареєстрованих хворих, у Ялтинському — на 2459 жителів і 613 хворих[1].

У 1913 році в містах Криму налічувалося 23 лікарні на 1392 ліжка, в сільській місцевості — 26 з 570 ліжками. На весь Крим було 47 лікарів. На одного лікаря в середньому в повітах припадало 15,5 тис. жителів[2]. У всьому Криму налічувалося лише 40 аптек[3].

Недоступні трудящому люду були й цілющі властивості кримської природи. Нечисленні санаторії, приватні лікарні і пансіонати, які виникли на Південному березі і в Євпаторії, належали спритним ділкам, використовувалися ними для наживи.

«Як багато тут сухотних! — писав А. П. Чехов у 1900 році.— Яка бідність... Тяжко хворих не приймають тут ні до готелів, ні на квартири... Мруть люди від виснаження, від обстановки, від повного занедбання — і це в благословенній Таврiдi!»[4].

З ініціативи Чехова 1900 року в Ялті відкрився пансіонат для туберкульозних хворих, а в 1903 році — санаторій. А. П. Чехов доклав великих зусиль, щоб зібрати гроші для створення цих закладів. У 1901—1902 рр. на кошти, добуті також шляхом пожертв, завдяки енергії хірурга О. О. Боброва відкрито дитячий санаторій в Алупці.

У 1865 році в сільській місцевості Криму налічувалося 265 початкових шкіл. Більшість їх розміщувалася у випадкових приміщеннях (у церковних сторожках, при мечетях, будинках засновників або у волосних сільських правліннях)[5]. За даними загального перепису 1897 року письменні в Таврійській губернії становили 27,9 процента[6].

У 1913 році в повітах Криму налічувалося 679 початкових шкіл, у яких навчалося 35 377 дітей. На утримання шкіл відпускалися мізерні кошти. Переважна більшість учнів не закінчувала школу через тяжке матеріальне становище батьків[7].

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в Криму видавалося 7 газет: «Крым», «Севастопольский листок», «Таврические губернские ведомости», «Крымский вестник», «Крымский курьер» та інші. Передплатниками їх було заможне населення. Працювали 53 бібліотеки, переважно приватні чи при навчальних закладах[8].

Помітний вплив на культурне життя Криму мали Таврійське медико-фармацевтичне товариство (1868 р.), Сімферопольське відділення Російського товариства садівництва, Таврійська учена архівна комісія (1887 р.), Кримське товариство природознавців і аматорів природи (1910 р.) та ін. У Севастополі в 1871 році з ініціативи М. М. Миклухо-Маклая створено науково-дослідну морську біологічну станцію, директором якої протягом 12 років був відомий російський вчений О. О. Ковалевський.

Розгортала роботу одна з найстаріших у країні Севастопольська морська обсерваторія.

---

[1] Памятная книжка Таврической губернии. Симферополь, 1889, отд. 2, стор. 95, 97, 99.

[2] Десять лет Советского Крыма. Сборник, посвященный десятилетию советизации Крыма. 1920—1930. Симферополь, 1930, стор. 557.

[3] Памятная книжка Таврической губернии на 1915 год. Симферополь, 1915, стор. 61—64.

[4] А. П. Чехов. Полное собрание сочинений и писем, т. 18. М., 1949, стор. 350.

[5] Памятная книжка Таврической губернии. Симферополь, 1889, стор. 56, 67, 70.

[6] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. 41. Таврическая губерния, стор. XVIII.

[7] Обзор положения народного образования в Таврической губернии за 1913—14 учебный год. Симферополь, 1914, стор. 1.

[8] Города России в 1910 году. СПб., 1914, стор. 624.

У другій половині XIX ст. в Криму широко розгорнулися систематичні археологічні дослідження. У ці роки створюються Херсонеський археологічний музей, природничо-історичний музей у Сімферополі. Величезну увагу передової громадськості привертали пам'ятники оборони Севастополя 1854—1855 рр., створений у 1869 році Севастопольський військово-історичний музей і панорама «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.», відкрита для відвідувачів у 1905 році.

На відпочинок і лікування до Криму приїздили видатні представники російської культури — письменники, художники, актори. Великий російський письменник Л. М. Толстой бував тут у 1885 та в 1901—1902 рр. В останній свій приїзд він зустрічався з А. П. Чеховим, О. М. Горьким, О. І. Купріним, С. Г. Скитальцем та іншими письменниками. «Не можу я милуватися природою..,— писав Лев Миколайович з гіркотою.— Тут радісно, що не бачиш бідних і п'яних, але погано те, що багато шалених багатіїв... Пишнота незвичайна і розпуста цивілізації»[1].

З Кримом пов'язано багато років літературної та громадської діяльності А. П. Чехова. В Ялті ним написані повісті «В яру», оповідання «Душенька», «Дама з собачкою», «Наречена», п'єси «Три сестри», «Вишневий сад» та інші. У березні 1889 року відбулася його перша зустріч з О. М. Горьким, який також тривалий час жив у Криму і написав тут оповідання «Коновалов», «У степу», «Мій супутник», «Два босяки», «Херсонес Таврійський».

Тривалий час жили і працювали в Криму видатні діячі української культури С. В. Руданський, Леся Українка, М. М. Коцюбинський.

Бували в Криму і присвятили йому свої твори С. Я. Надсон, В. Я. Брюсов, С. О. Найдьонов, М. Д. Телешов, Л. М. Андреєв, Д. Н. Мамін-Сибіряк, В. Г. Короленко, В. В. Вересаєв, О. І. Купрін, М. Г. Гарін-Михайловський та інші.

До Криму приїздили відомі художники І. Ю. Рєпін, В. І. Суриков, І. І. Шишкін, В. В. Верещагін, В. М. Васнецов, В. О. Сєров, Г. Г. Мясоєдов, Ф. О. Васильєв, А. І. Куїнджі, І. І. Левітан. У Сімферополі і Ялті жив композитор О. О. Спендіаров. У кримських театрах виступали видатні російські та українські актори П. А. Стрепетова, Ф. І. Шаляпін, М. Л. Кропивницький, М. К. Заньковецька, Ф. П. Горєв, П. М. Орленєв та інші.

Перша світова війна принесла незліченні бідування трудящим. Із вступом у неї Туреччини, що була союзницею Німеччини, Крим перетворився на прифронтову зону. На світанку 29 жовтня 1914 року німецькі і турецькі кораблі здійснили раптовий напад на російські порти на Чорному морі, обстріляли гавань Севастополя і Феодосійський порт. У бойових діях, що розгорнулися на морі, активну участь брав Чорноморський флот, основні сили якого базувалися в Севастополі. І хоч кораблі ворога не раз з'являлися біля кримських берегів, мінували прибережні води, нападали на транспортні судна, але завдяки успішній протидії російського флоту вони не змогли завдати великої шкоди. Крим став найважливішою базою постачання армії, що діяла на турецькому фронті. Звідси на фронт морем перевозилися війська, військова техніка, спорядження. У містах і на курортах Криму було розміщено численні госпіталі. Тут знайшли притулок тисячі біженців із західних губерній Росії.

Коли почалася війна, значну частину дорослого чоловічого населення Криму було мобілізовано до армії і відправлено на фронт. Багато підприємств закрилося, чимало через нестачу сировини та палива скорочувало обсяг виробництва. На повну потужність працювали лише ті з них, що виконували воєнні замовлення. У Сімферополі і Карасубазарі було збудовано аеропланні заводи, на яких працювало понад 1,5 тис. чоловік.

Війна забрала з кримських сіл десятки тисяч годувальників і прирекла їх родини на голод і злидні. Набагато скоротилися посівні площі. 1915 року на одній з губернських нарад повідомлялося, що землі «в багатьох випадках лишалися незо-

[1] П. Дегтярев, Р. Вуль. У литературной карты Крыма. Симферополь, 1965, стор. 54.

раними, оскільки їх нема кому обробляти»[1]. У 1917 році поміщицьким та куркульським господарствам, що становили 15,6 проц. всіх дворів, належало 95 проц. земельних угідь, а середнякам і біднякам (84,4 проц. господарств)— лише 5 проц. землі[2].

Війна розоряла трудящих і збагачувала буржуазію, що наживалася на воєнних поставках, спекуляції хлібом та іншими продовольчими товарами. Все це викликало ненависть народних мас до прогнилого царського режиму. У лютому 1917 року начальник губернського жандармського управління доповідав губернатору, що «серед робітників Криму зростає велике невдоволення», що таке ж невдоволення продовжує висловлювати селянство і «нема впевненості в непорушенні місцевими військами службового обов'язку на випадок виникнення в губернії народних заворушень...»[3].

Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції, звістка про яку швидко облетіла Крим, повсюдно проходили мітинги трудящих, які сподівалися, що революція дасть мир, землю, хліб і політичні свободи. Проте Тимчасовий уряд, захищаючи класові інтереси буржуазії, не збирався задовольняти потреби трудящих, демагогічно відкладаючи рішення всіх основних питань революції до скликання Установчих зборів.

У березні 1917 року за прикладом Петрограда утворилися Ради робітничих депутатів у Сімферополі, Феодосії, Керчі тощо[4]. Водночас виникли Ради солдатських депутатів. Пізніше в деяких місцях створено волосні й повітові Ради селянських депутатів (в Перекопському, Феодосійському та Ялтинському повітах). Протягом літа й осені 1917 року вони об'єдналися з Радами робітничих і солдатських депутатів[5]. Однак більшість у Радах належала меншовикам та есерам, які добровільно передали владу буржуазії. Влада в губернії перейшла до комісара Тимчасового уряду. У повітових і волосних центрах створювалися «громадські комітети» або «комітети громадської безпеки», керівна роль в яких належала кадетам. Ці комітети, як і міські думи, міські управи і земські установи, що продовжували існувати, всіляко підтримували Тимчасовий уряд.

Більшовики Криму після Лютневої революції вийшли з підпілля, але їх ряди були нечисленні. Лише в Севастополі в квітні 1917 року сформувалася самостійна організація, на чолі якої стали колишній путіловський робітник, член партії з 1903 року І. К. Ржанников, що працював токарем у майстернях військового порту, матрос-підводник І. А. Назукін, солдат фортечної артилерії колишній робітник Миколаївського суднобудівного заводу А. Й. Калич, колишній балтійський моряк С. Г. Сапронов[6]. В інших містах Криму більшовики після Лютневої революції входили до складу об'єднаних соціал-демократичних організацій. Це утруднювало їх боротьбу за привернення широких мас трудящих на свій бік.

Керуючись Квітневими тезами В. І. Леніна і рішеннями VII (Квітневої) конференції РСДРП(б), більшовики активно боролися за завоювання більшості в Радах і профспілках, у солдатських організаціях. У резолюціях робітничих і селянських зборів висувалися вимоги припинити війну, передати землю селянам, запровадити 8-годинний робочий день, встановити робітничий контроль над виробництвом.

Антинародна політика Тимчасового уряду викликала дедалі зростаюче невдоволення трудящих, яке більшовики спрямовували в русло боротьби за перетворення буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Навесні і влітку 1917 року страйкували робітники аеропланного заводу в Сімферополі, тютюнники, друкарі. Відбулися страйки і в Севастополі, Керчі, Феодосії. Ширився селянський рух.

---

[1] Первое губернское совещание представителей кооперативов Таврической губернии, состоявшееся 26 сентября 1915 г. в Мелитополе. Мелитополь, 1915, стор. 10.
[2] И. Чирва. Крым революционный. Историко-партийный очерк. К., 1963, стор. 4.
[3] Газ. «Красный Крым» (Симферополь), 12 березня 1927 р.
[4] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 959, арк. 6, 7; спр. 1001, арк. 1, 2.
[5] П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. 2. Симферополь, 1957, стор. 9.
[6] И. Чирва. Крым революционный, стор. 8.

У Сімферопольському, Феодосійському, Євпаторійському повітах селяни явочним порядком захоплювали поміщицькі землі, відмовляючись виконувати кабальні умови оренди. Заворушення охопили чимало розміщених у Криму військових частин. Особливо посилювалися революційні настрої на флоті. Під тиском матроських мас у червні 1917 року з посади командуючого Чорноморським флотом змушений був піти реакційно настроєний адмірал Колчак.

Ж. А. Міллер — посланець ЦК РСДРП, губернський партійний організатор у 1917 р. Фото 1933 р.

Нова хвиля революційних виступів прокотилася в Криму після корніловського заколоту. Євпаторійська Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів ухвалила 30 серпня 1917 року резолюцію з вимогою віддати до революційного суду Корнілова та його прибічників[1]. «Ми вимагаємо,— говорилося в резолюції робітників суднобудівної майстерні Севастопольського порту, ухваленій у вересні 1917 року,— негайної передачі всієї повноти влади Раді робітничих, солдатських і селянських депутатів...»[2]. У цій резолюції висувалися також вимоги припинити війну й укласти мир.

До Криму на партійну роботу ЦК РСДРП(б) направив групу досвідчених партійних працівників: активного учасника першої російської революції в Латвії Ж. А. Міллера (П. П. Шепте), Н. І. Островську, члена партії з 1905 року, професіонального революціонера, делегата V з'їзду РСДРП Ю. П. Гавена (Яна Даумана), балтійського моряка М. А. Пожарова. Посланці ЦК партії знайшли опору в особі місцевих більшовиків О. Х. Алексакіса, Т. Г. Багликова, М. М. Демишева, М. Г. Дугачова, І. К. Ржанникова, С. Г. Самойленка, Т. К. Скрипки, В. О. Шаталова та ін. За вказівкою ЦК РСДРП(б) для посилення боротьби за більшовизацію Чорноморського флоту в Севастополі у вересні і листопаді 1917 року побували делегації матросів-більшовиків з Балтійського флоту[3]. VI з'їзд РСДРП(б) націлив партію на підготовку збройного повстання.

Восени 1917 року в Криму завершився процес оформлення самостійних більшовицьких організацій і фракцій у Радах. У вересні створено більшовицькі організації в Сімферополі, Євпаторії і Ялті, у жовтні — в Керчі. 2 жовтня 1917 року в Сімферополі відбулася перша конференція більшовицьких організацій Таврійської губернії, яка поклала початок утворенню губернської більшовицької організації. Під час виборів, що відбулися в жовтні, більшовики значно зміцнили свої позиції в Радах.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції була з радістю зустрінута трудящими Криму. 6—19 листопада в Севастополі відбувся перший загальночорноморський флотський з'їзд, що пройшов під знаком схвалення рішень II Всеросійського з'їзду Рад, згуртування навколо створеного з'їздом Радянського уряду і мобілізації сил для відсічі контрреволюції. Водночас делегати з'їзду рішуче відкинули домагання буржуазно-націоналістичної Центральної ради на Чорноморський флот. Відбиваючи настрої революційних матросів, газета «Известия Севастопольского Совета» в дусі пролетарського інтернаціоналізму писала: «Скажемо твердо й ясно, що ми не підкоримося наказам ворожої народові Київської Ради, що ми йдемо разом з робітниками і селянами всієї Росії»[4].

[1] Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы, т. 1. Симферополь, 1957, стор. 45.
[2] Там же, стор. 70, 71.
[3] И. Чирва. Крым революционный, стор. 9.
[4] Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине, т. 2. К., 1957, стр. 380—386; С. Хесин. Военные моряки в борьбе за власть Советов. М., 1953, стор. 153, 154.

Есеро-меншовицьке керівництво Рад з перших днів соціалістичної революції виступило проти неї. При його сприянні з'їзд представників міських дум, земств і різних антирадянських політичних організацій, що зібрався в Сімферополі в грудні 1917 року, оголосив вищою владою в губернії т. зв. Раду народних представників, куди ввійшли контрреволюціонери й угодовці. Народ влучно назвав її «Радою народних зрадників».

Різко вороже ставлення до Радянської Росії виявили татарські буржуазні націоналісти. Забитість і неосвіченість татарського села, вкрай незначна кількість татарського пролетаріату, мовні особливості, економічна й релігійно-побутова залежність трудових татар від експлуататорів і духівництва — все це було використано націоналістами, щоб підпорядкувати собі татарський національно-визвольний рух.

У липні 1917 року вони створили буржуазно-націоналістичну партію «Міллі-фірка». До неї всупили представники татарської буржуазії та націоналістично настроєна інтелігенція. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції мілліфірківці ставили своїм завданням відірвати Крим від Радянської Росії і створити тут татарську буржуазну республіку під протекторатом султанської Туреччини. На курултаї, скликаному на початку грудня 1917 року в Бахчисараї, за їх участю сформовано націоналістичний «уряд» — «Директорію», політика якої була глибоко ворожою інтересам трудящих татарських мас. «Міллі-фірка» була тісно зв'язана з мусульманськими релігійними організаціями, які проповідували реакційні ідеї пантюркизму та панісламізму. Переконавшись на власному досвіді, що «Директорія» захищає капіталістичні порядки і поміщицьку власність на землю, значна частина трудящих татар почала відходити від націоналістичного «уряду».

Ворожі пролетарській революції «Директорія» і т. зв. Рада народних представників створили об'єднаний «Штаб кримських військ», що спирався на татарські націоналістичні військові частини і білогвардійський загін, який налічував понад 2000 офіцерів колишньої царської армії[1]. У цих надзвичайно складних умовах більшовики Криму проводили велику роботу щодо згуртування революційних сил. Неухильно зростали ряди більшовицьких організацій. Так, з липня по листопад 1917 року Севастопольська організація зросла в 7 разів (з 50 до 350 чоловік), Феодосійська — з 15 до 100, Сімферопольська (з вересня) — з 25 до 180 комуністів[2].

ЦК партії націлював кримських більшовиків на революційну боротьбу за встановлення Радянської влади. 26 жовтня 1917 року в листі до Керченського комітету РСДРП(б) зазначалося: «На місцях необхідно негайно наслідувати приклад Петрограда»[3]. Таке ж завдання ставилося і в листі до губернського парторганізатора Ж. А. Міллера: «...Ви зрозумійте, товаришу, що в такий час важко давати Вам якісь інструкції більш конкретні, ніж лозунг «Вся влада Радам»[4].

6 листопада 1917 року Ж. А. Міллер, повідомляючи ЦК РКП(б) про зростання революційних настроїв у Криму, підкреслював, що широкі маси робітників, солдатів і селян рішуче відходять від есеро-меншовицьких Рад[5].

На другу губернську партійну конференцію, яка відкрилася 23 листопада 1917 року в Сімферополі, прибули делегати від 10 більшовицьких організацій, що налічували 1821 чоловіка. У резолюції конференції

Загін Червоної гвардії, який брав участь у встановленні Радянської влади в Бахчисараї у січні 1918 р.

[1] Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. Симферополь, 1957, стор. 96—97.
[2] ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 268, арк. 9.
[3] Переписка Секретариата РСДРП(б) с местными партийными организациями, ч. 2. М., 1957, стор. 4.
[4] Журн. «Исторический архив», 1955, № 5, стор. 37.
[5] ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 269, арк. 16.

по доповідях з місць вказувалося, що «питання про перехід у місцевих Радах керівної ролі до рук більшовиків є питанням найближчого майбутнього». На конференції було обрано новий склад губкому партії — Ж. А. Міллер, Ю. П. Гавен, М. А. Пожаров, Н. І. Островська, Я. Ю. Тарвацький, ухвалено рішення про видання його друкованого органу — газети «Таврическая правда». Виконуючи директиви ЦК, конференція націлила партійні організації на боротьбу за встановлення Радянської влади в губернії. Місцевим організаціям, за прикладом Севастопольської, вона запропонувала приступити до формування загонів Червоної гвардії «з метою створення реальної сили, як необхідної підпори при переході влади до рук пролетаріату»[1].

Першими виступили проти контрреволюції в Криму робітники і матроси Севастополя. Тут було створено військово-революційний комітет у складі 18 більшовиків і 2 лівих есерів, який 16 грудня 1917 року взяв владу в місті у свої руки[2]. 18 грудня переобрано Севастопольську Раду, більшість у якій здобули більшовики. Революційний Севастополь подав допомогу в боротьбі з контрреволюцією й іншим містам Криму, де створювалися більшовицькі ревкоми.

З радістю зустріли трудящі Криму звістку про І Всеукраїнський з'їзд Рад, який проголосив Україну Республікою Рад. Те, що на сусідній з Кримом землі влада перейшла до рук трудящих, активізувало боротьбу за встановлення Радянської влади в містах і селах Криму. У січні 1918 року Радянська влада перемогла у Феодосії, Керчі, Євпаторії, Ялті, Сімферополі, у всіх повітах Криму.

28—30 січня 1918 року в Севастополі відбувся надзвичайний з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів Таврійської губернії з участю селянських депутатів і представників військово-революційних комітетів, який проголосив вищим органом революційної влади в губернії Таврійський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Головою Таврійського ЦВК було обрано Ж. А. Міллера, заступником голови — Ю. П. Гавена. З'їзд ухвалив рішення про неухильне втілення в життя всіх декретів Радянської влади[3].

У Криму почалися перші соціалістичні перетворення. У Сімферополі, Севастополі, Феодосії та інших містах згідно з декретами Раднаркому РРФСР здійснювалася націоналізація промислових підприємств[4]. Було націоналізовано царські, великокнязівські й поміщицькі маєтки. Лише на Південному березі Криму в цей період проведено націоналізацію 69 маєтків, у т. ч. Лівадії, Магарача, Кучук-Ламбата, Масандри, Кічкиного, Харакса, Дюльбера[5]. Безземельне і малоземельне селянство одержувало в тимчасове користування землю, яка раніше належала поміщикам. Велика увага приділялася охороні здоров'я, народній освіті, культурно-освітній справі.

Досвід перших місяців роботи був узагальнений на губернській конференції більшовиків, що відбулася 2 березня 1918 року. 20 делегатів її представляли партійні організації Сімферополя, Севастополя, Євпаторії, Керчі, Феодосії, Ялти, Джанкоя. У звітній доповіді губкому партії, доповідях з місць йшлося про зростання авторитету більшовиків серед широких трудящих мас міста й села. У своїх рішеннях конференція підкреслила необхідність дальшого згуртування рядів партійної організації, залучення до неї передових робітників і селян-бідняків, накреслила практичні заходи щодо поліпшення партійного керівництва Радами. Гострі суперечки виникли на конференції під час обговорення питання про Брестський мир. Проте більшість делегатів твердо стояла на ленінських позиціях.

7—10 березня 1918 року відбувся Установчий з'їзд Рад, ревкомів і земельних комітетів Таврійської губернії, який схвалив укладення Брестського мирного договору. У привітанні, яке надіслав з'їзд Раднаркому РРФСР, підкреслювалося, що трудящі Криму всіми силами підтримають робітничо-селянський уряд Росії.

---

[1] Годы борьбы и побед, стор. 86.
[2] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 131—135.
[3] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 44, арк. 44—53.
[4] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 187.
[5] Кримський облдержархів, ф. Р-2424, оп. 1, спр. 5, арк. 16.

Разом з тим з'їзд висловив готовність трудящих губернії подати допомогу українським робітникам у боротьбі проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради. «На всій території України,— говорилося в резолюції з'їзду,— повинна бути Радянська влада як виразниця волі трудового народу і таку владу ми разом з товаришами пролетарями українцями будемо підтримувати всіма засобами, що їх маємо. Ніякої іншої влади не визнаємо. Будемо змітати з нашого шляху всіх, хто стане на перешкоді нашому прагненню до царства соціалізму...»[1].

Невдовзі після з'їзду Рад, 22 березня 1918 року, Таврійський губернський ЦВК прийняв декрет про утворення Радянської Соціалістичної Республіки Тавріди.

Головою Раднаркому призначено надісланого Центральним Комітетом партії члена Петроградського комітету РКП(б) Н. Г. Слуцького. Рішення про створення Республіки Тавріди було викликане прагненням не допустити зазіхання на Крим з боку Центральної ради, відвернути вторгнення сюди німецьких військ. Республіка проіснувала трохи більше місяця у дуже складних міжнародних і не менш важких внутрішніх економічних та політичних умовах. За цей короткий строк її партійні і радянські організації здійснили чимало важливих заходів, спрямованих на підрив економічних позицій буржуазії, злам буржуазно-поміщицького державного апарату.

Зміцнювалися зв'язки з повітовими, волосними і сільськими Радами. На всіх більш-менш значних підприємствах Криму було встановлено суворий контроль за виробництвом і розподілом продукції. Значну роль у поліпшенні становища трудящих відіграв комітет боротьби з безробіттям, в розпорядження якого уряд відпускав кошти[2]. Докладалися зусилля до того, щоб засіяти всі наділи, надані в тимчасове користування селянам. Рішучу відсіч діставали спроби куркульства саботувати весняні роботи[3]. Оскільки у багатьох бідняків не було насіння для посіву, провадилося додаткове оподаткування куркулів, яке дало ще 600 тис. пудів зерна[4]. Передові робітники направлялися до сільських Рад з метою посилити вплив більшовиків на селі.

Продзагони, що їх надсилали з міст, допомагали селянській бідноті вилучати надлишки хліба в куркулів. РНК РРФСР виділив для уряду Республіки Тавріди 15 млн. крб. на закупку продовольства у селян. В останні дні березня і на початку квітня майже щодня на північ відправляли 150—200 вагонів пшениці. Протягом лютого—квітня відправлено понад 3,5 млн. пудів хліба[5].

У зв'язку з важким фінансовим становищем Республіки Тавріди на капіталістів Сімферополя, Севастополя, Ялти, Феодосії та Євпаторії було накладено контрибуцію розміром понад 40 млн. крб.[6]. 1 млн. крб. асигновано у березні Ялтинській Раді робітничих, солдатських і селянських депутатів на потреби дитячих і лікувальних закладів і націоналізованих санаторіїв.

В усій своїй діяльності уряд Республіки Тавріди здійснював ленінську політику національної рівноправності. Представники всіх національностей, що жили в Криму, залучалися до роботи в радянському апараті. Велика увага приділялася організації справи народної освіти. При деяких школах відкривали вечірні класи для робітників і школи ліквідації неписьменності. В Ялті організували солдатський, в Сімферополі — народний університети.

Більшість татарського населення підтримувала Радянську владу. Але деяка частина татар підпала під вплив націоналістів-мілліфірківців. У селах гірсько-лісової частини півострова татарські націоналісти створювали озброєні банди, що тероризували населення. Зграї бандитів діяли на Південному березі — від Ялти до Судака. Було вчинено напад на Судацький ревком. Озброєна банда напала

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 44, арк. 211.
[2] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 237, 243, 249, 254, 259, 260, 263.
[3] Кримський облдержархів, ф. Р-2155, оп. 1, спр. 1, арк. 63.
[4] Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, стор. 153.
[5] И. Чирва. Крым революционный, стор. 36.
[6] Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, стор. 156—157.

на маяк на мисі Меганом і вбила двох матросів. Злочини татарських націоналістів викликали глибоке обурення татарської бідноти. Складною була боротьба також з багатими колоністами-німцями, що вороже ставилися до Радянської влади[1].

Обстановка в Криму ускладнювалася контрреволюційними діями білогвардійських офіцерів, реакційного духівництва, зрадницькою діяльністю есерів і меншовиків, безчинствами анархістських елементів.

Наприкінці квітня 1918 року, загарбавши територію України, австро-німецькі окупанти вдерлися в Крим. Стійкий опір чинили їм сформовані у містах і селах червоногвардійські загони. Енергійну діяльність, спрямовану на боротьбу з навалою німецьких окупантів, розгорнув комісаріат у військово-морських справах, якому були підпорядковані місцеві військово-революційні штаби і збройні сили республіки. Вже 26 березня Раднарком Республіки Тавріди ухвалив рішення оголосити призов до Червоної Армії саперів, мінерів і артилеристів[2]. На місцях під контролем партійних організацій проводилося формування червоноармійських частин, виявлялися запаси військового спорядження. На фронт вирушали загони із Севастополя, Сімферополя, Ялти, Євпаторії та ін. населених пунктів Криму. Проте ворогові вдалося прорвати оборону на Перекопі і захопити Сімферополь. Керівники Республіки Тавріди Н. Г. Слуцький, Я. Ю. Тарвацький, С. П. Новосельський, О. Коляденко та інші виїхали з міста, але були захоплені бандою татарських націоналістів і 24 квітня розстріляні[3].

Обеліск на могилі членів уряду Радянської Соціалістичної Республіки Тавріди, загиблих від рук білогвардійців і татарських буржуазних націоналістів у 1918 році. Алушта, фото 1940 р.

1 травня 1918 року німецькі окупанти вступили до Севастополя. Ще 28 і 30 квітня, виконуючи вказівку Радянського уряду, Чорноморський флот відійшов до Новоросійська. Німецький уряд висунув ультимативну вимогу повернути військові кораблі. Щоб запобігти захопленню флоту німецькими імперіалістами, Раднарком РРФСР ухвалив рішення про його потоплення. 18 червня 1918 року за безпосередньою вказівкою В. І. Леніна значну частину кораблів було затоплено в районі Новоросійська. 2500 моряків, зійшовши з кораблів зі зброєю в руках, відстоювали свободу своєї Батьківщини на фронтах громадянської війни.

Німецькі окупанти встановили в Криму кривавий режим. Фактично вся влада була в руках командуючого окупаційними військами генерала Коша. Але з метою «додержання пристойності» окупанти сформували з монархістів «крайовий уряд» на чолі з колишнім царським генералом Сулькевичем, який негайно оголосив про відновлення в Криму всіх законів Російської імперії, про повернення поміщикам земель, а капіталістам — заводів і фабрик[4].

За підтримкою окупаційних властей відновив свою діяльність татарський курултай. Татарські буржуазні націоналісти повністю віддали себе в розпорядження німецьких загарбників. З німецьких колоністів і татарських націоналістів формувалися каральні загони для розправи над трудящими.

Грабіжницька політика, репресії німецьких окупантів та їхніх прихвоснів викликали глибоку ненависть й обурення трудящих. У травні страйкували робіт-

[1] П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. 2, стор. 88; Бояджиев Тевфик. Крымско-татарская молодежь в революции. Симферополь, 1930, стор. 34, 35.

[2] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 233.

[3] В. Советов, М. Атлас. Расстрел Советского правительства Крымской республики Тавриды. Симферополь, 1933, стор. 43—56.

[4] Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы, т. 2. Симферополь, 1961, стор. 47—49.

ники військового порту і Морського заводу в Севастополі[1]. У липні кримські залізничники взяли участь у загальному страйку залізничників України. Цей страйк дав поштовх до зростання революційного руху в містах і селах Криму. Страйкували тютюнники Феодосії, портові робітники Керчі, службовці Севастополя, Сімферополя, Ялти, почастішали селянські виступи[2].

Листопадова революція в Німеччині, анулювання Радянським урядом Брестського договору викликали нове піднесення визвольної боротьби на Україні, в Білорусії та Прибалтиці, окупованих німецькими та австро-угорськими військами. Під ударами Червоної Армії деморалізована окупаційна армія ганебно тікала з загарбаних земель. 30 листопада німецькі окупанти змушені були залишити Крим.

Перед втечею німецьких військ на зміну уряду Сулькевича прийшов «уряд» великого землевласника, колишнього члена царської Державної ради Соломона Крима, що спирався на багнети іноземних інтервентів і білогвардійців. За угодою цього «уряду» з командуванням денікінської «Добровольчої» армії, яка розташовувалася на Кубані, Крим почали наводнювати білогвардійські частини. Лише 20 листопада в Ялті й Керчі висадилося близько 5 тис. денікінців[3].

Майже одночасно з ними до кримських портів входили англо-французькі кораблі. На лютий 1919 року війська Антанти в Криму налічували вже близько 20 тис. чоловік[4].

Населення Криму голодувало. На початку німецької окупації хлібний пайок становив 300 грамів, а на квітень 1919 року скоротився до 100 грамів на людину. Лише в Севастополі налічувалося 10 тис. безробітних[5]. Найменший вияв невдоволення з боку робітників і селян викликав жорстокі переслідування.

Незважаючи на це, трудящі Криму під керівництвом більшовиків вели мужню боротьбу проти англо-французьких інтервентів і білогвардійців. Кримському більшовицькому підпіллю надавав велику допомогу ЦК КП(б)У, який 9 вересня 1918 року прийняв спеціальну постанову в цьому питанні, доручивши членам Одеського обласного комітету «об'їхати Крим й допомогти зібрати кримську конференцію та всіляко сприяти кримським товаришам, у т. ч. й грошима»[6]. З жовтня 1918 року по травень 1919 року за рішенням ЦК РКП(б) Кримська партійна організація входила до складу Комуністичної партії України. 1 грудня 1918 року в Сімферополі відбулася загальнокримська підпільна партійна конференція, в роботі якої взяв участь представник ЦК КП(б)У Я. Б. Гамарник, обраний до складу обкому партії[7]. Конференція ухвалила постанову про розгортання партизанського руху і про підготовку збройного повстання, яке мало співпасти з вступом Червоної Армії до Криму.

На першому своєму засіданні обраний конференцією обком КП(б)У ухвалив рішення про створення обласного ревкому для керівництва партизанською боротьбою[8]. Підпільні організації Севастополя, Сімферополя, Євпаторії та інших міст формували бойові загони, збирали зброю. Ще в грудні 1918 — січні 1919 року у районі Євпаторії, в лісах гірського Криму, на Керченському півострові виникли перші партизанські загони[9]. Мужньо бився з ворогами Євпаторійський загін «Червоні каски» під керівництвом більшовика І. Н. Петриченка.

Поряд з партизанською боротьбою більшовицькі організації Криму проводили агітаційно-пропагандистську роботу. Серед французьких матросів і солдатів у Севастополі розповсюджувалися видання групи французьких комуністів у Москві, вели агітацію члени «Іноземної колегії» при Одеському обкомі КП(б)У.

---

[1] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 45, 46.
[2] П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, т. 2, стор. 113.
[3] Ф. С. Загородских. Борьба с деникинщиной и интервенцией в Крыму. Симферополь, 1940, стор. 8.
[4] И. Чирва. Крым революционный, стор. 66.
[5] В. Волков. За власть Советов. Симферополь, 1962, стор. 21.
[6] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 51.
[7] ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, спр. 139, арк. 13.
[8] Там же.
[9] И. Чирва. Крым революционный, стор. 73.

Д. І. Ульянов — заступник голови Раднаркому Кримської Радянської Республіки у 1919 році, згодом — головний уповноважений Центрального управління курортами Криму (1920—1921 рр.). Фото 1916 р.

Успіхи Червоної Армії, частини якої в березні 1919 року вийшли на підступи до Криму, активізували боротьбу трудящих проти інтервентів. У лютому—березні тут прокотилася хвиля страйків. Найбільшим з них був загальний політичний страйк 14 березня в Севастополі, в якому брали участь близько 7 тис. чоловік[1]. На заклик більшовиків севастопольців підтримали робітники Сімферополя, Феодосії, Керчі. Це був найбільш масовий виступ робітничого класу в період англо-французької інтервенції.

Після запеклих боїв на підступах до Криму Червона Армія 4 квітня 1919 року прорвала Перекопські укріплення. 10 квітня ворог утік з Сімферополя і Євпаторії. Радянські війська підійшли до Севастополя.

Під впливом перемог Червоної Армії і революційної більшовицької пропаганди французькі моряки відмовлялися воювати проти Радянської Росії і вимагали відправити їх додому. 20 квітня 1919 року команди броненосців «Франс» та «Жан Барт» зійшли на берег і спільно з робітниками міста організували демонстрацію солідарності з трудящими Радянської країни. Грецькі патрулі за наказом французького командування відкрили по них вогонь[2].

Але дні окупантів були злічені. 29 квітня кораблі інтервентів залишили Севастополь. До міста увійшли радянські війська, палко зустрінуті севастопольським пролетаріатом[3]. У боях за Крим особливо відзначилася 1-а Задніпровська дивізія, якою командував П. Ю. Дибенко, призначений згодом командуючим всіма збройними силами Кримської Радянської Республіки. На кінець квітня 1919 року майже весь Крим було очищено від інтервентів і білогвардійців. У руках білих лишився тільки Керченський півострів, де їхні позиції з флангів прикривали англійські та французькі військові кораблі.

ЦК РКП(б) уважно стежив за становищем у Криму. 23 квітня 1919 року на Політбюро ЦК РКП(б) за участю В. І. Леніна обговорено питання про Крим і визнано бажаним створення Кримської Радянської Республіки. Згідно з цим рішенням Кримська обласна партконференція, що відбулася 28—29 квітня і в роботі якої брав участь представник ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У народний комісар внутрішніх справ України К. Є. Ворошилов, ухвалила постанову про створення Кримської РСР, рекомендувавши до складу її Ради Народних Комісарів Д. І. Ульянова, П. Ю. Дибенка, Я. Ф. Городецького, І. А. Назукіна, Ю. П. Гавена та інших[4]. Раду Народних Комісарів республіки фактично очолив брат В. І. Леніна — Д. І. Ульянов. Головою Президії обраного конференцією обкому партії, куди увійшли Д. І. Ульянов, О. Х. Алексакіс, М. Субхі та ін., став Ю. П. Гавен.

У 1919 році радянське будівництво в Криму тривало 75 днів. Протягом цього короткого строку, в умовах воєнної блокади, в обстановці економічної розрухи, долаючи шалений опір буржуазії, поміщиків, куркульства, рішуче викриваючи меншовиків та есерів партійні й радянські організації краю втілили в життя ряд важливих заходів, спрямованих на відбудову промисловості й сільського господарства, на ліквідацію безробіття і голоду.

Для поліпшення продовольчого постачання населення вилучалися надлишки хліба у куркулів, виявлялися інші продовольчі ресурси, налагоджувався правиль-

[1] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 91—94.
[2] Там же, стор. 129.
[3] Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА), ф. 25 860, оп. 2, спр. 16, арк. 49.
[4] Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, стор. 195.

ний облік та розподіл. Лише в Євпаторійському повіті в травні реквізовано понад 262,8 тис. пудів хліба[1]. Братерську допомогу трудящим Криму подали робітничий клас і селянство України, звідки надійшло 420 тис. пудів борошна. Робітники Києва надіслали 109 вагонів цукру. Завдяки цій допомозі і мобілізації внутрішніх ресурсів вдалося забезпечити хлібом міста і виділити 100 тис. пудів хліба для Червоної Армії[2].

Комуністи проводили велику роботу, спрямовану на втілення в життя рішень VIII з'їзду РКП(б). Селянам було повернуто землю, відібрану у них поміщиками під час окупації. Біднякам і середнякам видавалося зерно для сівби. Організовувалися пункти прокату сільськогосподарських машин і знарядь[3].

Відновили роботу націоналізовані тютюнові фабрики, консервні заводи та деякі інші промислові підприємства. Налагоджувалася справа охорони здоров'я трудящих, робота шкіл[4].

Одним з перших наказів, виданих народним комісаром освіти, був наказ про звільнення неімущих громадян від плати за навчання дітей у школах. Для підготовки робітників і селян до вступу в Таврійський університет у Сімферополі організували робітфак[5].

Особлива увага приділялася формуванню нових частин Червоної Армії й військовому навчанню трудящих. Цим займалися П. Ю. Дибенко та І. Ф. Федько[6].

Але наприкінці червня 1919 року Крим удруге потрапив під владу білогвардійців. Улітку цього року новий похід на Країну Рад розпочав за допомогою імперіалістів Антанти генерал Денікін. Основною ударною силою контрреволюції стали цього разу три денікінські армії — «Добровольча», Донська та Кубанська. З Акмонайських позицій Керченського півострова почали наступ частини генерала Шіллінга, що загрожували водночас і Донбасу. Створилася загроза оточення в Криму частин Червоної Армії, які були змушені відступити з боями до Північної Таврії.

На всій загарбаній території денікінці запровадили кривавий режим розстрілів і шибениць. Тюрми Севастополя, Сімферополя, Керчі та інших міст були переповнені в'язнями, головним чином робітниками. У селах лютували каральні загони, які без суду й слідства катували, розстрілювали і вішали селян.

Проте жорстокі репресії не зломили волі трудящих. Їх ненависть до білогвардійців та інтервентів зростала з кожним днем.

Керівництво боротьбою проти денікінців на Україні і в Криму ЦК РКП(б) в цей період здійснював через Зафронтове бюро при ЦК КП(б)У. Лише протягом липня—листопада 1919 року на підпільну роботу в Крим ЦК КП(б)У направив 5 працівників[7]. Восени 1919 року в Сімферополі, Севастополі, Євпаторії, Ялті, Феодосії, Керчі і ряді сільських районів почали діяти підпільні більшовицькі організації. У грудні 1919 року було створено керівний партійний центр кримського підпілля — обласний комітет РКП(б) на чолі з С. Я. Бабаханяном (М. Бабаханом). До комітету увійшли також С. Я. Просмушкін, Б. М. Горелик, О. І. Бунаков, А. І. Федорова[8]. Місцеві партійні організації розповсюджували в містах, селах і військових частинах прокламації, листівки, відозви, готували збройне повстання. На початку 1920 року створено Кримський військово-революційний комітет і ревкоми в Севастополі, Феодосії, Ялті. У профспілках і на підприємствах організовувалися бойові п'ятірки з комуністів і комсомольців, у гірсько-лісовій частині півострова — партизанські загони.

---

[1] П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. 2, стор. 169.
[2] Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, стор. 199, 200.
[3] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 182.
[4] Кримський облдержархів, ф. 63, оп. 2, спр. 772, арк. 6.
[5] П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. 2, стор. 177.
[6] А. Смирнов. Командарм Федько. К., 1969, стор. 281.
[7] Архів Інституту історії партії ЦК КП України (далі АІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 3, спр. 5, арк. 42.
[8] Революция в Крыму, № 9. Симферополь, 1930, стор. 36.

«Факти з життя Криму,— писала газета «Правда»,— говорять про те, що революційний порив трудящих Криму допоможе нашій героїчній Червоній Армії здобути цю найміцнішу фортецю білогвардійців на півдні Росії»[1].

Наприкінці 1919 року розбиті Червоною Армією війська Денікіна відступили на південь. Частина їх під командуванням генерала Слащова в січні 1920 року закріпилася в Криму. Водночас білогвардійське командування з допомогою Антанти підтягло до Криму нові підкріплення і кинуло їх проти сил Червоної Армії в Північній Таврії. Напад панської Польщі на Радянську республіку змусив тимчасово затримати активні дії радянських військ проти білогвардійців на півдні.

У березні 1920 року в Крим на англійському дредноуті «Імператор Індії» прибув барон Врангель, який після того, як Денікін пішов у відставку, став на чолі південноросійської контрреволюції. При сприянні Антанти Врангель сформував у Криму білогвардійський «уряд» із запеклих контрреволюціонерів і монархістів[2]. Англо-французькі імперіалісти щедро постачали врангелівців зброєю і боєприпасами. Вздовж узбережжя курсували військові кораблі Антанти, що вчиняли піратські напади на радянські порти.

Вся «діяльність» врангелівського «уряду» обмежувалася викачуванням коштів з населення, пограбуванням багатств Криму. Різного роду експортні акціонерні товариства продавали на закордонних ринках майно російського морського флоту. Крім того, за кордон безперервно вивозили продовольство, сільськогосподарську продукцію.

Незважаючи на демагогічні обіцянки й «реформи» «чорного барона», становище трудящих погіршувалося з кожним днем. Так, з квітня по жовтень 1920 року ціни на хліб підвищилися в 14 разів, на молоко — в 12,5 раза, на дрова — в 20 разів[3].

Гучно розрекламований «земельний закон» Врангеля передбачав викуп у поміщиків державою частини землі і наступний перепродаж її на виплату селянам. Цей закон служив інтересам куркульства і нічого не давав селянській бідноті та середнякам, які не мали коштів для придбання землі.

Влада Врангеля, як і Денікіна, в Криму трималася на насильстві й терорі. У квітні він видав наказ про створення в усіх повітах і гарнізонах «військово-судних комісій», які мали своїм завданням карати за будь-яку діяльність, спрямовану проти властей. Лютувала контррозвідка. Звичайним явищем були прилюдні страти. В січні 1920 року до рук білогвардійської контррозвідки потрапили керівники севастопольського підпілля В. В. Макаров, О. І. Бунаков, І. А. Севастьянов, М. І. Ашевський (Ю. А. Дражинський), М. С. Киянченко та інші. У квітні було розгромлено Сімферопольську, Феодосійську та Керченську організації, розстріляно членів мусульманського бюро при Кримському підпільному обкомі партії, яке провадило організаторсько-політичну роботу серед трудящих татар[4].

За цих умов обком партії був змушений передислокуватися до партизанських загонів. 5 травня 1920 року у підпіллі в Коктебелі відбулася обласна партійна конференція, яка підкреслила необхідність широкого розгортання повстанського руху в тилу Врангеля[5].

Долаючи великі труднощі, підпільний обком партії провів роботу щодо реорганізації розрізнених партизанських загонів, очищенню їх від анархістських елементів, зміцненню бойової дисципліни й організації централізованого керівництва в особі головного штабу повстанської армії при Кримському ревкомі. Командую-

[1] Газ. «Правда», 21 січня 1920 р.
[2] История гражданской войны в СССР, т. 5. М., 1960, стор. 45, 46.
[3] П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. 2, стор. 230.
[4] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 53, арк. 105, 106; ф. 849, оп. 1, спр. 230, арк. 8, 9.
[5] Там же, арк. 146—158.

Командуючий Південним фронтом М. В. Фрунзе. Фото 1920 р.

Начальник 51-ї стрілецької дивізії В. К. Блюхер. Фото 1936 р.

Начальник 30-ї Іркутської стрілецької дивізії І. К. Грязнов. Фото 1935 р.

Начальник 46-ї стрілецької дивізії І. Ф. Федько. Фото 1936 р.

чим армією обком призначив С. Я. Бабаханяна. Але завдання підвищення організованості партизанського руху через великі труднощі (відсутність зв'язку з центром, коштів) остаточно не було розв'язане[1].

У цей складний для кримського підпілля період велику допомогу місцевим більшовикам подали ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. У червні 1920 року К. Даниленко привезла до Криму від ЦК РКП(б) кошти й інструкції[2].

21 липня на засіданні Оргбюро ЦК РКП(б) було заслухано доповідь про становище й діяльність кримських підпільних організацій. Питання про роботу в Криму в цей же день обговорювалося на засіданні Закордонного відділу ЦК КП(б)У[3]. За згодою ЦК РКП(б) у липні—серпні 1920 року при Закордвідділі утворено Кримський відділ, який став подавати Кримській партійній організації допомогу людьми, коштами, зброєю. Тільки в червні—вересні Політбюро ЦК КП(б)У тричі обговорювало питання про надання допомоги кримським більшовикам[4]. У серпні для керівництва партизанським рухом до Криму було направлено групу комуністів і військових працівників на чолі з О. В. Мокроусовим — одним з організаторів загонів революційних моряків, що билися за Радянську владу на Україні та на Дону в 1917—1918 рр. У складі групи налічувалося 11 чоловік, серед них І. Д. Папанін — нині відомий вчений-полярник, двічі Герой Радянського Союзу. О. В. Мокроусову доручалося прийняти командування повстанською армією.

Після прибуття цієї групи Кримська повстанська армія розгорнула планомірні бойові дії проти білогвардійців. Керівництво партизанським рухом і підпільною боротьбою в Криму обком партії поклав на трійку у складі О. В. Мокроусова, С. Я. Бабаханяна і члена обкому партії А. І. Федорової. Гірську частину Криму, де діяли партизани, було поділено на 3 райони, сформовано 3 повстанські полки. Вже в ніч на 1 вересня партизани здійснили напад на загін білогвардійців, що охороняв Бешуйські вугільні копальні, й підірвали шахти. Білогвардійці залишилися без паливної бази. Користуючись широкою підтримкою населення, повстанці посилювали напади на залізниці, склади, млини і заводи, які працювали на врангелівську армію. 12 вересня вони зайняли Судак і, захопивши трофеї, відійшли до лісу.

Більшовицькі організації вели також революційну агітацію і пропаганду у військах Врангеля. Солдати дезертирували з білої армії. На кількох ворожих кораблях виникли підпільні більшовицькі осередки, готувалося повстання.

[1] Революция в Крыму, № 9, стор. 47; П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. 2, стор. 242; Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр 55, арк. 34, 35; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 3. К., 1970, стор. 383.

[2] И. Чирва. Крым революционный, стор. 145.

[3] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, спр. 388, арк. 3.

[4] Там же, оп. 145-а, спр. 4, арк. 38, 39, 42.

У вересні 1920 року IX Всеросійська конференція РКП(б) підкреслила необхідність якнайшвидшого закінчення боротьби з Врангелем. Виступаючи на конференції з політичним звітом ЦК партії, В. І. Ленін приділив цьому питанню головну увагу. У відповідності з вказівками ЦК РКП(б) Реввійськрада Республіки 21 вересня створила Південний фронт для боротьби з «чорним бароном». На пропозицію В. І. Леніна Пленум ЦК партії ухвалив рішення про призначення командуючим фронтом видатного пролетарського полководця М. В. Фрунзе[1].

Наприкінці жовтня війська Південного фронту перейшли в наступ, у ході якого армії Врангеля було завдано нищівної поразки в Північній Таврії. Рештки його військ закріпилися в Криму. У ніч на 8 листопада частини 51-ї Московської стрілецької дивізії почали штурм Перекопа, 15-а та 52-а дивізії 6-ї армії здійснили легендарний перехід через Сиваш. У нічній темряві, в мороз і під пронизливим вітром, під ураганним вогнем ворожих гармат і кулеметів бійці вбрід перейшли на Литовський півострів і атакували ворога. На ранок майже весь півострів було очищено від білогвардійців. Героїчний штурм перекопських укріплень тривав 8 і 9 листопада. Виявивши виняткову хоробрість, ентузіазм і відданість справі пролетарської революції, частини Червоної Армії розтрощили «Білий Верден» (так білогвардійці називали Перекопсько-Чонгарські укріплення) і штурмом взяли Перекопський вал. 15-а Латиська та 52-а дивізії при підтримці 7-ї кавалерійської дивізії відбили шалені контратаки білих і вийшли на Ішунські позиції. В ніч на 11 листопада 30-а Іркутська стрілецька дивізія почала штурм Чонгарських укріплень і вдень оволоділа ними. У середині листопада частини Червоної Армії за допомогою партизанських загонів повністю очистили Крим від врангелівців.

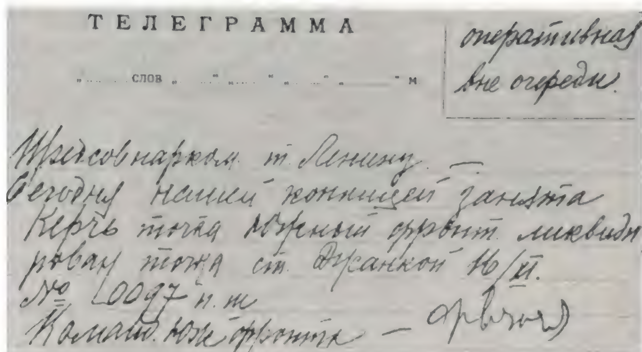
Після взяття Керчі 16 листопада М. В. Фрунзе телеграфував В. І. Леніну про ліквідацію Південного фронту[2]. «Одна з найблискучіших сторінок в історії Червоної Армії,— відзначав В. І. Ленін у своїй доповіді на VIII Всеросійському з'їзді Рад,— є та повна, рішуча і надзвичайно швидка перемога, яка здобута над Врангелем»[3].

Дорогою ціною було завойовано цю перемогу. Лише під час штурму Перекопа і Чонгара червоні війська втратили вбитими й пораненими 10 тис. чоловік[4]. За безсмертні подвиги в цих боях понад 40 з'єднань, частин і підрозділів Радянський уряд нагородив орденами і почесними Червоними прапорами. Кілька тисяч бійців і командирів було нагороджено орденом Червоного Прапора і почесною зброєю. Дивізіям, що особливо відзначилися, присвоїли почесні найменування: 15-й (начдив І. І. Раудмец) — «Сиваська», 30-й стрілецькій, якою командував І. К. Грязнов,— «Чонгарська», 51-й (командир В. К. Блюхер) — «Перекопська».

Відзначаючи беззавітну хоробрість військ Південного фронту в боях проти Врангеля, Рада Праці і Оборони РРФСР у постанові, підписаній В. І. Леніним 24 грудня 1920 року, вказувала, що країна, нарешті, може відпочити від нав'язаної їй білогвардійцями трирічної громадянської війни, приступити до залікування завданих їй численних ран та зайнятися відбудовою дуже потерпілого за ці роки народного господарства[5].

До мирного соціалістичного будівництва приступили і трудящі Криму. Вже 15 листопада 1920 року на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) було затверджено склад Кримського обласного комітету РКП(б). До нього увійшли Р. С. Самойлова

Телеграма М. В. Фрунзе В. І. Леніну з приводу перемоги над Врангелем. 16 листопада 1920 р.

ТЕЛЕГРАММА

слов м

оперативная
вне очереди

Предсовнаркома т. Ленину. —
Сегодня нашей конницей занята
Керчь точка Южный фронт ликвиди
рован точка ст. Джанкой 16/XI.
№ 20097 н. ш.
Командюжфронта — Фрунзе

[1] История Коммунистической партии Советского Союза, т. 3, кн. 2 М., 1968, стор. 508.

[2] М. В. Фрунзе. Избранные произведения, т. 1. М., 1957, стор. 425.

[3] В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 437.

[4] История гражданской войны в СССР, т. 5, стор. 210—212.

[5] Ленинский сборник XXXIV, стор. 396.

(Землячка), Бела Кун, Д. І. Ульянов та ін. Першим секретарем обкому стала відома діячка Комуністичної партії, професіональна революціонерка Р. С. Самойлова (Землячка)[1]. 16 листопада 1920 року утворено Кримський революційний комітет під головуванням Бела Куна — відомого діяча угорського і міжнародного робітничого та комуністичного руху.

На середину грудня 1920 року було завершено організацію повітових, волосних і сільських ревкомів, з допомогою яких почалися націоналізація промисловості, транспорту, банків і конфіскація поміщицьких господарств[2].

Інтервенти й білогвардійці завдали величезних збитків народному господарству краю. Багато промислових підприємств було виведено з ладу, чимало з них повністю зруйновано. Значна кількість заводів не працювала через відсутність сировини і палива. У 1920/21 господарському році валова продукція промисловості скоротилась порівняно з 1913 роком більш як у два рази[3]. Більш як у 7 разів зменшилася кількість робітників, особливо в гірничо-заводській і консервній промисловості[4]. Десятки тисяч людей залишилися без роботи.

У важкому становищі перебувало сільське господарство. З 1913 по 1921 рік посівна площа скоротилася з 655,2 тис. до 548,7 тис. десятин. Різко знизилися врожаї, зменшилося поголів'я худоби. Зовсім занедбані були сади й виноградники[5]. Зменшилася і кількість населення. У голодні 1921—1922 рр. багато людей померло, багато виїхало до інших районів країни.

Складною була в Криму і політична обстановка. За роки громадянської війни тут зібралася значна кількість білогвардійських офіцерів, колишніх поміщиків, капіталістів, царських урядовців та інших ворожих Радянській владі осіб. Після визволення Криму в ряді районів діяли значні бандитські зграї. Ліквідовано їх навесні 1921 року.

Великої шкоди соціалістичному будівництву завдавали татарські буржуазні націоналісти. Визнаючи на словах Радянську владу, вони зберегли в підпіллі контрреволюційну націоналістичну партію «Міллі-фірка» і продовжували контрреволюційну діяльність, чинили впертий опір всім заходам, спрямованим на будівництво нового життя. Підступні дії буржуазних націоналістів йшли врозріз з інтересами татарських трудових мас.

На початок 1921 року Кримська партійна організація об'єднувала трохи більше 1 тис. комуністів, а на листопад того року — понад 5370[6]. В її рядах були представники близько 20 національностей. Спираючись у своїй діяльності на широкі верстви трудящих, партійні організації вели велику роботу по відбудові народного господарства. Систематично проводилися міські, повітові й волосні наради та конференції, на яких обговорювалися питання радянського і господарського будівництва.

Велику допомогу комуністам подавала Кримська комсомольська організація, яка в березні 1921 року налічувала 1627 юнаків і дівчат[7], і профспілки, що об'єднували в 1922 році 58 381 чоловіка[8].

Одним з важливих завдань, що постали перед комуністами Криму, було створення постійних органів Радянської влади. У липні 1921 року відбулися вибори до міських, у серпні і вересні — до сільських Рад[9]. У переважній більшості трудящі обрали до них комуністів. Наприкінці жовтня — на початку листопада на повіто-

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 52-а, арк. 12.
[2] Очерки по истории Крыма, ч. 3. Симферополь, 1964, стор. 11.
[3] Советскому Крыму двадцать лет. 1920—1940. Симферополь, 1940, стор. 305.
[4] Статистическо-экономический атлас Крыма. Симферополь, 1922, стор. 45, 47, 48.
[5] Обзор Таврической губернии за 1913 год. Симферополь, 1914, стор. 62—67; Четыре года Советской власти в Крыму. 1920—1924. Симферополь, 1924, стор. 145, 153, 155.
[6] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 98, арк. 32.
[7] Там же, спр. 17, арк. 1.
[8] Там же, спр. 140, арк. 29.
[9] Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, стор. 282.

вих з'їздах Рад було обрано делегатів на перший Всекримський з'їзд Рад, який відкрився 7 листопада 1921 року[1]. На з'їзді сформовано Центральний Виконавчий Комітет, створено наркомати Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки, постанову про утворення якої підписали В. І. Ленін і М. І. Калінін 18 жовтня 1921 року. Багатонаціональну Кримську АРСР — понад 50 проц. її населення становили росіяни, 25 проц.— татари, решту — українці, євреї, греки, болгари та інші[2]— створено як територіальну автономну республіку у складі РРФСР. Кримська АРСР складалася з 7 округів: Сімферопольського, Севастопольського, Ялтинського, Феодосійського, Керченського, Джанкойського та Євпаторійського. Округи поділялися на 20 районів. У 1923 році, після ліквідації округів, у складі Кримської АРСР створено 15 районів.

Робітничий клас і трудове селянство Криму палко вітали об'єднання радянських республік у Союз РСР у грудні 1922 року. На своїх зборах і конференціях вони одностайно схвалили рішення І з'їзду Рад СРСР про створення Радянської багатонаціональної держави.

Всі свої успіхи в будівництві нового життя трудящі міст і сіл Криму пов'язували з ім'ям великого Леніна — творця першої в світі держави робітників і селян. Народна любов до Володимира Ілліча особливо яскраво проявилася в дні його тяжкої хвороби. У своєму привітанні В. І. Леніну загальні збори комуністів Сімферополя, які відбулися 10 жовтня 1922 року, висловили радість з нагоди видужання вождя трудящих і просили його берегти свої сили «в інтересах світової революції»[3].

Велике горе народу і водночас його політична зрілість, революційна мужність знайшли свій вияв у листах, резолюціях, постановах, які приходили з усіх куточків країни після смерті В. І. Леніна. Так, комуністи, комсомольці і робітники Євпаторії в резолюції, ухваленій на міських зборах, заявили, що «комуністичне суспільство, яке ми побудуємо, буде найкращим пам'ятником нашому дорогому вчителю, вождю і товаришу Володимиру Іллічу Леніну...»[4]. Під час ленінського призову до рядів партії в Криму вступило 1007 передових робітників і селян. Членами ВЛКСМ стали понад 900 юнаків та дівчат. Кримська партійна організація на кінець 1924 року об'єднувала понад 5 тисяч чоловік. Ряди комсомольської організації налічували 10 374 чоловіка[5].

Комуністична партія і Радянський уряд подавали величезну допомогу Криму у відбудові народного господарства. З 1923 по 1925 рік для цього асигновано понад 4,6 млн. карбованців[6]. Відбудова промисловості почалася з тих галузей, які виявилися найменш зруйнованими,— тютюнової, шкіряної й соляної. Робітники на чолі з комуністами докладали героїчних зусиль, щоб швидше відбудувати заводи й фабрики. Лише в січні — лютому 1921 року, за неповними даними, в Криму проведено 55 суботників, у яких взяло участь 47 тис. чоловік.

У багатьох галузях промисловості було досягнуто значних успіхів. З 1923 по 1925 рік у три рази зріс випуск консервів, більш як у два рази — цигарок, шкір, у кілька разів збільшився вилов риби. Стала до ладу нова швейна фабрика в Сімферополі, будувалися бромне відділення Сакського хімічного заводу, машинобудівні заводи в Сімферополі й Джанкої. Відбудовувався Керченський металургійний завод. У 1925/26 господарському році обсяг фабрично-заводської продукції становив 47,1 проц. довоєнного рівня (1913 року)[7].

---

[1] Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. Симферополь, 1958, стор. 134, 135.
[2] История национально-государственного строительства в СССР, т. 1. М., 1972, стор. 271.
[3] В. І. Ленін і український народ. Збірник документів. К., 1970, стор. 197.
[4] Кримський облпартархів, ф. 75, оп. 1, спр. 60, арк. 55.
[5] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 514, арк. 4; ф. 147, оп. 1, спр. 60, арк. 55.
[6] Десять лет Советского Крыма, стор. 122.
[7] Очерки по истории Крыма, ч. 3, стор. 26, 27.

Особлива увага приділялася відбудові й розвитку кримських соляних промислів. У ці тяжкі роки Радянська держава обмінювала сіль на зерно та інші продукти сільського господарства. У травні 1921 р., вимагаючи від М. В. Фрунзе поставити по-військовому видобуток солі, В. І. Ленін називав цю справу питанням життя і смерті[1]. 1925 року в Криму було видобуто 11 млн. пудів солі проти 3 млн. у 1921 році[2].

Водночас з промисловістю відроджувалося й сільське господарство. У перші роки Радянської влади до рук селян безплатно перейшло понад 1 млн. десятин землі[3]. Але трудовому селянству, особливо біднякам, було нелегко освоїти цю землю. Не вистачало робочої худоби, сільськогосподарського реманенту. Негативно позначився на становищі трудящих Криму недорід 1921 року. За цих умов велику допомогу населенню краю подали Радянська держава, народи інших республік країни Рад. Біднякам і середнякам надавалися грошові кредити. Лише по лінії Сільгоспбанку в 1923—1925 рр. вони становили 3,6 млн. крб. Протягом кількох років до Криму завозили посівний матеріал з України та з інших районів країни[4].

Однак під час здійснення аграрних законів Радянської влади місцеві земельні органи допустили серйозні помилки. Значну частину поміщицьких земель вони відводили під радгоспи. Але багато радгоспів, створені поспіхом, не змогли освоїти закріплені за ними землі. Вже на кінець 1921 року Кримревком переглянув питання про радгоспи, число яких було скорочено до 102; земельна площа їх не перевищувала 127 тис. десятин[5]. Величезну роль у зміцненні радгоспів відіграла допомога Радянського уряду. Ще 3 березня 1921 року В. І. Ленін підписав постанову Раднаркому про асигнування Наркомзему 4450 млн. крб. на організацію радянських господарств у Сибіру, Донській області, на Північному Кавказі й у Криму. З цієї суми 1 млрд. крб. виділявся на розвиток радгоспів Криму.[6]

Вже 1920 року в Криму виникли перші колективні господарства. Восени 1921 року налічувалося 12 комун і 110 сільгоспартілей. Однією з перших було організовано комуну кримських партизанів поблизу Сімферополя — «Першу Кримську сільськогосподарську зразково-показову комуну». Головою її став герой громадянської війни О. В. Мокроусов. На 1925 рік у селах Криму було вже 427 колективних господарств, у т. ч. 313 сільгоспартілей і 95 товариств спільного обробітку землі. Але в своєму користуванні вони мали лише 4,9 проц. посівної площі. Основну ж кількість сільськогосподарських продуктів давали одноосібні селянські господарства.

Партійні організації, органи Радянської влади докладали зусиль, щоб відродити сільське господарство Криму. В 1925/26 господарському році валовий збір зернових наблизився до довоєнного, досягши 40,4 млн. пудів[7], площа виноградників дорівнювала 6604 га, а тютюнових плантацій — 3,9 тис. га, більш як у 1,5 раза перевищивши рівень довоєнного, 1913 року[8]. Поступово відроджувалося тваринництво.

Змінювалася соціальна структура кримського села. Завдяки допомозі партії і Радянської влади біднякам процент селянських господарств, що не мали худоби, з 1923 по 1925 рік знизився з 35,7 до 18,8. Кількість безкінних і безкорівних господарств зменшилася більш як на 10 проц. Зросла кількість середняцьких господарств[9].

---

[1] В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 52, стор. 196, 197.

[2] Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма, стор. 160.

[3] М. В. Кожевников. Закон о земельной реформе в Крыму. Симферополь, 1929, стор. 3, 4.

[4] Очерки по истории Крыма, ч. 3, стор. 30.

[5] Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма, стор. 130.

[6] Журн. «Вопросы истории КПСС», 1961, № 4, стор. 7—8.

[7] Н. В. Ден. Крым. М.-Л., 1930, стор. 46.

[8] Там же, стор. 60.

[9] Очерки по истории Крыма, ч. 3, стор. 35.

Пам'ятник
В. І. Леніну
в Сімферополі.
1971 р.

Декрет
СОВЕТА НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ
ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ КРЫМА ДЛЯ ЛЕЧЕНИЯ ТРУДЯЩИХСЯ/

Благодаря освобождению Крыма Красной Армией от господства Врангеля и белогвардейцев открылась возможность использовать целебные свойства Крымского побережья для лечения и восстановления трудоспособности рабочих, крестьян и всех трудящихся всех Советских Республик, а также для рабочих других стран, направляемых Международным Советом Профсоюзов. Санатории и курорты Крыма, бывшие раньше привиллегией крупной буржуазии; прекрасные дачи и особняки, которыми пользовались раньше крупные помещики и капиталисты: дворцы бывших царей и великих князей должны быть использованы под санатории и здравницы рабочих и крестьян.

Для проведения этого в исполнение Совет Народных Комиссаров РСФСР, по соглашению с Совнаркомом У.С.С.Р. и Ревкомом Крыма, постановляет:

1/Обязать Народный Комиссариат Здравоохранения открыть в кратчайший срок санатории в Крыму с таким расчетом, чтобы в Январе было открыто 5.000 коек, весной 25.000 коек.

Наблюдение за отбором больных рабочих, а также за размещением их в санаториях в Крыму, возложить на ВЦСПС совместно с Наркомздравом, поручив им привлечь к этой работе представителей Профсоветов Петрограда, Москвы, Иваново-Вознесенска, Харькова и Донбасса.

2/Наркомпроду немедленно обеспечить санатории достаточным количеством продовольствия по санаторным нормам, выработанным Наркомздравом по соглашению с Наркомпродом. Продовольствием в кратчайший срок двинуть ближайшим путем с Северного Кавказа; санатории должны быть обеспечены постоянно месячным запасом продовольствия.

3/Наркомпути принять меры к срочному продвижению санитарных поездов, как для доставки, так и для эвакуации больных по первому требованию Наркомздрава в размерах, определяемых Наркомздравом с Высшим Советом по перевозкам.

4/Главтопу снабдить санатории топливом на все зимнее время.

5/В.С.Н.Хо по соглашению с Наркомздравом принять меры к действительному обеспечению управления курортами в городе Симферополе достаточным количеством автомобилей, используя для этого в первую очередь трофейное имущество, захваченное у Врангеля.

6/Наркомзему, по соглашению с Наркомздравом, обеспечить санатории и курорты молочными ермами, а также виноградниками и огородами, как для проведения трудового режима в санаториях и здравницах, так и для улучшения питания больных; в первую очередь должны быть использованы бвшие царские виноградники при Ливадийских дворцах.

7/Ни одно помещение на Крымском побережье, подходящее под санатории или здравницу или для обслуживания их/гостинницы и т.д./, не может быть занимаемо никакими лицами и учреждениями без согласия Наркомздрава или уполномоченных им органов.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ СОВЕТА
НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ — В. Ульянов (Ленин)

Управляющий Делами Совета
Народных Комиссаров — Горбунов

Секретарь Совета
Народных Комиссаров — Л. Фотиева

г.Москва, Кремль
" " ....20г.

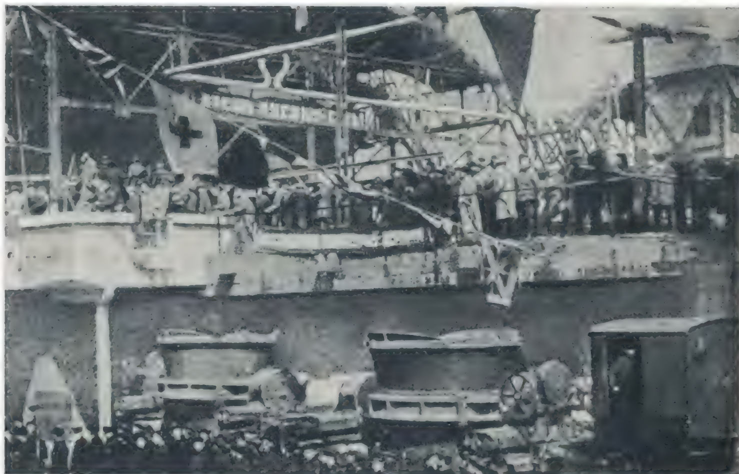
Декрет Ради Народних Комісарів «Про використання Криму для лікування трудящих».

З перших днів Радянської влади Комуністична партія вживала всіх заходів, щоб перетворити Крим на здравницю для трудящих. 21 грудня 1920 року В. І. Ленін підписав декрет «Про використання Криму для лікування трудящих», за яким палаци, дачі й особняки поміщиків і капіталістів, царя та великих князів передавалися під санаторії і здравниці для робітників і селян[1]. Було створено центральне управління курортів Криму на чолі з Д. І. Ульяновим. Перші санаторії й будинки відпочинку для трудящих відкрили в 1921 році. Через рік їх уже налічувалося 80. 1924 року лише на Південному березі Криму лікувалося й відпочивало понад 30 тис. чоловік. 28 червня 1925 року відбулося урочисте відкриття селянського санаторію в колишньому царському палаці Лівадії. Цього ж року відкрився Всесоюзний піонерський табір Артек.

Мітинг з приводу відкриття першого селянського санаторію в колишньому царському палаці. Лівадія, 1925 р.

Великі зусилля докладалися до того, щоб справитися з епідеміями, які лютували під час голоду, піднести рівень медичного обслуговування населення. 1924 року кількість медичних працівників у Криму порівняно з 1913 роком збільшилася в три рази. У 1925 році в містах працювало 34 амбулаторії й 24 лікарні, в селах — 90 медичних закладів, у т. ч. 26 лікарень і 10 фельдшерських пунктів. На потреби охорони здоров'я в тому році було витрачено близько 3 млн карбованців[2].

Урочисті збори, присвячені пуску другої домни металургійного заводу ім. Войкова. Керч, 1929 р.

Значні кошти асигнував Радянський уряд на ліквідацію наслідків землетрусу, що його зазнав Крим у вересні 1927 року. Особливо постраждали від нього південні райони: були зруйновані курорти, лікарні, школи, тисячі людей залишилися без притулку. Раднарком РРФСР створив спеціальну комісію для подання термінової допомоги Криму. Селянам надавалися довгострокові позички для відновлення їх господарств. На заклик ВЦРПС всі профспілки країни надіслали кошти Кримрадпрофу. Значною була допомога потерпілим населеним пунктам з боку працівників науки й техніки — геологів, геофізиків, інженерів.

З кожним роком уряд РРФСР збільшував асигнування на освіту. Розгорнулася велика робота по створенню курсів неписьменності. Лише в сільській місцевості 1921 року їх відвідувало близько 16 тис. чоловік[3] У 1925 році ліквідували

[1] Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917—1928), т. 1. М., 1967, стор. 184, 185.

[2] Очерки по истории Крыма, ч. 3, стор. 46, 47.

[3] Журн. «Пути коммунистического просвещения», 1927, № 9—10, стор. 82.

4 3-360

неписьменність 18 783 чоловіка[1]. Число учнів у школах з 1922 по 1924 рік зросло з 36 490 до 43 360 чоловік[2]. У Сімферополі, Севастополі, Керчі відкрилися робітфаки, що готували трудящих до вступу у вузи. Багато дітей робітників і селян дістали можливість навчатися в Таврійському університеті. Серед його викладачів було чимало видатних учених: В. П. Обручев, В. І. Вернадський, Б. Д. Греков та ін. З 1921 по 1925 рік університет випустив 523 лікарі, 1098 учителів і агрономів[3]. Тут навчалися й виховувалися майбутні академіки тричі Герої Соціалістичної Праці І. В. Курчатов та К. І. Щолкін. Плідно працювали кримські наукові заклади: Сімеїзька обсерваторія, Севастопольська біологічна станція, Нікітський ботанічний сад та інші.

Розгортали діяльність культурно-освітні заклади, в т. ч. 12 музеїв, панорама «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.», Феодосійська картинна галерея ім. І. К. Айвазовського. Могутнім знаряддям Комуністичної партії і Радянської влади в комуністичному вихованні трудящих була преса. Виходили п'ять щоденних газет: обласні «Красный Крым», «Новый мир», та «Юная сила» в Сімферополі, «Маяк Коммуны» — в Севастополі, «Красная Керчь» — в Керчі. 1921 року створено обласне відділення Державного видавництва — Кримдержвидав. У 1925 році тут вийшли друком 73 книги і брошури загальним тиражем понад 1 млн. примірників[4].

Після відбудови народного господарства трудящі Криму, як і всього Радянського Союзу, керуючись рішеннями XIV з'їзду ВКП(б), широким фронтом розгорнули боротьбу за соціалістичну індустріалізацію країни. 20 квітня 1929 року стала до ладу перша домна Керченського металургійного заводу, 15 травня 1930 року — друга, згодом — агломераційна фабрика, прокатний цех, нова електростанція, коксохімічний завод. У 1931 році почала діяти третя, найпотужніша домна на цьому заводі.

У листопаді 1930 року на південь від Керчі почалося будівництво Комиш-Бурунського залізорудного комбінату — нової рудної бази радянської металургії. Вже 1940 року він дав 2,5 млн. тонн руди[5].

Значний вклад у розвиток соціалістичної промисловості Криму внесли трудящі багатьох областей нашої країни. З усіх кінців Радянського Союзу прибували кадри для спорудження Керченського металургійного заводу — кваліфіковані металурги з Кривого Рога, дніпропетровські доменщики, гірники з Донбасу, інженери-будівельники. У вивченні керченських руд подавали допомогу науково-дослідні заклади багатьох міст.

За роки перших п'ятирічок у Криму споруджено кілька великих електростанцій, у т. ч. Севастопольську та Керченську. Виробництво електроенергії в 1940 році порівняно з 1913 роком збільшилося в 72 рази, досягши 309 млн. квт.-годин[6].

Протягом другої п'ятирічки в Криму збудовано і повністю реконструйовано понад 30 промислових підприємств. А за два з половиною роки третьої п'ятирічки створено або реконструйовано автотрактороремонтний завод, підприємства харчового машинобудування, автомобільного обладнання і заводи металовиробів[7]. Якщо до революції підприємства, що переробляли сільськогосподарську сировину, давали 92 проц. вартості всієї продукції кримської промисловості, а підприємства для переробки корисних копалин — лише 3 проц., то на 1940 рік провідне місце посіла промисловість видобутку й переробки корисних

На будівництві збагачувальної фабрики залізорудного комбінату. Керч, 1929 р.

[1] Десять лет Советского Крыма, стор. 432.
[2] Очерки по истории Крыма, ч. 3, стор. 43.
[3] Там же.
[4] Там же, стор. 46.
[5] Там же, стор. 169.
[6] Там же, стор. 169.
[7] Там же, стор. 148, 169.

копалин (40 проц. усієї продукції). Питома вага підприємств, що переробляли сільськогосподарську сировину, скоротилася до 34 проц. Підприємства харчової промисловості 1940 року випустили продукції на 338 млн. крб., тобто у 8,5 раза більше довоєнної і в 26 разів більше, ніж у 1920 році[1].

До 1930 року в Криму ліквідовано безробіття. А в 1940 році кількість робітників, зайнятих у великій промисловості, на транспорті та будівництві, досягла 90 тис. чоловік і проти 1913 року зросла в 5 разів.

Відкриття руху поїздів на залізничній лінії Євпаторія — Сарабуз. 1931 р.

Докорінно змінилося за роки Радянської влади ставлення робітників до праці. Творче піднесення робітничого класу знайшло яскравий прояв у соціалістичному змаганні. У ході змагання народжувалися чудові трудові починання. Так, у жовтні 1925 року керченські металурги, організувавши недільник на користь фонду індустріалізації, відправили до Москви на зароблені кошти позачерговий ешелон чавуну. Великих успіхів досягли трудівники соляних промислів у Саках та в Євпаторії, суднобудівники Севастополя, будівельники, робітники консервних і тютюнових фабрик Криму. Робітники заводу ім. Войкова в Керчі стали ініціаторами змагання за дострокове виконання планів другої п'ятирічки. Їхній почин знайшов палкий відгук на всіх підприємствах. Тисячі робітників наполегливо боролися за підвищення свого культурно-технічного рівня. Вже на 1936 рік різними формами технічного навчання було охоплено 55 проц. усіх зайнятих на підприємствах Криму робітників.

Підтримавши починання донецького шахтаря О. Г. Стаханова, тисячі героїв праці показували зразки оволодіння технікою. Ініціатором руху новаторів серед кримських металургів став майстер домни Керченського металургійного заводу комуніст П. X. Ішков, що досяг рекордного результату у використанні корисного обсягу доменної печі, яка працювала на бідних рудах. Його удосконалення в 3 рази зменшило час випуску чавуну. Перші грамоти Героя Праці в Криму одержали робітники севастопольських заводів П. П. Усачов та М. І. Бегасинський.

У роки третьої п'ятирічки в кримській промисловості набули значного поширення нові форми змагання. Серед машинобудівників, металургів і на тютюнових фабриках з'явилися багатоверстатники. В авангарді цього руху йшли комуністи й комсомольці. Лише протягом 1936 року завдяки рухові новаторів продуктивність праці в усіх галузях промисловості Криму зросла на 28,8 проц., а в 1940 році вона перевищила в 4 рази рівень 1913 року[2].

Втілення в життя ленінського плану будівництва соціалізму проходило в умовах зростаючої трудової і політичної активності трудящих при посиленні керівної ролі Комуністичної партії. Успішне здійснення соціалістичної індустріалізації, зміцнення позицій соціалізму викликало шалений опір капіталістичних елементів, агентурою і рупором яких у партії були троцькісти і зінов'євці. Партійні організації Криму, як і вся партія, одностайно засудили антиленінську платформу троцькістсько-зінов'євського блоку. Відданість ленінізму з особливою силою продемонстрували комуністи під час загальнопартійної дискусії, яку було відкрито напередодні XV з'їзду партії за рішенням ЦК ВКП(б), прийнятим у жовтні 1927 року. На дискусійних зборах за генеральну лінію партії голосувала абсолютна більшість

[1] Советскому Крыму двадцать лет, стор. 78, 79, 91—94.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-652, оп. 15, спр. 530, арк. 131; спр. 679, арк. 6, 7.

комуністів, за платформу опозиції — лише 0,5 проц. членів парторганізації, що свідчило про цілковиту поразку опозиціонерів[1].

У ході соціалістичного будівництва було подолано опір татарських буржуазних націоналістів (Велі Ібраїмова та ін.). Пролізши на керівні посади в Раднарком і ЦВК Кримської АРСР, вороги Радянської влади — мілліфірківці тривалий час проводили антирадянську діяльність, спрямовану на зрив соціалістичного будівництва в Криму, на підтримку капіталістичних елементів у місті і на селі. За їх допомогою створювалися куркульські банди, які чинили диверсії, вбивали радянських активістів. З великим задоволенням зустріли трудящі Кримської АРСР рішення Верховного Суду СРСР, що покарав Велі Ібраїмова та його спільників за злочинну діяльність. На багатолюдних зборах, що проходили в містах і селах, трудящі ухвалювали резолюції, які різко засуджували антирадянську діяльність татарських націоналістів. Так, бідняки, середняки і сільськогосподарські робітники села Отузи писали, що діяльність Велі Ібраїмова та його прибічників була «відверто спрямована проти бідноти». Мешканці села Дуванкой Бахчисарайського району в телеграмі Президії виїзної сесії Верховного Суду 3 травня 1928 року сповіщали, що вони вважають «дії Велі Ібраїмова та його групи антирадянськими» і просили «застосувати до цих соціально небезпечних елементів вищу міру покарання»[2].

Антирадянська діяльність татарських буржуазних націоналістів тривалий час заважала здійсненню в Криму політики Комуністичної партії в питаннях сільського господарства. Так, 17 вересня 1925 року Кримський ЦВК прийняв положення, за яким у куркулів залишалися значні земельні ділянки — від 4 до 6 гектарів садів і виноградників, а трудова норма землекористування становила 1—1,5 га. У степовій частині Криму господарство, що мало до 58 га землі і 2 постійних найманих робітників, за цим законом вважалося «трудовим». Внаслідок цього більшість великих землевласників зберегла за собою від 70 до 200 гектарів земельних угідь.

1 серпня 1928 року ЦК ВКП(б) ухвалив спеціальну постанову «Про роботу Кримської партійної організації», в якій відзначалося, що основне завдання радянського будівництва в Криму — ліквідація поміщицького землеволодіння — було здійснено «з явним порушенням неодноразових директив ЦК і радянського законодавства», що це призвело до певного уповільнення темпу господарського і культурного будівництва в Криму і сприяло посиленню впливу куркульства в кримському селі[3]. У постанові ЦК ВКП(б) намічалися конкретні заходи щодо виправлення допущених помилок. Так, 11 лютого 1929 року Президія ВЦВК і РНК РРФСР затвердили «Положення про земельну реформу і суцільне обов'язкове землевпорядкування в Кримській АРСР». Згідно з цим положенням скасовувалися підвищені норми землеволодіння, вилучалися в куркулів і передавалися бідноті та наймитам надлишки землі.

Наприкінці 1929 року, внаслідок проведення земельної реформи, малоземельне і безземельне селянство одержало 510 тис. га надлишків землі, вилучених у куркульства. До рук трудящого селянства перейшло також 2 тис. га т. зв. спецкультурних ділянок. Центральною фігурою і в кримському селі ставав середняк. У загальній структурі села середняцька група зросла з 25 до 40 процентів[4].

Під час здійснення земельної реформи створювалися необхідні умови для соціалістичних перетворень в сільському господарстві. В основу цих перетворень лягли рішення XV з'їзду ВКП(б). Масова колективізація в Криму, як і в усій країні, почалася 1929 року. Переконавшись у перевагах колективного господарювання, все ширші маси селянства вступали до колгоспів. На початок наступного року було колективізовано 41,1 проц. селянських господарств.

---

[1] Очерки по истории Крыма, ч. 3, стор. 59.
[2] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 772, арк. 113, 220.
[3] Справочник партийного работника, вып. 7, ч. 1. М—Л., 1930, стор. 330, 331.
[4] Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма, стор. 207, 208.

Члени колгоспу «Червона Зірка» перед виїздом на польові роботи. Чистеньке Сімферопольського району, 1930 р.

Збирання врожаю у колгоспі «Фрайлебен» Тельманівського (тепер Красногвардійського) району. 1931 р.

Невід'ємною частиною соціалістичного перетворення сільського господарства була ліквідація в селі капіталістичних елементів, які чинили запеклий опір колгоспному руху. Лише в 1929 році куркулі здійснили 37 терористичних актів, вчинили 9 антирадянських виступів, зірвали 147 зборів[1].

Наймити, бідняки й середняки вимагали експропріювати куркулів, вигнати їх із сіл. На основі постанови ЦВК і РНК СРСР від 1 лютого 1930 року «Про заходи по зміцненню соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і по боротьбі з куркульством» найбільш злісну частину куркульства було виселено за межі Криму[2].

Навесні 1931 року колективізацію в Криму було в основному закінчено. На кінець цього року колгоспи об'єднували 85 проц. селянських господарств і займали 94 проц. площ зернових культур, 98 проц. площ тютюну, 95,5 проц. садів, 98 проц. городів і 86 проц. виноградників. Порівняно з 1929 роком валова продукція колгоспів збільшилася в 11 разів[3]. Це означало, що основне завдання — досягнення абсолютної переваги соціалістичного сектора в сільському господарстві було цілком розв'язано на початок 1932 року.

Велику допомогу селу подав робітничий клас. Близько 150 робітників — двадцятип'ятитисячників направила до кримських сіл Комуністична партія України. Серед них були вибійник В. Ф. Борисенков з Петровського рудника, прохідник К. Н. Єрмилін, кочегар М. П. Макогонов, слюсар К. Л. Кузьменко з Рутченківського рудника, слюсарі А. І. Калиниченко, Н. І. Набоков, коваль С. П. Руденко з Донецького металургійного заводу та інші. З підприємств Криму на село виїхало 215 кращих робітників, 62 проц. яких становили комуністи, 10 проц.— комсомольці[4]. Багато з них очолили колгоспи, бригади, ферми.

Різноманітними були форми змички між містом і селом. Лише навесні 1930 року до районів Криму виїхало 362 бригади (близько 1500 чоловік), у т. ч. 38 — для ремонту сільськогосподарських знарядь. Розгорнувши шефство над колгоспами, робітничі колективи допомагали селянам у проведенні сільськогосподарських кампаній. організаційно-господарському зміцненні колгоспів.

Самовіданна праця колгоспного селянства і братерська допомога робітничого класу дали плідні наслідки. 1933 року валовий збір зернових у Криму становив 8490 тис. цнт і набагато перевищив рівень 1913 року[5]. За досягнення в розвитку сільського господарства в 1934 році Кримську АРСР нагороджено орденом Леніна.

Комуністична партія і Радянська держава приділяли багато уваги дальшому розвитку продуктивних сил кримського села, посиленню технічної бази соціалістичного сільського господарства, широкій механізації сільськогосподарського виробництва. 1929 року в Криму виникли перші МТС. Через два роки їх налічу-

---

[1] Очерки по истории Крыма, ч. 3, стор. 87.
[2] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 516, арк. 333.
[3] Очерки по истории Крыма, ч. 3, стор. 83, 86, 93, 96, 97, 102.
[4] Там же, стор. 91.
[5] Советскому Крыму двадцать лет, стор. 311.

валося 14. У МТС і великих радгоспах 1933 року створено 52 політвідділи, на роботу в які послано понад 1,5 тис. комуністів. Разом з райкомами партії політвідділи розгорнули широку діяльність, спрямовану на зміцнення колгоспів. Сільське господарство Криму систематично забезпечувалося новою технікою. 1937 року на колгоспних ланах працювало 1218 тракторів — у 20 разів більше, ніж у 1924 році. У довоєнному, 1940 році, в колгоспах на збиранні врожаю працювало понад 2 тис. комбайнів (у 29 разів більше, ніж у 1930 році). Ними було зібрано 94 проц. зернових.

З 714,1 тис. га в 1913 році до 980,7 тис. га в 1940 році зросла посівна площа в краї, в т. ч. 10 574 га займали поливні землі[1]. Значно перевищила довоєнний рівень площа садів і виноградників, тютюнових плантацій: 20 тис. га було зайнято під садами, 11 600 га — під виноградниками, 8300 га — під тютюновими плантаціями[2].

Середня врожайність зернових на той час становила 14 цнт. з га, фруктів — 50,6 цнт, винограду — 55 центнерів.

У цілому за роки довоєнних п'ятирічок валовий збір зернових культур збільшився в 3 рази, тютюну — в 5 разів, фруктів — більш як у два рази. На 1940 рік було значно перевершено також рівень 1913 року по поголів'ю великої рогатої худоби, овець, кіз, свиней[3]. Зміцнення колгоспів сприяло зростанню їх грошових доходів. У 1939 році вони становили 276 млн. крб., 22 колгоспи стали мільйонерами.

За досягнення в розвитку сільськогосподарського виробництва 1940 року передові господарства Криму відзначено урядовими нагородами: орденом Трудового Червоного Прапора — радгосп «Червоний» Сімферопольського району, орденом «Знак Пошани» — МТС ім. В. П. Чкалова, колгосп «Колос» Джанкойського району та колгосп ім. Тельмана Колайського району. 287 колгоспів, 26 радгоспів, 7 МТС, 6 районів, 235 колгоспних тваринницьких ферм, 4508 передовиків сільського господарства здобули право участі у Всесоюзній сільськогосподарській виставці 1940 року.

За даними перепису 1939 року, в Криму жило 1 123 806 чоловік, у т. ч. в містах — 585 581 і в сільській місцевості — 538 225. 1940 року тут налічувалося 278 тис. робітників і службовців. Набагато зріс загін радянської інтелігенції. Працювали 7650 вчителів — у 4,4 раза більше, ніж до Жовтневої революції, 4655 фельдшерів і акушерів — у 46 разів, 1975 лікарів — у 49 разів більше, ніж у 1913 році[4], 4700 інженерів і техніків.

Успіхи соціалістичного будівництва створили передумови для зростання й розширення населених пунктів області. Виникли великі селища міського типу в районі Комиш-Бурунського залізорудного комбінату, Керченського металургійного заводу ім. Войкова, при Перекопському хімічному заводі (нині Красноперекопськ). Було почато роботи щодо розширення, благоустрою і реконструкції курортних міст і селищ на Південному березі — Ялти, Алушти, Алупки, Гурзуфа, Сімеїза, Кореїза, Місхора та ін. Швидко розвивалися Севастополь, Сімферополь, Керч, Феодосія, Євпаторія. Лише протягом другої п'ятирічки житлова площа в містах Криму зросла більш як на 96 тис. кв. метрів[5].

Поліпшувалося матеріальне становище трудящих. Реальна середньорічна заробітна плата робітника за роки довоєнних п'ятирічок збільшилася в 4 рази. Приблизно так само зросли в середньому доходи однієї колгоспної сім'ї з 1931 по 1939 рік[6].

За роки Радянської влади Крим перетворився на всесоюзну здравницю. 1940 року тут працювали 164 санаторії та будинки відпочинку на 35,5 тис. місць.

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 4835, арк. 72.
[2] М. Щербаков, С. Рагацкий. Крымская АССР. Симферополь, 1939, стор. 55, 57.
[3] Советскому Крыму двадцать лет, стор. 17, 154, 311, 159.
[4] Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Симферополь, 1957, стор. 219.
[5] Очерки по истории Крыма, ч. 3, стор. 152, 122, 185, 186.
[6] Там же, стор. 185.

З 1921 по 1940 рік у них лікувалося й відпочивало 3,5 млн. чоловік. 1928 року став до ладу великий санаторій «Долосси», пізніше санаторії «Золотий пляж» і «Курпати» на Південному березі Криму, Мойнакська грязелікарня в Євпаторії, санаторій у Старому Криму та ін. Широкого розвитку набув туризм. Лише в Ялті 1940 року туристські організації обслужили 52 тис. туристів та 67 тис. екскурсантів[1].

Г. І. Петровський, Н. К. Крупська, М. М. Покровський, М. І. Ульянова, С. І. Гусєв на відпочинку в Криму. Травень 1931 р.

Значних успіхів було досягнуто і в галузі культури. На 1941 рік завершився процес ліквідації неписьменності по всьому Криму. Було здійснено загальне початкове, запроваджено загальне семирічне навчання. У Криму працювало 1255 шкіл, в яких навчалося 197 349 дітей — у 4 рази більше, ніж у дореволюційні часи. Близько 9 тис. чоловік навчалися на 9 робітфаках, у 41 технікумі[2]. Понад 3 тис. студентів училися в педагогічному, медичному, сільськогосподарському і двох учительських інститутах.

Корінні зміни в економічному й культурному житті Криму знайшли яскраве відображення в творах багатьох кримських письменників. Великий внесок у розвиток радянської літератури в Криму зробили О. М. Горький, В. В. Маяковський, С. М. Сергєєв-Ценський, К. А. Треньов. На дачі Тесселі поблизу Фороса О. М. Горький завершив епопею «Життя Клима Самгіна» і написав другий варіант п'єси «Васса Железнова». Цікавлячись місцевим життям, великий пролетарський письменник часто зустрічався з літераторами Криму. Під час однієї з таких зустрічей у 1935 році він гаряче схвалив їхні плани щодо створення історії кримських колгоспів, рекомендував зайнятися народною творчістю[3]. Глибоко ввійшов Крим у творчість В. В. Маяковського, що часто виступав перед робітниками краю, матросами, червоноармійцями. З Кримом зв'язане також творче життя відомих радянських письменників Б. А. Лавреньова, В. В. Вишневського, С. П. Щипачова, М. О. Островського, А. П. Гайдара, В. О. Луговського, К. Г. Паустовського, О. О. Жарова, П. Й. Панча, Остапа Вишні.

Видатні майстри живопису — художник-баталіст, академік М. С. Самокиш і заслужений діяч мистецтв РРФСР художник К. Ф. Богаєвський створили в Криму чудові полотна, присвячені героїчній боротьбі Червоної Армії проти ворогів у роки громадянської війни та самовідданій праці радянських людей у створенні соціалістичного суспільства.

Напередодні Великої Вітчизняної війни в Криму працювали театри, а також філармонії — в Сімферополі та Ялті. Близько 15 тис. чоловік брали участь у роботі колективів художньої самодіяльності[4].

Неухильно зростала мережа культурно-освітніх закладів. 1940 року в містах і селах Криму працювали 22 районні будинки культури, 793 клуби, 452 хати-читальні, 758 масових бібліотек, 637 кіноустановок, 25 музеїв та картинних галерей. Величезною популярністю користувалася Феодосійська картинна галерея ім. І. К. Айвазовського, що поповнилася за роки Радянської влади багатьма новими полотнами як І. К. Айвазовського, так і його учнів. Цінні твори мистецтва демонструвалися в Сімферопольській та Севастопольській картинних галереях.

---

[1] Г. Ф. Костылев. По Крыму. Симферополь, 1940, стор. 160.
[2] М. Щербаков, С. Рагацкий. Крымская АССР, стор. 66.
[3] Р. Вуль. А. М. Горький в Крыму. Симферополь, 1961, стор. 85—107.
[4] Советскому Крыму двадцать лет, стор. 198.

Російський радянський письменник С. М. Сергєєв-Ценський. Фото 1957 р.

Російський радянський письменник К. А. Треньов. Фото 1905 р.

У містах і селах Криму було 167 радіовузлів, 70 тис. радіоточок.

Різноманітну політичну, художню літературу й підручники випускало Кримське державне видавництво. Лише 1940 року тут видано 218 книг загальним тиражем близько 1 млн. примірників.

Успіхи в господарському й культурному будівництві краю були наслідком великої політичної й організаторської діяльності партійної організації, зростання її авторитету серед трудящих республіки. На початок 1941 року Кримська партійна організація налічувала в своїх рядах 28 014 комуністів[1]. 64,7 тис. чоловік об'єднувала комсомольська організація.

У своїй повсякденній діяльності партійні організації спиралися на творчу енергію широких трудящих мас, зв'язки з якими вони всемірно зміцнювали. До активної участі в будівництві соціалізму широкі маси трудящих залучалися через місцеві Ради депутатів трудящих, що приділяли значну увагу роботі підприємств, благоустрою міст і сіл, питанням соціального забезпечення, поліпшенню охорони здоров'я й культурного обслуговування трудящих. Перемога соціалізму в нашій країні, законодавчо закріплена в Конституції СРСР, ще більше згуртувала робітників, колгоспників та інтелігенцію навколо свого авангарду і керівника — Комуністичної партії. Під час виборів до Верховної Ради СРСР у 1937 році в голосуванні по Криму взяли участь 96,2 проц. виборців. З них 99,3 проц. віддали голоси за кандидатів блоку комуністів і безпартійних[2].

До вищого законодавчого органу СРСР від Криму було обрано 16 депутатів: 4 — до Ради Союзу і 12 — до Ради Національностей. Серед них: робітники — новатори виробництва А. С. Осипчук (Керченський металургійний завод) та В. П. Єфремов (Севастопольський морський завод), військові льотчики В. К. Коккінакі й С. П. Супрун, перший секретар Кримського обкому партії М. І. Щучкін та інші[3].

У грудні 1939 року в Криму відбулися вибори до місцевих Рад депутатів трудящих. До міських, районних, селищних та сільських Рад було обрано 8516 депутатів — кращих представників робітничого класу і колгоспного селянства, радянської інтелігенції. Тільки 1940 року місцеві Ради витратили на розвиток народного господарства і культури 263,7 млн. крб., або в 5 разів більше, ніж за роки першої п'ятирічки.

Постійне піклування про безперервне піднесення промисловості, сільського господарства і культури краю, про розвиток кримських курортів виявляли ЦК ВКП(б) і Радянський уряд. За роки довоєнних п'ятирічок бюджет Криму збільшився в п'ять разів і становив у 1940 році 263,7 млн. крб. 88 проц. цих коштів витрачалося на фінансування народного господарства й культури[4]. Особливі заходи вживалися до зміцнення державних морських кордонів СРСР в районі Криму, нарощування могутності Чорноморського флоту. В єдиній сім'ї народів нашої країни трудящі кримських міст і сіл під керівництвом Комуністичної партії перетворили Крим на індустріально-аграрний край. Відбулися докорінні зміни в його культурі і суспільно-політичному житті. В процесі соціалістичного будівництва міцніли морально-політична єдність радянського народу, дружба радянських людей.

Віроломний напад гітлерівської Німеччини перервав мирну творчу працю

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 2039, арк. 136.
[2] Там же, оп. 3, спр. 1399, арк. 131.
[3] Кримський облдержархів, ф. Р-2055, оп. 1, спр. 2, арк. 10.
[4] Там же, ф. Р-652, оп. 15, спр. 530, арк. 153, 154.

нашого народу. На світанку 22 червня 1941 року фашистські літаки завдали бомбових ударів по багатьох радянських містах, у т. ч. по головній базі Чорноморського флоту — Севастополю. Вже 22—23 червня в містах і селах Криму, на заводах, фабриках, будовах, у навчальних закладах, колгоспах і радгоспах відбулися мітинги, на яких трудящі гнівно таврували фашистських агресорів і одностайно заявляли про свою рішимість відстояти соціалістичну Батьківщину. Після мітингів сотні робітників йшли на призовні пункти з проханням відправити їх на фронт. У перші дні війни понад 8,1 тис. комуністів Криму — майже $^1/_3$ складу обласної партійної організації — пішли до лав Червоної Армії та Військово-Морського Флоту[1].

Партійні і радянські організації спрямували свої зусилля на перебудову всієї роботи на воєнний лад. Заводи й фабрики Севастополя, Сімферополя, Керчі, Феодосії та інших міст переключилися на випуск мінометів, гранат, авіабомб, ремонт бойової техніки і кораблів. Трудівники сільського господарства на півмісяця раніше, ніж у 1940 році, зібрали врожай, достроково виконавши план продажу хліба державі[2].

Як і по всій країні, в Криму розгорнувся рух за створення фонду оборони. 17 серпня на комсомольсько-молодіжний недільник, за неповними даними, вийшло понад 65 тис. юнаків і дівчат. Зароблені ними 450 тис. крб. було відраховано до цього фонду. Близько 3 млн. крб., багато золотих і срібних речей та облігацій державних позик на суму понад 6 млн. крб. внесли до фонду оборони трудящі Севастополя, понад 250 тис. крб.— робітники і колгоспники Джанкойського району[3].

З перших місяців війни Крим став прифронтовою смугою. За короткий час тут було створено 155 підрозділів народного ополчення, 628 груп самозахисту, 70 взводів протипожежного захисту, 30 винищувальних батальйонів. У них налічувалося понад 166 тис. чоловік, у т. ч. 14 998 комуністів і 20 449 комсомольців[4].

Десятки тисяч трудящих взяли участь у будівництві оборонних укріплень. Особливо великі роботи проводилися на Перекопському перешийку і під Севастополем. Коли посилилася загроза ворожого вторгнення в Крим, обком партії створив раду з питань евакуації. У тил вивозилися устаткування промислових підприємств, машини й устаткування МТС і радгоспів, громадська худоба. Було організовано вивезення культурних цінностей, масову евакуацію дитячих закладів, вузів, наукових установ.

Водночас за вказівкою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР партійні і радянські органи розгорнули підготовку до боротьби у ворожому тилу на випадок загарбання Криму гітлерівцями. Створювалося підпілля, формувалися партизанські загони, у місцях їх майбутньої дислокації закладалися склади зброї, боєприпасів, продовольства та обмундирування. Для керівництва підпільними організаціями на засіданні бюро Кримського обкому ВКП(б) наприкінці жовтня 1941 року був затверджений обласний підпільний партійний центр на чолі з І. А. Козловим, відповідальним працівником апарату обкому партії, членом партії з 1905 року[5]. Організатори підпільної боротьби визначені були в кожному місті і районі — в тому числі 183 комуністи[6].

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 27, спр. 29, арк. 102.

[2] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 2147, арк. 1; Крым в период Великой Отечественной войны. 1941—1945. Сборник документов и материалов. Симферополь, 1973, стор. 54—57.

[3] Крым в период Великой Отечественной войны. 1941—1945. Сборник документов и материалов, стор. 50—53.

[4] Очерки по истории Крыма, ч. 4. Симферополь, 1967, стор. 9.

[5] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 2068, арк. 75.

[6] Там же, ф. 156, оп. 1, спр. 3178, арк. 38—46.

Розгляд заяв про прийом до лав Комуністичної партії. Севастополь, листопад 1941 р.

Залитий кров'ю партквиток захисника Севастополя І. В. Личкатого. 1941 р.

До вторгнення окупантів у Криму створено 29 партизанських загонів. Формувалися ці загони лише з добровольців. Їх ядро становили понад 800 комуністів і комсомольців. 23 жовтня 1941 року бюро обкому партії призначило командиром партизанських загонів Криму керівника партизанської боротьби в роки громадянської війни, учасника боїв в Іспанії О. В. Мокроусова, комісаром — секретаря Сімферопольського міськкому партії С. В. Мартинова[1].

Секретарі міськкомів і райкомів партії, голови райвиконкомів, партійні, радянські, комсомольські працівники, в т. ч. З. Ф. Амелінов, В. М Домнін, Д. П. Єрмаков, В. Г. Єрошенко, А. А. Зосименко, А. А. Литвиненко, М. Д. Луговий, В. І. Никаноров, А. А. Омеров, А. О. Османов, В. І. Філіпов, М. І. Чуб, В. І. Чорний, очолили партизанські загони.

Враховуючи винятково важливе стратегічне становище півострова в басейні Чорномор'я, гітлерівське командування надавало оволодінню ним великого значення. Після загарбання Криму Гітлер мав намір захопити Кавказ, щоб мати доступ до бакинської та грозненської нафти, а також портів кавказького узбережжя Чорного моря. Для вторгнення до Криму було виділено значні сили в складі 11-ї армії Манштейна і румунського гірського корпусу. Після запеклих боїв ворогові вдалося розчленити кримське угруповання радянських військ на дві частини. Одна з них, 51-а Окрема армія під командуванням генерал-лейтенанта П. І. Батова з боями відійшла на Керченський півострів, звідки 16 листопада 1941 року переправилася на Таманський півострів, а друга, Приморська армія (командуючий генерал-майор І. Ю. Петров), яка до того героїчно обороняла Одесу і була переправлена в Крим у другій половині жовтня, відходила до Севастополя.

На початку листопада 1941 року майже вся територія Кримського півострова була окупована німецько-фашистськими загарбниками. Ворог підійшов до Севастополя. Захисники міста героїчно відбивали одну за одною запеклі атаки набагато переважаючих гітлерівських військ.

7 листопада 1941 року Ставка Верховного Головнокомандування створила Севастопольський оборонний район. Командування оборонним районом було покладено на командуючого Чорноморським флотом віце-адмірала П. С. Октябрського. До складу Севастопольського оборонного району ввійшли війська Приморської армії, що відступили до Севастополя, гарнізон міста, частини морської піхоти і берегової оборони флоту, кораблі, залишені для підтримки сухопутних військ з моря, авіаційна група Чорноморського флоту. Сухопутні сили оборонного району безперервно поповнювалися за рахунок резервів з Кавказького узбережжя.

Наприкінці жовтня 1941 року Кримський обком партії згідно з рішенням Державного Комітету Оборони створив міський комітет оборони, який організував жителів міста на боротьбу з ворогом, подання всебічної допомоги військам, що обороняли місто. Удень і вночі, навіть під час найсильніших авіаційних нальотів і артобстрілів, працювали промислові підприємства міста, багато з яких було переведено під землю — у штольні та підвали. Тут виготовлялися міномети, гранати, міни, ремонтувалися танки, автомашини, трактори, кораблі.

Героїчному Севастополю допомагала вся країна. Щоночі сюди прибували кораблі з поповненням, бойовою технікою, боєприпасами, продовольством, медикаментами. Кожний такий перехід суден був надзвичайно небезпечним. Їх бомбила авіація, підстерігали підводні човни і торпедні катери ворога. Внаслідок зрослої

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 849, оп. 1, спр. 216, арк. 13.

блокади з 26 червня 1942 року морський зв'язок із Севастополем підтримували лише підводні човни, які у винятково важких умовах здійснили 78 рейсів, доставили в місто 4 тис. тонн боєприпасів, продовольства та бензину.

Герой Радянського Союзу Н. А. Онілова — захисниця Севастополя. 1942 р.

Уже в перших числах листопада 1941 року захисники Севастополя зірвали спроби противника увірватися у місто. Десять гітлерівських танків на підступах до міста 7 листопада 1941 року були підбиті чорноморцями М. Д. Фільченковим, В. Ф. Цибульком, Ю. К. Паршиним, І. М. Красносельським та Д. С. Одинцовим. Масовий героїзм став нормою поведінки севастопольців. По всіх фронтах прокотилася слава про відважну кулеметницю Н. А. Онілову, снайпера Л. М. Павличенко, льотчика-винищувача Я. М. Іванова та інших.

У грудні, підтягнувши сили, гітлерівське командування почало новий запеклий штурм Севастополя. Під час найбільш напружених боїв під Севастополем радянське командування провело першу у Великій Вітчизняній війні значну десантну операцію в районі Керчі й Феодосії. Головною метою цієї операції було оволодіння Керченським півостровом і створення передумов для визволення всього Криму. При цьому враховувалося, що десант полегшить становище захисників Севастополя. У десантній операції брали участь війська 51-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта В. М. Львова, Азовська військова флотилія під командуванням контр-адмірала С. Г. Горшкова, війська 44-ї армії під командуванням генерал-майора А. Н. Первушина, штурмові загони Чорноморського флоту під командуванням капітана 1-го рангу М. Є. Басистого. Висадка десантів 51-ї армії почалася 26 грудня, 44-ї армії — 28 грудня. Під час цих операцій радянські воїни проявили винятковий героїзм. 29 грудня було визволено Керч, 30 грудня — Феодосію, а 2 січня 1942 року — весь Керченський півострів.

Керченсько-Феодосійська десантна операція примусила гітлерівське командування відтягнути частину сил від Севастополя. Захисники міста дістали перепочинок. Однак на весну 1942 року становище радянських військ у Криму виявилося дуже тяжким. Під натиском ворога, який почав 8 травня наступ, вони змушені були залишити Керченський півострів.

На Таманський півострів вдалося евакуювати близько 120 тис. радянських воїнів[1], але деякі підрозділи, що прикривали відхід, не змогли переправитися з Керчі. Вони спустилися в Аджимушкайські каменоломні; там же зібралося багато місцевого населення, поранених і хворих з госпіталів. П'ять з половиною місяців тривала героїчна боротьба цього підземного гарнізону з ворогом[2].

Втрата Керченського півострова різко погіршила становище захисників Севастополя. 7 червня 1942 року ворог почав новий штурм міста. На всіх ділянках фронту йшли запеклі кровопролитні бої. «У цих важких боях,— писав у ті дні генерал-майор І. Ю. Петров,— як ніколи, виявилась чудова бойова співдружність усіх родів військ. Моряки й піхотинці льотчики й артилеристи, сапери й танкісти, бійці берегової оборони, зенітники й прожектористи, розуміючи обстановку, швидко знаходили спільну мову, організовували взаємну підтримку. Охоплений невгасимою ненавистю до ворога, кожен із захисників Севастополя виконував свій обов'язок до кінця»[3]. Коли всі можливості були вичерпані, 3 липня за наказом Верховного Головнокомандування радянські війська залишили місто. Але на окремих ділянках Херсонеського мису бої

[1] Сообщения Советского Информбюро, т. 1. М., 1944, стор. 447; т. 2, стор. 8.
[2] В катакомбах Аджимушкая. Симферополь, 1966, стор. 5.
[3] Крым в период Великой Отечественной войны. 1941—1945, стор. 176.

тривали до 9—12 липня 1942 року — моряки-чорноморці стояли на смерть; небагатьом з них вдалося з боями прорватися в гори до партизанів.

Героїчна оборона Севастополя, що увійшла в історію Великої Вітчизняної війни як одна з найяскравіших її сторінок, справила великий вплив на дальший хід війни. Радянські воїни сковували під Севастополем значні німецько-фашистські сили, завдали їм непоправних втрат, зокрема було зірвано плани Гітлера щодо оволодіння Кавказом і виходу до Волги. 1942 року, поки тривали бої в Криму. фашистське командування не наважувалося на інших фронтах розпочати літній наступ своїх військ.

Загарбавши Крим, німецькі окупанти встановили на його території свій «новий порядок», що ніс смерть і поневолення. Все, що створили робітники, селяни й інтелігенція краю за роки Радянської влади — заводи, школи, лікарні, санаторії,— фашисти по-варварськи знищували. Ліквідувавши колгоспи і радгоспи, вони утворили на їх землях «общинні господарства» і «державні маєтки». Селяни змушені були з ранку до ночі працювати в цих господарствах, нічого не одержуючи за свою працю. Весь зібраний врожай повністю вивозився до Німеччини. Окупанти ліквідували в Криму всі навчальні заклади, пограбували музеї. З перших днів окупації гітлерівці приступили до планомірного винищення радянських людей. В Севастополі, Керчі, Ялті, Алушті, Євпаторії, Феодосії — в усіх населених пунктах Криму — людей розстрілювали і вішали без суду і слідства. На жахливу гестапівську катівню, де вчинялися страхітливі розправи над мирним населенням, перетворили гітлерівці Сімферополь. Тільки наприкінці 1941 року та на початку 1942 року нацистськими карателями на 12 кілометрі шосе Сімферополь — Феодосія розстріляно близько 12 тис. радянських громадян, неподалік Керчі, біля т. зв. Багерівського рову — 7 тисяч.

Тисячі радянських людей було кинуто до концентраційних таборів. У концтаборі на території радгоспу «Червоний» проводились масові знищення радянських патріотів шляхом катувань, розстрілів, отруєння газом у спеціально обладнаних автомобілях — «душогубках». В'язнів спалювали на кострах, скидали в колодязь живими, били палицями, зробленими з бичачих жил і дроту. Люди голодували: годували їх тільки «баландою» з води та висівок. Роздягнені й роззуті, вони змушені були спати в бараках на голих нарах. У таборі лютував висипний тиф, але медичної допомоги ніхто не одержував. О п'ятій годині ранку починалася важка виснажлива праця. В'язнів впрягали у вози, навантажені землею та камінням, і примушували перетягати ці вантажі з місця на місце, виконувати безглузду роботу. Здійснювати політику грабежу і розбою, терору і насильства над радянськими людьми гітлерівцям допомагали татарські буржуазні націоналісти.

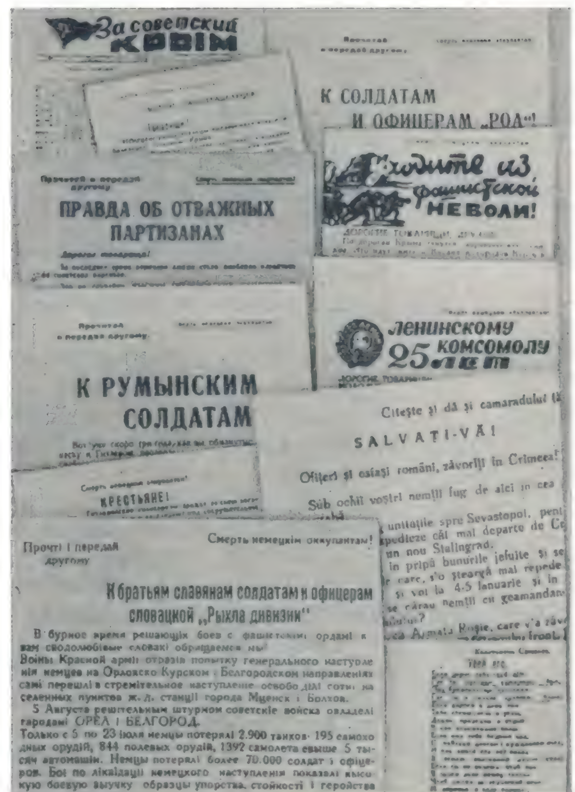
Вони створювали у ряді міст і районних центрів Криму мусульманські комітети. За вказівкою гітлерівського командування члени цих комітетів об'їжджали татарські населені пункти, проводячи антирадянську агітацію та вербуючи на службу до фашистів антирадянські елементи. У ряді сіл, особливо передгірської і гірської частин Криму, на службу німецько-фашистським окупантам стали сформовані ними з татарських націоналістів озброєні роти «самооборони», батальйони і каральні загони. Навчали їх гітлерівські інструктори. Окремі загони татарських буржуазних націоналістів вже в лютому 1942 року брали активну участь у боях проти Червоної Армії на Керченському півострові, гітлерівське командування використовувало їх і на севастопольській ділянці фронту.

Перенесення останків загиблих від рук німецько-фашистських окупантів і татарських буржуазних націоналістів у Дубках. 1972 р.

Уже в перші місяці окупації в Сімферополі, Зуйському, Бахчисарайському та інших районах Криму підпільники розгорнули широку організаторську і масово-політичну роботу серед населення, піднімаючи його на боротьбу проти гітлерівських окупантів. Вони розповсюджували зведення Радінформбюро, звернення Кримського обкому партії, листівки, антифашистські лозунги, вели розвідувальну роботу, збирали медикаменти, добували зброю для своїх бойових груп. За неповними даними, у перші місяці ворожої окупації в Криму активно діяли 33 підпільні організації та групи, що об'єднували близько 400 чоловік[1].

Проте необхідне керівництво підпільним рухом у Криму в цей час ще не вдалося організувти. Підпільний партійний центр, що містився в Керчі, не зміг налагодити зв'язки з підпільними групами: відчувалася відсутність досвіду конспірації.

Газети й листівки, які видавались обкомами партії і комсомолу, партизанами та підпільниками Криму в 1941—1944 рр.

Розгром гітлерівців під Москвою активізував народну боротьбу в тилу ворога. У квітні 1942 року Кримський обком партії затвердив уповноваженим у підпільних справах при Кримському штабі партизанського руху І. Г. Генова — учасника громадянської війни в Криму, досвідченого більшовика-підпільника. Більш конкретним і оперативним стало керівництво підпільною боротьбою. У серпні—вересні 1942 року обком партії направив з партизанських загонів Криму до міст і сіл близько 400 комуністів і комсомольців — організаторів підпільної роботи[2].

У жовтні 1942 року було затверджено новий склад обласного підпільного партійного центру. З серпня 1943 року його очолював секретар обкому ВКП(б) П. Р. Ямпольський[3].

Усього в період фашистської окупації в Криму діяло близько 200 підпільних організацій і груп, що налічували до 2500 чоловік, у т. ч. 179 комуністів і 154 комсомольці[4]. Підпільники й партизани розповсюдили в містах і селах Криму 213 листівок загальним тиражем понад 3 млн. примірників[5]. Листівки німецькою, румунською, словацькою та іншими мовами поширювалися також серед окупаційних військ. Під впливом цієї агітації на бік партизанів перейшла група словацьких солдатів. Посилилися антифашистські настрої й серед румунів. Підпільні організації регулярно передавали радянському командуванню цінні розвідувальні дані.

Під керівництвом обласної партійної організації наприкінці 1941 року в Криму діяло 28 партизанських загонів, у яких воювали 3734 чоловіка, в т. ч. близько 1700 комуністів і 500 комсомольців[6]. До партизанських загонів влилися 1315 солдатів, матросів та офіцерів, які не могли прорватися до Севастополя[7]. Кримські

[1] Герои подполья. М., 1968, стор. 59.
[2] Там же, стор. 71.
[3] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 2179, арк. 84.
[4] Крым в период Великой Отечественной войны 1941—1945. Сборник документов и материалов, стор. 13.
[5] Герои подполья, стор. 83.
[6] Кримський облпартархів, ф. 151, оп. 1, спр. 12, арк. 48; спр. 371, арк. 10—15; спр. 336, арк. 17, 18.
[7] Очерки по истории Крыма, ч. 4, стор. 42.

партизани боролися з ворогом у надзвичайно важких умовах. Німецьке командування тримало на півострові великі військові сили, що часто здійснювали каральні операції проти партизанів і підпільників. Партизанським загонам доводилося діяти в основному у гірсько-лісистій місцевості півострова. До того ж у багатьох населених пунктах татарські буржуазні націоналісти, колишні куркулі й карні злочинці, які перейшли на службу до фашистів у перші місяці війни, використовуючи знання місцевості, разом з окупантами пограбували більшість партизанських баз і поставили тим самим партизан і підпільників у скрутне становище. Націоналістичні запроданці тільки протягом перших восьми місяців окупації брали участь у 112 каральних операціях проти партизан. Але і в цих важких умовах партизани завдали відчутних ударів фашистським загарбникам. Під час героїчної оборони Севастополя і Керченсько-Феодосійської десантної операції вони виконували завдання Радянського командування, подаючи істотну допомогу нашим військам, здійснюючи диверсійні операції, руйнуючи комунікації ворога.

Після захоплення Керчі й Севастополя фашисти і їх пособники — татарські націоналісти розпочали проти кримських партизанів велику каральну експедицію. У тяжких липневих і серпневих боях 1942 року з переважаючими силами противника народні месники виявили виняткову мужність і відвагу. Становище партизанів було в цей час дуже важким: скінчилися останні запаси продовольства, перервався зв'язок з Великою землею. Але партизани вистояли. Влітку 1942 року О.В. Мокроусова та С. В. Мартинова було відкликано з Криму. Виконувати обов'язки командуючого партизанським рухом став полковник М. Г. Лобов, комісаром призначили М. Д. Лугового — колишнього секретаря Зуйського райкому партії. 13 вересня з Великої землі прилетів перший літак з продовольством. Протягом тижня літаки щоночі скидали продукти, обмундирування, зброю, боєприпаси. Потім почалася евакуація поранених і хворих[1].

Взимку 1942—43 рр. партизани знову опинилися в кільці ворожої блокади. Та й цього разу вони вистояли, зберігши на півострові базу партизанської війни.

У березні 1943 року партизанам вдалося вирватися з блокади і перейти до активних бойових дій.

У липні 1943 року з ініціативи Кримського обкому партії Центральний штаб партизанського руху перебудував керівництво партизанським рухом у Криму. Було створено Кримський штаб, який очолив перший секретар Кримського обкому ВКП(б) В. С. Булатов[2]. Завдяки допомозі Радянського командування Кримський обком партії і Кримський штаб партизанського руху організували регулярне постачання партизанам зброї, боєприпасів, підривної техніки, обмундирування, медикаментів та продовольства. Партизанський рух набирав широкого розмаху. Лише в ніч на 10 вересня 1943 року було здійснено диверсії на десятках ділянок залізниці — від Феодосії до Джанкоя та від Джанкоя до Севастополя. Залізнична магістраль, що зв'язувала донбаське та кубанське угруповання противника, вийшла з ладу на 5 діб. Партизани нападали на ворожі гарнізони в Бахчисараї, Зуї, Старому Криму тощо[3]. Фашисти намагалися будь-що ліквідувати партизан. У кінці листопада 1943 року, виконуючи наказ генерала Йєнеке, гітлерівці за допомогою 152-го добровольчого татарського батальйону здійснили т. зв. експедицію проти мирного населення. Карателі вривалися в передгірські села — Сабли (Партизани), Бешуй та ін. — хапали усіх підряд — жінок, дітей, стариків, багатьох вбивали на місці, інших кидали в концтабір. Але план окупантів розгромити партизан провалився. На початку 1944 року на півострові діяли вже сім партизанських бригад. Пізніше їх було

[1] Кримський облпартархів, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 78.
[2] История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1. М., 1970, стор. 269, 482, 483; Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., стор. 165.
[3] Очерки по истории Крыма, ч. 4, стор. 62, 63.

об'єднано в три з'єднання: Північне (командир П. Р. Ямпольський), Південне (командир М. А. Македонський) та Східне (командир В. С. Кузнецов). У період вирішальних боїв Червоної Армії за визволення Криму вони спустилися з гір і провели близько 100 боїв з фашистами, сприяючи швидкому просуванню радянських частин.

З листопада 1941 року по квітень 1944 року партизанські загони провели 252 бої з фашистами, здійснили 1632 бойові операції й диверсії. Вони знищили близько 30 тис. фашистів, підірвали 79 військових ешелонів, зруйнували 3 залізничні станції, 52 шосейні та 3 залізничні мости, знищили і пошкодили 13 танків, 3 бронемашини, 211 гармат, 1940 автомашин[1]. За цей час у партизанському русі в Криму брало участь понад 11 700 чоловік.

Понад 3 тисячі кримських партизанів за героїзм у боротьбі з ворогом було відзначено урядовими нагородами. Орденами й медалями нагороджено також багатьох учасників кримського підпілля. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно посмертно В. Д. Ревякіну, орденом Леніна нагороджені В. І. Бабій, О. А. Волошинова (посмертно), В. К. Єфремов (посмертно), А. М. Косухін, Н. М. Листовнича (посмертно), П. Д. Сільников (посмертно), М. Г. Терещенко (посмертно).

Масовий опір жителів Криму гітлерівським окупантам був складовою частиною всенародної боротьби проти фашистів, яка розгорнулася під керівництвом Комуністичної партії на тимчасово окупованій території.

Після перемоги в Сталінградській битві, що стала початком корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни, радянські війська перейшли в загальний наступ на всьому фронті. Спроба німецько-фашистської армії розгорнути в липні 1943 року наступальну операцію в районі Курська і Бєлгорода закінчилася її нищівною поразкою в Курській битві. Продовжуючи наступ, радянські війська восени 1943 року вийшли на підступи до Криму. Війська 4-го Українського фронту під командуванням генерала армії Ф. І. Толбухіна в другій половині жовтня 1943 року визволили Мелітополь і вийшли до Перекопа, Сиваша та Генічеська. У Криму була блокована 17-а німецько-фашистська армія.

У перших числах листопада передові частини 19-го танкового корпусу захопили плацдарм на південь від Турецького валу на Перекопському перешийку, а 10-й стрілецький корпус 51-ї армії — на південному березі Сиваша. У захопленні плацдарму на південному березі Сиваша велика заслуга належить 346-й стрілецькій дивізії генерал-майора Д. І. Станкевського. Вона першою подолала Сиваш вбрід і, утримуючи плацдарм, забезпечила переправу інших дивізій 10-го стрілецького корпусу.

Водночас війська Північно-Кавказького фронту під командуванням генерала І. Ю. Петрова 1 листопада 1943 року почали десантну операцію на Керченському півострові. Першим у районі Ельтигена висадився десантний загін 18-ї армії (командуючий генерал-лейтенант К. М. Леселідзе, начальник політвідділу полковник Л. І. Брежнєв) у складі 318-ї стрілецької дивізії, якою

Радянські бійці форсують Сиваш. Квітень 1944 р.

[1] Крым в период Великой Отечественной войны 1941—1945. Сборник документов и материалов, стор. 342, 343.

Засідання Військової Ради 4-го Українського фронту. Справа наліво Ф. І. Толбухін, М. Є. Суботін, С. С. Бірюзов, Т. Т. Хрюкін. Квітень 1944 р.

Представники Ставки Верховного Головнокомандування К. Є. Ворошилов та О. М. Василевський серед командирів 4-го Українського фронту. Квітень 1944 р.

командував полковник В. Ф. Гладков, і 386-го батальйону морської піхоти під командуванням капітана М. О. Бєлякова. Десантники виявили величезну мужність і героїзм. 36 днів і ночей точилися тут запеклі бої. Оволодівши плацдармом, десантники відбивали одну атаку ворога за іншою. Вони прикували до себе великі сили противника і тим самим сприяли висадці на Керченському півострові великих військових з'єднань. 3 листопада на північний схід від Керчі на дільниці Єнікале—Маяк почала висадку 56-а армія. На 20 листопада вона захопила значний плацдарм на північ і північний захід від Керчі.

Протягом зими 1944 року війська 4-го Українського фронту та Окремої Приморської армії вели безперервні бої за розширення захоплених плацдармів. Ці плацдарми відіграли важливу роль під час визволення Криму від німецько-фашистських загарбників.

Гітлерівське командування намагалося будь-якою ціною утримати Крим у своїх руках, розраховуючи скувати тут значні сили радянських військ, не дати можливості використати їх на інших ділянках фронту.

У північній частині Криму проти військ 4-го Українського фронту і на Керченському півострові проти Окремої Приморської армії, а також у районі Севастополя ворог створив міцну багатоешелоновану оборону. У складі 17-ї німецької армії було 12 дивізій, значна кількість окремих піхотних, артилерійських, танкових, інженерних частин підсилення. Загальна чисельність гітлерівських військ на півострові перевищувала 195 тис. солдатів та офіцерів[1].

У Кримській наступальній операції, що почалася навесні 1944 року, брали участь з'єднання 4-го Українського фронту (командуючий генерал армії Ф. І. Толбухін): 2-а гвардійська армія під командуванням генерал-лейтенанта Г. Ф. Захарова, 51-а армія генерал-лейтенанта Я. Г. Крейзера, 8-а повітряна армія генерал-лейтенанта авіації, Героя Радянського Союзу Т. Т. Хрюкіна, 10-й танковий корпус генерал-лейтенанта І. Д. Васильєва, Окрема Приморська армія, якою командував генерал армії А. І. Єременко, 4-а повітряна армія генерал-полковника авіації К. А. Вершиніна, Чорноморський флот під командуванням адмірала П. С. Октябрського Азовська, а також військова флотилія, якою командував контр-адмірал С. Г. Горшков. Координацію дій військ здійснювали представники Ставки Верховного Головнокомандування Маршали Радянського Союзу К. Є. Ворошилов та О. М. Василевський. Радянські війська налічували близько 470 тис. солдатів і

[1] Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3. К., 1969, стор. 41

Фрагмент діорами «Штурм Сапун-гори 9 травня 1944 року» (художники П. Мальцев, Г. Марченко, М. Присєкін), Севастополь. 1973 р.

Секретар ЦК КПРС М. В. Підгорний вручає орден Леніна і медаль «Золота Зірка» місту-герою Севастополю. Серпень. 1965 р.

Льотчики 8-ї повітряної армії, що уславилися в боях за визволення Криму: І. П. Андрєєв, В. В. Чепуренко, І. П. Гончаров, Г. С. Шупик, Є. М. Єжов, В. Ф. Казаков.

офіцерів. Вони мали 5932 гармати й міномети (не рахуючи реактивних та 50-міліметрових мінометів), 772 зенітні гармати, 559 танків і самохідно-артилерійських установок. Їх підтримували 1250 літаків (включаючи авіацію флоту)[1].

Кількісна перевага в живій силі і техніці, а також у морських силах створила умови для швидкого визволення Криму. 8 квітня 1944 року частини 2-ї гвардійської та 51-ї армій перейшли у наступ. Уже в перший день 2-а гвардійська армія, прорвавши Перекопські укріплення, оволоділа Армянськом. Вміло керували своїми підрозділами в цих боях командир роти лейтенант П. Г. Карелін, парторг роти лейтенант Р. К. Акопян і командир батальйону капітан М. М. Бакіров — усі з 9-го гвардійського стрілецького полку 3-ї гвардійської стрілецької дивізії. У боях за Армянськ вони за сорок хвилин зайняли чотири траншеї, подолали протитанковий рів, п'ять рядів дротяних загороджень, численні мінні поля і ввірвалися в селище, знищивши близько 200 гітлерівців, 4 міномети і самохідну гармату, 3 дзоти, 7 кулеметів. М. М. Бакірову, П. Г. Кареліну (посмертно) та Р. К. Акопяну присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Складне завдання виконував 2-й стрілецький батальйон 1271-го стрілецького полку, яким командував капітан П. Д. Дібров. Батальйон мав форсувати Перекопську затоку і, висадившись десантом у районі Деде, в тилу перекопського угруповання ворога, сприяти наступові 13-го гвардійського стрілецького корпусу. Проти батальйону було кинуто більше 10 фашистських танків з автоматниками. У запеклому бою гвардійці відбили цю атаку — противник змушений був спішно відійти на Ішунські позиції. За виявлену відвагу весь особовий склад батальйону був відзначений урядовими нагородами, а його командир П. Д. Дібров удостоєний звання

---

[1] История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 4. М., 1962, стор. 89.

Командир авіаескадрильї двічі Герой Радянського Союзу В. Д. Лавриненков, який відзначився в боях за визволення Криму.

Героя Радянського Союзу[1]. У цей же день 51-а армія, що наступала з плацдарму на південь від Сиваша, на своєму лівому фланзі прорвала першу лінію оборони ворога. Першою прорвалася на узбережжя й атакувала опорний пункт у селищі Асс-Найман (Дністровка) рота старшого лейтенанта І. Ф. Тахтарова. Мужній командир тричі був поранений, але продовжував керувати боєм, доки не знепритомнів. На допомогу прийшла сусідня рота, але кулеметний вогонь перешкоджав просуванню. Атака могла зірватися. І в цей відповідальний момент до дзота кинувся лейтенант В. П. Калінін. Переборюючи біль від рани, одержаної під час форсування озера, він метнув гранату в дзот, а потім, прорвавшись до амбразури, своїм тілом закрив її. Рота оволоділа висотою. В. П. Калініну Президія Верховної Ради Союзу РСР присвоїла посмертно звання Героя Радянського Союзу. Цієї високої нагороди були удостоєні також старший лейтенант І. Ф. Тахтаров та підполковник М. П. Сидько. У ніч на 11 квітня 1944 року на Керченському півострові перейшла в наступ Окрема Приморська армія, а вранці того ж дня було визволено Керч. У визволенні Криму велику роль відіграв Чорноморський флот. Бойові кораблі, авіація і підводні човни завдали противнику значних матеріальних втрат, перекрили морські шляхи з Криму до портів Румунії.

Високу майстерність та безмежну хоробрість виявили у цих боях льотчики 8-ї повітряної армії Герої Радянського Союзу О. В. Алелюхін, Амет-Хан Султан, П. Я. Головачов, О. М. Карасьов, В. Д. Лавриненков, А. П. Морозов, Б. А. Сиднєв та інші.

З 8 по 18 квітня весь Крим, за винятком Севастополя, було очищено від німецько-фашистських військ. Тисячі бійців і командирів відзначилися під час штурму Севастопольських укріплень 5—9 травня 1944 року. Дев'яти воїнам 263-ї Сиваської стрілецької дивізії за відвагу в боях під час визволення Севастополя було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, з них 7 — з 997-го стрілецького полку, яким командував майор П. Л. Рогальов. Високого звання Героя Радянського Союзу в цьому полку удостоєні сержанти С. Б. Погодаєв, І. П. Нечаєв та Ф. І. Матвєєв, молодший сержант О. А. Удодов, рядові І. В. Ходирьов та М. І. Буряк і командир полку майор П. Л. Рогальов. 9 травня визволено місто Севастополь, а 12 травня на мисі Херсонес завершено повний розгром ворожої армії в Криму.

Бої за визволення Криму, в яких яскраво виявилися переваги радянської воєнної стратегії над гітлерівською воєнною доктриною, увійшли героїчними сторінками в історію Великої Вітчизняної війни.

Протягом 35 діб тут було розгромлено 12 ворожих дивізій і велику кількість окремих частин. У повітряних боях і на аеродромах з листопада 1943 до 12 травня 1944 року знищено і пошкоджено близько 1000 ворожих літаків, у морі потоплено близько 190 бойових кораблів і різних суден противника. Після визволення Криму радянськими військами ворог був позбавлений важливого стратегічного плацдарму на Чорному морі.

Батьківщина високо оцінила безсмертний подвиг радянських воїнів — представників усіх братніх народів СРСР, багато з них, визволяючи Крим від німецько-фашистських загарбників, героїчно загинули. Тисячі офіцерів, сержантів, солдатів і матросів були нагороджені орденами й медалями. 126 чоловік — воїни близько 30

---

[1] В наступлении гвардия. Очерк о боевом пути 2-й гвардейской армии. М., 1971, стор. 192—194, 196.

національностей удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу. Першими кавалерами орденів Ушакова і Нахімова стали контрадмірали П. І. Болтунов та С. Г. Горшков, генерали В. В. Єрмаченков та П. О. Моргунов. Високими урядовими нагородами відзначено також 56 з'єднань і частин Червоної Армії, в т. ч. 41 — орденом Червоного Прапора, 10 — орденом Суворова і 5 — орденом Червоної Зірки. Багатьом частинам присвоєно найменування «Перекопських», «Сиваських», «Сімферопольських», «Севастопольських», «Керченських», «Феодосійських», «Ялтинських»[1].

Двічі Герої Радянського Союзу, уродженці Криму І. Д. Папанін, Амет-Хан Султан.

До славної плеяди міст-героїв нашої країни увійшло два міста області — Севастополь, якому це високе звання присвоєно на відзнаку 20-річчя перемоги радянського народу над гітлерівською Німеччиною, 8 травня 1965 року, та Керч, якій почесне звання місто-герой присвоєно на відзнаку 30-річчя розгрому фашистських військ при визволенні Криму, 14 вересня 1973 року. У цих нагородах — висока оцінка Батьківщиною ратних подвигів радянських воїнів — безпосередніх учасників битв на Кримському півострові, мужніх подвигів усіх трудівників цих міст, які не шкодували сил і самого життя в ім'я перемоги над ворогом.

В усіх визволених містах і селах Криму проходили мітинги, на яких трудящі, схиляючи голови перед світлою пам'яттю воїнів, що віддали своє життя за кримську землю, висловлювали гаряче прагнення якомога швидше ліквідувати наслідки «хазяйнування» німецьких окупантів. Гітлерівці і їх пособники — татарські буржуазні націоналісти завдали Криму колосальних руйнувань, по-варварськи спустошили цей квітучий край. Було знищено 127 населених пунктів, на руїни перетворено Керч, Севастополь та інші міста, зруйновано понад 300 промислових підприємств, у т. ч. металургійний завод ім. Войкова в Керчі, Комиш-Бурунський залізорудний комбінат, Керченську й Феодосійську тютюнові фабрики, 17 570 будівель господарського призначення, 22 917 житлових будинків. Фашисти пограбували і спалили 15 музеїв, 590 клубів, 393 лікарні й амбулаторії, 315 дитячих закладів. Вони вирубали багато чудових парків на Південному березі Криму. За роки окупації було знищено 9597 га садів і виноградників, вивезено до Німеччини понад 127 тис. голів великої рогатої худоби, 86 411 свиней, 898,6 тис. овець та кіз. Загальні матеріальні збитки, завдані господарству Криму, становили понад 20 млрд. карбованців (у цінах 1945 року).

Майже наполовину за роки війни скоротилося населення Криму. Багато його жителів загинуло на фронтах Великої Вітчизняної війни. Понад 85 тис. чоловік були вивезені до Німеччини[2]. 90 тис. розстріляні й закатовані німецько-фашистськими варварами. Особливо лютували гітлерівські кати та їхні поплічники при відступі з території Кримського півострова. Спалюючи вщент цілі населені пункти, вони знищували й мирних жителів. Жахливу розправу фашистські інквізитори вчинили над в'язнями концтабору на хуторі радгоспу «Червоний» восени 1943 року, коли частини Червоної Армії підійшли до Перекопу. У цей час у таборі було знищено до 2 тис. чоловік. Людей групами підводили до ям і розстрілювали у скроню чи потилицю — виникали страхітливі штабелі з людських тіл і тільки верхній шар закатованих був присипаний землею. Щоб замести сліди своїх злодіянь, фашистські кати влаштували спеціальний майданчик площею 240 кв. метрів для спалювання трупів.

[1] «Военно-исторический журнал», 1969, № 5, стор. 84: Герои боев за Крым. Симферополь, 1972, стор. 4.

[2] Крым в период Великой Отечественной войны 1941—1945. Сборник документов и материалов, стор. 207.

Жінки — Герої Радянського Союзу, уродженки Криму М. К. Байда, В. У. Бєлік, М. В. Октябрська.

Їх обливали смолою й гасом і підпалювали. Міська комісія по розслідуванню злодіянь німецько-фашистських загарбників встановила, що 2 листопада 1943 року з сімферопольського концтабору було вивезено і спалено за містом 1200 чоловік. У Дубках виявлено понад двадцять ям, наповнених трупами. Лише в чотирьох з них знайшли 415 тіл[1]. У знищенні радянських людей брали участь татарські буржуазні націоналісти, які в роки тимчасової німецько-фашистської окупації активно співробітничали з гітлерівцями[2].

У повоєнний час, у вересні 1970 року, в Дубках знайдено нові, раніше невідомі місця масового знищення радянських людей — ще 98 ям, в яких було виявлено останки понад 3 тис. убитих і закатованих. У червні—липні 1972 року в Сімферополі відбувся відкритий процес над катами з 152-го татарського батальйону СД, який у роки війни перебував на службі у гітлерівських окупантів. Злочинці зазнали справедливої кари[3].

З перших же днів після вигнання з Криму гітлерівських окупантів почалося відродження його економіки й культури. Відбудовні роботи на всіх ділянках очолили партійні організації: обком, міськкоми та райкоми партії, первинні організації. У червні 1944 року вони об'єднували 8701 комуніста[4]. У містах, районах, селищах і селах Криму відновили роботу Ради депутатів трудящих. У квітні і травні на території Криму вже діяли 13 міських, 35 районних, 12 селищних, 410 сільських Рад. Протягом 1944 року для зміцнення районних і сільських Рад було направлено понад 100 комуністів.

Першими почали відбудовні роботи залізничники. 24 квітня 1944 року до Сімферополя прибув з півночі перший поїзд. Одночасно сапери розміновували порти, проводився облік плавучих засобів, що збереглися, відбудовувалася ремонтна база. Радянський уряд виділив значні кошти на відродження промислових підприємств, сільського господарства, міст і сіл Криму. Лише на відбудову підприємств союзного значення в Криму було витрачено 82 млн. карбованців[5].

Велику допомогу жителям Криму подавали трудящі братніх республік. З Москви, Горького, Саратова, Куйбишева, Ташкента та інших міст країни сюди надходили продовольчі товари, будівельні матеріали, машини, обладнання для промисло-

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 12, арк. 3—6.

[2] Весною 1944 року, після визволення Криму від фашистських загарбників, в умовах продовження війни, татари, які проживали в Криму, були переселені в інші райони країни. Факти активного співробітництва з німецькими загарбниками певної частини татар були необгрунтовано віднесені до всього татарського населення Криму. Ці звинувачення знято Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 року. Татари, які раніше проживали в Криму, укоренилися на території Узбецької РСР та інших союзних республік, вони користуються всіма правами радянських громадян з урахуванням їх національних особливостей і інтересів, беруть участь у громадсько-політичному житті.

[3] Газ. «Крымская правда», 30 травня — 12 липня 1972 р.

[4] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 1893, арк. 3.

[5] Там же, оп. 3, спр. 530, арк. 6.

вості й сільського господарства. Робітники і селяни Дагестану за почином колгоспника Магомета Абакарова з аулу Караша Лакського району зібрали й відправили до Сімферополя 13 вагонів продуктів, худоби, медикаментів і 5 млн. карбованців[1].

З інших районів країни до Криму прибуло близько 2,5 тис. спеціалістів[2], у т. ч. 182 інженерно-технічні працівники, 86 агрономів, 103 ветлікарі й зоотехніки, 650 механізаторів.

Щоб забезпечити паливом промислові підприємства, вживалися термінові заходи до відбудови Бешуйських вугільних копалень. У вересні 1944 року на-гора було видано перші десятки тонн вугілля. Вже через місяць після визволення Криму відновилися роботи на 104 відбудованих підприємствах. Протягом року підприємства консервної промисловості виробили 8 млн. банок фруктових та овочевих консервів, а виноробні заводи випустили 3 млн. літрів вина. У жовтні дав першу продукцію Сімферопольський завод ім. Куйбишева. Почалася відбудова Сакського та Красноперекопського хімічних заводів.

У перші ж місяці після визволення півострова було заново створено 920 колгоспів, 102 радгоспи і 47 МТС. Не вистачало сільськогосподарських машин і знарядь, мало було робочих рук. Та все ж навесні 1944 року засіяно 112,5 тис. га зернових. Активно включалися у відбудову народного господарства прибулі до Криму з інших районів країни переселенці. Вже на кінець 1944 року сюди приїхало понад 17 тис. сімей — близько 65 тис. чоловік з Російської Федерації та УРСР.

Організовано і в строк зібравши врожай 1944 року, трудівники кримських сіл створили необхідні передумови для найшвидшого відродження сільськогосподарського виробництва. Були засипані насіннєві фонди, виконані хлібопоставки, для Червоної Армії здано понад план 184 тис. пудів хліба[3]. Колгоспники отримали в середньому по кілограму зерна на трудодень. За самовіддану працю на збиранні врожаю 58 передовиків сільського господарства області були нагороджені орденами Вітчизняної війни 1-го та 2-го ступенів[4].

1945 року колгоспи й радгоспи засіяли зерновими 373,7 тис. га, відновили 18 тис. га зрошуваних земель. Розгорнулося відродження садів і виноградників. Незважаючи на труднощі воєнного часу, Радянський уряд виділив для МТС Криму 400 нових тракторів, 800 комбайнів, багато іншої сільськогосподарської техніки.

Трудящі Криму подавали посильну допомогу Червоній Армії, що громила ворога. До її фонду добровільно здавали сільськогосподарські продукти. Успішно пройшов у Криму збір коштів на будівництво танкової колони «Героїчний Севастополь». На 55 млн. крб. придбали трудящі області облігацій Третьої воєнної позики.

На відбудові міст і сіл самовіддано працювало все населення. За почином Олександри Черкасової — бригадира сталінградської бригади будівельників — повсюдно створювалися добровільні черкасовські бригади з жителів міст і сіл, які в позаурочний час працювали на їх відбудові. У 1944—1945 рр. таких бригад у Криму працювало 885.

Група Героїв Радянського Союзу — учасників визволення Криму і Севастополя в день святкування 25-річниці визволення Криму від німецько-фашистських загарбників. Севастополь, травень 1969 р.

[1] Добрые руки друзей. Симферополь, 1972, стор. 41.
[2] М. М. Максименко. Местные Советы Крыма в послевоенный период. 1945—1958. К., 1972, стор. 34.
[3] Газ. «Красный Крым», 4 березня 1945 р.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-652, оп. 25, спр. 70, арк. 9.

Засідання керівників трьох союзних держав на Кримській (Ялтинській) конференції. Лютий 1945 р.

У них брало участь 21 245 чоловік.

Протягом 1944—1945 рр. трудящі Криму відремонтували 381,3 тис. кв. метрів і побудували 126,6 тис. кв. метрів житлової площі, відновили 173 школи, 27 дитячих закладів, 19 готелів. Налагодили роботу 216 промислових підприємств і багато культурно-побутових закладів[1].

В обстановці близької перемоги над фашистською Німеччиною 4—11 лютого 1945 року в Лівадії, поблизу Ялти, відбулася Кримська (Ялтинська) конференція керівників трьох союзних держав — Голови РНК СРСР Й. В. Сталіна, президента США Ф. Д. Рузвельта, прем'єр-міністра Великобританії У. Черчілля. Прийняті конференцією рішення сприяли мобілізації всіх сил антигітлерівської коаліції для остаточного удару по гітлерівській Німеччині. Конференція визначила основні принципи політики союзних держав у післявоєнний період.

9 травня 1945 року Велика Вітчизняна війна радянського народу за свободу і незалежність своєї Батьківщини, за визволення народів Європи від фашистського рабства увінчалася перемогою. У перемогу свій внесок зробили і трудящі Криму. Тисячі з них удостоєні урядових нагород. Понад 60 присвоєно звання Героя Радянського Союзу, серед них М. К. Байда, В. О. Бочковський, О. В. Гладков, М. Д. Кудря, О. Д. Мірошниченко, А. Решідов, І. Ф. Рибалко, С. Сеітвелієв, Ф. Ф. Степанов, А. Тейфук та багато інших. Льотчик Амет-Хан Султан (1920—1971) удостоєний цього високого звання двічі.

У червні 1945 року Указом Президії Верховної Ради РРФСР Кримську АРСР перетворено на Кримську область. Радянська держава асигнувала області значні кошти, сума їх — 2886 млн. крб. — перевищувала капітальні вкладення за всі роки передвоєнних п'ятирічок[2], що дозволило у великих масштабах розгорнути відбудовні роботи.

Важливе значення для відродження економіки й культури Криму мали зростання партійних рядів, посилення партійного впливу на трудящих. 1946 року в області діяла 1101 партійна організація, яка об'єднувала 21 489 комуністів.

У лютому 1948 року відбулася XXII обласна партійна конференція, де було підведено перші підсумки відбудови народного господарства Криму. Заслухавши доповідь першого секретаря обкому партії М. В. Соловйова, конференція намітила конкретні заходи щодо виконання завдань четвертого п'ятирічного плану відбудови і дальшого розвитку народного господарства.

Велика роль у мобілізації трудівників міст і сіл на ліквідацію тяжких наслідків гітлерівської окупації належала Радам депутатів трудящих, які зміцнювалися досвідченими кадрами. Під час виборів, що відбулися наприкінці 1947 року, до місцевих Рад області обрано 6574 депутати з числа передових робітників, колгоспників, представників інтелігенції[3]. Серед них було понад 1300 комуністів.

---

[1] М. М. Максименко. Местные Советы Крыма в послевоенный период, 1945—1958, стор. 89.

[2] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 2645, арк. 22.

[3] М. М. Максименко. Местные Советы Крыма в послевоенный период, 1945—1958, стор. 19.

За 1944—1947 рр. на капітальне будівництво в області витрачено 1037 млн. крб.[1]. На початок 1948 року тут відбудовано і введено в дію 459 підприємств.

Спираючись на всебічну допомогу ЦК ВКП(б) і Радянського уряду, всіх народів країни, партійні і радянські органи області приділяли першочергову увагу відбудові важкої промисловості. На базі Керченського залізорудного родовища заново створювався Комиш-Бурунський залізорудний комбінат — найважливіший об'єкт четвертої п'ятирічки в Криму. Вже 1949 року на Комиш-Буруні стали до ладу центральні механічні майстерні, пущено багатоковшові екскаватори, почали давати продукцію кілька секцій збагачувальної фабрики. На комбінат прийшли демобілізовані воїни, що працювали на ньому в роки довоєнних п'ятирічок. З великим піднесенням трудилися вони на будівництві комбінату. Брати Федір та Єгор Рижих, які на 7 листопада 1950 року виконали більш як по 10 річних норм, стали ініціаторами руху за дострокове виконання п'ятирічного завдання.

Самовіддано працювали й робітники інших кримських підприємств. У 1947 році став до ладу Балаклавський рудник флюсових вапняків. Рудник було не просто відбудовано, а докорінно реконструйовано. Відроджувалися машинобудівні заводи в Сімферополі, Керчі, Феодосії, Севастополі. Ширився рух новаторів, тісно зв'язаний з боротьбою за технічний прогрес. У масову боротьбу за зменшення норм витрати матеріалів, електроенергії, за вдосконалення технології виробництва вилилося змагання за відмову від державних дотацій і одержання надпланових нагромаджень. Палко підтримавши починання помічника майстра Краснохолмського камвольного комбінату О. Чутких, робітники багатьох кримських підприємств включилися в рух за організацію бригад відмінної якості продукції. 1950 року випуск валової продукції в галузі металообробки і машинобудування перевищив довоєнний рівень. Було пущено севастопольські ДРЕС-1 та ДРЕС-2 і Комиш-Бурунські електростанції. Високовольтна лінія з'єднала Севастополь з Сімферополем, Ялтою та іншими містами Криму. Промисловість одержувала електроенергії більше, ніж у довоєнний час[2]. На базі великих сировинних запасів було також відновлено і збудовано цегельно-черепичні заводи в Керчі, Феодосії, Балаклаві, вапнякові — в Севастополі, Багеровому, Феодосії, гіпсовий — у Керчі. Обсяг виробництва будівельних матеріалів у області за п'ятирічку зріс у 12 разів[3]. Розширилися також обсяг і асортимент продукції консервної й виноробної промисловості[4].

Багато уваги приділялося відбудові транспорту. Збільшилася порівняно з довоєнною протяжність залізниць і шосейних шляхів, у 1950 році завершено будівництво автошляху Москва—Сімферополь. 1948 року на залізничному транспорті почався рух п'ятисотенників і великоваговиків: машиністи-комуністи М. Г. Щепалов та М. Є. Прокопенко першими в області повели великовагові поїзди. Серед кримських шоферів зародився рух за пробіг автомашини по 100 тис. км без капітального ремонту. На 1950 рік понад 600 водіїв провели свої автомашини без капітального ремонту по 100 і більше тис. км. Шофер Феодосійської автоколони В. Л. Савкін добився найкращих результатів — його машина без капітального ремонту пройшла 330 тис. км. За корінні вдосконалення методів експлуатації автомобіля В. Л. Савкіну присуджено Державну премію.

Сімферопольці на розчистці руїн готелю «Европейський». 1946 р.

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 2824, арк. 11.

[2] Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Симферополь, 1957, стор. 26.

[3] Там же.

[4] Там же, стор. 44.

Дуже складними були завдання відродження розореного війною сільського господарства Криму. У 1946—1950 рр. Радянський уряд виділив для колгоспів і радгоспів області понад 4 тис. тракторів, 1536 комбайнів, велику кількість автомашин, сівалок, культиваторів та іншої техніки. Це дозволило на кінець четвертої п'ятирічки на 85—87 проц. механізувати польові роботи по вирощуванню і збиранню зернових, створити умови для боротьби за стійкі врожаї. В сільськогосподарське виробництво області включилося нове значне поповнення, що відіграло помітну роль в його піднесенні. Лише протягом 1950—1954 рр. у Крим переселилися близько 14 тис. сімей — понад 57 тис. чоловік з Курської, Воронезької, Рязанської, Сумської та ін. областей країни.

Після неврожайних років трудівники сільського господарства виростили 1948 року багатий урожай зернових та фруктів. Область одною з перших виконала план хлібозаготівель і в два рази перевиконала плани продажу державі фруктів і винограду. 328 колгоспників і робітників радгоспів у ці роки відзначено урядовими нагородами. 8 передовиків були удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці, серед них ланкові радгоспу «Коктебель» М. О. Бринцева та О. В. Пікова. 15 трудівників села нагороджені орденом Леніна, 33 — орденом Трудового Червоного Прапора.

Але в цілому завдання відбудови сільського господарства Криму на кінець четвертої п'ятирічки не були ще вирішені: посівні площі становили лише 89,3 проц. довоєнних, не був досягнутий довоєнний рівень збирання зернових, винограду й тютюну, менше, ніж до війни, вироблялося тваринницької продукції. У колгоспах і радгоспах все ще не вистачало робочих рук, а сільськогосподарська техніка використовувалася недостатньо.

Одним з найважливіших завдань партійних організацій і місцевих Рад у перші післявоєнні роки було посилення темпів відбудови і будівництва житлових будинків, комунально-побутових підприємств, лікарень, шкіл, закладів культури. Широкого розмаху в області набуло змагання за впорядкування міст і сіл, що проходило під лозунгом: «Переселити всі сім'ї з землянок і підвальних приміщень».

Уже в 1946—1950 рр. у Сімферополі, Феодосії, Ялті та Євпаторії повністю відбудовано житловий фонд, каналізацію, водопровід, культурно-побутові заклади. В області було відбудовано і споруджено 882,4 тис. кв. метрів житлової площі[1].

Вся країна підіймала з руїн місто-герой Севастополь. Безперервним потоком йшли сюди ешелони з будівельними матеріалами, машинами, механізмами, технологічним обладнанням, їхали тисячі будівельників-добровольців. Лише з грудня 1948 по травень 1949 року до міста прибуло понад 6 тис. будівельників з 48 областей союзних республік[2].

У жовтні 1946 року Радянський уряд прийняв спеціальну постанову «Про заходи по відбудові курортів Криму». На кінець п'ятирічки почала працювати більшість санаторіїв і будинків відпочинку, в яких налічувалося 18 419 місць[3].

Відроджувалися лікувальна мережа, школи. Обов'язкове семирічне навчання стало здійснюватися не тільки в містах, але й у сільській місцевості. 1944 року поновили свою діяльність медичний, педагогічний і сільськогосподарський інститути, 14 технікумів, а на кінець четвертої п'ятирічки почали працювати ще 10 технікумів. В інститутах і технікумах області здобували освіту 8852 чоловіка. 1946 року

Видобуток і навантаження флюсового вапняку. Балаклавське рудоуправління. 1954 р.

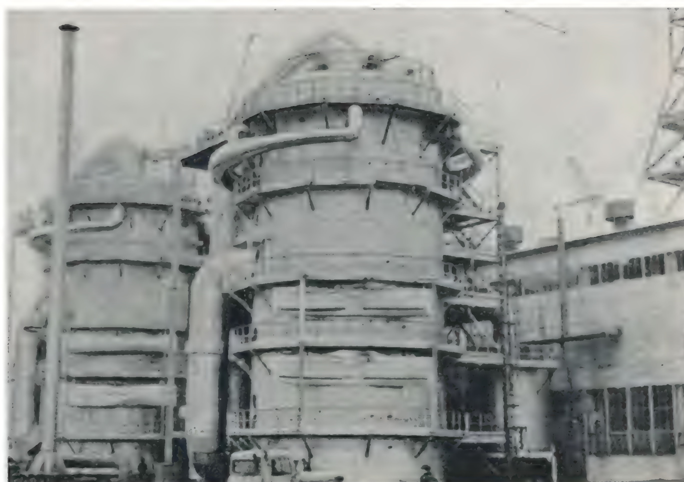
[1] Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Симферополь, 1957, стор. 143.

[2] Севастопольський міськдержархів, ф. Р-182, спр. 160, арк. 1—14.

[3] Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Одесса, 1967, стор. 168.

відкрилася обласна партійна школа. Було відновлено мережу клубів, будинків культури, бібліотек, кінотеатрів.

Великих успіхів у розвитку економіки й культури Крим досяг у 1952—1972 рр. У ці роки безперервно вдосконалювалася організація виробництва, зміцнювалася матеріальна база промисловості й сільського господарства, широко розповсюджувалися передові методи праці. На 1952 рік промислове виробництво в області перевищило рівень 1940 року на 16 проц.[1]. Довоєнного рівня в 1951—1952 рр. досягли посівні площі в колгоспах і радгоспах, які вперше за післявоєнні роки виконали план урожайності по зернових культурах і здали державі на 18 млн. пудів хліба більше, ніж у 1950 році.

Кримський завод двоокису титану. 1972 р.

1954 року в дні всенародного свята — 300-річчя возз'єднання України з Росією Президія Верховної Ради СРСР, враховуючи спільність економіки, територіальну близькість, тісні господарські і культурні зв'язки Кримської області та України, ухвалила рішення про передачу Кримської області з складу РРФСР до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Цей історичний акт — яскраве свідчення міцніючої братерської дружби народів нашої країни, нових, соціалістичних відносин між ними.

Добування каменю в Інкерманському кар'єрі. 1965 р.

Рік у рік збільшувалися державні асигнування на розвиток народного господарства області. Протягом 1952—1970 рр. на капітальне будівництво в Криму було виділено 5566 млн. крб.[2]. До 1973 року тут споруджено близько 160 нових великих підприємств. Серед них сірчанокислотний комплекс заводу двоокису титану в Армянську, Сімферопольський завод пластмас, Севастопольський судноремонтний завод, Ялтинський рибокомбінат, Джанкойський консервний завод, Севастопольський рибоконсервний комбінат та інші.

1953 року досяг проектної потужності і в півтора рази збільшив видобуток порівняно з довоєнним часом Комиш-Бурунський залізорудний комбінат, який повністю забезпечує сировиною ждановський завод «Азовсталь». Значним підприємством чорної металургії стало Балаклавське рудоуправління, що видобуває необхідні в доменному виробництві флюсові вапняки. Тут уперше в СРСР впроваджено вологе збагачення флюсів, що дозволило значно збільшити їх випуск і поліпшити якість. Новітнім устаткуванням було обладнано Сакський та Красноперекопський

[1] Н. К. Кириченко. Второй орден на знамени Крыма. Симферополь, 1972, стор. 4.

[2] Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Симферополь, 1957, стор. 143; Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Одесса, 1972, стор. 107.

хімічні заводи, Керченський судноремонтний завод, заводи машинобудівної і металообробної промисловості.

Виникла також нова галузь промисловості — цементна: в Бахчисараї збудували завод, який випускає цемент найвищих марок. Сімферопольський завод телевізорів, що став до ладу в 1965 році, освоїв випуск телевізора «Крим», який 1972 року здобув Державний знак якості.

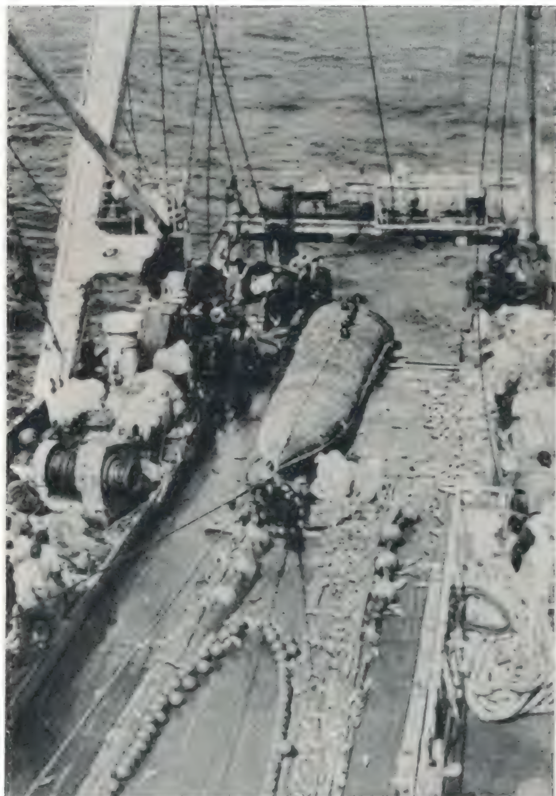
Металообробні й машинобудівні заводи області виробляють машини і деталі до них для сільського господарства, морського, автомобільного та залізничного транспорту, підприємств харчової і легкої промисловості. Продукція Сакського та Красноперекопського хімічних заводів постачається підприємствам сталеплавильної, гірничорудної, текстильної, паперової промисловості.

З кожним роком підвищуються темпи розвитку промисловості. Щорічний приріст її продукції становить 12—15 проц. У 1970 році обсяг валової продукції зріс порівняно з довоєнним рівнем більш як у 10 разів[1]. У 29 разів за 1952—1970 рр. збільшилася продукція хімічної промисловості, яка вивозиться в 600 міст нашої країни, експортується до 24 зарубіжних держав.

Значних успіхів досягла провідна галузь промисловості — харчова. Крим став справжньою областю виноробства. Згідно з народногосподарським планом країни рік у рік збільшується виробництво вин та виноматеріалів. 1970 року було вироблено вина в 35 разів більше, ніж у 1952 році[2]. Лише заводи комбінату «Масандра» випускають майже половину всіх марочних вин, що їх виробляють у країні. Значна питома вага у виробництві вин належить новому севастопольському винокомбінату «Золота балка». 15 кращих зразків кримських вин удостоєні Державного знаку якості. На міжнародних конкурсах, що проходили в різних країнах у 1955—1970 рр., 48 — одержали 173 медалі, в т. ч. 112 золотих. Консервна промисловість області в 1970 році дала країні 421 млн. умовних банок овочевих, рибних, м'ясних та фруктових консервів[3].

З 1960 по 1970 рік у 25 разів збільшився вилов риби[4]. Рибалки Криму використовують не тільки рибні запаси Азово-Чорноморського басейну, але й ресурси Атлантики та Індійського океану.

Кримські рибалки на промислі в океані. 1970 р.

Збільшився також випуск продукції тютюнової промисловості; 1970 року виробництво цигарок і сигарет досягло 5,1 млрд. штук[5]. У парфюмерній, фармацевтичній і харчовій промисловості країни широко використовуються вироблювані в Криму трояндова, лавандова, шалфейна, ірисова ефірні олії. В 1970 році випуск їх становив близько 70—80 проц. загальносоюзного виробництва.

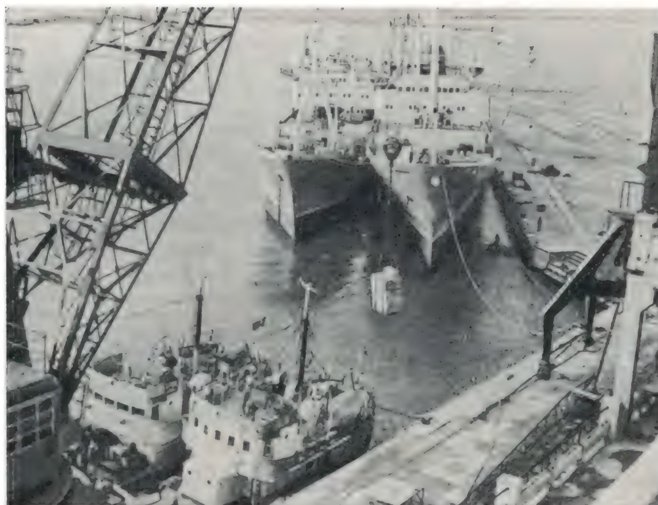
Набули дальшого розвитку залізничний, автомобільний та повітряний транспорт. За 1952—1970 рр. вантажообіг залізниць збільшився майже в 6 разів, а перевезення пасажирів більш як у 4 рази[6]. 1955 року збудовано залізничну паромну переправу через Керченську протоку, що на сотні кілометрів скоротило шлях між Кримом та Кавказом і набагато прискорило рух вантажів і пасажирів. Після спорудження в 1970 році електрифікованої

---

[1] Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Одесса, 1972, стор. 18.
[2] Там же.
[3] Там же.
[4] Там же, стор. 19.
[5] Там же, стор. 24.
[6] Газ. «Крымская правда», 11 лютого 1971 р.

дільниці залізниці Мелітополь — Сімферополь було завершено електрифікацію всієї лінії Ленінград — Москва — Сімферополь. А наприкінці 1972 року повністю електрифіковано дільницю Сімферополь—Севастополь.

Більш як у 4 рази з 1952 року зріс у області автопарк і майже в два рази збільшилася протяжність шляхів з твердим покриттям[1]. Було реконструйовано дорогу між Сімферополем і Ялтою, збудовано міжміські тролейбусні траси. 1972 року стала до ладу після докорінної реконструкції дорога між Ялтою і Севастополем.

Риболовецький порт у Комишевій бухті. 1970 р.

Щороку в середньому авіатранспортом перевозиться 1550 тис. пасажирів. Через Сімферопольський аеропорт Крим зв'язаний авіалініями майже з усіма обласними центрами і великими містами СРСР.

У піднесенні всіх галузей промисловості, розвитку транспорту важливу роль відіграла зросла трудова активність робітників та інженерно-технічних працівників, що знайшла вияв у широкому розмаху соціалістичного змагання. 1953 року в змаганні брали участь 90,5 проц. усіх робітників, інженерно-технічних працівників та службовців підприємств і будов. У ході змагання зростала продуктивність праці, множилися ряди новаторів виробництва. 1958 року продуктивність праці в промисловості і на транспорті збільшилася проти 1955 року на 43 проц. На підприємствах і будовах лише в 1958 році було запроваджено 5500 раціоналізаторських пропозицій, що дали економічний ефект понад 23 млн. крб.[2]. У 1960—1968 рр. раціоналізатори й винахідники внесли понад 199 тис. раціоналізаторських пропозицій, з яких 98 959 було впроваджено у виробництво. Економічний ефект від впровадження цих пропозицій дав кримській промисловості понад 54 млн. крб.[3]. Ініціаторами руху за комуністичне ставлення до праці в Криму стали севастополець — бригадир мулярів М. О. Музика і сімферополець — бригадир складальників генераторів електромашинобудівного заводу В. С. Одеський. 1972 року високе звання колективу комуністичної праці присвоєно 45 підприємствам, 7610 бригадам, 3103 цехам, дільницям, відділенням. Понад 180 тис. робітників і службовців удостоєні звання ударника комуністичної праці.

Масовий розвиток соціалістичного змагання — результат поліпшення керівництва ним з боку партійних організацій, зростання творчої активності комуністів, широких мас трудящих, спрямованої на вдосконалення всіх сфер господарської діяльності. Великий досвід у справі організації соціалістичного змагання нагромадила партійна організація Комиш-Бурунського залізорудного комбінату, яка налічує понад 900 комуністів. Колектив цього підприємства не раз був заспівувачем чудових патріотичних починань. Багато уваги приділяють соціалістичному змаганню комуністи Севастопольського морського заводу ім. Серго Орджонікідзе, Балаклавського рудоуправління, Сімферопольського заводу телевізорів, Сакського хімзаводу та інших підприємств.

Включившись у всенародне соціалістичне змагання за гідну зустріч 50-річчя Великого Жовтня, багато підприємств — Комиш-Бурунський залізорудний комбі-

---

[1] Газ. «Крымская правда», 18 грудня 1971 р.
[2] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 20, спр. 1, арк. 20.
[3] Очерки по истории Крыма, ч. 4, стор. 175.

нат, Балаклавське рудоуправління, Сакський хімічний завод та інші — виконали річні плани до 7 листопада 1967 року. За підсумками соціалістичного змагання Кримську область нагороджено почесним Червоним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Цієї нагороди удостоєні й сім виробничих колективів, у т. ч. Севастопольський морський завод ім. Серго Орджонікідзе, птахофабрика «Південна», управління «Кримканалбуду» та інші. Два підприємства нагороджені пам'ятним Червоним прапором ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради.

Велику роботу для мобілізації трудящих на успішне виконання завдань восьмої п'ятирічки розгорнула партійна організація області в дні підготовки і проведення 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Завдяки трудовій активності мас восьмий п'ятирічний план випуску валової продукції промисловість області виконала достроково, 3 листопада 1970 року.

У післявоєнні роки за високі показники в праці кілька тисяч робітників та інженерно-технічних працівників нагороджено орденами й медалями СРСР, а 25 присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, в т. ч. старшому агломератнику Комиш-Бурунського залізорудного комбінату М. К. Никонову, машиністу екскаватора тресту «Керчметалургбуд» Б. П. Васильєву, бригадирові мулярів тресту «Севастопольбуд» М. О. Музиці, машиністові екскаватора Балаклавського рудоуправління М. І. Семенцю, директорові Севастопольського морського заводу ім. Серго Орджонікідзе С. С. Виноградову, бригадиру Керченського рибокомбінату В. К. Почтар, машиністові екскаватора «Кримканалбуду» І. П. Малишеву та іншим.

Нових рубежів досягне промисловість Криму на кінець дев'ятої п'ятирічки. Згідно з Директивами XXIV з'їзду КПРС виробництво валової продукції в області порівняно з 1970 роком зросте на 45—46 проц. Передбачено швидкі темпи розвитку газової, хімічної та інших галузей промисловості — за п'ятирічку планується видобути понад 4 млрд. куб. метрів газу. На Кримському заводі двоокису титану стануть до ладу нові комплекси й цехи. Виробництво хімічної продукції має збільшитися в три рази. До 1975 року буде збудовано й розширено також 35 підприємств, що випускають товари народного споживання. Загальний обсяг капіталовкладень за п'ятирічку по всіх джерелах фінансування, включаючи підприємства союзного підпорядкування, становитиме понад 3 млрд. крб. (на 36 проц. більше, ніж у восьмій п'ятирічці).

Натхнені рішеннями XXIV з'їзду КПРС, трудящі Криму достроково виконали план виробництва і реалізації найважливіших видів продукції першого року п'ятирічки. На 101,2 проц. було виконано завдання по продуктивності праці. У другому році п'ятирічки соціалістичне змагання розгорталося під лозунгом гідної зустрічі 50-річчя утворення СРСР. У липні 1972 року обласний комітет партії, облвиконком та облпрофрада з метою дальшого розвитку соціалістичного змагання прийняли рішення про проведення в області естафети трудових звершень. Підприємства, колгоспи, радгоспи, що домоглися високих показників, культури виробництва, заносилися до «Книги трудових звершень трудящих області на честь 50-річчя утворення СРСР». Першими цієї честі удостоєні колективи сімферопольських підприємств: заводу пластмас, ДРЕС ім. В. І. Леніна, БУ-621, фабрики швейної галантереї, заводу телевізорів, міськплодоовочкомбінату[1].

Навантаження агломерату на Комиш-Бурунському залізорудному комбінаті. 1971 р.

[1] Газ. «Крымская правда», 8 липня 1972 р.

Делегати XXIV з'їзду КПРС від Кримської обласної партійної організації. 1971 р.

За два роки дев'ятої п'ятирічки обсяг промислового виробництва в області зріс більш як на 30 млн. крб., понад план реалізовано продукції майже на 90 млн. крб., освоєно випуск близько 250 видів нових виробів. Значних успіхів добилися трудящі підприємств рибної, харчової, виноробної, консервної промисловості, машинобудування, будівельні трести.

За досягнуті результати у всесоюзному змаганні на відзнаку 50-річчя утворення СРСР нагороджені Ювілейним Почесним знаком ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС 20 кращих колективів підприємств, будов, колгоспів, радгоспів та організацій, у т. ч. Сімферопольський завод ім. В. В. Куйбишева, Керченський комбінат хлібопродуктів, Севастопольське рибопромислове виробниче об'єднання «Атлантика» та інші.

23 колективи нагороджені Ювілейною Почесною грамотою ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та Укрпрофради[1]. Серед них Сімферопольський завод пластмас, Керченський склотарний завод, комбінат «Кримбуд» та інші.

Соціалістичний лад, відносини дружби і братерства між народами забезпечили широкі можливості для прискореного економічного розвитку області. На будівництві великих підприємств — Комиш-Бурунського залізорудного комбінату, Сімферопольського заводу телевізорів, Кримського заводу двоокису титану та інших працювали будівельники з усіх кінців нашої Батьківщини. Сюди надходили верстати, матеріали, устаткування і сировина з багатьох міст РРФСР, України, Латвії, Вірменії, Грузії, Молдавії та ін. Завод продовольчого машинобудування ім. В. В. Куйбишева одержує необхідну сировину, матеріали й обладнання майже із ста міст, розташованих у 9 союзних республіках. У свою чергу підприємства області відправляють промислову продукцію до багатьох районів країни. Той же завод ім. В. В. Куйбишева свої автомати і закаточні машини надсилає до тринадцяти союзних республік. До всіх союзних республік направляється продукція заводу пігментного двоокису титану.

Вироби багатьох кримських заводів експонувалися на міжнародних виставках і ярмарках — у Монреалі, Лейпцігу, Познані, Будапешті, Брно, Пловдиві.

Чільне місце в радянському експорті посідають кримські рибні та овочеві консерви, винні вироби, ефірна олія, нафтоналивні та пасажирські судна, корабельні прилади й механізми, устаткування для рибальських суден, машини для харчової і хімічної промисловості, будівельні та хімічні матеріали[2]. 28 кримських підприємств мають постійних замовників в Угорщині, Болгарії, Польщі, Англії, Бельгії, ФРН, Туреччині, Фінляндії та інших країнах.

Протягом багатьох років чимало підприємств області обмінюються досвідом з виробничими колективами Бач-Кішкунської області в Угорщині. У серпні

[1] Газ. «Крымская правда», 30 грудня 1972 р.
[2] Газ. «Крымская правда», 31 грудня 1971 р.

Панорама бройлерної фабрики радгоспу «Червоний» Сімферопольського району. 1966 р.

Збирання зернових роздільним методом у колгоспі «Шлях Леніна». Село Вінницьке Сімферопольського району. 1971 р.

1972 року в місті Кечкеметі відбулася виставка досягнень народного господарства й культури Криму, присвячена 50-річчю утворення СРСР[1].

Неодмінною умовою успішного здійснення завдань комуністичного будівництва в нашій країні є дальший розвиток і зміцнення матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва, неухильне підвищення його продуктивності. Важливим кроком на шляху організаційно-господарського зміцнення колгоспів, створення умов для ефективного використання техніки, планування сільськогосподарського виробництва було їх укрупнення. 1950 року в області налічувалося 959 колгоспів[2], 386 з них мали всього до 400 га землі[3]. 1971 року в Криму було 118 колгоспів. Їх земельні площі перевищували 470 тис. гектарів.

Провідне місце в розвиткові сільського господарства області посідають 143 радгоспи, які служать зразком передових методів організації громадського виробництва, високої культури та продуктивності праці.

Радянська держава рік у рік збільшує капіталовкладення в сільське господарство. Якщо 1955 року в колгоспах вони становили 1351,4 тис. крб. (в новому обчисленні), в 1958 році 39 536 тис. крб., то за 1966—1970 рр. капітальні вкладення в усе сільське господарство Криму досягли майже 900 млн. крб. Вживалися заходи щодо зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів. Швидко збільшувався парк сільськогосподарських машин, підвищувався рівень механізації всіх робіт. 1958 року в зв'язку з реорганізацією МТС колгоспи Криму придбали понад 3 тис. тракторів, понад 1,2 тис. комбайнів та іншу техніку. У наступні роки ступінь механізації сільського господарства зріс у кілька разів. 1970 року на ланах колгоспів і радгоспів працювало понад 17,7 тис. тракторів, близько 4 тис. зернозбиральних комбайнів та понад 14,6 тис. вантажних автомашин. Зростання технічної оснащеності сільського господарства дозволило повністю механізувати оранку парів і зябу, засів і збирання зернових культур. Підвищився рівень механізації косовиці й силосування, робіт у садівництві та виноградарстві. Багато уваги приділялося створенню в сільському господарстві постійних кадрів механізаторів, зміцненню колгоспів і радгоспів спеціалістами. З 1953 по 1958 рік на постійну роботу в села з міст та районних центрів області виїхало 3040 інженерів, техніків, агрономів, зоотехніків, ветлікарів. Уже 1970 року в колгоспах і радгоспах працювало понад 2 тис. інженерів і техніків, більш як 800 агрономів, близько 500 зоотехніків, багато інших фахівців.

[1] Газ. «Крымская правда», 13 серпня 1972 р.
[2] 1940 року в Криму налічувалося 1194 колгоспи. Але в повоєнний час деяку частину їх не було відновлено і землі цих господарств передано радгоспам.
[3] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 2258, арк. 5.

Для зміцнення керівних колгоспних кадрів обком партії направив у 1953 році з районних та міських організацій і сільськогосподарських установ 50 чоловік з вищою освітою, в 1954—1955 рр. у села приїхало ще 128 чоловік, у т. ч. 84 тридцятитисячники.

Важливою умовою піднесення сільського господарства було зміцнення партійних організацій на селі. За 1954—1955 рр. кількість сільських комуністів зросла більш як на 50 проц. порівняно з 1950 роком і досягла 9299 чол.[1], у 1958 році — 13 932 чоловіка[2]. Партійні організації створювалися в кожному колгоспі і радгоспі — в 1970 році їх було 278 і об'єднували вони 21 тис. комуністів[3].

Партійні організації, радянські та сільськогосподарські органи проводили велику організаторську й масово-політичну роботу, спрямовану на якнайповніше використання в кожному господарстві внутрішніх резервів, на всемірний розвиток соціалістичного змагання. Вже 1958 року середня врожайність зернових у області становила 17,8 цнт з га, а всього було зібрано понад 1 млн. тонн зерна[4]. Того ж року державі продано понад 370 тис. тонн хліба[5]. Сотні колгоспників, працівників МТС і радгоспів, спеціалістів сільського господарства Криму за самовіддану працю нагороджені орденами й медалями, 7 з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Виноградарі М. О. Бринцева, М. Д. Князєва удостоєні другої золотої медалі «Серп і Молот». За великі успіхи в розвитку сільського господарства Кримську область 25 жовтня 1958 року нагороджено орденом Леніна.

Першоосновою нових успіхів на селі є курс, який проводить Комуністична партія, особливо від часу з березневого (1965 року) Пленуму ЦК КПРС. Втілюючи в життя рішення партії про інтенсифікацію сільського господарства, колгоспи й радгоспи Криму в 1965 році зібрали близько 1100 тис. тонн зерна[6] і продали державі понад 382 тис. тонн, головним чином пшениці. За роки восьмої п'ятирічки валова продукція сільського господарства області збільшилася на 57,7 проц., середня врожайність зернових досягла 23,9 цнт, а в 1970 році — 34 цнт з гектара. В ювілейному ленінському році трудівники сільського господарства зібрали близько 1,9 млн. тонн хліба і продали державі 709,3 тис. тонн або майже в 2,4 раза більше плану[7].

Велика увага приділялася розвиткові поливного землеробства. 17 жовтня 1963 року в Крим по Північно-Кримському каналу прийшла дніпровська вода. 1972 року було зрошено близько 150 тис. га земель степової частини півострова. На поливних землях колгоспи й радгоспи сіють рис і озиму пшеницю. Крим став одним з провідних рисосіючих районів республіки. Тут вже одержують по 55—60 цнт рису з гектара.

Протягом 1952—1958 рр. в області подолано тривале відставання тваринництва. 1958 року поголів'я рогатої худоби в колгоспах і радгоспах досягло 232,1 тис. голів, свиней — 222,1 тис., овець — 786,7 тис. голів. 1965 року в півтора раза збільши-

Мирний вибух на Перекопі — води Дніпра пішли у Крим. 1963 р.

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 18, спр. 66, арк. 18.

[2] Там же, спр. 116, арк. 14.

[3] Газ. «Крымская правда», 13 лютого 1971 р.

[4] Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. К., 1960, стор. 243, 256.

[5] Газ. «Крымская правда», 28 травня 1959 р.

[6] Народне господарство Української РСР в 1965 році. Статистичний щорічник. К., 1966, стор. 254.

[7] Народне господарство Української РСР в 1971 році. К., 1972, стор. 186

лося поголів'я великої рогатої худоби, в три рази — свиней[1]. Значно зміцніла кормова база, підвищився середньорічний надій молока від однієї корови в колгоспах і радгоспах до 3 тис. кг, настриг вовни на одну вівцю — до 3 кг[2].

У багатьох колгоспах і радгоспах Криму створено великі механізовані птахоферми. 1970 року заготовили 13,8 тис. тонн м'яса птиці, що становило 15,5 проц. всього м'яса, проданого державі областю. Широкого розвитку набуло кролівництво. 1970 року в області налічувалося 250 кролеферм[3], а в 1971 році державі продано 578 тонн кролячого м'яса.

На пленумі Кримського обкому партії в 1956 році затверджено десятирічний (1956—1965 рр.) план розвитку садівництва і виноградарства у Криму[4], який трудівники сільського господарства виконали за 5 років. Про широкий розмах робіт в цій галузі свідчать такі дані: з 1944 по 1956 рік приріст насаджень становив 7,5 тис. га. З 1956 по 1961 рік, тобто за п'ять років, площі під садами й виноградниками зросли до 176,5 тис. га або майже в п'ять разів більше, ніж за попередні 70 років[5]. Вже 1958 року в колгоспах і радгоспах області зібрано близько 100 тис. тонн фруктів і винограду, з них 80 тис. тонн було продано державі. У 1965 році збір винограду й фруктів зріс більш як у 5 разів. А в 1970 році в Криму зібрано 700 тис. тонн фруктів і винограду[6]. Багато господарств області взяли курс на розвиток пальметного садівництва і високоштамбове формування виноградних кущів.

На основі інтенсифікації виробництва неухильно підвищуються товарність і рентабельність усіх галузей сільського господарства. Широко впроваджуються прогресивні форми господарювання: наприкінці 1970 року завершився перехід на грошову оплату праці в колгоспах, у будівництві використовувалася міжколгоспна кооперація, в багатьох господарствах організовано первинну переробку сільськогосподарських продуктів, для чого будуються виноробні та консервні заводи, фабрики переробки сільськогосподарських продуктів тощо. Однією з найголовніших умов успішного розвитку всіх галузей сільськогосподарського виробництва є широке використання досягнень науки, передового досвіду.

Сільські партійні організації спрямовували соціалістичне змагання між колгоспами і радгоспами, бригадами і відділеннями, фермами і ланками. Так, комуністи радгоспу ім. Чкалова Бахчисарайського району систематично приділяли багато уваги широкій гласності соціалістичного змагання за ефективне використання земель, за впровадження методів пальметного формування плодових дерев, за вирощування високих урожаїв фруктів[7]. Значного досвіду в організації соціалістичного змагання набув також партком винорадгоспу «Коктебель», що об'єднує 13 первинних організацій, в яких працюють 160 комуністів. Вміло організують змагання комуністи першого відділку цього радгоспу. В 1967 році відділенню присвоєно ім'я 50-річчя Радянської влади[8].

Землерийна техніка на будівництві Північно-Кримського каналу. 1965 р.

[1] Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Одесса, 1967, стор. 56, 57.

[2] Газ. «Крымская правда», 13 лютого 1971 р.

[3] Н. К. Кириченко. Второй орден на знамени Крыма, стор. 64, 57, 58.

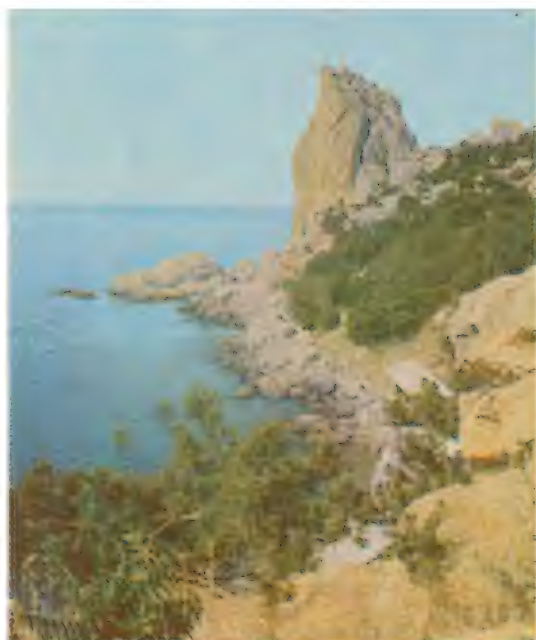
[4] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 5, спр. 2, арк. 20.

[5] В. Г. Комяхов. Опыт развития садоводства и виноградарства в Крымской области Украинской ССР. М., 1958, стор. 8.

[6] Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Одесса, 1972, стор. 52—54.

[7] Я. П. Салун. Совхоз им. Чкалова Крымской области. Симферополь, 1972, стор. 67—75.

[8] Н. Качан, П. Качанов, В. Савенко. Ордена Трудового Красного Знамени винсовхоз «Коктебель» Крымской области. Симферополь, 1970, стор. 135—140.

Південний берег Криму:
(зліва направо)

зверху —

Вид на море. 1972 р.
У Місхорі. 1971 р.

внизу —

Санаторій ім. XXII з'їзду КПРС в Сімеїзі. 1971 р.
Санаторій «Україна» в Місхорі. 1971 р.
Санаторій у селищі Фрунзенському. 1971 р.
Санаторій «Таврія» в Євпаторії. 1973 р.

На фото (зліва направо):
зверху —
Пам'ятник А. П. Чехову в Ялті. 1972 р.
Санаторій «Лівадія». 1972 р.
Санаторій «Червоний прапор». 1972 р.
Русалка. 1972 р.

внизу —
Кримський пейзаж. 1972 р.
Пансіонат «Донбас» в Ялті. 1972 р.
Пляж у Робітничому куточку. Алушта. 1972 р.

Новим піднесенням трудової активності відзначали працівники сільськогосподарського виробництва 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Переважна більшість господарств перевиконала взяті соціалістичні зобов'язання. За підсумками соціалістичного змагання областей і районів Української РСР у 1970 році Крим нагороджено перехідними червоними прапорами ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР з видачею грошових премій: за високоефективне використання поливних земель, за збільшення виробництва і продажу державі м'яса, молока та інших продуктів тваринництва, за одержання високих урожаїв зернових культур.

Зустріч гостей із братніх республік на святі врожаю у селі Восході. 1972 р.

Широкого розмаху набрало змагання з колгоспами, радгоспами, сільськими районами інших союзних республік. Колгоспи Бахчисарайського та Первомайського районів змагаються з колгоспами Азізбєцького та Жовтневого районів Вірменської РСР, рисівники Красноперекопського та Роздольненського районів — з рисівниками Кзил-Ординської області Казахської РСР, тваринники Білогірського району — з колгоспами Литовської та Естонської РСР тощо. Ця трудова співдружність сприяє збагаченню трудівників села передовим досвідом, допомагає їм успішно розв'язувати завдання розвитку сільськогосподарського виробництва.

У грудні 1970 року за успіхи в господарському і культурному будівництві, виконання завдань п'ятирічного плану розвитку сільськогосподарського виробництва Президія Верховної Ради СРСР нагородила Кримську область орденом Трудового Червоного Прапора. Високих урядових нагород удостоєні також господарства: радгосп «Герої Сиваша» і птахофабрика «Південна» нагороджені орденом Леніна, колгосп «Україна» Кіровського району — орденом Жовтневої Революції.

За успіхи в розвитку тваринництва, садівництва і виноградарства орденами і медалями протягом 1952—1972 рр. нагороджено близько 10 тис. колгоспників і робітників радгоспів, у т. ч. орденом Леніна — 348 чоловік, орденом Жовтневої Революції — 184; 50 чоловік удостоєні високого звання Героя Соціалістичної Праці, в т. ч. П. С. Переверзєв — голова колгоспу «Росія», М. А. Македонський — директор винорадгоспу «Коктебель», І. А. Єгудін — голова колгоспу «Дружба народів», Ф. П. Сакун — голова колгоспу ім. Войкова, Г. О. Хачирашвілі — директор птахофабрики «Південна», В. В. Козина — пташниця цієї фабрики, М. Д. Гармаш — чабан радгоспу «Роздольненський», Л. І. Вялова — свинарка радгоспу «Семисотка», В. С. Саранча — знатний кукурудзівник, бригадир радгоспу «Таврійський», С. Ю. Бем — чабан держплемрадгоспу «Чорноморський», М. Г. Гібалов — комбайнер радгоспу «Прапор комунізму» та інші[1].

Як і всі радянські люди, трудівники сільського господарства області одностайно схвалили рішення XXIV з'їзду КПРС, дев'ятий п'ятирічний план, у кожній цифрі якого видно піклування партії про дальший розвиток матеріально-технічної бази комунізму, про підвищення добробуту народу. У 1971—1975 роках капіталовкладення в сільське господарство Криму становитимуть 1480 млн. крб. Різко зросте рівень механізації всіх сільськогосподарських робіт. Середньорічний збір зерна в Криму досягне 1500—1600 тис. тонн. На кінець п'ятирічки трудівники села

[1] Газ. «Крымская правда», 13 грудня 1971 р., 1 лютого 1972 р.

одержуватимуть: овочів до 340 тис. тонн, фруктів до 350 тис. тонн, винограду до 518 тис. тонн. Завершення будівництва Північно-Кримського каналу дозволить у 1975 році оросити 264 тис. га земель, тобто 24 проц. всієї ріллі.

У першому році дев'ятої п'ятирічки колгоспники і робітники радгоспів виконали план виробництва і заготівель зерна, м'яса, молока, яєць, овочів, вовни. Валовий збір зерна становив 1270 тис. тонн (у середньому 24,5 цнт з га), у т. ч. 101 тис. тонн рису (в середньому 52 цнт з га). Багато зроблено для переведення радгоспів на повний господарський розрахунок. На госпрозрахунку працюють понад 80 радгоспів області або 63 проц. їх загальної кількості.

Включившись у соціалістичне змагання за гідну зустріч 50-річчя утворення СРСР, колгоспники і робітники радгоспів, незважаючи на несприятливі кліматичні умови, зібрали у другому році дев'ятої п'ятирічки по 18,8 цнт зернових з га. Рисівники області здали державі близько 83 тис. тонн рису. На заготівельні пункти надійшло також близько 150 тис. тонн першосортних яблук і груш. Важливим фактором успішного розвитку сільського господарства області стало соціалістичне змагання між трудівниками сіл Криму, Краснодарського краю, Миколаївської та Херсонської областей, що розгорнулося в 1972 році.

За підсумками всесоюзного соціалістичного змагання за збільшення виробництва і заготівель продуктів тваринництва у четвертому кварталі 1972 та першому півріччі 1973 року Кримська область і три її райони — Сімферопольський, Сакський і Нижньогірський—відзначені Червоним прапором ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС та ЦК ВЛКСМ.

Політична лінія Комуністичної партії і практичні заходи щодо піднесення всіх галузей народного господарства забезпечують дальше зближення дружніх класів радянського суспільства — робітників і селян. Їх співробітництво і взаємодопомога яскраво виявляються у спільній боротьбі за збільшення виробництва продуктів землеробства і тваринництва. Піднесення сільського господарства стало кровною справою не лише колгоспного селянства, а й робітничого класу. Однією з найпоширеніших форм прояву цього є шефство робітничих колективів над трудівниками колгоспного села. Шефи брали активну участь у будівництві житлових будинків для колгоспників і робітників радгоспів, тваринницьких ферм, теплиць, майстерень, трансформаторних підстанцій. Щороку на збиранні фруктів і винограду працюють десятки тисяч робітників і службовців. У 1972 році лише з підприємств та установ Сімферополя виїздило на сільськогосподарські роботи до колгоспів і радгоспів області понад 10 тис. чоловік. У спільній творчій праці робітничого класу і колгоспного селянства дедалі зміцнюються їх братерська дружба, економічні і культурні зв'язки.

На кінець 1973 року населення Криму порівняно з довоєнним часом зросло майже на 800 тис. чоловік. Дружною сім'єю тут живуть і трудяться представники близько 40 національностей.

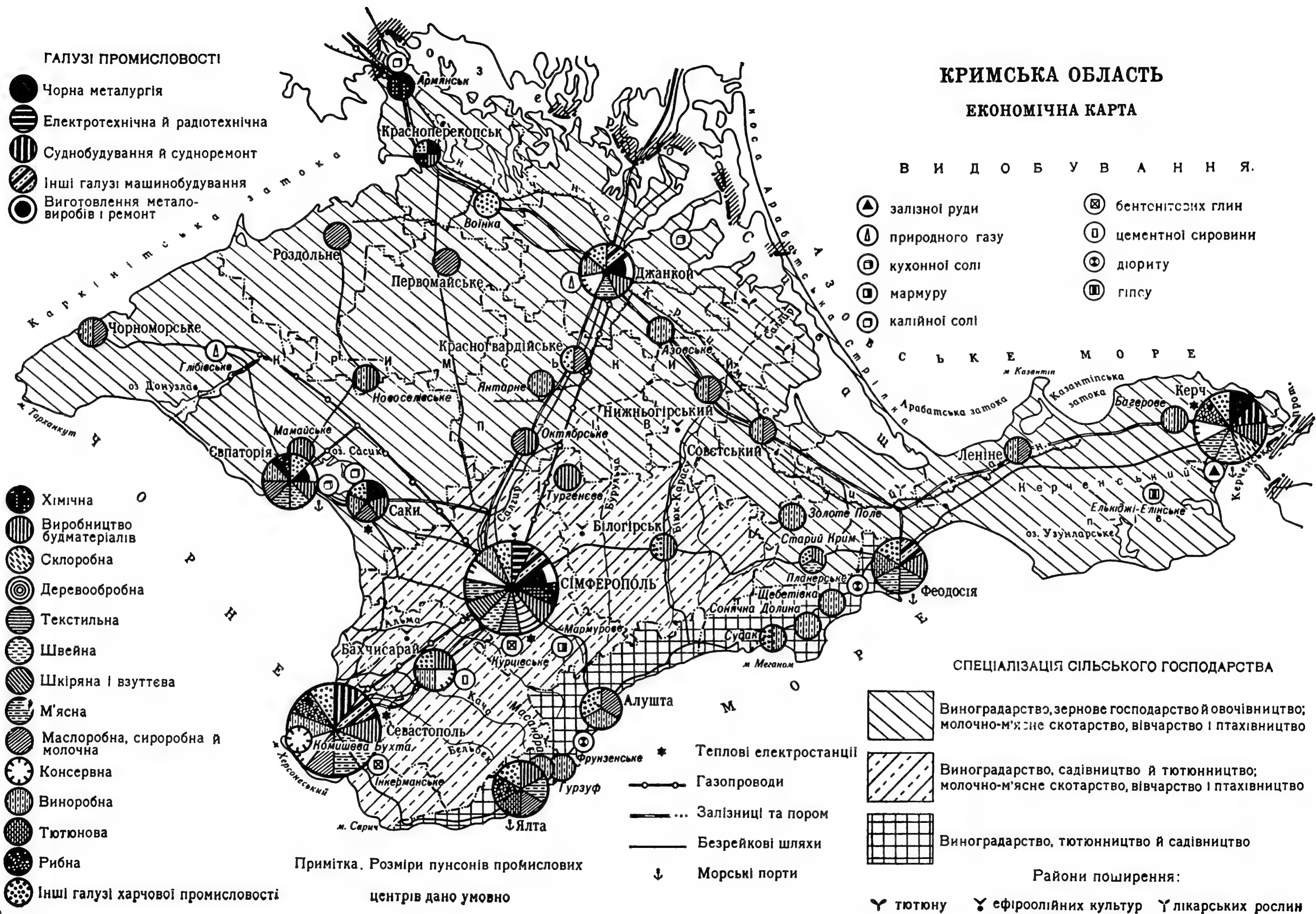
У різних галузях виробництва працює близько 800 тис. чоловік. Найчисленнішою групою трудящих є робітничий клас — основна соціально-політична сила нашого суспільства. Зміцнюючи союз з колгоспним селянством, робітники кримських підприємств докладають трудових зусиль щодо втілення в життя планів розвитку народного господарства області.

Велику роль у піднесенні народного господарства Криму відіграють спеціалісти з вищою і середньою освітою. 1970 року кількість їх досягла 148,5 тис. чоловік, або 403 чоловіка на 1000 працюючих[1]. Лише в 1971 році до народного господарства направлено додатково 4 тис. спеціалістів з вищою освітою і 6,4 тис.— з середньою. У Сімферопольському районі, наприклад, 6 бригадирів з кожних десяти мають вищу або середню освіту, вісім з десяти керуючих відділками радгоспів— спеціалісти[2]. У багатьох господарствах здійснюються перспективні плани підготовки керівних працівників на 5 років.

---

[1] Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года, т. 3. М., 1972, стор. 500.

[2] Газ. «Правда», 31 серпня 1973 р.

КРИМСЬКА ОБЛАСТЬ
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ
Чорна металургія
Електротехнічна й радіотехнічна
Суднобудування й судноремонт
Інші галузі машинобудування
Виготовлення металовиробів і ремонт
Хімічна
Виробництво будматеріалів
Склоробна
Деревообробна
Текстильна
Швейна
Шкіряна і взуттєва
М'ясна
Маслоробна, сироробна й молочна
Консервна
Виноробна
Тютюнова
Рибна
Інші галузі харчової промисловості
ВИДОБУВАННЯ
залізної руди
природного газу
кухонної солі
мармуру
калійної солі
бентонітових глин
цементної сировини
діориту
гіпсу
Теплові електростанції
Газопроводи
Залізниці та пором
Безрейкові шляхи
Морські порти
СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
Виноградарство, зернове господарство й овочівництво; молочно-м'ясне скотарство, вівчарство і птахівництво
Виноградарство, садівництво й тютюнництво; молочно-м'ясне скотарство, вівчарство і птахівництво
Виноградарство, тютюнництво й садівництво
Райони поширення:
тютюну
ефіроолійних культур
лікарських рослин
Примітка. Розміри пунсонів промислових центрів дано умовно
Армянськ
Красноперекопськ
Воїнка
Роздольне
Первомайське
Джанкой
Чорноморське
Глібівське
оз. Донузлав
м. Тарханкут
Каркінітська затока
Новоселівське
Красногвардійське
Янтарне
Азовське
Нижньогірський
Мамайське
Євпаторія
оз. Сасик
Саки
Октябрське
Тургенєве
Совєтський
Білогірськ
Сімферополь
Бахчисарай
Севастополь
Камишева бухта
Інкерманське
м. Херсонеський
м. Сарич
Ялта
Гурзуф
Фрунзенське
Алушта
Мармурове
Курцівське
Судак
Сонячна Долина
Щебетівка
Планерське
Старий Крим
Золоте Поле
Феодосія
Леніне
Керч
Багерове
Казантипська затока
м. Казантип
Арабатська затока
Арабатська стрілка
коса
Ельтиджі-Елінське
оз. Узунларське
Керченський пролив
м. Меганом
Салгир
Біюк-Карасу
Альма
Кача
Бельбек
Масандра
Чорне море
Азовське море
Північно-Кримський канал
Керченський півострів

З року в рік підвищується матеріальний добробут трудящих. З урахуванням виплат і пільг з суспільних фондів споживання реальна заробітна плата робітників і службовців Криму за післявоєнні роки зросла більш як у 3 рази. 1970 року середньомісячна зарплата становила 115,2 крб.[1], а суспільні фонди споживання за восьму п'ятирічку збільшилися в півтора раза і досягли 1,3 млрд. карбованців.

Помітно зросли доходи колгоспів і колгоспників. У 1970 році грошові доходи всіх колгоспів Криму становили 340,3 млн. крб., а прибуток одного працездатного колгоспника — 1300 карбованців[2].

Розвивається торгівля, громадське харчування і побутове обслуговування населення. Вже 1958 року роздрібний товарооборот державної та кооперативної торгівлі в області порівняно з 1950 роком зріс майже на 200 проц. і досяг понад 500 млн. крб., а в 1970 році — 1508 млн. крб. З 1950 по 1970 рік в області відкрито понад 3200 нових підприємств роздрібної торгівлі і близько 1500 підприємств громадського харчування[3]. Більш як у три рази зріс обсяг побутових послуг.

Величезну увагу приділяли Комуністична партія і Радянський уряд міському будівництву. У п'ятій п'ятирічці в основному завершилася відбудова Керчі і Севастополя. За 10 перших повоєнних років, завдяки всенародній допомозі, наполегливій праці будівельників, жителів Севастополя і моряків Чорноморського флоту Севастополь був фактично збудований заново. Швидко зростали також інші міста й робітничі селища. На міста обласного підпорядкування за післявоєнні роки перетворилися Джанкой та Алушта, а 14 населених пунктів було віднесено до категорії селищ міського типу.

На кінець 1958 року загальна житлова площа в населених пунктах Криму перевищила довоєнний рівень і досягла 4333 тис. кв. метрів. З 1959 по 1965 рік капіталовкладення в житлове будівництво становили 253 млн. крб.[4] Лише за ці сім років здано в експлуатацію житла більше, ніж було в усіх містах і робітничих селищах Криму до війни[5]. У восьмій п'ятирічці робітники і службовці області одержали 4 млн. кв. метрів житла[6].

Забудовуються за наперед розробленими генеральними планами всі міста області, багато робиться щодо їх упорядкування. Лише у восьмій п'ятирічці збудовано і реконструйовано понад 200 км міських шляхів, понад 0,5 млн. кв. метрів тротуарів. Широкого розвитку набрало зелене господарство: з'явилися нові парки, сквери. Дерева і квіти висаджують на вулицях та у дворах. Тепер на кожного жителя міст Криму припадає понад 19 кв. метрів зелених насаджень.

Особливо велике житлове будівництво розгорнулося в селах Криму. З 1950 по 1972 рр. для колгоспників і робітників радгоспів споруджено 97 230 будинків. Невпізнанно змінився вигляд кримських сіл: усі вони електрифіковані, в багатьох збудовано шляхи й тротуари з твердим покриттям, проведено водогін. Трудівники села живуть у впорядкованих будинках з усіма комунальними вигодами. Кілька десятків саманних хат налічувалося до революції в селі Віліному Бахчисарайського району. Більшість з них була зруйнована під час Великої Вітчизняної війни. Нині в селі мешкає 4660 чоловік, в ньому 1583 двори, забудоване село одно- та двоповерховими будинками. У селі є водопровід, комбінат побутового обслуговування, лікарня на 75 місць, три дитячі комбінати, три їдальні, універмаг, 4 магазини, середня школа на 1000 місць, два будинки культури, поштове відділення, дві бібліотеки, в яких налічується близько 30 тис. книжок, та інші соціально-побутові й культурні заклади. На кошти колгоспів збудовано два винозаводи, два холодильники на 1500 тонн винограду і фруктів, консервний завод, дві механічні майстерні.

---

[1] Газ. «Крымская правда», 1 лютого 1972 р.
[2] Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Одесса, 1970, стор. 68, 69.
[3] Там же, стор. 123.
[4] Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Одесса, 1967, стор. 91—93.
[5] Там же, стор. 92.
[6] Газ. «Крымская правда», 13 лютого 1971 р.

Село Петрівка Красногвардійського району будується. 1970 р.

Цілком перебудовано за повоєнний час село Михайлівку Нижньогірського району. Лише за останні 15 років тут виросло 340 нових житлових будинків, заасфальтовано понад 6 км вулиць і тротуарів. У 1968 році в селі відкрилася музична школа, в якій кваліфіковані педагоги навчають 75 дітей колгоспників.

У дев'ятій п'ятирічці за рахунок всіх джерел фінансування в містах і робітничих селищах буде споруджено понад 4 млн. кв. метрів житлової площі. 1971 року здано в експлуатацію близько 20 тис. квартир площею понад 950 тис. кв. метрів, близько 700 тис. кв. метрів житлової площі збудовано в 1972 році[1]. У 1952—1972 рр. в Криму споруджено понад 400 км каналізаційної мережі та близько 950 км водопроводу[2]. Після спорудження водосховищ (Чорноріченського, Старокримського, Партизанського та інших) і водоводів (Субаського, Іванівського тощо), населення Криму стало краще забезпечуватися високоякісною питною водою.

У побут жителів області дедалі владніше входить газове паливо. З 1966 року після відкриття Глібівського родовища на Тарханкутському півострові в квартири трудящих прийшов природний газ. Основним видом комунального транспорту в Сімферополі, Севастополі та Ялті став тролейбус.

Неухильно поліпшується охорона здоров'я трудящих. У 1955 році в області налічувалося 163 лікувальні заклади, де було 8800 ліжок; у 1970 році кількість ліжок збільшилася до 18 665. Нині на 1000 жителів Криму припадає 10 ліжок проти 2,5 — у 1913 році.

З кожним роком зростає кількість медичного персоналу. 1970 року число лікарів збільшилося до 8655 чоловік проти 2136 у 1940 році, середнього медперсоналу відповідно до 21 834 проти 4655. Велика увага приділяється організації медичного обслуговування в колгоспах і радгоспах області У селах на 1970 рік відкрито 76 лікарень на 5690 ліжок[3]. У населених пунктах Криму діють 369 фельдшерських та фельдшерсько-акушерських пунктів, у містах і селах області — 1069 постійних дитячих ясел і садків на 100 660 місць[4]. Крім того, під час жнив у селах щороку відкриваються сезонні ясла на 15 тис. місць.

Важливе місце в житті трудящих посідають фізкультура і спорт. 1970 року добровільні спортивні товариства області об'єднували 370 тис. чоловік, у т. ч. 60 тис. спортсменів-розрядників. До послуг трудящих — 29 стадіонів, 336 спортивних зон, 3176 спортивних майданчиків.

Крим по праву вважають всесоюзною здравницею. У післявоєнний час курорти Криму розвивалися прискореними темпами. Стали до ладу нові великі санаторії, такі, як «Білорусія», «Україна», «Трудові резерви», «Росія», «Гірський», «Парус», «Чорномор'я» — в Ялті; ім. XX з'їзду КПРС, ім. 40-річчя Жовтня в Євпаторії та інші. Після відбудови працюють курортні поліклініки в Ялті, Євпаторії, водолікарня в Саках. Збільшилася кількість місць в існуючих санаторіях

---

[1] Газ. «Крымская правда», 1 лютого 1972 р.; 30 грудня 1972 р.
[2] Газ. «Крымская правда», 28 січня 1971 р.
[3] Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Одесса, 1972, стор. 189.
[4] Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Одесса, 1967, стор. 161.

Секретар В. І. Леніна Л. О. Фотієва в гостях у студентів Кримського педагогічного інституту ім. М. В. Фрунзе. 1964 р.

і будинках відпочинку. Споруджено десятки нових корпусів, кліматичних павільйонів та інших лікувальних і культурно-побутових закладів. У 1972 році на півострові діяли 267 курортно-лікувальних закладів, у яких лікувалося й відпочивало понад 500 тис. чоловік.

Як друзів і братів зустрічають здравниці Криму трудящих нашої багатонаціональної Батьківщини. Щороку на Південному березі Криму відпочивають і лікуються десятки трудящих із зарубіжних країн.

Понад 25 тис. дітей приїздить до відомого в усьому світі піонерського табору Артек. 100 тис. дітей лікується в дитячих санаторіях Євпаторії та Південного берега Криму. В Євпаторії будується дитячий санаторний комплекс на 6 тис. місць. Захоплююче визнання всесоюзної здравниці висловив свого часу перший космонавт Герой Радянського Союзу Ю. О. Гагарін: «Коли я побуваю тут, мені хочеться творити і дерзати. І це почуття залишається зі мною надовго». Серед відпочиваючих у санаторіях — трудівники з усіх кінців Радянського Союзу. І хоч часто люди тут зустрічаються вперше, всі вони почувають себе як члени єдиної сім'ї. «Цілющим є «настій» інтернаціонального духу, що панує в Ялті,— зазначав один із жителів міста Свердловська.— У пансіонаті зі мною відпочивають товариші з Молдавії, України, РРФСР, Казахської РСР та інших союзних республік. У Ялті вони лікуються, цікаво проводять вільний час, встановлюють особисту дружбу». Трудівниця з білоруського міста Солігорська відмічала, що з Криму відпочиваючі роз'їжджаються сповнені сил і енергії, щоб ще краще трудитися над виконанням планів і завдань дев'ятої п'ятирічки».[1].

У дев'ятій п'ятирічці буде споруджено нові санаторії і будинки відпочинку на східному і західному кримських берегах Чорного моря.

В 1973 році розроблено перспективну схему районного планування Південного берега Криму, що охоплюватиме територію 650 кв. кілометрів. Природні і ландшафтно-географічні умови створюють тут особливі фактори для успішного лікування загальнотерапевтичних захворювань методами кліматотерапії, місцевою мінеральною водою і виноградом.

Поряд з розвитком існуючих передбачено будівництво нових куротних комплексів Південного барега Криму з єдиними культурно-побутовими, торговельними та адміністративно-господарськими центрами, серед них: Батилиман-Ласпі (від мису Айя до мису Сарич), Форос, Мелас, Оливи (від мису Сарич до гори Іфігенія), Кастрополь, Голуба Затока (від гори Іфігенія до гори Кішка), Сімеїз, Алупка, Місхор (від мису Кішка до мису Ай-Тодор), Лівадія, Ялта, Масандра (від мису Ай-Тодор до мису Мартьян), Гурзуф (від мису Мартьян до Ведмідь-Гори), Фрунзенське, Карадаг (від Ведмідь-Гори до гори Кастель), Алушта, Судацькі ворота, Семидвір'я (від гори Кастель до Семидвір'я). До 245 тисяч протягом 25—30 років збільшиться загальна містскість лікувально-оздоровчих та туристичних закладів (тепер — 56 тис. місць).

У курортних комплексах Голуба Затока, Алупка, Місхор, Ялта, Алушта передбачено створення курортних готелів.

Населення Південного берега Криму збільшиться до 326 тис. чол. (тепер тут 164 800 чоловік).

[1] «Курортная газета», 15 липня, 15 вересня 1972 р.; 15 липня 1973 р.

Виробничо-господарські центри обслуговування (підприємства харчової промисловості, фабрики-заготівельні, молокозаводи, хлібозаводи, автотранспортні господарства, ремонтні майстерні тощо) зосереджуватимуться в Ялті, Алушті та в новому місті Орлиному.

Передбачається значне розширення існуючих та будівництво нових виноградо- і фруктосховищ, овочесховищ, тепличних комплексів для вирощування саджанців вічнозелених дерев, чагарників і квітів.

Населення, що проживає на територіях здравниць, буде переведене в нові населені пункти, у яких виростуть 5—9-поверхові будинки.

Забудова населених пунктів і курортних комплексів у місцях, що мають особливе архітектурно-композиційне значення, провадитиметься не за типовими, а за індивідуальними проектами.

Передбачено також дальше вдосконалення системи транспортних сполучень з будівництвом залізничних підходів до міст Ялти і Орлиного, швидкісних автошляхів, реконструкцією існуючих шляхів і під'їздів, причалів, спорудженням майданів для вертольотів, а також зручних підвісних доріг і фунікулерів, берегових ліфтів та ескалаторів.

Розгорнеться комплексна підготовка і обладнання територій, яка включатиме укріплення берегів і протизсувні роботи, створення штучних пляжів; ефективне використання надійних джерел водопостачання — водосховищ Загірського та Ізобільненського, підземних вод, а в майбутньому — Північно-Кримського каналу та опріснення морської води тощо.

Буде споруджено лінії електропередач Сімферополь — Алушта, Ялта — Севастополь, реконструйовано та збудовано підстанції в Мухалатці, Ялті, Масандрі, Кастелі.

Велику увагу звернуто на здійснення ландшафтної реконструкції існуючих і закладання нових зелених насаджень з розширенням їх в здравницях до 1500 га, в загальнокурортних парках і скверах — до 2250 га, в населених пунктах — до 500 га. Площа розсадників і квітково-оранжерейних господарств на Південному березі досягне 25 га.

Рік у рік збільшуються асигнування на народну освіту. У 1952—1958 рр. Радянська держава збудувала в Криму 68 шкіл на 24 464 місця. На кошти колгоспів і радгоспів лише в 1958 році відкрито 31 школу, 36 виробничих майстерень, 6 інтернатів, понад 160 класних кімнат. Це дозволило в 739 школах перевести учнів на однозмінне навчання.

1971/72 року у області працювало 895 загальноосвітніх шкіл, в т. ч. 302 середні. У них навчалися 326,9 тис. учнів і трудилися 18,1 тис. учителів[1]. Крім того, 18 тис. молодих робітників і трудівників села набували знання в 68 вечірніх школах. 26,6 тис. чоловік навчалися в середніх спеціальних навчальних закладах. У дев'ятій п'ятирічці в області завершиться перехід до загальної середньої освіти. За рахунок державних і колгоспних коштів буде збудовано 141 школу, 197 дошкільних дитячих закладів.

У вузах Криму навчається понад 22,8 тис. студентів. У 1960 році в Севастополі відкрито приладобудівний інститут, а в 1972 році на базі педінституту створений Сімферопольський університет ім. М. В. Фрунзе, на 8 факультетах якого почалася підготовка висококваліфікованих кадрів для різних галузей народного господарства країни.

Біля пульту управління баштового сонячного телескопа директор Кримської астрофізичної обсерваторії АН СРСР академік А. Б. Северний. 1969 р.

[1] Народне господарство Української РСР в 1971 році, стор. 441, 443.

Член Політбюро ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів Української РСР В. В. Щербицький вручає орден Трудового Червоного Прапора представникам трудящих Кримської області. 1971 р.

Великий внесок у розвиток багатьох галузей науки роблять співробітники понад 40 науково-дослідних закладів Криму. Серед них Морський гідрофізичний інститут АН УРСР у Севастополі, Нікітський ботанічний сад, Інститут фізичних методів лікування і медичної кліматології ім. Сєченова в Ялті, Кримська астрофізична обсерваторія АН СРСР у смт Научному, Інститут біології південних морів АН УРСР у Севастополі, Азово-Чорноморський науково-дослідний інститут морського рибного господарства і океанографії в Керчі, Всесоюзний науково-дослідний інститут виноробства і виноградарства «Магарач» у Ялті, Інститут мінеральних ресурсів у Сімферополі, Карадазька біологічна станція АН УРСР та інші.

В усіх вузах, науково-дослідних закладах і на дослідних станціях працює понад 3400 фахівців з вищою освітою. Серед них 1200 докторів і кандидатів наук[1]. Праці вчених Криму високо оцінені Радянською державою. Чимало з них стали лауреатами Державної премії СРСР. В їх числі академіки А. Б. Сєвєрний та Е. Р. Мустель — за вивчення хромосферних спалахів на Сонці, наукові працівники В. Б. Ніконов, В. К. Прокоф'єв, П. П. Добронравін — за праці по вивченню космосу, співробітники Нікітського ботанічного саду К. Ф. Костіна, І. М. Рябов, О. А. Ріхтер, Н. К. Арендт. А. С. Коверга — за виведення нових сортів абрикосів, слив, аличі, інжиру й маслин, учені Морського гідрофізичного інституту А. Г. Колесников, В. П. Баранник, Г. П. Пономаренко, С. Г. Богуславський — за експериментальні і теоретичні дослідження течії Ломоносова і системи прикордонних течій тропічної Атлантики та інші. Директор Кримської астрофізичної обсерваторії академік А. Б. Сєвєрний удостоєний високого звання Героя Соціалістичної Праці.

[1] Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Одесса, 1972, стор. 175.

Багато науково-дослідних і вищих навчальних закладів Криму підтримують ділові зв'язки з науковими закладами інших країн. Кримська астрофізична обсерваторія обмінюється спеціалістами і науковою інформацією з установами Польської Народної Республіки, Угорської Народної Республіки, Соціалістичної Республіки Румунії, Чехословацької Соціалістичної Республіки, Англії, Франції. Сімферопольський університет підтримує зв'язки з вищими навчальними закладами ряду соціалістичних країн. Його викладачі виїздили читати лекції до вузів Польської Народної Республіки та Чехословацької Соціалістичної Республіки. Кримський медінститут обмінюється студентами з інститутами Польщі, сільськогосподарський інститут — з Будапештським університетом садівництва.

Повсякденну культурно-освітню роботу серед трудящих ведуть клуби, бібліотеки, музеї, картинні галереї та інші заклади, багато з яких стали справжніми вогнищами культури в місті і на селі.

У Криму створено розгалужену мережу бібліотек. Їх налічується 1056 з книжковим фондом понад 12 млн. томів[1]. Швидко збільшується кількість сільських бібліотек. Тепер у селах — 525 масових та 16 колгоспних бібліотек. У них понад 4 млн. книжок. Бібліотеки області обслуговують понад 600 тис. читачів і видають близько 16 млн. книжок на рік, у т. ч. 5,6 млн. на селі[2].

На селі з'явилися також чудові палаци і будинки культури та клуби. 1970 року в Криму працювало 1025 клубних закладів, у т. ч. 571 в сільській місцевості[3]. У восьмій п'ятирічці збудовано 226 нових клубів і палаців культури, понад 100 бібліотек перейшло до нових приміщень.

Ще більше розшириться мережа закладів культури до кінця дев'ятої п'ятирічки: відкриваються нові бібліотеки, за рахунок державних і колгоспних коштів буде збудовано понад 100 будинків культури і клубів. Уже в 1971—1972 рр. стали до ладу ще 24 клуби і 94 бібліотеки.

Нового розмаху набрала культурно-освітня робота в період підготовки і святкування 50-річчя Радянської влади, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення СРСР. До цих всенародних торжеств у багатьох колгоспах і радгоспах Криму відкрито нові впорядковані палаци культури, кінотеатри, бібліотеки, галереї та ін. заклади культури. Було проведено три обласні фестивалі самодіяльного мистецтва, в яких взяло участь близько 350 тис. чоловік. Наприкінці грудня 1971 року в колгоспі «Дружба народів» Красногвардійського району відкрився обласний фестиваль самодіяльного мистецтва, присвячений 50-річчю утворення СРСР. Цей фестиваль тривав до грудня 1972 року. У ньому взяли участь 6687 колективів, що об'єднували близько 135 тис. учасників художньої самодіяльності. Майже 300 тис. глядачів побували у серпні 1973 року на Всесоюзному фестивалі радянської пісні «Кримські зорі», що тривав у області близько двох тижнів. Своє мистецтво продемонстрували тут понад 1000 митців з усіх кінців Радянської Вітчизни.

Тепер у Криму п'ять стаціонарних театрів. З 1954 року в Сімферополі працює Український музично-драматичний театр. На сценах кримських театрів ставлять твори російських, українських, зарубіжних класиків, кращі п'єси радянських драматургів. Широку пропаганду музичного і хореографічного мистецтва серед трудящих мас веде Державна філармонія. 1972 року в Сімферополі організовано державний вокально-хореографічний жіночий ансамбль «Таврія». За густотою кіноустановок Крим посідає одне з перших місць у республіці. 1970 року кіно щоденно дивилися близько 150 тис. чоловік[4].

Культурно-освітні заклади області багато роблять у справі пропаганди серед населення нових радянських традицій та обрядів, які прославляють людей праці,

[1] Газ. «Крымская правда», 18, 31 грудня 1970 р.
[2] Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Одесса, 1972, стор. 180.
[3] Народне господарство Української РСР в 1971 році, стор. 477.
[4] Там же, стор. 480.

Виступ ансамблю пісні і танцю Червонопрапорного Чорноморського флоту. Севастополь, 1972 р.

віддають належне духовній красі радянської людини. У містах і селах проводяться свята врожаю, весни, трудової слави, посвячення в робітники, в хлібороби, дні тваринників, механізаторів, свята вулиць. Урочисто відбуваються реєстрації шлюбів і новонароджених, проводи юнаків до Радянської Армії, вручення молоді перших паспортів.

В області взято на облік і охороняється близько 3,5 тис. пам'яток історії й культури. Серед них залишки стоянок давньої людини: печера Чокурча, грот Кіїк-Коба, Вовчий грот, Ак-Кая, античні міста Пантікапей, Херсонес, Неаполь-Скіфський та ін.; середньовічні міста-фортеці (печерні міста) Бакла, Мангуп, Ескі-Кермен, Чуфут-Кале та інші.

Широко відкриті для трудящих всієї країни двері музеїв Криму. Серед них 6 історико-краєзнавчих, 2 історико-археологічні, Алупкинський палац-музей, будинок-музей А. П. Чехова, будинок-музей К. А. Треньова і будинок-музей М. З. Бірюкова в Ялті, будинок-музей С. М. Сергєєва-Ценського в Алушті, Художній музей у Сімферополі, панорама «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.», картинна галерея ім. І. К. Айвазовського у Феодосії та інші. Щороку музеї та картинні галереї області відвідують понад 3 млн. чоловік.

Трудящі Криму спорудили близько тисячі пам'ятників, що увічнюють подвиги борців за владу Рад, героїв громадянської і Великої Вітчизняної воєн, учасників партизанського руху та підпілля. Чудовими пам'ятниками відзначені подвиги захисників Перекопу, Севастополя, Керчі у Великій Вітчизняній війні, учасників Керченського, Феодосійського, Судацького та Євпаторійського десантів.

У багатьох населених пунктах зведено пам'ятники вождю трудящих — В. І. Леніну. Для кримчан це найдорожчі пам'ятні місця. Величні монументальні пам'ятники в Севастополі, Сімферополі, Алушті, Ялті. Ім'я Леніна присвоєно багатьом підприємствам, колгоспам, радгоспам, площам і вулицям, 11 селам.

Щодо охорони пам'яток історії й культури багато робить обласна організація Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, у рядах якої налічується 20 тис. індивідуальних та 993 колективні члени.

Могутнім засобом комуністичного виховання стали радіо і телебачення. 1963 року завершено суцільну радіофікацію сіл. У 1959 році закінчено будівництво телецентру та радіорелейної лінії, які сполучили Крим з Москвою та іншими містами. З 1972 року телепередачі в області ведуться по двох програмах. Їх дивляться сотні тисяч трудящих Криму.

У розвитку соціалістичної культури велику роль відіграють періодична преса, література, мистецтво. У Криму зараз видаються 3 обласні («Кримська правда» українською і російською мовами, «Курортная газета», «Крымский комсомолец»), 4 міські та 14 районних газет. Газета «Кримська правда» у 1968 році, в день свого п'ятдесятиріччя, була нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

1970 року трудящі Криму передплачували 1396 тис. примірників газет. У середньому на кожну тисячу населення припадає 1055 примірників газет і журналів. В області працює 381 член Спілки журналістів.

Республіканське видавництво «Таврія» щороку випускає книжок тиражем до 3 млн. примірників. Багато з них дістало широке визнання громадськості.

«Батьківщина — синам» — пам'ятник у Севастополі. 1970 р.

Обласне відділення товариства «Знання» об'єднує 20 542 чоловіка, серед них інженери, техніки, економісти, викладачі вузів та шкіл, спеціалісти сільського господарства та інші.

У Криму живе і працює велика група літераторів. Нині Кримське відділення Спілки письменників об'єднує 35 чоловік.

Продовжуючи славні традиції майстрів пензля академіка М. С. Самокиша, художника К. Ф. Богаєвського, які жили в Криму, кримські художники створили багато яскравих, талановитих творів. Кримське відділення Спілки художників України налічує 93 чоловіка.

Період розвинутого соціалістичного суспільства характеризується вдосконаленням роботи партійних і радянських органів, поліпшенням їх керівництва промисловістю, сільським господарством і культурним будівництвом. Близько 112 тис. передових представників робітничого класу і трудящого селянства, радянської інтелігенції об'єднує обласна партійна організація. На всіх підприємствах, у колгоспах і радгоспах створено первинні партійні організації. Понад 70 проц. комуністів працюють у сфері матеріального виробництва. У післявоєнні роки першими секретарями Кримської обласної партійної організації працювали П. Ф. Тюляєв, М. В. Соловйов, П. І. Титов, Д. С. Полянський, В. Г. Комяхов, І. К. Лутак. У квітні 1967 року першим секретарем Кримського обкому партії обраний М. К. Кириченко. Партійні органи Криму вживають заходів до зміцнення і підвищення активності низових ланок партії — партійних комітетів підприємств, колгоспів, радгоспів, цехових і бригадних організацій, партійних груп. Всією своєю багатогранною діяльністю партійні організації виховують трудящих у дусі ленінської дружби народів, радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму.

Велику організаторську і трудову активність проявляють комсомольські організації області, в рядах яких понад 150 тис. юнаків і дівчат, і профспілкові організації, які об'єднують понад 700 тис. чоловік.

Комсомольці Криму часто виступають зачинателями багатьох добрих справ у промисловості і сільському господарстві, вони ентузіасти проведення культурно-освітньої роботи серед трудящих. Комсомол області успішно здійснює шефство над Червонопрапорним Чорноморським флотом. Лише в 1968—1970 рр. на кораблях і в частинах флоту побувало й виступило перед особовим складом близько 2 тис. представників від шефських міських та районних організацій, колгоспів, радгоспів і промислових підприємств області. Особливо міцні шефські зв'язки зав'язалися між комсомольцями Севастополя, Феодосії, Керчі й командами бойових кораблів і частин флоту.

Дедалі повніше розкривається в умовах розвинутого соціалізму роль місцевих Рад депутатів трудящих як справжньої школи державного управління. Вони посилили керівництво місцевою промисловістю, сільським господарством, житловим будівництвом, комунальним господарством, діяльністю організацій побутового обслуговування населення, торгівлею, народною освітою, охороною здоров'я.

Мітинг на горі Мітрідат біля обеліска Слави. Керч, 9 травня 1972 р.

Кримська зустріч керівників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн. Лівадія, липень 1973 р.

До безпосередньої державної діяльності залучається дедалі більша кількість представників трудящих. Так, у 1953 році до місцевих Рад було обрано 7486, у 1971 році — 15 476 депутатів, а у червні 1973 року — 17 716 чоловік. У складі обранців — 8655 робітників, 3385 колгоспників, 8437 членів КПРС. Понад дві третини депутатів мають вищу і середню освіту. Велику допомогу Радам подають постійно діючі комісії, в роботі яких беруть участь близько 15 тис. депутатів і понад 20 тис. активістів.

Рік у рік збільшуються асигнування місцевим органам влади, зростає обсяг їх бюджетів, їх значення у фінансуванні господарського і соціально-культурного будівництва. Так, за 1961—1972 рр. бюджет області становив 1759,5 млн. крб. За 11 років у народне господарство Криму було вкладено 503,8 млн. крб., на освіту асигновано 624,1 млн. крб., на охорону здоров'я — 514,3 млн. крб.

Трудящі міст і сіл Кримської області успішно йдуть шляхом, накресленим XXIV з'їздом КПРС, наполегливо трудяться над виконанням його рішень. Колективи підприємств, будов, колгоспів і радгоспів у третьому, вирішальному році п'ятирічки активно включилися у всесоюзне змагання за збільшення випуску промислової продукції, виробництва і заготівель продуктів землеробства й тваринництва, взяли підвищені соціалістичні зобов'язання з урахуванням більш повного й ефективного використання економічних ресурсів області.

Державний план виробництва і реалізації найважливіших видів виробів робітники промислових підприємств області виконали достроково, 22 грудня, і реалізували продукції понад річне завдання на 98 млн. крб., підвищили продуктивність праці на 4,7 проц. при зобов'язанні — 2 проц. На заводах і фабриках впроваджено 98 механізованих і автоматичних ліній.

Трудівники сільського господарства до 20 листопада 1973 року зібрали 1969 тис. тонн зерна, значно перевиконавши планові завдання. Понад план було продано також значну кількість овочів, фруктів, винограду. В український мільярд трудівники області внесли 800 тис. тонн зерна. З цією перемогою трудящих Криму палко привітав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв.

Борючись за виконання взятих зобов'язань, широкі трудящі маси керуються завданнями, які були визначені XXIV з'їздом КПРС, в доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва на урочистому засіданні на честь 50-річчя утворення СРСР.

У відповідь на рішення грудневого (1973 р.) Пленуму ЦК КПРС та Звернення Центрального Комітету КПРС до партії і радянського народу від 8 січня 1974 року

жителі міст і сіл Криму примножують свої зусилля для успішного виконання завдань четвертого, визначального, року дев'ятої п'ятирічки.

Постійна увага, яку приділяють Криму ЦК КПРС, Союзний уряд, ЦК КП України та уряд Української РСР, особисто Л. І. Брежнєв, спільні зусилля братніх народів нашої багатонаціональної Батьківщини створюють умови для дальшого успішного господарського і культурного будівництва в області.

У Криму часто відбуваються міжнародні зустрічі керівників Комуністичної партії і Радянської держави з керівниками інших держав, під час яких обговорюються питання економічного і політичного співробітництва. Традицією стали кримські зустрічі керівників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн.

Винятково значення для зміцнення позицій соціалістичної співдружності, єдності братніх партій, розвитку співробітництва та координації зовнішньої політики соціалістичних держав мала зустріч 30—31 липня 1973 року. Підсумки її ще раз переконливо довели, що соціалістичні держави проводять принципіальну класову політику, складовими частинами якої є курс на зміцнення миру та міжнародної безпеки, солідарність з визвольною боротьбою народів усіх країн і континентів, відсіч посяганням імперіалістів на їх свободу і незалежність, на їх право самостійно визначати свою долю.

На прикладі Криму, як і інших областей республіки, яскраво видні величезні результати співдружності всіх братніх народів нашої країни в успішному здійсненні грандіозних планів комуністичного будівництва.

М. М. МАКСИМЕНКО, Г. Н. ГУБЕНКО

СІМФЕРОПОЛЬ

імферополь — місто обласного підпорядкування, адміністративний, економічний та культурний центр Кримської області, розташований у самій середині Кримського півострова, на кордоні його гірської та степової частин. Залізничними, шосейними та повітряними шляхами Сімферополь зв'язаний з районами області, багатьма містами республіки й усього Радянського Союзу. Місто має три адміністративні райони — Центральний, Київський та Залізничний. Залізничному райвиконкому підпорядковані смт Гресівський та Аерофлотський. Населення — 268,5 тис. чоловік.

Місто розкинулося в долині річки Салгиру між Внутрішнім (Середнім) і Зовнішнім (Північним) пасмами Кримських гір. Та частина долини Салгиру, де стоїть Сімферополь, була заселена з давніх часів. На східній околиці міста, на лівому березі Малого Салгиру, в печері Чокурча 1927 року розкопано стоянку епохи палеоліту. Тут жили люди понад 40 тис. років тому. Частково досліджено також три поселення епохи міді і кургани періоду бронзи на околиці міста.

У III ст. до н. е. на невеликому плато, площею близько 20 га, розташованому в південно-східній частині нинішнього Сімферополя, скіфи заснували місто Неаполь, що став центром пізньоскіфської держави. З півдня його оточували міцні оборонні стіни з баштами, з північного сходу — захищали неприступні кручі Петровських скель. Неаполь був центром ремесел, торгівлі, політичного й культурного життя. Під час розкопок знайдено залишки громадських житлових споруд тих часів: прямокутні приміщення з портиками, багаті житлові будинки з каменю, під черепицею, а також примітивні юрти та землянки — свідчення майнової нерівності у скіфському суспільстві.

Найвищого розквіту досягла Скіфська держава в II ст. до н. е. під час царювання Скілура. У 1946—1949 рр. радянські археологи дослідили мавзолей у центрі колишнього Неаполя, де в багатому вбранні поховані представники скіфської знаті[1]. Вважають, що головне поховання в кам'яній гробниці належало Скілуру. На схід-

[1] П. Н. Шульц. Мавзолей Неаполя скифского. М., 1953, стор. 9—13, 20, 21.

ній околиці міста в скелястих урвищах збереглися родові склепи багатих скіфів, прикрашені розписом із зображенням бойових сцен, полювання, різних орнаментів.

Групу скіфських курганів розкопано також на околиці Сімферополя. В одному з них відкрито поховання VII—VI ст. до н. е. з бронзовими та крем'яними наконечниками стріл, в іншому виявлено поховання IV—III ст. до н. е. з чорнолаковим та ліпним посудом, залізними наконечниками списів.

На рубежі II—III ст. н. е. починається поступовий занепад міста. Кілька перемог над скіфами в той період здобули підтримувані сарматами боспорські греки. У III—IV ст. н. е. Неаполь занепав, ймовірно, під ударами кочових племен сарматів, аланів та готів, що наступали з північного заходу.

За раннього середньовіччя серед руїн Неаполя виникло і тривалий час існувало невелике грецьке поселення. Татари, що завоювали Крим у XIII—XIV ст. та поступово заселили долину Салгиру, називали його Керменчиком (у перекладі з татарської мови — мала кріпость). Залишки міської стіни та фундаменти будинків поселення зберігалися до середини XIX століття[1].

На початку XVI ст. з боку Петровської балки, на місці старої частини нинішнього Сімферополя, виникло татарське поселення Ак-Мечеть (Біла Мечеть). Заснування його пов'язане з переведенням столиці Кримського ханства в Бахчисарай. Саме тут збиралися татарські війська перед початком своїх грабіжницьких наскоків на Україну та Росію.

Ак-Мечеть була важливим адміністративним пунктом у Криму — центром каймаканства, де жило багато беїв та мурз. За хана Менглі-Гірея поселення стало навіть резиденцією калги-султана — другої після хана особи в Криму[2]. Ак-Мечеть часто згадується в «статейних списках» (щоденних записах) посланців російського царя, які їздили в Крим[3].

На початку XVIII ст. місто мало 1800 будинків, де жило 10 тис. чоловік. Між житлами розміщувалися численні постоялі двори («хани») та кав'ярні. Найбільшими спорудами міста були мечеті (їх налічувалося 11) та оточений садом палац калги-султана.

Під час боротьби Росії з Туреччиною за вихід до Чорного моря російські війська та запорізькі козаки не раз досягали Ак-Мечеті. У ході російсько-турецької війни 1768—1774 рр., у другій половині червня 1771 року до міста підійшла 2-а російська армія під командуванням генерал-аншефа В. М. Долгорукова. За угодою, укладеною з ханом Шагін-Гіреєм, російські війська тривалий час залишалися в Ак-Мечеті та інших місцях півострова, щоб відвернути будь-які спроби турецького султана відновити свою владу над Кримським ханством, що стало незалежним від Туреччини. Там, де стояв табір російських військ, які визволили Крим від турецьких загарбників, у центрі Сімферополя в 1842 році споруджено пам'ятник — вісімнадцятиметровий чотиригранний обеліск з кримського діориту.

У грудні 1776 року до Криму прибув генерал-поручик О. В. Суворов, який уже на той час уславився своїми подвигами у війнах з Польщею й Туреччиною. Тут він став начальником ретраншементу, спорудженого біля Ак-Мечеті, на лівому березі Салгиру. Тепер на цьому місці — готель «Україна» та майданчик з пам'ятником О. В. Суворову (відкритий 1951 року).

Після включення Криму до складу Росії і створення Таврійської області в 1784 році почалося будівництво її адміністративного центру. Нове місто закладалося на лівому березі Салгиру, поруч Ак-Мечеті. Першими його будівлями стали 4 адміністративні корпуси. Зводили місто російські солдати, кріпаки й державні

---

[1] А. И. Маркевич. Симферополь. Его исторические судьбы, старина и недавнее прошлое. Симферополь, 1924, стор. 11, 12; А. Я. Гидалевич. Медико-топографическое описание города Симферополя. Симферополь, 1891, стор. 6.

[2] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14. Новороссия и Крым. СПб., 1910, стор. 676; Н. Дубровин. Присоединение Крыма к России, т. 1. СПб., 1885, стор. IV.

[3] Справочная книга по г. Симферополю на 1911 г. Симферополь, 1911, стор. 4, 5.

Загальний вигляд Сімферополя на початку XIX ст. З гравюри П. І. Сумарокова.

селяни. Назвали його Сімферополем, що в перекладі з грецької мови означає «місто-збирач».

1784 року до Сімферополя із Карасубазара переведено головне управління Таврійської області. Після ліквідації в грудні 1796 року Таврійської області будівництво Сімферополя припинилося. Місто, перетворене на центр Ак-Мечетського повіту, почало називатися Ак-Мечеттю. На час утворення Таврійської губернії — 8 жовтня 1802 року,— центром якої став Сімферополь, він за територією, кількістю будинків та населення значно поступався Бахчисараю, Карасубазару, Євпаторії, Феодосії. 1792 року в Сімферополі проживало 1559 чоловік. Численним був стан міщан (438 чоловік), зароджувалося також купецтво (56 чоловік). Міську верхівку складали офіцери і чиновники з родинами. Налічувалося 225 вільнонайманих слуг та 80 кріпаків російської національності[1]. На 1802 рік тут було 337 житлових та зайнятих під установи будинків, 20 пекарень, 197 крамниць, 12 кав'ярень, 13 заїжджих дворів, 2 трактири[2].

Автор двох цікавих творів про Тавріду, член «урядової комісії для розгляду земельних суперечок» П. І. Сумароков (проживав тут на початку XIX ст.) писав, що місто, довжина якого дві версти, складається з двох частин — «колишньої азіатської та європейської». Європейська частина «становить велику простору площу», а в азіатській — «вузькі звивисті вулиці, що перетинаються між собою, огороджені нескінченними високими парканами (за якими ховаються будинки), схожі на трудний лабіринт»[3].

У 30—40-х роках місто прорізали прямі широкі вулиці. Центром його стала площа біля Олександро-Невського собору, спорудження якого закінчено 1829 року. Завершував місто цілий квартал гостиного ряду. Далі, вверх по долині Салгиру, генерал-губернатор Новоросійського краю М. С. Воронцов збудував великий кам'яний будинок у стилі російського ампіру, що тривалий час був місцем проживання таврійського губернатора (тепер тут один з навчальних корпусів Сімферопольського державного університету).

Економічному розвитку Сімферополя у ті роки сприяло прокладення шосейних шляхів: у 1824—1826 рр.— до Алушти, в 30-х роках — від Алушти до Ялти. 1846 року в Сімферополі вже налічувалося 13 768 жителів, у т. ч. 4897 міщан, 3548 державних та удільних селян, 2214 солдатів, 1400 дворян, 925 т. зв. різночинців, 292 купці, 242 іноземці, 111 осіб духовного звання. Основним заняттям більшості городян були ремесла. 700 ремісників об'єднувалися в 12 цехів (пекарі, кравці, шевці, ювеліри, каретники, столяри, маляри, ковалі, майстри верхнього одягу, головних уборів та ін.)[4]. Щотижня на сімферопольських базарах збиралося близько 20 тис. чоловік. З 1828 року відбувалися два невеликі щорічні ярмарки.

На час скасування кріпацтва соціально-економічний характер Сімферополя майже не змінився. У складі населення, як і раніше, значне місце займали дворяни — поміщики, цивільні та військові чини губернської адміністрації. Кількість міщан майже подвоїлась проти 1846 року і досягла 8800 чоловік[5].

---

[1] Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 55. Симферополь, 1918, стор. 144.

[2] Справочная книга по г. Симферополю на 1911 г., стор. 12.

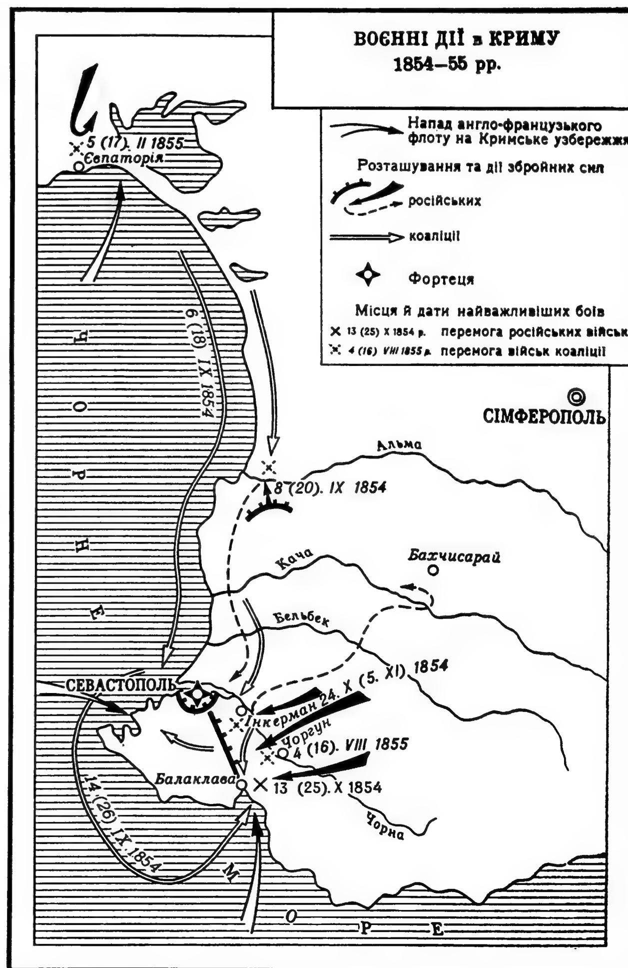
[3] П. Сумароков. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду, ч. 1. СПб., 1803, стор. 113—116.

[4] Новороссийский календарь на 1847 год. Одесса, 1846, стор. 340—342.

[5] Новороссийский календарь на 1847 год, стор. 342, 345; Экономическое состояние городских поселений Европейской России на 1861—62 гг., ч. 2, гл. 38. Таврическая губерния. СПб., 1863, стор. 4.

Фабрично-заводську промисловість міста, що склалася у першій половині XIX ст., представляли невеликі підприємства: 5 тютюнових фабрик, 2 цегельні й 2 вапняні заводи, 4 млини та ін. Усі вони збували продукцію тільки на місці. В офіційному виданні про економічний стан міст Європейської Росії — «Матеріалах для складання передбачень до поліпшення громадського управління в містах» повідомлялося, що Сімферополь «не має будь-якого промислового значення. Являючи собою тільки адміністративний центр краю, він не веде ніякої торгівлі, крім крамничної, предметами першої потреби. Навіть за торгівлею винами місцевого виготовлення, садовими фруктами та тютюном із кримських плантацій він вважається чи не останнім ринком на всьому півострові»[1].

1846 року в Сімферополі було 1014 будинків, майже всі — кам'яні, одноповерхові. Простягалося місто в довжину на 2, ушир — на 1,6 версти. Воно мало 15 вулиць, 57 провулків і 3 площі[2]. Навіть центральні вулиці вимощувалися на кошти, добуті від приватних пожертвувань. Дуже гострою проблемою було водопостачання. Жителям міста доводилося використовувати забруднену воду із Салгиру, з колодязів та фонтанів. Часто спалахували епідемії малярії, кору, скарлатини, коклюшу, віспи[3]. Особливо потерпіли жителі міста від епідемії холери в 1836 році[4]. З медичних закладів у першій половині XIX ст. у Сімферополі працювали лише військовий госпіталь, губернська лікарня та аптека. Під час Кримської війни в місті розташувалися тилові служби російських військ. З вересня 1854 до травня 1856 року 72 казенні та приватні будинки було відведено під госпіталі. Із Севастополя сюди привозили поранених та хворих. Їх лікуванням та евакуацією з вересня 1855 року керував хірург М. І. Пирогов[5]. Під його керівництвом працював молодий лікар С. П. Боткін — пізніше видатний клініцист. На приміщенні колишнього дворянського зібрання, де розміщувався головний військовий госпіталь (нині Кримська обласна бібліотека ім. І. Франка), на честь перебування і діяльності тут М. І. Пирогова та перших сестер-жалібниць встановлено меморіальну дошку.

Перші навчальні заклади в Сімферополі з'явилися наприкінці XVIII — на початку XIX ст. 1793 року тут відкрилося чотирикласне початкове (народне) училище, перетворене 1809 року на повітове, з відділенням, на якому навчали столярно-токарного, слюсарно-ковальського, малярного, шевського, палітурного та інших ремесел. 1812 року в місті відкрито перший у Таврійській губернії середній навчальний заклад — чоловічу гімназію, де здобували знання тільки діти дворян, духівництва та інших представників заможної міської верхівки. 1846 року в гімназії налічувалося 164, у повітовому училищі — 125 учнів.

---

[1] Экономическое состояние городских поселений Европейской России на 1861—62 гг., ч. 2, гл. 38. Таврическая губерния, стор. 4, 5.

[2] Новороссийский календарь на 1847 год, стор. 338.

[3] Там же, стор. 340.

[4] Справочная книга по г. Симферополю на 1911 г., стор. 15.

[5] Н. И. Пирогов. Севастопольские письма и воспоминания. М., 1950, стор. 37, 80.

Діти нижчих станів училися в двох початкових школах. 1849 року в місті було 16 навчальних закладів, у т. ч. губернська чоловіча гімназія, жіночий благородний пансіон (45 учнів), повітове училище з «нижнім відділенням», лютеранська школа, дівочий пансіон, 5 приватних закладів, що їх утримували вчителі, тощо. Всього навчалося 547 учнів[1].

Природні багатства й численні історичні пам'ятники Криму привертали увагу вчених, діячів культури та мистецтва. Деякі з них залишили глибокий слід у культурному житті Сімферополя. З 1783 до 1802 року тут проживав відомий дослідник природи Криму К. І. Габліц, призначений віце-губернатором Таврійської області. Його перу належить перша книга про природу Криму російською мовою — «Фізичний опис Таврійської області» (1785 р.) Інший автор творів про Тавріду, відомий дослідник природи і мандрівник академік П. С. Паллас, проживаючи у місті протягом 1794—1810 рр., посадив на лівому березі Салгиру, по дорозі на Алушту, парк (пізніше казенний маєток «Салгирка»). Понад 20 років жителем міста був російський ботанік X. X. Стевен. Мешкав тут і академік П. І. Кеппен. 1844 року в Сімферополі Стевен заклав на площі 12 десятин деревний розсадник.

Бували у Сімферополі письменники О. С. Пушкін (1820 р.), О. С. Грибоєдов (1825 р.), К. М. Батюшков (1822—1823 рр.), Адам Міцкевич (1825 р.), В. А. Жуковський (1837 р.), М. В. Гоголь (1835 р.), В. Г. Бєлінський (1846 р.). До глибокої старості тут жив лікар Ф. К. Мюльгаузен, прогресивний громадський діяч, який заснував у 1821 році Сімферопольську метеорологічну станцію. Замолоду в Сімферопольській чоловічій гімназії викладав хімію Д. І. Менделєєв. У грудні 1854 року до міста приїздив Л. М. Толстой, тоді молодий офіцер-артилерист.

У першій половині XIX ст. місто відвідали і склали його опис російські мандрівники П. П. Вігель (1826 р.), М. С. Всеволжський (1836 р.), А. М. Демидов (1837 р.), швейцарський геолог Фредерік Дюбуа де Монпере (1837—1838 рр.) та ін.

У 20-х роках XIX ст. у Сімферополі засновано аматорський театр. Тривалий час він тулився в кам'яному сараї для карет при будинку дворянського зібрання. З 1 до 12 вересня 1846 року на сцені його відбулося 13 вистав за участю великого майстра сцени М. С. Щепкіна[2]. До Сімферополя він приїхав разом з В. Г. Бєлінським 27 серпня. Наприкінці 50-х— на початку 60-х років під час своєї гастрольної подорожі по Росії роль Отелло у драмі В. Шекспіра виконував тут видатний негритянський актор-трагік Айра Олдрідж[3]. З 1845 року кілька років у Сімферополі проживав російський композитор та музикознавець О. М. Сєров. 1830 року в місті відкрилась перша в Криму друкарня, де з 1838 року друкувалася газета «Таврические губернские ведомости»[4].

Після скасування кріпосного права в Росії економічний та культурний розвиток Сімферополя прискорюється. Важливу роль у цьому відіграла залізниця, прокладена на Кримський півострів від Харкова через Лозову. 2 червня 1874 року до міста прибув перший поїзд. 1875 року почався рух поїздів на залізниці Сімферополь — Севастополь, а 1915 року — Сімферополь — Євпаторія. З розвитком у Криму товарно-зернового господарства, садівництва, виноградарства та тютюнництва в місті будуються підприємства для переробки сільськогосподарських продуктів. У 70—80-х роках тут уже працювало 3 фабрики фруктових, овочевих консервів та кондитерських виробів, а також нові парові млини. 1895 року відкрилися дві тютюнові фабрики, продукція яких збувалася навіть у центральних районах країни. Просте обладнання для місцевих фабрик та сільськогосподарські машини

[1] Кримський облдержархів, ф. 197, оп. 1, спр. 78, арк. 88.

[2] Т. С. Гриц. М. С. Щепкин. Летопись жизни и творчества. М., 1970, стор. 377—387; І. О. Волошин. Михайло Щепкін і Україна. К., 1963, стор. 28—30.

[3] Справочная книга по г. Симферополю на 1911 г., стор. 14; Театральная энциклопедия, т. 4. М., 1965, стор. 152.

[4] П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. 1, стор. 123.

(плуги, сівалки, віялки) виготовлялися на чавуноливарному заводі, спорудженому 1876 року[1].

Технічний рівень підприємств був дуже низьким, майже скрізь переважала ручна праця. 1902 року на 15 фабриках і заводах міста налічувалося 1240 робітників, через рік на дрібних підприємствах кустарно-ремісничого типу — 957 майстрів, 1003 підмайстри і 740 учнів[2]. Через сезонний характер виробництва робітники тут довго не затримувалися. Фабриканти й заводчики вербували їх переважно з числа зайшлих селян і ремісників. Здебільшого це були селяни України, частково Молдавії та двох російських губерній — Курської й Орловської. Чимало їх наймалося на тютюнові та консервні фабрики, цегельні та лісопильні заводи, млини.

На початок 1911 року в Сімферополі, за даними фабричної інспекції, налічувалося 25 промислових підприємств (5 консервних, 4 тютюнові та 2 столярні фабрики, механічний завод, 4 млини, 2 електричні станції, 6 друкарень та ін.). На 10 з них кількість робітників не переважала 20. На 6 підприємствах працювало від 100 до 500 чоловік. Загалом у місті було 1845 робітників, у т. ч. 970 жінок та 166 підлітків. 1909 року працювало близько 200 ремісницьких та кустарних майстерень[3]. Продукція промисловості Сімферополя становила лише десяту частину валової продукції Криму.

Капіталісти жорстоко експлуатували робітників. Робочий день на підприємствах тривав 14—16, а в ремісничих майстернях, хлібопекарнях та пральнях — 16—18 годин. 1900 року майже 40 проц. промислових підприємств першої санітарної дільниці міста не мали житла для робітників. Більшість приїжджих сезонників тулилася в міських нічліжках, у підвальних приміщеннях, у майстернях фабрик чи просто неба — на бруківці базарного майдану, серед могил на кладовищі, в полі[4]. Тяжке економічне становище робітників доповнювалося їх політичним безправ'ям. До того ж правлячі кола, заохочувані царизмом, вели розгнуздану націоналістичну пропаганду, розпалювали міжнаціональну ворожнечу, щоб перешкодити консолідації трудящих у їх боротьбі проти спільних ворогів.

З розвитком капіталізму в сільському господарстві та промисловості пожвавилася міська торгівля. Це виявилося у зростанні купецтва. 1911 року було 8 купців першої та 140 — другої гільдій[5].

На початку XX ст. у місті було близько 65 торговельних закладів із щорічним оборотом 10 млн. крб.[6]. Фінансові операції здійснювалися місцевими відділеннями великих банків — Азовсько-Донського комерційного, Санкт-Петербурзького міжнародного, Російського для зовнішньої торгівлі.

За переписом 1897 року в Сімферополі налічувалося 49 тис.[7], а напередодні першої світової війни, 1914 року — вже майже 91,5 тис. чоловік[8]. Внаслідок буржуазних реформ 60—70-х років XIX ст. виборність і права органів міського управління розширилися, але різні «цензи», як і раніше, усували трудящі маси від участі у виборах. Так, 1910 року в Сімферополі тільки 602 чоловіка мали право голосу на виборах до міського громадського управління. До міської думи обиралося 50 гласних[9]. Дума та її виконавчий орган — міська управа складалися із фабрикантів, купців, великих домовласників, які ревно обстоювали свої класові інтереси.

---

[1] Адресная книга фабрично-заводской и ремесленной промышленности всей России. СПб., 1905.

[2] Революция в Крыму, № 1/5. Симферополь, 1925, стор. 5.

[3] Справочная книга по г. Симферополю на 1911 г., стор. 36—37, 43—44.

[4] Отчет по первому санитарному участку города Симферополя за 1900 год санитарного врача Грудзинского, стор. 74, 76.

[5] Справочная книга по г. Симферополю на 1911 г., стор. 47, 48.

[6] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 678.

[7] Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897, т. 41. Таврическая губерния, стор. 1—3, 56, 57, 92—97.

[8] Кримський облдержархів, ф. 39, оп. 1, спр. 63, арк. 15.

[9] Города России в 1910 году, стор. 675.

Привокзальна площа у Сімферополі. 1913 р.

Наприкінці 80-х років на правому березі Салгиру виникло т. зв. Нове місто з прямими та широкими зеленими вулицями, дво- й триповерховими будинками оригінальної архітектури. У цій частині міста, що сполучалася з центром двома кам'яними мостами, переважали вілли та особняки торговельної буржуазії й місцевої аристократії. Міська біднота мешкала в приземкуватих будиночках, що тулилися на кривих вузьких вулицях без зелені на місці колишньої Ак-Мечеті. 1904 року з 200 вулиць та провулків загальною протяжністю 60 верст забруковано було тільки 3 версти[1]. Вулиці освітлювалися гасовими ліхтарями. Навіть члени міської управи в 1908 році скаржилися губернатору, що «освітлення і забруковування міста перебуває в стані, аж ніяк неприпустимому в упорядкованих містах, і поступається навіть перед багатьма повітовими містами»[2].

Незадовільним було постачання населення водою. Понад 20 років тривала тяжба міських властей з поміщиком Поповим, який так і не дозволив прокласти водогін від розташованого на його землі Аянського джерела. Споруджений ще 1889 року з району «Салгирки» міський водопровід відпускав 90 тис. відер на добу[3] — лише одне відро на чоловіка. Через відсутність коштів міська управа рік у рік відкладала будування каналізації.

1910 року в місті було 430 візників. Спорудження трамвайної колії протягом 28 років становило предмет багаторазового обговорення на засіданнях міської думи і спеціальної комісії, але будівництво й експлуатацію трамваю довелося віддати в концесію Бельгійському акціонерному товариству[4]. Тільки в серпні 1914 року перша трамвайна колія зв'язала вокзал із центром міста. Того ж року здано в експлуатацію електростанцію, що дала струм для центральної частини міста, 1893 — відкрито телефонну станцію.

Медичне обслуговування не задовольняло найпекучіших потреб населення. Через низький матеріальний рівень життя трудящих, а також антисанітарію часто спалахували інфекційні захворювання та епідемії. Середня тривалість життя в Сімферополі становила 27 років, тоді як у середньому по Росії — 31 рік[5]. Протягом 1878—1887 рр. місто щороку (крім 1881) вражали епідемії віспи, кору, скарлатини, коклюшу, дифтерії, черевного тифу. А кількість лікарень зростала дуже повільно. Правда, після відкриття богадільні та пологового приюту дещо розширилася губернська лікарня. У 80-х роках вона вміщувала близько 450 чоловік. У приватному будинку — приюті Таранова—Білозерова було 46 лікарняних ліжок, у єврейській лікарні — 20[6]. Тільки 1903 року відкрилася дитяча лікарня товариства «Дитяча допомога», а через рік — міська інфекційна лікарня. 1913 року в місті було 12 лікувальних закладів та 5 аптек. Працювали в них 72 лікарі (у т. ч. 10 жінок) і 107 фельдшерів та акушерів. Але цього було вкрай недостатньо для обслуговування зрослого населення міста. За даними перепису 1897 року, серед жителів було 52,4 проц. неписьменних (25 720 чоловік). 1914 року в 41 навчальному закладі Сімферополя вчилося 3993 чоловіка, у 10 середніх — 3340, у 5 професійних (школа

---

[1] Города России в 1904 году. СПб., 1906, стор. 179, 196, 240.

[2] Кримський облдержархів, ф. 63, оп. 1, спр. 687, арк. 17.

[3] Справочная книга по г. Симферополю на 1913 г. Симферополь, 1913, стор. 49.

[4] В. В. Успенская. Симферополь. Историко-краеведческий очерк. Симферополь, 1961, стор. 52.

[5] Ф. Лашков. Исторический очерк крымско-татарского землевладения, стор. 30.

[6] Списки населенных мест Российской империи по сведениям 1864 года, вып. 41. Таврическая губерния. СПб., 1865, стор. 7; А. Я. Гидалевич. Медико-топографическое описание города Симферополя, стор. 106—107.

крою та рукоділля, реміснича майстерня, школа садівників — 629 чоловік. Діяла також заснована 1872 року татарська учительська семінарія, що налічувала 93 учні[1]. Вищих навчальних закладів у місті не було. Зате чимало коштів витрачалося на будівництво культових закладів: 1910 року в місті було 3 монастирі, 31 церква, 15 молитовних будинків. Серед губернських міст Сімферополь виділявся також великою кількістю трактирів.

Бібліотеки міста 1914 року налічували тільки 55 тис. книг. Лише в одній з них, відкритій на громадські кошти у жовтні 1890 року (нині обласна бібліотека), книги видавалися безплатно.

У другій половині XIX — на початку XX ст. в місті виникають наукові та культурно-освітні заклади: Таврійське медико-фармацевтичне товариство (1868 р.), перетворене 1909 року на товариство сімферопольських лікарів, відділення Російського товариства вивчення умов садівництва для господарської та наукової мети (1883 р.), природничо-історичний музей губернського земства (1889 р.), Таврійська учена архівна комісія (1887 р.), а при ній — музей старожитностей та бібліотека «Тавріка», Кримське товариство дослідників і любителів природи (1910 р.), дослідна помологічна плодоовочева станція (1913 р.), відділення Російського музичного товариства (1910 р.), товариство аматорів мистецтв.

В останній чверті XIX — на початку XX ст. на сцені Сімферопольського театру виступали видатні російські й українські актори — В. І. Качалов, П. М. Орленєв, О. Л. Кніппер-Чехова, М. Г. Савіна, М. Л. Кропивницький, М. К. Садовський, М. К. Заньковецька, Д. М. Голубинський (Тростянський) та інші.

У 1911—1913 рр. виходило три офіціальні видання (газета «Таврические губернские ведомости», журнали «Известия Симферопольской городской думы» и «Таврический церковно-общественный вестник»), а також газети ліберально-буржуазного напряму «Южные ведомости» та «Южное слово». Місцева інтелігенція брала участь у підготовці й виданні «Записок Симферопольского отдела Российского общества садоводства», «Записок общества естествоиспытателей и любителей природы Крыма», «Известий Таврической ученой архивной комиссии» (до 1921 року вийшло 57 випусків) тощо. 1914 року Кримське товариство дослідників та любителів природи підготувало і видало грунтовний путівник «Крым», написаний місцевими вченими і краєзнавцями.

У другій половині XIX — на початку XX ст. в місті працювали такі діячі культури і науки нашої Батьківщини, як історик А. І. Маркевич (протягом 34 років він очолював Таврійську учену архівну комісію, у роки Радянської влади був обраний членом-кореспондентом Академії наук СРСР), мінералог і геохімік О. Є. Ферсман, учений-грунтознавець В. В. Докучаєв, визначний російський педагог К. Д. Ушинський, земські статистики К. А. Вернер, М. В. Неручев, М. Є. Бекенсон, С. О. Усов. Уродженець Сімферополя лікар М. А. Арендт (1833—1893) був одним із перших у Росії, хто зробив спробу використати повітряного змія як літальний апарат. Проте царський уряд відмовився асигнувати кошти на побудову й дослідження планера, створеного Арендтом. Брошура «Про повітроплавання, засноване на принципі ширяння птахів», видана Арендтом 1888 року в Сімферополі, свідчить про глибоку і правильну оцінку значення планеризму талановитим російським винахідником.

У 70-х роках минулого століття серед учнівської молоді та передової інтелігенції Сімферополя розповсюджувалася революційна народницька література. У 1875—1877 рр. на фельдшерських курсах, відкритих при земській лікарні, вчилася С. Л. Перовська — згодом один з керівників «Народної волі». Після закінчення курсів вона здобула звання фельдшера і працювала в земській лікарні, де завідувала двома бараками товариства «Червоного Хреста» для поранених, привезених з російсько-

[1] Обзор положения народного образования в Таврической губернии за 1914—15 учебный год, стор. 6—8, 12, 18, 21—23.

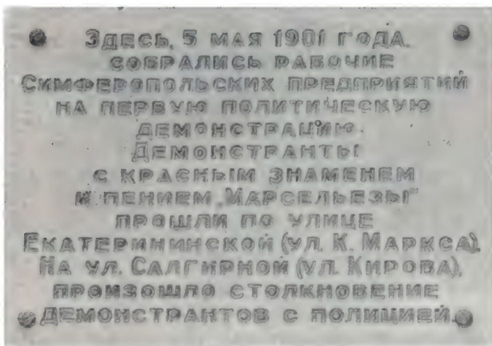
турецького фронту[1]. У червні 1877 року С. Л. Перовська була заарештована і відправлена до Петербурга як свідок на судовому «процесі 50-ти»— народників-пропагандистів.

Боротьба В. І. Леніна та його однодумців за створення революційної марксистської пролетарської партії нового типу справила вирішальний вплив на розвиток революційного руху в місті. Наприкінці 90-х років учнівська молодь та передові робітники Сімферополя починають знайомитися з марксистською літературою. На початку 1900 року сформувався Сімферопольський комітет РСДРП. Значну роль у його створенні відіграли заслані сюди революціонери-марксисти, в т. ч. Л. М. Хінчук, який став керівником комітету[2]

Навколо Сімферопольського комітету РСДРП згуртовувалося близько 100 робітників тютюнових та консервних фабрик, ремісників та учнів недільних шкіл. Незабаром комітет установив зв'язки з соціал-демократичними організаціями Харкова та Одеси. Величезну роль у вихованні місцевого пролетаріату відіграли зв'язки комітету з Петербургом, а також іскрівська література, що надсилалася з-за кордону.

У січні 1901 року комітет організував страйк робітників 10 столярних майстерень, що тривав три дні й закінчився перемогою — скороченням робочого дня з 15 до 10,5 години. Кореспонденція про страйк була надіслана до редакції «Искры», з якою комітет установив зв'язки. Її оригінал, відредагований В. І. Леніним, зберігається нині в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС[3].

Під впливом ленінської «Искры» Сімферопольський комітет провів першу в Криму першотравневу політичну демонстрацію проти самодержавства. Близько 150 робітників, зібравшись у центрі міста, пройшли Катерининською вулицею (нині ім. Карла Маркса) з червоним прапором, співаючи «Марсельєзу», і розкидали листівки. На прапорі було вишито лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», «Політична свобода!», «Восьмигодинний робочий день!»[4]. Розігнавши демонстрантів, поліція ще довго проводила в місті арешти та обшуки.

Меморіальна дошка на будинку поштамту на честь першої політичної демонстрації у 1901 р. Сімферополь, 1971 р.

Через поліцейські переслідування діяльність комітету припинилася. Але вже наприкінці 1901 року створився «Сімферопольський соціал-демократичний робітничий союз», члени якого провадили революційну агітацію серед трудящих, підтримували зв'язки з ленінською «Искрой» та соціал-демократичними органі-

---

[1] Е. Сегал. Софья Перовская, стор. 110—112; Суд над цареубийцами. Заседание особого присутствия Правительствующего сената. СПб., 1881, стор. 184, 220, 221.

[2] Революция в Крыму, № 2(6). Симферополь, 1925. Після II з'їзду РСДРП Л. М. Хінчук примкнув до меншовиків. Порвавши з ними в кінці 1919 року, був прийнятий до лав РКП(б). Перебував на господарській та дипломатичній роботі (нарком внутрішньої торгівлі РСФРР, працював повпредом в Англії, Німеччині, обирався членом ЦВК СРСР).

[3] Журн. «Исторический архив», 1955, № 4, стор. 10, 11.

[4] Газ. «Искра», 1901, № 7

заціями півдня України[1]. Під час підготовки II з'їзду партії союз дістав назву «Сімферопольської соціал-демократичної організації».

Піднесенням громадського руху та революційної боротьби позначені в Сімферополі роки першої російської революції. 14 січня 1905 року чергове щорічне зібрання «Товариства сільського господарства» перетворилося на демонстрацію протесту прогресивної громадськості міста проти кривавого розстрілу робітників 9 січня в Петербурзі. З палкою революційною промовою виступив на ньому колишній агент ленінської «Искры» в Криму член РСДРП В. Г. Шкляревич. «Чи готове суспільство відстоювати свої вимоги зі зброєю в руках, якщо уряд застосує до борців за свободу зброю?» — звернувся до учасників зібрання статистик губернського земства І. М. Волошинов (колишній студент Московського університету, виключений 1902 року за активну участь у студентському русі). Із залу пролунало: «Будемо готові!». Збори закінчилися вигуками: «Геть самодержавство!», «Хай живе свобода!»[2]

У лютому 1905 року в місті страйкувало 280 робітників трьох тютюнових фабрик. Вони добилися скорочення робочого дня до 10 годин та підвищення заробітної плати[3]. Влітку та восени 1905 року політичні страйки вибухали на багатьох підприємствах. Значним виступом трудящих стала демонстрація протесту проти царського маніфесту 17 жовтня 1905 року. В. І. Ленін, аналізуючи політичну обстановку під час Жовтневого всеросійського політичного страйку, відмічав: «Піднімається Крим (Сімферополь) і Південь»[4]

18 жовтня частина демонстрантів рушила Катерининською вулицею до міського саду, де відбувся мітинг, інша велика група попрямувала до тюрми, зламала її ворота і звільнила політичних в'язнів[5] У міському саду мітинг закінчився трагічно: на його учасників при потуранні властей напала банда озброєних чорносотенців. Було вбито 46 чоловік, багатьох поранено.

У Жовтневому всеросійському політичному страйку брали участь робітники, службовці, учителі, аптекарі міста. У дні Грудневого збройного повстання, в Сімферополі страйкували залізничники. На станції виник страйковий комітет[6]. Страйк залізничників переріс у загальний політичний, що тривав з 12 годин дня 14 грудня до 14 годин дня 16 грудня. Позакривалися всі магазини, припинили роботу заводи, фабрики, друкарні. До страйкуючих приєдналися учні старших класів середніх шкіл. На площах та вулицях міста стихійно виникали мітинги. Відбувалися сутички між робітниками й татарськими ескадронцями, що намагалися розігнати страйкуючих. У ті дні в Сімферополі утворилася Рада робітничих депутатів[7].

Протягом 1905—1906 рр. у місті відбулося 16 страйків, у яких брало участь понад 3500 чоловік — залізничники, тютюнники, друкарі, ремісники, службовці. Вони вимагали збільшення зарплати, скорочення робочого дня, поліпшення умов праці, політичних свобод.

У червні 1906 року бойова дружина Сімферопольської організації РСДРП надрукувала близько 3 тис. примірників нелегальної більшовицької газети «Солдат» № 6 (газету видавав Севастопольський військовий комітет РСДРП). Для цього

---

[1] В. Горякина. Ленинская «Искра» в Таврической губернии. Симферополь, 1959, стор. 26, 28.

[2] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 490, арк. 1—9; ф. 483, оп. 4, спр. 330, арк. 20.

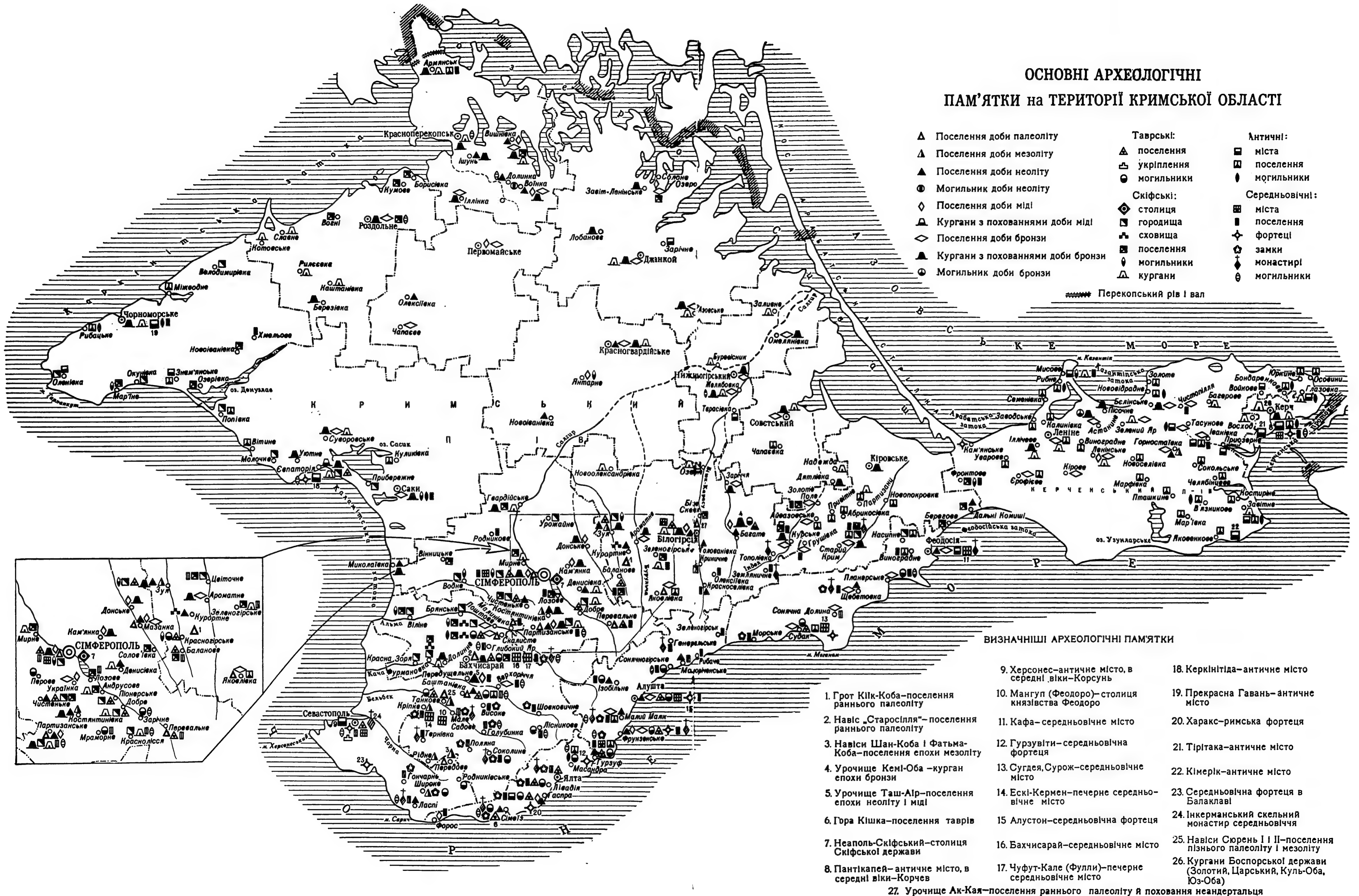
[3] Революция 1905—1907 гг. в России. Документы и материалы. Начало первой русской революции. Январь—март. 1905 г. М., 1955, стор. 775.

[4] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 2.

[5] Революционное движение в Крыму (1880—1904, 1905—1907). Сборник документов и материалов. Симферополь, 1940, стор. 119, 120.

[6] Революция 1905—1907 гг. в России. Высший подъем революции 1905—1907 гг., ч. 3, кн. 1. М., 1956, стор. 651.

[7] Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 123—126.

ОСНОВНІ АРХЕОЛОГІЧНІ
ПАМ'ЯТКИ на ТЕРИТОРІЇ КРИМСЬКОЇ ОБЛАСТІ
Поселення доби палеоліту
Поселення доби мезоліту
Поселення доби неоліту
Могильник доби неоліту
Поселення доби міді
Кургани з похованнями доби міді
Поселення доби бронзи
Кургани з похованнями доби бронзи
Могильник доби бронзи
Таврські:
поселення
укріплення
могильники
Скіфські:
столиця
городища
сховища
поселення
могильники
кургани
Античні:
міста
поселення
могильники
Середньовічні:
міста
поселення
фортеці
замки
монастирі
могильники
Перекопський рів і вал
ВИЗНАЧНІШІ АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ
1. Грот Кіік-Коба–поселення раннього палеоліту
2. Навіс „Старосілля"–поселення раннього палеоліту
3. Навіси Шан-Коба і Фатьма-Коба–поселення епохи мезоліту
4. Урочище Кемі-Оба –курган епохи бронзи
5. Урочище Таш-Аір–поселення епохи неоліту і міді
6. Гора Кішка–поселення таврів
7. Неаполь-Скіфський–столиця Скіфської держави
8. Пантікапей–античне місто, в середні віки–Корчев
9. Херсонес–античне місто, в середні віки–Корсунь
10. Мангуп (Феодоро)–столиця князівства Феодоро
11. Кафа–середньовічне місто
12. Гурзувіти–середньовічна фортеця
13. Сугдея, Сурож–середньовічне місто
14. Ескі-Кермен–печерне середньовічне місто
15 Алустон–середньовічна фортеця
16. Бахчисарай–середньовічне місто
17. Чуфут-Кале (Фулли)–печерне середньовічне місто
18. Керкінітіда–античне місто
19. Прекрасна Гавань–античне місто
20. Харакс–римська фортеця
21. Тірітака–античне місто
22. Кімерік–античне місто
23. Середньовічна фортеця в Балаклаві
24. Інкерманський скельний монастир середньовіччя
25. Навіси Сюрень І і ІІ–поселення пізнього палеоліту і мезоліту
26. Кургани Боспорської держави (Золотий, Царський, Куль-Оба, Юз-Оба)
27. Урочище Ак-Кая–поселення раннього палеоліту й поховання неандертальця
КРИМСЬКИЙ ПІВ
СІМФЕРОПОЛЬ
Джанкой
Красногвардійське
Євпаторія
Саки
Севастополь
Бахчисарай
Ялта
Алушта
Судак
Феодосія
Керч
Білогірськ
Старий Крим
Кіровське
Совєтський
Нижньогірський
Армянськ
Красноперекопськ
Роздольне
Чорноморське
Первомайське
Ленiне
КЕРЧЕНСЬКИЙ ПІВ
Феодосійська затока
Арабатська затока
Казантипська затока
Каркінітська затока
оз. Сасик
оз. Донузлав
оз. Узунларське
Салгир
м. Херсонеський
м. Сарич
м. Меганом
м. Казантип
Форос
Гурзуф
Масандра
Лівадія
Гаспра
Сімеїз
Мирне
Лозове
Донське
Зуя
Кам'янка
Вінницьке
Миколаївка
Бахчисарай
Інкерман

дружинники серед білого дня здійснили сміливий напад на розташовану в центрі міста приватну друкарню[1]. У той час Сімферопольська організація РСДРП, що складалася переважно із залізничників та представників інтелігенції, налічувала близько 100 чоловік[2].

Організованість та згуртованість трудящих Сімферополя у боротьбі за свої права виявилась і в створенні професійних організацій. У грудні 1905 року виникла профспілка друкарів, навесні 1906 — «Голка» (кравців). 1907 року в місті налічувалося 12 профспілок — металістів, пекарів, тютюнників, шевців, столярів, друкарів, кравців, фармацевтів, прикажчиків тощо[3]. На початку літа 1906 року діяло Центральне бюро профспілок міста, яке очолював А. Багатур'янц[4].

Жорстоких репресій зазнали учасники революційного руху в роки столипінської реакції. Були розгромлені Сімферопольська організація РСДРП та профспілки. У квітні 1907 року поліція виявила і розгромила підпільну друкарню Кримського союзу РСДРП. Але і в сімферопольській тюрмі політичні в'язні видавали підпільний журнал та листівки[5]. На початку 1908 року знову з'являються листівки за підписом Сімферопольського комітету РСДРП. Одна з них присвячувалася святкуванню 1 Травня. Ще з 1906 року в місті з паспортом на ім'я Серебрянникова проживав більшовик М. Г. Даргольц, у минулому агент ленінської «Искры». Він завідував друкарнею ліберальної газети «Южные ведомости». У травні 1912 року на квартирі М. Г. Даргольца відбулася нарада соціал-демократів за участю робітників, де йшлося про організацію протесту проти Ленського розстрілу[6]. Робітники Сімферополя в 1912—1914 рр. передплачували і розповсюджували більшовицьку газету «Правда»[7]

Великої шкоди революційному рухові завдали ліквідатори та примиренці, які пропагандою об'єднавства гальмували боротьбу робітників проти самодержавства та капіталістів. 1911 року в Сімферополі виникла група соціал-демократів — інтелігентів, що підтримувала зв'язки з редакцією віденської «Правды» Троцького, яка була рупором ліквідаторства. Її «діяльність» серед робітників зводилася до поширення газети ліквідаторів «Луч» і шкідливої пропаганди лозунга «єдності» фракцій в РСДРП[8].

Перша світова війна, що вибухнула влітку 1914 року, принесла народові нові важкі злигодні та бідування. Багато робітників сімферопольських підприємств було мобілізовано в армію, на їх місце приходили жінки та підлітки. За даними 1915 року, загальна кількість працюючих на всіх підприємствах міста становила 1375 чоловік, у т. ч. жінок — 970, підлітків — 166. Через нестачу сировини та палива підприємства працювали з великими перебоями. Припинився трамвайний рух, бо через брак вугілля зупинилася електростанція. Чимало сімферопольських підприємств виконували військові замовлення. 1916 року в місті почав діяти аеропланоскладальний завод, побудований великим підприємцем Анатра. Тут працювало 150 робітників-металістів із Петрограда, що прибули для допомоги в освоєнні складної техніки авіабудування[9] Робітники заводу відігравали активну роль у боротьбі трудящих міста за свої права.

---

[1] М. Бодров. Первая большевистская военная газета в Крыму. Симферополь, 1959, стор. 56.

[2] Революция в Крыму, N 1(5), сб. 2. Симферополь, 1925, стор. 49, 50, 54.

[3] Революция в Крыму, № 1(5) сб. 2, стор. 51, 58.

[4] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 57, арк. 1—25, 26—28; Революция в Крыму, сб. 1. Симферополь, 1925, стор. 135—137.

[5] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 54, арк. 68.

[6] «Український історичний журнал», 1971, № 7, стор. 88.

[7] Газ. «Правда», 26 вересня 1912 р.; газ. «Путь правды», 11 травня 1914 р.

[8] Большевистская печать и рабочий класс России в годы революционного подъема 1910—1914 гг. М., 1965, стор. 307, 308.

[9] П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. 2, стор. 41; Революция в Крыму, № 1(7). Симферополь, 1927, стор. 66.

З кожним місяцем погіршувалося становище трудящих міста. Нестримно зростала спекуляція, особливо хлібом, що його завозили з північних повітів. Підвищувалися ціни й на інші продукти харчування, гостро відчувалася нестача палива. Процвітало казнокрадство чиновників. На грунті голоду й дорожнечі 1 червня 1916 року відбувся виступ дружин фронтовиків та запасних солдатів, у якому взяли участь понад тисячу жінок[1]. «Згідно з відомостями, що я маю,— доповідав на початку 1917 року сімферопольський поліцмейстер губернаторові,— щохвилини на грунті дорожнечі та відсутності їстівних припасів в м. Сімферополі можуть спалахнути заворушення»[2]. 9 січня 1917 року робітники аеропланоскладального заводу відзначили страйком річницю «Кривавої неділі», а 22 січня організували антивоєнний виступ. У лютому страйкували робітники тютюнових фабрик і будівельного відділення аеропланоскладального заводу, вимагаючи підвищення заробітної плати[3]. Ці страйки відбувалися в дні, коли в Петрограді наростала могутня хвиля робітничих виступів, що привела до Лютневої буржуазно-демократичної революції.

На початку березня 1917 року до міста надійшла звістка про повалення самодержавства. При сприянні есеро-меншовицьких угодовців місцева буржуазія поспішила створити 6 березня міський громадський комітет, що став органом влади Тимчасового уряду. Кількість членів комітету досягала 150 чоловік: це були кадети та представники дрібнобуржуазних організацій.

7 та 8 березня відбулися вибори до Ради робітничих депутатів. До її виконкому обрано 15 чоловік[4]. Використавши кількісну перевагу, меншовики захопили керівництво Радою. 12 березня вона поповнилася представниками від військових частин і почала називатися Радою робітничих і солдатських депутатів. Та платформа її залишалася оборонською. У своєму маніфесті від 13 березня Рада висловила цілковиту підтримку Тимчасовому урядові[5]

У травні близько 20 профспілкових робітничих організацій Сімферополя об'єднували майже 5 тис. чоловік. Діяло також міське Центральне бюро профспілок[6]. Проте керівництво профспілками, як і Радою робітничих та солдатських депутатів, перебувало в руках меншовиків і есерів.

За таких умов у місті в березні—квітні утворилася більшовицька група — П. Г. Дзюбанов, Т. К. Скрипка, М. Г. Дугачов, студенти М. І. Тимофєєв, В. О. Шаталов та ін. Група встановила зв'язок з редакцією «Правды», звідки одержувала журнали й іншу літературу[7]. Борючись за вплив на маси, більшовики організовували мітинги робітників та солдатів, брали участь у створенні профспілок і фабрично-заводських комітетів.

У травні 1917 року в Крим за завданням ЦК РСДРП(б) прибув більшовик Ж. А. Міллер (П. П. Шепте). Керуючи більшовиками Євпаторії, він зв'язався з Сімферопольською більшовицькою групою, що під його впливом почала рішучіше викривати меншовиків, які через свою газету «Прибой» вели шалену антибільшовицьку пропаганду. Активна діяльність Ж. А. Міллера та інших посланців ЦК РСДРП(б) — Н. І. Островської, Я. Ю. Тарвацького, Ю. П. Гавена сприяла зміцненню рядів сімферопольських більшовиків, їх розмежуванню з меншовиками. На початку вересня в місті оформилася більшовицька партійна організація у складі 25—30 чоловік[8]. Перша губернська партійна конференція, що відбулася 2 (15)

---

[1] Кримський облдержархів, ф. 483, оп. 4, спр. 1059, арк. 44.
[2] Там же, ф. 26, оп. 3, спр. 1142, арк. 1, 3, 4.
[3] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 37, арк. 4, 7, 10, 12; Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 1148, арк. 1.
[4] Революция в Крыму, № 1(7), стор. 39—41.
[5] Там же, стор. 42, 45, 46, 49—50, 73.
[6] Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий, т. 1. М., 1957, стор. 496, 658.
[7] И. Чирва. Крым революционный, стор. 12.
[8] Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями. Сборник документов, ч. 1. М., 1957, стор. 43, 156, 157.

жовтня 1917 року в Сімферополі, обрала Ж. А. Міллера губернським організатором-пропагандистом, і він переїхав з Євпаторії до Сімферополя.

У жовтні головою міської більшовицької організації обрано М. Г. Дугачова, заступником — М. І. Тимофєєва[1]. У будинку по вул. Троїцькій (тепер Більшовицька, 11) відкрився партійний клуб, куди часто приходили солдати, робітники аеропланоскладального заводу Анатра, залізничники[2], щоб обговорити питання боротьби за мир та землю, участі у виборах до Установчих зборів, накреслити заходи боротьби проти дорожнечі, спекуляції хлібом та іншими товарами першої потреби. Обраний у жовтні до складу виконкому Сімферопольської Ради робітничих і солдатських депутатів Ж. А. Міллер організував у її складі фракцію більшовиків. 16 жовтня міська дума змушена була задовольнити вимоги робітників і підвищити їм заробітну плату на 80—100 процентів.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції меншовицько-есерівська Рада зайняла ворожу позицію щодо обраного на II Всеросійському з'їзді Рад Радянського уряду і визнала створений кримською буржуазією антинародний крайовий уряд — Раду народних представників. Білогвардійці й татарські буржуазні націоналісти сформували в Сімферополі об'єднаний «Штаб кримських військ» — головний військовий орган контрреволюції на Кримському півострові. Антирадянську політику Ради народних представників, її співробітництво з буржуазно-націоналістичною Центральною радою повністю схвалювали сімферопольські меншовики, есери, бундівці, татарські та українські буржуазні націоналісти[3]. У місті перебували основні сили контрреволюційного Кримського кінного (ескадронного) полку, сформованого з татарських буржуазних націоналістів.

За цих складних умов міський партійний комітет, виконуючи рішення другої губернської конференції більшовиків, що відбулася в Сімферополі 23—24 листопада 1917 року, розгорнув підготовку до збройного повстання. Активну участь у ній брали голова губернського комітету РСДРП(б) Я. Ю. Тарвацький, а також прибулий до міста посланець ЦК партії С. П. Новосельський, якому Сімферопольський комітет РСДРП(б) доручив вести пропаганду та агітацію серед робітників аеропланоскладального заводу, де формувався й озброювався червоногвардійський загін.

Всі кращі сили трудящих Сімферополя згуртовувалися навколо більшовицької організації — залізничники, солдати 32-го запасного піхотного полку, учбової команди 33-го та групи солдатів 34-го запасного полку. Після створення 16 грудня більшовицького ревкому в Севастополі, склалися сприятливі умови для встановлення Радянської влади і в Сімферополі. 20 грудня секретар Таврійського губерського комітету РСДРП(б) Є. Новосельська писала секретареві ЦК РСДРП(б) О. Д. Стасовій: «У Сімферополі чекаємо з дня на день нашої перемоги»[4].

Більшовики вийшли зі складу Сімферопольської Ради, що займала угодовську позицію і підтримувала буржуазію[5].

Наприкінці грудня робітники аеропланоскладального заводу та залізничники обрали на загальних зборах військово-революційний комітет на чолі з Ж. А. Міллером. Комітет розробив план збройного повстання[6].

На початку січня 1918 року обстановка в Сімферополі стала вкрай напруженою. «Штаб кримських військ» 11 січня організував похід на революційний Севастополь. Спішно мобілізовані загони севастопольських матросів та робітників у районі Комишловського мосту на річці Бельбеку відбили атаку білогвардійців та ескадронців і примусили їх відступити.

---

[1] ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 30, спр. 493, арк. 5, 6; Хроника революционных событий в Крыму. 1917—1920 гг. Симферополь, 1969, стор. 35.
[2] Революция в Крыму, № 2. Симферополь, 1923, стор. 10.
[3] Кримський облдержархів, ф. Р-1733, оп. 1, спр. 2, арк. 44—47.
[4] ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 268, арк. 18.
[5] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 551, арк. 58, 59.
[6] Кримський облдержархів, ф. Р-1612, оп. 1, спр. 1, арк. 38.

Як тільки стало відомо про цю перемогу під Севастополем, Сімферопольський військово-революційний комітет ухвалив негайно розпочати збройне повстання. Увечері 12 січня червоногвардійський загін повів наступ від аеропланоскладального заводу до центру міста і на вокзал. Наступного дня тривали бої на вулицях. Червоногвардійці захопили приміщення «Штабу кримських військ». А 13 січня у відозві «До всіх трудящих міста Сімферополя і Таврійської губернії» Сімферопольський військово-революційний комітет оголосив про перемогу Радянської влади в губернському центрі. Владу взяв у свої руки військово-революційний комітет. У ніч з 13 на 14 січня до міста вступили загони революційних матросів та робітників Севастополя, які допомогли закріпити перемогу[1].

16 січня 1918 року в Сімферополі відбулося засідання Ради робітничих і солдатських депутатів, у новому складі якої переважали більшовики та співчуваючі їм. Головою Ради став Ж. А. Міллер, його товаришем (заступником) — Я. Ю. Тарвацький. Спеціальною резолюцією Рада вищою владою в усій країні визнавала Раду Народних Комісарів. Було обрано новий склад військово-революційного комітету на чолі з Ж. А. Міллером. Ревком призначив комісарів пошти й телеграфу, продовольства, банків, торгівлі й промисловості, санітарного відділу, охорони міста тощо. Організаційну комісію Сімферопольської Ради у ті дні очолював представник ВЦВК та Петроградської Ради О. Г. Васильєв, військовим комендантом міста був П. В. Мурзак, учасник повстання на броненосці «Потемкин».

Спільно з Сімферопольським партійним комітетом (голова — В. О. Шаталов)[2] Рада та ревком одразу ж узялися за здійснення декретів Ради Народних Комісарів. Розгорнули роботу народна міліція, революційний трибунал, комісія для боротьби з контрреволюцією та мародерством. Націоналізовувалися підприємства та капітали Бельгійського акціонерного товариства, банків, транспорту. Налагоджувалося постачання трудящих продовольством, одягом, взуттям. Квартирна комісія Сімферопольської Ради та ревком реквізували будинки буржуазії. У зв'язку з відокремленням церкви від держави було припинено видачу коштів на утримання церков та каплиць, а з 1 березня — священнослужителів[3]. Комісаріат праці Сімферопольської Ради робітничих і солдатських депутатів вживав заходів до ліквідації безробіття. У першому радянському театрі ставилися спектаклі для трудящих. За рішенням ревкому раз на тиждень господарем театральної сцени ставав робітничий аматорський колектив при заводі Анатра. Театральна комісія при заводському комітеті підкреслювала, що це необхідно «для піднесення культурного рівня і чисто пролетарської самосвідомості наших товаришів-робітників». Роботу серед молоді розгорнули члени Спілки соціалістичної молоді, правління якої обрано 14 лютого 1918 року[4].

З 30 січня у Сімферополі працював Таврійський Центральний Виконавчий Комітет Рад, а згодом Раднарком Радянської Соціалістичної Республіки Тавріди, які подавали міським організаціям всебічну допомогу у налагодженні економіки та культури. Працювати доводилося у складній військово-політичній обстановці. Увечері 17 лютого під час засідання Сімферопольської Ради контрреволюціонери-терористи кинули бомбу на стіл президії. Вибух було попереджено тільки завдяки відвазі члена президії М. М. Чистякова, який вирвав з бомби палаючий гніт. Від рук анархо-бандитів загинули командуючий військами Сімферопольського гарнізону, член ЦВК Республіки Тавріди Хацько та продкомісар П. Р. Глазов. Для захисту завоювань революції створювалися робітничі дружини. Сімферопольська Рада

[1] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 158, 164, 170.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-2238, оп. 1, спр. 18, арк. 20.
[3] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 187, 190; Кримський облдержархів, ф. Р-2238, оп. 1, спр. 18, арк. 22; ф. Р-1733, оп. 1, спр. 2, арк. 4, 34, 108, 140, 178.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-3296, оп. 1, спр. 87, арк. 50, 65; ф. Р-1733, оп. 1, спр. 2, арк. 97.

ухвалила позбавити представництва політичні партії, які не визнавали РНК РРФСР — меншовиків, бундівців й інших.

У березні—квітні для боротьби з австро-німецькими військами, що наступали у північній Таврії, розгорнулося формування революційних загонів. До них вступали залізничники, робітники заводу Анатра, радянські та партійні працівники. Але нечисленні червоногвардійські частини не змогли стримати натиск озброєних до зубів окупантів: 19 квітня вони захопили Перекоп, 22 — Сімферополь. 9 травня 1918 року окупаційні власті, виявивши в трамвайному парку 20 гвинтівок, заарештували і віддали до військово-польового суду членів комітету міських трамвайників. Незабаром було заарештовано 50 робітників заводу Анатра та групу робітників електростанції. В'язниця переповнилася трудящими[1].

У наказах німецького командування населення міста називалося «туземними жителями», які підлягали страті «в разі будь-якого діяння проти німецьких військ». Такі накази супроводжувалися розстрілами сімферопольців. Окупанти вивезли до Німеччини всі наявні запаси хліба, а також обладнання аеропланоскладального заводу[2]. Була відновлена міська дума, яка складалася з кадетів, есерів, меншовиків, що вірою й правдою служили німецьким окупантам, а також маріонетковому уряду генерала Сулькевича.

Режим грабежу та насильств, встановлений німецькими окупантами, не міг зламати волю трудящих міста до опору, припинити їх боротьбу за відновлення Радянської влади. Залізничники Криму приєдналися до Всеукраїнського страйку залізничників. За участь у страйку окупанти заарештували близько ста залізничників Сімферополя.

Боротьбу трудящих за відновлення Радянської влади спрямовували комуністи-підпільники. Вони також вели агітаційну й пропагандистську роботу серед німецьких солдатів, які почали братаїися з місцевими робітниками. У жовтні 1918 року, як повідомляв кримський делегат на II з'їзді КП(б)У, в Сімферополі налічувалося 35 комуністів[3].

Після вимушеного залишення міста німецькими окупантами скликаний у листопаді 1918 року земсько-міський з'їзд півдня Росії, яким керували меншовики та есери, висловив підтримку білогвардійському генералу Денікіну. На запрошення сформованого 16 листопада 1918 року крайового уряду С. Крима до міста з Кубані прибули перші білогвардійські загони на чолі з генерал-майором Корвін-Круковським. Незабаром, 7 грудня, білогвардійці, поміщики та буржуазія міста влаштували в приміщенні банку взаємного кредиту пишну зустріч англо-французьким інтервентам. Відповідно до постанов т. зв. крайового уряду, знову вступали в дію всі царські закони та розпорядження. Офіцерські загони чинили обшуки та арешти, розстрілювали всіх запідозрених у співчутті більшовикам. У населення відбирали гроші, коштовності, речі домашнього вжитку. Звичайним явищем стали масові розстріли. Суворо заборонялося провадити профспілкові збори. Зростало безробіття.

Робітники, все трудове населення міста, тероризоване репресіями, стратами, змучене голодом, піднімалися на боротьбу проти денікінців. На заклик більшовиків почала формуватися бойова дружина. Робітники та службовці багатьох підприємств Сімферополя приєдналися до загального політичного страйку, розпочатого севастопольськими робітниками у березні 1919 року.

Взимку в Сімферополі налічувалося 100 більшовиків. Партійні осередки були створені в усіх міських профспілках. Діяла підпільна група Соціалістичної спілки робітничої молоді на чолі з Г. А. Шацьким (Белкіним). У друкарні Сімферополь-

---

[1] Б. Вольфсон. Изгнание германских оккупантов из Крыма. Симферополь, 1939, стор. 18—24; Разгром немецких захватчиков в 1918 году. М., 1943, стор. 294, 301.

[2] Б. Вольфсон. Изгнание германских оккупантов из Крыма, стор. 16, 24, 30; Кримський облдержархів, ф. Р-3296, оп. 1, спр. 87, арк. 152, 208.

[3] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 53, 54; газ. «Правда», 21 липня 1918 р.

ського підпільного комітету РКП(б) друкувалися відозви та листівки, що інформували трудящих про становище в Радянській країні[1]. Активну роботу вели більшовики серед військ інтервентів та білогвардійців, організовували напади на їхні караули та патрулі, через що у місті кілька разів запроваджувався воєнний стан та стан облоги[2]. За цих умов французькі солдати, що перебували в місті, відмовились іти на фронт і битися проти червоних військ, які нестримно наступали на Україні. Стурбоване таким становищем, командування військ інтервентів намагалося посилити денікінську армію. 24 березня із Севастополя в Сімферополь прибув грецький батальйон у складі 1 тис. чоловік.

7 квітня, у день взяття Червоною Армією Перекопу, в Сімферополі створюється військово-революційний комітет, куди увійшли представники підпільних міського та обласного більшовицьких комітетів. Білогвардійський уряд утік у Севастополь.

11 квітня до Сімферополя вступили радянські війська. З великою радістю зустрічало населення міста частини 2-ї бригади 1-ї Задніпровської дивізії. З бригадою до міста прибули командир дивізії П. Ю. Дибенко та начальник політвідділу Кримської групи військ О. М. Коллонтай.

Виступаючи в Москві з доповіддю на пленумі Всеросійської Центральної Ради професійних спілок, В. І. Ленін 11 квітня 1919 року говорив: «Останні звістки про взяття Одеси і сьогоднішня звістка про взяття Сімферополя і Євпаторії показали, що становище там таке, що цей район, який відігравав головну вирішальну роль в усій війні,— цей район тепер очищений»[3].

12 квітня 1919 року Сімферопольський військово-революційний комітет видав наказ про перехід до його рук усієї влади в місті. Ревком очолила комуністка Є. Р. Багатур'янц («Лаура»), яка з 1918 року працювала в підпіллі. 15 травня відбулося перше засідання новообраної Сімферопольської Ради робітничих і червоноармійських депутатів (голова — М. М. Чистяков). Виконком Ради ухвалив передати у його відання всі підприємства та установи, підпорядковані раніше міській управі[4]. Під керівництвом партійної організації (240 членів партії та 70 кандидатів) трудівники міста налагоджували роботу заводів, фабрик, банків, медичних закладів. Відкрили партійну бібліотеку та 4 клуби. Почала виходити газета «Известия Симферопольского военно-революционного комитета», «Крымский коммунист» та «Єні-дюнья» («Новий світ» — орган Центрального бюро мусульманських комуністичних організацій народів Сходу, яка в 1918 — на початку 1919 року видавалася в Москві). Цю газету, що виходила турецькою мовою, редагував Мустафа Субхі, член партії з 1915 року, делегат І конгресу Комінтерну[5]. Він же керував курсами для татарської молоді, відкритими Кримським обкомом РКП(б). Міська комсомольська організація, що об'єднувала 100 чоловік, стала вірним помічником партії[6]. У 7 з 40 профспілок створено партійні осередки[7]. Сімферопольська профспілка металістів організувала майстерню для ремонту реманенту селян-бідняків.

29—30 квітня 1919 року на з'їзді селянських делегатів від сільських Рад, ревкомів, комітетів і товариств Сімферопольського повіту створено повітовий тимчасовий військово-революційний комітет, який вирішив ліквідувати повітову земську управу[7].

Газета «Таврический коммунист» опублікувала «Тимчасове положення про організацію місцевих органів Радянської влади та порядок управління», що ним

---

[1] Революция в Крыму, № 9. Симферополь, 1930, стор. 19; М. Кальвари. Интервенция в Крыму. Симферополь, 1930, стор. 35, 39, 40, 49.

[2] Газ. «Известия», 24 січня 1919 р.; газ. «Правда», 27 лютого 1919 р.; М. Кальвари. Интервенция в Крыму, стор. 79.

[3] В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 247.

[4] И. Чирва. Крым революционный, стор. 87; Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 114, 115, 143—147, 150, 158, 159, 163, 184.

[5] Журн. «Народы Азии и Африки», 1968, № 2, стор. 72, 73.

[6] Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, стор. 202.

[7] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 184—186.

мали керуватися всі Ради до одержання інструкції Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів[1]. Проте вибори Рад у Сімферополі та повіті завершити не довелося. У першій половині червня 1919 року на Керченському півострові при підтримці інтервентів знову перейшли в наступ денікінці. Для поповнення Червоної Армії в Сімферополі формувалися запасні частини. Всі комуністи і комсомольці, здатні носити зброю, утворили Комуністичний полк особливого призначення. На підступах до міста найбільше відзначилися у боях з білими курсанти піхотної школи, організованої в травні 1919 року при штабі Задніпровської дивізії. Але 24 червня Червона Армія під натиском переважаючих сил ворога змушена була залишити місто.

25 червня тут з'явилися перші каральні загони білих. Білогвардійці жорстоко розправлялися з усіма, кого запідозрювали в приналежності до більшовицької партії, та тими, хто працював у радянських установах чи служив у Червоній Армії. На початку вересня відбулися вибори до нової міської думи, куди увійшли 72 представники від буржуазно-поміщицьких партій, 6 меншовиків та есерів, що вірою і правдою служили Денікіну. У місті лютував особливий каральний загін Шнейдера, створений з білих офіцерів (німців і татар, вихідців з поміщицького та куркульського середовища). Військово-польовий суд виносив смертні вироки. На 1 жовтня 1919 року в сімферопольській тюрмі налічувалося 353 політв'язні. Щоночі їх розстрілювали без суду і слідства. Незадовго до своєї втечі з Криму карателі, щоб залякати населення, повісили на телеграфних стовпах 8 революціонерів[2].

Незважаючи на білогвардійський терор, сваволля й переслідування, комуністи поступово згуртовували свої лави. Підпільну роботу в місті за дорученням ЦК КП(б)У очолив робітник Б. А. Горелік — учасник Жовтневого збройного повстання в Петрограді, який до приїзду в Крим працював у Катеринославській надзвичайній комісії. У серпні він став секретарем підпільного Сімферопольського комітету партії, до складу якого увійшли також І. А. Ананьєв та Ю. А. Дражинський (М. І. Ашевський). На початок осені міська підпільна організація встановила зв'язки з Альмінським і Тавельським партизанськими загонами.

У грудні 1919 року на партійну роботу до міста, згідно з рішенням Кримського підпільного обкому партії, з різних кінців Криму прибули комуністи К. І. Григорович, С. І. Разумова, А. І. Федорова. Активізувалися підпільні партійні та комсомольські групи. Успішно діяв створений Кримським обкомом партії наприкінці 1919 року підпільний військово-революційний комітет. Очолював його С. Я. Бабаханян (М. Бабахан). Член цього комітету В. С. Васильєв керував формуванням бойових п'ятірок, за кожною з яких закріплювався певний район міста.

У середині грудня 1919 року нелегальна міська комсомольська конференція обрала міський комітет комсомолу на чолі з О. С. Тархановим. Активними комсомольцями були Г. А. Шацький, М. А. Москальов, К. К. Максимова («Патя»), М. Г. Славний. У лютому 1920 року організація налічувала в своїх лавах 140 чоловік, у т. ч. 120 членів бойових п'ятірок[3].

Підпільники, очолювані комуністами, здійснили ряд сміливих диверсій на залізниці, нападів на тюрму та поліцейські дільниці. Особливо активно діяла група залізничників на чолі з секретарем партійного осередку Я. П. Чорним. У підпільних друкарнях друкувалися прокламації та листівки, що розповсюджувалися серед населення. Під впливом агітації підпільників у травні почався страйк на шкірзаводі Свирського, де виконувалися замовлення білогвардійської армії.

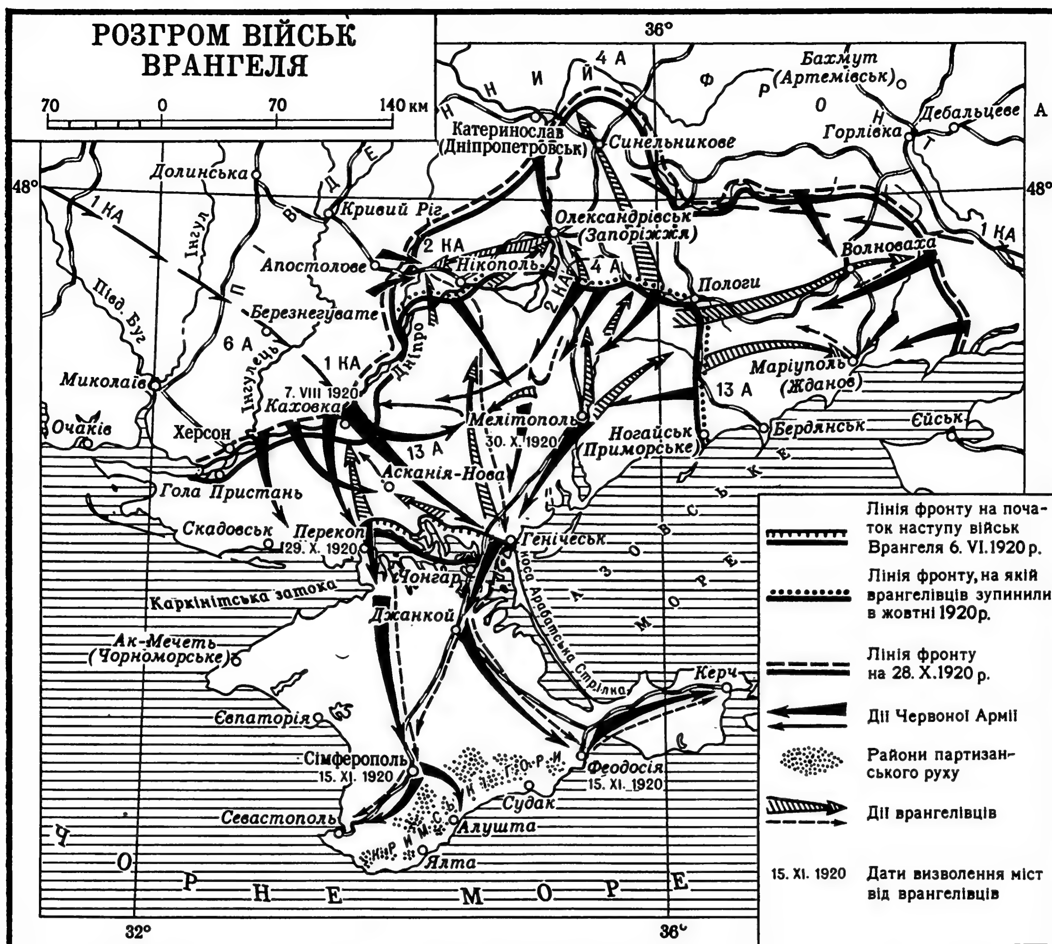
Денікінське командування намагалося будь-що ліквідувати більшовицьке підпілля. У травні 1920 року в сімферопольській тюрмі перебувало 400 ув'язнених.

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-1733, оп. 1, спр. 104-а, арк. 26, 37, 41, 64.

[2] Кримський облпартархів, ф. 849, оп. 1, спр. 230, арк. 1—10; Ф. С. Загородских. Борьба с деникинщиной и интервенцией в Крыму, стор. 95, 96, 101, 102.

[3] Боевая юность. Воспоминания. Симферополь, 1958, стор. 32, 34; Революция в Крыму, № 9, стор. 39.

Від рук контррозвідників загинули І. А. Ананьєв, Г. Волович, Є. Л. Жигаліна, С. Я. Просмушкін, П. М. Карпов, С. Т. Мигачов, П. І. Михалютин, Ф. Шполянська та багато інших комуністів і комсомольців[1].

Незважаючи на провали, Сімферопольський підпільний міськком партії посилював зв'язки з партизанами, постачав їм зброю, боєприпаси, продукти. 26 жовтня бойова група підпільників висадила в повітря північну стрілку на станції Сімферополь.

У листопаді 1920 року, коли війська Червоної Армії під командуванням М. В. Фрунзе прорвали врангелівські укріплення на Перекопі, Чонгарі та Ішуні, сімферопольські підпільники, озброївши робітників заводу Анатра, звільнили за їх допомогою з тюрми політичних в'язнів. Сформовані підпільним міськкомом партії та ревкомом дружини перешкодили білогвардійцям пограбувати й зруйнувати підприємства та магазини міста.

13 листопада 1920 року 51-а стрілецька дивізія 6-ї армії, 4-а кавалерійська дивізія Першої Кінної армії та частини Другої Кінної армії визволили Сімферополь і вирушили на Севастополь та Алушту, переслідуючи білогвардійські війська.

[1] Кримський облпартархів, ф. 849, оп. 1, спр. 230, арк. 9; Боевая юность, стор. 105, 106; История гражданской войны в СССР, т. 5. М., 1960, стор. 130.

30 листопада на загальних зборах Сімферопольської партійної організації з доповіддю про чергові завдання Кримської організації РКП(б) виступила перший секретар обласного комітету партії Р. С. Землячка. Член обкому Д. І. Ульянов доповів про розгром білогвардійців та інтервентів на півдні країни.

Сімферополь переживав глибоку господарську розруху. 1921 року його населення зменшилося до 79 тис. чоловік, проти 91,5 тис. у 1914 році. Через відсутність палива, сировини та коштів більшість промислових підприємств стояла, з великими перебоями працювала електростанція. На консервації перебувала фабрика «Трудовий Жовтень» (колишня Абрикосова). Контрреволюційні елементи не припиняли шаленої боротьби проти Радянської влади.

Створений 20 листопада 1920 року Сімферопольський повітово-міський революційний комітет запровадив на підприємствах та в установах восьмигодинний робочий день. Відділ праці ревкому обліковував та розподіляв робочу силу. В грудні 1920 року 304 сім'ї робітників переселилися в будинки багатіїв[1]. Продзагони з робітників, в основному комуністів та комсомольців, направлялися в села для вилучення лишків хліба у куркульства.

У відкритому листі, опублікованому в газеті «Красный Крым» 1 грудня 1920 року, Кримський обком РКП(б) закликав усіх комуністів самовіддано трудитися під прапором соціалістичного будівництва, боротися з розрухою. Заклик палко підтримала міська конференція правлінь профспілок, фабрично-заводських та місцевих комітетів. Перша конференція кримських профспілок, що відбулася у Сімферополі наприкінці січня 1921 року, зосередила увагу на відбудові виробництва, організації робітничих мас та кустарів-ремісників. На той час у місті в різних галузях ремісничої промисловості працювало багато кустарів (навіть на початку 1925 року майже четверта частина всіх кустарів Криму — 1295 чоловік — перебувала в Сімферополі)[2]. Зростали ряди профспілкових організацій — на початок листопада 1921 року в місті налічувалося 12 тис. членів профспілок.

З весни 1921 року почалася підготовка виборів до Ради. На профспілкових зборах та безпартійних конференціях трудящі Сімферополя заявляли, що в Радах немає місця прибічникам буржуазії — меншовикам та есерам. До першої міської Ради в липні 1921 року вони обрали 187 депутатів, серед них 143 комуністи, у т. ч. 94 робітники від верстата, 39 воїнів Червоної Армії. Головою Ради став заступник наркома освіти Кримської АРСР, член партії з 1915 року Л. Л. Паперний. У складі міськради було створено секції: народної освіти, паливну, комунального господарства, транспортну, продовольчого забезпечення, поліпшення побуту червоноармійців та охорони здоров'я, РСІ[3].

28 листопада 1920 року в Сімферополі на залізниці відбувся перший комуністичний суботник, у якому взяло участь 350 чоловік, у т. ч. 120 комуністів. У листопаді 1920 та в лютому 1921 рр. на залізничній станції проведено 14 суботників і недільників, під час яких 14 525 чоловік відпрацювали 48 500 робочих годин, у т. ч. 2614 — на своїх робочих місцях.

Яскравим свідченням зміцнення дружби народів нашої багатонаціональної країни було проведення у Сімферополі в першій половині березня 1921 року «тижня постачання Донбасу». Трудящі міста збирали для донецьких шахтарів одяг, взуття, продукти харчування, передали їм також 16 тис. крб.[4].

Тяжко позначився на економіці міста голод 1921—1922 рр. На 15 березня 1923 року тут налічувалося 76 тис. жителів. Діяло тільки 19 підприємств державної

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 5, оп. 1, спр. 11, арк. 35; ф. 6, оп. 1, спр. 18, арк. 43; Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, стор. 266, 271.

[2] Весь Крым. 1920—1925. Юбилейный сборник. Симферополь, 1926, стор. 210, 211.

[3] Кримський облпартархів, ф. 6, оп. 1, спр. 7, арк. 6; газ. «Красный Крым», 25 жовтня 1921 р., Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 1, спр. 62, арк. 73, 78, 113; ф. Р-1188, оп. 3, спр. 48, арк. 564.

[4] Кримський облдержархів, ф. Р-538, оп. 1, спр. 166, арк. 5; спр. 176, арк. 1, 16, 36, 44.

промисловості — металообробної, харчової, шкіряної та тютюнової, на яких працювало 1143 робітники та 155 службовців. Багато робітників, залишивши місто, пішли в села. Аеропланоскладальний завод (кол. Анатра), пограбований окупантами в роки війни, довелося закрити, бо відбудувати його було неможливо. Ще значною була питома вага приватного сектора, де переважали дрібні ремісничі та торговельно-промислові підприємства.

Відродженню економіки міста сприяла нова економічна політика Радянської держави. Посилення особистої заінтересованості селян у розвитку сільського господарства зумовило піднесення сільськогосподарського виробництва в Сімферопольському повіті. Поліпшилося постачання міста продовольством. Робітники поверталися на підприємства.

Створені профспілками й господарськими органами комісія у справах концентрації підприємств та комісія у справах обстеження об'єднували дрібні підприємства, переводили їх на господарські засади[1].

Зустріч Голови ВЦВК М. І. Калініна у Сімферополі. 1922 р.

На кінець відбудовного періоду у місті продукцію давали 3 консервні фабрики; завод «Кримське машинобудування» випускав ножі для кришіння тютюну та механічні тістозмішувачі; кілька невеликих машинобудівних заводів та млинів, об'єднаний держшкірзавод «Кримський більшовик», нова швейна фабрика тресту «Швейпром» та інші підприємства виробляли переважно товари широкого вжитку і продукти харчування. Частину підприємств було об'єднано в трести, переведено на госпрозрахунок. Житлово-орендні, житлово-кооперативні, кустарно-промислові товариства та центральний робітничий споживчий кооператив «Товариш» (виник в серпні 1922 року) сприяли витісненню із економіки приватних підприємців та торговців. Складалася система робітничої освіти: організовувалися фабрично-заводські училища, школи бригадного учнівства при шкірзаводі, машинобудівному заводі, тютюновій фабриці, першій держдрукарні.

Великі кошти виділяла Радянська держава на відбудову житлового фонду. 1924 року житлова площа Сімферополя (включаючи приватний сектор) становила 459 тис. кв. м. В 1925 році розгорнулося будівництво Аянського водопроводу. Устаткування для каналізації випускав місцевий трубобетонний завод. На міській електростанції запрацював новий двигун потужністю 1 тис. к. с. З травня 1924 року відновилася робота трамваю.

На початок 1923 року в місті налічувалося 13 лікарень (у т. ч. 7 обласного значення), 9 амбулаторій, де працювало 70 лікарів, 43 медсестри, 5 акушерів, 21 фармацевт[2]. На кінець відбудовного періоду мережа лікувальних закладів мала амбулаторію, туберкульозний диспансер, пастерівський інститут. Особливо багато робила Радянська влада для поліпшення охорони здоров'я дітей. 1921 року в місті відкрито центральну дитячу лікарню, створено будинок матері та дитини, 4 дитячих ясел, 4 пункти для роздавання молока дітям, 13 дитячих та шкільних їдалень, 9 дитбудинків, 3 дитячі консультації.

---

[1] Отчет Крымского экономического совещания Совету труда и обороны на 1 апреля 1922 года. Симферополь, 1922, стор. 98, 99.

[2] Кримський облдержархів, ф. Р-26, оп. 1, спр. 110, арк. 41, 43, 97—99.

Академік В. І. Палладін.

Академік І. В. Курчатов.

Широко розгорталася боротьба з неписьменністю. Ще у квітні 1921 року в Сімферополі налічувалося понад 29 тис. неписьменних[1]. Протягом 1923—1924 рр. при бібліотеках, червоних кутках, школах організовано 23 пункти лікнепу, з них 3 татарською мовою, з тримісячним терміном навчання. Тисячі трудівників після напруженого робочого дня сідали за букварі, щоб оволодіти грамотою. Допомагали їм у цьому 1700 культармійців. Понад 500 ентузіастів утворили Перший Сімферопольський ударний батальйон культармійців ім. В. І. Леніна, який викликав на змагання керченських культармійців[2].

До червня 1923 року 11 семирічних та 30 початкових шкіл міста охоплювали 61 проц. дітей шкільного віку. Діяли 4 профтехшколи, 10 технікумів. А на початок 1925 року працювало 26 шкіл першого ступеня, у яких 104 вчителі навчали 3380 учнів, і 12 шкіл другого ступеня, де 267 вчителів учили 5189 учнів. При Таврійському університеті відкрився підготовчий робітничий факультет ім. І. А. Назукіна з 3-річним строком навчання, де 39 викладачів навчало 512 чоловік, серед них 378 робітників, 122 селянини та 12 службовців. В університеті, який мав два факультети — педагогічний та медичний,— навчалося понад 900 студентів[3]. В 1918—1924 рр. тут працювали видатні учені: геохімік В. І. Вернадський, геологи М. І. Андрусов та В. І. Лучицький, геолог і географ В. П. Обручев, хімік-металознавець О. О. Байков, історик Б. Д. Греков, фізики А. Ф. Йоффе, І. Є. Тамм, математики М. М. Крилов та В. І. Смирнов, ботанік і фізіолог В. І. Палладін, біохімік О. В. Палладін, лісовод Г. Ф. Морозов, ботанік-географ Є. В. Вульф, зоолог Є. Н. Павловський, український радянський літературознавець М. К. Гудзій та інші.

Серед вихованців університету тих років — видатні радянські вчені: тричі Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської та Державної премій СРСР академік І. В. Курчатов, відомий радянський геолог і геохімік академік Д. І. Щербаков, лауреат Державних та Нобелівської премій професор І. М. Франк.

1925 року на базі педагогічного факультету ліквідованого Кримського університету в місті відкрито педагогічний інститут ім. М. В. Фрунзе.

Розгорталася наукова робота в краєзнавчому музеї, у створеному 1923 року на базі Таврійської ученої архівної комісії Таврійському товаристві історії, археології та етнографії, у відділенні Товариства вивчення пам'ятників історії і культури, в Кримському товаристві дослідників та любителів природи, в Кримському науково-дослідному інституті, організованому 1925 року для дослідження природи, продуктивних сил та економіки Криму[4].

Радянська влада прилучала до культури найширші маси трудящих. У 1921—1925 рр. працювали музичний технікум, а згодом — Кримська консерваторія. Серед її вихованців — радянський композитор Г. К. Фарді. У консерваторії викладав відомий педагог і диригент А. М. Сапожников.

У міському симфонічному оркестрі партії віолончелі виконував уродженець міста композитор А. Л. Стасевич, незабаром заслужений діяч мистецтв РРФСР. У першому Радянському театрі виступали відомі згодом майстри сцени — актори О. І. Зра-

---

[1] Отчеты отделов Крымского революционного комитета 1-му Всекрымскому съезду Советов. Симферополь, 1921, стор. 245, 252, 253, 255, 312, 313.

[2] Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 3, спр. 212, арк. 1, 2.

[3] Кримський облдержархів, ф. Р-460, оп. 1, спр. 445, арк. 79—83; Четыре года Советской власти в Крыму, стор. 123; Бюллетень Крымского центрального статистического управления, № 5. Симферополь, 1925, стор. 12, 17, 22, 23

[4] Кримський облдержархів, ф. Р-652, оп. 1, спр. 1547, арк. 1, 2.

жевський, М. І. Царьов, Ф. Г. Раневська, М. М. Соснін, В. М. Халатов, В. Ф. Високов, І. С. Любич-Любушкін. Трупою театральної секції вірменського клубу ім. С. Г. Шаумяна керував відомий трагік В. К. Папазян[1].

Уже в перші роки Радянської влади Сімферополь стає важливим центром художньої освіти. У технікумі образотворчого мистецтва викладав видатний художник-реаліст, один із основоположників радянського батального жанру М. С. Самокиш.

У створеному в лютому 1921 року Кримському державному видавництві вийшли поетичні збірники курсанта місцевої кавалерійської школи, згодом відомого радянського поета С. П. Щипачова. Почалося друкування багатотомної епопеї С. М. Сергєєва-Ценського «Перетворення Росії».

1921 року відкрилася велика бібліотека-читальня (нині бібліотека ім. І. Франка), працювали бібліотеки при клубах. Бібліотеки розширювалися і поповнювалися літературою. На кожному великому підприємстві, в клубах та школах створювалися колективи «синьої блузи» — живої газети. Діяло три кінотеатри.

У напруженій боротьбі за здійснення ленінської програми будівництва соціалізму зростала, міцніла й гартувалася міська партійна організація. У грудні 1920 року в Сімферополі налічувалося 275 комуністів, об'єднаних у 31 партійному осередку[2], а наприкінці 1921 року в лавах партійних організацій міста було 1124 комуністи.

Робота щодо створення основ нового, соціалістичного суспільства відбувалася в обстановці гострої класової боротьби. Колишні меншовики, есери й татарські буржуазні націоналісти проникли в Сімферопольську партійну організацію і сприяли виникненню антиленінських опортуністичних угруповань. Та незважаючи на їх протидію, комуністи схвалили рішення IX Кримської обласної партійної конференції (травень 1924 р.), яка поставила вимогу покінчити з троцькізмом і забезпечити ленінську єдність рядів партійної організації. Під час ленінського призову 151 сімферополець, у т. ч. 114 робітників від верстата, вступили до лав ВКП(б)[3]. На кінець 1925 року міська партійна організація налічувала 1070 членів та 495 кандидатів у члени ВКП(б), об'єднаних у 32 партосередках. У жовтні—листопаді 1927 року комуністи міста рішуче засудили діяльність антипартійного троцькістсько-зінов'євського блоку.

Успішно розв'язувала завдання господарського та культурного будівництва Сімферопольська міська Рада. 1925 року до її складу обрано 339 депутатів — 164 комуністи, 10 комсомольців, 126 робітників (1924 року в складі депутатів було лише 28 робітників), 63 жінки. Значне оновлення складу міськради (200 депутатів обиралися вперше) пожвавило діяльність секцій та комісій міськради, які багато робили щодо відбудови комунального господарства, поліпшення медичної допомоги населенню, задоволення його культурно-соціальних потреб. Міський бюджет у 1925 році зріс до 2 813 тис. крб. проти 1937,9 тис. у попередньому році. Розширялася й зміцнювалася житлово-будівельна кооперація. Обороти споживчої кооперації уже в першій половині 1926 року досягли 866 681 карбованця[4].

Депутат міськради комуністка А. Ф. Красовська, кондуктор та вагоновод трамвайного парку, в листопаді 1927 року на XIII Кримській обласній партійній конференції обрана делегатом XV з'їзду ВКП(б).

Бурхливим піднесенням економіки та культури ознаменовані для міста кінець 20-х та 30-і роки. Швидко розвивалася консервна та харчова промисловість, буду-

---

[1] Советский театр. Документы и материалы. Л., 1972, стор. 33, 38.

[2] Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, стор. 266, 271; Весь Крым, стор. 435.

[3] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 310, арк. 75; Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма, стор. 140.

[4] Отчет о перевыборах Советов КрымАССР в 1925—1926 гг. Симферополь, 1926, стор. 12, 14, 50, 55; Выборы Советов КрымАССР. 1927 г. Симферополь, 1927, стор. 10; газ. «Красный Крым», 3, 8, 17 червня 1926 р.

валися нові підприємства легкої (особливо швейної, шкіряно-взуттєвої) та металообробної промисловості. Перший п'ятирічний план промисловість міста виконала за 4 роки; за другу п'ятирічку виробництво валової продукції на підприємствах зросло більш як у три рази[1].

За роки довоєнних п'ятирічок у Сімферополі споруджено консервний завод ім. 1 Травня, тютюно-ферментаційний завод, шкірвзуттєвий комбінат ім. Ф. Е. Дзержинського, взуттєву фабрику ім. В. П. Чкалова, заводи електроремонтний та автомобільного обладнання, авторемонтний ім. В. В. Куйбишева та інші підприємства. У системі промкооперації на місці кустарних майстерень виросли сучасні механізовані підприємства: взуттєва фабрика промартілі ім. Ілліча, металообробний завод «Індустрія», деревообробний завод «Деревообробник», склозавод «Хімсилікат». На початок 1941 року в місті працювало 68 державних промислових підприємств та 61 промартіль[2].

До середини 1939 року на підприємствах державної промисловості було зайнято понад 12 тис. робітників, на підприємствах промкооперації — понад 8 тисяч. У передвоєнному, 1940 році, в Сімферополі випущено майже третину промислової продукції Криму[3]. Сімферополь став значним залізничним вузлом, де працювало 2,5 тис. робітників і службовців. Тільки в 1937 році 56 підприємств державної та кооперативної промисловості освоїли капіталовкладень на 5,2 млн. крб.[4].

Партійні й профспілкові організації міста неухильно впроваджували передові методи, боролися за високу продуктивність праці. У 1928—1929 рр. почали створюватися ударні бригади, між якими широко розгорнулося соціалістичне змагання. Сімферопольці палко відгукнулися на заклик «П'ятирічку — за чотири роки». Продовженням і розвитком чудових традицій комуністичних суботників та ударництва був рух новаторів виробництва. Почин донецького шахтаря О. Г. Стаханова дістав широкий відгук серед робітників Сімферополя. На початок 1937 року на 45 підприємствах державної та кооперативної промисловості працювало 4,5 тис. стахановців, а на червень їх кількість зросла до 5 тис., що становило 40 проц. усіх робітників[5]. На 1 січня 1941 року на 30 державних підприємствах працювало 5358 стахановців (із загальної кількості 9034 робітники), у промартілях — 4100 (із загальної кількості 6054 працюючих на виробництві)[6]. Найважливішим результатом соціалістичного змагання було підвищення продуктивності праці.

У боротьбі за перевиконання планів, поліпшення якості продукції, ефективне використання техніки особливо уславилися: робітниця консервного заводу К. Ф. Піхота, нагороджена в 1936 році орденом «Знак Пошани», кравчиня швейної фабрики А. А. Соколова, машиністи-кривоносівці Сімферопольського депо М. С. Авер'янов та І. М. Гладкий, якого нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора[7].

Багато робітників Сімферополя, особливо комуністи і комсомольці, працювали одночасно на двох верстатах, суміщуючи професії, перевиконуючи норми в 2—3 рази[8]. За перевиконання державних планів керуючий Кримським консервним трестом Ж. Г. Дуче та начальник Сімферопольського відділення паровозного господар-

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 8, оп. 1, спр. 47, арк. 13; спр. 134, арк. 119: Материалы к отчету Симферопольского Совета X созыва. Симферополь, 1934, стор. 30.

[2] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 2032, арк. 59—69; Советскому Крыму двадцать лет, стор. 108.

[3] Советскому Крыму двадцать лет, стор. 236; Кримський облпартархів, ф. 8, оп. 1, спр. 227, арк. 11—13.

[4] Отчет Симферопольского городского Совета XI созыва о работе за период с 1935 по 1938 год. Материалы для докладчиков. Симферополь, 1939, стор. 27.

[5] Кримський облпартархів, ф. 8, оп. 1, спр. 147, арк. 86.

[6] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 2032, арк. 68, 69.

[7] Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 16, спр. 54, арк. 52, 72, 80; Советскому Крыму двадцать лет, стор. 277, 278.

[8] Кримський облпартархів, ф. 8, оп. 1, спр. 232, арк. 59—62; газ. «Красный Крым», 30 і 31 серпня 1940 р.

ства залізниці інженер О. К. Кімстач були нагороджені орденом Леніна[1]. Партійні організації промислових підприємств послідовно вели боротьбу за чітку організацію виробництва, випуск високоякісної продукції. Досвід новаторів узагальнювався на виробничо-технічних конференціях. У травні 1940 року міськком партії провів нараду партійних, господарських та профспілкових працівників з питань руху багатоверстатників у міській промисловості.

Високі темпи розвитку промисловості, постійна потреба підприємств та будов у робітничих кадрах викликали бурхливе зростання населення міста. Вже 1930 року число жителів Сімферополя досягло 96,3 тис. (перевищивши рівень 1913 року)[2], а 1939 року зросло до 143 тисяч[3]. За роки першої п'ятирічки в Сімферополі покінчено з безробіттям. Здійснено було в основному технічне переозброєння праці на базі механізації трудових процесів і переведення переважної більшості промислових і транспортних робітників на 7-годинний робочий день.

Неухильно поліпшувався добробут, підвищувався культурний рівень трудящих. У державній промисловості середньодобова зарплата на одного робітника 1931 року становила 4 крб. 07 коп., 1934 — 5 крб. 12 коп., тобто зросла майже на 26 проц., у кустарній промисловості вона досягла відповідно 5 крб. 27 коп. і 7 крб. 21 коп.— збільшилася на 35 проц. 1937 року заробіток одного робітника проти 1936 року зріс по групі державної промисловості на 11 проц., по групі кооперативної — на 10,5 процента[4]. Великі кошти витрачалися державою на піднесення рівня культурно-побутового та медичного обслуговування трудящих, народної освіти. Рік у рік зростали асигнування на поліпшення умов праці, техніки безпеки в промисловості і на транспорті. Видаткова частина бюджету міської Ради депутатів трудящих 1940 року перевищувала 34 млн. крб., з них на соціально-культурні заходи витрачалося майже 27 млн. карбованців[5].

Велика увага приділялася впорядкуванню міста. До 1929 року на околиці Сімферополя, по Севастопольському шосе виросло ціле робітниче селище. Будувати його почали ще 1926 року на пустирі. Нові міські квартали утворили кілька рядів 6-ти і 8-квартирних будинків. Центральний комунальний банк видав на будівництво селища 100 тис. крб. позики. Із закладенням 1924 року бульвару ім. В. І. Леніна та у районі селища парку площею близько 5 га (тепер парк ім. Т. Г. Шевченка) почалося створення зеленої зони навколо Сімферополя. Загальна площа зелених насаджень становила 25,5 га. По вул. Горького були висаджені каштани та ясени,— вона стала однією з найкращих вулиць. Місто прикрасили десятки нових великих будинків. До кінця другої п'ятирічки його загальний житловий фонд становив 629 тис. кв. метрів[6]. Багато вулиць вкрили бруківкою з діориту, тротуари — асфальтом.

Зростання Сімферополя, його населення й економіки в роки довоєнних п'ятирічок було тісно пов'язане із розв'язанням проблеми водопостачання міста. 11 листопада 1928 року відбувся урочистий пуск Аянського водопроводу. 1940 року місто одержувало 5 млн. куб. метрів води — в 16 разів більше, ніж у 1913 році[7]. Водопровідна мережа становила 63 км (утричі більше проти 1913 року). Три трамвайні колії з'єднали околиці міста з його центром та залізничним вокзалом. Від Севастопольської

---

[1] Собрание законов и распоряжений правительства СССР. М., 1936, отд. 2-й, №№ 20 і 27, стор. 391, 539.

[2] Бюллетень Крымского ЦСУ, № 11. Симферополь, 1930, стор. 12.

[3] Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Симферополь, 1957, стор. 17; Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 9, спр. 167, арк. 3.

[4] Материалы к отчету Симферопольского Совета X созыва. Симферополь, 1934, стор. 26; Отчет Симферопольского городского Совета XI созыва о работе за период с 1935 по 1938 год, стор. 26.

[5] Газ. «Красный Крым», 27 жовтня 1940 р.

[6] Кримський облпартархів, ф. 8, оп. 1, спр. 175, арк. 18.

[7] Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 4, спр. 5, арк. 44; газ. «Красный Крым», 14 листопада 1928 р.; 11 лютого 1951 р.

Тричі Герой Соціалістичної Праці вчений - атомник К. І. Щолкін. 1968 р.

ДРЕС в Сімферополь йшла високовольтна лінія електропередачі. Розширився автобусний парк, у місті з'явилися таксі, зникли візники. Було споруджено 2 стадіони, кілька спортивних майданчиків, стрілецький клуб (при товаристві «Спартак»). 1939 року відкрито банно-пральний комбінат. Налічувалося 186 магазинів, 5 готелів на 1006 місць[1].

За роки п'ятирічок значно розширилася мережа охорони здоров'я. На початок 1941 року в Сімферополі працювало 10 лікарень на 1770 місць, онкологічний інститут (на 105 місць), тубдиспансер (на 68 місць), пологовий будинок, 4 поліклініки і 5 консультацій, будинок санітарної освіти, станції санітарно-епідеміологічна та швидкої допомоги. Медичну допомогу подавали 448 лікарів[2]. Відкрито також 23 постійних дитячих ясел, молочну кухню, два будинки дитини.

Неухильно зростала мережа шкіл, підвищувався рівень навчальної та виховної роботи в них. Уже 1931 року Сімферополь, як рапортувала міськрада Кримському обкомові партії, став «містом суцільної письменності»[3]. У 1940/41 навчальному році тут працювало 37 загальноосвітніх шкіл, у т. ч.— 22 середні та 10 початкових, у яких навчалося понад 20 тис. учнів. 260 чоловік училося на трьох робітфаках. Були створені навчальні професійно-технічні заклади: залізничне училище та дві школи ФЗУ — будівельної справи і зв'язку. В 11 технікумах та середніх спеціальних навчальних закладах навчалося 2676 чоловік, у т. ч. 976 заочників[4]. У квітні 1931 року в місті відкрилася перша в СРСР школа льотчиків цивільної авіації. Багато сімферопольських комсомольців закінчило аероклуб Тсоавіахіму. 1931 року працювали інститути — медичний та спеціальних і технічних культур (з 1936 року — Кримський сільськогосподарський інститут ім. М. І. Калініна), Вища сільськогосподарська комуністична школа. Перед війною в усіх сімферопольських вузах навчалося понад 3 тис. студентів. За успіхи у навчанні та вихованні підростаючого покоління учительці математики Є. Р. Багатур'янц присвоєно звання заслуженого учителя РРФСР[5].

На підприємствах, в установах та науково-дослідних закладах працювало понад 3,5 тис. спеціалістів[6]. 1932 року фізико-технічне відділення Кримського педагогічного інституту закінчив К. І. Щолкін — один з творців радянської школи досліджень у галузі фізики горіння та вибухів, член-кореспондент АН СРСР, тричі Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської премії, чотири рази лауреат Державної премії СРСР. Серед вихованців педінституту тих років — відомий учений-біолог С. Л. Делямуре.

Рік у рік поліпшувалося культурне обслуговування трудящих. Працювали 4 театри, 4 кінотеатри, 58 клубів на підприємствах, 21 кіноустановка, будинок самодіяльного мистецтва, картинна галерея, три музеї (краєзнавчий, сільськогосподарський та антирелігійний), 6 державних (з фондом 637,7 тис. книг) та 172 відомчі бібліотеки.

---

[1] Газ. «Красный Крым», 27 жовтня 1940 р.

[2] Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Симферополь, 1957, стор. 267, 272; Кримський облпартархів, ф. 8, оп. 1, спр. 227, арк. 8, 9; Кримський облдержархів, ф. Р-26, оп. 5, спр. 82, арк. 2, 6, 8, 10, 12.

[3] Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 3, спр. 212, арк. 1.

[4] Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 6, спр. 582, арк. 94, 97; Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Симферополь, 1957, стор. 215, 218, 239, 241, 242; Кримський облпартархів, ф. 8, оп. 1, спр. 227, арк. 9.

[5] Газ. «Красный Крым», 7 листопада 1940 р.

[6] Кримський облпартархів, ф. 8, оп. 1, спр. 227, арк. 9; Кримський облдержархів, ф. Р-26, оп. 5, спр. 82, арк. 12.

Великим успіхом у глядачів користувалися спектаклі одного з найстаріших театрів Криму — обласного драматичного ім. М. Горького (колишній перший Радянський театр). Значну роботу щодо ідейного та естетичного виховання школярів вели колективи театру юного глядача, театру робітничої молоді (працював до 1938 року).

Кілька років у Сімферополі діяв Кримський оперний театр, на сцені якого у 1930—1931 pp. співав народний артист УРСР Ю. Д. Сабінін (Сабін-Гус). Пропаганду музичного мистецтва вів також ансамбль пісні і танцю заводу «Трудовий Жовтень».

Артисти кримських театрів А. І. Добкевич, Я. Б. Смоленський, Л. М. Ріттер та художник М. А. Баришев були удостоєні звання заслужених артистів та заслужених діячів мистецтв РРФСР і Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки[1].

У Сімферополі створював свої чудові полотна заслужений діяч мистецтв РРФСР, художник-баталіст М. С. Самокиш. Ним написано тут понад 50 картин, у т. ч. «Бій за прапор», «Атака», «Атака будьоннівської кінноти», «У розвідці», «Штурм Перекопського валу», «Перехід через Сиваш» та інші.

Кримські поети й письменники (1934 року створено Спілку радянських письменників Криму) виступали в літературно-художніх альманахах та збірниках: «Крим у сучасній поезії», «Літературний Крим», що видавалися в Сімферополі. Тривалий час у місті жив і працював письменник та педагог К. А. Треньов. Події громадянської війни, що відбувалися в Криму, покладені в основу його п'єси «Любов Ярова». Наприкінці 20-х років перед трудящими міста не раз читав свої твори В. В. Маяковський.

За роки Радянської влади Сімферополь став значним центром книгодрукування. Кримське державне видавництво випускало близько 200 назв книг на рік. Виходило кілька обласних газет — «Красный Крым», «Крымский комсомолец» та ін. Після спорудження у Сімферополі радіостанції ім. М. В. Фрунзе, було обладнано потужний радіотрансляційний вузол, що обслуговував десятки тисяч абонентів.

Рік у рік підвищувалася політична активність трудівників міста. Лави комуністів поповнювали передовики виробництва, інженери, лікарі, працівники культури та мистецтва. На початок 1940 року Сімферопольська партійна організація об'єднувала 4350 членів ВКП(б) та 1300 кандидатів у члени партії[2]. У 224 первинних комсомольських організаціях було 9735 юнаків і дівчат, у піонерській — близько 12 тис. піонерів, об'єднаних у 418 загонів[3]. Профспілкові організації налічували майже 60 тис. чоловік[4].

У Сімферопольській міськраді наприкінці 1938 року в числі депутатів було 126 комуністів. При міськраді працювало 15 секцій, 38 депутатських груп, 87 вуличних комітетів. Щорічно зростав бюджет міста: 1935 року він становив 10,5 млн., 1938 — 30,1 млн. крб., з них на охорону здоров'я витрачено 10,3 млн., освіту — 10 млн., на комунально-житлове господарство — 8,2 млн. карбованців[5].

Дедалі ширші маси трудящих залучалися до державного управління. 26 червня 1938 року відбулися вибори до Верховних Рад РРФСР та Кримської АРСР. Серед депутатів Верховної Ради РРФСР була стахановка Сімферопольської швейної фабрики ім. Н. К. Крупської комсомолка А. А. Соколова — перша парашутистка Криму. Депутатами Верховної Ради Кримської АРСР стали комуніст І. М. Гладкий, робітниця-стахановка консервного заводу «Трудовий Жовтень» Н. І. Сачова та інші[6].

---

[1] Очерки по истории Крыма, ч. 3, стор. 202; журн. «Советский Крым», 1946, № 3, стор. 128—137.

[2] Кримський облпартархів, ф. 8, оп. 1, спр. 174, арк. 79; спр. 272, арк. 2—5, 16, 30, 31.

[3] Там же, спр. 227, арк. 16, 25.

[4] Там же, арк. 9.

[5] Отчет Симферопольского городского Совета XI созыва о работе за период с 1935 по 1938 год, стор. 8, 9.

[6] Газ. «Красный Крым», 17, 27, 28 травня, 29 і 30 червня 1938 р.

У травні 1938 року в Сімферополі утворено 3 адміністративні райони: Центральний, Залізничний та Новоміський (у квітні 1940 року перейменовано на Міський, нині — Київський). 24 грудня 1939 року відбулися вибори до Сімферопольської міської Ради депутатів трудящих і трьох районних Рад. У голосуванні взяло участь близько 99 тис. чоловік — 99,75 проц. виборців. За кандидатів блоку комуністів і безпартійних віддали свої голоси 99,18 проц. тих, що брали участь у голосуванні. Вибори стали новою демонстрацією єдності Комуністичної партії і Радянського народу. До Сімферопольської міськради було обрано 273 депутати, серед яких 142 комуністи[1].

У листопаді 1940 року, в дні святкування 20-річчя визволення Криму від білогвардійців та іноземних інтервентів, сімферопольці установили в міському саду за проектом скульптора М. Г. Манізера монументальний пам'ятник засновнику Комуністичної партії і Радянської держави В. І. Леніну, із здійсненням заповітів якого пов'язували вони усі успіхи в господарському та культурному житті.

За 20 років соціалістичного будівництва Сімферополь перетворився на великий промисловий і культурний центр Криму. Мирною працею закінчили сімферопольці день 21 червня 1941 року. Затихали цехи, робітники йшли на відпочинок. Юнаки та дівчата, що закінчили середню школу, збиралися на площах і в парках, на набережній Салгиру, щоб зустрінути світанок, вступити в нове, щасливе життя. Мир і спокій оповивав місто.

Та коли надійшла грізна звістка про напад гітлерівської Німеччини на Радянську країну, сімферопольці, як і всі радянські люди, негайно перебудували всю роботу на воєнний лад. Більшість підприємств переключилася на випуск продукції, необхідної для фронту: мінометів, протитанкових мін, гранат. Робітники ставали на трудові вахти, виконували по дві-три норми за зміну. До фонду оборони вносили свої заощадження, коштовності трудівники міста. Вже в перші два дні війни тільки від комсомольців надійшло 4 тис. заяв із просьбою відправити на фронт.

У липні було сформовано два полки народного ополчення та два винищувальні батальйони для боротьби з ворожими парашутистами і диверсантами. 1500 комуністів і комсомольців, що не підлягали призову в армію, утворили комуністичний загін[2]. Населення оволодівало правилами протихімічної та протиповітряної оборони.

Коли ворог наближався до Криму, у липні—серпні, Сімферопольський міськком ВКП(б) під керівництвом обкому партії приступив до формування партизанських загонів. До кінця вересня перший сімферопольський загін налічував 176, другий — 168, третій, т. зв. сільський,— 238 бійців.

Формування загонів відбувалося на строго добровільних засадах. До них вступили партійні і радянські працівники міста — С. В. Мартинов, Г. Л. Сєверський, Ф. О. Якустіді, М. М. Щучкіна, В. І. Никаноров, І. Д. Третяк, В. І. Філіпов, керівники підприємств та установ — Н. В. Роганкова, Х. К. Чуссі, П. В. Макаров, Я. Я. Казакевич, П. В. Михайленко, робітники й службовці — Г. К. Рябошапко, А. А. Сермуль, Д. Д. Кособродов, К. М. Папазулов, В. М. Ходоренко та ін. Для роботи в підпіллі залишилися 50 комуністів, комсомольців та безпартійних, у т. ч. Ф. І. Беленков, І. Г. Лексін та ін., які мали досвід організаційної і партійної роботи. 1 листопада 1941 року радян-

Пам'ятник на місці масових страт гітлерівськими катами радянських громадян поблизу Сімферополя на території радгоспу «Червоний».

[1] Газ. «Красный Крым», 25, 29 грудня 1939 р.
[2] Очерки по истории Крыма, ч. 4, стор. 8; Крым в период Великой Отечественной войны, стор. 34.

ські війська залишили Сімферополь.[1] Уже через кілька днів після загарбання міста гітлерівські недолюдки розстріляли у Петровській балці сотні мирних громадян. 450 хворих, що перебували на лікуванні в обласній психоневрологічній лікарні, фашисти по-злодійському умертвили в «душогубках»[2]. Постійними місцями масових страт радянських громадян стали протитанковий рів у Курцівській балці, за 2 км від міста, балка в Дубках поблизу шосе Сімферополь—Євпаторія, територія радгоспу «Червоний» і т. зв. Картопляне містечко поблизу залізничної вітки шкірзаводу.

А. М. Косухін — керівник підпільної комсомольсько-молодіжної організації в Сімферополі у 1943—1944 рр. Фото 1944 р.

Фашисти винищували радянську інтелігенцію, учених. Уже в перші місяці окупації були розстріляні актори Я. Б. Смоленський та А. І. Добкевич, директор будівельного технікуму В. П. Цапкін, доцент кафедри російської мови та літератури Кримського педагогічного інституту П. М. Михайлов. Від рук гітлерівців загинув разом із дружиною професор-психіатр М. І. Балабан, відомий своїми науковими працями далеко за межами Криму. На табір смерті перетворили фашисти територію радгоспу «Червоний». Серед в'язнів табору були мирні громадяни, у т. ч. діти, люди похилого віку, а також військовополонені. Восени та взимку 1941 року в концтаборі налічувалося понад 2 тис. в'язнів. 1942 року — близько 10 тис. Майже ніхто не виходив звідси живим. За два з половиною роки в таборі закатовано, розстріляно, померло від голоду та хвороб майже 8 тис. радянських людей. Нечувані звірства спільно з фашистами чинили в концтаборі радгоспу «Червоний» зрадники Батьківщини карателі з 152-го добровольчого татарського батальйону СД. Близько 6 тис. чоловік загинуло в концтаборі для військовополонених на території Картопляного містечка.

Та даремно силкувалися гітлерівські варвари і їхні поплічники зламати дух радянських людей, придушити їх волю до опору. Вже 3 листопада 1941 року запеклий бій з ворогом у лісах держзаповідника зав'язав перший сімферопольський партизанський загін[3]. Тільки протягом листопада партизани здійснили 14 бойових операцій, знищивши понад 160 гітлерівців та підірвавши 36 автомашин.

Того ж місяця почали діяти перші підпільні організації, якими керували комуністи Ф. І. Беленков та І. Г Лексін. До організацій входило близько ста чоловік. Із листівки, складеної групою І. І. Носенка, сімферопольці дізналися про розгром фашистських військ під Москвою. У грудні 1941 року в місті ще кілька патріотичних комсомольсько-молодіжних груп організували учні середніх шкіл В. І. Бабій, М. Г. Долетов, А. М. Косухін, С. М. Кусакін, Л. М. Трохименко, Б. І. Хохлов та інші[4].

Не було меж сваліллю фашистських варварів. Тільки під час облав 26 та 27 листопада 1941 року вони заарештували 611 чоловік, а 12 січня 1942 року — 1550[5]. Затриманих допитували й катували, багатьох стратили. Та Сімферополь залишався нескореним.

Протягом 1942 року в місті створюється ряд нових підпільних організацій і груп. Під керівництвом учителів О. А. Волошинової, С. В. Урадова, Є. Л. Лазаревої, робітника хлібозаводу П. П. Топалова, господарського працівника Я. П. Хо-

[1] СССР в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 —1945 гг. (Краткая хроника). М., 1970, стор. 111.
[2] В. Яковлев. Преступление. Борьба. Возмездие. Симферополь, 1961, стор. 14, 19.
[3] Кримський облпартархів, ф. 151, оп. 1, спр. 16, арк. 6.
[4] Герои подполья. Сборник статей, вып. 2. М., 1972, стор. 52.
[5] Очерки по истории Крыма, ч. 4, стор. 47.

І. А. Козлов — секретар Сімферопольського підпільного міськкому партії у листопаді 1943—квітні 1944 рр. Фото 1946 р.

дячого, колишнього секретаря Балаклавського райкому партії А. С. Дагджі та інших діяло 15 підпільних груп та організацій[1]. Підпільники вели розвідувальну й диверсійну роботу, розповсюджували листівки, з яких населення міста дізнавалося про події на фронтах Великої Вітчизняної війни. Навесні 1943 року для зміцнення зв'язку з сімферопольським підпіллям та подання йому практичної допомоги Кримський обком партії відрядив до міста свого уповноваженого І. Я. Бабичева[2]. Через В. М. Сбойчакова та І. І. Безпалова підпільники здійснювали регулярний зв'язок з обласним підпільним центром. Для партизанів вони добували розвідувальні відомості, а від них одержували вибухівку, зброю, газети, листівки.

У травні 1943 року окремі підпільно-молодіжні групи міста об'єдналися в Сімферопольську підпільну організацію (СПО). Керівником її став С. М. Кусакін, а після його загибелі А. М. Косухін. У розпорядженні групи були радіоприймачі, портативна радіостанція. З липня 1943 року до квітня 1944 року підпільна комсомольська організація випустила 19 листівок «Вісті з Батьківщини» тиражем близько 10 тис. примірників. У Сімферополі були надруковані прокламації «До молоді Криму», «З Новим роком, товариші!» і листівка з приводу звірств німецько-фашистських загарбників у селах Криму[3].

У вересні—жовтні 1943 року до Сімферополя за завданням Кримського підпільного обкому прибули інструктори-підривники для навчання членів СПО підривної справи. Обком налагодив також постачання підпільників мінами та іншими підривними засобами. Сімферопольські підпільники виводили з ладу залізничні вагони, знищили чимало пального та ворожої техніки[4].

До рішучої боротьби з фашизмом включалися нові й нові люди. У зв'язку із зростанням підпільних організацій та їх активізацією підпільний обком у листопаді 1943 року створив міський партійний комітет (І. А. Козлов, Є. Л. Лазарєва та А. М. Косухін), що очолив 42 підпільні організації і групи загальною кількістю близько 400 чоловік[5]. Коли почалася Велика Вітчизняна війна, секретарю підпільного міськкому І. А. Козлову минав 54 рік. Він був хворий — на одне око майже не бачив. Та випробуваний солдат більшовицької гвардії негайно включився у боротьбу. Свій великий досвід підпільної роботи за царизму він примножив на посту секретаря Кримського підпільного обкому партії у початковий період фашистської окупації.

І. А. Козлов зумів згуртувати діючі в місті підпільні групи в одну міцну організацію. Вірними його помічниками стали колишній педагог Є. Л. Лазарєва, яка виявилася здібним організатором політичної роботи серед населення, та енергійний керівник бойових дій підпільників молодий комуніст А. М. Косухін. По закінченні війни І. А. Козлов у своїй книзі «У Кримському підпіллі» подав широку картину підпільної боротьби в Сімферополі проти фашистських окупантів у 1943—1944 рр.

Командування Червоної Армії та партизанів сімферопольські підпільники повідомляли про рух поїздів, розташування та переміщення ворожих військ. Вони попереджували партизанів про підготовку проти них каральних експедицій. Крім того, здійснивши 63 напади на фашистські об'єкти, патріоти підірвали

[1] Кримський облпартархів, ф. 156, оп. 1, спр. 3180, арк. 1—4.
[2] Там же, ф. 151, оп. 1, спр. 567, арк. 8.
[3] Там же, ф. 156, оп. 1, спр. 3184, арк. 24; спр. 3229, арк. 2.
[4] Там же, спр. 3177, арк. 31—37.
[5] Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза, стор. 227.

11 військових ешелонів, у т. ч. 7 з боєприпасами, 4 цистерни, 4 вагони з пальним, 28 вагонів з різними військовими вантажами[1].

За вказівкою підпільних організацій робітники порушували виробничий процес, знищували сировину та готову продукцію, затягували ремонтно-відбудовні роботи на тих промислових підприємствах, що їх спромоглися пустити окупанти[2].

Багато зробили підпільники для врятування радянських людей від насильного вигнання до фашистської Німеччини, для визволення з полону радянських бійців. У січні 1944 року В. І. Бабій, А. М. Косухін, В. І. Енджеяк та інші члени СПО, здійснивши сміливий збройний напад на німецький госпіталь, визволили 8 радянських офіцерів і переправили їх до партизанського загону[3]. І. М. Волошинов підробляв гітлерівські печатки, різні документи[4].

В. К. Єфремов — керівник підпільної групи в Сімферополі в 1942—1944 рр. Фото 1940 р.

Підпільники розповсюджували листівки румунською, німецькою та словацькою мовами. Особливий відгук знаходили вони у словацьких та румунських солдатів, багато з яких йшло до партизанів. Невтомними партизанськими розвідниками стали словаки Войтех Якобчик, Штефан Малик, Віктор Хренко, румун М. Михайлеску, поляк Щербицький, які здобували цінну інформацію про окупаційні війська в Криму, зокрема в Сімферополі.

У боротьбі з ворогами підпільники зазнавали важких втрат. У катівнях гестапо загинули О. А. Волошинова, І. М. Волошинов, С. М. Кусакін, Б. І. Хохлов, З. М. Рухадзе, А. С. Дагджі, В. В. Ланський, В. К. Єфремов, І. І. Носенко, М. А. Баришев, О. Ф. Перегонець та багато інших. Їх жорстоко катували; Зої Рухадзе гітлерівські кати перед розстрілом викололи очі, вирвали волосся, поламали пальці, але фашисти не добилися від неї жодного слова. Жахливих катувань зазнав В. К. Єфремов, якому гітлерівці перебили ноги та виламали руки.

Два з половиною роки зазнавав страждань, але боровся Сімферополь. 13 квітня 1944 року війська 4-го Українського фронту, переслідуючи ворога, що тікав від Перекопу та Джанкоя, наблизилися до міста. У боях за визволення Сімферополя брали участь частини 51-ї та 2-ї гвардійської армій. Особливо відзначився 19-й танковий корпус, частини якого підійшли до міста вранці 13 квітня. Об 11 годині до північної частини Сімферополя прорвалась 79-а танкова бригада полковника П. С. Архипова, а слідом за нею — 26-а мотострілецька бригада. 101-а танкова бригада підполковника М. Ф. Хромченка, обійшовши місто, о 13 годині увірвалася в нього по шосе зі сходу. В боях за Сімферополь брали участь також воїни 63-го стрілецького корпусу під командуванням генерал-майора П. К. Кошового, 77-а, 279-а стрілецькі, 265-а винищувальна авіаційна дивізії тощо.

Разом з військами Червоної Армії фашистських загарбників гнали з рідної землі партизани та підпільники. 13 квітня о 14 годині на околиці Сімферополя вийшли партизани 1-ї бригади (командир Ф. І. Федоренко) Північного з'єднання. У самому місті діяли підпільники під керівництвом А. М. Косухіна та В. І. Бабія. Спільно з передовими частинами Червоної Армії вони зайняли залізничну станцію та вокзал, телеграф, радіостанцію[5]. Здійснюючи напади на ворожих підривників

---

1 Кримський облпартархів, ф. 156, оп. 1, спр. 3177, арк. 37, 38; спр. 3152, арк. 3.
2 Там же, арк. 39.
3 Там же, спр. 3229, арк. 2.
4 Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2. К., 1968, стор. 221, 222.
5 Газ. «Красный Крым», 15 квітня 1944 р.

та факельників, бойові групи партизанів врятували від знищення багато підприємств, мости, драматичний театр, адміністративні та житлові споруди.

До 16 години 13 квітня місто було повністю очищене від противника. Наказом Верховного Головнокомандуючого військам, що визволили найбільше місто Криму, оголошувалася подяка. Москва салютувала 77-й стрілецькій дивізії, 21-у мінометному полку, 85-у та 207-у гвардійським гаубичним артилерійським полкам, 52-у окремому мотоциклетному полку, 11 частинам присвоєно найменування «Сімферопольських».

А 14 травня 1944 року на Комсомольській площі (нині стадіон «Локомотив») відбувся мітинг трудящих, присвячений визволенню Криму від гітлерівських загарбників. З великою промовою перед його учасниками виступив командуючий 4-м Українським фронтом генерал армії Ф. І. Толбухін. Сімферопольці палко дякували воїнам Червоної Армії за визволення від фашистського ярма. Згодом у сквері Перемоги на честь визволителів Сімферополя було встановлено на п'єдесталі танк Т-34. На Севастопольському шосе, у колишньому селищі Заводському (тепер воно в межах міста), на місці загибелі гвардії майора М. П. Данилова, червоноармійців М. О. Сербинова, І. М. Малкова, О. Г. Зубенка та двох невідомих воїнів встановлено пам'ятник. Іменем Данилова названо одну з вулиць Сімферополя.

Тисячі жителів міста боролися з ненависним фашизмом на фронтах Великої Вітчизняної війни, багато з них нагороджені орденами та медалями. А 9 — льотчики М. П. Мальченко, С. Д. Пошивальников, А. М. Раснецов, І. О. Шардаков, В. А. Карлов, піхотинці В. С. Новиков, І. Ф. Рибалко, партизан Г. Ф. Покровський, командир дивізії генерал О. В. Гладков удостоєні звання Героя Радянського Союзу[1].

[1] Звезды немеркнущей славы. Очерки о крымчанах — Героях Советского Союза. Симферополь, 1967, стор. 62, 116, 158, 172, 244.

Від Сталінграда до Одера пройшов з боями І. Ф. Рибалко. Виняткову мужність та відвагу виявив він у боях при форсуванні Одера. Коли із строю вибув командир, І. Ф. Рибалко очолив батальйон і успішно виконав бойове завдання — на лівому березі Одера створено й утримано плацдарм, з якого воїни Червоної Армії розгортали наступ на Берлін. У тих боях І. Ф. Рибалко загинув смертю героя.

Сімферопольці пишаються своїм земляком генерал-майором О. В. Гладковим. Учасник громадянської війни, він і в роки Великої Вітчизняної війни показував зразки безприкладної відваги. Почавши битися з фашистами в червні 1941 року на Західному фронті, О. В. Гладков пізніше брав участь у боях за Крим, висаджувався з десантом на вогненний Керченський півострів. Війну він закінчив на Одері, командуючи 112-ю стрілецькою Рильсько-Коростенською дивізією.

Орденами й медалями Радянського Союзу нагороджено близько 1 тис. партизанів і підпільників — сімферопольців. Ордена Леніна удостоєні В. І. Бабій, А. М. Косухін, П. В. Михайленко, В. І. Никаноров, О. А. Волошинова та В. К. Єфремов.

Німецькі фашисти завдали величезних збитків місту: демонтували та відправили до Німеччини обладнання консервних заводів «Трудовий Жовтень» та «Серп і Молот», шкірвзуттєвого комбінату ім. Ф. Е. Дзержинського, швейних фабрик. Усього було знищено та зруйновано 126 промислових підприємств, насосну та електричну станції. На купи цегли та щебеню перетворили окупанти 8 шкільних приміщень, підірвали й спалили приміщення театру юного глядача, дитячої технічної станції, зруйнували студентське містечко, а також приміщення географічного й фізико-математичного факультетів Кримського педагогічного інституту, пограбували майно краєзнавчого музею. Гітлерівці знищили понад 30 проц. житлового фонду, у т. ч. 132 великі житлові будинки, зведені за роки Радянської влади. Та найстрашнішими втратами була загибель радянських людей. За період окупації німецько-фашистські загарбники стратили й закатували у Сімферополі 22 652 чоловіка[1], десятки тисяч жителів насильно вигнали на каторгу до Німеччини.

14 квітня 1944 року приступили до роботи Сімферопольський міськком партії та міська Рада депутатів трудящих. Відновлювали діяльність первинні партійні, комсомольські та профспілкові організації. Зусилля трудящих вони спрямовували на відбудову промислових підприємств, транспорту, комунального господарства, закладів культури та охорони здоров'я, налагодження нормального життя в місті.

Уже в перші місяці після визволення виконком Сімферопольської міськради створив постійні комісії та квартальні комітети, які піклувалися про відбудову шкіл, лікувальних закладів, поліпшення матеріально-побутового обслуговування інвалідів Вітчизняної війни.

Першочергова увага приділялася відбудові фабрик і заводів. Трудящі почали піднімати з руїн машинобудівний завод ім. В. В. Куйбишева, пустили авторемонтний завод. У жовтні 1944 року внаслідок дострокової відбудови лінії електропередачі Севастополь—Сімферополь обласний центр одержав електроенергію від Севастопольської ДРЕС-2. На початку 1945 року введено в дію тютюнно-ферментаційний завод, наприкінці року — механо-складальний, модельний, ковальський та термічний цехи заводу ім. В. В. Куйбишева[2]. Через півтора місяця після визволення консервний завод ім. С. М. Кірова видав для Червоної Армії перші тисячі банок

Залізничний вокзал у Сімферополі, зруйнований гітлерівцями. Квітень 1944 р.

[1] Газ. «Красный Крым», 26 квітня 1944 р.; Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 2684, арк. 12; Кримський облдержархів, ф. Р-1289, оп. 2, спр. 81, арк. 4.

[2] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 2387, арк. 112, 148.

консервів, а в 1945 році їх було випущено 600 тис. У грудні 1946 року VIII міська партійна конференція накреслила заходи до підвищення ефективності використання коштів, відпущених державою на відбудову зруйнованого господарства міста[1]. Наприкінці 1947 року в Сімферополі працювало 80 державних промислових підприємств, а до кінця першої післявоєнної п'ятирічки — 111[2]. Радянська держава, братні народи у ті роки подавали постійну допомогу Сімферополю. Тільки на відбудову промисловості міста протягом трьох років держава асигнувала понад 50 млн. крб.[3], у т. ч. 1944 року — 250 тис., 1945 — 8167 тис., 1946 — 9285 тис. крб.[4]. На відродження міського господарства протягом першої післявоєнної п'ятирічки відпущено 41 млн. крб., з них на житлове будівництво 8 млн.[5].

Широкого розмаху на відбудові міста набув черкасовський рух. Вже 1945 року 3925 чоловік працювали в 244 черкасовських бригадах і до травня ввели в дію понад 60 підприємств, 20 шкільних приміщень, 9 лікарень і дитячих будинків 120 тис. кв. метрів житлової площі, 50 магазинів, 39 їдалень, 3 кінотеатри, 7 бібліотек.

До кінця 1947 року на підприємствах міста працювало 4500 стахановців. З них понад 200 виконали свої п'ятирічні плани достроково[6]. В авангарді соціалістичного змагання йшли комуністи. Так, застосовуючи швидкісні методи роботи, токар машинобудівного заводу ім. Куйбишева Л. С. Телиця за 4 роки виконав 12 річних норм, а токар приладобудівного заводу М. С. Ткаченко — 7 норм.

За прикладом текстильниць Купавінської фабрики на промислових підприємствах розгорталося змагання за економію сировини та матеріалів. Тільки передовики швейної фабрики № 2 зекономили 1949 року понад 16 тис. метрів тканин і пошили з них 5670 пальто та костюмів. Колектив шкірвзуттєвого комбінату пошив із зекономленого хрому 16 тис. пар взуття[7].

Якщо до кінця першої п'ятирічки промисловість міста в цілому ще не досягла довоєнного рівня (це пояснювалось переважно тим, що підприємства харчової промисловості не могли працювати на повну силу через нестачу сировини), то вже 1951 року валовий випуск промислової продукції перевищив довоєнний рівень[8]. По випуску продукції Сімферополь зайняв перше місце в Криму.

Незважаючи на труднощі та тяжкі наслідки війни підвищувався матеріальний добробут і культурний рівень трудящих. Грошова реформа і скасування карткової системи, неодноразові зниження цін на товари широкого вжитку сприяли зростанню купівельної спроможності населення. 1948 року жителям міста продано цукру та кондвиробів, бавовняних тканин та швейних виробів — у 3,5 раза[9], у 5 разів більше, ніж 1947 року.

Зростали темпи житлового будівництва. За роки четвертої п'ятирічки на кошти держави в місті введено в дію 19,2 тис. кв. метрів житлової площі. Загалом до 1951 року відбудовано та побудовано понад 55 тис. кв. метрів житла.

Відроджувалися заклади охорони здоров'я. У 1944—1945 рр. на відбудові лікувальних закладів трудилося 62 черкасовські бригади — лікарі, медичні сестри, санітари. Бригади, якими керували П. І. Білокуренко та М. М. Сисоєва, капітально відремонтували приміщення пологового будинку, дитячої консультації, дитячої соматичної лікарні. У 1950 році в 12 лікувально-лікарняних закладах налічувалося 700 лікарів, майже в півтора раза більше, ніж у 1940 році.

Поступово відновлювалася довоєнна мережа шкіл, зміцнювалася їх матеріально-технічна база. На ремонті шкільних приміщень 1944 року трудилося 44 брига-

[1] Кримський облпартархів, ф. 8, оп. 1, спр. 343, арк. 41.
[2] Газ. «Красный Крым». 11 лютого 1951 р.
[3] Газ. «Красный Крым», 8 грудня 1948 р.
[4] Кримський облпартархів, ф. 8, оп. 1, спр. 343, арк. 41.
[5] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 2688, арк. 20.
[6] Там же, оп. 1, спр. 6219, арк. 4.
[7] Там же, ф. 8, оп. 1, спр. 512, арк. 3.
[8] Там же, ф. 6, оп. 1, спр. 444, арк. 184.
[9] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 6219, арк. 36.

Вокзальна площа.

Універмаг «Центральний» в Сімферополі. 1972 р.

Палац піонерів в Сімферополі. 1972 р.

Стадіон «Локомотив». Сімферополь. 1967 р.

Вклейка надрукована на
Книжковій фабриці «Комуніст»

ди, в т. ч. 14 учительських, 10 учнівських та 20 підприємств шефів[1]. Якщо в 1944/45 навчальному році в Сімферополі було 22 загальноосвітні школи, в яких навчалося 2332 учні, то в 1950/51 — 33 школи, а число учнів збільшилося до 18 830. За роки четвертої п'ятирічки колектив учителів у загальноосвітніх школах міста зріс у півтора раза і в 1951 році досяг 710 чоловік[2].

Уже в жовтні 1944 року в місті відновили роботу вищі і середні спеціальні навчальні заклади, в т. ч. педагогічний, сільськогосподарський і медичний інститути, художнє та музичне училища. Тільки в вузах протягом 1950/51 навчального року опановували професії 4964 студенти, в т. ч. понад 2 тис. заочно. У 13 технікумах та середніх спеціальних навчальних закладах налічувалося 3950 юнаків і дівчат[3]. У останньому році четвертої п'ятирічки навчальні заклади Сімферополя випустили 2500 спеціалістів.

За роки четвертої п'ятирічки повністю відновилася мережа культурно-освітніх закладів. Уже восени 1944 року почав функціонувати обласний російський драматичний театр ім. М. Горького. У його творчому колективі в ті роки працювали нині відомі драматичні актори, народні артисти УРСР П. І. Ососков та Г. І. Юченков. У Сімферополі показували свої спектаклі також московські театри ім. М. М. Єрмолової, ім. Московської Ради, ім. В. В. Маяковського, колективи Малого та Великого театрів, Ленінградського театру ім. О. С. Пушкіна.

До 1950 року в місті працювало 10 будинків культури і клубів, 84 масові бібліотеки, обласний краєзнавчий музей, картинна галерея, 4 кінотеатри, парк культури та відпочинку.

Уже 1946 року обласне видавництво (Кримвидав) випустило епопею С. М. Сергєєва-Ценського «Севастопольська страда», роман «Щастя» П. А. Павленка, роман «Сім'я Рубанюків» Є. Ю. Поповкіна, удостоєні незабаром Державної премії СРСР. 1947 року при видавництві виникло літературне об'єднання Криму, яке згодом виросло у Кримське відділення Спілки письменників СРСР. Першим його керівником та редактором літературно-художнього альманаху «Крим» став відомий радянський письменник П. А. Павленко. У Кримському видавництві вийшли книга І. А. Козлова «У кримському підпіллі», удостоєна Державної премії СРСР, перші збірники Д. М. Холендро, В. Ю. Суботіна та інших нині відомих письменників.

Плідно працювали художники міста. На обласній виставці, присвяченій 30-річчю Великого Жовтня, високу оцінку здобули картини Ю. В. Волкова, Я. П. Бирзгала, Ф. О. Литвинова, Е. М. Грабовецького.

Нових успіхів у розвитку економіки, культури, в поліпшенні упорядкування міста добилися сімферопольці в роки боротьби за дальший розвиток соціалістичного суспільства і поступовий перехід до комунізму. На початку 1954 року у зв'язку з включенням Кримської області до складу Української РСР Сімферополь став одним із обласних центрів України. Середина 50-х років у нашій країні ознаменована посиленням боротьби за технічний прогрес та поліпшення організації виробництва. Підприємства міста оснащувалися новою технікою, устаткуванням, що дозволило прискорити темпи розвитку промисловості. Валова продукція промисловості міста 1955 року в 4,7 раза перевершила рівень 1950 року і становила понад 124 млн. карбованців.

Виконуючи рішення червневого (1955 р.) Пленуму ЦК КПРС, партійні організації підприємств добивалися підвищення продуктивності праці, збільшення випуску продукції, поліпшення її якості та зниження собівартості. Особливо плідно трудився колектив заводу продовольчого машинобудування ім. В. В Куйбишева. Якщо в перші повоєнні роки підприємство випускало такі прості прилади, як, наприклад, механічні м'ясорубки, томатні насоси, протирки для фруктів та овочів,

[1] Кримський облпартархів, ф. 8, оп. 1, спр. 343, арк. 2.

[2] Там же, арк. 3.

[3] Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Симферополь, 1957, стор. 240, 241.

то протягом п'ятої п'ятирічки освоєно виробництво харчових автоматів. Першим у країні завод почав серійний випуск складних автоматів для фасування та пакування плавленого сиру і сиркової маси[1].

Ініціатором соціалістичного змагання трудівників міста за втілення в життя рішень XX з'їзду КПРС про комплексну механізацію та автоматизацію виробничих процесів виступив колектив заводу «Сільгоспдеталь». У 1956—1957 рр. конструктори та раціоналізатори підприємства виготовили 12 нових автоматів, що дозволило різко підвищити продуктивність праці. Впроваджуючи засоби механізації та автоматизації, завод за два роки зекономив 600 тис. карбованців.

Палкий відгук дістав на сімферопольських підприємствах почин робітників депо Москва-Сортувальна щодо організації бригад комуністичної праці. Першими у цей рух включилися бригади В. С. Одеського на електромашинобудівному заводі, Т. І. Жукової на кондитерській фабриці, Л. Д. Плутницької на швейній фабриці № 1, К. Ф. Піхоти — однієї з найстаріших трудівниць консервного заводу ім. Кірова. За звання колективів комуністичної праці в 1958 році боролося 167 бригад[2], а наступного року — понад 500 бригад, змін, цехів. 102 з них вибороли це почесне звання. У місті трудилося також 226 послідовників В. І. Гаганової[3].

Виконуючи рішення XXII з'їзду КПРС, колективи трикотажної фабрики, вагонного депо і шкірвзуттєвого комбінату ім. Ф. Е. Дзержинського закликали трудящих перетворити Сімферополь на місто комуністичної праці, зразкового громадського порядку і високої культури. У ході змагання народилося багато чудових починань: рух під девізом: «Мій особистий вклад у будівництво комунізму», за повну механізацію допоміжних процесів, використання резервів, підвищення продуктивності праці, збільшення випуску промислової продукції на тих же виробничих площах тощо. Високих показників досягли слюсарі заводів: електромашинобудівного — В. С. Одеський, «Метровага» — М. Ф. Павлов, «Сільгоспдеталь» — Ю. Ф. Власов, робітниця швейної фабрики № 1 Є. Г. Шепотько, бригадир столярів БУ-120 М. М. Виноградов та інші ударники комуністичної праці. Наприкінці 1963 року вагонному депо, трикотажній фабриці, комбінату хлібопродуктів, а також 606 цехам, дільницям, змінам і бригадам присвоєно почесне звання колективів комуністичної праці. У змаганні під девізом «Учитися, працювати і жити по-комуністичному» в 1963 році брали участь понад 45 тис. чоловік. Близько 5 тис. трудящих міста завоювали звання ударників комуністичної праці[4].

Для широкого залучення передових робітників та інженерно-технічних працівників до розв'язання завдань технічного прогресу при міському комітеті партії створено Раду сприяння технічному прогресу (з 1969 року — технічно-економічна Рада), організовано школу комуністичного виховання майстрів та бригадирів. Важливу роль в удосконаленні виробництва відігравали громадські конструкторські бюро, бюро економічного аналізу, школи передового досвіду, створені на більшості промислових підприємств міста. Велику допомогу новаторам в оволодінні новими методами праці, освоєнні новітньої технології та удосконаленні засобів механізації і автоматизації подають створений 1948 року на базі Будинку науково-технічної пропаганди Кримський центр науково-технічної інформації і пропаганди та науково-технічна бібліотека, що відкрилася в 1961 році. Ініціатором впровадження у виробництво досягнень науки і техніки, передового досвіду виступив колектив електромашинобудівного заводу. У співдружності з ученими Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР конструктори та робітники заводу освоїли в 1965 році випуск чотирьох видів машин, у т. ч. нового електрозварювального перетворювача, який не поступається перед приладами, що їх випускають фірми Франції, Швеції, Чехословаччини.

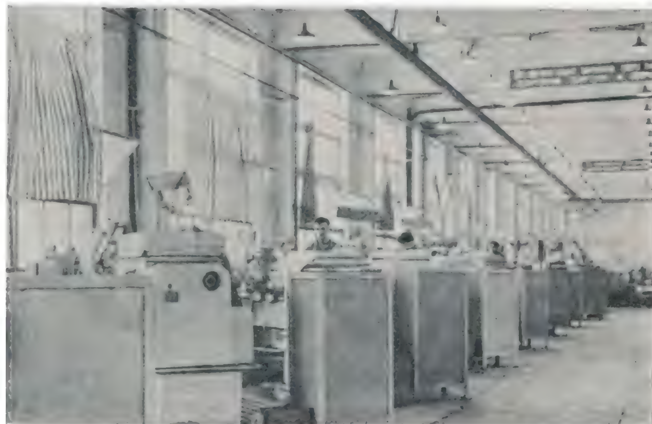
[1] Газ. «Кримська правда», 14 січня 1956 р.
[2] Кримський облпартархів, ф. 8, спр. 1, арк. 22.
[3] Кримський облдержархів, ф. 8, оп. 9, спр. 908, арк. 22.
[4] Кримський облпартархів, ф. 8, оп. 1, спр. 945, арк. 5, 21.

Протягом 1964—1965 рр. на заводах і фабриках міста встановлено 1320 одиниць технологічного обладнання, 30 потокових та конвейєрних ліній, модернізовано 230 верстатів. Від впровадження організаційно-технічних заходів та раціоналізаторських пропозицій зекономлено близько 5 млн. крб. Так, бригадир слюсарів комуніст В. К. Трощенков за час роботи на шкірвзуттєвому комбінаті ім. Дзержинського вніс 50 раціоналізаторських пропозицій, що забезпечило 100 тис. крб. економії. Обсяг промислового виробництва в місті 1965 року досяг 275 млн. крб.— на 60 проц. більше, ніж 1958 року, на 26 проц. зросла продуктивність праці.

До початку 70-х років Сімферополь перетворився на один з найбільших промислових центрів Кримської області. На всіх 87 підприємствах міста було зайнято 45 тис. чоловік, або в 2 з лишком рази більше, ніж 1940 року, валової продукції випущено в 11,2 раза більше, ніж 1940, і в 160 разів більше, ніж 1913 року (в порівняльних цінах). Промислові підприємства виробляли близько 800 різних видів машин, приладів, устаткування і товарів народного споживання. Понад 140 найменувань продукції відповідали кращим вітчизняним та зарубіжним зразкам. Вироби підприємств міста продавалися більш як у 30 країн Європи, Азії, Африки, Америки.

Характерною рисою розвитку промисловості Сімферополя в наші дні є неухильне зростання питомої ваги машинобудування та хімічної промисловості. Якщо 1958 року на підприємства цих галузей припадало 15,9 проц. випуску валової продукції, то 1971 — 32,7 процента.

Серед підприємств машинобудування та металообробки провідне місце належить заводові ім. В. В. Куйбишева. З 1960 року він спеціалізується на випуску складних автоматів та напівавтоматичних ліній для переробки й консервування м'ясних та молочних продуктів, риби, фруктів, овочів. Високопродуктивні автомати, що виготовляються на заводі, встановлено на багатьох консервних та харчових підприємствах Радянського Союзу й ряду зарубіжних країн. 1967 року став до ладу діючих один з найбільших у країні телевізійний завод, який 1972 року випустив 440 тис. телевізорів «Крим» першого класу.

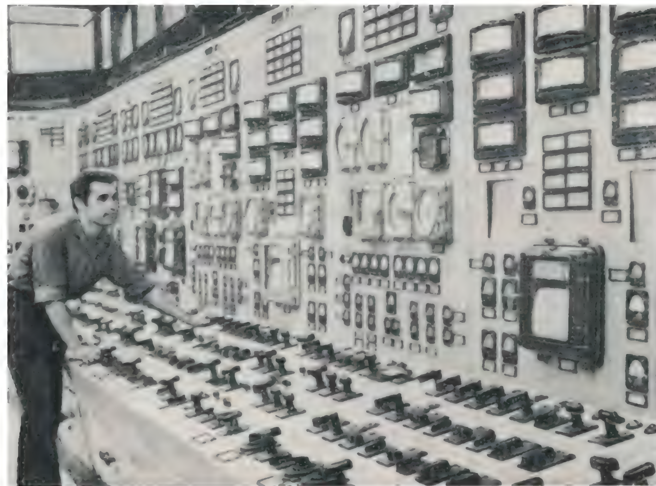
На заводі пластмасових виробів у Сімферополі. 1967 р.

Докорінно реконструйовані заводи «Сільгоспдеталь» і «Сантехпром» перетворилися на великі спеціалізовані підприємства. Перший випускає різальні частини для сільськогосподарських машин, другий — залізні вироби. Продукція заводу «Сільгоспдеталь» експортується майже в усі соціалістичні країни.

Провідним підприємством хімічної промисловості є завод пластмас на 2 тис. тонн виробів, споруджений у 1966—1968 рр. Свою основну продукцію — пластмасові деталі — він постачає електротехнічним підприємствам республіки. Далеко за межами Криму відома також продукція одного з найбільших у країні заводу побутової хімії.

Після введення в дію заводу залізобетонних виробів (1959 р.) широкого розвитку в місті набула промисловість будівельних матеріалів.

Біля головного пульту управління Сімферопольської ДРЕС ім. В. І. Леніна. 1970 р.

У харчовій промисловості, що посідає друге місце за обсягом валової продукції, союзне значення мають два консервні, два виноробні, тютюно-ферментаційний заводи та ефіролійний завод фірми «Кримська троянда».

Підприємства легкої промисловості виробляють близько половини валової продукції цієї галузі в Криму. Серед них один з найбільших на Україні шкірвзуттєвий комбінат та фабрики — дві трикотажні, ткацька, швейних і галантерейних виробів.

Після спорудження в 1956—1960 рр. Сімферопольської ДРЕС ім. В. І. Леніна, що є першою в Радянському Союзі будовою із збірних залізобетонних конструкцій, Сімферополь не відчуває нестачі в електроенергії. Спершу вона працювала на донецькому вугіллі, а з 1966 року переведена на кримський природний газ. Потужність Сімферопольської ДРЕС — 110 тис. квт.— удвоє перевищила загальну потужність усіх електростанцій Криму в 1940 році.

За роки післявоєнних п'ятирічок на велику галузь господарства міста перетворилося будівництво. 1972 року тут було зайнято 16,6 тис. чоловік, проти 4,7 тис. у 1958 році.

Виконуючи зобов'язання, взяті на честь 50-річчя Великого Жовтня та перетворюючи в життя рішення XXIII з'їзду КПРС, промислові підприємства міста уже до кінця 1967 року виробили надпланової продукції на 36 млн. крб. За рахунок впровадження прогресивних технологічних процесів, удосконалення конструкцій, раціонального витрачання сировини в 1966—1967 рр. зекономлено 2,5 тис. тонн металу, 10,2 тис. тонн умовного палива, 26 млн. квт-год. електроенергії. «Совість робітника — кращий контролер!» — цей девіз боротьби за підвищення якості виробів став головним у соціалістичному змаганні багатьох колективів заводів і фабрик міста[1]. За високі показники, досягнуті в змаганні на честь 50-річчя Великого Жовтня, колективу комбінату хлібопродуктів присуджено пам'ятний Червоний прапор ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та Укрпрофради. 12 колективам вручено пам'ятні Червоні прапори обкому партії, облвиконкому, облпрофради; 940 передовиків виробництва нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу, в т. ч. орденом Леніна бригадира слюсарів шкірвзуттєвого комбінату В. К. Трощенкова, бригадира будівельного управління № 1 С. В. Кузовкова, бригадира локомотивного депо І. М. Ізмайлова, майстра вагонного депо В. І. Польового, робітника м'ясокомбінату А. П. Єгорова, директора винозаводу № 1 О. В. Мітіна[2]. Успішно виконали сімферопольці соціалістичні зобов'язання на честь 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Достроково, до 5 листопада 1970 року, завершено восьмий п'ятирічний план по загальному обсягу промислового виробництва. Рівня продуктивності праці, запланованого на кінець п'ятирічки, досягнуто уже в квітні 1969 року. За 5 років обсяг промислового виробництва подвоївся і становив 1970 року 550 млн. крб., а обсяг будівельно-монтажних робіт — 81 млн., проти 50,4 млн. у 1965 році.

Предметом особливого піклування партійних організацій і виробничих колективів стає технічне переозброєння підприємств, впровадження наукової організації праці та підвищення ефективності виробництва. 1970 року темпи зростання обсягів промислового виробництва і продуктивності праці перевищили темпи 1969 року відповідно в 1,5—2 рази. Значно поліпшилися якісні показники. Приріст обсягу промислової продукції на 88 проц. забезпечено за рахунок підвищення продуктивності праці. Успішно впроваджувалася нова система планування та економічного стимулювання.

За високі показники в ювілейному змаганні Ленінськими Почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС нагороджені колективи сімферопольського механічного заводу «Сантехпром», ком-

---

[1] Газ. «Крымская правда», 2 листопада 1967 р.

[2] Кримський облпартархів, ф. 8, оп. 1, спр. 10, арк. 7, 8.

бінату хлібопродуктів, ордена Трудового Червоного Прапора управління будівництва Північно-Кримського каналу ім. 50-річчя Комсомолу України і тресту «Кримсільбуд»[1]. 5 колективів відзначені почесними грамотами ЦК КП України, Президії Верховної Ради і Ради Міністрів УРСР та Укрпрофради[2]. До Ленінської книги трудової слави Кримської області занесено колективи 9 підприємств та організацій міста, а також 11 передовиків праці[3]. Понад 16 тис. трудівників міста удостоєні ювілейної медалі «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна».

У 8-й п'ятирічці за трудові успіхи орденами та медалями Радянського Союзу нагороджено 825 сімферопольців, у т. ч. 14 — орденом Леніна. Серед них О. І. Авдєєв — бригадир пересувної механізованої колони тресту «Кримсільспецбуд», О. Ф. Биков — бригадир електрослюсарів заводу пластмас, О. М. Балов — бригадир БМУ-10 тресту «Кримводбуд», Я. В. Лінченко — бригадир слюсарів хлібокомбінату, П. А. Третякова — бригадир швейної фабрики ім. Н. К. Крупської. 39 чоловік удостоєні ордена Жовтневої Революції.

Здійснюючи рішення XXIV з'їзду КПРС, міський і районні комітети партії, первинні партійні організації розгорнули велику організаторську та масово-політичну роботу серед трудящих міста, мобілізуючи їх на гідну зустріч 50-річчя створення СРСР і дострокове виконання завдань 9-ї п'ятирічки. На засіданнях бюро міськкому, райкомів партії, їх пленумах та міських активах систематично обговорювалися питання підвищення продуктивності праці, якнайефективнішого використання виробничих потужностей, зниження собівартості та поліпшення якості продукції. Внаслідок планомірної роботи щодо прискорення технічного прогресу на промислових підприємствах міста в 1971 році змонтовано і здано в експлуатацію 36 автоматичних та потоково-технологічних ліній, встановлено нових та модернізовано понад 500 одиниць технологічного обладнання, впроваджено 600 заходів НОП з річним економічним ефектом понад 1 млн. крб. Широку підтримку дістало змагання за дострокове виконання особистих завдань 9-ї п'ятирічки, що розгорнулося з ініціативи трудящих Москви та Ленінграда. Делегат XXIV з'їзду КП України токар заводу продовольчого машинобудування ім. В. В. Куйбишева А. І. Дерюгін зобов'язався виконати особисту п'ятирічку за 4, понад 500 передових робітників швейної фабрики ім. Н. К. Крупської — за 3,5—4 роки. 1972 року підприємства міста успішно виконали завдання і соціалістичні зобов'язання на честь 50-річчя утворення СРСР. Достроково завершивши річний план, вони реалізували надпланової продукції на 12,3 млн. карбованців[4]. Колективи заводу продовольчого машинобудування ім. В. В. Куйбишева, ордена Трудового Червоного Прапора управління будівництва Північно-Кримського каналу, тресту «Кримсільспецбуд», Кримської дистанції цивільних споруд Придніпровської залізниці, що добилися найвищих результатів, нагороджені ювілейним Почесним знаком ЦК КПРС, Президії Верховної Ради, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС[5].

Ювілейною Почесною грамотою ЦК КП України, Президії Верховної Ради, Ради Міністрів УРСР та Укрпрофради відзначені колективи Сімферопольського заводу пластмас, спеціалізованого управління № 234, «Мехмонтаж» тресту «Південхіммонтаж», шкіргалантерейної фабрики та ін., Сімферопольському телевізійному заводу присвоєно найменування — 50-річчя СРСР[6].

Розв'язуючи безпосередні завдання щодо збільшення випуску та поліпшення якості продукції, колективи підприємств міста подають постійну допомогу трудівникам підшефних колгоспів та радгоспів Сімферопольського, Сакського та Первомай-

[1] Газ «Правда Украины», 7 квітня 1970 р.
[2] Газ. «Правда Украины», 9 квітня 1970 р.
[3] Газ. «Крымская правда», 17 квітня 1970 р.
[4] Газ. «Крымская правда», 13 січня 1973 р.
[5] Газ. «Крымская правда», 15 січня 1973 р.
[6] Газ. «Крымская правда», 15 січня 1973 р.

Член Політбюро ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів Української РСР В. В. Щербицький на Сімферопольському заводі телевізорів. Листопад 1971 р.

ського районів. Особливо зміцніли ділові зв'язки між колективами підприємств та працівниками сільського господарства після липневого (1970 р.) Пленуму ЦК КПРС. У 1971—1972 рр. в сільській місцевості області прокладено 75 км шляхів з твердим покриттям, господарствам підшефних районів передано різних матеріалів та обладнання на суму близько 1 млн. крб. Колектив заводу ім. В. В. Куйбишева допоміг радгоспові ім. М. В. Фрунзе Сакського району механізувати тваринницькі ферми, збудувати тепличне господарство. Інженерно-технічні працівники заводу «Сільгоспдеталь» готували токарів, фрезерувальників, стругальників для радгоспу «Заповітне» Сімферопольського району. В тісному контакті з колгоспами та радгоспами області працюють заводи «Сантехпром», виноробного устаткування та інші.

Промисловість міста, становлячи нерозривну частину єдиного народногосподарського комплексу країни, неухильно розширює економічні зв'язки з іншими містами України й братніх союзних республік. Яскравим прикладом цього є Сімферопольський телевізійний завод ім. 50-річчя СРСР, який одержує вузли й деталі для телевізорів з Москви, Ленінграда, Львова, Горького, Ульяновська, Риги, Вітебська, Пензи. Велику допомогу в підготовці кадрів подає підприємству Московський телевізійний завод.

Міцні зв'язки з підприємствами Херсона, Кременчука, Ростова-на-Дону, Таганрога, Сизрані та Люберців підтримує завод «Сільгоспдеталь». Сімферопольські заводи продовольчого та виноробного машинобудування постачають автоматичні лінії, преси, насоси і фільтри консервним і виноробським підприємствам Російської Федерації, Білорусії, Молдавії, Грузії, Вірменії, Таджикистану, Узбекистану, Латвії, Литви, Естонії. У свою чергу, машинобудівні та металообробні заводи Сімферополя одержують метал із Дніпропетровська, Донецька, Магнітогорська, Караганди та інших міст. Для підприємств легкої промисловості Сімферополя надсилають свою продукцію багато міст країни, зокрема тканини — Іваново, Херсон, Калінін, Чернігів, Краснодар, Київ, штучну шкіру — Рига й Таллін.

За післявоєнний час Сімферополь значно розширив свої межі в усіх напрямках. Вздовж Салгиру місто простяглося більш як на 9 км, а з північного сходу на південний захід — на 11 км. На його розвиток, планування та забудову впливає створене в 1952—1956 рр. водосховище площею понад 30 га з середньою глибиною 11 метрів. Це величезне прісне озеро, розташоване на південний схід від міста в долині Салгиру. Завдяки новому водосховищу різко поліпшилося водопостачання міста. А береги «Сімферопольського моря» (так називають його сімферопольці) стали улюбленим місцем відпочинку. 1969 року споруджено також Партизанське водосховище з потужним водоводом на річці Альмі.

1954 року за проектом члена-кореспондента Академії архітектури СРСР О. М. Душкіна в місті збудовано новий залізничний вокзал. 1961 року стала до ладу перша в Радянському Союзі гірська тролейбусна траса Сімферополь—Алушта. Згодом її було продовжено до Ялти. Траса зв'язала обласний центр та Сімферопольський аеропорт з курортами Південного берега зручним, швидким і дешевим транспортом. 1950 року відкрився рух на автомагістралі Сімферополь—Харків—Москва. Першокласні повітряні лайнери ТУ-104, ТУ-134, ТУ-154, ІЛ-18 обслуговують десятки авіаліній, що проходять через місто. З 1969 року вертоліт курсує між Сімферополем і Ялтою, Феодосією, Судаком. Автобусне сполучення забезпечує зв'язок центру з усіма околицями та пригородами, а також з містами і селами

області. Таксомоторний парк Сімферополя — найбільший у Криму, в ньому налічується 480 легкових машин, з них 200 обслуговують місто.

За післявоєнний період житлова площа обласного центру зросла більш як у три рази. На початок 1970 року вона становила 2594,5 тис. кв. метрів проти 1805,4 тис. у 1960 році[1]. За роки восьмої п'ятирічки здано в експлуатацію понад 300 тис. кв. метрів житлової площі[2]. Ще вищими темпами розгорнулось житлове будівництво в дев'ятій п'ятирічці. Тільки за 1971—1972 рр. житловий фонд збільшився на 160 тис. кв. метрів.

Там, де була непоказна Фонтанна площа, створено красиву й простору площу ім. В. І. Леніна. Напередодні 50-річчя Великого Жовтня тут відкрито величний пам'ятник вождю трудящих В. І. Леніну. Площу оточують п'ятиповерховий будинок Рад, будинки профспілок і будбанку, нове приміщення Українського музично-драматичного театру. Реконструйована вулиця ім. Кірова перетворилася на двокілометровий центральний проспект. На колишніх північній, північно-західній та південно-західній околицях міста виросли нові житлові масиви, забудовані п'ятиповерховими будинками, що мають усі сучасні вигоди. Споруджено нові навчальні корпуси медичного інституту, виросло містечко сільськогосподарського інституту на Московському шосе. Багатшим стало зелене вбрання обласного центру. На місці старого колгоспного ринку 1958 року руками комсомольців та молоді створено красивий парк, де встановлено пам'ятник К. А. Треньову. Поруч з автовокзалом зеленіє студентський парк, а в ньому височить кінотеатр «Мир». Біля Салгиру і в районі нової забудови по вулицях Гагаріна й Київській на 48 га розкинувся новий парк культури та відпочинку. У дитячому парку, відкритому 1958 року, влаштовано численні атракціони, зведено новий Палац піонерів. Навколо водосховища створено лісопарк (Першотравневе лісництво). Усі роботи щодо розширення зелених зон міста проводяться за широкою участю населення. Тільки в роки 8-ї п'ятирічки площа насаджень загального користування в розрахунку на одного жителя подвоїлася і на початок 1972 року становила 15,6 кв. метрів.

Розширюється та поліпшується комунальне господарство. Перша черга зливової каналізації врятувала центр Сімферополя від руйнівних струмків, що спадали з навколишніх височин. Зовсім незамощені або вкриті колись бруківкою тротуари та мостові багатьох вулиць тепер заасфальтовано. Впорядковуються береги Салгиру.

Сімферопольці користуються послугами понад 150 ательє, ремонтних майстерень різного профілю, перукарень, фотоательє, лазень. Побудовано готель «Україна», будинок побуту, 3 комбінати побутового обслуговування, двоповерхову жіночу перукарню «Будинок краси». 1968 року здано в експлуатацію механічну пральню, а 1972 — завод для ремонту побутових приладів — «Ремпобуттехніка».

1958 року стала до ладу потужна міжобласна газороздавальна станція. До 1965 року в квартирах сімферопольців було 1894 газобалонні установки, а 1972 — 48 тис. З 1966 року, коли до міста підведено природний газ, прокладено 70 км газопроводу, газифіковано 20 тис. квартир трудящих.

Сімферополь — головний торговельно-розподільчий центр Криму, де розташовано понад 3 десятки різних збутових баз обласного, міжрайонного та міського значення. Напередодні 47-ї річниці Великого Жовтня відкрито центральний універсальний магазин — одне з найбільших торговельних підприємств міста. До Ленінського ювілею завершено будівництво універмагу і в новому районі міста — на розі вулиць Київської та Кечкеметської. У середині 1972 року в місті працювало 352 магазини.

У Сімферопольському аеропорту. 1970 р.

[1] Газ. «Крымская правда», 20 січня 1971 р.
[2] Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Одесса, 1972, стор. 117.

Зростає мережа підприємств громадського харчування. 1970 року налічувалося 359 їдалень, кафе та ресторанів на 18,9 тис. місць, або втроє більше, ніж у 1958 році. Всього в торгівлі працює близько 12 тис. чоловік, у т. ч. понад 2,5 тис. з вищою та середньою спеціальною освітою. Удосконалюється культура торгівлі, зокрема поширено продаж напівфабрикатів та розфасованих товарів, вільний доступ до полиць з продуктами та промисловими виробами.

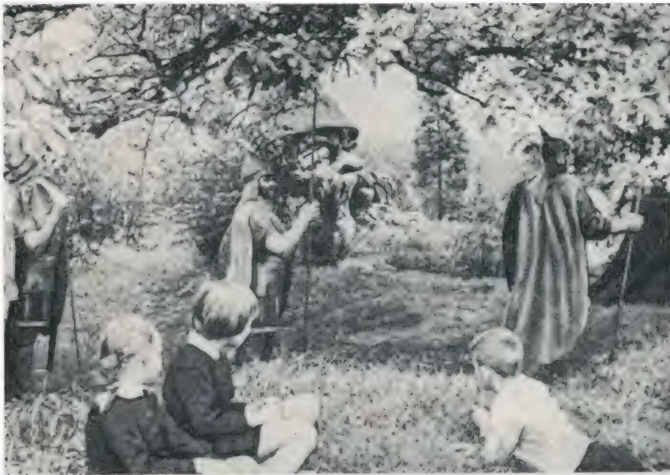
Невід'ємною рисою життя трудящих є неухильне зростання їх матеріального добробуту. На 1 липня 1973 року 153 319 вкладників заощаджували в ощадкасах міста 117 946 тис. крб. Рік у рік зростає реальна заробітна плата трудящих. Характерний приклад сім'ї робітника авторемонтного заводу В. О. Юхаліна, який працює на підприємстві ковалем з 1947 року. Сім'я його складається з 4 чоловік. Дружина — медсестра обласної лікарні ім. М. О. Семашка За останні п'ять років дочка й син Юхаліних закінчили середню школу. Дочка стала диспетчером в автогосподарстві, син навчається в Сімферопольському художньому училищі. Грошові доходи родини за 5 років зросли в 1,5 раза і 1973 року становили 300 крб. на місяць. У 1971 році родина одержала нову впорядковану квартиру з 3-х кімнат. Син і дочка Юхаліних у піонерському віці відпочивали в піонерських таборах, а батько кожні два роки одержує безплатні путівки до санаторію. Сім'я передплачує 3 газети, 4 журнали, має бібліотеку — понад 500 книг.

Рік у рік підвищується рівень медичного обслуговування населення. На утримання закладів охорони здоров'я тільки 1972 року витрачено 7,2 млн. крб.— у 2,5 раза більше, ніж у 1958 році. На початок 1972 року в місті було 32 лікувальні заклади: лікарні, поліклініки, диспансери, пологові будинки, жіночі й дитячі консультації. За 20 років (1950—1970 рр.) кількість лікарняних ліжок більш як подвоїлась. 1972 року на кожні 10 тис. населення припадало 180 ліжок. На варті здоров'я трудящих — 1838 лікарів і 3205 чоловік середнього медичного персоналу.

1972 року у місті налічувалося 16 ясел, 95 дитячих садків та комбінатів. Велику повагу городян заслужили лікар-педіатр Герой Соціалістичної Праці М. О. Воронцова, завідуюча терапевтичним відділенням тубдиспансеру Н. О. Шимченок нагороджена орденом Леніна, заслужені лікарі Української РСР О. Г. Бобилєва, Г. Д. Видрицька, М. Г. Прокопенко та інші.

Серед трудящих міста, особливо молоді, дедалі популярнішими стають фізична культура і спорт. Обладнано десятки спортмайданчиків, один з найкращих у країні велотрек, спортивні зали, є 4 стадіони, у т. ч. «Локомотив» на 26 тис. місць. 6 добровільних спортивних товариств об'єднували в 1972 році 152 фізкультурні колективи (55 тис. чоловік). У Сімферополі — 76 майстрів спорту. 1967 року відкрито будинок технічного навчання ДТСААФ.

Примітною рисою культурного будівництва є швидке піднесення загальноосвітнього рівня трудящих. Якщо до Великої

Куточок казок у дитячому парку Сімферополя. 1970 р.

Новий універмаг у Сімферополі. 1970 р.

Сімферопольці відпочивають на перевалі. Лютий, 1970 р.

Жовтневої соціалістичної революції майже половина сімферопольців була неписьменною, то за переписом 1970 року на 249 тис. жителів вищу освіту мали 19 251 чоловік, незакінчену вищу — 6895, середню спеціальну — 24 706, середню загальну — 48 137. Поліпшилося матеріально-технічне забезпечення шкіл. 1972 року на народну освіту із міського бюджету витрачено 8,6 млн. крб., або в 2,5 раза більше, ніж у 1958 році. На ці асигнування утримувалося 40 загальноосвітніх шкіл, де навчалося 32,4 тис. учнів, 8 шкіл робітничої молоді з числом учнів 3,9 тисяч. Понад 2 тис. чоловік налічує загін учителів, яким довірено справу навчання та комуністичного виховання підростаючого покоління. У 40 школах з ініціативи комсомольців створені ленінські громадські музеї, кімнати та кутки. Ради музеїв ведуть листування зі старими більшовиками — ветеранами Великого Жовтня, з діячами міжнародного комуністичного і робітничого руху. Майже в усіх школах створено краєзнавчі музеї та кутки, а також музеї й кутки, присвячені видатним діячам Комуністичної партії, героям громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Є 26 шкільних картинних галерей. Широкого розвитку набула дитяча художня самодіяльність. До послуг юних сімферопольців — чудовий Палац піонерів, відкритий 1970 року, дитячі технічна й туристсько-екскурсійна станції, станція юних натуралістів, 5 дитячих спортивних та 4 музичні школи.

Понад 100 учителів міста за самовіддану працю нагороджені орденами і медалями. Ордена Леніна удостоєна вчителька Л. І. Гордєєва, 10 учителям присвоєно звання заслуженого вчителя УРСР. Серед них викладачі суспільствознавства Г. С. Єрмушкін, хімії — Н. І. Писаренко, вчителька молодших класів Г. Ф. Тушевська та ін. Понад 300 вчителів — відмінники народної освіти.

Спеціалістів середньої кваліфікації готують 7 технікумів — харчової промисловості, кооперативний, залізничного транспорту, будівельний, автошляховий, торговельний, громадського харчування, а також музичне, художнє та медичне училища, культосвітня школа. У середніх спеціальних навчальних закладах вчиться близько 10 тис. учнів. Робітників високої кваліфікації готують 6 професіонально-технічних училищ.

У 3 вищих навчальних закладах Сімферополя на стаціонарі та заочних відділеннях — понад 16 тис. студентів. Рік ювілею Союзу РСР для Сімферополя ознаменований важливою подією — на базі педагогічного інституту створено Сімферопольський державний університет ім. М. В. Фрунзе, на восьми факультетах якого навчається близько 6 тис. студентів, у т. ч. 3 тис. на стаціонарі. На 42 кафедрах — 22 доктори наук та професори, 125 кандидатів наук і доцентів. На базі електронно-обчислювальних машин, переданих Академією наук УРСР математичному факультету, в університеті створено обчислювальний центр.

На великі вузи перетворилися медичний та сільськогосподарський інститути. 1966 року почав працювати будівельний факультет Севастопольського приладобудівного інституту. Функціонує філіал Донецького інституту радянської торгівлі. Щороку вузи міста випускають понад 1500 лікарів, учителів, інженерів та агрономів, які їдуть до різних куточків нашої країни. Далеко за межами Криму відомі імена сімферопольських учених. Серед них професори, доктори медичних наук Є. І. Захаров, В. В. Бобін, Б. П. Хватов, Н. С. Азарова, Г. В. Троїцький, К. Д. П'яткін, Н. І. Корольова, доктор геолого-мінералогічних наук Я. Д. Козін, завідуючий гельмінтологічною лабораторією університету, доктор біологічних наук С. Л. Делямуре, доктор філологічних наук, лінгвіст О. І. Германович.

Доктор медичних наук Н. С. Азарова. Сімферополь, 1959 р.

Значну науково-дослідну роботу ведуть Інститут мінеральних ресурсів Міністерства геології СРСР, Кримське відділення Інституту археології Академії наук УРСР, філіали Проектно-конструкторського виноробського інституту та Інституту будівельних матеріалів і виробів Держбуду УРСР, «КримНДІпроект», Південна комплексна геологічна експедиція, відділ сейсмології Інституту геофізики і сейсмічна станція Академії наук УРСР, Всесоюзний інститут ефіроолійних культур та три дослідні станції.

Величезна роль у комуністичному вихованні трудящих належить колективові творчих працівників — письменників, журналістів, художників, об'єднаних у обласні відділення спілок письменників, художників, журналістів УРСР. Кримська організація Спілки письменників України налічує 35 членів. Керує нею М. В. Глушко — автор відомих повістей та романів «Живі двічі», «Нічний тролейбус», «Це мій син» та ін. Популярними є твори й інших письменників-сімферопольців: поета-сатирика О. К. Малина, поетів О. А. Лесіна, Б. Є. Сермана. У видавництвах нашої країни вийшло понад 20 книг для дітей поета В. Н. Орлова. А. І. Мілявський — лікар за професією, доктор медичних наук, відомий також і як драматург. Його п'єса «Тінь у провулку» йде на сценах багатьох театрів країни.

Добре відомі кримському читачеві твори О. Г. Кріштоф, М. Г. Мигунової, А. Н. Чуксіна, В. Дубровського, В. Д. Невінчаної та Д. С. Черевичного. Багато пише для дітей письменниця В. Г. Михайлова. У Сімферополі працюють перекладачі П. А. Дегтярьов та М. Л. Грунін, плідно трудяться критики і літературознавці В. С. Вихров, М. І. Новикова, О. І. Губар.

Крім художньої літератури, кримське видавництво «Таврія» випускає книги про досвід роботи партійних, радянських профспілкових та господарських організацій Криму й Херсонської області, а також туристичну й краєзнавчу літературу — всього щорічно 130—140 назв загальним тиражем близько 5 млн. примірників. Такі книги, як «Роки боротьби і перемог», «Дорогою тисячоліть», відзначені дипломами і грамотами всесоюзних конкурсів.

Чимало творів живопису, графіки та скульптури російських дореволюційних та радянських художників і графіків зібрано у Сімферопольському художньому музеї. Широко представлена тут творчість кримських художників М. С. Барсамова, М. О. Волошина, К. Ф. Богаєвського, К. О. Прохорова, С. Г. Мамчича, О. В. Грачова, Ф. З. Захарова, В. А. Апановича, В. Д. Бернадського, М. Ф. Бортникова та ін. З 1944 року в Сімферополі жив художник-графік М. М. Щеглов (1885—1955). Кримське видавництво випустило велику кількість його плакатів і сатиричних листівок. У Сімферополі працюють 56 художників, об'єднаних у Кримську організацію Спілки художників УРСР. За останні роки найбільш значні тематичні твори великого ідейного звучання, що експонувалися на виставках, присвячених 50-річчю Радянської влади, 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, XXIV з'їздові КПРС та 50-річчю утворення СРСР, створені художниками В. Д. Бернадським, С. С. Владимировим, М. Ф. Бортниковим, Л. В. Лабенком, скульпторами Л. С. Смерчинським, В. В. Петренком. Звертали на себе увагу полотна заслужених діячів мистецтв УРСР М. П. Крошицького, К. О. Прохорова, А. З. Каца, плакати художника А. І. Лейна. Уродженцями Сімферополя є живописець-графік Я. О. Басов, графік Е. М. Грабовецький. У Кримському обласному російському драматичному театрі ім. М. Горького плідно працює заслужений діяч мистецтв УРСР художник М. І. Янковський. Великий успіх мала у сімферопольців пересувна виставка західно-

європейського мистецтва XV—XIX ст., творів із Ермітажу, розгорнута в лютому 1972 року.

Добрі відгуки на багатьох обласних виставках одержали роботи сімферопольських народних умільців — майстрів декоративно-прикладного мистецтва В. С. Роїк, Л. П. Драгуша, Л. П. Дудар, В. Сорокіна, О. М. Василенка, М. О. Чілікова, Л. І. Прибиткіна.

Російський радянський письменник П. А. Павленко. 1946 р.

Великий успіх у глядачів має творчий колектив Кримського російського драматичного театру ім. М. Горького. Палкі симпатії кримських глядачів завоював обласний український музично-драматичний театр, відкритий 1955 року. У театрах міста працюють заслужені артисти УРСР О. О. Голобородько, П. П. Литвиненко, С. П. Морозов, С. І. Корнікола, Є. О. Тарасов, Є. М. Сергєєва, Є. Х. Франчук, В. І. Франчук, О. О. Григораш, М. І. Андрусенко, В. В. Жадановський, Н. М. Сороката.

Незмінною любов'ю глядачів користується міський цирк, вистави якого відбуваються в новому сучасному приміщенні. Дітей приваблюють спектаклі театру ляльок. 1972 року в Сімферополі створено Державний жіночий вокально-хореографічний ансамбль «Таврія», яким керує народна артистка СРСР Л. Д. Чернишова.

Розширюються культурні зв'язки Сімферополя з іншими містами України та братніх союзних республік. Тепло зустрічають сімферопольці театральні колективи й концертні групи Київського Державного академічного українського театру ім. Івана Франка, Київського державного академічного російського драматичного театру ім. Лесі Українки, Київського, Харківського, Донецького, Львівського, Саратовського, Свердловського державних академічних театрів опери та балету, Краснодарського крайового театру драми тощо.

Сімферопольці пишаються своїми земляками, серед яких такі відомі радянські композитори та музичні діячі, як Н. І. Чулакі, заслужений діяч мистецтв РРФСР, професор Московської консерваторії, директор Великого театру СРСР, автор балету «Удаваний жених» та «Юність», ряду симфоній і кантат, хорового циклу «Ленін з нами»; Х. С. Кушніров, професор Ленінградської консерваторії, заслужений діяч мистецтв Вірменської та Узбецької РСР, автор творів для органа, хору та ін., ряду праць з історії й теорії вірменської музики; композитор З. А. Левіна — автор музики до горьківської «Пісні про буревісника», багатьох романсів і пісень; заслужений артист РРФСР, виконавець популярних радянських пісень В. О. Бунчиков.

Культосвітню роботу ведуть 16 кінотеатрів, половина яких збудована за останні роки в нових районах міста, а також 27 будинків культури та клубів. Драматичному колективу при обласному Будинку вчителя 1962 року присвоєно звання народного театру.

Художня самодіяльність Сімферополя — справді масова. Так, у міському огляді, присвяченому 50-річчю утворення СРСР, взяло участь 957 самодіяльних колективів та понад 1,8 тис. індивідуальних виконавців, всього 30,5 тис. чоловік. Високої виконавчої майстерності досягли лауреати республіканського огляду художньої самодіяльності — народні хорові колективи капели будинку культури залізничників та профспілок міста, народні ансамблі танцю медичного інституту, будинку культури залізничників, гарнізонного будинку офіцерів. На республіканському фестивалі самодіяльного мистецтва, присвяченому 50-річчю утворення СРСР, хоровим капелам — «Октава», обласної Ради профспілок та будинку культури залізничників, солістам М. М. Никонову й В. В. Соловйову присуджено диплюми 1-го ступеня та золоті медалі. Багато колективів та окремих виконавців відзначені срібними й бронзовими медалями.

13 будинків культури й клубів міста встановили постійне шефство над радгоспами та колгоспами області. Традиційними стали виїзди агіткультбригад для куль-

турного обслуговування трудівників полів під час посівної та збиральної кампаній.

На початок 1972 року в місті працювало 20 державних бібліотек з книжковим фондом понад 1,5 млн. примірників та 141 відомча з фондом понад 1 млн. примірників. Одним з найбільших книгосховищ Криму є обласна бібліотека ім. Івана Франка, що має понад 605 тис. книжок. Унікальним зібранням наукової літератури про Крим є бібліотека «Тавріка» при обласному краєзнавчому музеї.

Важливим показником зростання духовної культури трудящих міста є збільшення продажу книг та передплати на газети й журнали. 1972 року продано книг на 1241 тис. крб., або на 44,5 проц. більше, ніж чотири роки тому. Передплата на періодичну літературу тільки за цей час зросла з 246 тис. до 346 тис. примірників. Якщо 1968 року на тисячу жителів міста передплачувалося 1093 примірники газет і журналів, то 1972 року — 1245.

1959 року став до ладу телевізійний центр, а з 1962 року сімферопольці дивляться телевізійні програми Москви, з 1972 — Києва. Працює обласна радіомовна станція.

Одним з центрів ідейно-теоретичної підготовки кадрів є вечірній університет марксизму-ленінізму, на трьох факультетах якого у 1971/72 році навчалося 1600 чоловік. Вищі дворічні економічні курси при міськкомі партії за 6 років закінчило понад 800 чоловік — керівних працівників підприємств, будов і транспорту. У місті — 20 народних університетів та 21 постійно-діючий агітпункт. Працюють 216 лекторіїв на підприємствах і в установах, університети культури — при медичному та сільськогосподарському інститутах, у музичному училищі, університети «Здоров'я» — при будинку санітарної освіти, «Майбутнього воїна», «Героїки та патріотизму» — при гарнізонному будинку офіцерів, технічного прогресу — при шкірвзуттєвому комбінаті ім. Дзержинського. У міському відділенні товариства «Знання» налічується 2,5 тис. чоловік.

Значний вклад у справу патріотичного виховання трудящих вносить міська організація Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури. У її складі — 123 колективні та понад 55 тис. індивідуальних членів. Тільки за останні два роки з ініціативи і на кошти міської організації товариства встановлено десятки меморіальних дощок на вулицях міста, названих іменами М. В.Фрунзе, П. Ю. Дибенка, І. Ф. Федька, Ю. П. Гавена та інших визначних людей, споруджено меморіальний комплекс на місці масового знищення радянських громадян німецько-фашистськими загарбниками в 1941—1944 рр. у районі урочища Дубки. Реставровано пам'ятку археології — печеру Чокурча.

Пам'ятник П. Ю. Дибенку в Сімферополі. 1968 р.

Партійні, радянські та громадські організації міста приділяють особливу увагу інтернаціональному вихованню трудящих, розвитку дружніх зв'язків з соціалістичними країнами. 1963 року між трудящими Сімферополя та жителями угорського міста Кечкемет підписано угоду про дружні зв'язки. Міста-побратими обмінюються делегаціями, діляться досвідом господарського та культурного будівництва. Колективи підприємств Сімферополя допомагають своїм угорським друзям впроваджувати у виробництво нові, прогресивні технологічні процеси. З 1965 року в Сімферополі працює обласне відділення Українського товариства радянсько-угорської дружби, функціонує клуб радянсько-чехословацької дружби. У Кримському медичному інституті навчається понад 150 студентів із 29 країн Африки, Азії, Латинської Америки. У 1967—1970 рр. 106 випускників-іноземців здобули дипломи лікарів, окремі з них захистили кандидатські дисертації[1].

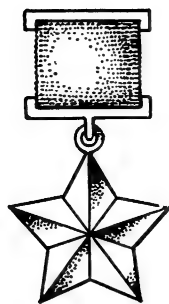
[1] Газ. «Крымская правда», 1 липня 1970 р.

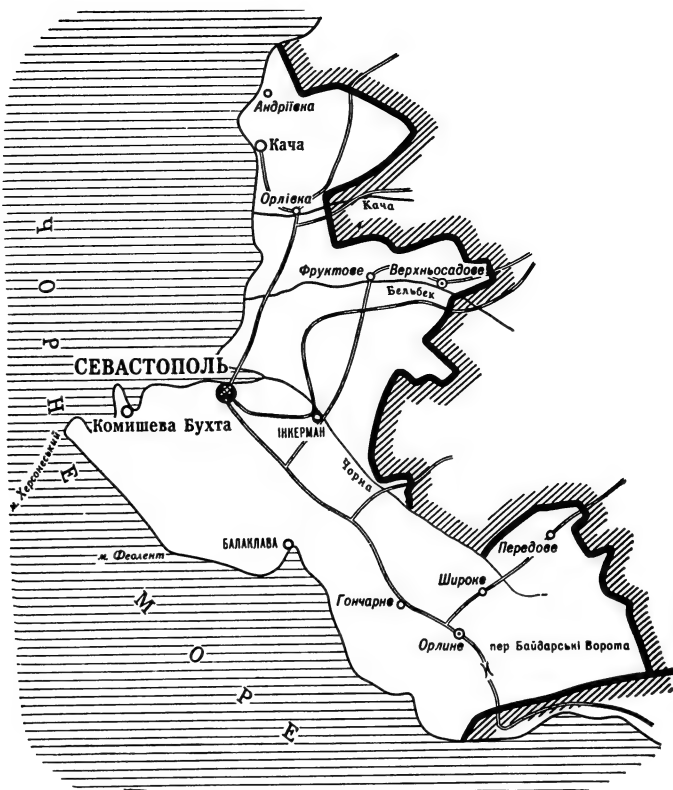
Успіхи в господарському будівництві, підвищенні матеріального добробуту та культурного рівня трудящих міста досягнуто під керівництвом Комуністичної партії. Міська партійна організація на початку 1972 року об'єднувала 617 первинних організацій, у яких налічувалося понад 22 тис. комуністів. Близько 10 тис. з них працювали на підприємствах промисловості, транспорту, зв'язку і на будівництві. У місті 392 комсомольські організації, які об'єднують понад 37 тис. юнаків та дівчат. 165 тис. робітників та службовців налічують у своїх рядах 1019 профспілкових організацій міста.

До складу Сімферопольської Ради депутатів трудящих обрано 172 комуністи та 178 безпартійних активістів. Безпосередньо в промисловості, на транспорті, на будовах працюють 245 депутатів, з них 167 за бойові й трудові подвиги удостоєні орденів і медалей СРСР, а почесний громадянин міста Н. А. Симоненко (колишній начальник вагонного депо станції Сімферополь) — звання Героя Соціалістичної Праці.

Завдяки повсякденному піклуванню Комуністичної партії, безустанній наполегливій праці радянських людей досягнуто видатних успіхів у піднесенні економіки і культури міста. 1966 року Радянським урядом затверджено генеральний план дальшої забудови та розвитку Сімферополя. Уже в дев'ятій п'ятирічці в головній промисловій зоні міста буде завершено будівництво машинобудівного заводу, домобудівного комбінату, шкіргалантерейної фабрики, поліграфічного комбінату, пивоварного заводу та хлібокомбінату. У ці ж роки виростуть нові приміщення Українського музично-драматичного театру, 2 готелів, нових шкіл, дитячих садків, об'єкти побутового обслуговування населення. До кінця п'ятирічки майже в усі комунальні квартири прийде природний газ. Будуть упорядковані та реконструйовані десятки вулиць, прокладено 82 км шляхів, понад 30 км тротуарів, значно розшириться площа зелених насаджень. На місто комуністичної праці, високої культури, зразкового громадського порядку прагнуть перетворити обласний центр сімферопольці. У їх самовідданій праці в ім'я побудови комунізму яскраво проявляються ідеали дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму, радянського патріотизму.

Л. І. ВОЛОШИНОВ, В. С. ГОРЯКІНА, І. Т. ТВЕРДОХЛЄБОВ, К. М. ШАМКО

СЕВАСТО́ПОЛЬ — МІСТО ГЕРОЙ

Севастополь — місто республіканського підпорядкування, великий морський порт, важливий промисловий, науковий та культурний центр півдня України. Розташований у південно-західній частині Криму, на горбистій місцевості, порізаній численними бухтами. Вузол морських, автомобільних та місцевих залізничних шляхів. Відстань до Москви — 1550 км, до Києва — 1060 км. Населення — 251,5 тис. чоловік.

У місті — три райони: Ленінський, Нахімовський та Балаклавський. Севастопольській міській Раді депутатів трудящих підпорядковано також Качинську та Комишево-Бухтинську селищні Ради, Верхньосадівську та Орлинівську сільські Ради.

Територія Севастополя та його найближчих околиць була заселена вже на початку I тисячоліття до н. е. Залишки укріплень таврського поселення IX ст. до н. е. виявлено на околиці Інкермана (підвищення Уч-баш), а в долині річки Чорної, що впадає у Північну бухту, крім поселень, відкрито також поховання. На місці нинішньої Балаклави були таврські (VII—VI ст. до н. е.), а згодом — грецькі поселення. Її вузькогорла бухта, надійно захищена з моря високими стрімчаками, відповідає описові порту Лестригонів, куди нібито потрапив під час своїх далеких мандрів герой давньогрецького епосу Одіссей.

На півострові, між Карантинною та Піщаною бухтами, збереглися руїни давньогрецького міста-колонії Херсонеса Таврійського, заснованого на місці таврського поселення вихідцями з Гераклеї Понтійської наприкінці V ст. до н. е. Залишки кількох античних поселень і могильників збереглися на т. зв. Гераклейському півострові та Сапун-горі. Тут же були садиби громадян Херсонеса — широко відомі клери. До підпорядкованого місту сільськогосподарського округу входила розташована на північний захід від нього велика територія, де були залежні від Херсо-

неса міста — Керкінітіда (сучасна Євпаторія), Прекрасна Гавань, а також ряд приморських фортець та укріплених садиб.

Внутрішні суперечності рабовласницького ладу, а також військовий натиск з боку Боспорського царства та скіфів призвели наприкінці II ст. до н. е. до того, що Херсонес потрапляє у залежність від Понтійського царства, а згодом від Риму[1]. В V—VI ст. н. е. Херсонес стає оплотом Візантійської імперії на північному березі Чорного моря. На початку IX ст. територія, що оточувала його, входила до Херсонеської феми (свого роду військово-адміністративний округ у Візантії), а в XII—XIII ст.— до т. зв. феми кліматів (гірські укріплення візантійської частини Тавріки).

У IX—X ст. Херсонес (в давньоруських літописах відомий під назвою Корсуня) відігравав значну роль в економічних та політичних зв'язках Криму з Київською Руссю. Судячи з відомостей, що їх містить «Житіє» Кирила — відомого провідника християнства серед слов'ян (60-і роки IX ст.), у місті було чимало жителів слов'янського походження. У договорі між Київською Руссю та Візантією, укладеному 944 року, обмовлено безперешкодне для «корсунян» право ловити рибу в гирлі Дніпра[2]. 988 року, в зв'язку з порушенням візантійським імператором Василієм II угоди про дружні взаємини з Руссю, Херсонес обложили і взяли дружини київського князя Володимира Святославича. Ця перемога змусила Візантію укласти з київським князем рівноправний політичний і торговельний союз.

У XIII ст., коли з півночі на Крим посунули монголо-татарські орди, на його південно-західне узбережжя настійливо претендували два суперники — італійські торговельні міста-республіки — Венеція та Генуя. У XIII—XIV ст. в багатьох місцях півострова виросли могутні генуезькі фортеці. Руїни однієї з них — Чембало — і нині підносяться над Балаклавою. Поруч Інкермана збереглися залишки єдиної стародавньої (спорудженої в VI ст.) фортеці Каламіти, яку генуезці не змогли взяти під свій контроль і в XV столітті.

Херсонес на той час зазнає цілковитого занепаду. 1229 року його пограбував і зруйнував Ногай, а на рубежі XIV—XV ст.— золотоординський хан Едигей[3].

В 70-х роках XVIII ст., зі вступом у Крим російських військ, зручна для укриття суден Балаклавська бухта стала базою частини кораблів Азовської військової флотилії. Звідси восени 1773 року за розпорядженням командуючого флотилією віце-адмірала О. Н. Сенявіна з корабля «Модон», яким командував лейтенант Ф. Ф. Ушаков (згодом видатний флотоводець), була направлена команда штурмана Івана Батурина для обстеження Ахтіарської гавані. Так спершу, за назвою маленького татарського села Ахтіар (точніше Ак-Яр — Білий стрімчак), що складалося з дев'яти будиночків, іменувалась найбільша севастопольська бухта — Північна[4].

Високо оцінив чудові якості навколишніх бухт для базування флоту і спорудження морської фортеці О. В. Суворов. Командуючи в 1778 році російськими військами в Криму, він ще за 5 років до заснування Севастополя звів тут перші військові укріплення. Згодом полководець зазначав, що «витіснив» з Ахтіарської гавані турецьку флотилію — близько 170 суден[5].

17 листопада 1782 року на зимівлю в Ахтіарську гавань прийшли перші російські кораблі — фрегати «Храбрый» та «Осторожный». На північному березі бухти екіпажі фрегатів збудували казарму — першу споруду майбутнього міста.

Ще до офіційного включення Криму до складу Росії російський уряд 11 січня 1783 року призначив «для командування флотом, створюваним на Чорному та Азовському морях», одного із героїв Чесменської битви віце-адмірала Ф. О. Клокачова. Йому належало перевести в Ахтіарську гавань частину суден Азовської та Дніпров-

---

[1] Нариси стародавньої історії Української РСР, стор. 300—303.

[2] Полное собрание русских летописей, т. 2, стор. 39.

[3] Там же, стор. 95—97.

[4] П. Кеппен. Крымский сборник. СПб., 1837, стор. 237.

[5] А. В. Суворов. Документы, т. 2. М., 1951, стор. 69; В. Алексеев. Письма и бумаги Суворова, т. 1. СПб., 1916, стор. 29.

Севастопольська бухта наприкінці XVIII ст.

ської флотилій. Кораблі прибули в Ахтіар 2 травня[1]. У першій Севастопольській ескадрі їх налічувалось лише 17. Новий флот назвали Чорноморським.

Почалося будівництво порту та військового поселення при ньому. Зійшовши на берег, матроси розчищали його від лісу та чагарників, будівельний матеріал — дерево, камінь тощо — шукали на місці.

Першим керівником будівництва став флаг-офіцер лейтенант Д. М. Сенявін, згодом відомий флотоводець. У його записках того часу розповідається, що спершу ставили невеликі будиночки та казарми з лози, потім їх обмазували глиною, білили вапном та вкривали очеретом на зразок українських хат. З червня заклали перші чотири кам'яні приміщення: будинок для адмірала, пристань, кузню та каплицю[2].

2 липня Ф. Ф. Мекензі, призначений командиром Севастопольської ескадри, доповідав у Петербург про створення в гавані маленького адміралтейства[3]. Воно являло собою кузню, сарай для щогол, лісний та канатний склади, майданчик на пологому березі однієї з бухт для кілювання суден.

Крім моряків, майбутнє місто зводили також місцеві вільнонаймані люди — жителі Балаклави, багато хто на власних конях та возах доставляв будівельні матеріали, в т. ч. каміння з руїн стародавнього Херсонеса. Згодом робітні люди стали прибувати з інших місць Криму і навіть із центральних губерній Росії.

Севастополем (у перекладі з грецької — «величне місто», «місто, гідне поклоніння») новий порт та поселення названі в приписі Катерини II князю Г. О. Потьомкіну від 10 лютого 1784 року, де пропонувалося збудувати на місці села Ахтіар велику фортецю Севастополь з адміралтейством для кораблів першого рангу, а також порт і військове поселення[4]. На той час у бухті вже стояло 26 кораблів з 4 тис. матросів та офіцерів[5].

21 лютого 1784 року царський уряд оголосив про надання «вільної і безперешкодної з усіх закордонних і внутрішніх місць до міста Севастополя морем і суходолом торгівлі»[6]. Навесні тут з'явилися перші торговельні судна керченських і таганрозьких купців.

Заснування Севастополя означало остаточне утвердження Росії на Чорному морі, перетворення її на велику морську державу. На честь цієї події в Петербурзі було викарбувано пам'ятну медаль.

Чорноморський флот складався з двох ескадр: Севастопольської корабельної та Дніпровсько-Бузької лиманної, що включала невеликі, переважно гребні судна. Корабельна ескадра часто називалася Севастопольським флотом. Уже під час війни з Туреччиною в 1787—1791 рр. пролунала слава про видатні перемоги Севастопольської ескадри, здобуті під командуванням Ф. Ф. Ушакова. У квітні 1789 року йому надано чин контр-адмірала і призначено командуючим ескадрою, а 1790 року — всім Чорноморським флотом. Ушаков багато сприяв дальшому будівництву флоту й міста, зокрема розширенню адміралтейства та госпіталя, спорудженню нових укріплень, пристані, складів, казарм, житлових будинків.

---

[1] История города-героя Севастополя. 1783—1917. К., 1960, стор. 28.

[2] В. Гончаров. Адмирал Сенявин. Биографический очерк с приложением записок Д. Н. Сенявина. М., 1945, стор. 124.

[3] В. Головачев. История Севастополя, как русского порта. СПб., 1872, стор. 69.

[4] Городские поселения в Российской империи, т. 4 СПб., 1864, стор. 756, 762.

[5] В. Головачев. История Севастополя как русского порта, стор. 82.

[6] Центральний державний архів Військово-Морського Флоту СРСР (далі ЦДА ВМФ СРСР), ф. 8, оп. 3, спр. 245, арк. 2.

1792 року в Севастополі налічувалося 15 тис. жителів[1]. У порту стояло 58 кораблів з 1322 гарматами та особовим складом понад 9 тис. чоловік. Крім того, 18 суден добудовувалось. Розширювався комерційний порт. Тільки протягом 4 місяців (лютий—травень) до Севастополя та Балаклави прибуло 20 іноземних суден. Чимало суден каботажного плавання приходило сюди з азовських портів, Херсона та Миколаєва, переважно з вантажами для флоту[2].

Вживалися заходи до дальшого укріплення Севастопольської фортеці. В липні 1793 року в Севастополі відбулася зустріч Ф. Ф. Ушакова з О. В. Суворовим, який у той час знову командував військами на півдні країни, розташованими в Катеринославській губернії та на Кримському півострові. Збереглися підписані ними плани та проекти севастопольських укріплень[3].

1797 року Павло І перейменував Севастополь на Ахтіар. Проте після його смерті місту було повернуто його попередню назву. Вже 1804 року російський уряд офіційно оголосив Севастополь головним військовим портом Чорноморського флоту (замість Херсона), а 1809 — військовою фортецею. Головний командир флоту і портів Чорного моря з 1805 року водночас був і губернатором Севастополя[4].

П. І. Сумароков, відвідавши місто в ті роки, писав, що серед жителів його переважають моряки, число яких близько 20 тисяч, і Севастополь, як і Кронштадт, є справжнє військове місто[5].

У боротьбі з ворогами своєї вітчизни севастопольські моряки вписали не одну бойову сторінку в історію російського флоту. Вже в перші роки свого існування Севастопольська ескадра здійснила під командуванням Ф. Ф. Ушакова славнозвісний похід у Середземне море (1799 р.), під час якого було взято 16 фортець і міст, у т. ч. і Корфу, що вважалася неприступною фортецею. Десантний загін севастопольських моряків 1799 року вступив до столиці Італії — Рима[6].

Під час війни із Францією (1804—1806) 6 загонів кораблів із Севастополя було відправлено в Адріатичне море, а у війні з Туреччиною (1806—1812) севастопольські моряки активно сприяли сухопутним військам в оволодінні ворожими фортецями — Анапою, Ізмаїлом, Браїловом, Суджук-Кале, Сухум-Кале, Поті, Рущуком. Значних поразок турецькому флотові завдали російські моряки під командуванням Д. М. Сенявіна в Дарданелльській та Афонській битвах (травень і червень 1807 року). У Вітчизняній війні 1812 року і в наступних діях проти французької армії брав участь також один екіпаж Чорноморського флоту в складі 4 рот (400 чоловік). 13 жовтня 1827 року в Наваринській битві особливо відзначився лінійний корабель «Азов», який знищив 6 турецьких суден, у т. ч. 2 флагманські. Командував ним капітан 1-го рангу М. П. Лазарєв, бойове хрещення дістали тут лейтенант П. С. Нахімов, мічман В. О. Корнілов, гардемарин В. І. Істомін. Під час війни з Туреччиною (1828—1829) при сприянні моряків-севастопольців російські війська оволоділи ворожими фортецями Анапою та Варною, а безпосередньо силами флоту взято ще десять фортець та укріплених пунктів. Безсмертний подвиг 14 травня 1829 року здійснив екіпаж брига «Меркурий» під командуванням капітан-лейтенанта О. І. Казарського. Курсуючи в дозорі поблизу Босфора, бриг несподівано зустрівся з турецькою ескадрою у складі 14 кораблів. Його наздогнали два лінійні кораблі, що мали майже десятикратну перевагу в артилерії. Влучним вогнем меркур'ївці вивели з ладу обидва судна і змусили їх припинити переслідування. Бриг дістав 22 пробоїни, в т. ч. частину підводних, та 297 інших пошкоджень, але своїм ходом повернувся на базу.

---

[1] В. Головачев. История Севастополя, как русского порта, стор. 107—109.
[2] Кримський облдержархів, ф. 535, оп. 1, спр. 1095, арк. 5, 6, 31, 35, 37.
[3] А. Петрушевский. Генералиссимус князь Суворов, т. 2. СПб., 1884, стор. 6.
[4] ЦДА ВМФ СРСР, ф. 315, оп. 1, спр. 353, арк. 6.
[5] П. Сумароков. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду, ч. 1, стор. 193.
[6] Боевая летопись русского флота. М., 1948, стор. 147—158; Адмирал Ушаков. Документы, т. 3. М., 1956, стор. 144.

Воєнна обстановка, зростання флоту, комерційного судноплавства і торгівлі постійно вимагали дальшого розвитку Севастопольського порту. Щоб убезпечити вхід до порту у нічний час, 1818 року на мисі Херсонес збудовано кам'яний маяк висотою близько 40 метрів. З цією ж метою через два роки споруджено два створні кам'яні маяки в Інкермані — найвищі у країні (один з них світить з висоти 122 метри).

Посилювався промисловий розвиток Севастополя, що розпочався водночас із його заснуванням. Основним підприємством міста стало адміралтейство, де ремонтувались, кілювались та оснащувались військові кораблі, а з 1808 року — будувалися невеликі бойові та допоміжні судна. 1810 року збудовано перший корвет «Крым», оснащений 18 гарматами. Того ж року він брав участь у взятті турецької фортеці Суджук-Кале (майбутній Новоросійськ)[1].

У 1812—1813 рр. в Інкермані споруджено новий казенний завод — селітряний, що виробляв порох. Та через відсутність місцевої сировини завод проіснував недовго. Працювали казенні цегельний та вапняний заводи, кам'яні кар'єри, хлібопекарні з сушильнями для виготовлення сухарів (звідси — Сухарна балка).

Поряд з тим «заповзятливі люди» відкривали невеликі, напівкустарні заводи. 1815 року їх було 8 (3 шкіряні, 3 свічкові, горілчаний та пивоварний). Розвивалися також рибний, візницький, яличний (перевезення через бухти), кравецький, шевський та інші промисли.

Власниками багатьох приватних підприємств були купці. 1815 року в місті налічувалося 202 торговельні заклади. Крім міського, виник базар на Північній стороні. Щороку відбувалося 2 ярмарки[2].

На початку другої чверті XIX ст. Севастополь був уже найбільшим містом у Криму з близько 30 тис. жителів[3]. Основну масу населення, як і доти, становили військові. Жорстока муштра, палична дисципліна, непосильна праця, погане харчування, побої, ув'язнення в карцер, заковування в кайдани — все це було звичайним явищем. Процвітали крадіжки, спекуляції на постачанні флоту.

Не кращим було становище і робітничого люду. Робочий день на підприємствах міста тривав 14—16 годин. Всюди панувала цілковита сваволя чиновників, підприємців, застосовувалися різні стягнення, штрафи, побої. Погані житлові умови, недоїдання, антисанітарія призводили до масових захворювань та великої смертності населення. Різко проявлялися соціальні контрасти, що відбивалися навіть у зовнішньому вигляді міста. Навколо аристократичного центру (район Графської пристані та прилеглі до нього вулиці) тулилися убогі околиці. В центрі зводилися переважно кам'яні або цегляні будинки, вкриті черепицею. Тут прокладалися тротуари та нові шляхи, озеленювалися вулиці. Сім'ї ж матросів, майстрових, ремісників селилися в Артилерійській та Корабельній слобідках. Чимало «робітних людей» тулилося в печерах та землянках. «Бідні халупки ... — писав про житла Корабельної сторони морський лікар Н. Закревський.— Тісно, волого, холодно ... Зайдеш в другу, третю, десяту халупку — бачиш той самий побут мешканців, ту ж саму бідність, ті ж самі злигодні, сирість, бруд, холод»[4]. Центральний міський пагорб, безладно забудований халупами бідноти та матросів, прозвали навіть «хребтом беззаконня».

Не випадково, саме у Севастополі, 1811 року з'явилася одна з перших у країні нелегальних листівок, що яскраво відбивала протест проти «неправосудного начальства», тяжкого й безправного становища народних мас. У листівці говорилося: «Слухайте ж, народ! Чи довго будете терпіти ваші муки і зносити неправосуддя начальників? Невже вам легко бути жебраками й помирати з голоду?[5]».

---

[1] В. Головачев. История Севастополя, как русского порта, стор. 113.
[2] ЦДА ВМФ СРСР, ф. 315, оп. 1, спр. 347, арк. 1—6; Кримський облдержархів, ф. 801, оп. 1, спр. 9, арк. 1—3.
[3] История города-героя Севастополя. 1783—1917, стор. 67.
[4] Журн. «Морской сборник», 1861, № 4, стор. 293, 294.
[5] ЦДА ВМФ СРСР, ф. 315, оп. 1, спр. 901, арк. 19.

Розкрадання, хабарництво, спекуляція на постачанні явно непридатних продуктів та матеріалів, а також утиски матросів та інших верств населення особливих розмірів досягли за адмірала О. С. Грейга, командуючого флотом протягом 1816—1833 рр. Головним постачальником флоту за нього був англійський купець Атвуд. Про якість його поставок свідчить висновок петербурзького ревізора, який, беручи на пробу борошно, знайшов там багато піску, а значну частину признав «цілком гнилим і зовсім непридатним». Крупа та сухарі також були цвілими, в них кишіли черви[1].

З червня 1830 року вибухнув перший масовий виступ трудящих і моряків Севастополя проти сваволі царських властей — одно з найбільших міських повстань того часу. Безпосереднім приводом до нього став протичумний карантин, накладений на місто ще в травні 1828 року, що супроводжувався страшенними зловживаннями чиновників, дорожнечею та голодом. У повстанні взяли участь найрізноманітніші верстви населення: матроси, особливо з робочих екіпажів, майстрові адміралтейства, багато інших «цивільного звання людей», частина солдатів та окремі офіцери. Чотири дні Севастополь перебував фактично в руках повсталих. 1580 з них у червні—липні стали перед військово-судними комісіями, 626 були засуджені до смертної кари, 382 — до «громадянської смерті» — тобто до позбавлення будь-яких прав і конфіскації майна.

Не зваживишсь на таку велику кількість страт після недавнього повстання декабристів, Микола I обмежився повішенням семи «ватажків заколоту». Багатьох було прогнано крізь стрій солдатів, що часто закінчувалось також смертю. Близько 6 тис. чоловік вислано з міста.

Страта «ватажків заколоту» — флотського унтер-офіцера Т. Іванова, майстрового адміралтейства слюсаря М. Соловйова, ремісника Я. Попкова, відставного унтер-офіцера яличника К. Шкуропєлова, фельдфебеля П. Щукіна, унтер-офіцерів Ф. Піскарьова та І. Крайненка відбулася в трьох кінцях міста, «щоб через те іншим страху завдати»[2].

У лютому 1832 року начальником штабу флоту, а в грудні 1834 — головним командиром флоту та портів Чорного моря призначено адмірала М. П. Лазарєва, потомственого моряка, видатного вченого-мореплавця, учасника відкриття Антарктиди. Він вніс великий вклад у розвиток Чорноморського флоту, а також у будівництво та впорядкування Севастополя. Під його керівництвом споруджено п'ять кам'яних фортів-батарей, що захищали місто з моря, з них Костянтинівська та Михайлівська збереглися до наших днів.

Однією з визначних заслуг Лазарєва було майже повне оновлення корабельного складу флоту. Його поповнили понад 160 нових бойових, допоміжних та транспортних кораблів, у т. ч. 32 пароплави[3].

4 жовтня 1840 року на півострові між Південною та Корабельною бухтами закладено нове адміралтейство (нині Морський завод ім. Серго Орджонікідзе). Зводили його понад десять років. Усі роботи на будівництві виконувалися вручну. Тільки на забиванні паль застосовували коловорот, але й це пристосування вимагало важкої праці, з якою ледве справлялися шість чоловік, піднімаючи й опускаючи між двома дерев'яними стовпами чавунну «бабу» вагою 35 пудів[4].

Адміралтейство, назване Лазарєвським, являло собою повний комплекс різних майстерень та доків, необхідних для спорудження й ремонту кораблів. Збудовані за останнім словом техніки, севастопольські доки вважалися на той час вершиною інженерної майстерності.

---

[1] ЦДА ВМФ СРСР, ф. 8, оп. 1, спр. 35, арк. 2.

[2] ЦДА ВМФ СРСР, ф. 8, оп. 1, спр. 21, арк. 35—64; Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 6324, арк. 5—6; спр. 436, арк. 2.

[3] М. П. Лазарев. Документы, т. 1. М., 1952, стор. XIV.

[4] О. Шишкина. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году. СПб., 1848, стор. 41, 42.

Дальшого розвитку набувала торгівля. За даними 1838 року, сюди прибуло з товарами 170 суден (вийшло з вантажами — 35)[1]. Якщо 1831 року в місті було 20 купців, то в 1848 — 83. Багато з них постачали для флоту борошно, м'ясо, крупу, сіль, дрова тощо. Налічувалось 280 різних лавок, з них 46 — «шинкових закладів».

Будівництво морських укріплень, адміралтейства, набережних та нових пристаней, численних споруд у центрі міста спричинило до великого припливу робітників. Їх, за свідченням одного із сучасників, було 30 тисяч[2].

Серед ремісників, за даними 1846 року, налічувалося: 88 кравців, 38 столярів, 16 шевців, 7 ковалів, 50 чоловік працювали на переправах через бухти.

За ініціативою М. П. Лазарєва 1835 року складено перший загальний план міста, а через 2 роки — план його перебудови. Поступово центральний пагорб, т. зв. «хребет беззаконня» перетворювався в найупорядкованішу, аристократичну частину міста, прикрашену гарними будинками вищих офіцерських чинів, великих чиновників, іменитих купців. Водночас на Корабельній стороні збудували казарми на 6 тис. матросів.

За 1815—1853 рр. населення міста зросло з 30 до 47,4 тис. чоловік, у т. ч. цивільне з 11,2 — до 20 тис. Кількість будинків протягом тих же років збільшилася з 1105 до 2810. Місто мало 43 вулиці та 4 площі[3]. 1828 року відкрито першу комерційну пароплавну пасажирську лінію Одеса — Севастополь — Ялта, на початку 40-х років прокладено дорогу від Севастополя до Ялти.

Переважна більшість населення міста, за винятком привілейованих верств, вживала гірко-солону воду з колодязів. За даними 1846 року, в місті їх було 43, на околицях — 21. Прокладені наприкінці 20-х років 2 водопроводи живилися маловодними джерелами з навколишніх балок і не забезпечували потреб населення. Один з них обслуговував лише адміралтейство й флот. Тільки наприкінці XIX ст. споруджено новий водопровід, але й він не досяг робітничих окраїн. Нерідко, особливо влітку, залишалися без води всі нагірні частини міста.

1824 року на березі Артилерійської бухти було закладено «громадський сад морського відомства» — нинішній Приморський бульвар. Згодом з'явилися Мічманський (нині Матроський) бульвар на центральному пагорбі й третій — в кінці Південної бухти, названий Бульварною висотою (з 1875 року — Історичний бульвар).

Першим лікувальним закладом у Севастополі став морський госпіталь, спершу тимчасовий, барачного типу. В 1790—1791 рр. для нього збудовано двоповерхове приміщення. Але вже через рік у госпіталі, розрахованому на 200 місць, перебувало 400 чоловік. Як правило, госпіталь обслуговував тільки військових, сім'ї офіцерів і почасти міську знать. Решту населення тривалий час обслуговував міський лікар, який відповідав і за санітарний стан базарів, хлібопекарень, торговельних закладів.

На початку 1787 року в Севастополі передбачалося відкрити «штурманський корпус і слов'яноросійську школу при ньому», але на перешкоді стала війна з Туреччиною. 1792 року Ф. Ф. Ушаков заснував «клас флагманів, капітанів, офіцерів», де вивчали тактику, навігацію, корабельну справу та інші морські науки[4], проте через воєнні дії проіснував цей клас недовго. В 1826 році прийняла 100 учнів школа юнг. Через 2 роки відкрилося цивільне повітове училище на 40 місць. У наступні 8 років з'явилися школи для дочок матросів, парафіяльна, приватні пансіони шляхетних дівчат. 1846 року налічувалося 13 учителів та 404 учні, в т. ч. 74 дівчини[5]. Діти трудящих, як правило, залишалися поза школою.

---

[1] Новороссийский календарь на 1840 год. Одесса, 1839, стор. 115—119.

[2] А. Н. Демидов. Путешествие в Южную Россию и Крым, совершенное в 1837 году. М., 1853, стор. 357.

[3] ЦДА ВМФ СРСР, ф. 315, оп. 1, спр. 347, арк. 2; Кримський облдержархів, ф. 100, оп. 1, спр. 663, арк. 55, 56; спр. 728, арк. 13.

[4] ЦДА ВМФ СРСР, ф. 315, оп. 1, спр. 408, арк. 30.

[5] Кримський облдержархів, ф. 100, оп. 1, спр. 352, арк. 2, 6, 9; спр. 663, арк. 55, 56.

Адмірал П. С. Нахімов.

Адмірал В. О. Корнілов.

Адмірал В. І. Істомін.

Генерал С. О. Хрульов.

В той же час Севастополь стає другим, після Петербурга, центром морських наук у Росії. 1842 року видано першу лоцію Чорного й Азовського морів, створену лейтенантами Г. І. Бутаковим та І. О. Шестаковим. 1849 року штурман М. А. Акімов запропонував новий метод точного визначення місцезнаходження корабля у відкритому морі.

Цінний вклад в історичну науку внесли розкопки стародавнього Херсонеса, що велися з 1827 року за активною участю офіцерів флоту. Згодом за дорученням адмірала Лазарєва капітан 1-го рангу З. А. Аркас склав і видав «Опис Іраклійського півострова та старожитностей його» з картами і схемами[1]. 1822 року в Севастополі відкрито одну з найперших у країні морську бібліотеку. Для неї було збудоване спеціальне приміщення. 1844 року воно згоріло, але через п'ять років було споруджено нове. Раду бібліотеки очолили М. П. Лазарєв, В. О. Корнілов та П. С. Нахімов. Протягом 10 років (1844—1853) її фонди зросли до 16 тис. примірників, тоді як у єдиній цивільній бібліотеці при повітовому училищі (почала працювати з 1829 року) навіть через 40 років було тільки 409 книг[2].

На площі, біля підніжжя Бульварної висоти, було споруджено муроване приміщення театру, відкритого 1843 року. Щоправда, постійної трупи він не мав, але тут часто виступали приїжджі актори, в т. ч. італійські та іспанські.

1850 року відкрилося Морське зібрання (офіцерський клуб), що стало не тільки місцем відпочинку та розваг для офіцерів флоту, але й значним культурним центром міста. Тут читалися лекції на військово-морські та загальнонаукові теми, ставилися спектаклі, організовувалися концерти, обговорювалися статті із «Морського збірника».

На кошти моряків та жителів міста, за проектом відомого архітектора, професора Академії мистецтв О. П. Брюллова 1834 року споруджено перший пам'ятник — на честь героїчного подвигу екіпажа брига «Меркурий».

Важкі випробування на долю населення міста випали під час Кримської війни (1853—1856 рр.). Видатною перемогою Чорноморського флоту в перший період війни був розгром турецької ескадри 18 листопада 1853 року в Сінопському бою. Російська ескадра, не втративши жодного корабля, 22 листопада під командуванням віце-адмірала П. С. Нахімова повернулася в Севастополь[3]. З середини листопада 1854 року Севастополь став головною ареною бойових дій. Англо-французькі і турецькі війська, що висадилися в Криму, завдавши поразки російській армії на річці Альмі, посунули до міста. 14 вересня французи зайняли позиції на Федюхиних висотах, англійці — захопили Балаклаву. 19 вересня до стін міста підійшла більш як 60-ти-

[1] К. Э. Гриневич. Сто лет Херсонесских раскопок. Севастополь, 1927, стор. 17.

[2] В. П. Сироткин, Е. М. Шварц. Севастопольская морская библиотека (К 150-летию со дня основания). Севастополь, 1972, стор. 11.

[3] Боевая летопись русского флота, стор. 222—226.

сячна армія ворога. З моря його блокували англо-французькі пароплави. Щоб перешкодити їм увійти до бухти, чорноморці 11 вересня затопили між Костянтинівською та Олександрівською батареями 7 великих старих парусних кораблів. Коли цю лінію загородження значно пошкодили осінньо-зимові шторми, 13 лютого 1855 року затопили ще 5 кораблів між Михайлівською та Миколаївською батареями. Пароплави та частина парусних суден, розміщені в бухтах за особливою диспозицією, вогнем своїх гармат підтримували сухопутні війська.

У перші дні оборони гарнізон міста ледве досягав 17 тис. чоловік, у т. ч. 5 тис. солдатів, включаючи й саперів[1]. На початку жовтня, коли до міста прибула частина військ князя Меншикова, загальна кількість його захисників становила 37 тис. чоловік[2].

Організаторами оборони Севастополя стали начальник штабу Чорноморського флоту віце-адмірал В. О. Корнілов та командуючий ескадрою віце-адмірал П. С. Нахімов. Оборонна лінія навколо Севастополя була поділена на 4 дільниці (дистанції), які очолили генерал-майор А. О. Асланович, віце-адмірал Ф. М. Новосільський, контр-адмірали А. І. Панфілов та В. І. Істомін. За короткий час було створено ешелоновану систему укріплень — бастіони, редути, люнети, ложементи. Споруджували їх тисячі матросів, солдатів та жителів міста, в т. ч. жінки й діти. Інженерною обороною керував полковник Е. І. Тотлебен. На сухопутних укріпленнях було встановлено понад 300 морських гармат, а за весь час оборони їх передано на бастіони близько 2 тисяч[3].

Побачивши грізні споруди з південного боку Севастополя, інтервенти не наважилися негайно штурмувати його, а почали встановлювати батареї, копати траншеї та ходи сполучення. З 5 жовтня союзники 6 разів піддавали місто багатоденним бомбардуванням, розрахованим на підготовку загального штурму, але не раз змушені були відмовлятися від нього.

Захисники й населення міста, відчуваючи постійну потребу в найнеобхіднішому, харчуючись надголодь, незмінно виявляли високу відвагу й стійкість. Тисячі їх гинули або були поранені і вибували з строю — на їх місце ставали інші. Непомітно підкрадаючись, уночі «мисливці» (добровольці) вривалися до ворожих траншей, знищували або брали в полон солдатів та офіцерів, виводили з ладу гармати, захоплювали зброю й боєприпаси. Це надовго затягнуло облогові роботи ворога, вимотувало його, тримало в постійному напруженні. Особливою хоробрістю під час нічних вилазок уславився матрос 30-го флотського екіпажу Петро Кішка. Виявляючи велику сміливість та винахідливість, він ніколи не повертався без цінних відомостей, полонених чи трофеїв. Кілька разів поранений, Кішка знову й знову з'являвся на бастіоні. Закінчив він оборону кавалером трьох георгіївських хрестів та чотирьох медалей.

Рядовий Андрій Прохоров в одній із вилазок дістав 19 ран, але своїх товаришів прикрив вогнем і покинув поле бою останнім. Чудеса хоробрості показували також боцман С. Буденко, матроси Ф. Заїка, П. Карасиков, І. Димченко, солдати Є. Мартишин, Ф. Яковлєв та багато інших.

Запалюючим прикладом для севастопольців став героїчний подвиг матроса Гната Шевченка, який під час однієї з вилазок прикрив собою командира — лейтенанта М. О. Бірюльова.

Пам'ятник Е. І. Тотлебену у Севастополі. Фото 1971 р.

[1] Вице-адмирал В. А. Корнилов. Документы. М., 1947, стор. 263.
[2] Там же, стор. 282.
[3] Боевая летопись русского флота, стор. 228.

Герой першої оборони Севастополя Петро Кішка.

Вночі захисники міста відбудовували зруйновані укріплення, а також споруджували нові, часто поблизу ворожих позицій. Довели вони свою перевагу над ворогом і у підземно-мінній війні. Особливо уславились у ній штабс-капітан А. В. Мельников, поручик В. І. Рубанов, підпоручик П. В. Преснухін, сапери Ф. Самокатов, А. Кисельов, Р. Журбенко, К. Митченко, Ф. Михайлов та інші.

Величезну допомогу солдатам і матросам подавали жителі міста. Вдень і вночі не припиняли вони відбудовувати та споруджувати укріплення, підтягувати на бастіони важкі морські гармати, носити на батареї мішки з порохом, збирати ворожі ядра щоб компенсувати нестачу снарядів. Севастопольці ділилися з воїнами своїми мізерними запасами продовольства й теплого одягу. Мало не щодня запрягав свою конячину будівельник А. П. Лагутін, щоб підвезти на бастіони порох, ядра, воду, а звідти забрати поранених. Старий пічник Іван Герасимов добровільно з'явився на Малахів курган, щоб допомагати артилеристам. Поранений, він після перев'язки знову повернувся на батарею.

Видатний лікар, учений, основоположник воєнно-польової хірургії М. І. Пирогов створив у Севастополі інститут сестер-жалібниць, почав застосовувати гіпсову пов'язку при пораненні руки й ноги, обезболювання парами ефіру під час операцій. Ще за два місяці до прибуття з М. І. Пироговим сестер-жалібниць на полі Альмінської битви (8 вересня 1854 року), а згодом на бастіонах міста з'явилася перша в світі сестра-жалібниця. Це була матроська дочка Дарія Александрова, названа згодом Дашею Севастопольською. Її приклад наслідували багато жінок: не тільки в дні і години затишшя, але й під вогнем ворога приходили вони на бастіони, перев'язували поранених, латали білизну та обмундирування.

Талант М. І. Пирогова, доблесна праця інших медиків та щира турбота жінок забезпечували повернення в стрій багатьох воїнів. Тільки за перші шість місяців оборони з 15 123 поранених на свої бастіони та в частини повернулося 10 561[1].

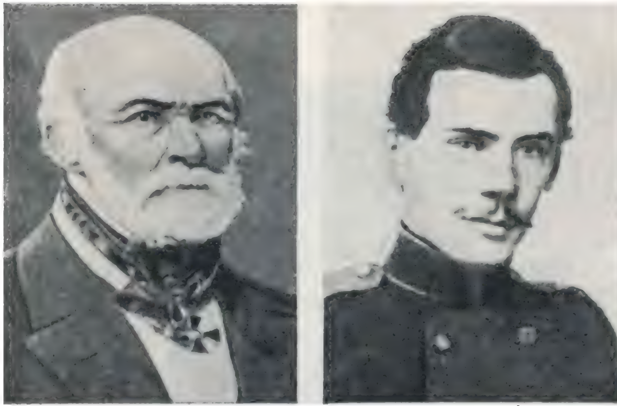
В історію оборони увійшло й кілька імен юних героїв. На п'ятому бастіоні матросові-артилеристові Тимофію Пищенку кілька місяців допомагав 10-річний син Микола. Залишився він на бастіоні й після загибелі батька, стріляючи по ворогу з маленької мортирки. 12-річний син матроса Максим Рибальченко відзначився в боях за Камчатський люнет, 14-річний Кузьма Горбаньов — на четвертому бастіоні.

Л. М. Толстой, який в чині підпоручика артилерії брав участь в обороні Севастополя, відобразив чудові подвиги його героїв у славнозвісних «Севастопольських оповіданнях». У розпалі боїв він писав: «Надовго залишить у Росії великі сліди ця епопея Севастополя, героєм якої був народ російський»[2].

Слава про Севастополь лунала на весь світ. Ф. Енгельс зазначав, що «російський солдат є одним з найхоробріших в Європі», «легше росіян перестріляти, ніж примусити їх відступити»[3]. Навіть під час штурму 6 червня 1855 року ворог не досяг мети і зазнав величезних втрат. «Відбувається перша серйозна поразка французько-англійської армії»,— писав К. Маркс 23 червня 1855 року[4].

Протягом усього періоду оборони особливо напружена боротьба точилася за ключову позицію міста — Малахів курган. Взяття його французькою армією змусило російські війська 28 серпня 1855 року залишити Південну сторону Севастополя. Висадивши в повітря всі укріплення, батареї та порохові погреби, вони організовано переправилися на Північну сторону, зайнявши там оборону. Проте, зазнав-

[1] Хрестоматия по русской военной истории. М., 1947, стор. 448.
[2] Л. Н. Толстой. Избранные повести и рассказы, т. 1. М., 1945, стор. 161.
[3] К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори, т. 11, стор. 465.
[4] Там же, стор. 326.

М. І. Пирогов — великий російський хірург і анатом, основоположник військово-польової хірургії, учасник оборони Севастополя. 1850 р.

Л. М. Толстой — великий російський письменник, учасник оборони Севастополя. 1856 р.

ши великих втрат під час облоги Південної сторони, інтервенти вже не спромоглися оволодіти цією частиною міста. В. І. Ленін писав згодом, що «Англія і Франція разом возилися цілий рік із взяттям одного Севастополя»[1].

Продиктований союзниками 18 березня 1856 року Паризький мирний договір забороняв Росії тримати на Чорному морі військовий флот, мати військово-морські бази та фортеці. Ця обставина, як і техніко-економічна відсталість країни, надовго затримала відбудову зруйнованого Севастополя.

Після облоги в місті залишилось тільки 14 непошкоджених будинків. Російський драматург О. М. Островський, який побував тут у липні 1860 року, писав: «Без сліз цього міста бачити неможливо, в ньому буквально не лишилося каменя на камені»[2]. Тільки розчищення бухт від затоплених кораблів тривало понад десять років. Перший час після війни сюди могли пройти лише невеликі судна і то вдень, оскільки Інкерманські створні маяки запалено лише у липні 1859 року. За п'ять років, крім маяків, інженерна команда відбудувала три причали, два невеликі адміністративні будинки та кілька складів[3]. На відбудову порту царський уряд виділяв мізерні кошти.

Більш інтенсивне відродження флоту та міста розпочалося після ліквідації принизливих для Росії статей Паризького договору. Цьому сприяли також економічне пожвавлення в країні у зв'язку із скасуванням кріпосного права та розвитком капіталізму, спорудження в 1872—1875 рр. Лозово-Севастопольської залізниці з вітками до адміралтейства та порту.

Велике значення для відбудови Чорноморського флоту та Севастополя мало утворення на Чорному морі в 1856 році акціонерного «Російського товариства пароплавства і торгівлі» (РТПІТ)[4], у відання якого було передано Севастопольське адміралтейство з доками та всіма службами.

Уже під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. зафрахтовані у «РТПІТ» й пристосовані у Севастополі для бойових дій пароплави разом з легкими силами флоту успішно протистояли броньованому флоту ворога. Турецьке командування не наважилося атакувати Севастополь і не змогло перешкодити успішним діям чорноморців на Дунаї, біля Балканського узбережжя та Кавказу. В ту війну блискуче виявився талант лейтенанта С. О. Макарова, згодом уславленого адмірала, ученого, кораблебудівника. Переобладнаний ним за допомогою севастопольських майстрів та робітників пароплав «Константин» став першим у світі міноносцем, прообразом плавучих баз торпедних катерів.

Оскільки війна ще раз наочно довела необхідність для Росії мати могутній флот на Чорному морі, було не тільки відбудовано, а й розширено Севастопольський військовий порт. 1883 року тут почали споруджувати перші трибаштові броненосці «Чесма» та «Синоп»[5], за зразком яких в усіх флотах світу будувалися броненосні лінійні кораблі. Згодом спущено на воду лінкори «Георгий Победоносец», «Иоанн Златоуст», крейсер «Очаков». 1890 року Севастополь офіційно оголошено морською фортецею 3-го класу. З Миколаєва сюди переведені всі органи управління Чорно-

---

[1] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 145.
[2] А. Н. Островский. Полное собрание сочинений, т. 14. М., 1953, стор. 80.
[3] История города-героя Севастополя. 1783—1917, стор. 223.
[4] Журн. «Морской сборник», 1856, № 12, стор. 56—82.
[5] С. П. Моисеев. Список кораблей русского парового и броненосного флота. М., 1948, стор. 278, 279.

морським флотом. За короткий час — з листопада 1890 до лютого 1892 року — кількість кораблів збільшилася з 33 до 56[1]. Напередодні першої світової війни Чорноморський флот мав уже до 400 бойових, допоміжних та транспортних суден[2].

Водночас із військовим відроджувався комерційний порт, що містився на західному березі Південної бухти. Після відкриття залізничного руху тут споруджено величезні склади для зерна, солі та інших вантажів. Частину торговельних суден приймали також в Артилерійській, Стрілецькій бухтах та в Балаклаві. В окремі

[1] Журн. «Морской сборник», 1890, № 12, стор. 21; журн. «Морской сборник», 1892, № 3, стор. 17, 18.
[2] ЦДА ВМФ СРСР, ф. 342, оп. 1, спр. 41, арк. 2.

періоди в порту працювало близько 4 тис. вантажників. Якщо 1875 року звідси за кордон відправлено 575 тис. пудів різних вантажів, то 1888— 32 млн. пудів. По внутрішньому судноплавству довіз та вивіз вантажів у грошовому обчисленні збільшився з 6,2 до 21 млн. крб. 1894 року комерційний порт із Севастополя переведено до Феодосії. Проте і надалі чимало вантажів йшло через Севастополь.

Одним із найбільших підприємств міста, як і всього Криму, залишалося адміралтейство. З 1898 року воно знову підпорядковувалося морському відомству. Тут трудилося близько 1 тис. робітників, тоді як на решті підприємств — лише 265. Значно реконструйоване та розширене у зв'язку з великим суднобудуванням адміралтейство тільки за 12 років збільшило випуск продукції в 7,5 раза[1]. 1915 року загальний обсяг продукції усіх 39 підприємств міста становив у грошовому обчисленні 15,6 млн. крб. Кількість робітників, у т. ч. залізничників, портовиків, будівельників, досягла 14,4 тис.[2] Працювало 3 транспортні та 6 хлібоекспортних контор, 5 банків та 14 страхових товариств[3]. Торговельних закладів налічувалося 1875[4].

Через 6 років після Кримської війни населення міста становило 5 тис. чоловік, через 19 років — 11 тис., через 30 років — 25,3 тис. і тільки 1895 року досягло довоєнного рівня[5]. З 1870 року в місті почали обирати думу. Але гласними її були тільки представники дворянства і торговельно-промислових верств. 1873 року створено підпорядковане безпосередньо таврійському губернаторові Севастопольське градоначальство. Градоначальник був водночас командиром порту й комендантом міста.

Соціальний гніт та жорстока експлуатація пробуджували в масах почуття протесту проти поневолювачів, непримиренності до несправедливості, породжували прагнення змінити ненависні порядки. Перші два робітничі страйки відбулися тут ще 1873 року під час прокладення Інкерманського залізничного тунелю. Причинами виступів були затримка та неправильне нарахування заробітної плати, важкі умови праці й побуту. В одному із страйків узяло участь близько 500 чоловік, тривав він 10 днів і, незважаючи на арешти «призвідників», закінчився перемогою робітників[6]

Певний час у Севастополі діяли народницькі гуртки. Перший з них організувала 1876 року Софія Перовська, яка приїздила сюди. Згодом, 1880 року, крім інтелігенції, у місцевій організації партії «Народна воля» було кілька робітників адміралтейства та залізничників[7].

Створений в Одесі 1875 року перший у країні «Південно-російський союз робітників» незабаром установив зв'язки з севастопольськими робітниками і через моряків торговельного флоту надсилав до міста революційні листівки.

1886 року на будівництві станційних та інших споруд Лозово-Севастопольської залізниці вибухнув страйк артілі будівельників. Припинивши роботу, вони вимагали повернути їм паспорти через грубе порушення адміністрацією умов праці, затримку видачі заробітної плати та відсутність житла[8]. Через три роки на лінійних станціях залізниці почалися масові заворушення робітників. Зібралося їх тут близько 5 тис., а будівельні роботи вже закінчувалися. Робітники голодували, вимагали продовольства та відправки додому[9]. Побоюючись революційного вибуху, властві зміцнювали в місті каральні органи, посилювали склад портової поліції та жандармерії. 31 бе-

---

[1] Журн. «Русское судоходство», 1889, № 116, стор. 61.
[2] Кримський облдержархів, ф. 100, оп. 1, спр. 2173, арк. 77, 79.
[3] Там же, спр. 2173, арк. 80; ф. 162, оп. 1, спр. 3012, арк. 116, 159.
[4] Там же, арк. 78, 82.
[5] Кримський облдержархів, ф. 100, оп. 1, спр. 2173, арк. 83; журн. «Морской сборник», 1861, № 7, стор. 119; Севастополь. Историческое описание. М., 1874, стор. 7.
[6] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 25925, арк. 26, 48.
[7] Там же, оп. 2, спр. 993, арк. 1, 3, 30, 32; ф. 483, оп. 4, спр. 35, арк. 1, 5, 6, 26.
[8] Газ. «Русские ведомости», 19 червня, 2 липня 1886 р.; Рабочее движение в России в XIX веке, Сборник документов и материалов, т. 3, ч. 1. М., 1952, стор. 781.
[9] Журн. «Северный вестник», 1889, № 10, стор. 27; Рабочее движение в России в XIX веке, Сборник документов и материалов, т. 3, ч. 1, стор. 801; журн. «Морской сборник», 1890, стор. 37.

резня 1890 року морське міністерство оголосило про «височайше повеління» збільшити штат плавучої військово-виправної тюрми. У 1897—1899 рр. на околиці міста збудовано новий «тюремний замок».

Наприкінці 90-х років у майстернях військового порту з'явилися перші нелегальні гуртки, що знайомили місцевих робітників з марксизмом[1]. 1901 року під впливом ленінської «Искры», яка надсилалася з Петербурга до Одеси, в місті створюється соціал-демократична «Севастопольська робітнича організація». Очолив її колишній член петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» учитель О. Г. Щепетєв. Організація складалася з кількох гуртків (не більше 10 чоловік у кожному), мала свій статут, бібліотеку, гектограф, конспіративні квартири, касу та червоний прапор з написом: «Хай живе політична свобода!»[2].

В 1901 році робітники порту провели першу маївку, на якій обговорювалися питання поліпшення життя, підвищення заробітної плати. Поліція затримала всіх учасників маївки.

Весною 1902 року «Севастопольська робітнича організація» мала 5 гуртків у порту, 3 — на флоті та один у фортечній артилерії. Вони знайомили робітників, матросів та солдатів з ученням марксизму, друкували й розповсюджували листівки, закликаючи «об'єднатися для повалення царя»[3]. Підпільні гуртки та групи діяли в 28, 29, 31, 32, 35 і 36-му флотських екіпажах[4]

Підіславши в «Севастопольську робітничу організацію» провокатора, поліція незабаром заарештувала кількох робітників. Проте 20 березня у місті знову з'явилися прокламації. 16 червня кинуто до в'язниці ще понад 20 активних членів організації, в т. ч. О. Г. Щепетєва, але діяльність її не припинилася. «Кожний новий випадок урядового свавілля,— говорилося в прокламації, розповсюдженій 24 червня,— повинен примусити нас ще дружніше боротися за щастя і визволення робітничого класу»[5].

На початку 1903 року створюється комітет для керівництва революційним рухом на Чорноморському флоті[6]. У липні 1903 року під керівництвом матроса І. Яхновського відбулося заворушення матросів на учбовому кораблі «Березань»[7]. Великий переполох командування, міських та губернських властей викликала листівка, розповсюджена влітку 1903 року в зв'язку з прибуттям до Севастополя з Лівадії царя Миколи II. Закінчувалася вона словами: «Не вигуком «Ура!», а вигуком: «Це злодій і кровопивця!» зустрічає їх (царя та його міністрів.— Ред.) російський народ, де б вони не з'явилися. «Геть самодержавство! Доволі самоуправства!»[8]. Цю листівку матрос П. М. Матюшенко підкинув навіть на царську яхту.

1903 року в Севастополі створено комітет РСДРП, до складу якого увійшли і революційні моряки. Серед організаторів нових підпільних гуртків та комітетів були О. Петров, Г. Вакуленчук, Ф. Мартиненко, П. Зімін, І. Кривокінь та інші матроси-більшовики[9]. Севастопольський комітет РСДРП об'єднував три районні організації — міську, портову та військову, які проводили революційні сходки робітників, матросів та солдатів.

На початку грудня 1903 року головний командир флоту та портів Чорного моря контр-адмірал Скридлов скликав «особливо важливу» нараду для обговорення за-

---

[1] История города-героя Севастополя. 1783—1917, стор. 275.

[2] ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 521, спр. 456, арк. 210, 211; Кримський облдержархів, ф. 483, оп. 4, спр. 239, арк. 15.

[3] Кримський облдержархів, ф. 483, оп. 4, спр. 252, арк. 30.

[4] ЦДА ВМФ СРСР, ф. 1082, оп. 19, спр. 36, арк. 160—165; С. Ф. Найда. Революционное движение в царском флоте, стор. 70

[5] Кримський облдержархів, ф. 483, оп. 4, спр. 239, арк. 17.

[6] История Коммунистической партии Советского Союза, т. 1, стор. 579.

[7] ЦДА ВМФ СРСР, ф. 407, оп. 1, спр. 4242, арк. 10, 11; Кримський облдержархів, ф. 706, оп. 1, спр. 77, арк. 45.

[8] Газ. «Искра», 1 січня 1903 р.

[9] История Коммунистической партии Советского Союза, т. 1, стор. 579, 586.

ходів боротьби проти революціонерів. Найбільш «ураженими» революційною пропагандою було визнано військовий порт, крейсер «Очаков», броненосець «Екатерина II», фортечних артилеристів, саперів, морський госпіталь. Нарада вирішила посилити нагляд за матросами, солдатами та робітниками, до мінімуму скоротити увільнення в місто. Надсилаючи її протокол до Петербурга, Скридлов просив зміцнити флот офіцерами, а всіх неблагонадійних піднаглядних матросів відправити на Тихий океан чи на Каспій.

Ще ширшого розмаху набрав революційний рух у місті і на флоті 1904 року, коли почалася російсько-японська війна. 3 листопада відбулися заворушення у флотській дивізії, матроси якої не хотіли служити на Далекому Сході. З 35 заарештованих учасників виступу 28 засуджено до різних строків каторжних робіт та тюремного ув'язнення. На знак протесту Севастопольський комітет РСДРП організував одноденний страйк робітників порту та кількох підприємств.

Про активну революційну діяльність комітету свідчать такі дані: тільки з листопада 1904 до березня 1905 року він провів 11 нелегальних масовок, на яких були присутніми по 200—400 чоловік і поширив близько 12 тис. листівок[1]. Більшовики закликали робітників, матросів і солдатів готуватися до збройного повстання.

Всупереч меншовикам комітет висловився за скликання III з'їзду партії, а незабаром після нього провів у Інкермані першотравневу масовку. Поліція і козаки розігнали понад 2 тис. її учасників, заарештували 81 чоловіка, 9 з них кинули до тюрми[2].

Першим кораблем революції став броненосець «Потемкин». Дванадцять днів, з 14 по 25 червня, майорів на ньому червоний прапор. До потьомкінців примкнули команди міноносця № 267 та гідрографічного судна «Веха». 17 червня почалося повстання на броненосці «Георгий Победоносец», який приєднався до «Потемкина», але в Одесі офіцери посадили його на мілину. Через день почали повстання матроси учбового корабля «Прут», проте об'єднатися з потьомкінцями їм не вдалося. У ті дні Севастопольський комітет РСДРП у листівці «До всіх» закликав підтримати повсталих матросів. Матросам та солдатам комітет пропонував відмовлятися від участі в «утихомиренні» революційних моряків, бо «їхня боротьба — ваша боротьба, боротьба всього народу за краще життя»[3]. 16 червня 6 тис. севастопольців вийшли на демонстрацію солідарності з потьомкінцями. Робітники та матроси, чекаючи прибуття «Потемкина» у Севастополь, готувалися до збройного повстання[4]. І все ж план загального повстання, який «Матроська централка» — Центральний комітет РСДРП Чорноморського флоту, створений наприкінці 1904 року,— намічала на більш пізній час, коли до Тендри підійде вся ескадра, здійснити не вдалося.

Близько 1500 матросів, серед них 117 потьомкінців, було заарештовано, багатьох керівників повстання, у т. ч. О. М. Петрова, І. А. Чорного, Д. М. Титова й І. Ф. Адаменка, Д. П. Кашубу та С. П. Дейнегу, П. М. Матюшенка, страчено у Севастополі.

Розправи над революційними моряками викликали протести не тільки в Севастополі, а й в інших містах країни. У листівці «Суд над матросами» Севастопольський комітет РСДРП закликав вимагати звільнення підсудних, «що сміливо приєдналися до тієї великої боротьби, яку давно вже веде робітничий клас». Листівка закінчувалася словами: «Честь і слава матросам — борцям за народну справу»[5]. Внаслідок протестів з боку громадськості смертну кару трьом матросам було замінено довічною каторгою[6].

---

[1] Революционное движение в Черноморском флоте, стор. 25.

[2] Кримський облдержархів, ф. 483, оп. 4, спр. 329, арк. 1—4.

[3] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 34, арк. 58; Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 77—79.

[4] Газ. «Пролетарий», 12 листопада 1905 р.

[5] История города-героя Севастополя. 1783—1917, стор. 308, 309.

[6] Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 75.

Активну участь взяли трудящі Севастополя у Жовтневому всеросійському політичному страйку. 14 жовтня 500 робітників вийшли на демонстрацію. З революційними піснями пройшли вони проспектом Нахімова, але були розігнані поліцією і козаками.

Наступного дня після оголошення 17 жовтня царського маніфесту про «свободи» в Севастополі відбулися масові мітинги та багатотисячна демонстрація. Біля тюрми, куди прийшли демонстранти, щоб звільнити політичних в'язнів, солдати та поліцейські зустріли їх кулями. П'ятьох було вбито, близько 50 поранено, в т. ч. 16 — тяжко. 19 жовтня на багатолюдних мітингах севастопольці висловили рішучий протест проти цієї розправи. Тут же обиралися депутати від народу до міської думи. В числі обраних був лейтенант П. П. Шмідт.

Похорони 20 жовтня жертв розстрілу вилилися у нову, могутню демонстрацію, в якій узяли участь близько 40 тис. чоловік. Демонстрантів охороняла народна міліція, створена робітниками Севастополя під керівництвом більшовиків. Лейтенант П. П. Шмідт виголосив на кладовищі революційну клятву, що стала відомою всій Росії. Заарештований 21 жовтня за наказом головного командира флоту адмірала Чухніна, він звернувся з листом до населення міста, закликаючи його не припиняти боротьби за свободу. «Пам'ятайте, громадяни,— писав Шмідт, — що моя справа — це справа народу; моя перемога— це перемога свободи над сваваіллям»[1]. На захист лейтенанта виступили не тільки севастопольці, але й демократичні сили усієї країни, про нього писали газети. Щоб не ускладнювати і без того напружену обстановку, цар 4 листопада наказав звільнити Шмідта із тюрми з увільненням його із флоту.

Нове піднесення революційного руху викликали звістки про повстання матросів у Кронштадті 26—28 жовтня й про жорстоку розправу над ними. Робітники порту оголосили страйк, висунувши не тільки економічні, а й політичні вимоги. У місті, біля флотських казарм, на кораблях і в частинах проводилися мітинги та збори. З листопада Чухнін заборонив їх. Але це тільки активізувало рух. 8 листопада почалося заворушення на крейсері «Очаков», де революційну роботу вели більшовики — машиніст О. І. Гладков, комендор М. Г. Антоненко та баталер С. П. Частник[2]. Того ж дня відкрито організували мітинг революційні матроси броненосця «Святой Пантелеймон» (так перейменували царські власті «Потемкин»). Наступного дня на крейсер прибув військово-морський прокурор, а на броненосець — адмірал Чухнін, щоб «навести порядок». Проте в присутності адмірала матроси організували мітинг, на якому з палкою промовою виступив більшовик І. Сиротенко. Розлютований Чухнін наказав заарештувати матроса, але команда відмовилася видати його.

Вивівши через день «бунтівні кораблі» у море, Чухнін телеграфував в Петербург: «Чекаю заколоту. Потрібні надзвичайні заходи. Відчуваю, що повстане весь флот. Необхідно, не гаючи жодного дня, посилити війська, бо на тутешні покластися не можна»[3].

Під впливом більшовицької пропаганди готовність мас до повстання наростала день у день. На пропозицію більшовиків комітет РСДРП погодився провести 11 листопада вибори депутатів і утворити з них Раду. Частково це вдалося здійснити. Нарада депутатів ухвалила роззброїти офіцерів і 12 листопада організувати демонстрацію[4]. Але вже 11 листопада стихійно почалося повстання. Того дня, щоб не допустити мітингів біля флотських казарм, Чухнін наказав розмістити там дві бойові роти моряків Білостоцького полку. Матрос К. Петров випадково почув, як контр-адмірал Писаревський підмовляв командира піхотної роти штабс-капітана Штейна знайти «вірну людину», яка зробила б з натовпу провокаційний постріл по солдатах. Обуре-

---

[1] Севастопольское вооруженное восстание в ноябре 1905 года. Документы и материалы. М., 1957, стор. 121.

[2] История Коммунистической партии Советского Союза, т. 2. М., 1966, стор. 123.

[3] ЦДВІА СРСР, ф. 400, оп. 5, спр. 21, арк. 158.

[4] Севастопольское вооруженное восстание в ноябре 1905 года, стор. 231.

ний цим підлим заміром, Петров, не роздумуючи, зарядив гвинтівку і одним пострілом убив Штейна, а другим — поранив Писаревського. Коли, опам'ятавшись від паніки, офіцери заарештували Петрова, матроси негайно звільнили його, роззброївши та побивши кількох офіцерів. Не тільки морська рота, а й солдати відмовилися стріляти в матросів. Незабаром повстання охопило всю флотську дивізію. До повсталих приєдналася бойова рота з броненосця «Синоп», яку Чухнін послав для «втихомирення» матросів. Між тим вибори до Ради тривали. Робітники порту та портового заводу (колишнього адміралтейства) обрали до неї 40 депутатів, у т. ч. довічним — П. П. Шмідта.

Перше засідання Севастопольської Ради матроських, робітничих і солдатських депутатів відбулося 12 листопада. Тривало воно довго і проходило бурхливо, бо єдиного погляду на дальший розвиток подій і єдиного керівництва не було. Якщо більшовики Сиротенко, Гладков, Докукін, Ушаков та інші закликали повсталих до сміливих, рішучих дій (захоплення зброї, кораблів, найважливіших пунктів міста, озброєння робітників), то меншовики пропонували обмежитися мирним страйком і маніфестаціями. І все ж повстання набирало дедалі організованішого характеру. Чухнін оголосив місто на воєнному стані, а фортецю — у стані облоги. Незважаючи на це, 13 листопада спалахнуло повстання на крейсері «Очаков». Командиром корабля матроси обрали боцмана І. Є. Уланського[1]. Того ж дня до флотських казарм у повному складі зі зброєю прийшла з Північної сторони окрема саперна рота під командуванням унтер-офіцера більшовика М. Баришева. Революційні заворушення охопили також команди броненосця «Святой Пантелеймон», мінного крейсера «Гридень», учбових кораблів «Днестр» й «Прут», есмінців «Свирепый» та «Заветный», канонерського човна «Уралец» та інших суден.

На боці повсталих було 15 кораблів та кілька берегових частин. Повсюдно обиралися депутати до Ради. Загальна кількість їх досягала 200 чоловік. Командувати революційним флотом Рада запросила лейтенанта П. П. Шмідта[2]. Вранці Шмідт прибув на крейсер «Очаков». Матроси віддали йому адміральські почесті. Під звуки оркестра й вигуки «Ура!» над кораблем звився сигнал «Командую флотом. Шмідт». Але все ще вірячи в царя, він надіслав йому телеграму: «Славний Чорноморський флот, свято зберігаючи вірність своєму народові, вимагає від Вас, государ, негайного скликання Установчих зборів і перестає коритися Вашим міністрам»[3].

Трудівники Севастополя прагнули подати всебічну підтримку повсталим матросам і солдатам. Страйкували робітники порту. Разом з матросами вони захопили арсенал, допомагали доставляти кулемети, гвинтівки і патрони в казарми. Щоб перешкодити перекиданню царських військ, залізничники припинили рух поїздів між Сімферополем і Севастополем. Страйкуючі моряки допоміжного і торговельного флотів не випускали в море жодного пароплава. До страйкарів приєдналися поштово-телеграфні службовці. 12—15 листопада все місто охопив загальний страйк. Але робітники не мали зброї, її не вистачало навіть матросам і солдатам. Тим часом до Севастополя по шосе одна по одній підходили військові частини. Розправу над повсталими цар доручив відомому своєю жорстокістю вішателеві генерал-лейтенантові Меллер-Закомельському.

15 листопада о 15 годині командування пред'явило повсталим ультиматум. Рада на нього не відповіла, готуючи маси до бою. Але контрреволюційні сили перейшли до наступу, не чекаючи закінчення строку ультиматуму. По повсталих кораблях, флотських казармах відкрили вогонь фортечна артилерія, польові гармати з Історичного бульвару, броненосець «Ростислав» та інші кораблі.

Першим вийшов з ладу есмінець «Свирепый». Його революційний командир І. Сиротенко героїчно загинув разом з багатьма матросами. Мінний транспорт «Буг»,

[1] Севастопольское вооруженное восстание в ноябре 1905 года, стор. 124, 291.
[2] Там же, стор. 21, 172.
[3] Там же, стор. 155.

у трюмах якого було 300 бойових мін, ще до обстрілу зробив спробу вийти в море, але не встиг. Щоб не допустити величезного вибуху, небезпечного для міста, матроси затопили судно в бухті. Ураганний вогонь обрушили урядові війська на «Очаков». Діставши 52 пробоїни, охоплений полум'ям, крейсер на пропозицію Чухніна скласти зброю підняв сигнал: «Я не здаюсь!». Невдовзі снаряд розірвався в машинному відділенні, і корабель вийшов з ладу. З Приморського бульвару карателі відкрили вогонь по матросах, які рятувалися вплав. Поранений у ногу П. П. Шмідт перейшов з групою матросів на міноносець № 270, але і його незабаром було підбито, а Шмідта заарештували офіцери з «Ростислава».

Майже добу самовіддано захищалися повсталі у флотських казармах, де перебувала Рада. Вісім піхотних полків штурмували їх з трьох боків. Вранці 16 листопада контрреволюційні сили захопили шість напівзруйнованих чотириповерхових казарм. Всю ніч горів на рейді крейсер «Очаков».

Багато матросів загинуло в бухті і в казармах. Оскаженілі офіцери нещадно добивали поранених. Кількість заарештованих досягала 6 тис., у т. ч. матросів — близько 4 тис., що становило майже 40 проц. особового складу флоту. До суду віддано понад 400 матросів, близько 1 тис. покарано без суду. Крім того, засуджено 31 солдата та понад 20 робітників порту[1].

Події в Севастополі, як указував В. І. Ленін, знаменували собою «цілковитий крах старого, рабського порядку у військах». Свідомість необхідності свободи в армії, підкреслював він, продовжує зростати, «підготовляючи нові вогнища повстання, нові Кронштадти і нові Севастополі»[2].

У суворих умовах підпілля, жорстокої реакції, репресій та переслідувань, викриваючи зрадницьку роль дрібнобуржуазних угодовських партій меншовиків та есерів, поєднуючи легальні та нелегальні форми роботи, більшовики не припиняли безустанну боротьбу за маси, за згуртування всіх революційних сил.

Хоч місто залишалося на воєнному стані, 1906 року на багатьох підприємствах та кораблях знову виникли соціал-демократичні організації, військовий та міський комітети РСДРП, діяли бойові робітничі дружини, випускалися прокламації, дві нелегальні більшовицькі газети «Солдат» та «Рабочий» (першої вийшло 13 номерів, другої — два). Тричі для випуску «Солдата» захоплювалися друкарні буржуазних газет, у т. ч. — один раз у Сімферополі[3].

Побоюючись нових масових виступів, царські власті першу групу учасників листопадового повстання — П. П. Шмідта та його товаришів — судили в Очакові в лютому — березні 1906 року, другу — 93 чоловіка — в Севастополі в липні, третю — 260 чоловік — у листопаді, а решту — в 1907 році.

Коли в Севастополі дізналися про смертний вирок П. П. Шмідту, О. І. Гладкову, М. Г. Антоненку та С. П. Частнику, в районі Херсонеса зібралося близько 3 тис. робітників, моряків і солдатів на мітинг протесту, що тривав дві години і був розігнаний козаками та поліцією. Військовий комітет РСДРП організував у ті дні кілька втеч політичних в'язнів із плавучих тюрем «Саратов» та «Прут». За допомогою революційно настроєних вартових вдалося звільнити 35 матросів[4].

Уся країна дізналася про сміливі дії севастопольських підпільників: викрадення з військово-морського суду й знищення 12 томів слідчих матеріалів, а також речових доказів[5], звільнення з міської тюрми 21 в'язня. Серед них був і В. О. Антонов-Овсієнко, засуджений до смертної кари, з наступною заміною її 20 роками каторги[6].

Більшовикам доводилося стримувати матросів, робітників і солдатів від стихійних виступів. У червні застрайкувала рота мінерів, обурених сваволею офіцерів.

---

[1] ЦДА ВМФ СРСР, ф. 407, оп. 1, спр. 78, арк. 7, 8; ф. 1082, оп. 1, спр. 72, арк. 47.
[2] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 102. 107.
[3] Кримський облдержархів, ф. 483, оп. 4, спр. 469, 474, 504.
[4] ЦДА ВМФ СРСР, ф. 407, оп. 1, спр. 78, арк. 7, 8.
[5] Газ. «Крымский вестник», 20 липня 1906 р.
[6] А. Ракитин. Именем революции. М., 1965, стор. 38—41.

Їх приклад наслідували артилеристи Першого батальйону (Південна фортеця). Вночі артилеристів оточили і роззброїли козаки та солдати Брестського полку з кількома кулеметами. А вранці весь батальйон під посиленою охороною перевезли на Північну сторону, в Михайлівську батарею. Проте артилеристи зірвали замки зі складу, забрали гвинтівки і за допомогою двох рот 2-го батальйону без єдиного пострілу захопили майже всю Північну фортецю. Було заряджено й наведено на палац головного командира флоту три важкі гармати. З них намічалось зробити залп, що послужив би сигналом до початку масового повстання. Проте план керівників артилеристів унтер-офіцера Б. Мельникова та солдата З. Басова зірвали провокатори. Під суд пішло понад 200 солдатів. Мельникова та Басова засудили до довічної каторги, багатьох — до 15 років каторжних робіт, понад 100 чоловік віддали до арештантських рот та дисциплінарного батальйону[1].

Про становище в Севастополі у березні—квітні 1907 року свідчить донесення в Петербург головного командира флоту: «Страйки, постійні мітинги в майстернях, насильства, погрози ..., що знизили продуктивність праці до мінімуму, примусили мене закрити порт ... Закриття триватиме не більш, як 10 днів, необхідних для вилучення хоча б частини революційного елементу .... В командах ведеться посилена пропаганда, прокламації розкидаються у великій кількості. За даними агентури, стан нижчих чинів збуджений»[2]. Внаслідок «чистки» порту в багатьох майстернях та цехах залишилася тільки чверть колишнього складу робітників[3].

Проте вже у травні 1907 року матроси броненосців «Синоп», «Три святителя», «Святой Пантелеймон» та інших суден разом з артилеристами готували нове повстання. Передбачалося захопити найпотужніші кораблі, Південну та Північну фортеці, після того поширити повстання на інші порти Чорного моря, а в разі невдачі — за прикладом потьомкінців піти в Румунію. Проте на успішне здійснення такого плану не доводилося розраховувати — почався спад революційного руху. Охранка знову вдалася до масових арештів[4].

Революційне хвилювання тривало і в піхотних військах. Відбулися заворушення в Білостоцькому полку, 15 вересня 1907 року — спроба підняти повстання в Брестському полку[5].

В лютому 1908 року газета «Пролетарий» зазначала, що, незважаючи на численні репресії, висилки й воєнний стан, Севастополь став міцною базою більшовиків[6]. Навесні того ж року тут діяли 3 районні організації РСДРП: міська, портова та військова. Міська мала два підрайони — Корабельний та Південний. Всі вони підпорядковувалися загальноміському комітетові, який мав підпільну друкарню. Коли незабаром багатьох підпільників було заарештовано, на зміну їм прибули більшовики, відряджені партійними організаціями Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси. Революційна робота в місті й на флоті не припинялася в усі роки реакції.

У період нового революційного піднесення, у травні—червні 1912 року, військовий комітет РСДРП знову готував повстання, цього разу одночасно з матросами Балтики. У порту та на підприємствах міста відбулися страйки протесту проти Ленського розстрілу. Проте охранці вдалося розкрити революційні організації. Понад 500 матросів було заарештовано, 298 віддано до суду, 27 засуджено до смертної кари, з них 13 — розстріляно, решті страту замінено довічною каторгою. Крім того, близько 400 «неблагонадійних» матросів відправлено на інші флоти та флотилії[7].

---

[1] Газ. «Солдат», 1907, № 7; Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 146, 150—152.

[2] С. Ф. Найда. Революционное движение в царском флоте, стор. 354.

[3] Газ. «Биржевые ведомости», 3 червня 1907 р.

[4] ЦДА ВМФ СРСР, ф. 407, оп. 1, спр. 57, арк. 10, 11.

[5] С. Ф. Найда. Революционное движение в царском флоте, стор. 365.

[6] Газ. «Пролетарий», 13 лютого 1908 р.

[7] ЦДА ВМФ СРСР, ф. 608, оп. 2, спр. 40, арк. 150.

Ці репресії викликали масові протести в країні. У Петербурзі на знак солідарності з севастопольцями страйкували 60 тис. робітників, у Москві — 40 тис., а всього по країні — понад 250 тисяч.[1] На Україні страйки відбулися в Києві, Харкові, Катеринославі, Миколаєві, Одесі.

На 1915 рік у Севастополі проживало 91,1 тис. чоловік, у т. ч. 47,7 тис. цивільного населення. Більшість жителів становили росіяни й українці. Налічувалося близько 6 тис. будинків. У 1897—1899 рр. тут побудували електростанцію і трамвайні колії. Не маючи коштів і не знайшовши кредитів у середині країни, міська управа звернулася по допомогу до бельгійського акціонерного товариства «Компанія тяги та електрики» і надовго потрапила у фінансову кабалу до нього — договір було укладено на 40 років. Електростанція і трамвай приносили концесіонерам величезні прибутки. Севастополь мав телеграфний зв'язок з Москвою та Петербургом. Телефонна станція, відкрита тут 1894 року морським відомством, стала першою в Криму.

1868 року в місті відкрилася невеличка лікарня (на 12 ліжок) і при ній аптека[2]. 1894 року кількість ліжок збільшилася до 80. Але з 68 лікарів 50 належали до морського чи поліцейського відомства. Багато хто займався «вільною практикою». Більшість трудящих, як і раніше, лікувалася «своїми засобами».

Щороку до міста приїздило понад 10 тис. курортників. 1899 року тут налічувалося 14 готелів, 5 пансіонатів, грязелікарня та кілька купалень[3]. Збудована водолікарня прийняла хворих у 1914 році.

У перші п'ять років після Кримської війни відкрито училище для дітей «Чорноморського відомства» та парафіяльну школу. 1866 року засновано при адміралтействі ремісниче училище «для виховання 40 хлопчиків переважно з дітей майстрових»[4]. Загалом 1869 року налічувалося 5 шкіл з 16 учителями та 174 учнями. 1875 року відкрився морехідний клас. Характерний склад його учнів через 23 роки: із 50 чоловік діти дворян становили половину, а разом з іншими привілейованими верствами (купці, духівництво, іноземці) — понад 80 проц. Таке ж становище було і в технічному залізничному училищі, де навчалося 68 чоловік[5]. Більшість трудящих не володіла елементарною грамотою. 1915 року у 66 навчальних закладах Севастополя вчилося 7300 чоловік — більше ніж у будь-якому іншому місті Таврійської губернії. Проте тільки 5 навчальних закладів мали власні приміщення. Губернський директор народних училищ визнавав, що «багато шкіл розміщені у тісних, темних, вологих, холодних і взагалі незручних приміщеннях». Дівчаток училося в 2,5 раза менше, ніж хлопчиків.

1890 року в Севастополі відкрито т. зв. машинну школу, де молоді матроси опановували професії машиніста, кочегара, електрика і т. п. Згодом створено мінну школу, учбово-артилерійську команду, школи машинних та стройових унтер-офіцерів. З 1893 року флот уже не посилав своїх новобранців для навчання в Кронштадт та Лібаву[6].

Значною подією в культурному житті міста стало відкриття з ініціативи молодого зоолога, згодом відомого природознавця і мандрівника М. М. Миклухо-Маклая, при сприянні видатних учених І. І. Мечникова та І. М. Сєченова у вересні 1871 року однієї з перших у світі науково-дослідної морської біологічної станції Академії наук. Великий вклад у вивчення фауни моря, біології риб, розвитку південних морів, проток Босфору і Дарданелл внесли визначні учені В. Н. Ульянін, А. А. Остроумов, С. М. Переяславцева. Протягом 12 років директором станції працював видатний російський вчений академік О. О. Ковалевський[7]. З його ініціативи в 1898 році на березі

---

[1] С. Ф. Найда. Революционное движение в царском флоте, стор. 480.
[2] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 25 486, арк. 69.
[3] Там же, ф. 27, оп. 12, спр. 445, арк. 9.
[4] Там же, ф. 104, оп. 1, спр. 122, арк. 6.
[5] Там же, ф. 100, оп. 1, спр. 1175, арк. 47, 53; спр. 1321, арк. 103; спр. 2173, арк. 38, 39, 66.
[6] Журн. «Морской сборник», 1893, № 12, стор. 14—16.
[7] Рассказы о русском первенстве. М., 1950, стор. 355.

моря побудовано для станції спеціальне приміщення, на першому поверсі якого відкрили перший у країні морський акваріум.

Важливою віхою у вивченні Чорного моря, розвитку океанографії та морської біології стала перша глибоководна експедиція, організована в 1890—1891 рр. Російським географічним товариством під керівництвом відомих учених Ф. Ф. Врангеля, Н. І. Андрусова, І. Б. Шпіндлера, за участю наукових працівників біологічної станції. Під час експедиції визначено глибини Чорного моря (найбільша — 2200 м), складено першу карту рельєфу дна моря тощо[1].

Систематичні гідрометеорологічні спостереження допомагали передбачати погодні умови на морі. У листопаді 1909 року з ініціативи відомого вченого-океанографа та географа, згодом почесного академіка і почесного президента Всесоюзного географічного товариства генерал-лейтенанта Ю. М. Шокальського створено морську обсерваторію — одну з перших у країні. Її наукові дослідження та зібрані матеріали стали новим великим вкладом у вивчення загального режиму Чорного моря. В результаті багаторічних магнітних спостережень, здійснених офіцером, згодом адміралом І. М. Диковим, 1861 року видано першу, а 1886 — другу карту ізогонічних (магнітних) ліній Чорномор'я.

Важливе значення для судноплавства мали також гідрографічні дослідження Чорного моря, що здійснювалися під керівництвом відомого дослідника Аральського та Каспійського морів контр-адмірала Н. А. Івашинцева і А. Т. Зарудного. 1892 року видано нову, повнішу й точнішу лоцію Чорного моря[2].

На бойових кораблях у Севастополі використовувалися такі чудові винаходи, як електрична «свічка» П. М. Яблочкова (1879—1880), корабельна телефонна система і телефонний зв'язок для водолазів, розроблені офіцером Є. В. Колбасьєвим (1896), регулярний радіозв'язок між кораблями (1899—1900). Сюди приїздив винахідник радіо О. С. Попов для встановлення радіостанцій на броненосцях «Георгий Победоносец», «Три святителя», на крейсері «Капитан Сакен». Влітку 1901 року О. С. Попов знову прибув до Севастополя, щоб встановити постійні радіостанції на 5 кораблях. З його допомогою обладнано також дві берегові радіостанції, підготовлено інструкторів для школи радистів[3].

Севастополь став одним із значних осередків археологічної науки в Росії. Протягом 20 років розкопками на руїнах Херсонеса керував учений К. К. Косцюшко-Валюжинич. За його участю виявлено та розкопано фортечні стіни в південно-східній частині міста, міські ворота, кілька храмів, громадських приміщень та кварталів житлових будинків, понад 2400 могил, склепів, саркофагів, знайдено відому присягу громадян Херсонеської республіки III ст. до н. е.

Широко відомими у країні і за рубежем стали «севастопольські скарби» — численні знахідки золотих прикрас, посуду, самоцвітів, поховання знатних херсонесців. Значна частина цих коштовностей зберігається тепер у знаменитій золотій кладовій Державного Ермітажу в Ленінграді.

В 1892 році К. К. Косцюшко-Валюжинич заснував Херсонеський археологічний музей, що тривалий час називався «Складом місцевих старожитностей Імператорської археологічної комісії». У міру надходження нових знахідок до основного приміщення добудовувалися кладові, сараї чи просто накриття. Таким побачив музей весною 1897 року О. М. Горький, який пішки мандрував по південній Росії. У газеті «Нижнегородский листок» він надрукував нарис «Херсонес Таврійський», що свідчить про жвавий інтерес пролетарського письменника до історії Криму. Горький писав, що «Крим для історичної науки — золоте дно»[4].

У 1910—1913 рр. у місті створюються цирк та 4 ілюзіони (кінотеатри).

---

[1] Журн. «Морской сборник», 1893, № 11, стор. 2—9.

[2] Журн. «Морской сборник», 1894, № 9, стор. 3, 4, 5.

[3] Журн. «Морской сборник», 1889, № 12, стор. 34—39; Рассказы о русском первенстве, стор. 99, 127, 129; С. Кудрявцев-Скайф. Радио — детище русского флота. М., 1951, стор. 70, 79.

[4] М. Горький. Собрание сочинений, т. 23. М., 1953, стор. 255, 268.

Нерідко приміщення місцевого театру на цілий сезон здавалося приїжджим артистам. Тут виступали українські трупи М. П. Старицького, М. Л. Кропивницького, М. К. Садовського, такі відомі артисти, як Ф. І. Шаляпін, В. М. Пашенна, М. К. Заньковецька та ін. 1900 року Московський художній театр на чолі з К. С. Станіславським поставив у Севастополі спектаклі «Чайка» та «Дядя Ваня», на яких був присутній їх автор А. П. Чехов.

За кількістю бібліотек (14) Севастополь перевершував усі міста Криму. Найбільшою з них була морська офіцерська, для якої наприкінці 80-х років збудували поруч з будинком морського зібрання спеціальне приміщення. Порівняно значні книжкові фонди налічувала і бібліотека міського зібрання. Мав свою бібліотеку також «артистичний гурток». Що ж до 5 «громадських» бібліотек та читалень, то їх загальний книжковий фонд ледь перевищував 3700 примірників. У чотирьох з них книги видавалися під грошовий заклад чи за плату, що вкрай звужувало коло читачів. Наприклад 1896 року їх було тільки 150. Незначну кількість книжок мали й 6 шкільних бібліотек[1].

З 1 жовтня 1882 року почала виходити (спершу два, а згодом три рази на тиждень) перша в Криму газета «Севастопольский справочный листок» (з 1886 року — «Севастопольский листок», з 1888 — «Крым», згодом «Крымский вестник»). Типова буржуазна газета, ласа до сенсацій, вона наполовину складалася з реклам та об'яв.

З великим запізненням і тільки під тиском передової громадськості країни вживалися заходи для увічнення героїчної оборони Севастополя 1854—1855 років. Царський уряд не відпустив коштів навіть на влаштування величезного Братського чи Стотисячного кладовища на Північній стороні, де поховано 127 583 захисників міста. Чимало зроблено на ньому на кошти і силами ветеранів, моряків, городян.

Перший тимчасовий скромний пам'ятник 19 серпня 1856 року відкрили на свої кошти моряки. Його встановили біля недобудованого Володимирського собору з написом: «Тут поховані: адмірал Лазарєв, що помер в літо 1851 року, і убиті під час захисту м. Севастополя віце-адмірал Корнілов, контр-адмірал Істомін, адмірал Нахімов». Після добудови собору склеп забетоновано, замість тимчасового пам'ятника встановлено чотири меморіальні чавунні дошки на честь кожного з адміралів. У жовтні 1895 року, в 41 річницю з дня загибелі, відкрито пам'ятник адміралу В. О. Корнілову. 18 листопада 1898 року, в день 45-річчя Сінопської битви, на площі біля Графської пристані встановлено пам'ятник П. С. Нахімову. На прохання севастопольців та чорноморців 5 квітня 1869 року в Петербурзі створюється комітет для організації в Севастополі військового музею. Перші кошти на його створення внесли учасники оборони, згодом пожертвування збирали по всій країні. Чимало експонатів зібрали в самому місті. Музей відкрився 2 вересня 1869 року на нижньому поверсі будинку Е. І. Тотлебена, на центральній вулиці міста (нині вулиця ім. Леніна). 1895 року для нього спорудили спеціальне приміщення — одне з найкращих у місті.

Але основні роботи щодо увічнення героїчної оборони здійснено тільки в 1904—1905 рр., на ознаменування її 50-річчя, що широко відзначалося громадськістю країни. У ті роки по всій оборонній лінії споруджено з білого інкерманського каменю пам'ятники та балюстради. Проти Приморського бульвару, за 10 м від берега, у морі, за проектом естонського художника-академіка А. Г. Адамсона встановлено пам'ятник затопленим кораблям, що став своєрідною емблемою Севастополя. Проти пам'ятника на високій підпірній стіні набережної закріплено два великі корабельні якорі.

На Малаховому кургані частково реставровано оборонну башту, встановлено гармати часів оборони, а біля входу споруджено фундаментальні ворота з 4 колонами та написом «1854—1855». Було також упорядковано Історичний бульвар. 14 травня 1905 року тут в унікальному, круглому масивному приміщенні висотою близько 35 метрів відкрилася славнозвісна панорама «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.».

---

[1] Кримський облдержархів, ф. 100, оп. 1, спр. 1816, арк. 196; спр. 2173, арк. 88.

Чудову картину для неї створив відомий художник-баталіст, уродженець Одеси, академік Ф. О. Рубо. Активно йому допомагали студенти Академії мистецтв, згодом відомі радянські художники М. Б. Греков та М. І. Авілов. На величезному полотні панорами площею 1610 кв. метрів з великою художньою силою відтворено один з найяскравіших епізодів оборони — відбиття ворожого штурму 6 червня 1855 року. Перед картиною та в експозиційному залі панорами було представлено багато речових експонатів, що знайомили глядачів з героїчною епопеєю. Панорама стала одним із найвидатніших творів батального живопису.

1909 року на Історичному бульварі з'явився ще один чудовий пам'ятник будівникам севастопольських укріплень під час оборони на чолі з Е. І. Тотлебеном.

Великі зміни у життя міста внесла перша світова війна, особливо після того, як на боці Німеччини виступили Туреччина та Болгарія, й розгорнули воєнні дії на Чорному морі. 29 жовтня 1914 року Севастопольський порт було піддано несподіваному артилерійському обстрілу з німецького лінійного крейсера «Гебен», що його супроводжували турецькі міноносці[1].

За час війни особовий склад Чорноморського флоту збільшився з 15,5 тис. до 40 тис. чоловік[2]. Поповнювався він в основному за рахунок призову запасних. Серед них було чимало учасників революційних подій 1905—1907 рр., які співчували більшовикам.

Війна погіршила і без того тяжке становище трудящих. Царські власті намагалися заарештувати чи віддати в солдати всіх причетних до минулих революційних подій. Проте це не припинило розвиток революційного руху. Вже в липні 1915 року начальник севастопольського жандармського управління доповідав департаменту поліції, що серед «матеріально незабезпечених і переважно бідних верств населення починає зароджуватися невдоволення війною»[3]. Поступово це невдоволення, що посилювалося внаслідок переслідувань усіх «інакомислячих», а також дорожнечі життя, почало виливатися у відкриті форми протесту.

Гнів проти прогнилого царського ладу назрівав також серед матроських та солдатських мас. Нерідко матроси і молоді робітники били городових та особливо шпиків, відбирали у них зброю, жінки погрожували торговцям «своїм судом».

28 травня 1915 року унтер-офіцер 5-ї роти фортечної артилерії, колишній робітник С. Наумов був відданий до суду за те, що відіслав на фронт листа, де, зокрема, говорилося: «Дорогі друзі й товариші, взагалі всі військовослужбовці, подумайте, за що ви таке страшне кровопролиття чините. Досить воювати, і так уже немає числа сиротам та калікам. Розпочинаймо карати своїх високих начальників»[4].

Поліцейсько-каральний режим посилювався. Найсуворіший нагляд вівся за більшовиками. В роки війни у фортечному госпіталі старшим ординатором працював лікар Д. І. Ульянов, молодший брат В. І. Леніна, який проводив революційну роботу серед солдатів[5].

Наприкінці 1915 — на початку 1916 року знову виникають соціал-демократичні організації у воєнному порту, на портовому (Морському) заводі, лінійних кораблях «Императрица Мария», «Синоп», «Святой Пантелеймон», «Екатерина II», «Евстафий», крейсерах «Память Меркурия», «Кагул», у ряді берегових частин. У березні 1916 року відбувся страйк на будівництві морського кадетського корпусу. 350 робітників припинили роботу і через три дні добилися задоволення своїх вимог. Хоч поліція й заарештувала «призвідників», успіх страйку справив велике враження не тільки на робітників, а й на моряків.

Улітку 1916 року власті розкрили севастопольські соціал-демократичні організації й групи. Кількість заарештованих досягала 500 чоловік. Крім того, командую-

---

[1] Боевая летопись русского флота, стор. 393.
[2] С. Ф. Найда. Революционное движение в царском флоте, стор. 498.
[3] История города-героя Севастополя. 1783—1917, стор. 340.
[4] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 73, арк. 18.
[5] Газ. «Правда», 18 липня 1943 р.

чий флотом віце-адмірал Колчак відіслав близько тисячі «політично неблагонадійних» матросів на інші флоти і флотилії[1].

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції робітники, матроси й солдати на мітингу 5 березня, що відбувся у дворі флотських казарм, створили тимчасовий військово-виконавчий комітет у складі 20 чоловік[2]. Того ж дня майстрові та службовці порту й портового заводу обрали 44 делегатів «для представлення та захисту інтересів робітничого класу в новостворюваному виконавчому комітеті при севастопольському міському самоврядуванні»[3]. Фактично ці делегати й утворили Раду робітничих депутатів, яка поступово поповнювалася представниками інших підприємств. Незабаром виникли Рада солдатських депутатів та Рада селянських депутатів армії і флоту. 8 березня створено місцевий орган Тимчасового уряду, т. зв. міський виконавчий комітет.

Адмірал Колчак, який протягом двох днів приховував від народних мас звістку про повалення царя, прагнув тепер спрямувати їх рух по потрібному йому руслу. За його розпорядженням до військово-виконавчого комітету було введено кондукторів (надстроковиків) та офіцерів, включаючи полковника та капітана 1-го рангу. Після цього комітет називався об'єднаним центральним. 22 березня Ради робітничих і солдатських депутатів утворили єдину Раду. Почалися вибори депутатів і на кораблях, бо через офіцерське засилля солдати й матроси вже не довіряли об'єднаному центральному військово-виконавчому комітету. Боючись втратити вплив на маси, особливо на моряків та робітників, комітет та міський виконком 29 березня об'єдналися з Радою. Нова організація почала називатися Севастопольським центральним виконавчим комітетом Ради депутатів армії, флоту та робітників[4]. Але спершу більшість депутатів Ради йшла за меншовиками та есерами, комітет проводив нерішучу, угодовську політику. Не тільки військова, а й цивільна влада, як і раніше, перебувала в руках адмірала Колчака. Залишалася також буржуазна міська дума.

У ті дні в Севастополі, як і по всій країні після повалення самодержавства, громадсько-політичне життя вбирало у свій потік найширші маси. Зростали професійні спілки — на початку травня їх налічувалося 18. Об'єднували вони понад 7 тис. чоловік[5]. Вже через тиждень після повалення самодержавства виникли перші в Криму спілки молоді.

Більшовики флоту й міста вели наполегливу боротьбу за згуртування народних мас різних національностей під прапором пролетарської революції. У той час на флоті з'явилися українська громада та український військовий комітет, білоруська, молдавська, вірменська, польська, грецька та інші спілки чи партії буржуазного або дрібнобуржуазного націоналістичного характеру[6]. Це, природно, вносило розкол у маси, затримувало зростання їх революційної самосвідомості й об'єднання на класових позиціях пролетаріату. Українські буржуазні націоналісти висунули навіть лозунг «українізації» Чорноморського флоту.

В таких складних і важких умовах розгортали боротьбу за маси більшовики. Спершу вони входили до складу об'єднаної соціал-демократичної організації, але вже у квітні 1917 року, порвавши з меншовиками, створили першими в Криму самостійний більшовицький комітет. Головою його став матрос С. Г. Сапронов, секретарем — матрос І. Л. Сюсюкалов, скарбником — робітник військового порту І. К. Ржанников. Незабаром вони встановили зв'язки з більшовицькими організаціями Донбасу та Катеринослава, почали отримувати звідти політичну літературу.

Керуючись Квітневими тезами В. І. Леніна, більшовицька організація стала на шлях боротьби за передачу влади Радам робітничих і солдатських депутатів, за пере-

[1] С. Ф. Найда. Революционное движение в царском флоте, стор. 561, 562.
[2] А. П. Платонов. Февраль и Октябрь в Черноморском флоте. Симферополь, 1932, стор. 18.
[3] ЦДА ВМФ СРСР, ф. Р-183, оп. 1, спр. 7, арк. 1.
[4] Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, стор. 61.
[5] Газ. «Крымский вестник», 13 травня 1917 р.
[6] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1. спр. 624, арк. 2, 3; спр. 786, арк. 113.

ростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. В другій половині травня більшовики створюють у Раді свою фракцію під головуванням солдата А. І. Калича.

Велику допомогу місцевим більшовикам в боротьбі за завоювання мас на бік соціалістичної революції подав Центральний Комітет РСДРП(б), який відрядив сюди для роботи професіональних революціонерів Н. І. Островську, Ю. П. Гавена, К. Я. Зедіна, матросів М. А. Пожарова, В. В. Роменця, А. П. Шерстобитова. У травні — червні, серпні та листопаді до Севастополя приїздили три делегації революційних балтійських моряків.

Більшовики міста і флоту наполегливо виконували наказ партії про перетворення Севастополя на «Кронштадт Півдня»[1], розгортаючи велику організаторську та агітаційно-пропагандистську роботу в масах.

Незважаючи на есеро-меншовицьке засилля, робітники, матроси та солдати незмінно йшли за більшовиками, коли вирішувалися важливі питання. Так було на початку червня при роззброєнні реакційного офіцерства і вигнанні з флоту адмірала Колчака, під час липневого руху за скасування запровадженої Тимчасовим урядом смертної кари на фронті, у дні боротьби проти корніловщини.

30 серпня в Севастополі створено Центрофлот (Центральний Комітет Чорноморського флоту)[2]. Він, хоч і перебував спочатку під впливом меншовиків та есерів, був значно лівішим, ніж Рада. Вже 11 вересня Центрофлот висловився за негайний перехід усієї влади у країні до рук Рад[3]. А 12 жовтня більшістю голосів він ухвалив більшовицький наказ делегатам Севастополя на II Всеросійський з'їзд Рад[4].

Після одержання звістки про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції та утворення Радянського уряду на чолі з В. І. Леніним багато кораблів підняли червоні прапори. 27 жовтня в місті відбулася багатотисячна демонстрація.

Під тиском революційних мас Рада вирішила взяти владу в свої руки[5]. Але есери та меншовики, які ще становили у ній більшість, саботували декрети II Всеросійського з'їзду Рад, Ради Народних Комісарів, вимоги більшовиків про боротьбу з контрреволюцією.

6—19 листопада представники багатьох портів Чорного та Азовського морів з'їхалися до Севастополя на І Чорноморський флотський з'їзд. З усіх основних питань з'їзд підтримав більшовиків[6]. У дні його роботи сформовано військову флотилію та перший революційний загін для боротьби проти генерала Каледіна, що підняв антирадянський заколот на Дону. Великою перемогою більшовиків стало обрання 18 листопада головним комісаром флоту матроса-більшовика В. В. Роменця.

Побоюючись появи під Ростовом флотилії чорноморців, Каледін надіслав революційному Севастополю ультиматум з вимогою не втручатися у внутрішні справи Дону. 26 листопада В. В. Роменець телеграфував Раді Народних Комісарів про обстановку на півдні. Незабаром надійшла відповідь: «Дійте з усією рішучістю проти ворогів народу, не чекаючи ніяких вказівок зверху. Каледіни, Корнілови, Дутови — поза законом. Переговори з вождями контрреволюційного повстання безумовно заборонено. На ультиматум відповідайте сміливою революційною дією. Хай живе революційний Чорноморський флот! Рада Народних Комісарів»[7].

Ленінська вказівка запалила севастопольців на дальшу боротьбу за владу Рад, за утвердження її в місті. Під керівництвом більшовиків розгорнулася робота по формуванню нових червоногвардійських загонів. Учасники багатотисячного мітингу,

---

[1] История гражданской войны в СССР, т. 1. М., 1938, стор. 228, 229.
[2] Газ. «Крымский вестник», 1 вересня 1917 р.
[3] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 57.
[4] Газ. «Известия» (Севастополь), 15 жовтня 1917 р.
[5] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 97.
[6] ЦДА ВМФ СРСР, ф. 183, оп. 1, спр. 38, арк. 1—21.
[7] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 124.

скликаного більшовиками 12 грудня, рішуче зажадали роззброєння офіцерів та перевиборів Ради. Їх підтримали делегатські збори представників 67 кораблів і частин гарнізону.

В той час до Севастополя повернулися флотилія та загін, послані на боротьбу проти Каледіна та Корнілова. Похорон загиблих бійців вилився в могутню демонстрацію під лозунгом «Вся влада Радам!». Революційні матроси роззброювали офіцерів, розстріляли кількох найреакційніших з них.

Ю. П. Гавен — голова Севастопольського військово-революційного комітету у 1917—1918 рр. Фото 1933 р.

М. А. Пожаров — голова Севастопольської Ради військових і робітничих депутатів у 1917—1918 рр. Фото 1916 р.

У ніч на 16 грудня на екстреному засіданні виконкому Ради та Центрофлоту спільно з представниками берегових і суднових комітетів утворено військово-революційний комітет (10 більшовиків та 2 лівих есерів) на чолі з більшовиком Ю. П. Гавеном. Військово-революційний комітет одразу ж випустив відозву до населення міста, матросів та солдатів з повідомленням про перехід до його рук усієї влади і з закликом суворо дотримуватися революційного порядку.

Вдень 16 грудня на масових зборах революційних організацій, делегацій і кораблів та військових частин до складу військово-революційного комітету обрано додатково ще 8 більшовиків, а також вирішено негайно переобрати депутатів, «бо Рада цього складу втратила довір'я революційної демократії»[1]. З великим політичним піднесенням проходили 18 грудня вибори нового складу Ради. До виконавчого комітету увійшло 11 більшовиків, 3 ліві есери та 5 безпартійних. Головою виконкому одностайно обрано секретаря комітету РСДРП(б) М. А. Пожарова, секретарем — матроса-більшовика П. З. Марченка[2].

Рада розгорнула енергійну діяльність щодо встановлення революційного порядку в місті, налагодження роботи підприємств та установ. Сім'ї робітників з халуп і підвалів переселялися в будинки багатіїв та офіцерів.

Перемога Радянської влади в Севастополі мала величезне значення для всього Причорномор'я. Протягом короткого часу в складі багатьох бойових загонів звідси пішло понад 10 тис. революційних моряків, які допомагали встановлювати владу Рад не тільки трудящим Криму, але й ряду міст та районів Дону, Кубані, Кавказу, південної України та Молдавії[3]. 10 тис. гвинтівок і 10 кулеметів севастопольці надіслали робітникам Новоросійська. 2 тис. гвинтівок — в Темрюк для революційних загонів, що боролися з контрреволюційними військами «кубанського отамана», генерала Филимонова[4].

З ініціативи Севастопольської Ради 28—30 січня 1918 року в місті скликано надзвичайну губернську конференцію військових ревкомів, яка проголосила себе І Таврійським з'їздом Рад. Перед з'їздом Рада ухвалила та опублікувала важливе рішення про перетворення Рад губернії, за прикладом центру, в органи диктатури пролетаріату, в органи управління. Делегатам, які виїздили в губернію, пропонувалося неухильно керуватися цим рішенням. З'їзд обрав Таврійський ЦВК, визначивши його місцезнаходження в Сімферополі, та обласний військово-революційний штаб, що залишався у Севастополі.

В січні — лютому більшість членів губкому партії перебувала в Севастополі, тут же з 24 січня почав виходити орган губкому газета «Таврическая правда», одним з редакторів якої був Д. І. Ульянов.

[1] Газ. «Известия» (Севастополь), 19 грудня 1917 р.
[2] ЦДА ВМФ СРСР, ф. 181, оп. 1, спр. 4, арк. 199, 200.
[3] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 113, арк. 39.
[4] С. С. Хесин. Военные моряки в борьбе за власть Советов, стор. 148.

Найважливішим і найневідкладнішим завданням Рада ставила захист завоювань революції, боротьбу з контрреволюційними силами в Криму. 28 грудня створено військово-революційний штаб, куди увійшли по два представники від військревкому, виконкому Ради та Центрофлоту.

Коли нависла загроза вторгнення у Крим німецьких загарбників, створюється Севастопольський обласний військревком, до якого входили представники від ревкомів та Рад Сімферополя, Керчі, Одеси, Маріуполя, Мелітополя, Новоросійська й інших міст півдня. Він утворив «Південний комітет захисту соціалістичної революції», або «Раду п'яти», якою керували Ю. П. Гавен, М. А. Пожаров, В. О. Басенко. Декретом Таврійського ЦВК від 22 березня 1918 року комітет перетворено на Верховний військово-революційний штаб республіки Тавріди. Із 7 його членів було 5 севастопольців[1].

Революційні загони чорноморців та севастопольців на 8 днів затримали на річці Альмі просування німецьких військ до міста. Водночас, незважаючи на протидію антирадянськи настроєного офіцерства, українських буржуазних націоналістів, есерів та меншовиків, севастопольські більшовики відвели значну частину Чорноморського флоту до Новоросійська і, за вказівкою В. І. Леніна, затопили там бойові кораблі, щоб вони не дісталися ворогові.

Німецькі окупанти захопили Севастополь 1 травня 1918 року. За 8 місяців вони завдали місту й флотові величезних збитків, вивезли народного добра майже на 3 млрд. крб.[2]. За браком сировини й палива більшість підприємств не працювала; кількість безробітних за час окупації зросла з 2 тис. до 10 тис. чоловік[3].

У надзвичайно важких умовах більшовицька організація, що значно зміцніла в підпіллі, вела безупинну роботу щодо мобілізації трудящих на боротьбу з іноземними загарбниками та білогвардійцями. Так, у травневому страйку 1918 року — першому в Криму масовому політичному виступі проти німецьких окупантів — взяло участь понад 5 тис. робітників. У липні севастопольські залізничники приєдналися до Всеукраїнського страйку залізничників[4].

Велику допомогу севастопольським більшовикам подавало Закордонне бюро ЦК КП(б)У. В серпні прибув до Севастополя направлений В. І. Леніним на Україну для підпільної роботи П. Ю. Дибенко. Під його керівництвом місцеві підпільники розгорнули велику роботу серед населення, а також німецьких матросів та солдатів. Через місяць він був виказаний провокатором і заарештований. Підпільники влаштували Дибенку втечу з тюрми, але його незабаром знову схопили, закували в кайдани, відправили до Сімферополя й засудили до смертної кари. В жовтні Радянський уряд обміняв П. Ю. Дибенка на групу полонених німецьких офіцерів.

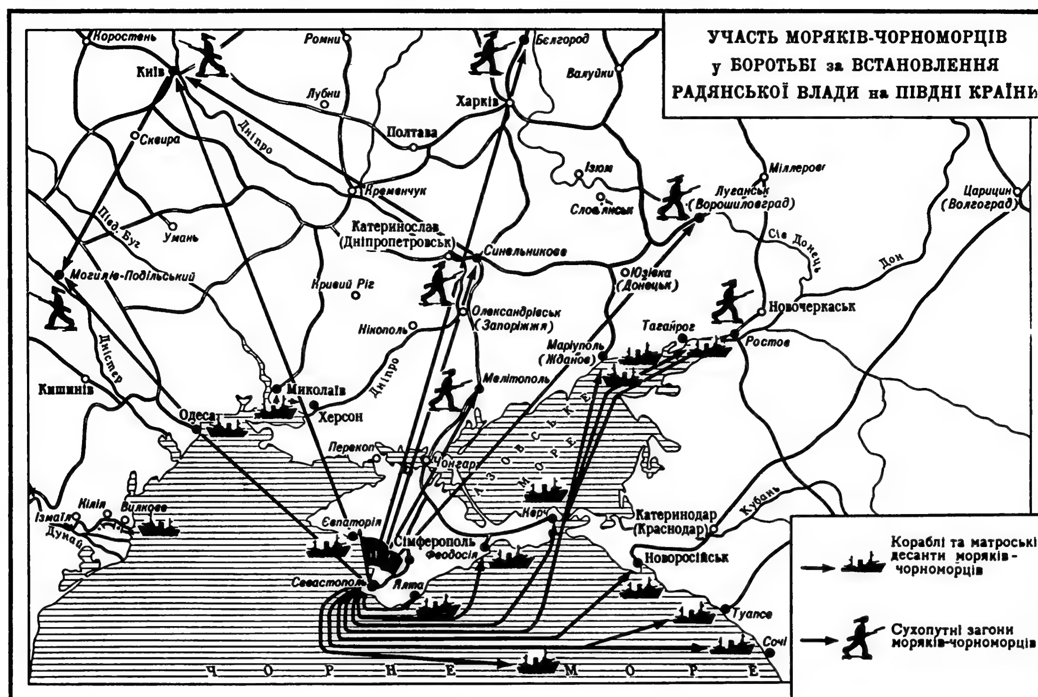
На зміну німецьким загарбникам 23 листопада до міста прийшли англо-французькі, американські, грецькі та інші інтервенти. Тільки за 5 місяців перебування військ Антанти в Севастополі зареєстровано 1243 арешти, 267 розстрілів без суду і слідства. Інтервенти вивезли з міста та порту матеріальних цінностей майже на 5 млрд. крб., вивели 138 кораблів[5].

Разом з інтервентами в місті безчинствували білогвардійці. Їх всіляко підтримували українські й татарські буржуазні націоналісти, есеро-меншовицькі елементи.

В севастопольському підпіллі героїчно боролися більшовики І. Назукін, О. Вапельник, Т. Кривохижа, І. Ржанников, Й. Жигінас-Овсянников, Д. Голубов, С. Леонов, А. Мазур, Б. Руман-Поляков, брати М. і Л. Лідови та інші. Наприкінці листопада 1918 року до Севастополя приїздив член Одеського підпільного обкому КП(б)У Я. Б. Гамарник. Установивши зв'язки з місцевими підпільниками та докладно проінструктувавши їх, він виїхав до Сімферополя[6].

---

[1] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 141, 185, 229.
[2] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 113, арк. 54.
[3] Газ. «Правда», 24 квітня 1919 р.; Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 91.
[4] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 45, 46, 49, 50, 322.
[5] ЦДА ВМФ СРСР, ф. 1509, оп. 1, спр. 770, арк. 13—20.

У грудні обком КП(б)У доповідав ЦК РКП(б) про стан справ у Севастополі: «Є комітет партії і ревком, членів партії 200. Військова робота налагоджується, випускають листівки, зброї багато, є гвинтівки, патрони й револьвери. Є три загони від 30 до 40 чоловік у кожному, організовані залізничним ревкомом. Є зв'язок з німецькою Радою депутатів, голова її належить до групи «Спартак», але прибуття союзників (англо-французьких інтервентів) не дає змоги використати німців. Намічається можливість ведення агітаційної роботи серед союзних військ»[1].

На початку грудня 1918 року підпільна партійна конференція в Севастополі обрала міськком партії[2]. Підпільники зривали мобілізацію до білої армії, затримували відправку зброї та боєприпасів на фронт, здійснювали численні диверсії. 12 грудня робітники-більшовики напали на білогвардійський ешелон. Роззброївши офіцерів, вони пошкодили гармати, зняли замки з кулеметів.

Більшовики вели активну пропаганду і серед солдатів інтервентів. Революційна література німецькою, а згодом французькою та англійською мовами надходила з Москви, Одеси та Києва, а також друкувалася в місцевій підпільній друкарні. Взимку 1918 року ЦК КП(б)У відрядив до Севастополя досвідчених підпільників Я. Городецького та Н. Голембовську, які володіли іноземними мовами. Серед матросів і солдатів інтервентів створювалися «осередки друзів», що пропагували ідеї Радянської влади. Ця нелегка робота приносила наслідки. Менш як через місяць після вторгнення військ Антанти, 15 грудня 1918 року, повстали матроси болгарського крейсера «Надія». Вони заявили, що не воюватимуть проти російських робітників та селян, і поставили вимогу відправити їх на батьківщину. Створивши свій революційний комітет, болгарські моряки готувалися вийти до Варни. Проте командирові за допомогою англо-французьких інтервентів вдалося віддати їх до військового суду[3].

[1] ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 38, арк. 3.
[2] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 323.
[3] Журн. «Морской сборник», 1966, стор. 32, 33.

Розпочатий залізничниками 14 березня 1919 року страйк проти англо-французьких загарбників перетворився на загальний політичний. Робітники вимагали не тільки поліпшення умов свого життя та додержання інтервентами елементарної законності, а й звільнення політичних в'язнів, ліквідації маріонеткового «крайового уряду», виведення загарбників з Криму та відновлення Радянської влади[1]. Ці вимоги 13 березня ухвалила конференція представників 19 профспілок міста, що обрала страйковий комітет із 7 чоловік на чолі з більшовиком Я. Городецьким[2]. Страйк тривав цілий тиждень і був придушений інтервентами.

Коли частини Червоної Армії наблизилися до Севастополя, 20 квітня 1919 року повстали французькі моряки, які зажадали повернення додому. За наказом коменданта міста грецькі солдати розстріляли учасників демонстрації — французьких моряків та севастопольських робітників. Після цього підпільний ревком, створений ще під час березневого загального страйку, пред'явив ультиматум інтервентам, вимагаючи здати місто без бою Червоній Армії. 21 квітня влада в Севастополі фактично перейшла до рук ревкому. 29 квітня ескадра інтервентів змушена була вийти в море, і радянські війська вступили до міста[3].

В. І. Ленін, виступаючи на Червоній площі у Москві 1 травня 1919 року, говорив: «...Сьогодні у визволеному Севастополі майорить червоний прапор пролетаріату, який святкує свій день визволення від імперіалістських банд»[4].

Після виходу з підпілля міський комітет партії очолив Ю. М. Крупчицький-Торба[5], ревком — член міськкому та обкому РКП(б) О. Х. Алексакіс, що повернувся в Крим як комісар штабу Задніпровської дивізії[6].

Основні зусилля міськком та ревком спрямували на подання допомоги Червоній Армії. Уже 4 травня на Акмонайський (Керченський) фронт вирушив 1-й Севастопольський полк, сформований з бійців робітничих дружин та батальйонів, створених ще у підпіллі. У червні з добровольців формується 3-й Кримський ударний полк. Навіть маленька Балаклава послала на фронт загін з 200 бійців, у т. ч. 45 комуністів.

Було запроваджено загальне військове навчання трудящих[7]. Комуністи та комсомольці вступали до частин особливого призначення. Вживалися заходи до відбудови хоча б кількох кораблів Чорноморського флоту.

Протягом короткого часу відновили роботу 27 партійних осередків, які об'єднували близько 600 комуністів. Крім того, 11 осередків діяло на флоті. Активно працювали профспілкові та комсомольські організації, три клуби — робітничий, червоноармійський та морський. У Балаклаві партійна організація в червні налічувала 85 комуністів та близько 200 співчуваючих. На виборах до Ради 27—31 травня більшовики Севастополя здобули переконливу перемогу, одержавши більшість депутатських місць[8]. Вживалися дійові заходи, щоб забезпечити населення продовольством, водою, освітленням. Особлива увага приділялася ліквідації безробіття. У центрі уваги створеної в ті дні міської Ради народного господарства був пуск Морського заводу[9]. Націоналізовувалися банки, заводи і фабрики, торговельний та риболовецький флот, конфісковувались та передавалися селянам і наймитам поміщицькі й монастирські землі, сади та виноградники[10], вживалися заходи до своєчас-

---

[1] ЦДАЖР СРСР, ф. 1486, оп. 1, спр. 50, арк. 78.
[2] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 139, 324.
[3] Там же, стор. 123—125, 325.
[4] В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 289.
[5] Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, стор. 192.
[6] Згодом О. Х. Алексакіс працював секретарем райкому РКП(б) у Москві, викладав історію партії в Комуністичному університеті ім. Я. М. Свердлова, брав участь у роботі II конгресу Комінтерну, був на прийомі у В. І. Леніна. У жовтні 1920 року виконком Комінтерну послав його на керівну підпільну роботу в Грецію, але по дорозі з Одеси він загинув від рук білогвардійців.
[7] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 162, 175, 186, 201.
[8] Там же, т. 2, стор. 326.
[9] Там же, стор. 149.
[10] Севастопольський міськдержархів, ф. 422, оп. 1, спр. 8, арк. 2; Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, стор. 198.

ного їх обробітку. Велика увага приділялася питанням охорони здоров'я, народної освіти, культурного обслуговування трудящих.

Але соціалістичне будівництво знову було перервано навалою білогвардійців та інтервентів. Прорвавши Акмонайський фронт, денікінці при підтримці інтервентів 23 червня захопили місто. І цього разу під керівництвом більшовиків трудящим довелося вести нерівну героїчну боротьбу проти ворога. Підпільний міськком партії мав друкарню і поширював серед населення та солдатів білої армії тисячі листівок. Водночас він добував зброю та вибухівку в такій кількості, що міг постачати її підпільникам Сімферополя та Бахчисарая[1].

На початку 1920 року більшовицька організація міста мала 14 осередків. Створений за завданням обкому партії ревком готував збройне повстання[2]. Проте в ніч на 21 січня всі члени міськкому партії були заарештовані. Під час арешту у них було вилучено зброю, вибухівку та обладнання для друкарні.

Незабаром підпільники сформували новий міськком, але в березні він був заарештований. Десять його членів 9 березня стали перед військово-польовим судом. За наказом генерала Слащова 11 березня усіх їх розстріляно в Джанкої. Ці злодіяння викликали гнів та обурення трудящих не тільки Севастополя, але й інших міст Криму. Відбулися страйки протесту. В Севастополі такий страйк тривав три дні[3]. Незважаючи на звірства білогвардійців, заохочувані англо-французькими інтервентами, революційна боротьба тривала. В травні на підпільній більшовицькій конференції в Коктебелі (нині Планерське) представник Севастополя І. Сєров доповідав, що в місті знову працюють підпільний комітет та ревком, готується збройне повстання, добре налагоджено друкування листівок, щотижня випускається «летючка». Партійні осередки створено майже в усіх профспілках, на військових кораблях та у військових частинах[4].

Під впливом більшовицької пропаганди матроси лінійного корабля «Воля», посланого для бомбардування фортеці Очакова, відмовилися воювати проти робітничо-селянської влади. Після повернення корабля до Севастополя білогвардійці розстріляли близько 100 матросів. На лінкорі «Ростислав» та есмінці «Грозный» за участь у підпільній роботі розстріляно 75 матросів[5].

У червні 1920 року газета «Правда» повідомляла також, що севастопольські підпільники підірвали 20 тис. снарядів і велику кількість патронів, вивели з ладу багато вагонів та хімічну лабораторію, висадили в повітря прибулий з Константинополя транспорт «Дон»[6]. Не раз руйнувалися залізничні колії.

Чимало підпільників загинуло від рук денікінської та врангелівської контррозвідок, зокрема голова міськкому В. В. Макаров, члени комітету А. Н. Бунаков, А. І. Севастьянов, М. С. Киянченко, С. С. Ключников (Крючков), М. Йоффе, Л. Х. Шулькіна, Н. Шестаков (Крилов), С. Глаголєв, Н. Авдєєв, Ф. Петров, Н. Фокін, І. Наливайко; Т. Лакота, Т. Кряжев, П. Сивчук, Я. Рябов (Цвітков), Р. Торговицький, В. Циганков, Д. Юртаєв, Т. Левченко, А. Румянцев та інші. На честь героїв підпілля на кладовищі Комунарів у Севастополі встановлено пам'ятник.

За три дні до вступу в місто частин Червоної Армії більшовицька підпільна організація створила ревком. Він випустив звернення до всіх трудящих Криму, закликаючи їх вступати до партизанських загонів, щоб завдати врангелівцям останнього рішучого удару. «Збирайте зброю,— говорилося в листівці,— будьте готові до того, щоб не дати ворогові втекти й вивезти народне майно»[7].

---

[1] Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, стор. 216.
[2] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 12, 14, арк. 3.
[3] Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, стор. 220.
[4] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 430, арк. 174.
[5] Газ. «Правда», 14 серпня 1920 р.; Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 416, арк. 910.
[6] Газ. «Правда», 18 червня 1920 р.
[7] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 1383, арк. 1.

15 листопада 1920 року до Севастополя вступила Червона Армія. У телеграмі В. І. Леніну К. Є. Ворошилов та С. М. Будьонний повідомляли: «Серед трудящого населення велике піднесення та радість з приводу визволення Криму від білогвардійців»[1].

Під керівництвом більшовиків севастопольці з великою енергією приступили до будівництва нового життя, налагодження промислового виробництва, комунального господарства, відродження Чорноморського флоту. Після виходу з підпілля партійна організація міста значно зросла і в травні 1921 року налічувала 2100 комуністів[2], які працювали у тісному контакті з партійними організаціями Чорноморського флоту.

У червні 1921 року обрано міську Раду, якій передав свої повноваження ревком. ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У направили для роботи до Севастополя досвідчених комуністів: С. М. Крилова, обраного головою міської Ради, Р. М. Гордон, І. С. Імханицького, І. П. Носова, О. І. Кондракова, В. А. Вашкевича, І. А. Богданова. Вони очолили відповідальні ділянки партійної та радянської роботи.

У грудні 1920 року створено оргбюро повітового комітету РКСМ та 4 районні комсомольські організації. Через рік у місті налічувалося 600 комсомольців, а через 5 років — понад 2 тисячі[3].

Після націоналізації радянськими органами промислових підприємств 229 заводів і фабрик міста стали загальнонародним добром. Але багато з них були зруйновані або працювали нерегулярно. Севастополь більше за інші міста Криму потерпів від грабежів інтервентів та білогвардійців. 1921 року в числі діючих були тільки два металургійні заводи, 7 миловарних заводів, харчові підприємства, кілька майстерень. Не вистачало сировини, палива, мало залишилося кваліфікованих кадрів. Становище ускладнив голод 1921—1922 рр. До того ж у місті осіло чимало ворожих елементів, недавніх білогвардійців. Вони влаштовували змови, розпалювали бандитизм, чинили опір заходам Радянської влади.

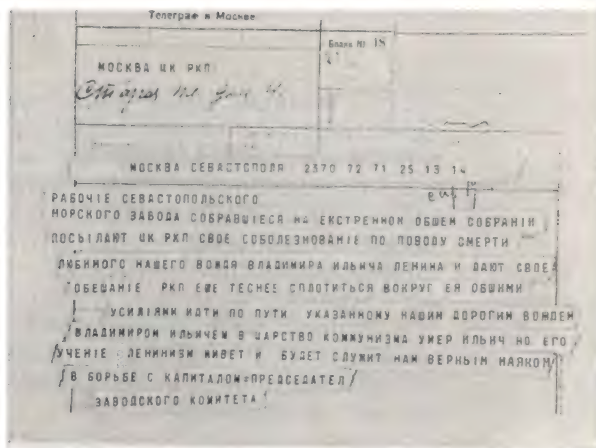
Величезну увагу відбудові Севастополя приділяли ЦК РКП(б), Радянський уряд, особисто В. І. Ленін. Ще 1919 року Спілка металістів Севастополя відрядила в Москву до В. І. Леніна свого делегата, робітника Морського заводу П. В. Горячка, який розповів Іллічу про життя робітників, їх потреби. Рада Народних Комісарів виділила для севастопольських робітників близько 21 млн. крб. Ці гроші вони одержали вже після розгрому врангелівщини, в грудні 1920 року.

У важкому 1921 році морзаводівці знову відрядили у Москву, до В. І. Леніна, П. В. Горячка, який за розпорядженням Ілліча привіз до Севастополя 1 млн. крб. та два вагони продовольства[4]. Ця допомога врятувала багатьох робітників від голодної смерті. Надаючи величезного значення відбудові Морського заводу, Радянський уряд виділив для нього 1923 року понад 1,3 млн. карбованців[5].

Відповідаючи на турботу партії та уряду самовідданою працею, трудівники міста відроджували зруйновану інтервентами та білогвардійськими бандами промисловість. У авангарді робітничих колективів ішли морзаводівці. У травні 1921 року партійна організація міста оголосила мобілізацію комуністів-металістів на Морський завод. Для підготовки кваліфікованих робітників було відкрито фабрично-заводське училище. Вже до кінця 1921 року випуск продукції на підприємстві досягав 70 проц. довоєнного рівня. До кінця 1922 року для Чорноморського флоту було відбудовано 2 есмінці, 5 канонерських, 2 підводні човни, кілька тральщиків та мінних загороджувачів. Радянський уряд високо оцінив доблесну працю колективу Морського заводу, нагородивши його 19 листопада 1923 року орденом Трудового Червоного Прапора РРФСР. Пліч-о-пліч з морзаводівцями по-ударному працювали

---

[1] Борьба за Советскую власть в Крыму, стр. 315.
[2] Кримський облдержархів, ф. 1028, оп. 4, спр. 4, арк. 6.
[3] Газ. «Красный Крым», 14 жовтня 1925 р.; газ. «Слава Севастополя», 29 жовтня 1903 р.
[4] Рабочие и крестьяне России о Ленине. Воспоминания. М., 1958, стор. 164—167.
[5] Кримський облдержархів, ф. Р-137, оп. 1, спр. 124, арк. 150.

Телеграф в Москве

Бланк № 18

МОСКВА ЦК РКП

МОСКВА СЕВАСТОПОЛЯ 2370 72 71 25 13 14

РАБОЧIЕ СЕВАСТОПОЛЬСКОГО
МОРСКОГО ЗАВОДА СОБРАВШIЕСЯ НА ЕКСТРЕННОМ ОБШЕМ СОБРАНIИ
ПОСЫЛАЮТ ЦК РКП СВОЕ СОБОЛЕЗНОВАНIЕ ПО ПОВОДУ СМЕРТИ
ЛЮБИМОГО НАШЕГО ВОЖДЯ ВЛАДИМИРА ИЛЬИЧА ЛЕНИНА И ДАЮТ СВОЕ
ОБЕШАНIЕ РКП ЕЩЕ ТЕСНЕЕ СПЛОТИТЬСЯ ВОКРУГ ЕЯ ОБШИМИ
УСИЛIЯМИ ИДТИ ПО ПУТИ УКАЗАННОМУ НАШИМ ДОРОГИМ ВОЖДЕМ
ВЛАДИМИРОМ ИЛЬИЧЕМ В ЦАРСТВО КОММУНИЗМА УМЕР ИЛЬИЧ НО ЕГО
УЧЕНIЕ ЛЕНИНИЗМ ЖИВЕТ И БУДЕТ СЛУЖИТ НАМ ВЕРНЫМ МАЯКОМ
В БОРЬБЕ С КАПИТАЛОМ=ПРЕДСЕДАТЕЛ
ЗАВОДСКОГО КОМИТЕТА

Телеграма робітників Севастопольського морського заводу ЦК РКП(б) з висловленням співчуття з приводу смерті В. І. Леніна. 1924 р.

робітники військового порту. Тільки до осені 1921 року вони капітально відремонтували 80 різних суден[1].

Після V з'їзду РКСМ, який ухвалив рішення про шефство комсомолу над флотом, шефами чорноморців стали комсомольські організації Уралу, України, Білорусії, Грузії, Киргизії. До кінця 1922 року понад 6,5 тис. чоловік прибули за комсомольськими путівками у Севастополь, на Чорноморський флот[2]. Наступного року склад флоту оновився на 70 проц. Виконуючи вказівки ЦК РКП(б), політуправління флоту багато робило для політичного виховання молодих моряків, ліквідації серед них неписьменності та малописьменності. У цій роботі всебічну допомогу флотським організаціям подавали партійні та радянські організації міста.

Всі трудівники Севастополя давали кошти на відбудову бойових кораблів. У січні 1923 року за рішенням ЦК РКП(б) по всій країні проводився «Тиждень Червоного флоту». У Севастополі з 15 до 21 січня тільки комсомольці зібрали 1,5 млрд. карбованців[3].

Велику допомогу у відбудові Чорноморського флоту подавали трудящі України. Значний вклад у цю справу внесли миколаївські суднобудівники. VII Всеукраїнський з'їзд Рад доручив ВУЦВКу взяти шефство над крейсером «Червона Україна» і якнайшвидше добудувати його за рахунок бюджету республіки та добровільних відрахувань трудящих. Незаможні селяни Оріхівського повіту Харківської губернії взяли шефство над відродженням ескадреного міноносця «Занте». Цей недобудований міноносець, затоплений під Одесою в роки громадянської війни, піднято 1921 року й переведено до Миколаївської верфі. 1923 року корабель став до ладу, найменували його «Незаможником».

За ініціативою комсомольців Корабельного району до 1 травня 1923 року відбудовано крейсер «Коминтерн» (колишній «Память Меркурия»). До кінця року було в основному завершено відбудову флоту, почалося його технічне переозброєння. Відбудовувався торговельний флот. Багато зробив для цього колектив Морського заводу. 1926/27 господарського року він уперше перевиконав план. Кількість робітників на заводі перевищила 4 тис. 1928 року завод здав перший серійний океанський лісовоз «Михаил Фрунзе», водночас освоїв виробництво бурів для нафтової промисловості. На ливарно-механічному заводі «Чорномор» протягом 1925—1927 рр. кількість робітників зросла з 68 до 350. Після реконструкції подвоїв випуск продукції шкірзавод. Налагоджувалося виробництво на Балаклавських консервному та рибному заводах. Рік у рік зростав попит на продукцію цегельно-черепичного заводу.

1921 року в Севастополі створено промисловий та комунальний трести: перший — «Млинхімпром» об'єднав два млини, три миловарні та крохмальний заводи, другий — «Водокат» — водопровід, пароплавство, трамвай, каналізацію. 1927 року «Млинхімпром» відкрив макаронну фабрику, що забезпечувала продукцією не тільки місто, а й інші населені пункти Криму. «Водокат» проклав Чоргунський водопровід. Збільшилась потужність Інкерманської водокачки, розширювалася водопровідна мережа на окраїнах міста, ремонтувалися старі магістралі[4]. Налагоджувалося енергетичне господарство. 1921 року запрацювали електростанції — міська та Морського за-

---

[1] Газ. «Красный черноморец», 27 жовтня 1921 р.
[2] Черноморский флот. Исторический очерк. М., 1967, стор. 133.
[3] Газ. «Слава Севастополя», 8 жовтня 1972 р.
[4] Севастопольський міськдержархів, ф. Р-120, оп. 1, спр. 103, арк. 22, 71; спр. 104, арк. 80; спр. 637, арк. 80.

воду, а в липні 1922 — дала струм Балаклавська. У вересні 1923 року стала до ладу Північна електростанція. Важливу роль у налагодженні енергетичного господарства міста відіграли створений 1923 року міський трест «Електротранс», а згодом «Кримелектро». У травні 1927 року розпочато, а через рік завершено спорудження в Севастополі одного з найбільших у Криму холодильника, обладнаного новими машинами вітчизняного виробництва. Це мало велике значення для постачання свіжими продуктами міста, флоту, санаторіїв та будинків відпочинку Південного Криму.

Одним із найбільших перевалочних пунктів внутрішньої та зовнішньої торгівлі на півдні СРСР ставав Севастопольський торговельний порт, повністю відбудований до 1925 року. Тоді його вантажооборот досяг 4180 тис. пудів і проти 1924 року зріс на 55 процентів[1].

Міська партійна організація багато зробила для підвищення трудової активності робітників і службовців, зростання продуктивності праці, поліпшення якості продукції. На підприємствах створювалися осередки наукової організації праці, бюро раціоналізації та винахідництва, регулярно проводилися виробничі наради за участю робітників, декади робітничої ініціативи. Тільки протягом 1925 року продуктивність праці в місті подвоїлась[2]. Передовим робітникам Морського заводу й військового порту П. Т. Стрегущенку, М. І. Бегасинському, О. М. Котку, П. І. Четуєву, П. О. Усачову, В. З. Гусєву, О. З. Назарову 1928 року присвоєно звання Героя Праці[3].

Наприкінці відбудовного періоду, що в умовах Севастополя, як і всього Криму, тривав до 1928 року, промисловість міста по випуску продукції наблизилася до довоєнного рівня, а частина підприємств перевищила його. Водночас розгорталася технічна реконструкція старих підприємств, будівництво нових.

Великим трудовим досягненням севастопольців було спорудження в 1924—1925 рр. трамвайної колії Севастополь—Балаклава протяжністю 18 км. У цій народній будові брали участь не тільки жителі Севастополя та Балаклави, а й селяни з навколишніх сіл.

Поліпшувалися житлові умови трудящих. 1926 року загальний житловий фонд міста дорівнював 512,7 тис. кв. метрів. Але житлове господарство ще відставало від темпів розвитку промисловості й зростання населення. Дуже загострив житлову проблему землетрус 1927 року, під час якого зруйновано сотні будинків. Комунальне господарство зазнало збитків на 6,5 млн. крб. Для ліквідації наслідків землетрусу Радянський уряд тільки 1928 року виділив для Севастополя 1,4 млн. карбованців.

Уже 1923 року в місті працювало 3 лікарні на 210 ліжок (майже в півтора рази більше, ніж до революції), поліклініка, 3 лікувальні пункти на підприємствах, 4 аптеки, 3 дитячих ясел на 165 місць, консультація по охороні материнства й дитинства, молочна кухня для немовлят. 1928 року кількість поліклінік зросла до 7, а ліжок у лікарнях — до 292. 1926 року створено курортний трест, що об'єднав санаторії, будинки відпочинку, готелі та лікувальні пляжі. Найбільшим лікувальним закладом був Центральний державний науково-дослідний інститут фізичних методів лікування ім. І. М. Сєченова. Трудящі міста повністю відновили головний морський госпіталь, пограбований інтервентами та білогвардійцями.

Особлива увага приділялася ліквідації неписьменності. Щорічно 3—4 тис. чоловік відвідували близько 50 груп лікнепу та шкіл для неписьменних і малописьменних. Оскільки населення в основному поповнювалося за рахунок приїжджих із села, ліквідація неписьменності та малописьменності у місті затягнулася до 1934 року[4]. Якщо 1922 року працювало 27 шкіл, то 1929 — їх стало 32, в т. ч. 11 се-

---

[1] История города-героя Севастополя. 1917—1957, стор. 162.
[2] Там же, стор. 163.
[3] Газ. «Маяк Коммуны» (Севастополь), 29 травня 1929 р.
[4] Севастопольський міськдержархів, ф. Р-420, оп. 4, спр. 19, арк. 5.

редніх. Кількість учнів зросла з 5 тис. до 7,8 тисяч[1]. 1921 року створено народний політехнікум, пролетарський університет, робітфак. Через 4 роки на базі політехнікуму відкрилися кораблебудівний та залізничний будівельний технікуми. 1929 року прийняв учнів вечірній медичний робітфак (згодом медичне училище). Для підготовки кваліфікованих робітничих кадрів ще 1922 року організовано 4 профтехшколи, а через 6 років їх стало 7, де навчалося 400 чоловік. Чимало молоді здобувало кваліфікацію безпосередньо на підприємствах. Швидко зростала кількість загальнодоступних бібліотек; уже в перші роки Радянської влади в Севастополі виникло багато клубів та червоних кутків. На початку 1921 року відновив роботу міський драматичний театр, відкрилося театрально-концертне бюро, створено першу музичну школу на 40 учнів. Працювали 3 кінотеатри на 1770 місць. Тоді у Севастополі підвідділом мистецтв відділу народної освіти завідував уславлений оперний співак Л. В. Собінов.

На новій, розширеній основі почала функціонувати біологічна станція Академії наук СРСР з єдиним у країні морським акваріумом. На значний науково-дослідний центр перетворилася Морська обсерваторія. Під керівництвом академіка Ю. М. Шокальського вона вже 1924 року організувала наукову експедицію для вивчення Чорного й Азовського морів на суднах «Ингул» та «Первое мая»[2]. 1925 року відновив роботу Херсонеський державний історико-археологічний музей, а на базі музею оборони Севастополя створено військово-історичний музей — нині музей Червонопрапорного Чорноморського флоту. У 1927—1929 рр. відкрилися музей революції та картинна галерея. Великою популярністю користувалася панорама «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.».

Докорінно змінилося економічне та культурне обличчя Севастополя в період технічної реконструкції народного господарства та індустріалізації країни. 19 березня 1930 року Рада Праці й Оборони СРСР ухвалила постанову про реконструкцію Морського заводу. На підприємстві розширювалися цехи, встановлювалося нове обладнання. Якщо 1925 року завод випускав продукції на 3,1 млн. крб., то через сім років — на 26 млн. (у цінах 1927 року), а до 1938 року випуск продукції заводу збільшився в 2,5 раза проти 1932 року[3]. Завод не тільки реконструював та ремонтував, але й будував нові великі морські судна.

За роки першої п'ятирічки в Севастополі споруджено кілька нових підприємств, у т. ч. хлібозавод, трикотажну фабрику, здано в експлуатацію Балаклавський рудник, що забезпечував вапняками-флюсами металургійні заводи півдня країни. Почав працювати мармурово-дробарний завод у селі Пригородньому Балаклавського району. В Інкермані налагоджувався видобуток будівельного каменю. Став до ладу великий вапняний завод. Для централізованого керівництва усіма підприємствами будівельних матеріалів 1932 року в Севастополі створено спеціальний трест «Надротранс».

Перший п'ятирічний план севастопольці виконали достроково. Однією з найважливіших умов цього було велике трудове піднесення. На честь XVI з'їзду ВКП(б) оголосили себе ударними всі підприємства «Водокату». Їхній приклад наслідували залізничники. На Морському заводі в 1931 році соціалістичне змагання охопило близько 90 проц. робітників, а на хлібозаводі — увесь колектив. За ініціативою комсомольців макаронної фабрики створювалися ударні бригади. Діяли школи підвищення кваліфікації робітників, гуртки техмінімуму. На масові рейди оволодіння новою технікою перетворилися т. зв. технічні походи. Робітники Морського заводу 1933 року виступили ініціаторами Всекримського технічного походу. Активно включилися трудівники Севастополя в соціалістичне змагання з колективами Керченського металургійного, Одеського суднобудівного, Сімферопольського машинобудівного заводів.

[1] Севастопольський міськдержархів, ф. Р-420, оп. 2, спр. 1273, арк. 29.
[2] Газ. «Красный Крым», 31 грудня 1924 р.
[3] Газ. «Маяк Коммуны», 17 лютого 1939 р.

1930 року в місті проживало близько 75 тис. чоловік. Тоді ж в окремий район виділено Балаклавський. До Севастопольського району входило 17 сільських Рад, 76 населених пунктів із загальною кількістю населення 194 тис. чоловік[1].

В обстановці гострої класової боротьби відбувалася колективізація сільського господарства в Севастопольському районі. На допомогу трудовому селянству із Севастополя виїхало багато робітників-комуністів, зокрема, 1929 року тільки з Морського заводу — 30 робітників, а всього з міста — понад 200. Незважаючи на жорстокий опір куркульства, на території району було створено кілька колгоспів та 8 радгоспів, з них найбільші — Інкерманський, ім. Профінтерну, ім. Софії Перовської.

Активну роботу щодо залучення трудящих до участі в соціалістичному змаганні розгорнула Севастопольська міська Рада, яка перебудувала свою роботу відповідно до вересневого звернення ЦК ВКП(б) 1930 року про необхідність «повернутися лицем до виробництва». 1931 року в 12 секціях, крім 450 членів та кандидатів у члени Ради, працювало близько 500 активістів[2].

Партійна організація Севастополя налічувала 1931 року 2027 членів партії та 1808 кандидатів, об'єднаних у 77 партосередках, одному партколективі та двох парткомітетах. Міська комсомольська організація складалася з 4139 комсомольців, об'єднаних у 38 осередках[3]

Розвиткові Севастополя та Чорноморського флоту постійну увагу приділяли Комуністична партія й Радянський уряд. До міста не раз приїздили такі визначні діячі Комуністичної партії та Радянської держави, як К. Є. Ворошилов, М. І. Калінін, В. В. Куйбишев, Г. К. Орджонікідзе, Г. І. Петровський, Й. В. Сталін.

За роки другої і третьої п'ятирічок у місті збудовано швейну фабрику, заводи — шампанських вин та виноградних соків. Розширювалися підприємства місцевої промисловості. Так, завод артілі «Молот» виріс із невеликого кустарного у потужне підприємство з річним оборотом 4 млн. крб. Артіль «Червоний швейник» протягом другої п'ятирічки збільшила випуск продукції в 45 разів.

Менш як три роки (1935—1937) споруджувалася нова електростанція, що давала енергії в 5 разів більше, ніж усі електростанції Криму до революції, і забезпечила електрострумом, крім Севастополя, Балаклаву, Сімферополь, Саки, Євпаторію, Бахчисарай, Ялту, майже весь Південний берег Криму.

Всенародне соціалістичне змагання було одним з найважливіших факторів, які зумовлювали успішне виконання виробничих планів. Першими стахановцями міста стали фрезерувальник механічного цеху І. Є. Савкін, бригадир деревообробного цеху М. Г. Жлубко, коваль А. Н. Тесля з Морзаводу, токар М. Н. Кустов та слюсар А. В. Мамин з військового порту, залізничник Н. Г. Попков, які систематично виконували норми на 200—250 проц. А. Є. Прокопенко, С. Н. Задорожний, Є. Л. Письменчук, І. Ф. Барикін, А. К. Шишунов та інші передовики виробництва удостоєні урядових нагород.

Успіхи соціалістичного народного господарства створили передумови для технічної реконструкції флоту. Розгорталося будівництво нових кораблів. Уже 1928 року флот поповнився військовими кораблями, що зійшли із стапелів суднобудівних заводів Миколаєва. За перші дві п'ятирічки суднобудівна промисловість країни дала флоту понад 500 бойових кораблів[4]. Але особливо широко розгорнулося будівництво великого морського та океанського флоту в роки третьої п'ятирічки.

Напередодні Великої Вітчизняної війни Чорноморський флот складався з лінкора, 6 крейсерів, 3 лідерів, 13 ескадрених міноносців, 47 підводних човнів, 84 торпедних катерів, з'єднання тральщиків, кількох дивізіонів катерів-мисливців та

---

[1] Газ. «Маяк Коммуны», 8 лютого 1938 р.
[2] Газ. «Маяк Коммуны», 18 жовтня 1931 р.
[3] Севастополь в третьем году пятилетки. Севастополь, 1931, стор. 13, 14.
[4] Черноморский флот. Исторический очерк, стор. 139.

Площа Нахімова.

Пам'ятник
затопленим кораблям
у Севастополі.

У Комишевій бухті. 1971 р.

Медаль «За оборону Севастополя 1941—1942 рр.»

У музеї Червонопрапорного Чорноморського флоту. Севастополь. 1972 р.

Ансамбль пісні і танцю Червонопрапорного Чорноморського флоту. Севастополь. 1972 р.

ряду допоміжних суден[1]. Військово-повітряні сили Чорноморського флоту складалися з 2 бригад, що налічували 636 бойових літаків.

Моряки — депутати на сесії Верховної Ради СРСР першого скликання. 1938 р.

Велику увагу приділяли партійні та радянські органи дальшому впорядкуванню міста, підвищенню добробуту трудящих, культурному будівництву. 1931 року міський бюджет становив 4,8 млн., а через сім років — 25 млн. крб.[2] Розширювалася мережа електро- та водопостачання. Швидкими темпами зводилися житлові будинки. 1934 року стала до ладу перша в Криму автоматична телефонна станція. Помітно зросли витрати на охорону здоров'я, зокрема, з 1934 по 1939 рік — у 6 разів. У місті було 74 лікувальні заклади, в т. ч. 5 поліклінік, 4 амбулаторії, 4 лікарні. Кількість лікарняних ліжок збільшилася з 292 до 646, лікарів — з 145 до 241, працівників із середньою медичною освітою — з 215 до 409. На 18 підприємствах діяли пункти охорони здоров'я. Не тільки у центрі міста, але й на Корабельній та Північній сторонах відкрилися пологові відділення, жіночі та дитячі консультації, молочні кухні.

Провідним науковим центром країни в галузі фізіотерапії став Севастопольський інститут фізичних методів лікування, де 1941 року трудилося 50 наукових співробітників. Інститут мав 20 амбулаторно-клінічних відділень, експериментальну науково-дослідну лабораторію. Цінні наукові досліди здійснювала Біологічна станція АН СРСР.

Щороку в Севастополі провадилися флотські та міські спартакіади. Особливого розмаху набув водний спорт. У т. зв. зоряних запливах через бухти брало участь по кілька тисяч чоловік. Було відкрито стадіон, десятки спортивних майданчиків, споруджено водну станцію, створено два яхт-клуби.

Загальна кількість школярів у місті напередодні Великої Вітчизняної війни досягла 14 тис. Протягом 1934—1939 рр. збудовано 8 шкіл та 4 дитячих ясел, наступного року — два ремісничі училища та школу фабрично-заводського учнівства на 400 чоловік. Діяли також фабрично-заводське училище на Морзаводі, 4 технікуми, робітфак, вечірня школа робітничої молоді, філіал Московського інституту інженерів комунального будівництва, стоматологічна школа, два військово-морські, авіаційне та зенітно-артилерійське училища. У Севастополі вчилися або проходили літню практику багато уславлених льотчиків країни, серед них Герой Радянського Союзу П. Д. Осипенко.

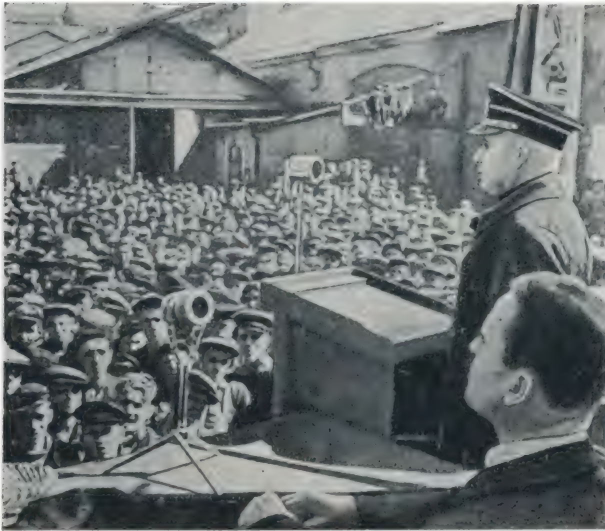
Рік у рік зростала кількість культурно-освітніх закладів. Працювали 2 драматичні театри, картинна галерея, панорама «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.», два музеї, будинок культури, будинок учителів, Палац піонерів, кілька робітничих клубів, чотири кінотеатри.

Сотні тисяч туристів та екскурсантів відвідували стародавній Херсонес, оголошений з 1934 року державним історико-культурним заповідником.

Місто збагатилося новими історичними пам'ятниками. Поблизу 5-го бастіону часів оборони 1854—1855 рр. було обладнано кладовище Комунарів — своєрідний пантеон слави революціонерам. Першими меморіальними спорудами тут стали пам'ятники на могилі лейтенанта П. П. Шмідта і його товаришів із крейсера «Очаков» та на братській могилі 49 учасників більшовицького підпілля, які загинули від рук іноземних інтервентів та білогвардійських катів. 1932 року, в день 15-річчя Великого Жовтня, на центральній площі міста урочисто відкрито пам'ятник В. І. Леніну за проектом скульптора В. В. Козлова.

[1] Н. Г. Кузнецов. На флотах боевая тревога. М., 1971, стор. 106.
[2] Севастополь за 40 лет Советской власти, стор. 6, 7.

12 3-360

Загальнозаводський мітинг на Морському заводі ім. Серго Орджонікідзе. Виступає віце-адмірал П. С. Октябрський. Севастополь, 26 червня 1941 р.

На початок 1941 року населення міста зросло до 112 тис. чоловік[1]. Місто поділялося на 3 адміністративні райони: Центральний, Корабельний та Північний. 1936 року севастопольці взяли активну участь у всенародному обговоренні проекту нової Конституції СРСР. На перших виборах до Верховної Ради СРСР вони обрали депутатами токаря-стахановця з Морського заводу В. П. Єфремова та червонофлотця П. Я. Замятіна. Непорушну згуртованість навколо Комуністичної партії та Радянського уряду трудящі міста й моряки Чорноморського флоту продемонстрували також під час виборів до місцевих Рад депутатів трудящих у грудні 1939 року. За кандидатів блоку комуністів і безпартійних голосувало 99,5 проц. виборців[2]. Головою міськвиконкому тоді обрано робітника Морського заводу депутата Верховної Ради СРСР В. П. Єфремова.

Протягом 1938—1940 рр. міська партійна організація зросла на 1000 чоловік і налічувала 3,5 тис. комуністів. Комсомольська організація об'єднувала понад 5,6 тис. юнаків та дівчат[3].

Партійна і комсомольська робота в місті, діяльність Рад та більшості профспілок відбувалися в тісному співробітництві з організаціями Чорноморського флоту. Його представники входили до складу міської Ради, бюро міськкомів партії та комсомолу, партійного й комсомольського комітетів військового порту. Командування та політоргани флоту подавали велику допомогу міським громадським організаціям у військово-патріотичному вихованні молоді.

Віроломно розв'язана фашистською Німеччиною війна проти Радянського Союзу перервала мирний розвиток Севастополя. У загарбницьких планах гітлерівського командування він займав особливе місце не тільки як головна база Чорноморського флоту, але і як плацдарм для дальшого просування на Кавказ. На світанку 22 червня 1941 року, завдаючи раптові бомбові та мінні удари, ворог мав на меті вивести з ладу головну базу Чорноморського флоту, потопити бойові кораблі. Завдяки пильній, чіткій службі і самовідданості моряків, більш як за дві години до нападу ворожої авіації на місто вахта сигнальників, радистів-акустиків та зенітників доповіла в штаб Чорноморського флоту, що понад морем до Севастополя йдуть невідомі літаки.

Згідно з одержаною о 1 год. 50 хв. 22 червня від народного комісара Військово-Морського Флоту адмірала М. Г. Кузнецова шифровкою по головній базі Чорноморського флоту було оголошено великий збір особового складу, а також загрозливе становище у місті. О третій годині ночі відбулося екстрене засідання бюро міського комітету партії. Згодом на засіданнях бюро райкомів накреслено заходи щодо приведення до бойової готовності місцевої протиповітряної оборони, забезпечення посиленої охорони військових та промислових об'єктів, організації роз'яснювальної роботи серед населення.

О четвертій годині ранку пости спостереження доповіли про наближення понад 20 ворожих літаків. Але ще на морських кордонах їх зустріли вогнем зенітна артилерія берегової оборони й кораблів Чорноморського флоту, а також винищувальна авіація. Лише окремі з них на великій висоті наблизилися до міста і скинули на парашутах кілька мін.

---

[1] Севастополь за 40 лет Советской власти, стор. 1.
[2] История города-героя Севастополя. 1917—1957, стор. 184.
[3] Газ. «Маяк Коммуны», 5 березня 1940 р.

Члени Севастопольського міського комітету оборони (зліва направо) К. П. Нефедов, Б. О. Борисов, В. І. Кулібаба та В. П. Єфремов. Січень, 1942 р.

Як і всіх радянських людей, жителів міста та моряків Чорноморського флоту сповнювала рішимість відстояти великі завоювання соціалізму. Вони виявляли залізну витримку, організованість, високе почуття радянського патріотизму. Понад 3 тис. заяв надійшло в перші ж дні війни від севастопольців про добровільний вступ до Червоної Армії та Військово-Морського Флоту. Ті, кому відмовляли в призові на військову службу, вступали до народного ополчення. Понад 15 тис. городян стали народними ополченцями, утворивши цілу дивізію. До її бойових підрозділів влилися всі здатні володіти зброєю комуністи та комсомольці, що не підлягали мобілізації[1]. На підприємствах створювалися загони самооборони. Боротьбу з ворожими парашутистами та диверсантами вів винищувальний батальйон.

Розгорнувся масовий рух за створення фонду оборони, до якого севастопольці внесли близько 9,5 млн. крб. грішми, більше як на 8 млн. крб. облігацій, а також 280 різних коштовних речей[2].

Все життя міста перебудовувалося на воєнний лад. Міський комітет партії та міськвиконком розробили і неухильно здійснювали заходи щодо військового навчання населення. Створювалися необхідні засоби місцевої протиповітряної оборони, споруджувалися бомбосховища й інші укриття. Велика увага приділялася безперебійному постачанню електроенергії для гарнізону та підприємств міста. Колектив Морського заводу забезпечував ремонт бойових кораблів.

У липні 1941 року за вказівкою Радянського уряду почалася евакуація із Севастополя, населення, заводів, установ, навчальних закладів, культурних та історичних цінностей. До початку облоги міста за межі Криму евакуювалося 14 тис. чоловік, а до 1 грудня різними видами транспорту з міста вивезено 65 882 жителі[3].

Потрібні були справді героїчні зусилля та напружена праця тисяч людей, велика організаторська робота, щоб у стислі строки створити надійні рубежі оборони. З 3 липня до 30 жовтня споруджувати їх щодня виходило 1200 червонофлотців, червоноармійців, військових будівельників та близько 3 тис. цивільних жителів[4].

До 1 листопада було закінчено спорудження 75 артилерійських дотів, 232 кулеметних дотів та дзотів, 374 стрілецьких окопів, протитанкового рову довжиною 31,5 км, протитанкових надовбнів на лінії 1,7 км, 9 командно-спостережних пунктів тощо[5]. Цією роботою керував інженерний відділ флоту на чолі з військовим інженером 1-го рангу В. Г. Парамоновим. Колективи бетонного та механічно-будівельного заводів безперебійно, вдень і вночі, виготовляли залізобетонні, металічні й дерев'яні конструкції для вогневих точок. Шлях ворогові до міста перетнули три лінії сухопутної оборони: передовий, головний і тиловий рубежі, а також проміжні рубежі та протитанкові рови. Начальник інженерних військ Південного фронту генерал А. Ф. Хрєнов ще у вересні об'їхав рубежі сухопутної оборони, забезпечивши виконання всіх невідкладних робіт[6].

26 жовтня у Севастополі рішенням бюро Кримського обкому партії створено

[1] Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., стор. 47.
[2] Кримський облпартархів, ф. 35, оп. 1, спр. 716, арк. 17.
[3] Героическая оборона Севастополя. 1941—1942 гг. М., 1969, стор. 125.
[4] Там же, стор. 38.
[5] Там же, стор. 39.
[6] Н. Г. Кузнецов. На флотах боевая тревога, стор. 128.

надзвичайний орган влади — міський комітет оборони у складі секретаря міськкому партії Б. О. Борисова (голова), голови міськвиконкому В. П. Єфремова, начальника гарнізону контр-адмірала Г. В. Жукова (незабаром його змінив генерал-майор П. О. Моргунов) і начальника міського відділу НКВС К. П. Нефедова[1]. Він негайно ж розгорнув роботу щодо мобілізації трудящих на відсіч ворогові.

29 жовтня в зв'язку з наближенням гітлерівців у місті введено стан облоги. А наступного дня на дальніх підступах до Севастополя зав'язалися бої із сухопутними військами противника. Першого удару ворогу завдала одна з берегових батарей, якою командував лейтенант І. І. Заїка. Три дні вели артилеристи нерівний бій з фашистами, що залишили на полі бою 30 розбитих танків, близько 300 автомашин, сотні вбитих та поранених солдатів та офіцерів[2]. Водночас на іншій ділянці фронту німецько-фашистських загарбників зустріли своїм вогнем батареї капітана Г. О. Александера та капітана М. В. Матушенка.

На передові рубежі оборони прибули батальйони моряків, загони ополченців, комуністичний та винищувальний батальйони. Інших сухопутних сил до підходу Приморської армії у захисників Севастополя не було. Ті, хто залишалися в місті — люди похилого віку, жінки, навіть діти,— в підземних штольнях виготовляли зброю.

2 листопада основні сили ворога наблизились до північної та північно-східної ділянок передового рубежу оборони Севастополя. Почалися запеклі бої. Фашистське командування розраховувало оволодіти містом з ходу. Атаки гітлерівської піхоти супроводжувалися нищівним вогнем артилерії, танками та масованими ударами авіації. Тільки 12 листопада бомби повністю зруйнували 37 та пошкодили 29 будинків[3]. Битва не стихала ні вдень, ні вночі. Нелегко було захисникам та жителям міста. У перші дні оборони, заступаючи шлях ворогові, героїчно загинули майже всі бійці комуністичного батальйону. Але ті, хто залишалися в строю, стояли за рідне місто на смерть, безстрашно вступаючи в рукопашні бої, з гранатами в руках кидались під ворожі танки. Обрушували смертоносний вогонь на фашистські бойові порядки й тили важка корабельна артилерія та далекобійні гармати берегової оборони. Мужньо билися з фашистами в повітрі радянські льотчики. Авіацією Чорноморського флоту командував учасник боїв в Іспанії депутат Верховної Ради СРСР генерал-майор авіації М. О. Остряков.

Основною силою сухопутних військ, які боронили Севастополь, стала Приморська армія, перекинута в Крим кораблями Чорноморського флоту з Одеси, яку вона захищала майже 2,5 місяця разом з моряками-чорноморцями. Згодом вона брала участь у боях на півночі Криму і відійшла до Севастополя гірськими дорогами. Тим часом було створено Севастопольський оборонний район, командування яким 7 листопада Ставка Верховного Головнокомандування доручила віце-адміралу П. С. Октябрському. Його заступниками були: по сухопутній обороні — командуючий Приморською армією генерал І. Ю. Петров, по береговій обороні — генерал П. О. Моргунов, по військово-повітряних силах — генерал М. О. Остряков, а після його загибелі у квітні 1942 року — генерал В. В. Єрмаченков. Загальне керівництво обороною здійснювала Військова рада Чорноморського флоту[4].

На передовій під Севастополем. 1942 р.

[1] Кримський облпартархів, ф. 35, оп. 1, спр. 687, арк. 13.

[2] Героическая оборона Севастополя. Сборник документов и материалов. Симферополь, 1946, стор. 16.

[3] Героическая оборона Севастополя. 1941—1942 гг., стор. 101.

[4] Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр., т. 1, стор. 444.

Діорама «Подвиг п'яти моряків-чорноморців» у селі Верхньосадовому. 1972 р.

До 10 листопада війська Севастопольського оборонного району налічували 52 тис. чоловік, вони мали 170 гармат і близько 100 літаків[1]. 11-а польова армія генерала Манштейна, яка блокувала Севастополь, складалася з 4 піхотних дивізій, моторизованого загону й румунської моторизованої бригади. Ворог мав 200 танків, 10 артилерійських дивізіонів, 500 бомбардувальників, 200 винищувачів[2]. Та незважаючи на значну кількісну перевагу в живій силі й техніці, гітлерівці, наразившися на героїчний опір захисників міста, швидко видихнулись і 24 листопада припинили атаки. У листопаді німецько-фашистські загарбники втратили близько 5 тис. солдатів та офіцерів, близько 150 танків, 131 літак, чимало іншої бойової техніки[3].

Захисники Севастополя, зірвавши цей наступ, продемонстрували перед усім світом велич духу радянських людей. 7 листопада 1941 року, в день роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції, червонофлотці В. Ф. Цибулько, Ю. К. Паршин, І. М. Красносельський, Д. С. Одинцов та політрук М. Д. Фільченков билися проти цілої танкової колони. Перед ними стояло завдання не допустити прориву ворожих танків у районі села Дуванкой (нині Верхньосадове). Спершу моряки вступили в поєдинок з 7 танками. Три з них було підбито, решта відступила. Незабаром з'явилося ще 15 фашистських танків. В. Ф. Цибулько кулеметним вогнем підпалив одного, а коли скінчилися патрони, зі зв'язкою гранат кинувся під гусениці другого. Два танки підпалив І. Красносельський, але його самого настигла ворожа куля. У Фільченкова, Паршина та Одинцова лишилося тільки по зв'язці гранат. Підв'язавши гранати до пояса, політрук М. Д. Фільченков перший кинувся під танк. Приклад командира наслідували Паршин та Одинцов. Гірський шлях був завалений палаючими та підбитими фашистськими танками [4]. Усім морякам посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Ціною власного життя врятував бойові кораблі від ворожих запалювальних бомб комсомолець І. К. Голубець, якому також посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Сміливо вступив у бій з трьома бомбардувальниками льотчик-винищувач Я. М. Іванов, йому першому з чорноморських льотчиків присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Подвиги здійснювалися не тільки на полі бою. Робітники Морського заводу ремонтували кораблі, створювали бойову техніку вдень і вночі, часто під обстрілом ворога. На пропозицію капітана 1-го рангу Г. А. Бутакова — внука відомого російського адмірала минулого століття Г. І. Бутакова, майстри Н. Рубан, С. Койча, бригадир суднокладальників Н. Распундовський та багато інших збудували й оснастили плавучу зенітну батарею, що дістала назву «Не чіпай мене»[5]. Робітники котельного цеху обладнали два бронепоїзди, назвавши один з них ім'ям легендарного героя громадянської війни А. Г. Железнякова.

---

[1] История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 2. М., 1966, стор. 227.

[2] Н. М. Кулаков. Город морской славы. М., 1964, стор. 9.

[3] Героическая оборона Севастополя. Сборник документов и материалов, стор. 54.

[4] Газ. «Маяк Коммуны», 19 травня 1942 р.

[5] Н. И. Крылов. Огненный бастион. М., 1973, стор. 384, 385; М. Н. Сургучев. Корабли возвращаются в строй. Симферополь, 1972, стор. 18—19.

Герой Радянського Союзу червонофлотець І. К. Голубець — учасник оборони Севастополя. 1941 р.

На заклик міського комітету оборони тисячі жінок замінили на виробництві чоловіків та братів, стали до верстатів, освоїли нові професії. На Морському заводі бригада малярів цілком складалася із жінок. Домогосподарка Ф. І. Гульонкова, вирядивши на фронт чоловіка, пішла замість нього працювати електромонтером Новошульської підстанції, що розташовувалася поблизу переднього краю оборони. Коли призвали на військову службу двох інших монтерів, вона замінила і їх. Приклад Ф. І. Гульонкової наслідували сотні севастопольських жінок. Патріотичним вчинкам не було меж. Кожний, чим тільки міг, прагнув допомогти фронту. У товариство «Червоного Хреста» прийшла група незрячих і заявила: «Прийміть нас у донори. Нічим іншим допомогти не можемо, вирішили віддати свою кров»[1].

Розгорнулося масове збирання обладнання для госпіталів, теплих речей, подарунків воїнам. Не відставали від дорослих і юні севастопольці. Протягом трьох місяців школярі зібрали понад 200 тонн металолому[2].

Серед багатьох невідкладних турбот в умовах ворожої блокади перед комуністами Севастополя стояло складне завдання — забезпечити безперебійне постачання захисників міста озброєнням, боєприпасами, спорядженням, електроенергією, налагодити зв'язок. Організаторами оборонної промисловості стали секретар міськкому партії А. О. Сарина та завідуючий промисловим відділом О. А. Петросян. У надзвичайно тяжких умовах Морський завод ім. Серго Орджонікідзе постачав для Чорноморського флоту боєприпаси та озброєння. У середині грудня було завершено виконання завдання щодо перебазування морем основного устаткування заводу на Кавказьке узбережжя — в Туапсе і частково в Поті, де розгорнулося виконання термінових замовлень для флоту і фронту. За рішенням міського комітету оборони на базі частини устаткування Морського заводу та евакуйованого із Сімферополя заводу «Хімчистка» в Севастополі створено спецкомбінат № 1 для виробництва озброєння та боєприпасів, і водночас спецкомбінат № 2 — для пошиття білизни, взуття та обмундирування. Спецкомбінати розмістилися в штольнях. Тут жило і працювало 1500 чоловік.

Після провалу листопадового наступу німецько-фашистські загарбники готували новий, більш рішучий штурм оборонних споруд Севастополя: підтягували свіжі сили, артилерію, танки. На початку грудня генерал Манштейн одержав особистий наказ Гітлера що б то не стало захопити Севастополь. 17 грудня фашисти почали другий, ще запекліший наступ, розраховуючи за чотири дні оволодіти містом. У ньому брало участь понад 7 німецьких дивізій, підтримуваних близько 150 танками, 300 літаками, великою кількістю артилерії[3].

Неоціненну допомогу захисникам міста у ті важкі дні подавали кораблі Чорноморського флоту. Під ураганним вогнем ворога вони доставляли підкріплення, боєприпаси, пальне, продовольство. Із севастопольських бухт корабельна артилерія завдавала вогневих ударів по ворожих військах.

Героїзм воїнів Приморської армії та Чорноморського флоту був масовим. Яскравий приклад того — подвиг гарнізону 11-го дзоту. На ділянці, що знаходилася під його обстрілом, фашисти протягом трьох днів не змогли просунутися ні на крок. Радянські воїни билися до останньої краплі крові. Після того, як наші частини відкинули ворога, в протигазній сумці комсорга дзоту червонофлотця Олексія Калюжного знайдено передсмертну записку. «Вітчизно моя! Земле російська!— писав

[1] Кримський облпартархів, ф. 1. оп. 3, спр. 453, арк. 11; ф. 156, оп. 1, спр. 1837.
[2] Там же, ф. 35, оп. 1, спр. 638, арк. 19.
[3] История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 2, стор. 306.

він.— Я, син Ленінського комсомолу, його вихованець, бився так, як підказало мені серце... Я вмираю, але знаю, що ми переможемо. Моряки-чорноморці! Бийтеся сильніше, знищуйте фашистських скажених собак! Клятви воїна я дотримав!»[1].

Ратні подвиги захисників міста перегукувалися з трудовими подвигами його жителів. Коли під час бомбардування нависла загроза виведення з ладу ДРЕСу-1, комуніст Г. Ф. Красненко, ризикуючи життям, відвернув вибух котла. Машиніст Новошульської водокачки П. М. Кисіль забезпечував водою обложене місто безпосередньо з переднього краю оборони. Славний подвиг здійснила молода робітниця А. К. Чаус, яка працювала на виробництві гранат. Осколком бомби їй відірвало ліву руку, але вона навідріз відмовилася евакуюватися. Трохи одужавши після поранення, патріотка стала до штампувального верстата і однією рукою виконувала норми виготовлення деталей для ручних гранат на 200—250 проц. За цей подвиг А. К. Чаус нагороджена орденом Червоної Зірки. Всі жінки, у кого тільки були сили, допомагали фронтові. 60 жіночих бригад (1500 жінок) прали та лагодили білизну для фронтовиків[2]. «Наші фронтові господарки» — любовно називали їх бійці.

У ті дні газета «Правда» писала: «Скільки разів чорні фашистські круки каркали про неминуче падіння Севастополя. Беззавітна відвага його захисників, їх залізна рішимість і стійкість стали тією нездоланною стіною, об яку розбилися численні шалені ворожі атаки»[3].

Не чотири, як розраховували фашисти, а 17 днів тривав їхній другий наступ і не досяг мети. Втративши понад 70 тис. чоловік убитими та пораненими, вони припинили атаки. У ті дні захисники Севастополя під час висадження радянських десантів у східній частині Криму самі завдали ворогові ряд контрударів, примусивши його на окремих ділянках відступити на вихідні позиції.

У січні 1942 року настав період відносного затишшя. Змушені перекинути частину сил під Феодосію, гітлерівці не поновлювали активних бойових дій, хоча бої місцевого значення не припинялися. За рішенням міського комітету оборони розгорнулися відбудовчі роботи на Морському заводі та залізничному вузлі. На вулицях розбиралися завали, засипалися воронки. Знову курсував трамвай, відкрилися магазини, почав працювати підземний кінотеатр «Ударник». Трудівники міста розгорнули соціалістичне змагання за виконання замовлень для фронту. З'явилися т. зв. трьохсотники, п'ятисотники, навіть семисотники — справжні герої трудового фронту, які виконували змінні завдання на 300, 500, 700 процентів. Зразки трудової доблесті показували комуністи та комсомольці.

Втративши надію розквартируватися в місті на зиму, гітлерівці почали методично руйнувати його. Команди протиповітряної оборони самовіддано боролися з пожежами. За рішенням міського комітету оборони всі 9 шкіл міста, в яких навчалося близько 3 тис. дітей, було переведено в штольні та підвали. Посильну допомогу дорослим подавали діти: гасили запалювальні бомби, збирали металолом. Багато севастопольських школярів були нагороджені медаллю «За оборону Севастополя». Віра і Віктор Снітко, які особливо відзначилися при гасінні бомб, удостоєні медалі «За бойові заслуги»[4].

Коли настала весна, через нестачу вітамінів поширилося масове захворювання на цингу. Лікарі за допомогою колишнього директора винокомбінату М. К. Соболєва

Виготовлення зброї робітниками спецкомбінату № 1. Севастополь, 1942 р.

[1] Газ. «Маяк Коммуны», 14 травня 1942 р.
[2] Там же.
[3] Газ. «Правда», 31 грудня 1942 р.
[4] Б. А. Борисов. Школа жизни. М., 1971, стор. 154—155.

О. В. Багрій — перший секретар Севастопольського міськкому ВЛКСМ у період оборони міста. Фото 1942 р.

налагодили заготовлення вітамінів із відходів виноробства. Серед жителів розгорнувся масовий рух під девізом: «Для кожного двору — городню грядку». Саджали цибулю, часник, редьку, щавель, огірки, помідори. На Корабельній стороні ініціатором цього руху став корінний севастополець комуніст П. В. Горячко.

Партійні та комсомольські організації підтримували бойовий патріотичний дух трудівників міста. На підприємствах, в установах, у бомбосховищах, в командах ППО працювало понад тисячу агітаторів. Активними організаторами цієї роботи були працівники міськкому та райкомів партії М. І. Петровський, Г. П. Подойніцина, М. С. Кичатий. Велику допомогу подавала їм група працівників обкому партії на чолі з секретарем по пропаганді Ф. Д. Меншиковим. Справжніми ватажками молоді показали себе комсомольські працівники: секретар міськкому комсомолу О. В. Багрій, а також К. Є. Гармаш, Н. С. Крайова, секретар обкому ВЛКСМ Б. І. Домбровський, який тривалий час перебував у Севастополі. Крім газети «Маяк Коммуны», в місті випускалися стінні газети-блискавки. Колектив театру ім. А. В. Луначарського організував концертну бригаду у складі 25 чоловік, яка силою художнього слова, бадьорою піснею запалювала севастопольців на бойові та трудові подвиги. Широко застосовувалася наочна агітація — плакати, листівки, що їх з натхненням виготовляли художники Ф. М. Решетников, М. Сойфертіс, К. Дорохов, П. Мальцев. Велике значення для севастопольців мали регулярні зустрічі з письменниками, які тривалий час перебували у місті,— Л. С. Соболєвим, В. С. Кучером, С. Алимовим, О. М. Хамаданом, композиторами Ю. М. Слоновим, В. Макаровим, В. А. Мокроусовим, М. П. Чаплигіним.

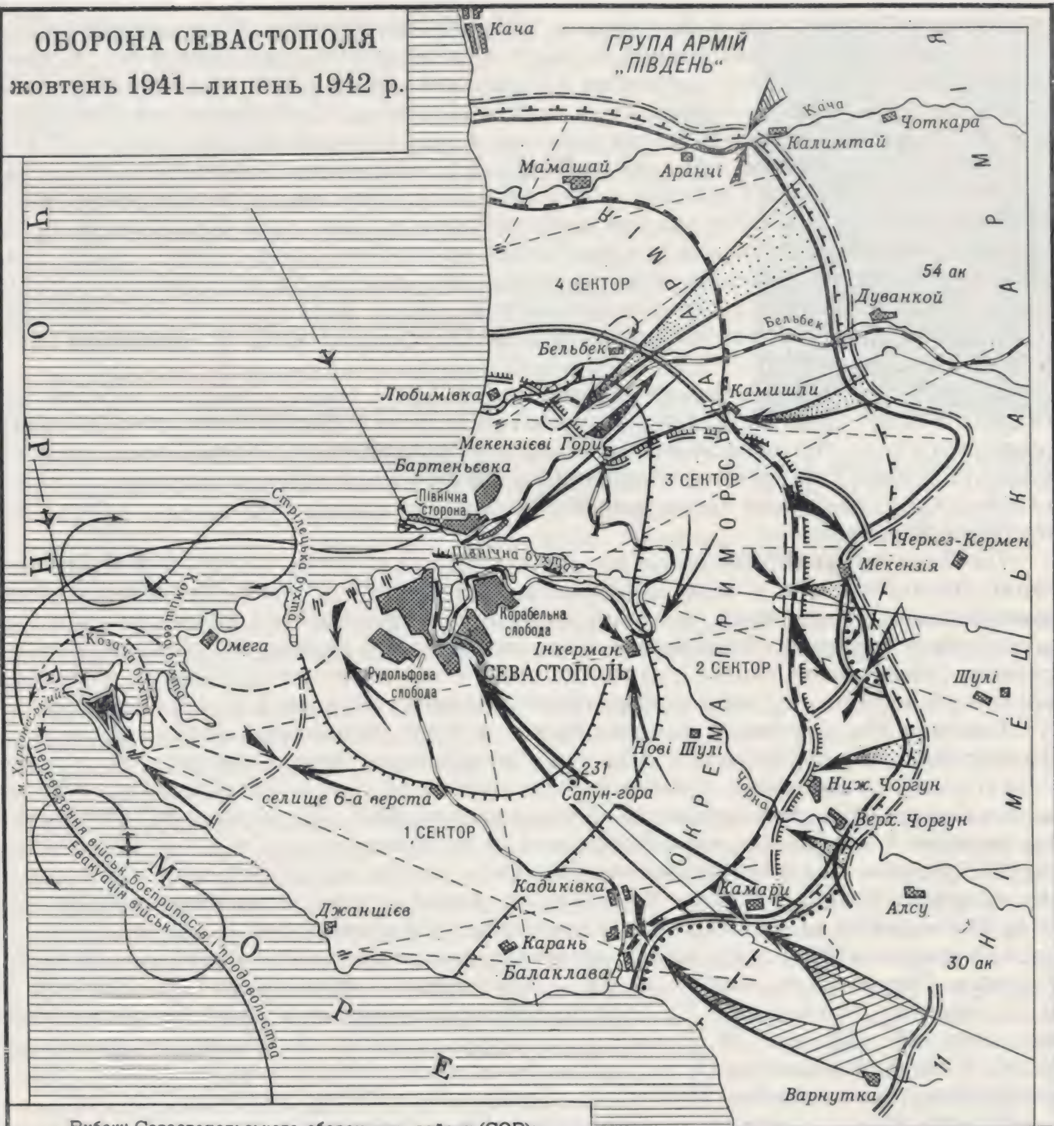
29 квітня 1942 року захисники Севастополя надіслали вітальну телеграму ленінградцям, де, зокрема, писали: «Весь світ бачить, як стійко і мужньо ви переносите труднощі й важкі нестатки протягом багатьох місяців облоги. Подих великого міста на Неві відчуває вся наша країна, весь радянський народ. І тут, на березі Чорного моря, з першого дня облоги Севастополя нас запалював приклад героїчного Ленінграда». «Цілком упевнені в мужності й стійкості севастопольців,— відповідали на цю телеграму захисники Ленінграда.— Хай ще тісніше зв'яжуть нас узи дружби — запорука перемоги над ворогом»[1].

Після того, як радянські війська залишили Керч, для захисників міста настали особливо важкі дні. Гітлерівці стягнули сюди понад 200 тис. вояків. Маючи подвійну перевагу в живій силі, майже в 6 разів у літаках, і в 12 у танках — фашисти різко посилили блокаду з моря. З 20 травня до 6 червня вони безперервно завдавали по місту та бойових порядках радянських військ повітряні удари. Тільки з 2 до 7 червня ворожа авіація скинула на місто понад 45 тис. бомб. Та гітлерівцям не вдалося зломити севастопольців. Коли 7 червня ворожа піхота, підтримувана танками, перейшла в наступ, її зустрів шквал вогню. Біля стін свого міста севастопольці сковували величезні сили гітлерівців.

Стійко билися воїни 25-ї Чапаєвської стрілецької дивізії під командуванням генерал-майора Т. К. Коломійця, частини 7-ї бригади морської піхоти полковника Є. І. Жидилова та 8-ї бригади під командуванням полковника П. П. Горпищенка, артилеристи полковника М. В. Богданова.

Комуністична партія та Радянський уряд, уся країна продовжували допомагати місту-герою. У той важкий час 43 кораблі Чорноморського флоту здійснили сюди

[1] Крым в период Великой Отечественной войны. 1941—1945. Сборник документов и материалов, стор. 128, 129, 131, 134.

Рубежі Севастопольського оборонного району (СОР):

передовий; головний; тиловий

Межі секторів оборони

Підтримка військ СОР береговими батареями та артилерією кораблів Чорноморського флоту

Прикриття авіацією радянських кораблів

Дії німецької авіації

Лінія фронту на 11 листопада 1941 р.

Напрями ударів німецько-фашистських військ під час 1-го наступу 11-21 листопада 1941 р.

Контрудари і відхід радянських військ

Лінія фронту на 21 листопада 1941 р.

Напрями ударів німецько-фашистських військ під час 2-го наступу 17-31 грудня 1941 р.

Лінія фронту на 31 грудня 1941 р.

Лінія фронту на кінець березня 1942 р.

Напрями ударів німецько-фашистських військ під час 3-го наступу 2 червня–3 липня 1942 р.

Рубіж прикриття евакуації радянських військ 1-2 липня 1942 р.

Бої севастопольських військ у районі мису Херсонес 4-9 липня 1942 р.

103 походи. На деякі з них налітало по 100 ворожих літаків. 26 червня лідер «Ташкент», прийнявши у Севастополі на борт поранених та евакуйованих, а також 85 фрагментів врятованого моряками полотна славнозвісної панорами «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.», узяв курс на Новоросійськ. Наступного дня його атакували 86 пікірувальників. Протягом чотирьох годин на корабель було кинуто 336 бомб та кілька торпед. І все ж він прибув до місця призначення. Після того, як кораблі не мали змоги пройти до Севастополя, їх завдання почали виконувати підводні човни. Здійснивши 78 рейсів, вони доставили сюди близько 4 тис. тонн боєприпасів, продовольства, пального, вивозили з міста багато поранених, жінок, дітей, людей похилого віку. Особливо відзначилися в боях з ворогами підводники-чорноморці під командуванням капітан-лейтенантів Д. І. Сурова, Н. А. Колтипіна, М. В. Грешилова, Н. П. Білорукова, капітанів 3-го рангу І. Ф. Фартушного та Є. П. Полякова і багатьох інших.

У другій половині червня становище в місті стало особливо небезпечним. Вийшов з ладу водопровід. Севастопольці почали використовувати старі колодязі, викопувати нові. Проте води не вистачало навіть пораненим. Різко зменшилися продовольчі пайки. Робітники одержували на добу по 400 г хліба, службовці та діти — по 200—300. З 18 червня населенню, що проживало на окраїнах міста, замість хліба видавали борошно.

Бомбардувальники фашистів налітали група за групою, не роблячи пауз навіть уночі. За кілька днів у місті зафіксовано близько 800 убитих. Польові госпіталі, розташовані в межах міста, заповнили поранені мирні жителі. Але місто продовжувало жити й боротися. Севастопольці виготовляли для фронту боєприпаси та спорядження, ремонтували кораблі, гармати, міномети. У критичні дні боїв 16—19 червня 550 севастопольців, організовані у бойові дружини, вирушили на передові позиції[1].

Севастополь боронили представники різних національностей, проявляючи залізну стійкість, мужність і відвагу. Батьківщина високо оцінила їх подвиги. Тисячі воїнів нагороджені орденами і медалями, а 53 удостоєні звання Героя Радянського Союзу, серед них керівники оборони адмірал П. С. Октябрьський, його заступник генерал І. Ю. Петров, член Військової Ради Чорноморського флоту віце-адмірал М. М. Кулаков. У розпал червневих боїв Героями Радянського Союзу стали командир ескадрильї гвардії капітан М. В. Авдєєв, командир авіаланки старший лейтенант Г. В. Москаленко, що збили по 15 фашистських літаків кожний. Кільком льотчикам, у т. ч. генералові М. О. Острякову, це високе звання присвоєно посмертно. 20 червня Героями Радянського Союзу стали 7 піхотинців: єфрейтори І. І. Богатир та П. Д. Линник, політрук Г. К. Главацький, артилерійський розвідник А. С. Умеркін, старший лейтенант М. І. Спірін, політрук роти М. Л. Гахокідзе, розвідниця М. К. Байда[2]. Кожний захисник міста-героя з гордістю носить на грудях медаль «За оборону Севастополя». Нею нагороджено понад 39 тис. чоловік.

Кільце блокади поступово стискалося. Сили захисників танули. Не вистачало патронів і снарядів. 21 червня озвірілий ворог скинув на місто близько 3 тис. фугасних та кілька тисяч запалювальних бомб.

30 червня Ставка Верховного Головнокомандування прийняла рішення про евакуацію Севастополя. 3 липня ворог вступив до міста. Але організований опір радянських військ тривав ще до 4 липня. Протягом цього часу проводилася евакуація військ. Частину їх через відсутність плавучих засобів не вдалося вивезти. Ті, хто лишилися, розрізненими групами билися з гітлерівцями в районі мису Херсонес до 9—12 липня.

Військове й політичне значення Севастопольської оборони у Великій Вітчизняній війні радянського народу — величезне. У повідомленні Радянського Інформбюро від 4 липня 1942 року підкреслювалося: «За всі 8 місяців оборони Севастополя ворог

[1] Кримський облпартархів, ф. 152, оп. 1, спр. 1, арк. 62; спр. 3, арк. 17.
[2] Н. И. Крылов. Огненный бастион, стор. 353, 386, 396—399.

втратив до 300 тис. своїх солдатів убитими та пораненими. Сковуючи велику кількість німецько-румунських військ, захисники міста сплутали і зруйнували плани німецького командування. Залізна стійкість севастопольців стала однією з найважливіших причин, що зірвали горезвісний «весняний наступ» німців. Гітлерівці програли в часі, у темпах, зазнали великих людських втрат»[1].

За час окупації міста фашисти розстріляли, спалили та втопили в морі понад 27 тис. чоловік, вигнали до Німеччини 42 тис. військовополонених, місцевих жителів та евакуйованих з інших міст Криму й Краснодарського краю[2]. Незважаючи на всі страхіття окупаційного режиму, севастопольці не припиняли впертої боротьби з ненависним ворогом. Сформований ще в серпні 1941 року Севастопольський партизанський загін, який входив до 5-го партизанського району Криму, одним з перших розгорнув бойові дії проти окупантів. Спершу в його складі налічувалося 215, згодом 257 чоловік — робітники Морського заводу, ДРЕС, радгоспу ім. Софії Перовської, старшокласники. Командував ними уродженець Севастополя, член міськкому партії, директор радгоспу ім. Софії Перовської В. В. Красников, а коли 24 листопада його затвердили командиром 5-го партизанського району, Севастопольський загін очолив директор одного із підприємств міста К. Т. Підворко.

Герой Радянського Союзу В. Д. Ревякін — керівник Севастопольської підпільної організації у 1943—1944 рр. Фото 1941 р.

Під час оборони Севастополя народні месники не давали спокою окупантам: зривали перекидання техніки, боєприпасів та живої сили, вели розвідувальну роботу, доставляючи командуванню Севастопольського оборонного району необхідні відомості про ворога.

Великий бій витримали севастопольські партизани з переважаючими силами ворога 1 грудня 1941 року в районі Ай-Петрі. Загін втратив убитими 20 бійців, але ворогові не вдалося зломити стійкості партизанів. Важкі бої вів загін у лютому 1942 року, зазнавши великих втрат. Відірваних від продовольчих баз партизанів підстерігав голод. Випав глибокий сніг. Загін у складі 46 чоловік дістався до однієї із своїх баз у селі Алсу, але там зосереджувалися значні сили ворога. Три доби тривав нерівний бій. Більшість партизанів полягла в ньому, решта по глибокому снігу добралася до Ай-Петрі й об'єдналася з бійцями Балаклавського загону. Тяжко пораненого командира К. Т. Підворка схопили вороги й закатували у Бахчисараї.

Тільки протягом чотирьох місяців партизанські загони 5-го району провели 44 бойові операції і здійснили 12 диверсійних актів. Для охорони шляхів Сімферополь—Севастополь, Ялта—Севастополь фашистське командування змушене було тримати значні сили.

В окупованому фашистами Севастополі незабаром після залишення його радянськими військами почали діяти три підпільні групи, якими керували комуністи — інженер П. Д. Сільников, колишній старшина 18-го гвардійського артилерійського полку В. Д. Ревякін, який вирвався з фашистського полону, та колишній працівник міськкому партії М. Г. Терещенко. У березні 1943 року перші дві групи об'єдналися в єдину «Комуністичну підпільну організацію в тилу німців». Керівником її став В. Д. Ревякін. У травні до неї влилася і група М. Г. Терещенка. Організація об'єднувала близько 200 чоловік, яким допомагали багато патріотів. У спеціально викопаному приміщенні під будиночком, де жив Ревякін, підпільники створили друкарню. Вони мали також 4 радіоприймачі.

[1] Сообщения Советского Информбюро, т. 3. М., 1944, стор. 9, 10.
[2] Газ. «Флаг Родины», 23, 25 листопада 1947 р.

Встановлення воєнно-морського прапора на водній станції в день визволення Севастополя.

Патріоти звільняли полонених із таборів, зривали роботу підприємств, підпалювали транспорти і склади, висаджували в повітря склади з боєприпасами, влаштовували аварії залізничних ешелонів, доставляли Радянському командуванню цінні розвідувальні дані. За завданням штабу підпільної організації під керівництвом Г. В. Горлова та М. Г. Терещенка на станції Севастополь було підірвано три ворожі ешелони (38 вагонів) з боєприпасами, а потім і котли на Північній електростанції[1]. За час своєї діяльності підпільна організація випустила 36 листівок, спершу їх розмножували від руки, а згодом — на друкарській машинці. У червні 1943 року підпільники розпочали видавати друковану газету «За Родину». Усього вийшло 25 номерів, по 500—600 примірників кожний. Редагував газету Г. П. Гузов — колишній студент суднобудівного технікуму, який разом з Ревякіним працював у школі № 16.

Внаслідок зради основне ядро підпільної організації, в т. ч. В. Д. Ревякін, М. Г. Терещенко, В. Т. Прокопенко, Г. П. Гузов, Є. С. Захарова, Л. П. Нефедова та ін., були заарештовані і розстріляні 14 квітня 1944 року, за 25 днів до визволення міста радянськими військами. Комуністична партія та Радянський уряд високо оцінили їхні подвиги. У зв'язку з 20-річчям перемоги у Великій Вітчизняній війні керівнику севастопольського підпілля В. Д. Ревякіну посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Багатьох підпільників нагороджено орденами і медалями.

Залишаючи в липні 1942 року Севастополь, його захисники клялися помститися фашистським загарбникам за зруйноване місто, за кров своїх товаришів. Вони нещадно били ворога на фронтах війни, а в травні 1944 року повернулися до стін Севастополя.

Гітлерівці зосередили на севастопольському плацдармі величезні сили: понад 72 тис. солдатів та офіцерів, 2100 гармат та мінометів, 2400 кулеметів, 50 танків і 80 літаків[2]. Використовуючи залізобетонні укріплення, що збереглися з часу оборони Севастополя 1941—1942 рр., вони значно їх зміцнили. На кожну нашу стрілецьку роту, що діяла в першому ешелоні наступу, припадало в середньому 32 кулемети та 15 мінометів ворога[3]. Найсильнішим вузлом опору гітлерівців була Сапун-гора, що прикриває підступи до міста з південного сходу. Грізною перепоною на шляху наших військ стали також висота Сахарна голівка та Мекензієві гори. Гітлерівське командування розраховувало довго утримувати місто. Однак ці плани було розбито рішучими діями Червоної Армії та Чорноморського флоту. 5 травня війська 2-ї гвар-

[1] Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., стор. 252.
[2] Там же, стор. 330.
[3] С. С. Бирюзов. Суровые годы. М., 1966, стор. 273.

дійської армії генерал-лейтенанта Г. Ф. Захарова повели наступ на Севастополь через Мекензієві гори, а частини 51-ї та Приморської армій 7 травня почали штурм укріплень на Сапун-горі. Кожний крок радянських воїнів під час цього штурму був справжнім подвигом. У першому ешелоні (51-ї армії) наступали три дивізії 63-го стрілецького корпусу, яким командував генерал-майор П. К. Кошовий, та 11-го гвардійського стрілецького корпусу під командуванням генерала С. Є. Рождественського. У цих боях особливо відзначилися герої Сталінграда капітан Н. В. Шилов, старший лейтенант П. М. Калиниченко, лейтенант М. Я. Дзигунський, молодший лейтенант В. Ф. Громаков, старшина А. М. Фисенко, старший сержант Ф. М. Спорятин, ефрейтор Дроб'язко, рядові С. П. Євглєвський та І. К. Яцуненко і багато інших солдатів та офіцерів[1].

Немеркнучою славою вкрили себе воїни 414-ї Червонопрапорної грузинської Анапської стрілецької дивізії, 89-ї тричі орденоносної Вірменської стрілецької та 128-ї гвардійської Туркестанської стрілецької дивізій, 85-го Червонопрапорного винищувального авіаполку. 8 травня головну оборонну смугу ворога було зламано, наступного дня окупантів вибито із Севастополя, а 12 травня остаточно розбито відтіснені до мису Херсонес залишки фашистських військ у Криму.

Тисячі відважних воїнів-визволителів нагороджені бойовими орденами та медалями, багатьом присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу. Серед них представники різних національностей: мічман І. С. Перов, майор Д. П. Панов — росіяни, лейтенант М. Я. Гужва, капітан В. П. Клименко, брати Гарам — українці, капітани В. Г. Карачун та Т. Г. Лобок — білоруси, старший лейтенант А. Т. Кананадзе, старший лейтенант А. А. Берідзе — грузини, старший сержант Абдурахман Абдулаєв — калмик, старший сержант А. А. Арутюнян — вірмен, рядовий Додаш Бабажанов — узбек, гвардії майор М. Т. Гареєв (двічі Герой Радянського Союзу) — башкир, капітан-лейтенант О. Н. Кесаєв — осетин, гвардії сержант А. Т. Пиреєв — азербайджанець та інші. Імена Героїв Радянського Союзу викарбувано на мармурових дошках пам'ятника «Слава» на Сапун-горі. Сюди ж занесено 226 частин та з'єднань, що брали участь у визволенні Севастополя. Наказом Верховного Головнокомандуючого 119 з'єднанням і частинам, що особливо відзначилися у боях за місто, присвоєно найменування «Севастопольських». 10 травня 1944 року визволителям Севастополя салютувала Москва.

Відзначаючи мужність та героїзм севастопольців у роки Великої Вітчизняної війни, 1965 року Радянський уряд нагородив місто орденом Леніна та медаллю «Золота Зірка». Чорноморський флот був нагороджений орденом Червоного Прапора. «Нагородження Севастополя орденом Леніна і медаллю «Золота Зірка», Чорноморського флоту — орденом Червоного Прапора,— вказував при врученні високої нагороди М. В. Підгорний,— це високе визнання Батьківщиною, усім радянським народом легендарного ратного подвигу моряків-чорноморців, воїнів Приморської армії, всіх жителів славного міста-героя»[2].

Визволене місто являло собою купу руїн. Завдані йому фашистськими окупантами матеріальні збитки становили 2,5 млрд. крб.[3] Були повністю зруйновані 36 промислових підприємств, міські комунікації, транспорт і зв'язок, понад 90 проц. житлової площі, всі установи, школи, архітек-

Пам'ятник комсомольцям у Севастополі. 1972 р.

[1] Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3. К., 1969, стор. 44; С. С. Бирюзов. Суровые годы, стор. 274—280.

[2] Газ. «Слава Севастополя», 25 липня 1965 р.

[3] Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг., стор. 243

Радянські воїни в бою за визволення Севастополя. Травень 1944 р.

Зустріч з воїнами-визволителями у Севастополі. Травень 1944 р.

турні пам'ятники. В місті лишилося менше 3 тис. жителів.

Письменник Л. С. Соболєв, що увійшов у Севастополь у складі радянських військ, писав у ті дні: «У благородному мовчанні доблесної воїнської смерті лежало переді мною велике місто Чорноморського флоту, знищене німцями, але не підкорене... І от що залишилося від нього: скелі, море та сонце. Та доблесна слава, яка відродить ці купи каміння»[1].

Ліквідація наслідків гітлерівської окупації та відродження міста, що стали справді героїчною епопеєю і увійшли в історію як третій подвиг Севастополя, почалися з перших днів після вигнання гітлерівських окупантів. 10 травня 1944 року до міста прибула оперативна група партійних, радянських, профспілкових, комсомольських та господарських працівників. Газета «Слава Севастополя», що вийшла того ж дня, оголосила про відновлення Радянської влади в місті[2]. Відновили роботу міська Рада депутатів трудящих та три районні Ради. Головою виконкому міської Ради знову став активний учасник оборони міста В. П. Єфремов. Сформувалися міськком партії та три районні комітети: Центральний, Північний та Корабельний. Міський комітет партії очолив П. І. Лесик. Бюро міськкому партії прийняло розгорнуте рішення про відновлення міського господарства, закликавши всіх жителів міста та воїнів Чорноморського флоту активно включитися у виконання цього важливого завдання. Міська Рада взяла на облік все працездатне населення. Поверталися з евакуації та партизанських загонів корінні жителі міста. Вже на кінець 1944 року в ньому проживало 47 тис. чоловік[3].

Величезну допомогу у відбудові Севастополя подали ЦК ВКП(б) та Радянський уряд. Ще задовго до визволення міста за вказівкою ЦК ВКП(б) Наркоматом будівництва СРСР створено «Севастопольбуд» на чолі із заступником наркома М. В. Бехтіним. Перший загін будівельників прибув сюди вже наступного дня після визволення.

Розпочалася підготовка кваліфікованих робітничих кадрів у самому місті. Протягом 1944—1945 рр. навчено понад 3 тис. чоловік, а до кінця 1946 року — 6860, у т. ч. для промисловості та будівництва 4200 чоловік[4]. Спеціальні групи мінерів виявили в 1944—1945 рр. 8 мінних полів і знешкодили 150 тис. протитанкових та протипожежних мін, снарядів, фауст-патронів тощо. Тільки за 20 днів 1944 року дівчата-комсомолки Ольга Калиниченко, Олена Музальова та Ярина Мухіна знешкодили 3 тис. мін.

[1] Кримський облпартархів, ф. 38, оп. 4, спр. 94, арк. 1.
[2] Там же, ф. 35, оп. 4, спр. 338, арк. 75.
[3] Севастопольський міськдержархів, ф. Р-434, оп. 2, спр. 59, арк. 141.
[4] Кримський облпартархів, ф. 35, оп. 5, спр. 4, арк. 50.

Значну роль у відбудові міста відіграв рух черкасовців. За прикладом сталінградської патріотки А. Черкасової вже у червні—липні 1944 року створено 43 черкасовські бригади, в серпні — 180, а в грудні — 497, які в неробочий час працювали на відбудові міста. Одну з перших бригад організувала робітниця швейної фабрики комсомолка І. Червякова. До кінця 1944 року на кожного члена її бригади припадало майже 500 годин робочого часу, відданого відбудові міста. 68 комсомольсько-молодіжних черкасовських бригад за рік відпрацювали понад 120 тис. годин. Ініціатором черкасовського руху серед домогосподарок виступила учасниця оборони Севастополя, мати полеглого фронтовика О. В. Попова. Очолена нею будівельна бригада з 52 чоловік відпрацювала за рік 6 тис. годин. На неї рівнялися бригади А. Ф. Єгорової, М. Л. Рецар, Н. М. Бассак, Р. Н. Косилової, М. П. Рожкової та багатьох інших[1].

28 серпня 1944 року Севастопольський міськком ВКП(б) провів загальноміський зліт черкасовських бригад, 656 його учасників звернулися до всіх жителів із закликом відпрацювати кожному на відбудові міста не менше 100 годин[2]. Загалом за три роки відпрацьовано понад 3 млн. годин[3].

Значного поширення набували й інші форми соціалістичного змагання: за оволодіння кількома професіями, за економію матеріалів, за відмінну якість продукції і т. д. Переможцями змагання за звання кращого робітника своєї професії стали столяр «Севастопольбуду» А. І. Хомяков, що виконував виробничі завдання на 180—250 проц., слюсар М. Д. Чупрунов — на 130—170 проц., штукатур І. І. Журавльов — на 120—150 проц. Протягом трьох років звання кращого робітника своєї професії здобули 520 робітників і будівельників. Розвивався рух раціоналізаторів та винахідників. Освоювалися передові методи праці — потоково-швидкісна кладка будов, застосування безкомпресорної форсунки в штукатурній справі, що підвищувало продуктивність праці в 3—4 рази.

Всі роботи на відбудові міста очолили комуністи. Протягом року створено 12 партійних організацій на промислових підприємствах і 20 — на будівельних об'єктах. У липні 1945 року міська партійна організація налічувала в своїх рядах понад 1000 комуністів, об'єднаних у 68 первинних партійних організаціях[4].

Високу трудову й політичну активність виявили комсомольці, кількість яких 1945 року становила 1109 чоловік. На промислових підприємствах та будовах працювала 31 первинна комсомольська організація[5].

У відродженні міста активну участь узяли воїни Чорноморського флоту. Перший загальний недільник молоді міста та моряків, що відбувся 21 травня 1944 року, перетворився на чудову трудову традицію севастопольців. Тоді ж розгорнулося змагання між міськими та армійськими будівельними організаціями, взаємне шефство підприємств міста і частин флоту, що стало важливою умовою швидкої відбудови Севастополя.

25 листопада 1944 року прокладеним фарватером у Севастопольську бухту ввійшла ескадра Чорноморського флоту, яка повернулася на свою базу. Значних успіхів у відбудові міста досягнуто вже до кінця 1945 року. На цей час в Севастополі пущено в хід 32 підприємства союзної і місцевої промисловості, введено в дію ДРЕС, залізничну колію. Досить швидко відбудовано 155 609 кв. метрів житла,

Обеліск на честь розгрому кримського угруповання гітлерівської армії в квітні — травні 1944 року.

[1] Севастопольський міськдержархів, ф. Р-434, оп. 2, спр. 59, арк. 108, 111, 163.
[2] Газ. «Красный Крым», 1 січня 1945 р.
[3] Кримський облпартархів, ф. 35, оп. 5, спр. 1647, арк. 16.
[4] Кримський облпартархів, ф. 35, оп. 4, спр. 395, арк. 25,26.
[5] Там же, ф. 35, оп. 4, спр. 388, арк. 97.

Пам'ятник льотчикам, які загинули в боях за визволення кримської землі, на Малаховому кургані в Севастополі.

відремонтовано 3250 погонних метрів шляхів та тротуарів, близько 57 км водопровідної мережі. Відкрилися 47 магазинів, 36 їдалень, у 9 школах навчалося 3500 дітей. Почали працювати 8 дитячих садків[1].

Яскраво проявилася у відбудові Севастополя життєдайна сила ленінської дружби радянських народів. Трудящі союзних, автономних республік і областей надсилали севастопольцям будівельні матеріали, техніку, взуття, одяг, продовольство. Особливо велику допомогу подавали Севастополю трудящі Москви, Іваново, Свердловська, Брянська, Хабаровська і інших міст РРФСР. 1945 року сюди прибуло 6 тис. молодих робітників із 48 областей союзних республік. Башкирія багато допомогла у відбудові дитячих закладів. Трудящі Дагестану зібрали для севастопольців 4,5 млн. крб., надіслали 12 вагонів з продовольством та будівельними матеріалами[2].

Відбудовуючи місто, севастопольці водночас подавали допомогу фронту. Ще наприкінці травня 1944 року за почином робітників хлібозаводу в усьому Криму почався збір коштів на танкову колону «Героїчний Севастополь». Рибалки міста виступили ініціаторами збирання коштів на бронекатер «Слава Севастополя» і уже в серпні 1944 року здали 194 тис. карбованців[3].

Проектуванням забудови Севастополя займалися сотні архітекторів, інженерів і техніків 27 проектних організацій країни. У квітні 1946 року Рада Міністрів РРФСР затвердила генеральний план відбудови міста, підготовлений під керівництвом доктора архітектури професора Г. Б. Бархіна.

Міська партійна організація вела активну масово-політичну та роз'яснювальну роботу серед трудящих. Під її керівництвом розгорнувся масовий рух за перевиконання норм та дострокове виконання першого післявоєнного п'ятирічного плану. 1946 року трудящі Севастополя включилися у змагання з жителями Новоросійська, Сталінграда. В авангарді змагання йшли комуністи. Їм багато допомагала міська комсомольська організація. До листопада 1948 року 850 комсомольців виконали свої річні норми, 205 — по чотири норми, 222 — перевиконали п'ятирічні плани[4].

У жовтні 1948 року за героїзм, проявлений у роки Великої Вітчизняної війни, та активну участь у соціалістичному будівництві Севастопольську міську комсомольську організацію нагороджено орденом Червоного Прапора.

Трудовий ентузіазм жителів міста, велика допомога Радянської держави створювали умови для прискорення відбудовних робіт. Місту було виділено окремий бюджет, тоді ж його віднесено до категорії міст республіканського підпорядкування. При Раді Міністрів СРСР створено управління відбудови Севастополя. Таке ж управління, підпорядковане безпосередньо Раді Міністрів РРФСР, утворено і в самому місті. Капіталовкладення на його відбудову передбачалося довести до 1,5 млн. крб. Крім того, починаючи з 1949 року, спеціальні капіталовкладення для Севастополя виділяв Держплан СРСР.

---

[1] Газ. «Слава Севастополя», 14 травня 1952 р.
[2] Дагестанський облпартархів, ф. 1, оп. 27, спр. 335, арк. 8.
[3] Газ. «Слава Севастополя», 4 липня, 14 серпня 1944 р.
[4] Севастопольський міськдержархів, ф. Р-434, оп. 2, спр. 59, арк. 232.

Допомогу севастопольцям подавали трудівники багатьох міст країни. У великій кількості надходили сюди найновіші будівельні механізми, обладнання та машини. Москвичі надсилали матеріали та інструменти, необхідні для монтажних робіт, феодосійці — цеглу, євпаторійці щомісяця поставляли до 10 тис. куб. метрів будівельного каменю, достроково виконував замовлення для севастопольців Сімферопольський механічний завод[1].

До кінця 1946 року в місті працювали майже всі довоєнні підприємства. А до кінця 1953 року його повністю відбудовано. Стали до ладу нові заводи, фабрики і комбінати. Територія міста збільшилася в півтора рази. Його житлова площа 1954 року становила 654 тис. кв. метрів — на 70 тис. кв. метрів більше, ніж до війни. Розширилися вулиці, магістралі, площі. Міське кільце з'єднало вулиці Леніна, Велику Морську та проспект Нахімова в єдину магістраль. Нові архітектурні ансамблі облицьовувалися білим інкерманським каменем. Були впорядковані Приморський та Історичний бульвари, розбито нові сквери: Ленінський, Будівельників, Пушкінський. Пущено тролейбус, розширено автобусні маршрути, подвоїлася кількість пасажирських катерів.

Торговельна мережа включала 218 магазинів, у т. ч. 14 фірмових, 43 їдальні та кафе, 3 ресторани, 50 буфетів і ларків[2].

Працювало 8 лікарень, 10 поліклінік, у т. ч. дві дитячі, 2 пологові будинки, 3 диспансери, 3 жіночі та дитячі консультації, 3 станції швидкої допомоги, десятки медичних пунктів на підприємствах[3].

У 31 школі навчалося 20 тис. дітей. Відкрито також філіал кораблебудівного інституту, вечірній будівельний технікум. Відновила роботу біологічна станція АН СРСР ім. О. О. Ковалевського. 27 вересня відзначив своє 80-річчя відбудований музей Чорноморського флоту. 16 жовтня 1954 року, напередодні святкування 100-річчя першої героїчної оборони Севастополя, відкрилася для відвідувачів панорама «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.». Художнє полотно панорами відтворив колектив художників під керівництвом академіків В. М. Яковлєва та П. П.Соколова-Скаля. Нове приміщення одержав театр ім. А. В. Луначарського. Почали працювати музей героїчної оборони та визволення Севастополя, Будинок офіцерів флоту та Матроський клуб. Діяли кінотеатри, 104 бібліотеки[4].

Відроджене із попелу і руїн місто стало значним індустріальним центром півдня України. У жовтні 1954 року за великі заслуги в захисті Вітчизни, а також трудовий героїзм Радянський уряд нагородив Севастополь орденом Червоного Прапора. У середині 50-х років тут працювало 167 підприємств, у т. ч. 123 — державні[5]. Особливо значного розвитку набула електроенергетична, судноремонтна, деревообробна та харчова галузі промисловості. У 60-і роки виникли приладобудівна, рибна та виноробна галузі. Наприкінці березня 1960 року Центральний Комітет Комуністичної партії України та Рада Міністрів Української РСР накреслили конкретні заходи, спрямовані на дальший розвиток цих галузей промисловості. Впровадження найновіших досягнень науки і техніки у виробництво, підвищення творчої активності трудящих сприяли дальшому розвитку економіки міста. У наступні роки значно розширилася база судноремонтної промисловості. Стало до ладу таке велике підприємство, як приладобудівний завод «Парус». 1962 року згідно з рішенням Ради Міністрів СРСР у місті створено Головне управління рибної промисловості Азово-Чорноморського басейну — «Азчорриба», яке об'єднало 80 підприємств та понад 130 риболовецьких колгоспів. До його складу увійшло й утворене 1960 року Севастопольське управління океанічного риболовства.

---

[1] Севастопольський міськдержархів, ф. Р-434, оп. 2, спр. 59. арк. 271.

[2] Газ. «Крымская правда», 17 жовтня 1954 р.

[3] Газ. «Слава Севастополя», 17 жовтня 1954 р.

[4] Севастопольський міськдержархів, ф. Р-434, оп. 2, спр. 59, арк. 334, 335, 344—346, 351, 352.

[5] Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Симферополь, 1957, стор. 24.

Інтенсивне зростання економіки міста завжди нерозривно пов'язане із піднесенням трудової активності його жителів. Це яскраво проявляється в розмаху соціалістичного змагання. У листопаді 1959 року делегати XIX Севастопольської міської конференції звернулися до трудівників міста та моряків Чорноморського флоту із закликом розгорнути боротьбу за завоювання високого звання міста комуністичного ставлення до праці, зразкового громадського порядку та високої культури. Міська партійна організація підтримала ініціативу молоді й очолила це змагання, що за короткий час стало справжньою школою трудового героїзму та комуністичного виховання трудящих. Якщо в грудні 1959 року в ньому брало участь 496 бригад, 53 зміни, дільниці та цехи — всього 8 тис. чоловік[1], то на кінець 1960 року — 2/3 трудящих міста та підприємств Чорноморського флоту[2]. 28 травня 1960 року севастопольці закликали всіх трудящих Радянського Союзу включитися в це змагання. Жителі Москви, Ленінграда, Волгограда, Одеси, Запоріжжя, Ростова-на-Дону, Ульяновська, Омська, Руставі, Сумгаїта, Сімферополя, Керчі та багатьох інших міст країни палко підтримали патріотичний почин севастопольців. Набувати досвіду організації змагання до Севастополя приїздили делегації з різних кінців країни. Зокрема з Риги, Дрогобича, Чирчика, Небіт-Дага.

У цьому змаганні 1964 року брало участь 199 підприємств, організацій та установ, 303 цехи, 214 дільниць, 2043 зміни та бригади і понад 52 тис. трудящих — близько 95 проц. усіх робітників та службовців Севастополя. Почесне звання колективу комуністичної праці вибороли того року 78 цехів, 1305 змін та бригад, два підприємства; 22 тис. передовиків виробництва стали ударниками комуністичної праці[3]. До 1972 року в місті було 26 тис. ударників та 1892 колективи комуністичної праці[4].

Першим підприємством міста, що здобуло право називатися комуністичним, стало Севастопольське виробниче управління водопровідно-каналізаційного господарства. У вересні 1964 року цього звання удостоєно також Балаклавське рудоуправління ім. О. М. Горького, де добуваються флюси для металургійної промисловості півдня України.

Морському заводу ім. Серго Орджонікідзе, рудоуправлінню ім. О. М. Горького, управлінню водоканалізації, молокозаводу та іншим підприємствам присвоєно також звання підприємств високої культури виробництва.

Одним із найважливіших шляхів перетворення Севастополя на місто комуністичної праці, високої культури та зразкового громадського порядку стало неухильне підвищення продуктивності праці на основі науково-технічного прогресу, впровадження у виробництво найновіших досягнень науки і техніки, передової технології, удосконалення наукової організації праці. На всіх гірничорудних розробках країни застосовуються сконструйовані гірниками Балаклавського рудоуправління десятитонний та двадцятип'ятитонний автопричепи. У вільний від роботи час колектив підприємства змонтував 1962 року першу в Радянському Союзі унікальну високогірну лінію про-

Запалення вічного вогню на Малаховому кургані. 23 лютого 1958 р.

[1] Севастопольський міськдержархів, ф. Р-186, оп. 1, спр. 27, арк. 145.

[2] Кримський облпартархів, ф. 35, оп. 13, спр. 28, арк. 42.

[3] Газ. «Слава Севастополя», 29 січня 1965 р.

[4] Там же, 7, 8 січня 1972 р.

Парад моряків у Севастополі. 9 травня 1969 р.

тяжністю понад 1 км з автоматичними пристроями, найновішими приладами та промисловим телебаченням, що подає флюси згори вниз до дробарно-збагачувальної фабрики.

Прогресивний метод роботи освоїв екскаваторник цього підприємства М. І. Семенець, внаслідок чого на цикл навантаження гірничої маси він витрачав не 2—3 хв., а 20—30 сек, потроївши видобуток вапняку за зміну. 1959 року М. І. Семенець відвантажив 500 тис. тонн вапняку, 1965-го — понад 1 мільйон.

Неослабну увагу прискоренню технічного прогресу завжди приділяв міський комітет партії. На громадських засадах на підприємствах створювалися первинні організації раціоналізаторів та винахідників, бюро науково-технічної інформації, групи та бюро економічного аналізу, ради наукової організації праці, комплексні бригади творчої співдружності, виробничі наради. З 1959 до 1973 року ряди раціоналізаторів та винахідників зросли в 5 разів і досягли 15 тис. чоловік. До раціоналізаторського фонду ними внесено понад 35 млн. карбованців[1].

Семирічний план випуску валової продукції трудівники міста виконали за 4 роки, зростання продуктивності праці — за 5 років[2]. Про цю перемогу вони рапортували Центральному Комітетові КПРС та Радянському урядові 25 липня 1965 року — в день вручення Севастополю високої нагороди Батьківщини — ордена Леніна та медалі «Золота Зірка»[3].

До 50-річчя Великого Жовтня 45 промислових підприємств виробили валової продукції на суму 340 млн. крб., у 4 рази більше, ніж уся промисловість міста в 1959 році. На честь 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції Морський завод ім. Серго Орджонікідзе та трест «Севастопольбуд» нагороджено пам'ятним Червоним Прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС. 53 цехи та бригади дістали ім'я 50-річчя Великого Жовтня.

Широко розгорнувши змагання за гідну зустріч 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, трудівники міста достроково, до 2 листопада 1970 року, виконали восьмий п'ятирічний план. Випуск продукції за п'ятиріччя зріс у 2 рази, продуктивність праці — на 42 проценти.

44 млн. тонн гірничої маси дало країні Балаклавське рудоуправління. Тут одержано 13 млн. прибутку — вартість основних фондів підприємства. Продуктивність праці зросла на 30,2 проц., хоч кількість робітників і службовців проти 1965 року

[1] Газ. «Слава Севастополя», 1 липня 1973 р.
[2] Кримський облпартархів, ф. 42, оп. 1, спр. 48, арк. 89.
[3] Газ. «Слава Севастополя», 25 липня 1965 р.

У сировому цеху Севастопольського молокозаводу. 1972 р.

скоротилася на 62 проц.[1]. Тільки М. І. Семенець, якому за трудові подвиги присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, щорічно виробляв по 1,3 млн. тонн вапняку[2]. Протягом восьмої п'ятирічки промислові підприємства випустили продукції на 1621 млн. крб., у т. ч. надпланової на 80 млн. карбованців[3].

За успішне виконання восьмого п'ятирічного плану 740 севастопольців нагороджено орденами і медалями, 11 тис.— Ленінською ювілейною медаллю. Ювілейними Почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС, ЦК КП України, Президії Верховної Ради, Ради Міністрів УРСР та Укрпрофради відзначені 7 підприємств міста, серед них колективи Морського заводу, виробничого управління водопровідно-каналізаційного господарства, молокозаводу, управління тралового флоту, тресту «Севастопольбуд»[4]. До Ленінської книги трудової слави Кримської області занесені бригадири бригад комуністичної праці — штукатурів БУ-42 В. П. Ізотов та електрозварників Морського заводу — П. М. Пахомов, слюсар-інструментальник заводу «Парус» О. М. Федоров. Три севастопольські підприємства — Балаклавське рудоуправління ім. О. М. Горького, морський торговельний порт та винозавод «Качинський» занесено на обласну Дошку пошани[5].

Великих успіхів рік у рік добивається колектив одного із найстаріших промислових підприємств міста — Морського заводу ім. Серго Орджонікідзе. За успішне виконання завдань семирічки його нагороджено орденом Леніна. У роки восьмої п'ятирічки на рівні вищих досягнень науки і техніки тут створено зразки плавучих кранів «Чорноморець» та «Богатир», завершено підготовчі роботи до проектування нового гігантського морського плавучого крану типу «Витязь», який підніматиме вантажі до 1600 тонн[6]. Продукція Морського заводу йде у всі республіки Радянського Союзу, а також у Болгарію, Румунію, ДРВ, АРЄ, Швецію, Індію, Японію. На цьому заводі трудиться 226 орденоносців, у т. ч. 46 кавалерів ордена Леніна. Бригадир слюсарів-складальників Г. М. Табачний та директор заводу С. С. Виноградов удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці.

На підприємстві працюють десятки робітничих династій — Федяєви, Луніни, Колесникови, Прокопови, Ревякіни, Очигови і багато інших. Віддаючи багато сил і енергії виробництву, вони беруть активну участь у громадсько-політичному житті свого колективу й міста. Ім'ям М. Я. Луніна, організатора першого комсомольського осередку на заводі, названо одну із вулиць Корабельної сторони. У механічному та енергетичному цехах заводу нині працюють 7 чоловік третього покоління потомствених морзаводівців Прокопових. Усі вони високо несуть честь своєї робітничої династії.

До Болгарії, Югославії, Румунії, Куби, Індії поставляють рибну продукцію севастопольські підприємства. Океанічний промисел ведуть 45 суден Севастопольського риболовного флоту. Плавучі консервні заводи за один рейс випускають близько 8 млн. банок рибних консервів. 19 млн. умовних банок дає щороку рибоконсервний комбінат, збудований 1966 року. За роки восьмої п'ятирічки рибна промисловість міста зросла в 2 рази. Щорічно севастопольські рибалки добувають понад

---

[1] Газ. «Крымская правда», 8 вересня 1971 р.
[2] Эстафета трудовой славы. Симферополь, 1967, стор. 227, 228.
[3] Севастополь от съезда к съезду. Севастополь, 1971, стор. 14, 15.
[4] Газ. «Правда Украины», 7, 9 квітня 1970 р.
[5] Газ. «Крымская правда», 19 квітня 1970 р.
[6] Газ. «Слава Севастополя», 21 листопада 1972 р.

2 млн. цнт риби — четверту частину вилову всіх підприємств Азово-Чорноморського басейну[1]. Кращі промислові екіпажі риболовного флоту — колективи комуністичної праці великого морського риболовного транспорту «Жуковский», малих риболовних транспортів «Ореанда», «Антарес», «Геркулес», що встановили світові рекорди вилову риби для даних класів кораблів[2]. За видатні трудові успіхи 134 працівники севастопольських підприємств рибної промисловості нагороджені орденами і медалями[3]. Капітан-директорам Є. О. Алісову та А. І. Русаку присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці.

Швидкими темпами розвивається у місті виноробна промисловість. 1960 року на базі семи приміських радгоспів створено винокомбінат «Золота балка» — одно з найбільших підприємств виноробної промисловості країни. Праця семитисячної армії робітників тут майже повністю механізована. Комбінат випускає понад 30 найменувань високосортних виноградних вин. На міжнародних виставках у Софії, Будапешті, Тбілісі та інших містах у 1965—1968 рр. кращі з них одержали 22 золоті та срібні медалі, 10 медалей присуджено винам комбінату на Виставці досягнень народного господарства СРСР. Вина «Мускатне шампанське» та «Рислінг Алькадар» відзначені Державним знаком якості[4]. Виноградарі комбінату В. М. Коновалова, П. П. Сапчук, Я. І. Лях удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці.

Самовідданою працею уславилися будівельники міста, які примножують славні трудові традиції, що склалися з перших днів відбудови Севастополя. Їх руками зведено десятки великих промислових та культурно-побутових об'єктів, зокрема корпуси заводу «Парус», рибоконсервного комбінату та судноремонтного заводу у Комишевій бухті, споруджено морський порт та інші об'єкти. Самовідданим трудівником, чудовим вихователем молоді був бригадир штукатурів Герой Соціалістичної Праці М. О. Музика. За 10 років роботи бригадиром він вивів у передові 11 бригад, підготував сотні вмілих штукатурів. Широке освоєння монтажу нових індустріальних конструкцій, застосування ефективних інструментів та пристосувань при виконанні трудомістких штукатурних робіт дає змогу будівельникам значно перевиконувати норми. 6 севастопольських будівельників — кавалери ордена Леніна. Доброї слави заслужили бригади заслуженого будівельника УРСР П. Д. Глоби та Героя Соціалістичної Праці Є. А. Реброва.

Протягом 1955—1971 рр. у Севастополі здано в експлуатацію 1488 тис. кв. метрів житла — майже в 4 рази більше, ніж було побудовано за всі 150 попередніх років існування Севастополя. На околицях міста виросли впорядковані житлові масиви — у Комишевій бухті, на Куликовому полі, Воронцовій горі, на проспектах Гагаріна й Перемоги, вулицях Горпищенка, Острякова, Музики, Рєпіна, Вакуленчука, Д. І. Ульянова. Забудовується мікрорайон на вулиці Льотчиків. Останнім часом територія міста розширилася до 78 тис. га. Тільки з 1959 року заасфальтовано 263 та освітлено 225 км вулиць. Протяжність водопровідної мережі збільшилася на 200,8 км і досягла 311,8 км, каналізаційної —на 76,6 км. 1970 року розпочато газифікацію міста природним газом. Відтоді його одержали близько 10 тис. квартир, а всього газифіковано понад 63 тис. квартир, у т. ч. 23 тис.— природним газом.

Севастопольці посадили близько 1 млн. дерев, десятки мільйонів кущів та квітів. Кожен відпрацював на озелененні вулиць та скверів у середньому по 100 го-

Спуск із стапелів на воду першого плавучого крана «Чорноморець». 1969 р.

[1] Газ. «Слава Севастополя», 1 березня 1969 р.
[2] Кримський облпартархів, ф. 4897, оп. 1, спр. 67, арк. 8, 16.
[3] Газ. «Слава Севастополя», 21 травня 1971 р.
[4] Газ. «Слава Севастополя», 28 травня 1967 р.

дин. Площа парків і скверів досягла 219,6 га. На 260,4 км озеленено вулиці. За впорядкування Севастополю не раз присуджувалося перше місце в республіці.

Багато робиться для розв'язання однієї із найгостріших проблем — забезпечення населення та міського господарства водою. 1955 року на душу населення відпускалося 108 літрів води на добу. За роки восьмої п'ятирічки постачання водою збільшилося на 29,1 проц. 1970 року щодня витрачалося 129,6 тис. кубометрів води проти 100,4 тис. у 1965 році[1].

За успішне виконання завдань восьмої п'ятирічки та досягнуті успіхи в поліпшенні обслуговування населення міста виробниче управління водопровідно-каналізаційного господарства у лютому 1971 року нагороджено орденом «Знак Пошани».

Централізованою організацією, що складається з 9 спеціалізованих підприємств із загальною кількістю працюючих 3 тис. чоловік (фабрика «Швейпром», завод «Ремпобуттехніка», фабрика пошиття та ремонту взуття, комбінат «Побутекспрес», комбінат «Чайка», фабрика «Хімчистка», рембуддільниця, міськзбут, учбово-виробничий комбінат та інші підприємства), є система побутового обслуговування. У місті — 24 великі комбінати, що об'єднують 230 ательє, майстерень та прокатних пунктів, 43 перукарні, 15 фотоательє, бюро добрих послуг, студії звукозапису тощо.

До війни основним засобом руху в Севастополі був трамвай. Протяжність трамвайної колії становила тоді 29,4 км. Тепер прокладено 79,9 км тролейбусних трас, які сполучили всі мікрорайони з центром міста. На 12 тролейбусних маршрутах курсує близько 200 комфортабельних тролейбусів. У розпорядженні севастопольців — 211 автобусів, 115 таксі, 21 катер, 3 пороми.

Протягом останніх 12 років відкрито 232 підприємства торгівлі. Реалізація промислових та продовольчих товарів населенню подвоїлась і становила 833 крб. на одного жителя. Послугами підприємств громадського харчування користувалися 80 тис. чоловік, або 35 проц. усіх трудящих міста.

Про зростання матеріального добробуту населення свідчить і постійне збільшення кількості вкладників ощадних кас. 1970 року їх було 102,6 тис. проти 42 тис. у 1956 році. Сума вкладів відповідно збільшилася з 8,3 млн. до 61,5 млн. карбованців.

У місті відкрито 13 лікарень, кілька поліклінік, 22 аптеки, водолікарню та багато інших оздоровчих закладів. У них — понад 6 тис. медичних працівників, у т. ч. 1200 лікарів. На 10 тис. жителів міста припадає 42 лікарі. Звання заслуженого лікаря РРФСР та заслуженого лікаря УРСР удостоєні В. О. Лаврентьєва, Р. О. Доленко, Д. Г. Теверовська, Н. В. Кирсанова, Л. М. Домрачова. 29 медичних працівників нагороджені орденами і медалями, 77 — відмінники охорони здоров'я, 3 тис. — ударники комуністичної праці[2].

За останні 10 років збудовано 3 стадіони, 16 комплексних майданчиків, 26 спор-

Готель «Україна» у Севастополі.

Вулиця у Севастополі, яка носить ім'я уславленого командира 8-ї бригади морської піхоти П. П. Горпищенка.

[1] Севастополь от съезда к съезду, стор. 39.

[2] Газ. «Слава Севастополя», 18 червня 1972 р.

тивних залів. Кількість фізкультурників зросла з 17 тис. в 1959 році до 52 тис. у 1972, тих, хто відвідує спортивні секції, відповідно — з 18,3 до 70 тис. У спортивних організаціях міста та Червонопрапорного Чорноморського флоту тільки за 1968—1970 рр. підготовлено понад 100 майстрів та кандидатів у майстри спорту, понад 500 спортсменів першого розряду. Спортсмени Севастополя успішно виступають на обласних, республіканських та всесоюзних змаганнях; багато з них вийшли на арену міжнародного спорту. І. М. Бочарову, О. Л. Алексєєнку та М. Ф. Вечірко присвоєно звання заслуженого тренера СРСР.

Для дітей та підлітків створені стадіон, дитячі спортивні школи, будується зимовий плавальний басейн, спортивна школа молоді. Є дитячі станції — морська з флотилією, екскурсійно-туристична, юних техніків та юних натуралістів. Традиційними стали щорічні змагання юних судно- та авіамоделістів.

Успішно втілюються в життя заходи щодо виконання Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді та дальший розвиток загальноосвітньої системи». У 64 загальноосвітніх школах міста, в т. ч. 28 середніх, 24 восьмирічних, 2 початкових, 5 школах-інтернатах, навчається 36,7 тис. чоловік. З випередженням на 2 роки школи переведено на навчання за новими програмами[1]. Всі вони повністю кінофіковані, мають навчальні кабінети, оснащені сучасними технічними засобами. У старших класах запроваджено виробниче навчання. Здобуваючи середню освіту, учні водночас набувають спеціальності слюсарів, столярів, електриків, трактористів, швачок, продавців тощо. Чимало робиться для забезпечення шкіл висококваліфікованими кадрами. З 2550 учителів 40 нагороджено орденами та медалями, 350 — відмінники народної освіти УРСР, 17, у т. ч. директор середньої школи № 3 В. Р. Дівочко, учительки Н. С. Любіна, Н. В. Баженова, Р. М. Катушева, носять звання заслуженого вчителя УРСР.

Щорічно усіма формами навчання охоплюється близько 80 проц. трудівників міста. Нині в 14 школах робітничої молоді здобувають знання понад 5 тис. чоловік. Працюють 6 професійно-технічних, торговельно-кулінарне та медичне училища. 9 тис. чоловік щороку навчається в 28 народних університетах. 12 тис. передовиків виробництва підвищують кваліфікацію у 450 школах комуністичної праці. Сотні молодших командирів виробництва вивчають передовий досвід та здобувають знання в комуністичній школі майстрів та бригадирів, створеній при міськкомі партії. Десятки тисяч виробничників удосконалюють свої навички на різних курсах, що діють на підприємствах.

Перше місце в республіці займає Севастополь по охопленню дітей музичною освітою у розрахунку на тисячу чоловік населення. У 9 музичних школах навчається 2700 дітей, у музичних студіях — близько 3 тис.[2]. Кількість дошкільних закладів також збільшилася з 64 до 117, а число дітей у них — з 5116 до 15 тисяч.

Севастополь став великим науковим центром півдня України. 1963 року на базі філіалу Одеського політехнічного інституту тут створено перший у країні технічний вуз, де готують спеціалістів приладобудування. Інститут має 6 факультетів, 41 кафедру, філіал у Сімферополі та загальнотехнічний факультет у Керчі. У ньому 11,5 тис. студентів. За роки свого існування інститут підготував для народного господарства країни 8,5 тис. спеціалістів. Тут 547 викладачів, у т. ч. 9 докторів та 175 кандидатів наук. Науковці інституту плідно працюють над проблемами автоматизації та механізації виробництва, створення високопродуктивних машин, агрегатів і точних приладів. Протягом восьмої п'ятирічки викладачі інституту захистили 5 докторських та 62 кандидатські дисертації, одержали 108 авторських посвідчень та 20 медалей ВДНГ СРСР.

---

[1] Газ. «Слава Севастополя», 28 червня 1972 р.
[2] Газ. «Слава Севастополя», 20 грудня 1969 р.

Найбільший у країні спеціалізований колектив морських біологів — 154 наукові співробітники, у т. ч. 4 члени-кореспонденти АН УРСР (Г. Г. Полікарпов, Т. С. Петіпа, Ю. П. Зайцев, В. М. Грьозе), 7 докторів та 85 кандидатів наук — трудяться в Інституті біології південних морів ім. О. О. Ковалевського АН УРСР, що має свої відділення в Одесі та Карадагу, 12 відділів, 13 лабораторій, науково-дослідне судно «Академик Ковалевский». Інститут досліджує фундаментальні положення теорії біологічної продуктивності моря, а також питання, пов'язані із освоєнням морського середовища. У вересні 1971 року в зв'язку з 100-річчям з дня заснування, за заслуги у розвитку біологічної науки інститут нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Плідну роботу виконував член-кореспондент АН УРСР В. О. Водяницький, який протягом 35 років очолював колектив біологічної станції, а згодом — інституту. З 1968 року директором Інституту працює член-кореспондент АН УРСР В. М. Грьозе.

12 відділів та лабораторій, 2 сучасні науково-дослідні судна — «Михаил Ломоносов» та «Академик Вернадский» — має Морський гідрофізичний інститут, який переведено до Севастополя із Москви. Це один із провідних у країні науково-дослідних закладів, що досліджує різні фізичні процеси в морях і океанах. У складі наукового колективу, що його очолює академік АН УРСР А. Г. Колесников,— один член-кореспондент АН УРСР, 6 докторів та 46 кандидатів наук. 1970 року групу вчених удостоєно Державної премії СРСР.

Теоретичні та практичні проблеми, які розв'язують колективи Морського гідрофізичного інституту та Інституту біології південних морів ім. О. О. Ковалевського, за своїм значенням виходять далеко за межі республіки. Уже тричі в Севастополі відбувався всесоюзний симпозіум з автоматизації наукових досліджень морів та океанів.

У місті працюють 2 вищі військово-морські училища та 2 технікуми — кораблебудівний і будівельний.

Понад 2 тис. чоловік, у т. ч. один академік АН УРСР, 5 членів-кореспондентів АН УРСР, 18 докторів та 173 кандидатів наук, об'єднує міське відділення товариства «Знання».

З різноманітним репертуаром вітчизняних та зарубіжних сучасних і класичних п'єс виступає міський драматичний театр ім. А. В. Луначарського, створений 1923 року. У колективі театру — народний артист Узбецької РСР, заслужений артист РРФСР В. В. Афанасьєв, заслужені артисти УРСР К. В. Волкова, Є. Ф. Лавровський, Б. М. Свєтлов та інші. Щорічно драматичний театр відвідує понад 30 тис. глядачів. Його колектив організовує понад 250 шефських концертів, лекцій та бесід безпосередньо в молодіжних гуртожитках та військових частинах, у кримських колгоспах та радгоспах.

Незмінний успіх у глядачів завжди має ансамбль пісні і танцю Червонопрапорного Чорноморського флоту, який побував на гастролях у багатьох країнах. Його керівник композитор Б. В. Боголєпов удостоєний почесних звань заслуженого артиста РРФСР та заслуженого діяча мистецтв УРСР.

Значну роботу у військово-патріотичному вихованні трудящих міста та моряків Чорноморського флоту ведуть колективи панорами «Оборони Севастополя 1854—1855 рр.» та діорами «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 року». З 1959 до 1971 року панораму й діораму відвідало близько 25 млн. чоловік.

Справі пропаганди бойових, революційних та трудових традицій міста-героя щедро віддають свої знання працівники військово-історичного

Севастопольський міський драматичний театр ім. Луначарського. 1970 р.

музею Червонопрапорного Чорноморського флоту, бюро екскурсій та подорожей. 1960 року музей флоту відвідало 500 тис. чоловік, а 1972-го — близько 1 млн. За активну участь у комуністичному вихованні трудящих та моряків Чорноморського флоту військово-історичному музею присвоєно звання закладу комуністичної праці.

У пропаганді образотворчого мистецтва значну роль відіграють співробітники Севастопольського художнього музею. Протягом 1959—1971 рр. працівники музею організували більш 1 тис. виставок, які відвідало понад 1 млн. трудящих.

Будинок панорами «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.». 1971 р.

Наукову та масово-освітню роботу веде колектив Херсонеського музею. У дослідницькій діяльності його беруть активну участь Інститут археології АН УРСР, Державний Ермітаж, Державний історичний музей (Москва), Уральський та Харківський державні університети. Останнім часом радянські археологи провадять розкопки античного театру, фортечних споруд, а також виробничих та житлових комплексів у північній, південній та портовій частинах стародавнього міста. Матеріали, добуті в Херсонесі, посідають гідне місце в наукових та масово-популярних виданнях.

У 40 клубах та будинках культури працює 200 колективів художньої самодіяльності, що об'єднують понад 23 тис. чоловік. Одним із кращих в області став народний театр, створений 1957 року при міському будинку культури. За 15 років своєї діяльності колектив театру поставив 372 спектаклі за творами радянських та зарубіжних авторів.

Звання заслуженого ансамблю пісні й танцю присвоєно танцювальному колективу клубу заводу ім. Серго Орджонікідзе, народного — оркестрові російських інструментів цього ж клубу. На обласних фестивалях самодіяльного мистецтва, присвячених 50-річчю Великого Жовтня та 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, севастопольські колективи художньої самодіяльності зайняли друге місце. 12 золотих, срібних та бронзових медалей завоювали учасники республіканського фестивалю самодіяльного мистецтва, присвяченого Ленінському ювілею.

З 1961 року в місті щорічно провадяться дні мистецтва, дні огляду народних талантів, в яких беруть участь понад 20 тис. аматорів художньої самодіяльності. Саме в Севастополі у серпні 1973 року проведено один з основних заходів Всесоюзного фестивалю пісні «Кримські зорі» — театралізоване свято «Пісня славить подвиг». Прелюдією його став концерт-мітинг на Сапун-горі, над якою пролунали слова глибокої подяки і шани до тих, чиї імена викарбувано на граніті обелісків і братських могил.

У Севастополі — 18 кінотеатрів (до війни було 3), серед них нові широкоекранні: «Мир», «Жовтень», «Океан» на 1860 місць. Здійснено також реконструкцію кінотеатрів «Україна», «Перемога», «Дружба», «Комсомолець», «Супутник», «Моряк». Кількість радіоточок збільшилася з 5,8 тис. в 1955 році до 33 тис. у 1970, радіоприймачів відповідно з 24 тис. до 45,2 тис. Телеглядачі Севастополя користуються двома телепрограмами, дивляться кольорові телепередачі.

Понад 140 тис. читачів міста щорічно беруть близько 3 млн. книг в 226 бібліотеках. Всі масові бібліотеки працюють з відкритим доступом до книжкових фондів. За високу культуру обслуговування читачів 16 з них присвоєно звання бібліотеки відмінної роботи, 45 є школами передового досвіду. Бібліотеки шефствують над 139 виробничими бригадами, 12 гуртожитками, 8 школами робітничої молоді.

Палац піонерів у Севастополі. 1967 р.

Міцно увійшли у життя трудящих газети, журнали. Якщо 1958 року розповсюджувалося 100 тис. примірників, то 1973 — 300,6 тис. Кількість газет та журналів на тисячу чоловік населення збільшилася відповідно з 750 до 1202 примірників. З 20 до 56 тис. зріс тираж міської газети «Слава Севастополя».

В житті юних севастопольців важливе місце посідає Палац піонерів. 3 тис. дітей відвідують 42 його гуртки. У багатьох країнах світу є моделі кораблів, що їх виготовили учасники судномодельного гуртка, а його керівника Я. Ю. Потуракіна нагороджено орденом «Знак Пошани». Члени радіогуртка створили діючу, керовану по радіо, модель лунохода. Протягом останніх п'яти років перше місце в республіці посідає технічний кіногурток. 1971 року колектив Палацу піонерів був учасником ВДНГ, де його відзначено дипломом 1-го ступеня.

Помітний внесок у боротьбу за високу культуру міста роблять флотські культурно-освітні заклади, зокрема Будинок офіцерів флоту, Матроський клуб, Морська бібліотека, багато колективів художньої самодіяльності. Особовий склад флоту — гордість радянського народу. Понад 82 проц. офіцерів корабельної служби та 97 проц. офіцерів підводних човнів мають вищу освіту, понад половина з них — інженери, 95 проц. матросів та старшин мають вищу, середню і неповну середню освіту, в т. ч. 84 проц.— технічну[1]. Переважна більшість червонофлотців — комсомольці. Кожен п'ятий моряк носить три нагрудні знаки — відмінника, класного спеціаліста, спортсмена-розрядника. Майже всі пілоти і штурмани водять літаки на рівні першого і другого класів, за будь-яких погодних умов, вдень і вночі. Військові моряки підтримують шефські зв'язки з колективами 40 підприємств, 48 шкіл та інших навчальних закладів міста[2].

У ході змагання за місто комуністичного ставлення до праці, зразковий громадський порядок та високу культуру міцно увійшли в побут трудящих нові традиції, звичаї та обряди. З 1964 року севастопольці урочисто відзначають День праці. У серпні на центральному стадіоні збираються тисячі людей, щоб підбити підсумки боротьби за комуністичне ставлення до праці. Закінчується свято народним гулянням, що супроводжується концертами художньої самодіяльності, виступами спортивних колективів, святковим фейєрверком.

Севастополь — перше місто у нашій країні, де почали відзначати свята вулиць. Жителі центральної вулиці ім. Леніна шикуються в цей день у колони на площі Ушакова і з прапорами, лозунгами та портретами передовиків виробництва йдуть вулицею до площі Нахімова, де відбувається мітинг. Після цього починається народне гуляння, яке триває до пізньої ночі. Мешканці вулиці, названої іменем П. П. Горпищенка, командира уславленої бригади морської піхоти, що обороняла Севастополь, уже 17 разів святкували день її народження. Такі ж свята відбуваються й на інших вулицях: Робітничій, Героїв Севастополя, Мартинової бухти. Вони сприяють зміцненню дружби між людьми, додержанню ними правил соціалістичного співжиття.

Героїчному Севастополю та його трудівникам присвячують свої праці члени міського літературного об'єднання, створеного 1938 року О. С. Новиковим-Прибоєм.

Художники П. П. Мірошниченко, В. Б. Озерников, М. П. Чухлянцев, скульптор С. О. Чиж створили серію картин та скульптур про Севастополь і його трудівників.

---

[1] Годы борьбы и побед. Симферополь, 1967, стор. 376.

[2] XXIII з'їзд КП України. К., 1967, стор. 129, 130; газ. «Флаг Родины», 20 жовтня 1967 р.

Роботи Г. Я. Бруснецова, Н. В. Василенка, В. К. Коваленко, О. Д. Минькової та С. О. Чижа експонувалися на республіканських і всесоюзних виставках. Севастополю присвятили свої полотна О. О. Дейнека («Оборона Севастополя»), Ю. В. Волков («Херсонеський тупик»), Г. Г. Нісський («Севастополь»). Сповнена хвилюючих подій історія Севастополя, його багатогранне трудове життя дістають гідне втілення у творах кіномистецтва — в художніх і документальних фільмах: «Малахів курган», «Кораблі не вмирають», «На дорогах війни», «Севастополь», «Три доби після безсмертя». 1972 року на екранах країни демонструвалася двосерійна кінострічка «Море у вогні», де з художньою силою розкрито велич легендарного подвигу Севастополя в роки Великої Вітчизняної війни.

Про Севастополь написано також чимало музичних творів. Героїчній обороні міста в 1941—1942 рр. присвячені опера В. І. Рубіна «Севастополь» та оперета К. Я. Лістова «Севастопольський вальс». Загальновідомими є пісні про Севастополь — «Легендарний Севастополь» (слова П. Градова, музика В. І. Мураделі), «Севастополь рідний» (слова В. Є. Малкова, музика Ю. М. Слонова), «Сапун-гора» (слова А. І. Сальникова, музика Б. В. Боголєпова) та багато інших.

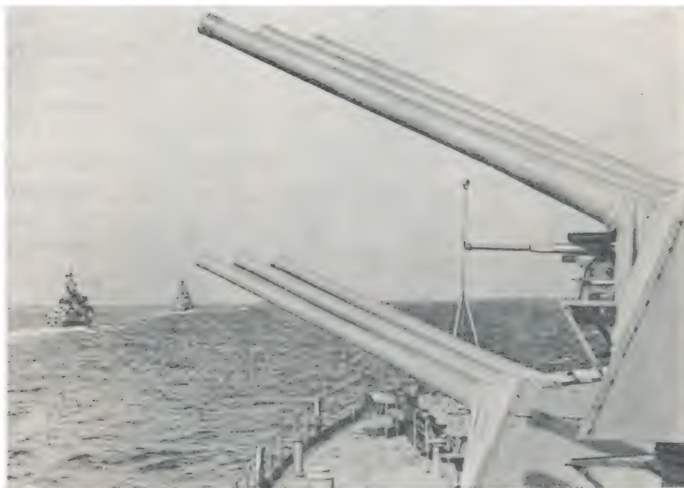
Велику роботу щодо патріотичного виховання населення та військових моряків веде відділення Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури. У місті 833 пам'ятники історії і культури.

До наших днів збереглася більшість пам'ятників учасникам першої оборони Севастополя. Пошкоджені чи зруйновані гітлерівськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни, вони повністю відновлені. Увічнення пам'яті героїв, які захищали севастопольську землю від ворога, стало турботою кожного жителя міста. На багатьох вулицях і площах Севастополя, які є свідками революційних подій, встановлено десятки пам'ятників та меморіальних дощок. Особливого значення набули пам'ятники учасникам Великої Вітчизняної війни — встановлені на місцях, що є священними для кожної радянської людини: обеліск Слави воїнам Приморської армії, що визволяли місто в травні 1944 року, на вершині Сапун-гори, діорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.», льотчикам 8-ї повітряної дивізії на Малаховому кургані, пам'ятники загиблим авіаторам-чорноморцям на мисі Херсонес, воїнам 25-ї Чапаєвської дивізії в Інкермані, борцям підпілля на кладовищі Комунарів, воїнам 2-ї гвардійської армії, 414-ї Грузинської і 89-ї Вірменської дивізій, робітникам Морського заводу, які полягли в боях за Батьківщину. В травні 1970 року, в дні святкування 25-річчя перемоги радянського народу над фашистською Німеччиною, біля обеліска Слави на Сапун-горі запалено Вічний вогонь. Кожні п'ять хвилин тут звучить урочиста мелодія пісні «Сапун-гора» композитора Б. В. Боголєпова.

В центрі Севастополя, на Нагірній площі, зведено величний пам'ятник

Кораблі Чорноморського флоту на навчаннях. Севастополь. 1973 р.

В. І. Леніну. Цей один з кращих пам'ятників вождеві Комуністичної партії у країні споруджено за проектом скульптора П. І. Бондаренка, архітекторів Ю. В. Щуко та С. Я. Турковського 2 листопада 1957 року. Висота пам'ятника — 20,75 метра. Біля його підніжжя — бронзові постаті робітника й селянина, матроса і солдата, які уособлюють головні рушійні сили соціалістичної революції. В урочистій обстановці старі більшовики вручають тут комсомольські квитки юнакам та дівчатам, пов'язують червоні галстуки піонерам.

На площі, біля Графської пристані, за проектом народного художника РРФСР М. В. Томського встановлено пам'ятник адміралу П. С. Нахімову. Його споруджено на кошти Червонопрапорного Чорноморського флоту і передано в дар місту. На цій же площі, вздовж опорної стіни Матроського бульвару, до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції з бетону і граніту споруджено меморіальну стіну, що увічнює пам'ять з'єднань, частин та кораблів, які захищали Севастополь у 1941—1942 рр. У першій декаді травня в місті відбувається традиційний «тиждень пам'яті героїв». У ці дні біля пам'ятників та братських могил у почесному караулі стоять піонери, комсомольці та моряки-чорноморці, урочисто покладаються квіти.

Встановлено бронзовий бюст двічі Героя Радянського Союзу, уродженця міста відомого вченого-полярника І. Д. Папаніна.

У Севастополі в сім'ї військового моряка народився видатний письменник, флагман російської морської літератури К. М. Станюкович. Пам'ять про нього відмічено меморіальною дошкою на місці будинку, де минуло дитинство письменника. Його ім'я носить і бібліотека Корабельної сторони.

Мобілізуючою та організуючою силою трудівників міста у їх боротьбі за виконання величних накреслень Комуністичної партії, за перетворення Севастополя на місто комуністичного ставлення до праці, зразкового громадського порядку та високої культури є міська партійна організація. 1973 року вона зросла проти 1959 в 3 рази і налічувала 20 тис. комуністів, об'єднаних у 378 первинних організаціях та 344 партійних групах. Зростання партійних рядів за рахунок передових робітників (понад 50 проц.) та інженерно-технічних працівників (27 проц.)[1] сприяло збільшенню кількості комуністів, зайнятих безпосередньо у сфері матеріального виробництва до 70 процентів. Вірним помічником партійних організацій є комсомол міста — 28 тис. юнаків і дівчат. 1968 року за успіхи в комуністичному вихованні молоді Севастопольську комсомольську організацію нагороджено Почесною грамотою та пам'ятним Червоним прапором ЦК ВЛКСМ і Кримського обкому ЛКСМУ; 32 комсомольсько-молодіжні колективи міста носять ім'я 50-річчя Комсомолу України.

Пам'ятник В. І. Леніну у Севастополі. 1972 р.

Найтісніший зв'язок комуністів з широкими масами трудящих є однією з найважливіших умов успішного здійснення грандіозних планів програми комуністичного будівництва.

Активну роль в організації боротьби севастопольців за виконання народногосподарських планів відіграють профспілки. 697 професійних організацій міста об'єднують 97 тис. чоловік.

У складі міської і районних Рад Севастополя 1257 депутатів, з них 665 (53 проц.) — робітники, 64 проц.— комуністи. Тільки 1972 року з 40 527 тис. крб. міського бюджету 10 978 тис. виділено на фінансування комунального господарства, 13 876 тис.

[1] Кримський облпартархів, ф. 42, оп. 1, спр. 21, арк. 47.

крб.— на освіту, 12 033 тис. крб. на охорону здоров'я. Порівняно з 1965 роком асигнування на соціально-культурні заходи зросли більш як у 2 рази. При міськвиконкомі та райвиконкомах, крім 76 постійних комісій та 60 депутатських груп, на громадських засадах працюють різні відділи — народної освіти, культури, торгівлі, громадського харчування, комунального господарства та благоустрою, охорони здоров'я, охорони громадського порядку тощо. Всього в роботі Рад беруть участь понад 830 громадських організацій, що об'єднують близько 100 тис. чоловік — практично все доросле населення міста.

Партійні, профспілкові, комсомольські організації, радянські і господарські органи міста провели велику організаторську та політичну роботу в колективах трудящих, щоб спрямувати їх творчу ініціативу на розв'язання основних накреслень дев'ятої п'ятирічки. До 1975 року обсяг виробництва по місту має зрости на 34,7 проц. Особливо швидкими темпами розвиватиметься приладобудівна, судноремонтна, виноробна та легка промисловість, прискориться розвиток заводів будівельної індустрії. Перетворюючи в життя ці завдання, севастопольці виконали плани виробництва та реалізації продукції за 1971 та 1972 роки до 22 грудня. Протягом перших двох років дев'ятої п'ятирічки впроваджено у виробництво 47 потоково-механізованих та конвейєрних ліній, 205 прогресивних технологічних процесів, 750 нових верстатів. Від впровадження нової техніки та раціоналізаторських пропозицій одержано економічний ефект на суму 12,3 млн. крб. 1972 року в місті виготовлено 39 різних марок вин і відправлено їх у різні кінці країни та за кордон. Річний випуск пляшкового виноградного вина севастопольські винороби вперше довели до 770 тис. декалітрів, замість передбачених планом 720 тисяч.

Протягом перших двох років п'ятирічки колективи будівельних організацій здали в експлуатацію понад 256 тис. кв. метрів житлової площі.

За успіхи в соціалістичному змаганні, присвяченому 50-річчю утворення СРСР, рибопромислове об'єднання «Атлантика», трести «Севастопольбуд» та «Кримморгідробуд» нагороджені ювілейним Почесним знаком ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС. Морському заводу ім. Серго Орджонікідзе, управлінню «Південрибхолодфлот», ремонтно-будівельному тресту вручено Ювілейні Почесні грамоти ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та Укрпрофради, а колектив морського торговельного порту занесено до «Золотої книги» Кримської області. Переможці соціалістичного змагання на честь 50-річного ювілею СРСР — 73 трудівники міста — занесені на міську Дошку пошани.

Керуючись історичними рішеннями XXIV з'їзду КПРС, Постановою ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС та ЦК ВЛКСМ «Про розгортання Всесоюзного соціалістичного змагання працівників промисловості, будівництва і транспорту за дострокове виконання народногосподарського плану на 1973 рік», севастопольці розгорнули боротьбу за те, щоб зробити 1973 рік — роком ударної праці. Понад 72 тис. чоловік брали участь у змаганні за комуністичне ставлення до праці, яке набрало нового розмаху, нових масштабів, збагатилося і формою і змістом. 37,3 тис. трудящих міста здобули високе звання ударників, 1786 цехам, бригадам і змінам, 2 підприємствам присвоєно звання колективів комуністичної праці.

Під керівництвом Комуністичної партії, в єдиній інтернаціональній сім'ї будівників комунізму ідуть трудівники міста-героя Севастополя.

П. П. БОЛГАРІ, М. Н. ВОЛКОВ, Н. М. ДОЛМАТОВА,
М. Ф. ЗОТКІН, Є. П. КОНДРАТЬЄВСЬКИЙ, Г. І. СЬОМІН

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СЕЛИЩНИХ І СІЛЬСЬКИХ РАД, ПІДПОРЯДКОВАНИХ СЕВАСТОПОЛЬСЬКІЙ МІСЬКРАДІ

ВЕРХНЬОСАДО́ВЕ — село, центр сільської Ради, розташоване в долині річки Бельбек, за 45 км від обласного центру і за 1,5 км від залізничної станції Верхньосадова. Через село проходить автошлях Сімферополь-Севастополь. Дворів — 550. Населення — 1980 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Дальнє, Пироговка, Поворотне, Фронтове й Фруктове.

У Верхньосадовому міститься центральна садиба радгоспу «Садівник» садово-виноградного напряму. Із 2206,5 га сільськогосподарських угідь виноградники займають 100 га, сади — 285,5 га. З допоміжних підприємств є холодильник на 500 тонн для зберігання винограду, фруктів і овочів, цех переробки винограду потужністю 4 тис. тонн. За успіхи в праці 106 трудівників удостоєно орденів і медалей Радянського Союзу.

Є середня школа, в якій 27 учителів навчають 304 учнів, будинок культури із залом на 600 місць, 2 бібліотеки з фондом близько 15 тис. книжок, медпункт, пошта, телеграф, АТС, 2 магазини, кафетерій, їдальня.

У селі живуть і працюють 67 комуністів і 97 комсомольців.

Засноване село в середині XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. У 1925 році тут виник ТСОЗ, на базі якого 1930 року створено радгосп «Гігант». Під час Великої Вітчизняної війни село знаходилося в зоні активних бойових дій. У дні оборони Севастополя на Дуванкойських висотах у листопаді 1941 року в бою з німецькими танками легендарний подвиг здійснили 5 моряків-чорноморців: І. М. Красносельський, Д. С. Одинцов, Ю. К. Паршин, М. Д. Фільченков, В. Г. Цибулько. Всі вони удостоєні звання Героя Радянського Союзу. У Великій Вітчизняній війні брали участь 130 жителів села. За участь у партизанському русі орденом Леніна нагороджено П. Д. Безрукова.

У Верхньосадовому відкрито філіал Музею героїчної оборони і визволення Севастополя, діораму і пам'ятник, присвячені подвигу п'яти героїв-чорноморців.

Біля Дальнього виявлено таврський могильник, а поблизу Фруктового — могильник II-III ст. н. е. (тут розкопано 22 могили).

КА́ЧА — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташована за 23 км від Севастополя. Населення — 2,1 тис. чоловік. Селищній Раді підпорядковані села Вишневе, Орлівка, Осипенко, Полюшко та селище Андріївка.

У Качі міститься центральна садиба радгоспу «Качинський», який має 3936 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 709 га орної землі. Тут є винозавод, який щороку переробляє 22 тис. тонн винограду. За успіхи в праці орденами й медалями Союзу РСР нагороджено 192 чоловіка. За вирощування рекордних урожаїв винограду звання Героя Соціалістичної Праці удостоєно виноградаря В. І. Коновалову.

Працюють середня школа, в якій 39 учителів навчають 657 учнів, кінотеатр, бібліотека з фондом понад 30 тис. книжок, поліклініка, дитячі ясла і дитячий садок, поштове відділення, ощадна каса, 7 магазинів.

Первинна партійна організація об'єднує 96 комуністів, комсомольська — 165 членів ВЛКСМ.

Селище виникло 1912 року на місці хутора Олександро-Михайлівського, коли сюди перебазувалася перша в Росії школа пілотів, що проіснувала до 1941 року. Випускниками Качинської льотної школи є багато прославлених льотчиків. Серед них — Б. Ф. Сафонов, О. І. Покришкін, С. П. Супрун, П. Д. Осипенко, Г. П. Байдуков та інші. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. Під час Великої Вітчизняної війни билося з німецько-фашистськими загарбниками 155 жителів Качі, з них — 115 нагороджено орденами й медалями, 41 — загинув смертю хоробрих.

Поблизу Орлівки виявлено залишки пізньоскіфського городища та могильник перших століть нашої ери.

КОМИШ́ЄВА БУ́ХТА — селище міського типу, центр селищної Ради, найбільший рибний порт Криму. Розташована на березі Чорного моря, за 13 км від Севастополя, з яким сполучена тролейбусною трасою. Населення — 11,7 тис. чоловік.

У селищі розміщені: Севастопольське рибопромислове виробниче об'єднання «Атлантика», Південне виробниче управління рефрижераторного і транспортного флоту «Південрибхолодфлот» і риболовецький колгосп «Шлях Ілліча». До об'єднання «Атлантика» входять: траловий флот, судноремонтний завод, рибоконсервний комбінат і морський рибний порт. «Атлантика» має 46 суден для промислів у тропічних водах, а також нові рибоконсервні траулери, кращі в світі за своїм технічним і навігаційним обладнанням. Із 10-тисячного колективу об'єднання близько 3 тис. чоловік — ударники комуністичної праці. Звання колективу комуністичної праці носять 9 промислових суден та фабрика знарядь вилову. Тут працюють кавалери ордена Леніна — старший інженер лабораторії НОП А. В. Буряченко, капітан-директор ПДПКЗ (плавучого добувного переробного консервного заводу) «Наталія Ковшова» С. В. Неробов. Колектив тралового флоту удостоєно Ленінської Ювілейної Почесної Грамоти ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. За успіхи у виконанні семирічного плану колектив морозильно-риболовецького траулера «Жуковський» нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

За досягнення високих результатів у всесоюзному змаганні на ознаменування 50-річчя утворення Союзу РСР колектив об'єднання «Атлантика» нагороджено Ювілейним Почесним знаком ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС.

У «Південрибхолодфлоті» — 32 судна, які обслуговують добувний флот. За ударну працю

292 члени колективу управління удостоєно урядових нагород. Звання Героя Соціалістичної Праці присвоєно капітану транспортно-рефрижераторного судна «Слава Севастополя» Н. З. Веселкову та начальникові управління Є. А. Алісову. Начальника механо-суднової служби А. В. Ралле нагороджено орденом Жовтневої Революції. Звання ударників комуністичної праці носять 1098 чоловік, колективів — 35 бригад і вахт, екіпажі трьох суден.

За трудові досягнення на ознаменування 50-річчя утворення СРСР колектив «Південрибхолодфлоту» нагороджено Ювілейною Почесною Грамотою ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Української Республіканської Ради професійних спілок.

Риболовецький колгосп «Шлях Ілліча» провадить промисли в Чорному і Азовському морях. Створено рибоколгосп 1929 року.

У Комишевій Бухті є середня та восьмирічна школи, де 90 учителів навчають 2140 учнів, дитяча музична школа (200 учнів і 25 учителів), школа робітничої молоді, в якій без відриву від виробництва навчаються 120 юнаків і дівчат. Працюють кінотеатр, амбулаторія, аптека, 5 дитячих дошкільних закладів, поштове відділення, будинок побуту, 7 магазинів, кафе, їдальня. Обладнані пляж та стадіон.

6 первинних партійних організацій об'єднують 3 тис. комуністів, 4 комсомольські — 3 тис. членів ВЛКСМ.

Будівництво селища почалося 1952 року у зв'язку із створенням бази Азово-Чорноморського басейну по вилову й переробці риби.

ОРЛИ́НЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване у Байдарській долині, на автошляху Севастополь — Ялта, за 35 км від Севастополя. Дворів — 537. Населення — 1907 чоловік. Сільраді підпорядковані також населені пункти Гончарне, Кизилове, Колхозне, Новобобрівське, Озерне, Павлівка, Передове, Підгірне, Резервне, Родниківське, Розсошанка, Тилове, Широке.

В Орлиному міститься центральна садиба радгоспу «Червоний Жовтень», який має 6500 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 2673 га орної землі, з них понад 100 га зрошуваних. Це — багатогалузеве господарство, яке постачає Севастополю і курортам Південного берега Криму молоко, м'ясо, овочі, фрукти. Розвинуті зернове господарство і тютюнництво. Від реалізації тютюну в 1972 році одержано 94 тис. крб. прибутку. Парникове господарство займає 11 га. Працюють консервний потужністю 5 млн. умовних банок на рік та черепичний заводи. Збудовано водоймище місткістю 2 млн. куб. метрів води. За успіхи в праці 14 трудівників села удостоєно орденів і медалей Союзу РСР, серед них доярку У. М. Педич — ордена Леніна.

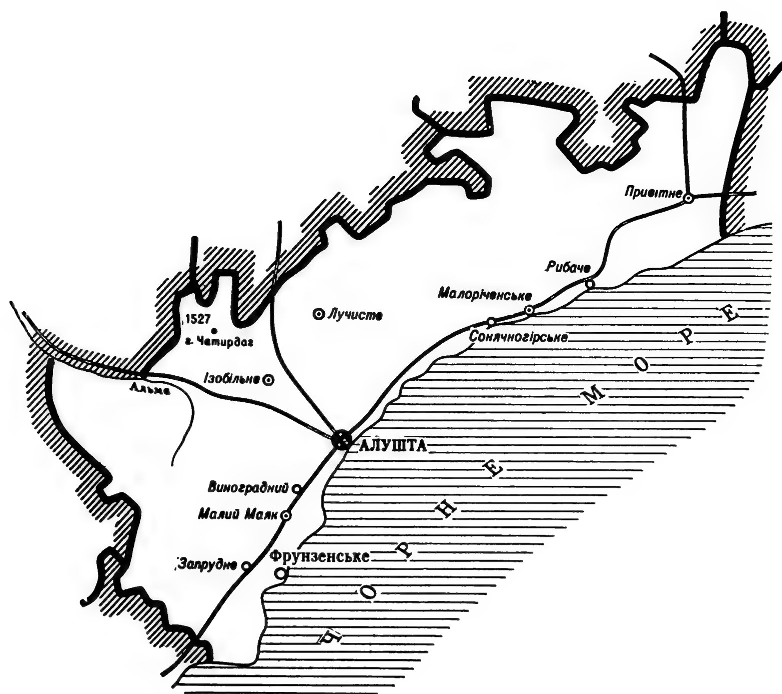
Є середня школа, де 34 вчителі навчають 549 учнів, клуб, бібліотека з книжковим фондом 12 тис. примірників, лікарня, поліклініка, аптека, дитсадок і дитясла, комбінат побутового обслуговування, магазин, їдальня.

Первинна партійна організація об'єднує 192 комуністів, комсомольська — 94 членів ВЛКСМ.

Виникло село в середині XIX ст. у зв'язку з будівництвом південнобережного шосейного шляху. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. 1920 року місцеві бідняки організували колективні сільськогосподарські ланки по 10 дворів у кожній. Пізніше із ланок була створена комуна, а в 1929 році — сільськогосподарська артіль. У роки Великої Вітчизняної війни Байдарська долина і Орлине стали ареною жорстоких боїв захисників Севастополя проти німецько-фашистських загарбників. Тут діяв Балаклавський партизанський загін. Партизани дали близько 20 боїв гітлерівцям, здійснили ряд диверсій на шосейних шляхах, що вели до обложеного Севастополя, проводили розвідку в тилу ворога. Комісаром партизанського загону був захисник Севастополя О. С. Терлецький, який не раз переходив лінію фронту, доставляючи командуванню обложеного міста цінні відомості. О. С. Терлецький у березні 1942 року страчений фашистами.

В Орлиному споруджено пам'ятник героям Приморської армії, які загинули в боях за визволення Севастополя в 1944 році, і обеліск Слави партизанам Криму.

Поблизу сіл Орлиного, Гончарного, Новобобрівського, Павлівки, Передового, Підгірного, Родниківського, Широкого виявлено залишки 25 археологічних пам'ятників, у т. ч. поселення доби палеоліту, мезоліту, неоліту, міді, таврські могильники, середньовічні поселення, могильники VI—VIII ст. Збереглися також залишки середньовічного християнського монастиря (X—XV ст.). Поблизу села Широкого збереглися руїни укріплених сховищ VIII—X та феодального замку XII—XIV століть.

АЛУ́ШТА

Алушта — місто обласного підпорядкування, розташоване на березі Чорного моря, у великій долині, оточеній горами Кастель, Бабуган, Чатирдаг, Демерджі. Через місто протікають дві невеликі гірські річки — Улу-Узень (Узень-Баш) і Демерджі-Узень. Відстань до Сімферополя — 45 км. Населення — 23,5 тис. чоловік. Алуштинській міській Раді підпорядковані Фрунзенська селищна Рада та сільські Ради — Ізобільненська, Лучистівська, Маломаяцька, Малорічненська і Привітненська.

Про перебування тут людини ще в V—IV тисячолітті до н. е. свідчать кілька мисливських стоянок епохи неоліту, знайдених у навколишніх горах. Збереглися сліди поселень доби бронзи, а також таврські поселення і могильники IX—VI ст. до н. е.— перших століть н. ери.

Перша писемна згадка про Алушту належить до VI ст., коли Південний Крим перебував під владою Візантійської імперії. Тоді на території теперішнього міста було збудовано приморську фортецю Алустон, яка захищала узбережжя від кочівників[1].

Населення середньовічного Алустона займалося землеробством, скотарством, рибальством. Розвивалися також ремесла. Тут жили ковалі, ювеліри, каменярі, гончарі, чинбарі, теслярі, шевці, муляри. Велася жвава торгівля з Близьким Сходом. Арабський географ Едрізі згадує Алустон (Шалушту) серед інших важливих приморських міст[2].

У 1239 році монголо-татари зруйнували Алустон. На початку 80-х років XIV ст. місто захопили генуезькі купці, що оселилися в Кафі (Феодосії). В італійських нотаріальних актах і на картах XV—XVII ст. Алушта позначена як Алуста, Луста,

---

[1] К. Габлиц. Географические известия, служащие к объяснению прежнего состояния нынешней Таврической губернии, собранные из разных древних и средних времен писателей. СПб., 1803, стор. 20, 21.

[2] Н. Головкинский. Путеводитель по Крыму. М., 1894, стор. 164.

чи Луска[1]. До нас дійшла легенда про героїчний опір, який чинили жителі Алустона загарбникам. Війська генуезців багато разів йшли на приступ, поки захопили місто. «Чоловіки, жінки і діти,— розповідає легенда,— всі були на укріпленнях, мечами, кіллям, сокирами ... киплячими смолою й маслом боронились від обложників, кидали в них камінням»[2].

1475 року війська турецького султана захопили Південний берег Криму, в т. ч. й Алушту. Деякий час вона входила до Судацького кадилику[3], залишаючись християнським поселенням. Жителі Алушти платили великі податки султанові. 1757 року Алушту віддано силяхтару (чиновникові другого розряду) Ісламу, який жорстоко визискував місцеве населення. В середині XVIII ст. тут налічувалося близько 40 хаток, побудованих з решток зруйнованого фортечного муру, що тулилися на крутих схилах горбів навколо руїн середньовічної фортеці.

Внаслідок російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Алушту було визволено від турецького панування. Порушивши Кючук-Кайнарджійський мирний договір, 22 липня 1774 року турки висадили в Алушті 50-тисячний десант, якому вдалося просунутися в бік Чатирдага і захопити села Шуми (тепер Верхня Кутузовка) і Демерджі (тепер Лучисте). Проти десанту вирушили російські війська (2850 чоловік) на чолі з генерал-поручиком графом Мусіним-Пушкіним. Гренадерський батальйон Тульського піхотного полку під командуванням 29-річного підполковника М. І. Голенищева-Кутузова наступав на село Шуми. 23 липня під час штурму ворожих позицій поблизу села М. І. Кутузова було тяжко поранено. Незважаючи на шалений опір ворога і його переважаючі сили, російські війська розбили турків, захопивши 2 батареї і 4 прапори[4]. На місці, де був поранений М. І. Кутузов, під час будівництва дороги Сімферополь — Алушта в 20-х роках XIX ст. встановлено пам'ятник-фонтан, відомий під назвою Кутузовського.

У складних політичних умовах, що склалися після Кючук-Кайнарджійського мирного договору, О В. Суворов (у той час командуючий російськими військами в Криму) створив укріплення в районі Алушти, щоб попередити несподівану висадку турецьких десантів. Полководець відвідав Алушту в квітні 1777 і в травні 1778 років.

Після приєднання Криму до Росії (1783 рік) Алушта стала центром волості, до якої ввійшли всі поселення узбережжя від Сімеїза на південному заході і до Ускута (село Привітне) на сході. Частина алуштинських земель перейшла у власність генерал-ад'ютанта Попова. 1798 року в Алушті налічувалося 48 дворів, проживало 218 чоловік, у т. ч. 189 поселян і 29 осіб духовного звання[5]. Велике значення для її економічного розвитку мало будівництво шосейної дороги, що з'єднала Південний берег Криму з Сімферополем. З 1838 року Алуштинська волость увійшла до Ялтинського повіту. Збільшувалася кількість населення в самій Алушті. Поблизу села з'явилися великі поміщицькі маєтки.

Мальовнича природа Криму і багата подіями його історія приваблювали сюди письменників і учених.

Одна із веж фортеці Алустон, VI ст. Алушта, 1969 р.

[1] Природа и население России. В 4-х частях, ч. 4. Народы Европейской России, вып. 3. Крым и Кавказ. СПб., 1906, стор. 19.

[2] Крымские легенды. Симферополь, 1957, стор. 25.

[3] Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 22. Симферополь, 1895, стор. 108—110; К. К. Когонашвили, О. А. Махнева. Алустон и Фуна. Симферополь, 1971, стор. 54—85.

[4] М. И. Кутузов. Сборник документов, т. 1. М., 1950, стор. 5, 13, 14, Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 51. Симферополь, 1914, стор. 2, 7, 15.

[5] ЦДІА СРСР, ф. 1350, оп. 312, спр. 23, арк. 29; Ф. Ф. Лашков. Исторический очерк крымско-татарского землевладения, стор. 245.

Пам'ятник М. І. Кутузову біля Алушти. 1972 р.

У 1825 році Алушту відвідав польський поет А. Міцкевич, на якого мальовничі околиці Алушти справили глибоке враження. «Алушта,— писав А. Міцкевич,— одне з найчарівніших місць Криму». Їй він присвятив сонети «Алушта вдень» і «Алушта вночі»[1]. 1837 року тут побував поет В. А. Жуковський, який у селі Карабаху (тепер Бондаренкове) познайомився з російським ученим, дослідником Криму академіком П. І. Кеппеном (1793—1864).

1864 року в Алушті налічувалося 120 дворів і 763 жителі[2]. Мешканці села були державними поселянами. Жили вони на землях, наділених царським указом від 6 грудня 1846 року особам вищого мусульманського стану з колишнього ханського роду. За користування землею поселяни виконували на користь власника встановлені повинності. Відповідно до положення від 1870 року про поземельне впорядкування державних поселян, їм надавалися для постійного користування наділи в тих маєтках, де вони проживали, але право власності на землю зберігалося за її власником. Повинності за користування землею визначались уставною грамотою: на користь землевласника вносилася десята частина урожаю і, крім того, грошова повинність чи оброк. Алуштинська поселянська громада користувалася 2249 десятинами придатної і непридатної землі. Крім того, 417 десятинами володіли 169 домовласників.

У пореформений період прискорюється процес класового розшарування. 1887 року з 266 поселянських дворів, де налічувалося 1172 чоловіка, 223 господарства були бідняцькими (173 зовсім не мали робочої худоби, у 50 господарств було по одній голові). У 36 було по 2—3 голови робочої худоби, зате 7 великих куркульських господарств мали по 4 і більше коней і волів. 20 господарств тримали по 25 овець кожне; 17 користувалися найманою працею 31 робітника[3]. Значна більшість поселян обробляла землю примітивним знаряддям. У селі було всього шість плугів і дряпаків, що належали куркулям. 97 дворів (100 чоловік) підробляли на стороні, 7 дворів здавали в оренду куркулям 10,2 десятини землі.

Основним заняттям місцевих жителів було виноградарство, виноробство, плодівництво, тютюнництво, виготовлення простого сільськогосподарського реманенту з дерева і металу. Ті господарі, що мали диліжанси, розвозили приїжджих на курорти Південного Криму. Великі прибутки давало виноградарство й тютюнництво. Прибуток з 15 десятин, зайнятих під зерновими, дорівнював прибуткові з однієї десятини тютюну, чи півдесятини саду, або чверті десятини виноградника. Ціни на землю невпинно зростали. У 1870—1873 рр. десятина виноградника в Алушті коштувала в середньому 800 крб. На початку 80-х років ціна десятини землі під виноградник досягала 3 тис. крб. Зрошувальні землі під тютюн здавалися в оренду по 175 крб., сади — від 150 до 600 крб. за десятину на рік[4]. Звісно, що придбати їх могли тільки багатії.

Розвиток виноградарства, переробка сільськогосподарських продуктів збільшували приплив до Алушти робітників-поденників. У селі в той час налічувалося 5 промислових підприємств і 10 торговельних закладів[5]. На околицях Алушти почали

---

[1] П. Дегтярёв, Р. Вуль. У литературной карты Крыма. Симферополь, 1965, стор. 34.
[2] Списки населенных мест Российской империи, вып. 41. Таврическая губерния, стор. 88.
[3] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 8. Статистические сведения о хозяйственном положении Ялтинского уезда. Симферополь, 1887, таблицы А-Б6, А-Б7, А-Б8 и А-Б9.
[4] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 8, стор. 15—17, 24.
[5] Кримський облдержархів, ф. 1614, оп. 1, спр. 26, арк. 10; Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 8, таблиці А-Б8, А-Б9.

з'являтися великі поміщицькі винороби господарства капіталістичного типу. 1885 року 18 приватних власників виготовили у своїх маєтках 3064 відра червоного і 6930 відер білого вина. У поміщиків Токмакова і Молоткова (тепер центральна садиба винорадгоспу «Алушта») вироблялося щорічно близько 150 тис. відер вина. Поміщики скуповували багато вина у населення, переробляли його, після чого відправляли в міста центральної Росії і за кордон. Використовуючи працю бідняків, прийшлих робітників з України й Росії, підприємці наживали великі капітали.

У другій половині XIX ст., коли відкрився залізничний рух між Кримом і центральною Росією, великі землевласники почали будувати в Алушті дачі, будинки для приїжджих, ресторани. Наприкінці XIX ст. Алушта стає кліматичним курортом.

З 1897 по 1902 рік населення Алушти зросло від 2200 до 2800 чоловік[1]. 1902 року Алушту перетворено в заштатне місто. Але це не змінило її зовнішнього вигляду. Вузькі криві вулиці петляли по стрімких схилах Улу-Узені. Здалеку здавалося, що маленькі хатки буквально стоять одна на одній[2]. У негоду по набережній навіть в екіпажах не можна було проїхати. Увечері місто поринало в темряву. 1904 року Алуштинське товариство курортного благоустрою склало план поліпшення шляхового господарства, спорудження площ, нових вулиць і розширення старих, але збори уповноважених міського громадського управління відхилили цей проект за браком коштів[3].

Тяжким було життя трудящих дореволюційної Алушти. Багато хто з них працював за копійки в садах і на виноградниках у навколишніх маєтках, на будівництві палаців і дач, на добуванні діориту в Партеніті. Російська і татарська торгова буржуазія особливо жорстоко експлуатувала сезонних робітників. Працювали вони від зорі до ночі, жили у вогких і брудних сараях. На плантаціях тютюну в околицях Алушти широко застосовувалася праця найманих робітниць, що приходили з південних губерній Росії і України. Серед них було багато неповнолітніх дівчат[4]. Багатії примушували їх трудитися по 15 і більше годин на день. Жили робітниці в тих же сараях, де оброблялося тютюнове листя.

Нелюдські умови праці, тривалий робочий день і низька заробітна плата — все це породжувало невдоволення трудящих існуючими порядками. Політичну роботу серед них напередодні революції 1905—1907 рр. проводили робітники-революціонери В. Кушніров, О. Кузьменко та ін.[5]. 1903 року в Алушті виникла соціал-демократична група, яка вела агітаційну роботу серед робітників навколишніх маєтків. У садибі Романівці було створено недільний гурток грамоти, де соціал-демократи вчили робітників читати, писати, рахувати, проводили політичні бесіди і читали їм нелегальну літературу. У робітника Т. Г. Багликова ховали революційну літературу (прокламації, листівки, брошури тощо), яку видавав Ялтинський комітет РСДРП, і соціал-демократи розповсюджували її серед мешканців Алушти. Коли почалася російсько-японська війна 1904—1905 рр., в місті з'явилися антивоєнні прокламації, які роз'яснювали імперіалістичний характер війни.

Звістка про «Криваву неділю» 1905 року в Петербурзі дійшла і до алуштинців. Місцева молодь зібрала 215 крб. для допомоги робітникам Путіловського заводу. Влітку того ж року антиурядові листівки і прокламації часто з'являлися на стінах будинків, у поштових скриньках і навіть на столах поштово-телеграфної контори міста. В лютому 1906 року в Алушті організовано т. зв. робітничий клуб, який регулярно проводив сходки і мітинги робітників поміщицьких маєтків. Так, на сходці, яку було влаштовано за містом 16 квітня, трудящі обговорювали питання про впро-

---

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 8, стор. 5; газ. «Крымский курьер», 28 вересня 1902 р.

[2] Н. Головкинский. Путеводитель по Крыму, стор. 162.

[3] Кримський облдержархів, ф. 622, оп. 1, спр. 19, арк. 3—6, 36, 37.

[4] Журн. «Промышленность и здоровье», 1902, т. 1, стор. 23, 27.

[5] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 501, арк. 52.

ваджения 8-годинного робочого дня[1]. 27 квітня 1906 року, в день відкриття першої Державної думи, понад 300 трудящих міста взяли участь у похороні одного революціонера. Похорон цей перетворився на демонстрацію протесту проти свавілля властей. Над труною майорів червоний прапор з траурними стрічками, робітники й студенти співали пісню «Ви жертвою в бою нерівнім лягли», проголошували революційні промови, покладали вінки з написами: «Від робітників — борцеві за волю», «Від студентів — жертві свавілля»[2].

У травневі дні 1906 року понад 100 алуштинців зібралися в кладовищенському гаю. З розгорнутим червоним прапором вони рушили до північно-західної околиці міста — Сирту, тут до них приєдналися нові групи робітників. Про цю маївку в повідомленні про святкування 1 Травня в Криму згадувала щоденна легальна більшовицька газета «Светоч» (№ 5, 17 травня 1906 р.), що виходила в Москві[3].

26 жовтня того року спеціальним указом сенату в Ялтинському повіті оголошено стан надзвичайної охорони. Соціал-демократичну групу було розгромлено. Заарештовані тоді В. Кушніров і О. Кузьменко загинули у в'язниці. Т. Г. Багликова та багатьох інших поліція вислала за межі повіту.

Після поразки революції 1905—1907 рр. становище трудящих Алушти погіршилося. В 1915 році у користуванні 363 селянських та поселянських господарств було 309 десятин придатної і 2095 десятин непридатної землі. Близько 570 десятин (тобто понад 60 проц.) родючої землі належало 93 поміщикам і куркулям[4]. Цю землю обробляли наймити-поселяни, дрібні орендарі та сотні батраків, що приїздили сюди на заробітки з України й півдня Росії.

На початку 1914 року населення Алушти становило 5,8 тис. чоловік. Лише 127 мешканців брали участь у виборах до міського громадського управління, яке почало функціонувати з 1903 року. В місті налічувалося 532 кам'яні будинки, в т. ч. 378 житлових. Працювали телефонна станція, 2 великі й 50 дрібних готелів, нічліжний будинок на 200 місць, 32 трактири. Загальна довжина вулиць і провулків міста у 1910 році дорівнювала 7,5 км, забрукованих — 0,5 км[5]. Освітлювалися вулиці гасовими ліхтарями. Мешканці Алушти брали воду з колодязів або з річок, а частіше у водовозів, які розвозили її в бочках по місту. До Сімферополя чи до Ялти добиралися на диліжансах, критих брезентом повозках. Улітку між південнобережними населеними пунктами курсували тихохідні пароплави «Гурзуф» і «Алушта». 1913 року в місті відпочивало 10 тис. дачників. Хворі бідняки, не маючи коштів, селилися в брудних халупах місцевих злидарів.

Відсутність водопроводу і каналізації, загальний антисанітарний стан міста спричинювали часті спалахи інфекційних хвороб. Земська лікарня на 18 ліжок, де працювали лікар, фельдшер і акушерка, не могла обслужити все населення. Правда в місті були ще 8 приватних лікарів, 3 фельдшери, акушерка і 3 зубні лікарі, але їх послугами користувалися тільки заможні. 1913 року на охорону здоров'я в Алушті асигновано 2400 крб., на народну освіту — 900 крб. або 2.4 проц міського бюджету. 1887 року письменних алуштинців було всього 194 чоловіка. Школу, відкриту 1861 року, відвідувало 112 дітей. На початку XX ст. працювало 2 початкові школи (земська і церковнопарафіяльна), де навчалося 145 учнів, у 1914 році — 4 початкові школи (в них 397 учнів і 11 вчителів)[6]. 1910 року діяли 2 бібліотеки і 5 читалень.

---

[1] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 501, арк. 52; ф. 706, оп. 1, спр. 92, арк. 23; спр. 121, арк. 42, 124; спр. 157, арк. 5.

[2] Газ. «Крымский курьер», 7 травня 1906 р.

[3] Революция 1905—1907 гг в России. Документы и материалы. Второй период революции (1906—1907 гг.), ч. 2, кн. 3. М., 1963, стор 265.

[4] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 8. Ялтинский уезд. Симферополь, 1915, стор. 2—8.

[5] Города России в 1910 году, стор. 541, 584, 675.

[6] Кримський облдержархів ф 622, оп. 1, спр. 104, арк. 12, 13, 22; Города России в 1910 году, стор. 570, 571, 638, 639; Памятная книжка Таврической губернии. Симферополь. 1899, стор. 57, 102; Памятная книжка Таврической губернии на 1915 год, стор. 306

В кінці XIX — на початку XX ст. Алушту відвідало багато відомих російських та українських письменників, громадських діячів. Тут побували В. Г. Короленко і О. М. Горький. 1896 року в місті і в сусідніх селах чотири з половиною місяці працював у комісії по боротьбі з філоксерою український письменник М. М. Коцюбинський, він був тоді під таємним наглядом поліції «як політично неблагонадійний». Записи, зроблені письменником про звичаї і побут місцевого населення, про алуштинський пейзаж знайшли своє відображення в його кримських новелах[1]. Влітку 1906 року кілька місяців в Алушті жив молодий К. Г. Паустовський, який відтворив яскраві картини місцевого життя в оповіданні «Пропасниця». У вересні — жовтні того ж року письменник О. І. Купрін написав тут оповідання «На глухарів»[2]. З Алуштою пов'язана творча діяльність російського радянського письменника С. М. Сергєєва-Ценського. 1886 року в Професорський куточок прибув російський вчений М. О. Головкінський, залишивши в зв'язку із запровадженням нового реакційного університетського статуту посаду ректора Новоросійського (Одеського) університету. Працюючи в Криму головним гідрологом, він вивчав водний режим півострова, цікавився історією Криму, розвитком виноградарства і виноробства, 1894 року видав один з перших путівників по Криму. У селищі Лазурному понад 25 років проживала перша в Росії жінка-лікар Н. П. Суслова-Голубєва (1843—1918). Разом зі своїм чоловіком професором-мікробіологом О. Ю. Голубєвим вона багато зробила для поліпшення медичного і санітарного обслуговування населення.

Коли стало відомо про повалення царизму в лютому 1917 року, буржуазія і власники дач міста відразу створили тимчасовий комітет громадської безпеки[3]. Тоді ж виник місцевий комітет Тимчасового мусульманського виконавчого комітету Криму, який організувала націоналістична татарська буржуазна інтелігенція. Відбулися вибори до Ради робітничих і Ради солдатських депутатів, які у другій половині квітня об'єдналися в Раду робітничих і солдатських депутатів. Відсутність промислового пролетаріату позначилася на складі Ради — вона була есерівсько-меншовицькою. Тільки троє депутатів з 11 були представниками від робітників[4]. Есерівсько-меншовицьке керівництво добровільно передало владу органам Тимчасового уряду.

Завдяки широкій роз'яснювальній роботі, яку провадили серед робітників і селян більшовики, що повернулися з в'язниць і заслання, посилювався їх вплив на трудящі маси. Весною 1917 року в Алушті виникли профспілки сільськогосподарських робітників, землекопів, робітників-будівельників та ін. У квітні професійні спілки, що налічували вже 800 чоловік, об'єдналися в «Спілку трудящих Алушти і її околиць». Очолив спілку більшовик Т. Г. Багликов, який повернувся з фронту[5].

В червні 8 представників «Спілки трудящих» увійшли до складу Алуштинської Ради робітничих і солдатських депутатів. Було створено споживчий робітничий кооператив. Виконавчий комітет «Спілки трудящих» відкрив для робітників чайну, їдальню, а також нічліжний будинок для приїжджих, подавав матеріальну допомогу членам профспілки. До продовольчого комітету при міській управі виконком спілки направив для контролю представників від робітників. Для робітників навколишніх маєтків запроваджено 8-годинний робочий день.

Влітку і протягом другої половини 1917 року татарська буржуазно-націоналістична партія «Міллі-фірка» розгорнула в Алушті націоналістичну агітацію і пропаганду, спрямовану на роз'єднання революційних сил трудящих. У січні 1918 року сюди прибули загони моряків революційного Севастополя, щоб допомогти трудящим

---

[1] З. Ф. Коцюбинская-Ефименко. Крым в жизни и творчестве М. М. Коцюбинского. Симферополь, 1958, стор. 7, 11—20, 25, 26.

[2] М. К. Куприна-Иорданская. Годы молодости. М., 1966, стор. 278—280, 351.

[3] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 92, арк. 202; Кримський облдержархів, ф. Р-1614, оп. 1, спр. 4, арк. 60.

[4] Кримський облдержархів, ф. Р-1614, оп. 1, спр. 4, арк. 22, 128, 130, 137, 169.

[5] Кримський облдержархів, ф. Р-1614, оп. 1, спр. 4, арк. 16, 39, 42, 116; газ. «Ленинский путь» (Алушта). 11 жовтня 1957 р.

в їх боротьбі проти білогвардійщини і татарської буржуазної контрреволюції. Збройну допомогу подали також робітники Сімферополя. 18 січня 1918 року в місті було встановлено Радянську владу. Представник від Алуштинської Ради робітничих і солдатських депутатів увійшов до складу обласного військово-революційного комітету в Севастополі[1].

На початку березня відбулися вибори Алуштинської Ради робітничих, солдатських і поселянських депутатів (голова М. Ф. Гринь). До її складу ввійшли представники від більшовиків — Т. Г. Багликов, А. А. Фролов, Г. М. Конторович, М. Плахотін та ін. При виконкомі Ради було створено 13 комісаріатів[2]. Комісаріат праці, спираючись на профспілки, займався трудовлаштуванням населення, контролював роботу майстерень і підприємств; продовольчий — розподіляв між трудящими продукти, одяг, взуття, гас та інші товари першої потреби; військовий комісаріат формував червоногвардійські загони.

В квітні 1918 року обрано повітову Раду селянських і поселянських депутатів[3], яка конфіскувала великі поміщицькі володіння. Колишні наймити і малоземельні селяни одержали земельні наділи, а мешканці міста — ділянки під городи. Буржуазію було обкладено контрибуцією. На початку квітня Раднарком Республіки Тавріди асигнував для Алушти 22 тис. крб. на народну освіту. В місті і навколишніх селах відкрилося 6 початкових шкіл. З кінця березня почав працювати народний університет, який організовував для населення лекції, проводив бесіди на різні теми. Друкарня «Труд» друкувала «Бюлетені», що їх видавав університет. Наприкінці того ж місяця проведено передплату серед населення повіту газет «Таврические Советские известия» і «Ялтинская коммуна»[4].

Проти заходів Радянської влади виступили контрреволюційні елементи, які розповсюджували антирадянські відозви. Виконком Ради конфіскував відозви і заарештував контрреволюціонерів[5]. У березні в зв'язку з загрозою вторгнення німецьких окупантів створено і направлено в Сімферополь, де формувалися частини Червоної Армії, 3 загони. В місті, крім охоронного, залишилося 2 червоногвардійські загони.

У другій половині квітня в сусідніх з Алуштою поселеннях татарські буржуазні націоналісти і білогвардійці вчинили заколот. У ніч на 20 квітня вони роззброїли командирів червоногвардійських загонів С. Жилінського й І. Кулешова, заарештували комісара праці Алуштинської Ради Т. Г. Багликова і захопили владу в місті[6]. Довідавшись про те, що члени уряду Республіки Тавріди виїхали з Ялти, заколотники 21 квітня влаштували біля села Біюк-Ламбат (Малий Маяк) засаду, схопили членів уряду і привезли в Алушту. Проти контрреволюціонерів було вислано із Севастополя міноносець з загоном революційних моряків, а з Ялти червоногвардійський загін. Опівдні 24 квітня загін революційних моряків вступив в Алушту. Проте врятувати заарештованих не вдалося, вранці їх розстріляли в балці під горою Демерджі[7]. Наступного дня у братській могилі біля моря були поховані голова Ради Народних Комісарів Республіки Тавріди Н. Г. Слуцький (Антон), член ЦВК Республіки Тавріди, голова губернського комітету РСДРП(б) Я. Ю. Тарвацький, народні комісари С. П. Новосельський, О. Коляденко, члени Севастопольської Ради Баранов і А. А. Бейм, комісар Алуштинської Ради Т. Г. Багликов, командири червоногвардійських загонів І. Кулешов і С. Жилінський. Тяжкопоранений народний комісар землеробства С. С. Акимочкін помер від ран через чотири з половиною мі-

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-2448, оп.1, спр. 1, арк. 3, 17; Революция в Крыму, № 1(7). Симферополь, 1927, стор. 263; газ. «Таврическая правда», 24 січня 1918 р.

[2] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 45, арк. 37.

[3] Кримський облдержархів, ф. Р-1612, оп. 1, спр. 1, арк. 22, 23; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 1 арк. 97, 127.

[4] Там же, ф. Р-1612, оп. 1, спр. 1, арк. 15; ф. Р-3296, оп. 1, спр. 87, арк. 104.

[5] Там же, ф. Р-3296, оп. 1, спр. 87, арк. 62.

[6] Революция в Крыму. Симферополь, 1930, № 9, стор. 150, 151.

[7] В. Советов, М. Атлас. Расстрел Советского правительства Крымской республики Тавриды, стор. 43—56.

сяці. У 1940 році на братській могилі загиблих встановлено 12-метровий обеліск, увінчаний червоною зіркою.

26 квітня 1918 року Алушту окупували німецькі війська. Загарбники відновили владу поміщиків і капіталістів. З допомогою буржуазних націоналістів, що стали їх пособниками, окупанти відбирали у селян хліб, худобу, продовольство, реманент. Жителів, які чинили опір, розстрілювали. Міська управа вирішила зібрати з населення податки, починаючи з 1917 року, і внести їх до міської каси[1]. В листопаді 1918 року на зміну німецьким загарбникам прийшли англо-французькі інтервенти і білогвардійці.

10 квітня 1919 року в Алушті було відновлено Радянську владу. 23 квітня створено Алуштинський волосний ревком і при ньому відділи — міського господарства, управління, господарсько-економічний, житловий та ін.[2]. Повітовий комітет партії очолила активна учасниця партизанського руху і партійного підпілля на Україні Р. Г. Чернова. Наприкінці травня партійна організація налічувала у своєму складі 5 комуністів і 31 співчуваючого[3].

Волосний ревком разом з Радою сільських і поселянських депутатів, яку було обрано в першій половині травня 1919 року, наклали контрибуцію на буржуазію, запровадили одноразову речову повинність на торговців, заводчиків, фабрикантів, власників майстерень і великого нерухомого майна[4]. В куркульських господарствах реквізували коней, вози, збрую. В передмісті Алушти Попівці організовано комітет бідноти з трьох чоловік; 4 комбіди і 6 кооперативів утворилися в Алуштинській волості. Охорону громадського порядку було покладено на робітничо-селянську міліцію, створену в квітні. Комендантом міста і начальником 4-го району берегової оборони призначили Б. А. Лавреньова, згодом відомого радянського письменника. 25 травня 1919 року за рішенням зборів Алуштинської партійної організації (в червні в ній налічувалося 16 комуністів і 18 співчуваючих) члени її стали вивчати військову справу. На початку червня загін добровольців вирушив на боротьбу з денікінцями.

Після загарбання Алушти в червні 1919 року білогвардійцями колишнім власникам повернули маєтки і землю. Населення міста зазнавало грабежів і насильств. Улітку 1920 року в Алушті діяла підпільна група комуністів на чолі з С. М. Сєровою (Славою), яка підтримувала зв'язок з Кримським обкомом партії[5]. Працювало бюро формування партизанських загонів, очолюване А. М. Бродським. Червоні партизани раптовими наскоками наводили жах на білогвардійців, контролювали шосейні дороги. 14 листопада 1920 року частини 52-ї стрілецької дивізії Червоної Армії, яким допомагали партизани, визволили Алушту від білогвардійців[6]. Перед їх приходом група комуністів на чолі з П. М. Ословським (Антоном) і С. М. Сєровою, вийшовши з підпілля, захопила вузол зв'язку і підтримувала порядок у місті.

16 листопада відбулося перше засідання новоствореного Алуштинського ревкому, який очолив член партії з 1902 року професіональний революціонер І. Ф. Федосєєв. Революційний комітет ухвалив запровадити контроль за роботою винокурного заводу. 17 листопада організовано раднаргосп з відділами: продовольчим, земельним, комунального господарства, соціального забезпечення, охорони здоров'я, наросвіти, підвідділом народного зв'язку. Тоді ж у листопаді продовольчий відділ Алуштинського ревкому налагодив випікання хліба для населення міста і роботу їдальні для червоноармійців. 28 листопада створено Алуштинське організаційне бюро

---

[1] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 43, 44.

[2] Кримський облдержархів, ф. Р-1613, оп. 1, спр. 1, арк. 3, 5, 10, 12, 14, 16, 19, 25, 30, 109; ф. Р-1614, оп. 1, спр. 4, арк. 104—106.

[3] Там же, ф. Р-1733, оп. 1, спр. 194а, арк. 139.

[4] Там же, ф. Р-1613, оп. 1, спр. 1, арк. 62, 79, 96, 100, 113, 126, 165.

[5] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 34, арк. 88; Революция в Крыму, № 4. Симферополь, 1923, стор. 94.

[6] Революция в Крыму, № 9, стор. 67, 106, 107.

РКП(б), у першій половині грудня — райком РКП(б), першим секретарем якого став М. І. Мойсеєв (нині персональний пенсіонер, член-кореспондент Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук імені В. І. Леніна). У січні 1921 року відбулася перша алуштинська партійна конференція. Її 12 делегатів представляли партійну організацію, що налічувала 33 комуністів. На конференції було обрано міський комітет партії[1].

2 грудня 1920 року затверджено склад Алуштинського районного ревкому (голова І. Ф. Федосеєв), який підлягав Ялтинському повітовому ревкомові. Чудові парки і будинки в маєтках мільйонерів Стахєєва (тепер Палац піонерів) і Ліндена було взято під охорону. Спеціальна комісія облікувала майно 45 алуштинських дач і готелів. У будинки буржуазії з халуп і підвалів було переселено робітників. Реквізовувалося та конфісковувалося також майно сімей білогвардійців, здійснювалася націоналізація міських пекарень. В місті відкрилося кілька профспілкових робітничих їдалень і безплатних пунктів харчування для голодуючого населення. Після запровадження карткової системи посилилася боротьба зі спекуляцією. На одній із дач було влаштовано притулок для старих і непрацездатних, а також тимчасове житло для тих, хто його потребував. У грудні 1920 року відкрилися дитячий садок, «будинок майбутніх громадян» (дитячі ясла), два дитячі будинки[2].

Під керівництвом партійних і радянських органів у всьому повіті було націоналізовано землі і маєтки великих поміщиків. Частину землі передано селянам. Наприкінці 1920 — на початку 1921 рр. в Алушті організовано філіал «Південрадгоспу», до якого ввійшло 15 культурних садиб. Земвідділ ревкому створив близько 20 дрібних сільськогосподарських артілей.

Контрреволюційні елементи намагалися використати економічні труднощі відбудовного періоду. З кінця 1920 по 1922 рік включно на Алушту нападали банди, які складалися з білогвардійців і татарських буржуазних націоналістів. Боротьбу проти бандитизму очолив Алуштинський районний комітет РКП(б). Захищати місто доводилося силами невеликого червоноармійського загону (приблизно півсотні багнетів), міліції і частини особливого призначення (ЧОПу). Кожного вечора після роботи всі комуністи й комсомольці збиралися в штабі ЧОПу і потім розходилися в нічні застави і патрулі[3].

Партійні й радянські органи багато зробили в справі перебудови господарства на соціалістичний лад. Відновлення садівництва, виноградарства, тютюнництва потребували великих зусиль. Весною 1926 року в Алушті вже діяли агрономічний, прокатний і ветеринарний пункти, кредитне сільськогосподарське товариство, 14 дрібних колгоспів, 2 радгоспи — «Алушта» і «Червоний рай». Більшість селян ще залишалася одноосібниками. В місті налічувалося 440 селянських господарств[4]. Бідняки і середняки й далі господарювали на невеликих клаптях землі, а за куркулями збереглися ділянки, що значно перебільшували розмір середнього трудового наділу. Крім того, куркулі орендували у селянської бідноти землю, якою наділила їх Радянська влада, бо частина бідняків не мала ні живого, ні мертвого інвентаря для її обробітку.

Одразу ж після визволення міста від врангелівців на основі ленінського декрету РНК РРФСР «Про використання Криму для лікування трудящих» почалася організація Алуштинського курорту. Наказом Кримревкому 25 грудня 1920 року Алушту в складі Ялтинського району оголошено курортною місцевістю загальнодержавного значення. Ще 22 листопада затверджено список десяти дач, призначених під санаторії для трудящих. Крім міського будинку «Відпочинок», наприкінці листопада відкрилося 2 санаторії на 20 і 25 місць. Дача, що колись належала царському генералові Ліндену, стала першим за Радянської влади санаторієм для поранених учас-

[1] Кримський облпартархів, ф. 81, оп. 1, спр. 5, арк. 2; спр. 10, арк. 1; спр. 11, арк. 5.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-1202, оп. 3, спр. 36, арк. 15, 16, 17, 31, 33, 34, 39, 72.
[3] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 39, арк. 10; ф. 849, оп. 2, стр. 77, арк. 2.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-2058, оп. 4, спр. 656, арк. 85, 86.

ників штурму Перекопа. Господарями палацу колишнього мільйонера Стахєєва були робітники-металісти. 1923 року на базі 14 націоналізованих дач почала працювати профспілкова здравниця — Будинок відпочинку Кримської ради профспілок на 800 місць. Відтоді курортне передмістя Алушти стали називати Робітничим куточком[1].

Поступово місто впорядковувалося: на вулицях було встановлено електричні ліхтарі, ремонтувалися будинки й дороги, прокладено бульвар[2]. 1925 року стала до ладу відбудована міська електростанція. Ще наприкінці 1920 року Алуштинський ревком взяв під свою опіку терапевтичну й інфекційну лікарні, санітарну станцію і бактеріологічний кабінет. Поліпшилася медична допомога населенню. 1925 року в міській лікарні на 40 ліжок працювали 2 лікарі і 6 медсестер. Діяли амбулаторія й аптека. Відділ народної освіти ревкому створював мережу нових закладів народної освіти і культури. В 1924 році в місті працювали три школи першого ступеня, дитячий будинок, клуб юних піонерів, міська бібліотека, а на кінець 1925 року — п'ять шкіл: три школи першого ступеня і 2 — другого, в них навчалося 692 дітей[3].

У липні 1923 року дві партійні організації міста об'єднували 27 членів і 7 кандидатів у члени РКП(б). Чотири комсомольські осередки налічували 46 членів РКСМ. З ініціативи райкому партії створено єдиний партійний і міжспілковий клуб для роботи з комуністами і членами профспілки. Тут працювали гуртки — робкорівський, бібліотечний, драматичний, спортивний, крою та шиття; діяли бібліотека, читальня, ленінський куток[4]. Партійний і комсомольський осередки випускали щотижневу загальноміську стінну газету «Червоний маяк», яка викривала ворожі дії татарських буржуазних націоналістів, куркулів.

Протягом вересня — жовтня 1924 року, в зв'язку з ліквідацією Алуштинського району, створено містечкову Раду робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, підпорядковану Ялтинському райвиконкому. Наприкінці грудня 1925 року обрано першу Алуштинську міськраду. Населення міста того року становило 4541 чоловік[5].

З 1925 року в Алушті запроваджувалася в життя постанова Кримського ЦВК про норми землекористування в спецкультурних районах, прийнята під тиском татарських буржуазних націоналістів, що проникли в апарат ЦВК. За цією постановою ті господарства, які до встановлення Радянської влади в Криму мали свої ділянки спеціальних культур, наділялися землею за підвищеною нормою — за т. зв. нормою залишення[6]. Це робилося нібито, щоб запобігти подрібненню ділянок. Насправді ж порушення директив ЦК ВКП(б) і радянського законодавства сприяло зміцненню куркульства.

В умовах жорстокого опору з боку куркулів і татарських буржуазних націоналістів, колишніх мілліфірківців, відбувалася й колективізація сільського господарства. На початок 1929 року в Алушті було три сільськогосподарські товариства: кредитне, тютюнове і плодоовочеве. В листопаді того ж року в передмісті Попівці, яке перейменували в село Іллічівку, виникла сільгоспартіль «Пам'ять Ілліча»[7]. В лютому — березні 1930 року з Алушти вислано 25 куркульських сімей, які займалися контрреволюційною агітацією проти колгоспів. У 1932—1933 рр. викрито і ліквідовано нелегальне антирадянське буржуазно-націоналістичне угруповання «Таємне товариство», що мало свій центр в Алушті. Ця організація розпалювала антагонізм між російським і татарським населенням, підбурювала проти Радянської влади учителів і учнів татарських шкіл.

---

[1] Журн. «Экономика и культура Крыма», 1933, № 9—10, стор. 111.
[2] Газ. «Красный Крым», 7 липня 1925 р.
[3] Кримський облдержархів, ф. Р-2058, оп. 4, спр. 369, арк. 1—3; спр. 656, арк. 187.
[4] Кримський облпартархів, ф. 82, оп. 1, спр. 7, арк. 34, 107, 116; Газ. «Красный Крым», 3 жовтня 1925 р.
[5] Кримський облдержархів. ф. Р-2058, оп. 4, спр. 369, арк. 1, 8, 90; спр.656, арк. 7, 8, 85, 86.
[6] И. Багиев. Земельная реформа и батрачество. Симферополь, 1929, стор. 6—8.
[7] Кримський облдержархів, ф. Р-2058, оп. 4, спр. 1587, арк. 67, 68, 77; спр. 1509, арк. 32.

2 жовтня 1930 року Алушту і навколишні села виділено в національний (з переважною більшістю татарського населення) район, що об'єднував 10 сільрад (13 сіл)[1] з населенням 20 тис. чоловік. У місті тоді проживало 4800 чоловік. Район було віднесено до числа спецкультурних: під виноградники відведено 1300 га, під тютюн — 1 тис. га, під сади — 800 га землі. Тут було 2 комуни і 10 сільгоспартілей, що об'єднували 1600 господарств. Радгоспи «Алушта» і «Лаванда» (організований 1930 року) мали 1100 га землі. Держава допомагала новим колгоспам. На 1 квітня 1930 року в Алуштинському кущі працювало три трактори. У місті було створено перший рибальський радгосп «Шлях соціалізму», який мав три моторних баркаси (організатор і голова — В. І. Хромих). Діяло кредитне кустарно-промислове товариство. Незабаром ремісники міста об'єдналися в промислові артілі «Своя праця», «Лісова праця», «Джерело», візники і вантажники — в артіль «Гужтранспорт».

В організаційно-господарському зміцненні колективних господарств багато допомогла Алуштинська МТС, утворена 1933 року. На 1 липня 1939 року в її парку налічувалося 15 тракторів і 4 автомашини. 11 колгоспів району об'єднували 2998 господарств. У місті були розташовані центральні контори виноградарсько-винробного радгоспу «Алушта», який мав 175 га виноградників, близько 50 га садів, і ефіроолійного радгоспу-заводу «Лаванда»[2]. У радгоспі «Алушта» працювало 486 робітників; було 6 тракторів і 9 автомашин, електростанція, що обслуговувала і частину будинків міста. В радгоспі-заводі «Лаванда» трудилося 250 робітників і було 8 автомашин.

У соціалістичному змаганні, що розгорнулося між Алуштинським районом Кримської АРСР і Великим Білозерським районом Запорізької області, радгосп «Алушта» в 1940 році добився врожаю винограду по 36 цнт з га. Значних виробничих успіхів добилися 133 стахановці і 66 ударників, серед них — комуністи, бригадири виноградарських бригад П. П. Шкода, М. А. Меджитова, робітник-виноградар Н. Д. Мороз[3].

1938 року в районі працювало 20 державних підприємств, більшість яких містилася в Алушті: взуттєві і кравецькі майстерні, завод безалкогольних напоїв, хлібопекарня, ремонтна контора, металообробні майстерні, друкарня, електростанція, водонапірна станція тощо. На підприємствах міста трудилося 316 робітників[4]. 308 чоловік було зайнято в 7 промислових артілях. Діяло 7 підприємств громадського харчування. 1940 року утворено промкомбінат.

Водночас багато робилося в справі дальшого розвитку і реконструкції курортного господарства. За даними на 1 червня 1934 року в Алуштинському районі налічувалося 17 курортних закладів — санаторіїв, пансіонатів і будинків відпочинку, з загальною кількістю 4518 ліжок, у т. ч. 1150 ліжок у загальнопрофілактичних санаторіях, 850 — у туберкульозних, 1065 — у пансіонатах, 1453 — у будинках відпочинку[5].

В наступні роки було побудовано нові здравниці: санаторії «Комуніст» (працівників преси України), «Червоне Криворіжжя», ім. М. Горького, санаторій матері й дитини «Медсантруд», будинки відпочинку «Метро», вчителів України, командного складу Харківського військового округу, Народного комісаріату харчової промисловості РРФСР. 1940 року в усіх двадцяти здравницях Алуштинського району відпочивало й лікувалося понад 38 тис. трудящих і їх дітей[6] (1913 року в Алушту приїздило на відпочинок близько 3500 чоловік). У здравницях, розташованих у місті, працювало 26 лікарів[7].

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 9, спр. 167, арк. 12—14; ф. Р-663, оп. 2, спр. 314, арк. 114.
[2] Кримський облпартархів, ф. 86, оп. 1, спр. 119, арк. 15—17.
[3] Там же, спр. 124, арк. 166, 167; спр. 130, арк. 111, 112, 163, 164.
[4] Там же, спр. 113а, арк. 3.
[5] Социалистическая реконструкция Южного берега Крыма. Симферополь, 1935, стор. 183.
[6] Газ. «Красный Крым», 24 січня 1941 р.
[7] Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 11, спр. 37, арк. 12.

Щорічно Алушту відвідувало понад 5 тис. туристів. Тут схрещувалися майже всі кримські маршрути. 1934 року відкрито одну з найбільших у Криму туристських баз товариства пролетарського туризму й екскурсій, перетворену згодом на Будинок туриста ВЦРПС. Улюбленим місцем походів і захоплюючих екскурсій став заснований 30 липня 1923 року Кримський державний заповідник ім. В. В. Куйбишева (тепер заповідно-мисливське господарство). Директором його працював О. В. Мокроусов, уславлений герой громадянської війни, колишній командир кримських партизанів 1920 року.

Рік у рік впорядковувалося місто. Якщо у 1926 році лише набережна Алушти освітлювалася електрикою, то 1928—1932 рр. електроенергію одержали санаторії і будинки відпочинку, підприємства місцевої промисловості, житлові будинки. Було заасфальтовано дорогу в Робітничий куточок, набережну, забруковано деякі вулиці. Успішно розв'язувалася проблема водопостачання міста — 1928 року закінчено будівництво першої черги водопроводу. В другій п'ятирічці поліпшено і гудроновано шосе Алушта—Сімферополь, заасфальтовано вулицю Леніна, на набережній споруджено автобусну станцію. Влітку між Алуштою і Ялтою курсували невеликі пасажирські пароплави.

1939 року населення Алушти становило вже 9817 чоловік[1]. У роздрібній торговельній мережі налічувалося 50 крамниць, ларків і кіосків, упорядковано ринок. У місті діяла контора зв'язку, телефонна станція, радіотрансляційний вузол на 787 точок. 1940 року було 2 лікарні, тубдиспансер на 118 ліжок, поліклініка, 2 амбулаторії, жіноча й дитяча консультації, санітарно-бактеріологічна лабораторія, аптека. В цих закладах трудилося 22 лікарі, 12 фельдшерів та акушерок[2]. 8 дошкільних закладів охоплювали 240 дітей. Діяли 2 загальноміські фізкультурні майданчики, 21 майданчик у будинках відпочинку і санаторіях, 5 шкільних та ін. В Алушті жив і працював доктор медичних наук М. М. Коноплъов, який багато зробив для розвитку охорони здоров'я жителів міста.

У вересні 1939 року в місті було 2 середні й одна початкова школи, в 1940 році відкрилася ще й семирічна. У всіх навчальних закладах 67 учителів навчали 1676 дітей. На медичному робітфаці 1933 року навчалося 273 чоловіка[3].

Культурно-освітню роботу серед населення провадили міський Будинок культури ім. Чкалова, 3 профспілкові клуби, краєзнавчий музей, будинок піонерів. У місті діяли 2 кінотеатри, а в санаторіях, будинках відпочинку і при клубах — 13 звукових кіноустановок.У міській, дитячій і 17 бібліотеках здравниць налічувалося 40,3 тис. книг і журналів[4]. З 1931 року видавалася районна і міська газета «Ленін єли» («Ленінський шлях»).

8 серпня 1927 року Алушту відвідав В. В. Маяковський. Влітку наступного року Маяковський знову прибув до міста. У середині липня 1928 року тут побував О. М. Горький. На пам'ять про перебування Горького в Алушті мешканці міста назвали його іменем одну з здравниць та вулицю. 1937 року до 100-річчя від дня смерті О. С. Пушкіна поблизу причалу по вулиці Леніна встановлено пам'ятник поету.

В усіх трудових і культурних досягненнях народу авангардна роль належала партійним організаціям, які скеровували сили алуштинців на ударну працю, дострокове виконання завдань п'ятирічних планів. Алуштинська районна партійна організація швидко зростала: якщо в січні 1938 року в ній налічувалося 198 членів і 95 кандидатів у члени ВКП(б), то на 1 лютого 1940 року — вже 345 членів і 268 кандидатів, об'єднаних у 50 первинних організаціях, трьох кандидатських групах та одній партійно-комсомольській групі. В місті було 32 первинні партійні організації

[1] Кримський облпартархів, ф. 86, оп. 1, спр. 119, арк. 21.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-26, оп. 5, спр. 135, арк. 13, 14; ф. Р-219, оп. 11, спр. 37, арк. 11, 12.
[3] Кримський облпартархів, ф. 86, оп. 1, спр. 119, арк. 3.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 6, спр. 583, арк. 3, 4, 44.

і 3 кандидатські групи, в які входило 214 членів і 138 кандидатів у члени партії. Велику допомогу комуністам подавали 48 комсомольських організацій у складі 1265 членів ВЛКСМ (1939 рік). На кінець 1940 року в Алуштинському районі налічувалося близько 5 тис. членів профспілок[1].

Після віроломного нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз партійні, радянські та господарські організації Алушти всю свою діяльність підпорядковували інтересам фронту. Підприємства налагодили випуск продукції для потреб армії. У зв'язку з тим, що на фронт пішло понад 2 тис. мешканців, переважно чоловіків, на підприємства прийшло багато жінок. Наприкінці липня 1941 року сформовано перший батальйон 37-ї бригади народного ополчення, яким командував комуніст В. О. Бородавкін. На початку вересня приступила до роботи районна комісія збирання теплого одягу для бійців Червоної Армії. Директор заповідника О. В. Мокроусов очолив народне ополчення, в жовтні 1941 року його затверджено командуючим партизанським рухом Криму. В тривожні дні жовтня, коли точилися жорстокі бої з фашистськими військами в районі Перекопського перешийка і під Ішунню, з Алушти під керівництвом райкому партії, міськради і райвиконкому евакуювали поранених, жінок, дітей, а також майно санаторіїв.

4 листопада 1941 року частина 15-го винищувального батальйону під командуванням прикордонника лейтенанта Дудкіна прийняла бій на підступах до Ангарського перевалу. Батальйон змушений був відступити до урочища Узень-Баш, де зосереджувався Алуштинський партизанський загін (командир — директор виноградгоспу «Алушта», член партії з 1917 року С. Ю. Іванов, комісар — секретар райкому партії В. Г. Єременко, начальник штабу — учитель середньої школи комуніст К. А. Лусков). Велику роль у зміцненні боєздатності загону відіграли воїни Червоної Армії, моряки флоту, які не встигли під час відступу пробитися до Севастополя (100 чоловік). Із 160 партизанів було сформовано шість бойових груп[2]. Секретарем парторганізації загону обрали М. Я. Луніна, заступника голови Алуштинського райвиконкому, уродженця Севастополя.

В той же день, 4 листопада до Алушти вдерлися гітлерівські війська. Майже кожного ранку в парку санаторію «Металіст» фашисти вбивали радянських людей. Окупанти розстріляли тут понад 150 чоловік. Загарбникам запопадливо допомагали їх поплічники — татарські буржуазні націоналісти. Всіх городян від 14 до 65 років примушували працювати, особливо на земляних роботах. Населення міста голодувало. А коли алуштинці йшли в села, щоб обміняти одяг на продукти харчування, поліцаї із зрадників-татар влаштовували на них облави, відбирали продукти.

З перших днів фашистської окупації партизани розгорнули активну боротьбу проти ворога. Вони несподівано нападали на дороги, знищуючи ворожі машини з боєприпасами, пальним і продовольством. Використавши дезертирів-татар, що втекли із партизанського загону і виказали фашистам місце розташування баз партизанів, 300 карателів 26 листопада 1941 року почали наступ на партизанський табір поблизу урочища Ай-Йорі, гори Ураги, урочища Яман-Дере. Відірвавшись від переслідувачів і забравши поранених, партизани змушені були відійти на Бабуган-Яйлу, до кошари колгоспу «Пам'ять Ілліча». В ці дні від рук карателів загинули комуністи В. В. Котас, А. В. Гур'єв, Н. К. Сніжкова[3].

За дев'ять місяців Алуштинський загін брав участь у 9 боях, 48 бойових операціях. Народні месники знищили 45 автомашин, висадили в повітря 11 мостів, електростанцію, зруйнували дорогу й водопровід, знищили 269 солдатів і офіцерів ворога[4]. На початку липня 1942 року до Алуштинського партизанського загону влилася

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 2035, арк. 30; ф. 86, оп. 1, спр. 113а, арк. 2; спр. 119, арк. 20; спр. 124, арк. 194, 195.

[2] Там же, ф. 156, оп. 1, спр. 2544, арк. 2.

[3] Там же, ф. 151, оп. 1, спр. 667, арк. 265; спр. 668, арк. 515; ф. 156, оп. 1, спр. 2162, арк. 3, 4.

[4] Там же, ф. 156, оп. 1, спр. 2544, арк. 26.

частина партизанів із Сімферопольського. Командиром об'єднаного загону став старший політрук, комуніст О. Д. Махнєв, начальником штабу — П. В. Макаров.

У той же час в Алушті виникла підпільна патріотична група, до якої входили комуністи З. Ф. Івочкіна та І. В'ялова, безпартійні М. Томілін, М. Павлюченко, П. Я. Ярморченко та інші. Патріоти розповсюджували серед населення листівки. М. Павлюченко змонтував радіоприймач і підпільники протягом кількох місяців слухали зведення Радінформбюро. Для зв'язку партизанського загону з підпіллям в Алушту відрядили С. А. Гончаренко, колишню медсестру 15-го винищувального батальйону[1]. Наприкінці січня 1943 року кілька зведень Радінформбюро потрапило до рук провокаторів. Увечері 27 січня вороги схопили членів підпільної патріотичної групи. 18 днів знущалися над ними кати з гестапо. 13 лютого І. В'ялову, З. Івочкіну і М. Павлюченка гітлерівці розстріляли під горою Кастель[2]. Напередодні визволення міста, 10 квітня 1944 року фашисти вчинили новий злочин: за читання газети «Красный Крым» вони в Нікітському ботанічному саду стратили 48 жителів Алушти, а трупи їх кинули в колодязь.

15 квітня 1944 року частини Червоної Армії з участю 4-ї бригади партизанів під командуванням Х. К. Чуссі визволили Алушту. Вийшовши з лісу, партизани блокували південнобережне шосе і брали участь у розгромі ворожого угруповання на схід від міста. Водночас з наступаючим зі сходу вздовж узбережжя Таганрозьким полком 339-ї Ростовської Таманської стрілецької дивізії Окремої Приморської армії (командир дивізії — полковник Г. Т. Василенко, згодом генерал-лейтенант, Герой Радянського Союзу), в Алушту вступили мобільний загін 2-ї гвардійської стрілецької дивізії (командир дивізії — полковник Н. С. Самохвалов) тієї ж армії і 26-а мотострілецька бригада 19-го танкового корпусу зі складу військ 4-го Українського фронту, які завдали удару фашистам з півночі через Ангарський перевал[3]. У бою за Алушту відзначився також 15-й гвардійський стрілецький полк Таманської дивізії (командир Г. С. Кравцов)[4]. Артилеристи Таганрозького полку потопили дві баржі, що вивозили ворожі війська. Полк румунів здався в полон.

Велику роботу щодо відбудови Алушти розгорнули міська Рада, райком партії і райком комсомолу, які відновили свою діяльність у перші ж дні після її визволення. Фашистські загарбники завдали величезних збитків місту. Вони спалили і зруйнували 18 здравниць. Із 168 будинків курортного фонду Алуштинського району в руїнах лежали 134[5]. Гітлерівці зруйнували також будинки райкому партії, райвиконкому, міськради, держбанку, кінотеатру, Будинок культури ім. Чкалова, середню школу, міську водолікарню, будинок зв'язку, музей заповідника, краєзнавчий музей з усіма експонатами. Вони пограбували бібліотеки письменника С. М. Сергєєва-Ценського і будинків відпочинку, обладнання клубів, кінотеатрів і культурно-освітніх закладів усіх здравниць курорту. Фашисти розстріляли і закатували понад 500 алуштинців, 231 жителя вивезли до Німеччини.

В першій половині липня 1944 року в Алушту і район прибуло 56 комуністів. У місті було створено 5 первинних парторганізацій, під керівництвом яких алуштинці дружно взялися за відбудову зруйнованого ворогом господарства. Влітку стали до ладу електростанція, телефонна станція, почав діяти радіовузол. У жовтні дали першу продукцію промкомбінат, швейна артіль ім. IX з'їзду ВЛКСМ[6]. 38 бригад відбудовували підприємства, школи, лікувальні заклади тощо. В 1944/1945 навчальному році вже працювали неповна середня, початкова школи, відкрито дитячий будинок.

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 849, оп. 1, спр. 197, арк. 7, 8.

[2] Там же.

[3] А. Н. Грылев. Днепр—Карпаты—Крым. М., 1970, стор. 239, 241.

[4] А. Ф. Терехов, М. П. Скирдо, А. К. Миронов. Гвардейская Таманская. М., 1972, стор. 173.

[5] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 749, арк. 1; Кримський облдержархів, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 5, арк. 85.

[6] Газ. «Ленинский путь», 19 травня 1946 р.

За роки четвертої п'ятирічки відбудовано промкомбінат, хлібокомбінат, контору зв'язку, друкарню, чотири промартілі. Відновили свою роботу Алуштинська МТС, колгосп «Пам'ять Ілліча» (з 1957 року приєднаний до винорадгоспу «Алушта»), Алуштинський винорадгосп, радгосп «Лаванда», який згодом перетворено на ефіроолійний радгосп-завод, риболовецький колгосп. Директором радгоспу «Алушта» тривалий час працював колишній командир Алуштинського партизанського загону С. Ю. Іванов, нагороджений орденом Червоного Прапора і двома орденами Трудового Червоного Прапора.

Влітку 1946 року курортний сезон розпочали 7 санаторіїв і будинків відпочинку. З 1946 по 1950 рік стали до ладу великі санаторії «Червоне Криворіжжя», «Метро», ім. 9-го Травня, «Лісу і сплаву», «Кучук-Ламбат», два нові корпуси санаторію «Робітничий куточок», будинки відпочинку «Харчопром» і Московської академії бронетанкових військ. Якщо 1946 року в здравницях налічувалося 978 ліжок, то 1947 року кількість їх зросла до 1263. 1949 року в алуштинських санаторіях і будинках відпочинку лікувалося й відпочивало близько 15 тис. робітників, службовців, учених, воїнів Радянської Армії.

На 1950 рік лікувальну і профілактичну роботу в Алушті проводили поліклініка, міська й інфекційна лікарні, протитуберкульозний диспансер. Діяли середня і неповна середня школи, будинок культури, зимовий і літній кінотеатри. Почали працювати Кримський державний заповідник, метеорологічна станція. У відбудові зруйнованого війною народного господарства міста брали участь трудящі всієї країни. Тут, разом з росіянами та українцями, трудилися білоруси, молдавани, грузини, вірмени та ін. На кінець п'ятирічки відбудову міста-курорту було успішно завершено.

Після включення Криму до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки ЦК Комуністичної партії України і Рада Міністрів республіки вжили конкретних заходів щодо дальшого розвитку сільського господарства, міст і курортів Кримської області. На кінець 1955 року на Алуштинському курорті працювало 8 загальнотерапевтичних санаторіїв і 4 будинки відпочинку[1]. Закінчено будівництво корпусу на 120 місць у пансіонаті «Скеля» (з 1971 року — «Алушта» на 800 місць), 1959 року почали працювати будинок відпочинку «Укоопспілки» на 150 чоловік і новий корпус у санаторії «Робітничий куточок», у роки семирічки — будинок відпочинку «Колгоспник» — перша в Криму велика здравниця, збудована за рахунок кооперування коштів колгоспів Кримської і Запорізької областей. Санаторій «Червоне Криворіжжя» ввійшов до складу курортної поліклініки[2]. З 1959 по 1965 рік у місті споруджено 76 об'єктів санаторно-курортного призначення й понад 21 тис. кв. метрів житлової площі. Капітальні вкладення в будівництво міських об'єктів становили 52 841 тис. крб., у т. ч. на санаторно-курортні — 17 032 тис. карбованців.

Дальшого розвитку набувала місцева промисловість. У минулому невелика деревообробна артіль «Лісова праця» в 60-і роки перетворилася на меблеву фабрику. Міський комбінат побутового обслуговування, що об'єднав у свій час артілі «Схід» та ім. IX з'їзду ВЛКСМ, ще в 50-і роки став великим підприємством з добре устаткованими приймальними пунктами, численними філіалами, пунктами прокату. 1969 року механізовано хлібокомбінат і пральню, реконструйовано молокозавод і харчокомбінат, збільшилася потужність ефіроолійного радгоспу-заводу. На околиці Алушти, в т. зв. Поповій балці, за межами курортної зони, з'явилася вулиця, забудована спорудами близько десяти підприємств і промислових баз.

Визначними трудовими досягненнями зустріли алуштинці 50-річчя Радянської влади. Промисловість міста випустила продукції на 16,5 млн. крб., перевиконавши план 1967 року. Обсяг капіталовкладень у будівництво становив 9,4 млн. крб. Десяти

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 86, оп. 7, спр. 9, арк. 10, 23.
[2] Там же, оп. 6, спр. 1, арк. 84; спр. 6, арк. 58—60, 65; оп. 11, спр. 1, арк. 1, 24, 62.

передовим колективам Алушти — санаторію Міністерства оборони СРСР, будинку відпочинку «Колгоспник», меблевій фабриці (в 1971 році її перетворено на цех Кримського меблевого об'єднання), Курортторгу, будівельному управлінню-37 та ін. було вручено на вічне зберігання пам'ятні Червоні прапори міськкому КП України і міськвиконкому. За п'ять років, з 1966 по 1970, підприємства міста дали промислової продукції на 64,4 млн. карбованців.

Добре справилися з поставленим завданням трудівники винорадгоспу «Алушта». План восьмої п'ятирічки щодо врожайності винограду і фруктів вони виконали за чотири роки. В зв'язку з об'єднанням в грудні 1969 року радгоспу «Алушта» з радгоспом «Лучисте» площа виноградників тут зросла до 790 га. В машинному парку налічується понад 60 тракторів і 36 автомобілів. Середньорічна врожайність винограду збільшилася до 56,9 цнт з одного га у 1966—1970 рр.; середньорічна врожайність фруктів (кісточкових) становила 54,2 цнт. Прибуток господарства за цей час зріс з 525 тис. до 1,5 млн. крб. Понад 20 років трудяться тут бригадири В. В. Руднєва, нагороджена в 1966 році орденом Леніна і в 1971 — орденом Трудового Червоного Прапора, і Л. О. Білодон, удостоєна в 1971 році ордена Жовтневої Революції. 1965 року бригада В. В. Руднєвої зібрала по 136 цнт винограду з га, а бригада Л. О. Білодон у 1969 році — по 102 цнт. Алуштинський ефіроолійний радгосп-завод вирощує лаванду і троянду, він виробляє щороку понад 7 тонн лавандової та 200 кг трояндової олії, що використовується у парфюмерній промисловості країни, а також експортується в Японію, Францію, Англію, на Кубу.

Значно зросла оплата праці. Середньорічний заробіток робітника у 1970 році дорівнював 117 крб., виноградаря — 154, тракториста — 161, робітника винозаводу — 118 карбованців.

Повсякденне піклування партії й уряду про здоров'я трудящих наочно виявилося на прикладі дальшого розвитку Алуштинського курорту. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 10 червня 1964 року Алушту віднесено до категорії міст обласного підпорядкування. Цим же указом Алуштинський район було ліквідовано. Утворилася т. зв. Велика Алушта, до складу якої ввійшли місто Алушта, селище міського типу, 5 сільських Рад з 34 населеними пунктами. Число місць у здравницях міста за період з 1966 по 1970 рік збільшилося на 9607. Споруджено 2 будинки відпочинку, 6 пансіонатів, турбазу, 7 піонерських таборів, 6 тимчасових баз відпочинку. В місті з'явилися такі великі здравниці, як будинки відпочинку «Північна Двіна», «Дубна», профілакторій «Політ», пансіонати «Дніпро», «Москва», «Обрій», «Нева», «Кристал», «Казка», турбаза «Схід», лікувальний корпус в Алуштинському санаторії Міністерства оборони СРСР на тисячу відвідувань на день та інші. З 1 жовтня 1971 року створено Алуштинську територіальну Раду для управління курортами профспілок. Їй підпорядковані здравниці Алушти і Феодосії.

Алушта по праву вважається центром туризму. В місті функціонують турбази «Чайка», «Схід», «Мир», «Карабах», «Ангарський перевал», туристський табір ЦК ЛКСМУ «Юність», 8 спортивно-оздоровчих таборів. Тут щорічно проводять свою відпустку понад 45 тис. радянських людей і зарубіжних туристів. Діють також 20 піонерських таборів.

У місті налічується 46, а на території Великої Алушти — 82 курортні заклади — санаторії, пансіонати, будинки відпочинку, студентські та піонерські табори. Кількість відпочиваючих у здравницях міста за роки восьмої п'ятирічки становила 1075 тис. чоловік.

За успіхи, досягнуті у виконанні завдань восьмої п'ятирічки, ордена Жовтневої Революції удостоєно почесного громадянина Алушти бригадира комплексної

Клуб-їдальня санаторію «Робітничий куточок». Алушта, 1968 р.

У Приморському парку. Алушта, 1969 р.

бригади будівельного управління-37 І. Ф. Хайленка, орденом Трудового Червоного Прапора нагороджено 7 чоловік, орденом «Знак Пошани» — 17, медалями «За трудову доблесть» і «За трудову відзнаку» — 22 чоловіка. 1660 алуштинців нагороджено ювілейною медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна».

Самовіддано трудяться алуштинці над виконанням планів дев'ятої п'ятирічки. 1972 року підприємства міста випустили промислової продукції на 17 млн. крб. У 1971 році здано в експлуатацію фабрику іграшок і сувенірів. 1972 року вона ввійшла у виробниче об'єднання «Таврія», яке охоплює чотири підприємства трьох міст — Ялти, Алушти і Севастополя. Фабрика устаткована найновішою технікою, одержаною з РРФСР, Білорусії, Грузії, Одеси, Києва, а також з НДР і Польської Народної Республіки. Це дало змогу вже в 1972 році випустити продукції на 1360 тис. крб., а в першій половині 1973 року — на 1058 тис. крб. Почалася реконструкція молокозаводу, хлібокомбінату, харчокомбінату. Перевиконали план транспортники міста. Колектив будівельників будівельно-монтажного управління-630 споруджує Ізобільненське водосховище. Воно даватиме Алушті щодоби по 30 тис. куб. літрів води, відкриє перспективи бурхливого розвитку міста-курорту. Намічено строк його здачі — 1980 рік. Будівельники цього управління багато будують і в місті. Вони спорудили 660 метрів берегоукріплювальної смуги і штучних пляжів, бетонне приміщення холодильника-овочесховища місткістю 2 тис. тонн. Добре працювали і трудівники радгоспу. 1971 року члени бригади В. В. Руднєвої зібрали по 145,3 цнт фруктів з га (план 78 цнт). У 1972 році число місць у здравницях міста збільшилося ще на 622. Кількість відпочиваючих становила понад 250 тис. чоловік.

Під керівництвом міської партійної організації і Ради депутатів трудящих розгорнувся рух за перетворення Алушти в місто високопродуктивної праці, високої культури і зразкового громадського порядку. Трудівники 100 підприємств, здравниць, будівельних організацій включилися в змагання за звання колективів, бригад та ударників комуністичної праці. 1971 року цього звання домоглися 50 виробничих бригад і колективи двох санаторіїв. На підприємствах трудяться понад тисячу ударників комуністичної праці. У соціалістичному змаганні, що розгорнулося на честь 50-річчя утворення СРСР, першість завоювали колектив будівельно-монтажного управління-630 тресту «Укргідроспецбуд», трудівники винорадгоспу «Алушта» і санаторію «Робітничий куточок». Звання кращої за професією домоглася комплексна бригада будівельно-монтажного управління-630, якою керує О. П. Сеньковський. Звання кращого токаря удостоєно П. А. Шлапака та ін. До «Золотої книги» Кримської області занесено колективи тролейбусного парку та санаторію Міністерства оборони СРСР. На обласну Дошку пошани — колективи пансіонату «Алушта» і Курортторгу.

Рік у рік зростає й впорядковується місто. З 1961 року поряд з меблевою фабрикою виріс житловий масив п'ятиповерхових будинків. З 1966 по 1970 рік зведено 184 будинки, в т. ч. 65 об'єктів санаторно-курортного призначення, школи в Алушті, селищі Фрунзенському і в селі Рибачому, 7 дитячих садків, 5 клубів, лікарню, 23 магазини, 22 їдальні й кафе, кілька об'єктів побутового і комунального обслуговування. 1972 року споруджено 9 будинків, у т. ч. будинок побуту, гуртожиток, 5 магазинів тощо. У 1967 році реконструйовано набережну. Її прикрашає білокам'яна ротонда й алея з ленкоранської акації, кедрів і кленів. На колишніх

Морський порт у Ялті. 1972 р.

«Ластівчине гніздо». 1972 р.

Пам'ятник О. М. Горькому в Ялті. 1971 р.

Пам'ятник Лесі Українці в Ялті. 1971 р.

У меморіальному музеї письменника С. М. Сергєєва-Ценського в Алушті. 1971 р.

Вклейка надрукована на
Книжковій фабриці «Комуніст»

пустирях розбиті сквери і квітники. Об'їзна дорога, проведена в 1961 році, вивільнила Алушту від численного потоку машин. На березі моря впорядковано лікувальні пляжі. 1957 року розширено Приморський парк у місці, де встановлено пам'ятник комісарам Республіки Тавріди. Розплановані тераси, споруджені фонтани. Майже всі міські вулиці заасфальтовано, освітлено околиці міста. 1970 року, до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, в місті з'явилася нова центральна площа. Її прикрашає універмаг «Алушта», тут буде споруджено Будинок Рад. У 1972 році реконструйовано центральну магістраль — вулицю ім. Леніна; значно розширено її проїзну частину, прокладено красиві плиткові тротуари.

Великою трудовою перемогою робітничих колективів Дорожного ремонтно-будівельного управління-47, Будівельного управління-37 та —78 інших було закінчення будівництва і пуск у переддень 42-ї річниці Великого Жовтня першої в країні гірської тролейбусної траси Сімферополь — Алушта. Згодом її продовжено до Ялти. Алуштинський тролейбусний парк налічує 55 машин, що курсують за восьми маршрутами. Збільшила перевезення пасажирів автостанція, нове приміщення якої з скла і бетону споруджено в 1962 році. Автобуси курсують на п'яти міських, десяти приміських і шести міжміських маршрутах. Від морського пасажирського причалу теплоходи і катери, а в розпал курортного сезону — швидкохідні судна на підводних крилах типу «Ракета», «Стріла» відчалюють до Севастополя, Судака, Гурзуфа, Ялти, Сімеїза та ін. пунктів узбережжя.

Міськком партії і міськрада велику увагу приділяють дальшому розвиткові торгівлі та громадського харчування. У восьмій п'ятирічці товарооборот мережі торговельних підприємств становив 140,5 млн. крб. У 1973 році в місті діяло 86 підприємств громадського харчування, 75 магазинів і павільйонів. 15 840 алуштинців є вкладниками ощадної каси, сума їх вкладів становить 10,3 млн. карбованців.

Міська лікарня на 250 ліжок і поліклініка обладнані сучасною медичною апаратурою. В Алушті є також диспансер з стаціонаром і пункт охорони здоров'я. У них трудяться 101 лікар, 255 медсестер і фельдшерів, а разом з тими, що працюють у здравницях — 251 лікар і 650 медпрацівників з середньою освітою. Звання заслуженого лікаря УРСР присвоєно головному лікарю санаторію «30 років Жовтня» О. М. Ушаковій, начальнику Алуштинського санаторію Міністерства оборони СРСР О. П. Рамішвілі та завідуючій онкологічним кабінетом міської поліклініки З. І. Кестер. О. М. Ушакова, З. І. Кестер та старша медсестра П. П. Зубова — почесні громадянки міста. У 8 дитячих садках і дошкільних закладах міста виховуються 1300 дітей. 1972 року став до ладу новий дитячий комбінат на 280 місць. У 1957 році споруджено добре устаткований стадіон «Спартак», є дитячо-юнацька спортивна школа.

В Алушті — 2 середні загальноосвітні школи на 2685 дітей, де працюють 143 вчителі. Школа № 2, яку відкрито 1 вересня 1970 року,— це цілий навчальний комплекс. Крім п'ятиповерхового навчального корпусу, тут збудовано окремі приміщення великого спортивного й актового залів, їдальні й кухні, душеві, роздягальні. В цій школі — 72 вчителі і 1365 учнів. У школі робітничої молоді навчається 160 чоловік, працює 8 учителів. Крім того, в місті є дитяча музична школа, торговельно-кулінарне училище, палац піонерів, станція юних техніків і станція юних натуралістів. За досягнуті успіхи в розвитку народної освіти 11 учителів міста удостоєні урядових нагород, 2 — заслужені вчителі Української та Білоруської РСР, 72 нагороджені значком «Відмінник народної освіти». 1952 року в Алушті засновано Кримську

У дитячому садку «Золотий ключик». Алушта, 1968 р.

 15 3-360

гірсько-лісову станцію Всесоюзного науково-дослідного інституту лісового господарства.

Велику культурно-освітню роботу проводять будинок культури з залом на 200 місць, клуб будівельників. Є 3 широкоекранні й широкоформатний кінотеатри, 19 кіноустановок, курортний зал, 35 бібліотек з книжковим фондом понад 170 тис. примірників. Широку популярність завоював колектив художньої самодіяльності клубу будівельників. Аматорський театр санаторію Міністерства оборони СРСР удостоєний звання народного театру. З 1970 року працює бюро подорожей та екскурсій. У 1972 році воно обслужило більш як 11,5 тис. екскурсійних груп (понад 300 тис. чоловік). У міському відділені товариства «Знання», створеному в 1947 році,— 596 лекторів. Велику роль у збереженні рослинного і тваринного світу відіграє Кримське заповідно-мисливське господарство, правління якого міститься в Алушті. При ньому є музей природи гірського Криму.

Партійні та комсомольські організації приділяють багато уваги патріотичному вихованню трудящих.

З 1966 року в Алушті діє міське відділення Українського товариства охорони пам'ятників історії й культури, яке налічує 4545 чоловік, об'єднаних у 36 первинних організаціях. На вулиці Леніна 9 травня 1968 року відкрито монументальний пам'ятник борцям за Радянську владу, що загинули в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Образи героїв відтворені в кольорових мозаїчних панно. На пам'ятнику напис: «Мужності борців, що полягли в боротьбі за Радянську владу». На пам'ять про уродженця Алушти льотчика М. Г. Саранчева, якому в 1940 році за героїзм, виявлений у боротьбі з білофіннами, присвоєно звання Героя Радянського Союзу, на вулиці, названій ім'ям героя, зведено стелу з діабазу. За пропозицією трудящих М. Г. Саранчева з 1971 року зараховано почесним робітникомвиноградарем винорадгоспу «Алушта», його заробітну плату перераховують у фонд миру. На одному з корпусів санаторію «Робітничий куточок» встановлено меморіальну дошку на честь партизана-розвідника М. Я. Глазкрицького. В Алушті є вулиця Партизанська, вулиці, названі іменами партизанів М. Я. Горбачової, повішеної фашистами 24 листопада 1941 року, Н. К. Сніжкової, С. Г. Пуцатова, І. В. Крапивного — уродженця Алушти, командира 10-го партизанського загону. Колишню Генуезьку вулицю перейменовано на честь визволення міста від фашистських загарбників на вулицю ім. 15 квітня. За великі заслуги перед Радянською Батьківщиною і героїзм, проявлені в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн, за самовіддану працю 81 алуштинця удостоєно урядових нагород, серед них старих більшовиків К. Ф. Мінаєва, Ф. Ф. Бистрольотова, Г. Г. Кулешова нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки.

22 квітня 1970 року, в день 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, біля нового будинку середньої школи № 2 в районі Судацького шосе відкрито пам'ятник вождю. У зв'язку з 30-річчям з дня смерті О. М. Горького великому пролетарському письменнику в Приморському парку встановлено пам'ятник. 1962 року в будинку С. М. Сергєєва-Ценського створено літературно-меморіальний музей. Алуштинці пишаються своїм земляком, який за видатні заслуги в розвиткові вітчизняної літератури був обраний дійсним членом Академії наук СРСР, нагороджений орденом Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора та багатьма медалями. 23 квітня 1966 року в парку пансіонату «Слава» (нині санаторій), йому відкрито пам'ятник, виконаний за проек-

На футбольному полі республіканської навчально-спортивної бази ДСТ «Спартак». Алушта, 1969 р.

том народного художника СРСР, академіка М. В. Томського. Велику виховну роботу проводить філіал Кримського краєзнавчого музею, відкритого в квітні 1971 року на базі народного історико-революційного музею, що виник у 1966 році. Учасники Великої Вітчизняної війни і партизанського руху в Криму часто виступають у колективах трудящих і перед школярами. З молоддю, учнями часто зустрічається також ветеран партії, боєць революції, колишній червоноармієць Таманської армії І. О. Кривоконь (нині він мешкає в Алушті). У місті живуть також Герої Соціалістичної Праці В. М. Кононенко і Н. О. Тихонова, Герої Радянського Союзу С. П. Бедненко і В. З. Строков, кавалери двох орденів Леніна — П. А. Лаврентьєва і М. В. Тушавіна, 35 кавалерів ордена Леніна.

За восьму п'ятирічку на Алуштинському курорті відпочивало 7751 чоловік, більш ніж з 50 країн світу, а з фінським містом Янекоскі встановлено постійний дружній зв'язок. Лише 1972 року в Алушті провели свої відпустки 1985 трудящих з 65 країн світу. Багато жителів Алушти — добровільні вкладники в Радянський фонд миру. Близько 300 чоловік ввійшло до ініціативних груп, створених на підприємствах, у здравницях, при будинкоуправліннях. Понад 260 тис. крб. внесли трудящі Алушти відтоді, як діє в місті комісія сприяння Радянському фондові миру. Їх високий ентузіазм відзначено почесними грамотами, медалями.

Про активну участь трудящих у громадсько-політичному житті свідчить зростання рядів партійної і громадських організацій. На початок липня 1973 року на підприємствах, будовах, в організаціях та установах міста налічувалося 2525 комуністів, об'єднаних у 118 первинних організаціях. У 91 комсомольській організації було понад 3,2 тис. комсомольців.

До складу міської Ради депутатів трудящих у 1973 році обрано 144 депутати. При міськвиконкомі працюють 11 постійних комісій. На сесіях, засіданнях виконкому міськради розглядаються важливі питання розвитку міста-курорту. Лише на благоустрій міста міськрада в 1973 році виділила 515 тис. крб., територіальна Рада — 70 тис. крб. Асигнування на охорону здоров'я, народну освіту й культуру становлять 3,2 млн. крб. Передбачена побудова нових спальних корпусів, клубів, їдалень і плавальних басейнів у будинках відпочинку «Північна Двіна», «Юність», «Укоопспілка», в пансіонаті «Кристал». У дев'ятій п'ятирічці буде споруджено санаторій «Мигдалевий гай» на тисячу місць. Намічено зведення будинку побуту на 120 робочих місць у «Робітничому куточку», будинку культури на 800 місць. На дальше укріплення узбережжя виділено 5,5 млн. крб. Розгорнуто будівництво нового житлового масиву на місці нинішньої Іллічівки. Багато зробив для міста В. І. Хромих, що протягом 20 років працював на громадських засадах заступником голови міськвиконкому Алуштинської Ради. Його іменем названо одну з вулиць.

Партійна організація міста, міська Рада, всі трудящі спрямовують свої зусилля на те, щоб перетворити Алушту на кращий курорт країни, на місто високопродуктивної праці, високої культури і зразкового громадського порядку.

Є. Г. БОЛЬШАКОВ, Л. І. ВОЛОШИНОВ, Г. С. ПЕРЕПЕЛИЦЯ

МАЛОРІ́ЧЕНСЬКЕ

Малоріченське — село, центр сільської Ради. Розташоване на Південному березі Криму, в долині гірської річки Кучук-Узені (Мала Річка), яка впадає в Чорне море. Відстань до Алушти — 25 км. Через село проходить автошлях Алушта — Феодосія. Населення — 968 чоловік. Малоріченській сільській Раді підпорядковані села Генеральське, Рибаче та Сонячногірське.

Територія нинішнього Малоріченського і прилеглих до нього сіл була заселена ще в добу неоліту. Про це свідчать численні знахідки кремінних знарядь. На околиці Сонячногірського зберігся могильник таврів. У IX—X ст. на ці землі

прийшли вихідці з Візантії. Вони й заснували тут перші поселення. Спочатку село мало грецьку назву — Мікропотамос (в перекладі — Мала Річка)[1], пізніше — Кучук-Узень. На околицях і поблизу сіл Генеральського і Сонячногірського до нашого часу уціліли залишки 5 середньовічних поселень, замку, монастиря й могильника.

У XIII ст., коли Крим захопили монголо-татари, місцеві жителі сплачували їм данину. В XIV ст. село опинилося під владою генуезців, а після загарбання півострова турками, протягом трьох століть (з 1475 по 1774 рік) воно входило до коронних володінь турецького султана[2].

Після того, як Крим став незалежним від Туреччини, кримський хан віддав Кучук-Узень разом з іншими 18 селами на відкуп своїм близьким. Це ще більше погіршило становище жителів. Крім ханських податків, вони повинні були сплачувати побори ще й відкупникам[3]. 1779 року значна частина християн переселилася в Приазов'я і на Дон. На той час у селі було 11, а на початку XIX ст.— 27 дворів, де проживало 106 чоловік[4]. У середині XIX ст. власником земель, розташованих у долині річки Кучук-Узені, став поміщик Княжевич. У селі тоді налічувалося 43 двори і 268 жителів. Наприкінці XIX ст. поміщику належало понад 2 тис. десятин землі, а селяни (645 чоловік, 98 дворів) мали 97 десятин[5]. У 50—60 роках XIX ст. землевласник з допомогою Російського товариства пароплавства й торгівлі встановив широкі зв'язки з ринками країни. Великі прибутки давали йому виноградники, щорічно з винограду вироблялося понад 7 тис. відер вина.

З розвитком капіталістичних відносин у селі поглиблювалася класова диференціація. На початку XX ст. з 118 селянських дворів 17 господарств були безземельними, 52 — не мали робочої, а 36 — ніякої худоби[6]. Бідняки наймитували в поміщиків і куркулів, їх визискували крамарі й комісіонери, в яких селянам доводилося брати на кабальних умовах кредит у рахунок нового врожаю. Сільські багатії прибрали до своїх рук розкладку податків.

Класові суперечності на селі особливо загострилися в період першої російської революції. На початку 1906 року селяни Кучук-Узені прийшли в маєток поміщика, щоб умовити управителя здати в оренду землю на прийнятних для них умовах. Коли управитель відмовив селянам, вони самовільно переорали панські землі[7].

Хоч Кучук-Узень була центром волості, вона лишалася глухим селом Ялтинського повіту. З Алуштою його зв'язувала така вузька дорога, що по ній могли проїхати лише татарські мажари (гарби). У 1899 році на всю Кучук-Узенську лікарську дільницю, куди входило 5 сіл, був лише один лікар. Тільки перед Великою Жовтневою соціалістичною революцією в селі відкрилася земська лікарня на 9 ліжок, в якій працювали три лікарі і фельдшер. Цей медичний заклад обслуговував понад 7 тис. чоловік[8]. З 1895 року в селі відкрилася земська школа. В 1901 році в ній навчалося 48 дітей, але закінчили школу всього троє[9].

Лихоліття першої світової війни не минуло й загублену в горах Кучук-Узень. Десять чоловіків повернулися з війни інвалідами. 1915 року тут налічувалося 82 безземельні господарства (42 проц. від загальної кількості дворів)[10].

---

[1] П. Сумароков. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду, ч. 2. СПб., 1895, стор. 212, 213.

[2] П. И. Кеппен. Крымский сборник, стор. 75.

[3] Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 22. Симферополь, 1890, стор. 108.

[4] Ф. Лашков. Исторический очерк крымско-татарского землевладения, стор. 246.

[5] Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1899 год. Симферополь, 1899, стор. 142, 143.

[6] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 8. Ялтинский уезд, стор. 77.

[7] Газ. «Вестник Таврического земства», 4 января 1906 г.

[8] Обзор состояния земской медицины и деятельность земско-медицинских организаций Таврической губернии за 1914 г. Симферополь, 1916, стор. 56, 57.

[9] Статистические сведения по начальному образованию в Таврической губернии. Симферополь, 1903, стор. 36, 37; Сведения об учебных заведениях и именной список начальных училищ Таврической дирекции народных училищ. Симферополь, 1902, стор. 34.

[10] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 8. Ялтинский уезд, стор. 77.

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила широкі можливості для докорінного поліпшення життя трудового населення. В січні 1918 року в Кучук-Узені було встановлено Радянську владу. Волосна Рада робітничих і поселянських депутатів негайно взялася за вирішення земельного питання. Бідноті вона допомогла продовольством[1].

Але ці перші заходи Радянської влади були перервані вторгненням у Крим німецьких військ. Кайзерівцям всіляко сприяли колишні царські офіцери і татарські буржуазні націоналісти. Вони закатували й розстріляли десятки трудящих — росіян, греків та представників інших національностей. Після вигнання німецьких окупантів у листопаді 1918 року владу в Криму захопили білогвардійці, які спиралися на допомогу військ англо-французьких інтервентів. В квітні 1919 року село визволила Червона Армія, а в червні Кучук-Узень опинилася під владою денікінців, з квітня 1920 року — врангелівців. Білогвардійці відновили старі порядки, запровадили режим терору й насильства. Головною фігурою в селі знову став поміщик Княжевич. У волосному земстві лише він та ще кілька місцевих куркулів мали право голосу[2]. Врангелівці, як і денікінці, забирали у жителів продукти, худобу, фураж, одяг. У відповідь на безчинства білогвардійців населення піднімалося на боротьбу за відновлення Радянської влади. Трудящі з радістю зустріли партизанів, які 3 вересня 1920 року вчинили напад на місцевий гарнізон білих й заарештували пристава і стражників. Після мітингу партизани, взявши з собою захоплені у врангелівців трофеї (25 гвинтівок, 2 тис. патронів і 15 полонених), пішли далі по тилах ворога[3]. 24 вересня партизани раптовим ударом знову витіснили білогвардійців з села.

12 листопада 1920 року частини Червоної Армії, підтримані партизанами, визволили від білогвардійців всі села Кучук-Узенської волості. В селі був створений волосний революційний комітет. У січні 1921 року в Кучук-Узені виник партосередок. Його секретарем з липня того ж року був Ф. С. Кулявін. Ревком, а з червня 1921 року Рада робітничих і поселянських депутатів спільно з партосередком села докладали всіх зусиль для ліквідації куркульського бандитизму. Націоналісти, куркулі ховалися у горах і звідти систематично чинили наскоки на село. Бандити по-звірячому розправлялися з бідняками-активістами, катували їх, а потім закопували живими в землю чи, обливши гасом, спалювали. Так вони замучили бідняка Османа Пашу Умера, робітника А. Боровича, не жаліли ні жінок, ні дітей[4]. Окремі націоналісти проникли в комісію боротьби з бандитизмом, створену ще ревкомом, і чинили антинародні дії[5]. На допомогу жителям села для боротьби з бандитами прибув бойовий загін. 1922 року бандитизм було ліквідовано.

Для селянської бідноти найважливішим залишалося питання про землю. Ще взимку 1921 року земельний відділ Кримревкому прийняв рішення про передачу біднякам і середнякам села Кучук-Узені 2 тис. десятин колишньої поміщицької землі. У серпні постановою Першого з'їзду Рад Ялтинського повіту для Кучук-Узенської волості були визначені норми земельного наділу на селянський двір — 30 десятин орної землі, 1,3 десятини садів, 1,4 десятини виноградників[6]. Однак через помилки, допущені земельними органами Кримської АРСР, бідняки і середняки одержали землю лише на один сільськогосподарський сезон, причому наділ бідняків дорівнював пересічно 46,6 проц. норми, середняків — 90 проц. За їх рахунок нажилися куркулі, одержавши 161,7 проц. норми[7], до того ж багатії прибрали до рук кращі

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-1602, оп. 1, спр. 1, арк. 20; спр. 3, арк. 6, 7.
[2] Л И Ремпель. Повстанцы в Крыму. Симферополь, 1927, стор 51.
[3] Революция в Крыму, № 2(4). Симферополь, 1924, стор 36, 40; Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 279.
[4] Кримський облпартархів, ф. 15, оп. 1, спр. 111, арк. 1, 2; ф. 83, оп. 83, спр. 85, арк. 35, 36.
[5] Кримський облдержархів, ф. Р-2058, оп. 4, спр. 1587, арк. 1—6.
[6] Кримський облпартархів, ф. 86, оп. 1, спр. 34, арк. 5.
[7] Кримський облдержархів, ф. Р-2058, оп. 4, спр. 1796, арк. 60.

землі, а бідноті й середнякам дісталися занедбані ділянки. В 20-і роки куркулі складали 14,6 проц. жителів села. Їм належали більша частина виноградників, садів, тютюнові плантації. В їхніх руках була майже половина крамниць. Окремим глитаям вдалося пролізти до радянських органів влади[1].

Труднощі відбудовного періоду в селі посилювалися голодом, що настав унаслідок неврожаю 1921 року. Пережити його селянам-біднякам допоміг комітет взаємодопомоги, створений за ініціативою партосередку в грудні 1921 року. Комітет заорендував у Кучук-Узенського земельного товариства 500 десятин землі, яку його члени почали обробляти гуртом. У лютому 1922 року для голодуючих і безпритульних дітей відкрили харчувальний пункт на 30 місць[2].

Місцеві куркулі й заможні господарі, використовуючи тяжке становище своїх односельців, дедалі більше збагачувалися: за один пуд борошна вони купували житло й земельну ділянку бідняка[3]. Подібних кабальних угод у голодний 1922 рік укладалося в селі немало. З середини 1923 року бідняки почали звертатися до сільської Ради з проханням допомогти розірвати угоди, але куркульські елементи, які пролізли до органів влади, перешкоджали цьому.

Комуністи Кучук-Узені, керуючись ленінськими вказівками про соціалістичну перебудову села, розгортали широку агітацію серед трудового селянства за кооперативний шлях господарювання[4]. Ще наприкінці 1921 року в селі засновано споживчу кооперацію і сільськогосподарське кредитне товариство, однак у них значний вплив мали заможні хазяї. Біднота створювала самостійні об'єднання. Так, у селі працювали комітет взаємодопомоги (1924 року в його керівному ядрі налічувалося три кандидати в члени партії і один комсомолець) і трудова землеробська артіль «Спілка наймитів», яка об'єднала 15 чоловік. Кучук-Узенське сільськогосподарське кредитне товариство допомогло артілі придбати реманент[5]. Восени 1925 року партійний і комсомольський (створений ще в 1922 році) осередки разом з сільрадою провели День урожаю. Було влаштовано виставку кращих сортів винограду, фруктів, тютюну.

Медичну допомогу населення одержувало з 1921 року в сільській лікарні й амбулаторії при ній. Для капітального ремонту лікарні держава асигнувала кошти. Восени того ж року в селі почала працювати початкова школа, наступного року — неповна середня. Через рік всі діти до п'ятнадцятирічного віку ходили до школи. 1924 року сільрада відкрила хату-читальню, при якій з березня наступного року діяли курси лікнепу. Невдовзі всі члени артілі «Спілка наймитів» навчилися грамоти. 1925 року в селі організовано школу селянської молоді, де учнів знайомили з методами ведення виноградарства, садівництва і тютюнництва[6].

Жителі села активно залучалися до громадського життя. Щорічно відзначалися пролетарські свята: Перше травня, річниця Великого Жовтня, День Червоної Армії. 1924 року на мітинг, присвячений 7-м роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції, зібралося 500 жителів Кучук-Узені і навколишніх сіл. Селяни обіцяли неухильно виконувати всі заповіти Ілліча[7]. В 1924 році при сільраді було відкрито жінвідділ у складі двадцяти делегаток. Наступного року вони створили жіночий клуб, члени якого навчалися на курсах лікнепу. 1926 року в селі відкрився дитячий майданчик[8]. З ініціативи комуністів і комсомольців 1923 року сільська Рада взяла шефство над прикордонним постом — прикордонникам посилали фрукти, овочі, продукти.

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 882, арк. 31.

[2] Кримський облдержархів, ф. Р-1630, оп. 1, спр. 1, арк. 1; ф. Р-3408, оп. 1, спр. 3, арк. 42; спр. 59, арк. 4, 5.

[3] Там же, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 2, арк. 110.

[4] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 2, спр. 2131, арк. 7; оп. 3, спр. 2554, арк. 7.

[5] Кримський облдержархів, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 44, арк. 28, 30; спр. 61, арк. 24, 25.

[6] Там же, спр. 114, арк. 38, 71.

[7] Там же, спр. 32, арк. 17.

[8] Там же, спр. 58, арк. 23—25; спр. 114, арк. 32, 49.

Під час землетрусу в Криму 1927 року в Кучук-Узені було пошкоджено чимало будинків, у т. ч. приміщення лікарні, школи, сільради. Залишилися без притулку 15 родин. Для подання допомоги потерпілим Радянська держава виділила понад тисячу крб. і будівельних матеріалів на суму 1520 карбованців[1].

З 1927 року почалося внутрішньоселищне землевпорядкування, в результаті якого бідняцькі наділи трохи збільшилися, але ще не досягли норми. Вони становили 67,21 проц., у середняків — 86,01 проц., а в куркулів «норма залишення» все ж була перевищена до 124,22 процента.

Після ліквідації злочинної групи ворогів народу Велі Ібрагімова та її прибічників на місцях, у селі більш послідовно почали проводити земельну реформу, посилився наступ на куркульство. І хоч куркулі Кучук-Узені погрожували розправою біднякам, якщо ті візьмуть землю, група бідняків-активістів сільської Ради викрила їх дії[2].

У 1927 році 38 бідняцьких господарств Кучук-Узені (152 їдці) об'єдналися в товариство спільного обробітку землі ім. М. Субхі. Через рік ТСОЗ було відзначено як показове господарство з високим рівнем сільськогосподарських робіт, а в жовтні 1928 року реорганізовано в сільськогосподарську артіль. Наступного року артіль злилася з новоутвореним колгоспом ім. Леніна, в якому об'єдналося 245 бідняцьких і середняцьких господарств, або 73 проц. усіх господарств села. У Кучук-Узені на той час налічувалося 334 господарства і 1458 чоловік[3]. Колгосп мав 57,4 десятини виноградників, 115 десятин садів, 74,5 десятини тютюнових плантацій, 6 десятин городів. У нього було 19 голів великої рогатої худоби, 112 овець, 11 коней, 30 плугів[4].

Куркулі вели запеклу агітацію проти колективізації, залякували бідняків і середняків, поширюючи брехливі чутки, що в них заберуть худобу, майно. Повіривши цьому, селяни за один тиждень зарізали 5 тис. овець і багато корів[5]. Через своїх підголосків куркулі намагалися запровадити високий пайовий вступний внесок для бідняків (150 крб.), який загальмував би вступ до колгоспу. З допомогою робітників, що прибули в 1929 році до Кучук-Узені з Сімферополя і Севастополя, селянам удалося відхилити куркульську пропозицію. 33 куркульські сім'ї вислали за межі села.

В березні 1930 року відбулися перевибори Кучук-Узенської сільради. У виборах взяли участь 74,7 проц. виборців або 508 чоловік (право голосу мали 680). До складу сільради вони обрали 14 чоловік, серед них 7 бідняків, 5 середняків; одного члена ВКП(б) і двох комсомольців[6]. Правління колгоспу створило ініціативну групу, яка сприяла залученню селян до артілі, організувало допомогу одноосібним селянським господарствам. Починаючи з весни 1931 року, в сільгоспартілі створюються бригади і ланки; замість розподілу доходів за кількістю їдців запроваджено соціалістичний принцип розподілу — за працею[7].

У зміцненні колективного господарства велику допомогу подала держава. 1933 року колгосп одержав довгострокові позики для будівництва тютюнового сараю, водосховища, водоводу, для укріплення берегів гірської річки, 73 бідняцьким господарствам було виділено велику рогату худобу[8].

Однак куркулі продовжували й далі підривати колективне господарство. Вони саботували агротехнічні заходи, вдавалися до терористичних актів проти сільських активістів, організовували провокації і підкупи, щоб дискредитувати кращих кол-

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 177, арк. 26, 27, 45.
[2] Там же, ф. Р-2058, оп. 4, спр. 1587, арк. 1—6.
[3] Там же, ф. Р-663, оп. 2, спр. 546, арк. 71; Предварительные итоги Всесоюзной переписи населения по Крымской АССР. Симферополь, 1927, стор. 50, 51.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-2058, оп. 4, спр. 1796, арк. 46, 47.
[5] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 882, арк. 31; ф. 15, оп. 1, спр. 111, арк. 1.
[6] Кримський облдержархів, ф. Р-2058, оп. 4, спр. 1796, арк. 61, 63.
[7] Кримський облпартархів, ф. 15, оп. 1, спр. 188, арк. 4, 5; ф. 86, оп. 1, спр. 2, арк. 55.
[8] Там же, ф. 86, оп. 1, спр. 39, арк. 53.

госпників; залякували населення, розкрадали колгоспне добро. Вороги були остаточно викриті і знешкоджені влітку 1935 року. Велику допомогу місцевим комуністам у цьому подав політвідділ, створений при Алуштинській МТС. Як стало відомо на слідстві, дії куркулів у Кучук-Узені спрямовувалися контрреволюційною групою татарських буржуазних націоналістів[1]. На загальних зборах в серпні 1935 року колгоспники гаряче підтримали ліквідацію контрреволюційної групи.

1936 року в урочистій обстановці артілі вручено державний акт на вічне користування землею. Трудівники села на всій площі садів і виноградників внесли органічні й мінеральні добрива. Разом з правлінням колгоспу сільські комуністи (парторганізація в 1936 році об'єднувала 8 чоловік) вжили заходів щодо організаційно-господарського зміцнення колгоспу. За кожною бригадою було закріплено ділянки землі, а за рахунок скорочення адміністративного апарату вивільнено додаткову робочу силу. Для колгоспного активу організували гурток агрономічних знань. Опорою комуністів у всій їх роботі виступала комсомольська організація, в якій тоді налічувався 21 член ВЛКСМ[2].

Вже 1936 року прибутки колгоспу ім. Леніна становили понад 1 млн. крб. і порівняно з 1935 роком збільшилися в п'ять разів.

Напередодні Великої Вітчизняної війни посівна площа колгоспу досягла 198 га, з них 65 га займали сади, 56 — виноградники, 7 — овочі, 7 — тютюнові плантації. На тваринницькій фермі було 45 коней, 25 голів великої рогатої худоби та близько 2 тис. овець і кіз[3]. 1937 року артіль придбала автомашину, електродвигун для освітлення громадських приміщень. У колгоспі було створено невелике промислове підприємство, де за сезон перероблялося 300—400 тонн винограду. 1940 року закладено винозавод.

Дедалі ширше розгорталося соціалістичне змагання. 1940 року 104 трудівники були стахановцями і 26 — ударниками. З одного гектара вони збирали по 90 цнт винограду, 70—90 цнт фруктів. 8 колгоспників стали учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки[4]. Наприкінці другої п'ятирічки оплата трудодня в колгоспі досягла 5 крб. 20 коп., перевищивши в кілька разів загальнорайонний показник[5].

За переписом 1939 року, в Кучук-Узені проживало 1335 чоловік, з них 674 чоловіка і 661 жінка; доросле населення становило 715 чоловік. У селі було поштове відділення, лікарня з амбулаторією, дитячі ясла і майданчик. Наприкінці другої п'ятирічки ліквідовано неписьменність серед дорослого населення, в т. ч. і серед жінок. З 1934 року працювала неповна середня школа, яка в 1939 році стала середньою. У 1940/41 навчальному році школу відвідувало 411 школярів, їх навчали 15 учителів, був інтернат.

Сільські активісти проводили велику політико-масову роботу серед населення — міжнародні огляди, бесіди про Статут сільгоспартілі, про комсомол, організовували концерти самодіяльності.

Сільська Рада, партосередок і правління колгоспу багато уваги приділяли залученню жінок до громадського життя. Дуже важливою подією в житті села були вибори до Верховної Ради СРСР. 1937 року всі 685 виборців взяли участь у виборах, абсолютна більшість їх віддала свої голоси за кандидатів блоку комуністів і безпартійних[6].

Мирне життя трудівників села було перерване підступним нападом фашистської Німеччини на нашу країну. Значна частина кучук-узенців пішла на фронт. 1941 року колгоспники, що залишилися в селі, зібрали й здали державі врожай.

[1] Кримський облпартархів, ф. 15, оп. 1, спр. 111, арк. 5—7; ф. 86, оп. 1, спр. 39, додаток № 1, газ. «Красный Крым», 6 серпня 1935 р.
[2] Кримський облпартархів, ф. 86, оп. 1, спр. 65, арк. 75; спр. 70, арк. 28, 130, 170.
[3] Там же, спр. 119, арк. 16.
[4] Там же, спр. 130, арк. 165, 166, 170.
[5] Там же, спр. 29, арк. 29, 30, 101; спр. 73, арк. 340.
[6] Там же, спр. 73, арк. 358; спр. 75, арк. 3, 75, 107.

5 листопада 1941 року село окупували фашисти. Слідом за гітлерівцями сюди повернулися куркулі, запеклі націоналісти, засуджені в 1935 році за контрреволюційні дії. Із числа цих зрадників, що давно затаїли злобу на Радянську владу, був сформований т. зв. загін самооборони. При сприянні націоналістів окупанти нещадно грабували населення, вчинили розправу над колгоспним агрономом Сахном, сільськими активістами братами Караєвими та ін. Ні терор, ні звірства не зломили волі радянських патріотів у боротьбі проти загарбників та їх поплічників. Дехто з жителів села налагодив зв'язок з Алуштинським партизанським загоном і допомагав йому. Головний лікар Кучук-Узенської лікарні Ю. О. Попова з допомогою медсестер вилікувала і врятувала 13 поранених радянських воїнів. Коли виникла загроза арешту, Ю. О. Попова з кількома товаришами пішла в ліс, де стала партизанським лікарем[1]. Після визволення Криму вона працювала в сільській лікарні.

15 квітня 1944 року частини Червоної Армії визволили село від окупантів. Відбудову зруйнованого фашистами господарства очолили сільська Рада і парторганізація колгоспу ім. Леніна, створена в жовтні 1944 року з 5 комуністів. Гітлерівці завдали великих збитків колгоспному господарству. Сільськогосподарську техніку вони вивезли або знищили. Від колгоспної череди залишилося 5 коней, 6 корів, 4 телят, 70 голів дрібної рогатої худоби. Окупанти висадили в повітря колгоспний винозавод[2]. Труднощі посилювалися тим, що в колгоспі не вистачало агрономів, будівельників, мотористів та ін. спеціалістів. Восени 1944 року в село прибули перші переселенці з Воронезької області, Краснодарського краю. Держава виділила їм земельні ділянки і позику для спорудження будинків, допомогла продовольством і звільнила від податків. Були укомплектовані бригади і ланки; створено також комсомольсько-молодіжні ланки[3]. Значну допомогу колгоспові подавали шефи з алуштинського санаторію «Червоне Криворіжжя», зокрема вони виділяли автомашини для перевезення вантажів. Додаткові кошти, потрібні для відбудови господарства, колгосп одержав від бджільництва. 1946 року артіль вторгувала понад 100 тис. крб. Колгоспникам видали на трудодень по 8 крб. 40 коп. грішми[4].

Незабаром після визволення села від окупантів відкрився медичний пункт. У жовтні 1944 року розпочала роботу початкова школа. Заняття відбувалися в двох невеликих приміщеннях, тому що школа потребувала капітального ремонту (в роки окупації села в ній була солдатська казарма). У 1945/46 навчальному році вже працювала неповна середня школа, хата-читальня, з 1948 року — клуб, при якому діяли хоровий і драматичний гуртки, демонструвалися кінофільми.

За роки першої післявоєнної п'ятирічки трудящі Малоріченського (так з серпня 1945 року стала називатися Кучук-Узень) добилися значних успіхів у піднесенні економіки свого села. 1947 року в колгоспі зібрано високий для тих років урожай винограду — в середньому по 40 цнт з га. Державі здано понад план 20 тонн винограду і фруктів. Того ж року зведено електростанцію, тютюновий сарай, стайню і скотарник. 1948 року село радіофіковано й електрифіковано.

Восени 1950 року до артілі ім. Леніна приєднався колгосп сусіднього села Сонячногірського. У Малоріченському розмістилася центральна садиба новоутвореного господарства. Сюди знову почали прибувати переселенці. Їх забезпечували житлом і продуктами, фуражем для худоби. 1950 року, наприклад, колгосп спорудив для новоселів 12 будинків. Для обзаведення господарством переселенцям надавалися довгострокові грошові позички.

Правління і парторганізація колгоспу мобілізували трудящих на освоєння сільгоспугідь, піднесення врожайності виноградників, садів і особливо тютюнових план-

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 151, оп. 1, спр. 668, арк. 444.

[2] Там же, ф. 1492, оп. 1, спр. 2, арк. 1; Кримський облдержархів, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 5, арк. 17.

[3] Кримський облпартархів, ф. 1492, оп. 1, спр. 1, арк. 1а.

[4] Там же, ф. 1498, оп. 1, спр. 4, арк. 8; газ. «Ленинский путь», 22 жовтня 1947 р.

тацій. Вживалися заходи щодо зміцнення трудової дисципліни. 1954 року площі під виноградниками, садами і тютюновими плантаціями були значно розширені і становили 210 га. Підвищилася врожайність винограду[1]. 1956 року за вирощення високого врожаю винограду (71 цнт з га) колгосп став учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки[2]. Чимала заслуга в успіхах цього господарства належить тридцятитисячнику агроному Є. М. Курцману, якого 1953 року було обрано головою правління. Двічі (в 1957 і 1967 рр.) його нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Весною 1957 року колгосп ім. Леніна реорганізовано в радгосп «Малоріченський». Протягом 1957—1960 рр. до нього приєднано ще два господарства. Землі центрального відділення, де працюють жителі Малоріченського, становлять 800 га або чверть радгоспного земельного фонду. На них вирощуються такі трудомісткі культури, як виноград (99 га), фрукти (15 га), тютюн (44 га). Допоміжними галузями є овочівництво і тваринництво. 80 га землі зрошуються, щорічно зростає кількість органічних і мінеральних добрив, якими підживлюють рослини, застосовується також підживлення мікроелементами. Більшість робіт у рослинництві механізовано, зокрема оранка і культивація міжрядь садів, виноградників і плантацій тютюну. Це стало можливим завдяки добрій технічній оснащеності господарства. У радгоспі споруджено електростанцію, механічні майстерні, водосховище з водоводом протяжністю 8 км, тютюновий сарай, гаражі для сільськогосподарської техніки. Радгосп має 46 тракторів, 174 електромотори потужністю 1044 квт, 36 вантажних і декілька спецавтомашин тощо. В одержанні високих урожаїв винограду, фруктів, тютюну, овочів велике значення має правильна організація праці. На плантаціях і в садах відділення працює 5 виробничих бригад. За кожною з них, а також за ланками, закріплені ділянки землі, техніка, підсобні робітники. Всі бригадири мають спеціальну сільськогосподарську освіту. Для кожної бригади в полі споруджено бригадний будиночок, в якому робітники можуть пообідати і відпочити під час перерви, почитати свіжі газети.

Трудівники центрального відділення, як і всього радгоспу, п'ятирічний план 1966—1970 рр. завершили на рік раніше строку. 1969 року зібрано небувалий урожай винограду — по 116, 3 цнт з га, а в середньому за п'ятиріччя врожайність його становила 95 цнт з га (за планом — 75 цнт), урожайність фруктів — 102 цнт з га (за планом 62 цнт). 1969 року державі здано майже вдвоє більше винограду, ніж у 1965 році. Від продажу винограду і фруктів господарство одержало 752 тис. крб. прибутку. 1969 року радгоспний винозавод, заново споруджений в 50-і роки, виробив 205 тис. декалітрів виноматеріалів, з яких виготовлялися кращі кримські вина «Мускат південнобережний», «Кокур десертний», «Мадера кримська», «Портвейн кримський південнобережний» тощо. За високу якість виноматеріалів у 1969 році радгосп посів перше місце серед східної групи радгоспів винокомбінату «Масандра».

З 1961 року в радгоспі організовано тривале високоякісне зберігання свіжого винограду для цілорічного постачання ним населення Криму та промислових центрів країни. У цьому починанні радгосп виступив піонером серед кримських колгоспів і радгоспів. У холодильнику на зимове зберігання закладаються сотні тонн кращого винограду, зокрема чауш, шабаш, магарач-17 та інші. 1969 року радгосп заклав на зимове зберігання 850 тонн винограду. Лише за чотири роки восьмої п'ятирічки від реалізації продукції промислових підприємств — винозаво-

Загальний вигляд села Малоріченського. 1970 р.

[1] Кримський облпартархів, ф. 1492, оп. 1, спр. 17, арк. 26; газ. «Ленинский путь», 15 березня 1955 р.

[2] Газ. «Ленинский путь», 11 жовтня 1957 року.

У лікарні с. Малоріченського. 1969 р.

ду і холодильника — радгосп одержав 44,3 проц. прибутку.

Достроково, в 1969 році, виконавши свою п'ятирічну програму, трудівники села Малоріченського весь 1970 рік працювали вже понад план. У рахунок дев'ятої п'ятирічки вони зібрали 551 тонну винограду, 113 тонн фруктів, 100 тонн тютюну. За високі виробничі показники 32 робітників і службовців було нагороджено Ленінською ювілейною медаллю.

1972 року виноградарі й садівники центрального відділення радгоспу, незважаючи на несприятливі кліматичні умови, виконали зобов'язання, взяті на честь 50-річчя утворення СРСР. Середня врожайність винограду становила 90 цнт з га, а члени бригади О. В. Опанасенко добилися 142 цнт винограду з га (за планом 108 цнт). Прибуток від винограду і фруктів досяг 127 тис. крб. Спорудження в дев'ятій п'ятирічці нового водосховища на 500 тис. куб. метрів дозволить довести площу зрошуваних земель до 660 гектарів.

У боротьбі за виконання народногосподарських планів розгорнувся рух за звання бригад і ланок високої культури землеробства. Серед робітників відділення радгоспу чимало раціоналізаторів — робітник винозаводу А. М. Андрєєв, токар В. М. Толь, робітники механічної майстерні С. П. Мордвинов і В. М. Балакін. Раціоналізатори — активні члени радгоспного бюро раціоналізаторів і винахідників (філіалу Всесоюзного товариства раціоналізаторів і винахідників). Багато виноградарів, садівників, тютюнників і механізаторів стали майстрами високих урожаїв. Це бригадири-виноградарі О. В. Опанасенко, М. М. Бєлолипецька, В. С. Лук'янцев, трактористи А. В. Стадник і І. П. Микитюк. В. П. Шевченко удостоєна бронзової медалі ВДНГ.

В авангарді всього колективу робітників радгоспу йдуть комуністи. Очолюючи найважливіші ділянки виробництва, вони добиваються правильної організації праці і високої її продуктивності. У боротьбі за виконання восьмого п'ятирічного плану перше місце посіла бригада на чолі з комуністом В. С. Лук'янцевим. Керуючий центральним відділенням П. В. Кунцов, який протягом 11 років беззмінно очолював партійну організацію радгоспу, удостоєний в 1971 році ордена Жовтневої Революції. Ветеран радгоспу робітниця комуніст М. Н. Ременюк за одержання високих урожаїв винограду нагороджена орденом «Знак Пошани», Ленінською ювілейною медаллю і медаллю ВДНГ.

1965 року при центральному відділенні створено загальнорадгоспний інститут економічних знань, де поповнюють і вдосконалюють знання понад 80 чоловік (спеціалісти сільського господарства й бригадири). В 6 агрономічних школах навчаються всі робітники. До радгоспу нерідко запрошуються співробітники Всесоюзного науково-дослідного інституту виноробства і виноградарства «Магарач» для читання лекцій. Робітники радгоспу обмінюються досвідом з робітниками-виноградарями Молдавії, Грузії, Болгарії.

Праця в радгоспі з 1962 року оплачується за новою системою: за понадпланову здачу врожаю нараховується додаткова оплата.

Заможно і культурно живуть малоріченці. Кожна сім'я має власний будинок. З 200 житлових приміщень 195 — нові. У кожному будинку — газова плита, у дворі — водопровід. Завершується будівництво нової школи на 640 чоловік, буде споруджено клуб з залом на 600 місць, новий гуртожиток на 100 місць, три двоповерхові

житлові будинки тощо. Над дахами будинків височать 120 телевізійних антен. Збудовано ретранслятор. У центрі села на 2 га розкинувся парк, де переважають хвойні породи дерев. Крім того висаджено багато фруктових і декоративних дерев; чагарників, квітів. Вулиці заасфальтовано. Навколо села запроваджено зону санітарної охорони, в кожній бригаді створено санітарні пости. 1964 року побудовано пристань. Комфортабельні теплоходи доставляють жителів Малоріченського і відпочиваючих в Алушту, Ялту, Гурзуф. До послуг трудящих — 6 крамниць (у т. ч. книгарня), 3 ларки, 4 їдальні, 2 буфети, комбінат побутового обслуговування.

1968 року стала до ладу нова лікарня на 65 ліжок. У світлому двоповерховому приміщенні є терапевтичне, хірургічне, дитяче і пологове відділення. Працюють також поліклініка й аптека. В лікарні й поліклініці хворих обслуговують 6 лікарів і 11 медпрацівників з середньою освітою. В їх розпорядженні машина швидкої допомоги, що дозволяє лікарям оперативно подавати медичну допомогу вдома і в полі. Для дітей робітників і службовців відкрито дитячий садок санаторного типу на 160 місць.

У середній школі 34 учителі навчають 395 дітей. Працює також школа робітничої молоді. Силами учнів створено шкільний ленінський музей, де є експонати, прислані з музею В. І. Леніна в Ленінграді. Школярі листуються з музеями Ульяновська, Шушенського і Розливу. Дружні зв'язки підтримуються з учнями РРФСР, Азербайджану, Грузії й Молдавії. Малоріченські учні листуються й обмінюються сувенірами також з ровесниками з братніх соціалістичних країн — Болгарії, Чехословаччини, Польщі.

Велику культурно-масову роботу проводить клуб, при ньому працюють естрадний і духовий оркестри, вокальний, танцювальний, хоровий і драматичний гуртки. У них беруть участь понад 300 чоловік. Гуртківці виїздять з концертами в бригади, сусідні села, в Алушту. Вокальна група клубу двічі була учасницею республіканського огляду в Києві. У селі — 2 кінотеатри (зимовий на 250 місць і літній широкоекранний на 800 місць).

Сільська бібліотека, книжкові фонди якої складають 11 тис. томів, обслуговує 650 читачів; у 1968 році вона здобула звання бібліотеки відмінної роботи. Тут регулярно організовуються книжкові виставки, проводяться читацькі конференції. Відбуваються також огляди літератури в клубі, по радіо і в школі для старшокласників. Видається усний журнал «Кругозір». Бібліотекарів часто можна бачити в бригадах, де вони знайомлять читачів з книжковими новинками. У середньому кожна сім'я передплачує 4—5 газет і журналів.

Є в селі спортсмени-розрядники з стрільби, настільного теніса, легкої атлетики, другий розряд має волейбольна команда дівчат, команда шахістів — чемпіон районної спартакіади 1967 року ДСТ «Колос».

Входять у побут нові звичаї, свята: традиційними стали осінні свята врожаю, проводи молоді до Радянської Армії, комсомольські весілля.

На громадських засадах працює в селі кабінет політичної освіти. Є також університет здоров'я, школа радянського будівництва і радянського законодавства. З 1957 року тиражем 500 примірників видається радгоспна багатотиражна газета «За урожай».

Керівну роль у боротьбі трудящих за дальший розвиток економіки і культури села відіграє партійна організація центрального відділення радгоспу, яка об'єднує 16 комуністів. У комсомольській організації відділення в 1972 році налічувалося 28, в шкільній — 118 членів ВЛКСМ.

У складі сільської Ради — 44 депутати, з них 30 виробничників. Серед обраних — 21 комуніст, 8 комсомольців, 22 жінки. При сільраді працює 6 постійних комісій — сільського господарства, народної освіти, культури, соціалістичної законності, планово-бюджетна, охорони здоров'я. Вони залучають до участі в громадському житті широке коло активістів. Бюджет сільради на 1973 рік складає 55,6 тис. крб.,

які витрачаються, перш за все, на розвиток освіти, охорони здоров'я, дитячих дошкільних закладів, поліпшення роботи клубу.

До села, що мальовничо розкинулося на березі моря, кожного року приїздить багато відпочиваючих. За сезон тут буває понад 20 тис. чоловік з різних областей країни. У Малорічненському розташований пансіонат Московського автокомбінату № 1, бази відпочинку Першого Московського приладобудівного заводу і тресту «Кривбасрудремонт», туристичний табір-пансіонат Кримського медичного інституту, піонерські табори. З кожним роком упорядковуються узбережжя, пляжі.

Найближчим часом тут передбачено створити курортну зону, в якій розмістяться пансіонат на 2 тис. місць, у т. ч. цілорічної дії на 400 місць, кемпінг на 300 місць, дві туристичні бази на 800 місць з стоянками для автомашин, піонерські табори на 300 місць. Буде споруджено набережну, посаджено великий парк. У зв'язку з розширенням курорту більш як на 100 тис. кв. метрів збільшиться житловий фонд Малорічненського за рахунок будівництва в приморській частині села чотири- і п'ятиповерхових будинків.

Трудящі Малореченського здобувають нові успіхи у піднесенні економіки і культури рідного села.

А. В. АКІМКІНА

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СЕЛИЩНОЇ І СІЛЬСЬКИХ РАД, ПІДПОРЯДКОВАНИХ АЛУШТИНСЬКІЙ МІСЬКРАДІ

ІЗОБІ́ЛЬНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 8 км від Алушти і за 41 км від залізничної станції Сімферополь. Дворів — 282. Населення — 2100 чоловік. Сільраді підпорядковані також населені пункти Верхня Кутузовка, Нижня Кутузовка та селище Розовий.

В Ізобільному розміщені будівельно-монтажне управління тресту «Укрдіпроспецбуд» і відділок радгоспу «Алушта». Основний напрямок господарства відділку — виноградарство. За ударну працю орденами і медалями СРСР нагороджені 27 трудівників радгоспу.

В селі є восьмирічна школа, де 26 учителів навчають 415 дітей, 2 клуби на 400 місць кожний, бібліотека з фондом 13,5 тис. книжок, амбулаторія, дитячий садок, пошта, побутовий комбінат, 4 магазини, 2 їдальні.

На обліку в партійній та комсомольській організаціях села — 72 комуністи й 121 комсомолець.

Виникло село наприкінці XV ст. У січні 1918 року тут встановлено Радянську владу. На фронтах Великої Вітчизняної війни з ворогом воювали 113 жителів села, 109 з них нагороджені орденами й медалями, загинули в боях проти гітлерівців 30 жителів. На честь воїнів, які віддали життя за визволення села від фашистських загарбників, односельці встановили обеліск.

На території й поблизу села виявлено залишки неолітичного поселення, таврського могильника і поселення XIV—XV століть.

ЛУЧИ́СТЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 11 км від Алушти і за 46 км від залізничної станції Сімферополь. Дворів — 268. Населення — 1039 чоловік. Сільській Раді підпорядковані також селища Лаванда та Семидвір'я.

У Лучистому міститься відділок радгоспу «Алушта», який спеціалізується на виноградарстві й садівництві. Збудовано холодильник для тривалого зберігання фруктів. За успіхи в праці 10 передовиків удостоєні орденів та медалей.

Працюють восьмирічна школа, в якій 19 учителів навчають 213 учнів, клуб на 140 місць, бібліотека з фондом 12 тис. книжок, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячий садок-ясла, пошта, 4 магазини, їдальня.

В селі живуть і працюють 33 комуністи й 20 комсомольців.

На місці нинішнього села в VI—VII ст. існувало поселення Фуни, в якому жили ковалі, теслярі, лимарі. У XIII ст. воно стало називатися Демерджі. Радянську владу встановлено тут у січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни боролося з німецько-фашистськими загарбниками 63 жителі села, з них 22 — удостоєні орденів та медалей СРСР, 25 — віддали життя за свободу й незалежність Вітчизни.

Біля села, на місці розстрілу білогвардійцями й татарськими націоналістами членів першого уряду Республіки Тавріди, в 1968 році встановлено пам'ятник.

Неподалік села виявлено залишки двох поселень доби неоліту, поселення доби бронзи, трьох таврських могильників. Проводяться археологічні дослідження на поселенні Фуни з фортецею й могильником VI—XV століть.

МАЛИ́Й МАЯ́К — село, центр сільської Ради, розташоване за 10 км від Алушти і за 65 км від залізничної станції Сімферополь. Дворів — 266. Населення — 803 чоловіка. Сільраді підпорядковані також населені пункти Запрудне, Кипарисне, Лазурне, Нижнє Запрудне, Пушкіне та селища Виноградний і Лаврове.

У Малому Маяці розміщені центральна садиба і відділок виноградарського радгоспу «Таврида», за яким закріплено 87 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 86 га орної землі; Шархинський роздрібнювально-сортувальний завод і відділок Алуштинського ефіроолійного радгоспу-заводу. За успіхи в розвитку сільськогосподарського виробництва і високі врожаї винограду 32 трудівників села удостоєно орденів і медалей.

У селі є будинок культури із залом на 300 місць, бібліотека з фондом 12 тис. книжок, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла, побутовий комбінат, 3 магазини, їдальня. Діти навчаються в школі села Кипарисного.

В партійній і комсомольській організаціях — 29 комуністів і 24 члени ВЛКСМ.

Перші відомості про село, за даними археологічних розкопок, належать до XIII ст. У січні 1918 року в селі було встановлено Радянську владу. В квітні 1918 року тут, на шляху із Севастополя до Феодосії, білогвардійці й татарські націоналісти заарештували членів першого Радянського уряду Республіки Тавріди. На місці нерівного бою в 1969 році встановлено меморіальну дошку. Із 45 учасників Великої Вітчизняної війни за мужність і відвагу, проявлені в боях 30 жителів села удостоєно бойових нагород. 15 воїнів-односельців віддали життя за свободу нашої Батьківщини.

Поблизу сіл Малого Маяка, Запрудного й Кипарисного знайдено знаряддя праці раннього й стоянка пізнього палеоліту, виявлено залишки поселень доби неоліту, бронзи, таврського й античного часів, а також середньовічних могильника, кількох поселень, укріплення VIII—XV ст.

У кафе «Привал» на трасі Сімферополь — Алушта. Верхня Кутузовка, 1972 р.

Недалеко від Малого Маяка знайдено рештки монастиря X—XII століть.

ПРИВІ́ТНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 50 км від Алушти та за 65 км від залізничної станції Феодосія. Дворів — 396. Населення — 1587 чоловік. Сільраді підпорядковано також село Зеленогір'я.

У Привітному міститься центральна садиба радгоспу «Привітний», за яким закріплено 5932 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 715 га орної землі. Тут є винозавод первинного й вторинного виноробства, холодильник на 850 тонн для зберігання винограду й фруктів. За трудові успіхи в розвитку радгоспного виробництва 67 чоловік нагороджені орденами й медалями СРСР. За високі показники в садівництві ланкову В. М. Дорофєєву удостоєно ордена Леніна, бригадира М. М. Городкова — ордена Жовтневої Революції.

У селі є середня школа, в якій навчаються 367 дітей і працюють 26 учителів, будинок культури із залом на 375 місць, літній кінотеатр, бібліотека, в якій налічується 17,3 тис. книжок, лікарня, дитячий садок, побутовий комбінат, відділення зв'язку. На території Привітного розміщені пансіонати «Луч» і «Волга».

Партійна організація об'єднує 94 комуністів, комсомольська— 40 членів ВЛКСМ.

Документальні відомості про поселення Скути (Ускут) є у генуезьких актах за 1380 рік. Радянську владу встановлено тут у січні 1918 року. У Великій Вітчизняній війні брали участь 84 жителі села, з них 52 загинули, 74 — нагороджені орденами і медалями СРСР. Встановлено пам'ятник воїнам, які полягли за визволення села від німецьких загарбників.

ФРУ́НЗЕНСЬКЕ — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташоване в Партенітській долині, по берегах річок Партенітка й Аян; до Алушти — 16 км. Населення — 5000 чоловік. Селищній Раді підпорядковані населені пункти Айвазовське, Бондаренкове, Казка, Утьос, Чайка.

У Фрунзенському розміщені науково-дослідне господарство «Приморське» Нікітського державного ордена Трудового Червоного Прапора ботанічного саду; санаторій «Фрунзенське», будинок відпочинку «Айвазовське», санаторний комплекс «Крим». За господарством «Приморське» закріплено 75 га сільськогоспугідь, у т. ч. 57 га орної землі, з них 53 га зрошуваних. Головне завдання господарства — забезпечення успішного проведення науково-дослідної роботи й активна участь у пропаганді досягнень сільськогосподарської науки, техніки і передового досвіду. Основним у його виробничій діяльності є вирощування декоративних саджанців деревно-чагарникових порід, переважно субтропічного походження, найбільш цінних сортів і форм, одержання вихідного садильного матеріалу й насіння квіткових культур. У науковій частині господарства працюють 6 кандидатів сільськогосподарських та біологічних наук. Учасники ВДНГ П. Г. Новиков, З. Є. Рокожиця й В. А. Перепьолкіна в 1965 році удостоєні бронзових медалей, а кандидат біологічних наук В. М. Бабкіна в 1972 році — диплома 1-го ступеня виставки.

Лікувальний санаторний пляж у смт Фрунзенському. 1970 р.

Колективу санаторія «Фрунзенське» присвоєно звання колективу комуністичної праці. 40 лікарів здійснюють у ньому всю лікувально-діагностичну роботу. В здравниці працюють 586 ударників комуністичної праці. За трудові досягнення 72 чоловіка нагороджені орденами й медалями СРСР.

У селищі є середня школа, в якій 47 учителів навчають 735 учнів, музична школа, 3 клуби, кінотеатр на 530 місць і літній кінотеатр на 900 місць, 2 бібліотеки з фондом 49 тис. книжок, 3 дитячі садки, поліклініка, 7 їдалень, 15 магазинів, побутовий комбінат, пошта, 2 причали.

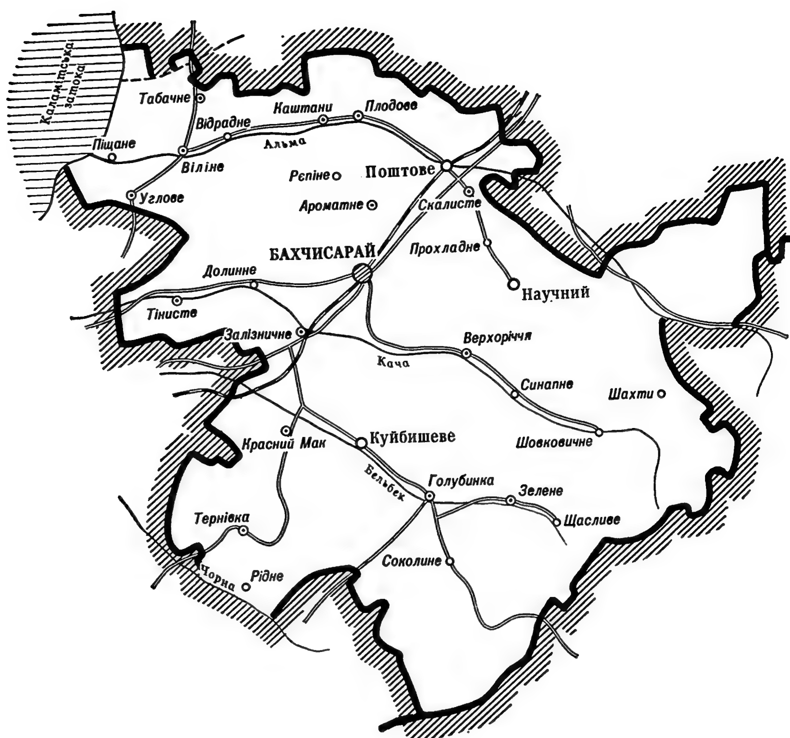
У селищі живуть і працюють 1024 комуністи й 905 комсомольців.

Радянську владу встановлено тут у січні 1918 року. 286 жителів села брали участь у боях з фашистськими загарбниками. 87 чоловік віддали життя за свободу й незалежність нашої Батьківщини. Всі учасники Великої Вітчизняної війни нагороджені орденами і медалями СРСР.

Уродженець селища вчитель Абдуль Тайфук під час Великої Вітчизняної війни командував стрілецьким батальйоном, який 24 і 25 вересня 1943 року без втрат форсував Дніпро й забезпечив плацдарм на його правому березі для розвитку наступу на Верхньодніпровськ. За мужність, проявлену при форсуванні річки, Абдуль Тайфук 20 грудня 1943 року був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. 19 березня 1945 року він загинув на території Німеччини.

В селищі встановлено пам'ятники В. І. Леніну, М. В. Фрунзе. На території санаторного комплексу зберігаються залишки партенітської базиліки, що належала монастирю XIII—XV ст., укріплення якого ще видніються на вершині Аюдагу.

БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ РАЙОН

Площа району — 1,7 тис. кв. км. Населення — 71,3 тис. чоловік, у т. ч. сільського — 47 тис. Густота населення — 42 чоловіка на кв. км. Міській, 2 селищним і 14 сільським Радам депутатів трудящих підпорядковано 95 населених пунктів. На підприємствах, у колгоспах, радгоспах, навчальних закладах та установах — 92 первинні партійні, 91 комсомольська і 125 профспілкових організацій.

В економіці провідне місце належить сільськогосподарському виробництву. За 7 радгоспами, 8 колгоспами і 3 сільськогосподарськими установами закріплено 59,1 тис. га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 18,8 тис. га орної землі. В районі 20 промислових підприємств.

Населення обслуговують 12 медичних закладів. У 42 загальноосвітніх школах, у т. ч. 12 середніх, 15 восьмирічних, 11 початкових, 2 школах-інтернатах, заочній і школі робітничої молоді, навчається 12 565 учнів. Є будівельний технікум, профтехучилище. На території району міститься одна з найбільших у Європі Кримська астрофізична обсерваторія АН СРСР (смт Научний). Культурно-освітню роботу ведуть 18 будинків культури, 74 клуби, 96 бібліотек; діють 3 кінотеатри, 98 кіноустановок. Є державний і 3 музеї, що діють на громадських засадах, 75 пам'яток історії, археології та архітектури. У районі — 6 пам'ятників В. І. Леніну. Споруджено 35 пам'ятників воїнам, які загинули в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

БАХЧИСАРА́Й

Бахчисарай — місто районного підпорядкування, центр одноименного району. Розташований у мальовничій долині річки Чурук-Су (притока Качі), за 32 км від обласного центру. Залізнична станція. Через Бахчисарай проходить автошлях Сімферополь—Севастополь. Населення — 18,9 тис. чоловік.

Територію Бахчисарая було заселено понад 40 тис. років тому. Це стверджують виявлені тут дві ранньопалеолітичні стоянки. На одній з них, що на південно-східній околиці Бахчисарая — Старосіллі, знайдено рештки скелету дворічної дитини[1].

---

[1] Археологія Української РСР, т. 1, стор. 25, 26; Материалы и исследования по археологии СССР, вып. 81, стор. 32.

На підставі цієї знахідки вчені зробили реконструкцію т. зв. старосільського хлопчика. Навколо міста височать кургани епохи ранньої бронзи (III тисячоліття до н. е.). На околиці Бахчисарая, в балці Ашлама-Дере, виявлені поселення — велике таврське з могильником (VIII—VII ст. до н. е.)[1] і два пізньоскіфські перших століть н. е. У південно-східній частині міста в долині Майрам-Дере збереглися залишки середньовічного поселення, що виникло в IV—V ст. н. е.[2] Жителями його були нащадки таврів, скіфів, сарматів, аланів і греків. Основним їх заняттям було землеробство і виноградарство. Пізніше біля поселення виник християнський монастир, який існував до початку XX ст. З середини XIX ст. він став називатися Успенським. Поруч, на високому обривистому плато, в X ст. побудовано фортецю, відому з XIII—XIV ст. під назвою Кирк-Єр (пізніше Чуфут-Кале).

1299 року Кирк-Єр захопили і пограбували війська темника (воєначальника) Золотої Орди Ногая. Землі долини загарбали татарські феодали. У XIV ст. тут виросло поселення Ески-Юрт (старе селище). Ще й досі на цьому місці збереглися мавзолеї золотоординських князів. Через Ески-Юрт у XIV—XV ст. проходив торговий шлях, що з'єднував Північне Причорномор'я з портами, розташованими на березі Чорного моря. Стягнення мита з купців, грабування населення, скотарство були джерелами прибутків татарської знаті.

У другій половині XV ст., після проголошення Кримського ханства, хан Хаджі-Гірей переніс свою резиденцію із Солхата (тепер Старий Крим) у Кирк-Єр. У долині, поблизу фортеці, було засновано нову столицю — Бахчисарай (палац у саду). Вперше це місто згадується 1502 року в грамоті кримського хана Менглі-Гірея[3]. Бахчисарай зводили місцеві майстри, російські й українські полонені каменярі, різьб'ярі по дереву, рисувальники. В будівництві ханського палацу брали участь також майстри із Ірану, Італії, Туреччини.

Основним джерелом збагачення феодальної верхівки Кримського ханства були систематичні грабіжницькі напади на українські, російські й польські землі. У Бахчисараї застосовувалася праця невільників — вони обробляли землі хазяїв, споруджували будинки, працювали в різних майстернях. Їх нещадно визискували, продавали разом з худобою, пасовищами, орними землями. Полонених, у т. ч. жінок і дітей, вивозили до Ірану, Туреччини й інших країн.

Російський та український народи вели героїчну боротьбу проти спустошливих набігів татарських завойовників. Перші походи проти них було здійснено в другій половині XVI ст. (1555, 1558, 1559 та ін. роках). 1628 року гетьман Михайло Дорошенко, скориставшись міжусобною боротьбою татарських феодалів, вирушив у похід на Крим. Під час цього походу козаки пройшли з боями в глиб Криму, оволоділи рядом укріплених міст, розгромили під Бахчисараєм військо прихильника турецького султана хана Кан-Теміра, підійшли до Кафи і тримали її в облозі півтора місяці. Лише прибуття на допомогу Кан-Теміру значних турецьких сил змусило козаків зняти облогу і повернутися на Україну[4].

На початку 1648 року до Бахчисарая прибуло з України посольство на чолі з Богданом Хмельницьким. Готуючись до народно-визвольної війни, він, скориставшись ворожими відносинами між Кримом і Польщею, розпочав переговори з кримським ханом. З ханом Іслам-Гіреєм III у лютому того ж року укладено угоду, на підставі якої гетьман

Вхід до Успенського монастиря — історичної пам'ятки IX ст. 1969 р.

[1] Советская археология, т. 24. М., 1955, стор. 196.
[2] Археологічні пам'ятки Української РСР. (Короткий список). К., 1966, стор. 107.
[3] Ученые записки Московского государственного университета, т. 61. М., 1940, стор. 5.
[4] Історія Української РСР, т. 1, стор. 188.

одержав необхідний загін татарської кінноти. Усувалася також небезпека можливого удару в тил українському війську з боку Кримського ханства. За цією угодою Хмельницький змушений був залишити в Бахчисараї заложників — свого сина Тимоша і кількох знатних козаків[1].

Але хан віроломно порушував будь-які угоди. І в ході визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського гніту, і після неї кримські орди продовжували набіги на українські й російські землі. Героїчний опір татарській агресії чинили запорізькі й донські козаки. 1675 року вони на чолі з кошовим отаманом Іваном Сірком проникли в Крим через Сиваш і здійснили вдалий похід в околиці Євпаторії, Карасубазара, захопили Бахчисарай і, знищивши великі сили противника, визволили багатьох полонених[2].

У результаті перемог російського війська та українських козаків над турецько-татарськими ордами в січні 1681 року в Бахчисараї був підписаний мирний договір, за яким Туреччина і Кримське ханство відмовлялися від дальших зазіхань на Лівобережну Україну і Київ з навколишніми містечками (Стайками, Трипіллям, Васильковом)[3].

Наприкінці XVII — початку XVIII ст. Російська держава розгорнула наполегливу боротьбу за вихід до Чорного моря. 17 червня 1736 року після тривалого бою столицю ханства Бахчисарай було здобуто, але через епідемію російське військо змушене було залишити Крим.

Після російсько-турецької війни 1768—1774 рр. до Російської держави відійшли Керч, фортеці Азов, Єнікале. Кримське ханство оголошувалося незалежним від Туреччини. Але порушення з боку Туреччини договору, яким закінчилася війна, змусило Росію в березні 1777 року ввести свої війська в Крим. З 1778 року російськими військами тут командував О. В. Суворов. У цей період він деякий час жив у Бахчисараї. Завдяки дипломатичній і багатогранній практичній діяльності полководець зумів, не вдаючись до воєнних дій, зміцнити позиції Росії в Криму і на березі Чорного моря[4]. Останній кримський хан Шагін-Гірей у 1783 році зрікся престолу, і Крим був приєднаний до Росії.

За часів Кримського ханства численні ремісники, що жили в місті, об'єднувалися в цехи. Працюючи на ринок, вони ставили свої лавки у спеціально відведених місцях — базарах.

Бахчисарай кінця XVIII ст. описав академік П. С. Паллас, який побував у ньому в 1793—1794 рр. Над містом підносився ханський палац з садами й мечеттю. Феодали й купці жили в будинках з бутового каменю, а трудовий люд тулився в убогих халупках. На вузьких, брудних вулицях з обох боків тіснилися жалюгідні дерев'яні крамнички. За даними П. С. Палласа, в місті налічувався 1561 будинок, де мешкало 5776 чоловік. Було 5 млинів, 20 пекарень, 13 чинбарень, 6 кузень. Працювали майстерні — кравецькі, шевські, зброяні, виготовлення срібних виробів. У численних лавках торгували шовком, сідлами, взуттям, металевим посудом та іншими товарами. Купці, що привозили товари з Туреччини та інших країн, мешкали в більших приміщеннях — ханах. У Бахчисараї було 17 таких ханів[5]. У місті діяли фонтани, з яких жителі брали воду гірських джерел.

Після приєднання Криму до Росії розвиток економіки міста прискорився. Зароджувалася промисловість, зростала кількість населення. 1847 року в Бахчисараї вже проживало 13 313 чоловік. Діяло 7 млинів та 23 кустарні підприємства, працювало 113 шевців, 34 мідники й жерстяники, 38 ковалів. Умови праці ремісників були над-

---

[1] В. Голобуцкий. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962, стор. 103—106.

[2] Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. 2. СПб., 1895, стор. 509, 510.

[3] Історія Української РСР, т. 1, стор. 273.

[4] П. Надинский. Суворов в Крыму. Симферополь, 1947, стор. 30, 56, 67.

[5] Записки Одесского общества истории и древностей, т. 12. Одесса, 1881, стор. 76, 77; Е. И. Дружинина. Южная Украина в 1800—1825 гг. М., 1970, стор. 327.

звичайно важкими. Для того, щоб одержати сап'ян, виробами з якого славився Бахчисарай, над однією шкурою проводилися численні операції. Стоячи по коліна в смердючих кам'яних коритах, робітники босими ногами м'яли шкуру.

1848 року в місті було 33 мечеті, 3 церкви, 3 медресе, працювала лише одна школа, де два вчителі навчали 33 учні. Більшість бахчисарайців була неписьменною. Жителі не одержували й необхідної медичної допомоги.

Розвиток капіталізму після реформи 1861 року супроводжувався розоренням кустарного виробництва. До Бахчисарая з інших міст завозилися фабричні товари, і дрібні підприємці не витримували конкуренції. З 1899 по 1905 рік число виробничих точок зменшилося з 326 до 258, причому загальний оборотний капітал за цей час збільшився. 1897 року міський голова доповідав управляючому Таврійською казенною палатою, що Бахчисарай перетворився на одне з найбідніших міст Криму. Якщо 25 років тому сап'ян виготовляли 2 тис. робітників, то тепер їх стало в сім разів менше. Заробітки в кустарних майстернях були низькі. Робочий день тривав 14 годин[1].

Землі навколо Бахчисарая в основному належали великим землевласникам. У їх володіннях налічувалося від 1,5 до 3 тис. десятин, тоді як переважна більшість селян мала по одній десятині й менше. Немало бідняків Бахчисарая на кабальних умовах наймитували у землевласників.

Після Кримської війни 1853—1856 рр. населення міста скоротилося. Під впливом агітації мусульманського духівництва 1,8 тис. чоловік емігрувало до Туреччини[2]. За першим загальним переписом населення 1897 року, в Бахчисараї мешкало 12 959 чоловік[3].

Безправне становище, жорстока експлуатація, безробіття викликали гостре незадоволення трудящих існуючим ладом. Поступово формувалася їх революційна свідомість. Під час революції 1905—1907 рр. у Бахчисараї розповсюджувалася соціал-демократична література. Так, 10 березня 1906 року на вулицях міста виявлено 63 листівки Севастопольського комітету РСДРП[4]. У квітні 1906 року група членів Севастопольського комітету РСДРП у приватній друкарні в Бахчисараї надрукувала масовим тиражем листівку, яка починалася словами: «Кати народу спрямовують усі сили, щоб задушити могутній рух, але життя вперто змітає зі свого шляху всі перепони і сміливо йде поступом революції»[5].

Проте розвиток революційного руху в місті стримувався тим, що тут дислокувався Кримський татарський дивізіон, частини якого царські власті використовували для придушення страйків.

На низькому рівні було медичне і культурне обслуговування населення. У місті працював лише один лікар. 1911 року на медичне обслуговування однієї людини витрачалася всього 61 копійка[6]. Відходами шкіряного виробництва забруднювали річку Чурук-Су, сміття викидалося на вулиці. Все це спричинювало часті епідемії. Так, 1910 року зареєстровано 2692 випадки інфекційних захворювань.

На початку XX ст. серед жителів Бахчисарая число письменних не перевищувало 36 проц. Із загального прибутку міста на народну освіту витрачалися мізерні кошти. 1911 року тут працювало 9 шкіл, де 13 учителів навчали 484 учні.

Важким тягарем лягла на плечі трудящих перша світова війна. Збільшився робочий день, подорожчали продукти харчування, бідували сім'ї фронтовиків, позбавлені годувальників. Посилювалося незадоволення трудового люду існуючим ладом.

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 5, арк. 91, 92.

[2] Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—1862 гг., ч. 1. Таврическая губерния. СПб., 1863, стор. 29.

[3] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. 41. Таврическая губерния, стор. IV.

[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 348, оп. 1, спр. 107, арк. 62, 63.

[5] Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 139.

[6] Труды XI губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Таврической губернии, т. 1, ч. 2. Симферополь, 1913, стор. 71—79.

Особливо загострилося становище в місті після Лютневої буржуазно-демократичної революції. Татарські буржуазні націоналісти в липні 1917 року створили у Бахчисараї свою партію «Міллі-фірка». Її лідери намагалися відірвати Крим від революційної Росії і створити державу під протекторатом Туреччини. Робітники, колишні солдати і біднота згуртовувалися в боротьбі проти сил реакції. Пролетаріат міста був об'єднаний у профспілку торговельно-промислових робітників, створену в квітні 1917 року. До неї входило близько 500 чоловік. Багато членів профспілки — робітники, ремісники, колишні фронтовики — збиралися в будинку батрака П. В. Радченка. Вони готували створення червоногвардійського загону. Їх організатором став бахчисараєць, солдат-фронтовик, комуніст С. С. Мануйлов.

Трудящі міста з великою радістю зустріли перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і створення першого Радянського уряду на чолі з В. І. Леніним. Але татарські буржуазні націоналісти прагнули будь-що перешкодити переходу влади до рук народу. В грудні 1917 року в Бахчисараї, в колишньому ханському палаці, відбувся татарський з'їзд (курултай), який проголосив себе після видання кількох законів «національним парламентом»[1]. Представники поміщиків (мурзаків), буржуазії і куркулів, що входили до цього «парламенту», створили буржуазно-націоналістичний «уряд» — «Директорію», яка відкрито заявила про свою боротьбу проти Рад і більшовиків[2]. Вона спиралася на буржуазно-націоналістичні загони татарів — ескадронців.

Для боротьби з контрреволюцією в грудні 1917 року в Бахчисараї представники революційного Севастополя створили червоногвардійський загін, командиром якого став П. Ю. Ракитський, а комісаром С. С. Мануйлов. Активними борцями за Радянську владу були П. І. Туляков, П. В. Радченко, Євген та Іван Голосенки, А. Сандулова, Євдокія і Катерина Радченко, Іван і Дмитро Пирогови та багато інших[3]. Із зброєю в руках стали червоногвардійці на захист Радянської влади, влившись до лав Севастопольського загону, який налічував 700 бійців. 12 січня 1918 року він розбив білогвардійців біля полустанку Сюрень (тепер Сирень) і з боєм зайняв Бахчисарай. 13 січня революційні частини розгромили ескадронців і білогвардійців поблизу станції Альма (тепер Поштова)[4]. Бахчисарайські червоногвардійці брали участь у встановленні Радянської влади в Сімферополі. Наприкінці січня вони повернулися до рідного міста.

У січні 1918 року в Бахчисараї створено Раду робітничих, солдатських і селянських депутатів. Головою Ради обрали більшовика Ю. Кузовлєва[5]. Командира червоногвардійського загону П. Ю. Ракитського призначили комісаром продовольства міста. У тому ж місяці в Бахчисараї створено комітет РСДРП(б), який звернувся до трудящих міста, селян і наймитів навколишніх сіл із закликом вступати до лав партії більшовиків. 28 січня 1918 року на масовому мітингу жителі Бахчисарая вітали створення Бахчисарайської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, виступали за якнайшвидше втілення в життя декретів II Всеросійського з'їзду Рад[6].

Для потреб міста у розпорядження Ради було виділено понад 33 тис. крб. з реквізованих коштів у розгромленого буржуазно-націоналістичного татарського «уряду»[7]. Бахчисарайська Рада з перших днів своєї діяльності налагоджувала постачання населення продуктами харчування, організовувала медичне обслуговування населення. Було створено професійні спілки робітників чинбарень, садівників, землеробів. Відкрилася нова школа, що діяла на базі колишньої чоловічої гімназії.

---

[1] История гражданской войны в СССР, т. 3. М., 1957, стор. 44.
[2] Л. Волошинов. Октябрь в Крыму и Северной Таврии. Симферополь, 1960, стор. 75.
[3] Кримський облпартархів, ф. 100, оп. 1, спр. 182, арк. 187—200.
[4] Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, стор. 107.
[5] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 100, арк. 71.
[6] Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1962, стор. 659, 660.
[7] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 110, арк. 71.

Соціалістичні перетворення були перервані вторгненням військ кайзерівської Німеччини, які 23 квітня 1918 року окупували Бахчисарай. Більшовики міста, члени Ради відійшли з боями до Севастополя. У Бахчисараї почалася розправа над радянськими активістами. Загинуло чимало колишніх червоногвардійців, серед них П. В. Радченко, батько і син Колотурови та ін. Після вимушеного відступу німецьких частин наприкінці 1918 року місто захопили білогвардійці.

Та вже 12 квітня 1919 року Червона Армія визволила Бахчисарай від денікінців[1]. Тут розмістився штаб командуючого Червоною Армією в Криму П. Ю. Дибенка. Створений у середині квітня ревком очолив комуніст Є. Н. Голосенко, виходець із бідняцької сім'ї, колишній солдат-фронтовик. 4 червня 1919 року виконком прийняв справи від ревкому. Головою виконкому став Є. Н. Голосенко[2].

Під керівництвом партійної організації, в рядах якої навесні 1919 року налічувалося 28 комуністів, бахчисарайці відбудовували зруйноване міське господарство, вели боротьбу з рештками білогвардійських банд. 1919 року жителі міста вперше вільно відзначили міжнародне пролетарське свято 1 Травня. У демонстрації взяло участь 4 тис. чоловік[3].

Але в середині червня 1919 року білогвардійцям за допомогою іноземних інтервентів знову вдалося захопити місто. Про безчинства денікінських банд у Бахчисараї писала газета «Правда». Білогвардійці оголосили мобілізацію в свою армію, але ніхто не з'явився на призовний пункт. У зв'язку з цим під час мусульманського свята «байрам»,— повідомлялося в газеті,— каральний загін оточив у саду колишнього ханського палацу молодь, що веселилася, й відкрив по ній вогонь. На місці розправи залишилося кілька десятків убитих і поранених[4].

Трудящі Бахчисарая піднялися на боротьбу проти білогвардійців та іноземних інтервентів. Активно боролися вони в партизанських загонах Криму. 14 листопада 1920 року частини 2-ї кавалерійської дивізії 2-ї Кінної Армії визволили Бахчисарай. Того ж дня було створено ревком. У січні 1921 року в місті і районі налічувалося 130 комуністів і кандидатів у члени партії. Того ж року Бахчисарай став районним центром і увійшов до Севастопольського округу, а 1923 року — до складу Сімферопольського округу[5].

Активно допомагала комуністам здійснювати господарське будівництво комсомольська організація, створена 1921 року. Вона об'єднувала 30 юнаків і дівчат, більшість яких становили робітники.

До 1923 року в Бахчисараї діяло 11 професійних спілок, у які входило 611 чоловік. Через три роки їх лави зросли до 1531 чоловіка[6]. За рішенням загальних зборів працівників освіти в місті почали працювати три осередки МОДР, які об'єднували 40 чоловік.

В серпні 1921 року в Бахчисараї проведено вибори Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, до складу якої ввійшли в основному робітники, кустарі, активні учасники боротьби за Радянську владу. Рада і партійна організація вирішували питання відбудови господарства, організації постачання населення продовольством, подавали допомогу сім'ям загиблих червоногвардійців і потерпілим від білогвардійського терору. Було відремонтовано електростанцію, водопровід, націоналізовано млини, встановлено контроль над роботою кустарних підприємств. 1922 року в місті працювали кустарні майстерні — мідних, лимарних, повстяних, дерев'яних і ювелірних виробів.

---

[1] Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1, кн. 2. К., 1967, стор. 334.

[2] Кримський облдержархів, ф. Р-1022, оп. 1, спр. 3, арк. 23, 35.

[3] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 141, 185.

[4] Газ. «Правда», 21 січня 1920 р.

[5] Кримський облпартархів, ф. 100, оп. 1, спр. 1, арк. 4; спр. 140, арк. 66, 67; спр. 141, арк. 57; спр. 171, арк. 46, 47.

[6] Там же, спр. 6, арк. 24, 32; спр. 122, арк. 28.

Партійна організація і трудящі Бахчисарая подавали велику допомогу селу. 4 робітничі бригади і 6 чоловік — організаторів виробництва — працювали безпосередньо в селі. Крім того, до 10 сільських Рад, де не було партійних організацій, прикріпили комуністів із міста для агітаційно-масової роботи. Під їх керівництвом тут створювалися партійні осередки, розгорталося соціалістичне будівництво. Після руйнівних війн, посухи, голоду і виїзду мешканців міста у село населення скоротилося. 1921 року в Бахчисараї проживало 12 229 чоловік[1].

Помітно поліпшилося медичне обслуговування. З 1921 року городянам подавалася безплатна медична допомога. Того ж року відкрито лікарню. Через два роки її розмістили в приміщенні колишнього купецького будинку. При відділі охорони здоров'я з 1923 року працював будинок матері й дитини, діяли фельдшерсько-акушерські пункти, дві аптеки. 1921 року відкрито два дитячі садки.

З 1921 року почалася ліквідація неписьменності, а через два роки в місті вже працювало 12 пунктів лікнепу, 9 шкіл, медичний технікум, курси підготовки робітників до вступу в трудову школу й професійно-технічні курси. З ініціативи райкому партії було створено три школи вивчення політграмоти. У жовтні 1925 року розпочалися заняття в ленінському гуртку для комуністів і комсомольців. До 1926 року міська мережа партійної освіти охоплювала 40 членів ВКП(б), 46 кандидатів у члени партії, 16 комсомольців і 28 безпартійних[2].

Культурно-освітню роботу проводив і робітничий клуб, відкритий у квітні 1921 року. Тут працювала школа лікнепу, гуртки художньої самодіяльності. Діяла районна бібліотека, з 1923 року — кінотеатр. Особливу увагу приділяла партійна організація міста культурно-освітній роботі серед жінок-татарок, які до революції були безправними у родині й суспільстві. Активісти проводили з ними індивідуальні бесіди, в т. ч. про шкідливість чадри для здоров'я, запрошували на збори в клуб, де ставилися спектаклі, влаштовувалися концерти національної музики. Ця робота дала свої наслідки. У 30-х роках жінки зняли чадру, прилучилися до громадської роботи.

Рік у рік зростав бюджет міста. Якщо в 1926 році він становив 178,6 тис. крб., то в наступному — вже 216,3 тис. крб. У цей час тут працювало 4 партійні осередки, які об'єднували 49 членів і 53 кандидати в члени партії[3]. Партійні організації вели гостру боротьбу проти антипартійних елементів, очищали свої лави від них. Партактив району в грудні 1928 року рішуче засудив буржуазно-націоналістичне угруповання і виключив з лав партії активних його представників[4].

Зростала трудова активність населення. У роки першої п'ятирічки у Бахчисараї в 10 промислових і кооперативних артілях працювало 1160 чоловік. 1932 року побудовано завод виготовлення ефірних олій, 1933 — сокоекстрактний. У другій п'ятирічці стали до ладу нові підприємства переробки овочів, фруктів, майстерні виготовлення виробів із жерсті, столярні. На базі артілі було створено трикотажну фабрику «Узор». Усього промислової продукції 1938 року вироблено на суму понад 10 млн. крб.[5] На державних підприємствах і в промислових артілях широко розгорнулося соціалістичне змагання. На кінець другої п'ятирічки 44,5 проц. робітників стало стахановцями або ударниками. Окремі робітники виконували норми на 200 і 300 процентів[6].

В авангарді економічного і культурного будівництва йшли комуністи. 1939 року в партійних організаціях Бахчисарая налічувалося 304 члени і кандидати в члени партії[7].

---

[1] Предварительные итоги переписи в Крыму в 1921 г., вып. 1. Симферополь, 1922, стор. 5.

[2] Газ. «Красный Крым», 4 листопада 1926 р.

[3] Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 1, спр. 725, арк. 22—24; Кримський облпартархів, ф. 100, оп. 1, спр. 138, арк. 74; спр. 140, арк. 66, 67; спр. 141, арк. 54, 56, 57; спр. 171, арк. 46, 47.

[4] Кримський облпартархів, ф. 100, оп. 1, спр. 222, арк. 3.

[5] Там же, спр. 262, арк. 24-а; спр. 394, арк. 23, 24.

[6] Там же, спр. 395, арк. 71; Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 3, спр. 578, арк. 79; спр. 785, арк. 1—14; ф. Р-219, оп. 11, спр. 37, арк. 18.

[7] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 1960, арк. 5.

Партійна організація міста і виконком міської Ради велику увагу приділяли розвиткові охорони здоров'я, освіти, культури. Напередодні Великої Вітчизняної війни в місті діяли лікарня на 50 ліжок, пологовий будинок, амбулаторія з поліклінічним відділенням. Малюки виховувалися в 4 дитячих садках, 3 яслах, було 2 молочні кухні[1]. У 6 школах 97 учителів навчали 2622 учні. Крім того, в місті працювали школи ФЗУ, обласна дошкільних працівників, районна річна сільськогосподарська і фельдшерсько-акушерська, в якій набували знання 400 чоловік. 1937 року діяли 3 державні бібліотеки. Їх книжковий фонд становив 20 тис. книг, а разом з 12 відомчими бібліотеками (без шкільних) — 25 тис. У кінотеатрі, двох міських клубах регулярно демонструвалися кінофільми. Крім того, працювали 3 звукові кіноустановки. У будинках жителів Бахчисарая було встановлено 857 радіоточок.

Важливу роль у комуністичному вихованні трудящих відігравала місцева преса. Бахчисарайський райком партії ще з 1921 року видавав газету «Красный листок», а з 1922 року райком комсомолу — газету «Юна сила»[2]. З 1930 року почала виходити газета «Большевик» — орган Бахчисарайського райкому партії і районного виконавчого комітету[3].

Економічний і культурний розвиток міста був перерваний віроломним нападом фашистських загарбників на СРСР. У Бахчисараї 22 червня 1941 року відбувся мітинг, на якому жителі з гнівом засудили агресію гітлерівської Німеччини. Понад 100 бахчисарайців пішли на фронт добровольцями. 15 безпартійних стахановців просили прийняти їх до лав партії. Вони заявили: «Хочемо приїхати на фронт комуністами»[4]. Підприємства міста почали працювати для фронту. Прядильна фабрика переключилася на пошиття військового обмундирування. Робітники трудилися не шкодуючи сил, а вечорами вивчали військову справу в загонах народного ополчення й винищувальних батальйонах. У Бахчисараї було розміщено близько тисячі жінок і дітей із Севастополя.

2 листопада 1941 року гітлерівці захопили місто. Почалися масові розстріли радянських активістів[5]. Загинули комуніст І. В. Мартинов, залишений райкомом партії для підпільної роботи, М. П. Радченко — син червоногвардійця П. В. Радченка, страченого кайзерівцями в квітні 1918 року, та багато інших.

У листопаді 1941 року в балці біля Чуфут-Кале гітлерівці розстріляли багатьох комуністів й активістів. Неподалік міста, поблизу водосховища, просто неба за колючим дротом був табір для радянських військовополонених, де загинули сотні людей. Підвали колишнього ханського палацу вороги перетворили в катівні, де заложники зазнавали жахливих тортур. За час окупації фашисти знищили 149 і відправили на каторжні роботи до Німеччини 246 жителів Бахчисарая.

Татарські буржуазні націоналісти, що підняли голову, створили мусульманський районний комітет. Його роботою керувало фашистське командування, яке формувало з числа татарських націоналістів, колишніх куркулів і карних елементів т. зв. загони самооборони й загони добровольців. Зрадники, що добре знали місцевість, стали провідниками каральних експедицій, брали участь у боях проти радянських патріотів, блокували шляхи, якими партизани підтримували зв'язок з місцевим населенням.

Жителі міста вели активну боротьбу проти німецьких загарбників. Ще до вторгнення окупантів, 30 жовтня 1941 року, створено Бахчисарайський партизанський загін, до якого входило 93 чоловіка, у т. ч. 53 комуністи й 14 комсомольців. Серед на-

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 100, оп. 1, спр. 394, арк.31; Кримський облдержархів, ф.Р-219, оп. 11, спр. 37, арк. 20; ф. Р-663, оп. 3, спр. 785, арк. 24, 223.

[2] Кримський облпартархів, ф. 100, оп. 1, спр. 6, арк. 24; спр. 144, арк. 38.

[3] Там же, спр. 252, арк. 27; Летопись периодических изданий СССР. М., 1939, стор. 331.

[4] Крым в период Великой Отечественной войны, стор. 27.

[5] Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1963, стор. 404.

родних месників було 7 жінок[1]. У складі загону проти ворога билися представники різних національностей. Організатором і комісаром загону був секретар Бахчисарайського райкому партії В. І. Чорний, командиром — працівник військкомату К. М. Сизов (загинув в одному з перших боїв), а потім М. А. Македонський, який пізніше очолив Південне з'єднання кримських партизанських загонів. Бахчисарайський партизанський загін складався з двох груп — однією керував другий секретар Бахчисарайського райкому партії А. П. Бережний, другою — І. М. Бортников, який працював до війни начальником районного відділення міліції.

Перший бій з фашистами партизани провели в ніч проти 7 листопада 1941 року. В селі Бія-Сала (тепер село Верхоріччя) вони знищили 28 фашистів. На початку грудня загін здійснив сміливі нальоти на великі німецькі гарнізони, розміщені в селах Улу-Сала (тепер село Синапне), Бія-Сала, Коуш (тепер село Шовковичне). Народні месники за перші місяці бойових дій знищили 256 окупантів, вивели з ладу 28 автомашин, гармату, висадили у повітря 2 ешелони і 4 мости. Серед населення було поширено 3 тис. листівок і 250 примірників газет. За цей час у загоні прийнято в партію 15 чоловік[2].

На початку 1942 року в Бахчисарайському загоні налічувалося вже 200 чоловік. Досвідченим розвідником проявив себе житель села Лаки М. С. Спаї, який ще в роки громадянської війни був бійцем Бахчисарайського червоногвардійського загону. В одному із боїв на горі Абдуті, біля села Коуш, М. С. Спаї знищив понад десять ворогів. У цій сутичці відважний партизан загинув. Мужньо діяла створена при Бахчисарайському партизанському загоні диверсійна група, очолювана комуністом І. І. Суполкіним. Так, наприкінці квітня 1942 року ця група висадила в повітря ешелон з живою силою і технікою ворога на підступах до Севастополя — на залізничній станції Дуванкой (тепер село Верхньосадове)[3].

1943 року вся гірська і передгірська частина Бахчисарайського району цілком контролювалася партизанами. Партизанський загін М. Г. Гордієнка в жовтні 1943 року напав на ворога у селі Топчикой (тепер село Долинне). Тут гітлерівці створили поліцейський загін із зрадників-татар, які грабували жителів, забирали в них продукти харчування, худобу, речі, доносили на них. Патріоти захопили у полон усіх поліцаїв. Партизанський загін, яким командував І. І. Урсол, несподіваним нападом на німецький гарнізон у Бахчисараї навів жах на ворогів. Переляканий комендант залізничної станції повідомив тоді у Сімферополь, що партизани «зайняли місто».

З перших днів окупації у Бахчисараї діяла підпільна група, до якої входило 15 чоловік. Патріоти встановили зв'язок з партизанським загоном, повідомляли про розташування і чисельність німецьких частин, про підготовку до прочісування лісів та інші важливі дані.

У лютому 1944 року, незадовго до приходу Червоної Армії, у місті йшли поголовні арешти й розстріли. Загинули керівники Бахчисарайської підпільної групи комуністи А. М. Болек, І. І. Касієв, комсомольці Н. Козлова, К. Лебеденко, В. Георгінова, Л. Сушко, О. Алексєєв, Ф. Воскребенцев та ін. На братському кладовищі на могилі підпільників, по-звірячому закатованих гітлерівцями, встановлено обеліск.

14 квітня 1944 року 315-а стрілецька дивізія, 6-а гвардійська танкова бригада під командуванням підполковника В. Ф. Жидкова і 6-а бригада Південного з'єднання під командуванням М. Ф. Самійленка визволили Бахчисарай від німецько-фашистських загарбників[4].

Одним з перших у місто ввірвався танк П. Ю. Жульєва, який нині живе у Волгограді. На братському кладовищі поховано близько 470 воїнів Радянської Армії,

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 151, оп. 1, спр. 60, арк. 80.
[2] Там же, арк. 82, 83.
[3] М. А. Македонский. Пламя над Крымом. Симферополь, 1969, стор. 83—87.
[4] А. Н. Грылев. Днепр — Карпаты — Крым, стор. 239.

представників багатьох національностей радянської Батьківщини, полеглих у боях за визволення Криму від гітлерівців.

Чимало бахчисарайців героїчно захищали честь і незалежність соціалістичної Батьківщини на фронтах Великої Вітчизняної війни. Серед них П. М. Авдюшенко, К. М. Андрєєв, М. М. Янченко, нагороджені орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів та медалями, Ш. Аблаєв, відзначений орденами Леніна і Червоного Прапора. В місті проживає Герой Радянського Союзу П. Ф. Чепурін, удостоєний цього звання за відвагу, проявлену під час форсування Дніпра.

За час окупації гітлерівці перетворили на руїни заводи, друкарню, багато адміністративних і житлових будинків міста. Зразу ж після визволення відбудову зруйнованого господарства очолив районний комітет партії, виконкоми районної і міської Рад депутатів трудящих. У січні 1945 року в місті працювало 97 комуністів, об'єднаних в 11 партійних організаціях[1].

Долаючи величезні труднощі, бахчисарайці успішно ліквідовували руйнівні наслідки війни. Населення міста, яке поповнювалося переселенцями з багатьох республік Радянського Союзу, працювало самовіддано. Неоціненну допомогу у відбудові зруйнованого господарства бахчисарайцям подали Радянський уряд, трудящі братніх республік. На підприємства міста надходило устаткування з Середньої Азії й Уралу, з різних районів країни. 1944 року почали працювати сокоекстрактний завод, райхарчокомбінат, артілі ім. О. М. Горького і «Трудова енергія», які виготовляли безалкогольні напої, фруктові консерви. Артіль «Кримський текстильник» налагодила випуск бавовняних тканин. Того ж року створено комбінат виробництва будівельних матеріалів, виготовлення транспортних засобів (возів, збруї), ремонту сільськогосподарського інвентаря[2]. 1944 року промислові підприємства Бахчисарая випустили продукції на 1589 тис. крб. Районні партійні збори, що відбулися у травні 1945 року, закликали трудящих міста прискорити темпи відбудови народного господарства[3]. На цей заклик бахчисарайці відповіли ударною працею. 1945 року почав працювати завод виготовлення ефірних олій.

Відновлювали роботу медичні й культурно-освітні заклади. У травні 1944 року діяла поліклініка, лікарня, пологовий будинок[4]. Восени 1944 року відчинили двері 2 школи. Через два роки було відкрито школу робітничої молоді й школу десятників, на базі якої 1950 року створено будівельний технікум. Почали працювати музей, бібліотека, а з 1947 року — турбаза.

Партійна організація міста зосередила свою увагу на якнайшвидшому завершенні відбудови й дальшому розвитку народного господарства. Вже 1948 року підприємства Бахчисарая випустили продукції на 11 млн. крб., досягнувши довоєнного рівня[5]. Великі зміни відбулися в економіці міста у 50-і роки. Значно розширилися промислові підприємства. Заводи виготовлення ефірних олій і сокоекстрактний одержали нове устаткування з різних областей України, РРФСР та ін. республік. 1958 року в Бахчисараї було виготовлено промислової продукції на 65 млн. карбованців.

Дедалі ширше розгорталося будівництво підприємств. 1959 року з ініціативи Кримського обласного комітету КП України 169 колгоспів області почали спорудження Бахчисарайського міжколгоспного цементного заводу. Він став до ладу в лютому наступного року. Підприємство одержувало устаткування з Уралмашзаводу, Краматорського заводу важкого машинобудування, Київського машинобудівного заводу ім. Калініна. Уже в перший рік роботи його колектив освоїв проектну потужність печей і дав 285 тис. тонн високоякісного цементу.

1961 року за короткий час споруджено завод залізобетонних виробів. Того ж року на базі цеху переробки сільськогосподарської продукції побудовано консерв-

[1] Кримський облпартархів, ф. 100, оп. 1, спр. 61, арк. 39.
[2] Бахчисарайський райдержархів, ф. 14, оп. 1, спр. 6, арк. 20; спр. 9, арк. 15, 35.
[3] Кримський облпартархів, ф. 100, оп. 100, спр. 471, арк. 13, 14.
[4] Бахчисарайський райдержархів, ф. 14, оп. 1, спр. 6, арк. 27, 28.
[5] Там же, ф. 32, оп. 2, спр. 3, арк. 4, 9.

ний завод, а 1964 року в найбільшому його цеху змонтовано потокову лінію потужністю 5 млн. банок фруктових консервів на рік. Устаткування завод одержував з підприємств Одеси, Куйбишева, Тбілісі, а також з Болгарії та Угорщини. 1964 року став до ладу винозавод. Машини для нього надійшли з Полтави, Тбіліського машинобудівного заводу ім. 26 бакинських комісарів, Уралмашзаводу, з Польщі, Чехословаччини. На підприємстві освоєно випуск нових марок сухих вин. Зокрема, високими смаковими якостями відзначається вино «Кримське іскристе». 1970 року завод виготовив 500 тис. декалітрів вина на 6 млн. крб. За останній рік восьмої п'ятирічки сокоекстрактний завод, продукція якого надходить до багатьох міст Радянського Союзу, виробив 425 тонн екстрактів, 20 тис. декалітрів виноградного соку, 60 тис. декалітрів фруктової води.

На честь 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції план 1967 року підприємства міста виконали до 18 грудня й дали надпланової продукції на 1 млн. крб., а в ювілейному 1970 році — до 20 грудня, випустивши понад план продукції на 1,5 млн. крб. Всього за роки восьмої п'ятирічки вироблено надпланової продукції на 8,6 млн. крб. Додатково виготовлено 35 тис. тонн цементу, 12 тис. куб. метрів залізобетонних виробів, 3 млн. банок фруктових та овочевих консервів. За підсумками соціалістичного змагання на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна до Книги ленінської трудової слави міста занесено 6 підприємств та організацій, у т. ч. цементний завод, винозавод та інші. Нині підприємства Бахчисарая успішно виконують план дев'ятої п'ятирічки. 1972 року завод залізобетонних виробів і цементний об'єднано з кам'яним кар'єром у комбінат «Будіндустрія», який випускає продукцію для спорудження житлових приміщень і господарських будівель колгоспів і радгоспів області. На честь 50-річчя утворення СРСР цементний завод занесено до Золотої книги області.

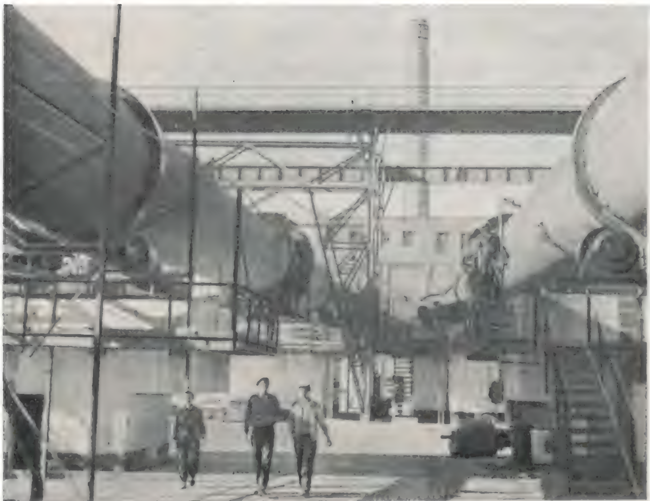
Успішно працює колектив Бахчисарайського винозаводу. Розширився завод виробництва ефірних олій. Це підприємство — один із значних у країні виробників сировини для парфюмерної промисловості. Продукція заводу експортується також до НДР, ПНР і Франції.

На околиці Бахчисарая містяться будівлі «Міжколгоспбуду». Його працівники споруджують в селах району виробничі приміщення, холодильники для зимового зберігання фруктів, школи, дитячі заклади, будинки культури. 1972 року «Міжколгоспбудом» виконано будівельних робіт на 3,3 млн. карбованців.

Всі ці здобутки – результат невтомної праці трудівників Бахчисарая, підвищення організаторської ролі партійних організацій, що є справжніми провідниками політики партії на місцях. На міжколгоспному цементному заводі успішно працює ветеран цього підприємства, майстер електротехнічного цеху А. П. Гуторов. Завдяки старанному догляду за устаткуванням цех має щорічну економію електроенергії на суму до 800 крб. Запровадження раціоналізаторських пропозицій дало загальну економію заводу близько 2 тис. крб. За високі виробничі показники А. П. Гуторов нагороджений орденом Леніна. Робітниця цього заводу А. О. Хроменкова за успіхи в праці удостоєна ордена «Знак Пошани».

Переможцем у соціалістичному змаганні за підсумками восьмої п'ятирічки на заводі залізобетонних виробів стала комсомольсько-молодіжна бригада, очолювана комуністом Л. О. Панасенком. 1971 року він нагороджений орденом Леніна. Його бригада виконала п'ятирічне завдання на 115 проц., випустивши понад план 2 тис. куб. метрів залізобетонних виробів. На цементному заводі в 1972 році працювало 375 ударників

Бахчисарайський цементний завод. 1967 р.

комуністичної праці. 78 чоловік нагороджено медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна».

Новий житловий масив у Бахчисараї. 1973 р.

На честь 50-річчя утворення СРСР у 1972 році в Бахчисараї вироблено промислової продукції на 80 млн. крб., виконано план на 101 проц. Понад план одержано 5 тис. тонн цементу, 2 тис. куб. метрів залізобетонних виробів, сотні тисяч банок консервів. На підприємствах міста працює 4,5 тис. чоловік, 40 бригад комуністичної праці, 1574 трудівникам присвоєно звання ударників комуністичної праці. За успіхи в розвитку економіки й культури 65 чоловік нагороджено орденами й медалями.

Невпізнанно змінився Бахчисарай за останні роки. 1800 родин відсвяткували новосілля в нових упорядкованих квартирах. У новій частині міста виріс великий житловий комплекс. Для обслуговування жителів тут споруджено універмаг, телеательє, поштове відділення, дошкільні заклади, бібліотеку. За рахунок державних кредитів і особистих збережень бахчисарайці поставили 1400 індивідуальних будинків. Житловий фонд у 1972 році становив 154,2 тис. кв. метрів. 90 проц. будинків зведено після війни. Для дошкільнят побудовано 8 дитячих садків і ясел на 1035 місць.

Райком партії і міськвиконком постійно турбуються про поліпшення побутового обслуговування населення. 1965 року в гарному сучасному приміщенні розпочав працювати побуткомбінат. Розширюється торговельна мережа. У місті — 16 магазинів, 2 ресторани, 6 їдалень. Стали до ладу новий готель, триповерховий універмаг.

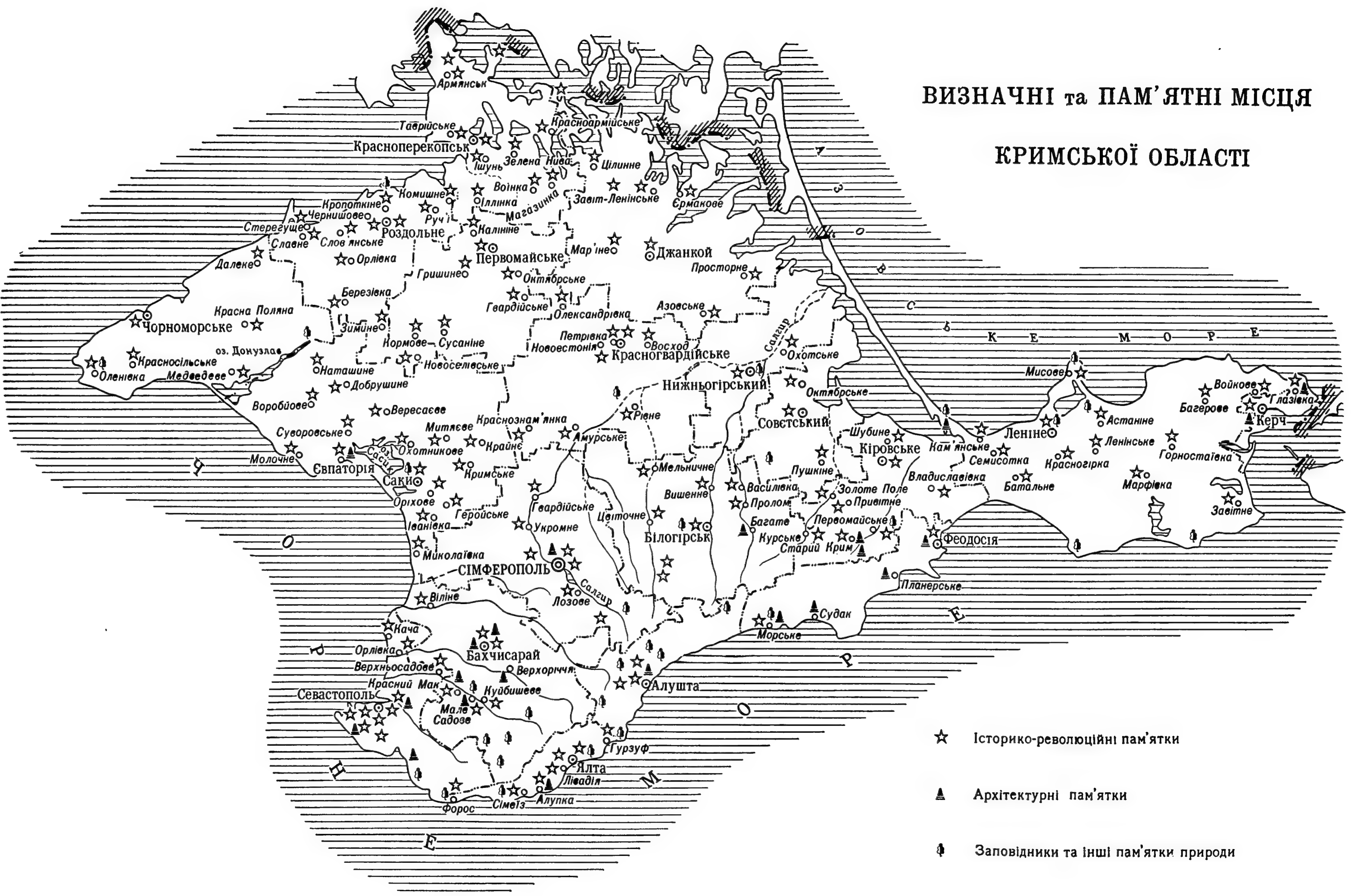
Поліпшилося медичне обслуговування бахчисарайців. До 50-річчя Великого Жовтня завершено будівництво лікарняного містечка, де встановлено найновіше обладнання. 1973 року споруджено нову поліклініку. Діє пологовий будинок, дві аптеки. Медичний персонал міста 1972 року налічував 64 лікарі й 137 фельдшерів та медичних сестер.

Рік у рік збільшуються асигнування на народну освіту. В будівельному технікумі 21 викладач навчає 320 студентів. 1971 року відкрито профтехучилище, де 500 юнаків і дівчат набувають фах будівельника. В трьох середніх школах 130 учителів навчають 3500 дітей. Є музична школа. Сотні хлопчиків і дівчаток відвідують різні гуртки будинку піонерів.

Повагою у жителів міста користуються працівники народної освіти. Багато робить у справі пропаганди педагогічних знань учителька російської мови школи № 1 М. І. Сєрова, нагороджена орденом «Знак Пошани»; член райкому партії, завідуюча районним відділом народної освіти Є. Д. Кирюхіна, відзначена орденом Трудового Червоного Прапора, й багато інших.

У Бахчисараї працюють 3 бібліотеки для дорослих, дитяча і 10 відомчих з загальним фондом 80 тис. книг. Їх відвідують 10 тис. жителів. У складі міської організації товариства «Знання» 90 лекторів, об'єднаних у 10 первинних організаціях. Радіо, газети, журнали увійшли в побут кожної родини. Жителі Бахчисарая 1973 року передплатили 13 050 газет і 12 250 журналів.

До послуг населення 2 широкоекранні кінотеатри, 2 кіномайданчики, будинок культури з залом для глядачів на 600 місць. Тут працюють хоровий, вокальний і музичний гуртки, хореографічна студія, в якій навчаються 120 дітей. Великі можливості відкрито для розвитку творчості народних мас. На міських та обласних виставках народного мистецтва користуються успіхом художні вишивки Н. П. Чувашової.

ВИЗНАЧНІ та ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ
КРИМСЬКОЇ ОБЛАСТІ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
Армянськ
Таврійське
Красноперекопськ
Красноармійське
Ішунь
Зелена Нива
Цілинне
Воїнка
Іллінка
Магазинка
Завіт-Ленінське
Єрмакове
Кропоткіне
Номишне
Чернишове
Стерегуще
Руч'ї
Роздольне
Калініне
Славне
Слов'янське
Первомайське
Мар'їне
Джанкой
Орлівка
Далеке
Гришине
Просторне
Октябрське
Березівка
Гвардійське
Олександрівка
Азовське
Красна Поляна
Чорноморське
Зимине
Нормове
Сусаніне
Петрівка
Восход
Новостепське
Новоестонія
Красногвардійське
оз. Донузлав
Красносільське
Оленівка
Медведеве
Наташине
Новоселівське
Охотське
Нижньогірський
Добрушине
Воробйове
Вересаєве
Октябрське
Мисове
Войкове
Багерове
Глазівка
Керч
Рівне
Совєтський
Суворовське
Митяєве
Охотникове
Краснознам'янка
Крайнє
Амурське
Шубине
Кіровське
Кам'янське
Семисотка
Ленінe
Астаніне
Ленінське
Горностаївка
Молочне
Євпаторія
Саки
Кримське
Мельничне
Пушкіне
Красногірка
Марфівка
Батальне
Владиславівка
Золоте Поле
Приветне
Василівка
Пролом
Вишенне
Орі́хове
Геройське
Гвардійське
Цвіточне
Білогірськ
Багате
Первомайське
Курське
Старий Крим
Феодосія
Завітне
Іванівка
Укромне
Миколаївка
СІМФЕРОПОЛЬ
Салгир
Планерське
Віліне
Лозове
Судак
Морське
Нача
Орлівка
Бахчисарай
Верхньосадове
Верхоріччя
Алушта
Красний Мак
Севастополь
Куйбишеве
Мале Садове
Гурзуф
Ялта
Лівадія
Алупка
Сімеїз
Форос
Історико-революційні пам'ятки
Архітектурні пам'ятки
Заповідники та інші пам'ятки природи

Є в місті стадіон, спортмайданчики, працює дитяча спортивна школа. Понад 200 її вихованців мають спортивні розряди.

У побут бахчисарайців владно входять нові обряди. Традиційними стали комсомольські весілля, урочисті реєстрації новонароджених, надання звання почесного громадянина міста. 1969 року його здобув один з найстаріших художників Криму В. К. Яновський, який прожив у Бахчисараї 35 років.

47 партійних і 40 комсомольських організацій міста, що налічують 1199 комуністів і 1663 комсомольці, багато роблять у справі виховання трудящих Бахчисарая в дусі пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів. При будинку культури працює лекторій «Ленінські принципи дружби народів Країни Рад». На підприємствах і в організаціях читаються лекції про досягнення союзних республік. У середній школі № 3 п'ять років працює клуб інтернаціональної дружби, 14 класів мають зв'язки з школами 14 республік, учні листуються між собою, обмінюються досвідом комсомольської і піонерської роботи.

Про духовне зростання жителів міста, високу свідомість свідчить їх активна участь у громадському житті. У складі Бахчисарайської міської Ради депутатів трудящих 62 чоловіка, в т. ч. 26 комуністів, 10 комсомольців. 21 депутат — жінки. Серед депутатів — 41 робітник. Активно працюють сім комісій міськради. Багато зроблено для поліпшення побуту, умов праці й відпочинку. Бюджет міста на 1973 рік становить 1263,5 тис. крб. (це в 4,5 раза більше, ніж у 1953 році), з них на розвиток народного господарства витрачається 364,6 тис. крб., на охорону здоров'я — 108,3, народну освіту — 776,9 тис. карбованців.

Широко відомі історичні пам'ятки Бахчисарая — давні стоянки людини, залишки середньовічного міста-фортеці Чуфут-Кале та ін. 1955 року на базі двох музеїв — палацу-музею та археологічного музею «печерних міст» — засновано Бахчисарайський історико-археологічний музей. У його фондах налічується 50 тис. предметів. Розташований він у будинку колишнього ханського палацу і колишньої ханської мечеті. Тут зберігся «Фонтан сліз», оспіваний О. С. Пушкіним та А. Міцкевичем. Бахчисарай відвідало багато відомих діячів літератури й мистецтва, в т. ч. П. І. Сумароков, В. А. Жуковський, Л. М. Толстой, Леся Українка, М. М. Коцюбинський, О. М. Горький, що знайшло відображення в їх творчості. Щорічно у місто приїжджає понад 500 тис. радянських та іноземних туристів. Тут побували керівники комуністичних партій і прогресивні діячі різних країн. Серед них Моріс Торез, Пальміро Тольятті, Георге Георгіу-Деж, Маноліс Глезос і багато інших. Тих, хто приїжджає сюди, приваблюють не лише історико-археологічні пам'ятки, але й сучасний Бахчисарай — упорядковане соціалістичне місто, де рік у рік все ширше розгортається господарське і культурне будівництво.

Перспективи дальшого зростання економіки, культури і добробуту трудящих відбито в генеральному плані розвитку міста, який розрахований на 20 років. Після реконструкції заводу залізобетонних виробів потужність його зросте в 2,5 раза. Розширюється цементний завод, випуск продукції збільшиться тут у два рази. Буде закінчено капітальну реконструкцію молокозаводу. З'являться підприємство первинного виноробства, комплекс хлібозаводу, сучасна автостанція. Місто прикрасить житловий мікрорайон з багатоповерховими будинками, новим дитячим садком на 140 місць, парком, де буде літній кінотеатр, дитячий сектор, декоративний басейн, танцювальний майданчик, кафе. У центрі міста заплановано звести будинок

Біля Бахчисарайського історико-археологічного музею, 1971 р.

райвиконкому, кінотеатр на 600 місць, будинок торгівлі, універмаг, ресторан. Буде споруджено нові корпуси лікарні й поліклініки, профтехучилища і будівельного технікуму. Місто стане красивішим й упорядкованішим.

Величні перспективи комуністичного будівництва, накреслені XXIV з'їздом КПРС, надихають трудящих Бахчисарая на нові трудові звершення.

К. Я. ЗЕНЧЕНКО, І. І. ЧУРИЛОВ

КУ́ЙБИШЕВЕ

Куйбишеве — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташоване в мальовничій Бельбецькій долині, за 22 км на південь від Бахчисарая. Відстань до залізничної станції Сирень (Сюрень) — 11 км. Населення — 2,1 тис. чоловік. Через Куйбишеве проходить автошлях Бахчисарай — Ялта. Селищній Раді підпорядковані населені пункти Велике Садове, Високе, Мале Садове, Новоульяновка, Підлісне, Танкове, Шепетівка.

Бельбецьку долину поблизу Куйбишевого було заселено понад 15 тис. років тому. Біля села Танкового досліджено два поселення: в одному з гротів (Сюрень I)— епохи пізнього палеоліту, в іншому (Сюрень II) — мезолітичне[1]. Виявлено також поселення і могильник таврів, що мешкали тут у І тисячолітті до н. е. Неподалік населених пунктів Високого, Малого Садового відомі три середньовічні поселення[2], 2 могильники та 2 замки. Один з них — напівзруйнована Сюреньська фортеця — й досі стоїть на високій скелі поблизу села Малого Садового. Оборонна стіна та кругла башта споруджені не пізніше VIII ст. До фортеці прилягає монастир Челтер-Коба, збудований у IX столітті.

За 8 км від Куйбишевого збереглися руїни печерного міста Мангупа (в V— XV ст.— Феодоро). В XIII—XV ст. Феодоро — центр феодального князівства. Він був добре укріпленим ремісничим і торговим містом. Населення його складалося переважно з огречених сарматів і аланів, що раніше змішалися з нащадками таврів, скіфів та інших народностей. В князівстві жили також греки, караїми, вірмени[3].

Після монголо-татарської навали князівство довго зберігало свою внутрішню цілісність. Воно було відоме далеко за межами Криму і мало зв'язки з Московською державою[4], Молдавією. В XV ст. частина територій на узбережжі в районі Алушти належала мангупським князям, які вели успішну боротьбу з генуезцями за вихід до моря. Лише в 1475 році Мангупське князівство припинило своє існування після взяття турками фортеці Феодоро[5]. Завойовники зруйнували та пограбували місто, розорили й спустошили його сільську округу в Бельбецькій та інших долинах. Більшість мешканців Феодоро вони перебили, а ті, що залишилися живими, стали їх рабами. Після падіння фортеці територією Мангупського князівства володіли турецькі султани.

Місцеві жителі віддавна займалися хліборобством,

Руїни середньовічного міста Мангупа. 1972 р.

[1] П. П. Е ф и м е н к о. Первобытное общество. К., 1953, стор. 416—418.

[2] А. Л. Я к о б с о н. Раннесредневековые сельские поселения юго-западной Таврики. Л., 1970, стор. 17.

[3] Дорогой тысячелетий, стор. 126.

[4] П. Н. Н а д и н с к и й. Очерки по истории Крыма, ч. 1, стор. 59.

[5] А. Л. Я к о б с о н. Средневековый Крым. М.—Л., 1964, стор. 126.

садівництвом, виноградарством та городництвом. Про це свідчать виявлені під час розкопок Сюреньської фортеці та міста Мангупа зернові та господарчі ями, численні давильні винограду[1], місткість яких досягала 3 куб. метрів. Деякі з них були вирубані в скелях. Під сади та городи використовувалися лісні вирубки — чаїри, залишки яких вчені знаходять у верхів'ях Бельбека і в наш час. У цій місцевості і дотепер зустрічаються здичавілі виноградні лози.

Час виникнення села Албат (стара назва Куйбишевого) у Бельбецькій долині точно не відомий. У XVIII ст., до приєднання Криму до Росії, в Албаті мешкали християни (православні), а також мусульмани. 1778 року з Албата до Приазов'я виїхало 113 чоловік (християн), які залишили безлюдними 19 дворів[2]. З 1887 десятин землі, що лічилися за селом, було 1302 десятини придатної та 585 непридатної для обробітку[3]. У 1805 році тут налічувалося 30 дворів і 227 жителів[4]. Основну частину населення становили державні селяни.

На початку XIX ст. власником землі в Албаті став поміщик Патінеоті, який жорстоко пригноблював місцеве населення. Із скарги селян до суду, поданої у вересні 1827 року, відомо, що землевласник примушував жителів села працювати на нього і не в «робітні дні», возити дрова та сіно до Севастополя[5].

Фруктові сади, виноградники, тютюнові плантації, що становили багатство Бельбецької долини, належали поміщикам, купцям і духовенству. Вони нещадно визискували селян, які жили в злиднях і безправ'ї. Указ 1866 року, що поширював основні принципи закону 1861 року на державних селян, не поліпшив життя мешканців Албата. Вони, як і раніше, обробляли землю поміщика на кабальних умовах. Кримський селянин-десятинник повинен був віддавати поміщикові 10—20 проц. врожаю та від $^1/_4$ до $^1/_3$ частини сіна за косіння, платити грішми за житло, випас худоби, а також давати підводу за вимогою власника землі для перевезення його товарів[6].

В Албаті 1885 року було 92 селянські двори, у т. ч. 29 безземельних. 63 мали лише 140 десятин непридатної для обробітку землі[7]. Хліб не сіяли 43 двори, більш як половина з них не мала ніякої худоби. 12 родин орендували ділянки на найважчих умовах — з частки продуктів. Землевласник брав у них від $^2/_5$ до $^1/_2$ і більше частин урожаю. Наприкінці XIX ст. в селі починають виділятися окремі заможні селянські господарства. Так, у цей період 10 дворів використовували для обробітку ланів, садів і тютюнових плантацій найману робочу силу[8].

З розвитком капіталістичних відносин поглиблювався процес класового розшарування селянства. Погіршувалося становище основної маси жителів села. Навіть царські урядовці змушені були визнати, що селяни Албата дуже бідні й у більшості з них не вистачає хліба до нового врожаю[9]. 1900 року в Албаті мешкало 486 чоловік[10]. У селі зростали куркульські господарства. Кращими землями володіли поміщики — в 1915 році Кохендорфер мав 150 десятин землі, Свіцин — 254,5. Біднота не могла і не хотіла миритися з безпросвітними злиднями. Але класова свідомість пригноблених селян у глухому гірському селі пробуджувалася повільно. Окремі спроби виступити проти експлуататорів мали стихійний, неорганізований характер.

---

[1] Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вып. 10. К., 1960, стор. 114, 115.

[2] Кримський краєзнавчий музей. Архів А. Л. Бертьє-Делагарда, оп. 5, спр. 49, папка № 12, стор. 2.

[3] Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 25. Симферополь, 1896, стор. 109, 150.

[4] Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 26. Симферополь, 1897, стор. 88.

[5] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 3053, арк. 1, 2.

[6] Ю. Янсон. Крым. Его хлебопашество и хлебная торговля. СПб., 1870, стор. 12.

[7] Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Симферопольского уезда. Симферополь, 1886, стор. А—6, А—7.

[8] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 4. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Симферопольского уезда. Симферополь, 1886, стор. Б-61.

[9] Сборник по основной статистике. Симферопольский уезд, вып. 2. Оценочная часть. Симферополь, 1906, стор. 88.

[10] Сборник по основной статистике. Симферопольский уезд, вып. 1. Подворная перепись. Симферополь, 1906, стор. 4, 5

У цей період Албат входив до Каралезької волості Сімферопольського повіту. Селяни жили в тісних темних домівках. Неписьменність, злидні, безправ'я — такою була їх доля. Мулли та попи допомагали поміщикам і куркулям тримати бідноту в темряві й покорі. Не було медичного обслуговування населення. Найближча лікарня містилася за 16 верст[1]. Хвора людина зверталася по допомогу до знахарів та мулл. Високою була смертність, особливо дитяча. Першу земську трикласну школу відкрили в Албаті 1897 року[2]. У 1900/01 навчальному році тут вчилося 27 дітей. Багато хто з учнів через тяжкі матеріальні умови не міг відвідувати школу. Так, у 1906 році трирічний курс навчання закінчили двоє дітей.

Лише перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції створила умови для докорінного поліпшення становища трудового селянства. Радянську владу встановили в Албаті в середині січня 1918 року. Але через три місяці сюди вдерлися німецькі окупанти. Наприкінці 1918 року після відходу німецьких частин село захопили білогвардійці. Татарські буржуазні націоналісти і куркулі добровільно йшли до білогвардійських загонів, що розстрілювали мирних жителів, сіяли національну ворожнечу, чинили прилюдні екзекуції. У квітні 1919 року Албат визволено від ворога частинами Червоної Армії. Але в червні того ж року село захопили білогвардійці. Найбідніше селянство Албата підтримувало партизанів, які боролися проти ворогів, позбавляли білогвардійців продовольства і палива, руйнували мости і шляхи.

Остаточно Радянська влада утвердилася в Албаті після розгрому військ Врангеля у Криму Червоною Армією в середині листопада 1920 року. 29 листопада того ж року створено Албатський сільський ревком[3]. Велику допомогу місцевим органам влади подавали робітники Севастополя.

Кращі представники трудового селянства гуртувалися навколо партійного осередку, що утворився в 1921 році й діяв при сільській Раді. Осередок працював у дуже складних умовах. У горах, що оточували Албат, засіли куркульські банди, що чинили розправу над комуністами та біднотою. 27 вересня 1921 року банда вдерлася до Албата і розгромила виконком Ради[4]. Тяжке становище жителів села посилила посуха 1921 року. В ці нелегкі роки Радянський уряд подавав селянам допомогу, виділяв позики на продовольчі потреби.

Організаторську і політико-виховну роботу в Албаті проводили комуністи Севастопольського повіту, а після створення в 1923 році Бахчисарайського району—бахчисарайські комуністи. Вони докладали багато сил, щоб вирвати селян з-під впливу націоналістів і мулл, залучити їх до кооперативного руху.

Одним з перших паростків нового в житті Албата було створення 1921 року трудової артілі «Сезам». До неї увійшли 19 бідняків і 25 членів їх родин. У них було 140 десятин землі під садом та плантаціями тютюну[5]. Того ж року тут почало діяти відділення Біюк-Сюреньського споживчого товариства

Комсомольський осередок в Албаті утворився 1924 року[6]. Передові комсомольці та кращі представники найбіднішого селянства виявили бажання вступити до більшовицької партії. Комуністи села спочатку входили до складу Коккозької кандидатської групи. В липні 1927 року Бахчисарайський райком ВКП(б) прийняв рішення створити в Албаті кандидатську групу, прикріпивши до неї комуніста з Бахчисарая[7]. Група складалася з одного члена партії та чотирьох кандидатів у члени партії[8].

---

[1] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 6. Симферопольский уезд. Симферополь, 1915, стор. 61.

[2] Статистические сведения по начальному народному образованию в Таврической губернии. Симферополь, 1902, стор. 30, 31.

[3] Кримський облдержархів, ф. Р-538, оп. 1, спр. 300, арк. 16, 26.

[4] Там же, ф. Р-2379, оп. 1, спр. 309, арк. 4.

[5] Там же, ф. Р-1932, оп. 2, спр. 5, арк. 85, 153.

[6] Кримський облпартархів, ф. 100, оп. 1, спр. 58, арк. 19, 20.

[7] Там же, спр. 90, арк. 15; спр. 92, арк. 16, 18; спр. 150, арк. 26.

[8] Газ. «Красный Крым», 9 липня 1927 р.

Поряд з розв'язанням господарських питань велика увага приділялася розвитку народної освіти, культури. Провадилася ліквідація неписьменності. Відкрили хату-читальню. Серед мешканців села велася агітаційно-масова робота, залучалися до громадського життя жінки. Радянська влада дбала про охорону історичних пам'яток. Ще 1921 року за наказом Кримревкому про націоналізацію музеїв та пам'яток культури залишки міста Мангупа було взято під охорону Республіки[1].

Активно проходило в Албаті обговорення рішень XV з'їзду ВКП(б), що взяв курс на колективізацію сільського господарства. Багато жителів села, які виступали на зборах, присвячених цьому питанню, схвалювали лінію партії. Комуністи, місцеві органи влади особливу увагу приділяли пропаганді досвіду перших колективних господарств. Взимку 1927 року в Албаті організували сільськогосподарську виставку, що викликала великий інтерес у селян.

1928 року в Албаті створено ще одну невелику сільськогосподарську артіль — «Плугатар». Проте не було досвіду ведення колективного господарства, не вистачало робочих рук. Куркулі й татарські буржуазні націоналісти чинили впертий опір колективізації. Вони намагалися протягнути до складу сільської Ради своїх представників, залякували жителів. Коли почався масовий колгоспний рух, вони вдавалися до фіктивних поділів своїх господарств, щоб і далі експлуатувати селян[2]. Керована партійною організацією Албата біднота дала рішучу відсіч ворогам колгоспного ладу.

Незважаючи на опір куркулів, у 1929 році було організовано колгосп ім. Дзержинського. Ініціаторами його створення стали комуністи. 1930 року в ньому вже об'єднувалося 100 господарств. Колгоспники обробляли 50 га садів, 23,3 га городів та 9 га плантацій тютюну[3].

В Албаті працювали дві первинні парторганізації — територіальна й колгоспна. Комуністи йшли в авангарді соціалістичного будівництва. Вони добилися зміцнення економіки громадського господарства. Трудівники села одержували добрі врожаї фруктів і тютюну. Так, 1938 року вони зібрали по 11,8 цнт тютюну з гектара на площі 55 га[4]. Колгосп мав дві тваринницькі ферми. Його поля обробляла створена 1935 року машинно-тракторна станція, що налічувала 13 тракторів[5].

Зростала політична й трудова активність колгоспного селянства. Розгорнувся стахановський рух. За успіхи в праці колгосп ім. Дзержинського не раз заносили на районну Дошку пошани. 1940 року він став учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки[6].

1935 року з Бахчисарайського району було виділено Фотісальський район з центром у Албаті. Тоді ж за проханням трудящих новий район назвали Куйбишевським[7]. Радянські та партійні органи виявляли постійну турботу про дальший розвиток Албата і району. В селі збудували колгоспну електростанцію, планувалося провести до Албата лінію для одержання електроенергії з Севастополя. Споруджувалися нові будинки, дитячі ясла, поліпшувалися шляхи. Укріплювалися береги ріки Бельбеку.

Великі зміни відбулися в галузі охорони здоров'я й освіти. В січні 1929 року в селі відкрили фельдшерський пункт, а потім і районну лікарню. Працювала середня школа. Діяла бібліотека, кінотеатр. З 1935 року тут видавалася газета «Ударник». До послуг мешканців були пошта, телеграф.

Мирну працю радянських людей перервав напад фашистської Німеччини на нашу Батьківщину. Наприкінці жовтня —на початку листопада 1941 року фашистські

[1] Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов. Симферополь, 1968, стор. 159, 160.
[2] Кримський облпартархів, ф. 100, оп. 1, спр 149, арк. 24, 25; спр. 187, арк. 32.
[3] Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 2, спр. 546, арк. 74-а.
[4] Кримський облпартархів, ф. 134, оп. 1, спр. 62, арк. 281.
[5] Статистический справочник народного хозяйства и культуры Крымской АССР. Симферополь, 1936, стор. 2, 3.
[6] Кримський облпартархів, ф. 134, оп. 1, спр. 2, арк. 12; спр. 20, арк. 2; спр. 62, арк. 281.
[7] Там же, спр. 4, арк. 8; спр. 7, арк. 22, 144.

окупанти захопили степовий Крим. У долинах рік Альми й Качі 2—5 листопада розгорнулася велика битва. Частинам Приморської армії, що залишилися в тилу 11-ї німецької армії Манштейна, треба було прорвати оборону ворога й вийти до Севастополя. Запеклі бої точилися на шосе Бахчисарай—Ялта поблизу Албата. Протягом трьох днів окремі населені пункти по кілька разів переходили з рук до рук. У ці суворі дні воїни 40-ї кавалерійської дивізії здійснили героїчний рейд по території Куйбишевського району, захопленого гітлерівцями. Завдання було виконано — наступ ворога на Ялту припинено. Це дало змогу головним силам Приморської армії прорватися до Севастополя. Багато хто поліг смертю хоробрих у цих боях. Серед них командир 7-го кавалерійського полку угорець Шандор Петраш[1].

На початку листопада 1941 року льотчик морської авіації капітан М. Т. Хрустальов повторив безсмертний подвиг капітана Гастелло, спрямувавши літак на колону ворожих військ. М. Т. Хрустальову споруджено пам'ятник у селі Малому Садовому, поблизу того місця, де загинув герой.

Частина жителів Куйбишевського району пішла разом з військами Червоної Армії. Загинули, захищаючи Севастополь, мешканці Албата П. І. Верхолапов, М. П. Драчов, С. Д. Прієв та багато інших.

За час окупації фашисти стратили 379 чоловік, вивезли на каторжні роботи до Німеччини 123 жителі Куйбишевського району. При сприянні зрадників був заарештований і розстріляний у грудні 1941 року Н. Халілєв — фундатор колгоспу, секретар Албатської сільради. Зрадники виказали ворогам партизанку комуністку М. В. Климову, яка до війни працювала директором лісгоспу, а з листопада 1941 по травень 1942 року була політруком однієї з груп Севастопольського партизанського загону[2]. В серпні 1943 року після страхітливих катувань гітлерівці розстріляли М. В. Климову.

Незважаючи на звірства фашистських загарбників та їхніх поплічників — татарських буржуазних націоналістів, боротьба проти них у горах і Бельбецькій долині не припинялась. Але початок партизанського руху в Куйбишевському районі був пов'язаний з великими труднощами. Татарські буржуазні націоналісти, які пробралися до керівництва Куйбишевським партизанським загоном, розпустили його, пограбували матеріальні бази, а самі перейшли на службу до німецьких окупантів[3]. Коли в горах Криму розгорнулась партизанська боротьба, мешканці Албата взяли в ній участь. Особливо активними були дії партизанів біля залізничної станції Сюрень, де відважні бійці диверсійних груп під командуванням Г. В. Грузинова, А. Молочникова, М. Г. Гордієнка, С. Половчені, В. Олейникова пускали під укіс ворожі ешелони[4].

Від німецько-фашистських загарбників Албат визволено 15 квітня 1944 року[5] 227-ю стрілецькою дивізією під командуванням полковника Г. І. Преображенського, а також частинами 57-го танкового полку й артилерійськими частинами та 32-ю гвардійською дивізією, якою командував полковник М. К. Закуренков.

Гітлерівці завдали селу великих збитків, які лише по комунальному господарству становили 1185 тис. крб. З перших днів визволення Албата відновили роботу партійні та радянські органи. Вживалися термінові заходи, щоб розмінувати шляхи, поля, сади. Невдовзі мешканці села взялися відбудовувати виведену з ладу зрошувальну систему, упорядковувати понівечені сади, тютюнові плантації, виноградники. Трудящі Куйбишевського району, прагнучи прискорити перемогу над ворогом, у травні 1944 року придбали облігацій Третьої державної воєнної позики на суму 821 тис. крб.[6]. 1944 року відкрито дві школи — початкову і середню.

[1] Годы борьбы и побед, стор. 117.
[2] Кримський облпартархів, ф. 151, оп. 1, спр. 667, арк. 231.
[3] Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., стор. 127.
[4] Е. Шамко. Партизанскими тропами. Симферополь, 1969, стор. 56.
[5] Сообщения Советского Информбюро, т. 6. М., 1944, стор. 185.
[6] Крым в период Великой Отечественной войны, стор. 382.

Працювали поліклініка, райспоживспілка і сільське споживче товариство, комунальний комбінат та інші установи.

Велику допомогу у відбудові Албата подав Радянський уряд. У серпні 1944 року до Куйбишевського району стали прибувати переселенці з різних областей країни. Незважаючи на труднощі воєнного часу, держава надавала їм позики, пільги. Новоприбулі спільно із старожилами відбудовували господарство. У колгоспників-переселенців не було досвіду в обробітку вирощуваних тут культур. Парторганізація колгоспу ім. Дзержинського приділяла багато уваги залученню всіх трудящих до систематичного сільськогосподарського навчання.

1946 року в колгоспі було закладено новий сад. Збільшився машинний парк Куйбишевської МТС. У 1950 році вона одержала нові сільськогосподарські машини. Рівень механізації сільськогосподарських робіт у районі вдвоє перевищував довоєнний.

Колгосп мав 80 га садів, близько 20 га плантацій тютюну, вирощували також зернові культури, овочі[1]. 1950 року колгосп ім. Дзержинського об'єднався з колгоспом ім. Леніна, розташованим у селі Новоульяновці. Нове господарство було названо ім'ям Леніна. Його першим головою став один із зачинателів колгоспного руху в Куйбишевому Т. А. Майборода. Об'єднане господарство поступово міцніло. Прибуток колгоспу за 1952 рік становив 1146 тис. крб. при плані 906 тис. карбованців[2].

На початку 60-х років у колгоспі ім. Леніна, який продовжував укрупнюватися, працювали жителі Куйбишевого, Великого Садового, Високого, Малого Садового, Новоульяновки, Печерного, згодом приєднаного до Високого, Підлісного, Танкового, Шепетівки. Це — багатонаціональний колектив. На ланах і фермах, тютюнових плантаціях і в садах єдиною дружною сім'єю працюють росіяни, українці, азербайджанці, вірмени, грузини, євреї, латиші, мордвини, естонці та інші.

З 1964 року укрупнений колгосп став називатися ім. Ілліча. Центральна садиба і третій відділок розташовані в Куйбишевому. За господарством закріплено 4733 га землі, в т. ч. 1115 га орної. Тут можна обробляти лише вузьку долину ріки та невеликі ділянки біля підніжжя і на схилах гір. Колгоспники піднімали економіку господарства за рахунок вмілого використання землі. Площа садів у 1962 році становила 452 га. На гектарі розміщували вже більш як 300 дерев. Сади змінилися якісно. Їх обробляли із застосуванням найновіших досягнень агротехніки і збирали добрі врожаї. Якщо в 1960 році одержали в середньому з гектара по 85 цнт фруктів, то в 1966 році — по 148 цнт, а ланка О. П. Дьоміної зібрала по 220 цнт плодів з гектара. Повністю механізували посадку тютюну. Його вирощували на 260 га. 1963 року на базі передової бригади З. К. Ковальової було створено школу передового досвіду, в якій проходили стажування 70 тютюнників з інших господарств.

1962 року колгосп мав 20 тракторів, 30 автомашин, 4 комбайни, а 1972 — 41 трактор, 56 автомашин, 5 комбайнів. Застосування механізації та електрифікації дало змогу скоротити витрати праці при обробітку сільськогосподарських культур. Так, вже 1966 року на виробництво центнера тютюну порівняно з 1950 роком вони зменшилися майже наполовину і значно скоротилися в садівництві й рільництві.

За підсумками соціалістичного змагання 1965—1966 рр. колгосп ім. Ілліча по розвитку садівництва посів друге місце у Кримській області. Багато хто з трудівників за успіхи в праці удостоєний високих урядових нагород. Орден Леніна вручено головному агрономові В. П. Карпачову, садівникам О. П. Дьоміній та М. М. Кравченко, агроному-тютюннику З. К. Ковальовій.

---

[1] Газ. «Знамя труда» (Бахчисарай), 29 жовтня 1949 р.
[2] Газ. «Знамя труда», 1 лютого 1953 р.

Починаючи від 1965 року господарство щороку демонструє свої досягнення на ВДНГ і двічі нагороджувалося дипломами 1-го ступеня. Учасниками Виставки досягнень народного господарства СРСР були 33 колгоспники, багатьох з них нагороджено медалями Виставки.

Рік у рік зміцнюється економіка господарства. Якщо в 1968 році чистий прибуток дорівнював 1905 тис. крб., то в 1970 році — 2041 тис. крб. 1968 року тут одержано найвищий валовий прибуток на гектар сільськогосподарських угідь по Кримській області — 1644 карбованці.

Готуючись гідно зустріти XXIV з'їзд КПРС, трудівники колгоспу успішно виконали план восьмої п'ятирічки. В середньому з гектара зібрали по 149 цнт фруктів. Для тривалого зберігання їх збудували холодильник, який вміщує 1000 тонн плодів. Протягом восьмої п'ятирічки урожайність тютюну зросла до 14,8 цнт з гектара. В ювілейному 1970 році передові бригади зібрали по 18—19 цнт. Від продажу державі тютюну колгосп одержав 40 проц. грошового прибутку. Середня врожайність зернових культур за восьму п'ятирічку становила 24,7 цнт з гектара. Значних успіхів домоглись тваринники. 1970 року в колгоспі утримували понад 860 голів великої рогатої худоби, в т. ч. 260 корів. Надій молока на фуражну корову в тому ж році становив у середньому 3842 кілограми.

За успішне виконання соціалістичних зобов'язань, взятих на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, колектив колгоспу ім. Ілліча занесено до Ленінської книги трудової слави області. 128 трудівників нагороджено Ленінською ювілейною медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна». Орден Леніна вручено голові колгоспу І. З. Бегмату, бригадиру-садівнику Л. М. Вавіну, колгоспниці садівницької бригади В. І. Ларіній. Ордена Жовтневої Революції удостоєна доярка В. Д. Королькова, ланковатютюнник М. А. Міхеєнко.

1972 року колгоспники зібрали врожай фруктів по 170 цнт з гектара, зернових — 30,5, тютюну — 16, овочів — по 352 цнт. Господарство одним з перших у районі достроково виконало річні зобов'язання по продажу державі молока. За трудові успіхи, досягнуті у Всесоюзному соціалістичному змаганні, і виконання соціалістичних зобов'язань по збільшенню виробництва і заготівель продуктів тваринництва 1973 року орденом Леніна нагороджена доярка В. Д. Королькова, орденом Жовтневої Революції — доярка О. В. Жураховська, орденом Трудового Червоного Прапора — дояр Р. С. Івков.

Досягши високих показників у змаганні за гідну зустріч 50-річчя утворення СРСР, колгосп здобув право на почесний запис до Книги естафети трудових звершень області.

Успішно працюють трудівники Куйбишевського заготівельного лісового господарства. Воно виникло 1960 року на базі створеного 1933 року лісгоспу. За лісовим господарством закріплено 30 874 га, воно має 13 тракторів і стільки ж автомашин. Посадка дерев та чагарників провадиться на гірських схилах, особливо на Ай-Петринській яйлі, ліси якої мають важливе водоохоронне та грунтозахисне значення. Механізованим способом провадиться реконструкція малоцінних насаджень. Вирощуються такі цінні породи дерев, як сосна кримська і звичайна, волоський горіх.

1960 року Куйбишеве віднесено до категорії селищ міського типу. Тоді ж Куйбишевський район об'єднався з Бахчисарайським. Протягом восьмої п'ятирічки в селищі зведено новий хлібозавод, школу для 320 учнів, палац культури, чотири житлові будинки на 32 квартири, розпочато спорудження водопроводу. Мешканці Куйбишевого звели більш як 100 індивідуальних будинків. В селищі працюють 9 магазинів, підприємства побутового обслуговування. В будинках трудящих — газові плити, пральні машини, радіоприймачі, телевізори. Багато хто придбав мотоцикли, 22 мешканці мають легкові автомашини. З кожним роком поліпшується життя трудівників селища, зростає їх матеріальний добробут. В середньому оплата робочого дня колгоспників становила в 1963 році 2 крб. 70 коп., а в 1970 — вже

4 крб. 87 коп. З суспільних фондів члени колгоспу одержують оплачувані відпустки, пільгові путівки до санаторіїв та будинків відпочинку. До послуг жителів — поліклініка, Куйбишевська лікарня на 110 ліжок. Тут працюють 26 чоловік з вищою та 56 з середньою медичною освітою. В 1956 році відкрито водолікарню «Чорні води», де щомісяця лікуються 120 чоловік.

Постійно підвищується культурний рівень мешканців Куйбишевого. Середня й початкова школи селища містяться у 3 великих світлих будинках. 47 учителів навчають 746 дітей. 1969 року при середній школі відкрили краєзнавчий музей, працюють клуби інтернаціональної дружби і любителів мистецтва. Своє дозвілля діти проводять також у будинку піонерів. Колгосп забезпечує школярів безплатними путівками до піонерських таборів. У школі робітничої молоді здобувають знання 120 чоловік.

У Куйбишевому збудовано два дитячі садки на 200 місць. Дитячі садки та ясла працюють у всіх відділках колгоспу ім. Ілліча. В яслах діти одержують безплатне харчування. Дитячі ясла третього відділку колгоспу були учасником ВДНГ ще на початку 60-х років[1].

Понад 34 тис. примірників книг налічують фонди бібліотеки селища. На кошти колгоспу зведено палац культури на 600 місць. Тут створено балетну студію, танцювальний колектив «Лебідонька». Є естрадний оркестр, вокальний ансамбль «Веселка». Великою популярністю користується хор колгоспу, що налічує 130 чоловік. На республіканському огляді художньої самодіяльності на ознаменування 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка в березні 1964 року хор відзначено Ювілейною медаллю. Урочисто пройшов у палаці культури колгоспний фестиваль, присвячений 50-річчю утворення СРСР. В селищі є широкоекранний та літній кінотеатри, видається багатотиражна колгоспна газета «Заветы Ильича».

Багато уваги приділяють вихованню молоді Куйбишевого учасник громадянської та Великої Вітчизняної воєн член КПРС з 1918 року І. Г. Матвєєв, комуніст З. І. Імамутдінов — учасник оборони Одеси, Севастополя, боїв за визволення Кавказу, Криму. При в'їзді до селища з боку Ялти височить пам'ятник воїнам, що віддали життя за волю і щастя радянських людей. Є пам'ятники В. І. Леніну та В. В. Куйбишеву, ім'я якого носить селище.

Ініціаторами боротьби за успішне виконання завдань господарського й культурного будівництва виступають комуністи та комсомольці. У п'яти первинних партійних організаціях налічується 185, в чотирьох комсомольських — 287 чоловік. Партійні та комсомольські організації разом з селищною Радою спрямовують свої зусилля на підвищення трудової і громадської активності мешканців Куйбишевого. У складі селищної Ради 63 депутати. Серед них 3 робітники, 40 колгоспників, 32 жінки. 24 депутати — комуністи, 9 — комсомольці. Активно працюють 7 постійних комісій. П'ять депутатів Бахчисарайської районної Ради депутатів трудящих працюють у колгоспі ім. Ілліча.

Трудівники Куйбишевого борються за дострокове виконання планів дев'ятої п'ятирічки, вносять свій вклад у загальнонародну справу побудови комунізму.

Г. А. ЯЦЕНКО

НАУ́ЧНИЙ

Научний — селище міського типу, підпорядковане Бахчисарайській міській Раді, розташоване за 28 км від районного центру, в мальовничій гірській місцевості, на висоті 600 метрів над рівнем моря. Населення — 800 чоловік.

---

[1] И. Бегмат. Школа новой жизни. Симферополь, 1962, стор. 16.

Научний— один із наймолодших населених пунктів Кримської області. Виникнення та зростання його — яскраве свідчення турботи Комуністичної партії і Радянського уряду про розвиток науки і створення найсприятливіших умов для життя та праці вчених. Історія селища тісно пов'язана з історією Кримської астрофізичної обсерваторії АН СРСР. 1908 року в Сімеїзі засновано відділення Пулковської обсерваторії. За роки Радянської влади Сімеїзька обсерваторія стала однією з найбільших у нашій країні та Європі. Під час Великої Вітчизняної війни її зруйнували фашистські загарбники.

Після вигнання гітлерівців з кримської землі поряд з відбудовою Сімеїзької обсерваторії, яка почалася 1944 року, відновились перервані війною пошуки місця для спорудження нового наукового центру вивчення зоряного світу з кращими умовами для астрономічних спостережень. Таку ділянку знайшли за 5 км на південь від села Партизанського (колишній Мангуш, нині село Прохладне).

1945 року за розпорядженням Раднаркому СРСР Сімеїзьке відділення Пулковської обсерваторії перетворено на самостійну наукову установу — Кримську астрофізичну обсерваторію АН СРСР, яку очолив видатний вчений академік Г. А. Шайн. Того ж року виконком Кримської обласної Ради депутатів трудящих ухвалив рішення про відведення ділянки площею 50 га в постійне користування АН СРСР.

Перед будівельниками постало складне завдання — спорудити астрономічні башти, лабораторні приміщення, житлові будинки для співробітників, медичний пункт, школу, підвести електроенергію й воду, а також прокласти шосе довжиною 14 км до автошляху Сімферополь—Севастополь. Будівництво першої черги обсерваторії і населеного пункту провадилось спеціально створеною організацією «Кримакадембуд» і було в основному закінчено навесні 1955 року. Вже 1949 року споруджено перший телескоп — подвійний фотографічний рефрактор з об'єктивами діаметром 400 мм. Тоді ж зведено будинок, де встановили позазатемнений коронограф— інструмент для кінореєстрації швидких процесів, що відбуваються на Сонці. 1954 року почав працювати баштовий сонячний телескоп, виготовлений радянською оптико-механічною промисловістю за задумом доктора фізико-математичних наук А. Б. Сєверного (директора обсерваторії з 1952 року). Вже перші випробування баштового сонячного телескопа показали його високі якості й великі можливості у вивченні магнітного поля та фізичних процесів на Сонці[1]. На той час це був унікальний телескоп, один з найбільших у світі.

Зростало й селище вчених. 1952 року тут зведено 2 восьмиквартирні будинки, 1954 — 3, 1955 — ще 4 загальною площею 1 тис. кв. метрів. Спорудили триповерховий готель, проклали водопровід від річки Качі, провели високовольтну лінію електропередачі довжиною 13,3 км, телефонну лінію. Багато уваги приділялося поліпшенню побуту. До нових будинків підвели гарячу воду. 1955 року пущено другу чергу водопроводу, закінчено будівництво банно-прального комбінату. Селище озеленювалося, був закладений фруктовий сад на площі 7 га. На нове місце проживання переїздили сім'ї працівників обсерваторії.

1953 року в обсерваторії працювало 76, 1955 — 126 чоловік. Провадились дослідження в галузі фізики та космології газових туманностей і міжзоряного середовища, фізики Сонця і впливу його на Землю, фізики і космології зірок. Використання найновіших досягнень технічної фізики, електротехніки і радіотехніки для створення нових і досконалих методів досліджень дало можливість виконати серію оригінальних наукових робіт. Ще 1951 року на рефлекторі із дзеркалом 122 см одержано перші унікальні спектрограми Сонця з великою дисперсією. Обсерваторія перетворювалась у науковий центр не лише всесоюзного, а й світового значення.

Офіційне відкриття обсерваторії, яке відбулося у вересні 1955 року, стало великим святом для всіх жителів селища. До цієї події було приурочено наукову

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 153, оп. 1, спр. 5, арк. 6.

конференцію з астрофізики, у роботі якої взяли участь відомі радянські, а також учені ряду зарубіжних країн, у т. ч. ПНР, ФРН, Англії, Франції, Індії. Після відкриття Кримської астрофізичної обсерваторії Сімеїзька стала її відділенням.

1956 року почався другий етап будівництва обсерваторії, головним об'єктом якого було спорудження 2,6-метрового зоряного телескопа. В створенні цього унікального інструмента і пов'язаного з ним комплексу споруд взяло участь понад 40 заводів, конструкторських бюро, науково-дослідних інститутів та інших закладів[1]. Рефлектор побудували на оптико-механічному заводі в Ленінграді за проектом і під керівництвом конструктора телескопа лауреата Ленінської премії Б. К. Іоаннісіані.

Монтаж телескопа завершено у грудні 1960 року. До 50-річчя Радянської влади повністю закінчено всі налагоджувальні роботи. Зоряному телескопу присвоєно ім'я академіка АН СРСР Г. А. Шайна. За величиною телескоп є третім у світі. Він максимально автоматизований. Понад 160 електродвигунів використовуються для його роботи. Багато операцій, які раніше робилися безпосередньо астрономами, виконуються на телескопі лічильно-обчислювальною машиною, перетворювачами координат, слідкуючими системами. Перші спостереження на зоряному телескопі проведено 1961 року. Тоді ж одержано близько 50 знімків позагалактичних туманностей. Про результати цієї роботи було повідомлено на XI з'їзді Міжнародного астрономічного союзу[2].

Кримська астрофізична обсерваторія має тепер 4 наукові відділи — фізики Сонця і планет (очолює академік А. Б. Сєверний), фізики зірок і туманностей (очолює доктор фізико-математичних наук В. Б. Никонов), експериментальної астрофізики (очолює доктор фізико-математичних наук М. В. Стешенко), радіоастрономії (очолює кандидат фізико-математичних наук І. Г. Мойсєєв). Характерною особливістю наукової роботи обсерваторії є вивчення нестаціонарних процесів. Цим відрізняється напрям роботи Кримської астрофізичної обсерваторії від досліджень, які провадять зарубіжні обсерваторії, у т. ч. американські, що вивчають насамперед стаціонарні стани. Нестаціонарні процеси, що відбуваються на Сонці, зірках, в ядрах галактик, як правило, пов'язані з потужним виділенням енергії. Своєчасне прогнозування спалахів на Сонці необхідне для безпеки людей у космосі. Разом з Кримським державним медичним інститутом колектив обсерваторії вивчає вплив сонячної активності на живі організми.

В обсерваторії склалася ціла школа в галузі фізики Сонця, праці якої мають світове значення. Під керівництвом А. Б. Сєверного вчені Е. Ю. Дубов, С. І. Гопасюк, Т. Т. Цап та інші виконали багато цінних досліджень, вивчаючи сонячні спалахи та магнітні поля на поверхні Сонця. На телескопі провадяться спостереження кількох сотень галактик, вивчаються так звані спалахуючі та магнітні зірки, розроблена найбільш точна кількісна спектральна класифікація їх.

1959 року в Кримській обсерваторії розпочалася підготовка до проведення астрофізичних експериментів з використанням штучних супутників землі. Відтоді колектив відділу експериментальної астрофізики набув значного досвіду роботи у цьому напрямі. За допомогою штучних космічних тіл, на яких розміщується наукова апаратура, досліджується короткохвильова область спектра Сонця, потоки частинок від нього, фотографуються ультрафіолетові спектри зірок тощо.

В Научному вчені Ленінградського інституту теоретичної астрономії досліджують малі планети, комети й астероїди. В 1964—1970 рр. разом із співробітниками Кримської астрофізичної обсерваторії вони виявили понад 1100 нових планет. У квітні ювілейного 1970 року вчені спостерігали малу планету Владилену, відкриту більш як півстоліття тому С. І. Білявським, який працював у Сімеїзькій обсерваторії, і названу так на честь В. І. Леніна.

---

[1] Известия Крымской астрофизической обсерватории, т. 26. М., 1961, стор. 420.
[2] Там же, т. 28. М., 1962, стор. 354.

Група вчених-астрофізиків 1971 року виявила унікальне джерело, що випромінює понадвисоку енергію в сузір'ї Лебідь. Вивчення джерела в майбутньому сприятиме розв'язанню проблеми, що стосується походження космічних променів[1]. Та ж група відкрила в сузір'ї Кассіопея об'єкт, що випромінює надзвичайно потужний потік гамма-квантів[2].

1969 року почала діяти фотоелектрична установка для реєстрації космічного гамма-випромінювання, збудована працівниками обсерваторії. У квітні 1973 року став до ладу модернізований баштовий сонячний телескоп, реконструкція якого розпочалася 1969 року. Тепер це — найбільший у світі телескоп із дзеркалом діаметром 1,25 метра, виготовленим із сітала в майстерні Кримської астрофізичної обсерваторії. Це дозволило збільшити яскравість спектра в 30 разів[3].

Кримська астрофізична обсерваторія є піонером у розвитку нових методів досліджень. Тут розроблено фотоелектричні методи в зоряній фотометрії, створено електронний магнітограф для вимірювання сонячних і зоряних магнітних полів, застосовуються електронно-оптичні підсилювачі яскравості для спостережень слабких об'єктів і телевізійна техніка для досліджень малоконтрастних космічних і штучних об'єктів, що швидко змінюються. Ці методи широко застосовуються в інших обсерваторіях та інститутах.

У Научному регулярно проводяться конференції, симпозіуми, наради. 1972 року відбулася всесоюзна нарада з прогнозування сонячних спалахів, а також конференції з проблем перемінних зірок, поляризаційних вимірювань та ін. У їх роботі брали участь і зарубіжні вчені.

Зв'язки Кримської астрофізичної обсерваторії з іншими науково-дослідними установами країни широкі й плідні. Вчені Фізичного інституту ім. П. М. Лебедєва АН СРСР й астрофізики Научного брали активну участь у проведенні лазерної локації Місяця. Співробітники обсерваторій Головної астрономічної АН УРСР і Кримської астрофізичної проводять спектрофотометричні і поляризаційні дослідження планет-гігантів (Сатурна, Урана, Юпітера). Одержано цікаві дані про атмосферу цих планет. Вперше визначено яскравісні температури Венери, Марса й Юпітера в їх радіовипромінюванні на довжинах хвиль 2 мм та 8 мм. Ця робота здійснюється Кримською астрофізичною обсерваторією та Горьковським науково-дослідним радіофізичним інститутом. Литовські вчені щороку ведуть у Научному спостереження з багатокольорової фотометрії зірок — нової і дуже важливої галузі дослідження. Тут провадять наукову роботу співробітники обсерваторій Алма-Атинської АН Казахської РСР, Абастуманської АН Грузинської РСР, Бюраканської АН Вірменської РСР, Ташкентської АН Узбецької РСР та інші.

Розширюються зв'язки колективу наукового центру в Научному з найбільшими обсерваторіями світу. Вчені Кримської астрофізичної обсерваторії беруть участь у міжнародних конференціях і симпозіумах. Восени 1969 року радіоастрономи обсерваторій Кримської та Грін-Бенк (США) спільно почали досліджувати квазари — об'єкти, що мають малі розміри і винятково велику енергію випромінювання. В Кримській обсерваторії на баштовому сонячному телескопі провадили дослідження вчені ПНР, ЧССР, Швеції та інших країн.

Про міжнародне визнання досягнень радянських астрофізиків свідчить те, що академік АН СРСР А. Б. Сєвєрний у 1964 році на XII з'їзді Міжнародного астрономічного союзу (МАС), який відбувся в Гамбурзі, був обраний віце-президентом Міжнародного астрономічного союзу[4]. 1965 року вченому присуджено почесний ступінь доктора університету в Ньюкаслі (Англія). А. Б. Сєвєрний — член Королівського астрономічного товариства (Англія). Членами Міжнародного астрономічного союзу є 19 співробітників обсерваторії.

---

[1] Газ. «Крымская правда», 17 квітня 1971 р.
[2] Газ. «Правда», 25 квітня 1973 р.
[3] Газ. «Крымская правда», 24 квітня 1973 р.
[4] Известия Крымской астрофизической обсерватории, т. 34. М., 1965, стор. 343.

Серйозна увага приділяється підготовці наукових кадрів не лише для обсерваторії, а й для інших наукових установ країни. За роки восьмої п'ятирічки через аспірантуру й стажування було підготовлено 5 спеціалістів для Азербайджанської РСР, готуються науковці для Вірменської РСР, Казахської РСР, Узбецької РСР, РРФСР та інших республік. Так, І. М. Копилов, який закінчив аспірантуру 1952 року і працював довгий час у Кримській астрофізичній обсерваторії,— нині доктор фізико-математичних наук, з 1966 року очолює Спеціальну астрофізичну обсерваторію на Північному Кавказі. В Научному щорічно проходять астрофізичну практику студенти вищих навчальних закладів Москви, Ленінграда, Києва та інших міст.

В обсерваторії на 1 січня 1973 року працювало 287 чоловік, серед них один академік (А. Б. Сєвєрний), 5 докторів наук (Р. Є. Гершберг, Е. Ю. Дубов, В. Б. Никонов, В. К. Прокоф'єв, М. В. Стешенко), 30 кандидатів наук, десятки молодших наукових співробітників, інженерів, механіків, електриків і лаборантів. Тут творчо працюють росіяни, українці, вірмени, азербайджанці, представники інших національностей. Найважливіші ділянки науково-дослідної і виробничої роботи очолюють комуністи. Кримська астрофізична обсерваторія нагороджена Ленінською Ювілейною Почесною Грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС, 27 її співробітників нагороджено медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна». За успіхи, досягнуті у восьмій п'ятирічці в галузі науки, А. Б. Сєвєрний нагороджений орденом Жовтневої Революції[1]. У 1973 році вченому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці[2]. За дослідження сонячних спалахів академік АН СРСР А. Б. Сєвєрний і член-кореспондент АН СРСР Е. Р. Мустель у 1952 році удостоєні Державної премії[3]. За досягнення у розвитку науки В. Б. Никонов у 1961 році нагороджений орденом Леніна, П. П. Добронравін — орденом Трудового Червоного Прапора. За роботу з нової спостережної техніки В. К. Прокоф'єву, В. Б. Никонову і П. П. Добронравіну в 1971 році присуджено Державну премію. Тепер доктор фізико-математичних наук, кавалер ордена Леніна, заслужений діяч науки і техніки РРФСР, професор В. К. Прокоф'єв — тричі лауреат Державної премії.

В селищі в тісному контакті з астрономами обсерваторії працює колектив Південної станції Державного астрономічного інституту ім. П. К. Штернберга. Інститут входить до складу Московського державного університету, а Південна станція є однією з його баз. Її почали будувати в Научному 1958 року. Зведено 5 башт для телескопів, головний корпус, будинки для співробітників. Цей науковий колектив, який складається з двадцяти чоловік, що постійно проживають у селищі, очолює доктор фізико-математичних наук Е. А. Дибай. Починаючи з 1960 року, Південна станція забезпечує роботу вчених Московського державного університету на телескопах в умовах Південного неба. Науково-дослідна робота здійснюється під керівництвом учених Державного астрономічного інституту в трьох напрямах — фізика планет (професор В. І. Мороз), позагалактична астрономія (професор Б. О. Воронцов-Вельямінов), дослідження змінних зірок (професор Б. В. Кукаркін). У галузі вивчення змінних зірок інститут посідає одне з провідних місць у світі. На Південній станції 1963 року вперше у Радянському Союзі Г. В. Зайцева відкрила понаднову зірку.

На станції встановили ряд сучасних астрономічних інструментів. Серед них — рефлектор із дзеркалом 125 см, який є третім за розмірами з подібних інструментів у Радянському Союзі. За допомогою оригінальних пристосувань Е. А. Дибаю та

---

[1] Газ. «Слава труду» (Бахчисарай), 17 серпня 1970 р.

[2] Газ. «Крымская правда», 11 травня 1973 р.

[3] П. П. Добронравин, Н. В. Стешенко. Крымская астрофизическая обсерватория Академии наук СССР. Симферополь, 1965, стор. 14.

Житловий будинок співробітників Кримської астрофізичної обсерваторії у смт Научному. 1970 р.

В. Ф. Єсипову на цьому рефлекторі вдалося сфотографувати спектри кількох квазарів та інших позагалактичних об'єктів, визначити відстань до них і їх світність[1].

В останні роки тут почалося вивчення аномальних об'єктів, так званих галактик Сейферта та голубих галактик Маркаряна. У цих дослідженнях беруть участь вчені Бюраканської астрофізичної обсерваторії (Вірменська РСР).

На станції працюють співробітники й аспіранти Державного астрономічного інституту, проходять виробничу практику і готують дипломні роботи студенти Московського державного університету, а також інших університетів, у т. ч. і зарубіжних. Навчання й виховання студентів та аспірантів є одним із головних завдань колективу станції.

1957 року селище названо Научним. Протягом 10 років воно підпорядковувалося сільській Раді села Скалистого Бахчисарайського району. З 1967 року Научний підпорядкований міськраді Бахчисарая. Мешканці селища живуть у впорядкованих багатоповерхових будинках. За роки восьмої п'ятирічки їх тут зведено три. Є поштове відділення, АТС на 400 номерів, міжміський телефонний зв'язок, ощадна каса. До послуг населення — 3 магазини. В особистому користуванні жителів багато телевізорів, 30 автомобілів, 25 мотоциклів.

У Научному добре поставлено медичне обслуговування. З 1948 року тут працює медичний пункт, на базі якого 1960 року відкрито амбулаторію. При ній є фізіотерапевтичний кабінет, лабораторія, аптека. Населення обслуговують три лікарі й медсестра.

1955 року в селищі створені секції спортивного товариства «Буревісник». Тут відбуваються шахові турніри, організовуються туристські походи.

Великим піклуванням оточені в Научному діти. Школу відкрито в селищі в 1954 році. 1960 року зведено нове приміщення восьмирічної школи на 400 місць, а через 5 років вона була перетворена у середню. Тут працюють 19 учителів. Директор школи В. І. Бабуріна — заслужений вчитель РРФСР. 1954 року зведено дитячі ясла, через три роки — дитячий комбінат.

У науковій бібліотеці селища, заснованій ще 1908 року в Сімеїзі, налічується понад 130 тис. книжок. Бібліотека здійснює широкий внутрісоюзний і міжнародний книгообмін з обсерваторіями й науковими установами (50 країн — 254 адреси). У Кримській обсерваторії з 1946 року видаються «Известия Крымской астрофизической обсерватории». Фонд бібліотеки художньої літератури, створеної на громадських засадах 1956 року, становить 3 тис. томів. Жителі селища 1970 року передплатили 1310 примірників газет і журналів.

1971 року в Научному відкрився клуб. Тут створено гуртки художньої самодіяльності, є естрадний оркестр. У конференц-залі на 250 місць є широкоекранна установка. Активно працює в селищі первинна організація товариства «Знання», яка об'єднує понад 50 чоловік. Її члени читають лекції, виступають з доповідями перед трудящими району й області, проводять екскурсії (щорічно Научний відвідують близько 2,5 тис. екскурсантів). Науковому співробітнику обсерваторії Л. С. Галкіну за багаторічну плідну роботу в товаристві «Знання» присвоєно звання заслуженого працівника культури УРСР.

[1] Труды Государственного астрономического института им. П. К. Штернберга, т. 41. М., 1968, стор. 51.

У партійній організації селища — 57 комуністів. Вони проводять велику громадсько-політичну роботу. Академік А. Б. Северний був делегатом XXII і XXIII з'їздів КПРС. У двох комсомольських організаціях налічується 25 чоловік. З їх ініціативи у березні 1970 року в Научному вперше святкувався День астронома. З цього часу він став тут традиційним. У цей день проходить конкурс молодих спеціалістів, відзначають їх кращі наукові роботи.

Жителі селища беруть активну участь у громадському житті. Так, до Бахчисарайської районної Ради 10 років обиралась науковий співробітник обсерваторії Т. С. Галкіна. Депутатом Бахчисарайської міськради є робітник обсерваторії П. Я. Лимаренко.

Минуло понад 25 років з того часу, як на пустинному плато з'явилися перші будівельники. Тепер Научний — один з найважливіших астрофізичних центрів всесоюзного й світового значення.

П. П. ДОБРОНРАВІН, Г. А. ЯЦЕНКО

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СЕЛИЩНОЇ І СІЛЬСЬКИХ РАД БАХЧИСАРАЙСЬКОГО РАЙОНУ

АРОМА́ТНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 7 км від районного центру і залізничної станції Бахчисарай. Дворів — 165. Населення — 750 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Вікторівка, Маловидне, Репіне, Розове.

У Ароматному міститься відділок ефірорадгоспзаводу, який спеціалізується на вирощуванні ефіроолійних культур. Розвинуті також зернове господарство і тваринництво. За високі трудові показники радгосп у 1968 році нагороджено дипломом 2-го ступеня ВДНГ СРСР, 8 жителів села відзначено орденами і медалями.

У селі є початкова школа, будинок культури із залом на 150 місць, бібліотека з фондом 6 тис. книжок, медпункт, дитячий садок.

На обліку в партійній і комсомольській організаціях села — 21 комуніст і 10 членів ВЛКСМ.

Засновано село 1946 року.

ВЕРХОРІ́ЧЧЯ — село, центр сільської Ради. Розташоване на річці Качі, за 16 км від районного центру і залізничної станції Бахчисарай. Через село проходить автошлях Бахчисарай — Шовковичне. Дворів — 255. Населення — 735 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Баштанівка, Загірське, Кудрине, Лісникове, Машине, Охотниче, Передущельне, Синапне, Шахти, Шовковичне.

У Верхоріччі міститься садиба садівницького радгоспу «Долинний», за яким закріплено 2450 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 501 га орної землі. У радгоспі вирощуються також тютюн, овочі, розвинуте тваринництво. Побудовано холодильник на 1000 тонн. За успіхи в праці 23 жителі села удостоєно орденів і медалей Союзу РСР.

У середній школі села 32 вчителі навчають 406 дітей. Є клуб, бібліотека з книжковим фондом 10 тис. примірників, медпункт, дитячий садок, пошта, готель з їдальнею, 2 магазини, майстерня побутового обслуговування.

Партійна і комсомольська організації села об'єднують 33 комуністів і 45 членів ВЛКСМ.

Виникло село у другій половині XIV ст. Радянську владу встановлено у січні 1918 року. У Великій Вітчизняній війні брало участь 145 жителів села, з них 29 відзначено орденами й медалями Союзу РСР. На могилі воїнів, які загинули за визволення села, споруджено обеліск.

Біля сіл Верхоріччя, Баштанівки, Кудриного, Лісникового, Машиного, Передущельного і Шовковичного виявлено залишки багатьох археологічних пам'ятників, у т. ч. поселення доби палеоліту, неоліту, міді, бронзи, таврського і античного часів, двох таврських могильників, а також шести середньовічних поселень, трьох могильників, рештки двох замків — Тепе-Кермен, Киз-Кермен.

ВІ́ЛІНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване у долині річки Альми, за 35 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Поштова. Через село проходить автошлях Миколаївка — Севастополь. Дворів — 1583. Населення — 4660 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Берегове, Піщане і Розсадне.

У Віліному міститься центральна садиба колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС, за яким закріплено 5730 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 2086 га орної землі. Основний виробничий напрям господарства — садівництво і виноградарство. Розвинуті також зернове господарство і тваринництво. У селі є 2 винозаводи, 2 холодильники місткістю 1500 тонн, консервний цех, механічні майстерні. На території села розміщена база передгірського дослідного господарства Всесоюзного науково-дослідного інституту виноробства і виноградарства «Магарач». Колгосп двічі нагороджений дипломами 3-го ступеня ВДНГ. За успіхи в праці 38 чоловік відзначено орденами і медалями Союзу РСР, у т. ч. орденом Леніна — бригадира тваринницької ферми Т. О. Борисова і голову колгоспу М. Д. Приходька.

У середній школі села 56 учителів навчають 1010 дітей. Діють 2 будинки культури, 2 бібліотеки з фондом 27 тис. книжок, лікарня, 3 дитячі комбінати, поштове відділення, універмаг, 4 магазини, 3 їдальні, павільйон побутового обслуговування.

Партійна та комсомольська організації об'єднують 181 комуніста і 310 членів ВЛКСМ.

Село виникло у середині XVII ст. 1854 року в Бурлюці на річці Альмі відбувся бій російської армії з англо-французьким військом. Тут встановлено обеліск. Радянську владу встановлено у січні 1918 року. Назване село на честь Героя Радянського Союзу генерала І. П. Віліна, який загинув у боях за визволення Криму в 1944 році. У Віліному встановлено пам'ятник відважному піонерові Віті Білоусову — партизанському розвіднику в роки Великої Вітчизняної війни.

У Піщаному є районний міжколгоспний будинок відпочинку для дітей. На морському узбережжі створюється курортна зона.

Поблизу сіл Віліного, Берегового і Піщаного знайдено кам'яні знаряддя праці доби палеоліту і бронзи, залишки двох пізньоскіфських поселень (III ст. до н. е. — III ст. н. е.). Городище і могильник того ж часу досліджуються біля Піщаного.

ГОЛУБИ́НКА — село, центр сільської Ради, розташоване в долині річки Бельбеку, за 30 км від районного центру і за 22 км від залізничної станції Сирень. Через село проходить автошлях Бахчисарай — Ялта. Дворів — 323. Населення — 933 чоловіка. Сільській Раді також підпорядковані села Аромат, Багата Ущелина, Нижня Голубинка, Новопілля, Поляна, Путилівка, Соколине, Сонячносілля.

У Голубинці міститься центральна садиба садівницького радгоспу «Ароматний» та Куйби-

шевське відділення «Сільгосптехніки». За радгоспом закріплено 4085 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 1186 га орної землі. У господарстві вирощують також ефіроолійні культури і тютюн. Побудовано 2 холодильники для зберігання фруктів та винограду місткістю 1000 тонн. На честь 50-річчя утворення СРСР за успіхи в сільськогосподарському виробництві радгосп нагороджено Ювілейною Почесною грамотою ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Української ради профспілок. 16 чоловік удостоєно орденів і медалей Радянського Союзу.

У селі є восьмирічна школа, де навчаються 280 учнів і працюють 16 учителів, будинок культури із залом на 300 місць, бібліотека з фондом 10 тис. книжок, лікарня, вузол зв'язку. За 4 км від села знаходиться обласна водолікарня «Чорні води», де щорічно лікуються 1400 чоловік.

У Голубинці працюють 32 члени КПРС і 16 комсомольців.

Село виникло у першій половині XVII ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року.

Біля Соколиного виявлено таврський могильник, а також залишки поселення і печерної церкви VIII—X ст. Неподалік сіл Голубинки, Поляни і Сонячносілля були розміщені три середньовічні поселення, могильник, монастир і 2 замки (VI—X ст., XIV—XV століття).

ЗАЛІЗНИ́ЧНЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 5 км від районного центру і залізничної станції Бахчисарай. Дворів — 259. Населення — 689 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Білокам'яне, Дачне, Долинне, Мостове, Новеньке, Річне, Сирень, Тургенєвка, Фурманівка.

У Залізничному міститься центральна садиба садівницького радгоспу «Комінтерн», за яким закріплено 2700 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. орної землі 1740 га. Розвинуті також тютюнництво та овочівництво. Є холодильник місткістю 500 тонн. За високі показники в праці 18 жителів села нагороджено орденами і медалями Союзу РСР.

Діти навчаються в школі сусіднього села Мостового. У Залізничному є будинок культури із залом на 200 місць, бібліотека з книжковим фондом 8 тис. примірників, медпункт, дитячий садок, вузол зв'язку, 2 магазини, павільйон побутового обслуговування.

У селі працюють 30 комуністів і 10 комсомольців.

Виникло село у 20-х роках XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року.

Поблизу Долинного розкопано 4 кургани з похованнями доби бронзи (II тисячоліття до н. е.) і ранніх скіфів (VI—V ст. до н. е.), біля сіл Тургенєвки і Фурманівки знайдено залишки городища, сховища, двох поселень і могильника пізніх скіфів.

ЗЕЛЕ́НЕ — село, центр сільської Ради, розташоване у верхів'ях річки Бельбеку, за 40 км від районного центру і за 82 км від залізничної станції Сирень. Дворів — 93. Населення — 322 чоловіка. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Богатир, Многоріччя, Нагірне, Плотинне, Щасливе.

У Зеленому міститься відділок радгоспу «Ароматний», який спеціалізується на садівництві. Вирощуються також тютюн і ефіроолійні культури. Недалеко від села побудовано водоймище місткістю 12 млн. куб. метрів для постачання водою Ялти. За успіхи в праці 7 чоловік удостоєно орденів і медалей Радянського Союзу.

У селі є клуб, бібліотека з книжковим фондом 10 тис. примірників, медпункт, дитячий садок, магазин. Діти навчаються у восьмирічній школі села Плотинного.

У Зеленому живуть і працюють 4 комуністи.

Вперше село згадується в письмових джерелах XV ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року.

Біля Зеленого знайдено таврський могильник. Тут же і поблизу села Богатиря знаходяться залишки поселення, двох могильників і двох храмів середньовіччя.

КАШТА́НИ — село, центр сільської Ради. Розташовані в долині річки Альми, за 35 км від районного центру і за 14 км від залізничної станції Поштова. Через село проходить автошлях Поштове — Піщане. Дворів — 319. Населення — 1003 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Відрадне, Кочергіне, Шевченкове.

У Каштанах міститься центральна садиба виноградарського радгоспу «Бурлюк», за яким закріплено 3680 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 684 га орної землі. За успіхи у розвитку виноградарства в 1966—1968 рр. радгосп нагороджено дипломами 1-го і 2-го ступеня ВДНГ СРСР. У селі побудовано завод первинного виноробства, який переробляє 14 тис. тонн винограду на рік, холодильник місткістю 500 тонн. 19 жителів села удостоєно орденів і медалей Союзу РСР, серед них ордена Леніна — виноградаря С. С. Білобабину.

У Каштанівській середній школі навчаються 470 учнів і працюють 20 учителів. У селі є бібліотека з книжковим фондом 8 тис. примірників, медпункт, дитячий комбінат, поштове відділення, універмаг, магазин, їдальня.

Партійна та комсомольська організації об'єднують 48 комуністів і 26 членів ВЛКСМ.

Виникло село в 1925 році.

КРА́СНИЙ МАК — село, центр сільської Ради. Розташований у долині річки Бельбеку, за 18 км від районного центру і за 8 км від залізничної станції Сирень. Дворів — 340. Населення — 1038 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Залісне, Кріпке, Холмівка.

У селі Красний Мак міститься центральна садиба колгоспу «Україна», за яким закріплено 2888 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 1288 га орної землі. Основний виробничий напрям господарства — садівництво і тютюнництво, розвинуті також овочівництво і тваринництво. Побудовано холодильник місткістю 1000 тонн. За успіхи в праці колгосп у 1965—1968 і 1970 роках нагороджено трьома дипломами 1-го ступеня і двома дипломами 2-го ступеня ВДНГ СРСР. 47 жителів села відзначено орденами і медалями

Герой Соціалістичної Праці М. Г. Гржибовський з гостями із Болгарії у радгоспному саду. Поштове, 1959 р.

Союзу РСР, серед них орденом Леніна — С. Т. Білотурова, Л. Ф. Кейна, Г. О. Ларину та Є. Й. Оладько.

У сільській середній школі навчаються 340 учнів і працюють 18 учителів. Є будинок культури із залом на 400 місць, бібліотека з книжковим фондом 12 тис. примірників, медпункт, аптека, 2 дитячі садки, їдальня, будинок побуту, 2 магазини, поштове відділення.

На обліку в партійній організації села перебувають 22 комуністи, у комсомольській — 27 членів ВЛКСМ.

Село виникло в XVII ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На честь воїнів, які загинули, визволяючи Батьківщину під час Великої Вітчизняної війни, в селі встановлено монумент.

Споруджено пам'ятник В. І. Леніну. Створено музей, що діє на громадських засадах.

На території Красного Маку виявлено залишки поселення і святилища таврів, а також античного поселення і могильника, поблизу Кріпкого — двох стоянок доби мезоліту (10 тис. років тому), городища та могильника V—XV ст., укріплення і замок XII—XV ст., церкву з фресками XII—XV ст., неподалік Залісного — залишки могильника і печерного міста Мангупа (V—XV століття).

ПЛОДО́ВЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване у долині річки Альми, за 27 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Поштова. Через село проходить автошлях Поштове—Піщане. Дворів — 302. Населення — 896 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Брянське, Гірка, Діброва, Дорожне.

У Плодовому міститься центральна садиба радгоспу «Плодове», за яким закріплено 3905 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 737 га орної землі. Основний виробничий напрям — виноградарство. Розвинуті також садівництво і тваринництво. У селі побудовано винозавод, який переробляє до 10 тис. тонн винограду на рік, холодильник, механічні майстерні. За досягнуті трудові успіхи 22 жителі села відзначено орденами і медалями СРСР, серед них орденом Леніна — бригадира виноградарів Д. М. Бондаря.

У Плодовому є початкова школа, будинок культури із залом на 250 місць, бібліотека з книжковим фондом 13 тис. примірників, медичний пункт, дитячий комбінат, поштове відділення, їдальня, магазин.

Партійна та комсомольська організації об'єднують 40 комуністів і 18 членів ВЛКСМ.

Село виникло в XVII ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року.

Неподалік Брянського виявлено залишки скіфського городища перших століть нашої ери.

ПОШТО́ВЕ — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташоване на березі річки Альми, біля залізничної станції Поштова, за 15 км від районного центру. Через селище проходить автошлях Сімферополь—Піщане. Дворів — 728. Населення — 2537 чоловік. Селищній Раді також підпорядковані населені пункти Завітне, Зубакине, Казанки, Малинівка, Нововасилівка, Новопавлівка, Омелянівка, Приятне Свідання, Ростуче, Самохвалове, Севастянівка, Стальне, Тополі.

У Поштовому міститься центральна садиба радгоспу ім. Чкалова — одного з найбільших плодівницьких господарств. За радгоспом закріплено 7100 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 1926 га орної землі. Крім садівництва і виноградарства, у радгоспі розвинуті зернове господарство і тваринництво. У селищі знаходяться винозавод, консервний цех, холодильник для зберігання фруктів. Успіхи радгоспу в розвитку садівництва відзначено 1958 і 1960 років дипломами 1-го і 2-го ступеня ВДНГ СРСР, за високу якість плодів радгосп нагороджений двома золотими і двома срібними медалями Міжнародної Ерфуртської виставки (НДР). За досягнення в праці 54 жителі селища відзначено орденами і медалями СРСР. Звання Героя Соціалістичної Праці присвоєно бригадиру-садівнику М. Г. Гржибовському, садівнику С. К. Пилявській.

Працюють середня школа, в якій 42 вчителі навчають 696 учнів, дитяча музична школа, будинок культури із залом на 300 місць, бібліотека з книжковим фондом 16 тис. примірників, лікарня, аптека, 2 дитkombінати, універмаг, 4 магазини, хлібопекарня, побутовий комбінат, готель, їдальня.

Партійна організація об'єднує 28 комуністів, комсомольська — 64 члени ВЛКСМ.

Виникло село на початку XVII ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. Тоді ж на Альминських висотах, поблизу Поштового, Севастопольський загін Червоної гвардії розбив білогвардійців, які обороняли підступи до Сімферополя. У квітні 1918 року під станцією Альма (Поштова) загін комуністів на чолі з більшовиком В. О. Басенком мужньо стримував натиск військ німецьких окупантів, які рухалися до Севастополя. У 1920 році тут створено радгосп. Уродженцю с. Самохвалового (Шакул) льотчику Н. С. Самохвалову за мужність, виявлену під час визволення Кубані, присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Загинув у 1944 році. Його ім'я присвоєно селу.

У селищі створено музей, що діє на громадських засадах.

На території Малинівки знайдено декілька стоянок доби раннього палеоліту, на одній з них (Кобазі) розкопані 4 вогнища, а поблизу сіл Поштового, Завітного, Казанків, Приятного Свідання — залишки курганного могильника та двох поселень доби бронзи, поселення, городища, двох сховищ і могильника скіфів, а також середньовічного поселення.

СКАЛИ́СТЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 15 км від районного центру і за 4 км від залізничної станції Поштова. Через село проходить автошлях Новопавлівка — Научний. Дворів — 530. Населення — 2140 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Глибокий Яр, Прохладне, Трудолюбівка.

У Скалистому міститься центральна садиба колгоспу ім. Чапаєва й управління Альминського комбінату будівельних матеріалів. За колгоспом закріплено 3623 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 1187 га орної землі. Основний виробничий напрям господарства — садівництво і тютюнництво, вирощуються також ефіроолійні культури. У селі побудовано консервний завод, холодильник для зберігання фруктів на 1000 тонн. За успіхи в праці колгосп відзначено дипломом 3-го ступеня ВДНГ СРСР, 28 жителів села нагороджено орденами і медалями Союзу РСР, серед них орденом Леніна — садівника Г. М. Костильова і машиніста каменерізної машини В. Л. Політикина.

У восьмирічній школі села навчаються 486 учнів і працюють 33 учителі. Є будинок культури із залом на 200 місць, кінотеатр на 350 місць, бібліотека з книжковим фондом понад 8 тис. примірників, медпункт, дитячий комбінат, павільйон побутового обслуговування, 3 магазини, поштове відділення.

Тут працюють 87 комуністів і 22 комсомольці.

Виникло село у середині XVII ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. 1929 року в Скалистому організований колгосп і створено партійний осередок. У Скалистому встановлено два пам'ятники: воїнам-визволителям і партизанам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.

Біля сіл Скалистого, Глибокого Яру, Прохладного і Трудолюбівки знайдені стоянка раннього (в гроті Шайтан-Коба) й три стоянки пізнього палеоліту, залишки поселення доби бронзи, трьох поселень та могильника таврів, декількох поселень, сховища і трьох могильників скіфів, античного могильника, а також двох середньовічних поселень (IV—XV ст.), печерного міста Бакли та двох могильників (IV—VIII ст.), на одному з них розкопано понад 800 могил.

ТАБА́ЧНЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 39 км від районного центру і залізничної станції Бахчисарай. Дворів — 131. Населення — 1897 чоловік.

У Табачному міститься центральна садиба зональної дослідної станції Всесоюзного науково-дослідного інституту тютюну і махорки ім. А. І. Мікояна. За нею закріплено 2079 га сільськогосподарських угідь. За успіхи в розвитку сільського господарства станція відзначена 1968 року дипломом 3-го ступеня і бронзовою медаллю ВДНГ СРСР. За трудові досягнення орденами і медалями СРСР нагороджено 22 жителів села, у т. ч. орденом Леніна — тютюнника Н. Т. Олійника.

У восьмирічній школі села навчаються 540 учнів і працюють 18 учителів. Є будинок культури із залом на 400 місць, бібліотека з книжковим фондом 15 тис. примірників, лікарня, аптека, дитячий комбінат, поштове відділення, універмаг, 2 магазини.

На обліку в партійній організації села — 61 комуніст, у комсомольській — 58 членів ВЛКСМ.

Виникло село 1925 року. У Табачному встановлено пам'ятник воїнам-односельцям, які полягли в роки Великої Вітчизняної війни.

ТІНИ́СТЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване в долині річки Качі, за 16 км від районного центру і залізничної станції Бахчисарай. Через село проходить автошлях Бахчисарай—Кача. Дворів — 249. Населення — 709 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Айвове, Красна Зоря, Некрасовка, Суворове.

У Тінистому міститься центральна садиба колгоспу ім. В. І. Леніна, за яким закріплено 2695 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 798 га орної землі. Основний виробничий напрям господарства — виноградарство і садівництво. Розвинуті також зернове господарство і тваринництво. У селі є винозавод, консервний цех, холодильник для зберігання фруктів місткістю 1000 тонн, механічні майстерні. За успіхи в розвитку сільського господарства колгосп 1968 року відзначено дипломом 2-го ступеня ВДНГ СРСР, орденами і медалями Союзу РСР нагороджено 12 жителів села, серед них орденом Леніна — садівника А. М. Овдину.

У середній школі села 16 учителів навчають 320 дітей. Є будинок культури із залом на 350 місць, бібліотека з книжковим фондом 12 тис. примірників, лікарський пункт, дитячий садок, павільйон побутового обслуговування, хлібопекарня, магазин, їдальня.

Село виникло у середині XVII ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року.

Поблизу Айвового знайдено крем'яні знаряддя праці доби раннього палеоліту, біля Красної Зорі — пізньоскіфське городище.

ТЕРНІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 30 км від районного центру і за 22 км від залізничної станції Сирень. Дворів — 275. Населення — 903 чоловіка. Сільській Раді також підпорядковане село Рідне.

У Тернівці міститься центральна садиба колгоспу «Пам'ять Леніна», за яким закріплено 1429 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 660 га орної землі. Основний виробничий напрям колгоспу — садівництво і виноградарство. У господарстві є холодильник для зберігання фруктів місткістю 500 тонн. За трудові успіхи колгоспниці В. Є. Митяєвій присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, 37 жителів села удостоєно орденів і медалей Союзу РСР.

У селі є середня школа, де 18 учителів навчають 300 дітей, будинок культури із залом на 400 місць, бібліотека з фондом 10 тис. книжок, дитячий комбінат, їдальня, готель, універмаг, поштове відділення.

У Тернівці працюють 56 комуністів і 27 комсомольців.

Село виникло на початку XV ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року.

У Тернівці споруджено пам'ятник В. І. Леніну. Встановлено пам'ятник воїнам, які загинули при визволенні села від фашистів.

Біля Рідного знайдено стоянку доби мезоліту, а поблизу Тернівки знаходиться печерний християнський монастир IX—XIII ст. і залишки середньовічного поселення.

УГЛОВЕ́ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 2 км від моря та за 30 км від районного центру і залізничної станції Бахчисарай. Через село проходить автошлях Миколаївка — Севастополь. Дворів — 683. Населення — 2430 чоловік.

У селі міститься центральна садиба колгоспу «Чорноморець», за яким закріплено 2880 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 794 га орної землі. Основний виробничий напрям його — виноградарство, розвинуті також садівництво, зернове господарство і тваринництво. У селі побудовано винозавод, консервний цех, холодильник на 500 тонн, механічні майстерні. За успіхи в розвитку сільськогосподарського виробництва «Чорноморець» у 1964 році відзначено дипломом 3-го ступеня ВДНГ СРСР. За трудові досягнення 36 передовиків нагороджено орденами і медалями Союзу РСР.

У середній школі навчаються 510 дітей і працюють 36 учителів. Є будинок культури із залом на 300 місць, бібліотека з фондом 15 тис. книжок, медпункт, дитячий комбінат, 3 магазини, готель з їдальнею, поштове відділення.

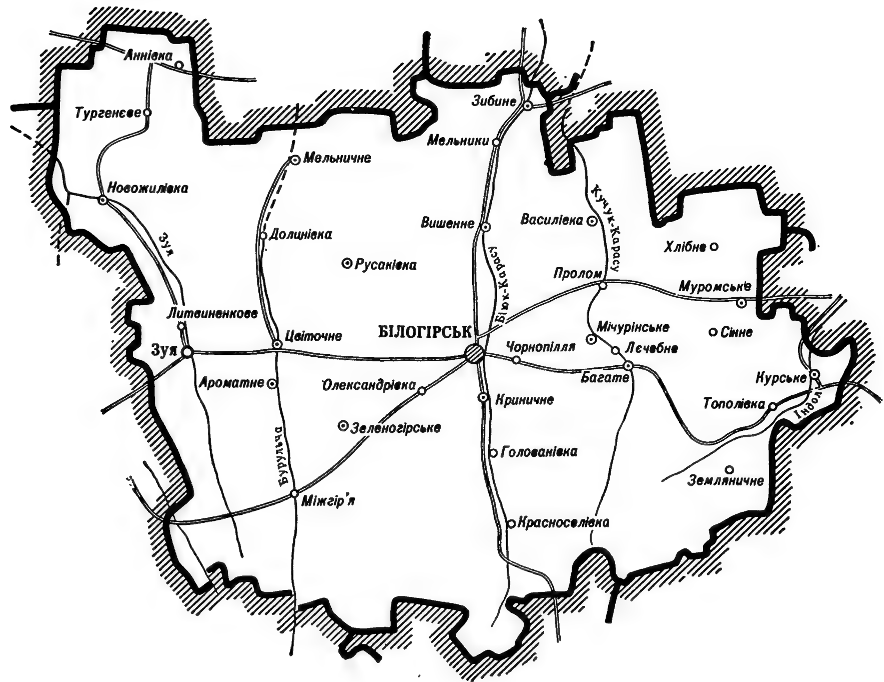
Партійна організація об'єднує 90 комуністів, комсомольська — 37 членів ВЛКСМ.

Виникло село на початку XVIII ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року.

В Угловому споруджено пам'ятник В. І. Леніну, а також обеліск воїнам, які полягли за визволення Батьківщини.

Поблизу села знаходяться залишки пізньоскіфського городища і могильника (І ст. до н. ери).

БІЛОГІРСЬКИЙ РАЙОН

Площа району — 1893,5 кв. км. Населення 56 тис. чоловік, у т. ч. сільського — 39,2 тис. (70,1 проц.). Середня густота населення — 29,6 чоловіка на 1 кв. км. Міській, селищній, 14 сільським Радам депутатів трудящих підпорядковано 98 населених пунктів. У районі 76 первинних партійних, 87 комсомольських і 113 профспілкових організацій. В економіці району провідне місце належить садівництву, виноградарству, вирощенню ефіроносів і тютюну. За трьома радгоспами і 14 колгоспами закріплено 118,7 тис. га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 51,5 тис. га орної землі, 5,98 тис. га зрошуваної. В районі діє 18 промислових підприємств. Населення обслуговують 45 медичних закладів. У 14 середніх, 14 восьмирічних, 2 початкових школах навчається 9905 учнів, працює 678 вчителів. Культурно-освітню роботу здійснюють 13 будинків культури, 20 клубів, 2 кінотеатри, 32 бібліотеки, є 53 кіноустановки, 12 кімнат бойової і трудової слави. Встановлено 3 пам'ятники В. І. Леніну, 46 пам'ятників воїнам, полеглим у роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

БІЛОГІРСЬК

Білогірськ — місто районного підпорядкування, районний центр. Розташований в центральній частині Кримського півострова, в мальовничій долині річки Карасівки і її приток, на автошляху Сімферополь—Феодосія, за 42 км від обласного центру. Населення — 12,4 тис. чоловік.

Територія міста і весь район, що до нього прилягає, були заселені з давніх-давен. В урочищі Біла Скеля досліджено три довготривалі стоянки епохи раннього палеоліту. В двох з них знайдено поховання неандертальця. Навколо міста виявлено кілька неолітичних поселень (IV тис. до н. е.), два поселення періоду міді (III тис. до н. е.), одне таврське, а також понад 20 курганів з похованнями періодів бронзи й скіфського. В одному із скіфських курганів (III ст. до н. е.) знайдено великий кам'яний склеп. На вершині гори Ак-Кая, крім скіфських курганів, у печерах і на скельних склепіннях виявлено висічені сарматські й пізньокочівницькі знаки.[1]

[1] Археологические открытия 1971 года. М., 1972, стор. 307; Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, вып. 27. М., 1949, стор. 66.

Перші писемні згадки про Білогірськ під назвою Карасубазар (базар Чорної річки) припадають на XIII ст., коли Крим був захоплений татарами. Завдяки зручному географічному розташуванню Карасубазар разом з Солхатом (Старий Крим) став пунктом, через який пролягли караванні степові шляхи до морських портів Гезлева й Кафи, що вели торгівлю з Константинополем і містами Кавказу[1]. Торгували переважно продуктами тваринництва — лоєм, овечою вовною, смушками, шкурами, сап'яновими виробами, а також хлібом, виноградом, горіхами, вином. У період турецько-татарського панування у Карасубазарі продавали невільників, захоплених під час розбійницьких набігів на російські та українські землі. Іноземні купці привозили зброю, одежу, коней. У Карасубазарі є руїни величезного середньовічного караван-сарая Таш-Хана (Кам'яний палац), де зберігалися товари, які йшли із заходу і сходу. Водночас з торгівлею розвивалися різні кустарні промисли — шкіряні, ювелірні, ковальство, виробництво мідного посуду тощо.

1630 року запорізькі козаки дісталися Криму й оволоділи Карасубазаром. Вони визволили людей, захоплених татарами в полон. У 1777 році поблизу міста російські солдати під командуванням О. В. Суворова завдали турецько-татарським військам поразки, ворог врятувався втечею (на честь цієї події на околиці міста споруджено пам'ятник). Тут після включення Криму до складу Російської імперії навесні 1783 року Г. О. Потьомкін прийняв від беїв, мурз і від усієї татарської знаті присягу на вірність Росії[2]. Карасубазар став одним з центрів російського адміністративного управління в Криму. Тут розмістився штаб усіх російських збройних сил півострова. У 1783—1784 рр. у місті налічувалося 10 317 жителів[3].

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Карасубазар також був важливим торговим та ремісничим центром. Як свідчать дані річного звіту про стан Таврійської губернії, 1845 року в ньому налічувалося 974 лавки, 50 винарень, купці розміщувалися у 54 заїжджих дворах[4]. Дрібні кустарні підприємства — 7 чинбарень, 15 свічкових і миловарних, 8 сап'янових заводів — збували свої вироби не лише на ринках Таврійської губернії, але й за її межами.

До кінця XIX ст., навіть у роки промислового піднесення, значних змін в економіці Карасубазара не сталося. 1892 року в місті діяли 4 невеликі цегельно-черепичні заводи, 4 тютюнові фабрики, 3 шкіряні, 3 сиром'ятні, 2 сап'янові і 4 свічково-миловарні заводи, ватна фабрика, 2 підприємства виробництва штучних мінеральних вод; на кожному з них працювали від 2 до 24 робітників[5]. Усі ці підприємства належали приватним особам.

Карасубазар з давніх часів був багатонаціональним містом. До 70-х років XVIII ст. значну частину населення його становили вірмени, які мали свою школу. Місто відоме як один з осередків створення вірменських рукописів[6]. За даними перепису населення 1897 року, тут проживало 12 968 чоловік, з них 8787 міщан, 2932 селянина, 167 дворян, 62 особи духовного стану, 208 купців, 655 іноземних підданих[7].

Місто зберігало східний колорит: вузенькі криві вулички і провулки, по яких ледве проїжджав візок, високі глиняні стіни, низенькі будиночки з заґратованими вікнами. Лише в 1895 році міська управа ухвалила забрукувати головні вулиці. У місті не було жодного лікувального закладу — населення обслуговував один лікар. Перший навчальний заклад — парафіяльне училище — заснували в 1826 році.

---

[1] П. Татаринов. Очерк Таврической губернии в историко-географическом отношении. Симферополь, 1894, стор. 57, 58.
[2] История СССР, т. 1. М., 1964, стор. 551.
[3] Памятная книга Таврической губернии. Симферополь, 1867, стор. 300.
[4] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 15 011, арк. 27, 59, 64.
[5] Там же, ф. 27, оп. 13, спр. 2101, арк. 42—45.
[6] Журн. «Литературная Армения», 1971, № 10, стор. 108, 110, 114.
[7] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. 41, Таврическая губерния, стор. 2.

Відвідувало його в середньому 30 дітей із заможних сімей. І наприкінці XIX ст. письменних було дуже мало. У 8 невеликих навчальних закладах навчалося лише 3 проц. всього населення[1]. У 1914 році діяли жіноча гімназія, чоловіча шестикласна прогімназія, вище початкове училище. Фондами бібліотек користувалися переважно заможні. Більшість трудящого населення не знала грамоти.

У роки економічної кризи, що охопила на початку XX ст. Росію, становище трудящих погіршало. Багато жителів залишали місто. Під час першої російської революції передові робітники розповсюджували в місті революційну літературу, закликали населення взяти участь у боротьбі проти самодержавства[2].

З 1910 року намітилося деяке піднесення місцевої економіки. Було відкрито кустарні підприємства обробної промисловості: шкіряні заводи, тютюнові фабрики, винозаводи, кілька деревообробних майстерень, що виготовляли бочки для вина, тару для винограду, фруктів. Діяли 5 вальцьових млинів, які постачали борошном не лише місто, а й населені пункти Південного берега Криму, невеликі млини на річках Великій Карасівці і Малій Карасівці. На меблевій фабриці працювало близько 100 робітників. Найбільшим підприємством був аеропланний завод, збудований у 1914 році. Тут налічувалося понад 500 робітників. Робочий день тривав 12—14 годин на добу, навіть на таких шкідливих для здоров'я підприємствах, як шкіряні, салотопні, ковальські. Не в ліпших умовах перебували і 3 тис. наймитів, які працювали в садах, на городах, тютюнових плантаціях поміщиків і куркулів.

У роки першої світової війни під впливом робітників, які прибули з великих промислових центрів країни, трудящі карасубазарських підприємств стали відкрито виступати проти жорстокої експлуатації і поліцейсько-жандармського свавілля і, зокрема, проти головного інженера заводу, колишнього жандармського офіцера.

Як тільки стало відомо про перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції, робітники аеропланного заводу організували загальноміський мітинг. Тоді ж сформувалися робітничі дружини, загони, які стежили за порядком у місті і на підприємствах. На початку березня 1917 року в Карасубазарі, як і в інших містах Криму, був створений орган Тимчасового уряду — комітет громадської безпеки, керівна роль в якому належала кадетам[3]. Як і раніше, продовжувала діяти міська дума . У березні в місті утворилися Ради робітничих і солдатських депутатів. Невдовзі вони об'єдналися. 22 березня (4 квітня) 1917 року відбулося перше засідання Карасубазарської Ради робітничих і солдатських депутатів[4]. Більшість у ній належала меншовикам та есерам.

Більшовики, серед яких були петроградські робітники Круглов, Михайлов, Кіров, Мохов, боролися за керівництво профспілками, що виникли в березні 1917 року. У місті налічувалося три профспілкові організації: «Металіст», «Харчовик», «Робітземліс».

Свою силу й організованість профспілки продемонстрували 1 травня 1917 року. На першотравневу демонстрацію вийшли з прапорами і транспарантами члени усіх профспілок, а також селяни сусідніх сіл. Зібралося не менше 10 тис. чоловік. Робітники активно підтримали більшовицькі лозунги, спрямовані проти імперіалістичної війни[5]. Професійна спілка «Робітземліс», у правлінні якої було 5 більшовиків, добилася від хазяїв виплати всім робітникам і наймитам 100-процентної надбавки «на дорожнечу» за весь 1916 рік, запровадження 8-годинного робочого дня на всіх сільськогосподарських роботах без зменшення зарплати.

Карасубазарські більшовики, об'єднані в ініціативній групі у липні 1917 року, роз'яснювали трудящим контрреволюційну суть буржуазного уряду, готували їх до соціалістичної революції. Робітники О. І. Слюсаренко та П. І. Фесенко розмно-

---

[1] Памятная книжка Таврической губернии. Симферополь, 1889, стор. 48—54.
[2] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 16, арк. 151.
[3] П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, т. 2, стор. 8.
[4] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 93, арк. 66, 232.
[5] В борьбе за Советский Крым. Симферополь, 1958, стор. 119.

жували на друкарській машинці листівки з більшовицькими лозунгами і розповсюджували їх серед населення міста. Невдоволення Тимчасовим урядом, який не вживав ніяких заходів на захист інтересів робітників і селян, переростало у стихійні виступи. 29 вересня 1917 року міська біднота розгромила крамниці торговців-спекулянтів. Активні виступи трудящих примусили членів міської управи подати у відставку[1].

Про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції жителі Карасубазара дізналися другого дня з переданого телеграфом наказу Петроградського військово-революційного комітету. Більшовики посилили свою роботу в місті та навколишніх селах. День у день зростало революційне піднесення. До міста приїхали моряки К. Ф. Карнаухов і К. І. Стаценко — представники більшовиків Севастополя[2]. За допомогою місцевих активістів вони приступили до створення червоногвардійського загону. Невдовзі до нього вступило 150 добровольців — робітників аеропланного заводу, сільськогосподарських робітників і наймитів.

На початку січня 1918 року червоногвардійці розпочали збройну боротьбу з контрреволюційною буржуазією, а 6 січня 1918 року в Карасубазарі було встановлено Радянську владу. Головою першого міського військово-революційного комітету став робітник аеропланного заводу Я. Вороненко; членами комітету — командир Карасубазарського червоногвардійського загону К. Ф. Карнаухов, начальник штабу цього загону Г. Х. Коваленко, робітник О. І. Слюсаренко та інші.

Під керівництвом уповноваженого Кримревкому більшовика Пєшехонова, який прибув з Сімферополя, карасубазарські червоногвардійці взяли участь у ліквідації груп білогвардійців і татарських націоналістів. Загін розгромив озброєну групу ворогів революції й заарештував майже весь склад головного штабу військ татарського буржуазно-націоналістичного курултаю[3].

Ревкому Карасубазара довелося переборювати великі труднощі. Через нестачу палива і сировини закрилося багато підприємств міста, що викликало масове безробіття. Не вистачало хліба та інших продуктів. Знецінювалися гроші, росла спекуляція. Контрреволюційні групи вели підривну діяльність. Ревком насамперед вжив термінових заходів для роззброєння місцевої буржуазії, позбавлення її засобів виробництва. Майно багатіїв було передано трудящим[4]. У середині квітня більшовицька організація і рада профспілок, відгукнувшись на заклик Кримревкому організувати збройну відсіч німецьким окупантам, сформували Карасубазарський революційний загін, до якого увійшло 250 добровольців. Загін, яким командував К. Ф. Карнаухов, влившись до складу регулярних червоноармійських частин, взяв участь у боях з ворогами. Проте сили були нерівні, і в квітні 1918 року місто окупували війська кайзерівської Німеччини. Для організації підпільної роботи в місті залишилася невелика група більшовиків. Підпільну більшовицьку організацію очолив О. І. Слюсаренко[5]. Окупантам і місцевим контрреволюціонерам удалося арештувати кількох підпільників. Комуністів А. Колесникова, Ф. Новикова та деяких інших було розстріляно.

Наприкінці листопада 1918 року німецькі війська залишили Крим. На зміну їм прийшли англо-французькі інтервенти. Водночас у міста та села вступали білогвардійські частини.

У грудні 1918 року підпільна організація Карасубазара сформувала з 50 чоловік, переважно комуністів, партизанську групу[6]. Невдовзі утворилося ще кілька партизанських груп. У лютому 1919 року всі вони злилися в один загін під командуванням В. Куземкіна. У березні 1919 року створено другий загін на чолі з біль-

[1] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 39, арк. 28; спр. 296, арк. 31.
[2] Там же, оп. 2, спр. 59, арк. 15, 16; спр. 110, арк. 93.
[3] Там же, спр. 430, арк. 6.
[4] Там же, оп. 1, спр. 34, арк. 13.
[5] Там же, спр. 951, арк. 2.
[6] Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, стор. 177.

шовиком О. І. Слюсаренком. Дії партизанів змусили інтервентів тримати в Карасубазарі цілий полк.

Партизани допомагали Червоній Армії. 17 квітня 1919 року червоноармійські загони визволили місто[1]. Коли у червні 1919 року білогвардійці знову оволоділи Кримом, карасубазарські загони, сформовані з партійно-радянського активу, давали відсіч контрреволюції під Феодосією, Коктебелем і Старим Кримом. 20—22 червня 1919 року вони разом з червоноармійцями стримували натиск білих біля Карасубазара[2], а після захоплення міста денікінцями у складі окремої роти влилися до Червоної Армії, брали участь у боях з білогвардійцями на Україні. Решта активістів після вступу до міста білогвардійців пішла в ліс. Невелика боєздатна група народних месників влаштовувала на околицях міста засідки, нападала на кінні загони карателів, знищувала їх, брала в полон, добувала трофеї.

На початку листопада 1920 року карасубазарські партизани здійснили рейд по тилах ворога, під час якого роззброїли загін противника на околицях міста, захопили велику кількість гвинтівок та патронів[3].

11 листопада 1920 року місто було визволено від врангелівців. Влада зосередилася в руках ревкому, створеного з допомогою партизанського з'єднання О. В. Мокроусова[4]. Під керівництвом партійного комітету, обраного в листопаді 1920 року, Карасубазарський ревком облікував наявну виробничу сировину, товари приватних магазинів, налагодив роботу пошти, телеграфу. На всіх підприємствах і в установах було обрано нові профспілкові комітети, проведено перереєстрацію членів профспілок. Утворилися нові профспілки — «Харчовик», «Медсантруд», «Радпрацівник» та ін. Розпочалося навчання в школах, доросле неписьменне і малописьменне населення відвідувало вечірні курси лікнепу. У січні 1921 року за допомогою комсомольців (комсомольська організація утворилася наприкінці 1919 року) відкрився перший міський клуб, що став осередком політмасової роботи серед трудящих міста. Комсомольці випускали молодіжну газету: переписану чорнилом у кількох примірниках, її надсилали у села. Вони організували драматичний і спортивний гуртки, виїжджали з спектаклями у села[5].

У тяжких умовах доводилося працювати міській партійній організації і міській Раді, обраній у серпні 1921 року. Часті напади банд на місто тероризували населення, утруднювали відновлення господарства, перебудову його на соціалістичних засадах. Питання про боротьбу з бандитизмом не раз обговорювалося на засіданнях міської партійної організації. За допомогою Кримської надзвичайної комісії і міських активістів бандитизм було ліквідовано. Великого лиха завдав голод 1921 року, під час якого загинуло багато людей, закрилися майже всі підприємства міста. У пошуках роботи й хліба тисячі жителів виїжджали з Карасубазара. Населення зменшилося до 5 тис. чоловік. У цей тяжкий час до міста приїхав М. І. Калінін. Виступивши на мітингу, він розповів трудящим про заходи Радянського уряду, спрямовані на боротьбу з голодом[6]. Були створені комітет взаємодопомоги, безплатна їдальня, проводився збір грошей для допомоги голодуючим. Для цього ставилися платні спектаклі. У лісі на заготівлі дров для пуску підприємств працювали всі працездатні чоловіки віком від 18 до 45 років[7].

Втілюючи в життя рішення X з'їзду партії, трудящі Карасубазара докладали багато зусиль до якнайшвидшого завершення відбудови й дальшого розвитку промисловості. У жовтні 1925 року вже працювали 13 млинів, цегельно-черепичний

---

[1] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 122.
[2] П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. 2, стор. 193.
[3] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 173, арк. 145; спр. 179, арк. 74.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-1188, оп. 1, спр. 9, арк. 1.
[5] Газ. «Красный Крым», 2 листопада 1922 р.
[6] Газ. «Красный Крым», 7 липня 1922 р.
[7] Кримський облпартархів, ф. 135, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

завод, меблева фабрика. Помітно поліпшилося матеріальне становище населення, кількість якого до кінця 1925 року зросла до 7577 чоловік[1].

Багато уваги приділяла Карасубазарська партійна організація зміцненню союзу робітників і селян, змичці міста з селом. Комуністи і комсомольці виїжджали в села з лекціями, доповідями, проводили збори селян. 1 травня 1924 року селяни усього району приїхали в Карасубазар, до підніжжя Білої гори, щоб побачити, як працює трактор. Багато з них висловлювали бажання громадою купити трактор для свого села[2].

Трудящі Карасубазара брали активну участь в колективізації сільського господарства. У жовтні 1929 року міська Рада відрядила в села дві бригади для проведення роз'яснювальної роботи. Робітники підприємств працювали безпосередньо в колгоспах, допомагаючи сільській молоді оволодіти новими професіями, брали участь у роботі курсів слюсарів, токарів, столярів. Опановувати техніку допомагали спеціалісти двох МТС, створених у Карасубазарі. Працівники політвідділів МТС провадили серед сільського населення велику масово-політичну роботу.

У роки передвоєнних п'ятирічок усі підприємства міста успішно виконували виробничі завдання. Первинні партійні організації здійснювали постійний контроль за витрачанням сировини і палива, добивалися забезпечення високої якості продукції, систематичного зниження її собівартості.

Включившись у стахановський рух, трудящі Карасубазара почали застосовувати передові методи праці на всіх підприємствах. Робітники-стахановці М. Т. Рубан, Т. Л. Мардасова, Д. Тричев та ін., працюючи на будівництві Тайганського водосховища, виконували денні норми на 200—300 і 500 процентів.

1935 року місто стало центром Карасубазарського району. Напередодні Великої Вітчизняної війни в місті мешкало 10 820 чоловік. З кожним роком зростали добробут трудящих та їх культурний рівень. Успішно вирішувалася житлова проблема. За роки довоєнних п'ятирічок у Карасубазарі зведено 150 нових будинків, закладено парк культури і відпочинку, забруковано кілька вулиць. У місті працювали лікарня, поліклініка, амбулаторія з 6 кабінетами, дитяча консультація, в яких трудилося 15 лікарів і 28 працівників з середньою медичною освітою. У 9 школах вчилися всі діти шкільного віку. Вчителька школи № 1 Т. П. Делямуре удостоєна ордена Леніна. У квітні 1938 року відкрився будинок піонерів, в обладнанні якого взяли участь трудівники всіх підприємств та організацій міста.

На вимогу трудящих у місті закрили церкви, синагоги, їх приміщення стали використовувати з культосвітньою метою. У квітні 1935 року в міському кінотеатрі встановили звукову апаратуру. 1932 року почала видаватися районна газета «Коммунист», її робсількорівський актив налічував 153 чоловіка.

Коли ж почалася Велика Вітчизняна війна, більшість чоловіків стала на захист Радянської Батьківщини. Вже першого дня війни до Червоної Армії було мобілізовано 35 комуністів[3]. Промислові підприємства, зокрема артілі «Товариш», «Більшовик», стали випускати продукцію для потреб армії. Населення міста працювало на збиранні врожаю в колгоспах і радгоспах району.

В зв'язку з наближенням лінії фронту партійні організації приступили до створення партизанських загонів. До Карасубазарського партизанського загону було відібрано 108 чоловік, переважно комуністів і комсомольців[4]. Ще до вторгнення ворога у Крим партизани створили в лісах бази з продовольством, зброєю, спорядженням, медикаментами.

1 листопада 1941 року фашисти окупували місто, а через 5 днів партизани вступили з ними в бій. З листопада 1941 року до березня 1942 Карасубазарський загін здійснив близько 60 бойових операцій. Двічі (1 і 6 січня 1942 року) партизани ово-

[1] Газ. «Красный Крым», 9 травня 1924 р.
[2] Кримський облпартархів, ф. 135, оп. 1, спр. 9, арк. 35—38.
[3] Крым в период Великой Отечественной войны стор. 27.
[4] Кримський облпартархів, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 4, 71.

лодівали Орталаном (нині Земляничне) і відновлювали там Радянську владу[1]. Хоробрість, мужність і витримку під час виконання бойових завдань проявили командири груп М. Д. Мільтов, А. І. Костильов, командир взводу І. І. Березнюк, комісар П. В. Команський, кулеметник І. П. Терентьєв, командир загону В. Л. Тимохін[2].

2 серпня 1942 року група Карасубазарського партизанського загону зазнала нападу фашистських карателів. Два дні на висоті Берлюк тривав нерівний бій. Коли у партизанів скінчилися патрони, командир групи В. Л. Тимохін наказав бійцям відійти, а сам з дружиною залишився прикривати їх відхід. Здобувши висоту, фашисти знайшли Тимохіних мертвими — останні кулі вони залишили для себе[3].

Безсилі покінчити з партизанами, фашисти спрямували свою лють на мирне населення. Гітлерівські кати повісили на міській площі колишнього голову Карасубазарського райвиконкому М. К. Спаї, розстріляли сім'ї робітника П. В. Лихоманова, командира Червоної Армії Денисова, вчительки П. Й. Климової та ін. Фашисти знищили 2600 громадян міста Карасубазарського району, закопавши їх у протитанкових ровах поблизу міста, понад 2 тис. жителів вивезли на каторжні роботи до Німеччини[4].

Масові розстріли не зламали волі радянських людей. Жителі міста активно допомагали партизанам, створювали підпільні патріотичні групи. У квітні 1942 року в Карасубазарі почала діяти група, якою керував комсомолець технік-будівельник П. Л. Делямуре. До групи входили комуністи С. І. Недомець, І. О. Пуковський, М. П. Плужников, П. В. Демченко, М. Бронковський[5]. Члени патріотичної групи розповсюджували листівки, в яких закликали населення до опору гітлерівському «новому порядку», повідомляли про успіхи Червоної Армії на фронтах, допомагали партизанам продуктами. У вересні 1943 року патріотів було заарештовано і після жорстоких катувань розстріляно.

Майже одночасно із згаданою в місті виникла група на чолі з комсомольцем І. Г. Поповим. Спочатку її члени провадили переважно агітаційно-пропагандистську роботу: розповсюджували серед населення зведення Радінформбюро, листівки, агітували проти вербовки молоді до Німеччини. Якось поруч з наказом про здачу населенням зброї з'явилася невелика листівка: «Товариші! Зброю не здавайте, вона знадобиться для боротьби проти фашистів!», а біля об'яви: «Громадяни! Хто знає про місце перебування партизанів, просимо повідомити поліцію»,— плакат: «Зрадників у нас нема!»[6]. У березні 1943 року один із членів групи Л. Г. Колосов був заарештований і страчений. Решта підпільників пішла в ліс до партизанів і влилася до складу 2-ї партизанської бригади. М. А. Бойко, Ю. А. Чалухіді стали розвідниками, І. Г. Попов — командиром розвідки 6-го партизанського загону. Він брав участь у багатьох бойових операціях, виконував складні завдання. Одного разу група розвідників на чолі з І. Г. Поповим вступила в бій з фашистським загоном і відбила у нього 15 підвід з хлібом[7]. 11 квітня 1944 року І. Г. Попов героїчно загинув під час виконання бойового завдання.

Вранці 13 квітня 1944 року в Карасубазарі було оточено колону військ противника — близько 5 тис. чоловік,— що відходила на Сімферополь[8]. У ліквідації ворожого угруповання особливо відзначилися 202-а танкова бригада під командуванням полковника М. Г. Фещенка і 867-й самохідний артилерійський полк (коман-

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 151, оп. 1, спр. 39, арк. 39.
[2] Там же спр. 48, арк. 15.
[3] Е. Шамко. Подвиги крымских партизан М., 1964, стор. 90.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 11, арк. 7, 8.
[5] Кримський облпартархів, ф. 849, оп. 1, спр. 280, арк. 11.
[6] «Український історичний журнал», 1960, № 5, стор. 23.
[7] Кримський облпартархів, ф. 156, оп. 1, спр. 2731, арк. 3.
[8] Герои боев за Крым, стор. 206.

дир А. Г. Свидерський) 19-го танкового корпусу. Одним з перших на своєму танку прорвався до рідного міста М. Лебедєв. Другого дня бійці Окремої Приморської армії з'єдналися з частинами 4-го Українського фронту і разом рушили на Бахчисарай. На честь цієї знаменної події в дні святкування 50-річчя утворення Союзу РСР на місці зустрічі двох армій встановлено пам'ятник.

Серед відважних воїнів, жителів Карасубазара, які героїчно билися з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни, був О. Д. Мірошниченко, помічник командира групи розвідки окремого батальйону морської піхоти. За хоробрість і відвагу, виявлені в боях за місто Сулин (Румунія), йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Після війни О. Д. Мірошниченко повернувся до рідного міста. У місті на честь полеглих встановлено пам'ятник. Щорічно в День Перемоги трудящі збираються біля нього, покладають квіти. Тут проводять піонерські лінійки і збори, вручають комсомольські квитки, пов'язують піонерські галстуки.

Під керівництвом районного комітету партії, міської Ради, районного комітету комсомолу білогірці почали відбудовувати зруйноване господарство. Гітлерівські окупанти зруйнували всі промислові підприємства, в т. ч. промкомбінат, спалили трикотажну фабрику промартілі «Більшовик», зруйнували обидві МТС, будинок культури, кінотеатр, школи, лікарню, всі громадські приміщення, понад 100 житлових будинків.

Як і в усій країні, в Білогірську широко розгорнувся черкасовський рух. У 1945 році тут діяло 49 черкасовських бригад, до яких входило 548 чоловік[1]. Майже все доросле населення міста брало участь у недільниках. На один з них влітку 1945 року вийшли колективи 35 підприємств, організацій та установ. До початку 1946 року стали до ладу обидві МТС, 6 артілей, хлібозавод, райпромкомбінат.

Підприємства місцевої промисловості рік у рік нарощували темпи випуску продукції — меблів, взуття, трикотажу, швейних виробів, сільськогосподарського реманенту, будівельних матеріалів. Активну участь взяли вони у відбудові сільського господарства району. 1947 року райпромкомбінат виготовив 46 тис. різних запасних частин для комбайнів, а в артілі «Товариш» освоїли випуск дерев'яних деталей для сільськогосподарських машин.

Водночас трудящі впорядковували місто, відбудовували й розширювали навчальні, лікувальні та культосвітні заклади. Незабаром після визволення відкрилися районна лікарня, середня і дві початкові школи, районний будинок культури.

Залікувавши з допомогою держави рани, завдані війною, трудящі Білогірська під керівництвом партійної організації приступили до вирішення питань дальшого розвитку господарства і культури. Деякі підприємства було розширено й реконструйовано. З 1955 по 1965 рік випуск валової продукції зріс у 2,5 раза. За роки семирічки в місті збудовано хлібокомбінат і молокозавод, обладнано їх машинами і механізмами. У 1961 році на базі артілі «Більшовик» створено побутовий комбінат, а на базі артілі «Товариш» — райпромкомбінат. Продукція його, зокрема кухонні меблі, користується великим попитом не лише в Криму. 1968 року став до ладу завод стінових матеріалів. На початку 1972 року в Білогірську працювало 9 промислових підприємств, де було зайнято 1257 чоловік. Значна питома вага належить харчовій промисловості. 1971 року на неї припадало 65 проц. валової продукції міста. Фруктові консерви, натуральні соки, маринади, які випускає винно-соковий завод, відомі в багатьох республіках країни.

У майстернях районного відділення «Сільгосптехніки» одночасно ремонтується 35 тракторів. Тут працюють слюсарі, токарі, зварники високої кваліфікації. У колективі встановилася добра традиція — замовлення трудівників полів і ферм виконувати достроково.

З липня 1968 року на нову систему планування й економічного стимулювання перейшли хлібокомбінат, винно-соковий завод, райпромкомбінат і друкарня. Уже

---

[1] Газ. «Коммунист», 10 липня 1945 р.

протягом першого року роботи в нових умовах ефективність виробництва на цих підприємствах помітно підвищилася, за рахунок прибутків придбано нову техніку. Восьмий п'ятирічний план колективи всіх підприємств виконали достроково, а колективи промкомбінату, винно-сокового заводу, молокозаводу — за чотири роки. Всього за останній рік п'ятирічки в місті випущено промислової продукції на 13 960 крб. За успіхи, досягнуті в соціалістичному змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, Білогірський райпромкомбінат нагороджений Ювілейною Почесною Грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС. До Книги Ленінської трудової слави Криму занесено ім'я комуніста І. О. Булаха, майстра хлібобулочних виробів хлібокомбінату.

З великим натхненням працюють білогірці в роки дев'ятої п'ятирічки. У 1972, другому році п'ятирічки, добрих виробничих показників добилися робітники винно-сокового заводу, промкомбінату, хлібокомбінату, молокозаводу, друкарні. Бюро районного комітету партії схвалило ініціативу колективу побутового комбінату, який зобов'язався на честь 50-річчя утворення Союзу РСР провести 50-денну ударну вахту. Цю ініціативу підтримали всі робітники і службовці міста, зайняті у сфері обслуговування населення. Своє зобов'язання колектив побутового комбінату успішно виконав, завоювавши право бути учасником ВДНГ СРСР. Підприємство змагається з Кулдизьким районним побутовим комбінатом Латвії. Міцні дружні зв'язки встановилися між колективами міжколгоспної будівельної організації і Волгазьким «Міжколгоспбудом» Естонської РСР.

За післявоєнні роки в південно-західній частині міста виросли нові житлові квартали. Лише в 1972 році збудовано 86 нових квартир, капітально відремонтовано 19 будинків загальною площею 1943 кв. метри. На центральній магістралі міста — вулиці Луначарського, замість старих низьких будинків зведені двоповерхові світлі будівлі. Вулиця — широка, асфальтована, з барвистими клумбами квітів і тінявими деревами. Улюбленим місцем відпочинку трудящих Білогірська став міський сад, посаджений після війни, а також піонерський сквер, у центрі якого встановлено пам'ятник В. І. Леніну. На околицях міста за допомогою громадськості працівники комунального господарства посадили сосновий бір. На річці Великій Карасівці впорядковано пляж.

Протягом повоєнних п'ятирічок вирішено проблему водопостачання міста, для чого було прокладено 22 км водопроводу, встановлено на вулицях 90 водозбірних колонок. До 50-річчя СРСР введено в дію потужну насосну станцію і напірний колектор. Електроенергію місто одержує від державної лінії електропередачі, що пролягла від Сімферополя до Феодосії. 1960 року створено базу газобалонного господарства. Зараз голубим паливом користується понад 1400 сімей. У міській торговельній мережі налічується 44 магазини і ларки, які торгують продовольчими і промисловими товарами, а також ресторан, кафе, на підприємствах відкрито їдальні та буфети. До послуг населення — дві взуттєві, кравецькі майстерні, ательє мод, майстерня ремонту побутової техніки, три перукарні, фотоательє, бюро добрих послуг.

У Білогірську трудиться 50 лікарів і 104 чоловіка з середньою медичною освітою, серед них заслужений лікар РРФСР комуніст Г. К. Трусова. Лише в роки восьмої п'ятирічки кількість ліжок у лікарні збільшилася вдвічі. На стаціонарне лікування вона може одночасно прийняти 280 хворих. Усі відділення — хірургічне, акушерсько-гінекологічне, протитуберкульозне обладнані сучасною медичною апаратурою. У 1972 році відкрито нову лікарню на 60 ліжок. 820 дітей дошкільного віку

Відкриття нової школи у Білогірську. 1965 р.

виховується у трьох дитячих садках, 400 дітей відвідують юнацьку спортивну школу.

Працюють школи: дві середні, восьмирічна, вечірня середня робітничої молоді. У них 115 вчителів навчають 2 тис. учнів. Випускник школи № 1 К. І. Щолкін став відомим ученим у галузі теорії горіння, одним з піонерів і керівників створення радянської атомної техніки. Він — тричі Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської і чотирьох Державних премій СРСР. Ім'ям К. І. Щолкіна названо середню школу, де він учився, в ній створено музей К. І. Щолкіна, на фасаді будинку встановлено барельєф вченого і меморіальну дошку. Інші випускники середньої школи — С. Л. Делямуре — доктор біологічних наук, професор Сімферопольського державного університету ім. М. В. Фрунзе, Г. І. Найдьонов, син болгарського комуніста-емігранта, активний учасник партизанської боротьби в Криму — тепер відомий журналіст Народної Республіки Болгарії.

Багато учнів-старшокласників білогірських шкіл є членами Малої академії наук учнів Криму «Шукач». У школах провадиться велика військово-патріотична робота. Загони червоних слідопитів зібрали для музею бойової слави цікавий матеріал про героїв громадянської і Великої Вітчизняної воєн. У 1965 році Книгу пошани цього музею було удостоєно диплома 2-го ступеня Всесоюзного зльоту слідопитів у Бресті, у 1972 — музей бойової слави середньої школи № 1 ім. К. І. Щолкіна нагороджено Почесним знаком ДТСААФ. Учасники клубу інтернаціональної дружби середніх шкіл № 1 і № 2 листуються з школярами-піонерами інших республік СРСР, а також Угорщини, Болгарії, НДР. Угорські піонери подарували середній школі № 2 прапор. 470 школярів активно відвідують гуртки міського будинку піонерів. Діти особливо цікавляться кіномистецтвом. Перший фільм любительської кіностудії «Він не прийшов на збір» про піонервожатого А. Алексєєва, страченого у 1927 році куркулями, здобув перше місце на всесоюзному огляді аматорських фільмів. Інша кінострічка — «Мрія йде у море» демонструвалася на ВДНГ у павільйоні дитячої технічної творчості. 1972 року діти зняли фільм про К. І. Щолкіна.

Крім загальноосвітніх шкіл, у Білогірську є професійно-технічне училище, відкрите 1945 року. До 1973 року воно випустило близько 15 тис. механізаторів, серед яких багато відомих передовиків колгоспного і радгоспного виробництва, Герої Соціалістичної Праці. У музичній школі вчиться понад 200 дітей.

Багатогранне життя міста. Щоденно демонструються фільми в кінотеатрі «Веселка», а влітку ще й на відкритому майданчику. Методом народної будови зведено будинок культури із залом на 600 місць, просторим фойє, приміщеннями для гуртків художньої самодіяльності, радіовузлом. Успішно працює самодіяльний театральний колектив. У його репертуарі — п'єси російських та українських класиків, радянських драматургів. Люблять у районі хоровий колектив медичних працівників, у репертуарі якого твори М. І. Глінки, Й. Брамса, російські та українські пісні, пісні радянських композиторів. Колектив хору — дипломант обласного огляду, присвяченого 100-річчю з дня народження В. І. Леніна. Будинок культури — активний пропагандист нових обрядів. Свята «Слава праці», «День урожаю», «Серпа і молота» та ін. проводяться з участю аматорів сцени. У будинку культури часто виступають артисти театрів обласного центру та інших міст.

Танцювальний колектив Білогірського районного будинку культури. 1968 р.

Задовольняти культурні потреби, що весь час зростають, допомагає районна бібліотека, у фондах якої налічується

понад 31 тис. книг. Користується ними 5400 читачів. Міська дитяча бібліотека ім. А. Гайдара має 27 тис. книг. При ній створені гуртки художнього слова, юних друзів книги. Велику роботу здійснюють місцеві організації товариств «Знання», охорони природи, охорони пам'яток історії й культури. У міському лекторії об'єднано 115 вчителів, інженерів, економістів.

Керівна роль у розвитку економіки й культури міста належить 36 первинним партійним організаціям, до яких входить 500 комуністів. У 16 комсомольських організаціях налічується 900 членів ВЛКСМ. У ювілейному 1972 році партійні організації провели в місті на честь 50-річчя утворення Союзу РСР місячник інтернаціональної дружби, під час якого трудящі міста і району ознайомилися з мистецтвом союзних республік.

У червні 1973 року, під час виборів до місцевих Рад, трудящі міста обрали 50 депутатів до Білогірської міської Ради, у т. ч. 25 комуністів та 11 комсомольців; 23 депутати — жінки. Серед депутатів — 35 робітників, 15 службовців. 35 народних обранців мають урядові нагороди.

Нині Білогірськ — один з упорядкованих районних центрів, що потопає в зелені садів. У майбутньому він значно зросте. Буде розширено винно-соковий завод, об'єднано цехи райпромкомбінату. Значно поліпшиться служба обслуговування. Центр міста прикрасять споруди палацу піонерів, магазину «Дитячий світ». З'являться нові квартали житлових будинків.

Трудящі Білогірська успішно вирішують завдання господарського і культурного будівництва, накреслені XXIV з'їздом КПРС.

В. М. КУЛІПАНОВА, О. В. ТВЕРДОХЛІБОВА

ВАСИ́ЛІВКА

Василівка — село, центр сільської Ради. Розташована в долині річки Малої Карасівки, за 12 км від районного центру, за 30 км від залізничної станції Краснофлотська. Населення — 2719 чоловік. Сільраді підпорядковані села Заріччя, Малинівка, Некрасове, Павлівка, Пролом, Северне.

Про заселення території Василівки та її околиць у давні часи свідчать археологічні пам'ятки. Поблизу Заріччя виявлено поселення та багато курганів доби бронзи. В одному з них досліджено 2 поховання в дерев'яному ящику (III тисячоліття до н. е.)[1]

Населений пункт виник на землях т. зв. дачі Азамат (7349 десятин), подарованої 1783 року Катериною II графу Каховському[2]. Місцевість заселили кріпаками, вивезеними із Псковської губернії. Поселення дістало назву Василівки (від імені першого жителя)[3]. 1853 року в ньому було тільки 28 дворів і 169 мешканців, які займалися садівництвом, тютюнництвом, овочівництвом та частково рільництвом. У селі також видобували білий будівельний камінь — азаматський. 1860 року спадкоємці графа Каховського продали маєток поміщику Дульветову.

Після скасування кріпацтва селяни Василівки отримали наділи по 0,75 десятини на душу. Це викликало невдоволення жителів. Протягом весни і літа 1861 року вони майже не виходили на панщину і не відробили на поміщика чоловічих 539 і жіночих 659 днів[4]. Крім того, 49 чоловік категорично відмовилися виконувати будь-яку роботу в поміщицькому господарстві. Спроба земського справника стягти з селян гроші на користь поміщика за невихід на роботу зустріла категоричну від-

---

[1] Журн. «Советская археология», 1966, № 2, стор. 28.
[2] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 18 910, арк. 7, 9.
[3] Памятная книга Таврической губернии. Симферополь, 1867, стор. 148.
[4] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 72, арк. 118.

січ. Люди зачиняли хати й тікали в поле, в гори. «З великими труднощами земському справнику,— як доносив губернатор міністерству внутрішніх справ,—вдалося зібрати на панський двір близько 40 селян»[1]. Однак і вони заявили, що не платитимуть за невідроблені дні. Викликані поліцейські з допомогою сотських покарали 19 жителів і примусили їх працювати, а організатора «заколоту» І. Коновалова заарештували і відправили до феодосійської в'язниці. Незважаючи на це, наприкінці 1862 року селяни відмовились прийняти уставну грамоту й відбувати будь-які повинності, а поміщикові погрожували розправою. Для придушення виступів губернатор наказав ввести у Василівку військовий загін. Тільки в січні 1863 року силою зброї жителів змусили підписати уставну грамоту[2].

Про класову диференціацію села наприкінці XIX ст. свідчать дані земської статистики 1885 року: 46 господарств були безземельними, а 37 нічого не сіяли і наймитували у поміщика. 52 двори засівали по 5 десятин орендованої у поміщика землі, сплачували йому за це п'яту частину врожаю, крім того, потрібно було скосити десятину на поміщицькій землі, звезти 50 кіп хліба та відробити два дні в помісті. 24 селянські господарства засівали до 10 десятин орендованої землі і 9 господарств — до 25 десятин, причому 3 з них користувалися найманою робочою силою[3].

Із загальної кількості дворів 85 були безкінними, 34 мали по 2—3 голови робочої худоби і 3 господарства — понад 3. Особливо тяжко жилося робітникам тютюнових плантацій, які працювали від зорі до зорі. Навіть у неділю їх змушували годувати худобу, прибирати хлів. Їх ображали, принижували, сікли різками. Поміщиця Сахарова, яка придбала землі Дульветових, обдурювала батраків при розрахунках, намагалася зменшити плату на всіх роботах.

Трудящі Василівки взяли активну участь у революції 1905—1907 рр. У травні 1905 року члени Феодосійської групи РСДРП розповсюджували тут звернення-листівку «До товаришів селян», яка роз'яснювала завдання революції і вказувала, що перемогу селяни можуть здобути тільки в союзі з робітничим класом шляхом збройного повстання проти царя і поміщиків[4]. Влітку того ж року страйкували сільськогосподарські робітники маєтку поміщиці Сахарової. Вони вимагали підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення умов праці. Для збирання врожаю поміщиця попросила у губернатора солдатів.

У серпні 1905 року у Василівці часто відбувалися мітинги, на яких революційно настроєні селяни рішуче виступали за конфіскацію поміщицьких земель. За участь у революційній боротьбі шість сімей було вислано до Пермської губернії. Але й після цього заворушення не припинялися. Влітку й восени 1906 року селяни самовільно рубали поміщицький ліс. Сільський сход вимагав від поміщиків збільшення плати за зжату копу, з Василівки по селах були послані роз'їзні з закликом підтримати це рішення[5].

30—31 травня 1906 року василівські селяни взяли участь у зборах робітників сусіднього маєтку Вишлера. Промовці вимагали конфіскації поміщицької землі. Збори, зокрема, ухвалили «забрати землю і через свої виборні комітети передати Установчим зборам, що ми цю землю вважаємо своєю, викуп за неї платити не будемо і силою постоїмо за те, щоб закон цю землю закріпив за нами»[6] Виступи селян були придушені поліцейськими, що прибули сюди, кінною вартою з Сімферополя і ротою солдатів Віленського полку з Феодосії.

Позбавлені медичної допомоги, мешканці села лікувались у знахарів і шептух. Більшість селян була неписьменною. 1885 року із загальної кількості жителів

---

[1] Кримський облдержархів, ф. 44, оп. 1, спр. 16, арк. 127.
[2] Там же, спр. 36, арк. 4.
[3] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 3. Симферополь. 1886, стор. А-6, Б-12, В-10.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-2240, оп. 1, спр. 5, арк. 19.
[5] Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1906 гг., стор. 171.
[6] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 495, арк. 18

(741) тільки 8 чоловіків і одна жінка вміли читати й писати[1]. Лише 1916 року тут відкрили однокласну школу, де навчалося 15 дітей із заможних сімей.

Під час першої світової імперіалістичної війни економічне становище більшості населення Василівки погіршилося. Через реквізиції зменшилася кількість робочої худоби. Сім'ї, що залишилися без годувальників, голодували. Селяни й далі орендували землю на кабальних умовах у поміщиці, яка володіла 2229 десятинами. Невдоволення існуючим ладом серед трудящих зростало.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 року жителі Василівки обрали сільський комітет, який ухвалив поділити землю поміщиці. У травні 1917 року в поміщиці й кількох куркулів — власників садів було конфісковано лишки зерна та сіна[2].

Однак представники буржуазного Тимчасового уряду виступили на захист інтересів куркулів і поміщиків. Заступник таврійського губернського комісара визнав рішення Василівського сільського комітету незаконним[3]. Комітет розігнали з допомогою солдатів, що прибули з Сімферополя. Поліція заарештувала селян М. М. Лабоніна, І. І. Мєшкова та інших і кинула їх до сімферопольської в'язниці. На прохання власників садів й інших багатіїв до Василівки прибула військова команда.

Внаслідок активної агітаційної роботи більшовиків трудове селянство й далі вимагало конфіскації землі поміщиків, відмовившись вносити їм орендну плату[4].

Трудове населення Василівки з радістю зустріло звістку про перемогу Великого Жовтня. Активну участь у боротьбі за встановлення Радянської влади взяли А. П. Чумасов, М. В. Мельников, І. І. Мєшков, М. М. Лабонін та ін. 15 січня 1918 року в селі встановлено Радянську владу. Обрано Раду селянських депутатів (голова М. М. Лабонін) і президію виконкому Ради з трьох чоловік. До складу Ради селянських депутатів увійшли активісти села. Рада постановила конфіскувати землю поміщиці, запровадити контроль за торгівлею. Однак здійснити всі ці заходи не довелось, оскільки навесні 1918 року півострів окупували кайзерівські війська. Під час наступу окупантів 16 березня у Василівці був створений загін Червоної гвардії. 28 березня василівці билися з німецькими частинами на Перекопі[5]. Загін боровся і проти інших іноземних інтервентів, а також білогвардійців та татарських буржуазних націоналістів. У роки громадянської війни багато мешканців села билися в складі партизанських загонів. За подання допомоги червоним партизанам білогвардійці повісили місцевого жителя Овчинникова.

13 квітня 1919 року іноземних загарбників і білогвардійців вигнали з села. У травні було обрано Раду, але на початку червня село захопили денікінці й учинили звірячу розправу над радянськими активістами.

Багато хто з жителів воював проти білогвардійців і інтервентів у лавах Червоної Армії. На фронтах громадянської війни загинули М. І. Єгоров, П. В. Дурненко, А. І. Зайцев та інші.

Остаточно Радянську владу у Василівці встановлено 14 листопада 1920 року, після перемоги над Врангелем. Село входило до Андріївської волості, і перші революційні перетворення здійснювалися тут під керівництвом Андріївського волревкому. 19 січня 1921 року створено Василівський сільревком[6] з такими відділами при ньому: соціального забезпечення, культури, військової підготовки.

За роки світової і громадянської воєн та іноземної інтервенції господарство в селі занепало. Селянські двори (а їх залишилося 80) не були забезпечені ні насінням, ні тягловою силою, ні сільськогосподарським реманентом. Питаннями

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 3, стор. 3—10.
[2] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 417, арк. 9.
[3] Там же, спр. 49, арк. 7.
[4] Там же, ф. 1891, оп. 1, спр. 2, арк. 42.
[5] Там же, ф. Р-2240, оп. 1, спр. 5, арк. 12.
[6] Там же, ф. Р-538, оп. 1, спр. 19, арк. 6.

допомоги селянам у посівних роботах займалась організована при ревкомі посівна трійка. Біднякам було виділено насіннєву позику й по коню[1]. Та незважаючи на це, весною 1921 року було засіяно тільки 56 десятин землі.

Комуністи й комсомольці, осередки яких утворено в лютому 1921 року, організували трудящих Василівки на відбудову зруйнованого господарства. Навесні 1922 року одинадцять бідняків об'єднались у товариство спільного обробітку землі «Зоря». Держава виділила їм пшеницю для посіву, надала грошові кредити. 1923 року організовано споживче товариство. Через кооперацію селяни вигідно збували сільськогосподарську продукцію і купували промислові товари. Та відродження господарства ускладнювалося шаленим опором класових ворогів. Вони займалися шкідництвом, намагалися дискредитувати в очах односельців радянських активістів, вдавалися навіть до їх фізичного знищення. Так, 26 вересня 1921 року був по-злочинному забитий колишній командир червоногвардійського загону А. П. Чумасов. Куркульство люто виступало проти заготівельної і податкової політики Радянської влади, намагалося утримати в своєму користуванні кращі землі, захоплені 1921—1923 рр. В січні 1926 року під час перевиборів до сільської Ради, куркулі та їхні підголосники намагалися протягти до її складу своїх ставлеників. Але групи бідняків на чолі з партійним осередком, за підтримкою середняків зірвали плани класових ворогів[2].

У своїй масово-політичній роботі серед трудового населення комуністи приділяли велику увагу пропаганді колективного ведення господарства, роз'ясненню трудящим ленінського кооперативного плану. 1927 року 42 проц. бідняцьких і середняцьких господарств вступили до сільгоспартілі. Навесні 1929 року селяни Василівки, Малинівки й Пролома утворили колгосп «Гігант». Але через відсутність економічної бази він через рік розділився на три артілі: «Вперед» — у Василівці, ім. С. Г. Шаумяна — в Проломі і «Північна зірка» — в Малинівці. У Василівці першими до колгоспу вступили Ф. І. Баштовий, Т. В. Мєшкова, Ф. А. Ковальов, М. Т. Семенов, які й дотепер трудяться тут. Куркулі провадили злісну агітацію проти колгоспу, всіляко шкодили молодому господарству. 26 лютого 1930 року в господарстві «Вперед» вони підпалили конюшню, і тільки завдяки самовідданості колгоспників коні були врятовані. Після того випадку комуністи організували пости для охорони громадської власності.

Проведенням колективізації у селі керувала партійна організація, яка зросла на той час до 19 чоловік[3]. З числа активістів були створені вербувальні бригади, які вели серед одноосібників агітацію за колективізацію. Активними помічниками партійної організації в колгоспному будівництві стали сільські комсомольці. Вже 1930 року 82 проц. господарств Василівки вступили до колгоспів[4].

Велику роль у зміцненні господарства Василівки відіграла Карасубазарська МТС. Крім того, технічну й організаційну допомогу подавали робітники сусіднього радгоспу «Маріано» та Сімферопольського залізничного депо, які взяли шефство над колгоспом.

Рік у рік міцнів колгосп. У ньому розвивалося городництво, вівчарство, рільництво. Підвищувалася врожайність полів і продуктивність громадського тваринництва. Ефективності колгоспного виробництва значною мірою сприяло утворення постійних виробничих бригад. Значних успіхів у зміцненні громадського господарства досягли члени артілі «Вперед», яку очолював колишній наймит, член партії ленінського призову М. Т. Семенов. Комуністи розгорнули соціалістичне змагання. 1936 року передова бригада О. І. Мєшкова артілі «Вперед» за високі врожаї сільськогосподарських культур завоювала перехідний Червоний прапор райкому партії

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 145, оп. 1, спр. 73, арк. 11.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-2240, оп. 1, спр. 12, арк. 8.
[3] Кримський облпартархів, ф. 138, оп. 1, спр. 99, арк. 26.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 3, спр. 996, арк. 29.

і райвиконкому. Зачинателями стахановського руху в районі виступили тракторист К. Д. Сокирченко, тютюнник П. О. Семенов, садівники К. П. Галикін та І. Г. Рош. Чабан В. Д. Мастеров у передвоєнні роки був нагороджений срібною медаллю ВСГВ.

Сталися великі зміни в житті і побуті, освіті і культурі трудящих Василівки. 1921 року вперше в історії села відкрився медичний пункт, що перетворився 1934 року на лікарню. З січня 1921 року працювала початкова школа, де навчалося 37 дітей. 1932 року побудовано приміщення семирічної школи з десятьма класними кімнатами і двома кабінетами. До 1940 року Василівка стала селом суцільної грамотності.

Мирне життя було перерване віроломним нападом фашистської Німеччини на нашу країну. У перші дні війни з села пішло на фронт 200 чоловік[1]. На виробництві їх замінили жінки, старики й підлітки.

З листопада 1941 року Василівку окупували німецько-фашистські загарбники. Своє хазяйнування в селі вони почали з розстрілу комуністів і колгоспних активістів: В. І. Овчинникова, С. Д. Пехотія, М. М. Лабоніна, М. М. Денисова, О. І. Денисової та її трьох дітей. А всього за час окупації гітлерівці вбили 71 чоловіка, відправили на каторгу до Німеччини 27 чоловік[2]. Але звірства ворогів не зламали опору патріотів. У 1942—1944 рр. у Василівці діяло кілька антифашистських груп. Зокрема, комсомольсько-молодіжна, очолювана А. П. Єгоровим[3], розклеювала листівки, розповсюджувала серед мешканців Василівської сільради газету «Красный Крым». Листівки і газети підпільникам доставляли з партизанського лісу. Молоді патріоти в свою чергу, добували для партизанів відомості про противника, збирали для них у жителів теплі речі, продукти. Вони зуміли влаштувати К. Д. Овчинникова й Г. Лабоніна працювати в поліції і німецькій комендатурі, завдяки чому чимало жителів Василівки було врятовано від фашистської каторги, від розстрілу.

В березні 1942 року підпільники розгромили поліцейську дільницю, захопили і переправили партизанам у ліс обоз із зерном. Вони допомогли радянським льотчикам виявити й розбомбити ворожий аеродром неподалік Старого Криму. Під час виконання бойового завдання в квітні 1944 року в нерівному бою загинув увесь склад групи, якою керував П. С. Акименко[4].

Мешканці Василівки сестри Г. О. і О. О. Кулякіни входили до підпільної організації, створеної в березні 1942 року в сусідньому селі Проломі, організатором і керівником якої був І. Ф. Федченко[5]. 1944 року незадовго перед приходом Червоної Армії сестри героїчно загинули. В останні дні свого життя, будучи в фашистській катівні, Г. О. і О. О. Кулякіни написали на клаптику паперу: «Пам'ятайте про нас, не жалійте. Ми вмираємо за Батьківщину».

26 липня 1943 року в район села десантувала на парашутах група «Саша» у складі: Ф. П. Волков (командир), І. Курячий, Н. Сергієнко, М. Кисельов, А. Чепоренко, З. Сагинбаєв, І. Под'яновський, Г. Хасанов і Г. Ященко. Протягом 10 місяців бійці виконували тут особливі завдання командування Північно-Кавказького фронту. Група встановила тісний контакт із жителями Василівки, які допомагали збирати відомості про ворога. Особливо багато допомогли червоноармійцям подружжя Є. І. та Т. І. Політицькі, М. Й. Климов і його шістнадцятирічний син Іван[6]. 15 червня 1944 року командування військової частини, в якій служили бійці групи, оголосило цим жителям подяку. Бойові дії червоноармійців у тилу ворога високо оцінені Радянським урядом: вони нагороджені орденами і медалями, а Ф. П. Вол-

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 9, спр. 164, арк. 49.
[2] Там же, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 11, арк. 4—6.
[3] Кримський облпартархів, ф. 849, оп. 1, спр. 280, арк. 15, 16.
[4] Там же, арк. 16.
[5] Там же, арк. 8, 9.
[6] Там же, арк. 210.

ков — орденом Леніна. Про бойові діла групи розповів у своїй книзі «Десять місяців у тилу у ворога» один з її учасників киргиз Сагинбаєв. З березня 1942 року по вересень 1943 року в селі за завданням командування Чорноморського флоту діяв радянський розвідник старшина 1-ї статті комсомолець М. Клюєв.

12 квітня 1944 року воїни Окремої Приморської армії визволили Василівку від німецько-фашистських загарбників. Комуністи села мобілізували трудящих на відновлення артільного господарства. Було відроджено два колгоспи: «Вперед» та ім. С. Г. Шаумяна. 1944 року держава виділила колгоспам Василівки 12 тонн пшениці, 46 корів, 27 коней. 1946 року господарства знову одержали від держави насіння та продовольство. Основні труднощі виникали через нестачу робочих рук. З фронту повернулося менше четвертої частини чоловіків, що пішли воювати з німецько-фашистськими загарбниками. 1949 року сюди прибуло 28 сімей з Житомирської області.

Завдяки ударній праці колгоспників і допомозі держави у 1949 році василівські колгоспи перевершили довоєнний рівень виробництва сільськогосподарських продуктів, зокрема овочів і фруктів. Тоді вони виробили зерна стільки ж, скільки його зібрали 1940 року, урожайність становила 14 цнт з гектара[1].

У післявоєнний час великого розвитку в селі набуло садівництво. У цьому заслуга місцевих садівників — братів О. П. і О. П. Романенків, які першими в Криму розгорнули боротьбу за щорічне плодоносіння садів, розробивши і впровадивши у виробництво систему передових засобів агротехніки. У першій повоєнній п'ятирічці брати Романенки збирали щорічно з кожного гектара по 120—130 цнт яблук і груш, а в окремі роки — по 160—180 цнт, тобто в два з половиною рази більше, ніж пересічно в усьому районі[2].

1954 року в колгоспі «Вперед» створено спеціалізовану бригаду садівників на чолі з П. Н. Чумасовим. Бригада складалася з трьох ланок. Ланкова Т. В. Мєшкова запропонувала нову систему догляду за садами. Пізно восени коріння плодоносних дерев обкопували і взимку утрамбовували снігом, щоб попередити раннє цвітіння, а отже, і зберегти від приморозків. Досвід ланки Т. В. Мєшкової використали багато садівників колгоспів і радгоспів Криму. Т. В. Мєшкова кілька разів була учасницею ВДНГ, нагороджена орденом Леніна.

Зміцнення економіки дало можливість виділити з колгоспного бюджету кошти на капітальне будівництво та благоустрій. Уже 1950 року в селі стали до ладу нові млин, міжколгоспна електростанція, радіовузол, зведено 32 будинки для колгоспників-переселенців. З'явилися нові вулиці, упорядковано шляхи, почалося будівництво водопроводу. 1953 року в селі зведено кінотеатр на 300 місць, швацьку майстерню, два промтоварні магазини. 1955 року Василівка була радіофікована.

Рік у рік поліпшується життя колгоспників, зростають їх культурні запити. Якщо 1954 року Василівська бібліотека налічувала 380 читачів, то 1956 — їх стало 600. Того року кінотеатр відвідало 12 тис. чоловік (вдвоє більше, ніж у 1950 році); газети і журнали передплачували понад тисячу колгоспників, або на 280 чоловік більше, ніж попереднього року.

1959 року артілі ім. С. Г. Шаумяна і «Вперед» об'єдналися в один великий багатогалузевий колгосп ім. XXI з'їзду КПРС. Об'єднання дало змогу швидше розвивати сільськогосподарське виробництво. Уже 1961 року великих успіхів домоглися тваринники. Вони виростили 1700 голів великої рогатої худоби, 300 свиноматок, 5600 овець, 6000 штук птиці. Свинарки Н. В. Петренко й Н. Я. Назарова одержали по 18 поросят від кожної свиноматки. Зростала матеріально-технічна база артілі. 1961 року в господарстві було 24 автомашини, 41 трактор, 28 комбайнів.

1962 року трудівники колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС виступили ініціаторами освоєння малих річок. Порізана глибокими ярами долина річки Малої Карасівки,

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 1364, оп. 1, спр. 28, арк. 24.

[2] Журн. «Виноградарство и садоводство Крыма», 1960, № 11, стор. 24.

невеликі ділянки, порослі травою, лозою і шелюгою, становили величезний резерв для садівництва. У складанні плану реконструкції долини взяли участь майже всі члени сільгоспартілі. Вжиті заходи дали можливість за 1965—1971 рр. збільшити кількість зрошуваних земель з 405 до 697 га. Щоб уникнути водної й вітрової ерозії грунту, на площі 640 га землю розорювали поперек схилів, на 50 га посадили полезахисні лісосмуги, запровадили в сівозміну 120 га багаторічних трав[1]. Цей досвід підхопили багато колгоспів і радгоспів Криму.

За роки восьмої п'ятирічки значно зросла продуктивність сільськогосподарського виробництва. Урожайність зернових пересічно сягала 16,4 цнт, фруктів — 140, овочів — 131 цнт з гектара. Протягом п'ятирічки на 100 га сільськогосподарських угідь вироблено 2,8 тонни м'яса, 17,3 тонни молока. Грошовий прибуток становив 11 887 тис. крб. Щорічно колгосп продавав державі близько 900 тонн зернових. Зросли й заготівлі м'яса — з 150 до 190 тонн[2]. Значні прибутки одержує колгосп від пасіки.

Включившись у соціалістичне змагання за виконання рішень XXIV з'їзду КПРС, трудівники Василівки стали ініціаторами руху «П'ятирічку за 4,5 року!» і взяли зобов'язання одержати в дев'ятій п'ятирічці зерна 22 421 тонну, овочів — 4896 тонн, фруктів насіннячкових — 11 930 тонн, а також здійснити докорінне поліпшення родючості землі на площі 250 га за рахунок вирівняння русла Малої Карасівки, розкорчовування чагарників, рекультивації пустирів навколо ферм і польових станів. Було очищено орні землі від каміння на площі 620 га. Про те, як виконуються соціалістичні зобов'язання, свідчать такі факти: в другому році дев'ятої п'ятирічки, незважаючи на несприятливі погодні умови, колгоспники одержали 4255 тонн зерна, 1312 тонн овочів, соняшнику — 577 тонн (за планом 300 тонн), фруктів — понад 3 тис. тонн. Свої трудові досягнення мешканці Василівки присвятили 50-річчю утворення СРСР. 1972 року колгосп ім. XXI з'їзду КПРС одержав прибутку на 4 млн. карбованців.

У 1971 році на полях і фермах колгоспу працювало 106 тракторів, 40 автомашин, 30 комбайнів, понад 200 інших сільськогосподарських машин. На молочнотоварних фермах встановлені електродоїльні агрегати, в садівничих бригадах усі процеси робіт механізовані. Протягом 1966—1971 рр. здано в експлуатацію консервний завод, холодильник для зберігання фруктів і овочів, 32 нові добротні будинки для колгоспників. За цей час споруджено новий адміністративний будинок, де розмістилися сільська Рада і правління колгоспу, універмаг, два магазини, чайна, побутовий комбінат, поштове відділення, ощадна каса, обладнано стадіон, на вулицях Василівки прокладено 12 км асфальтованих тротуарів.

Великою повагою в селі користуються трудівники колгоспу — кавалери ордена Леніна Ф. Т. Михайлютин, М. Н. Некрасова, Т. В. Мєшкова і О. П. Романенко. А. П. Політицький удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці, двох орденів Леніна. Очолюючи з 1962 року садівничу бригаду, він наполегливо впроваджує у виробництво досягнення науки і передового досвіду. Його бригада виконала план восьмої п'ятирічки за 4 роки. А. П. Політицький бере активну участь в громадському житті. Він член Білогірського РК КП України, депутат Верховної Ради УРСР восьмого скликання.

До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна 92 жителі села удостоєні ювілейних ленінських медалей. Т. В. Мєшковій, Г. О. Мєшковій, О. П. Романенко за багаторічну працю присвоєно звання почесних колгоспників.

На колгоспній пасіці у Василівці. 1969 р.

[1] Газ. «Известия», 15 квітня 1972 р.
[2] Кримський облпартархів, ф. 135, оп. 17, спр. 6, арк. 121.

Колгоспники Василівки багато років змагаються з сусіднім колгоспом «Україна». Велику допомогу їм подають шефи — колективи санаторіїв «Росія» та «Нижня Ореанда», таксомоторного парку м. Ялти. Тісні зв'язки у василівців склалися з робітниками Челябінська, Барнаула, куди вони щорічно відправляють свої фрукти. Давня дружба зв'язує жителів Василівки з трудящими Вірменії. З 7 по 17 жовтня 1972 року в селі проходила декада Вірменської РСР.

Рік у рік поліпшується добробут колгоспників. Це видно хоча б на прикладі сім'ї механізатора В. С. Семенюка, переселенця з Вінницької області. 1950 року колгосп допоміг йому придбати будинок. Тепер сім'я Семенюків живе в п'ятикімнатному будинку з усіма комунальними вигодами. 1971 року заробіток В. С. Семенюка і його дружини становив 5782 крб. Зростають і вклади колгоспників в ощадній касі Василівки. Якщо 1967 року вони налічували 170 тис., то 1971 — 720 тис. крб. У селі на 840 будинків є 283 телевізори, 560 радіоприймачів, 75 мотоциклів, 12 легкових автомашин. Колгоспники зводять власні будинки з трьох-чотирьох кімнат, по-сучасному їх умебльовують. У більшості будинків — газові установки. Про поліпшення добробуту мешканців села говорить і збільшення товарообігу двох промтоварних і двох продовольчих магазинів.

У Василівці є лікарня на 12 ліжок, аптека, де трудяться 15 медичних працівників.

1960 року значно розширено шкільне приміщення; восьмирічна школа перетворена в десятирічну. 1965 року їй присвоєно ім'я підпільниць сестер Кулякіних, які вчилися тут до Великої Вітчизняної війни. 1972 року 20 вчителів навчали 436 учнів середньої й 130 початкової шкіл. При середній школі відкрито музеї — В. І. Леніна та історико-краєзнавчий, клуб інтернаціональної дружби. Учні 5—10 класів листуються з школярами Киргизії, Молдавії. В обох школах працюють оборонно-спортивні гуртки. У селі трудяться 85 спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою. 1972 року збудовано палац культури. При ньому діють колективи художньої самодіяльності. У Василівці є кінотеатр.

У двох сільських і двох шкільних бібліотеках — 978 читачів. Тут провадяться читацькі конференції, літературні вечори і вікторини. Василівська первинна організація товариства «Знання», в складі якої 52 чоловіка, провадить політико-виховну роботу серед трудящих, поширює досягнення науки й техніки. 1973 року жителі Василівки передплачували 1612 примірників газет і 1386 журналів.

Свято шанують у селі пам'ять 117 патріотів, які полягли в роки Великої Вітчизняної війни на території Василівської сільради. У центрі села встановлені надгробок військовому моряку — радисту, старшині М. Клюєву, пам'ятник підпільникам-комсомольцям, обеліск Ганні та Ользі Кулякіним. Споруджено пам'ятник односельцям, які віддали життя за Батьківщину на фронтах війни.

Боротьбу трудящих Василівки за дальше підвищення рівня сільськогосподарського виробництва, культури й побуту села очолюють 72 комуністи, об'єднані в партійну організацію. Їх активними помічниками є 126 комсомольців. За досягнуті успіхи в соціалістичному змаганні першого року дев'ятої п'ятирічки Василівська комсомольська організація нагороджена перехідним вимпелом і перехідним Червоним прапором ЦК ЛКСМУ.

Органом справжнього народовладдя є Василівська сільрада. Депутати Ради з натхненням сприйняли новий Закон СРСР «Про статус депутатів Рад депутатів трудящих у СРСР», ухвалений четвертою сесією Верховної Ради СРСР 20 вересня 1972 року. З 37 депутатів Ради 28 працюють безпосередньо в сфері колгоспного виробництва. Більшість депутатів — передовики колгоспного виробництва. Так, у відділку № 2, яким керує депутат А. П. Мазярчук, 1972 року одержано найвищий урожай колосових по колгоспу — 26 цнт з гектара. Сільрада турбується про благоустрій Василівки, бореться за зміцнення економіки села, вникає у всі сторони громадського життя. На її сесіях розглядаються питання поліпшення діяльності торговельної мережі, культурно-побутового обслуговування населення, організа-

ції відпочинку трудящих тощо. Василівка за упорядкуванням не поступається селищам міського типу. Трудящі Василівки, усвідомлюючи, що їх праця є джерелом зміцнення могутності всієї країни, роблять усе для дальшого розквіту села.

Г. А. ЛУЦИК

ЗУЯ́

Зуя — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташована в передгір'ї півострова, на річці Зуї, за 21 км від райцентру і найближчої залізничної станції Сімферополь. Через селище проходить автошлях Сімферополь—Феодосія. Населення — 4400 чоловік. Селищній Раді підпорядковані села Баланове, Барабанове, Верхні Орішники, Вишневе, Володимирівка, Кримська Роза, Литвиненкове, Нижні Орішники, Петрове, Українське, селище Лісне.

Територія, де розміщена Зуя, була заселена з давніх часів. Поблизу її в скелястому навісі виявлено стоянку епохи мезоліту (близько 10 тис. років тому), 2 неолітичні поселення й кургани доби бронзи. Біля Зуї й Баланового знайдено 2 таврські поселення, а також скіфські: могильник, городище й поселення I ст. н. е., а поблизу Баланового, крім того,— аланське поселення салтово-маяцької культури VIII—IX ст.[1] Точних відомостей про час заснування населеного пункту нема. Відомо, що в 1776—1783 рр., коли Крим був поділений на 6 каймаканств, до складу Ак-Мечетського каймаканства входив Зуїнський кадилик з 13 сіл[2].

Після приєднання Криму до Росії Зуя стала одним з перших російських державних сіл, якому відвели 3780 десятин землі. У 1796 році тут мешкало 252 душі чоловічої статі. На початку XIX ст. у Зуї відкрили поштову станцію. Наприкінці 1805 року в ній налічувалося 92 будинки, 549 жителів[3].

Населення займалося городництвом, хліборобством, садівництвом, тютюнництвом, візникуванням. У господарстві переважала перелогова система. Суху, кам'янисту, малопродуктивну землю важко було обробляти. Навіть в офіційних виданнях зазначалося, що державні селяни Зуї не відзначалися особливим матеріальним достатком[4]. У бідноти не вистачало хліба до нового врожаю.

Розвиток капіталізму на селі після реформи 1861 року супроводжувався поглибленням класового розшарування селян. За даними перепису 1885 року, в Зуї налічувалося 126 дворів, 731 чоловік населення[5]. 22 господарства були безземельними, 23 — не сіяли зернових, 74 — засівали приблизно 485, а 29 — 1246,2 десятини землі. 25 проц. сімей не мали робочої худоби, 71 господарство — реманенту. Багато жителів бідувало. Безземельні і малоземельні наймитували в маєтках сусідніх землевласників. Зуйській сільській общині належало 20 десятин саду і 40 десятин городів. З підприємств у селі було 2 млини і 2 пекарні, з торговельних закладів — 4 бакалійні й пивна лавки, чайна, 4 трактири, винарня.

До кінця XIX ст. в Зуї з 118 селянських господарств 75 засівали лише близько 400 десятин, майже стільки, скільки 4 куркульські господарства. Більшість земельних ділянок була такою малою, що не могла прогодувати сім'ю. 17 господарств зовсім не мали землі. Багато жителів орендували землю за гроші або за долю урожаю, яка іноді досягала половини його. Обезземелення бідноти тривало і в наступні роки. За даними 1906 року Зуя належала до тих населених пунктів губернії, де на душу населення припадало найменше землі[6].

---

[1] Материалы и исследования по археологии СССР, вып. 81, стор. 149; Археологические открытия 1970 года. М., 1971, стор. 289.

[2] Памятная книга Таврической губернии. Симферополь, 1867, стор. 7, 8.

[3] Ф. Лашков. Исторический очерк крымско-татарского землевладения, стор. 56, 130, 251.

[4] Памятная книга Таврической губернии, стор. 197.

[5] Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1899 год. Симферополь, 1899, стор. 116.

[6] М. В. Неручев. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии. Симферополь, 1907, стор. 324, 360, 361.

Власті не дбали про охорону здоров'я селян. Всю Зуйську волость обслуговувала одна лікарня, де працювали лікар і фельдшер-акушер[1].

Переважна більшість жителів не знала грамоти. 1885 року з 126 родин лише в 74 дехто вмів читати й писати. У 1900 році серед мешканців віком старше 6 років письменні й малописьменні становили третину. Початкова школа, відкрита на кошти громади в 1845 році, після утворення земства стала називатися початковим училищем. У ній викладали три вчителі. 1885 року в трьох відділеннях школи навчалося 116 дітей із Зуї й навколишніх сіл. У Зуї на 16 жителів припадав один учень. Працювала недільна школа, була невелика бібліотека. У 1887 році відкрилася однокласна ремісничa школа, де учнів навчали ковальсько-слюсарної й колісно-токарної справи. Проте школу відвідувало небагато дітей. 1900 року, наприклад, з 12 учнів її закінчило лише 3[2]. У 1909 році збудовано нове приміщення початкової школи з трьома класними кімнатами. 1910 року навчалося 97 хлопчиків і 56 дівчаток. Але не всі з них змогли закінчити школу. Під час неврожайних років навіть діти йшли на заробітки. 1910 року, наприклад, до закінчення навчального курсу вибули з школи 53 учні[3].

Перша світова імперіалістична війна принесла населенню Зуї багато нових злигоднів. Більшість чоловіків мобілізували до армії, багато з них не повернулися додому. До розорення селянських сімей спричинилися численні реквізиції хліба, худоби для потреб фронту. Все це посилювало незадоволення трудящих існуючим ладом.

Тільки перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції докорінно поліпшила життя трудящих Зуї. Сформований в січні 1918 року з бідняків і колишніх солдатів-фронтовиків Зуйський червоногвардійський загін[4] допоміг встановити Радянську владу в селі і волості. З утворенням Радянської Соціалістичної Республіки Тавріди було обрано Зуйський волвиконком. Він вжив заходів щодо зміцнення Радянської влади. Біднякам подали допомогу продовольством, виділили землю для посіву.

Наприкінці квітня 1918 року Крим захопили німецькі окупанти. Вони скасували всі декрети і розпорядження Радянської влади, забирали у селян хліб, худобу, реманент і відправляли все це в Німеччину. У листопаді 1918 року на зміну німецьким окупантам прийшли англо-французькі інтервенти.

Радянська влада в селі остаточно утвердилася лише після розгрому військ Врангеля. 14 листопада 1920 року на сходці, де було присутніх 196 жителів, обрали уповноважених. Їм доручили вжити заходів для охорони села, взяти на облік майно й зброю, покинуту білою армією. Наступного дня, 15 листопада, сход ухвалив «вітати Радянську владу, в усьому і завжди їй допомагати, в строк виконувати її розпорядження»[5]. Було створено сільський ревком, а через кілька днів — Зуйський волревком з відділами військовим, управління, земельним, продовольчим, соціального забезпечення, народної освіти. Для боротьби з залишками білогвардійців, що безчинствували в гірській частині, організовано загін з 26 чоловік[6]. Волосний і сільський ревкоми налагодили збір продовольства для Червоної Армії. Волосний ревком призначив своїх завідуючих маєтками, допоміг трудящим створити робітничі комітети, взяв на облік лишки хліба, овочів та іншого продовольства, вів боротьбу з спекуляцією. На загальних зборах селян обговорювалися питання землевпорядкування і проведення сільськогосподарських робіт. Так, 7 квітня 1921 року

---

[1] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 6, стор. 139, 140.
[2] Сведения об учебных заведениях и именной список начальных училищ Таврической дирекции народных училищ. Симферополь, 1902, стор. 12.
[3] Обзор положения народного образования в Таврической губернии за 1910/11 учебный год. Симферополь, 1911, стор. 118.
[4] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 103, арк. 105.
[5] Кримський облдержархів, ф. Р-538, оп. 1, спр. 100, арк. 2, 3.
[6] «Український історичний журнал», 1970, № 11, стор. 131.

учасники зборів, присвячених проведенню весняної посівної кампанії, висловили готовність розширити посівні площі «для зміцнення Радянської держави»[1].

Рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, обрана в серпні 1921 року, приступила до наділення селян землею. Депутати Ради налагодили роботу кооперативу, вжили заходів для охорони полів від потрав. Завдяки цим заходам у 1923 році порівняно з попереднім посівні площі збільшилися на 50 проц. З ініціативи комуністів Рада прийняла рішення зібрати врожай з громадського поля, а згодом організувала збір з нового врожаю (по 5 фунтів з кожної десятини) для повітряного флоту СРСР[2].

Партійний осередок села, створений 1920 року, приділяв велику увагу масово-політичній роботі серед населення. У березні 1924 року він організував і провів безпартійну селянську конференцію, учасники якої заслухали доповідь «Ленін і селянство», обговорили питання про землевпорядкування, проведення посівної кампанії, про роботу кооперації і сільгоспбанку[3].

Зуйська Рада надавала великого значення поліпшенню побуту, розвитку народної освіти, культури, ліквідації неписьменності. У селі діяла лікарня на 15 ліжок. Споживче товариство, яке працювало під керівництвом комуністів, відкрило пекарню і м'ясну лавку. Частину одержаних прибутків відраховували на утримання дитячих ясел. У грудні 1920 року в трикласному училищі викладали 5 учителів. Невдовзі училище реорганізували на початкову школу, при ній створили школу ліквідації неписьменності. У грудні 1920 року відбулося урочисте відкриття народного будинку. Учасники церемонії відправили вітального листа В. І. Леніну та А. В. Луначарському, в якому писали: «Населення села Зуї шле гарячий привіт голові Ради Народних Комісарів тов. Леніну і керівникові освіти тов. Луначарському. Водночас населення просить товариша Луначарського дати свою згоду на присвоєння народному будинку, що відкривається, найменування Зуйського народного будинку імені товариша Луначарського»[4]. Народному будинку були передані музичні інструменти, меблі з колишніх поміщицьких маєтків, при ньому відкрили бібліотеку.

Поступово налагоджувалося господарське життя села, створювалися перші виробничі об'єднання. В 1926 році з 344 селянських дворів (всього 1561 житель) 207 були одноосібниками, 137 об'єдналися у два ТСОЗи[5]. Вести колективне господарство допомагали агрономічний і прокатний пункти. Діяло в селі споживче товариство. 1926 року в ньому налічувалося 659 членів з кількох сіл. З ініціативи партійного осередку було організовано вечірню школу, де селяни вивчали агрономію і природознавчі науки. Викладали в школі вчителі, агроном, лікар. Комуністи очолили Зуйське кредитне сільськогосподарське товариство. У 1927—1928 рр. це товариство через Кримсельспілку придбало 19 букерів, 7 борін, 32 плуги, культиватор, 12 лобогрійок тощо. Тоді ж створено птахівницьке товариство, до якого увійшли 35 бідняків і середняків, у т. ч. 6 комуністів. Велику допомогу товариству подавала сільська Рада.

У червні 1929 року в Зуї відбулися відкриті партійні збори, учасники яких вирішили організувати колгосп. Щоб залякати бідноту, куркулі в ніч на 9 серпня 1929 року по-звірячому вбили ватажка Зуйської молоді комсомольця П. Вербовського[6]. Проте це не зупинило трудящих. Створений колгосп назвали «Червона нива», очолив його двадцятип'ятитисячник Василенко.

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-538, оп. 1, спр. 100, арк. 71—73.
[2] Там же, ф. Р-542, оп. 1, спр. 42, арк. 197, 217, 218, 223.
[3] Газ. «Красный Крым», 29 березня 1924 р.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-543, оп. 1, спр. 5, арк. 1; спр. 9, арк. 15; спр. 12, арк. 3, 32; спр. 13, арк. 6, 13; спр. 14, арк. 26; спр. 18, арк. 3, 4.
[5] Список населенных пунктов Крымской АССР по Всесоюзной переписи 17 декабря 1926 г. Симферополь, 1927, стор. 132, 133; Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 1, спр. 722, арк. 9.
[6] Газ. «Красный Крым», 22 серпня 1929 р.

1931 року утворилася колгоспна первинна партійна організація, до якої увійшли також комуністи інших сіл Зуйської сільради. Важливу роль у зміцненні цього господарства відіграли комуністи сусіднього радгоспу «Кримська Роза». У 1931 році колгосп «Червона нива» перетворився на дослідно-показове господарство району[1].

Велику роль у розвитку колгоспу відіграла Зуйська машинно-тракторна станція, заснована в 1936 році. Кращі її працівники були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1939 року, серед них бригадир тракторної бригади, депутат Верховної Ради Кримської АРСР П. В. Головченко. У 1938 році очолювана ним бригада на кожний 15-сильний трактор виробила 1747 га умовної оранки і заощадила 167 кг пального. Рекордних показників добився і комбайнер О. І. Курманов.

22 лютого 1937 року утворено Зуйський район. Партійні і радянські органи мобілізували трудящих на успішне виконання плану третьої п'ятирічки. За короткий строк у Зуї стали до ладу молокозавод, приміщення для торговельних складів, автопавільйон, 6 житлових двоквартирних будинків, телефонна станція. Розпочалася радіофікація квартир. Працювали новий районний універмаг, 4 магазини, ресторан. Лише в 1938 році на впорядкування районного центру держава асигнувала 490 тис. карбованців.

У Зуйській районній лікарні і поліклініці при ній працювало 9 лікарів. 1940 року на базі неповної середньої школи відкрили середню школу з інтернатом. Для неї збудували новий будинок. У школі навчався 591 учень, викладали 22 вчителі. До 1940 року в Зуї повністю ліквідовано неписьменність. Працювали дві бібліотеки — районна і при сільській Раді. Центром культурного життя став районний клуб. На центральній площі біля клубу трудящі встановили пам'ятник В. І. Леніну. З 1931 року видавалася газета «Ленинец».

На розбійницький напад фашистської Німеччини на СРСР жителі Зуї, як і всі радянські люди, відповіли рішимістю битися з ворогом, не шкодуючи сил і життя. 23 червня 1941 року на багатолюдному мітингу в Зуї колгоспниця М. Кирієнко заявила: «Мій чоловік і я — люди вже немолоді, але ми йдемо до діючої армії. Запевняємо вас, земляки, що радянської зброї не осоромимо». Тракторист і комбайнер Зуйської МТС С. І. Павлова зобов'язалася оволодіти третьою спеціальністю — шофера, на збиранні врожаю вона працювала також і вночі. Її приклад наслідувало багато жінок району.

У відповідь на заклик Комуністичної партії і Радянського уряду все доросле населення села вступило до народного ополчення. Районний комітет ВКП(б) і районна Рада депутатів трудящих залучали жителів до активної участі в будівництві оборонних рубежів на Перекопі і навколо Зуї, організували збір теплого одягу й подарунків для воїнів. У жовтні 1941 року евакуювали вглиб країни худобу, сільськогосподарську техніку, обладнання ефіроолійного заводу та ефірну олію, що належали МТС, колгоспові «Червона нива» і радгоспові «Кримська Роза».

31 жовтня 1941 року гітлерівські війська увірвалися в село. Під час окупації вороги розстріляли 41 жителя села, 95 чоловік вивезли на каторжні роботи до Німеччини[2]. Окупанти залили Зую кров'ю, але поневолити, зламати волю радянських людей до перемоги не змогли. Багато жителів села боролися з фашистами в рядах Зуйського партизанського загону, сформованого за вказівкою обкому партії ще до окупації. Командував загоном А. А. Литвиненко, колишній голова районної Ради депутатів трудящих, комісаром був перший секретар райкому партії М. Д. Луговий. Спочатку до загону вступило 60 чоловік, у т. ч. 41 комуніст і 11 комсомольців, пізніше, коли загін перебазувався в ліс, до нього влилися бійці Червоної Армії,

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 7, оп. 1, спр. 123, арк. 154: спр. 210, арк. 186; спр. 218, арк. 32, 198, 221, 254, 257.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 9, арк. 1, 14—17.

які вирвалися з ворожого оточення. Згодом загін поповнився ще 70 жителями Зуї й сусідніх сіл: в ньому налічувалося 238 чоловік[1].

Бойова діяльність місцевих партизанів розпочалася вже на початку листопада 1941 року, коли на півночі села Баксан (Міжгір'я) Зуйський партизанський загін разом з полком прикордонників вів уперті бої з частинами фашистської армії. 7 листопада вони билися на горі Яман-Таш, 2 грудня розбили ворожий каральний загін під висотою «980», 20 грудня під горою Яман-Таш відбили наступ батальйону гітлерівців. Одну з перших диверсійних операцій загін провів 3 січня 1942 року поблизу селища Кримської Рози, підірвавши саморобними мінами два ворожі танки і вантажну машину з солдатами[2]. Просування німецько-румунських військ в напрямку Керчі й Феодосії, де в цей час висадилися радянські десанти, було тимчасово затримано.

Багато бійців і командирів загону відзначилися відвагою і хоробрістю. Перший командир загону А. А. Литвиненко загинув у березні 1942 року, прикриваючи відхід партизанів; політрук М. М. Бараненко у липні 1942 року у бою під висотою «980» знищив вогнем свого кулемету понад 45 солдатів та офіцерів противника; розвідники О. І. Макаров, Ф. В. Младенов, М. А. Клемпарський, М. Й. Щербина, С. Парчинський добули чимало цінних даних. Лікар загону комуніст Н. П. Кострубей 24 липня 1942 року під висотою «1025», прикривши відхід групи, врятувала її від розгрому. Тяжкопоранену патріотку фашисти схопили й спалили на вогнищі[3]. Групи О. І. Іванова та У. Юлдашева в боях і диверсійних рейдах знищили понад 200 гітлерівців, 2 вантажні машини з автоматниками, 23 кавалерійських коней.

До середини серпня 1942 року Зуйський загін провів 55 операцій, у т. ч. 28 боїв і 13 диверсійних ударів по комунікаціях противника.У ході цих операцій партизани пустили під укіс 2 військові ешелони, підбили 2 танки, 14 вантажних автомашин, склад із снарядами ворога. До кінця серпня було знищено 1149 гітлерівців[4].

У жовтні 1942 року в зв'язку із загальним переформуванням кримських загонів зуйські партизани влилися до загонів другого сектору, а в серпні 1943 року — до 1-ї бригади, якою командував М. Д. Луговий. Коли частини Червоної Армії розпочали визволення Криму, в тилу блокованої тут 17-ї гітлерівської армії радянські патріоти з новою силою розгорнули народну війну. У ліс до партизанів прийшли ще 139 жителів Зуї і Кримської Рози. Лише в листопаді — грудні 1943 року загони 1-ї бригади здійснили 28 бойових і диверсійних операцій, які свідчили не лише про хоробрість, а й про зрослу військову майстерність партизанів. Уночі на 9 грудня 1943 року партизани 2-го, 19-го, 21-го загонів 1-ї бригади за участю 3-го, 6-го і 24-го загонів 5-ї бригади, виведені 24 провідниками — жителями Зуї на вихідні позиції навколо села, напали на гітлерівців. Першим зав'язав бій 21-й загін під командуванням С. І. Мозгова. Наступаючи з південного (лісового) напрямку на головні рубежі ворожої оборони, він викликав на себе весь вогонь, а також контратаки противника. Головний удар по ворожому гарнізону завдали 2-й, 19-й і 6-й загони партизанів з півночі, звідки противник їх не чекав. Після двогодинного бою майже тисячний гарнізон гітлерівців був розбитий. Знищивши понад 200 солдатів і офіцерів, 19 вантажних автомашин, склади пального і боєприпасів, пекарню, комендатуру, жандармерію, вузол зв'язку та інші об'єкти, визволивши з ув'язнення радянських патріотів, партизани повернулися до лісу. Про цю операцію повідомляло Радянське Інформбюро[5]. Мужність у боротьбі з ворогом проявили також жителі Зуї, члени розвідувально-диверсійної групи Ф. Т. Ілюхіна («Верного»), яка з серпня

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 27, спр. 1, арк. 175, 176; ф. 151, оп. 1, спр. 362, арк. 210—213.

[2] Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., стор. 133.

[3] Строки, обагренные кровью. Последнее слово павших героев. Симферополь, 1968, стор. 111.

[4] Кримський облпартархів, ф. 156, оп. 1, спр. 2403, арк. 6.

[5] Сообщения Советского Информбюро, т. 5. М., 1944, стор. 296.

1943 року діяла в степовій частині Криму і в Сімферополі. С. І. Кляцька (Павлова) посмертно нагороджена орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, В. М. Рибовалов — кавалер ордена Вітчизняної війни 2-го ступеня, М. М. Кравцов — кавалер ордена Червоної Зірки.

Самовіддано боролися з ворогом і підпільники Зуї. У листопаді — грудні 1941 року тут діяла підпільна організація під керівництвом Крижанівського-Юр'єва. Ті, що залишилися живими після розгрому цієї групи, об'єдналися з підпільниками сусіднього села Барабанового. Наприкінці 1942 року в селі утворилася комсомольсько-молодіжна підпільна організація, до якої ввійшло 25 чоловік. Очолив її І. С. Кулявін[1]. Члени організації виконували завдання обласного підпільного партійного центру, від якого одержували зброю, листівки, газети. Влітку і восени 1943 року в Зуї діяла група радянських патріотів, якою керували комуністи І. М. Медведєв і О. А. Сакович[2]. Вони вели антифашистську агітацію серед місцевих жителів, збирали відомості про ворога, здійснювали диверсії. В листопаді 1943 року більшість юних підпільників пішла до партизанів.

Коли в квітні 1944 року розгорнулися бої за остаточне визволення Криму від німецько-фашистських загарбників, зуйські партизани у складі 18-го і 19-го загонів 10 і 13 квітня взяли участь у боях проти гітлерівців на Алуштинському шосе, під Мамаком, селами Нейзац (Червоногірська), Фріденталь (Курортне), у визволенні Сімферополя. У ніч на 12 квітня загін під командуванням М. А. Сороки і В. М. Буряка утворив заслін на шосе Сімферополь—Феодосія під Зуєю. Тут він з'єднався з радянським танковим загоном. Удень 12 і 13 квітня слідом за танками партизани двічі вривалися в Зую, завдаючи ударів по військах противника.

13 квітня 1944 року 19-й танковий корпус у складі 202-ї танкової бригади під командуванням полковника М. Г. Фещенка та 867-го самохідного полку підійшов до Зуї і в результаті запеклого бою із зосередженими тут ворожими військами визволив її. У боях за Зую відзначилися екіпаж танка під командуванням П. А. Кубишкіна, який вклинився в автоколону противника і майже повністю знищив її, рота лейтенанта Т. К. Щербаньова, яка ліквідувала велику групу фашистів, а сам він — понад 70 ворожих солдатів і офіцерів, та ін. П. А. Кубишкіна і Т. К. Щербаньова удостоєно високого звання Героя Радянського Союзу[3].

Багато жителів відстоювали честь і незалежність нашої Батьківщини на фронтах Великої Вітчизняної війни. Всю війну пройшла в рядах діючої армії медсестра М. В. Нагаєва. Гвардії рядовий Д. Ф. Буренко закінчив війну майором. Про його доблесть і відвагу свідчать орден Червоного Прапора, два ордени Червоної Зірки. Л. І. Моргуненко, захищаючи Севастополь, із зв'язкою гранат кинувся під фашистський танк. До останньої краплі крові билися з гітлерівцями в Сталінграді два брати — Андрій і Трохим Батруки, третій брат Тимофій загинув під час визволення Києва. Бойовими дорогами дійшли до Берліна К. С. Макєєв і К. П. Татько, який загинув перед закінченням війни. Зуйські партизани втратили вбитими 98 чоловік.

Жителі Зуї свято шанують пам'ять про воїнів Червоної Армії, партизанів і підпільників, які віддали своє життя за Батьківщину. У центрі селища їм встановлено пам'ятник. Рядового Д. Гридасова за відвагу, виявлену в боях за Зую, удостоєно звання Героя Радянського Союзу, ім'я його навічно занесено у списки Білогірської районної комсомольської організації. Ім'ям І. С. Кулявіна в селі названі вулиця і піонерська дружина середньої школи, а полеглого командира Зуйського партизанського загону А. А. Литвиненка — село.

Відразу ж після визволення Зуї від фашистських загарбників відновили роботу партійні і радянські органи. Всі зусилля було спрямовано на відбудову господарства в селищі й районі. Уже в травні 1944 року розпочали працювати райпромком-

---

[1] Герои подполья, стор. 71.
[2] Кримський облпартархів, ф. 156, оп. 1, спр. 2667, арк. 33, 35.
[3] Герои боев за Крым, стор. 150, 274, 282, 287.

бінат і райхарчокомбінат, цегельно-черепичний завод. Для роботи в МТС з колгоспів були викликані 15 комбайнерів і 12 слюсарів. Протягом травня вони відремонтували 15 тракторів з 38. Зуйська МТС, радгосп «Кримська Роза», колгосп «Червона нива» переживали великі труднощі через нестачу коштів, робочої сили, фахівців, кваліфікованих організаторів.

Поступово труднощі переборювалися. Після закінчення війни додому поверталися воїни Червоної Армії. У Зую на постійне життя приїхали сім'ї з різних районів країни. На важливих ділянках виробничої, культурної й громадської діяльності трудилися комуністи.

Держава збільшила на 240 га земельні площі колгоспу «Червона нива». Зуйська МТС поповнилася новими машинами. Завдяки високій трудовій активності робітників МТС, вона стала перевиконувати плани основних робіт, а за виробітком на кожен комбайн посіла в 1947 році перше місце в області. Рік у рік зростали врожаї зернових культур, поголів'я великої рогатої худоби, надої молока, загальні прибутки господарства та оплата трудодня. У 1950 році артіль стала мільйонером. На весь район прославилися тракторист П. В. Головченко, городник О. А. Кокошкін, тютюнник Казначеєва. З 1944 року працювали райспоживспілка, кравецька і взуттєва майстерні. У 1951 році збудували сільмаг, відділення зв'язку.

Поліпшилося медичне обслуговування. 1950 року в районній лікарні трудилося 12 лікарів.

1 вересня 1944 року розпочалося навчання в середній школі. До 27-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції в селі відкрили будинок культури. Заново створювався фонд бібліотеки. Поновився випуск районної багатотиражної газети «Ленинец».

У 1959 році з дев'яти невеликих колгоспів району, в т. ч. й артілі «Червона нива», створено укрупнений колгосп «Росія». За ним закріпили 8964 га землі, з них 7863 га сільськогосподарських угідь. Провідною галуззю господарства є виробництво зерна. За роки семирічки і восьмої п'ятирічки хлібороби добилися підвищення врожайності з 14 до 27,7 цнт з гектара і значно збільшили валовий збір зернових культур. У колгоспі з'явилися нові галузі: виноградарство і садівництво. З часу створення об'єднаного колгоспу площі під виноградниками зросли з 5 до 550 га, під садами — з 100 до 583 га. Велику братерську допомогу подали колгоспникам виноградарі Вірменії й Грузії. Протягом кількох років вони надсилали садивний матеріал — чубуки кращих сортів винограду. Багато колгоспників стали майстрами високих урожаїв. До 40 проц. доходу одержує колгосп від виноградарства і садівництва. 1958 року в селищі (з 1957 року Зуя — селище міського типу) збудували винозавод, продукція якого відправляється в міста Криму, в Петропавловськ-Камчатський, Костромську й Магаданську області. 1970 року при винозаводі відкрито консервний цех, оснащений новим обладнанням. Тут виготовляють близько 1,5 млн. банок консервів за рік. У колгоспі одержують високі врожаї овочів і тютюну.

Значних успіхів досягли й тваринники. За роки восьмої п'ятирічки вони виробили 1393 тонни м'яса, 10 747 тонн молока, продали державі 1235 тонн м'яса, 8979 тонн молока. У цьому чимала заслуга доярок — кавалерів ордена Трудового Червоного Прапора А. Л. Романової, К. І. Фесай. За високі показники в розвитку сільськогосподарського виробництва голову колгоспу комуніста Ю. Б. Файнберга нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Колгосп «Росія» три роки підряд був учасником ВДНГ СРСР. Йому присуджено диплом 2-го ступеня Міністерства сільського господарства України. З 1970 року в колгоспі розводять курей-бройлерів, кролів. Включившись у соціалістичне змагання за виконання директив XXIV з'їзду КПРС і гідну зустріч 50-річчя утворення Союзу РСР, колгоспники добилися нових успіхів на всіх ділянках багатогалузевого господарства. Незважаючи на несприятливі погодні умови, за два роки дев'ятої п'ятирічки зібрано непоганий урожай зернових, продано державі понад 2200 тонн хліба. 1971 року

валовий прибуток господарства на 100 га сільськогосподарських угідь становив 35 730 крб., на 100 га орної землі — 63 230 крб. Напередодні 50-річного ювілею СРСР тракториста В. Г. Бурундукова нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Господарство добре оснащене потужною технікою. Тут є 92 різні трактори, 21 комбайн, 42 вантажні автомашини. У колгоспі працюють 33 чоловіка з вищою і середньою спеціальною освітою: агрономи, зоотехніки, економісти, інженери-механізатори, будівельники. Під керівництвом інженерів-механізаторів на фермах запроваджено комплексну механізацію.

Організатором боротьби за інтенсифікацію виробництва, за підвищення продуктивності праці, комуністичне виховання трудящих виступає партійна організація, в якій об'єднано 90 чоловік. Комуністи разом з правлінням колгоспу добиваються того, щоб на всіх виробничих ділянках застосовувалися новітні агротехнічні засоби, досконалі методи вирощування та збирання врожаю, послідовно здійснювалися спеціалізація й механізація.

У Зуї розташоване Центральне дослідно-виробниче господарство Всесоюзного інституту ефіроолійних культур, створене на базі радгоспу «Кримська Роза». Воно є одним з основних виробників ефіроолійних культур в області. Плантації господарства розкинулися на 678 га за околицею селища вздовж шляху на Білогірськ. Тут виводять нові сорти троянд, лаванди, шалфею та інших ефіроносів, перевіряють їх у виробничих умовах і переробляють на ефіроолійному заводі. Впроваджуючи у виробництво досягнення науки й передового досвіду, працівники Центрального дослідно-виробничого господарства добиваються підвищення врожайності, а також найвищої економічної ефективності. Так, порівняно з 1966 роком у 1970 врожайність троянди підвищилася з 23 цнт до 41,4 цнт з гектара, лаванди — з 22 до 40,9 цнт, шалфею — з 98 до 109 цнт. Досягнуто найвищого виходу трояндової олії — по 1,2 кг з тонни квіток. Застосування нових машин на плантаціях господарства підвищило продуктивність праці у 10 разів.

Виробництво ефірної олії, широко відомої не лише в нашій країні, а й за кордоном, рік у рік зростає. У 1966—1970 рр. завод виробив її 130 535 кг, у т. ч. трояндової олії — 4646,3 кг. За високі показники дослідному господарству не раз присуджувався перехідний Червоний прапор Ради Міністрів СРСР і Міністерства сільського господарства СРСР.

1963 року в селищі на базі невеликої майстерні ремонту сільськогосподарських машин створено відділення «Сільгосптехніки», яке обслуговує 4 колгоспи і радгосп. Тепер у його цехах трудиться 230 чоловік. 15 з них мають вищу й середню спеціальну освіту. 33 працівники — ударники комуністичної праці, 28 нагороджено Ленінськими ювілейними медалями. Механізований загін відділення нагороджений Почесною грамотою ЦК ВЛКСМ.

Новий промтоварний магазин у Зуї. 1971 р.

На околиці Зуї розміщені корпуси першої на Україні спеціалізованої пересувної механізованої колони (СПМК-1) облміжколгоспбуду[1]. У рік пуску (1964 р.) в ній працювало понад 100 чоловік, а 1972 року — 325, у т. ч. 32 інженери й техніки. Колектив центральних заготівельних майстерень за короткий строк освоїв великоблочний метод складання сантехнічних вузлів. У роки восьмої п'ятирічки стали до ладу нові цехи: вентиляційний, гальванічний, металоконструк-

[1] Что дало создание специализированного управления. Симферополь, 1966, стор. 1—4.

цій, електроцех, освоєно випуск нестандартного електрообладнання, котлів, стальних ємкостей, трубозаготовок, змонтовано сантехнічне та електричне обладнання на багатьох сільських будовах. З 1968 року в селищі працює хлібокомбінат.

Стаціонарне терапевтичне відділення Зуйської лікарні. 1971 р.

З піднесенням економіки змінилося й саме селище, соціальний склад жителів, зріс їх матеріальний і культурний рівень. Лише в роки восьмої п'ятирічки з'явилося три нові вулиці. За рахунок коштів бюджету селищної Ради збудовано 18 520 кв. метрів житлової площі, магазини — продуктовий, промтоварний, культтоварів, відкрито філіал телеательє, механічну пральню. За два роки дев'ятої п'ятирічки жителі Зуї одержали ще 74 нові квартири у трьох будинках. Збудовано й обладнано АТС на 300 номерів. У селищі зростає кількість вулиць асфальтованих або з твердим покриттям і тротуарами. Пункт заправки газових балонів обслуговує понад тисячу установок. На честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна закладено парк культури і відпочинку. Впорядковується й містечко дослідно-виробничого господарства Інституту ефіроолійних культур. Тут переобладнано старі й збудовано нові виробничі приміщення, шість 24-квартирних будинків. Робітники поселилися в квартирах з усіма комунальними вигодами. Працюють їдальня на 72 місця, лазня, пральня. Окрасою селища став клуб із залом на 400 місць. 1210 кв. метрів доріг і тротуарів покрито асфальтом, висаджено тисячі декоративних дерев та кущів.

Зростає товарообіг зуйських магазинів. За 1966—1970 рр. продано 758 пральних машин, а всього товарів на суму 228 238 тис. крб. В особистому користуванні населення близько 500 мотоциклів і 23 автомашини. Загальна сума вкладів у місцевому відділенні ощадкаси становить 2375,6 тис. карбованців.

У Зуйському медичному містечку розміщуються лікарня на 100 ліжок, поліклініка, лабораторія, пологовий будинок, дитяча молочна кухня, відділення швидкої допомоги, аптека. У лікарні є 7 відділень — терапевтичне, дитяче, ларингологічне, хірургічне, гінекологічне, інфекційне, діагностичне. Лікувальні кабінети обладнані сучасною апаратурою. Тут працюють 24 лікарі і 49 працівників з середньою медичною освітою. Поліклініка обслуговує в середньому 300 чоловік за день.

Навчанням охоплені всі 960 дітей шкільного віку, їх навчають 60 вчителів. У 1964 році школу, якій присвоєно ім'я першого зуйського піонера і комсомольця П. Вербовського, значно розширено. У двоповерховій прибудові — класи, навчальні кабінети, спортивний та актовий зали, їдальня. Є кравецька й столярна майстерні. При школі влаштовано інтернат на 30 місць. В ювілейному 1972 році відкрилися двері нового приміщення середньої школи. За останні шість років середню освіту в зуйській школі здобуло 586 чоловік. Серед учнів старших класів є члени Малої академії наук школярів Криму «Шукач». Створено кімнату бойової слави, експонати якої розповідають про подвиги колишніх учнів школи в роки Великої Вітчизняної війни — льотчика-винищувача Героя Радянського Союзу, нині полковника запасу О. Вільямсона, керівника Зуйського комсомольського підпілля, відважного партизана І. Кулявіна та ін. Стало традицією 19 травня кожного року, в день створення піонерської організації, ходити в похід по місцях боїв кримських партизанів, проводити військово-спортивну гру. Напередодні 50-річного ювілею Радянського Союзу учні та вчителі школи провели тиждень дружби з союзними республіками.

При будинку культури працюють гуртки — вокальний, танцювальний, драматичний, крою та шиття, шаховий, а також самодіяльний театр ляльок. Силами ама-

торської кіностудії створені документальні кінофільми, зокрема «Трудові будні колгоспу «Росія» та ін. На сцені будинку культури часто виступають колективи театрів Сімферополя, Севастополя, інших театрів країни. У широкоекранному кінотеатрі щоденно демонструються кінофільми. У жовтні 1972 року в Зуї відбувся місячник інтернаціональної дружби. На всіх підприємствах, у бригадах, на фермах були прочитані лекції про торжество ленінської національної політики. Урочисто проходить присвоєння звання почесного громадянина Зуї. Першими цього звання удостоєні учасник громадянської війни, старий більшовик І. О. Васильєв, учасник Великої Вітчизняної війни С. Я. Малишев, ветерани праці — робітник Г. В. Щербина, колгоспниця Н. Є. Артем'єва, лікар А. І. Вербицький, вчителька, відважна партизанка Г. М. Якимович.

Книжковим фондом бібліотеки, який налічує 32 390 томів, користується 2305 читачів. Багато жителів селища мають свої власні бібліотеки. Зуйський книжковий магазин за місяць продає літератури більш як на 1 тис. крб. Щоденно в селище доставляють близько 3 тис. газет. У 1972 році кожна сім'я передплачувала в середньому по 6—7 примірників газет і журналів, а всього — 5700 періодичних видань.

Активну участь у культурному житті селища бере інтелігенція. З її допомогою проводяться заняття в університеті культури, регулярно працюють тематичні лекторії при школі, лікарні, в колгоспі, на підприємствах, виходить багатотиражна газета «Слава труду», організуються випуски радіогазет.

В успіхах економіки й культури селища — великий вклад 8 первинних партійних організацій, що об'єднують 227 комуністів, та 7 комсомольських організацій, в яких налічується 395 членів ВЛКСМ. Багато років у селищі на громадських засадах працює ідеологічна комісія райкому партії. В її складі — старі комуністи, секретарі партійних організацій, керівники місцевих підприємств.

В усіх сферах життя Зуї виявляється цілеспрямована діяльність селищної Ради. Серед 116 її депутатів — 55 членів КПРС, 54 — колгоспники, 49 депутатів — жінки. У роботі 8 комісій бере участь також 327 активістів. Велику допомогу Раді подають громадські організації — комісії контролю за роботою торговельних закладів, їдалень, батьківські комітети, ради сприяння медичним працівникам, народна дружина та ін., що об'єднують численний актив — 1641 чоловік. У Зуї діє 55 окружних комітетів, у складі яких 170 активістів. Діяльність виконкому Ради і його комісій сприяє виконанню підприємствами планів і зобов'язань, підвищенню рівня культурно-побутового й медичного обслуговування жителів, поліпшенню роботи школи. У недалекому майбутньому в селищі виростуть нові будови, завод виробництва електрощитків, житлові будинки, буде реконструйовано парк, прокладено водопровід, покриються асфальтом нові вулиці, відкриється стадіон.

Значні зміни відбулися в Зуї за роки Радянської влади. Працюючи над виконанням величних планів комуністичного будівництва, трудящі селища докладають усіх зусиль для дальшого розвитку його економіки і культури.

М. М. МЕРИМКІНА, В. К. НОВИКОВ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД БІЛОГІРСЬКОГО РАЙОНУ

АРОМА́ТНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 18 км від районного центру і за 29 км від залізничної станції Сімферополь. Поблизу села протікає річка Бурульча. Дворів — 387. Населення — 1301 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані села Красногірське і Курортне.

В Ароматному міститься центральна садиба колгоспу «Перемога», за яким закріплено 4378 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 2814 га орної землі. Напрям господарства — садівництво, виноградарство, вирощування ефіроолійних культур. За трудову доблесть орденами і медалями нагороджено 59 чоловік, серед них орденом Леніна — М. Ф. Гончаренка, С. Л. Гусарева, В. І. Ульянову, орденом Жовтневої Революції — М. І. Кізеєву, орденом Трудового Червоного Прапора — О. І. Храпату.

У селі є середня школа, де навчаються 336 дітей і працюють 23 вчителі, бібліотека з фондом 6,8 тис. книжок, будинок культури із залом на 600 місць, стаціонарна кіноустановка, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок-ясла, поштове відділення, ощадна каса, 3 магазини, їдальня, побутовий комбінат.

У двох партійних організаціях (колгоспу і школи) — 78 комуністів, у двох комсомольських — 86 членів ВЛКСМ.

Село виникло після приєднання Криму до Росії. Першими поселенцями були німці-колоністи. Радянську владу встановлено у січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 95 жителів села, з них загинув смертю хоробрих 21 чоловік, удостоєні орденів і медалей СРСР 74 чоловіка. Під час Великої Вітчизняної війни більшість жителів села боролася проти окупантів у партизанському загоні. У с. Курортному гітлерівці розстріляли і спалили 34 чоловіка.

Поблизу Курортного досліджено 2 стоянки раннього палеоліту, в одній з них (грот Киїк-Коба) вперше в СРСР виявлено поховання неандертальця і скелет немовляти, в урочищі Курак знайдено неолітичне поселення. Біля Ароматного відомі поселення і курганний могильник доби бронзи, а неподалік Красногірського і Курортного — таврські поселення і 3 могильники, могильник і сховище скіфів перших століть нашої ери.

БАГА́ТЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване біля автошляху Сімферополь—Феодосія, за 15 км від районного центру і за 60 км від залізничної станції Сімферополь. Дворів — 311. Населення — 1005 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані села Горлинка, Земляничне, Красна Слобода, Мелехове, Оленівка, Поворотне, Радісне, Родники, Руське, Синьокам'янка, Черемисівка.

У Багатому міститься центральна садиба багатогалузевого колгоспу «Гірський», за яким закріплено 2665 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 2433 га орної землі. За успіхи в праці 68 чоловік удостоєно урядових нагород, серед них ордена Леніна — К. А. Писаренка, В. Я. Кратька, О. С. Коробкову, ордена Трудового Червоного Прапора — Г. М. Євтушенка, Г. В. Гордійчук, Д. Ф. Глушкову.

У селі є середня школа, де навчаються 402 учні і працюють 23 вчителі, бібліотека з фондом 8958 книжок, медпункт, амбулаторія, аптека, дитсадок, хлібопекарня, побутовий комбінат, 4 магазини.

Партійна організація налічує 64 комуністи, комсомольська — 50 членів ВЛКСМ.

Виник населений пункт у 80-х роках XIX ст. У 1905—1907 рр. тут відбувалися заворушення селян. Разом з жителями села Коперликой (Черемисівка) вони виступали проти місцевого поміщика. Радянську владу встановлено у січні 1918 року. Під час Великої Вітчизняної війни 59 жителів села билися з ворогом на фронтах, 24 з них загинули за Батьківщину, 41 відзначено бойовими нагородами.

Поблизу Багатого виявлено залишки поселення доби неоліту, періоду міді і таврського, досліджено курган Кемі-Оба періоду бронзи (дав назву археологічній культурі — кемі-обінська). Неподалік Земляничного відомі середньовічні поселення і вірменський монастир.

ВИ́ШЕННЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 12 км від районного центру і за 35 км від залізничної станції Нижньогірська. Дворів — 518. Населення — 1704 чоловіка. Через село протікає річка Велика Карасівка. Сільраді підпорядковані села Біла Скеля, Миронівка, Солдатове, Яблучне.

У Вишенному розміщена центральна садиба колгоспу ім. Суворова. За господарством закріплено 8212 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3763 га орної землі. Господарство спеціалізується на садівництві і виноградарстві. Вирощуються також овочі і тютюн. За трудові успіхи 121 колгоспника нагороджено орденами і медалями СРСР, серед них ордена Трудового Червоного Прапора удостоєно В. В. Дерев'янка, Ф. П. Дунаєва, Т. С. Анисимову, І. Т. Іванова, М. С. Подвєсну, А. К. Сороковського. Колгосп має свій винозавод, консервний цех, холодильник для зберігання фруктів і винограду, кузню, ремонтні майстерні.

У восьмирічній школі вчаться 402 дітей і працюють 23 вчителі. Є клуб, 2 стаціонарні кіноустановки, бібліотека з фондом 8,2 тис. книжок, фельдшерсько-акушерський пункт, медпункт, дитсадок-ясла, поштове відділення, ощадкаса, 3 магазини, їдальня, побутовий комбінат.

Партійна організація налічує 75 комуністів, комсомольська — 39 членів ВЛКСМ.

Село засноване 1877 року. Радянську владу встановлено у січні 1918 року. Партійна і комсомольська організації створені в 1930 році. У цей час був убитий куркулями один із перших ком-

сомольців А. Алексєєв. Його ім'я навічно занесене в списки комсомольських організацій району і школи. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 196 жителів села, з них 94 не повернулися з поля бою, 102 нагороджені орденами і медалями СРСР.

Поблизу Білої Скелі знайдено залишки скіфських поселень і кургани, а також печеру з нанесеними на склепіннях сарматськими знаками.

ЗЕЛЕНОГІ́РСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 17 км від районного центру і за 43 км від залізничної станції Сімферополь. Дворів — 472. Населення — 1532 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Балки, Міжгір'я, Новикове, Новогригорівка, Новокленове, Овражки, Пасічне, Прудки, Чорнокам'янка, Яковлівка.

У Зеленогірському розміщена центральна садиба радгоспу «Зеленогірський», за яким закріплено 8756 га сільськогосподарських угідь, з них 3918 га орної землі. Господарство спеціалізується на вирощуванні овочів і виробництві молока. За ударну працю 49 робітників радгоспу відзначено орденами СРСР. Для зберігання фруктів і винограду побудовано холодильник.

У селі є середня школа, де навчаються 624 дітей і працюють 34 вчителі, будинок культури, із залом на 350 місць і стаціонарною кіноустановкою, бібліотека з фондом 12,1 тис. книжок, дитсадок-ясла, фельдшерсько-акушерський пункт, аптека, 4 магазини, їдальня, побутовий комбінат.

У партійній організації радгоспу на обліку — 82 комуністи, у комсомольській — 68 членів ВЛКСМ.

Зеленогірське виникло внаслідок злиття в 1953 році двох населених пунктів Червоного і Грушівки. У роки Великої Вітчизняної війни 230 жителів села билися з німецько-фашистськими загарбниками на фронтах, 28 з них віддали життя за незалежність Батьківщини, 189— нагороджені орденами і медалями Союзу РСР.

Біля сіл Овражок і Яковлівки знайдено 2 ранньопалеолітичні і мезолітичні стоянки, а поблизу сіл Балок і Зеленогірського — залишки пізньоскіфського городища, поселення і курганів, а також поселення VIII—IX століть.

ЗИ́БИНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 22 км від Білогірська. До найближчої залізничної станції Нижньогірська — 46 км. Дворів — 314. Населення — 1410 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Мельники і Озерне.

У Зибиному розміщена центральна садиба колгоспу ім. С. М. Кірова, за яким закріплено 6170 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 2514 га орної землі. Господарство спеціалізується на виробництві фруктів, винограду, овочів. Є державний винозавод, холодильник, майстерня для ремонту сільгоспмашин. За трудові успіхи 73 колгоспників удостоєно орденів і медалей Союзу РСР, у т. ч. ордена Трудового Червоного Прапора — І. А. Раєвського, Т. Д. Руденко, Є. С. Чичановську.

У середній школі села 27 учителів навчають 406 учнів. Працюють будинок культури із залом на 400 місць і стаціонарною кіноустановкою, бібліотека з фондом 9,1 тис. книжок, фельдшерсько-акушерський пункт, 2 дитсадки, поштове відділення, 2 магазини, їдальня, майстерні побутового обслуговування.

Парторганізація колгоспу налічує 45 комуністів, комсомольська — 57 членів ВЛКСМ.

Засноване село в 1918 році. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 77 жителів села, з них 8 — загинули, 77 — нагороджено бойовими орденами і медалями.

Біля Зибиного досліджено скіфський курган з кам'яним склепом IV—III ст. до н. е., а поблизу с. Озерного виявлено пізньоскіфське городище перших століть нашої ери.

КРИНИ́ЧНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 3 км від районного центру і за 45 км від залізничної станції Сімферополь. Дворів — 292. Населення — 906 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Вільхівка, Голованівка, Дозорне, Карасівка, Кизилівка, Кирпичне, Красноселівка, Олексіївка, Пчолине, Свободне, Сусіднє, Ульяновка, Чорнопілля.

У Криничному міститься центральна садиба радгоспу «Передгір'я», який має 3887 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 1008 га орної землі. За успіхи в розвитку садівництва радгосп з 1954 року — постійний учасник ВДНГ СРСР, щороку нагороджувався дипломами 1-го і 2-го ступеня; з 1958 року він став постійним учасником виставки передового досвіду в народному господарстві Української РСР. За вирощування високоякісних сортів яблук Ренет Орлеанський, Ренет Симиренка, Ренет Шампанський, Банан Зимовий і груш Бере Боск на міжнародній виставці в Ерфурті радгосп нагороджений двома золотими і срібною медалями. За трудові успіхи 52 чоловік відзначено орденами і медалями Союзу РСР. Серед кращих садівників радгоспу — Герой Соціалістичної Праці, кавалер ордена Жовтневої Революції, делегат XXIV з'їзду КП України П. А. Мишкін. Ордена Леніна удостоєно бригадирів-садівників Г. І. Качаліна і О. В. Головченка, а також директора радгоспу В. Л. Бакуновича, який 19 років очолював це господарство, зараз пенсіонер. 7 медалями Всесоюзної сільськогосподарської виставки, ВДНГ СРСР і орденом Жовтневої Революції нагороджений В. В. Раков. Колектив відділка, яким він керує уже 28 років, зібрав 1970 року по 210 цнт плодів з гектара. Орденом Трудового Червоного Прапора відзначено бригадира К. І. Калгашева і головного агронома П. В. Овсеняна.

У Криничному є середня школа, в якій 26 учителів навчають 300 дітей, клуб на 300 місць з стаціонарною широкоекранною кіноустановкою, бібліотека з фондом понад 5 тис. книжок, медпункт, дитсадок, будинок побуту, 3 магазини, відділення зв'язку, автоматична телефонна станція, ощадна каса.

У селі — 40 комуністів і 32 комсомольці.

Поселення на місці теперішнього Криничного виникло у другій половині XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. 161 житель Криничного в роки Великої Вітчизняної війни бився з ворогом в лавах Червоної Армії, з них загинуло 47 чоловік, відзначено бойовими нагородами 96 чоловік. У селі встановлено па-

м'ятник воїнам-односельцям, які загинули у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками.

Поблизу сіл Голованівки і Красноселівки виявлено залишки двох поселень доби неоліту, біля села Криничного — скіфського городища, а неподалік сіл Олексіївки і Красноселівки — двох середньовічних поселень із рештками церков.

КУ́РСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 35 км від районного центру та за 40 км від залізничної станції і морського порту Феодосія. Дворів — 440. Населення — 1585 чоловік. Сільраді підпорядковані села Опитне, Тополівка, Учебне.

У Курському міститься центральна садиба колгоспу «Шлях Ілліча», за яким закріплено 3519 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 2243 га орної землі. Господарство спеціалізується на садівництві і виноградарстві. З допоміжних підприємств є кузня, ремонтні майстерні, холодильник місткістю 500 тонн фруктів і винограду, винозавод, консервний цех. За успіхи в праці 110 колгоспників відзначено орденами та медалями СРСР, серед них ордена Леніна удостоєно О. І. Носатова, ордена Жовтневої Революції — Р. І. Рижову, ордена Трудового Червоного Прапора — М. Л. Смольника, В. І. Бондаренко, П. М. Клюкіна.

У Курській середній школі навчаються 368 дітей, працюють 22 вчителі, серед них заслужена вчителька УРСР М. Д. Солодченко. Фонд сільської бібліотеки становить 13,1 тис. книжок. У селі є будинок культури із залом на 350 місць і стаціонарною кіноустановкою, амбулаторія, аптека, дитсадок-ясла, 6 магазинів, їдальня, побутовий комбінат.

Партійна організація села налічує 73 комуністи, комсомольська — 60 членів ВЛКСМ.

Виникло село 1843 року після переселення сюди групи болгарів з-під міста Пловдива, які рятувалися від переслідування турків. 1905 року кишлавські селяни підтримували жителів сусідніх сіл, які виступили проти поміщиків. Радянську владу встановлено тут у січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни боролися з німецько-фашистськими загарбниками 242 жителі села, 223 з них не повернулися з поля битви, 186 — нагороджено орденами й медалями.

Поблизу Курського знайдено кам'яні знаряддя праці доби неоліту, виявлено кургани й залишки поселень ранньої та пізньої бронзи, скіфського поселення, печерну середньовічну церкву. Біля села Тополівки збереглися 2 вірменські середньовічні монастирі.

МЕ́ЛЬНИЧНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 34 км від Білогірська і за 50 км від залізничної станції Сімферополь. Дворів — 230. Населення — 840 чоловік. Сільській Раді також підпорядковане село Ударне та селище Уміле.

У Мельничному розміщена центральна садиба колгоспу «За мир», за яким закріплено 6223 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3937 га орної землі. Господарство спеціалізується на тютюнництві. За успіхи в праці 75 колгоспників удостоєно орденів та медалей СРСР, серед них орденом Трудового Червоного Прапора і орденом Жовтневої Революції нагороджено А. І. Петриченка, О. М. Гудкова удостоєно ордена Трудового Червоного Прапора.

У селі є восьмирічна школа, де 14 учителів навчають 264 учнів, бібліотека з книжковим фондом 6516 примірників, клуб із стаціонарною кіноустановкою, фельдшерсько-акушерський пункт, поштове відділення, 2 магазини, їдальня.

Партійна організація колгоспу налічує 46 комуністів, комсомольська — 51 члена ВЛКСМ.

Виникло село у другій половині XVIII ст. Радянську владу встановлено тут у січні 1918 року. Під час німецько-фашистської окупації на території сільради діяла розвідувально-диверсійна група, очолювана Ф. Т. Ілюхіним. 132 жителі Мельничного билися з ворогом на фронтах, усі вони відзначені бойовими нагородами. Загинуло на полях битв 39 чоловік. У селі споруджено обеліск-пам'ятник партизанам, полеглим 1944 року у бою з німецько-фашистськими окупантами.

МІЧУ́РІНСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 13 км від Білогірська. До залізничної станції Сімферополь — 55 км. Дворів — 199. Населення — 706 чоловік. Сільраді підпорядковане село Лічебне.

У Мічурінському міститься центральна садиба колгоспу ім. Мічуріна, за яким закріплено 3213 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 2439 га орної землі. Господарство спеціалізується на вирощуванні фруктів, винограду, тютюну та овочів. 79 колгоспників за успіхи в праці нагороджено орденами та медалями Союзу РСР, серед них ордена Леніна та ордена Трудового Червоного Прапора удостоєно Г. Ф. Кискину, ордена Жовтневої Революції — П. Г. Прядуненка, М. Ф. Новохатську, ордена Трудового Червоного Прапора — І. Г. Самбурського, Л. Г. Богатирьова.

У селі є середня школа, в якій навчаються 338 учнів та працюють 26 учителів, клуб із стаціонарною кіноустановкою, бібліотека з книжковим фондом 8,5 тис. томів, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок, магазин, їдальня, майстерня побутового обслуговування.

Партійна організація колгоспу налічує 46 комуністів, комсомольська — 41 члена ВЛКСМ.

Засноване село 1769 року. Радянську владу встановлено у січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 96 жителів села, 47 з них віддали життя за визволення Батьківщини, 39 чоловік удостоєно орденів і медалей Радянського Союзу.

МУ́РОМСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 25 км від Білогірська й за 30 км від залізничної станції Краснофлотська. Дворів — 252. Населення — 890 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Дивне, Кривцове, Рідне, Сінне, Хлібне, Холмогір'я.

У Муромському міститься центральна садиба колгоспу ім. М. І. Калініна. За господарством закріплено 6762 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4297 га орної землі. Колгосп спеціалізується на вирощуванні зернових культур та тва-

ринництві. Є кузня, ремонтні майстерні, холодильник місткістю 500 тонн для зберігання фруктів і винограду. За трудову доблесть 26 чоловік відзначено орденами і медалями СРСР, серед них орденом Трудового Червоного Прапора — Т. А. Санькову і Л. А. Сазонову.

У селі є середня школа, де 26 учителів навчають 496 учнів, клуб, бібліотека з фондом 10,7 тис. книжок, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок-ясла, поштове відділення, ощадна каса, 2 магазини, їдальня, побутовий комбінат.

Партійна організація колгоспу об'єднує 65 комуністів, комсомольська — 53 члени ВЛКСМ.

Виникло село у другій половині XVIII ст. Радянську владу встановлено у січні 1918 року. 25 жителів села билися з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни, 8 з них загинуло, 19 чоловік удостоєно орденів і медалей Радянського Союзу.

НОВОЖИ́ЛІВКА — село, центр сільської Ради. Розташоване за 42 км від районного центру і за 44 км від залізничної станції Сімферополь. Дворів — 395. Населення — 1243 чоловіка. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Аннівка, Лазе, Лермонтовка, Новоолександрівка, Труд, Тургенєве, Чикаренко.

У Новожилівці міститься центральна садиба радгоспу «Новожилівський», за яким закріплено 12 927 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 6211 га орної землі. Господарство спеціалізується на м'ясо-молочному тваринництві, переважає вівчарство. 52 чоловіка за успіхи в праці нагороджено орденами і медалями СРСР, серед них В. В. Шалатоніна — орденом Леніна і Л. С. Шалатоніну — орденом Трудового Червоного Прапора.

У селі є восьмирічна школа, де навчаються 236 дітей і працюють 12 учителів, бібліотека з книжковим фондом 6598 примірників, клуб, стаціонарна кіноустановка, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок-ясла, 2 магазини, їдальня, побутовий комбінат.

Партійна організація радгоспу налічує 46 комуністів, комсомольська — 40 членів ВЛКСМ.

Засноване село в 1864 році. Свою теперішню назву воно дістало на честь Героя Радянського Союзу жителя Поволжя Л. І. Новожилова, який проявив героїзм у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками на кримській землі. 126 жителів села билися з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни. Всі вони нагороджені орденами і медалями Союзу РСР. В боях за Батьківщину загинуло 60 чоловік.

Поблизу села Новоолександрівки відома група курганів, в центрі її — курган Довгий.

РУСАКІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 17 км від районного центру і за 40 км від залізничної станції Сімферополь. Дворів — 312. Населення — 1079 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані села Єгорівка, Запілля, Зорька, Лугове.

У Русаківці міститься центральна садиба колгоспу «Світанок», за яким закріплено 6972 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3412 га орної землі. Господарство спеціалізується на вирощуванні ефіроолійних культур, розвинуті також садівництво і виноградарство. За трудові успіхи 36 колгоспників нагороджено орденами і медалями СРСР, серед них орденом Леніна — Д. П. Білокопитову, орденом Трудового Червоного Прапора — К. М. Анохіна, О. О. Білокопитова, В. М. Городову, Ю. В. Ликова, В. Ю. Самбурську, О. І. Сисоєва, Т. Й. Філіпову.

У Русаківській середній школі 18 учителів навчають 276 учнів. Є будинок культури із залом на 400 місць, клуб із стаціонарною кіноустановкою, бібліотека з фондом 11 тис. книжок, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок-ясла, поштове відділення, ощадна каса, 3 магазини, їдальня, побутовий комбінат.

Партійна організація колгоспу «Світанок» налічує 49 комуністів, комсомольська — 55 чоловік.

Село засноване переселенцями у 1920 році. 138 жителів села були учасниками Великої Вітчизняної війни, 131 — нагороджено орденами і медалями СРСР. Полягли у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками 43 чоловіка. На честь воїнів-односельців, які загинули на фронтах, споруджений монумент Слави.

ЦВІТО́ЧНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 16 км від районного центру і за 35 км від залізничної станції Сімферополь. Дворів — 599. Населення — 1829 чоловік. Сільській Раді також підпорядковане село Долинівка.

У Цвіточному міститься центральна садиба колгоспу «Україна», за яким закріплено 8145 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4969 га орної землі. Колгосп спеціалізується на садівництві і виноградарстві. За успіхи в праці 135 колгоспників нагороджено орденами та медалями СРСР, серед них ордена Жовтневої Революції удостоєна М. К. Чумак, ордена Трудового Червоного Прапора — М. І. Нагорна та Г. М. Михоревич. Працюють колгоспні майстерні для ремонту сільгоспмашин, кузня, холодильник для зберігання фруктів та винограду місткістю 500 тонн, консервний цех, винозавод.

У селі є середня школа, де навчаються 425 учнів та працюють 29 учителів, клуб із стаціонарною кіноустановкою, бібліотека з фондом 9419 книжок, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок-ясла, 6 магазинів, побутовий комбінат.

Партійна організація налічує 89 комуністів, комсомольська — 66 членів ВЛКСМ.

Засноване село 1769 року. Радянську владу встановлено у січні 1918 року. 184 жителі села брали участь у Великій Вітчизняній війні, 29 з них загинуло, 156 — удостоєні орденів та медалей СРСР. У роки фашистської окупації жителі зберегли погруддя В. І. Леніна, яке було встановлено в селі до десятої річниці від дня смерті Ілліча.

Поблизу Цвіточного виявлено залишки скіфських городища і поселення, а також поселення VIII—XV століть.

ДЖАНКОЙСЬКИЙ РАЙОН

Площа району — 2,7 тис. кв. км, населення — 121,5 тис. чоловік, у т. ч. сільського — 71,1 тис. (58,5 проц.). Густота населення — 45 чоловік на кв. км. Міській, селищній і 14 сільським Радам депутатів трудящих підпорядковано 126 населених пунктів. На підприємствах, у радгоспах, колгоспах, установах діють 56 первинних партійних, 82 комсомольські і 116 профспілкових організацій. В економіці провідне місце належить сільськогосподарському виробництву. За 15 радгоспами і 10 колгоспами закріплено 167,1 тис. га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 124,2 тис. га орної землі, з них 42,3 тис. га поливної. В районі є племзавод, степове господарство Всесоюзного науково-дослідного інституту виноградарства і виноробства «Магарач», 18 промислових підприємств, великий залізничний вузол, 10 будівельних організацій. Населення обслуговують 93 медичні заклади. В 66 школах, у т. ч. 16 середніх, 19 восьмирічних, 29 початкових, 2 школах робітничої молоді навчається 15,6 тис. учнів. Культурно-освітню роботу серед населення провадять 17 будинків культури, 4 клуби, 53 бібліотеки. Є 94 кіноустановки. У районі є музей, 12 пам'ятників В. І. Леніну, 30 пам'ятників воїнам, які загинули в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн.

ДЖАНКОЙ

жанкой — місто обласного підпорядкування, розташоване на півночі півострова, за 90 км від Сімферополя. Важливий залізничний вузол на лініях Москва—Сімферополь і Херсон—Керч. Населення — 45,5 тис. чоловік.

Про заселення місцевості, де розташований Джанкой, уже в IV тисячолітті до н. е. свідчать виявлені в його околицях знаряддя праці доби неоліту й міді, а також залишки поселення доби пізньої бронзи. Досліджені, крім того, кургани з похованнями часів бронзи, скіфів і середньовіччя.

Писемні згадки про Джанкой (у перекладі з тюркської — миле село) зустрічаються в документах з 1855 року[1]. Після еміграції татар до Туреччини в 1856—

[1] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 20 951, арк. 52.

1863 рр. на цій території поселилися німці-колоністи. 1865 року в Джанкої, що входив до складу Перекопського повіту, налічувалося 20 дворів, жило 114 чоловік (53 чоловіки і 61 жінка)[1].

Населення займалося переважно хліборобством і тваринництвом. Наділи колоністів становили пересічно 60—65 десятин землі на двір. Уміло використовуючи великий приплив робочої сили з сусідніх і центральних губерній царської Росії, наживаючись на експлуатації чужої праці й скуповуючи кращі землі, частина колоністів ставала великими землевласниками. Робітників наймали вони на сезон, найчастіше від весни до осені. Робочий день тривав від зорі до зорі, з невеликою перервою на обід. Хазяйським харчем для робітників найчастіше була мамалига.

На початку 70-х років, під час прокладання залізниці Лозова—Севастополь, у Джанкої почали селитися будівельники, які прибували з різних кінців Росії. Жили вони у надзвичайно тяжких умовах: постійними їхніми супутниками були голод, злидні, масові хвороби. Житлами для будівельників правили дерев'яні бараки й землянки, що тулилися біля залізничного полотна. Вони й утворили одну з перших у Джанкої вулиць — Кримську, що зберегла цю назву до наших днів.

15 листопада 1873 року Лозово-Севастопольська залізниця стала до ладу. Отже, Джанкой — одна з її станцій — уже мав зв'язок з Сімферополем і центральними районами Росії[2]. У Джанкої був споруджений один з найбільших у Криму млинів.

З кожним роком зростав вантажооборот станції, збільшувалися пасажирські перевезення. Так, 1886 року було відправлено зерна 1 млн. пудів — у 30 разів більше, ніж 1876 року[3]. У 1892 році, після завершення будівництва лінії від Джанкоя до Феодосії, станція стала вузловою. У наступні роки до неї з Таганаша переведено паровозне депо, дистанцію колії, вагоноремонтний пункт і залізничні майстерні. Значно розширилися за ці роки межі селища. Тут жили залізничники, ремісники, зв'язківці, торговці. На 1892 рік у Джанкої діяло близько 50 дрібних торговельних підприємств.

Хоч кількість жителів зростала, та й приїжджих тут завжди було багато, селище не впорядковувалося. Все у куряві, майже без зелені влітку, в дощову погоду воно потопало в болоті. На кривих вуличках лише подекуди росли чахлі кущі акації. Через недоброякісну воду, яку добували з артезіанських свердловин, часто спалахували епідемії. Хворих обслуговував лише один земський лікар, 1892 року почав діяти лікарняний пункт. Початкову школу відкрито 1896 року, церковнопарафіяльну — через чотири роки; залізничну засновано 1908 року. Та більшість дітей трудящих залишалася поза школою.

Тяжкі умови життя й праці спричинялися до зростання незадоволення трудящих існуючими порядками. Революційна хвиля, що охопила на початку 900-х років більшість міст Росії, дійшла і до Джанкоя. Звістку про «Криваву неділю» 1905 року трудящі зустріли масовими мітингами й демонстраціями протесту, які проходили під лозунгом «Геть самодержавство!». Робітники й службовці станції взяли активну участь у Жовтневому всеросійському політичному страйкові 1905 року. 10 жовтня припинили роботу телеграфісти й нижчі чини служби руху, вимагаючи підвищення заробітної плати на 25 проц. і поліпшення побутових умов[4].

Учасники мітингу, який відбувся на початку листопада, різко критикуючи політику царського уряду, висунули вимоги — розподілити між селянами всі державні, церковні й

Приміщення першого залізничного вокзалу у Джанкої. 1884 р.

[1] Списки населенных мест Российской империи, вып. 41. Таврическая губерния, стор. 81.

[2] Памятная книжка Таврической губернии, отд. 5, стор. 31.

[3] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 67, 675.

[4] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 435, арк. 33.

монастирські землі, вимагали загальної рівної участі всіх станів у виборах до Державної думи, звільнення з-під арешту всіх звинувачених у політичній неблагонадійності. Більшість із присутніх підписалася під петицією з цими вимогами[1], направивши її губернським властям. 21 листопада на зборах учителів Перекопського повіту, які проходили в приміщенні земської школи, було ухвалено приєднатися до всеросійської спілки вчителів, навчати дітей у дусі передових ідей[2].

Новий залізничний вокзал у Джанкої. 1967 р.

На заклик Харківського страйкового комітету 10 грудня 1905 року піднялися на боротьбу робітники й службовці Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці. На станції Джанкой було створено страйковий комітет. Зібравшись на мітинг у приміщенні вокзалу, залізничники ухвалили боротися за скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, поліпшення житлово-побутових умов. Учасники мітингу під червоними прапорами, із співом революційних пісень пройшли вулицями селища. Занепокоєні місцеві власті терміново зажадали військової допомоги — до Джанкоя прибула рота солдатів. Було заарештовано керівників страйку. На знак протесту залізничники й жителі селища організували мітинг.

14 грудня 1905 року трудящі селища знову вийшли на демонстрацію. Вона проходила під лозунгами скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, передачі землі селянам. Учасники її заявили про своє недовір'я царському урядові. Поліція розігнала демонстрацію, заарештувала її керівників. Під час обшуків у них знайшли листування зі страйковими комітетами Харкова, Мелітополя, Горлівки[3].

Перед початком першої світової війни Джанкой став одним з центрів розвитку сільськогосподарської промисловості степової частини Криму. 1909 року підприємець Хорасанов перевів сюди з Курмана чавуноливарний завод. Основною продукцією його стали кінні молотарки, борони, плуги та інші сільськогосподарські знаряддя. На заводі працювало близько 80 чоловік. 1912 року відкрито завод землеробських машин, де було зайнято 32 робітники[4]. У селищі діяли численні дрібні майстерні, торговельні підприємства, зернові склади.

У роки першої світової війни значно збільшився вантажооборот станції. Майже всі підприємства були переведені на обслуговування потреб діючої армії. Так, на чавуноливарному заводі воєнним виробництвом займалася більшість ливарників, слюсарів, столярів-колісників.

Голод і страждання принесла трудовому народові імперіалістична війна. Гостра нестача хліба, продуктів харчування призводила до стихійних виступів бідноти.

Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 року не внесла істотних змін в економічне становище робітників і селян. У Джанкої, як і раніше, хазяйнували підприємці, залишився незмінним і чиновницький апарат. У березні почав діяти громадський комітет — орган Тимчасового уряду.

Більшовицька група Джанкоя на той час була нечисленною, до того ж доводилося працювати в надзвичайно складних умовах. Загороджувальні загони, виставлені меншовиками й есерами, оглядаючи всі поїзди, які проходили через станцію, затримували й знищували більшовицьку літературу, в т. ч. «Правду». Але до осені 1917 року вплив більшовиків на маси незрівнянно зріс. У жовтні більшовики

[1] Кримський облдержархів, ф. 28, оп. 3, спр. 435, арк. 45.
[2] Революция в Крыму, № 1(5). Симферополь, 1925, стор. 145.
[3] Там же, стор. 147.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-137, оп. 7, спр. 90, арк. 7.

Джанкоя виділилися в самостійну організацію. «Настрій мас рішуче на нашу користь»,— повідомляв у ЦК партії губернський парторганізатор Жан Міллер, який, здійснюючи агітаційну поїздку по губернії, побував у Севастополі, Керчі, Феодосії, Джанкої. «В усіх цих містах,— писав Міллер,— є наші організації, зрозуміло, ще не зміцнілі, які мають потребу в агітаційних і організаційних силах»[1]. Під впливом більшовицької агітації трудящі маси піднімалися на боротьбу за глибокі соціально-економічні перетворення. Делегати першої конференції профспілок і фабрично-заводських комітетів у червні 1917 року обрали головою профради більшовика Н. Костюка. Рішуче вимагали розв'язання земельного питання селяни повіту. «Настрій дуже збуджений,— телеграфували поміщики й куркулі Перекопського повіту таврійському губернському комісарові,— в Джанкої, Таганаші, повіті неспокійно. Просимо терміново вжити заходів»[2].

Радісно зустріли трудящі Джанкоя звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції та створення Радянського уряду на чолі з В. І. Леніним. Більшовики створили в місті (Джанкой став містом у липні 1917 року) й навколишніх селах червоногвардійські загони. Велику допомогу їм подав загін революційних матросів із Севастополя, який прибув до міста на початку січня 1918 року. «Під'їхавши до Джанкоя,— згадував командир матросів П. О. Грудачов,— ми розсипалися в цеп й почали наступ на місто. Ескадронців ми захопили зненацька. Вони втікали, не чинячи опору, багато хто з них здавався в полон»[3].

12 січня 1918 року в Джанкої встановлено Радянську владу. Створений ревком на чолі з робітником чавуноливарного заводу Г. В. Бутенком приступив до практичного здійснення декретів Радянської влади. Було введено робітничий контроль на підприємствах, почалася конфіскація поміщицьких маєтків у повіті. Згодом відбулися вибори до міської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, головою її став комуніст М. Реутов. Велася підготовка до відкриття шкіл, пунктів медичної допомоги. Загони, створені з робітників і молоді, боролися проти контрреволюційних елементів, які прагнули дезорганізувати роботу партійних і радянських органів, проти спекулянтів.

Радянська влада в Джанкої, як і в інших місцях Криму, проіснувала тоді недовго: 19 квітня 1918 року місто захопили німецькі війська[4]. Командування окупаційних військ, у руках якого опинилася влада, спиралося на татарських націоналістів, німців-колоністів і монархістів. Трудящі саботували розпорядження властей, ухилялися від сплати податків. Джанкойці взяли участь у Всеукраїнському страйкові залізничників у середині липня 1918 року[5]. Страйк, який тривав понад місяць, був жорстоко придушений. Але трудящі не припинили боротьбу за відновлення Радянської влади. З грудня міський голова у повідомленні міністрові внутрішніх справ Кримського «Крайового уряду» попереджав, що можливе збройне повстання, «...провадиться відкрита більшовицька агітація, поширюються прокламації, грунт для більшовиків сприятливий... Необхідно терміново надіслати хоча б невеликий загін»[6]. Після початку революції в Німеччині, налякані зростанням революційних виступів, невдоволенням серед солдатських мас, окупанти наприкінці 1918 року відступили з Криму.

Та на зміну німецьким окупантам прийшли англо-французькі інтервенти. Вони встановили кривавий режим терору, грабунків. Майже щодня в Джанкої арештовували тих, хто співчував Радам. Під час однієї з облав інтервенти схопили комуніста Л. Нагеля, залишеного в Джанкої для організації підпільної роботи,

[1] Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, стор. 51—53.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-1694, оп. 1, спр. 46, арк. 228—232.
[3] Революция в Крыму, № 9, стор. 77.
[4] Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, стор. 163.
[5] Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма, стор. 27.
[6] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 57.

і розстріляли. Ускладнювало підпільну роботу й те, що на службі в окупантів у місті був денікінський загін у складі 450 чоловік[1]. До його складу входили синки підприємців, поміщиків, татари-націоналісти.

8 квітня 1919 року, після боїв на Перекопі, червоноармійські підрозділи визволили Джанкой[2], 18 квітня створено революційний комітет, куди ввійшло 7 чоловік, у т. ч. комуністи В. Боярков (голова), С. Мордухов, І. Полянський, Л. Ласкін, Д. Севрюженко[3]. Ревком ліквідував старий адміністративний апарат, розпустив поліцію, суд, міську управу, думу, націоналізував банки, суконну фабрику, чавуноливарний завод, майстерні ремонту сільськогосподарських машин. 25 квітня ревком ухвалив «обкласти буржуазію контрибуцією в розмірі 500 тис. крб.» Велика робота провадилася на селі. Селянам виділяли позики, інвентар, тяглову силу. Комуністи міста,— а їх на 6 травня 1919 року налічувалося 13,— особливу увагу приділяли допомозі фронту. За їх ініціативою населення не раз збирало продовольство, одяг для червоноармійців.

Але перепочинок і на цей раз виявився коротким. У червні 1919 року Джанкой захопили денікінці. Тоді американські ділки відкрили в місті контору для вивезення хліба. Ешелони з зерном та іншими сільськогосподарськими продуктами відправлялися в портові міста, а місцеве населення голодувало. У Джанкої розміщувалися англійська військова місія, грецький батальйон, а також штаб генерала Слащова, який протягом січня—квітня 1920 року фактично був диктатором Криму[4]. Денікінці чинили жорстокі розправи над більшовиками та тими, хто співчував Радянській владі. У багатьох містах стояли шибениці, від рук білогвардійців загинули сотні трудящих. Так, 24 березня 1920 року за наказом Слащова було розстріляно 10 севастопольських робітників-комуністів, яких звинуватили в підготовці збройного повстання. Ця страта стала сигналом до загального страйку протесту, який охопив увесь Крим[5].

Увечері 12 листопада 1920 року до міста вступили підрозділи Другої Кінної армії. 265-й полк на чолі з В. Аронетом залишився у місті для наведення порядку і несення гарнізонної служби[6]. У ході боїв за Джанкой червоноармійці захопили значну кількість вантажних і легкових автомобілів, паровозів, сотні вагонів, десятки тисяч снарядів різних калібрів[7]. Саме із Джанкоя 16 листопада М. В. Фрунзе надіслав В. І. Леніну свою славнозвісну телеграму: «Сьогодні наша кіннота зайняла Керч. Південний фронт ліквідовано»[8].

17 листопада 1920 року створено революційний комітет (з 26 листопада він став повітовим)[9]. При ревкомі діяли відділи: земельний, народної освіти, охорони здоров'я, управління, міліції, комунальний, праці та інші. Було обліковано підприємства й майстерні, встановлено на них робітничий контроль, більшість робітників об'єдналася в профспілки. Вживалися заходи щодо забезпечення трудящих міста продуктами харчування. Земельний відділ узяв на облік 40 маєтків, у багатьох з них створено радгоспи.

Незважаючи на нестачу хліба, одягу, взуття, відсутність палива, трудящі з ентузіазмом приступили до відбудови господарства. 750 чоловік взяли участь у двох суботниках, які проведено в місті в грудні 1920 року[10]. 27 березня наступного року, під час недільника, який проходив з ініціативи комуністів і комсомольців,

---

[1] Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 2, стор. 124.
[2] Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 2. К., 1968, стор. 171.
[3] Кримський облдержархів, ф. Р-1733, оп. 1, спр. 178, арк. 17.
[4] Газ. «Крымский вестник», 12 січня 1920 р.
[5] Газ. «Крымский вестник», 26 березня 1920 р.
[6] В пламени и славе. Очерки о героях гражданской войны. Симферополь, 1972, стор. 199.
[7] Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 3. К., 1967, стор. 743.
[8] М. В. Фрунзе. Избранные произведения, т. 1. М., 1957, стор. 425.
[9] Ревкомы Крыма, стор. 23.
[10] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 96, арк. 8, 9.

на розчистці вулиць і площ міста працювало 3 тис. жителів[1]. Для робітників Донбасу джанкойці зібрали продуктів, одягу, взуття на 9585 тис. карбованців.

1 травня 1921 року відбулася перша повітова партійна конференція, на якій обговорювалися питання про господарське будівництво, розширення роботи в масах тощо. Делегати конференції обрали повітовий партійний комітет на чолі з М. Пуриженським. 5 травня створено партійні осередки в міліції, військкоматі, гарнізонному госпіталі, на пошті. До грудня 1921 року в місті діяло 9 партійних осередків, які об'єднували 90 членів і 15 кандидатів у члени партії[2]— в основному залізничників і будівельників. Комсомольська організація міста, створена того року, налічувала 78 чоловік[3].

На першому повітовому з'їзді Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, який відбувся у вересні 1921 року, обрано повітово-міський виконком у складі 15 чоловік. До нього увійшли член партії з 1916 року В. О. Лбов (голова), військком П. І. Лукомський, комуніст, партійний працівник з 1917 року М. Реутов та інші. У листопаді Джанкой став центром однойменного округу, а з 6 жовтня 1923 року, після ліквідації окружного адміністративного поділу,— центром Джанкойського району. Населення в районному центрі налічувало 6873 чоловіка[4].

Партійні та радянські органи приділяли велику увагу налагодженню народного господарства міста, медичного обслуговування трудящих, ліквідації безробіття (в грудні 1921 року зареєстровано 330 безробітних), безпритульності дітей, неписьменності населення. Самовідданою працею трудящих було відбудовано чавуноливарний завод, споруджено друкарню, міську електростанцію, бойню, паровий млин. На кінець відбудовного періоду діяло 19 державних підприємств. 1923 року в місті налічувалося 1380 робітників і службовців, 286 ремісників і торговців[5].

Протягом січня 1921 року відкрито амбулаторію й стоматологічний кабінет. Працювало 7 шкіл першого ступеня. Розширювалася торговельна мережа, з'явилися нові магазини, кіоски. Діяльність трудящих по відбудові народного господарства спрямовувала міська партійна організація, яка 1926 року об'єднувала 200 комуністів[6].

У роки першої і другої п'ятирічок у Джанкої споруджено мукомельний, маслоробний і бавовноочисний заводи. На велике підприємство перетворився автотракторний ремонтний завод, де працювало понад 800 чоловік, у т. ч. понад 200 стахановців. Завод освоїв випуск потужних токарно-гвинторізних верстатів «ТН-27». 1939 року завод посів друге місце в Радянському Союзі за ремонтом тракторів і моторів[7]. Валова продукція заводу того року перевищила 5 млн. крб. Завершилось будівництво вагонного депо, оснащеного новою технікою. Значно розширено станцію, що дало можливість збільшити пропускну спроможність залізничного вузла.

На промислових підприємствах, транспорті ширилися стахановський рух, соціалістичне змагання за підвищення продуктивності праці, економію матеріалів і високу якість продукції. Перед у змаганні вів колектив залізничників, який об'єднував понад тисячу чоловік, у т. ч. 150 стахановців, 287 ударників. Значних трудових показників досяг комуніст складач поїздів А. Т. Лічман, який приїхав до Джанкоя ще 1912 року і працював стрілочником, старшим кондуктором, згодом йому довірили важливу ділянку роботи — складання поїздів. Норми передовик виконував на 170—200 проц. 1939 року А. Т. Лічмана нагороджено орденом Леніна. Добре

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 87, арк. 17.
[2] Там же, спр. 86, арк. 126.
[3] Там же, спр. 145, арк. 139.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-662, оп. 1, спр. 246, арк. 211.
[5] Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 года, ч. 2, вып. 3. М., 1925, стор. 361.
[6] Кримський облпартархів, ф. 121, оп. 1, спр. 7, арк. 20; спр. 32, арк. 180.
[7] Там же, спр. 243, арк. 70.

трудився машиніст І. Д. Третяк, який довів технічну швидкість поїздів до 43 км (за нормою 29,5 км). Комбайнери створеної 1930 року Джанкойської МТС М. О. Кобець, Л. Д. Ладо, комсомолка М. Кущ скошували своїми комбайнами 600—870 га хлібів за сезон; трактористи І. П. Терещенко та І. П. Ільченко обробили понад тисячу гектарів кожний. Комуністи Джанкоя значну увагу приділяли допомозі селянам, створенню й зміцненню колективних господарств. Лише протягом 1930—1932 рр. близько 500 жителів міста були направлені на роботу в сільське господарство.

1939 року кількість населення в Джанкої становила 19 581 чоловік. За роки Радянської влади безмірно зросла громадсько-політична активність трудящих. Як на свято йшли джанкойці до виборчих урн, щоб проголосувати за кандидатів у депутати Рад. 1938 року до Джанкойської міськради обрано 140 депутатів. При Раді діяло 13 секцій — промислова, будівельна, житлово-комунальна, народної освіти тощо. Міськрада успішно реалізувала виділені кошти на впорядкування міста, освіту, розвиток фізичної культури. Лише протягом одного 1936 року замощено 5700 метрів вулиць, прокладено 450 метрів тротуарів, побудовано школу на 200 місць, проведено капітальний ремонт будинку Рад, розбито новий бульвар, посаджено 6 тис. дерев[1]. 450 будинків міста підключено до міської електромережі, на вулицях встановлено близько 100 електричних ліхтарів.

З кожним роком мінялося обличчя Джанкоя, розширювалися його межі. Виростали нові квартали, вулиці. У місті працювало 2 лікарні на 145 ліжок, 2 поліклініки, в т. ч. одна дитяча. Діяли два дошкільні дитячі заклади на 150 місць.

Напередодні Великої Вітчизняної війни в 6 початкових, 3 неповних середніх, 3 середніх і школі для підлітків навчалося близько 4 тис. учнів, працювало 140 учителів[2]. У новому приміщенні розгорнув діяльність районний будинок культури. Діяли 2 клуби, стаціонарний кінотеатр і 3 кіноустановки. Книжковий фонд 13 бібліотек становив 20 555 томів. З 5 грудня 1932 року почала виходити районна газета «За высокий урожай». У будинках жителів встановлено 1348 радіоточок.

Напад фашистської Німеччини на СРСР перервав мирну творчу працю радянського народу. У перші ж дні війни на підприємствах, в установах, школах пройшли багатолюдні мітинги, учасники яких клялися віддати всі свої сили, а якщо потрібно — й життя, для розгрому ненависного ворога. Багато присутніх на мітингу записувалися добровольцями до лав Червоної Армії. Мати трьох синів комуністка Дятлова писала в своїй заяві: «Я віддаю трьох синів до лав Червоної Армії. Незважаючи на похилий вік, я ще зможу допомогти своїй любимій Батьківщині, своєму рідному урядові й партії більшовиків працею»[3]. Понад 3 тис. жителів, насамперед комуністів й комсомольців, пішло на фронт у перші ж дні війни. Їх на трудовому фронті замінили жінки, старики й підлітки. Для боротьби проти шпигунів і диверсантів було створено винищувальний загін з 170 чоловік — передовиків виробництва, вчителів, працівників установ.

Трудящі міста й району гаряче відгукнулися на заклик партії створити фонд оборони. 3 серпня близько 800 робітників і службовців залізничного вузла вийшли на недільник, зароблені 7718 крб. перерахували до фонду оборони[4]. 13 серпня на потреби оборони від жителів міста надійшло 74 тис. крб. грішми й близько 180 тис. крб. облігаціями[5]. Джанкойці взяли активну участь у створенні оборонних споруд у районі Перекопу й Ішуні. Дорослим допомагали піонери. Лише за один день учні молодших класів залізничної школи зібрали 600 кг металолому.

18 серпня 1941 року фашисти бомбардували залізничний вузол. З партійно-радянського й комсомольського активу в Джанкої було сформовано партизанський

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 1610, арк. 135—146.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 6, спр. 582, арк. 28, 29.
[3] Кримський облпартархів, ф. 121, оп. 1, спр. 263, арк. 6.
[4] Крым в период Великой Отечественной войны, стор. 52.
[5] Кримський облпартархів, ф. 121, оп. 1, спр. 263, арк. 6.

загін, місцем дислокації якого визначалися білогірські ліси, що за 140 км від міста. Тут були закладені продовольчі бази — найбільші в кримських лісах. На початку жовтня, коли фронт наблизився до Джанкоя, загін пішов у гори.

31 жовтня 1941 року німецько-фашистські війська захопили місто. Окупанти розстрілювали родини комуністів і партизанів. Понад 6 тис. жителів району фашисти відправили на каторжні роботи до Німеччини. У школах № 1 і залізничній, на території бавовноочисного (нині консервного) заводу гітлерівські кати створили концентраційні табори для військовополонених.

Жителі міста таємно передавали в'язням табору харчі, одяг. Особливо активно діяла група, до якої входили З. М. Рінкс, М. В. Варда, Д. М. Зарницина. Їм допомагали піонери Оля Рінкс, Надя Варда, Клава Маневська. Вчителька А. О. Драгомирова виготовляла полоненим фальшиві документи, внаслідок чого багато в'язнів утекло, згодом їх переправляли до партизанського загону. Фашистам удалося заарештувати А. О. Драгомирову, 2 листопада 1943 року її розстріляли.

Мужньо боролися проти ворога партизани Джанкойського загону. На початку грудня 1941 року загін очолив колишній голова Джанкойської районної Ради Тсоавіахіму І. П. Рюмшин, комісаром став П М. Клєветов, у минулому начальник політвідділу одного із з'єднань Червоної Армії Вони вміло організували бойові дії проти ворога, виховну роботу серед партизанів.

Народні месники знищували техніку й живу силу фашистів, руйнували мости, залізничні лінії. У бою за село Саллар (нині Красна Слобода), який тривав протягом двох днів, смертю хоробрих загинули І. П. Рюмшин, П. М. Клєветов, партизани колишній голова райвиконкому П. В. Удовицький, улюбленець загону комсомолець К. Кирилов та інші. Після цього командиром загону став К. П. Кобзєв, комісаром — Є. Д. Кисельов.

У роки тимчасової німецько-фашистської окупації в Джанкої й навколишніх селах було створено кілька підпільних груп. Одна з них активно діяла на залізничній станції, очолював її машиніст Н Т. Єгоров. До складу групи входили А. Карягін, В. Черкасов, І. Бухаров, М. Анісімов. Підпільники збирали відомості про пересування ешелонів ворога, дислокацію його баз, військових частин і передавали їх партизанам[1].

Багато джанкойців відзначилися на фронтах Великої Вітчизняної війни. Під час форсування Дніпра восени 1943 року одним з перших на правий берег у районі Бородаївки перебрався зі своїм взводом розвідників В. Я. Захаров. Протягом двох діб бійці вели жорстокий бій з переважаючими силами противника, зумівши забезпечити переправу інших підрозділів. Лейтенант В. Я. Захаров удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу. Нині він живе й працює в Джанкої.

Капітан О. В. Нємков відзначився під час форсування Одеру. У ніч з 18 на 19 квітня 1945 року він разом зі своїм батальйоном переправився на правий берег річки в районі Штеттіна (Щеціна). Протягом чотириденних боїв на плацдармі, який утримував батальйон, фашисти втратили вбитими понад 6 тис. чоловік, 15 танків. О. В. Нємкову присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Він також жив й працював у Джанкої.

За виконання важливих військових завдань — перевезення вантажів для потреб діючої армії 1944 року звання Героя Соціалістичної Праці удостоївся машиніст Джанкойського паровозного депо О. В. Гострий. Одного разу, ще на початку війни, машиніст вів на фронт ешелон з боєприпасами й продовольством. Неподалік станції Окуні Московської залізниці, вже в сутінках, поїзд наздогнали фашистські бомбардувальники. О. В. Гострий зумів відчепити охоплені полум'ям вагони, в яких рвалися снаряди. Ешелон було врятовано.

Джанкойці пишаються подвигом свого земляка Я. І. Чапичева. У 30-і роки він брав активну участь в організації та зміцненні колективних господарств району,

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 156, оп. 1, спр. 3178, арк. 29.

разом з агітбригадами джанкойських комсомольців виступав перед трудящими району зі своїми віршами, сповненими любові до Батьківщини, свого народу і ненависті до його класових ворогів. 1931 року він пішов до лав Червоної Армії. 1938 — став комуністом. 9 березня 1945 року йшов бій на вулицях міста Бреслау (Вроцлав). Перший стрілецький батальйон, у складі якого був Я. І. Чапичев, кілька разів безуспішно пробував захопити будинок, де засів озброєний до зубів ворог. Тоді Я. І. Чапичев та ще один розвідник зуміли дістатися до будинку і закидати гітлерівців гранатами. Ворожа куля наздогнала відважного воїна. За виявлені мужність і відвагу майор Я. І. Чапичев посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу[1].

Визволили місто від німецько-фашистських загарбників підрозділи 51-ї армії та 19-го танкового корпусу в супроводі авіації 8-ї повітряної армії[2]. До передового загону для визволення Джанкоя увійшли батальйони — танковий і автоматників з 202-ї танкової бригади, підрозділи 867-го самохідно-артилерійського і 52-го мотоциклетного полків. Очолював загін командир танкової бригади полковник М. Г. Фещенко. Мужність і героїзм виявили воїни мотоциклетного полку під командуванням майора А. А. Неділька, танкового батальйону на чолі з капітаном Д. Е. Козаковим, мотострільці під командуванням капітана Г. І. Набоки. Противник чинив упертий опір, кожен будинок доводилося брати штурмом. На підступах до залізничної станції Джанкой фашисти закріпилися на невеликій висоті, перетворивши її на міцний вузол оборони. Взяти висоту було наказано взводові під командуванням молодшого лейтенанта А. Г. Павлова. Після жорстокої сутички воїни захопили висоту. У цьому бою героїчно загинув командир взводу гвардійців А. Г. Павлов, йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Похований він у братській могилі в Джанкої[3]. До 6 годин вечора 11 квітня місто було повністю визволено від німецько-фашистських загарбників. Під час боїв окупанти втратили близько 500 солдатів і офіцерів, 3,5 тис. їх здалися в полон. Радянські бійці захопили 12 ешелонів з боєприпасами і продовольством, кілька складів з пальним, військове майно[4]. Джанкойці свято шанують пам'ять про загиблих воїнів-визволителів, 1965 року на їх честь споруджено монумент. Поховані вони, а також партизани-джанкойці на міському кладовищі. Щорічно 9 травня вдячні жителі покладають вінки на священні могили.

Німецько-фашистські загарбники завдали великої шкоди народному господарству Джанкоя. З 33 промислових і комунальних підприємств уціліло лише одне. Окупанти зруйнували моторо-ремонтний і бавовноочисний заводи, залізничний вузол, пограбували клуби, бібліотеки.

Ще 5 березня 1944 року на визволеній території України відбулося засідання бюро Джанкойського райкому партії, на якому було затверджено план відбудовних робіт у місті й районі, намічено заходи щодо розподілу продуктів і промислових товарів серед населення, яке постраждало в роки окупації[5]. 12 квітня, уже в Джанкої, було ухвалено провести облік та інвентаризацію господарства в районі, затверджено рішення про охорону соціалістичної власності. 21 квітня відновив діяльність виконком районної Ради депутатів трудящих на чолі з Г. Я. Котляром.

Пам'ятник полеглим радянським льотчикам у Джанкої. 1972 р.

[1] Газ. «Красная звезда», 16 березня 1966 р.
[2] Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 41.
[3] Герои боев за Крым, стор. 192.
[4] Журн. «Военный вестник», 1964, № 5, стор. 15, 16.
[5] Кримський облпартархів, ф. 121, оп. 1, спр. 268, арк. 12, 18.

З ентузіазмом приступили джанкойці до відродження рідного міста. Вже на початку травня 1944 року на станції Джанкой відбудовані всі колії, поворотний круг, вагоноремонтний пункт. До 1 травня робітники Джанкойської МТС відремонтували 33 трактори, 4 комбайни і 2 молотарки. МТС вийшла переможницею соціалістичного змагання 1945 року і завоювала перехідний Червоний прапор Наркомзему СРСР. На залізничному вузлі діяло 14 молодіжних черкасовських бригад. Такі ж бригади працювали на відбудові шкіл, клубів, бібліотек.

Зростання виробництва сільськогосподарської продукції в районі мало великий вплив на дальший розвиток Джанкоя. На кошти, виділені державою, фактично заново споруджено м'ясокомбінат, молокозавод, завод первинної переробки винограду. Влітку 1944 року вступив у дію ливарний цех автотракторного ремонтного заводу, згодом — токарний, слюсарний, автогенний і зварювальний цехи. У липні колектив підприємства приступив до ремонту сільськогосподарських машин та інвентаря. 1950 року довоєнний рівень випуску промислової продукції перевищено на 70 процентів.

Перед у соціалістичному змаганні за якнайшвидше введення в експлуатацію підприємств, за відбудову міста вели комуністи й комсомольці. Добре, по-ударному трудилися машиністи паровозів Герой Соціалістичної Праці О. В. Гострий, М. Єгоров, М. Радчиков, П. Міненко, стругальник Л. Бреднєв, фрезерувальник М. Тупіцин та інші. Токар паровозного депо М. Болсун 1947 року виконав дві з половиною, токар П. Сенько за чотири роки (1947—1950) — 7 річних норм. 1947 року складача поїздів А. Т. Лічмана за активну участь у відбудові народного господарства вдруге нагороджено орденом Леніна. 1953 року йому присвоєно звання кращого стрілочника залізничного транспорту.

За порівняно короткий час відбудовано чи заново споруджено багато підприємств і культурно-побутових закладів. Уже в липні 1944 року силами комсомольців і молоді завершено ремонт приміщень дошкільних дитячих закладів. Почали працювати дитячий будинок, школи, друкарня. Вийшов перший після визволення номер районної газети «За высокий урожай». У серпні відновили роботу лікарня, жіноча й дитяча консультації, протитуберкульозний диспансер, клініко-діагностична лабораторія. Комсомольці, молодь безплатно відпрацювали на відбудові міста по 30 годин. Вони заклали парк, посадили багато дерев на вулицях.

Протягом наступних п'ятирічок далі розвивалася економіка міста. Особлива увага приділялася консервній і машинобудівній галузям промисловості. На сучасне високомеханізоване підприємство з новими просторими корпусами, автоматичними лініями й високою організацією праці перетворився консервний завод. 1956 року на розширення й оснащення підприємства новим устаткуванням держава виділила близько мільйона карбованців. Це дозволило довести потужність заводу до 43 млн. умовних банок консервів за рік. Завод, який нині став підприємством союзного значення, переробляє за добу понад 700 тонн овочів. Тут налагоджено також виробництво м'ясних і рибних консервів. Продукція з маркою Джанкойського консервного заводу має попит не лише в нашій країні, а й за кордоном.

Джанкойський машинобудівний завод невдовзі після війни виготовляв невеликі деревообробні верстати для потреб колгоспів і радгоспів. До кінця семирічки завершилася реконструкція заводу, який став підприємством союзного значення. Основна продукція його — тракторні автоматичні причепи, які відповідають сучасним вимогам і є кращими зразками вітчизняних і зарубіжних марок цієї продукції. За останні двадцять років колектив заводу зріс майже в 20 разів. Більш ніж у сто разів збільшився обсяг виробництва. 1966 року сума реалізованої продукції становила 22,6 млн. крб., а в 1970, останньому році восьмої п'ятирічки — вже понад 45 млн. Кількість виготовлених причепів збільшилася з 17,5 тис. у 1965 році до 30,4 тис. у 1970. За роки п'ятирічки продуктивність праці зросла на 70 проц., витрати на карбованець товарної продукції знизилися до 60 копійок. Колектив заводу

активно включився у боротьбу за економію матеріалів і зниження витрат металу на одиницю продукції.

Вступили в дію молокозавод, м'ясокомбінат, на яких встановлено сучасне вітчизняне обладнання. У південно-західній частині міста виріс винозавод, який переробляє 1200 і більше тонн винограду за добу. На базі промкомбінату створено фабрику господарських виробів, а на базі артілі «Червоний Перекоп» — комбінат побутового обслуговування. Всього в Джанкої діють 13 промислових підприємств, на них зайнято понад 6 тис. чоловік. За 15 км від міста 1963 року відкрито поклади газу з запасом 5—7 млрд. кубометрів голубого палива. Промислова експлуатація родовища почалася 1966 року.

Особливе місце в господарському житті Джанкоя, як і раніше, належить залізничному вузлові. За восьму п'ятирічку потік народногосподарських вантажів зріс більш ніж утроє, а кількість поїздів, що відправляються зі станції,— в 2 з лишком рази. У рік ленінського ювілею повністю завершено перехід на електричну тягу. За п'ятирічку перевезено 12 416 тис. тонн надпланових вантажів.

Коли 1961 року розгорнулося спорудження Північно-Кримського каналу, Джанкой став одним з опорних пунктів цієї будови. Промисловою базою будівництва каналу стали в місті завод залізобетонних виробів потужністю 30 тис. кубометрів залізобетону на рік, ремонтно-механічний завод та інші підприємства. Перший ківш землі з русла каналу вийняв один з ветеранів будови І. П. Малишев, екскаваторник будівельно-монтажного управління № 9, розміщеного в Джанкої. 9 жовтня 1963 року йому було доручено відкрити перемичку на 78 кілометрі каналу і пустити води Дніпра в Крим. Комуністи області виявили передовому будівельнику високе довір'я й честь, обравши його делегатом XXIII з'їзду КПРС. 1971 року І. П. Малишева удостоєно високого звання Героя Соціалістичної Праці.

У спорудженні каналу брали участь трудящі багатьох республік нашої країни. З Білорусії до Джанкоя прибували канавокопачі, розпушники, насоси, електрообладнання, з Вірменії — металорізальні верстати, з Азербайджану — технічне устаткування, потужна техніка надходить з інших міст України. На будівництві працюють росіяни й українці, туркмени й білоруси, чуваші й вірмени, казахи й молдавани. На Джанкойській дільниці каналу працювало 16 комсомольсько-молодіжних бригад, які об'єднували понад 300 юнаків і дівчат. Бригаді скреперистів під керівництвом В. П. Кривенка із БМУ-9 за відмінну працю передали перехідний Червоний прапор обкому комсомолу й Червоний прапор ЦК ЛКСМУ. На честь 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції комсомольській організації управління вручено пам'ятний Червоний прапор ЦК ВЛКСМ.

Партійні та профспілкові організації міста великого значення надають організації змагання за комуністичне ставлення до праці, більш ефективне використання виробничих потужностей і підвищення продуктивності праці. Першим підприємством комуністичної праці в місті стало 1963 року вагонне депо, яке очолював комуніст В. Ф. Панченко. Кожен четвертий працівник підприємства — раціоналізатор і винахідник. Лише за восьму п'ятирічку впроваджено у виробництво 532 раціоналізаторські пропозиції, завдяки чому заощаджено 148 тис. крб. державних коштів. Понад 150 раціоналізаторських пропозицій та винаходів на рахунку головного механіка депо, заслуженого раціоналізатора УРСР, почесного залізничника І. С. Сургана. Відоме в Джанкої ім'я старшого інженера-технолога машинобудівного заводу комуніста Є. І. Дорогуна. Він багато працює над розробленням прогресивної технології штампувального будівництва. Лише впровадження в 1970—1971 рр. 7 його раціоналізаторських пропозицій дало економічний ефект на суму 45 тис. крб. Є. І. Дорогун заочно навчається в аспірантурі Ждановського металургійного інституту.

Про високу трудову активність жителів свідчать підсумки соціалістичного змагання на честь100-річчя з дня народження В. І. Леніна, а також їхня активна участь у комуністичних суботниках, які відбулися 12 квітня 1970 і 17 квітня наступного

року. У них взяло участь 49 968 джанкойців, продукції вироблено на суму 334,9 тис. крб., перераховано до фонду дострокового виконання п'ятирічки 60,3 тис. крб. Переможцю соціалістичного змагання — колективові будівельників Північно-Кримського каналу вручена Ленінська Ювілейна Почесна Грамота ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Колектив комуністичної праці — Джанкойська дистанція колії — удостоєний Ленінського ювілейного диплома управління Придніпровської залізниці й комітету профспілки працівників залізничного транспорту, а також грошової премії.

З великим трудовим піднесенням приступили джанкойці до виконання завдань комуністичного будівництва. На всіх підприємствах розгорнулося соціалістичне змагання за гідну зустріч XXIV з'їзду КПРС. Молодіжна бригада електрозварювальників машинобудівного заводу з ініціативи бригадира комуніста В. Бехтера вирішила працювати вп'ятьох замість шести, перераховуючи різницю в заробітній платі до фонду миру. В день відкриття з'їзду члени бригади рапортували про виконання квартального плану на 105 проц. і перерахування до фонду миру 402 крб. Їхню ініціативу щодо підвищення продуктивності праці підтримало багато бригад заводу та інших підприємств. Машинобудівники одними з перших достроково завершили виконання плану першого року дев'ятої п'ятирічки. Рішенням бюро Кримського обкому КП України і облвиконкому на честь 50-річчя утворення СРСР колектив станції Джанкой записано до «Золотої книги» області, колективові дистанції сигналізації та зв'язку вручено Почесну грамоту, а машинобудівний завод занесено на обласну Дошку пошани. Достроково виконали державний план першої половини третього року дев'ятої п'ятирічки джанкойські підприємства автотранспорту, меліорації й водного господарства, м'ясо-молочної промисловості та інші.

За роки Радянської влади, насамперед післявоєнні, невпізнанно змінилося місто. Замість дореволюційних землянок виросли багатоповерхові житлові будинки, квартири з усіма вигодами. Лише за восьму п'ятирічку будівельники здали 35 тис. кв. метрів житлової площі. Крім того, індивідуальні забудовники з допомогою держави спорудили 20 тис. кв. метрів житла. Будівельні роботи в місті провадить Джанкойське будівельне управління, будівельне управління № 3 шляхового тресту Придніпровської залізниці, рембудуправління, «Міжколгоспбуд», будівельно-монтажне управління «Кримканалбуду» та ін. За останні роки споруджено кінотеатр «Жовтень» із залом на 600 місць, універмаг, пологовий будинок, механізовану пральню, будинок міськвиконкому, палац культури будівельників Північно-Кримського каналу з хорошими залами для глядачів і спортивним, середню школу на 930 учнів. Джанкойське будівельне управління здійснює також газифікацію і будівельні роботи по водопостачанню міста.

Значно зріс автопарк міста. 1953 року налічувалося 42 автомашини, нині ж — 1743, у т. ч. 80 автобусів. У Джанкої є телеграф, радіовузол, телефонна станція. Діють 4 побутові комбінати, 33 майстерні побутового обслуговування. Лише за восьму п'ятирічку 8 магазинів продали населенню 429 мотоциклів, 99 піаніно, 1817 холодильників, 7932 телевізори, 4518 пральних машин, килимів на 302 тис. крб. В особистій власності джанкойців 321 автомашина і близько 1800 мотоциклів.

Універмаг у м. Джанкої. 1969 р.

Навесні та влітку Джанкой потопає в зелені фруктових садів і декоративних дерев. Закладено два парки, кілька скверів. Багато мальовничих куточків, фруктові сади є на території машинобудівного заводу, вагонного депо, фабрики господарських виробів, молокозаводу. Створені розгалужені водопровідна й електрична

мережі, розгорнулася газифікація міста. Неподалік Джанкоя пролягає Північно-Кримський канал, де є впорядкований пляж — улюблене місце відпочинку трудящих.

До послуг жителів 3 лікарні, пологовий будинок, поліклініка, 17 пунктів охорони здоров'я, обладнаних сучасною медичною апаратурою, будинок санітарної освіти. На сторожі здоров'я населення міста 110 лікарів, близько 400 працівників з середньою медичною освітою. За багаторічну працю й успіхи, досягнуті в галузі охорони здоров'я, орденом Трудового Червоного Прапора нагороджено лікарів Н. В. Чашка, В. Д. Татаренко, В. А. Добаткіну; орденом «Знак Пошани» — І. Ф. Мартинова.

Рік у рік зростає кількість жителів, які своє дозвілля присвячують спортові. 37 спортивних колективів міста об'єднують понад 10 тис. чоловік. Споруджено стадіон, 5 спортивних залів, спортмайданчик, водну станцію. Відкрито спортивну школу.

Великою увагою й турботою оточені діти. Якщо до революції в Джанкої з 10-тисячним населенням більшість дітей залишалася поза школою, то в сучасному місті є 6 середніх, 2 восьмирічні школи, вечірня й заочна середня школи робітничої молоді, школа-інтернат. Вони охоплюють близько 9 тис. учнів. Працюють дитяча музична школа на 200 учнів, будинок піонерів. У 17 дошкільних дитячих закладах виховуються 2158 наймолодших жителів міста.

367 учителів, у т. ч. 14 відмінників народної освіти, трудяться у школах. Вчителі В. В. Войталевич, А. М. Коваленко, Н. І. Федоренко, М. Д. Бахоткін нагороджені орденом «Знак Пошани». Три школи мають музеї В. І. Леніна.

У Джанкої діють два професійно-технічні училища. Одне з них (засноване 1958 року) за час свого існування підготувало 7,5 тис. механізаторів сільського господарства, бульдозеристів, скреперистів, мулярів і штукатурів. Випускник училища, нині слюсар машинобудівного заводу В. А. Несін був делегатом XXIV з'їзду КП України. Протягом 1961—1963 рр. в училищі навчалися посланці кубинського народу; 302 механізатори, які закінчили училище, успішно працюють на полях і підприємствах Куби. Створене 1966 року меліоративне училище вже випустило понад 1500 спеціалістів, які працюють на спорудженні зрошувальних систем.

Діють районний будинок культури, три професійні клуби, два кінотеатри, в т. ч. дитячий. Дійсно масовою стала участь джанкойців у художній самодіяльності. Так, у концертах, присвячених 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, взяло участь понад 2,5 тис. чоловік, 50-річчю утворення Союзу РСР — понад 4 тис. чоловік. Колективи художньої самодіяльності міста не раз були переможцями обласних і республіканських конкурсів. Капела бандуристів завоювала срібну медаль і диплом 2-го ступеня на конкурсі в Києві, присвяченому 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка, естрадний оркестр машинобудівного заводу посів третє призове місце на республіканському фестивалі, присвяченому 100-річчю з дня народження В. І. Леніна.

До 50-річчя Великого Жовтня в місті відкрито народний історико-краєзнавчий музей, в якому зібрано багато матеріалів про участь джанкойців у першій російській революції 1905—1907 рр., боротьбі за встановлення й зміцнення Радянської влади, відбудові й розвиткові народного господарства, будівництві соціалізму й комунізму про події Великої Вітчизняної війни. У 2 масових і 18 технічних бібліотеках міста налічується 127,7 тис. книжок.

За роки Радянської влади Джанкой перетворився на сучасне місто з розвинутими промисловістю, транспортом, будівництвом, розгалуженою мережею шкіл, закладів охорони здоров'я і культури. Всього цього трудящі домоглися під керівництвом партійних організацій міста, яких є 75. Об'єднують вони 2183 комуністів. Перший секретар Джанкойського міського комітету КП України А. П. Кобилинський удостоєний високого звання Героя Соціалістичної Праці.

Багатогранна діяльність міської Ради депутатів трудящих. У її складі 150 депутатів, з них 72 комуністи, 15 комсомольців; 98 удостоєно орденів і медалей Радянського Союзу. Працюють 14 постійних комісій: комунальна, капітального будівництва, планово-бюджетна, транспорту й зв'язку тощо. Комісія побутового обслуговування, наприклад, з липня 1971 до травня 1973 року провела 13 засідань, вирішивши питання про діяльність газової служби міста, про підготовку підприємств до роботи в осінньо-зимовий період, про громадське харчування та ін. Бюджет міської Ради 1973 року становить 2636 тис. крб., з них передбачено витратити лише на освіту 1815 тис., на народне господарство — 652 тис. карбованців.

Місто-трудівник зростає з кожним роком. Згідно з планом його генеральної реконструкції в дев'ятій п'ятирічці розгорнулося будівництво п'яти- і дванадцятиповерхових будинків, шкіл, лікарні, підприємств побутового обслуговування. В недалекому майбутньому завершиться повна газифікація міста.

Самовіддана, натхненна праця трудівників міста, які роблять гідний внесок у будівництво комунізму в нашій країні, є запорукою успішного виконання завдань дев'ятої п'ятирічки.

А. І. АРТЕМ'ЄВ, Г. С. БАБИЧЕВ

АЗО́ВСЬКЕ

Азовське — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташоване за 20 км на південний схід від районного центру, залізнична станція на лінії Джанкой—Керч—Феодосія. Населення — 4,4 тис. чоловік.

Територія селища була заселена ще за доби бронзи III—II тис. до н. е. Про це свідчать знахідки кремінних знарядь праці та матеріали розкопок 15 курганів, розташованих у найближчих околицях Азовського. Тут же трапляються поховання ранніх скіфів (V—IV ст. до н. е.) та кочівників-половців, які жили в степах Північного Криму у X—XII століттях.

На час приєднання Криму до Росії (1783 р.) на місці сучасного населеного пункту було невелике татарське село Кялей, Колай (в перекладі — зручне). 1798 року в Колаї налічувалося 16 чоловік населення, а 1865 року — 8 дворів з 25 жителями[1].

Біднота Колая змушена була орендувати землю у поміщиків з половини врожаю. Крім того, зерно разом з соломою скіпщик-селянин доставляв у вказане господарем місце, найчастіше туди, де його можна було збути (Джанкой, Курман та ін. пункти). Більшість селян не мала робочої худоби для обробітку землі.

На початок XX ст. в селі налічувалося 26 дворів з населенням 124 чоловіка[2]. 8 дворів зовсім перестали займатися сільським господарством і працювали на промислах. Решта орендувала у поміщиків 396,6 десятини землі (за гроші або з частини врожаю). 7 з них засівали по 15—20, а деякі до 40 десятин. У супрязі обробляли ниву 14 дворів (232 десятини), своєю худобою — 4 (115 десятин), 4 господарства використовували найману робочу силу. Про розшарування селянства свідчить і нерівна забезпеченість господарств Колая робочою худобою. Безкорівними були 3 родини, без робочої худоби — 4, у 2 господарствах було по 9 голів робочої худоби[3]. Щодо реманенту, то в Колаї 1900 року його мали лише 17 господарств.

Коли відкрився залізничний рух на Феодосію (1892 р.), Колай став залізничною станцією і входив до 4-ї дільниці Лозово-Севастопольської залізниці.

Робітники станції Колай підтримували зв'язки з джанкойськими залізничниками. Разом з джанкойцями вони приєдналися до Жовтневого всеросійського полі-

[1] Списки населенных мест Российской империи, вып. 41. Таврическая губерния, стор. 84.
[2] Сборник по основной статистике, вып. 1. Подворная перепись, стор. 56, 57, 112, 113, 150, 151.
[3] Сборник по основной статистике, вып. 1. Подворная перепись, стор. 188, 189.

тичного страйку. Того ж 1905 року місцеві жителі подали матеріальну допомогу страйкуючим портовим робітникам Феодосії[1].

Страйки робітників, виступи солдатів та матросів, агітація революційно настроєної інтелігенції сприяли пробудженню свідомості селян. У травні 1905 року селяни Колая та інших сіл вимагали землі та ліквідації системи кабальної оренди[2]. Багато мешканців села вступило до місцевого відділення всеросійської селянської спілки[3]. 20 листопада 1905 року делегати від колайських селян взяли участь у зборах селян у Джанкої, що висунули губернським властям як економічні, так і політичні вимоги.

На початку XX століття значно збільшився вантажооборот станції Колай. Так, 1910 року він досяг 1 млн. пудів хліба[4]. Тут з'явилося до десяти торговельних підприємств. Розросталося й село, зводилися нові будинки багатіїв та з'явилися халупи, де тулилися біднота й сезонники. 1904 року відкрилася двокласна церковнопарафіяльна школа, в якій один учитель навчав 33 учнів. Лікарні не було, Колай входив до Джанкойської лікарської дільниці (у числі 46 сіл, селищ, економій)[5].

Про повалення самодержавства першими дізналися в Колаї станційні телеграфісти й розповіли про це населенню. Та даремними були сподівання бідноти одержати землю. Нова буржуазна влада не вживала будь-яких заходів до поліпшення становища трудящих.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції трудівники Колая прилучилися до активного політичного життя. Радянську владу їм допомогли встановити феодосійські червоногвардійці, що розгромили ешелон з ескадронцями (солдатами Кримського кінного полку), який прямував до Феодосії. 14 січня 1918 року створено Колайський ревком[6]. Проте він не встиг багато зробити: Крим захопили війська кайзерівської Німеччини. У другій половині квітня 1918 року на станції Колай вів бої 1-й чорноморський загін під командуванням І. Ф. Федька, що відступав під натиском кайзерівців та загонів татарських буржуазних націоналістів[7]. Німецьких окупантів змінили англо-французькі інтервенти. Вони та білогвардійці, що з'явилися з ними, запровадили режим кривавих насильств, катувань і розстрілів. Після вигнання Червоною Армією англо-французьких загарбників трудящі Колая, як і трудящі всього Криму, боролися проти білогвардійських військ Денікіна та Врангеля.

13 листопада 1920 року червоноармійські частини визволили Колай від врангелівців. Незабаром в Ак-Шеїхській волості, до якої входило село, був створений волревком, а в грудні — Колайський сільський ревком[8]. Його головою став місцевий селянин-бідняк М. І. Дикий. Ревком облікував націоналізовану у поміщика І. Карашайського землю[9], а також посівний матеріал та реманент. Землю на посів ділили за трудовою нормою між наймитами, безземельними та малоземельними селянами. Безкінним селянам та родинам червоноармійців допомагали орати й засівати лани. На одному із сходів трудящі вирішили: «Засіяти всю земельну площу, щоб не пропав жоден пуд зерна, щоб кожний селянин міг прогодувати себе і дати тим, хто працює на фабриках і заводах, хто захищає нас від ворогів-капіталістів»[10]. Для поліпшення матеріального становища трудящих ревком розподіляв пшеницю

---

[1] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 435, арк. 24, 25.
[2] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 101, арк. 161.
[3] Кримський облдержархів, ф. 483, оп. 4, спр. 522, арк. 1—32.
[4] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 674.
[5] Кримський облдержархів, ф. 434, оп. 1, спр. 9, арк. 42.
[6] Революция в Крыму, № 2. Симферополь, 1923, стор. 77.
[7] Кримський облдержархів, ф. Р-1575, оп. 1, спр. 10, арк. 1.
[8] Там же, ф. Р-1259, оп. 1, спр. 26, арк. 1; спр. 86, арк. 18.
[9] Там же, спр. 104, арк. 83.
[10] Там же, спр. 112, арк. 68.

та ячмінь серед тих, хто найбільше потребував (по 5—10 пудів на родину). В домівки, що стояли пусткою, переселялися біднота і родини червоноармійців, їм завозилося паливо.

Трудящі палко підтримували Радянську владу. Так, наприкінці квітня 1921 року, прослухавши лекцію представника Кримревкому про поточний момент, 200 чоловік присутніх ухвалили: «...Ми, громадяни станції Колай, політику Радянської влади вважаємо правильною... Хай живе Радянська влада та її вождь Ленін!»[1]. Комуністи села, що входили до Ак-Шеїхського партійного осередку, та ревком у лютому 1921 року організували збір коштів на допомогу шахтарям Донбасу. Більшість мешканців Колая — незаможні селяни, робітники млина, зсипного пункту, залізниці брали активну участь у суботниках на залізничній станції, де навантажували камінь на платформи. 1925 року прийняла перших хворих нова лікарня, що обслуговувала і сусідні села. Працювали сільська школа першого ступеня, в трьох класах якої навчалося близько 50 дітей, хата-читальня.

Колайський партійний осередок створено 15 лютого 1925 року в складі 10 чоловік, очолив його В. Батенін. Велику допомогу комуністам у їх повсякденній масово-політичній роботі подавали комсомольці та молодь. Ще в 1922—1924 рр. організувалася група, а в 1925 році — осередок комсомолу. Комсомольці брали активну участь у громадському житті села, боролися за новий побут, за ліквідацію неписьменності. Активіст Колайського осередку Ф. І. Приходько став сількором. У його статтях, що друкувалися в газетах «Беднота» та «Красный Крым», викривалися антирадянські вчинки куркулів. 28 березня 1928 року комсомольця вбили куркулі[2].

Господарським та культурним будівництвом на селі керувала обрана 1921 року сільська Рада, у складі якої було 15 депутатів, у т. ч. один комуніст та два комсомольці. Основна маса селян — бідняки та середняки, не забезпечені достатньою мірою тягловою силою та машинами, не могли обробити одержані від Радянської влади ділянки. 210 жителів Колая (із загального числа 500) працювали на ремонтних роботах, на залізничній станції, теслювали, кравцювали. Рада, комуністи та комсомольці проводили серед селян велику роботу, пропагуючи колективні форми господарювання 4 квітня 1930 року збори селян Колая ухвалили організувати сільськогосподарську артіль ім. Ворошилова[3]. 1930 року члени цієї артілі посіяли 84,5 га озимини, 90 га ячменю, 42 га кукурудзи. У створеному того ж року колгоспі ім. 8 Березня було засіяно 629 га пшеницею, ячменем, кукурудзою та сорго. На 1933 рік колективізація в селі завершилася.

Велику роль у зміцненні колективних господарств відіграла МТС, створена 1931 року. Незабаром вона вже обслуговувала понад 200 колгоспів Джанкойського району. 1933 року МТС мала 97 тракторів. Політвідділ, створений при машинно-тракторній станції (січень 1933), сприяв значному пожвавленню масово-політичної та господарсько-організаційної роботи як у самому Колаї, так і в колгоспах, які обслуговувала Колайська МТС. У 1933 році комуністи політвідділу допомогли покласти край агітації класових ворогів за вихід з колгоспу. У квітні 1933 року вони виступили проти розбазарювання громадської худоби. Працівники політвідділу допомогли відкрити в Колаї 3 будинки колгоспника. Створені в МТС комсомольські тракторні бригади йшли в перших лавах соціалістичного змагання. Комсомольці обробляли по 180—232 га землі на один трактор при середньому виробітку по МТС — 159 гектарів.

Трудівники Колайської МТС показували приклади ударної роботи. У 1938 році серед її працівників налічувалося 32 стахановці. 1940 року 12 трактористів були затверджені учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки, а бригадир

[1] Газ. «Красный Крым», 29 квітня 1921 р.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-1237, оп. 1, спр. 16, арк. 2.
[3] Там же спр. 18, арк. 137.

тракторної бригади І. Т. Гладков, який виробляв на колісний трактор по 890 га, занесений до Книги пошани Виставки.

Від 1935 року, коли Колай став районним центром, він починає швидко зростати. До 1940 року його населення досягло 1607 чоловік[1]. У селі діяла трикотажна фабрика, де працювали 76 робітників, ремонтні майстерні МТС, майстерні побутового обслуговування. Крім того, були борошномельний завод, хлібоприймальний пункт, невеликий винозавод, м'ясо-молочний комбінат (став до ладу 1938 року). Важливе місце в економіці Колая посідали елеватор та залізнична станція, через яку транспортувалася велика кількість хліба в промислові центри країни.

Колайська сільрада приділяла велику увагу благоустрою села. Було пущено електростанцію. 1938 року став до ладу радіовузол, встановлено близько 300 радіоточок. Трудящі розбили парк культури та відпочинку, озеленили вулиці. У довоєнні часи тут налічувалося 7 магазинів, 2 їдальні. У поліклініці працювали 2 лікарі та 5 чоловік середнього медичного персоналу. Споруджено пологовий будинок на 10 місць.

1937 року в новому будинку відкрилася середня школа, де 22 вчителі навчали 528 дітей. При районному будинку культури працювали різні гуртки художньої самодіяльності, а також бібліотека. Крім того, в Колаї були ще клуб на 350 місць та бібліотека з фондом книг і журналів 7920 примірників. Виходила районна газета «За большевистские колхозы». Райвиконком накреслив перспективи дальшого впорядкування села, розвитку його економіки: в 1940—1941 рр. збудувати молокозавод, цегельно-черепичний завод, фарбувальний цех трикотажної фабрики. Здійсненню цих планів перешкодив раптовий напад фашистської Німеччини на СРСР.

Трудівники Колая не шкодували сил, щоб допомогти Червоній Армії й внести свій вклад у боротьбу з агресором. 22 червня 1941 року відбулися мітинги трудящих. Уже в перший день війни до Червоної Армії пішло багато жителів села, серед них 45 трактористів та комбайнерів. Для боротьби з ворожими парашутистами і диверсантами створено винищувальний та два батальйони народного ополчення. На 19 липня 1941 року до народного ополчення Колайського району записалися 2501 чоловік, у т. ч. 59 комуністів та 86 комсомольців[2]. Жителі села взяли участь у будівництві оборонних укріплень, щілин, ровів, окопів. Створено групи сандружинниць та самооборони. Проявом патріотизму трудящих було внесення заощаджень до фонду оборони[3]. Робітники трикотажної фабрики здали у фонд оборони країни 5465 крб., службовці Колайської філії Держбанку — 530 крб. і зібрали подарунки для бійців Червоної Армії.

31 жовтня 1941 року гітлерівські війська окупували залізничну станцію Колай, а 1 листопада — село[4]. Фашистська жандармерія жорстоко розправлялася з мирними громадянами, жінками, старими та дітьми за спроби подати допомогу радянським військовополоненим, розміщеним у місцевому пересильному таборі. У районі було розстріляно і закатовано 1080 мирних жителів та 354 військовополонених, вивезено у фашистську неволю з Колая 29 юнаків та дівчат[5]. Ненависть до гітлерівців зростала, люди чим могли допомагали підпільникам і партизанам. З літа 1942 року в Колаї та районі розгорнули роботу 4 підпільні патріотичні групи. Керували ними уповноважені обласного підпільного партійного центру Н. А. Білоус та І. Ф. Скляренко[6].

Ще до окупації Колайський райком ВКП(б) сформував партизанський загін. Перше бойове хрещення партизани прийняли 8 листопада 1941 року, коли зав'язався бій з ротою солдатів ворога близько від села Єні-Сала (тепер Красноселівка

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-137, оп. 7, спр. 137, арк. 17; ф. Р-219, оп. 11, спр. 37, арк. 49.
[2] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 2135, арк. 53.
[3] Газ. «За большевистские колхозы», 10 липня 1941 р.
[4] Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 404.
[5] Кримський облдержархів, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 12, арк. 34, 53, 54, 56.
[6] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 27, спр. 39, арк. 14, 41.

Пам'ятник полеглим воїнам-односельцям у смт Азовському. 1972 р.

Білогірського району): було вбито 10 фашистських солдатів, кількох поранено. Народні месники нападали на обози ворога, на його розвідувальні групи. Навесні 1942 року Колайський загін злився з Ічкінським[1]. Відважно воювали бійці Ічкінсько-Колайського загону під час літнього наступу фашистів проти партизанів у 1942 році. В липні 1943 року в районі Колая злетів у повітря склад боєприпасів (6—8 вагонів)[2], а 10 вересня 1943 року пошкоджено залізничне полотно.

На фронтах Великої Вітчизняної війни у боях з німецько-фашистськими загарбниками брали участь 500 жителів села, 390 з них нагороджені орденами й медалями. Мужність та героїзм виявив уродженець Колая військово-морський льотчик М. М. Савва[3]. 18 жовтня 1941 року у запеклому бою з німецьким бомбардувальником, незважаючи на те, що в баках винищувача майже не залишилося пального, сміливець довго атакував ворога. А коли вийшов з ладу великокаліберний кулемет, відважний льотчик пішов на таран і, знищивши ворожий бомбардувальник, благополучно здійснив посадку на воду. М. М. Савва загинув у 1942 році. Його ім'ям названо одну з центральних вулиць селища. Збудовано пам'ятник воїнам-визволителям.

10 квітня 1944 року Червона Армія визволила Колай. Незабаром відновили свою роботу райком партії та райвиконком, сільрада. У Колайській партійній організації на 10 травня 1944 року був 61 комуніст[4], а в жовтні 1946 року вже 102[5]. Комуністи очолили трудящих у їх боротьбі за відбудову господарства.

У Колаї фашисти зруйнували залізничну станцію, електростанцію, млин, водокачку, клуб, радіовузол, лазню. Завдяки величезній допомозі держави, самовідданій праці залізничників, робітників промислових підприємств і колгоспників поступово відроджувалося господарство села. Так, під час весняної сівби 1945 року тракторні бригади А. Дзюби, Райди, Шепеленка виробляли на кожний трактор по 455 га. 1945 року МТС перевиконала план тракторних робіт. У тому ж році вже працювали райпромкомбінат, маслозавод, винозавод, елеватор. 1946 року відкрито невеликий завод для виробництва вуглекислоти. Промислові підприємства систематично перевиконували плани, зростала продуктивність праці.

На початок 50-х років у селищі Азовському (в 1945 році Колай перейменовано в Азовське) стали до ладу харчокомбінат, у цехах якого вироблялися безалкогольні напої та фруктові соки, ремонтно-технічна станція, повністю відремонтовано залізничну станцію. У 1956 році споруджено нове приміщення вокзалу. 1961 року колектив залізничної станції виборов звання колективу комуністичної праці. У числі кращих залізничників — складач поїздів А. І. Тищенко, стрілочники О. М. Васильєва, Т. С. Данченко, вагар Я. П. Гумін та інші.

З кожним роком розширювався асортимент продукції промислових підприємств Азовського, поліпшувалася її якість. Швидкими темпами зростали виробничі потужності Азовського винозаводу: 1953 року перероблено 275 тонн винограду, 1963— 7 тис. тонн, 1968 — 10 тис. тонн. Заводські цехи мають новітнє обладнання, виробничі процеси механізовано, а деякі автоматизовано. Основна продукція заводу — високоякісні столові, сухі, шампанські вина та коньячні напої. За роки восьмої

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 151, оп. 1, спр. 38, арк. 26, 65.
[2] Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., стор. 163.
[3] Е. Кельнер. Героическая оборона Севастополя. Симферополь, 1958, стор. 36.
[4] Кримський облпартархів, ф. 132, оп. 1, спр. 95, арк. 1.
[5] Там же, ф. 1, оп. 3, спр. 2302, арк. 33.

п'ятирічки завод значно поліпшив виробництво по всіх показниках. Так, у 1970 році вироблено 191 тис. декалітрів виноградного вина (збільшення порівняно з 1965 роком на 735 проц.). Продуктивність праці зросла на 175 проц. Заробітна плата робітників і службовців підвищилася в середньому за п'ятирічку на 136 проц. Колектив заводу достроково виконав план 1972 року, виробивши виноматеріалів на 776 тис. крб. при плані 770 тис. Азовський винозавод відправляє свою продукцію в РРФСР, Вірменію, Азербайджан, Казахську, Литовську, Латвійську й Білоруську РСР, а також у Чехословаччину та Польщу. Великим авторитетом у колективі користуються передовики виробництва. 14 чоловік нагороджено ювілейною медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна».

Швидко зростав і розвивався вуглекислотний завод (згодом винно-соковий). Якщо 1953 року в його цехах працювало 28 чоловік, то 1968 — 212. 1964 року став до ладу новий цех виробництва рідкої харчової вуглекислоти. Вуглекислотний завод успішно завершив план восьмої п'ятирічки. 1970 року вироблено 216,9 тис. декалітрів виноградного вина, 3256 тис. умовних банок консервів, 553 тонн вуглекислоти. У цехах заводу працюють 60 ударників комуністичної праці. Підприємство реконструюється, вдосконалюються технологічні процеси. Винно-соковий завод вийшов переможцем соціалістичного змагання на честь 50-річчя утворення СРСР серед азовських підприємств.

У числі передових підприємств Азовського — промкомбінат. Його продукція — взуття, пиломатеріали, віконні та дверні коробки, сидіння для автомашин. У 1958 році збудовано деревообробний цех, що став у 1963 році відділком Джанкойської фабрики господарчих виробів. Він випускає дивани, шафи та інші меблі. Сировину, верстати, швейні машини й тканини промкомбінат одержує з РРФСР, Литовської та Вірменської РСР. Уже 6 років підряд Азовська дільниця Джанкойської фабрики господарчих виробів систематично виконує завдання випуску продукції на 110—115 проц., а висока якість виробів забезпечує їм добрий попит та збут. У дев'ятій п'ятирічці Азовський промкомбінат став самостійним підприємством. Намічено обладнати новий кравецький цех на 40 місць, механізувати тарний цех, після чого виробництво тари зросте в два рази. Переможцями соціалістичного змагання за гідну зустріч 50-річчя утворення СРСР були швачки Н. Підгорна, Є. Хромих, столяр В. Лук'яненко, пилорамник Н. Голубієвський.

Азовське відділення «Сільгосптехніки» обслуговує чотири великі колгоспи та один радгосп. У майстернях «Сільгосптехніки» зайняті 135 кваліфікованих робітників, 17 інженерів і техніків. Ремонтна майстерня успішно виконала план восьмої п'ятирічки. Виробництво валової продукції за п'ять років зросло з 112 тис. крб. до 792 тис. крб. 11 робітників та службовців нагороджено медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна». Повагою у колективі користується слюсар І. П. Гориздра, якому в 1952 році присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Він бере активну участь у громадському житті, двічі обирався депутатом Верховної Ради УРСР, протягом ряду років — членом бюро Азовського райкому партії, делегат XX з'їзду КП України, двічі учасник ВДНГ.

З 1959 року в селищі діє «Міжколгоспбуд», що здійснює капітальне будівництво в колгоспах. У цехах та на будівельних майданчиках «Міжколгоспбуду» працює близько 150 робітників та інженерно-технічних працівників.

Азовський район електромережі обслуговує весь Джанкойський район; споруджує об'єкти, постачає електроенергію колгоспам, радгоспам, селищам. На початку 1967 року завершено електрифікацію всіх господарств району від державної електромережі. Колектив азовських енергетиків складається з 200 чоловік. 9 спеціалістів мають вищу освіту, понад 20 робітників навчаються у вузах, технікумах, вечірніх школах. Ветеран праці, електромонтер — шофер електролабораторії А. Г. Сафонов за успіхи у праці в роки восьмої п'ятирічки нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Азовський хлібоприймальний пункт реконструйовано в середині 50-х років. Тут механізовано всі процеси прийому зерна та навантаження його у вагони. Завдяки механізації виробничих процесів збільшилася місткість зерносховищ, удвічі зменшилися витрати на переробку, вантажооборот зріс майже в два рази: якщо в 1961 році він становив 59 тис. тонн, то в 1970 році — вже 116 тис. тонн.

З кожним роком селище Азовське стає все більш упорядкованим, зростає число його мешканців. 1970 року житловий фонд становив 5 тис. кв. метрів проти 2,9 тис. у 1965 році. Трудящі споруджують добротні будинки на 3—4 кімнати з усіма комунальними вигодами, 1971 року здано в експлуатацію 22-квартирний будинок. У селищі посаджено тисячі дерев і чагарників, капітально відремонтовано 16 км шляхів. Центральні вулиці заасфальтовано. 1970 року закінчилося будівництво нової водонапірної башти, яка забезпечує безперебійне постачання води підприємствам та житловим будинкам. На кінець дев'ятої п'ятирічки намічено прокласти водопровід протяжністю 8,7 км. Завершиться реконструкція міського парку, де височить пам'ятник воїнам-односельцям, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.

Побутове обслуговування та забезпечення населення Азовського продовольчими і промисловими товарами здійснюють 7 магазинів, побутовий комбінат, механізований хлібо- та молочний заводи. Комбінат комунальних підприємств має готель, перукарню, пральню, лазню. Завершується будівництво будинку побуту. В Азовському є відділення зв'язку та АТС.

Поліпшується добробут трудящих селища, збільшується їхня купівельна спроможність, зростає число торговельних точок і товарів у них. Роздрібний товарооборот по Азовському сільському споживчому товариству досяг у 1970 році 5549,2 тис. крб. У більшості будинків є телевізори, холодильники, пральні та швейні машини, сучасні меблі. 1970 року побудовано новий великий овочевий магазин, намічено будівництво магазину кулінарії.

Неухильно поліпшується медичне обслуговування населення. 1962 року тут відкрито поліклініку, а 1970 року — районну лікарню на 100 ліжок. У лікарні працюють 24 лікарі та 56 чоловік середнього медичного персоналу. Річний бюджет райлікарні за роки восьмої п'ятирічки збільшився до 339,3 тис. крб. Поліклініка і стаціонар оснащені та поповнюються новим обладнанням й апаратурою. 12 співробітників лікарні та поліклініки нагороджено Ленінською ювілейною медаллю. 1966 року збудовано дитячий комбінат на 140 місць, а в 1970 році розпочалося спорудження ще одного дитячого комбінату, що повністю забезпечить малят селища місцями в яслах та дитсадках. У селищі 6 молочних кухонь.

В Азовському працюють дві середні школи — загальноосвітня та школа робітничої молоді, в яких навчаються 827 чоловік. За роки існування (з 1937 року) загальноосвітня школа випустила близько двох тисяч юнаків та дівчат. Вона має дев'ять учбових кабінетів, навчально-дослідну ділянку з плодовим садом на площі 2,7 га та виноградником, майстернею з чотирма обладнаними класами. Педагогічний колектив складається з 47 вчителів, 30 з них з вищою освітою. 1971 року в селищі відкрито філіал Веселівської дитячої музичної школи, де навчаються 59 дітей.

На занятті краєзнавчого гуртка в Азовській середній школі. 1972 р.

Обласна сільськогосподарська школа та школа майстрів зрошуваного землеробства готують спеціалістів сільського господарства: гідромеліораторів, рахівників, бухгалтерів, Джанкойська однорічна сільськогосподарська — завідуючих тваринницькими фермами, ветсанітарів, трактористів.

Кінотеатр у смт Азовському, 1972 р.

Велика заслуга в підвищенні культурного рівня жителів Азовського, розширенні їх політичного кругозору належить селищному будинку культури. Тут працюють гуртки художньої самодіяльності, танцювальний та драматичний колективи, що успішно виступають на районних олімпіадах. З 1963 року при будинку культури створено кабінет політичної освіти, який допомагає місцевому відділенню товариства «Знання» в масово-політичній та лекційній роботі. 1960 року збудовано широкоекранний кінотеатр «Дружба» з залом на 430 місць. Є й літній кінотеатр на 400 місць.

Фонд селищної бібліотеки налічує 45 513 книг. Постійних читачів — 3300 чоловік. Тут проводяться читацькі конференції, тематичні вечори та дитячі ранки, відзначаються ювілейні дати письменників. На винозаводі, хлібоприймальному пункті та винно-соковому заводі створено пересувні пункти бібліотеки. Всі родини селища передплачують центральні та місцеві періодичні видання (в 1970 році лише кількість газет становила 1454 примірники).

Всю багатогранну діяльність мешканців Азовського очолює і спрямовує партійна організація, що налічує в своїх рядах близько 250 комуністів. У господарському і культурному будівництві, благоустрої багато робить селищна Рада депутатів трудящих. Так, з бюджету Ради на 1973 рік, що становить 204,5 тис. крб., виділено лише на впорядкування селища 35 тис., на капітальний ремонт житлофонду — 20 тис., на дошкільні заклади — 82,1 тис. крб. У своїй діяльності депутати селищної Ради спираються на громадські організації, їм допомагають вуличні комітети, рада пенсіонерів, народна дружина.

Трудящі Азовського сповнені рішучості виконати завдання дев'ятої п'ятирічки і цим внести свій вклад в успішне втілення в життя рішень XXIV з'їзду КПРС.

Я. І. ГОРБЕНКО, З. М. ІВАНОВА

МАЙСЬКЕ

Майське — село, центр сільської Ради. Розташоване за 20 км від районного центру й за півкілометра від залізничної станції Азовська. Населення — 1813 чоловік. Сільській Раді підпорядковано населені пункти: Ближнє, Защитне, Ларине, Новосільцеве, Октябр, Польове, Табачне, Федорівка й Хлібне.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції територія сучасного села належала великому землевласникові Карашайському і використовувалася як пасовища. Після встановлення Радянської влади посилюється приплив переселенців до Криму. 1923 року переселенці, переважно євреї з Вітебської, Могильовської, Гомельської, Волинської[1] та інших губерній Білорусії й України прибули до села Колая, щоб оселитися на сусідніх незайманих землях.

Місце для поселення виявилося вдалим. Неподалік майбутнього села була залізнична станція Колай, а також джерело питної води. Жити спочатку довелось

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-515, оп. 1, спр. 33, арк. 52.

у пристанційних складах Колая, землянках. Протягом 1923—1924 рр. на південь від залізничної колії виникла вулиця, було закладено перші виноградники й сади. Так утворилося село Хаклай (з староєврейської — земельне угіддя). У ньому налічувалося тоді 54 господарства й 289 жителів[1]. Кожна переселенська сім'я, залежно від числа її членів, одержала від 18 до 36 десятин землі[2]. Основним заняттям населення стало хліборобство.

Радянський уряд надавав переселенцям кредити, що призначалися для різних потреб. На одну селянську сім'ю держава витрачала близько 500 крб.[3]. Подбав про переселенців і Джанкойський відділ охорони здоров'я: з 1925 року жителів обслуговувала Колайська лікарня. Джанкойський райком партії і райвиконком приділяли багато уваги питанням побуту населення, всім партійним осередкам району було розіслано план роботи серед переселенців, у якому особлива увага зверталася на бідноту.

1929 року Хаклай перейменовано в Майфельд (травневе поле). У 1929—1930 рр. ліворуч залізничного шляху виникла ще одна вулиця — тут оселилися новоприбулі з Херсонської області та інших місць України.

На початку 1929 року утворилася Майфельдська сільська Рада (до цього село було підпорядковане Ак-Шеїхській, а потім Колайській сільським Радам). Рада стала керівним центром усього життя села. Багато робили група бідноти та осередок ВЛКСМ із загоном «легкої кавалерії». Організація червоних валок з хлібом державі, проведення передплати державних позик, заготівля сортового насінництва, постачання палива школі та лікарні, створення в селі червоного кутка, робота кінопересувки — всім цим та багатьма іншими справами займалася сільська Рада, що спиралася на місцевих активістів.

Велику роль відіграли члени сільради в колективізації сільського господарства. В липні 1930 року в південній частині села створюється товариство спільного обробітку землі[4]. У січні наступного року з ініціативи групи бідноти в ТСОЗ об'єдналися 17 селянських господарств північної частини села[5]. У товариствах налічувалося 70 проц. жителів. Невдовзі ТСОЗи реорганізовано в артілі.

Сільська Рада подавала велику допомогу молодим господарствам. Вона організувала збирання першого колективного врожаю влітку 1931 року, разом з колгоспниками встановлювала куркулям тверді завдання продажу хліба державі, приділяла чимало уваги роз'яснювальній роботі серед середняків, які ще не вступили до колгоспів.

У січні 1932 року обидва колгоспи об'єдналися в одне господарство «Майфельд», яке налічувало 63 працездатні члени й 239 їдців. Навесні 1932 року всі трудові землеробські господарства (а їх було 68) вступили до колгоспу[6]. В об'єднаному колгоспі збільшилася площа під зерновими. Озиминою в 1932 році було засіяно 540 га, а загальна площа посівів через рік становила 925 га[7]. У ті роки значно зросло поголів'я коней; було створено молочнотоварну ферму. З осені 1932 року на ланах колгоспу працювала тракторна бригада Колайської МТС. На площі 40 га заклали виноградник.

На початку 30-х років у колгоспі було два члени партії. Вони входили

У центрі села Майського. 1972 р.

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-515, оп. 1, спр. 6, арк. 38—42.
[2] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 2471, арк. 55.
[3] Газ. «Красный Крым», 13 квітня 1926 р.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-1238, оп. 1, спр. 6, арк. 2, 56.
[5] Там же, спр. 12, арк. 44, 74, 77.
[6] Там же, спр. 14, арк. 15.
[7] Там же, спр. 12, арк. 95; спр. 23, арк. 13.

до партосередку при Майфельдській сільраді. Безпосередню допомогу колгоспові подавали комуністи-вчителі, члени партосередку майфельдської та колайської шкіл. Члени партії організували в колгоспі соціалістичне змагання між бригадами та ланками. Це сприяло зміцненню трудової дисципліни: люди дружно виходили на роботу, щодня виконували й перевиконували норми. 1934 року розгорнулося змагання між городньою і виноградарською бригадами, а також рільничими ланками. Колгоспники успішно справилися з узятими зобов'язаннями, багатьох з них занесли на колгоспну Дошку пошани, преміювали. Серед них кращими були М. Непомнящий, Л. М. Шур. У 1935 році виноградар С. І. Даниман на ділянці 6 га одержала врожай винограду в середньому по 40,4 цнт з гектара, а на одному гектарі виростила 100 цнт ягід.

1939 року створено партійну організацію колгоспу «Майфельд», а через рік вона налічувала 13 чоловік[1]. Комуністи очолювали важливі ділянки виробництва. Протягом передвоєнних п'ятирічок колгосп «Майфельд» став одним з кращих у Криму. За високі показники у вирощенні пшениці 1939—1940 рр. господарство було учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Урожай пшениці в ті роки перевищив 20 цнт з гектара; надій від кожної корови на колгоспній фермі складав понад 2500 кг. Самовіддана колективна праця забезпечила високі прибутки господарству і достаток кожній колгоспній сім'ї. Якщо в 1932 році валовий прибуток артілі становив 69,4 тис. крб., а 1935 — 215 тис., то 1936 року вже 320 тис. крб.[2], тобто зріс за чотири роки з часу заснування колгоспу більш як у чотири рази. Напередодні Великої Вітчизняної війни колгоспники одержували на трудодень по 12 кг натурою і 4 крб. 20 коп. грошима.

Поряд з вирішенням господарських завдань сільська Рада, партійна організація та правління колгоспу приділяли велику увагу питанням благоустрою села, охороні здоров'я жителів, розвиткові культури. У 1934 році в Майфельді побудували водопровід, а через два роки дала струм колгоспна електростанція.

Одразу ж після заснування села відкрилася початкова школа. Школа селянської молоді з семирічним строком навчання почала працювати в селі 1927 року. При ній був інтернат, де учні утримувалися на громадські кошти. У 1936 році Майфельдську школу селянської молоді реорганізовано в середню. У ній були добре обладнані навчальні кабінети, велика пришкільна ділянка. У школі навчалися діти трудящих різних національностей — євреї, росіяни, українці, болгари, татари. Колектив учителів провадив велику культурно-освітню роботу в селі, дбав найперше про ліквідацію неписьменності. 1934 року відкрили вечірню школу для неписьменних і малописьменних. Пленум сільради запропонував правлінню колгоспу звільнити від роботи у вечірні години колгоспників, які записалися до цієї школи. Для навчання неписьменних у кожний дім було послано культармійців, вчителів і комсомольців — учнів Майфельдської школи селянської молоді. Наприкінці 1930 року створено на кошти самооподаткування червоний куток, тут були газети й журнали, регулярно відбувалися доповіді і лекції вчителів, лікарів, агрономів. З 1932 року працювала хата-читальня, а з 1934 — клуб. Усе життя цього невеликого села у передвоєнні роки — свідчення корінних перетворень, які відбулися в житті колгоспного селянства за Радянської влади.

З початком Великої Вітчизняної війни трудівники Майфельда, як і всі радянські люди, піднялися на захист Батьківщини. Більшість чоловіків було мобілізовано до лав Червоної Армії. Багато пішло в народне ополчення. Частина жителів — жінки, діти і старики — евакуювалися. Суворе випробування випало тим, хто лишився в селі. Німецько-фашистські загарбники почали безчинствувати тут з кінця жовтня 1941 року. 13 січня 1942 року вони розстріляли на околиці села 1500 жінок, дітей, стариків, зігнаних з Майфельда й сусідніх сіл.

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 132, оп. 1, спр. 57, арк. 73.
[2] Там же, спр. 25, арк. 13.

Десять чоловіків і підлітків пішли з села в Колайський партизанський загін, який діяв у тилу німецько-фашистських військ разом з іншими загонами в гірсько-лісовій частині Криму. Чимало людей віддали життя в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Це — комсомольці А. Г. Бальшин, А. Х. Рапопорт, С. Рижиков. Комсомолець Я. М. Кушнір пішов у партизанський загін після закінчення дев'ятого класу. Спочатку був зв'язковим між партизанським загоном і штабом 2-го району (Карасубазар — Зуйські ліси), потім командував групою, яка здійснила чимало бойових операцій[1]. Я. М. Кушнір у числі великої групи кримських партизанів нагороджений орденом Червоного Прапора. Нині Я. М. Кушнір живе і працює в Судаку.

На багатьох фронтах Великої Вітчизняної війни билися жителі села. У боях під Новоросійськом загинув комуніст А. Д. Даниман, який з 1934 року очолював майфельдський колгосп, у лавах захисників Севастополя бився і загинув комуніст Г. Грінберг — учитель Майфельдської школи. Всі учасники Великої Вітчизняної війни нагороджені орденами й медалями.

12 квітня 1944 року частини 19-го танкового корпусу під командуванням генерал-лейтенанта І. Д. Васильєва та спеціальні рухомі загони 51-ї армії, переслідуючи ворога, що відступав від Джанкоя на Сейтлер (Нижньогірськ), визволили Майфельд. Після визволення села почалася його відбудова. Великих збитків завдали фашисти за 2,5 року окупації. Колгосп позбувся технічної бази, всього інвентаря. Майже всі господарські будівлі, електростанцію і будинок середньої школи було зруйновано, худобу знищено. Працею жінок, підлітків і літніх людей відроджувалось артільне господарство. Стали повертатися з евакуації жителі, потім демобілізовані воїни.

1945 року село Майфельд перейменовано в Майське. Тоді в ньому налічувалось 65 будинків і 540 жителів. Згодом населення збільшувалося за рахунок переселенців з ряду областей України та Російської Федерації.

У жовтні 1944 року в колгоспі створено первинну партійну організацію. Спочатку вона складалася з чотирьох чоловік. До осені 1946 року парторганізація поповнилася за рахунок демобілізованих з Радянської Армії і налічувала вже 13 членів партії[2]. Секретар партійної організації Л. М. Шур очолила бригаду виноградарів. Решту комуністів направили в рільничі бригади, на тваринницькі ферми. В усіх бригадах створювалися комсомольсько-молодіжні ланки. Чималих трудових успіхів досягла ланка комсомолки С. Стрижевської. Завдяки вмілій організації праці і застосуванню передових агротехнічних методів ланка в 1948 році зібрала найвищий у колгоспі урожай — по 18,2 цнт пшениці з гектара на ділянці 40 га і нагороджена почесною грамотою обласного комітету ВЛКСМ.

За два роки (1944—1946) у селі відбудували електростанцію, водопровід, ферму великої рогатої худоби, побудували млин, маслоробню, пташник. 1945 року повністю освоїли довоєнну посівну площу, а 1949 — досягли урожайності передвоєнних років — 20,5 цнт пшениці з гектара. Багато довелося попрацювати колгоспникам на занедбаних виноградних плантаціях. Уже в 1946 році виноградарі зібрали по 12,3 цнт ягід з гектара.

Багато уваги в селі приділялося вихованню й освіті підростаючого покоління. Незабаром після вигнання німецько-фашистських загарбників у Майському відкрилася початкова школа. У 1947—1948 рр. навчалися всі діти шкільного віку. Закон про всеобуч було здійснено по всій Майській сільраді. Навесні 1948 року сільраду нагороджено перехідним Червоним прапором облвиконкому і грошовою премією як кращу сільраду в області[3]. 1949 року споруджено нову будівлю на місці середньої школи, зруйнованої окупантами. Жителі Майського зводили її методом народної будови. Кожний дорослий відпрацював на будівництві не менше трьох днів. У 1950 році початкову школу перетворено в семирічну, а потім — у восьмирічну.

[1] И. Генов. Дневник партизана. Симферополь, 1963, стор. 141.
[2] Кримський облпартархів, ф. 460, оп. 1, спр. 1, арк. 1; спр. 3, арк. 67.
[3] Газ. «За большевистские колхозы», 9 травня 1948 р.

У серпні 1950 року за рішенням загальних зборів колгоспників місцевий колгосп об'єднався з трьома сусідніми — «Перемога», «Перше травня», ім. Чкалова. Об'єднане господарство назвали «Ленінський шлях».

На початку 1961 року відбулося дальше укрупнення колгоспу: «Ленінський шлях» об'єднався з колгоспом «Жовтень» (село Октябр), який був одним з найвідсталіших у районі. Утворилося велике господарство «Росія» з центром у Майському. Загальна площа землі, закріпленої за ним,— 8753 га, з них сільськогосподарських угідь 7761 га. Основний напрям господарства — зерно-молочний з розвинутим виноградарством. Посіви зернових колоскових складають 2700—2900 га, у т. ч. близько 2200 га озимої пшениці. Площа виноградників 468 га, з них близько 330 га плодоносять. Колгосп має понад 4300 голів великої рогатої худоби, 3500 голів свиней, близько 8 тис. штук птиці. Тут багато уваги приділяють агротехніці зернових. Рік у рік зростають врожаї хлібів. Якщо на початку 50-х років збирали по 16—17 цнт зерна з гектара, то в 1961—1965 рр. середньорічний урожай зерна на гектарі становив 26 центнерів.

Розгорнулося соціалістичне змагання за дальше піднесення культури землеробства, за дострокове виконання народногосподарських планів. В ювілейному 1967 році в «Росії» одержали з гектара 34,5 цнт хліба[1].

1969 року на лани господарства Північно-Кримським каналом прийшла дніпровська вода. У майбутньому площа, зрошувана нею, досягне 1200 га. Уже в 1969 році колгосп з перевищенням виконав п'ятирічний план виробництва і продажу державі зерна. За роки восьмої п'ятирічки кожний гектар посіву дав пересічно 36 цнт зерна. Це на 10 цнт більше, ніж у 1961—1965 рр. У господарстві освоєно найбільш раціональні сівозміни, багато уваги приділялося обробітку грунту, використанню органічних і мінеральних добрив, догляду за посівами. Все це гарантує високі й сталі врожаї за будь-яких погодних умов.

Добрих показників у роки восьмої п'ятирічки добилися трудівники колгоспу і на фермах. 1970 року на кожні 100 га сільськогосподарських угідь вироблено 563 цнт молока і 79,4 цнт м'яса, надоєно в середньому від корови 3408 кг мололока, на курку-несучку одержано 202 яйця. Протягом п'ятирічки посаджено 220 га нових виноградників, полагоджено старі посадки. Це дало змогу підвищити середньорічний урожай винограду за п'ять років до 56 цнт з кожного гектара. Широко застосовується у виробництві електроенергія. З 1959 року село підключено до державної електромережі. Колгосп має 115 тракторів, 37 комбайнів, 77 вантажних автомашин, у господарстві працює 530 електромоторів загальною потужністю 4667 квт. Виробництво зерна механізовано більш як на 90 проц., причому оранку, культивацію, сівбу, збирання врожаю — повністю. У колгоспі — два механізовані токи. Якщо раніше на кожному току працювало по 15—20 чоловік з лопатами, то тепер два механіки, електрик, завідуючий током — ось увесь персонал, який справляється з могутнім потоком зерна, що безперервно плине від комбайна в дні збирання врожаю. У тваринництві повністю механізовано подачу води, роздачу кормів і прибирання на свинофермах, у пташниках і на більшій частині ферм великої рогатої худоби. У корівниках застосовують електродоїння.

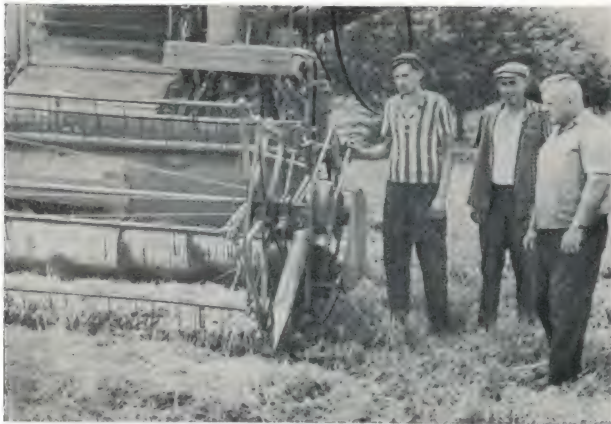
Всі ці досягнення — результат напруженої праці людей, якими керує і яких спрямовує партійна організація колгоспу. 148 комуністів з трьох первинних партійних організацій об'єднує партком, створений 1961 року[2]. Комуністи працюють в усіх галузях громадського виробництва.

Загальний вигляд механізованого току колгоспу «Росія». Майське, 1969 р.

[1] Газ. «Крымская правда», 13 травня 1967 р.

[2] Кримський облпартархів, ф. 460, оп. 1, спр. 35, арк. 9

Герой Соціалістичної Праці О. Є. Полюшкін (справа) з членами своєї бригади. Майське, 1969 р.

На фермах діють партійні групи. Комуністам в усьому допомагають 80 комсомольців села.

З ініціативи парткому в 1969 році трудівники колгоспу взяли високі соціалістичні зобов'язання до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. За їх успішне виконання колектив колгоспу «Росія» занесений до Ленінської книги трудової слави області і на обласну Дошку пошани. У квітні 1971 року Міністерство сільського господарства СРСР та ЦК профспілки працівників сільського господарства і заготівель присудили йому перехідний Червоний прапор за високу культуру землеробства й великі успіхи, досягнуті в рослинництві й тваринництві.

Багато досвідчених людей, майстрів своєї справи, працюють на ланах, виноградниках, у садах і на фермах колгоспу. Заслуженим авторитетом користується знатний хлібороб комуніст О. Є. Полюшкін. Діди й прадіди його були хліборобами, все його життя пов'язане із землею. З 1958 року він очолює тракторно-рільничу бригаду, яка спеціалізується на вирощуванні насіннєвої пшениці, що не раз експонувалася на Виставці досягнень народного господарства СРСР, бригаду нагороджено срібними і бронзовими медалями ВДНГ. Їй одній з перших у Криму присвоєно почесне звання колективу високої культури землеробства. Це звання бригада утримує, починаючи з 1967 року. О. Є. Полюшкін, раніше нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР від 23 червня 1966 року удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці.

Відмінними успіхами зустріли члени бригади XXIV з'їзд КПРС. 1970 року при плановій урожайності 31,7 цнт з гектара одержано зерна по 46,6 цнт. Того ж року бригаді О. Є. Полюшкіна вручено перехідний Червоний прапор Ради Міністрів УРСР та Української республіканської Ради профспілок.

Самовіддано працюють бригади кавалерів ордена Леніна Ф. А. Картафілова, Ю. Ш. Райди, Г. І. Самійленка, О. Ю. Годлевського, С. П. Драбкіна та В. Г. Станкова. У1970 році на площі 100 га трудовий колектив виноградарської бригади В. Г. Станкова зібрав врожай винограду по 72,2 цнт (замість запланованих 65,7 цнт). 40 років працює в Майському Ю. М. Вайшбейн, член партії з 1930 року, один із засновників та перших керівників артілі, згодом заступник голови й старший економіст колгоспу. 1966 року йому присвоєно звання почесного громадянина району.

Для розвитку господарства чимало зробила заслужений агроном УРСР К. Ю. Левіна, яка понад 15 років працює головним агрономом колгоспу. Її нагороджено медалями ВДНГ, в т. ч. Великою Золотою, в 1966 році вона одержала орден Леніна. За самовіддану працю у восьмій п'ятирічці велику групу трудівників колгоспу — 26 чоловік — удостоєно орденів і медалей. Орден Леніна вручено трактористу І. К. Пшеничному, орден Жовтневої Революції — О. Є. Полюшкіну, бригадиру ферми А. І. Кручиній, головному агроному К. Ю. Левіній.

По-ударному трудяться в колгоспі «Росія» і в новій п'ятирічці. Вже 1971 року вироблено на кожні 100 га сільськогосподарських угідь молока 575 цнт, м'яса 96 цнт, тобто значно більше, ніж у попередньому.

Колектив колгоспу включився в соціалістичне змагання за гідну зустріч 50-річчя утворення Союзу РСР. На початку 1972 року в бригадах, на ділянках і фермах переглянуто раніше прийняті зобов'язання, виявлено невикористані резерви і вирішено у другому році дев'ятої п'ятирічки одержати по 35 цнт зерна з гектара, овочів по 210 цнт (а в бригаді С. П. Драбкіна — по 255 цнт), на кожні 100 га сільськогосподарських угідь — 100 цнт м'яса і 600 цнт молока.

Ці зобов'язання успішно виконано. Щороку хлібороби вирощують високі й сталі врожаї. У 1972, надто несприятливому й важкому році, одержано пересічно по 38,5 цнт зерна з гектара на площі 2969 га, а врожай озимої пшениці становив 38,4 цнт з гектара. За великі успіхи у всесоюзному соціалістичному змаганні на ознаменування утворення СРСР колектив колгоспу нагороджено Ювілейним Почесним знаком ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Колгосп «Росія» 1972 року вийшов переможцем соціалістичного змагання за високу культуру землеробства серед колгоспів і радгоспів області. Постановою Кримського обкому КП України, виконкому обласної Ради депутатів трудящих і Президії обласної Ради профспілок колгоспу присвоєно звання колективу високої культури землеробства. 1973 року на площі 2855 га колгоспники одержали по 42,3 цнт зерна з гектара, а пшениці — по 44,1 центнера.

З кожним роком зміцнюється колгосп «Росія», зростають його доходи. Якщо в 1966 році валовий доход дорівнював 4544,4 тис. крб., то в 1970 — 6518 тис. Значно збільшилися заробітки кожної сім'ї. На людино-день у колгоспі в останні роки сплачують не менше 4 крб. 40 коп. (без преміальних). Оплата праці відбувається щомісяця. Ще наприкінці 50-х — початку 60-х рр. у Майському побудували колгоспні заводи — первинного виноробства, потужністю 50 тонн винограду за добу, та переробки овочів; гараж, ремонтну майстерню. У побут сільських жителів міцно ввійшли газ, холодильники, пральні машини, сучасні меблі, мотоцикли.

За останні п'ятнадцять років Майське дуже виросло. З кінця 60-х років здійснюється нове планування й забудова села. Наприкінці 1972 — початку 1973 року у Майському заселено три чотириповерхові житлові будинки. Найважливішими об'єктами, спорудження яких має бути завершено в дев'ятій п'ятирічці, є будинок культури з залом на 600 місць, торговельний центр, комбінат побутового обслуговування. Намічено будівництво готелю, відділення зв'язку і нової середньої школи.

Медичну допомогу жителі Майського дістають у сільському медпункті й поліклініці, а також у лікарні селища Азовського, за півкілометра від села. Щороку багато трудящих одержують путівки до санаторіїв та будинків відпочинку. Тільки в 1969 році за пільговими путівками оздоровлювалося 82 чоловіка.

У 1963 році на кошти колгоспу в селі побудували нове приміщення восьмирічної школи — двоповерхове, з інтернатом, навчальними кабінетами, спортзалом, виробничими майстернями. 1967 року школа в Майському стала середньою, де налічується 550 учнів, 30 учителів. При школі створено кімнату-музей В. І. Леніна.

Заслуженою популярністю в Майському користується колектив художньої самодіяльності колгоспу, а також — хор у складі 50 чоловік. Частими гостями колгоспників є артисти обласного драматичного театру та художнього колективу обласного клубу міліції. В селі працює бібліотека, в якій 7,9 тис. книжок, відвідують її 925 читачів. Усі 495 сімей, які мешкають у Майському, передплачують газети, більшість — журнали. В селі 350 телевізорів, близько 150 радіоприймачів.

Величезна роль у житті села належить сільській Раді, до складу якої входять 79 депутатів, з них 58 колгоспників, 36 комуністів, 11 комсомольців; жінок — 35. Всі вони працюють у постійних комісіях: сільськогосподарській, культурно-освітній, благоустрою й шляхового будівництва, фінансово-бюджетній, соціалістичної законності, комісії охорони здоров'я і соціального забезпечення. У ряді сіл створено депутатські групи, які залучають до повсякденної роботи сільради широкий сільський актив. 1973 року з бюджету Ради, що дорівнює 50,65 тис. крб., на соціально-культурні потреби виділено 16,7 тис., на охорону здоров'я — 13,2 тис. карбованців.

Багато зроблено в Майському для ліквідації відмінностей між містом і селом. Впевнено крокує село в майбутнє, накреслене Комуністичною партією.

К. О. НЕНАСТЬЄВА

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ДЖАНКОЙСЬКОГО РАЙОНУ

ДНІПРО́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 2 км від районного центру і залізничної станції Джанкой. Дворів — 619. Населення — 2359 чоловік. Сільській Раді підпорядковані також населені пункти Дмитрівка, Калинівка, Костянтинівка, Мирнівка, Мічурінівка, Новостепове, Овочеве, Рисакове і Тимофіївка.

У Дніпровці розміщені 2 відділки радгоспу «Мічурінець», Джанкойська експедиція глибокого буріння «Кримнафтогазрозвідка», спецавтобаза тресту овочево-молочних радгоспів Кримської області. За трудові успіхи 15 передовиків виробництва нагороджено орденами та медалями Союзу РСР, серед них О. Г. Вовка, Г. І. Григор'єву та З. О. Шац — орденом Леніна і Л. Ф. Ганзюк — орденом Жовтневої Революції.

У селі є початкова школа, де навчаються 107 дітей і викладають 6 учителів, клуб, бібліотека з книжковим фондом близько 13,5 тис. примірників, медпункт, дитсадок-ясла, 3 магазини.

У сільській парторганізації налічується 28 комуністів, у комсомольській — 5 членів ВЛКСМ.

Відоме село з XVIII ст. У 1907 році тут відбулися заворушення селян, до яких приєдналися жителі сусіднього села. Викликані з Джанкоя жандарми вчинили над учасниками виступу розправу. У січні 1918 року в селі встановлено Радянську владу. На фронтах Великої Вітчизняної війни 26 жителів села билися з ворогом, всі вони нагороджені орденами та медалями СРСР, 11 чоловік загинули в боях за Батьківщину. У селі встановлено пам'ятник воїнам, які віддали життя за визволення Криму від німецько-фашистських загарбників.

Тут проживає Герой Радянського Союзу В. Я. Захаров.

ЗАВІ́Т-ЛЕ́НІНСЬКЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 21 км від районного центру і залізничної станції Джанкой. Дворів — 359. Населення — 1450 чоловік. Сільській Раді підпорядковані також населені пункти Зелений Яр, Мартинівка, Мілководне, Пушкіне і Солонцеве.

У Завіт-Ленінському міститься центральна садиба колгоспу «Заповіт Леніна», за яким закріплено 8660 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 6840 орної землі. Господарство —багатогалузеве. Спеціалізується на виробництві зерна, овочів, тваринницької продукції, фруктів та винограду. У селі розміщені також консервний завод, холодильник місткістю 2400 тонн, млин, винний цех і бройлерна птахоферма. За трудові успіхи 12 чоловік нагороджені орденами та медалями СРСР, серед них А. П. Малахова — орденом Леніна.

У селі є середня школа, в якій навчаються 548 учнів і працюють 32 вчителі, будинок культури із залом на 640 місць, бібліотека з книжковим фондом 14 тис. примірників, медпункт, дитячий комбінат, магазин, побутові майстерні, гуртожиток.

У сільській парторганізації налічується 65 комуністів, у комсомольській — 76 членів ВЛКСМ.

Відоме село з XVII ст. У січні 1918 року в селі встановлено Радянську владу. У 1921—1922 рр. тут була організована комуна «Червоний орач», 1933 року — колгосп «Заповіт Леніна».

У Завіт-Ленінському встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

Поблизу села виявлено кургани доби бронзи.

ЗАРІ́ЧНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 8 км від районного центру і залізничної станції Джанкой. Дворів — 446. Населення — 1659 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Армійське, Болотне, Корніївка, Митюрине, Мисове, Низинне, Нове Життя, Перепілкине, Побєдне, Суміжне, Тарасівка, Чайкине.

У Зарічному розміщена центральна садиба радгоспу «Зарічний», за яким закріплено 6122 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4391 га орної землі. Господарство спеціалізується на овочівництві, а також виробництві зерна, м'яса і молока; значні площі займають сади та виноградники. Діють консервний завод, який щороку виробляє понад 5 млн. умовних банок консервів, холодильник місткістю 500 тонн. За трудові успіхи 24 чоловіка нагороджено орденами й медалями Союзу РСР.

З 1956 року в селі зведено понад 440 житлових будинків, по суті заново побудовано весь населений пункт. Проведено водопровід. У Зарічному є середня школа з інтернатом, в якій навчаються 795 учнів і працюють 47 учителів, клуб на 600 місць, бібліотека з книжковим фондом 15 тис. примірників, фельдшерсько-акушерський пункт, кравецька майстерня.

У сільській парторганізації — 85 комуністів, у комсомольській — 112 членів ВЛКСМ.

Відоме село з XVI ст. У січні 1918 року в селі встановлено Радянську владу.

1965 року місцевий колгосп перетворено на радгосп.

У Зарічному встановлено пам'ятник полеглим на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Поблизу села виявлено залишки давньогрецького міста Порфмія.

ЛОБА́НОВЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 14 км від районного центру. На околиці села проходить залізниця Джанкой—Херсон, на території села знаходиться залізнична станція Богемки. Дворів — 403. Населення — 1580 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Володимирівка, Жилине, Ковильне, Луганське, Мар'їне, Орденоносне, Пробудження, Тутове, Ударне та Ясне.

У Лобановому міститься центральна садиба колгоспу «Батьківщина», за яким закріплено 6680 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 6000 га орної землі. Діють консервний завод потужністю 8 млн. умовних банок за рік, холодильник на 500 тонн, молокозавод і відділення райоб'єднання «Сільгосптехніки». За самовіддану працю

8 колгоспників відзначено орденами та медалями СРСР, серед них В. Ф. Засвського — орденом Леніна, Г. П. Биченка та О. В. Ілюшину — орденом Жовтневої Революції.

У селі є середня школа, де навчаються 624 учні і працюють 38 учителів, будинок культури із залом на 550 місць, бібліотека з книжковим фондом 13 тис. примірників, лікарня, дитсадок-ясла, ощадна каса.

У партійній організації села — 52 комуністи, в комсомольській — 208 членів ВЛКСМ.

Село засноване у 1861 році переселенцями з Північної Чехії. Звідси і назва колонії Богемка. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. 43 жителі села були учасниками Великої Вітчизняної війни, з них 15 нагороджено орденами і медалями СРСР. В боях за Батьківщину загинуло 8 чоловік.

На околицях Лобанового знайдено залишки знарядь праці доби міді і кургани доби бронзи.

МА́СЛОВЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 8 км від районного центру і залізничної станції Джанкой. Дворів — 648. Населення — 1903 чоловіка. Сільській Раді підпорядковані також населені пункти Комсомольське, Мініне і Суботник.

У Масловому міститься центральна садиба радгоспу «Багатий», за яким закріплено 6100 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 5166 га орної землі. Напрям господарства — овочево-молочний. Діє консервний завод потужністю 3,5 млн. умовних банок на рік. За високі виробничі показники радгосп відзначено двома дипломами і трьома свідоцтвами ВДНГ СРСР. 38 чоловік нагороджено орденами й медалями СРСР, серед них ланкову бригади виноградарів Г. М. Шикуту, бригадира овочівницької бригади М. С. Покотила — орденом Леніна, доярку К. О. Братищенко — орденом Жовтневої Революції.

У селі є середня школа, в якій навчаються 790 учнів і працюють 40 учителів, 7 гуртожитків, клуб на 400 місць, літній театр на 600 місць, бібліотека з фондом 4500 книжок, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячий комбінат, поштове відділення, швейна майстерня, пекарня, 2 магазини.

У партійній і комсомольській організаціях села — 35 комуністів та 143 члени ВЛКСМ.

Відоме село з XVII ст. У січні 1918 року в селі встановлено Радянську владу. 120 жителів Маслового билися з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни, з них 55 чоловік полягли за свободу і незалежність Батьківщини. Усі учасники війни нагороджені орденами та медалями СРСР.

МЕДВЕ́ДІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 25 км від районного центру і залізничної станції Джанкой, біля автошляху Москва—Сімферополь. Дворів — 245. Населення — 908 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Вітвисте, Єрмакове, Копані, Островське, Побєда, Передмістне, Придорожнє, Солоне Озеро, Стовпове і Тургенєве.

У Медведівці розміщена центральна садиба колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС, за яким закріплено 5767 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4668 га орної землі. Господарство — багатогалузеве. Спеціалізується на вирощуванні зернових і овочів та птахівництві. Діють консервний завод і холодильник на 500 тонн.

У селі є середня школа, в якій навчаються 380 учнів і працюють 28 учителів, будинок культури із залом на 450 місць, бібліотека з книжковим фондом 15 тис. примірників, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок-ясла, автогараж, хлібопекарня, побутові майстерні. Споруджено водопровід.

У партійній організації села — 34 комуністи, комсомольській — 35 членів ВЛКСМ.

Відоме село з XVI ст. У січні 1918 року в селі встановлено Радянську владу. 21 житель села був учасником Великої Вітчизняної війни, з них 7 за бойові подвиги нагороджено орденами і медалями, 12 чоловік загинуло.

У селі встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

На околиці Солоного Озера досліджені поселення доби міді, бронзи і скіфського періоду. На території сільради розкопано скіфський курган з двома кам'яними склепами (IV ст. до нашої ери).

НОВОКРИ́МСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 24 км від районного центру і залізничної станції Джанкой. Дворів — 280. Населення — 1100 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пунктиІсточне, Павлівка, Пахарівка, Чапаєве.

У Новокримському розміщена центральна садиба колгоспу «Шлях Леніна», за яким закріплено 6923 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 5929 га орної землі. Господарство — багатогалузеве. Спеціалізується на виробництві зерна, овочів, молока. Діє консервний завод. За трудові успіхи 14 чоловік нагороджено орденами і медалями СРСР, серед них комбайнера П. М. Попова — орденом Леніна.

У селі є восьмирічна школа, в якій навчаються 317 учнів і працюють 13 учителів, будинок культури із залом на 450 місць, бібліотека з фондом 5 тис. книжок, дитячі ясла, швейна майстерня.

Планування рисових чек у колгоспі «Україна». Просторне, 1966 р.

У сільській парторганізації — 34 комуністи, у комсомольській — 47 членів ВЛКСМ.

Відоме село з XVII ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року.

ПРОСТО́РНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 25 км від райцентру. Дворів — 267. Населення — 1012 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Антонівка, Апрелівка, Благодатне, Бородіно, Гостинне, Нижні Отрожки, Світле, Слов'янське, Стефанівка і Шаги.

У Просторному міститься центральна садиба колгоспу «Україна», за яким закріплено 8058 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 6079 га орної землі. Господарство спеціалізується на виробництві зерна, переважно пшениці та рису. Розвинуте також м'ясо-молочне тваринництво. Діють винозавод, консервний завод, млин.

У селі є середня школа, в якій навчаються 479 учнів та працюють 34 вчителі, будинок культури із залом на 400 місць, бібліотека з книжковим фондом 10 тис. примірників, медичний пункт, дитячі ясла, побутовий комбінат, 2 магазини.

Партійна організація села об'єднує 32 комуністів, комсомольська — 138 членів ВЛКСМ.

Відоме село з XVIII століття.

Радянську владу встановлено у січні 1918 року.

Уродженцю села І. К. Яцуненку за героїзм, виявлений під час штурму Сапун-гори та визволення Севастополя, в травні 1944 року присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У селі встановлено пам'ятник воїнам, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

РОЗКІ́ШНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 24 км від районного центру і залізничної станції Джанкой. Дворів — 165. Населення — 632 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Зернове, Кримка, Ремонтне, Ярке й Яструбці.

У Розкішному міститься центральна садиба радгоспу «Насіннєвий», за яким закріплено 7066 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 6394 га орної землі.

Господарство спеціалізується на виробництві зерна, м'яса і молока. Є ремонтні майстерні. Провадиться розробка гравійного кар'єру. За успіхи у праці 12 чоловік нагороджено орденами й медалями СРСР. Директору радгоспу О. О. Шамаєву присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці (нині на пенсії).

У селі є початкова школа, де навчаються 52 учні і працюють 2 вчителі, бібліотека з книжковим фондом 6,9 тис. примірників, фельдшерський пункт, дитячий комбінат, магазин, швейна майстерня.

У партійній і комсомольській організаціях — 32 комуністи й 12 членів ВЛКСМ.

Село відоме з XVII ст. У січні 1918 року в селі встановлено Радянську владу.

РО́ЩИНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 10 км від районного центру та залізничної станції Джанкой, за кілометр від автошляху Москва — Сімферополь. Дворів — 159. Населення — 980 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Ближньогородське, Дорожнє, Кіндратове, Краснодольне, Озерне, Рубинівка, Сєрноводське й Совєтське.

У Рощиному міститься центральна садиба радгоспу ім. Тімірязєва, за яким закріплено 5289 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3460 га орної землі. Господарство — багатогалузеве. Спеціалізується на виробництві молока, м'яса, зерна, вирощуються також виноград, овочі, фрукти. Працює томатний цех. 1972 року за зразкове утримання культурних пасовиськ радгосп відзначено бронзовою медаллю та дипломом 2-го ступеня ВДНГ СРСР. За самовіддану працю 15 робітників і службовців радгоспу удостоєно орденів і медалей СРСР, серед них директора радгоспу В. С. Чалого — ордена Леніна. Головному агроному радгоспу, заслуженому агроному УРСР В. О. Краснобаєву присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

У середній школі села навчаються 530 учнів і працюють 32 вчителі. До послуг жителів — будинок культури із залом на 600 місць, бібліотека з книжковим фондом 10 тис. примірників, дільнична лікарня, дитячий комбінат, пошта, будинок побуту, магазин, їдальня.

У партійній і комсомольській організаціях села — 31 комуніст і 18 членів ВЛКСМ.

Рощине виникло 1958 року.

СТАЛЬНЕ́ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 14 км від районного центру і залізничної станції Джанкой. Дворів — 365. Населення — 1561 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Многоводне, Новокостянтинівка, Новофедорівка, Озерки, Прозрачне, Рідне.

У Стальному розміщена центральна садиба колгоспу ім. Леніна, за яким закріплено 7653 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 5614 га орної землі. Вирощуються зернові культури, розвинуті також тваринництво, садівництво, виноградарство, овочівництво. Діють винний та консервний цехи, холодильник місткістю 1500 тонн і млин. За успіхи у праці 7 чоловік нагороджено орденами та медалями СРСР, серед них ланковий-кукурудзівник Д. Я. Гугало удостоєний ордена Леніна.

У селі є середня школа, в якій навчаються 610 учнів і працюють 34 вчителі, будинок культури із залом на 500 місць, бібліотека з книжковим фондом 12,8 тис. примірників, медичний пункт, відділення зв'язку, побутова майстерня, магазини.

Партійна організація села об'єднує 53 комуністів, комсомольська — 46 членів ВЛКСМ.

Відоме село з XVIII століття.

Радянську владу в селі встановлено 12 січня 1918 року.

У Стальному є пам'ятник В. І. Леніну.

ЦІЛИ́ННЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 32 км від Джанкоя. Дворів—310. Населення — 1222 чоловіка. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Випасне, Володине, Дністрівка, Колоски, Кречетове, Рюмшине, Сінокісне, Томашівка та Яснополянське.

У Цілинному розміщена центральна садиба радгоспу «Перекопський», за яким закріплено 18 232 га сільськогосподарських угідь, у т. ч.

9490 га орної землі. Господарство спеціалізується на вівчарстві. За трудові досягнення 46 працівників радгоспу відзначено орденами й медалями СРСР, серед них І. М. Гузенко — орденом Леніна.

У селі є середня школа, в якій навчаються 590 учнів і викладають 44 вчителі. Працюють будинок культури із залом на 900 місць, бібліотека з книжковим фондом 4150 примірників, лікарня, побутовий комбінат, магазин.

У партійній і комсомольській організаціях села — 58 комуністів і 47 членів ВЛКСМ.

Відоме село з XVI ст. Радянську владу встановлено у січні 1918 року. 1920 року у селі був організований радгосп. На фронтах Великої Вітчизняної війни бився з ворогом 41 житель села, з них 28 — нагороджені орденами і медалями СРСР. У боях за Батьківщину загинуло 17 чоловік. Під час визволення села у квітні 1944 року полягли смертю хоробрих 132 солдати й офіцери 51-ї армії. На їх честь встановлено пам'ятник.

Я́РКЕ ПО́ЛЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 25 км від районного центру і залізничної станції Джанкой. Дворів — 257. Населення — 978 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Арбузівка, Веселе, Відрадне, Вільне, Дібрівка, Нахідка, Слов'янка й Тімірязєве.

У Яркому Полі розміщена центральна садиба колгоспу «Перемога», за яким закріплено 4225 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3478 га орної землі. Господарство спеціалізується на садівництві і виноградарстві, розвинуті також виробництво зерна й тваринницької продукції.

У селі є середня школа, де навчаються 436 учнів і працюють 44 вчителі, клуб, бібліотека, медпункт, побутовий комбінат, 2 магазини.

Хор радгоспу «Перекопський» на обласному фестивалі художньої самодіяльності на честь 50-річчя Великого Жовтня. Цілинне, 1967 р.

У партійній організації села — 46 комуністів, у комсомольській — 44 члени ВЛКСМ.

Відоме село з XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни проти ненависного ворога билися 36 жителів села, з них 34 — за мужність і відвагу нагороджені орденами й медалями СРСР. 14 чоловік полягли за свободу й незалежність Батьківщини. У селі споруджено пам'ятник воїнам-односельцям, які загинули в боротьбі проти гітлерівців.

У Яркому Полі встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

ЄВПАТО́РІЯ

Євпаторія — місто обласного підпорядкування, розташоване на березі Каламітської затоки, за 78 км від Сімферополя. Залізнична станція і порт на Чорному морі. Населення — 86 тис. чоловік.

Знахідки крем'яних знарядь праці на території міста та в його околицях, а також розкопки курганів в урочищі Мамай свідчать про заселення цих місць ще в добу міді, бронзи, в період ранніх скіфів. Понад 2,5 тис. років тому на місці нинішньої Євпаторії існувало поселення таврів. На західній околиці міста, неподалік дитячого санаторію «Чайка», збереглися залишки городища, заснованого греками в V ст. до н. е. та зруйнованого наприкінці II ст. до н. е. На території городища виявлені унікальні вироби стародавніх майстрів — бронзова скульптура амазонки й барельєф Геракла, що свідчать про високий рівень культури його мешканців.

Наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. під час грецької колонізації тут виникло античне місто Керкінітіда. Перші писемні відомості про нього належать Гекатею Мілетському, пізніше про нього згадують Геродот, Птоломей, Арріан[1].

Розташування міста на березі моря, навколишні родючі степи сприяли розвиткові землеробства, скотарства, рибальства. Особливо важливе значення для економіки Керкінітіди мало хліборобство. Керкінітіда була також значним торговельним центром. Вона підтримувала економічні й культурні зв'язки з Афінами, Синопою, Родосом, Гераклеєю, Херсонесом, Пантікапеєм.

У IV—III ст. до н. е. навколо міста зводяться міцні захисні мури. В самому місті з'являються багаті будівлі, карбується власна монета[2]. Поблизу виникають

---

[1] В. В. Латышев. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. 1. СПб., 1893, стор. 1, 127, 225, 233.

[2] История и археология древнего Крыма. К., 1957, стор. 269.

укріплені й неукріплені поселення та невеликі міста[1]. В IV ст. до н. е. Керкінітіда ввійшла до складу сільськогосподарської округи (хори) античного Херсонеса, для якого мала важливе торговельне й стратегічне значення[2].

Античний посуд: верхня частина глека VI—V ст. до н. е. та чорнолаковий келих IV—III ст. до н. е. Євпаторійський державний краєзнавчий музей.

У 110—109 рр. до н. е. Керкінітіду завоювали скіфи. Проте херсонеський напис свідчить, що полководцю понтійського царя Мітрідата VI Євпатора — Діофанту наприкінці II ст. до н. е. вдалося завдати поразки військам скіфського царя Палака і відвоювати Керкінітіду. Але і в перших століттях нашої ери вона не раз зазнавала нападів скіфів. У періплах Арріана (30-і рр. II ст. н. е.) Керкінітіда вже зветься скіфською. В IV ст. її зруйнували гунни.

Археологічні знахідки дозволяють зробити припущення, що у VIII—X ст. тут існувало поселення. У X—XII ст. район Керкінітіди освоювали переселенці з Київської Русі[3]. В останній третині XV ст. на місці давньої Керкінітіди турки заснували місто-фортецю[4] Гезлев (у російських документах — Козлов). Турецький султан тримав тут великий гарнізон на чолі з військовим сановником. Фортечні мури Гезлева висотою 40 і завтовшки 4 аршини, викладені з тесаного каменю, налічували вподовж 3400 кроків і мали вигляд чотирикутника. З боку суші фортецю оточував глибокий рів, також облицьований тесаним каменем. Фортеця мала 5 брам, охоронялася 24 бастіонами[5].

Гезлев був одним з великих турецько-татарських невільницьких ринків, звідки на кораблях і галерах невільників, захоплених під час грабіжницьких набігів на українські й російські землі, вивозили до Туреччини, Італії, Єгипту та інших країн. Це знайшло відображення в українському народному епосі — думах. Запорізькі козаки, що вели збройну боротьбу з татарськими нападами, не раз здійснювали походи на Гезлев. 1588 року вони активно діяли на західному узбережжі Криму від Перекопу до Гезлева, а через рік визволили багатьох невільників, що перебували в Гезлеві. Особливо вдалим був їхній похід на це місто в 1675 році[6].

В XVII ст. Гезлев став значним торговельним центром. Сюди прибували кораблі з Малої Азії, Константинополя, приїздили російські купці. У місті була пристань, митниця, яка давала ханам великі прибутки. Жваву торгівлю з Кримом через цей порт вело запорізьке козацтво. З Запоріжжя сюди привозили шкури, залізо, зброю, полотно, хліб, а вивозили сап'ян та сап'янове взуття, шовкові тканини й особливо у великій кількості сіль[7]. У той же час у місті набуло розвитку й ремісництво, пов'язане в основному з обробкою продуктів тваринництва — вовни, шкіри та ін. Займалося ним переважно вірменське й грецьке населення.

Гезлев XVII—XVIII ст. був одним з найзначніших міст Кримського ханства, що за кількістю будинків (965) поступалося тільки Бахчисараю[8]. У кінці 70-х років XVIII ст., коли Кримський півострів поділено на провінції (каймаканства), Гезлев став одним з 6 провінціальних центрів. Гезлевську провінцію, у свою чергу, поді-

---

[1] Античный город. М., 1963, стор. 57.
[2] Дорогой тысячелетий, стор. 49.
[3] Księga podróży Ewliji Czelebiego (Wybór). Warszawa, 1969, стор. 416.
[4] Эвлия Челеби. Книга путешествия, вып. 1. М., 1961, стор. 124.
[5] Księga podróży Ewliji Czelebiego, стор. 240.
[6] Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. 2, стор. 80, 82, 510.
[7] Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. 1, стор. 490.
[8] Памятная книга Таврической губернии. Симферополь, 1867, стор. 10, 11.

лили на 5 повітів, до яких входило 195 сіл. У місті було 670 крамниць, а також кав'ярні, пекарні, комора для солі, шинки, лазні, купецькі двори — хани. Діяло 7 басейнів з питною водою, частина якої по водогону відводилася до мечетей, ханів, лазень[1].

Однією з найзначніших архітектурних пам'яток тих часів, що збереглися до наших днів, є мечеть, збудована 1552 року відомим турецьким зодчим Сінаном.

Під час російсько-турецьких воєн місто двічі (1736 і 1771 рр.) здобували російські війська, у складі яких воювали й запорожці[2].

Після приєднання Криму до Росії (1783 рік) Гезлев у 1784 році перейменовано на Євпаторію, а Гезлевське каймаканство перетворено на Євпаторійський повіт. Наприкінці XVIII ст. у Євпаторії мешкало 4165 чоловік. Переважна більшість з них належала до стану міщан. Велику вагу в економічному й політичному житті міста мали купці, яких тут налічувалося 563[3].

З 1785 року Євпаторійська пристань на 5 років звільнялася від сплати мита, а в 1798 році місту, його жителям та іноземцям, що приїздили сюди, надали пільги: переселенцям виділяли місце для забудови, дозволяли, незважаючи на звання і стан, торгувати в місті, будувати мануфактури, фабрики. Іноземці звільнялися від виконання рекрутської повинності. 1825 року грекам та вихідцям з Анатолії, що не були записані до торговельних рядів, дозволено роздрібну торгівлю без будь-якої плати в казну; міщани могли відкривати кав'ярні та лазні, не записуючись до гільдії[4].

На початку XIX ст. в місті засновано порт, який невдовзі став одним з найбільших у Криму. 1801 року в Євпаторійській бухті налічувалося 170 іноземних суден, навантажених різними товарами[5]. Увагу торговців привертали євпаторійські ярмарки, один з яких починався 1 травня, інший — 1 вересня[6]. Тут торгували шовковими, шерстяними та бавовняними тканинами, зерном, прянощами, шкурами, сіллю. На ярмарки прибували, крім російських, купці з Туреччини, Греції, Італії. Про значний розвиток торгівлі свідчить наявність у Євпаторії на початку XIX ст. понад тисячі різних крамниць і близько 20 купецьких дворів, призначених для проживання торговців та зберігання їхніх товарів. Євпаторійські купці торгували не лише в своєму місті, але й у Феодосії, Одесі та інших населених пунктах[7].

У середині 40-х років XIX ст. населення Євпаторії становило майже 11 тис. чоловік. Ремісництвом у 1845 році займалося близько 500 жителів. Найрозвинутішими ремісницькими підприємствами (їх налічувалося 30) були повстяні, шкіряні, свічкові й миловарні. Розвивалися ювелірне, шевське, ковальське, бондарське та інші ремесла. Їхня продукція збувалася як у самому місті, так і в губернії, частина йшла на експорт. На той час значно розширилася територія міста, з'явилися нові вулиці та провулки, а загальна кількість будинків досягла 1848[8]. Поліпшилося постачання жителів водою, у 1834 році пробурили артезіанський колодязь, 1840 року розпочалося будівництво набережної. 1815 року відкрилося повітове училище на 30 місць.

Великих збитків Євпаторії, її економіці завдала Кримська війна 1853—1856 рр. На початку вересня 1854 року фактично незахищене місто зайняли англо-франко-

---

[1] Księga podróży Ewliji Czelebiego, стор. 241—245.
[2] А. Скальковский. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, ч. 3. Одесса, 1885, стор. 80, 82.
[3] ЦДІА СРСР, ф. 1350, оп. 312, спр. 23, арк. 10.
[4] Городские поселения в Российской империи, т. 4. стор. 676, 677.
[5] П. Сумароков. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду, ч. 1, стор. 130, 131.
[6] ЦДІА СРСР, ф. 1350, оп. 312, спр. 23, арк. 10.
[7] Е. И. Дружинина Южная Украина в 1800—1825 гг., стор. 327, 357.
[8] Новороссийский календарь на 1847 год, стор. 351, 352, 354.

Пам'ятник російським воїнам, які загинули в боях з англо-французькими інтервентами у 1854—1855 рр. Фото 1967 р.

турецькі війська. Вони перетворили його на добре укріплену військову базу, оточену глибоким ровом і фортечними валами, на яких були встановлені артилерійські гармати. Ворожий гарнізон налічував близько 40 тис. чоловік[1].

У лютому 1855 року російські війська під командуванням генерала С. О. Хрульова розпочали наступ на Євпаторію. Вони досягли захисного рову, але далі просування припинилося, бо рів був наповнений водою, штурмові драбини короткі, не вистачало пороху. З моря інтервентів підтримували 12 пароплавів і 12 парусних суден. Ворог мав значні переваги в живій силі і в артилерії. Розуміючи, що продовження бойових дій нічого не дасть, а лише призведе до значних втрат, командуючий наказав відступити. У 1858 році на місці битви встановлено пам'ятник полеглим російським воїнам, що стоїть і нині поблизу станції Євпаторія-Товарна. Англо-французькі війська залишалися в місті до закінчення Кримської війни. Її учасник В. С. Раков у своїх спогадах писав, що зруйнована Євпаторія протягом кількох десятиріч не могла піднятися з руїн[2]. Кількість її жителів скоротилася до 4806 чоловік. Занепали торгівля й ремесла. 1862 року працювали лише 6 шкіряних, 7 свічкових, кілька вапняних підприємств. Кількість продукції, яку вони виробляли, була незначною (близько 600 шкір на рік, до тисячі чвертей випалюваного вапна)[3].

Скасування кріпосного права і наступні реформи, незважаючи на свою половинчатість та незавершеність, створили сприятливі умови для прискореного розвитку капіталізму в Росії. Одним з показників цього процесу стало зростання міського населення: у 1897 році в Євпаторії налічувалося вже близько 18 тис. жителів[4]. Переважна більшість їх займалася торгівлею: тут було 350 торговельних підприємств. Євпаторія підтримувала жваві торговельні зв'язки з іншими російськими портами Чорного й Балтійського морів, з внутрішніми містами країни. Звідси кораблі йшли також у Туреччину, Італію, Францію, Єгипет, Іспанію та інші держави. Якщо 1862 року торговельний оборот Євпаторійського порту становив понад 2 млн. крб., то на кінець XIX ст. зріс до 10 млн. крб.[5]. Основними предметами вивозу були сіль, зерно, вовна, овчини, невичинені шкури, сало, масло. У 1900 році вивіз зерна, переважно пшениці, становив 5 млн. пудів, солі — майже 3,5 млн. пудів[6]. З кожним роком у Євпаторійський порт заходило все більше суден: 1909 року — 1797, 1910 — 1971, 1913 — 2291. Якщо 1829 року в порту була лише одна пристань, то 1905 — вже 9. Налічувалося 2 пакгаузи для зберігання товарів, багато комор, що разом вміщували 5 млн. пудів зерна. З кінця XIX ст. в торгівлю проникає іноземний капітал. Фірми «Луї Дрейфус і К°», братів Нобель мали в порту навіть власні пристані. Через одну з них за кордон вивозилася значна частина хліба та різні товари[7].

Велику питому вагу в економіці міста мав видобуток солі. З 1858 року соляні озера почали віддавати в оренду приватним особам на певний час. У 1866 році на 9 державних озерах добули понад 3 млн. пудів солі, на 6 приватних з 1858 до

---

[1] Е. В. Тарле. Сочинения в 12-ти томах, т. 9. М., 1959, стор. 306.
[2] В. С. Раков. Мои воспоминания о Евпатории в эпоху Крымской войны 1853—1856 гг. Евпатория, 1904, стор. 54.
[3] Кримський облдержархів, ф. 518, оп. 1, спр. 67, арк. 14; спр. 408, арк. 35.
[4] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. 41. Таврическая губерния, стор. 1—3.
[5] Кримський облдержархів, ф. 42, оп. 1, спр. 819, арк. 9; ф. 518, оп. 1, спр. 408, арк. 37; ф. 681, оп. 1, спр. 733, арк. 2.
[6] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 683.
[7] Кримський облдержархів, ф. 42, оп. 1. спр. 819, арк. 5. 9, 15; ф. 581, оп. 2, спр. 292. арк. 2.

1868 рр.— близько 14,9 млн. пудів[1]. Всього соляні промисли Євпаторії давали 36 проц. загальної кількості солі, що добувалася в Криму[2]. Наприкінці XIX ст. набула розвитку борошномельна промисловість. Найбільшими її підприємствами були парові млини багатіїв Айваза й Дувана. З 70-х років місцеві промисловці почали інтенсивно добувати камінь-черепашник у Мамайських каменоломнях, що знаходилися за 9 км від Євпаторії (каменоломні належали місту і здавалися в оренду). У 1889 році став до ладу цегельно-черепичний завод. Розвивалася рибна промисловість. Євпаторійські купці орендували рибозаводи у Караджі, Ак-Мечеті, Ярилгачі та ін.[3]. 1903 року збудовано чавуноливарний завод. Частина міського населення була зайнята в кустарному виробництві.

З кінця XIX ст. місто стає все більш відомим «як найкраще в Криму місце морських купань». У 1890, 1891 й 1908 роках тут лікувалася видатна українська поетеса Леся Українка. «Тутешнє морське купання таке, що, мабуть, кращого не знайдеш і на всьому Чорному морі»,— писала вона в одному з листів[4]. Ще більшої слави Євпаторія набула завдяки грязям Мойнакського озера, цілющі властивості яких були відомі давно, але використовувати для лікування їх почали лише на початку 70-х років XIX ст. Початок грязелікуванню в Євпаторії поклав сторож соляного промислу на Мойнакському озері П. П. Пугачов. Після перших вдалих спроб лікування хворих на ревматизм та інші хвороби він збудував примітивну лікарню й розпочав за плату лікувати хворих[5]. 1884 року євпаторійські лікарі С. Н. Ходжаш і С. П. Цеценовський взяли в оренду на 40 років Мойнакське озеро й через 3 роки відкрили тут приватну лікарню. У 1893 році в місті широко розгорнулося будівництво дач.

Одним з найважливіших явищ у житті пореформеного міста було формування й зростання пролетаріату. Уже в 60-х роках в Євпаторії було близько тисячі сільськогосподарських робітників і ремісників, а також робітників, що видобували сіль[6]. Мулярів налічувалося 50, теслярів — 50, швачок і кравців — 40, шевців — 88, наймичок — 200[7]. У наступний період в місті збудовані механічні млини та чавуноливарний завод, де працювало 132 чоловіка, друкарня. Кількість будівельників на початку XX ст. влітку досягала 1500, постійно їх проживало в місті до 200. На соляних промислах протягом червня—листопада працювало близько тисячі чоловік[8].

Більшість робітників міста на початку XX ст. працювало по 12—14 годин на добу. Особливо виснажливою була праця на соляних промислах. Спати доводилося просто неба. Тільки на початку XX ст. підприємці почали будувати легкі бараки, де люди могли сховатися від дощу[9]. Не в кращих умовах жили й працювали робітники Мойнакських каменярень. Камінь-черепашник пиляли вручну. За тяжку виснажливу працю робітники майже всіх професій одержували мізерну платню. Жіноча праця оцінювалася нижче, ніж чоловіча.

Тяжке економічне й політичне становище штовхало народні маси, і в першу чергу робітничий клас, на шлях боротьби проти самодержавства і капіталістів. До 1902 року належить створення Євпаторійської соціал-демократичної групи[10]. Висвітлюючи початковий період її діяльності, газета «Искра» зазначала, що «у червні 1902 року соціал-демократична організація розповсюдила свої листівки»[11].

---

[1] Соляной промысел в Крыму. СПб., 1867, стор. 58.
[2] Памятная книжка Таврической губернии. Симферополь, 1889, отд. 6, стор. 19.
[3] Кримський облдержархів, ф. 27, оп. 13, спр. 2101, арк. 85, 96, 103, 104, 107—109, 116.
[4] Леся Украинка. Крымские стихи. Симферополь, 1961, стор. 72.
[5] Кримський облпартархів, ф. 77, оп. 6, спр. 1, арк. 42.
[6] Кримський облдержархів, ф. 518, оп. 1, спр. 408, арк. 35.
[7] Памятная книга Таврической губернии. Симферополь, 1867, стор. 263.
[8] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 607, арк. 133. 183; ф. 681, оп. 2, спр. 292, арк. 3.
[9] А. Чеглок. Красавица Таврида, вып. 3. М., 1910, стор. 19—21.
[10] История Коммунистической партии Советского Союза, т. 1, стор. 603.
[11] Журн. «Вопросы истории КПСС», 1963, № 9, стор. 80.

Значного розмаху набрав робітничий рух у Євпаторії в роки першої російської революції. На знак протесту проти розправи царизму 9 січня 1905 року над трудящими Петербурга відбулася демонстрація, в якій взяло участь близько тисячі чоловік. Її розігнали з допомогою поліції, багатьох заарештували[1]. 10 травня застрайкували робітники чавуноливарного заводу. До них приєдналися портовики, робітники друкарні, будівельники, пекарі, булочники, бондарі, столяри, вантажники, різноробочі, службовці міської управи, наймити та ін. «Протягом 4 днів,— доносив департаменту поліції помічник начальника Таврійського губернського жандармського управління,— будь-яка діяльність у місті завмерла, крамниці були закриті, роботи в порту припинилися»[2]. На сходці, що відбулася 11 травня, робітники ухвалили вимагати скорочення робочого дня, збільшення заробітної плати, безплатної медичної допомоги та ін., а також обрали представників для ведення переговорів з підприємцями[3]. Одночасно було створено робітничі пікети.

М. П. Німич — один з активних учасників революційного руху в Євпаторії. Фото 1904 р.

Для придушення страйку з Севастополя на канонерці під прикриттям міноносця прибула рота солдатів. Було введено військовий патруль, для охорони пошти й казначейства виставлені посилені військові пости. І все ж хазяї та адміністрація підприємств змушені були задовольнити вимоги майже всіх категорій робітників щодо підвищення заробітної плати й скорочення робочого дня. 16 травня робота на підприємствах, хоч і не повсюдно, відновилася.

Влітку 1905 року трудящі Євпаторії під впливом соціал-демократів посилили політичну боротьбу. 15 червня близько тисячі чоловік взяло участь у демонстрації під гаслами: «Геть самодержавство!», «Геть поліцію!». У серпні сталася перша збройна сутичка трудящих з поліцією. Восени того ж року Євпаторійський комітет РСДРП розгорнув боротьбу за створення професійних спілок. Організовано 11 профспілок, серед яких найчисленнішими були спілки будівельників (100 чоловік), портовиків (80), заводських робітників (60 чоловік)[4]. У двадцятих числах листопада 1905 року робітники євпаторійської пошти й телеграфу приєдналися до всеросійського страйку поштово-телеграфних службовців, який тривав кілька днів[5].

Велику агітаційно-пропагандистську роботу в Євпаторії в той час вели члени РСДРП робітники А. П. Німич, А. С. Зарубов, Г. П. Корнілов, М. М. Фещенко та інші. В лютому 1906 року до Євпаторії прибув також один з активних учасників революційного руху в Севастополі М. П. Німич[6].

У Євпаторійському повіті було оголошено стан «посиленої охорони», збільшено штат поліції, введено цілодобове патрулювання. Власті всіляко заохочували діяльність чорносотенних організацій. Незважаючи на це, трудящі міста по-бойовому відзначили 1906 року 1 Травня — день міжнародної пролетарської солідарності. На мітинг зібралося близько 2 тис. чоловік, від імені яких виборні уповноважені надіслали до Державної думи телеграму з вимогами повної амністії усім політичним в'язням, скасування смертної кари, недоторканності особи й житла, запровадження восьмигодинного робочого дня, повної гарантії свободи слова, друку, зборів, спілок, страйків, заміни постійної армії народною міліцією, скликання Уста-

[1] П. И Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. 1, стор. 177.
[2] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 35, арк. 34, 35.
[3] Революция в Крыму, № 2, стор. 36—41.
[4] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 57, арк. 26, 27, 35, 44, 45, 85, 91, спр. 64, арк. 15.
[5] Революция в Крыму, № 2, стор. 41—47.
[6] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 22, арк. 202; спр. 51, арк. 19.

новчих зборів на основі загального, прямого, рівного й таємного голосування[1]. 22 травня відбулася масова політична демонстрація робітників, до яких приєдналися й інші верстви населення. З червоним прапором і революційними піснями близько 5 тис. чоловік пройшли вулицями Євпаторії. Біля міського бульвару їх зустріли команда городових, рота Литовського полку, що стояла тут, поліцейські чиновники. Незважаючи на погрози властей і присутність війська, демонстранти довго не розходилися. Наляканий зростанням масового революційного руху в повіті, таврійський губернатор повідомив про демонстрацію міністру внутрішніх справ. Повітовий справник одержав наказ діяти рішуче, арештовувати й віддавати до суду агітаторів[2]. Однак революційні настрої мас зростали і наприкінці травня 1906 року вилилися у великий виступ. Приводом до нього став неправильний розрахунок з робітниками на паровому млині, що належав капіталістові Дувану. Обурені робітники й безробітні 27 травня підпалили млин. Для придушення виступу з Севастополя негайно були викликані війська, з Сімферополя прибули кінні стражники, у Євпаторію виїхали віце-губернатор і прокурор. Та наступного ранку на чавуноливарному заводі і в різних частинах міста сталися сутички робітників з поліцією й військом.

Селяни повіту з великим співчуттям стежили за боротьбою євпаторійського пролетаріату. В деякі маєтки для охорони поміщицької власності були надіслані солдати. Селянський рух у повіті досяг кульмінаційного моменту наприкінці червня 1906 року. Оскільки події в Євпаторії за своїм розмахом і значенням виходили за межі Таврійської губернії, губернатор протягом трьох днів (інколи декілька разів на день) інформував про їх розвиток Столипіна, який у свою чергу вимагав «хоча б найнадзвичайнішими заходами зупинити поширення безчинств»[3].

За допомогою війська й поліції виступ було придушено. І в місті, і в навколишніх селах революційний рух після цих подій пішов на спад. Почалися обшуки, допити, арешти. За обвинуваченням в організації травневого виступу було заарештовано й ув'язнено А. С. Зарубова, М. П. Німича, М. М. Фещенка та інших[4]. 1908 року М. П. Німича вбито в камері сімферопольської в'язниці нібито «при спробі втекти». Революційну боротьбу продовжували його сестри А. П. Німич, В. П. Німич і Ю. П. Німич, брат С. П. Німич.

Повіт перебував на становищі «посиленої охорони» до кінця 1907 року. Але і за цих умов євпаторійські соціал-демократи змогли організувати підпільну друкарню, у створенні якої взяли діяльну участь М. М. Фещенко, випущений з в'язниці, і Я. Л. Животинський. Тут видавалися відозви, листівки. В одній з них, що вийшла в квітні, говорилося: «І будуть битви, будуть перемоги. Готуйтеся до них, товариші пролетарі! Хай живе велика Російська революція»[5]. 1 травня того ж року в місті знову стався страйк, в якому взяли участь робітники всіх підприємств[6].

До 1914 року населення Євпаторії досягло 30 тис. Для зовнішнього вигляду міста у той час характерні були контрасти: добре впорядкована центральна частина і брудні невпорядковані околиці. Міська дума дбала про розвиток, озеленення й санітарний стан лише приморської частини та дачного району, де розміщувалися особняки багатіїв. Це було т. зв. нове місто з широкими вулицями і площами, просторими кам'яними будинками, тінистими садами. Напередодні першої світової війни тут стала до ладу міська електростанція, пущено трамвай. Більшу частину Євпаторії становило «старе місто», де не було рослинності. Вузькі, покручені, незабруковані вулиці й численні провулки були покриті пилом і брудом. Відсутність каналізації, антисанітарний стан вулиць і дворів призводили до частих спалахів

[1] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 513, арк. 2.
[2] Там же, спр. 507, арк. 43, 44.
[3] Там же, арк. 49; спр. 513, арк. 92, 93.
[4] Там же, спр. 507, арк. 103.
[5] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 21, арк. 123.
[6] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 601, арк. 58.

різних епідемій. Аж до самої революції Євпаторія по захворюванню на черевний тиф займала перше місце серед міст Криму. Заснована 1854 року земська лікарня могла прийняти лише незначну кількість хворих. Наприкінці XIX ст. Євпаторію й весь повіт обслуговувало тільки 2 лікарі.

Царський уряд не турбувався про розвиток Євпаторійського курорту. Його зростання мало стихійний характер і відбувалося тільки завдяки ініціативі окремих підприємців. Перша приватна здравниця — «Приморський санаторій» —виникла 1905 року. Через 4 роки відкрилося 2 (також приватні) медичні дитячі пляжі. В 1911—1914 рр. збудовані санаторії «Таласса» і «Геліос», великий готель «Дюльбер». 1913 року в Євпаторії функціонували 3 санаторії для дорослих і 4 (літнього типу) для дітей. Всі 7 санаторіїв були приватні, в них налічувалося 400 ліжок.

На початку 70-х років XIX ст. у місті працювали повітове й парафіяльне училища, жіноча трикласна школа, початкове училище і 16 приватних, переважно релігійних, навчальних закладів з загальною кількістю учнів 971[1]. У 1874 році відкрилася жіноча класична гімназія, ще через 2 роки — чоловіча. На початку XX ст. у 2 чоловічих середніх навчальних закладах і в одному жіночому навчалося 400 чоловік, у 30 невеликих початкових школах — близько 1,5 тис. Плата за навчання у чоловічій гімназії становила 40, у жіночій — 50—60 крб. на рік[2]. Не дивно, що контингент навчальних закладів складався переважно з дітей дворян, духовенства, буржуазії. 1904 року в місті діяли 4 православні церкви, 14 мечетей, костьол та 4 синагоги. У користуванні євпаторійської мечеті було велике вакуфне майно як у самій Євпаторії, так і за її межами. 1400 десятин землі належало її голові — Муртазі Ефендею, який нещадно експлуатував своїх одновірців[3].

Значною подією в культурному житті Євпаторії стало відкриття в 1910 році театру. Того ж року на гастролі приїздила драматична трупа петербурзького Олександрійського театру. Тут бували також актори Московського Художнього театру І. М. Москвін, П. М. Садовський, К. С. Станіславський, на кошти якого в Євпаторії було куплено ділянку землі, де створена колонія студійців «вігвам». Очолював її російський режисер Л. А. Сулержицький — засновник і керівник першої студії Художнього театру. В Євпаторії він жив (інколи протягом тривалого часу) в 1909, 1910, 1913, 1914, 1916 роках. 1913 року в Євпаторії працювали 6 бібліотек і 2 читальних зали.

Тяжкі, тривожні дні настали для населення Євпаторії з початком першої світової війни. Ворожі кораблі не раз наближалися до її берегів, а 24 квітня 1916 року німецький крейсер «Бреслау» випустив по місту 50 снарядів, зруйнувавши частково пристань, санаторії та інші будівлі. Тут було розміщено невеликий гарнізон, встановлено берегові батареї. У 1915 році сюди підведено залізничну вітку Сарабуз—Євпаторія. Чавуноливарний завод, слюсарно-водопровідна, слюсарно-механічна, деревообробна майстерні перейшли на випуск воєнної продукції. У місті було відкрито військові госпіталі. У зв'язку з воєнними діями у серпні 1914 року Євпаторійський порт закрився. До осені 1915 року деякі продукти подорожчали на 50 проц., взуття, тканини, паливо — вдвічі. Почалися перебої у постачанні населення продуктами харчування й промисловими товарами. У листопаді 1916 року введено карткову систему. Закриття порту, припинення будівельних робіт, згортання виробництва через відсутність сировини й палива призвели до появи безробіття[4]. Серед населення й солдатів з кожним днем посилювалися антивоєнні настрої, почастішали виступи проти приватної власності й політики самодержавства[5].

---

[1] Кримський облдержархів, ф. 100, оп. 1, спр. 1321, арк. 60—62.
[2] Там же, ф. 681, оп. 1, спр. 742, арк. 18; оп. 2, спр. 149, арк. 12.
[3] Революционное движение в Крыму, стор. 21.
[4] Кримський облдержархів, ф. 42, оп. 1, спр. 819, арк. 11; ф. 143, оп. 1, спр. 24, арк. 2; спр. 47, арк. 9; ф. 681, оп. 2, спр. 588, арк. 168; спр. 666, арк. 154.
[5] Там же, ф. 39, оп. 1, спр. 161, арк. 17.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції 6 березня 1917 року створено Євпаторійський тимчасовий виконавчий комітет, у якому переважали меншовики та есери і представники буржуазії. Під його керівництвом сформувався місцевий орган Тимчасового уряду — комітет громадської безпеки[1].

Наприкінці березня відбулися вибори до Ради робітничих і Ради солдатських депутатів, але більшість в них належала есерам і меншовикам[2]. Від більшовиків до Євпаторійської Ради робітничих депутатів пройшли лише А. С. Зарубов і С. М. Поплавський. Наприкінці квітня євпаторійські Ради об'єдналися в Раду робітничих і солдатських депутатів, а у серпні, із створенням повітової Ради селянських депутатів,— у Раду робітничих, солдатських і селянських депутатів. Однак вона фактично не мала влади і майже повністю залежала від буржуазії.

У квітні 1917 року в Євпаторії оформилася місцева організація РСДРП[3]. В умовах класової боротьби, що загострювалася, процес розмежування між більшовиками і меншовиками посилився, особливо під впливом професіональних революціонерів більшовиків С. Булевського, А. С. Турецького й інших. У червні до Євпаторії прибув направлений Центральним Комітетом РСДРП(б) Ж. А. Міллер. Велике значення для зміцнення позицій більшовиків у місті мало переведення сюди 16 серпня 1917 року школи військових льотчиків, де був міцний більшовицький осередок (близько 20 чоловік)[4]. Його головою став О. І. Находкін, активний учасник революційного руху в Ризі у 1905 році, секретарем — В. Г. Матвєєв.

Більшовики вели послідовну роботу щодо залучення трудящих мас на бік революції. Під їх впливом у квітні 1917 року в місті запроваджено 8-годинний робочий день. Ліквідовано міську поліцію[5]. 1 Травня трудящі вперше вільно вийшли на демонстрацію. Усі промислові, торговельні підприємства й установи того дня не працювали.

Розширювалася агітаційно-пропагандистська робота серед робітників, солдатів, селян навколишніх населених пунктів. Більшовики заснували політичний клуб ім. III Інтернаціоналу, на адресу якого надходили більшовицькі газети: «Вперед», «Пролетарий», «Спартак», «Рабочий путь» та ін. Вони також друкували свої газети й листівки, які розповсюджували часто військові льотчики.

Велику увагу євпаторійські більшовики приділяли зміцненню вже існуючих і створенню нових професійних спілок, яких до вересня 1917 року налічувалося 24. Переважна більшість робітників міста (близько 4 тис.) була зайнята на соляних промислах, до 200 чоловік — на чавуноливарному заводі. Найчисленнішою була спілка чорноробів (3 тис. чоловік)[6]. До активізації її роботи багато зусиль доклав С. Булевський. Спілка швейників налічувала 300 членів. О. П. Німич була її організатором, згодом вона стала головою профспілки домашніх робітниць. М. Я. Просмушкін очолював профспілку друкарів. За більшовиками йшли також спілки гірників і транспортників. До осені більшовики закріпили свої позиції в Євпаторійській спілці профспілок, її головою було обрано Д. Л. Караєва[7].

Не менш важливим завданням було залучення на бік революції солдатів гарнізону, що складався з двох батарей артилерії, школи льотчиків-спостерігачів, авіаційної школи повітряного бою, 84-ї Катеринославської ополченської дружини військово-санітарної команди[8].

---

[1] Кримський облдержархів, ф. 681, оп. 2, спр. 588, арк. 207; спр. 673, арк. 353—357.

[2] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 89, арк. 40.

[3] Революция в Крыму, № 2. Симферополь, 1923, стор. 9.

[4] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 1374, арк. 21.

[5] Кримський облдержархів, ф. 681, оп. 2, спр. 660, арк. 132; спр. 673, арк. 173, 236.

[6] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 1374, арк. 22; Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 60, 68.

[7] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 1374, арк. 41; Кримський облдержархів, ф. 681, оп. 2, спр. 687, арк. 168.

[8] Памяти павших за Советский Крым. 1918—1920. Сборник статей и воспоминаний. Симферополь, 1940, стор. 13.

Євпаторійські більшовики 17 вересня відмежувалися від меншовиків й оформилися в самостійну організацію. Головою партійного комітету став Ж. А. Міллер. Євпаторійська більшовицька організація, що налічувала до 250 чоловік[1], була однією з найсильніших у Таврійській губернії. Спираючись на неї, представники ЦК РСДРП(б) створили Тимчасове губернське бюро й підготували скликання першої конференції РСДРП(б) Таврійської губернії, на якій від Євпаторійської організації більшовиків були присутні Ж. А. Міллер, С. Булевський[2].

Зріс авторитет більшовиків Євпаторії, що сприяло дальшому зростанню їхніх лав. Тільки на зборах Євпаторійської організації більшовиків 6 жовтня до партії прийняли 36 нових членів. «Робітники й солдати Євпаторії становлять головну опору РСДРП(б)»,— писав Ж. А. Міллер[3].

Керуючись рішенням VI з'їзду партії, більшовики міста взяли курс на збройне повстання. Розгортанню боротьби за соціалістичну революцію намагалася протидіяти опортуністична група, що виникла в організації. Коли у місті одержали звістку про перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді, опортуністична група на засіданні Євпаторійського комітету 28 жовтня домоглася ухвали резолюції, що оголошувала повстання передчасним. Комітет оголосив цю резолюцію в пресі. Загальні збори партійної організації, що відбулися 2 листопада, рішуче засудили поведінку опортуністів й вивели їх зі складу партійного комітету.

На час другої конференції більшовиків Криму (23—24 листопада 1917 року) кількість членів партії у Євпаторійській організації виросла більше, ніж удвічі, досягнувши 570 чоловік[4]. У листопаді 1917 року в місті створено Спілку соціалістичної молоді.

Більшовики Євпаторії гаряче вітали Велику Жовтневу соціалістичну революцію та її вождя В. І. Леніна[5]. 25 листопада 1917 року збори трудящих міста одностайно висловили повне довір'я Раді Народних Комісарів. 30 листопада за передачу влади до рук Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів і цілковиту підтримку Раднаркому висловилися загальні збори робітників-будівельників. 10 грудня таку ж резолюцію ухвалили збори членів професійної спілки булочників і кондитерів[6]. На екстреному засіданні Євпаторійської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, що відбулося 18 грудня, більшовикам, незважаючи на впертий опір меншовиків, вдалося домогтися ухвали резолюції про визнання Ради Народних Комісарів. Наприкінці грудня відбулися перевибори Євпаторійської Ради, головою якої став Д. Л. Караєв[7].

У той час активізували свою контрреволюційну діяльність буржуазія, поміщики, татарські буржуазні націоналісти. Реакційне офіцерство створило в Євпаторії контрреволюційний штаб. У його розпорядження в грудні прибуло 2 ескадрони кінного полку, що був опорою Кримського мусульманського виконавчого комітету. 23 грудня 1917 року вони почали роззброювати революційно настроєні військові частини: авіазагін Київської школи, кулеметну команду та ін. Більшовицький комітет звернувся по допомогу до Севастопольського ревкому, який 24 грудня надіслав контрреволюційному штабу ультиматум з вимогою негайно припинити роззброєння частин і повернути відібрану зброю. Одночасно почалася підготовка до відправки в Євпаторію експедиційного загону, до якого записалося понад 600 добровольців. У самій Євпаторії в січні 1918 року із звільнених у запас, евакуйованих і відпускних солдатів було створено червоногвардійський загін, в якому налічувалося понад 100 чоловік. Його організатором і командиром став більшовик С. П. Німич, що повернувся з фронту.

---

[1] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 62, 67; Революция в Крыму, № 1, стор. 41, 42.
[2] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 68, арк. 61.
[3] Там же, спр. 38, арк. 102—104; спр. 39, арк. 87.
[4] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 116.
[5] Революция в Крыму, № 2, стор. 109.
[6] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 119, 120, 126, 129.
[7] Революция в Крыму, № 1, стор. 47.

Формування загонів Червоної гвардії відбувалося і в Євпаторійському повіті. Проте їх сили були значно меншими, ніж сили контрреволюції, яка 10 січня 1918 року перейшла в новий наступ: був розгромлений клуб, де розміщувався більшовицький комітет, захоплені вокзал, міський лазарет. На знак протесту проти цих дій більшовики під керівництвом М. М. Демишева наступного дня скликали мітинг робітників, солдатів і селян повіту. У прийнятій на ньому резолюції трудящі висловилися за встановлення Радянської влади в Євпаторії, вимагали негайного створення ревкому для організації відсічі контрреволюції[1]. Члени більшовицького комітету разом з посланцем Севастопольського ревкому С. І. Куликовим, що прибув на катері, погодили план висадки революційного десанту в Євпаторії.

12 січня 1918 року контрреволюційні війська захопили арсенал і першу берегову батарею. Червоногвардійський загін, що намагався відстояти батарею, було роззброєно. Голову Євпаторійської Ради Д. Л. Караєва офіцери схопили і по-звірячому катували, а потім напівживого закопали в пісок.

14 січня 1918 року було створено військово-революційний комітет. Він проголосив себе верховною владою в Євпаторії і в повіті. Його головою став М. М. Демишев, заступником — В. Г. Матвєєв. Ревком створив страйковий комітет, який закликав трудящих відповісти на злочини контрреволюціонерів загальним страйком[2].

Ранком 15 січня 1918 року на євпаторійському рейді з'явилися крейсер «Румыния», транспорт «Трувор», буксири «Геркулес» і «Данай», що доставили десант з Севастополя. Кораблі почали обстріл берегових батарей і штабу контрреволюційних загонів. До 10 години ранку Євпаторію було визволено.

Перед місцевою партійною організацією постали складні завдання: необхідно було зміцнити Радянську владу, придушити опір вороже настроєних елементів, втілити в життя декрети Великого Жовтня. 13 лютого 1918 року відбулися вибори до Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, де більшовики отримали більшість[3]. До виконкому Ради, головою якої став М. М. Демишев, обрали 20 чоловік, у т. ч. 12 більшовиків. Для боротьби з контрреволюцією створено військово-революційний штаб, до складу якого увійшли члени виконкому В. В. Груббе, Н. Ф. Підсоломко-Єрмолаєв, В. П. Німич-Гребенникова та інші. У місті було створено народну міліцію[4]. Вживалися заходи щодо пуску промислових підприємств, ліквідації безробіття. На підприємствах запроваджувався робітничий контроль. Було видано декрет про націоналізацію соляних промислів. Уже в двадцятих числах січня почалося добування каменю в міських каменоломнях[5]. При виконкомі створено секцію торгівлі й промисловості. У найбільшому ресторані міста відкрито їдальню, де зайняті на громадських роботах трудящі одержували харчування за зниженими цінами, а безробітні й діти бідноти— безплатно[6].

У квітні 1918 року до Криму вдерлися війська імперіалістичної Німеччини. Євпаторійська Рада створила надзвичайний орган влади — Раду дев'яти на чолі з більшовиком О. Ф. Познанським[7]. Рада дев'яти підтримувала в місті революційний порядок, керувала евакуацією радянського й партійного активу. О. Ф. Познанський залишив місто перед самим вступом німецьких військ. Але на станції Сарабуз (зараз Острякове) його розстріляли гайдамаки.

22 квітня 1918 року Євпаторію захопили кайзерівські війська. Окупанти відновили владу поміщиків і капіталістів, повернули їм землю, підприємства й інше майно. Матеріальне становище трудящих з кожним днем погіршувалося. Ціни на продукти харчування, промислові товари, паливо швидко підвищувалися. Неза-

---

[1] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 152, 160, 161.
[2] Там же, стор. 171, 173.
[3] Революция в Крыму, № 1, 1922, стор. 263, 268.
[4] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 190.
[5] Кримський облдержархів, ф. 681. оп. 2, спр. 674, арк. 73.
[6] Памяти павших за Советский Крым, стор. 70.
[7] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 163, арк. 7.

доволення народних мас наростало. Незважаючи на те, що було встановлено режим лютого терору, введено військово-польові суди, створено каральні загони для придушення опору окупантам, у липні страйкували євпаторійські залізничники й робітники друкарні.

Ще до окупації Євпаторії німецькими військами до рук білогвардійців потрапив В. Г. Матвєєв; 19 квітня 1918 року в лікарні вони схопили пораненого С. П. Німича, наступного дня — А. П. Німич та її чоловіка Ф. Г. Андреаді, Ю. П. Німич-Матвєєву. 30 квітня були заарештовані також М. М. Демишев, В. П. Німич-Гребенникова, Г. П. Корнілов, Г. С. Блащук та ще близько 80 більшовиків. Ці арешти завдали удару Євпаторійській партійній організації. Але вони не зламали волі до боротьби у тих, хто залишився на свободі. Більшовики пішли в підпілля[1]. Значний вплив на роботу підпільного партійного комітету справляв брат В. І. Леніна — Д. І. Ульянов, що переїхав до Євпаторії у травні 1918 року. У своєму розпорядженні комітет мав зброю (близько 100 гвинтівок). З комуністів було сформовано робітничу дружину[2].

І. Н. Петриченко—командир партизанського загону «Червоні каски», який боровся проти англо-французьких інтервентів у кінці 1918 та на початку 1919 р. Фото 1916 р.

Велике значення для активізації діяльності підпільного Євпаторійського комітету мало налагодження зв'язку з ЦК КП(б)У через О. І. Находкіна, що брав активну участь у боротьбі за Радянську владу в Євпаторії, добре знав місто і його жителів. Восени 1918 року під керівництвом Євпаторійського партійного комітету створено партизанський загін «Червоні каски», ядром якого стали місцеві червоногвардійці. До кінця 1918 року в ньому вже налічувалося до 250 чоловік. Очолював їх комуніст І. Н. Петриченко, що раніше працював каменерізом. Базувався загін в Мамайських каменоломнях. Тут було створено свій партійний осередок, що діяв під керівництвом Євпаторійського підпільного комітету[3]. У каменоломнях була розміщена збройова майстерня, з допомогою Д. І. Ульянова обладнано медичний пункт. Партизани влаштовували засідки на дорогах і нападали на місцеві білогвардійські гарнізони, громили маєтки поміщиків, вели агітацію серед селян навколишніх сіл, закликали їх до активної боротьби проти білогвардійців та інтервентів.

16 грудня 1918 року німецькі війська залишили Євпаторію. Але їх змінили англо-французькі інтервенти й денікінці. У цих умовах Євпаторійська партійна організація почала готуватися до збройного повстання. Його передбачалося здійснити силами робітників міста й загону «Червоні каски». У Саки й навколишні села були направлені агітатори, що закликали трудящих вступати у партизанський загін й готуватися до взяття влади. 11 січня 1919 року профспілковими організаціями міста проведено мітинг протесту проти дій окупантів і білогвардійців.

15 січня 1919 року розпочалося збройне повстання. «Місто охоплене повстанням,— повідомляла про ці події газета «Правда»,— сталися криваві сутички з частинами добрармії... До Севастополя надіслано телеграфну вимогу про якнайшвидшу присилку військової допомоги. У результаті боїв Євпаторія перебуває в руках повстанців»[4].

Для придушення виступу штабом білогвардійських військ у Криму були кинуті великі сили, їм допомагали 2 англійські міноносці. До 18 січня 1919 року білим вдалося відтіснити партизанський загін до каменоломень, які були оточені й блоковані. Військові кораблі почали їх невпинно обстрілювати. У каменоломні було пущено

[1] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 221, арк. 6—12.
[2] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 60.
[3] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 360, арк. 11; спр. 1374, арк. 48.
[4] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 72.

задушливі гази. Білим вдалося захопити колодязь, з якого партизани брали воду. Не стало продовольства. Загін зробив кілька спроб вирватися з оточення, але вони закінчилися невдачею. 21 січня, витративши всі патрони, партизани вийшли з каменоломень і кинулися в рукопашний бій з ворогом. Більшість з них загинула смертю хоробрих. Тяжкопоранений І. Н. Петриченко, його дружина М. А. Петриченко, що до останньої хвилини билася поруч з ним, сестра С. Н. Петриченко, М. П. Лящев були схоплені білогвардійцями і закатовані[1].

У ніч на 15 березня 1919 року М. М. Демишев, А. П. Німич, В. П. Німич-Гребенникова, С. П. Німич, Ю. П. Німич-Матвєєва, В. Г. Матвєєв, Г. С. Блащук, М. О. Бусько, І. С. Шетик, Й. С. Гидалевич, В. В. Груббе, Ф. М. Зуйков, М. А. Карлов, Г. П. Корнілов, О. П. Соловйов, К. Д. Франт, І. С. Фесенко були вивезені з Сімферополя і 18 березня по-звірячому вбиті на полустанку Ойсул (тепер Астанине) поблизу Керчі. Після остаточного відновлення Радянської влади останки комуністів перевезені до рідного міста й поховані у міському саду на вулиці Революції. На могилі встановлено обеліск, на якому викарбувані їх імена.

Весною 1919 року Червона Армія розгорнула на півдні успішний наступ, і 11 квітня Євпаторію було визволено. Вся повнота влади в місті перейшла до військово-революційного комітету. Його очолила Є. Р. Багатур'янц (С. Лаура), член партії з 1909 року, що діяла раніше у сімферопольському підпіллі. Заступником голови до складу ревкому ввійшов Д. І. Ульянов. У травні відбулися вибори до Євпаторійської Ради, що одразу почала вживати заходів щодо націоналізації промисловості й боротьби з безробіттям. Усі продовольчі ресурси були взяті на суворий облік. Не дозволялася торгівля борошном і зерном, млини провадили помел зерна тільки з дозволу ревкому. З ініціативи партійної організації й Ради, за активною підтримкою профспілок, було створено продовольчі загони. Внаслідок їх діяльності лише у травні реквізовано у поміщиків та куркулів близько 263 тис. пудів зерна[2]. Особлива увага приділялася збереженню будинків та майна курорту.

До кінця червня 1919 року денікінцям знову вдалося захопити Крим. З ними повернулися різні «місії», радники й представники Антанти, котрі безсоромно грабували населення. На початку 1920 року тільки з Євпаторійського порту було відправлено до Англії 150 тис. пудів ячменю, 10 тис. пудів насіння льону, 9 тис. пудів вовни[3]. Тим часом у місті відчувалася гостра нестача продовольства, зростала дорожнеча. Робітники й службовці, що одержували мізерну заробітну плату знеціненими грошовими знаками, голодували. Спалахнула епідемія висипного тифу, а потім холери. Становище ще більше ускладнилося, коли весною 1920 року Антанта розпочала новий антирадянський похід.

Підпільна партійна організація Євпаторії піднімала трудящих на боротьбу за відновлення Радянської влади. Незважаючи на те, що місто перебувало на воєнному становищі, у березні 1920 року на знак протесту проти звірячої розправи білогвардійців над робітниками Севастополя було організовано великий політичний страйк. Робітники не вийшли на роботу. Стала електростанція. 17 березня натовп жінок, робітників і колишніх військовополонених зібрався перед управлінням повітового військового начальника, протестуючи проти насильної мобілізації до т. зв. Добровольчої армії, а також вимагаючи звільнення політичних в'язнів. Потім вони рушили до повітової в'язниці, щоб визволити заарештованих. Та шлях їм заступили кінні стражники, які нагайками розігнали людей[4].

Більшовики зривали мобілізацію до армії Врангеля, вели агітацію серед донських козаків. Через А. Я. Просмушкіна і М. Я. Просмушкіна був налагоджений зв'язок з робітниками місцевої друкарні, що розмножували більшовицькі листівки[5].

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 148, арк. 22.
[2] П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. 2, стор. 169.
[3] Кримський облдержархів, ф. Р-1665, оп. 1, спр. 2, арк. 28.
[4] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 242—244.
[5] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 1513, арк. 1; спр. 1514, арк. 10.

Євпаторійська партійна організація, в якій активно працювали А. М. Лисенко, Михайленко, П. Р. Кубрак, Л. Я. Магазинник та інші, посилила свою діяльність серед селян повіту. В деяких селах було створено більшовицькі осередки.

Одним з найважливіших завдань, успішно вирішених місцевими більшовиками, була організація зв'язку кримського підпілля з Закордонним відділом ЦК КП(б)У[1]. За допомогою рибалок з Ак-Мечеті й Бакалу вони встановили зв'язок з одеськими та очаківськими більшовиками. Очаківська переправа діяла регулярно до цілковитого визволення Криму[2]. Туди переправлялися підпільники, яким уже не можна було лишатися на захопленій білогвардійцями території. Через Євпаторію в Крим доставлялися зброя, політична література, прибували нові люди для роботи[3]

Під керівництвом партійної організації у місті діяла підпільна комсомольська група, в якій налічувалося після відступу Червоної Армії близько 20 чоловік. Комсомольці складали тексти листівок і самі їх розповсюджували, вели агітаційну роботу серед населення. У січні—лютому 1920 року було створено підпільний міськком комсомолу[4].

Після того, як почалися бої Червоної Армії за визволення Криму, 12 листопада 1920 року, спираючись на підпільні збройні загони й революційно настроєних робітників, більшовики Євпаторії створили повітово-міський революційний комітет під головуванням А. М. Лисенка. 13 листопада ревком проголосив у місті Радянську владу. Під його керівництвом було розгромлено в'язницю, визволено полонених червоноармійців, почалося роззброєння білогвардійських загонів, зірвано навантаження на пароплави продовольства й цінного майна. Було призначено коменданта міста, створено міську й повітову міліцію. Того ж дня 7-й Латиський стрілецький полк 30-ї стрілецької дивізії під командуванням К. Ю. Жубіта ввійшов до Євпаторії.

У важких умовах приступали трудящі міста до відбудови народного господарства. За роки війни й інтервенції транспорт був зруйнований, промислові підприємства зупинилися, було багато безробітних, не вистачало продуктів харчування й промислових товарів. Не припинялися виступи проти Радянської влади контрреволюційних елементів. За рішенням ревкому всі великі підприємства — чавуноливарний завод, млини, соляні промисли, а також готелі, ресторани націоналізовувалися. Бралися на облік продукти, сировина, матеріали. У грудні 1920 року відкрилися 10 їдалень і чайних. Відділ дитячого харчування, взявши на облік усіх дітей, забезпечував триразовим харчуванням тих, хто найбільше цього потребував. Працював пункт видачі молока дітям до трирічного віку. У зв'язку з великою кількістю сиріт і безпритульних до 16 лютого 1921 року було відкрито 3 дитячі будинки, дитячий садок, будинок дитини, ізолятор[5].

Уже на початку 1921 року в місті почали працювати чавуноливарний завод, слюсарно-механічна майстерня, 2 млини, макаронна фабрика. До літа відновив роботу морський порт[6], на соляних промислах розпочалося добування солі, виробництво якої до кінця року досягло 40 тис. пудів.

Особливу увагу ревком приділяв втіленню в життя ленінського декрету від 21 грудня 1920 року «Про використання Криму для лікування трудящих». Особняки, з яких були виселені їх колишні власники, надавалися трудящим і червоноармійцям, що приїздили сюди для лікування. Наказом Кримревкому від 25 грудня 1921 року створено Євпаторійсько-Сакський курорт. Уже до літнього сезону 1921 року тут відкрився санаторій «Таласса», трохи пізніше — «Примор'я», у серпні

---

[1] В. Баранченко. Гавен. М., 1967, стор. 109.
[2] Революция в Крыму, № 9. Симферополь, 1930, стор. 81—87.
[3] Революция в Крыму, № 8. Симферополь, 1928, стор. 55.
[4] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 1784, арк. 3—9.
[5] Кримський облдержархів, ф. Р-1259, оп. 2, спр. 1, арк. 1—6; ф. Р-2379, оп. 1, спр. 47, арк. 20—22.
[6] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 87, арк. 30, 115.

відновила роботу Мойнакська грязелікарня[1]. 1922 року став до ладу санаторій «Геліос»[2].

У листопаді 1921 року повітово-міський ревком передав свої повноваження повітовому виконавчому комітету Ради робітничих, селянських, червоноармійських і червонофлотських депутатів. Для боротьби з голодом було створено окружний комітет допомоги голодуючим, якому надавалися надзвичайні повноваження. В місті відкрилося 8 пунктів харчування. Особливою турботою Радянська влада оточила дітей, для яких у школах та інших закладах наросвіти відпускалося щодня до 2 тис. сніданків.

На основі нової економічної політики розпочалося неухильне піднесення народного господарства. Збільшувався випуск товарів народного споживання. Налагодив роботу ряд націоналізованих підприємств — чавуноливарний завод, де ремонтувалося сільськогосподарське знаряддя і виготовлялися дрібні запасні частини до них, макаронний, маслоробний, шкіряний заводи. 1922 року зроблено перші успіхи у відбудові соляних промислів. З початку серпня до середини жовтня у двох найбільших озерах, Сасик-Сиваському й Сакському, видобули понад 1,6 млн. пудів солі. Але для того, щоб її вивезти, необхідно було організувати й провести роботи щодо відродження торговельного флоту. На рейді стояло всього 3 придатних для перевезень суден, загальний тоннаж яких не перевищував тисячі пудів. Євпаторійські робітники за п'ять місяців 1922 року відбудували ще 12 кораблів вантажопідйомністю від 300 до 4 тис. пудів кожний, внаслідок чого через Євпаторійський порт з січня до вересня 1922 року тільки солі відправлено близько 600 тис. пудів[3].

1923 року стала до ладу електростанція. Через рік у Євпаторії створено кустарно-промислову кооперацію. Кустарі-одинаки об'єдналися в артілі, яких у у 1925 році налічувалося 16[4]. Вживалися заходи щодо розширення рибних промислів та забезпечення їх обладнанням.

Євпаторійська партійна організація, радянські органи велику увагу приділяли й розвитку курорту. Весь дачний район від Мойнакської лікарні по Мойнакському проспекту й вул. Гоголя було перетворено на курортну зону. Для зручності відпочиваючих на 4 км продовжено залізничну вітку, а до вокзалу проведено трамвайну колію.

За п'ятирічним планом розвитку курорту на будівельні роботи, починаючи від 1924 року, було відпущено 542 тис. крб., на гідротехнічні — 48 тис., на будівництво водогону, каналізації, а також електрифікацію — 216 тис. крб.[5]. 1924 року при управлінні курорту створено наукову курортну раду, а трохи пізніше відкрито біофізичний кабінет, реорганізований у 1926 році на біокліматичну станцію.

Рік у рік зростали ряди міської партійної організації. Якщо на початку 1921 року в ній налічувалося 124 члени і кандидати в члени РКП(б), то у червні 1924 року — 218 членів і 111 кандидатів у члени РКП(б). За ленінським призовом з січня до травня 1924 року в Євпаторії вступило до лав партії 137 чоловік. У комсомольській організації 1924 року налічувалося 358 юнаків і дівчат[6].

1927 року у місті працювали ремонтний, рибний, маслоробний, шкіряний заводи, вовнопрядильна фабрика, близько 20 кустарних майстерень. Відкрився

Будівництво житлового будинку у Євпаторії. 1922 р.

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-1815, оп. 3, спр. 12, арк. 42.
[2] Газ. «Красный Крым», 12 червня, 3 і 21 жовтня 1922 р.
[3] Газ. «Красный Крым», 12 червня, 16 вересня, 17 жовтня 1922 р.
[4] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 498, арк. 50.
[5] Там же, ф. 76, оп. 1, спр. 43, арк. 6.
[6] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 99, арк. 21; спр. 1801, арк. 32, 33; ф. 75, оп. 1, спр. 13, арк. 86; спр. 116, арк. 65.

новий корпус Мойнакської грязелікарні. Кількість санаторіїв і будинків відпочинку зросла до 18, число ліжок в них — до 3639[1].

Ще 1923 року припинилося зростання безробіття, почало помітно збільшуватися міське населення. 1924 року його чисельність досягла 17 290 чоловік[2]. На центральних вулицях з'явилося електричне освітлення, відновився трамвайний рух, приведено в порядок тротуари. Силами населення посаджено сад ім. Караєва.

М. О. Островський (4-й праворуч у першому ряду) на лікуванні у санаторії «Мойнаки». Євпаторія, 1925 р

Уже в перші роки існування Радянської влади багато уваги приділялося розвиткові охорони здоров'я, народної освіти і культури. Було розширено міську амбулаторію, створено 3 дитячі амбулаторії очних і зубних захворювань, збільшено штат лікарів. З 1921 року працювали дитячі ясла. Вже до грудня 1920 року органами народної освіти відкриті 22 школи 1-го ступеня і 7 шкіл 2-го ступеня[3]. У зв'язку з тим, що кількість неписьменних складала 21 500 чоловік[4], розгорнулася велика робота щодо ліквідації неписьменності. 1926 року в Євпаторії діяло 12 пунктів ліквідації неписьменності, в 14 школах навчалося 2243 учні, кількість учителів зросла до 60. При Євпаторійському театрі було створено драматичну трупу, яка з листопада 1920 року до вересня 1921 року поставила 130 вистав, дала 220 концертів. 1921 року в місті засновано краєзнавчий музей, працювало 15 бібліотек. Видавалася повітова газета.

У 1918—1921 рр. в Євпаторії жив і працював видатний радянський художник-баталіст М. С. Самокиш. Тут він написав близько 30 картин, серед них: «Захист Червоного прапора», «На пляжі», «Купання червоноармійців у Євпаторії», «На березі моря» та інші. У 1924—1926 рр. тут лікувався М. О. Островський. Приїздив сюди і В. В. Маяковський, що присвятив місту вірш «Євпаторія».

За роки індустріалізації у Євпаторії були збудовані нові промислові підприємства, в т. ч. 1928 року — мотороремонтний (на базі колишнього чавуноливарного) та пивний заводи, 1931 року — трикотажна фабрика. 1936 року почалося будівництво міськпромкомбінату. У передвоєнні роки стали до ладу нові м'ясокомбінат, винний, молочний і хлібний заводи, обладнані першокласним устаткуванням вітчизняного виробництва. Численні дрібні соляні промисли, розкидані навколо міста, об'єдналися в 2 механізованих підприємства. Великим виробництвом у Євпаторії став кам'яний кар'єр, де важка ручна праця була замінена каменерізними машинами. Дрібні кустарні майстерні перетворилися на артілі, яких у 1930 році налічувалося 23, а в 1931, після об'єднання — 14. Наприкінці 30-х років деякі з них стали значними підприємствами (артіль «Червоний текстильник»— 299 робітників, артіль «Промшвей» — понад 300)[5]. 1941 року в Євпаторії налічувалося 36 підприємств, де було зайнято 3294 чоловіка. Якщо в 1931 році підприємства випускали промислової продукції на 5,4 млн. крб., у 1935 — на 20,4 млн. крб., то в 1941 — на 62 млн. карбованців[6]. 1930 року обсяг перевезень порту досяг 254 тис. тонн, причому домінуючим був вивіз солі (88 проц.), будівельного каменю, зерна тощо. Сіль експортувалася в країни Південної Америки, Японію, продукція Сакського хіміч-

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-1815, оп. 3, спр. 12, арк. 43, 44.
[2] Там же, ф. Р-663, оп. 1, спр. 246, арк. 209.
[3] Там же, ф. Р-2379, оп. 1, спр. 47, арк. 20, 21.
[4] Там же, спр. 302, арк. 140.
[5] Кримський облпартархів, ф. 76, оп. 1, спр. 191, арк. 87; спр. 259, арк. 18; ф. 77, оп. 1, спр. 12, арк. 71, 127.
[6] Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 7, спр. 165, арк. 33.

ного заводу — в Румунію. Порт мав 3 пристані: пасажирську, для хлібних вантажів і для нафтопродуктів. При ньому був допоміжний флот, що складався з буксирного й моторного катерів, 7 несамохідних барж вантажопідйомністю до 50 тонн, несамохідної баржі вантажопідйомністю близько 500 тонн і теплоходу «Турист».

Широко розгорнулося соціалістичне змагання. 11 січня 1936 року всі місцеві підприємства брали участь у т. зв. стахановській добі. Того дня робітники кам'яного кар'єру виконали план на 140 проц. 1937 року на трикотажній фабриці з 896 робітників 335 були стахановцями, на ремонтному заводі, де працювало понад 300 чоловік — 121, на хлібозаводі — 170, серед будівельників — 350 стахановців та 125 ударників[1].

1936 року Раднарком РРФСР ухвалив рішення про перетворення Євпаторії на зразковий дитячий курорт. На будівництво й реконструкцію санаторіїв та будинків відпочинку за десятиріччя (1930—1940 рр.) витрачено 70 млн. крб.[2]. 1940 року в Євпаторії вже працювало 36 санаторіїв та будинків відпочинку на 7020 місць, у т. ч. 17 дитячих санаторіїв на 3260 місць. Усі діти дошкільного віку, які перебували на лікуванні протягом тривалого часу, навчалися у школах при санаторіях.

До 1941 року населення Євпаторії досягло 47 тис. чоловік. Щороку збільшувався бюджет міськради на курортне й комунальне будівництво. Якщо в 1932 році він складав 1,8 млн. крб., то в 1940 році — понад 3,3 млн. карбованців.

Для благоустрою Євпаторії велике значення мало будівництво водогону, протяжність якого до 1935 року склала 6,6 км. 1937 року почалося спорудження його другої частини. З приєднанням у 1935 році міської лінії до високовольтної лінії електропередач Севастопольської ДРЕС значно поліпшилося постачання промисловості й населення електроенергією[3]. Перед Великою Вітчизняною війною площа зелених насаджень у місті становила близько 20 га. 1933 року закладено оранжерею, у 1934 — розсадник. До 1937 року заасфальтовано кілька центральних вулиць і Театральну площу. Через 2 роки міська Рада виділила на будівництво шляхів 713 тис. крб., що дало можливість заасфальтувати ще кілька вулиць. Міським відділом комунального господарства було проведено велику роботу щодо поліпшення вуличного освітлення, будівництва набережної, розширення трамвайної мережі та автобусного сполучення.

До початку першої п'ятирічки в місті ліквідовано безробіття, трудящим встановлено гарантовану заробітну плату. До 1938 року фонд заробітної плати робітників і службовців підприємств державної промисловості збільшився порівняно з 1935 роком на 228 проц., місцевої промисловості — на 424 проц.[4]. У зв'язку із зростанням добробуту населення підвищився попит на продовольчі й промислові товари. Значно розширилася торговельна мережа: якщо 1931 року в Євпаторії було 58 крамниць і рундуків, то 1940 — 83.

1941 року в місті було 3 лікарні, 2 поліклініки, тубдиспансер, жіноча й дитяча (з молочною кухнею) консультації, медпункти на підприємствах, нічні санаторії, станції переливання крові й швидкої допомоги, будинок санітарної освіти. Тут трудилося близько 200 лікарів і понад 500 чоловік середнього й молодшого медичного персоналу[5].

Розпочату ще в перші роки Радянської влади ліквідацію неписьменності успішно завершено до 1937 року. У 1930—1931 рр. введено загальне початкове навчання, а до 1936 року в основному вирішено завдання переходу до загального семирічного навчання. Було створено педагогічний робітфак та педагогічне училище, школу трактористів і комбайнерів. 1940 року в 20 початкових, неповних середніх і середніх

[1] Кримський облпартархів, ф. 76, оп. 1, спр. 62, арк. 80.
[2] Там же, ф. 77, оп. 1, спр. 30, арк. 17, 19.
[3] Кримський облдержархів, ф. Р-1815, оп. 3, спр. 12, арк. 43.
[4] Кримський облпартархів, ф. 76, оп. 1, спр. 101, арк. 94; спр. 729, арк. 33.
[5] Там же, ф. 77, оп. 1, спр. 304, арк. 3.

школах працювало 319 вчителів і навчалося понад 8 тис. дітей, у дитячих санаторних класах — 1350 дітей.

У місті відкрилося 2 літні театри. Музей поповнився новими експонатами. Велика виховна й культурно-масова робота з трудящими проводилася в 7 клубах, 5 кінотеатрах, 20 бібліотеках, загальний книжковий фонд яких становив близько 52 тис. томів. З 1929 року в Євпаторії видавалася районна газета «Коллективист». Одностайним голосуванням за кандидатів блоку комуністів і безпартійних трудящі міста висловили довір'я Комуністичній партії, схваливши її політику під час виборів до Верховної Ради СРСР 1937 року. Увага партійної організації, що об'єднувала 1941 року 820 членів і кандидатів у члени партії, а також комсомольської, у лавах якої перебувало 2430 чоловік[1], була спрямована на успішне виконання завдань третього п'ятирічного плану. У вересні 1939 року Євпаторійський райком партії було перетворено на міськком ВКП(б), його першим секретарем обрано Г. С. Сеніна, який у березні 1939 року представляв Євпаторійську партійну організацію на XVIII з'їзді ВКП(б). Активізувалася діяльність міської Ради, в 14 секціях якої працювало 220 депутатів і 489 активістів. Радянські, комсомольські й профспілкові організації посилювали роботу щодо патріотичного виховання трудящих.

Та мирну працю радянських людей перервав віроломний напад гітлерівської Німеччини на Радянську країну. У перші ж дні Великої Вітчизняної війни всі підприємства й установи міста перебудувалися на воєнний лад. Під неослабним контролем Ради, Євпаторійської партійної організації здійснювалися мобілізація до лав Червоної Армії, формування народного ополчення, в яке до кінця липня записалося 5325 місцевих жителів.

Сотні євпаторійців добровільно пішли на фронт. До бойової готовності була приведена протиповітряна оборона, організована мережа постів для спостереження за ворожими літаками, посилена охорона підприємств. Для боротьби з диверсантами і шпигунами створено винищувальний батальйон у складі 223 чоловік (командир А. Мартиненко, комісар Г. О. Хачирашвілі)[2].

Промислові підприємства почали випускати продукцію для фронту. Всі здравниці, крім дитячих кістковотуберкульозних, були перетворені на евакогоспіталі. З наближенням до міста фронту партійні й радянські організації все ширше розгортали роботу щодо евакуації госпіталів, населення, промислових підприємств, майна.

31 жовтня 1941 року німецько-фашистські загарбники вдерлися до Євпаторії. Розпочався тяжкий період окупації, що тривав майже два з половиною роки. Гітлерівці вивозили з міста матеріальні цінності й продовольство. Пляж і набережна були обнесені колючим дротом та заміновані. Кривавими репресіями фашисти намагалися домогтися від населення рабської покори. 23 листопада вони вчинили першу масову розправу над мирними жителями. Близько 700 дітей, чоловіків і жінок, у яких спочатку відібрали цінні речі, напівроздягнутих вивезли за місто і там розстріляли. Невдовзі після цього під час облави, вчиненої у ряді кварталів, знищено ще до 150 чоловік[3]. 5—9 січня 1942 року гітлерівці розстріляли близько 3 тис. мешканців міста. У старій частині Євпаторії фашисти винищили чоловіче населення віком від 14 років і більше. Всього гітлерівські злочинці розстріляли й закатували тут більше 12 тис. радянських громадян. Понад 5 тис. жителів було вивезено на каторжні роботи до Німеччини[4]. На місці масового розстрілу євпаторійців у районі Красної Гірки (північна частина міста) та на території контори експедиції глибокого буріння після війни споруджено пам'ятники жертвам фашизму.

Незважаючи на лютий терор, місцеві жителі піднімалися на боротьбу з фашизмом. Під час тимчасової окупації в Євпаторії діяло 8 підпільних груп, що об'єдну-

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 76, оп. 1, спр. 259, арк. 30; ф. 77, оп. 1, спр. 30, арк. 4; спр. 304, арк. 6, 7.

[2] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 2135, арк.65, 187.

[3] Там же, ф. 77, оп. 1, спр. 19, арк. 1, 2.

[4] В. Яковлев. Преступления, борьба, возмездие, стор. 74—78.

вали 45 патріотів. 1942 року створено підпільні групи «партійних і безпартійних більшовиків», групу лікарів, групу «ВФ» («Винищуй фашистів»), комсомольську групу. Організатором і керівником підпільної комсомольської групи був комуніст з 1921 року О. І. Галушкін, що працював до війни секретарем Сімферопольського міськкому партії. Комсомольці приймали зведення Радінформбюро, розмножували їх і розповсюджували серед населення. У травні 1942 року учасників групи вистежили й розстріляли карателі. До 1943 року оформилися групи підпільників на моторемонтному заводі (очолював О. С. Чепурний) та при електростанції (керівник М. П. Штригель), а також 2 групи з колишніх військовополонених під керівництвом П. І. Хлєбникова і С. Г. Пащенка.

Хоробро бився з окупантами Євпаторійський партизанський загін, сформований у жовтні 1941 року. Командиром його спочатку був І. А. Калашников. У загоні налічувалося 163 чоловіка, ядро становили комуністи (62 чоловіка) й комсомольці (19 чоловік). Місцем бойових дій партизанів було Кримське мисливсько-заповідне господарство. Зазнаючи постійних переслідувань з боку ворога, загін провів (до реорганізації у жовтні 1942 року) 52 бойові операції, у т. ч. здійснив 3 напади на ворожі гарнізони, знищив велику кількість бойової техніки й ворожих солдатів. Весь особовий склад загону за бойові заслуги в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників нагороджено медалями «За оборону Севастополя», «Партизану Великої Вітчизняної війни» 1-го і 2-го ступенів. Орденом Червоного Прапора нагороджено командира загону Д. П. Єрмакова, комісара С. А. Муковніна, начальника штабу О. Д. Махнєва та інших.

У грудні 1941 року до євпаторійського берега підійшли 2 радянські катери. Один з них повернув до т. зв. хлібної пристані, а другий, не зменшуючи швидкості, направився до головного пасажирського причалу. Гітлерівський вартовий, почувши з катера німецьку мову, кинувся приймати кінці. Але на берег зійшли моряки-чорноморці під командуванням мічмана Ф. Ф. Волончука. Знявши вартових на пристані і при виході в місто, вони взяли 12 полонених, документи поліцейського й жандармського управлінь, автомати, гвинтівки та інші трофеї, підпалили будинок міської управи, 3 ворожі шхуни і пасажирську пристань з прилеглими до неї складами. Знищені були десятки гітлерівців. Десантники визволили з фашистського полону 100 радянських громадян[1]. Це був малий розвідувальний рейд.

Через місяць, у ніч на 5 січня 1942 року до Євпаторії підійшов великий десант на тральщику «Взрыватель» та семи катерах. Командував групою кораблів уродженець Євпаторії капітан 2-го рангу М. В. Буслаєв, керували десантною операцією командир батальйону морської піхоти К. Г. Бузинов і комісар А. С. Бойко. Серед десантників була велика група робітників євпаторійської міліції: начальник міськвідділу П. В. Березкін, міліціонери А. С. Пересунько, С. В. Горчаков, І. А. Кисляк, П. Ф. Пузик, Є. І. Кудінчиков, М. К. Андриуца[2], а також чекісти С. Т. Іванов, Л. М. Полонський та інші. Несподівано атакувавши фашистів, моряки до 7 години ранку з допомогою жителів очистили від ворога майже все старе місто. Проте закріпити досягнутий успіх їм не вдалося: сильний шторм, що піднявся на морі, перешкодив доставити підкріплення. Фашистське командування кинуло в район Євпаторії 2 дивізії та 18 бомбардувальників. Перебуваючи в оточенні, моряки героїчно билися до останньої гранати, до останнього патрона. Частина чорноморців загинула, 48 чоловік, прорвавши оточення, пішли в каменоломні, а звідти — у навколишні села, і згодом знову воювали на фронті. На ознаменування подвигу моряків-десантників поблизу міста на узбіччі сімферопольського шосе встановлено пам'ятник.

У бою під Євпаторією загинув гвардії генерал-майор авіації, Герой Радянського Союзу М. О. Токарєв. 30 січня 1944 року радянська повітряна розвідка виявила в Євпаторійському порту великий фашистський транспорт і десантні баржі. Льотчи-

---

[1] Ф. Ф. Волончук. По тылам врага. М., 1961, стор. 27—41.
[2] Газ. «Крымская правда», 16 листопада 1966 р.

ків, що атакували ці судна, ворог зустрів шаленим вогнем, і вони не змогли виконати завдання. Тоді в повітря піднявся командир дивізії М. О. Токарєв. Він потопив транспорт, але загинув у цьому бою. На Театральній площі міста М. О. Токарєву споруджено пам'ятник.

13 квітня 1943 року війська 4-го Українського фронту визволили Євпаторію. Першим до міста увійшов рухомий механізований загін під командуванням Героя Радянського Союзу гвардії підполковника Л. І. Пузанова. З'єднанням і частинам, що особливо відзначилися в боях за визволення міста — 24-й гвардійській стрілецькій дивізії, 22-у гвардійському артилерійському полку, 512-у окремому вогнеметному танковому батальйону, 14-у винищувально-протитанковому артилерійському полку — присвоєно найменування «Євпаторійських», у Москві Батьківщина салютувала визволителям. У зв'язку з двадцятип'ятиріччям від дня визволення міста колишньому командиру 14-го Євпаторійського винищувально-протитанкового артилерійського полку І. І. Мозгунову рішенням міськкому партії і міськвиконкому присвоєно звання почесного громадянина Євпаторії.

Пам'ятник Герою Радянського Союзу генерал-майору авіації М. О. Токарєву в Євпаторії. 1970 р.

Близько 5 тис. євпаторійців самовіддано билися з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни. Серед них Герої Радянського Союзу Ф. С. Дяченко, В. І. Єрошенко, С. П. Кострицький, О. І. Кузнецов, Г. В. Тучин. Учасник оборони Одеси, Севастополя, Кавказу, командир ланки сторожових катерів Ф. С. Дяченко виявив героїзм під час форсування протоки й висадки морського десанту на Керченський півострів у листопаді 1943 року, за що удостоєний цього високого звання. Підполковник В. І. Єрошенко, будучи заступником командира бомбардувального полку, за роки війни здійснив 205 успішних вильотів. Командир дивізіону торпедних катерів контр-адмірал С. П. Кострицький удостоєний звання Героя Радянського Союзу за участь у розвідці боєм та організацію висадки десанту в порту ворога, за знищення п'яти транспортів гітлерівців. Старшина підрозділу О. І. Кузнецов одним з перших разом зі своїми бійцями форсував Одер у складі штурмової групи, що, відбивши 12 атак ворога, утримувала зайнятий плацдарм до підходу підкріплення. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 квітня 1945 року він був удостоєний за цей подвиг звання Героя Радянського Союзу. Г. В. Тучин, що перебував у діючій армії з початку війни, воював на багатьох фронтах. Командуючи ротою під час взяття плацдарму на березі Вісли, виявив велику особисту мужність, своїм прикладом запаливши бійців, повів їх за собою, що вирішило результат битви на важливому рубежі. Під час цього бою Г. В. Тучин був смертельно поранений. Смертю хоробрих у бою під Констанцею 1944 року загинула комуністка Л. Я. Верещагіна, що брала участь в обороні Севастополя, а також у багатьох десантах. Її нагороджено орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступеня, медаллю «За оборону Севастополя». Радистка Л. С. Мартищенко-Базенькова у лютому 1945 року виконувала відповідальне завдання в тилу ворога і виявила при цьому велику мужність і відвагу. Подвиг радянської розвідниці ліг в основу радянсько-угорського фільму «Альба Регія». Високу військову майстерність та відвагу виявив Є. Б. Єфет, який командував міноносцем «Гордый» на Балтійському морі. Зараз у Євпаторії живуть і трудяться, ведуть активну громадську і військово-патріотичну діяльність 12 Героїв Радянського Союзу. 9 травня 1973 року на честь євпаторійців, що загинули в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн, встановлено обеліск вічної Слави.

Німецько-фашистські загарбники завдали місту величезних збитків, що обчислювалися сумою 44,4 млн. крб. Будинки були зруйновані й спалені, майже пов-

ністю знищені промислові підприємства, у т. ч. трикотажна фабрика, винний, рибний, круп'яний і хлібний заводи, висаджені в повітря електростанція, порт, залізничний вокзал, розібрані трамвайні колії, виведені з ладу комунальні підприємства, дуже пошкоджені водогін і електрична мережа. З 38 санаторно-курортних закладів збереглося лише 6, але й вони потребували великого капітального ремонту[1]. Населення скоротилося удвоє.

Перед міською партійною організацією і органами Радянської влади, що поновили роботу наступного дня після визволення Євпаторії, постали завдання щодо налагодження життя міста, мобілізації його жителів на відбудову господарства, спорудження підприємств, здравниць, на допомогу фронту. Одразу ж після вигнання окупантів були відкриті 2 пекарні, кілька крамниць, пошта, радіовузол. До початку травня 1944 року став до ладу коптильний цех рибозаводу, черепашкова фабрика, молокозавод, 7 артілей. Почалося обладнання соляних промислів, наведення порядку в соляних басейнах. Розчищалися пристанційні колії, налагоджувалося водопостачання.

До червня 1944 року в лавах Євпаторійської партійної організації налічувалося 150 комуністів. Було створено 10 первинних організацій, на всіх підприємствах і в установах діяли профспілкові організації, що охоплювали понад 95 проц. робітників і службовців[2]. На відбудові міста працювало 1140 комсомольців.

З ініціативи міськкому партії було створено 110 черкасовських бригад, які провели велику роботу щодо відродження міського господарства. За короткий час — з травня до вересня 1944 року — черкасовці відпрацювали близько 40 тис. людино-днів[3]. Їх силами відбудовані інфекційна лікарня, 3 дитячі садки, ясла, міська поліклініка та ряд інших будівель. Партійні організації розгортали широку роз'яснювальну роботу щодо ознайомлення трудящих з основними завданнями четвертої п'ятирічки. Третя міська партійна конференція, яка відбулася у січні 1948 року, зазначила, що одним з головних завдань комуністів і всіх трудящих міста є боротьба за виконання планів п'ятирічки, й накреслила шляхи для успішного втілення їх у життя[4].

1950 року у 109 партійних організаціях міста на обліку перебувало вже 1337 членів партії й кандидатів у члени ВКП(б). Вони очолили соціалістичне змагання, яким на той час було охоплено понад 80 проц. робітників підприємств, будов і транспорту. Трудящі домоглися підвищення продуктивності праці, економії сировини й матеріалів, зниження собівартості продукції, ритмічної роботи виробництва. Промислові підприємства щороку збільшували випуск продукції: якщо 1948 року вони дали її на 27 млн. крб., то в 1950 — більше як на 87 млн. крб.[5]. Великих успіхів досягли колективи міськпромкомбінату, рибного й винного заводів, артілі «Стахановець» та ін. В авангарді боротьби за дострокове виконання завдань п'ятирічки йшли комуністи, серед них модельник ремонтного заводу Г. П. Киндриянов (ветеран заводу, згодом делегат XXII з'їзду КП України), формувальник Ф. Ф. Кузнецов та інші, що систематично виконували виробничі норми на 200—300 процентів.

До 1950 року відбудову промисловості в основному завершено. 25 підприємств давали продукції більше, ніж вся промисловість міста довоєнного 1940 року. Було створено 3 будівельні організації, 6 автотранспортних господарств, відбудовано морський порт. Тоді ж завершилося спорудження високовольтної лінії Саки—Євпаторія, внаслідок чого значно зросло споживання електроенергії підприємствами. Було електрифіковано всі житлові будинки, поліпшувалося освітлення вулиць.

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 754, арк. 1,7.
[2] Там же, арк. 8, 9; ф. 77, оп. 1, спр. 711, арк. 71, 72.
[3] Там же, ф. 1, оп. 3, спр. 754, арк. 25; ф. 77, оп. 1, спр. 23, арк. 29.
[4] Там же, ф. 77, оп. 1, спр. 711, арк. 46.
[5] Там же, оп. 2, спр. 1, арк. 5; спр. 2, арк. 82.

Відновлювалося курортне господарство. Якщо 1944 року в Євпаторії працювало 4 санаторії на 510 ліжок, то 1951 року — 25 санаторіїв на 4665 ліжок[1]. У 1951 році в Євпаторії за путівками і курсівками лікувалося й відпочивало понад 32 тис. чоловік.

Включившись 1946 року в соціалістичне змагання з Феодосією за якнайшвидшу відбудову й благоустрій міста, євпаторійці багато зробили в справі будівництва житла й комунально-побутових закладів, впорядкування парків, садів, вулиць, дворів. Одне з найулюбленіших місць відпочинку — сквер на вулиці Гоголя — було розбито жителями на місці пустиря. Тільки 1950 року здано в експлуатацію понад 6 тис. кв. метрів житлової площі.

В Євпаторії працювали 2 лікарні, 2 поліклініки, дитяча консультація з молочною кухнею, зубопротезна поліклініка, тубдиспансер, станція швидкої допомоги.

У 12 школах міста навчалося понад 6,5 тис. учнів. Були створені школа робітничої молоді, школа механізації сільського господарства, мореходна школа.

Дальшого розвитку у 50-і та 60-і роки набула промисловість міста. Було значно розширено ремонтний завод — збудовані нові цехи (ковальський, термічний, газозварювальний), введено в експлуатацію дослідну дільницю. Підприємство поповнилося новим устаткуванням. Шліфувальні верстати, 40-тонні гідравлічні преси, що виготовлялися тут, вивозилися не тільки в усі республіки нашої країни, але й експортувалися у 36 держав світу.

Наприкінці 50-х років було здійснено реконструкцію винного, пивобезалкогольного й рибного заводів, міськпромкомбінату, харчокомбінату, хлібокомбінату, м'ясокомбінату.

Дрібні підприємства поступалися місцем великим, оснащеним сучасним устаткуванням. Виросла нова галузь промисловості — хімічна, дальшого розвитку набули легка й харчова промисловість. 1959 року робітники євпаторійського ремонтного заводу включилися в рух за комуністичну працю. Незабаром ним було охоплено 165 бригад, дільниць, змін і цехів інших промислових підприємств. До початку восьмої п'ятирічки в цьому русі брали участь 471 колектив, понад 16 тис. трудящих[2].

Трудівники Євпаторії успішно вирішили завдання восьмої п'ятирічки. Протягом 1966—1970 рр. колективи промислових підприємств виробили продукції на суму понад 300 млн. крб. Випуск валової продукції за цей час збільшився на 61 проц. Продуктивність праці зросла на 37 процентів.

У місті 12 будівельних організацій, в яких працює 4,5 тис. чоловік. Тільки за роки восьмої п'ятирічки ними здано в експлуатацію 95 тис. кв. метрів житла, міську лікарню, поліклініку, школу, 5 дитячих садків. Відкрито 57 нових підприємств громадського харчування і 45 крамниць. Споруджені нові молокозавод, хлібозавод, холодильник, 2 будинки побуткомбінату, фабрика ремонту взуття, друкарня тощо. У цьому чимала заслуга комплексної бригади, очолюваної заслуженим будівельником УРСР комуністом С. С. Супонєвим, бригад Ф. В. Левадорова й В. М. Аличкіна — делегата XXII з'їзду КПРС — та багатьох інших.

Авангардна роль у всесоюзному соціалістичному змаганні, що розгорнулося до Ленінського ювілею, належала колективам морського порту й залізничної станції, швейної та меблевої фабрики, винозаводу. До Ленінської книги трудової слави були занесені 20 підприємств і організацій. Медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» нагороджено 3158 євпаторійців.

За успіхи, досягнуті у першому році дев'ятої п'ятирічки, на обласну Дошку пошани занесено колектив автотранспортного підприємства, на міську — ремонт-

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 77, оп. 1, спр. 711, арк. 62; оп. 3, спр. 2, арк. 89; оп. 4, спр. 1, арк. 57.

[2] Там же, спр. 395, арк. 147; оп. 10, спр. 1, арк. 141.

ного й рибного заводів, хлібокомбінату, товарної станції. Переможця змагання на честь XXIV з'їзду КПРС — колектив комуністичної праці станції Євпаторія-Курорт нагороджено Почесною грамотою Придніпровської залізниці.

182 передовики соціалістичного змагання за успішне виконання завдань восьмого п'ятирічного плану удостоєні орденів і медалей Радянського Союзу, серед них ордена Леніна: В. О. Жидких — шофер автотранспортного підприємства, П. Г. Капінус — бригадир теслярів-личкувальників тресту «Євпаторіябуд», В. В. Метаксов — завідуючий виробництвом кафе «Супутник»; ордена Жовтневої Революції: Л. Г. Нестеренко — директор автотранспортного підприємства, К. О. Рожкова — завідуюча дитячим об'єднанням лікарні й поліклініки, М. М. Сухарєва — швачка-мотористка швейної фабрики та інші.

Велику увагу в роки повоєнних п'ятирічок партійні й радянські організації приділяли дальшому розвиткові курорту, розширенню його лікувально-оздоровчої бази, поліпшенню діагностичної, лікувальної й культурно-масової роботи. Ще 1954 року Радою Міністрів СРСР було розроблено ряд заходів, спрямованих на дальший розвиток міст і курортів Кримської області у 1955—1958 роках. Відповідно до цієї постанови Євпаторійському курорту на будівництво нових здравниць, їх обладнання і благоустрій виділялося 30 млн. крб.[1]. Було проведено повну реконструкцію Мойнакської грязелікарні, що стала найбільшою і найупорядкованішою в СРСР. Відкрилися санаторій ім. XX з'їзду КПРС, будинки відпочинку «Маяк», «40 років Жовтня», нові корпуси в санаторіях «Жовтень», «Прибій» та ін., автопансіонат. У жовтні 1965 року Рада Міністрів УРСР вирішила подати допомогу місту Євпаторії у справі поліпшення культурного, торговельно-побутового й медичного обслуговування населення. У 60-х — на початку 70-х рр. стали до ладу або були розширені санаторії «Таврія», «Ювілейний», «Сонячний», ім. Ноговіцина, ім. Т. Г. Шевченка, «Чайка». У травні 1972 року прийняв відпочиваючих новий корпус пансіонату «Дніпро». Він споруджений з бетону і скла, відзначається сучасною архітектурою.

1972 року в місті функціонували 25 санаторіїв, у т. ч. 17 дитячих, 8 пансіонатів і будинків відпочинку, туристська база, а також 27 піонерських таборів, багато з яких взимку діяли як пансіонати і будинки відпочинку для дорослих. Кількість ліжок у них складала близько 30 тис. Тільки того року в Євпаторії відпочивало й лікувалося понад 900 тис. чоловік з різних республік нашої країни.

Новий корпус пансіонату «Дніпро» у Євпаторії. 1973 р.

Клімат тут м'який, помірно вологий. Різких коливань температури протягом року майже не буває. Середньорічна температура — +11,6 градуса. Кількість сонячних днів на рік — від 242 до 286. Євпаторія славиться піщаними пляжами — одними з кращих в СРСР. Через мілководдя прибережної смуги вода в затоці добре прогрівається і досягає у червні—серпні 23—26 градусів. Купальний сезон продовжується з травня по жовтень. У місті стало вже традицією щороку на початку червня відзначати як свято відкриття літнього сезону на курорті.

У санаторіях «Орлятко», ім. Н. К. Крупської, «Південний», Міністерства оборони СРСР лікують дітей, хворих на кістково-суглобний туберкульоз. Тут вони перебувають на повному державному утриманні до видужання. Санаторії «Здравниця», «Іскра», «Сонячний», «Батьківщина» призначені для лікування захворювань опоро-рухового апарату й наслідків поліомієліту. «Чайка». «Євпаторія», «Ювілейний», ім. В. І. Леніна, ім. Рози Люксембург лікують дітей, хворих на ревматизм. «Змі-

[1] Кримський облпартархів, ф. 77, оп. 1, спр. 1, арк. 21.

на», ім. Т. Г. Шевченка — санаторії загальнотерапевтичного профілю. Всі дитячі здравниці розташовані на березі моря або поблизу нього.

На всю країну славляться євпаторійські піонерські табори, що виросли у південно-західній частині міста. Більшість з них — стаціонарного типу. Табори ім. Валентини Терешкової, ім. Олега Кошового, «Маяк» приймають одночасно за зміну близько тисячі дітей. Поряд з ними — великі гарні білокам'яні корпуси «Променистого», «Космоса», «Орлятка», «Сокола» та інших таборів. Тут добре обладнані пляжі, спортивні майданчики, їдальні, багато квітів. Одним з найулюбленіших у дітей є табір ім. Юрія Гагаріна. 1965 року сюди приїздив і зустрічався з піонерами перший у світі космонавт.

Багато в Євпаторії здравниць і для дорослих — «Ударник», «Жовтень», «Прибій», «Таврія», ім. 40-річчя Жовтня та ін. Серцем курорту називають грязелікарню «Мойнаки». Рік у рік збільшується її пропускна спроможність, зростає ефективність лікування, підвищується культура обслуговування хворих. Санаторії «Іскра» й «Батьківщина» завоювали звання колективів комуністичної праці, дитячий санаторій Міністерства оборони СРСР і «Жовтень» — звання здравниць відмінного обслуговування. Колектив турбази «Євпаторія» тричі за останні роки посідав перше місце у всесоюзному змаганні туристських баз країни. За підсумками всесоюзного змагання на честь Ленінського ювілею Євпаторія була визнана кращою здравницею країни, а 1971 року кращими в Криму — санаторій ім. 40-річчя Жовтня і піонертабір «Золотий берег».

На курорті ведеться велика науково-дослідна робота. Тривалий час тут працювали професори О. К. Шенк, В. Я. Яковенко, П. С. Медовиков. При Євпаторійській територіальній раді управління курортами профспілок діє клуб передового досвіду, у санаторіях проводяться наукові конференції, семінари, симпозіуми.

Багато сил і енергії віддають розвиткові курорту заслужені лікарі республіки: член Президії Верховної Ради УРСР К. М. Корольова, Є. Ю. Володимирська, С. С. Северинов, Л. Й. Померанський, М. Т. Воронова, доктор медичних наук Н. Є. Мольська та багато інших.

Понад 5,8 тис. комуністів працює в народному господарстві міста. 190 первинних партійних організацій охоплюють своїм впливом усі сторони його політичного, економічного й культурного життя. Міський комітет партії і міська Рада депутатів трудящих приділяють повсякчасну увагу дальшому поліпшенню роботи здравниць, промислових підприємств, будівельних організацій, торгівлі й громадського харчування, підвищенню ефективності громадського виробництва, розгортанню соціалістичного змагання, масово-політичній роботі серед населення, благоустрою й озелененню міста. Євпаторійську партійну організацію на XXIV з'їзді Комуністичної партії України представляли перший секретар міськкому партії В. В. Пєтунов, слюсар-інструментальник А. А. Яшкічев, шофер О. Я. Мещеряков. Делегатом XXIV з'їзду КПРС була бригадир комсомольсько-молодіжної бригади швейної фабрики Г. В. Литвиненко, делегатом XXIII з'їзду Комуністичної партії України — шофер комуніст В. С. Щербань.

Велику й плідну роботу проводять 244 депутати міської Ради, в т. ч. 112 комуністів, 58 комсомольців. Серед депутатів — С. І. Білогубець, член партії з 1918 року, делегат Надзвичайного IV Всеросійського з'їзду Рад, колишній командир однієї з бригад Таманської армії, чий подвиг відображений О. С. Серафимовичем у «Залізному потоці», почесний громадянин Євпаторії. При міськраді створено 6 депутатських рад і 11 постійних комісій. Бюджет міської Ради на 1973 рік склав 7685 тис. крб. У практику роботи міської Ради міцно увійшла наукова організація праці. Спочатку вона була впроваджена у відділах міської Ради. 1972 року ради НОП створені на всіх підприємствах, у будівельних організаціях. Понад 30 років депутатом міськради був заслужений лікар РРФСР, кавалер ордена Леніна І. В. Буслаєв. За трудові й бойові заслуги, активну участь у громадському житті йому першому в Євпаторії присвоєно звання почесного громадянина міста.

Активну участь у боротьбі за виконання усіх рішень партії й уряду беруть комсомольські організації міста, що об'єднують у своїх лавах близько 7,8 тис. чоловік. У місті 72 комсомольсько-молодіжні бригади й колективи. 1,5 тис. юнаків і дівчат здобули почесне звання ударника комуністичної праці. Серед молоді набуло великого поширення соціалістичне змагання за професіями: «за кращого молодого будівельника», «кращу медсестру», «кращого молодого кондитера» тощо. При багатьох комсомольських організаціях створено «Службу комсомольської уваги». Комсомольська організація магазину «Дитячий світ» шефствує над родинами, в яких є близнята, комсомольські організації промторгу й курортторгу — над одинаками, хворими й людьми похилого віку.

Протягом останніх років міськвиконкомом проведено велику роботу щодо благоустрою і озеленення міста, впорядкування міських пляжів. Тисячі євпаторійців беруть участь у недільниках благоустрою міста, що стали вже традиційними. Якщо 1966 року на одного жителя припадало 14 кв. метрів зелених насаджень, то 1973 — вже 23. У змаганні за благоустрій і високу санітарну культуру Євпаторія не раз завойовувала першість серед міст Криму.

З кожним роком кращає Євпаторія, поліпшується побут її жителів. Милують око прямі, чисті, широкі нові квартали. 154 км вулиць заасфальтовано, на 125 км простяглися лінії освітлення. З Альминської долини прокладено водогін протяжністю 40 км, завдяки чому значно поліпшилося водопостачання міста. Почалася газифікація житлових будинків і промислових підприємств за рахунок природного газу, що надходить з Чорноморського району.

Рік у рік підвищується добробут трудівників міста. Понад 45 тис. євпаторійців є вкладниками ощадних кас, на їх особистих рахунках — 36,5 млн. крб. До послуг євпаторійців і відпочиваючих — 173 крамниці, 130 підприємств громадського харчування на 9,5 тис. місць, понад 500 рундуків, ларків, павільйонів, близько ста ательє, майстерень для ремонту взуття та одягу, перукарні, прокатні пункти. Є 3 готелі на 898 місць, банно-пральний комбінат. 1972 року магазинами було реалізовано товарів на 112,4 млн. крб., що на 12,4 млн. крб. більше, ніж попереднього року. Обсяг побутових послуг на душу населення становив 35 карбованців.

По різних маршрутах перевозять господарів міста та їх гостей 72 таксі, 63 автобуси, 40 сучасних трамвайних вагонів. Морський порт поповнився катерами на підводних крилах. На Євпаторійському рейді кидають якір комфортабельні лайнери «Молдавия», «Колхида», «Узбекистан» та інші, що курсують на лініях Чорноморського пароплавства.

Виключно великих успіхів досягнуто у справі охорони здоров'я. Якщо до революції в Євпаторії була одна лікарня на 60 ліжок, то тепер у місті 12 медичних закладів: міська лікарня на 300 ліжок, дитяча на 150 ліжок, пологовий будинок, 3 диспансери, 3 поліклініки, будинок санітарної освіти, санепідемстанція. У лікувальних і санаторних закладах міста працює 674 лікарі й 1844 медпрацівники середньої кваліфікації.

У місті 14 загальноосвітніх шкіл (у т. ч. заочна й вечірня школи робітничої молоді), музична школа, а також медичне, кулінарне, сільське виробничо-технічне училища, школа морехідного навчання, 31 дошкільний дитячий заклад. 596 учителів навчають близько 11,5 тис. дітей. Вчителька російської мови й літератури М. Ф. Станчо, вчитель математики Ф. О. Бартєнєв нагороджені орденом Леніна. У школах створені краєзнавчі музеї, куточки бойової і трудової слави, клуби інтернаціональної дружби. Понад 3 тис. дітей 1969/70 навчального року взяли участь у військово-спортивних іграх «Зірниця» й «Орлятко». Технічними й спортивними гуртками охоплено понад 5 тис. учнів. У грудні 1972 року відкрилася станція юних техніків.

Є міський і загальнокурортний будинки культури. Самодіяльному колективу міського будинку культури присвоєно звання народного театру. Тільки за останні 10 років він показав 700 спектаклів, які переглянули 300 тис. глядачів. Театр зане-

Євпаторія будується. 1971 р.

сено до міської Книги трудової слави й удостоєно високого звання лауреата Української РСР. Понад 600 колективів художньої самодіяльності у Євпаторії об'єднують близько 7 тис. аматорів. У квітні—травні 1972 року вони взяли участь у фестивалі самодіяльного мистецтва, присвяченому дружбі народів. У червні тут відбулося велике свято праці й пісні. На гастролі до міста приїздять багато творчих колективів країни. У жовтні відкрилася виставка образотворчого й прикладного мистецтва, присвячена 50-річчю створення СРСР, на якій були представлені близько 70 робіт місцевих художників. Велику культурно-освітню роботу в Євпаторії ведуть 78 бібліотек, у фонді яких налічується близько 785 тис. книг. Тут працюють 3 стаціонарні та 2 літні кінотеатри.

1973 року євпаторійці передплатили 93 694 примірники періодичної преси, тобто на тисячу жителів припадає 1325 газет і журналів. Тиражем 17 200 примірників видається газета «Євпаторийская здравница» (орган міського комітету КП України й міської Ради депутатів трудящих, виходить з 1969 року 5 разів на тиждень). У місті працює літературне об'єднання, створене при редакції газети.

Поширенню політичних та наукових знань, атеїстичному вихованню трудящих міста сприяють 70 первинних організацій товариства «Знання», у 12 секціях якого — 1317 лекторів.

У життя мешканців міста входять нові свята й обряди: свято праці й пісні, урочисті проводи до лав Радянської Армії, посвячення у робітники, урочиста реєстрація шлюбів і новонароджених.

Новим важливим кроком у розвитку економіки й культури міста стали роки дев'ятої п'ятирічки. Ще 1969 року затверджено генеральний план розвитку Євпаторії, за яким передбачено створення міста-саду, комфортабельних умов для відпочинку й лікування радянських людей і, в першу чергу, дітей. Понад Сімферопольським шосе протяжністю 14 км виросте західний курортний район, де передбачається розмістити близько 50 тис. відпочиваючих. Тут будуються багатоповерхові готелі, пансіонати, кемпінги. У центральній частині міста між морем і проспектом Леніна — районі відпочинку й лікування дітей і дорослих — найближчими роками будуть зведені дев'ятиповерхові спальні корпуси санаторію «Таврія», пансіонату «Дніпро», міського піонерського табору «Вогнище», на набережній ім. Горького завершиться будівництво курортного центру. У південно-західному районі, зоні піонерських таборів і дитячих оздоровчих закладів, найближчим часом виросте піонерський табір санаторного типу на 6 тис. місць — Артек-2, територія якого становитиме 140 га. Це буде найбільший дитячий курорт країни. Над цією ударною комсомольською будовою шефствує Євпаторійська комсомольська організація. У лікувально-оздоровчих закладах, що працюють протягом цілого року, кількість місць збільшиться до 65 тис. До 1975 року заплановано спорудити водолікарню на 110 ванн, розпочати будівництво центральної курортної поліклініки, завершити будівництво другої черги санаторіїв «Ювілейний», ім. Ноговіцина, піонерського табору ім. Олега Кошового. Загальна площа зелених насаджень збільшиться до

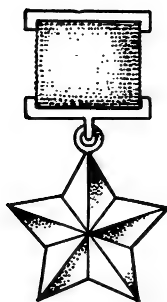
130 га. З'являться нові парки й сквери у районі озера Мойнаки та у північній частині міста.

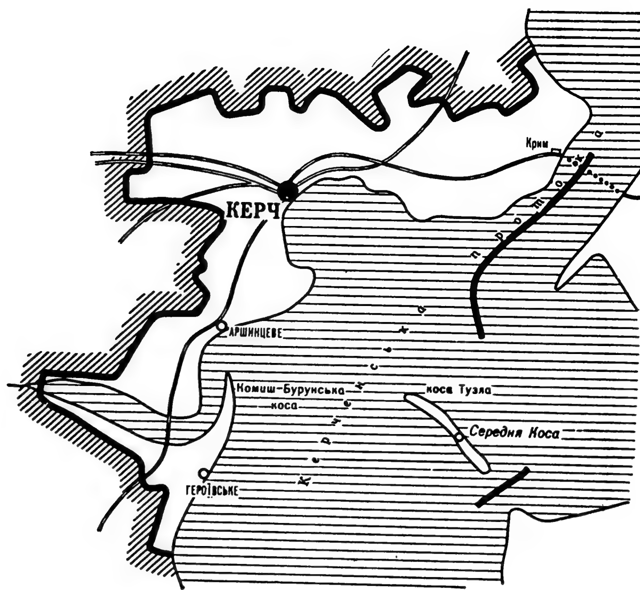
На північ від проспекту В. І. Леніна забудовується п'яти- й дев'ятиповерховими будинками й упорядковується житлова зона Євпаторії. За озером Сасик-Сиваш розміститься цілий комплекс спортивних споруд і станцій обслуговування. Промисловість та комунальні підприємства зосередяться за межами курортних зон і житлових районів.

Передбачається також будівництво палацу піонерів, будинку дитячої книги, дитячого широкоекранного кінотеатру. У місті почнуть працювати інститут дитячої курортології, будинок зв'язку, харчовий та торговельний технікуми. Планується відкрити новий будинок культури, автоклуб і яхт-клуб, 3 нових курзали, плавальні басейни, в яких підігріватиметься морська вода. Буде споруджено загальноміську набережну протяжністю до 30 км.

У міста з багатовіковою історією — великі плани, велике майбутнє.

І. М. ТАРБИНСЬКА

КЕРЧ — МІСТО-ГЕРОЙ

Керч — місто обласного підпорядкування (з 1945 р.), розташоване на березі Керченської протоки, за 210 км від Сімферополя. Важливий порт Чорного й Азовського морів, великий залізничний вузол. Населення — 127,6 тис. чоловік.

Територія, на якій розташоване місто, була заселена в III тисячолітті до н. е., про що свідчать кургани й окремі знахідки доби бронзи. У VI ст. до н. е. тут, на схилах та біля підніжжя гори, вихідці з Мілета заснували населений пункт під назвою Пантікапей. Місто швидко зростало. З першої чверті VI ст. до н. е. воно карбувало власну монету. З V ст. до н. е. по IV ст. н. е. Пантікапей — столиця Боспорської рабовласницької держави, де проживало 40—45 тис. чоловік, не рахуючи рабів[1]. Розквіт міста припадає на кінець V — початок III ст. до н. е., коли воно було найбільшим ремісничим і торговим центром Північного Причорномор'я. Високого рівня досяг тут розвиток залізообробного, каменерізного, косторізного, керамічного, в т. ч. гончарного виробництва, ткацтва й інших ремесел. Та особливо уславився Пантікапей художньою обробкою дорогоцінних металів: золота, срібла і їх сплаву — електри. До порту прибували товари не лише з Середземномор'я й скіфських земель, а й з Уралу, Алтаю, Середньої Азії.

Терасне планування міста по крутих схилах гори, досліджені археологами залишки кам'яних багатокімнатних будинків, часто оздоблених розписом, терм і великої громадської будівлі з колонами, висота якої сягала 10 метрів[2], свідчать про високий рівень містобудування в Пантікапеї. На майстерність місцевих архітекторів вказують і монументальні поховальні споруди з каменю, знайдені під величезними насипами курганів IV ст. до н. е. Видатною пам'яткою архітектури й живопису I ст. н. е., що збереглася до наших днів, є склеп Деметри, фресковий розпис якого зображує кількох шанованих у Пантікапеї богів — Деметру, Кору, Плутона. У по-

[1] В. Д. Блаватский. Пантикапей. М., 1964, стор. 9, 61, 212.
[2] Археология и история Боспора, вып. 1. Симферополь, 1952, стор. 13, 47, 50.

Золота діадема і золоті сережки із скіфського поховання IV ст. до н. е., знайдені в кургані Куль-Оба в Керчі.

хованнях представників верхівки грецької та скіфської аристократії, у курганах Зміїному, Золотому, Мелек-Чесменському, Павлівському, Царському, Куль-Оба виявлено кращі зразки виробів пантікапейських ювелірів, а золота ваза й чаша з кургану Куль-Оба є шедевром світового мистецтва[1].

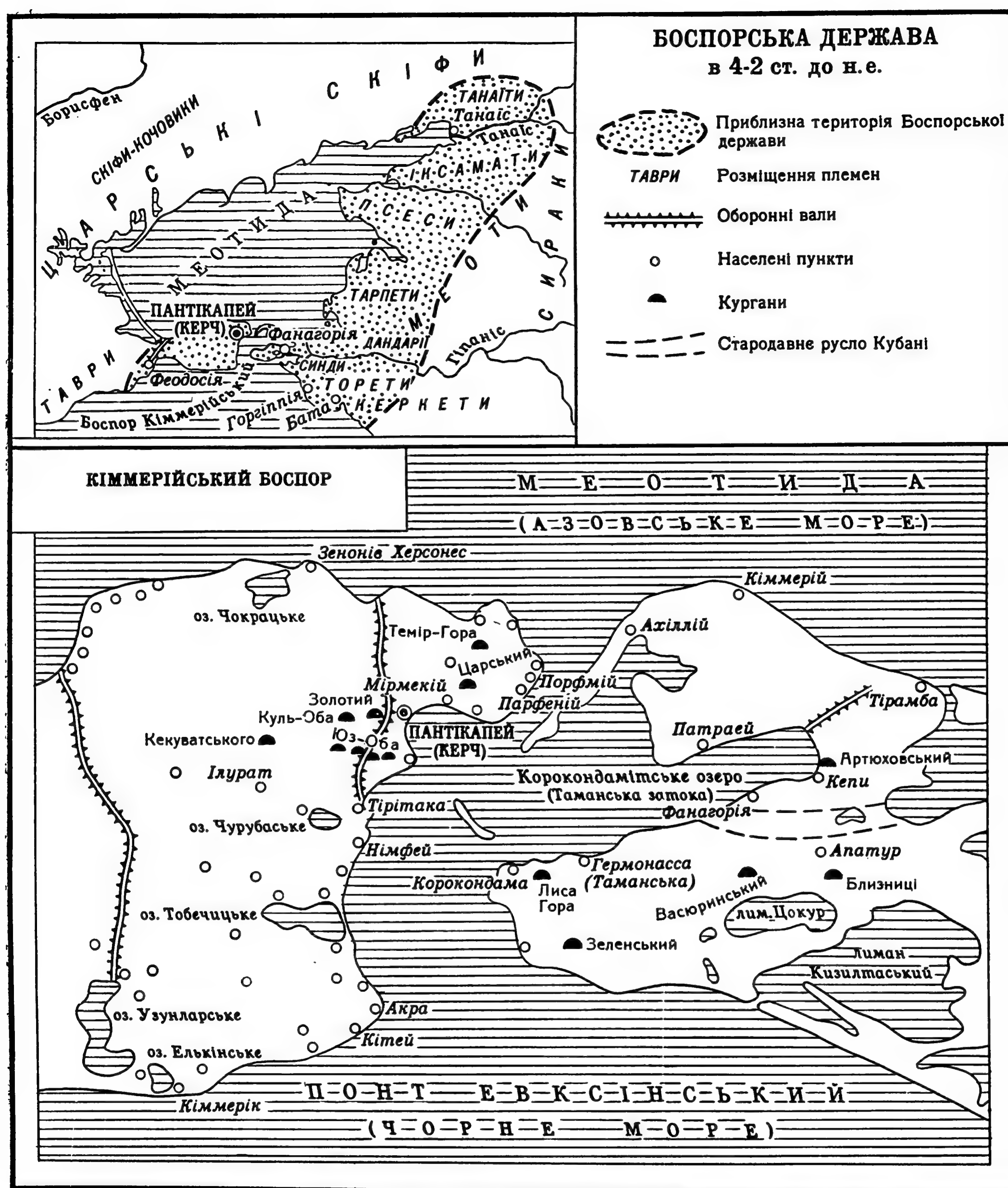
У II ст. до н. е. Боспорська держава зазнала соціально-економічної кризи, що посилилася з небезпекою захоплення Боспору скіфами. Цар Боспору Перісад V змушений був передати владу більш могутньому понтійському цареві Мітрідату VI. Ця подія спричинилася до повстання скіфського населення 107 року до н. е. під проводом Савмака. Спалахнувши у Пантікапеї, воно швидко охопило всю європейську частину Боспорської держави. Перісада було вбито. Вождь повстанців Савмак став правителем Боспору. Після тривалої підготовки військо Мітрідата VI, очолюване полководцем Діофантом, оволоділо Феодосією, а згодом і Пантікапеєм. Повстання було придушене. Близько 370-х років н. е. Пантікапею, як і усій Боспорській державі, завдали нищівного удару гунни. У V ст. античний Пантікапей припинив своє існування.

Після того, як руйнівна хвиля гуннської навали відступила, Пантікапей поступово ожив як портовий і ремісничий центр[2]. Деякий час населений пункт називали Боспором. У VI ст. він став візантійською фортецею. У VII ст. ним заволоділи хозари[3].

Наприкінці VIII ст. під назвою Кръчьва місто згадується в руському літопису. Тоді тут побувало військо новгородського князя Бравліна[4]. З тих часів встановлюються зв'язки Боспора з Руссю — торговельні, політичні й культурні. У X ст. вони завершилися утворенням на берегах Керченської протоки Тмутараканського князівства, що входило до складу Київської Русі. Протягом X—XII ст. Корчев відігравав важливу роль у князівстві. Місто стало великим ринком, де торгували купці Русі, Сходу, Візантії, Західної Європи, Кавказу. Водночас Корчев був морськими воротами давньоруської держави на Чорному й Азовському морях. Тому не випадково араби називали Керченську протоку Руською рікою, а Чорне море — морем Руським. Про належність Корчева до Тмутараканського князівства свідчить напис на відомому Тмутараканському камені, знайденому 1792 року.

Татари, що оволоділи Кримським півостровом у XIII ст., 1318 року відступили населений пункт генуезцям, які влаштували тут один з важливих своїх портів під назвою Черкіо (Cerçio). Близько двохсот років місто входило до складу генуезької колонії. Його населення займалося соляним і рибним промислами. Звідси вивозили

[1] Нариси стародавньої історії Української РСР, стор. 281, 282.
[2] «Советская археология», № 6, М., 1940, стор. 200.
[3] Ф. Брун. Черноморье, ч. 1—2. Одесса, 1879, стор. 200, 205, 343.
[4] А. Василевский. Житие Стефана Сурожского, т. 3. Птг., 1915, стор. 95.

солону рибу, балики, сіль, шкіру, вовну, зерно, а також невільників[1]. Влада належала консулу, який підпорядковувався уряду Кафи. 1475 року генуезькі колонії захопили турецькі завойовники, що підкорили Кримське ханство. Місто стало одним з опорних пунктів турецького панування в Криму.

За три століття татаро-турецького іга Керч перетворилася на убоге містечко, що правило новим хазяям за ринок работоргівлі. З середини XVI до XVIII ст. на Керченський півострів не раз робило походи донське й українське козацтво, яке активно боролося проти татаро-турецьких завойовників. Про перебування на півострові українських козаків свідчать пам'ятні місця: т. зв. Гайдамацькі печери та козацька

[1] В. Х. Кондараки. Этнография Тавриды, стор. 31, 32, 39.

Зображення богині Деметри. Деталь фрескового розпису із склепу Деметри І ст. н. е. Керч.

фортеця «Борзівка» біля села Осовиного, Гайдамацькі скелі неподалік Войкового (кол. Катерлез). У 1771 році, коли російські війська увійшли до міста, воно мало лише одну вулицю та 674 невеликі вкрай зубожілі будинки. Населення займалося риболовством та видобутком солі.

За Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 року Керч відійшла до Росії. Однак до приєднання Криму до Росії місту постійно загрожувала татаро-турецька навала. Півострів був пустельним і майже безлюдним. Один з мандрівників, що відвідав ці місця 1808 року, писав: «Керч — у минулому Пантікапеум, столиця Боспорського царства, тепер маленьке татарське містечко без торгівлі; хоча місцерозташування найвигідніше, яке тільки можна уявити»[1].

У 1775—1780 pp. Керч стала частиною Азовської провінції[2]. Одночасно був виданий указ «про дозвіл селитися в цьому місті грекам, які служили у флоті під начальством графа Орлова». Їм надавалися й деякі привілеї. Поряд з греками тут осідають росіяни, українці, вірмени, італійці.

Для заохочення розвитку торгівлі Керч разом з іншими містами Півдня дістала пільги у виплаті податків на 25 років[3] та дозвіл на ввезення турецьких товарів. Сама Керч вивозила в країни Середземномор'я рибу й сіль. Попит на керченську сіль та прибутки від продажу її були настільки значними, що в 1808—1809 pp. створюється спеціальний штат для управління керченськими соляними промислами[4]. Успішно розвивався рибний промисел. 1824 року тут налічувалося 19 риболовецьких підприємств, а 1830 року їх стало вже 24[5]. Поступово Керч почала відігравати помітну роль навіть у встановленні торговельних відносин Росії з іншими країнами. Зросло значення Керченського порту, через який велася торгівля переважно хлібом та рибою. Хліб вивозили за кордон, а рибу — в міста країни. Лише 1854 року в Керченському порту побувало 1224 судна з каботажного плавання й 457 — закордонного. У середині XIX ст. в Керчі працювали галетна фабрика, цегельний, свічковий та черепичний заводи, на околицях міста — каменоломні, що постачали будівельний камінь та камінь для виробництва вапна[6]. 1846 року збудовано залізоплавильний завод. У невеликій доменній печі виплавляли чавун з місцевої залізної руди на привізному деревному вугіллі аж до Кримської війни.

У 1821 році Керч та Єнікале були виділені в особливу адміністративну одиницю — Керч-Єнікальське градоначальство. 1825 року запроваджено посаду міського архітектора. Приблизно з того часу, особливо з 1829 року, коли градоначальником у Керч призначили прогресивно настроєного вченого-археолога полковника І. О. Стемпковського, місто почало впорядковуватися[7]. Було прокладено Мокацомівське шосе з арками й тротуарами, що сполучило місто з Єнікале, перекинуто 5 містків через річку Мелек-Чесме й облицьовано камінням її береги. Центральні вулиці освітлювалися ліхтарями. На горі Мітрідат було розбито бульвар. 1840 року закінчено ремонт великого фонтана, що постачав місто водою. Та увага властей зверталася лише на центр міста. Що ж до районів, заселених робочим людом, то там, як і раніше, на брудних, вузьких і задушливих вулицях тулилися мазанки.

---

[1] Письма о Крыме, об Одессе и Азовском море. М., 1810, стор. 140.
[2] Полное собрание законов Российской империи, т. 20. СПб., 1830, № 14252.
[3] Там же, т. 11, № 30286.
[4] Там же, т. 30, № 23704.
[5] ЦДІА СРСР, ф. 1281, оп. 5, спр. 67, арк. 4—6, 49.
[6] Новороссийский календарь на 1848 г. Одесса, 1847, стор. 68.
[7] «Український історичний журнал», 1971, № 12, стор. 98.

На впорядкування околиць, як і на будівництво лікарні, не вистачало коштів. Зате були споруджені тюрма й головна гауптвахта.

На 1854 рік населення міста досягло 13,6 тис. чоловік. 1829 року тут відкрилося повітове училище, що готувало рахівників, діловодів. 1863 року його реорганізовано в Олександрівську гімназію[1]. Кількість учнів у ній наприкінці XIX ст. коливалася від 300 до 400 чоловік. 1835 року прийняв перших учениць Кушниківський інститут шляхетних дівчат[2]. Доступ до цих навчальних закладів для дітей трудящих був закритий. У 50-х роках засновано 7 початкових і ремісничих шкіл, де навчалося 222 учні. Були друкарня й бібліотека, в яких налічувалося 1307 книг[3].

З 1810—1811 рр. розпочалося дослідження археологічних пам'яток, що на них багата Керч. Археолог-аматор П. О. Дебрюкс уперше 1811 року склав цінні описи давніх пам'яток і створив історичну топографію Європейського Боспору (Керченського півострова). Разом із І. О. Стемпковським П. О. Дебрюкс вивчав скіфо-античні пам'ятки Боспору. Велику роботу вів археолог А. Б. Ашик. Усі ці вчені були учасниками розкопок восени 1830 року відомої гробниці скіфського царя в кургані Куль-Оба (холм Попелу)[4]. 1826 року відкрито державний музей старожитностей.

Під час Кримської війни (1853—1856 рр.) англійські війська, що захопили Керч, зруйнували й пограбували місто. Особливо потерпів музей. Деякі вивезені тоді предмети давнини й дотепер залишились у Британському музеї в Лондоні. Пізніше керченські пам'ятки світового значення вивчали археологи: А. Є. Люценко, який працював у Керчі протягом 25 років (1853—1878 рр.), К. Думберг (1891—1901), В. В. Шкорпіл, вбитий бандитами в грудні 1918 року, Ю. Ю. Марті, В. Ф. Гайдукевич, В. Д. Блаватський, М. І. Ростовцев, Ю. А. Кулаковський, К. Е. Гриневич та інші.

У пореформений період прискорився економічний розвиток Керчі й Керченського півострова. 1862 року в місті налічувалося 15 дрібних промислових підприємств з числом робітників до 5, виняток становили каменоломні, де працювало понад 60 чоловік. Водночас збудовано механічний і цементний заводи, а також невелику тютюнову фабрику, що на кінець XIX — початок XX ст. перетворилася на велике капіталістичне підприємство[5]. У 1913 році на ній трудилося вже 900 чоловік. 1873 року засновано консервний завод компанії Петерс і братів Жуковських[6].

Протягом другої половини XIX ст. у Керчі збільшується видобуток солі, каменю-черепашнику, вилов та обробка риби, виникають підприємства для переробки сільськогосподарської сировини, поглиблюється й розширюється фарватер Керченської протоки. Після руйнувань, завданих англійськими окупантами під час Кримської війни (1853—1856 рр.), коли було підірвано доменну піч, а устаткування залізоплавильного заводу вивезено до Англії, розробка керченських руд припинилася на півстоліття. 1897 року Брянське товариство, фінансоване французькими капіталістами, розпочало будівництво металургійного заводу на базі керченської залізної руди. До середини 1900 року стали до ладу дві невеликі доменні печі, сталеплавильний (томасівський) та допоміжні цехи. Того року виплавлено 1 550 632 пуди

Пам'ятка архітектури X—XIII ст.— церква Іоанна Предтечі.

[1] Хр. Хр. Зенкевич. Керчь в прошедшем и настоящем. Керчь, 1894, стор. 38, 56.

[2] Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства на 1907 год. Керчь, 1907, стор. 6.

[3] ЦДІА СРСР ф. 1281, оп. 5, спр. 67, арк. 47.

[4] Ю. Ю. Марти. Сто лет Керченскому музею. Керчь, 1926, стор. 7, 8.

[5] М. Е. Бененсон. Экономические очерки Крыма. Симферополь, 1919, стор. 59.

[6] Ф. Т. Гусаров, Л. И. Чуистова. Керчь. Симферополь, 1955, стор. 71.

Є. О. Климанов (Афанасьєв) — один з керівників Керченської соціал-демократичної організації у 1901—1905 рр. Фото 1903 р.

чавуну, а руди видобуто 3 883 506 пудів. На заводі працювало 2079 чоловік[1].

Тоді ж завершено прокладення залізничної колії Керч — Джанкой. На початок XX ст., завдяки відкриттю залізничного руху й пуску металургійного заводу, місто перетворилося на один із значних промислових центрів Таврійської губернії. Провідне місце посідали рудно-металургійна промисловість та рибальство. У Керченському порту перетиналися основні пасажирські й вантажні шляхи чорноморських та азовських пароплавів, підтримувалося каботажне сполучення з портами Приазов'я, Криму й Кавказу.

Розвиток промисловості й торгівлі супроводжувався інтенсивним зростанням населення. 1897 року в Керчі налічувалося 33 347 жителів[2]. У місті проживали представники 21 національності, з них росіян, українців і білорусів — 21 993 чоловіка[3]. Великий процент становили робітники, становище яких було вкрай тяжким. Власники фабрик і заводів наймали робітників за безцінь, широко використовували жіночу й дитячу працю. Ленінська «Искра» відзначала, що на Керченському металургійному заводі порушувалися навіть царські фабричні закони, допускалася «праця малолітніх до 15 років по десять годин на добу й навіть нічна понадурочна праця»[4]. Робочий день дорослих тривав 12—14 годин. Охорони праці на всіх підприємствах не існувало. Дні, пропущені через нещасні випадки, не оплачувалися. Виробничі травми, як правило, пояснювалися «необережністю» самих робітників. Жили вони в бараках, збитих з дощок, по 80 і більше чоловік, інколи і в куренях, спали на нарах. А робітники кар'єрів, як писала місцева газета, тулилися в старих закинутих каменоломнях, будь-як пристосованих для житла[5].

Політичні організації в Керчі виникли ще в 70-х роках минулого століття. Це були т. зв. гуртки пропагандистів, очолювані передовими робітниками. 1875 року вони встановили зв'язок з одеським «Південноросійським союзом робітників»[6]. 1899 року в місті створено соціал-демократичну організацію[7]. Центром діяльності керченських соціал-демократів став металургійний завод, а коли в 1902 році його закрили, вони активізували революційну роботу серед робітників інших підприємств та міських ремісників, залучивши до неї частину прогресивно настроєної місцевої інтелігенції.

Велику роль у згуртуванні керченських соціал-демократів відіграв революціонер Є. О. Климанов (Афанасьєв), який прибув до Керчі 1901 року після заслання й працював механіком на землечерпальному каравані в порту. У роки першої російської революції Є. О. Климанов багато робив для роз'яснення більшовицької тактики й закликав керченських трудящих до активного її здійснення. 1906 року його знову заарештували, вислали з Керчі, але дорогою Є. О. Климанову пощастило втекти до Петербурга[8], де він до самої Лютневої революції 1917 року перебував на

---

[1] Кримський облдержархів, ф. 162, оп. 1, спр. 4187, арк. 40.

[2] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. 41. Таврическая губерния, стор. IV.

[3] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 9. Памятная книжка Таврической губернии. Симферополь, 1889, стор. 2.

[4] Газ. «Искра». № 7, 1901 р.

[5] Газ. «Южный курьер», № 153, 1901 р.

[6] История Коммунистической партии Советского Союза, т. 1, стор. 83.

[7] ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 278, оп. 1—4, спр. 35 393, арк. 6.

[8] Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. 1896—1904. К., 1963, стор. 189.

підпільній партійній роботі (помер у 1919 році). Серед керченських іскрівців відзначався активністю Ф. Г. Котов (у 1920 році став заступником голови підпільного Керченського ревкому, в період Великої Вітчизняної війни його, активного підпільника, закатували гітлерівці у Новоросійську).

1902 року Керченська організація РСДРП випустила листівку, присвячену 41-й річниці скасування кріпосного права. У ній викривалася суть реформи й містився заклик до всіх трудящих об'єднатися для боротьби проти самодержавства[7]. Крім того, серед робітників розповсюджувалася листівка, де роз'яснювалися причини загального страйку на півдні Росії. Під керівництвом соціал-демократичної організації на початку серпня 1903 року відбувся страйк робітників порту і механічних майстерень, які вимагали від адміністрації збільшення заробітної плати й скорочення робочого дня[1]. Керченський пролетаріат продемонстрував свою організованість і солідарність із страйкарями інших міст півдня Росії.

У період першої російської революції в Керчі відбувалися політичні страйки та демонстрації. 27 липня 1905 року почалася велика загальноміська політична демонстрація робітників і службовців. Демонстранти пройшли містом з червоним прапором та лозунгами «Геть самодержавство!», «Хай живе свобода!»[2]. Поліція застосувала зброю, двоє робітників було вбито, одинадцять — поранено. На четвертий день після демонстрації чорносотенці влаштували єврейський погром, який змушена була «засудити» навіть буржуазна міська дума. Заходів же на захист трудящих вона не вжила. У зв'язку з цими подіями організація РСДРП випустила листівку з викриттям політики царизму. У жовтні 1905 року керченські залізничники й поштово-телеграфні службовці страйкували разом з усім пролетаріатом Росії.

Страйки тривали й у наступному році. 9 січня 1906 року робітники заводів Золотарьова, Бухштаба й тютюнової фабрики Месаксуді припинили роботу й вийшли на мітинг, присвячений річниці «Кривавої неділі»[3]. Наприкінці квітня застрайкували моряки землечерпального каравана, де вів пропаганду більшовик П. Никифоров (Малаканов), колишній петербурзький робітник, учасник Жовтневого повстання 1905 року в Кронштадті[4]. Вони вимагали дев'ятигодинного робочого дня, й адміністрація змушена була поступитися.

Після поразки першої російської революції, в тяжкі роки реакції (1907—1910 рр.), керченський пролетаріат під керівництвом РСДРП продовжував боротися за свої права, згуртовуючи сили в професійних спілках робітників Аджимушкайських каменоломень, моряків і службовців торгового флоту, службовців торгівлі, робітників промислових підприємств, мулярів, штукатурів, пічників, малярів, портовиків. Робота соціал-демократичної організації Керчі була відзначена центральною більшовицькою газетою «Пролетарий»[5].

Зростання страйкового руху в Росії після Ленських подій 1912 року справило вплив і на робітників Керчі. 28 червня 1912 року газета «Правда» повідомляла про страйк робітників чавуноливарного заводу й 300 робітників керченських залізних рудників, які протестували проти тяжких умов праці й побуту, поліцейських утисків. Робітники Керченського металургійного заводу Таганрозького металургійного товариства (заснований 1912 року) на створення поліцейської дільниці з особливим розшукним відділенням відповіли великим страйком 11 лютого 1914 року, у якому поряд з економічними вимогами висунули й політичні: усунути з заводу поліцейську дільницю, скасувати щоденні обшуки на прохідній, не притягати до відповідальності за участь у страйку[6]. На знак солідарності з металургами припинили роботу й трудящі інших підприємств. Раптовий страйк, що охопив 2500 чоловік і тривав

---

[1] И. Бортников. Июльские дни 1903 года на Юге России, стор. 79.
[2] Кримський облдержархів, ф. 483, оп. 4, спр. 355, арк. 4, 14.
[3] Ф. Гусаров, Л. Чуистова. Керчь, стор. 90, 95, 101.
[4] «Український історичний журнал», 1968, № 3, стор. 121.
[5] Газ. «Пролетарий», 13 травня 1909 р.
[6] Кримський облдержархів, ф. 162, оп. 2, спр. 7056, арк. 1.

4 дні, налякав хазяїв: вони викликали загін кінної поліції. Виступ робітників був придушений. 34 чоловіка заарештовано. Про революційний рух керченського пролетаріату писала більшовицька газета «Путь правды» («Правда») в № 21 1914 року у статті «Про ліквідацію Керченського страйку».

Напередодні першої світової війни кількість робітників у Керчі зросла і 1914 року становила понад 6 тис. чоловік, тобто більше, ніж у решті міст Криму (крім Севастополя) разом узятих. Близько 40 проц. загального числа робітників працювало на металургійному заводі, одержуючи копійки за свою нелюдську працю. Жахливими були умови життя трудящих. Комісія, що обстежила вулиці, двори та казарми робітників, відзначила їх антисанітарний стан[1]. Мешкали вони в тісних і брудних приміщеннях по 30—40 чоловік, спали без матраців, на голих дошках. Баків для окропу й умивальників не було. Приміщення не провітрювалися.Та й решті робітничого населення жилося не краще. Багато хто, не маючи житла в місті, змушений був шукати притулку в найближчих до заводу селищах. Поселялися в стайнях, корівнях і клунях, пристосованих заповзятливими хазяями під квартири. У маленьких комірчинах містилися сім'ї з 7—9 чоловік.

За винятком центральної частини, дуже невпорядкованим виглядало місто. Вечорами воно поринало в пітьму. Лише де-не-де самітньо миготіли гасові ліхтарі. Електричне освітлення з'явилося близько 1910 року, до того ж електрифікувалися лише багаті квартали. Каналізації й водопроводу не було. Воду, солонувату й дуже мінералізовану, брали із забруднених колодязів, яких до того ж не вистачало. На вкрай низькому рівні перебувало медичне обслуговування — одна лікарня (80 ліжок) на все градоначальство. Близько 20 керченських лікарів в основному займалися приватною практикою.

Для дітей заможних громадян міста було 2 гімназії, мореxідне училище каботажного плавання, Кушниківський інститут шляхетних дівчат, а для робочого люду — лише початкові школи. Та кількість їх була настільки незначною, що дітям часто відмовляли в прийомі «через брак місць». Громадська бібліотека обслуговувала нечисленних читачів і мала мізерний фонд: абонент за рік брав пересічно одну книгу. Міський театр також відвідували головним чином багаті городяни.

Коли розпочалася перша світова імперіалістична війна, до армії було мобілізовано 1413 чоловік. Протягом одного 1914 року в місті закрилося 35 промислових підприємств, внаслідок чого без роботи лишилося 880 чоловік. Скоротився обсяг робіт порту в зв'язку з загальним скороченням морських перевезень на Чорному морі. Через нестачу сировини було звільнено частину робітників тютюнової фабрики. Брак палива призвів до того, що в червні 1917 року став металургійний завод. Число безробітних збільшувалося день у день. У зв'язку з оголошенням Криму прифронтовою смугою посилився поліцейсько-каральний режим[2].

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції в Керчі на початку березня 1917 року був створений комітет громадської безпеки, керівна роль у якому належала партії кадетів. Комітет зберіг майже в повній недоторканності царський бюрократичний апарат, у місті, як і раніше, функціонувала міська дума.

Тоді ж у березні робітники керченських підприємств та солдати військових частин обрали орган нової, революційної влади — Раду робітничих і солдатських депутатів, та керівництво нею захопили меншовики й есери[3]. Рада почала видавати газету «Известия Керченского Совета рабочих и солдатских депутатов». Під тиском робітників вона вжила деяких заходів на захист інтересів трудящих, зокрема, ухвалила знизити ціни на продовольчі й промислові товари від 10 до 50 проц[4]. Війна

---

[1] Ф. Гусаров. Л. Чуистова. Керчь, стор. 102.
[2] Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства на 1916 год. Керчь, 1917, стор. 16, 18, 39.
[3] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 86, арк. 8—10.
[4] Кримський облдержархів, ф. 162, оп. 1, спр. 6932, арк. 9.

тривала, зростали дорожнеча, спекуляція, безробіття. За таких умов розгорнули роботу керченські більшовики, які у жовтні 1917 року оформилися в самостійну організацію[1]. 26 жовтня ЦК партії вітав утворення Керченського партійного комітету й пропонував наслідувати приклад Петрограда, де перемогла соціалістична революція[2].

Трудящі Керчі з радістю зустріли звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. На прохання керченських більшовиків ЦК РСДРП(б) направив 17 листопада 1917 року листа Петроградському військово-революційному комітетові про надання допомоги Керченському комітету РСДРП(б)[3]. На початку січня 1918 року до Керчі з Севастополя прибула на військовому кораблі «Аю-Даг» група більшовиків на чолі з матросом С. І. Шевяковим. Партійний комітет одержав від моряків зброю для загонів Червоної гвардії. Більшовики Керчі разом з революційними матросами утворили революційний штаб. 6 січня 1918 року в місті встановлено Радянську владу. Головою Ради робітничих і солдатських депутатів був обраний С. І. Шевяков[4].

Під керівництвом більшовицької організації Рада забезпечувала революційний порядок у місті, запроваджувала робітничий контроль над виробництвом, трудовлаштовувала безробітних, постачала трудящим продовольство, поліпшувала житлові умови робітників, займалася іншими невідкладними справами. Та невдовзі, 29 квітня 1918 року, місто окупували кайзерівські війська[5]. Загарбники вбивали радянських активістів, грабували населення, руйнували заводи, вивозили до Німеччини верстати, машини, запаси металу з металургійного заводу.

У жовтні 1918 року почав діяти підпільний міський комітет партії, головою якого став С. Г. Самойленко, членами—М. І. Нейман, Ф. Ф. Чаплинський, І. Д. Громозда, М. А. Шапоренко, С. М. Горбульський, П. І. Юрченко. Комітет встановив зв'язок з обласним підпільним комітетом, розгорнув агітаційно-масову роботу серед робітників і селян, а також німецьких солдатів. На кінець 1918 року партійні осередки були створені на механічному заводі, тютюновій фабриці й інших підприємствах. Бойовим помічником більшовицької організації Керчі стала підпільна молодіжна організація, що допомагала розповсюджувати листівки, брала участь у створенні бойових дружин, доставляла зброю.

Після вимушеного відступу австро-німецьких окупантів 22 листопада 1918 року сюди прибули перші частини «Добровольчої армії» з Кубані, а за ними — англо-французькі інтервенти. Знову почалися криваві розправи, грабунки населення.

Підпільні комуністичні організації розгорнули широку роботу в тилу ворога. Найактивніше діяла невелика група комуністів — партійний осередок № 1 на чолі з К. М. Стацевичем. У Аджимушкайських каменоломнях організовано госпіталь, збройову майстерню. На початку 1919 року в Старокарантинських, згодом у Петрівських та Аджимушкайських каменоломнях створено партизанські загони. Їх керівним ядром став підпільний Керченський комітет партії, який у другій половині лютого 1919 року провів конференцію представників робітників міста, селян навколишніх сіл та партизанських загонів. Конференція вирішила об'єднати сили партизанських загонів і населення Керченського півострова у боротьбі проти окупантів та білогвардійців. Було утворено військово-революційний штаб[6]. А 14 лютого 1919 року відбулася конференція профспілок Керчі, яка закликала трудящих всіляко протидіяти мобілізації до білої армії.

---

[1] В борьбе за Советский Крым, стор. 51—55.

[2] ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 79, арк. 25, 156; спр. 271, арк. 2; спр. 272, арк. 2.

[3] ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 142, арк. 25.

[4] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 1180, арк. 4.

[5] П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. 2, стор. 97.

[6] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 1180, арк. 35, журн. «Красный архив», 1931, № 1(44), стор. 56.

Керченські партизани нападали на окремі білогвардійські частини, руйнували залізничні колії, захоплювали й псували маяки, діставали й переправляли через лінію фронту розвідувальні дані для командування Червоної Армії[1].

Щоб придушити зростаючий опір партизанів, білогвардійці з допомогою інтервентів стягнули до каменоломень відбірні частини. 22 травня 1919 року до Керчі доставили задушливі гази[2].

Партизани стійко продовжували нерівну боротьбу. В середині травня військово-революційний штаб розпочав розробку плану наступу, мета якого полягала в тому, щоб, ударивши з тилу по білих, відкрити радянським військам шлях на Керч. У ніч на 4 червня 1919 року 250 партизанів, озброєних лише гвинтівками й гранатами, почали наступ.

Невеликий загін сміливців напав на керченський гарнізон, що налічував кілька тисяч добре озброєних солдатів. Партизанам удалося прорватися до міста, де до них приєдналися робітники, рибалки, моряки, селяни з навколишніх сіл. Надвечір повсталі закріпилися на горі Мітрідат. Увесь день 23 травня тривали бої на вулицях[3]. Та на підкріплення білогвардійцям поспішила морська артилерія інтервентів. Тому партизани змушені були відступити до каменоломень[4].

Білогвардійці й інтервенти почали розправу над населенням міста. Захопленим у полон партизанам і підпільникам кати вирізували зірки на спині й грудях, пораненим наливали в рани сірчану кислоту, обливали бензином і спалювали їх живими. У ті дні на кладовищі поховано понад 1500 радянських патріотів. Жителі Керчі свято шанують пам'ять про полеглих за Радянську владу борців, їхніми іменами названо багато вулиць. Поблизу Аджимушкайських каменоломень споруджено пам'ятник партизанам громадянської війни.

Для значно поріділого партизанського загону настали найтяжчі дні. Вичерпалися запаси продовольства, не стало і води. Керівники партизанського штабу, дізнавшись про початок відступу Червоної Армії з Криму, вирішили залишити каменоломні. Частина партизанів переправилася у гірсько-лісові райони півострова, дехто залишився на підпільній роботі у Керчі.

Криваві події 22—23 травня 1919 року ослабили Керченську партійну організацію, та вже влітку того ж року міський комітет партії відновив підпільні осередки, налагодив зв'язки з підпільними організаціями області. На початок 1920 року в Керчі, як і в усіх містах Криму, створюється підпільний ревком, діяльність якого спрямовувалася на підготовку збройного повстання проти білогвардійців. На допомогу керченцям із Сімферополя прибув представник підпільного обкому С. Я. Бабаханян.

Навесні 1920 року підпільний міськком партії розробив план повстання на підтримку Червоної Армії. Але підготовка його була зірвана. Врангелівці вистежили й стратили кількох членів міськкому — І. Д. Громозду, Ф. Корнілова, Р. В. Шмідта й інших[5].

З другої половини березня 1920 року Керченський підпільний комітет РКП(б) встановив зв'язок з частинами Червоної Армії, які дислокувалися на Таманському півострові. Підпільники передавали їм відомості про противника й допомагали розвідникам переправлятися до Криму. З допомогою рибалок вони доставляли з Кубані до Криму зброю й вибухівку[6].

Восени 1920 року велика кількість відступаючих під ударами Червоної Армії врангелівців скупчилася в Керчі. 14 листопада робітничі бойові групи під керівництвом міської партійної організації стали роззброювати білогвардійців. Влада

---

[1] ЦДА ВМФ СРСР, ф. 87, оп. 1, спр. 1, арк. 138—140.
[2] ЦДАЖР СРСР, ф. 1486, оп. 1, спр. 24, арк. 180, 204.
[3] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 1180, арк. 52.
[4] ЦДАЖР СРСР, ф. 1486, оп. 1, спр. 24, арк. 289.
[5] Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966, стор. 396.
[6] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 1071, арк. 16.

перейшла до революційного штабу при міському комітеті РКП(б). Було вжито заходів до безпеки населення, охорони державного й громадського майна. 16 листопада місто очищено від білогвардійців. Здобуттям Керчі завершився повний розгром врангелівщини. Це була, за висловом В. І. Леніна, «... одна з найблискучіших сторінок в історії Червоної Армії»[1].

З перших же днів після визволення Керченська партійна організація, що об'єднувала в своїх рядах 79 чоловік, приступила до практичного вирішення питань радянського й господарського будівництва у місті, де проживало тоді 38500 чоловік 40 національностей і народностей[2]. Революційний комітет очолив Ф. Г. Котов — активний учасник революційних подій 1905—1907 рр. у Керчі, член підпільного комітету в 1919—1920 рр. Переважна більшість підприємств була зруйнованою. Дрібні підприємства, що збереглися, працювали з великими перебоями, часто й подовгу простоювали через відсутність сировини, палива й матеріалів. Металургійний завод й усі 5 великих рудників не функціонували. Набагато скоротився випуск продукції консервної та тютюнової фабрик. Вони працювали лише 3 дні на тиждень: не вистачало сировини й палива. Зруйновано було й міське комунальне господарство, водопровід, електростанцію. Житловий фонд різко зменшився. У жалюгідному стані перебували залізничний та морський транспорт.

Згідно з наказом Кримревкому від 7 грудня 1920 року у Керчі було націоналізовано: металургійний завод, залізні рудники, консервну й тютюнову фабрики та інші підприємства. На січень 1921 року взято на облік великі й дрібні підприємства, запаси сировини, палива. Металургійний завод почав ремонтувати мотори, котли. Дали першу продукцію три миловарні, п'ять консервних, лісопильний заводи, два млини, олійня, макаронна й тютюнова фабрики, хлібопекарні[3]. Відбудовувалися порт, залізничний вузол, механічні майстерні. На осінь 1921 року в Керчі уже діяла судноверф, де будували й ремонтували невеликі судна. У той же час відкрито першу в країні науково-промислову іхтіологічну лабораторію, згодом перетворену на рибогосподарську станцію.

Велику роль у підвищенні трудової активності населення відігравала повсякденна масово-політична робота Керченської парторганізації та ревкому серед трудящих. Помічником ревкому й міських комуністів була комсомольська організація, створена в листопаді 1920 року, що налічувала 40 чоловік[4]. Комсомольці займалися політичним вихованням молоді, її трудовлаштуванням та професійним навчанням, організацією культурно-масової роботи. Вже на початку 1921 року члени ВЛКСМ металургійного заводу створили в себе школу ФЗУ, переобладнали один з бараків під кінотеатр, а особняк одного багатія — під клуб. Комсомольці становили кістяк загону ЧОП і брали участь у ліквідації білогвардійських банд, у реквізиції в буржуазії складів з матеріалами й продовольством. Значну допомогу й сприяння міському керівництву у відбудовчих роботах подавали профорганізації. На всіх підприємствах міста були створені завкоми й фабкоми, на тютюновій фабриці — жінвідділ, організований з передових робітниць.

Незважаючи на всі післявоєнні труднощі, значно поліпшилося медичне обслуговування трудящих міста. На вересень 1921 року в Керчі функціонувало 2 лікарні, поліклініка, 10 фельдшерських пунктів, 9 медичних дільниць та 7 аптек. Працювало 179 медиків, у т. ч. 40 лікарів й 25 фармацевтів[5].

У відбудованих школах 1921 року навчалося понад 6 тис. дітей трудящих (до революції в усьому повіті налічувалося 3 тис. учнів). На підприємствах були створені 76 груп ліквідації неписьменності серед дорослих.

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 437.

[2] Керчь индустриальная. Экономический справочник по г. Керчи и району. Симферополь, 1932, стор. 22, 24.

[3] Керченський міськдержархів, ф. 57, оп. 1, спр. 20, арк. 29.

[4] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 31, арк. 40.

[5] Керченський облдержархів, ф. Р-1024, оп. 1, спр. 154, арк. 1—9.

Велику увагу приділяли радянські, партійні та профспілкові організації культурному будівництву. Вже в грудні 1920 року відкрилися 4 міські й 14 пересувних бібліотек, 5 клубів, 10 дитячих садків на 486 місць[1]. Підвищенню культурного рівня трудящих служили бібліотеки міста, клуби, червоні кутки, хати-читальні, кіно, театри. Наприкінці 1920 року почала виходити міська газета «Победа»[2], що регулярно висвітлювала хід радянського й культурного будівництва в Керчі, пропагувала ідеї партії та уряду. Підвищувалася громадсько-політична активність жителів міста.

Але створення соціалістичної економіки відбувалося у надзвичайно складних умовах. Так, 1921 року з 197 промислових підприємств Керчі ще стояло 60, а на решті було зайнято лише 2735 робітників[3]. Вантажообіг порту становив 16,7 тис. тонн проти 301,8 тис. тонн у 1913 році[4]. А сума валової продукції гірничої та гірничозаводської промисловості, що становила до першої світової війни 8,4 млн. крб., у 1920—1921 рр. зменшилася до 218 тис. карбованців[5].

Відбудова народного господарства ускладнилася в зв'язку з неврожаєм 1921 року. На початку 1922 року в Керчі голодувало близько 18 тис. чоловік. Скоротилася кількість населення. На 1923 рік воно становило 26 063 чоловіка[6].

У червні 1922 року з поїздом «Жовтнева революція» до Керчі прибули голова ВЦВК М. І. Калінін та голова ВУЦВКу Г. І. Петровський. 22 червня відбулися багатолюдні мітинги трудящих міста на території Керченського металургійного заводу й на Приморському бульварі. Місцевим товариствам допомоги голодуючим й лікарням було передано велику кількість продовольства та одягу[7]. Українське відділення Червоного Хреста забезпечувало харчуванням 10 тис. дітей[8]. Для подання матеріальної допомоги дитячим будинкам та школам, а також дітям безробітних у грудні 1922 року в Керчі проведено «тиждень дитини», протягом якого зібрано 1 767 590 крб., чимало продуктів. З торговельних підприємств відраховувалося 2 проц. з обороту на допомогу голодуючим[9].

Поступово нормалізувалося господарське та культурне життя міста. Став до ладу капітально відремонтований консервний завод «Воля праці». Вилов риби 1925 року становив 43,5 тис. центнерів. На 1924—1925 рр. значна частина керченських підприємств була відбудована й працювала на повну потужність. Високу оцінку здобула продукція консервного заводу «Воля праці» на виставці у Копенгагені 1925 року, а на виставці 1927 року в Парижі — одержала головний приз. Тютюнова фабрика на кінець 1925 року виробляла понад 40 проц. продукції усієї тютюнової промисловості Криму. Була відроджена значна частина комунального житлового фонду. Населення міста на 1926 рік перевищувало 35,5 тис. чоловік[10]. Міськрада мала в своєму розпорядженні житловий фонд, що становив 1555 будинків загальною площею 343 тис. кв. аршин. Діяло 12 шкіл першого ступеня й 5 дев'ятирічок, яким віддано кращі приміщення. Крім того, на усіх підпри-

Домна № 1 Керченського металургійного заводу ім. П. Л. Войкова. 1929 р.

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-1024, оп. 1, спр. 49, арк. 22; газ. «Красный Крым», 20 листопада 1921 р.

[2] Згодом назва газети змінилася: з січня 1921 року — «К труду»; з січня 1926 року — «Красная Керчь», з 1931 — дотепер — «Керченский рабочий».

[3] Керчь индустриальная, стор. 25.

[4] Отчет Керченского городского Совета РК и КД IX созыва о работе за 1931—1934 гг. Керчь, 1934, стор. 65.

[5] Десять лет Советского Крыма, стор. 114, 117.

[6] Керчь индустриальная, стор. 22.

[7] Керченський історико-археологічний музей, ф. 444, оп. 1, спр. 263, арк. 2, 5, 6, 9.

[8] Кримський облпартархів, ф. 45, оп. 1, спр. 39, арк. 1.

[9] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 191, арк. 4.

[10] «Бюллетень Крымского ЦСУ», 1930, № 11, стор. 13.

ємствах працювали групи ліквідації неписьменності серед дорослих. Відкрилися численні професійні курси й школи, сільськогосподарський технікум, мортехнікум, робітфак, т. зв. Боспорський університет, де навчалося 120 чоловік. У місті було два театри, народна консерваторія, музей старожитностей, студія художнього живопису.

Керуючись рішеннями XIV з'їзду ВКП(б), трудящі Керчі включились у боротьбу за втілення в життя планів соціалістичної індустріалізації. Центральний комітет партії й Радянський уряд приділили велику увагу розробці залізорудних багатств Керченського півострова. Вирішено було насамперед відродити металургійний завод та залізний рудник при ньому. У 1926—1927 рр. на заводі велися інтенсивні будівельні роботи. З кожним місяцем збільшувалася й кількість працюючих. Якщо 1926 року на заводі трудилося близько 900, то 1927 — 2700, а 1928 — 5500 чоловік[1].

Перший п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР для трудящих Керчі ознаменувався пуском першої черги Керченського металургійного заводу ім. Войкова (ім'я П. Л. Войкова, радянського дипломата, уродженця Керчі, вбитого у Варшаві білогвардійцем 7 червня 1927 року, присвоєно заводу в листопаді 1927 року). 20 квітня 1929 року стала до ладу домна № 1. Тоді ж почалося спорудження другої й третьої домен, повітродувної станції, прокатного цехів. Одночасно тривало будівництво й коксохімічного заводу. Новобудови вимагали великої кількості кваліфікованих кадрів. Тому при металургійному заводі була створена школа ФЗУ, розрахована на 250 місць. Та потяг молоді до знань був настільки великий, що заняття відвідувало 1450 чоловік[2]. Керченський металургійний завод готував кадри не лише для промисловості Криму, але й для Магнітбуду, Кузнецькбуду, Дніпросталі та інших новобудов п'ятирічки.

Значну роль у розвитку економіки міста відіграло масове соціалістичне змагання за дострокове виконання державних планів. Уперше в Криму ударники, ударні бригади, цехи та підприємства з'явилися у Керчі на металургійному заводі. На квітень 1929 року 20 цехів оголосили себе ударними, близько 7 тис. робітників трудилися в ударних бригадах, у січні 1934 року ударники становили 83,2 проц. робітників заводу. Великою повагою у колективі користувалися К. П. Хроні — делегат XV з'їзду ВКП(б), С. Н. Московський — керівник комсомольської ударної бригади котельно-складального цеху, будівельники А. Д. Карамзин, В. П. Гасенко — організатори й керівники першої в Криму комсомольсько-молодіжної бригади, А. І. Ганзен — машиніст комсомольського паровоза залізничного цеху, А. Н. Парфьонова — організатор комсомольсько-молодіжної зміни механічного цеху, М. К. Бугай — кращий доменний майстер СРСР.

Завдяки трудовому ентузіазму робітників виробничі потужності заводу ставали до ладу достроково. Так, 15 травня 1930 року на два тижні раніше встановленого строку запрацювала друга доменна піч; того ж місяця почала працювати агломераційна фабрика. Слідом за другою домною стали до ладу діючих томасівський та прокатний цехи, нова електростанція, коксохімічний завод. А 1931 року пуском найбільш потужної третьої домни завершилося будівництво першої черги металургійного заводу ім. Войкова — первістка п'ятирічки. Завод був єдиним у СРСР, що застосовував процес томасування, при ньому працювала агломераційна фабрика. На томасівський чавун, що виплавляли у доменних печах заводу ім. Войкова, був великий попит як в СРСР, так і за кордоном.

Не менш успішно розвивалися й інші галузі промисловості. 1928 року збудовано нове приміщення заводу «Воля праці», реконструйовано тютюнову фабрику, здано в експлуатацію бавовняний та бондарний заводи, а також побудовано хлібозавод, холодильник, корабельні майстерні та ряд інших підприємств. До десятиріччя визво-

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 47, оп. 1, спр. 385, арк. 65.
[2] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 583, арк. 42.

лення Криму (листопад 1930 р.) повністю ліквідовано безробіття. У листопаді 1930 року на південь від Керчі, у Комиш-Бурун прибули досвідчені спеціалісти Криму та інших міст країни на будівництво нової рудної бази металургії Радянського Союзу — залізорудного комбінату.

Впроваджувалися нові форми соціалістичного змагання, організатором яких виступила міська партійна організація, що в червні 1932 року об'єднувала 5849 комуністів. Її бойовим помічником були комсомольці — 7260 юнаків та дівчат. 1934 року керченські робітники-металурги стали ініціаторами всесоюзного змагання металургів. З другої половини 1935 року на підприємствах міста набули поширення стахановські методи праці. Стахановцем на металургійному заводі став майстер доменного цеху П. Х. Ішков. Його приклад наслідували робітники К. П. Хроні, І. М. Ганзен з синами Адольфом, Георгом та Едуардом, Г. Т. Саєнко згодом депутат Верховної Ради Кримської АРСР, В. С. Васильєв, І. М. Ткаченко, нагороджений 1939 року орденом Трудового Червоного Прапора, А. С. Осипчук — перший депутат Верховної Ради СРСР від трудящих Керчі та багато ін. Стахановський рух став масовим: у квітні 1938 року на підприємствах Керчі стахановців налічувалося 6032 й ударників 3090 чоловік, тобто 59,8 проц. від загальної кількості працюючих[1].

На запрошення Радянського уряду в Керчі трудилися німецькі, американські, французькі, угорські інженери й робітники. Піднесення, що панувало на підприємствах міста, як і в усій країні, надихало і багатьох працюючих у нас іноземців — у себе на батьківщині вони ніколи не бачили такого ставлення до праці. Коли робітники Керченського металургійного заводу висунули зустрічний план, іноземні робітники на своїх зборах обговорили контрольні цифри плану 1932 року й звернулися до всіх іноземців, що працювали на підприємствах чорної металургії СРСР, із закликом приєднатися до боротьби за дострокове виконання плану 1932 року[2].

Керченська партійна організація багато робила в справі виховання трудящих у дусі радянського патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму. Колективи металургійного заводу та інших підприємств встановили дружні зв'язки з робітниками Німеччини, Чехословаччини, Австрії, Франції та інших країн[3]. Так, делегація робітників-комуністів Чехословаччини під час свого перебування у Керчі з 21 по 25 травня 1931 року була присутньою на багатьох партійних та робітничих зборах і мітингах, відвідала чимало підприємств міста. 23 делегати стали учасниками суботника в доменному цеху металургійного заводу, решта—на коксохімзаводі, рудниках та інших підприємствах міста. З 23 по 28 липня 1931 року в Керчі гостювала міжнародна делегація, що складалася з представників 11 братніх комуністичних партій. Іноземні робітники на власні очі переконувалися в успіхах соціалістичного будівництва.

Робітники керченських підприємств під керівництвом міської партійної організації відіграли велику роль у соціалістичному перетворенні села. Вони активно допомагали селянам у здійсненні колективізації сільського господарства та ліквідації куркульства як класу. Гроші, зароблені в понадурочний час та на недільниках, йшли у фонд новостворених колгоспів. 1930 року в Керченському районі за активним сприянням робітничих бригад до колгоспів залучено близько 5 тис. наймитів, організовано 4 артілі[4], у селі Сім Колодязів робітники металургійного заводу ім. Войкова допомогли створити першу на Керченському півострові МТС. Директором її став старий більшовик, потомствений керченський металіст М. П. Дементєєв.

Одним з найвизначніших досягнень передвоєнних п'ятирічок було створення південної індустріальної бази. 1936 року здано в експлуатацію потужний рудник і збагачувальну фабрику. Повністю будівництво Комиш-Бурунського залізорудного комбінату ім. Серго Орджонікідзе завершилося 1939 року. Майже водночас стали до

[1] Кримський облпартархів, ф. 48, оп. 1, спр. 457, арк. 115.
[2] Газ. «Красный Крым», 4 січня 1932 р.
[3] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 581, арк. 23.
[4] Там же, ф. 1, оп. 3, спр. 453, арк. 259.

ладу нова електростанція, агломераційна фабрика й добре обладнаний порт, звідки руду на спеціальних суднах відправляли на металургійні заводи Приазов'я. Із створенням залізорудного комбінату було здійснено зручне й економічно вигідне транспортне сполучення: руда — заводам «Азовсталі», вугілля — Керчі. Провідне місце в новому індустріальному центрі посідав Керченський металургійний завод ім. Войкова.

Успішне вирішення проблем, пов'язаних з індустріалізацією Півдня країни, сприяло всебічному розвитку й піднесенню господарства Керчі.

Напередодні Великої Вітчизняної війни місто стало одним з найбільших промислових центрів не лише Криму, а й країни. Тут налічувалося 169 підприємств, у т. ч. 68 великих, на яких працювало 41 837 чоловік. На цей час Керченський півострів став основним риболовецьким районом Криму й давав 70 проц. усього кримського вилову. На розширеній судноверфі будували і ремонтували риболовецькі судна, бондарний завод виробляв бочкову та ящикову тару.

Різноманітну продукцію випускали й інші підприємства, збудовані в роки першої та другої п'ятирічок: судноремонтний, машинобудівний, цегельно-черепичний, алебастровий, бавовноочисний, вапняний, олійний і молочний заводи, завод пивобезалкогольних напоїв, макаронна, ковбасна, швейна фабрики, бондарний завод «Пролетарій», майстерні: судноремонтні, корабельномеханічні, сільськогосподарського реманенту. 16 розробок покладів каменю-черепашнику забезпечували своєю продукцією будови не лише міста, а й Донбасу, Дніпрогесу. Чимало швейних виробів, взуття, трикотажу, меблів, металічного посуду також виробляли промислові артілі Керчі.

Розвиток промисловості супроводжувався швидким зростанням населення міста. 1939 року воно становило близько 105 тис. чоловік. Розширилося житлове й культурно-побутове будівництво. Виросли нові впорядковані селища в районі заводу ім. Войкова, на березі моря з'явилося потопаюче в зелені садів містечко металістів, де 1939 року проживало 11 тис. чоловік. Тут працювали фабрика-кухня, їдальні, три клуби, будинок інженерно-технічних працівників, будинок піонерів. Таке ж селище міського типу виникло на високому березі моря в районі залізорудного комбінату. До послуг 5-тисячного населення його були магазини, поліклініка, лікарня, дві школи, дитячий садок та ясла, будинок культури й клуб, стадіон. Нові впорядковані житлові будинки одержали робітники й службовці консервного, цегельно-черепичного, бондарного заводів. З допомогою державних кредитів збудували собі індивідуальні будинки тисячі трудівників Керчі.

1938 року в місті стали до ладу готель та три банно-пральні комбінати. Трамвайне сполучення з'єднувало селище металургійного заводу ім. Войкова з центром. А з міста до металургійного заводу та залізорудного комбінату пролягли асфальтовані шляхи. Центр і приміські селища були електрифіковані й радіофіковані.

Значно розширилися й поліпшили свою роботу мережі торговельна та громадського харчування. Діяло 192 магазини й 133 ларки, 156 їдалень і буфетів, 5 ринків. Добре було налагоджено медичне обслуговування: працювали 3 лікарні, 8 поліклінік, грязелікарня, дитячий санаторій, 3 пологові будинки.

1940 року в 39 школах 548 учителів навчали близько 17 тис. учнів, та в 5 школах робітничої молоді — 780. У трьох технікумах — рибному, металургійному та фельдшерському — налічувалося 800 студентів. З 1929 року в Керчі діяв робітничий університет, 1940 року його відвідували 760 чоловік. Невелика рибогосподарська станція виросла у Азово-Чорноморський науково-дослідний інститут морського рибного господарства й океанографії з лабораторіями, дослідними станціями, спеціально обладнаними суднами, де 23 наукові працівники вивчали рибні багатства Азовського та Чорного морів, розроблювали заходи щодо вдосконалення організації й техніки лову.

У місті працювали драматичний театр, палац культури, 16 клубів, будинок учителя, 4 кінотеатри, 25 кіноустановок, 40 бібліотек, історико-археологічний му-

зей. Виходила міська газета «Керченский рабочий» та 4 багатотиражки. Робітничі клуби мали великі колективи художньої самодіяльності. 1935 року аматори клубу металургів ім. Енгельса в числі кращих виступили з концертом у Київському академічному театрі опери та балету. 1936 року оркестр і концертна група Комиш-Бурунського палацу культури демонстрували своє мистецтво в клубах столиці нашої Батьківщини.

Керівною та спрямовуючою силою політичного, економічного, громадського та культурного життя соціалістичної Керчі була міська партійна організація. В її рядах перебувало 4 тис. комуністів. У складі комсомольської організації 1941 року налічувалося близько 6 тис. юнаків та дівчат.

З великим піднесенням на основі нової Конституції пройшли в місті вибори 1937 року до Верховної Ради СРСР, а також до місцевих Рад депутатів трудящих. Депутатом до верховного органу влади країни було обрано робітника-новатора металургійного заводу О. С. Осипчука.

22 червня 1941 року мирне будівництво було перерване віроломним нападом фашистської Німеччини на СРСР. На захист Батьківщини стали комуністи, молодь, робітники й службовці заводів і будов. У перші дні війни до армії пішло 15 тис. чоловік, у т. ч. 1034 комуністи[1].

Бойовим штабом керченських комуністів по мобілізації трудящих на втілення в життя лозунгу «Все для фронту, все для перемоги» став міський комітет партії та організований у жовтні 1941 року міський комітет оборони на чолі з першим секретарем міськкому партії Н. А. Сиротою[2]. У центрі уваги бюро міськкому партії були питання перебудови промислових підприємств з урахуванням потреб армії та фронту, протиповітряної оборони міста, перебудови агітаційно-масової роботи, залучення жінок для роботи на виробництві, будівництва оборонних об'єктів, допомоги родинам фронтовиків. На найскладніші ділянки роботи йшли комуністи й комсомольці. У надзвичайно стислий термін керченські підприємства перебудувалися на воєнний лад.

На металургійному заводі ім. Войкова збільшилася виплавка чавуну, сталі, прокату, було створено майстерню для ремонту танків. У заводських цехах виготовляли гранати й міномети, похідні пекарні й траншейні печі, протитанкові «їжаки», озброєння й боєприпаси. Саме войковці створили протитанкову рідину марки «КС». 21 серпня 1941 року з воріт заводу вирушив до діючої армії бронепоїзд «Войковець»[3]. Масовий випуск воєнної продукції налагодили всі підприємства Керчі. Колективи Комиш-Бурунського комбінату, механічного комбінату, механічного цеху тютюнової фабрики виготовляли міномети й міни, збудували бронепоїзд «Гірняк», майже всі підприємства міста (навіть макаронна фабрика й артілі) робили гранати. За завданням командування Чорноморського флоту судноремонтники, портовики й рибалки у стислі строки реконструювали риболовецькі й торговельні судна, озброїли їх та направили в море для участі у бойових діях у складі Азовської військової флотилії.

З наближенням лінії фронту міськком партії й міськвиконком розробили заходи для евакуації населення й підприємств до східних районів країни. На початку серпня 1941 року під безперервним бомбардуванням через протоку було переправлено близько 30 тис. чоловік, вивезено частину устаткування заводу ім. Войкова, екскаватори залізорудного комбінату, турбіни ДРЕС, 350 тис. голів колгоспної худоби й інші цінності.

Сотні городян самовіддано споруджували оборонні укріплення навколо міста. У районі станції Багерове, Комиш-Буруна (нині Аршинцеве), Старого Карантину й Аджимушкая (тепер Партизани) споруджувалася система траншей, окопів, проти-

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 791, арк. 3, ф. 156, оп. 1, спр. 113, арк. 18.
[2] Там же, арк. 1, 18, 19.
[3] Н. Сирота. Так сражалась Керчь. Симферополь, 1968, стор. 22, 23, 26, 27.

танкових ровів. На будівництво оборонних укріплень у районі Перекопу та Чонгарського мосту заводи виділили близько 100 тис. тонн металу[1]. На Перекоп пішло 7 вагонів з арматурою, цементом, будівельними механізмами. У самій Керчі в червні 1941 року був створений аварійно-відбудівельний батальйон, в обов'язки якого входило подавати допомогу підприємствам, потерпілим від нальотів ворожої авіації. Сформований винищувальний батальйон у кількості 200 чоловік, основний кістяк якого становили комуністи й комсомольці, боровся з ворожими лазутчиками й парашутистами. Робітники й службовці підприємств добровільно записувалися до народного ополчення. В Орджонікідзевському районі ополченців очолив директор залізорудного комбінату комуніст О. Т. Петрухін, командиром ополченців Заводського району став директор заводу ім. Войкова В. Д. Бакст, Кіровського району — прокурор міста Е. С. Макаренко[2].

Партизанський розвідник Володя Дубінін. Фото 1941 р.

Наприкінці жовтня 1941 року ворог прорвав оборонний рубіж на півночі Криму й просувався до його центру. Понад місяць Керч і переправа щодня піддавалися жорстокому бомбардуванню. Ворожа авіація методично руйнувала місто. Фашистські штурмовики пікірували на металургійний завод, залізничний вузол, порт, вони потопили в протоці теплохід «Рот-фронт», на борту якого перебували 600 жінок, дітей, старих, що евакуювалися[3].

На підступах до Керчі бої тривали протягом двох тижнів. Місто захищали 51-а Окрема армія й моряки Керченської військово-морської бази[4]. Разом з військовими частинами натиск ворогів стримували бійці винищувального батальйону та ополченці. Згодом ополченці влилися до складу 320-ї стрілецької дивізії, укомплектованої з кримців, або до партизанських загонів.

16 листопада 1941 року радянські війська змушені були залишити місто й евакуюватися на Таманський півострів. Грабунки, примусова праця, масові розстріли, зруйнування народного господарства — ось що приніс жителям Керчі гітлерівський «новий порядок». Свої звірства фашистські загарбники почали з отруєння 245 школярів, а наприкінці грудня 1941 року розстріляли біля Багерівського рову понад 7 тис. городян[5].

З перших же днів окупації у місті почали діяти обласний підпільний партійний центр (керівник — старий більшовик І. А. Козлов)[6] та два партизанські загони, створені за вказівкою Кримського обласного комітету партії. Підпільники вели агітаційно-роз'яснювальну роботу серед населення, розповсюджували антифашистські листівки, готували диверсійні групи.

Як і в роки громадянської війни, базою керченських партизанів стали Старокарантинські та Аджимушкайські каменоломні. Загони очолювали І. І. Пахомов, А. Ф. Зябрев, С. М. Лазарев, Н. З. Котло, М. А. Майоров, Н. І. Бантиш, С. І. Черкез[7]. Серед партизанів Старокарантинського загону були три відважні розвідники-піонери Володя Дубінін, Толя Ковальов та Ваня Гриценко. Під керівництвом Дубініна юні партизани ходили в розвідку, доставлені ними відомості давали змогу загонові правильно оцінювати обстановку. Під час боїв з ворогом піонери підносили боєприпаси, харчі, воду.

[1] Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., стор. 41.
[2] Кримський облпартархів, ф. 48, оп. 1, спр. 518-а, арк. 376, 377.
[3] Там же, ф. 156, оп. 1, спр. 113, арк. 17.
[4] История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. 2, стор. 225, 226.
[5] Крым в период Великой Отечественной войны, стор. 199, 204.
[6] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 27, спр. 47, арк. 1.
[7] Н. Сирота. Так сражалась Керчь, стор. 38.

Після неодноразових невдалих спроб паралізувати дії партизанів й прорватися до каменоломень окупанти вирішили блокувати їх: усі входи й виходи взяли під обстріл, багато завалили, проходи замінували, територію каменоломень обнесли колючим дротом.

26 грудня 1941 року почалося здійснення Керченсько-Феодосійської десантної операції. У результаті запеклих боїв з противником 30 грудня водночас було визволено Керч, Феодосію й майже весь Керченський півострів. Цю операцію блискуче провели війська 51-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта В. М. Львова, 44-ї армії під командуванням генерал-майора О. М. Первушина, моряки групи військових кораблів Чорноморського флоту й Азовської військової флотилії на чолі з капітаном 1-го рангу М. Є. Басистим та контр-адміралом С. Г. Горшковим.

Разом з десантниками ударів по ворогу завдавали й партизани Аджимушкайських каменоломень. В одному із зведень Радінформбюро 16 січня 1942 року повідомлялося, що «загони кримських партизанів під командуванням тов. Пахомова І. І. атакували відступаючі з Керчі гітлерівські частини. Партизани обстрілювали німців з кулеметів і закидали гранатами. Противник у паніці відступив, лишивши на полі бою 120 трупів, 6 автомашин, 20 повозок з майном і боєприпасами, автобус з радіостанцією, 2 станкові кулемети, 5 мотоциклів, багато автоматів, гвинтівок та патронів»[1]. Партизанський загін Старокарантинських каменоломень був замурований гітлерівцями. Визволенню його допоміг піонер Володя Дубінін, який вибрався на поверхню через важкопрохідний лаз і привів на виручку радянських моряків. Але, допомагаючи розміновувати входи до каменоломень, юний розвідник загинув.

Із вступом до Керчі радянських військ вийшла з підпілля парторганізація й одразу створила оргбюро міськкому партії, оргкомітет міської Ради депутатів трудящих[2]. Відновили роботу радянські установи, деякі підприємства, промислові артілі. Відкрилися магазини, розпочалися заняття у школі. Знову почала виходити газета «Керченский рабочий».

Уже в січні 1942 року з відбудованих цехів металургійного заводу ім. Войкова була відправлена на фронт перша партія продукції. Завод знову налагодив ремонт танків, автомашин, мінометів. Справжній героїзм виявили керченські судноремонтники. Просто неба, в умовах ворожих нальотів на місто вони відремонтували 60 суден[3]. Чимало роботи випало на долю портовиків і залізничників. Колектив морського порту цілодобово відбудовував причали й лагодив портові механізми. Водночас моряки й рибалки забезпечували перекидання наших військ з Кубані через протоку на Керченський півострів. Шляховики відремонтували залізничну колію від станції Керч-I до Акмоная (тепер станція Сім Колодязів).

Під керівництвом Керченського міськкому комсомолу молодь міста зібрала для госпіталів 15 569 різних речей, 1500 штук різноманітного посуду й 500 книг, крім того, здала 1069,5 тонни чорного й 40,3 тонни кольорового металу[4]. З ініціативи комсомольської організації в місті було організовано збір коштів на будівництво танкової колони ім. ВЛКСМ. Понад 300 тис. крб. грішми й облігаціями дали жителі Керчі на будівництво танків[5]. Активно пройшла передплата позики 1942 року. Але у травні фашистським військам удалося зламати опір 44-ї армії та, розвиваючи наступ, створити загрозу тилам 51-ї й 47-ї армій. Радянські війська почали з боями відходити в бік Керчі. 19 травня 1942 року місто знову захопив ворог.

Частина червоноармійців, які прикривали до 21 травня 1942 року переправу відступаючих військ, змушені були укритися в Центральних та Малих Аджимушкайських каменоломнях, де в цей час перебували поранені бійці й командири, а

---

[1] Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., стор. 96, 105.
[2] Кримський облпартархів, ф. 48, оп. 1, спр. 519, арк. 1—4.
[3] Там же, ф. 156, оп. 1, спр. 368, арк. 9.
[4] Там же, спр. 521, арк. 38, 91.
[5] Там же, спр. 367, арк. 2.

також кілька тисяч мирних жителів з навколишніх сіл. Там були створені підземні гарнізони.

У Центральних каменоломнях на чолі підземного гарнізону стали комуністи — полковник П. М. Ягунов, старший батальйонний комісар І. І. Парахін, у Малих — старший лейтенант М. Г. Поважний, батальйонний комісар М. І. Карпекін, А. Н. Манукалов та ін.[1]. Під їхнім керівництвом відважні воїни чинили опір фашистам, здійснювали проти них бойові вилазки. Світло замінили каганці й вогнища, не було води й харчів, не вистачало боєприпасів, фашисти, як і під час першої окупації, засипали питні колодязі, підірвали входи до каменоломень, обстрілювали й мінували їх, бомбили територію, кидали в шахти димові шашки; нехтуючи міжнародне право, кілька днів накачували компресорами отруйні речовини, внаслідок чого загинули тисячі людей. 24 травня 1942 року в ефір полетіла радіограма: «Увага, увага, увага! Всім! Всім! Всім! До всіх народів Радянського Союзу! Ми, захисники міста Керчі, задихаємось від газу, вмираємо, але в полон не здаємося. Ягунов»[2].

Окремі групи радянських бійців і командирів трималися в катакомбах ще майже півроку — до листопада 1942 року. І коли стало ясно, що кінець неминучий, — вирішили прорватися в Старокримські ліси до партизанів. Це був останній бій гарнізону. Мало хто залишився живим. Одні перейшли лінію фронту, дехто переховувався серед населення, а інші потрапили до полону й зазнали страшних тортур у фашистських концтаборах. Подвиг захисників Аджимушкая відбито в картинах заслуженого художника РРФСР М. Я. Бута — «Остання граната», «Клятва», «У засідці», «В ім'я життя» та ін., що експонуються у Керченському історико-археологічному музеї.

За час повторної окупації, що тривала з травня 1942 до квітня 1944 року, гітлерівці розстріляли понад 14 тис. мирних жителів, закатували, спалили сотні військовополонених бійців та офіцерів Червоної Армії. На попіл і руїни перетворили загарбники індустріальний центр Криму.

Ще під час відступу радянських частин у травні 1942 року було залишено як розвідницю в тилу ворога місцеву вчительку комсомолку Є. Дудник. Смілива дівчина з допомогою С. Бабошина та А. Родягіна виконувала розвідувальні завдання Радянського командування й з 27 травня до 7 серпня 1942 року передала йому 87 радіограм про угруповання ворожих військ та розташування об'єктів противника[3]. На початку серпня усі троє були заарештовані, піддані жорстоким тортурам і розстріляні. Разом з ними від рук катів загинули батько, мати, дві сестри Є. Дудник і мати С. Бабошина.

До патріотичної групи, що діяла в селищі ім. Войкова в 1942—1943 рр., входили М. Т. Русанова, Л. Ф. Карасьова, А. Ф. Комарова, З. І. Чорноморченко, В. Є. Самрай, Т. Григор'єва та ін.[4]. Підпільники зривали заходи німецького командування, закликали населення ухилятися від насильницького вивезення на фашистську каторгу до Німеччини, перешкоджали поширенню в місті антирадянської пропаганди. Група випускала й розповсюджувала газету «Крымский партизан», а також листівки.

Активно діяла в окупованому ворогом місті й група, очолювана комсомольцем О. Г. Стрижевським. Підпільники організовували втечі військовополонених, що перебували в міській лікарні, підірвали склад боєприпасів на молу, влаштували аварію військового ешелону на станції Керч-II. У вересні 1943 року О. Г. Стрижевський з батьком, головним лікарем міської поліклініки Г. С. Стрижевським, та іншими учасниками групи були виказані зрадником фашистській контррозвідці й по-звірячому закатовані.

---

[1] С. С. Смирнов. Рассказы о неизвестных героях. М., 1963, стор. 195.

[2] Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 450.

[3] Кримський облпартархів, ф. 849, оп. 1, спр. 84, арк. 2, 3.

[4] Там же, ф. 48, оп. 1, спр. 536, арк. 156.

Влітку 1942 року в передмісті Керчі створено кілька партизанських загонів, зокрема у Старокарантинських каменоломнях — під командуванням К. К. Мухліна. Після його загибелі загоном командував 17-річний В. Панкратов. Під час спроби вивести партизанів з оточення Панкратов був схоплений фашистами й після тортур повішений. Командування прийняла на себе О. Т. Чередниченко. За час окупації загін знищив 600 ворожих солдатів та офіцерів, розбив 5 гармат, підпалив та підірвав 32 автомашини[1]. В Аджимушкайських каменоломнях діяли ще два партизанські загони під командуванням П. І. Шерстюка й К. І. Мойсеєва.

У ніч на 1 листопада 1943 року, незважаючи на шторм, частини 318-ї стрілецької дивізії й частини морської піхоти форсували Керченську протоку й висадилися на південь від Керчі в районі села Ельтигена. Після коротких, але запеклих сутичок десантники вибили гітлерівців з Ельтигена й закріпилися на невеликому плацдармі, що згодом дістав назву «Вогняна земля». При підтримці танків та авіації ворог намагався скинути десант у море. На північному сході від Ельтигена натиск ворога стійко відбила рота А. Мірошника. Це була справді рота відважних. Десять воїнів її удостоєні звання Героя Радянського Союзу. На ельтигенській землі бився й житель Керчі молодший лейтенант А. Кокорін. За відвагу та стійкість, виявлені в тих боях, він удостоєний звання Героя Радянського Союзу. А. Кокорін загинув, визволяючи рідне місто.

Противник блокував десант з усіх боків, безперервно бомбардуючи та обстрілюючи, але скинути його в море був неспроможний. Постачання десанту здійснювалося з допомогою авіації. При цьому особливо відзначилися льотчиці 46-го гвардійського Таманського жіночого полку нічних бомбардувальників під командуванням майора Є. Д. Бершанської[2]: Р. С. Гашева, Є. А. Жигуленко, Н. О. Попова, Л. М. Розанова, О. О. Санфірова, О. Ф. Худякова. Крізь вогонь проривалися вони до ельтигенців й скидали боєприпаси, медикаменти й продовольство. Літала тоді разом із Т. П. Макаровою штурман цього полку, жителька Керчі В. У. Бєлік, згодом Герой Радянського Союзу. Вона загинула у серпні 1944 року під час визволення Польщі. Ім'ям В. У. Бєлік названо школу № 17, де вона вчилася, а перед школою встановлено пам'ятник сміливій льотчиці.

Хоробро билися в небі пілоти 230-ї Червонопрапорної Кубанської штурмової авіадивізії. Ескадрилья гвардії капітана І. П. Андреєва громила колони ворожих танків, артилерію і міномети, що намагалися знищити моряків-десантників на Ельтигенському плацдармі. В одному з боїв, зірвавши атаку танків, І. П. Андреєв повів своїх бойових друзів знищити гітлерівську артилерію, але ворожий снаряд влучив

КЕРЧЕНСЬКО-ЕЛЬТИГЕНСЬКА ДЕСАНТНА ОПЕРАЦІЯ 31.X–11.XII 1943 р.

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 849, оп. 1, спр. 159, арк. 9, 10.

[2] Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., стор. 277.

у літак хороброго радянського льотчика. У тому бою поруч росіянина І. П. Андрєєва летів його український друг Г. С. Шупик, людина високої льотної майстерності, безмежної хоробрості. З 249 бойових вильотів, зроблених ним за час війни, чимала кількість припадає на дні визволення Керчі.

Заступник командира ескадрильї І. П. Гончаров водив групи грізних штурмовиків на бомбардування гітлерівської техніки. Якось у ті дні розвідка донесла, що на станцію Керч-II прибули два ешелони з технікою і військами. Радянські штурмовики, очолені Є. М. Єжовим, прикриті густими хмарами, підійшли з боку ворожої території до цілі й завдали по ній нищівного удару.

Десантників також підтримувала авіаескадрилья, яку водив гвардії лейтенант Т. О. Кучеряба. Показуючи приклад товаришам, він своїм ІЛом пікірував майже до землі, знешкоджуючи гітлерівську техніку зблизька. Через увесь Крим пройшов льотчик великий шлях наступу, став капітаном, Героєм Радянського Союзу. Не одне складне бойове завдання виконували в той час екіпажі В. Ф. Козакова та В. В. Чепуренка, який поліг на кримській землі смертю хоробрих.

Льотчиці В. У. Бєлік, Є. А. Жигуленко та Т. П. Макарова, 1943 р.

36 днів і ночей не вщухали бої на «Вогняній землі». Незважаючи на величезні труднощі й втрати, героїчний десант непохитно стояв на Керченському березі, відволікаючи на себе великі сили противника і допомагаючи тим головному десанту — силам 56-ї армії генерала К. С. Мельника, які висадилися в ніч на 3 листопада на північ від Керчі[1]. У ніч на 7 грудня 1943 року ельтигенці прорвали ворожу блокаду та, здійснивши 20-кілометровий рейд по тилах противника, на ранок наступного дня здобули гору Мітрідат і південну прибережну частину міста. Десантники трималися до 12 грудня, поки їх не зняли радянські пароплави, що підійшли.

На 11 листопада 1943 року основні сили головного десанту — 2-а гвардійська Таманська дивізія, якою командував Герой Радянського Союзу генерал-майор А. П. Турчинський, 55-а та 32-а гвардійські дивізії, зламавши опір ворога, підійшли до північно-східної околиці Керчі. Першим підніс червоний прапор на Керченському березі гвардії рядовий комсомолець П. Тарасенко. 24 кулі пробили прапор на висоті біля селища Маяк[2]. Батальйон під командуванням колишнього робітника заводу ім. Войкова А. П. Пушкаренка відбив у тих боях понад 10 контратак фашистської піхоти й танків. За хоробрість і мужність, виявлені під час десантування на керченський берег, А. П. Пушкаренку присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Внаслідок дій десантників на східному березі Криму був створений плацдарм для майбутнього наступу. Протягом 5 місяців радянські воїни вели запеклі бої за розширення цього плацдарму. В ніч на 11 квітня 1944 року розпочався наступ Окремої Приморської армії під командуванням генерала А. І. Єременка. Увійшовши до міста о 5 годині ранку 11 квітня 1944 року, визволителі побачили, що на вулиці ім. 23 травня 1919 року, над дахом будинку № 14 майорить червоний прапор. Вивісив його 81-річний батько трьох синів-фронтовиків К. І. Панько. Цей прапор він зберігав весь період окупації.

За мужність і відвагу, виявлені в боях за Керч, орденами й медалями нагороджено 8430 чоловік. Частини, що особливо відзначилися, одержали найменування «Керченських». 128 учасникам десантів присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

[1] История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2, стор. 272, 273.

[2] Кримський облпартархів, ф. 156, оп. 1, спр. 440, арк. 4, 5.

Радянські воїни ведуть бій на території заводу ім. П. Л. Войкова. Квітень 1944 р.

Вшанування подвигу радянських патріотів в Аджимушкайських каменоломнях. 1966 р.

Пам'ять про керченські десанти увічнена в монументах, встановлених у селах Героївському, Маяку, на Комиш-Бурунській косі та в Керчі на горі Мітрідат. А село Ельтиген перейменоване на Героївське (нині в межах міста). Ім'ям Героя Радянського Союзу командира 11-го стрілецького корпусу генерал-майора В. Н. Аршинцева, полеглого на полі бою за розширення східного плацдарму, названо селище залізорудного комбінату.

Батьківщина високо оцінила бойові дії керченських партизанів, нагородивши 17 чоловік орденами і медалями, у т. ч. посмертно орденом Леніна — командира старокарантинських партизанів А. Ф. Зябрева. 51 чоловік одержав почесні грамоти. Посмертно ордена Червоного Прапора удостоєний Володя Дубінін. Вулиця, школа № 11 та дитяча бібліотека носять ім'я юного героя. У школі встановлено погруддя відважного піонера, а в піонерському сквері — пам'ятник. Недовге, але чудове життя Володі Дубиніна відображене у відомій повісті Л. Касіля та М. Поляновського «Вулиця молодшого сина». У парку культури й відпочинку селища Комиш-Бурунського залізорудного комбінату на братській могилі старокарантинських партизанів, де поховані А. Ф. Зябрев, І. Г. Шустов, М. Макаров, В. І. Важенін, М. Бондаренко та Володя Дубінін, встановлено пам'ятник-обеліск.

Багато жителів Керчі виявили героїзм і відвагу на фронтах Великої Вітчизняної війни. У Польщі загинув Герой Радянського Союзу С. Д. Пошивальников, який зробив 138 бойових польотів. Ім'ям героя названо одну з вулиць Керчі. За форсування Дніпра й оволодіння плацдармом на правому березі звання Героя Радянського Союзу удостоєний старший лейтенант О. О. Нікітін. Повними кавалерами ордена Слави стали сержанти В. С. Тинков та К. І. Фастовець. Усі вони живуть і працюють у Керчі.

Першого ж дня після визволення відновили роботу міський комітет партії й міська Рада депутатів трудящих. 14 квітня 1944 року спільне засідання бюро міськкому та міськвиконкому накреслило першорядні завдання й заходи для відновлення нормального життя в місті. Прийнятими на бюро постановами керувалися державні установи, підприємства, первинні партійні та комсомольські організації, що відновили свою діяльність.

Розміновували місто воїни Окремої Приморської армії та військові моряки. За перші два місяці вони знешкодили близько 2 млн. мін та снарядів. У розміновуванні

Навантаження агломерату на спеціальне судно для заводу «Азовсталь». 1970 р.

На одній з дільниць
Сімферопольського телевізійного заводу. 1971 р.

Головна споруда Північно-Кримського каналу ім. 50-річчя ЛКСМ України. 1971 р.

активну участь брали добровольці-тсоавіахімівці, за що удостоєні значка «Відмінник-мінер», а комсомольці М. Завгородня й І. Казанець, які знешкодили 14 тис. мін і снарядів,— ордена Червоної Зірки.

Найскладнішою і першорядною проблемою у визволеному місті була житлова. Керченська міська партійна організація, що на 1 травня 1944 року налічувала 287 комуністів[1], мобілізувала на відбудову житла широкі верстви трудящих. Першу черкасовську бригаду організували медичні працівники селища ім. Войкова, відремонтувавши терапевтичне й пологове відділення лікарні, дитячі ясла та молочну кухню. Роботу по відбудові житла й культурно-побутових установ у селищі очолив штаб.

Активну участь у відродженні міста взяли комсомольці й молодь (у квітні 1944 року налічувалося 72 члени ВЛКСМ): розчистили вокзали й колії станцій Керч-І та Керч-ІІ, підготували до відкриття дитячі ясла, школи, дитбудинок. У перші тижні після визволення комсомольці зібрали близько 5 тис. книг та понад 2 тис. підручників, відбудували й відкрили бібліотеку, засадили 5 га городу. За ініціативою комсомольців — робітників рибокомбінату, швейної фабрики та інших підприємств молодь працювала в понадурочний час, упорядковувала бульвари, стадіони, сквери. Комсомольські організації допомагали військовим частинам влаштовувати госпіталі для поранених бійців та офіцерів Червоної Армії. До жовтня молодь відпрацювала на відбудовних роботах понад 185 тис. годин. За активну участь у відродженні рідного міста Керченська комсомольська організація нагороджена Почесною грамотою ЦК ВЛКСМ.

Величезну допомогу у відбудові Керчі та її промисловості подавали Центральний Комітет ВКП(б), Радянський уряд та братні республіки. З усіх кінців країни надходили устаткування, сировина, продовольство, медикаменти. Україна, Грузія, Вірменія, Азербайджан та інші республіки надсилали сільськогосподарські продукти, Узбекистан, Таджикистан і Туркменія — 10 тис. книг для бібліотек[1]. Вже до зими 1945 року було відремонтовано 131 тис. кв. метрів житлової площі, 16 шкіл, 8 дитячих садків, два дитбудинки, 32 лікарняно-профілактичні установи, два кінотеатри. Стали до ладу електростанція, водонасосні станції. Регулярно курсували поїзди на лінії Керч—Джанкой—Сімферополь. У місті працювали телефон, радіовузол на 2 тис. точок, пошта.

На новобудовах міста, на відродженні заводів, фабрик, цехів трудилися представники України, Молдавії, Вірменії. У перші місяці після визволення давали продукцію м'ясокомбінат, молокозавод, хлібокомбінат. Робітники судноремонтного заводу витягли з-під руїн, зібрали по місту й відремонтували 15 металорізальних верстатів, дві вагранки чавунного литва, міде借ливарну піч, двигун на 100 кінських сил, невелику заводську електростанцію.

Влітку 1944 року розпочали роботу механічний, котельно-корпусний, деревообробний, електромонтажний, ливарний, транспортний цехи, введено в дію елінг. З осені 1944 року завод уже ремонтував судна, а з 1 січня 1945 року перейшов на довоєнний обсяг виробничої програми[2].

Партійна організація очолила соціалістичне змагання. Протягом 15 місяців заводу присуджувалося перше місце й перехідний Червоний прапор Наркомфлоту СРСР та ВЦРПС[3].

Керченські рибалки почали давати свою продукцію фронту й країні, коли ще три-

Встановлення прапора визволення над Керчю 11 квітня 1944 р.

[1] Кримський облпартархів, ф. 48, оп. 1, спр. 536, арк. 12—14.
[2] Добрые руки друзей, стор. 71, 77—83.
[3] Кримський облпартархів, ф. 2, оп. 3, спр. 1849, арк 199.

Розробка руди на Комиш-Бурунському залізорудному комбінаті. 1963 р.

вали бої за місто. Під обстрілом ворожої артилерії вони виходили в море й поверталися з великим виловом. За допомогою робітників братньої Грузії керченські рибалки відремонтували судна. Протягом трьох місяців замість 7500 цнт риби за планом виловлено 11 583, у т. ч. 1167 цнт першосортного оселедця для воїнів Червоної Армії.

У роки четвертої п'ятирічки особлива увага приділялася відродженню залізорудного комбінату у Комиш-Буруні, де руда залягає майже на поверхні, внаслідок чого з найменшими затратами можна одержувати найдешевший у Радянському Союзі метал. Для відбудови металургійних підприємств у Керчі у травні 1946 року створено трест «Керчметалургбуд».

У боротьбі за виконання завдань п'ятирічки міськком партії та міськвиконком організували змагання на звання кращого підприємства, будови й кращого робітника міста. У ході змагання виросла восьмитисячна армія стахановців та ударників, новаторів виробництва. Муляри залізорудного комбінату — брати Федір та Антін Рижих, Н. Ф. Гноєва — стали ініціаторами руху за виконання особистого п'ятирічного плану на 3 роки раніше встановленого строку. У своїх комплексних бригадах брати Рижих вперше запровадили поточні методи праці, трудилися, не рахуючись з часом, не знаючи відпочинку. Зокрема Ф. Рижих виконував по дві і більше річні норми. Фрезерувальник залізорудного комбінату А. К. Емін виступив ініціатором нового методу праці на кількох верстатах одночасно із застосуванням швидкісної обробки деталей (з 1963 року А. К. Емін — перший секретар Керченського міського комітету КП України). До 1949 року 81 бригада домоглася звання бригади відмінної якості, 882 стахановці завершили п'ятирічні, 452 — шестирічні, 45 — семирічні, 33 — восьмирічні норми.

Промислові підприємства міста почали випускати десятки нових видів продукції. Завод ім. Войкова освоїв лиття барабанів поршневих кілець, циліндрів паровоза, вкладишів підшипників з атифракційного чавуну, хитні колосники для паровозів, лиття для доменних печей тощо. Залізорудний комбінат почав випускати маслогенераційні установки, піскові насоси, промивальні машини, трубоконвейєри та інше устаткування. Судноремонтний завод виробляв циліндри чотирьох типів, поршні, втулки двигунів, масляні насоси, спіральні свердла. Нові види продукції виробляли також судноверф, коксохімзавод, міськхарчокомбінат. У 1954 році був повністю відбудований та обладнаний найновішою технікою консервний завод з річною потужністю 1,5 млн. умовних консервних банок. Розпочалося будівництво морського рибного порту.

Протягом 1959—1965 рр. реконструйовано й побудовано нові підприємства та виробничі цехи, що дало змогу збільшити обсяг виробництва більш, як у два рази. Почали працювати нові труболиварний і склотарний заводи. Наприкінці 1960 року став до ладу цех керамзитового гравію на цегельному заводі, що забезпечує матеріалами крупнопанельне домобудівництво не тільки Керчі, а й багатьох міст України.

У змагання за комуністичну працю першими в Керчі включилися бригада молодих судноремонтників з котельно-корпусного цеху, керована А. Левенком, екіпаж портального крану Керченського морського порту старшого кранівника К. Шевченка, бригада монтажників-будівельників аглофабрики (бригадир В. Биховець) та багато ін. Невдовзі змагалися цілі колективи промислових підприємств, риболовецьких колгоспів, будівельних організацій. Першим у місті високе звання підприємства комуністичної праці завоював колектив швейної фабрики.

Восьму п'ятирічку промислові підприємства міста виконали достроково 30 жовтня 1970 року, давши понад план продукції на 70 млн. крб., обсяг промислового виробництва подвоївся, продуктивність праці зросла на 40 проц. Було здано в експлуатацію нові хлібозавод та пивозавод, першу чергу рибного порту з кранівним господарством, із залізничною колією та інженерним корпусом. Нові виробничі об'єкти введені в дію на залізорудному комбінаті, на металургійному, судноремонтному, склотарному, труболиварному й бондарному заводах та інших підприємствах. Значно збільшився обсяг судноремонтних робіт.

Дальшого розвитку набули підприємства чорної металургії. Випуск металургійного вапняку збільшився на 38, агломерату — на 10, виплавка чавуну — на 30 проц. Значних успіхів домоглися підприємства місцевої та харчової продукції, на 74 проц. зріс випуск молочної продукції, на 24 проц.— ковбасних і на 32 проц.— кондитерських виробів.

Керч є центром рибної промисловості Криму. Створене Керченське управління океанічного риболовства 1964 року відправило до Атлантики перший траулер. 1970 року управління мало вже 22 першокласні рибоморозильні траулери, що дозволило щороку ловити по 1,5 млн. тонн риби в усіх районах світового океану. Крім Керченського управління океанічного риболовства, виловом риби займаються рибокомбінати, Південрибопромрозвідка, п'ять рибоколгоспів. Три рибопереробні підприємства — Керченський і Аршинцевський рибокомбінати та рибоконсервний завод — устатковані найновішою технікою. За п'ять років вилов риби збільшився майже в 6 разів, випуск харчової рибопродукції — у 4,6 раза, консервів — на 20,3 процента. На підприємствах міста за роки восьмої п'ятирічки впроваджено близько 11 тис. раціоналізаторських пропозицій з економічним ефектом 7,8 млн. карбованців, розроблено 1575 планів наукової організації праці з економічним ефектом 2,8 млн. карбованців, введено 489 прогресивних технологічних процесів, 178 автоматизованих та механізованих ліній, за рахунок чого заощаджено 53,6 млн. квт/годин електроенергії, 68,8 тис. тонн умовного палива й на сотні тисяч карбованців сировини і матеріалів.

Трудящі Керчі достроково виконали зобов'язання, взяті на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. У ході стоденної ударної ленінської вахти колектив рудника ім. 50-річчя Жовтня видав достроково стомільйонну тонну руди. Честь видобути її була надана ветерану праці, почесному гірнику, орденоносцю Л. Г. Горшеніну. У ті ж дні до розпеченого потоку агломерату стала на вахту незвичайна бригада — ветерани Комиш-Буруна, ті, хто видавав у роки перших п'ятирічок першу тонну продукції: В. С. Барташ, Н. Г. Фомов, Н. К. Никонов, Ф. І. Бондар та ін. Вони випустили п'ятдесятмільйонну тонну агломерату.

30 підприємств, організацій та установ міста були нагороджені ювілейними Червоними прапорами й грамотами, Ленінськими ювілейними почесними грамотами. Серед них колективи залізорудного комбінату, заводу ім. Войкова, тресту «Керчметалургбуд», склотарного заводу, рибокомбінату, швейної фабрики, Керченського управління океанічного риболовства та інші.

За високі виробничі показники, самовіддану працю в боротьбі за дострокове виконання завдань восьмої п'ятирічки 7875 жителів міста нагороджені орденами й медалями Радянського Союзу. Високого звання Героя Соціалістичної Праці удостоєні два бригадири — слюсарів заводу ім. Войкова С. Т. Бережний та — рибалок рибокомбінату В. К. Почтар. Кавалерами ордена Леніна стали 16 чоловік,

Зустріч екіпажу траулера «Жуковський», який повернувся з першого плавання в Атлантику. Керч, 1956 р.

серед них — Т. І. Гаврильченко, бригадир рибокомбінату, делегат XXIV з'їзду КП України; В. І. Дроздовський, газоелектрозварник тресту «Керчметалургбуд»; В. С. Барташ, старший агломератник; В. Є. Шевченко, сталевар заводу ім. Войкова. Ордена Жовтневої Революції удостоєні начальник цеху заводу ім. Войкова Герой Радянського Союзу А. А. Нікітін; слюсар швейної фабрики П. С. Кучеров; начальник автобази № 7 С. П. Рудниченко — всього 19 чоловік. Орденом Трудового Червоного Прапора нагороджено 97 чоловік, орденом «Знак Пошани» — 101. Ювілейної ленінської медалі удостоєно 7412 трудівників.

День відкриття XXIV з'їзду КПРС став на міських підприємствах днем ударної трудової вахти. Керченських комуністів на XXIV з'їзді КП України представляли: Герой Соціалістичної Праці бригадир слюсарів С. Т. Бережний, бригадир рибокомбінату Т. І. Гаврильченко, голова виконкому міської Ради депутатів трудящих В. Ф. Дубов. Делегатами з правом вирішального голосу на з'їзд поїхали старший кранівник керченського торгового порту В. М. Барвенко, токар судноремонтного заводу Г. Я. Матвієнко, машиніст склотарного заводу Г. Д. Мельникова, перший секретар Керченського міськкому КП України А. К. Емін.

Великі завдання перед трудящими Керчі поставлені дев'ятою п'ятирічкою. Намічено збільшити обсяг промислового виробництва в місті на 50 проц. Особливо великого розвитку набуде судноремонт.

Колективи промислових підприємств посилили боротьбу за найсуворіший режим економії, розширення асортименту продукції, підвищення якості виробів та присвоєння їм державного Знаку якості. За успішне виконання планів другого року п'ятирічки колектив комбінату хлібопродуктів нагороджений Ювілейним Пам'ятним знаком ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС; склотарного заводу — Ювілейною Почесною грамотою ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та Республіканської Ради професійних спілок.

14 вересня 1973 року на честь 30-річчя розгрому фашистських військ при визволенні Криму Указом Президії Верховної Ради СРСР місту Керчі присвоєно високе звання «Місто-герой» із врученням ордена Леніна й медалі «Золота Зірка».

З великою радістю і глибоким хвилюванням сприйняли керчани та воїни, учасники героїчних битв на Керченському півострові сердечне поздоровлення Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, який, зокрема, зазначив, що в цій нагороді — вдячність Батьківщини, партії, уряду і всього радянського народу героїчним воїнам, безпосереднім учасникам битв на Кримському півострові, мужньому подвигові радянських патріотів у Аджимушкайських каменоломнях, усім трудящим міста, які виявили величезну витримку і стійкість, віддаючи всі сили в ім'я нашої великої перемоги. «Бажаю вам, дорогі товариші, доброго здоров'я, особистого щастя і успіхів у праці на благо нашої соціалістичної Вітчизни!» — писав Л. І. Брежнєв. Трудівників, усіх захисників і визволителів Керчі з високою нагородою Батьківщини привітав Центральний Комітет Комуністичної партії України, Президія Верховної Ради і Рада Міністрів УРСР.

Небувале трудове піднесення викликала у трудящих Керчі ця знаменна подія. Вони доповіли Центральному Комітетові КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Раді Міністрів СРСР про свої трудові звершення в третьому вирішальному році дев'ятої п'ятирічки.

Нічна Керч. 1971 р.

Мітинг трудящих з приводу нагородження міста орденом Леніна і медаллю «Золота Зірка». Керч, 15 вересня 1973 р.

За 8 місяців промисловість міста виробила продукції понад план на 8,9 млн. крб., а з початку п'ятирічки — на 22,5 млн. крб. У соціалістичному змаганні за дострокове виконання п'ятирічки беруть участь тисячі керчан.

В усі кінці країни йде продукція індустріальної Керчі: офлюсований агломерат — на завод «Азовсталь», флюси — на металургійні підприємства багатьох міст України. У багатьох портах СРСР працюють випущені керченськими судноремонтниками трюмні бульдозери, а відремонтовані ними судна борознять усі моря. Чавунні труби чавуноливарного та скляна тара склотарного заводів широко відомі трудівникам села. Два заводи будівельних матеріалів — Приморський і Комиш-Бурунський — дають понад 150 млн. штук каменю-черепашнику, що використовується не лише в Криму, але й вивозиться до інших областей України та в Краснодарський край. Консерви й рибну продукцію підприємств об'єднання «Керчрибопром» знають в усіх містах СРСР, а також у деяких зарубіжних країнах.

Тісні зв'язки встановилися у трудівників Керчі з підшефними сільськими районами — Ленінським, Нижньогірським і Совєтським. Робітники і службовці промислових підприємств допомагають колгоспам і радгоспам ремонтувати реманент, будувати різні приміщення, збирати урожай. Лише 1972 року підшефні підприємства міста збудували холодильник на 1000 тонн у Нижньогірському районі, кролеферму на 500 маток у колгоспі «Світанок» Ленінського району, 1973 року для збирання врожаю надіслали понад 200 автомашин і 35 тракторів.

Великі успіхи у розвитку промисловості міста, високі темпи зростання його соціалістичної економіки забезпечують постійне підвищення добробуту трудящих. Рік у рік збільшується кількість підприємств для виробництва предметів народного вжитку. Комбінат хлібопродуктів, хлібний та м'ясний комбінати, молочний, маслобійний і пивний заводи, макаронна й кондитерська фабрики — всі мають сучасне обладнання й випускають продукцію відмінної якості. Лише за роки восьмої п'ятирічки в Керчі збудовано й відкрито 46 магазинів, з них 2 універмаги й спеціалізовані магазини — рибний, ковбасний, молочний, тютюновий. Відкрито 35 підприємств громадського харчування. На 1957 рік житловий фонд не лише відбудовано, а й збільшено порівняно з довоєнним часом. Виросли нові квартали сучасних багатоквартирних будинків. Під час їх зведення враховуються природні умови й планування міста, що історично склалося. З'явилися нові вулиці, розбито нові

Аршинцеве — селище гірників. 1972 р.

Проект пам'ятника героям Аджимушкая.

сквери, насаджено сади. 1957 року архітектурно оформлено в'їзд до міста. Щороку в скверах, на вулицях, на подвір'ях будинків, на промислових дільницях висаджується велика кількість дерев, кущів, квітів. У місті багато парків, садів, скверів, загальна площа зелених насаджень займає понад 5600 га. Не лишилося вулиць, де б не було води, електроосвітлення, радіо. Улюбленим місцем відпочинку городян стали сквер Миру на центральній площі ім. В. І. Леніна, Приморський парк культури та відпочинку, парки робітничих селищ.

Одним з найвизначніших місць Керчі є гора Мітрідат, де біля обеліска Слави й Вічного вогню влаштовуються мітинги трудящих, факельні походи молоді. Сюди приходять тисячі людей, щоб покласти квіти в пам'ять про тих, хто віддав життя за визволення Керчі. У недалекому майбутньому на вершину гори Мітрідат протягнеться канатна дорога.

Багато робиться для поліпшення побуту трудящих. У місті газифіковано понад 30 тис. квартир. 1970 року здано в експлуатацію нову базу газобалонного господарства. Поліпшилося водопостачання, чому значною мірою сприяє Багерівський водопровід, що став до ладу в червні 1971 року. Проводяться підготовчі роботи для спорудження міського водосховища для прийому дніпровської води, що надійде до міста 1975 року. За останні 5 років збудовані електропідстанції Керченська й Комиш-Бурунська, прокладено близько 20 км нових ліній електропередачі. Споруджено й капітально відремонтовано 150 тис. кв. метрів доріг і тротуарів. До послуг жителів— 150 ательє, різних ремонтно-побутових майстерень, приймальних пунктів. Автотранспортне господарство міста має в своєму розпорядженні близько 220 автобусів і 80 таксі. У 1968 році збудований новий автовокзал.

Через Керченський морський порт ідуть вантажі до країн Близького Сходу. Для внутрішніх пасажирських перевозок порт має три сучасні теплоходи. Порт двох морів — Керч—став сполучною ланкою залізничного транспорту Криму й Кавказу, вузловим пунктом найкоротшого та економічно вигідного шляху з Південної України на Кавказ. Завдяки залізничній поромній переправі Керч зв'язана з багатьма містами СРСР. Щодня через станцію Керч-II рухаються 14 поїздів на Москву, Ленінград, Уфу, Мурманськ, Новокузнецьк, Саратов, Свердловськ, Новоросійськ, Баку та інші міста.

Керченський аеропорт сполучає місто авіалініями з Москвою, Києвом, Одесою, Новоросійськом, Краснодаром, Львовом, районними центрами Криму й станицями Кубані. В аеропорту — новий впорядкований аеровокзал. 1969 року став до ладу новий корпус готелю «Керч».

Велика увага приділяється охороні здоров'я трудящих. За роки післявоєнних п'ятирічок у місті заново збудовано 5 лікарень, 4 диспансери, 7 аптек, 10 дитячих ясел, будинок дитини. 1972 року зведено будинок для престарілих та інвалідів, пологовий будинок. У лютому 1973 року відкрилася стоматологічна поліклініка; її лікарняні, хірургічні, процедурні, діагностичні кабінети устатковані сучасним обладнанням. Реконструйовано приміщення станції переливання крові. Розгорнулося будівництво корпусу швидкої допомоги, яке завершиться до 1975 року. Населення обслуговують понад 3 тис. медичних працівників, серед яких 386 лікарів.

Понад 16 тис. молоді об'єднано в чотирьох спортивних товариствах — «Авангард», «Спартак», «Динамо», «Водник» та «Трудові резерви». У розпорядженні спортсменів та фізкультурників три стадіони — залізорудного комбінату, тресту «Керчметалургбуд» та найбільший, реконструйований 1970 року, стадіон ім. 50-річчя

Жовтня на 12 тис. місць, добре оснащені водні станції. 1973 року побудовано сучасний плавальний басейн. За останні п'ять років підприємства та установи міста створили на узбережжях Азовського та Чорного морів чудові зони відпочинку, піонерські табори з одночасним перебуванням у них 2500 чоловік. Найбільш упорядкованими є зони відпочинку залізорудного комбінату, тресту «Керчметалургбуд», труболиварного й склотарного заводів. До послуг місцевих жителів і відпочиваючих з інших міст — міський пляж.

За післявоєнний період Керч перетворилася на значний культурний і науковий центр Криму. У 30 загальноосвітніх школах, у т. ч. двох школах-інтернатах і одній загальноосвітній спеціальній школі-інтернаті, 1200 вчителів навчають понад 20 тис. дітей. У трьох вечірніх та заочній школах здобувають знання понад 1500 чоловік. У одному з найстаріших технікумів області — металургійному, створеному 1930 року, навчаються понад 1500 юнаків і дівчат, а в судномеханічному (створений 1955 року) — близько 1000 студентів. У медичному училищі, знову відкритому 1953 року, близько 300 чоловік опановують спеціальність акушерів та медичних сестер. Підготовкою кваліфікованих робітників для гірничої, металургійної та інших галузей промисловості займаються 6 професійно-технічних училищ.

З 1960 року в місті діє Керченський філіал загальнотехнічного факультету Севастопольського приладобудівного інституту, що готує спеціалістів з технології машинобудування і приладобудування, суднобудування й судноремонту, автотранспорту, енергетики, радіотехніки тощо. На відділеннях факультету навчається понад тисяча студентів.

Важливу роботу проводить Азово-Чорноморський науково-дослідний інститут рибного господарства й океанографії. Маючи першокласну техніку, лабораторії, експедиційні судна й використовуючи досвід новаторів та передовиків рибного лову, він допомагає рибалкам вдосконалювати існуючі й впроваджувати нові методи й знаряддя лову. Якщо у передвоєнні й перші післявоєнні роки райони дослідження охоплювали лише дільниці Чорного й Азовського морів, то тепер пошукові судна Південрибпромрозвідки, в зв'язку з освоєнням промислу в Атлантичному та Індійському океанах, відходять за тисячі миль від рідних берегів, щоб дати промисловикам точні рекомендації для роботи в нових районах лову. В інституті — близько 340 співробітників, у т. ч. 137 наукових, з яких 29 мають вчений ступінь кандидатів біологічних і технічних наук.

Читацькі запити городян задовольняють 85 бібліотек з книжковим фондом 1520 тис. примірників. Їх відвідують близько 100 тис. чоловік. Кращою є бібліотека ім. Бєлінського. Її завідуюча комуніст К. С. Зиборова нагороджена орденом Жовтневої Революції. Працівники бібліотеки систематично проводять тематичні конференції читачів, зустрічі книголюбів, соціологічні дослідження, визначаючи смаки й запити читачів, підтримують постійний зв'язок з підприємствами міста. Серед юних читачів великою популярністю користується бібліотека ім. В. Дубініна.

Про зростання культурного рівня жителів свідчить і кількість передплачуваних ними газет і журналів. Лише 1973 року трудівники Керчі одержали понад 170 тис. примірників періодичної преси.

Організації культурного відпочинку трудящих сприяють 15 клубів і народний театр клубу будівельників. При Палаці залізорудного комбінату і клубах міста в 100 колективах художньої самодіяльності беруть участь понад 4 тис. чоловік. Лише за літо 1972 року вони дали близько 50 концертів у колгоспах і радгоспах підшефних районів, а також у інших районах Криму. 1962 року на кошти й руками городян збудовано драматичний

Проект пам'ятника героїчному Ельтигенському десанту.

театр (850 місць). На його сцені виступали театральні колективи Москви, Ленінграда, Вологди, Краснодара, Свердловська, Томська, Кірова, Сімферополя, Севастополя, Донецька, Баку. Населення обслуговують 7 кінотеатрів, у т. ч. в парку селища Аршинцевого — широкоформатний, 12 кіномайданчиків.

У місті — три музичні школи, де навчається понад 810 дітей трудящих. 5 музичних студій профспілкових клубів відвідують 250 дітей.

Справжнім вогнищем культурно-освітньої роботи в місті є історико-археологічний музей, один з найстаріших музеїв країни, який був і залишається важливим науково-дослідним центром вітчизняної археології й історичної науки. У фондах музею налічується понад 120 тис. одиниць різноманітних матеріалів. Чимало експонатів є унікальними. Так, музей має перший в СРСР і другий у світі (після Афін) кам'яний архів з історії Боспору й Керченського півострова з найдавніших часів до середини XIX ст. У Керчі чимало пам'яток археології та архітектури. До наших днів збереглася кам'яна церква Іоанна Предтечі X—XIII ст. З археологічних пам'яток 12 є філіалами музею. Це боспорські городища Пантікапей (верхнє місто), Мірмекій, Тірітака, Німфей, боспорська фортеця Ілурат. У музеї створено експозицію з історії радянського суспільства, складовою частиною якої є картинна галерея, присвячена обороні Аджимушкайських каменоломень у період Великої Вітчизняної війни (автор заслужений діяч мистецтв РРФСР М. Я. Бут). Працівники музею ведуть активну науково-дослідну й освітню роботу серед населення і туристів. Лише в 1972 році музей відвідало близько 143 тис. чоловік.

На чолі трудящих міста — міська партійна організація, в рядах якої 11 223 комуністи, об'єднані у 119 первинних партійних організаціях. Понад 7 тис. комуністів працюють у сфері матеріального виробництва. У центрі постійної уваги міськкому партії — питання підвищення рівня партійного керівництва народним господарством, добір, розстановка й виховання кадрів, комуністичне виховання трудящих. Слово партії несуть у маси майже тисяча пропагандистів.

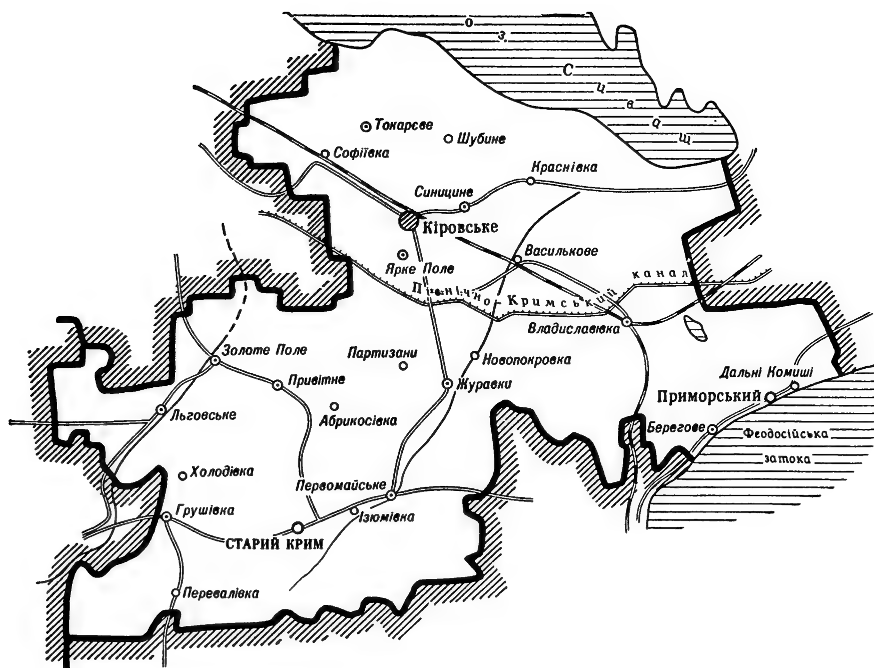
Глибоко вникають у питання розвитку промисловості, культури й впорядкування Керчі міська і районні (їх у місті три — Ленінська, Кіровська та Орджонікідзевська) Ради депутатів трудящих. У червні 1973 року до Керченської міськради обрано 347 депутатів, у т. ч. 143 робітники, 175 комуністів, 59 комсомольців. Серед депутатів машиніст локомотивного депо А. Ф. Куропаткін, муляр монтажник БМУ-25 Г. М. Усатов, дозувальниця шихти аглофабрики залізорудного комбінату М. Л. Баландіна. Бюджет міста 1973 року становив 13,4 млн. крб., з них на соціально-культурні потреби асигновано 10,8 млн. карбованців.

Важливою ланкою, що зв'язує партійну організацію з трудящими міста, є профспілки, в яких об'єднано близько 70 тис. чоловік. У 141 первинній організації — близько 14 тис. членів ВЛКСМ. Багато уваги приділяють вони трудовому вихованню молоді, зокрема, організовують конкурси на кращого за професією, зустрічі з передовиками виробництва, вечори посвячення в робітники. Проводиться велика робота з військово-патріотичного виховання молоді. На багатьох підприємствах зусиллями комсомольців створені «школи молодого робітника».

Втілюючи в життя рішення Комуністичної партії, трудящі міста-героя успішно виконують взяті соціалістичні зобов'язання, самовідданою працею вносять свій вклад у справу побудови комуністичного суспільства.

Л. О. ВИШКАРЬОВ, В. З. КАРМАШЕВА,
Д. С. КИРИЛІН, В. М. КУЛІПАНОВА

КІРОВСЬКИЙ РАЙОН

Площа району — 1,4 тис. кв. км, населення — 56,6 тис. чоловік (у т. ч. сільського — 41 тис.). Середня густота населення—40,2 чоловіка на 1 кв. км. Міській, селищній і 11 сільським Радам підпорядковано 49 населених пунктів. На підприємствах, у колгоспах, установах—68 первинних партійних, 67 комсомольських і 112 профспілкових організацій. В економіці провідне місце належить сільськогосподарському виробництву. За 5 колгоспами, 8 радгоспами і підсобним господарством «Каштанівка» закріплено 91,6 тис. га земельних угідь, з них 46,3 тис. га орної землі, 1,6 тис. га лісу, 4,3 тис. га садів, 8,7 тис. га виноградників, 19,8 тис. га луків та пасовищ, 0,3 тис. га шовковиць, 0,9 тис. га зайнято водоймами. У районі — 4 промислові підприємства, 3 будівельні організації. Населення обслуговують 4 лікарні, одна амбулаторія, 28 фельдшерсько-акушерських пунктів. У 24 школах, у т. ч 12 середніх, 8 восьмирічних, 4 початкових, навчається 9169 учнів. Культурно-освітню роботу ведуть 22 клуби, 14 будинків культури, 37 масових бібліотек. Є 2 музичні школи, 55 кіноустановок, з них 42 широкоекранні й одна широкоформатна. У районі—4 пам'ятники В. І. Леніну. В 22 населених пунктах споруджено 36 пам'ятників і меморіальних дощок воїнам-визволителям і односельцям, полеглим у роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн, пам'ятників культури — 3.

КІРОВСЬКЕ

Кіровське — селище міського типу, центр району. Розташоване в степовій східній частині Кримського півострова. Залізнична станція. Відстань до Сімферополя — 121 км. Населення — 6400 чоловік.

Місцевість, де лежить Кіровське, була заселена ще в II тис. до н. е. Про це свідчать знайдені на його околицях крем'яні знаряддя праці й розташовані довкола селища кургани доби бронзи.

Вперше Іслам-Терек (Іслам-Дірек), стара назва села, згадується в 1783 році. В «Известиях» Таврійської губернської ученої архівної комісії говориться, що до

приєднання Криму до Росії Іслам-Терек входив до складу Ескі-Кримського кадилику Кефінського (Феодосійського) каймаканства[1].

На кращих землях села Іслам-Терека в 60-х роках XIX ст. заснувалася німецька колонія, незабаром від неї відокремилися висілки, які дістали назву Нейдорф. За статистичними відомостями 1864 року в поселенні Іслам-Тереку (Нейдорфі) в 20 дворах проживало 128 чоловік[2]. Наприкінці 80-х років XIX ст. тут налічувалося вже 209 мешканців. З 37 дворів 11 були безземельними; один засівав до 5 десятин землі, 7 — по 25—50 десятин, 17 — більш як по 50 десятин, 1 — володів 107 десятинами, але не засівав їх. Крім того, 18 господарств орендували 1150 десятин. Вся земля належала німецьким колоністам, які користувалися найманою працею безземельних селян і наймитів, що прибували сюди на заробітки з України та південних губерній Росії. У господарствах колоністів вирощувалась озима пшениця для продажу на ринку[3].

У 90-х роках почалося будівництво залізниці, яка мала проходити за кілометр від села. Тут було збудовано залізничну станцію, а коло неї в 1895 році виникло селище Іслам-Терек[4]. Збільшувався вивіз товарного зерна та інших сільськогосподарських продуктів. 1915 року кількість дворів у селі Іслам-Тереку зменшилася до 29, а число мешканців зросло до 212; 122 з них були наймитами й сезонними робітниками[5]. Земля, як і раніше, залишалася в руках великих німецьких колоністів і куркулів.

Ще в 1850 році на кошти сільської громади тут побудували школу з семирічним навчанням[6]. 1911 року в ній навчалося 39 учнів, хоча населення села збільшилося за 50 років майже вдвоє. Діти бідняків і батраків до школи не ходили.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції безземельні селяни й батраки намагалися розорати куркульські землі, та «самовільців» проганяли з зайнятих ними ділянок, примушували платити хазяїнові великий штраф.

Звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції радісно зустріла біднота села. Селяни й наймити зібралися на мітинг, на якому обговорювалося питання про землю. У січні 1918 року в Феодосії (Іслам-Терек входив тоді до складу Феодосійського повіту) велися бої за владу Рад. Боротьбою керував штаб Червоної гвардії, очолюваний І. Ф. Федьком. 12 січня червоногвардійці поблизу залізничної станції Іслам-Терек розгромили ескадрон татарських націоналістів та білогвардійців і допомогли бідноті встановити Радянську владу в селі[7].

Згідно з інструкцією, затвердженою І з'їздом Рад і військово-революційних комітетів Таврійської губернії, в березні 1918 року селяни й батраки Іслам-Терека одержали землю і засіяли її. Але здійснення революційних перетворень в квітні 1918 року перервали німецькі загарбники, а згодом білогвардійські банди та англо-французькі інтервенти, які відновлювали в селі дореволюційні порядки. Прямими пособниками окупантів і внутрішньої контрреволюції були татарські буржуазні націоналісти. Вони допомагали грабувати населення, жорстоко розправлялися з ним.

У листопаді 1920 року Червона Армія очистила Крим від білогвардійців. Радянську владу в Іслам-Тереку було відновлено. 30 листопада утворено сільський революційний комітет, який діяв на правах районного, йому було підпорядковано 7 сусідніх сіл. Оскільки до складу першого ревкому потрапили куркульські елементи, 4 грудня на загальних зборах жителів села було проведено його перевибори.

---

[1] Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 6. Симферополь, 1888, стор. 57, 60.

[2] Списки населенных мест Российской империи, т. 41. Таврическая губерния, стор. XLII, 114.

[3] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 3, таблиці А-12, Б-32.

[4] Кримський облдержархів, ф. 27, оп. 13, стр. 2363, арк. 1, 2; Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 56. Симферополь, 1919, стор. 74.

[5] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2. Феодосийский уезд, стор. 10.

[6] Статистические сведения по начальному народному образованию в Таврической губернии, стор. 58, 59.

[7] Л. И. Волошинов. Октябрь в Крыму и Северной Таврии, стор. 89—91.

Новостворений ревком на чолі з більшовиком Я. Беккером[1] відразу ж взявся за проведення в життя декретів Радянської влади. 1-й земельний з'їзд Феодосійського повіту, який відбувся в серпні 1921 року, визначив норми наділення землею селян і батраків — по 22 десятини на родину з 6 осіб. У липні 1921 року на період польових робіт в Іслам-Тереку було створено першу і другу сільськогосподарські трудові артілі[2] з земельною площею 600 і 700 десятин. У селі в цей час проживало 310 чоловік.

Трудящим Іслам-Терека довелося долати великі труднощі, відбудовуючи сільське господарство, яке за роки імперіалістичної й громадянської воєн занепало. До того ж неврожай 1921 року спричинив голод. Повітова комісія допомоги голодуючим видавала населенню продукти, створювала пункти харчування; проявлялося особливе піклування про дітей. Через три роки завдяки зусиллям партійних і радянських органів, а також допомозі Радянської держави наслідки недороду й голоду було ліквідовано. 1924 року в Іслам-Тереку створюється комітет селянської взаємодопомоги, головою якого став батрак С. Г. Гарагуля. Комітет допомагав селянській бідноті організовувати сівбу та збирати врожай, залучав її до сільськогосподарської кооперації, розподіляв кредити й насіннєві позички. Діяли прокатні пункти очищення насіння, забезпечення бідняцьких господарств сільськогосподарським інвентарем, молочною та робочою худобою. 1925 року в селі виникло перше машинне товариство «Згода»[3]. Селяни одержали можливість обробляти землю тракторами й використовувати інші машини.

Ще 1920 року в селі відкрито лікарський пункт. У 1925 році почала працювати школа першого ступеня, де навчалися діти селян і батраків, а вечорами — 16 неписьменних жінок. У тому ж році відкрито хату-читальню. Тут для селян читали лекції, влаштовували вечори запитань і відповідей, працював сільськогосподарський гурток.

З 1921 по 1925 рік Іслам-Терек підпорядковувався навколишнім сільським Радам. У 1925 році він став центром сільської Ради, при якій створено 3 секції: культурно-освітню, кооперативну, земельну, в їхній роботі брало участь близько 40 осіб сільського активу. За даними Всесоюзного перепису 1926 року в Іслам-Тереку проживало 376 чоловік. У селі налічувалося 86 дворів[4].

Велику масово-політичну роботу серед населення провадив територіальний сільський партійний осередок, створений 12 листопада 1926 року. До його складу входили 3 члени й 3 кандидати в члени ВКП(б). Комуністи села роз'яснювали бідноті значення колективних форм господарювання, згуртовуючи селян і батраків різних національностей. Помічником комуністів виступав комсомольський осередок, що виник у 1927 році і складався з 13 осіб[5].

1928 року в Іслам-Тереку створено перший ТСОЗ. У 1930 році організовується сільськогосподарська артіль «Червоний Вестфалець», в якій об'єдналися 127 господарств—545 чоловік, з них працездатних 279. Площа посіву становила 2039 га, було усуспільнено великої худоби 178 голів, свиней — 43 голови[6]. Колективізація в селі здійснювалася в обстановці жорстокої класової боротьби. Куркулі всіляко перешкоджали створенню артілі. 1930 року їх позбавлено землі й вислано за межі Криму.

Велику допомогу в зміцненні й розвиткові артілі «Червоний Вестфалець» подала створена в 1931 році Іслам-Терецька МТС. 11 «Фордзонів», 12 «Джан-Дірів» і 5 «Інтернаціоналів» — такий був її перший тракторний парк. Одночасно з МТС

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-1025, оп. 1, спр. 109, арк. 379, 401, 442.
[2] Там же, ф. Р-646, оп. 1, спр. 55, арк. 168, 225; ф. Р-1025, оп. 1, спр. 53, арк. 32.
[3] Кримський облпартархів, ф. 71, оп. 1, спр. 25, арк. 34.
[4] Списки населенных пунктов Крымской АССР по Всесоюзной переписи 17 декабря 1926 г., стор. 168, 169.
[5] Кримський облпартархів, ф. 71, оп. 1, спр. 37, арк. 137.
[6] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 1240, арк. 17; Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 2, спр. 546, арк. 93.

в Іслам-Тереку організовано бавовнорадгосп[1]. У 1936 році землі радгоспу передано сусіднім колгоспам.

Поступово артіль «Червоний Вестфалець» міцніла, набирала сили. 1933 року під зерновими культурами було зайнято 1000 га землі. На 3 тваринницьких, молочнотоварній та свинарській фермах, племінній конефермі утримувалося 948 голів. Працювали 2 кузні, 2 столярно-шорні майстерні.

Боротьбу за піднесення економіки сільгоспартілі очолив колгоспний партосередок, створений у січні 1932 року. Він налічував 5 комуністів, до його складу увійшли й комуністи сільської парторганізації.

Значний внесок у колгоспний рух зробили двадцятип'ятитисячники, що приїхали в село на заклик партії: робітниця з Донбасу П. Паршина працювала завідуючою молочнотоварною фермою та жіноргом, колишній матрос Чорноморського флоту Я. Шейнвальд був заступником голови колгоспу й секретарем партосередку, робітник-слюсар І. Рогачов — скарбником правління колгоспу й партгрупоргом рільничої бригади[2]. Комсомольці колгоспу працювали на молочнотоварних фермах, у бригадах. Організовані ними загони піонерів збирали колоски хліба.

Дальшому розвиткові артілі сприяло соціалістичне змагання, яке розгорнулося серед колгоспників, між бригадами й ланками. 1933 року в артілі було 72 ударники. Колгоспника П. Сахновського за високі показники на косовиці й обмолоті хліба (при нормі 27 тонн намолочував 32—40 тонн) було занесено на Червону Всесоюзну дошку[3]. Цієї честі удостоївся весь колгосп.

Завдяки самовідданій праці колгоспників, застосуванню техніки й поліпшенню агротехніки, артіль щорічно домагалася високої врожайності всіх сільськогосподарських культур. У 1937 році було зібрано озимої пшениці — по 15 цнт з га, ярового ячменю — по 13 цнт, картоплі — по 60 цнт. 1939 року в парку Кіровської МТС, крім 69 тракторів, було ще 38 комбайнів. Цією технікою оброблялося понад 31 тис. га землі.

Із зростанням економіки колгоспу підвищувався добробут колгоспників. У 1933 році кожен з них одержав по 8,5 кг зерна на трудодень, а в 1937 році заробіток сім'ї колгоспника становив у середньому 37,15 цнт зерна і 3647 крб. грошима[4].

З 1935 року Іслам-Терек стає центром новоутвореного Кіровського району. Було створено райвиконком і райком партії[5]. Радянські й партійні органи приділяли велику увагу питанням розвитку економіки районного центру. Почала розвиватися місцева промисловість. У 1940 році було утворено м'ясо-молочний комбінат, який щорічно випускав продукції більш як на 6 тис. крб. Наступного року почав діяти райпромкомбінат, що об'єднав м'ясний та бондарний цехи, кравецьку, металоремонтну й обозоремонтну майстерні, перукарню, які досі існували окремо.

Змінився зовнішній вигляд Іслам-Терека. Напередодні війни було прокладено три нові вулиці, зведено будинок райкому партії, ряд житлових будинків, відкрито нові крамниці, 2 їдальні. Працювали електростанція, пекарня, лазня. 1939 року в райцентрі налічувалося 1892 мешканці. Медичне обслуговування населення забезпечували поліклініка, аптека. Був пологовий будинок, двоє колгоспних ясел, дитячий садок. У 1935 році початкову школу перетворено на семирічну, в 1939—в новому двоповерховому будинку почала працювати середня школа. На цей час Іслам-Терек став селом суцільної письменності. Діяли будинок культури, відкритий у 1937 році, два колгоспні червоні кутки, бібліотека. У 1934—1935 рр. село радіофікували, побудували радіостанцію з радіовузлом. Важливе місце в культурному житті посідала районна газета «Кировец», що видавалася з 1936 року. Керівну роль у розвитку економіки й культури села відігравали комуністи. 1940 року у 8 первинних організа-

[1] Кримський облпартархів, ф. 71, оп. 1, спр. 111, арк. 145, 259.
[2] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 1240, арк. 17, 18.
[3] Там же, арк. 19.
[4] Там же, спр. 57, арк. 32, 84; спр. 1240, арк. 20.
[5] Там же, ф. 133, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

ціях райцентру налічувалося 120 членів партії[1]. Активно допомагали комуністам комсомольці.

Напад фашистської Німеччини на Радянський Союз перервав мирну працю жителів Іслам-Терека. Багато з них у перші дні війни пішли до лав Червоної Армії захищати Батьківщину. У липні 1941 року в райцентрі було створено винищувальний батальйон у складі 65 чоловік для боротьби з ворожими диверсантами і для охорони промислових об'єктів та установ. У жовтні з комуністів, комсомольців і безпартійного активу сформувався партизанський загін. Його командиром став прокурор району Ф. Л. Безногов. У місцях майбутньої дислокації партизанів заклали продовольчі бази.

2 листопада 1941 року Іслам-Терек окупували війська фашистської Німеччини. Багато горя завдали загарбники населенню. На території МТС вони влаштували концтабір, в якому страждали й гинули сотні радянських людей. Ще до приходу окупантів місцевий партизанський загін відійшов у старокримські ліси на ділянку автошляху Сімферополь—Феодосія. Партизани здійснили десятки бойових операцій, знищивши чимало живої сили противника й автомашин; зібрали для командування Червоної Армії багато цінних розвідувальних відомостей про ворога; розповсюджували серед населення газети та листівки.

Активно боролася з ворогами підпільно-патріотична група, створена в серпні 1943 року під керівництвом залізничного робітника станції Іслам-Терек І. П. Стрельцова. Група підтримувала тісний зв'язок з партизанами. Дістаючи від них міни, патріоти підривали ешелони ворога; збирали для партизан розвідувальні дані і постачали їм харчі[2]. Фашистам вдалося схопити й розстріляти кількох підпільників: І. Морозова — колишнього інструктора райкому партії, С. Г. Гарагулю — робітника водокачки та ін. У жовтні—листопаді 1943 року решта членів групи пішла в партизанський загін. Від рук фашистів загинули партизани Ф. Л. Безногов, М. Т. Олексієнко, С. П. Райков, М. М. Орлова, Г. Я. Маятников, І. О. Медведєв.

13 квітня 1944 року війська Окремої Приморської армії визволили Іслам-Терек від німецьких окупантів[3]. За час свого хазяйнування загарбники завдали райцентрові великих збитків. Вони зруйнували електростанцію, водокачку, млин, приміщення райкому партії, школи, аптеки, поліклініки, пошти, будинок культури. У колгоспі «Червоний Вестфалець» було пограбовано худобу та знищено сільгоспінвентар. Усі сільськогосподарські машини, трактори й комбайни Кіровської МТС призведено до непридатності або вивезено в Німеччину, майстерні зруйновано або спалено. Окупанти розстріляли та замучили 24 і вигнали у фашистську неволю 7 чоловік[4].

Відразу ж після визволення Іслам-Терека відновили свою діяльність районний комітет партії та райвиконком, райком комсомолу[5]. Розгорнулися відбудовні роботи, якими керував райком партії та спеціальний штаб при райвиконкомі. Трудящі працювали з великим піднесенням. Справжнім штабом молодіжних бригад став райком комсомолу. Комсомольці були ініціаторами багатьох добрих справ. У фонд допомоги дітям фронтовиків вони за кілька днів зібрали 20 тис. крб., організували збирання металолому.

У квітні 1944 року відновили роботу колгосп «Червоний Вестфалець» і Кіровська МТС. Але 580 га колгоспної землі нічим було обробляти. У зруйнованому господарстві налічувалося всього 6 коней, 33 корови, 9 телят. У колгоспі було лише 35 працездатних[6]. На сільськогосподарських роботах колгоспники використовували корів. У дію пішли серпи та коси. Зібрати врожай 1944 року допомогли військові

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 133, оп. 1, спр. 19, арк. 1.
[2] Там же, ф. 156, оп. 1, спр. 4347, арк. 2.
[3] Сообщения Советского Информбюро, т. 6. М., 1944, стор. 182.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 12, арк. 124, 127.
[5] Кримський облпартархів, ф. 133, оп. 1, спр. 32, арк. 17.
[6] Там же. спр. 35, арк. 24, 35, 36; спр. 251, арк. 113.

частини, робітники, службовці й школярі райцентру. Літом і восени 1944 року почали прибувати переселенці з Київської, Курської, Тамбовської, Орловської областей і Краснодарського краю. У липні 1944 року сюди приїхали 40 трактористів з Ярославської та Івановської областей. При МТС організували курси для підготовки механізаторів. На осінь 1944 року було відновлено і відремонтовано 15 тракторів. Колектив МТС у стислі строки провів збирання врожаю 1945 року, виконавши план на 162 проц., і першим у Криму закінчив збирання зернових[1].

У перші дні після визволення в селі почали працювати пекарня, їдальня, шевська й слюсарно-бляхарська майстерні, лазня. У 1944—1945 рр. було відбудовано електростанцію, радіотрансляційну мережу. З 1944 року почала виходити районна газета «Кировец». Відкрила свої двері школа. Педагогічний колектив багато зробив, щоб усі діти шкільного віку могли навчатися. Комсомольці й молодь відбудували будинок культури та бібліотеку. При будинку культури вони організували агітбригаду, яка виступала з концертами перед трудящими села й району.

У роки четвертої п'ятирічки в Кіровському (так почало називатися село з 1945 року) між бригадами МТС широко розгорнулося соціалістичне змагання за якісне виконання сільськогосподарських робіт. Високих показників на збиранні врожаю в 1947 році домігся комбайнер Ф. І. Авдійчик, який за 20 робочих днів зібрав і обмолотив урожай на площі 6,4 тис. га[2]. Колектив Кіровської МТС за досягнення в розвитку сільського господарства не раз нагороджувався перехідним Червоним прапором Ради Міністрів СРСР, був дипломантом Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Багато років головним агрономом МТС працював І. Г. Яников. За трудові успіхи його нагороджено орденом Леніна і присвоєно почесне звання заслуженого агронома УРСР.

Хоч колгоспники працювали з великим піднесенням, але обробити всі артільні угіддя через нестачу робочих рук не було змоги. Тому в кінці 1948 року землі колгоспу «Схід» (так звалося з 1946 року господарство «Червоний Вестфалець») було передано сусідній сільськогосподарській артілі «Трудова згода» (тепер колгосп «Україна»), що в селі Яркому Полі.

1958 року Кіровське стало селищем міського типу. Тоді ж МТС було реорганізовано в РТС. У 1965 році виникла міжколгоспна будівельна організація, в якій трудяться 274 чоловіка, в 1967 — міжколгоспне шляхово-будівельне управління, де працюють понад 100 чоловік. За роки 8-ї п'ятирічки побудовано понад 80 сільськогосподарських і культурно-побутових об'єктів у колгоспах. Міцною технічною базою сільськогосподарського виробництва району стало Кіровське районне об'єднання «Сільгосптехніки», створене в 1963 році. За 1966—1970 рр. колектив об'єднання реалізував валової продукції на 4,2 млн. крб., план виконав на 112 проц., обсяг механізованих робіт за п'ятирічку зріс утричі й досяг 465 тис. га м'якої оранки. Колгоспам району продано нової техніки та обладнання на 20 млн. крб. 1962 року в селищі створено районну електричну мережу, що забезпечує колгоспи, радгоспи і промислові підприємства електроенергією. Тут трудяться 80 чоловік.

Широкого розмаху серед робітників і службовців селища набуло соціалістичне змагання. На честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна 7 бригад і дільниць Кіровського райоб'єднання «Сільгосптехніки» завоювали звання колективів комуністичної праці; 50 робітників та інженерно-технічних працівників об'єднання нагороджено ювілейними медалями «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна».

За успішне виконання виробничих завдань у роки 8-ї і перших років 9-ї п'ятирічок колектив об'єднання «Сільгосптехніки» 7 разів нагороджувався перехідним Червоним прапором Ради Міністрів Української РСР; один раз — перехідним Червоним прапором Ради Міністрів СРСР, «Союзсільгосптехніки» і ЦК профспілки ро-

[1] Кримський облпартархів, ф. 133, оп. 1, спр. 71, арк. 1; спр. 127, арк. 3.
[2] Там же, спр. 388, арк. 89.

бітників і службовців сільського господарства і заготівель; двічі — перехідним Червоним прапором «Укрсільгосптехніки» і республіканського Комітету профспілки працівників і службовців сільського господарства і заготівель. Колективу об'єднання вручено також вимпел «Укрсільгосптехніки». Очолює Кіровське районне об'єднання «Сільгосптехніка» А. Д. Кібкалов — ветеран Великої Вітчизняної війни, який пройшов з боями від Волгограда до Берліна. Він нагороджений двома орденами Червоної Зірки, орденом «Знак Пошани», за трудові успіхи у виконанні 8-го п'ятирічного плану удостоєний ордена Трудового Червоного Прапора.

50-річчя утворення СРСР усі робітники і службовці селища зустріли новими трудовими перемогами. Робітники майстерень Кіровського райоб'єднання «Сільгосптехніки» підвищили продуктивність праці на 10,9 проц. У соціалістичному змаганні, що розгорнулося серед трудящих Кіровського, 68 чоловік з «Сільгосптехніки» домоглися звання ударника комуністичної праці. Комуніст М. Д. Мартишин і В. Ф. Савицький систематично перевиконують норми на 130—140 проц. Комсомольсько-молодіжна ланка шоферів (12 чоловік) із цього об'єднання вийшла переможцем змагання серед працівників автотранспорту. Перемогли також комсомольці у конкурсі молодих токарів району. З ініціативи комсомольців «Сільгосптехніки» створено бригаду трудової співдружності з 5 молодих раціоналізаторів. 1973 року електрослюсарю В. О. Шиловському присвоєно звання кращого молодого раціоналізатора України.

Останнім часом в селищі побудовано хлібозавод, поліклініку, новий корпус лікарні, готель на 58 місць з рестораном, дитячий комбінат «Орленя» на 200 місць; для робітників і службовців споруджено декілька багатоповерхових будинків; з'явилися нові квартали й вулиці, яким присвоєно імена М. Горького і космонавта В. Комарова. Селище освітлено люмінесцентними лампами, центральні вулиці заасфальтовано й викладено бетонними плитами. У грудні 1972 року в Кіровському на честь 50-річчя утворення СРСР закладено сквер, де висаджено декоративні дерева й кущі.

До послуг жителів селища кравецька, шевська, годинникова майстерні, перукарні, фото-, радіо- і телеательє, які розмістились у новому двоповерховому приміщенні будинку побуту. У райцентрі є двоповерховий районний універмаг, універмаг «Дитячий світ», книжкова і господарська крамниці, магазин спортивних товарів, дві їдальні, кафе «Південь», ресторан, павільйони «Вітерець» і «Ластівка». Всього у селищі 18 торгових точок, їхній товарооборот становить понад 8 млн. крб. щорічно. У селищній ощадкасі — 5500 вкладників, сума їхніх вкладів — понад 4 млн. карбованців.

Медичне обслуговування населення здійснює центральна районна лікарня на 150 ліжок, побудована в 1964 році. До 50-річчя утворення СРСР споруджено нову поліклініку, де кабінети устатковано новітнім обладнанням. В обох медичних закладах трудяться 38 лікарів і 101 середній медичний працівник. За заслуги в охороні здоров'я трудящих заступника головного лікаря А. П. Ковалевську нагороджено орденом Леніна. Є в Кіровському спортивна школа. Близько 400 чоловік займаються в спортивних секціях. На території райоб'єднання «Сільгосптехніки» споруджено спортивний комплекс.

З 1958 року в новому триповерховому будинку працює середня школа, в якій 64 учителі навчають 1455 дітей. Учні школи зміцнюють дружбу з школярами братніх республік. Вони листуються з учнями Казахстану, Вірменії, Литви, Білорусії. На честь 50-річчя утворення СРСР проведено фестиваль «Дружба».

З 1951 року середню школу закінчило 1100 учнів, з них 78 стали інженерами, 47 — лікарями й фармацевтами, 53 — вчителями, 14 — бібліотекарями, 53 — механізаторами.

У районному будинку культури на 420 місць працюють драматичний, естрадний, хоровий, танцювальний, художнього слова та інші гуртки, молодіжний лекторій. Часто перед трудівниками району на польових станах і фермах виступають агіт-

бригади будинку культури. Великий колектив художньої самодіяльності, який об'єднує 180 любителів хорового співу, естрадної музики, баяна, організовано при профспілковому клубі райвідділення «Сільгосптехніка». Є широкоекранний кінотеатр. Влітку кінофільми демонструються на відкритому кіномайданчику парку культури й відпочинку. Понад 200 дітей вчаться в дитячій музичній школі, де є класи фортепіано, баяна, акордеона, скрипки. Дітей навчають 15 викладачів, що мають спеціальну музичну освіту. При музичній школі створено оркестр і ансамбль народних інструментів, які дають концерти трудящим району. 1973 року відкрив двері просторий Палац піонерів, у роботі гуртків якого беруть участь 800 дітей.

Працюють 2 районні бібліотеки для дорослих і дітей і кілька профспілкових. Їхнім фондом (60 тис. книжок) користуються 4,5 тис. читачів. Жителі селища передплачують 7,5 тис. газет і журналів. У районній організації товариства «Знання» беруть участь 468 чоловік. При школі діє батьківський університет, його відвідують понад 300 чоловік.

У побут населення селища увійшли нові свята й обряди — урочиста реєстрація шлюбу, урочисте вручення паспорта, вшановування передовиків.

Свято шанують жителі Кіровського пам'ять героїв, що загинули у Великій Вітчизняній війні. На будинку районного об'єднання «Сільгосптехніки» встановлено меморіальну дошку на честь Героя Радянського Союзу І. М. Красносельського, який до війни працював шофером Кіровської МТС, його іменем названо також вулицю в селищі.

Комуністи й комсомольці селища багато роблять у справі виховання трудящих у дусі дружби народів Радянського Союзу. Цьому сприяє соціалістичне змагання, що розгорнулося між працівниками культури Кіровського району Кримської області, Лієпайського району Латвійської РСР і Скуодаського району Литовської РСР, переможцями в якому вийшли кіровці. У дні святкування 50-річчя утворення СРСР делегація Кіровського району побувала у литовських друзів. У 1972 році трудівники селища відрахували у фонд миру понад 40 тис. карбованців з особистих заощаджень.

Активними провідниками політики партії в усіх галузях економіки й культури в селищі є 18 первинних партійних організацій, які об'єднують 334 комуністів. Профспілки селища (50 первинних організацій) налічують у своїх лавах близько 2 тис. членів. У 18 комсомольських організаціях — 584 члени ВЛКСМ.

Багатогранну роботу серед трудящих проводить Кіровська селищна Рада депутатів трудящих, до її складу обрано 85 депутатів, з них 57 робітників і 28 службовців, 38 комуністів, 40 жінок. При Раді створено 10 постійних комісій, які займаються питаннями розвитку економіки селища, соціального забезпечення й охорони здоров'я, торгівлі, громадського харчування, поліпшення побуту населення. Бюджетом селищної Ради на 1973 рік виділено 357,9 тис. крб., з них на впорядкування селища — 104 тис. крб., на народну освіту — 209,2 тис. крб. Витрати на охорону здоров'я й розвиток культури фінансуються за рахунок бюджету районної Ради. На утримання районної й Старокримської лікарні в цьому році виділено 875,4 тис. крб., на культурно-освітні заклади — 50,5 тис. крб. До громадської діяльності залучено широкий актив трудящих. У добровільній народній дружині, товариському суді, вуличних і батьківських комітетах, жіночій раді беруть участь понад 400 активістів селища. При селищній Раді для депутатів працює школа радянського будівництва й законодавства.

Широкі перспективи відкриваються перед селищем на майбутнє. З 1974 року розпочнеться будівництво дослідно-експериментального заводу Всесоюзного науково-дослідного інституту землерийного машинобудування, середньої школи, будинку культури із залом на 600 місць тощо. Зводяться квартали п'ятиповерхових 40-квартирних будинків.

З великим піднесенням працюють трудящі села, домагаючись нових здобутків у господарському та культурному будівництві.

А. С. ФАЙЗІ

СТА́РИЙ КРИМ

Старий Крим — місто районного підпорядкування. Розташований на південному сході Кримського півострова під горою Агармиш, у долині невеликої гірської річки Чурук-Су. Місцевість, на якій розкинулося місто, підноситься на 350 метрів над рівнем моря і входить до зони гірських лісів і лугів. Відстань до районного центру — 29 км. Населення — 9200 чоловік.

На території, де розташований Старий Крим, у II тисячолітті до н. е. було поселення доби бронзи. Відомі також кургани цього часу. На горі Агармиш поблизу міста збереглися руїни пізньоскіфського городища. Виявлено залишки античних поселень IV—III ст. до н. е.— перших століть н. е. Знайдено фрагменти написів давньогрецькою мовою, зокрема напис 222 року н. е. на мармуровій плиті п'єдесталу пам'ятника одному з боспорських царів, а також пантікапейські та римські монети[1]. Розміщений на людному шляху з Європи в Індію, Солхат — так називався Старий Крим — у VI—VII ст. вів жваву торгівлю з сусідніми країнами.

Татари, що захопили півострів у XIII ст., почали називати Солхат Кримом, бо він був оточений ровом (татарською мовою «кирим» — «рів», «окоп», «фортеця»). На початку XIV ст. Крим став головним адміністративним центром Кримського Юрту (уділу) Золотої Орди, великим ремісничим містом, одним з важливих пунктів міжнародної торгівлі, зокрема невільниками. Тут схрещувалися два торговельні шляхи — один із Середньої Азії через столицю Золотої Орди — Сарай, другий — з північного заходу, від Дніпра. У місті жили татари, вірмени, половці, караїми, руські, алани. Вірменське населення мало свої квартали, де діяли 9 церков, кілька вірменських шкіл. 1338 року споруджено монастир Сурб-Хач (Святого Хреста). У XIV—XV ст. при ньому працювала школа, де викладали вчені, поети, живописці, що прибули з Вірменії та інших місць.

Місто Крим було відоме і як центр поширення на півострові мусульманської релігії — ісламу. У медресе (вища духовна школа у мусульман) в XIV ст. готували служителів релігійного культу. Ще 1277 року єгипетський султан Ал-Мелик Бейбарс, бажаючи увічнити своє ім'я й прославити місце свого народження, надіслав кримському ханові Берке 2 тис. динарів на будівництво мечеті в місті Криму. Цю мечеть, названу ім'ям Бейбарса, споруджено в 1287—1288 рр.[2] Стіни її покривав мармур, стелю — порфір. До наших днів збереглася мечеть з пишним різьбленим кам'яним порталом, збудованим 1314 року під час правління Узбек-хана. Площа, яку займало місто, становила близько 200 десятин. На шість верст навколо нього простягалися його кріпосні стіни. Розвитку набуло гончарство, що підтверджується знайденими тут залишками гончарних майстерень з випалювальними печами[3]. У середині 80-х років XIX ст. виявлено давнє підземне водоймище, прокладене від гори Агармиш до руїн караван-сараю (заїжджий двір); гончарні труби водогону добре збереглися. У місті, оточеному садами, було багато фонтанів. Розвивалося шовківництво.

У другій половині XIV ст. генуезці припинили торгівлю з Солхатом (так вони називали місто Крим), що призвело до занепаду його економіки. 1395 року місто Крим, за свідченнями арабських і перських істориків, захопив і пограбував Тімур

---

[1] Труды Научно-исследовательского института краеведческой и музейной работы, т. 1. М., 1940, стор. 155, 156; Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 74. М., 1959, стор. 64, 65.

[2] Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950, стор. 85, 141; В. Г. Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. 1. СПб., 1884, стор. 435; В. А. Микаэлян. История армянской колонии в Крыму. Ереван, 1964, стор. 384, 388, 393; Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 6, стор. 72; «Вестник Матенадарана» (Институт древних рукописей при Совете Министров Армянской ССР), 1962, № 6, стор. 334.

[3] А. Л. Якобсон. Средневековый Крым, стор. 106.

26 3-360

(Тамерлан), у 40-х роках XV ст.— Саіід Ахмед, син Тохтамиша-хана[1]. З перенесенням столиці Кримського ханства у Бахчисарай місто, що одержало назву Ескі-Крим (Старий Крим)[2], стало швидко втрачати своє колишнє значення. 1578 року посол польського короля Стефана Баторія М. Броневський застав майже самі руїни цього в минулому «першорядного міста»[3]. 1650 року тут було близько 100 будинків. При останньому кримському хані Шагін-Гіреї Ескі-Крим входив до складу Ескі-Кримського кадилику Кефінського каймаканства.

На час включення Криму до складу Росії Ескі-Крим являв собою невеличке містечко. Російський уряд перейменував його на Левкополь (у перекладі з грецької — «тихе місто»)[4]. 1786 року тут оселилася частина болгар — вихідців із Турецької імперії. У наступному році Левкополь увійшов до новоствореного Феодосійського повіту, йому було повернуто попередню назву — Старий Крим. В останній чверті XVIII ст. більшість татар залишила місто, емігрувавши в Туреччину.

Чимало вірмен, що жили тоді в Армянському Базарі (на Перекопському перешийку), почали переїжджати до Старого Крима. Частина з них, як і болгари, були вихідцями з Турецької імперії. Царський уряд, прагнучи заселити Кримський півострів, всіляко заохочував іноземних колоністів. Жалуваною грамотою від 28 жовтня 1799 року вірменській громаді в Старому Криму надавалося у володіння «12 тис. десятин придатної землі з водами й лісом». Вірменам дозволялося споруджувати тут будинки, крамниці, амбари, фабрики, церкви, розводити сади і виноградники. Жителі всіх звань звільнялися на 10 років від державних податків і служб, військових постоїв, внутрішніх торгових мит; їм надавалося право вільної торгівлі[5]. Але рішення про відведення вірменам 12 тис. десятин землі призвело до великих земельних позовів із власниками-поміщиками, які встигли одержати казенну землю на підставі генерального межування, що закріплювало за дворянами кращі землі. Через це спеціальна урядова комісія для розгляду суперечок про землю і для визначення повинностей на Кримському півострові припинила справу про виділення землі вірменам[6]. Більшість земельних ділянок залишилася за попередніми власниками, а переселенці повернулися в Армянський Базар та інші місця.

З 1803 року Старий Крим — заштатне місто Таврійської губернії. 1850 року тут проживало 2406 чоловік. У зв'язку з Кримською війною (1853—1856 рр.) населення значно скоротилося. 1861 року воно становило 1019 чоловік, 1864 — 1497[7].

Жителі Старого Крима вирощували тютюн, займалися садівництвом, городництвом, шовківництвом, бджільництвом, частково хліборобством. Розвивалася промисловість. 1859 року на двох фабриках 30 робітників виробляли підошовний товар, працював кахляний завод з 5 робітниками і два цегельно-черепичних з 6 робітниками. 1861 року в місті трудилося 35 майстрів-ремісників (кравців, шевців, мідників, колісників, теслярів та ін.), був 51 торговий заклад[8].

У середині XIX ст. в Старому Криму налічувалося 217 житлових будинків, два заїжджих двори, шинок, кав'ярня, лазня. Всі 10 вулиць і завулків були незамощені і не освітлювалися. Місто постачалося водою з водогону, двох фонтанів і чотирьох колодязів[9]. У 60-х роках учені відмітили, що жителі Старого Криму не знають

---

[1] Б. Д. Греков, Я. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение, стор. 374, 375, 415.
[2] В. Д. Смирнов. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в., стор. 79, 88, 89.
[3] Записки Одесского общества истории и древностей, т. 6. Одесса, 1858, стор. 346; Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 6, стор. 64, 65.
[4] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 801.
[5] Кримський облдержархів, ф. 24, оп. 3, спр. 1, арк. 2, 6—11, 12—14; Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 6, стор. 69, 74, 75.
[6] Кримський облдержархів, ф. 24, оп. 3, спр. 1, арк. 12—19.
[7] Списки населенных мест Российской империи, т. 41. Таврическая губерния, стор. 4.
[8] Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 гг., ч. 1, гл. 38, стор. 38, 39.
[9] Кримський облдержархів, ф. 67, оп. 1, спр. 1326, арк. 1, 3, 5, 8, 9.

багатьох хвороб, зокрема пропасниці. Сюди почали приїздити курортники, що страждали від нервових і легеневих хвороб. Особливу славу здобули т. зв. квіткові лікувальні ванни, приготовлені на квітах і травах, зібраних на околицях Старого Крима.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в місті діяли цегельно-черепичний і вапняний заводи, на яких було всього 6 робітників. 1904 року налічувалося чотири підприємства з 9 робітниками, 35 майстерень з 139 ремісниками. Торгових закладів 1900 року було 45. Ярмарки збиралися двічі на рік — навесні й улітку[1]. У 1913 році тут діяли два парові млини, заводи: трубо-гончарний «Солхат», пивоварний, дві цегельні, два заводи фруктових вод. Працювало на них не більше 35 чоловік[2].

Хоч робітників у Старому Криму було небагато, вони, як і місцеві наймити, не стояли осторонь революційного руху. У травні 1902 року в місті разом з революційними прокламаціями розповсюджувалася ленінська «Искра»[3].

Старокримські селяни підтримували місцеве відділення Всеросійської селянської спілки. 19 січня 1906 року революційно настроєні жителі міста зірвали спробу феодосійської й місцевої поліції заарештувати обраних від міщанської громади Старого Крима делегатів на губернський з'їзд селянської спілки. Учасники виступу (їх зібралося близько 400 чоловік), оточивши поліцейську дільницю, вигукували: «Геть поліцію!». У помічника феодосійського справника вони відібрали документи, обеззброїли городових та стражників і, посадивши їх на воза, вивезли за місто. Надвечір того ж дня до Старого Крима прибула рота солдатів 52-го Віленського полку, а 20 січня — ще 30 солдатів з офіцером. Під варту взяли 36 учасників виступу. Судовий процес над ними тривав до 1910 року. У січні — лютому 1906 року було заарештовано всіх трьох делегатів, обраних на губернський з'їзд селянської спілки. Одного з них, робітника О. П. Ткаченка, засуджено до двох років ув'язнення й 6 років заслання, решту заслано до Архангельської губернії[4]. Поліцейських переслідувань пізніше зазнали й інші жителі міста.

Перед першою світовою війною в місті проживало 5752 чоловіка. Тут налічувалося 807 житлових будинків, два готелі, 7 заїжджих дворів, 11 кав'ярень, буфет, три винні крамнички. До 1914 року в Старому Криму вже було 1625 кам'яних (у т. ч. 959 житлових) і 82 дерев'яних будинків. Кількість вулиць і провулків 1910 року збільшилася до 55, загальною протяжністю 30 верст, але забруковано лише дві версти. Освітлювалися вони 75 гасовими ліхтарями. У місті розміщувалося дві приймальні палати й аптека. Весь медичний персонал складався з двох лікарів, двох фельдшерів і чотирьох акушерок[5]. 1914 року в земській лікарні та міській амбулаторії працювали два лікарі, фельдшер, дві акушерки, в земській ветеринарній амбулаторії — лікар і фельдшер. Заснована 1912 року вчительська семінарія готувала учителів початкових шкіл. Діти навчалися в ремісничій та початковій школах, у трьох початкових училищах[6]. У роки першої світової війни відкрився санаторій, де працювали лікар і дві медсестри. Почали діяти дві гімназії.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції у місті виник місцевий орган Тимчасового уряду — громадський комітет[7]. Наприкінці березня створено Раду робітничих і селянських депутатів, а в квітні — селянський комітет, який

---

[1] Кримський облдержархів, ф. 27, оп. 13, спр. 2101, арк. 30, 31; Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 801.

[2] Обзор Таврической губернии за 1913 год. Симферополь, 1914, стор. 144, 145.

[3] Ф. Прилипко. Старый Крым. Симферополь, 1967, стор. 21.

[4] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 503, арк. 46—51, 69—72, 248, 250, 286—288; ф. 483, оп. 4, спр. 508, арк. 17, 21, 22, 25, 26, 38, 39; Революционное движение в Крыму (1880—1904; 1905—1907), стор. 121.

[5] Города России в 1910 году, стор. 532, 540, 541, 550, 560, 561, 570, 571, 584, 616, 617, 624, 638, 639.

[6] Памятная книжка Таврической губернии на 1915 год, стор. 278—280; Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 7, стор. 60, 61, 75, 77.

[7] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 30; газ. «Красный Крым», 12 березня 1927 р.

О. П. Ткаченко — голова Старокримського ревкому. 1920 р.

спільно з делегатами волосного з'їзду Рад ухвалив рішення про те, що землею може користуватися лише той, хто сам її оброблятиме. Однак практично земельне питання було розв'язане лише після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

2 січня 1918 року жителі Старого Крима, зібравшись на мітинг, ухвалили рішення про встановлення Радянської влади в місті. Головою створеного тоді ревкому став О П. Ткаченко[1]. Він же очолив Раду робітничих і селянських депутатів, обрану в березні 1918 року. О. П. Ткаченка було обрано делегатом на конференцію Рад і ревкомів Таврійської губернії, що відбулася 28—30 січня в Севастополі. До Старого Крима прибув з Феодосії червоногвардійський загін, який допоміг придушити опір місцевої буржуазії та ескадронців[2]. Наприкінці лютого — на початку березня за закликом Старокримського ревкому до 1-го Чорноморського феодосійського загону Червоної Армії під командуванням І. Ф. Федька вступило понад 100 чоловік. У березні сформувався окремий Старокримський загін[3]. 10 квітня Рада ліквідувала міську думу й управу, створила комісаріат у міських справах. За його ініціативою відкрилася лікарня. Почалися заняття в початкових і середніх навчальних закладах. Діяла бібліотека.

Під час німецької окупації й англо-французької інтервенції тут діяло підпілля. Але ворожій розвідці вдалося розкрити його. У числі розстріляних підпільників був К. А. Периоті[4], який ще у 1907 році вів революційну роботу у місті. 20 квітня 1919 року частини Червоної Армії, що наступали на Феодосію спільно з партизанським загоном (організованим на початку 1919 року на чолі з М. А. Кучерею) визволили Старий Крим. Новоутворений революційний комітет мобілізував трудящих на відбудову зруйнованого господарства. У травні в місті сформовано 1-й Кримський батальйон Червоної Армії.

Коли почався наступ денікінців, частини Червоної Армії змушені були в червні залишити Старий Крим. У другій половині 1919 року і в 1920 році в Старокримських лісах активізували бойові дії партизани, які завдавали ударів по тилах білогвардійських військ. 13 листопада 1920 року місто визволив 21-й стрілецький полк 3-ї Сибірської дивізії Червоної Армії[5]. На мітингу, присвяченому зустрічі партизанів з червоними військами. були присутні С. М. Будьонний і О. В. Мокроусов.

15 листопада створено міський ревком на чолі з О. П. Ткаченком. Старокримський ревком діяв на правах районного і підпорядковувався Феодосійському повітовому ревкому[6]. Він здійснював керівництво міським господарством, політичним і культурним життям, лікувальними установами міста. Наприкінці листопада оформився міський партійний осередок із 2 членів і 7 кандидатів у члени РКП(б). У грудні він став районним. Тоді ж утворився комсомольський осередок. Відділ праці ревкому організував 18 профспілок: чорноробів, металістів, будівельників, каменярів, садівників, виноградарів і виноробів, городників, тютюнників тощо.

Основна увага партійних і радянських органів спрямовувалася на проведення в життя декретів Радянської влади, боротьбу з господарською розрухою, завданою

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 2, спр. 95, арк. 90.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-1612, оп. 1, спр. 1, арк. 42.
[3] А. Смирнов. Командарм Федько, стор. 64—68, 82, 83.
[4] Ф. Прилипко. Старый Крым, стор. 27.
[5] Кримський облдержархів, ф. Р-1025, оп. 1, спр. 108, арк. 28, 40, 102, 112.
[6] Там же, арк. 23, 47, 102, 214; Ревкомы Крыма, стор. 38, 39.

місту інтервентами й білогвардійцями, на придушення решток контрреволюційних елементів. Уже з кінця 1920 року ревком налагодив роздачу продуктів населенню, вилучаючи запаси хліба у куркулів і майно у буржуазії, відкрив їдальні, торгові точки, лазню. Для забезпечення міста дровами вирішено було «мобілізувати всіх куркулів і буржуїв для рубання лісу, а доставку дров на склад комунгоспу організувати шляхом трудової повинності гужового транспорту». Наприкінці 1920 — на початку 1921 року почали працювати кузні, майстерні ремонту сільгоспреманенту, промислово-побутові майстерні. У середині грудня 1920 року відновилася робота медичних закладів. У лютому 1921 року створено дві школи — 1-го і 2-го ступенів. Діяли народний театр і кінотеатр, гарнізонний клуб, де для населення читалися лекції[1].

25 грудня 1920 року місто і його околиці було віднесено до курортів загальнодержавного значення. Кримський революційний комітет націоналізував пам'ятники культури Кримського півострова, в т. ч. у Старому Криму[2].

З лютого 1921 року Старий Крим як районний центр входив до Феодосійського повіту, з жовтня 1921 року — до округу. Міський ревком перетворено на районний (голова А. Михайлов), створено старокримське райбюро РКП(б) (секретар Г. Ф. Ільченко). У червні утворився райком комсомолу. Ревком спільно з парторганізацією всі свої зусилля спрямовував на зміцнення Радянської влади, на відбудову економіки міста. У травні всі дрібні слюсарні й кузні, деревообробні майстерні об'єднано у ряд підприємств, контроль за якими здійснювали профспілки металістів і деревообробників[3]. Ревком націоналізував цегельно-черепичний та вапняний заводи, два млини. Поліпшилося продовольче постачання населення. Регулярно працювала їдальня, відкрилася чайна. У червні 1921 року пайок хліба збільшили до 2-х фунтів на день.

Перший районний з'їзд представників Рад Старокримського району 14 серпня 1921 року схвалив заміну продрозкладки продподатком, вітав земельну політику Радянського уряду[4]. При виконкомі (голова І. Корольов) було створено 11 відділів (земельний, охорони здоров'я, народної освіти, комунального господарства, праці, соціального забезпечення, робітничо-селянську інспекцію, військкомат та інші). З кінця грудня 1921 року головою Старокримського райвиконкому став комуніст Г. Д. Стамов. Вихідець із болгарської селянської родини села Коктебель, він у 1919—1921 рр. працював там же головою ревкому.

Страшним лихом для трудящих Старого Крима був голод 1921—1922 рр., за цей час міське населення скоротилося на 41 процент[5]. Зменшилися посівні площі. Через поганий обробіток потерпіли сади, виноградники, посадки тютюну. Під час голоду, коли сотні людей умирали, куркулі ховали хліб. Зимою 1921—1922 року активізувалися куркульські банди. Від рук бандитів загинули голова райвиконкому Г. Д. Стамов і голова райспоживспілки Д. А. Євстигнєєв. 30 листопада 1921 року в місті оголошено стан облоги. Для боротьби з бандитами було мобілізовано допризовників і комсомольців[6]. За активною допомогою всіх трудящих куркульські банди було розгромлено.

У 1921—1925 рр. у Старому Криму переважала кустарно-реміснича промисловість. Працювали тільки два млини. Діяло також старокримське лісництво. Утворене 1923 року сільськогосподарське кредитне товариство пустило в дію вапняний завод, 1924 року воно видало міським і навколишнім селянським господарствам позику на 41 тис. крб., а через рік обробило своїми тракторами

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-1025, оп. 1, спр. 108, арк. 17, 21, 107—112, 130, 220.
[2] Ревкомы Крыма, стор. 159, 160, 170, 171.
[3] Кримський облдержархів, ф. Р-1025, оп. 1, спр. 108, арк. 131, 159, 163, 219.
[4] Там же, арк. 212, 213.
[5] Весь Крым, стор. 37.
[6] Кримський облдержархів, ф. Р-1025, оп. 1, спр. 133, арк. 133; газ. «Красное знамя», 4 липня 1958 р.

350 десятин землі. Товариство налічувало 695 пайовиків, у т. ч. 220 селянських господарств, дві невеликі артілі. Робітнича споживча кооперація до серпня 1925 року об'єднувала 332 чоловіка[1].

Багато робилося в справі упорядкування Старого Крима. Налагоджено було роботу по озелененню вулиць, забруковано три вулиці, відремонтовано будинки, тротуари і водогін. Діяли готель, екскурсійна база, їдальні, ринок. На кінець 1925 року в місті упорядковано сім будинків-дач, побудовано нову дачу курортного тресту. Поліпшилося медичне обслуговування населення. У лікарні (на 15 ліжок), при якій були амбулаторія, зуболікарський кабінет, аптека, працювали три лікарі і 4 помічники лікаря. Відкрився дитячий садок. У 1925—1926 рр. у 4 школах (2-го ступеня, професійній і двох 1-го ступеня) навчалося 489 учнів, створено товариство «Геть неписьменність!». При міському клубі працювали гуртки крою і шиття, музичний, драматичний, сільськогосподарський та ін., які охоплювали 160 чоловік. Почали діяти бібліотека і кінотеатр[2].

Після ліквідації округів в Кримській АРСР Старий Крим 1923 року став центром Старокримського району. Восени 1924 року район було ліквідовано й місто перейшло у підпорядкування Феодосії, у ньому обрано міську Раду. У другій половині грудня 1925 року, під час виборів до Старокримської міськради, обрано 60 депутатів і 20 кандидатів, у т. ч. 10 комуністів і 6 комсомольців[3]. Старокримський осередок ВКП(б) до початку 1926 року налічував 15 членів і 17 кандидатів у члени партії, комсомольський осередок в жовтні 1924 року об'єднував 60 чоловік[4]. Місцеві радянські і партійні органи багато робили в справі перебудови сільського господарства і промисловості на соціалістичний лад. Основним заняттям населення залишалося городництво, тютюнництво, садівництво і виноградарство, деревообробне, гончарно-черепичне і ковальське ремесла. Спираючись на широкий актив бідноти, комуністи вели агітацію за розвиток кооперації. Вони виїжджали в села, організовували відкриті партійні збори. До 1929 року міське споживче товариство об'єднало 1263 чоловіка. До сільськогосподарського кооперативного товариства увійшло 994 одноосібних господарств, 22 дрібні сільськогосподарські артілі міста й навколишніх сіл виникло також плодоовочеве кооперативне товариство.

В 30-х роках активізувалася діяльність промислових підприємств. З 1931 року випускали продукцію артілі: кустарно-промислова «Кермеджі», «Червоний харчовик». Міський комбінат відав водогоном і лісопильнею[5]. На кінець першої п'ятирічки вступили до ладу завод кераміки ім. Г. Д. Стамова, де 36 робітників виготовляли з місцевої червоної глини водогінні та каналізаційні труби, посуд, ліпні іграшки, деревообробна майстерня і лісопильня при міськраді з 18 робітниками, цегельно-черепична артіль «Ударник», пекарня, харчо-смакова артіль «Труд». У наступні роки виникла артіль ім. XVIII партз'їзду (для виготовлення цегли, черепиці, каналізаційних труб), «Трудшвейпром», деревообробна ім. Крупської, взуттєва «Зоря». 1940 року на цих підприємствах працювало понад 200 робітників[6]. Побудовано було вапняний завод, реконструйовано керамічний (його потужність з кінця 1934 року становила близько 15 тис. штук каналізаційних і водогінних керамічних труб на місяць). Став до ладу харчокомбінат, налагоджено було виробництво гончарних виробів. На початок 1941 року створено райпромкомбінат. На кінець 1932 року в районі здійснено суцільну колективізацію сільського господарства.

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 1, спр. 423, арк. 16—19, 128—140.

[2] Так же, спр. 732, арк. 8, 10, 12, 22, 134, 135, 137, 138.

[3] Кримський облпартархів, ф. 71, оп. 1, спр. 25, арк. 70, 134; Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 1, спр. 423, арк. 8; спр. 228-а, арк. 103, 106.

[4] Кримський облпартархів, ф. 70, оп. 1, спр. 6, арк. 209—211; ф. 71, оп. 1, спр. 25, арк. 58, 111, 112, 142; ф. 769, оп. 1, спр. 13, арк. 9, 10; ф. 7984, оп. 1, спр. 3, арк. 37; спр. 5, арк. 9а.

[5] Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 1, спр. 1656, арк. 140, 141, 150, 152; оп. 4, спр. 762, арк. 4.

[6] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 2091, арк. 75, 85, 86; Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 6, спр. 229, арк. 187—189.

Серед трудящих Старого Крима широко розгорталося соціалістичне змагання. 1932 року на керамічному заводі половина його колективу працювала по-ударному. Трудящі міста активно включилися в рух багатоверстатників. 1939 року стахановець С. Ю. Мізин з Старокримської МТС (створена у 1934 році) замість двох верстатів обслуговував три і виконував денні норми на 300 проц. 1939 року МТС була учасницею ВСГВ у Москві, де одержала диплом 2-го ступеня. Стахановці-столяри деревообробної артілі В. Ф. Алексєєв, Г. Т. Шульга виконували норми на 250—260 процентів[1].

З 1927 року в місті відкрилося відділення Кримського курортного тресту. Приїжджі хворі оселялися у відремонтованих 4 дачах і готелі. Їх обслуговувала Старокримська амбулаторія, де працювало три лікарі, й міська аптека. 1931 року відділенню курортного тресту передано 10 дач для створення санаторію й пансіонату[2]. Наступного року місто стало курортом місцевого значення для хворих переважно з відкритою формою туберкульозу. Відповідно до рішення ВЦРПС почав працювати санаторій на 200 місць. Тоді ж відкрилася лікарня на 40 ліжок. 1937 року в Старому Криму, де добре виліковується малокрів'я, хронічні катари дихальних шляхів і функціональні розлади нервової системи, зміцнювали здоров'я близько 10 тис. курортників.

З вересня 1930 року Старий Крим знову став районним центром. Розгорнули діяльність райком партії, райвиконком і райком комсомолу. Якщо наприкінці 1929 року в місті проживало 3894 чоловіка, то 1939 — 5141[3]. Тут було 4 магазини, 2 їдальні, пекарня. З 1928 року працювали дві школи 2-го ступеня і три початкові. В усіх навчальних закладах налічувалося 600 учнів. З 1935 року почалися заняття в двох середніх школах[4]. З березня 1933 року в Старому Криму виходила районна газета «Борьба» (з 1940 року — «Красное знамя»).

Восени 1930 року з Феодосії до Старого Крима переїхав російський радянський письменник О. С. Грін (Гріневський), де він закінчив останню свою книгу «Автобіографічна повість», написав оповідання «Оксамитна порт'єра», «Парі», «Комендант порту». Тут Грін і помер у 1932 році. Часто бував у Феодосії й Старому Криму відомий радянський письменник К. Г. Паустовський, який присвятив місту чимало чудових сторінок у повісті «Чорне море», написав літературний портрет «Життя Олександра Гріна», «Спогади про Крим»[5].

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, Старокримський райком партії (перший секретар — М. Г. Аралов) і райвиконком (голова І. Ф. Авер'янов) приступили до перебудови всього життя району на воєнний лад. Головна увага приділялася військово-мобілізаційним заходам, підготовці населення до протиповітряної оборони, будівництву оборонних споруд тощо. Для боротьби з диверсантами організували винищувальний батальйон. Коли наблизився фронт, керуючись вказівками обкому партії, райком партії сформував Старокримський партизанський загін, командиром якого призначено директора Старокримського лісгоспу комуніста Г. Ю. Водоп'янова, начальником штабу — інженера лісництва В. Г. Кропачова, комісаром — завідуючого військовим відділом райкому партії А. М. Крюкова. Наприкінці жовтня партизани (105 чоловік) пішли в ліс.

2 листопада 1941 року фашистські війська захопили Старий Крим. В перші ж дні окупації гітлерівці знищили понад 20 родин, розстріляли залишеного для

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 2091, арк. 85; ф. 113, оп. 1, спр. 5-а, арк. 3; газ. «Борьба» (Старий Крим), 7 листопада 1939 р.; 2 лютого 1940 р.

[2] Кримський облдержархів, ф. Р-26, оп. 1, спр. 490, арк. 144, 145; ф. Р-663, оп. 1, спр. 1656, арк. 154; оп. 4, спр. 762, арк. 5.

[3] Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 9, спр. 167, арк. 93; ф. Р-663, оп. 1, спр. 1656, арк. 140, 141; Бюллетень Крымского ЦСУ, 1930, № 11 , стор. 12.

[4] Кримський облпартархів, ф. 113, оп. 1, спр. 137а, арк. 178; Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 1, спр. 1656, арк. 152, 153.

[5] К. Паустовский. Собрание сочинений, в 6-ти т., т. 2. М., 1957, стор. 158—161, 171—174; т. 5. М., 1958, стор. 552—571; т. 6. М., 1958, стор. 533—535.

підпільної роботи Ф. В. Ургачова—колишнього редактора районного радіо і секретаря парторганізації Старокримського відділення зв'язку[1].

Жителі чинили опір ворогу. З 1942 року в Старому Криму почала діяти комсомольсько-молодіжна підпільно-патріотична група, до складу якої входили переважно колишні учні середньої школи: брати Дмитро й Анатолій Стоянови, П. П. Косенко, Б. М. Періоті, Г. Г. Коптєв, К. Я. Никифоров та ін. Очолив організацію шістнадцятирічний учень школи Г. П. Стоянов. З підпільниками були зв'язані В. Ю. Токарєв, В. Л. Леванський, О. Л. Леванська, Г. О. Суботін, М. А. Періоті і К. П. Періоті. Юним патріотам допомагав головний лікар старокримського санаторію І. І. Давидов. Підпільники розповсюджували зведення Радінформбюро серед жителів міста, збирали розвідувальні дані про пересування ворожих військ та обозів[2] і передавали їх партизанам, а також постачали партизанський загін продовольством і медикаментами.

Ще наприкінці 1941 року Старокримський партизанський загін злився з Кіровським загоном народних месників. У кінці жовтня 1943 року в ліс до партизанів пішла більшість членів підпільної групи. Комсомольсько-молодіжний загін імені Ленінського комсомолу, організований 26 жовтня 1943 року[3], складався переважно із молоді Старого Крима і району. У ньому було 90 чоловік (командир — офіцер-комсомолець О. А. Вахтін, його заступник по розвідці й начальник штабу О. М. Горюнов). Загін діяв у складі третьої партизанської бригади Східного з'єднання партизанів Криму аж до визволення міста. У ніч з 26 на 27 березня 1944 року загін О. А. Вахтіна, увірвавшись в Старий Крим, захопив документи поліції, жандармерії, знищив 13 автомашин, оволодів в'язницею і звільнив із катівень гестапо 48 ув'язнених радянських громадян, приречених фашистами на смерть[4].

У травні 1942 року від рук ворогів загинули командир партизанської групи, колишній учитель математики Старокримської середньої школи комуніст М. Г. Холод і партизан-розвідник С. Я. Логвинов. У січні 1944 року в бою з фашистами смертю хоробрих полягли Г. П. Стоянов, Г. Ю. Погукай, В. Л. Леванський, а в березні—квітні вороги схопили й розстріляли І. І. Давидова, Г. О. Суботіна, Дмитра та Анатолія Стоянових. На початку квітня у нерівному бою загинули партизани П. П. Косенко, Л. М. Періоті та інші.

12 квітня 1944 року 3-я бригада (командир О. О. Куликовський) і частина загонів 2-ї бригади Східного з'єднання партизанів (командир М. К. Котельников) розгромили фашистський гарнізон у Старому Криму. У півторагодинному бою було знищено близько 800 фашистських солдатів та офіцерів, багато ворожої військової техніки[5]. З 12 на 13 квітня фашистам вдалося знову оволодіти містом. Гітлерівські головорізи із спеціальної команди вривалися в квартири, розстрілювали жителів, не щадили ні старих, ні жінок, ні дітей. Протягом 13 годин вони вбили 584 чоловіка[6], з них 200 дітей, поранили понад 100 чоловік. Це масове вбивство тривало доти, доки Червона Армія і партизани повністю не очистили місто від озвірілого ворога.

13 квітня першими в Старий Крим увійшли 244-й окремий танковий полк, 44-й гвардійський Червонопрапорний Таманський мінометний полк і частини 318-ї Новоросійської стрілецької дивізії Окремої Приморської армії.

Одразу ж після вигнання окупантів відновили свою діяльність райком партії, райвиконком і міськрада. За час окупації гітлерівці зруйнували керамічний завод і електростанцію. Було пограбовано музей, кінотеатр, клуб, середню школу, санаторій ВЦРПС з усіма дачами, будинки контори зв'язку, райспоживспілки та багато

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 156, оп. 1, спр. 3178, арк. 12.
[2] Там же, ф. 1, оп. 24, спр. 375, арк. 33; ф. 42, оп. 1, спр. 61, арк. 211.
[3] Газ. «Красное знамя», 11 листопада 1945 р.
[4] Газ. «Красный Крым», 6 квітня 1944 р.; газ. «Красное знамя», 11 листопада 1945 р.
[5] Кримський облпартархів, ф. 113, оп. 1, спр. 139, арк. 24.
[6] Там же, спр. 144, арк. 1; спр. 188, арк. 6; газ. «Красное знамя», 1 липня 1944 р.

інших будинків. Фашистські недолюдки розстріляли і закатували 684 жителів Старого Крима і насильно вигнали до Німеччини 370 чоловік[1].

Долаючи величезні труднощі, жителі Старого Крима взялися за відбудову господарства, зруйнованого фашистами. Вони брали активну участь у масових недільниках, створили чотири черкасовські бригади. 1945 року Радянський уряд відпустив на впорядкування міста 164 тис. крб. Уже наприкінці квітня 1944 року відкрилася кравецька й шевська майстерні, млин, дві їдальні, пекарня, лікарня й аптека, дві перукарні, клуб і кінотеатр. Була змонтована електростанція потужністю 15 квт, місто одержало струм[2]. У середині травня 1944 року відновилося видання районної газети «Красное знамя».

За роки четвертої п'ятирічки промислові підприємства міста не лише відбудовано, а й розширено. Працювали харчовий і промисловий комбінати, сокобезалкогольний завод, артілі промкооперації: «Трудшвейпром», «Зоря» (взуттєва), деревообробна ім. Крупської, інвалідів ім. 20-річчя Жовтня з цехами — в'язальним, художніх виробів і металоремонту, будівельне управління № 6, Старокримська МТС, млин. Випуск валової продукції підприємств на 1 січня 1949 року становив 1800 тис. карбованців[3].

1946 року став до ладу санаторій Міністерства південних і західних нафтових районів СРСР. Споруджувати його допомагали трудящі Сімферополя. 1950 року відкрився санаторій «Старий Крим», де лікувалися хворі на туберкульоз. Жителі міста відбудували лікарню (на 50 ліжок), поліклініку, дитячий будинок, ясла і дитячий садок. Працювали середня й початкова школи, будинок культури, районна бібліотека, краєзнавчий музей. Відкрилися раймаг, книгарня. 1946 року одержано з Євпаторії електродвигун та з радгоспу «Марієнталь» (поблизу Керчі) генератор потужністю 60 квт, що дозволило освітити все місто. Відбудова й розвиток господарства здійснювалися під керівництвом районної партійної організації, яка на 1 січня 1946 року налічувала в своїх лавах 286 членів і кандидатів у члени партії. 1951 року в Старому Криму було 212 комуністів (у т. ч. 23 кандидати) і понад 2 тис. членів профспілки[4].

У першій половині 50-х років став до ладу молокозавод. 1956 року закінчено спорудження Старокримського водосховища. Біля нього виросло селище з 20 будинків. На початку 1958 року споруджено завод стінних блоків[5], через три роки — завод будівельних матеріалів, згодом переустаткований на завод залізобетонних виробів. Ще через три роки на базі однієї з артілей комбінату побутового обслуговування створено швейну фабрику масового пошиву, іншої — меблеву фабрику. Завод залізобетонних виробів створив свій кар'єр і дробильно-сортувальну фабрику під горою Малий Агармиш.

Після реорганізації МТС 1958 року створено РТС, на базі якої в 1961 році виникло місцеве відділення «Сільгосптехніки». Директора МТС І. К. Мірводу за високі показники в праці 1958 року удостоєно ордена Леніна.

Восени 1959 року в зв'язку з новим адміністративним поділом Старокримський район ліквідовано і Старий Крим увійшов до складу Кіровського району. У 60 — 70-х рр. в місті розгортається велике промислове, соціально-культурне й житлово-побутове будівництво. Порівняно з попереднім п'ятиріччям обсяг будівельних робіт зріс у півтора рази. Нині тут зосереджено 21 підприємство. Завод залізобетонних виробів ще 1965 року був напівкустарним підприємством, що випускало в основному виноградні кілки, а також 52 тис. куб. метрів щебеню. Після часткової реконструкції він за роки восьмої п'ятирічки дав 145 тис. куб. метрів збірного залізобетону і 418 тис. куб. метрів товарного щебеню, а за один 1972 рік відповідно — 36,5

[1] Кримський облпартархів, ф. 113, оп. 1, спр. 113, арк. 11; спр. 144, арк. 1, 3, 4.
[2] Там же, спр. 144, арк. 4, 5.
[3] Там же, спр. 489, арк. 31, 32; оп. 2, спр. 83, арк. 3—5, 67, 97, 98.
[4] Там же, оп. 1, спр. 255, арк. 92; оп. 2, спр. 83, арк. 67, 97, 98; спр. 145, арк. 50.
[5] Там же, оп. 6, спр. 2, арк. 55, 56; спр. 25, арк. 5.

і 163,3 кубометрів. У дев'ятій п'ятирічці, після завершення реконструкції, підприємство планує довести щорічний випуск продукції до 100 тис. куб. метрів збірного залізобетону і 500 тис. куб. метрів щебеню. На швейній фабриці відкрилися цехи: два кравецькі (на 130 робочих місць), широкого вжитку, закрійний. Потужність усього підприємства збільшилася у 2,4 раза, кількість робітників зросла з 192 до 290. Молокозавод оснащено найновішим устаткуванням, споруджено новий виробничий корпус з охолоджувачем, пастеризаторами, котельнею, водогоном і каналізацією. Протягом минулої п'ятирічки капітально відремонтовано головний корпус меблевої фабрики, тут введено в дію сушильний і оздоблювальний цехи, котельну. На промкомбінаті, крім різних екстрактів, безалкогольних напоїв, виноградного соку в спеціальному цеху виготовляється 2 млн. пляшок оцту на рік. Новим устаткуванням оснащено майстерні побутового комбінату. Пересувна механізована колона № 4 (ПМК-4) зводить у місті й Кіровському районі виробничі й житлові будівлі, механічні майстерні та ін. У цій будівельній організації 524 працівники.

Близько 340 жителів Старого Крима нагороджені ювілейною медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», чотири удостоєні ордена Трудового Червоного Прапора[1]. За систематичне перевиконання виробничих завдань у роки восьмої п'ятирічки і високу якість продукції завод залізобетонних виробів і харчокомбінат неодноразово заносилися на обласну і районну Дошки пошани. У листопаді 1972 року трудівники Старого Крима вписали в обласну «Книгу — естафету звершень на честь 50-річчя утворення СРСР» сторінку, присвячену дружному колективу харчокомбінату. 630 чоловік — ударники комуністичної праці.

Більш як 2 тис. чоловік обслуговує щороку санаторій «Старий Крим» Міністерства охорони здоров'я УРСР, який розташовано на околиці міста. На його території — два приймальних і п'ять мурованих двоповерхових спальних корпусів і 28 котеджів. Створено терапевтичне відділення, спеціальні кабінети, лабораторію. Хворих обслуговують понад 300 співробітників санаторію, у т. ч. 18 лікарів. Під керівництвом професора М. М. Амосова в 50-х роках тут розгорнулася велика наукова робота щодо розроблення і впровадження нових методів операцій на легенях.

Багато робиться щодо впорядкування Старого Крима. За рахунок державних капіталовкладень з 1968 по 1970 рік споруджено 8- і 16-квартирні будинки, експедиція «Нафтогазорозвідки» побудувала 16-квартирний, п'ять 2- і один 3-квартирні, Кримрадгоспвинтрест — два 8-квартирні будинки. З 1966 по 1970 рік введено в експлуатацію 110 квартир. Для робітників заводу залізобетонних виробів зведено гуртожитки на 105 місць і найбільший у районі спортивний зал. 1965 року виріс двоповерховий будинок побуткомбінату, де розмістилися ательє і ремонтні майстерні. У місті діє водогін, є газобалонне господарство, нова пральня, лазня, готель. Упорядкований міський парк і сквер. Тут установлений пам'ятник В. І. Леніну. 1969 року посаджено 2500 дерев і 4700 кущів. З 746 га, що на них розташувалося місто, 315 — зелені насадження. 1967 року введено в дію нову автостанцію. Налагоджено внутрімiське автобусне сполучення.

Туберкульозний санаторій у Старому Криму. 1972 р.

Населення обслуговує 47 торгових закладів: універмаг, 2 продовольчі магазини 4 павільйони, їдальня заводу залізобетонних виробів і кондитерський цех, ресторан «Гірський», кафе «Південь» та ін. Товарооборот міськспоживспілки з 1966 по 1970 рік перевищив 34 млн. крб., а 1971 року становив 8,5 млн. карбованців.

[1] Газ. «Кировец», 8, 13 і 15 травня 1971 р.

Працюють поліклініка й міська лікарня на 100 ліжок з дитячим і пологовим відділеннями. Є тублікарня й протитубдиспансер, автопарк «швидкої допомоги». В місті — понад 150 медичних працівників, у т. ч. 32 лікарі. Завершується будівництво нової лікарні на 60 ліжок. Лікар міської лікарні О. О. Шестаков нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Для малюків відкрито дитячі ясла та комбінат на 140 місць.

У Старокримській середній школі 56 учителів навчають близько тисячі дітей. Силами комсомольців, а їх 243 чоловіка, створено клуб інтернаціональної дружби, який підтримує зв'язки з чехословацькими, польськими, угорськими, румунськими і монгольськими школярами. У школі є краєзнавчий музей. Матеріали для нього збирає загін червоних слідопитів. Математик школи Т. К. Осипова — заслужена вчителька УРСР.

На честь 50-річчя Радянської влади місто прикрасили новобудови — будинок культури і приміщення бібліотеки з читальним залом. При будинку культури працюють естрадний ансамбль, балетна студія, хор ветеранів праці, шахова секція. Учасники художньої самодіяльності часто виступають разом з агітбригадами. Є клуб при заводі залізобетонних конструкцій. Книжковий фонд бібліотеки для дорослих досяг 40 тис. примірників. Діють також дитяча бібліотека, музична школа на 168 учнів, будинок піонерів, кінотеатр «Червоний промінь», 2 літні кіномайданчики, з січня 1970 року — широкоекранний кінотеатр «Мрія» на 420 місць. З 1966 року працює спортивно-технічний клуб ДТСААФ. Радисти міста встановили понад 11 тис. радіозв'язків з радіолюбителями різних країн світу. Клуб готує шоферів, мотоциклістів, радіомеханіків, радіооператорів, радистів-спортсменів, газозварників і спеціалістів з військово-технічних видів спорту. Це один з кращих сільських оборонних колективів Кримської області.

Старокримці пишаються тим, що тут жив і працював М. М. Амосов — нині відомий учений, член-кореспондент Академії медичних наук СРСР, академік АН Української РСР, Герой Соціалістичної Праці, заслужений діяч науки УРСР, лауреат Ленінської премії; що в місті народився В. Г. Стамов — скульптор, заслужений діяч мистецтв РРФСР. автор пам'ятника В. І. Леніну в Сімферополі.

11 жителів Старого Крима удостоєні ордена Леніна. У зв'язку з 50-річчям Радянської влади трьох більшовиків та перших комсомольців, які відзначилися у боротьбі за встановлення Радянської влади і нині проживають у місті, нагороджено орденом Червоної Зірки, п'ятьох — орденом «Знак Пошани».

На території міста і його околиць — 34 пам'ятки, у т. ч. 28 історичних, археологічна, архітектурна і 2 пам'ятки культури. Жителі Старого Крима свято шанують пам'ять загиблих у роки Великої Вітчизняної війни. У сквері, на вулиці Леніна, проти кінотеатру «Червоний промінь», 1961 року споруджено обеліск з написом: «Квітень 1944. Ваші імена будуть вічно жити в серцях радянських людей». За обеліском на тінявій алеї — дванадцять братських могил партизанів, підпільників і мирних громадян Старого Крима, загиблих від рук німецько-фашистських загарбників у 1942—1944 рр. Іменами трьох братів підпільників Стоянових, комуністів М. Г. Холода (командира партизанської групи) та С. Я. Логвинова (партизана-розвідника) названі вулиці Старого Крима. Міське відділення Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури налічує близько 6 тис. індивідуальних членів і 31 колектив.

Після Великої Вітчизняної війни відбудовано будиночок О. С. Гріна по вулиці Карла Лібкнехта, встановлено меморіальну дошку, у листопаді 1971 року в ньому відкрито філіал Феодосійського краєзнавчого музею. У Старому Криму з 1958 року жив поет і перекладач Г. М. Петников (1893—1971).

Натхнені рішеннями історичного XXIV з'їзду КПРС, трудящі Старого Крима самовіддано працюють, виконуючи завдання 9-ї п'ятирічки. Їх очолюють 20 партійних організацій, в яких 400 комуністів, і 12 комсомольських, що об'єднують 306 юнаків і дівчат. У 28 профспілкових організаціях — 3474 чоловіка.

У складі Старокримської міської Ради — 50 депутатів, у т. ч. 23 робітники. Серед них 25 членів КПРС, 8 комсомольців. У числі депутатів 23 жінки. З міського бюджету на 1973 рік — 445 тис. крб.— на житлово-комунальне будівництво буде витрачено 178 тис. крб., на народну освіту — 172 тис. крб., на охорону здоров'я— 54 тис. крб., на культуру — 50 тис. карбованців.

Радісне сьогодення, а ще кращим буде завтра Старого Крима, гірського курорту, міста-саду, цього неповторного куточка Кримського півострова.

Л. І. ВОЛОШИНОВ

ЗОЛОТЕ́ ПО́ЛЕ

Золоте Поле — село, центр сільської Ради. Розташоване в мальовничій долині річки Мокрого Індолу, на північ від гори Агармиш. До районного центру та найближчої залізничної станції — 23 км. Населення — 2930 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Відродження.

Поблизу Золотого Поля виявлено поселення епохи бронзи, скіфського періоду та часів раннього середньовіччя.

Село засновано 1805 року німцями-переселенцями з швейцарського кантону Цюріх. Колоністи (31 домогосподар) одержали земельні наділи по 60 десятин та ряд позичок. Крім того, вони на 30 років звільнялися від натуральних та грошових повинностей, від служби в царській армії (рекрутчини) та військових постоїв. 1820 року в Цюріхталі — так називалося село — налічувалося вже 79 домогосподарів. Займалися вони рільництвом, вівчарством та садівництвом. Швидко розбагатівши, колоністи орендували та докуповували до своїх наділів землі у російських поміщиків[1]. У селі було також 17 дворів державних селян-татар.

1856 року з 82 родин (386 душ), що проживали в Цюріхталі, лише 31 (280 душ) мала землю. У разі смерті колоніста-землевласника батькову спадщину діставав один із синів. Решта залишалася без наділу. Частина жителів займалася торгівлею та ремеслами. Після Кримської війни приплив іноземних колоністів до Криму збільшився.

На середину 80-х років XIX ст. в селі визначилися дві категорії поселенців-власників: колишні державні селяни та колишні іноземні колоністи, т. зв. вільні хлібороби[2]. З 91 двору 65 володіли 1968 десятинами надільної землі. 25 дворів (з них 10 не мали землі) підробляли на стороні, 31 куркульське господарство орендувало землю у поміщиків та збіднілих селян (майже 1600 десятин). Куркулі вели інтенсивне господарство: використовували сільськогосподарські машини, розводили високопродуктивні породи худоби. Їм належало 140 плугів та букерів (лише 12 плугів припадало на решту господарств), 9 косарок і жниварок, 195 диліжансів. У кожному з куркульських господарств було по 4 і більше голів робочої та по 10—30 великої рогатої худоби[3]. В них широко застосовувалася праця місцевих наймитів та сезонних робітників, що у великій кількості приходили на заробітки з інших губерній Росії.

У 1908—1909 рр. усі надільні землі в Цюріхталі було передано за викуп в особисту власність селянам. Але придбати їх змогли лише багаті домогосподарі. Тоді ж

[1] А. Клаус. Наши колонии, вып. 1, Приложение 2, стор. 21, 42; Памятная книга Таврической губернии. Симферополь, 1867, стор. 201; Е. И. Дружинина. Южная Украина в 1800—1825 гг., стор. 145, 146.

[2] Кримський облдержархів, ф. 35, оп. 1, спр. 51, арк. 3, 4.

[3] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 3, таблиці А-12, А-13, Б-26, Б-27, Б-28, Б-29.

відкрилося Цюріхтальське волосне кредитне товариство, що й обслуговувало заможних селян.

Напередодні першої світової війни в селі налічувалося 70 господарств (641 чоловік)[1]. Працювали цегельня і паровий млин. Тут було 2 кам'яні і 60 саманних житлових будинків, аптека, 3 крамниці, кінна земська станція — всього 68 будівель. Усі вони розташовувалися на двох вулицях, по обидва боки яких були прокладені тротуари з кам'яних плит. Діти колоністів навчалися в початковій школі, відкритій ще 1814 року. В 1908 році почало працювати вище початкове училище.

З початком першої світової війни частина німців — великих власників — виїхала з Росії, ліквідувавши свої господарства. Ті, хто залишився, як правило, не були мобілізовані на військову службу і продовжували працювати на своїх наділах. Збільшилися тільки поставки сільськогосподарської продукції для армії. 1916 року в Святогір'ї (так було названо Цюріхталь в 1915 році) проживало 565 чоловік. Їм належали 2032 десятини землі, в т. ч. під ріллею та посівами було 1427 десятин. 70 господарств села сіяли пшеницю та ячмінь, і лише 6 дворів вирощували виноград на площі 2 десятини. 13 господарств землі не мали[2].

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції в селі з числа багатих колоністів було створено місцевий орган Тимчасового уряду — волосний громадський комітет. Він захищав інтереси куркульства.

Біднота Цюріхталя вітала перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. У середині січня 1918 року в селі з допомогою червоногвардійського загону, направленого сюди Феодосійським військово-революційним комітетом, встановлено Радянську владу. До складу волревкому увійшли К. Ісаєв (голова), Д. Ачкасов, В. Майборода, П. Панченко, П. Бухман, М. Римша, Аблякімов, І. М. Кутафін. Свою діяльність ревком спрямував насамперед на придушення опору контрреволюції. Наприкінці квітня 1918 року, коли кайзерівські війська, що вдерлися до Криму, були за 12 км від Цюріхталя, німецьке куркульство схопило всіх ревкомівців і вчинило над ними звірячу розправу[3]. Врятуватися вдалося лише І. М. Кутафіну. Німецькі окупанти, що захопили село, відновили буржуазно-поміщицькі порядки. На зміну кайзерівцям у листопаді 1918 року прийшли нові інтервенти — імперіалісти Антанти, не менш жадібні й хижі. Вони пограбували все те, що не встигли вивезти німецькі загарбники. На кінець квітня 1919 року Червона Армія вигнала інтервентів з Криму, і в Цюріхталі було відновлено Радянську владу. Проте в червні білогвардійці захопили село. Зазнали репресій усі жителі, які хоч якоюсь мірою підтримували Радянську владу. В листопаді 1920 року війська Південного фронту під командуванням М. В. Фрунзе повністю визволили Кримський півострів. Тоді ж було створено волосний революційний комітет у складі 7 чоловік, сільський ревком з 5 чоловік[4]. У вересні 1921 року обрано Раду робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Село спочатку входило до складу Феодосійського повіту, згодом — до Ічкинського району Феодосійського округу, з січня 1924 року — до Феодосійського району, з січня 1931 року — Старокримського.

У роки відбудови народного господарства, коли біднота активно підтримувала всі заходи Радянської влади, заможне німецьке населення дотримувалося вичікування[5]. Серед куркульства мав місце вплив антирадянської «нефської» течії (кримський куркуль Неф, що встановив зв'язки з німецьким посольством, агітував за виїзд німців на «батьківщину» (до Німеччини), еміграційний рух дістав підтримку

---

[1] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, Феодосийский уезд, стор. 44, 45.

[2] Кримський облдержархів, ф. 35, оп. 2, спр. 32, арк. 160, 202, 276, 285, 317; Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, Феодосийский уезд, стор. 44, 45.

[3] Кримський облдержархів, ф. Р-3296, оп. 1, спр. 87, арк. 128.

[4] Там же, ф. Р-1025, оп. 1, спр. 113, арк. 19, 20, 23, 39, 40.

[5] Кримський облпартархів, ф. 71, оп. 1, спр. 25, арк. 82, 146, 147.

лише серед незначної частини німецького населення. Кримські німці — бідняки та середняки викрили контрреволюційну суть куркульської агітації[1].

Активність бідноти й середняків неухильно зростала. На початку 20-х років у Цюріхталі створено кредитне сільськогосподарське товариство та споживчу кооперацію, 1926 року — прокатний пункт, де було два колісні трактори марки «Фордзон»[2]. У березні того ж року організовано територіальний сільський партійний осередок. Комсомольський осередок виник ще в листопаді 1925 року[3]. Під керівництвом комуністів 6 червня 1926 року відбулися збори, на яких бідняки разом з середняками виступили за обмеження й витіснення куркульства і вирішили ділити сіножаті і робочу худобу на їдців, а не за паями, як пропонували куркулі.

З кінця 1920 року в Цюріхталі працювала початкова школа, перетворена 1925 року на семирічну. Відкрився клуб, де діяли гуртки ліквідації неписьменності серед дорослого населення.

У ході проведення колективізації сільського господарства у багатіїв села вилучено сотні гектарів землі, 1930 року частину куркулів виселено. Наприкінці 1929 року створено першу сільськогосподарську артіль «П'ятирічку — за чотири роки», що об'єднала 138 господарств. На той час в Цюріхталі проживало 542 чоловіка[4]. Значну роботу щодо зміцнення колгоспу провели відряджені сюди з Донбасу двадцятип'ятитисячники: робітники-електрослюсарі комуністи А. А. Лесников, обраний головою сільгоспартілі, О. І. Кримов та безпартійний І. Н. Бірюков.

Вирішальну роль у дальшому розвитку колгоспу відігравали комуністи. У партійній територіальній організації на початку липня 1929 року на обліку було 14, у грудні 1932 року — 20 комуністів. Комсомольський осередок налічував 25 чоловік[5]. 1933 року в зв'язку з розукрупненням територіального партосередку створено колгоспний, робота якого значно активізувалася після організації політвідділу при Іслам-Терецькій МТС. 1933 року артіль «П'ятирічку — за чотири роки» об'єднувала 268 господарств, мала 2543 га земельних угідь, у т. ч. під посівами 1109 га. Її трудівники показували зразки соціалістичного ставлення до праці. Комсомольці згуртували навколо себе молодь, учнів і допомогли в стислі строки зібрати врожай 1933 року, відправили «червоні валки» з хлібом до елеватора[6]. Крім зернових культур, тут вирощували тютюн, овочі, сіяли багаторічні трави, розвивали тваринництво. 1936 року дві третини врожаю зібрали комбайнами, пшениці виростили по 11,7 цнт з га, тютюну — по 18 цнт. Оплата трудодня підвищилася до 2,5 кг зерна і 3 крб. 04 коп. грошима. 1937 року артіль придбала вантажну автомашину. 1940 року її капіталовкладення досягли 180 тис. крб. На той час тут були великі свино- та молочно-товарна ферми і вівчарня. Розвивалися садівництво і виноградарство. Були споруджені млин та силосна башта, працювали кузня та виноробня[7].

За даними всесоюзного перепису населення 1939 року, в Цюріхталі проживав 881 чоловік[8]. Поступово змінювався зовнішній вигляд села. Нові будинки утворили цілу вулицю. Дуже прикрасили село посаджені вздовж вулиць дерева і фруктові сади у дворах. Воду брали з фонтанів. На кінець другої п'ятирічки відкрилася амбулаторія. 1934 року Цюріхтальську семирічну школу перетворено на середню, де 1940 року 11 учителів навчали 212 учнів. Діяли клуб, хата-читальня, на колгоспних фермах — червоні кутки. Працював струнний піонерський гурток з 35 чоловік. Молодь спо-

---

[1] Журн. «Новая деревня» (Сімферополь), 1930, № 5, стор. 12.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 1, спр. 722, арк. 41.
[3] Кримський облпартархів, ф. 770, оп. 1, спр. 10, арк. 12, 17, 20; спр. 14, арк. 1, 20, 22.
[4] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 1019, арк. 205; спр. 1020, арк. 2; ф. 71, оп. 1, спр. 25, арк. 97, 142; ф. 113, оп. 1, спр. 2, арк. 59; спр. 16, арк. 31, 32.
[5] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 925, арк. 25, 26; ф. 113, оп. 1, спр. 2, арк. 13; спр. 75, арк. 100.
[6] Там же, ф. 113, оп. 1, спр. 2, арк. 31, 32; спр. 7, арк. 13, 46—48.
[7] Там же, спр. 5-а, арк. 2; спр. 75, арк. 89, 90, 95; спр. 93, арк. 66, 67; Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 6, спр. 229, арк. 51, 52, 67, 68.
[8] Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 9, спр. 167, арк. 95.

рудила спортивний майданчик. Територіальна та колгоспна парторганізації спільно з сільською Радою багато робили для зміцнення економіки села та зростання його культури.

Віроломний напад фашистської Німеччини на нашу країну порушив мирну працю трудящих села. Для подання допомоги колгоспникам у збиранні врожаю та в інших сільськогосподарських роботах з Феодосії та Керчі до Цюріхталя прибула група робітників і службовців. Було створено загін народного ополчення, що налічував понад 100 чоловік (командир — вчитель П. І. Баранов). Спочатку він входив до складу районного винищувального батальйону, а згодом Старокримського партизанського загону.

1 листопада 1941 року фашистські війська окупували село. Гітлерівці забирали у населення корів, свиней, птицю. Вони примушували працювати на себе жінок, старих та підлітків, що залишилися в селі. Були розстріляні комуністи І. М. Кутафін, І. В. Назаров (Буров) — інструктор Кіровського райкому ВКП(б), залишений в Старокримському районі для підпільної роботи[1], голова сільської Ради О. П. Панченко. У червні 1942 року загинули комуністи-партизани, що працювали до війни в Цюріхталі,— М. І. Федосєєв та Я. В. Селементьєв.

Самовіддано боролися з ворогами у складі сьомого загону Східного з'єднання кримських партизанів жителі села комуніст С. Б. Баласаньян, І. Є. Баранов, комсомолець А. В. Булатов. У лавах народних месників воювали також П. П. Косенко, В. Л. Коровін, Ф. М. Линков та інші[2]. Населення всіляко допомагало партизанам, давало їм продукти. Цюріхтальці Л. Хістокянц, А. Осипов, С. Овсепян та ін. збирали розвідувальні дані про окупантів. Лікар Г. М. Дубинін лікував хворих та поранених партизанів, що ховалися вдома, передавав у ліс партизанам медикаменти[3].

Під час висадки Керченсько-Феодосійського десанту бої йшли неподалік Цюріхталя. 27 радянських десантників, що загинули тоді, поховані в селі.

13 квітня 1944 року рухома група військ Окремої Приморської армії визволила Цюріхталь. Жителям разом з партизанами вдалося перешкодити фашистам знищити млин і будівлі села.

Після вигнання окупантів одразу ж відновила діяльність сільська Рада. Населення Цюріхталя приступило до відродження громадського господарства. Згідно з прийнятими ще в довоєнні роки постановами ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про розвиток виноградарства в нашій країні, де вказувалося на необхідність просування культури винограду в передгірні та степові райони Криму, 15 серпня 1944 року на території колишніх колгоспів «П'ятирічку — за чотири роки» та ім. XVII партз'їзду (село Карабай) було створено Старокримський виноградарсько-винобробний радгосп[4], за яким закріпили 2730 га землі, у т. ч. 7,5 га виноградників, 25,5 га старого саду і близько 300 га посівів зернових культур.

У грудні 1944 року створено парторганізацію радгоспу в складі семи комуністів[5] та комсомольську, що об'єднала 16 чоловік. У центрі всієї роботи комуністів і комсомольців стояли питання зміцнення економіки господарства, підвищення врожайності полів, виховання робітників і службовців у дусі соціалістичного ставлення до праці. З 1945 року населення Цюріхталя стало поповнюватися переселенцями з Вологодської, Владимирської, Ростовської областей, що дало змогу освоювати нові земельні угіддя, засівати їх пшеницею сорту Кримка. У зв'язку з цим жителі Цюріхталя вирішили перейменувати своє село на Золоте Поле. 1945 року в Золотому Полі став до ладу невеликий завод плодоягідних вин. З 1944 року працювали медпункт та магазин. Відкрилася школа, яку відвідували 130 учнів.

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 156, оп. 1, спр. 3178а, арк. 57.
[2] Там же, ф. 151, оп. 1, спр. 667, арк. 35, 37, 73, 257, 308; спр. 668, арк. 494, 575.
[3] Там же, спр. 76, арк. 32.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-3167, оп. 1, спр. 1, арк. 36; П. Т. Болгарев. Виноградарство Крыма. Симферополь, 1947, стор. 10, 11; газ. «Кировец», 28 вересня 1967 р.
[5] Кримський облпартархів, ф. 699, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 24.

Протягом четвертої п'ятирічки трудящі села втілювали в життя розроблений 1945 року перспективний план розвитку виноградарства і садівництва. Як показав аналіз грунтів, виноград, вирощений навколо Золотого Поля, мав давати високі за якістю десертні матеріали. У зв'язку з цим намічалося посадити 500 га виноградників та 50 га садів. Директором радгоспу з травня 1946 року став активний учасник громадянської та Великої Вітчизняної воєн К. М. Тагаков, досвідчений організатор, що керував господарством майже 22 роки. Партійна та комсомольська організація разом з адміністрацією радгоспу спрямовували всі зусилля колективу на вирішення поставлених завдань, на навчання та виховання кадрів.

Із збільшенням населення 1946 року в Золотому Полі створено територіальну партійну організацію[1], що діяла в тісному контакті з парторганізацією радгоспу й сільрадою. У 1947— 1949 рр. посаджено 175 га виноградників, а також 5 га саду, 12 га лісофруктових смуг. На кінець 1950 року виноградники займали 202 га, у т. ч. плодоносні — 18 га.

На початку 50-х років трудящі Золотого Поля включилися в похід під лозунгом «Перетворимо Крим на область садів, виноградників і парків!». На 1953 рік площі під виноградниками збільшилися до 489, під садами — до 95, під садосмугами — до 49 га. Комуністична партія і Радянська влада подали велику матеріальну допомогу радгоспу: на 1955—1956 рр. виділено садівний матеріал — (600 тис. штук виноградних чубуків), в 1953 році з земель Феодосійського зернорадгоспу передано 1100 га для розширення площ столових та винних сортів винограду[2], 1954 року для поливання виноградників від річки Мокрого Індолу прорито канал протяжністю 4,8 км. Село і радгосп (у вересні того ж року його також перейменовано на «Золоте Поле»)[3] було повністю електрифіковано.

1959 року до радгоспу «Золоте Поле» приєднався колгосп ім. Мічуріна села Ново-Льговки. Площа земельних угідь розширилася до 8927 га. Але через складність керування таким великим господарством його з 1 червня 1963 року поділено на два самостійні радгоспи — «Золоте Поле» та «Жемчужний» (село Льговське).

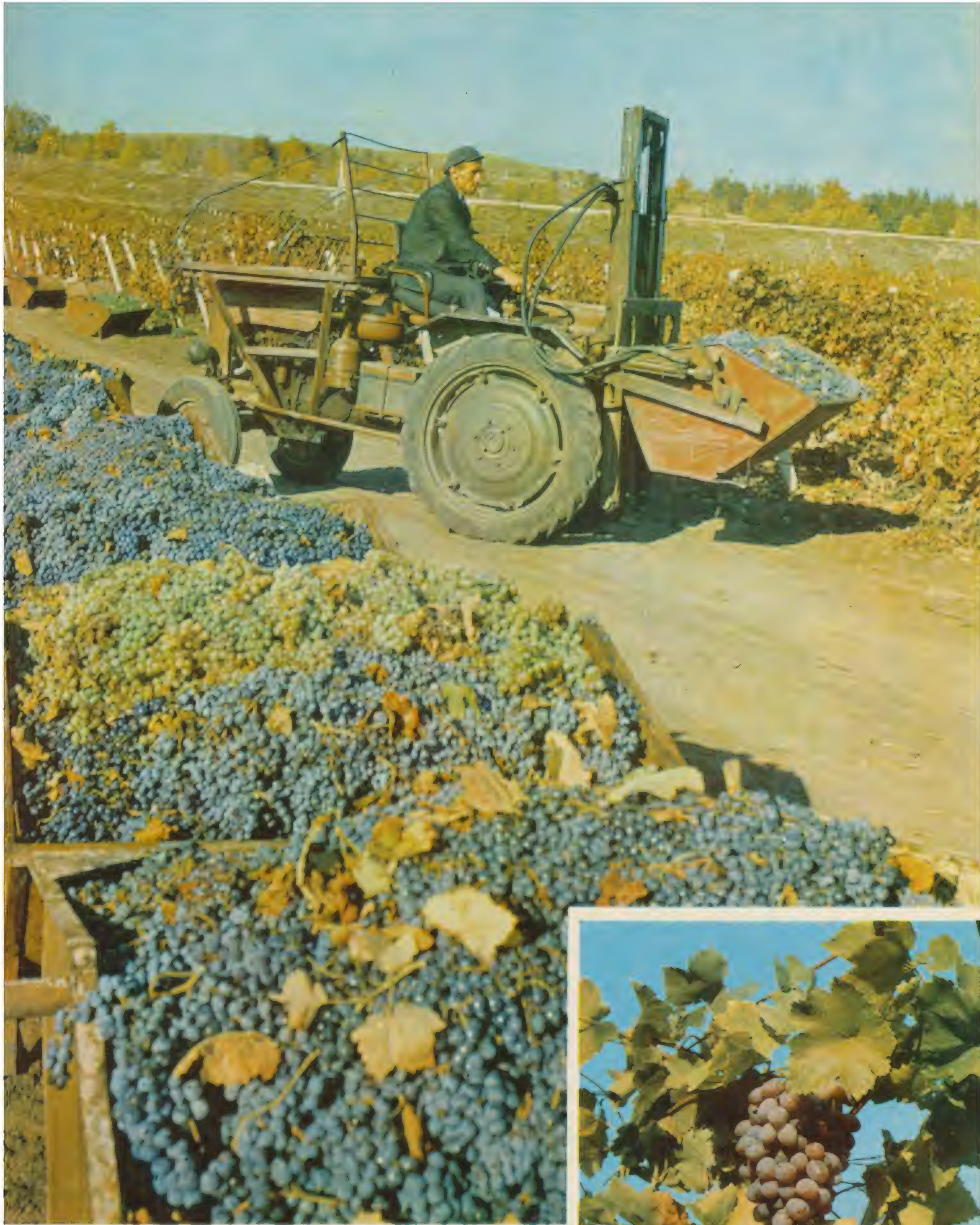
Під керівництвом партійної організації трудівники села досягли великих успіхів у дальшому розвитку його економіки. 1970 року урожайність винограду становила 62,7 цнт з га, плодових культур — 92 цнт. Прибуток господарства зріс до 19 млн. крб. Капіталовкладення радгоспу збільшилися до 1,3 млн. карбованців.

Радгосп «Золоте Поле» став найбільшим у країні спеціалізованим господарством виноградарсько-садового та виноробного напрямку. Його земельна площа на початок 1972 року становила 3222 га — 1462 га виноградників, 561 га садів, 703 га орної землі, 101 га садосмуг та 12 га лісосмуг. На полях радгоспу працюють 89 тракторів, 2 комбайни, 3 екскаватори, 67 виноградних оприскувачів і опилювачів, 62 спеціальні та вантажні автомашини, дощувальна та зерноочисна машини й інша техніка. У господарстві використовується 377 електромоторів. На території радгоспу діє Кримський протиградовий загін, обладнаний сучасною радіолокаційною та ракетною технікою.

З розвитком виноградарства реконструйовано винозавод: замість ручних пресів встановлено механічні, обладнано 7 механізованих потокових ліній. З 1948 року підприємство стало виробляти разом з плодоягідними винами виноградні виноматеріали, кількість яких рік у рік зростала. Збудовано коньячний цех, холодильник для зберігання винограду та фруктів. Є фрукто-овочесховище місткістю 500 тонн. Винозавод переробляє близько 600 тонн винограду за добу, за сезон — до 20 тис. тонн. Виробництво виноматеріалів перевищило мільйон декалітрів на рік.

Для підвищення продуктивності праці та механізації процесів при обробці виноградників у радгоспі ведеться велика винахідницька та раціоналізаторська

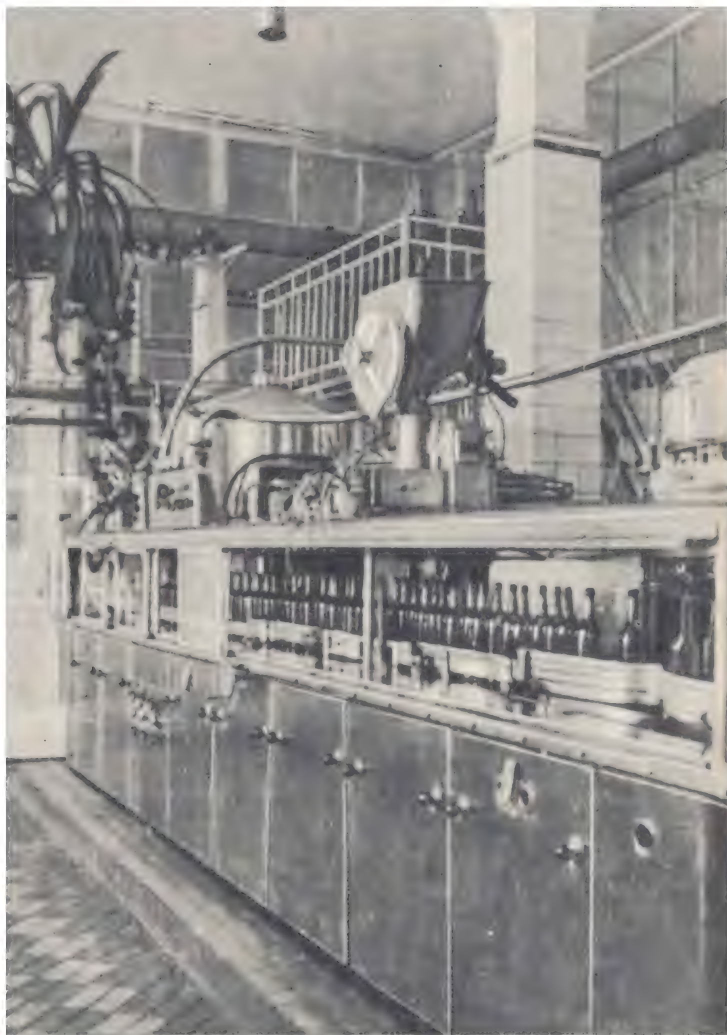
[1] Кримський облпартархів, ф. 113, оп. 1, спр. 46, арк. 2; спр. 307, арк. 1; газ. «Красное знамя», 22 липня 1945 р.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-3287, оп. 2, спр. 1348, арк. 1, 2, 18, 20.
[3] Там же, спр. 1325, арк. 329.

Збирання винограду. 1972 р.

У лабораторії Всесоюзного науково-дослідного інституту виноробства і виноградарства «Магарач». 1972 р.

У цеху розливу марочного вина на заводі винокомбінату «Масандра». 1973 р.

У винному підвалі комбінату «Масандра». 1971 р.

Вклейка надрукована на Книжковій фабриці «Комуніст»

робота: сконструйовано і виготовлено виноградозбиральну машину, відзначену на обласному конкурсі першою премією, винайдено та випробувано електромеханічний секатор для обрізання виноградних лоз, повністю механізовано обробку пристовбурних кругів плодових дерев. У травні 1972 року при радгоспі створено експериментальне конструкторське бюро, яке приділяє велику увагу питанням механізованого підв'язування винограду.

Нині в радгоспі трудяться 1486 робітників і службовців, у т. ч. на винозаводі — 117. Звання ударників та бригад комуністичної праці виборюють 1370 чоловік та 15 бригад, серед них 7 комсомольсько-молодіжних, а також 11 комсомольсько-молодіжних груп. Високого звання колективу комуністичної праці добився другий садівницький відділок радгоспу. У соціалістичному змаганні, що розгорнулося на честь XXIV з'їзду КПРС та 50-річчя утворення СРСР, 186 виноградарів, садоводів та механізаторів завоювали почесне звання ударника комуністичної праці. Досвід передових робітників висвітлюється в стінній пресі та в багатотиражній газеті «Золоте Поле», яка виходить з 1957 року.

У боротьбу за виконання рішень партії по дальшому піднесенню сільського господарства великий внесок робить партійна організація радгоспу. Близько 100 членів партії працюють безпосередньо в сфері матеріального виробництва. Комуністам в усьому допомагають комсомольці. За ініціативою комсомольської організації щороку проводиться змагання за звання кращого молодого обрізувача виноградників і садів та за звання кращого шофера.

Трудові успіхи працівників Золотого Поля високо оцінені Комуністичною партією та Радянським урядом. У 1955—1972 рр. 28 робітників і службовців радгоспу нагороджено орденами та медалями Союзу РСР, 35 — медалями Виставки досягнень народного господарства СРСР. Ордена Леніна в 1956 році удостоєно директора радгоспу К. М. Тагакова та бригадира-виноградаря І. І. Передерка, ордена Трудового Червоного Прапора — робітницю-виноградаря Є. Ф. Малишевську. 1966 року орден Трудового Червоного Прапора одержали К. М. Тагаков та бригадир О. П. Мацука, за успішне виконання планових завдань восьмої п'ятирічки — бригадири Д. Г. Попович і В. С. Білоусова, завідуючий гаражем М. Г. Бескоровайний, робітниця-виноградар О. Д. Гришкевич. Бригадир-виноградар В. С. Білоусова, бригада якої в 1963 році добилася рекордного на той час урожаю — по 162 цнт винограду з кожного га на площі 107 га,— удостоєна Великої золотої медалі ВДНГ і премійована. За підсумками 1970 року колектив тракторної бригади першого відділку радгоспу нагороджено перехідним Червоним прапором Ради Міністрів УРСР і Української республіканської Ради профспілок. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна 80 трудівників радгоспу відзначено Ленінською ювілейною медаллю. На обласну Дошку пошани занесено доярку Г. А. Лущан, яка 1969 року надоїла від кожної корови по 4546 кг молока. Як піонер у справі розвитку виноградарства в степовій і передгірній частинах східного Криму, радгосп неодноразово, починаючи від 1955 року, завойовував право участі у Виставці досягнень народного господарства СРСР та Виставці передового досвіду в народному господарстві Української РСР і нагороджений двома дипломами першого і другого ступенів ВДНГ і двома дипломами республіканської виставки досягнень у народному господарстві. У радгоспі створено чотири нові марки вина. Дві з них — «Золоте Поле» та «Педро-Кримський» на міжнародних виставках у Любляні, Будапешті та Ялті одержали п'ять золотих та одну срібну медалі. Яблука сорту Ранет Симиренко на виставці в Ерфурті 1961 року удостоєно Великої золотої медалі.

Село відвідують делегації з сусідніх областей і союзних республік. Для обміну досвідом регулярно приїздять делегації із соціалістичних країн. 1956 року тут побувала й делегація Міжнародного семінару ООН по лісонасадженнях у складі представників 18 держав.

Рік у рік підвищується добробут трудящих. 1970 року середньомісячна заробітна плата робітників зросла до 118 крб. проти 75 крб. у 1965 році.

У селі — 695 житлових будинків (всі вони з каменю), в яких мешкають 944 родини. З 1959 по 1972 рік споруджено два тридцятиквартирні двоповерхові будинки з усіма вигодами, один восьмиквартирний, 238 індивідуальних — для переселенців, 4 двоповерхові гуртожитки та ін. Збудовано двоповерховий будинок центральної контори радгоспу та Золотополенської сільської Ради, триповерхове приміщення середньої школи, палац культури, будинок побуту. Всі 17 вулиць Золотого Поля озеленено та освітлено електрикою, дві з них — лампами денного світла. 5 вулиць заасфальтовано. Водопровід — протяжністю 19 км. 16 га займає сільський парк, що носить ім'я Ю. Гагаріна. Жителів села обслуговують 10 магазинів. Діють пекарня, їдальня, буфет. При будинку побуту працюють перукарня, фотоательє, швацька та кравецька майстерні, майстерня ремонту годинників, хімчистка. Відкрито телефонну станцію на 100 номерів. У місцевому відділенні ощадкаси — 1417 вкладників, сума вкладів яких становить 893 тис. крб. Є автобусна станція, а також аеропорт, звідки літаки здійснюють регулярні рейси між Золотим Полем і Сімферополем.

Діють лікарня на 35 ліжок та пункт швидкої медичної допомоги, де працюють 5 лікарів, 16 чоловік середнього медичного персоналу. Є дитячий комбінат на 185 місць і дитячий садок, в якому виховується 100 малюків. Щоліта в піонерському таборі «Світлячок» (при середній школі) відпочиває понад 200 дітей. Молодь Золотого Поля бере активну участь у спортивних змаганнях та іграх. До її послуг — два фізкультурні зали та футбольне поле, волейбольний і баскетбольний майданчики. Близько ста чоловік мають спортивні розряди.

У середній школі — 684 учні і 44 вчителі. Добре обладнано навчальні кабінети — фізичний, хімічний та ін. Працюють радіовузол, спортивний зал. Учнівська виробнича бригада обробляє дослідну ділянку саду та виноградник площею 3,6 га, теплицю для вирощування огірків. Крім того, за бригадою закріплено 6 га виноградинку на масиві радгоспу. При школі є консультпункт робітничої молоді.

З 1959 по 1972 рік школу закінчило 573 чоловіка. 13 трудівників радгоспу навчаються заочно у вузах та середніх спеціальних навчальних закладах. У радгоспі й на винозаводі працюють 114 спеціалістів, у т. ч. 35 — з вищою освітою. Серед робітників і службовців радгоспу близько 200 чоловік мають загальну середню освіту.

При палаці культури працюють вокальний і драматичний гуртки, естрадний та духовий оркестри. У селі є дві широкоекранні кіноустановки, дві ленінські кімнати, 12 червоних кутків. Книжковий фонд сільської бібліотеки становить близько 15 тис. томів. На кінець 1971 року в них налічувалося 1500 читачів. Робітники і службовці передплачують близько 4 тис. газет і журналів. Працює лекторська група товариства «Знання» у складі 28 чоловік.

Жителі Золотого Поля свято шанують пам'ять героїв, що віддали життя за свободу і незалежність Батьківщини. 9 травня 1970 року на братських могилах ревкомівців, по-звірячому вбитих куркульнею 1918 року, та 27 десантників, що загинули в 1943 році, споруджено меморіальний комплекс з Вічним вогнем[1].

Успіхи в галузі економіки і культури села досягнуті трудящими під керівництвом 8 цехових парторганізацій радгоспу, в яких 119 комуністів. При парткомі організовано на громадських засадах парткабінет та бібліотеку. Є група політінформаторів, закріплених за ділянками і бригадами. В семи первинних комсомольських організаціях радгоспу — 174 члени ВЛКСМ, профспілковій організації — 1464 чоловіка, об'єднаних у 42 профгрупи.

Золотополенська сільська Рада у складі 47 депутатів провадить повсякденну

Палац культури. Золоте Поле, 1972 р.

[1] Газ. «Крымская правда», 8 вересня 1970 р.

роботу, спрямовану на розвиток і зміцнення економіки радгоспу. Її бюджет передбачає також дальший розвиток охорони здоров'я, освіти, системи дитячих дошкільних закладів, поліпшення роботи палацу культури тощо.

Дружний колектив радгоспу «Золоте Поле», керуючись рішеннями XXIV з'їзду КПРС, з творчим натхненням вирішує завдання, поставлені дев'ятим п'ятирічним планом, прагне примножити добру славу свого господарства. У дев'ятій п'ятирічці (1971—1975 роки) одне з головних завдань радгоспу полягає в тому, щоб шляхом інтенсифікації всіх галузей господарства і підвищення культури виробництва піднести їх продуктивність і рентабельність, завершити реконструкцію виноградників. У березні 1970 року сесія сільської Ради обговорила й затвердила перспективний план забудови села. За два з половиною роки дев'ятої п'ятирічки зведено сорокаквартирний і 108 індивідуальних будинків. 1972 року відкрито новий палац культури. Розгорнулося спорудження торговельного центру, стадіону тощо. До 1975 року буде введено в експлуатацію більш як 8 тис. кв. метрів житлової площі. Передбачається заасфальтувати 3,4 км вулиць, провести водопровід у 260 будинків, газифікувати кожну квартиру.

Трудящі Золотого Поля докладають усіх зусиль до дальшого розквіту свого села, до здійснення величних накреслень Комуністичної партії.

Л. І. ВОЛОШИНОВ, О. С. СЬОМІН

ЯРКЕ ПОЛЕ

Ярке Поле — село, центр сільської Ради. Розташоване в східній степовій частині Кримського півострова. Відстань до районного центру і найближчої залізничної станції Кіровська — 3 км. Населення — 4215 чоловік. Сільській Раді підпорядковані також села Красносільське і Трудолюбівка.

Ярке Поле — село молоде. 1923 року в степу поблизу Іслам-Терека (нині Кіровське) з'явилися ходаки від селян-бідняків з Арабатської Стрілки П. Т. Семеняк і С. Г. Петров, які шукали землю для переселення. Радянські органи дозволили їм вибрати місце для майбутнього села. Перші поселенці нового населеного пункту в лютому 1924 року поставили тут саманні хати. Так виникло село Красний Терчек. Було в ньому тоді 11 дворів, проживало 46 чоловік.

У перші роки жителям села довелося переборювати багато труднощів. Цілинні землі важко було обробляти. Нерідко за весь вегетаційний період не випадало жодного дощу. У травні 1924 року селяни, підтримані феодосійськими комуністами, організували артіль «Перша трудова», головою якої став С. Г. Петров. Вона мала 860 га землі, 9 коней, 9 корів і трактор «Фордзон»[1]. Сільгоспартілі всіляко допомагало Феодосійське кредитне товариство[2]. Долаючи опір куркульства сусідніх сіл, члени артілі поступово налагоджували господарство. 1925 року в селі засновано ще одне колективне господарство — «Добра згода»[3], яке теж мало трактор і кілька лобогрійок.

З того ж року Красний Терчек підпорядковувався Іслам-Терецькій сільраді. З 1928 року Красний Терчек — центр сільради. На цей час тут уже налічувалося 45 дворів, 179 жителів[4]. Медичну допомогу мешканцям села подавали тоді в Іслам-Тереку, де був лікарняний пункт. Початкова школа відкрилася 1928 року. Наступного року збудували хату-читальню. Проводити масово-політичну роботу серед населення активістам села допомагали феодосійські та іслам-терецькі кому-

[1] Газ. «Кировец» (Кіровське), 25 грудня 1968 р.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-460, оп. 1, спр. 3106, арк. 88.
[3] Кримський облпартархів, ф. 71, оп. 1, спр. 30, арк. 34.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 1, спр. 722, арк. 39.

Один з перших тракторів у селі Ярке Поле. 1929 р.

ністи. За активною участю Іслам-Терецького партосередку 1928 року в Красному Терчеку створено комсомольську організацію.

1929 року артілі «Перша трудова» і «Добра згода» об'єдналися в колгосп «Трудова згода», який очолив Р. К. Бідний. У новій артілі в 1930 році було 80 членів (разом з сім'ями 337 чоловік). Колгоспники засіяли 747 га землі. На фермі налічувалося 72 голови великої рогатої худоби[1]. До весни 1931 року площа засіву в артілі збільшилася на 20 проц., план здачі колгоспом зерна державі хлібороби перевиконали. Правління артілі було занесено до червоного списку передовиків загальнокримського змагання. У лютому 1936 року договір про змагання передовиків і стахановців укладений між учасниками загальнокримської наради, разом з передовиками інших господарств, підписав і колгоспник «Трудової згоди» Т. А. Мачух[2].

Комуністи колгоспу «Трудова згода», що 1935 року об'єдналися в кандидатську групу, яка складалася з 4 чоловік, активно включились у боротьбу за дальше піднесення господарства. На 1937 рік артіль стала передовим господарством району[3]. У тому році колгоспники на площі 1108 га зібрали по 15,9 цнт пшениці з га[4]. Артіль обслуговувала Іслам-Терецька МТС.

У колгоспі, крім зернових культур, вирощували овочі, бавовну. Вживалися заходи до підвищення родючості грунтів. Жителі Красного Терчека в 1934 році провели значну роботу щодо насадження лісосмуг. На пропозицію жителя Красного Терчека О. А. Герасименка, що раніше вчився в школі відомого вченого-садівника Л. П. Симиренка і працював у його розсаднику під Городищем (тепер Черкаської області), в селі створено розсадник на площі 0,25 га, де вирощували саджанці плодових і лісних порід дерев. Через чотири роки після закладення розсадника О. А. Герасименко з допомогою любителів-садівників, посадив саджанці на п'ятигектарній ділянці. Так в артілі з'явився справжній сад. Площа його в 1939—1940 рр. сягала 13 га. У досягненнях садівників була й заслуга вчених Нікітського ботанічного саду, які заклали тут ще 1937 року сортовипробувальну ділянку на 3 га, де вирощувалися сливи, абрикоси, персики. У колгоспі розвивалося тваринництво і птахівництво. На молочнотоварній фермі в 1939 році налічувалося 152 голови великої рогатої худоби, на свинофермі — 222 голови свиней, а птиці — 7 тис. штук[5]. На 1939 рік артіль «Трудова згода» об'єднувала 166 дворів.

З 1935 року Красний Терчек увійшов до новоутвореного Кіровського району. 1939 року в селі проживало 774 чоловіка. З 1928 року почала працювати неповна середня школа. За роки довоєнних п'ятирічок було покінчено з неписьменністю. 1938 року побудовано клуб, де розмістилася колгоспна бібліотека. Село радіофікували й електрифікували.

Мирну творчу працю радянських людей перервав віроломний напад фашистської Німеччини на нашу Батьківщину. Чоловіків, що пішли на фронт, на полях замінили

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 2, спр. 546, арк. 92.
[2] Газ. «Красный Крым», 26 лютого 1936 р.
[3] Кримський облпартархів, ф. 133, оп. 1, спр. 22, арк. 157, 161; спр. 47а, арк. 61.
[4] Газ. «Красный Крым», 9 березня 1938 р.
[5] Кримський облпартархів, ф. 133, оп. 1, спр. 57, арк. 30.

жінки, підлітки, старики. Німецько-фашистські загарбники окупували Красний Терчек 2 листопада 1941 року. Багато горя зазнали жителі села під час гітлерівської навали. Фашисти заарештували і розстріляли мешканців села Г. С. Броницьку (Зиміну), І. Огарьова, А. П. Полякова, С. Ф. Сискова, Н. Д. Чернякову та інших. У чорні дні окупації населення, що залишилося в селі, всіляко чинило опір «новому порядку», ухилялося від виконання трудової повинності. В. П. Дудник воював у Кіровському, згодом у Феодосійському партизанському загонах[1]. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися 60 мешканців села, 37 з них загинули смертю хоробрих[2].

13 квітня 1944 року Красний Терчек був визволений від гітлерівських окупантів частинами Окремої Приморської армії. Одразу ж відновила свою роботу сільська Рада, яка мобілізувала населення на відбудову зруйнованого господарства. Треба було починати все спочатку. Загарбники пограбували створене наполегливою працею мешканців села господарство артілі, спалили громадські приміщення і будинки багатьох колгоспників, вивезли до Німеччини 74 чоловіка[3]. Більшість людей тулилась у землянках. Одержавши від держави допомогу насінням, колгоспники «Трудової згоди» вже в 1944 році вручну засіяли й зібрали урожай із 120 га. Збирати врожай допомагали і воїни Червоної Армії[4]. У серпні 1945 року село Красний Терчек перейменовано на Ярке Поле.

За роки четвертої п'ятирічки під керівництвом парторганізації і сільської Ради яркополенці підняли господарство артілі. 1948 року головою колгоспу став комуніст І. Г. Піддубний. До війни він очолював один з кубанських колгоспів. У 1944 році І. Г. Піддубний був серед воїнів-визволителів, що допомагали колгоспникам «Трудової згоди» збирати перший повоєнний урожай. За артіллю на 1 січня 1948 року було закріплено 3759 га сільгоспугідь, з них 1258 га орної землі, 15 га садів і 3 га виноградників. Грошові доходи її становили 109 тис. крб. Після збирання врожаю 1948 року в колгоспі почалося будівництво господарських приміщень. Тоді ж у Яркому Полі вперше в степовому посушливому районі було закладено на науковій основі 5 га виноградних плантацій. У 50-х роках рух за розвиток садівництва і виноградарства розгорнувся по всій області.

1950 року з колгоспом «Трудова згода» об'єдналась артіль «Червона нива» села Красносільського. До новоутвореного колгоспу ім. Ворошилова приєдналися чотири господарства. Центральна садиба його містилася в Яркому Полі. 1957 року — з колгоспом ім. Ворошилова злилася артіль ім. Кірова. Новий колгосп назвали «Україна». У наступні роки з «Україною» об'єдналися ще господарства ім. Шевченка і «Заповіт Леніна». Колгоспом-гігантом керувати було важко, частину землі згодом передали для організації нового радгоспу.

За колгоспом «Україна» закріплено 9930 га землі, у т. ч. сільськогосподарських угідь 8694 га. Основними галузями господарства тут є виноградарство, рільництво і тваринництво. Вже до 1960 року колгосп «Україна» вийшов у передові господарства Кримської області, загальний прибуток його становив понад 3 млн. крб. Особливо прибутковим було виноградарство. Вирощувати виноград допомагала створена в 1958 році перша в області колгоспна дослідна станція садівництва і виноградарства, над якою шефствували наукові співробітники Нікітського ботанічного саду і Всесоюзного науково-дослідного інституту виноробства і виноградарства «Магарач». Завдяки роботі, що її проводила станція, поліпшилася сортність винограду і фруктів. В 1960 одержано близько 130 цнт винограду з гектара.

Уміло поєднуючи досягнення науки й передового досвіду, колгосп рік у рік добивається високих сталих урожаїв. Під виноградниками тут зайнято 951 га, під садами — 513 га. Пересічна врожайність за роки восьмої п'ятирічки становила: зернових — 30,2, винограду — 114,6, плодових — 84 цнт з га. 1970 року колгосп-

[1] Кримський облпартархів, ф. 151, оп. 1, спр. 667, арк. 159.
[2] Газ. «Кировец», 25 грудня 1968 р.
[3] Кримський облдержархів, ф. Р-1289, оп. 2, спр. 12, арк. 127, 128; спр. 21, арк. 2, 3.
[4] Годы борьбы и побед, стор. 263.

ники зібрали рекордний урожай: зернових — 42,1, винограду — 141,7, плодових — 90,8 цнт з га. У колгоспній череді — 5875 голів великої рогатої худоби, в т. ч. 1720 корів. Є також промислова птахоферма з цілорічним відгодуванням понад 10 тис. штук птиці. Прибуток колгоспу 1970 року становив 3,2 млн. крб. Тільки 1967 року кожний гектар земельних угідь дав прибутку в 27 разів більше, ніж у 1947 році.

Успішно виконують трудівники Яркого Поля плани дев'ятої п'ятирічки. Урожайність ранніх зернових (без кукурудзи) в 1973 році становила 36,2 цнт з га. Державі колгосп продав 3,2 тис. тонн хліба при плані 2,9 тис. 1972 року в господарстві було 162 трактори, 22 зернові і 9 силосозбиральних комбайнів, 69 вантажних автомашин та багато іншої сільськогосподарської техніки. Електроенергію колгоспу і населенню постачає державна електромережа. У цехах механічної майстерні — сучасне устаткування: токарні, фрезерні, стругальні й інші верстати. Тут працюють 35 спеціалістів-ремонтників, 3 інженери.

Зі зміцненням економіки колгоспу «Україна» стало можливим виділити значні кошти на господарське будівництво. Велику допомогу в цьому подали шефи-робітники промислових підприємств і будов міст Феодосії, Керчі, Сімферополя. Ще 1959 року став до ладу винний завод. Уже в перший рік роботи це підприємство, переробивши близько 500 тонн винограду, окупило всі витрати, пов'язані з його спорудженням. Всі підприємства, що переробляють сільськогосподарську продукцію, згодом об'єднано в колгоспний харчокомбінат. У колгоспі велике водне господарство. 1970 року малими водами зрошувалося 730 га орної землі і 55 га садів. Тепер на колгоспні поля прийшла дніпровська вода[1].

У колгоспі «Україна» трудяться понад 70 спеціалістів з вищою і спеціальною середньою освітою. Агрономи всю свою увагу приділяють виконанню необхідного комплексу агротехнічних заходів, щоб виростити високі й сталі врожаї. У селі організовано різні курси масової підготовки кадрів механізаторів, майстрів зрошування, агротехнічні курси для підготовки виноградарів, садоводів. Багато колгоспників вчаться заочно в спеціальних середніх і вищих навчальних закладах. Серед заочників у 1968 році було 10 жінок-передовиків.

В досягненнях колгоспу «Україна» велика заслуга партійної організації, яка налічує 160 чоловік. Комуністи очолюють провідні галузі господарства. Під їх керівництвом працює комсомольська організація колгоспу, що об'єднує понад 360 членів ВЛКСМ. У колгоспі в 1967 році було 14 комсомольсько-молодіжних бригад, в яких трудилося понад 500 чоловік. Серед них юнаки й дівчата, що прибули сюди з різних кінців нашої країни: Полтавської, Чернігівської й інших областей України, з Сибіру, Чувашії, Марійської, Удмуртської АРСР. На честь 50-річчя ВЛКСМ комсомольську організацію колгоспу нагороджено пам'ятним Червоним прапором обкому комсомолу[2].

Удосконалюючи організацію колгоспного виробництва, партком і правління колгоспу прагнуть знайти такі дійові форми, які б дали можливість залучати до управління колгоспом рядових трудівників, підвищувати їх творчу ініціативу, активність і відповідальність за колгоспні справи. Однією з таких форм організації стали виборні ради відділень, бригад і ферм, створені ще в 1964 році. Завідуючі відділенням і бригадири не призначаються правлінням колгоспу, а обираються на зборах відділення і бригад. Колгоспники самі вирішують, кому доручити ту чи іншу ділянку роботи, і, одержавши повноваження від свого колективу, керівник чи бригадир відчуває велику відповідальність, зовсім по-іншому ставиться до роботи. Раз на рік керівники відділень і бригадири звітують перед колгоспниками.

Велику допомогу партійній організації в комуністичному вихованні трудівників села, в розгортанні соціалістичного змагання за збільшення виробництва сіль-

[1] Газ. «Кировец», 22 квітня 1972 р.
[2] Газ. «Крымский комсомолец», 1 травня 1970 р.

ськогосподарських продуктів, у боротьбі за втілення в життя рішень XXV з'їзду КПРС, планів нової п'ятирічки подають багатотиражна газета «Колгоспний новатор», а також стіннівки.

Партія та уряд високо оцінили досягнення трудівників Яркого Поля. За доблесну працю на колгоспній ниві мешканці Яркого Поля наприкінці 50-х років удостоїлися урядових нагород: орденом Леніна було нагороджено Є. П. Баклицьку, ланкову Г. М. Крестову, бригадира-садівника Є. І. Семеняка. У березні 1966 року 49 колгоспників «України» було відзначено орденами та медалями. Голові колгоспу І. Г. Піддубному присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Ордена Леніна удостоєно завідуючого свинофермою О. П. Балахонова, агронома І. Ф. Горбунова, керівників відділень В. М. Горбунова, Г. К. Паська, Л. М. Пучкова, бригадира тракторної бригади М. К. Піднебесного, виноградарів В. Л. Чорноголову і К. Н. Шруб, головного агронома І. Г. Яникова. Тринадцять колгоспників нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. В ювілей 50-річчя Великого Жовтня колгоспу вручено на вічне зберігання пам'ятний Червоний прапор ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС[1]. За великі успіхи, досягнуті у восьмій п'ятирічці, колгосп «Україна» нагороджено орденом Жовтневої Революції[2]. Тоді ж орден Леніна одержали бригадир 3-ї виноградарської бригади В. М. Довбня, доярка М. Д. Карбань, керівник восьмого відділення А. І. Мачух. Ордена Жовтневої Революції удостоєний Герой Соціалістичної Праці І. Г. Піддубний[3]. І. Г. Піддубний був делегатом XXIII і XXIV з'їздів КП України, є членом Ревізійної комісії ЦК КП України. У листопаді 1972 року в зв'язку з його виходом на пенсію головою колгоспу обрано М. І. Бернацького, Героя Соціалістичної Праці. Близько двохсот трудівників колгоспу нагороджено Ленінською ювілейною медаллю.

Колгосп «Україна» відомий далеко за межами Криму. В Ярке Поле не раз приїздили виноградарі й садоводи з Дніпропетровської, Луганської, Миколаївської, Херсонської областей України, з Молдавії та інших республік. З 1966 року міцна дружбаріднить колгоспи «Україна» і «Семилукський» Воронезької області. Перебування в грудні 1971 року делегації воронежців у Яркому Полі вилилося в яскраву демонстрацію братерства двох колгоспів. Трудівники цих колгоспів, відзначаючи 50-річчя утворення СРСР, уклали договір на соціалістичне змагання. Вони активно трудяться над втіленням у життя завдань XXIV з'їзду КПРС. Колгосп «Україна» підтримує також тісні зв'язки з кількома містами України: Феодосією, Києвом, Кривим Рогом, Кіровоградом, Харковом та іншими. Ці зв'язки виявляються насамперед в обміні досвідом роботи, а також в економічній і культурній взаємодопомозі.

З року в рік зростає добробут трудящих Яркого Поля. Середній денний заробіток колгоспника збільшився до 4 крб. 81 коп. у 1970 році.

До 1968 року в Яркому Полі майже повністю обновився житловий фонд. 24 вулиці села потопають у зелені. На дахах сучасних котеджів височать телевізійні антени. Всі будинки газифіковані. Збудовано також адміністративне приміщення колгоспу, комбінат побутового обслуговування, два магазини. На колгоспні кошти прокладено водопровід завдовжки 12 км. Заасфальтовано 6 км вулиць, 26 км вулиць і шляхів забруковано. Дуже прикрасив Ярке Поле парк, закладений у центрі села на 3 га. Створити його допомогли вчені Нікітського ботанічного саду[4]. У парку ростуть понад 50 порід декоративних дерев. За прикладом яркопольців такі ж парки насаджено в радгоспах «Плодоягідний» Сімферопольського району, ім. Тімірязева Джанкойського району, в колгоспах «Дружба народів», «Росія» Красногвардійського району.

До послуг населення — комбінат побутового обслуговування, що має ательє

---

[1] Газ. «Кировец», 19 січня 1968 р.
[2] Газ. «Крымская правда», 13 березня 1971 р.
[3] Газ. «Кировец», 13 травня 1971 р.
[4] Р. Акчурин, И. Яников. Передовой виноградарский колхоз. Симферополь, 1960, стор. 9, 10.

мод, майстерні ремонту радіоприймачів і телевізорів, годинників, взуття, перукарню. Житлово-комунальне відділення, створене при правлінні колгоспу, ремонтує будинки колгоспників і службовців, а також забезпечує населення водою, паливом, газом.

Коштом колгоспу в 1961 році зведено нове приміщення медпункту, де працюють 6 чоловік середнього і молодшого медперсоналу. Колгосп «Україна» має свої будинки відпочинку в Кисловодську і Саках. На золотому пляжі у Феодосії міститься турбаза для 200 відпочиваючих і пансіонат. У самому Яркому Полі розміщено профілакторій. Увагою і турботою оточено ветеранів колгоспного виробництва. У колгоспі — 664 пенсіонери, з них 466 чоловік живуть в Яркому Полі. Для дітей дошкільного віку села збудовано дитячий комбінат «Троянда» на 200 місць.

Велику увагу громадські організації і сільрада приділяють розвиткові фізкультури і спорту. Тут є спеціально обладнані спортивні майданчики, в центрі Яркого Поля споруджується стадіон. У колгоспі «Україна», не враховуючи школярів,— понад 400 спортсменів і фізкультурників.

У середній школі — до 900 дітей, їх навчають 45 учителів. 1966 року колгосп збудував нове приміщення школи. На його кошти обладнано кабінети, група дітей одержує безплатні обіди. Для вчителів у центрі Яркого Поля на початку 1967 року зведено двоповерхові будинки зі всіма вигодами. Вулицю назвали Учительською.

Партійна організація колгоспу систематично допомагає педагогічному колективу готувати молодь до трудової діяльності, виховувати у неї любов до свого села, колгоспу, до Батьківщини. На партійних і комсомольських зборах, засіданнях правління колгоспу обговорюються питання виховання дітей і роботи з батьками. У селі створено постійну раду сприяння сім'ї і школі. Партком і правління колгоспу спільно зі школою організовують для відмінників навчання і праці, випускників і класів-переможців у змаганні екскурсії по містах бойової слави в Криму, в міста-герої — Москву, Ленінград, Київ та місто Ульяновськ. Кожного року 50 дітей Яркого Поля відпочивають у піонерському таборі Київської взуттєвої фабрики і стільки ж дітей київських взуттєвиків приїздять у піонерський табір колгоспу. Щорічно 70 юних москвичів — дітей робітників заводу твердих сплавів проводять свої літні канікули в піонерському таборі колгоспу і стільки ж учнів яркополенської школи — під Москвою. Такі зв'язки налагоджено і з школами Кубані й інших місць Союзу.

Понад 30 випускників яркополенської школи в 1968 році навчалося на денних факультетах вузів і середніх навчальних закладів на кошти колгоспу. Досвід колгоспу «Україна» надання допомоги школі та дошкільним закладам у справі загально-освітнього виховання дітей був схвалений у 1968 році Центральним комітетом Комуністичної партії України.

В Яркому Полі є будинок культури з залом для глядачів на 500 місць, при ньому працюють драматичний гурток, естрадний, домбровий і три духові оркестри, дитяча музична студія. У колгоспному хорі, кращому в районі,— понад 80 співаків. У репертуарі танцювального колективу — танці різних народів. У затишному куточку сільського парку розташовано літній кінотеатр на 400 глядачів. 1966 року в центрі села створено зону відпочинку. У круглому павільйоні розміщено читальний зал. Книжковий фонд бібліотеки для дорослих і дитячої (працюють в одному будинку) в 1970 році становив понад 22 тис. томів. Число постійних читачів сягає 1250 чоловік. Бібліотекарі — часті гості на польових станах, тракторних бригадах, будинках виноградарів. Тут вони провадять бесіди, знайомлять трудівників села з новинками художньої літератури. У травні 1964 року в Яркому Полі відкрився на громадських засадах колгоспний музей. Експозиція музею відтворює історію розвитку колгоспу «Україна» і села. Як пам'ятник зачинателям колгоспного руху в селі на постаменті височить трактор.

Урочисто провадяться в селі свята виноградарів, садівників, рільників, механізаторів, тваринників, тут побутує новий народний обряд — зорини. У великій, обши-

тій червоним оксамитом книзі з'являються нові й нові імена маленьких радянських громадян. Червону зірку з барельєфом Леніна, що символізує зорини, зберігають батьки на радість своїм дітям. На честь новонароджених мати, батько й почесні батьки садять дерево; як родиться хлопчик — березу, а дівчинка — тополю.

Велику роль у виробничому і культурному житті села відіграє Яркополенська Рада депутатів трудящих, до складу якої входять 60 депутатів, більшість з них — колгоспники. Серед депутатів Кіровської райради 4 жителі Яркого Поля. Бригадир виноградарської бригади О. Ф. Сергієнко — депутат обласної Ради. При виконкомі сільської Ради працюють 8 постійних комісій. Багато уваги приділяють вони розвиткові сільськогосподарського виробництва, роботі медпункту, культурно-освітніх закладів, школі, благоустрою села. Майже весь бюджет Ради — 54 тис. крб.— витрачається на соціально-культурні потреби трудящих. З ініціативи Ради вулиці Яркого Поля закріплено за окремими бригадами, які змагаються між собою за краще впорядкування своєї дільниці. Наслідки змагання підсумовуються на виконкомі.

Ярке Поле і своїм виглядом, і своєю назвою втілює ті справді величезні зміни, що сталися в житті селянства за роки Радянської влади.

П. В. КАЧАНОВ, Г. А. ЯЦЕНКО

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СЕЛИЩНОЇ І СІЛЬСЬКИХ РАД КІРОВСЬКОГО РАЙОНУ

БЕРЕГОВЕ́ — село, центр сільської Ради, розташоване на березі Феодосійської затоки, за 50 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Айвазовська. Через село проходить автошлях Сімферополь — Керч. Дворів — 435. Населення — 1204 чоловіка. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Ближні Комиші, Дальні Комиші й Степове.

У Береговому розміщена центральна садиба птахофабрики ім. Кірова, за якою закріплено 7207 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3562 га орної землі. У господарстві розвинуто також рільництво (вирощуються зернові, виноград, тютюн) і тваринництво. За успіхи у праці 25 чоловік нагороджено орденами та медалями СРСР.

Тут є восьмирічна школа, де навчаються понад 200 дітей і працюють 15 учителів, клуб з кіноустановкою, бібліотека з фондом 9,9 тис. книжок, медпункт, дитячий садок, 3 магазини, їдальня, побутовий комбінат.

Партійна організація села об'єднує 40 членів КПРС, 68 молодих трудівників є членами ВЛКСМ.

Село виникло 1816 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. 211 жителів села билися на фронтах Великої Вітчизняної війни за свободу і незалежність Батьківщини, 109 з них загинули на полі бою, 28 учасників нагороджено орденами та медалями СРСР. У грудні 1941 року тут висадилися підрозділи Феодосійського десанту. Загиблим його учасникам встановлено пам'ятник.

На території сіл Берегового і Дальніх Комишів виявлені залишки поселення доби неоліту і двох поселень скіфських часів.

ВЛАДИСЛА́ВІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 14 км від районного центру. Залізнична станція. Дворів — 748. Населення — 2400 чоловік. Сільраді підпорядкований населений пункт Вузлове.

У Владиславівці знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Червоної Армії, за яким закріплено 5866 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3352 га орної землі. За трудові успіхи 53 чоловіка нагороджено орденами та медалями СРСР.

У середній школі села 25 учителів навчають 405 дітей. Є клуб, літній кінотеатр, 2 бібліотеки із загальним фондом понад 15 тис. книжок, фельдшерсько-акушерський пункт, поштове відділення, радіовузол, 4 магазини.

Партійна організація налічує 66 комуністів, комсомольська — 144 члени ВЛКСМ.

Виникло село 1854 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. 152 жителі села билися з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни, 80 воїнів загинули смертю хоробрих на полях битв, 33 учасників війни нагороджено орденами та медалями. Односельцям, полеглим у боротьбі проти гітлерівських загарбників, та червоногвардійцям, загиблим у 1918—1920 рр., встановлено пам'ятники. 1972 року на братській могилі воїнів на кошти товариства охорони пам'яток історії та культури відкрито меморіальний комплекс.

ГРУ́ШІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 47 км від районного центру і залізничної станції Кіровська. Через село проходить автошлях Феодосія — Сімферополь. Дворів — 558. Населення — 1700 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Перевалівка й Холодівка.

У Грушівці розміщена центральна садиба радгоспу «Грушівський», за яким закріплено 2715 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 964 га орної землі. Це — багатогалузеве господарство з розвинутими виноградарством, рільництвом, тютюнництвом і тваринництвом. Діє винозавод. За трудові успіхи 55 працівників радгоспу нагороджено орденами та медалями СРСР.

Тут є середня школа, де навчається 390 учнів і працюють 29 учителів, клуб, літній кінотеатр, бібліотека з фондом понад 11 тис. книжок, медпункт, дитячий садок-ясла, поштове відділення, ощадкаса, 2 магазини, їдальня. Діє водопровід.

На обліку в партійній організації села — 87 комуністів, у комсомольській — 74 члени ВЛКСМ.

Село виникло 1746 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни 147 жителів села билися проти німецько-фашистських загарбників, з них 82 — загинуло, 24 — нагороджено орденами та медалями Радянського Союзу. Неподалік села знаходиться братська могила, в якій поховані 99 закатованих гітлерівцями партизанів. Від рук окупантів загинули також юна розвідниця Є. Чебишева та комсомолка В. Фролова.

Поблизу Грушівки виявлено залишки двох поселень: доби бронзи та середньовічне (IX—X ст.), на якому досліджено керамічні печі.

ЖУРА́ВКИ — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від районного центру і залізничної станції Кіровська, за 25 км від морського порту Феодосія. Дворів — 712. Населення — 2549 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Видне, Маківське, Новопокровка, Партизани, Спасівка й Тутівка.

У Журавках розміщена центральна садиба радгоспу «Червоний промінь», за яким закріплено 9829 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 6186 га орної землі. Основний напрям господарства — овочево-молочний. Діють холодильник, консервний завод, винозавод. За трудові подвиги 43 чоловіка відзначено орденами та медалями СРСР.

Є середня школа, де навчаються 540 учнів і працюють 37 учителів, є бібліотека з фондом 9,7 тис. книжок, будинок культури із залом

на 350 місць, аптека, 2 дитячі дошкільні заклади, 2 магазини, 2 їдальні, поштове відділення, ощадкаса.

На обліку в партійній організації села — 120 комуністів, у комсомольській —131 член ВЛКСМ.

Виникло село 1811 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 200 жителів села, з них 37 нагороджено орденами та медалями Союзу РСР, 95 чоловік віддали життя за визволення Батьківщини від німецько-фашистських загарбників. На їх честь встановлено пам'ятник.

Біля сіл Новопокровки й Партизанів виявлено залишки скіфського курганного могильника і двох античних поселень перших століть до нашої ери.

ЛЬГО́ВСЬКЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 27 км від районного центру та залізничної станції Кіровська. Дворів — 646. Населення — 2263 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Пруди, Доброблюбівка й Долинне.

У Льговському розміщено центральну садибу радгоспу «Жемчужний», за яким закріплено 5173 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 2358 га орної землі. Основний напрям господарства — виноградно-виноробний, розвинуті також пальметне садівництво, рільництво і тваринництво. Діють винозавод, який виробляє до 14 млн. декалітрів виноматеріалів на рік, холодильник місткістю 500 тонн. За ударну працю 48 передовиків радгоспу нагороджено орденами й медалями СРСР, серед них ордена Трудового Червоного Прапора удостоєно директора радгоспу Є. І. Баранова, керуючого відділком С. М. Борщака, робітницю виноградарської бригади А. В. Головату, бригадира садівничої бригади А. Г. Єжова, тракториста С. Т. Муравйова.

Тут є середня школа, де навчаються 670 учнів і викладають 37 учителів, будинок культури із залом на 600 місць, медпункт, дитсадок, 9 магазинів, їдальня, побутовий комбінат. Прокладений водопровід. Лише за 60-і роки тут зведено 200 будинків для робітників радгоспу, гуртожиток на 600 місць.

На обліку у партійній організації — 95 комуністів, у комсомольській — 196 членів ВЛКСМ.

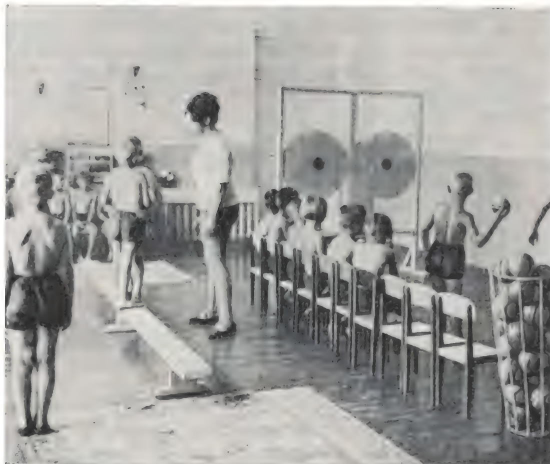
Село почало будуватися 1952 року й виросло в основному за роки восьмої п'ятирічки.

Серед жителів Льговського — 118 учасників Великої Вітчизняної війни, з них 61 чоловіка за ратні подвиги нагороджено орденами та медалями.

У селі встановлено пам'ятники В. І. Леніну й І. В. Мічуріну.

ПЕРВОМА́ЙСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 23 км від районного центру, за 18 км від залізничної станції і морського порту Феодосія. Дворів — 485. Населення — 1659 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Жемчужина Криму, Ізобільне. Ізюмівка, Ключове, Красне Село, Відважне й Садове.

У Первомайському міститься центральна садиба винорадгоспу «Старокримський», за яким закріплено 7191 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3209 га орної землі. У господарстві розвинуті також тваринництво, садівництво, городництво, тютюнництво, птахівництво. 33 передовиків сільськогосподарського виробництва відзначено орденами та медалями СРСР.

Спортивні ігри в дитячому садку радгоспу «Старокримський». Первомайське, 1971 р.

Є середня школа, де навчаються 664 учні і працюють 43 вчителі, клуб, бібліотека з книжковим фондом 9 тис. примірників, дитсадок, відділення зв'язку з ощадною касою.

Партійна організація села об'єднує 125 комуністів, комсомольська — 92 членів ВЛКСМ.

Засноване село у другій половині XVIII ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. Під час громадянської війни багато жителів Карагоза вступило добровольцями до лав Червоної Армії. 1921 року тут створено ТСОЗ. Тоді ж виникли партійний та комсомольський осередки. 58 жителів села билися на фронтах Великої Вітчизняної війни, з них 21 загинув, 29 нагороджено орденами та медалями за ратні подвиги. У 1941 році у Старокримському лісі діяв партизанський загін під командуванням Г. Є. Водоп'янова. У Первомайському відкрито пам'ятник воїнам-односельцям, які полягли в боротьбі проти гітлерівців.

ПРИВІ́ТНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 16 км від районного центру і залізничної станції Кіровська. Дворів — 715. Населення — 2272 чоловіка. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Абрикосівка, Айвазовське, Бабенкове, Кринички й Матросівка.

У Привітному розміщена центральна садиба колгоспу «Батьківщина», за яким закріплено 4396 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3151 га орної землі. Розвинуті виноградарство, рільництво, тваринництво. За трудові досягнення 111 чоловік нагороджено орденами й медалями СРСР, серед них М. Ф. Філенка й М. Ф. Довбенчак — орденом Жовтневої Революції.

Є середня школа, в якій 31 учитель навчає 536 учнів, 2 бібліотеки із загальним фондом 9400 книжок, 3 будинки культури, 4 дитячих ясел, 2 медпункти, 6 магазинів, їдальня, пекарня, млин.

У партійній організації села — 89 комуністів, у комсомольській — 167 членів ВЛКСМ.

Виникло село у XIV ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. 119 жителів села билися з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни, 62 чоловіка не повернулися з поля бою, 38 учасників війни відзначено орденами та медалями СРСР. 1971 року у Привітному встановлено пам'ятник загиблим партизанам.

Жителя села Абрикосівки виноградаря І. І. Майбороду удостоєно 1958 року звання Героя Соціалістичної Праці.

Поблизу сіл Привітного, Айвазовського та Абрикосівки виявлено залишки поселення доби бронзи та трьох античних поселень перших століть до н. е.

СИНИ́ЦИНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 4 км від районного центру і залізничної станції Кіровська. Дворів — 242. Населення — 907 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Василькове й Краснівка.

У Синицином розміщена центральна садиба радгоспу «Красновка», за яким закріплено 11 532 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 7301 га орної землі. Господарство спеціалізується на дорощуванні великої рогатої худоби. За самовіддану працю 23 трудівників радгоспу нагороджено орденами й медалями Союзу РСР, серед них ордена Леніна удостоєно комбайнера-тракториста В. Н. Паршикова.

Тут є середня школа, в якій 26 учителів навчають 344 учні, будинок культури з широкоекранною установкою, бібліотека з фондом 9040 книжок, медпункт, дитячий садок-ясла, будинок побуту.

На обліку в партійній і комсомольській організаціях села — 58 комуністів та 32 члени ВЛКСМ.

Засноване село у XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. У числі жителів — 51 учасник Великої Вітчизняної війни, усі вони удостоєні орденів та медалей Союзу РСР.

ТО́КАРЕВЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 12 км від районного центру і залізничної станції Кіровська. Дворів — 321. Населення — 1150 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Лугове, Новофедорівка, Оріхівка, Софіївка й Шубине.

У Токаревому міститься центральна садиба радгоспу «Присивашний», за яким закріплено 8460 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 5894 га орної землі. Діє холодильник на 500 тонн. За успіхи в праці 24 чоловік нагороджено орденами та медалями СРСР, серед них директора радгоспу Т. Ф. Колесникова — орденом Леніна.

Жителів Шубиного бригадира тракторно-рільничої бригади П. Г. Трушникова та пташницю Є. Д. Саприкіну за успіхи у праці нагороджено орденом Жовтневої Революції.

Є початкова школа, будинок культури із залом на 250 місць і кіноустановкою, літній кінотеатр, бібліотека, медпункт, дитячий садок-ясла, 2 магазини, їдальня, ощадкаса, поштове відділення. Прокладено водопровід.

Партійна організація об'єднує 62 комуністів, комсомольська — 48 членів ВЛКСМ.

Виникло село 1869 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 311 жителів села, з них 97 чоловік не повернулися з поля бою, 219 учасників війни удостоєно орденів та медалей СРСР. Споруджено пам'ятник загиблим воїнам-односельцям.

КРАСНОГВАРДІЙСЬКИЙ РАЙОН

Площа району — 1848 кв. км, населення — 78,1 тис. чоловік, у т. ч. сільського — 61,4 тис., пересічна густота — 42 чоловіка на кв. км. 17 сільським і 2 селищним Радам депутатів трудящих підпорядковані 99 населених пунктів. У районі — 79 партійних, 99 комсомольських і 103 профспілкові організації. В економіці провідне місце належить сільськогосподарському виробництву. За 12 колгоспами й 10 радгоспами закріплено 163,6 тис. га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 132 тис. га орної землі, 22,4 тис. га зрошуваної. Працюють 13 промислових підприємств. Населення обслуговують 67 медичних закладів. У 64 загальноосвітніх школах, серед яких 15 середніх, 17 восьмирічних, 32 початкові, та спецшколі здобувають освіту 15 657 учнів. Культурно-освітню роботу ведуть 15 будинків культури, 50 клубів, 2 кінотеатри, 39 бібліотек; 2 історико-революційні музеї на громадських засадах і 3 кімнати бойової слави. Є 88 кіноустановок. Споруджено 2 пам'ятники Карлу Марксу, 10 пам'ятників В. І. Леніну, пам'ятник С. М. Кірову, М. І. Калініну, 35 пам'ятників воїнам, загиблим у роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

КРАСНОГВАРДІ́ЙСЬКЕ

Красногвардійське — селище міського типу, центр району. Розташоване в центральній частині степового Криму, за 68 км на північ від Сімферополя. На території селища — залізнична станція Урожайна. Через селище проходить автошлях Сімферополь—Москва. Населення — 7,9 тис. чоловік. Селищній Раді підпорядковане селище Видне.

Поблизу Красногвардійського відомі поселення доби неоліту й бронзи, а також кургани періоду бронзи і скіфські.

Вірогідних відомостей про час заснування Курман-Кемельчі (так називалося Красногвардійське) не виявлено. На початку 60-х років XIX ст. село входило до складу Перекопського повіту. В ньому й сусідньому селі Царевичах (Цареквичах) налічувалося 18 дворів і 94 жителі. Землі не вистачало, і селяни змушені були орендувати її у поміщиків[1].

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 6. Статистические таблицы о хозяйственном положении Перекопского уезда. Симферополь, 1887, стор. 100.

У 1874—1875 рр. неподалік села пролягла Лозово-Севастопольська залізниця. Було споруджено станцію, яка невдовзі стала важливим пунктом збуту пшениці — звідси на початку XX ст. вивозилося понад 1 млн. пудів зерна на рік[1]. Поблизу станції копали собі землянки заробітчани, які приходили сюди в пошуках шматка хліба. Вони наймалися до місцевих поміщиків, працювали вантажниками у хліботорговців.

Хазяї і посередники, які нажилися з праці безземельних селян і робітників, у 80-х роках почали зводити промислові підприємства. Було споруджено млин, лісний склад. На початку 80-х років у селі діяли кілька напівкустарних майстерень, що виготовляли чавунний кухонний посуд і легкі плуги. На цих підприємствах працювало по 3—10 чоловік[2].

Революційну роботу в селі в роки першої російської революції проводив житель села Айбари (тепер Войкове) Перекопського повіту, учасник повстання на броненосці «Потёмкин» більшовик Л. А. Василенко. Через Д. М. Гаврилова та його сина К. Д. Гаврилова він розповсюджував революційні листівки. Слюсар майстерень Ю. В. Разгулін одверто закликав до організованих виступів. 1907 року його було заарештовано. Покарання революціонер відбував у Севастопольській фортеці[3].

1907 року в Курман-Кемельчі налічувалося 37 жителів, а 1913 року — 72. Всі вони були безземельними, мали 10 корів і 20 голів дрібної худоби. Місцеві власті зовсім не дбали про поліпшення побутових умов життя населення, про впорядкування села, яке взимку, навесні й восени перетворювалося на непролазне болото (звідси й назва Курман-Кемельчі, що в перекладі з татарської означає «невисихаюче»).

Хоч у селі діяла лікарня на 8 ліжок, в якій працювали лікар і 2 акушерки, трудовий люд насправді лишався без медичної допомоги, тому що курманська лікарська дільниця обслуговувала 36 сіл, 15 хуторів і економій з населенням 4200 чоловік[4]. Були випадки, коли лікар відмовлявся допомогти убогим людям навіть у разі гострої потреби. Так, у березні 1900 року замість того, щоб подати невідкладну допомогу породіллі, він поїхав до багатого поміщика, а молода, 23-річна жінка померла від зараження крові[5]. 1900 року в селі відкрилася аптека. З 1908 року тут діяла церковнопарафіяльна школа, в якій навчалося 37 дітей з Курман-Кемельчі й сусідніх сіл.

Перша світова війна завдала трудовому народові незчисленних страждань. Багато чоловіків мобілізували до армії. Не вистачало робочих рук, особливо під час осінніх польових робіт. Загострилися класові суперечності на селі.

У березні 1917 року після Лютневої буржуазно-демократичної революції в селі створено органи буржуазного Тимчасового уряду — комітет громадської безпеки та міліцію, що проявили себе справжніми ворогами інтересів трудящих[6]. Уже влітку в селах Криму розповсюджувалися накази Тимчасового уряду, в яких власті погрожували розправитися з тими, хто захопив поміщицькі землі й реманент[7].

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в Курман-Кемельчі відбувся стихійний мітинг, його учасники вітали Радянську владу й гаряче підтримували ленінські декрети про землю і мир[8].

Але робітникам і селянам довелося переборювати жорстокий опір місцевих багатіїв і татарських буржуазних націоналістів. На початку січня 1918 року за допомогою Л. А. Василенка, який прибув у село, створено ревком у складі 3 чоловік

---

[1] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 675.

[2] Кримський облдержархів, ф. 1266, оп. 1, спр. 9, арк. 83; Красногвардійський райдержархів, ф. 59, оп. 4, спр. 57, арк. 1.

[3] Красногвардійський райдержархів, ф. 118, оп. 1, спр. 1, арк. 11.

[4] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 4. Перекопский уезд, стор. 60, 61.

[5] Газ. «Крымский вестник», 11 березня 1900 р.

[6] Газ. «Южные ведомости», 21 березня 1917 р.

[7] Кримський облдержархів, ф. Р-1694, оп. 1, спр. 46, арк. 1, 171.

[8] Кримський облпартархів, ф. 142, оп. 1, спр. 240, арк. 201; Красногвардійський райдержархів, ф. 59, оп. 4, спр. 57, арк. 1—3.

під головуванням М. П. Христича. Він наділив бідняків конфіскованою у поміщиків землею. Водночас сформовано червоногвардійський загін з 32 бійців, на чолі якого став К. Д. Гаврилов[1].

Невдовзі червоногвардійський загін об'єднався з Джанкойським і Феодосійським робітничими загонами. Спільними зусиллями червоногвардійців під командуванням О. В. Мокроусова 11 січня 1918 року поблизу Джанкоя був розбитий великий загін курултаївців. Пізніше загін К. Д. Гаврилова ввійшов до 1-го Чорноморського загону під командуванням І. Ф. Федька.

10 квітня 1918 року німецькі окупанти захопили Курман-Кемельчі. У травні на околиці села вони розстріляли 5 полонених червоноармійців.

Незліченних бідувань зазнали трудящі під час хазяйнування в селі білогвардійців з листопада 1918 до квітня 1919 року. Вдруге денікінці прийшли сюди наприкінці червня того ж року і безчинствували до середини листопада 1920 року. Вони зруйнували лікарню, підпалили склад нафтопродуктів, убивали й грабували населення.

15 листопада 1920 року село визволили частини Червоної Армії. 18 листопада тут створено ревком, головою якого став Ю. В. Разгулін. Він розподілив між трудовим селянством землю: по 5 десятин на господарство. Біднякам було видано по 40 пудів ячменю для сівби[2]. 28 грудня організовано партосередок[3]. Комуністи очолили боротьбу з голодом, виступили ініціаторами подання продовольчої допомоги біднякам та робітникам Донбасу, роз'яснювали населенню політику Радянської влади.

З 1921 року село стало селищем, центром Курманського району, підпорядкованого Джанкойському повіту. 29 квітня тут створюється районний партійний комітет. У серпні 1921 року почав працювати райвиконком. До Курманської селищної Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів було обрано 5 комуністів і 2 безпартійні[4].

Будівництво нового життя розгорталося в надзвичайно важких умовах. Селянське господарство, підірване за роки імперіалістичної та громадянської воєн, потребувало негайної допомоги. Не вистачало насіння, худоби, реманенту. Заміна продрозверстки продподатком сприяла відродженню сільського господарства. Селяни прагнули засіяти якнайбільше землі, зібрати кращі врожаї. Завдяки допомозі держави в 1921 році було засіяно 1960 десятин землі, а в 1922 році — 2548[5]. Вже в серпні 1921 року почали створюватися комітети допомоги голодуючим. В грудні проведено «тиждень допомоги голодуючим», «тиждень дитини». У січні наступного року в селищі відкрився пункт харчування для голодуючих. У квітні 1923 року в їдальні для голодуючих харчувалося 204 чоловіка[6].

У жовтні 1923 року селище Курман-Кемельчі ввійшло до складу Джанкойського району. Збільшився партосередок: у травні 1924 року в ньому налічувалося 6 членів і 2 кандидати у члени партії, а в 1925 році чисельність його зросла до 8 членів і 5 кандидатів у члени партії за рахунок прийнятих в партію селян «від сохи»[7]. Осередок посилив роботу в Раді, кооперації, комсомолі, серед жінок. У вересні 1922 року в селищі створився комсомольський осередок з 5 чоловік, секретарем його обрали В. Бухарова (загинув у роки Великої Вітчизняної війни). Комсомольці допомагали комуністам виконувати хлібозаготівлі, проводити передплату позики тощо. 1924 року в селищі запрацювала споживча кооперація, яка забезпечувала населення предметами першої потреби. 1925 року відкрито сільськогосподарське кредитне товариство, воно надало трудовому селянству кредити для купівлі насіння, будівельних мате-

---

[1] Красногвардійський райдержархів, ф. 59, оп. 4, спр. 57, арк. 1, 2.
[2] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 26, арк. 9; спр. 439, арк. 9.
[3] Там же, оп. 1, спр. 27, арк. 7; спр. 439, арк. 9, 19, 21.
[4] Там же, оп. 1, спр. 26, арк. 22, 29; спр. 439, арк. 9, 18, 19, 21.
[5] Кримський облдержархів, ф. Р-1266, оп. 1, спр. 12, арк. 157, ф. Р-1838, оп. 1, спр. 6, арк. 43.
[6] Там же, спр. 23, арк. 104.
[7] Кримський облпартархів, ф. 121, оп. 128, спр. 17, арк. 150—152.

ріалів[1]. 1925 року з ініціативи комуністів в селищі створено перший ТСОЗ. У квітні того ж року він одержав трактор[2].

Всебічна допомога, яку подавала держава, сприяла розвиткові селища. За переписом 1926 року,в Курман-Кемельчі налічувалося 223 двори і 811 чоловік населення. Кращою стала організація охорони здоров'я трудящих. Завдяки турботі держави вже в першій половині 1921 року відкрилася лікарська дільниця. В перші роки відчувалася гостра нестача палива: лікарня одержувала його за розкладкою сільради чи за рахунок пожертвувань селян[3].

Культурне будівництво почалося з ліквідації неписьменності. Однак ця робота гальмувалася: не вистачало паперу, підручників, олівців, гасу. Незважаючи на труднощі, в грудні 1920 року в селищі відкрилася школа першого ступеня[4]. 1924 року в ній навчалося 64 учні.

Велику культурно-освітню роботу проводила хата-читальня, відкрита 1 жовтня 1923 року. Вже через рік сюди надходило 9 газет і 5 журналів, у бібліотеці налічувалося 717 книг тощо. Партосередок організував тут гурток ліквідації неписьменності[5]. В хаті-читальні відбувалися лекції, доповіді, бесіди, влаштовувалися голосні читки, вечори-спектаклі. 1925 року тут широко відзначався тиждень пам'яті В. І. Леніна (18—25 січня), протягом якого кожного дня проходили заняття на тему: «Життя Леніна», «Ленін і кооперація», «Ленін і селянство»[6]. У жовтні 1923 року в селищі вперше демонструвався кінофільм.

До 10-річчя Жовтня в Курман-Кемельчі спорудили невелику електростанцію.

В умовах непу завдання соціалістичного будівництва здійснювалося в обстановці гострої класової боротьби. 1926 року під час перевиборів сільських Рад куркульські елементи намагалися пролізти до радянських органів. Але трудящі селяни, згуртувавшись навколо комуністів, дали рішучу відсіч класовому ворогові. Після виборчої кампанії із загального числа депутатів до селищної Ради було обрано 50 проц. бідняків[7].

Після XV з'їзду ВКП(б), який спрямував зусилля трудящих на колективізацію сільського господарства, в житті селища сталися корінні зміни. Партосередок разом з комсомольським активом 27 грудня 1927 року гаряче схвалив рішення з'їзду і підкреслив, що ЦК партії «неухильно дотримується лінії, яку нам заповідав В. І. Ленін»[8].

1927 року сільськогосподарське кредитне товариство об'єднувало 1035 господарств навколишніх сіл[9]. У період весняної посівної кампанії 1928 року у приватних власників були вилучені 3 трактори і передані ТСОЗу. 1929 року на базі ТСОЗу в селищі виник колгосп «Червоний сигнал». Він об'єднував 18 господарств (82 чоловіка), які обробляли 788 га посівів, 6,5 га городів, мали 30 голів великої рогатої худоби і 10 свиней. Активну участь у колгоспному будівництві, в збиранні першого врожаю брали комсомольці. У 1930 році група комсомольців разом з секретарем комітету М. Чепурним виїхала в села, щоб організувати червоні валки з хлібом.

У вересні 1930 року селище Курман-Кемельчі ввійшло до складу Біюк-Онларського району. В грудні було створено Курманську МТС, яка відігравала велику роль у зміцненні колгоспу. Рік у рік збільшувався парк її машин: лише в 1933 році було

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 121, оп. 121, спр. 7, арк. 43.

[2] Красногвардійський райдержархів, ф. 59, оп. 4, спр. 57, арк. 4.

[3] Кримський облдержархів, ф. Р-26, оп. 1, спр. 111, арк. 169; ф. Р-1265, оп. 2, спр. 1, арк. 41; ф. Р-1266, оп. 1, спр. 11, арк. 37; спр. 30, арк. 6.

[4] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 439, арк. 2; Кримський облдержархів, ф. Р-1188, оп. 1, спр. 11, арк. 2.

[5] Кримський облпартархів, ф. 142, оп. 1, спр. 240, арк. 202.

[6] Кримський облдержархів, ф. Р-1551, оп. 1, спр. 4, арк. 66, 280, 282, 323.

[7] Кримський облпартархів, ф. 121, оп. 121, спр. 33, арк. 51, 54, 56, 104.

[8] Там же, спр. 66, арк. 114—116.

[9] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 3608, арк. 97.

одержано 12 тракторів, через рік МТС мала 65 тракторів, 19 комбайнів і 13 автомашин[1].

Курманська МТС стала кузнею кадрів механізаторів для всього району. Саме тут пройшли трудову школу Герой Соціалістичної Праці, колишній комбайнер, нині інженер колгоспу «Дружба народів» В. Г. Матвєєв, Герой Соціалістичної Праці комбайнер колгоспу «Росія» М. П. Колосков, механік цього ж колгоспу Герой Соціалістичної Праці Г. Г. Лисенко, механік райоб'єднання «Сільгосптехніки» Г. А. Стешенко, нагороджений двома орденами Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора, а також багато інших знатних людей району.

Швидко зростала партійна організація МТС. 1934 року вона налічувала 11 членів і 18 кандидатів у члени партії. Комуністи очолили рух стахановців, керували школами передового досвіду. З'явилися перші стахановські бригади[2]. У 1939 році директор МТС І. А. Єгудін, до цього удостоєний ордена Леніна за успіхи колгоспної рільничої бригади, якою він керував, і велика група працівників машинно-тракторної станції стали учасниками ВСГВ. На виставці демонстрував свої досягнення і місцевий колгосп «Червоний сигнал», трудівники якого одержали понад 100 пудів зерна з кожного гектара[3].

У 1935 році стали до ладу харчокомбінат, млин. Через 2 роки запрацював промкомбінат, основною базою якого була каменоломня, де видобували камінь-черепашник і камінь бутовий. 1940 року на електростанції, у каменоломні й млині працювало 67 чоловік[4].

1935 року селище Курман-Кемельчі стало центром новоутвореного Тельманівського району. З колись невеличкого пристанційного села виросло велике селище з населенням близько 3 тис. чоловік. З кожним роком воно все більше впорядковувалося: в центрі було закладено парк, озеленялися вулиці, прокладався водопровід. Селище було повністю електрифіковане й радіофіковане. 1936 року тут споруджено лікарню на 20 ліжок. На базі початкової школи створено середню, для якої 1936 року зведено нове приміщення. У вересні 1939 року в ній у 28 класах навчалося 980 дітей, у т. ч. 680 піонерів і 130 комсомольців. Велику виховну роботу проводили 48 учителів. У шкільній бібліотеці налічувалося понад 2 тис. книг[5]. 1935 року відкрився районний будинок культури, в якому демонструвалися кінофільми, працював партійний кабінет з радіокімнатою і бібліотекою[6]. У травні вийшов перший номер районної газети «Тельмановская правда». 1 Травня 1938 року відкрито пам'ятник В. І. Леніну.

1940 року населення урочисто відзначало 20-річчя визволення Криму від білогвардійців та інтервентів. Відбулися зустрічі трудящих з учасниками боїв за визволення Криму. У передвоєнні роки серед населення широко проводилася патріотично-виховна робота. В гуртках Тсоавіахіму навчалося 400 чоловік.

Подальший розвиток селища був перерваний нападом фашистської Німеччини на Радянський Союз. Все населення Курман-Кемельчі, здатне тримати зброю, поповнило лави захисників Батьківщини. 22 червня 1941 року бюро райкому партії ухвалило посилити партійно-політичну роботу. Для цього виділили групу партійного активу з 20 чоловік і політуповноважених в усі сільські виконкоми. З 37 комуністів, які займалися військовим навчанням у групі райпартактиву, 20 записалися до винищувального батальйону, 160 комуністів району, в т. ч. значна частина із селища, пішли на фронт, а четверо — до партизанського загону[7]. У 4 батальйонах

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 142, оп. 142, спр. 3, арк. 42.

[2] Там же, арк. 43.

[3] Там же, спр. 124, арк. 9; газ. «Красный Крым», 15 травня 1940 р.

[4] Кримський облпартархів, ф. 142, оп. 142, спр. 23, арк. 16; Кримський облдержархів, ф. Р-129, оп. 6, спр. 196, арк. 7, 60.

[5] Кримський облдержархів, ф. Р-20, оп. 10, спр. 96, арк. 63.

[6] Кримський облпартархів, ф. 142, оп. 142, спр. 3, арк. 29, 30.

[7] Там же, ф. 1, оп. 3, спр. 791, арк. 3; ф. 142, оп. 142, спр. 121, арк. 56, 145

народного ополчення, об'єднаних в одну бригаду, налічувався 4341 чоловік, з них 1212 жінок. Командиром бригади був затверджений П. А. Бєліков, комісаром — Є. Д. Кузема, начальником штабу — І. О. Мишак[1]. Населення навчалося в командах МППО. Коли ворог наблизився до воріт Криму—Перекопу, сотні жінок і школярів старших класів працювали на будівництві оборонних рубежів, копали протитанкові рови навколо райцентру. З підприємств вивозилося найбільш цінне обладнання, з колгоспів — хліб.

1 листопада 1941 року Курман-Кемельчі захопили гітлерівці. Настали тяжкі дні окупації. Населення жило під постійною загрозою смерті чи вивезення на каторгу. Вороги розстріляли директора нафтобази комуніста А. В. Бережного, вчителя І. Ф. Григоренка та багатьох інших. Понад 50 жителів були насильно вигнані на каторжні роботи до Німеччини[2]. Населення терпіло через голод й нестатки.

Але жорстоким терором фашисти не залякали радянських людей. З листопада 1941 року в Курман-Кемельчі діяла патріотична група (65 чоловік), якою керували колишній голова колгоспу «Ленінець» і секретар парторганізації цього господарства Н. Г. Мязгов, заступник секретаря парторганізації того ж колгоспу Н. І. Юдін[3]. Активними учасниками групи були М. В. Котова, а також комуніст В. Г. Забєлін, за допомогою яких патріоти висадили в повітря ворожий ешелон, а інший пустили під укіс. У червні 1943 року Н. Г. Мязгов, Н. І. Юдін, В. Г. Забєлін і М. В. Котова були заарештовані гестапо і страчені[4].

12 квітня 1944 року воїни 366-го мотострілецького ордена Суворова 1-го ступеня полку визволили Курман-Кемельчі від німецько-фашистських загарбників.

Багато місцевих жителів боролися проти гітлерівців на фронтах Великої Вітчизняної війни, серед них командир батальйону О. Г. Савицький — кавалер двох орденів Червоного Прапора і ордена Червоної Зірки, мінометник В. С. Гоморов — кавалер двох орденів Слави, В. І. Бочкарьов — кавалер ордена Червоної Зірки та інші.

Частина комуністів, комсомольців і безпартійних воювала в партизанських загонах, серед них М. С. Должикова, яка була заступником комісара першої партизанської бригади по комсомольській роботі. Десятки жителів Курман-Кемельчі загинули у боротьбі з загарбниками. Населення селища свято шанує їх пам'ять. У парку встановлено пам'ятник жертвам фашизму і воїнам, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Гітлерівці завдали селищу великих збитків. Були зруйновані житлові будинки, елеватор, млин, нафтобаза, райхарчокомбінат, райпромкомбінат, друкарня, приміщення райкому партії, суду, прокуратури, міліції, середньої школи й інтернату. Від МТС залишився один сарай без даху[5]. Фашисти знищили пам'ятник В. І. Леніну, вирубали парк.

З перших днів після визволення під керівництвом комуністів почалися відбудовчі роботи. В районній парторганізації у цей час налічувалося 17 членів і кандидатів у члени партії. Вже у квітні 1944 року відновила свою роботу МТС. Піднімався з руїн колгосп «Червоний сигнал», трудівники якого в складних умовах воєнного часу успішно справилися з посівною й виростили добрий урожай. 1944 року вони здали державі понад план 81 тонну зерна. Крім того, у фонд Червоної Армії було здано 5 тонн хліба[6]. Трудівники сільського господарства успішно завершили весняно-польові роботи, вчасно зібрали урожай[7].

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 142, оп. 142, спр. 121, арк. 156, 161, 163.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 2, арк. 119, 136, 147, 174, 180.
[3] Кримський облпартархів, ф. 142, оп. 142, спр. 127, арк. 1, 72; ф. 156, оп. 1, спр. 4509, арк. 3, 8.
[4] Там же, ф. 156, оп. 156, спр. 4508, арк. 1, 2; спр. 4509, арк. 3, 8.
[5] Газ. «За Родину», 29 грудня 1946 р.
[6] Газ. «За Родину», 21 грудня 1944 р.
[7] Кримський облпартархів, ф. 142, оп. 142, спр. 143, арк. 10; спр. 237, арк. 28.

Стали до ладу промислові підприємства: млин, промкомбінат, промартіль та інші. Дала струм електростанція. 15 вересня почав працювати харчокомбінат, для потреб якого держава виділила оборотні кошти в сумі 50 тис. крб. Наступного року на підприємстві трудився 31 чоловік[1].

21 серпня 1945 року селище Курман-Кемельчі перейменовано в Красногвардійське. На початку 1946 року тут налічувалося 313 будинків і 1612 жителів. З перших днів після визволення відкрилася лікарня на 35 ліжок, через рік — дитячий садок на 50 місць і дитячі ясла на 60 місць.

Багато зусиль доклали красногвардійці, щоб підняти з руїн середню школу, одне з приміщень якої фашисти висадили в повітря, інше зруйнували. З 400 парт уціліло 20. Відбудову школи почали 1944 року черкасовським методом[2]. Активну участь у цьому брали вчителі й учні. Їм допомагали робітники й службовці, колгоспники артілі «Червоний сигнал»[3]. У жовтні 1944 року в школі відновилися заняття. Розпочала роботу районна бібліотека, книжковий фонд якої 1945 року складав 2360 томів. З серпня 1944 року стала виходити районна газета «За Родину».

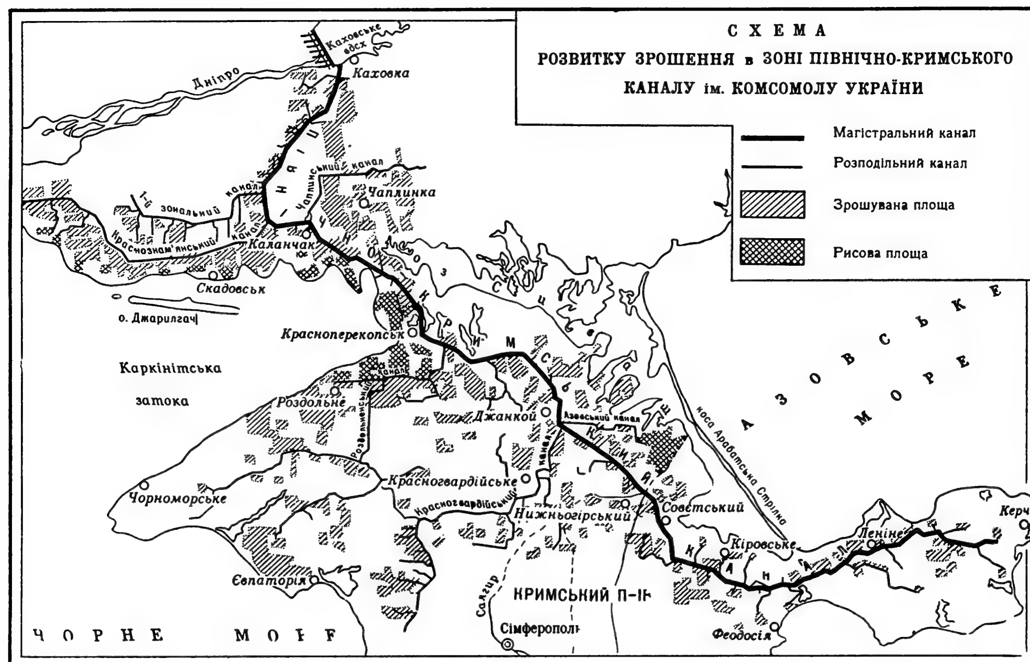
В період першої післявоєнної п'ятирічки трудящі селища докладали всіх зусиль, щоб якнайшвидше відродити колгоспи, радгоспи і підприємства, досягти довоєнного рівня виробництва, а згодом значно перевищити його. Колектив МТС, в якій було 15 тракторних бригад, провів посівну в стислі строки і на високому рівні, завоювавши перехідний прапор райкому партії і райвиконкому. Проте техніки ще не вистачало, трактори були спрацьовані. Вживалися рішучі заходи, щоб ліквідувати простої техніки, розгорнулася боротьба за дотримання графіка технічного догляду[4]. Поліпшувалася організація праці. Кожні п'ять днів у МТС підбивали підсумки змагання між бригадами. 1949 року план річних робіт було перевиконано. Радянська держава подавала велику допомогу трудівникам сільського господарства. Лише наприкінці 1949 і на початку 1950 років красногвардійська МТС одержала 25 тракторів, 29 комбайнів, десятки плугів, сівалок[5].

З допомогою МТС колгосп «Червоний сигнал» успішно провів надпланову сівбу в 1946 і 1948 роках, за що двічі був на районній Дошці пошани. Рішенням виконкому Кримської обласної Ради депутатів трудящих від 24 квітня 1950 року орні землі колгоспу було передано під забудову селища Красногвардійського[6].

1950 року в селищі працювали 2 промислові підприємства — харчокомбінат і промкомбінат. Того року вони успішно виконали план випуску валової продукції, а промкомбінат перевиконав. У наступні роки досягнуто значних успіхів у виробництві зерна, винограду, овочів, фруктів, молока та інших продуктів. Це визначило перспективу розвитку всієї місцевої промисловості — виноробства, консервно-сокового й борошномельного виробництва, маслоробства, а також будівельних матеріалів.

Успішно працювали передовики, новатори виробництва. В їх числі були комбайнери Герой Соціалістичної Праці Г. Г. Лисенко, М. П. Колосков і М. Ф. Рязанов, які збирали врожай на площі понад 400 га і намолочували понад 6 тис., а М. Ф. Рязанов — близько 7,5 тис. цнт зерна. Переможцем соціалістичного змагання 1955 року стала тракторна бригада № 8 (бригадир С. С. Малишко): вона виконала річний план робіт на 120 проц. і зекономила 4400 кг пального[7]. 1958 року МТС реорганізовано в РТС. Колгоспи купили 150 тракторів і продовжували розширювати свій машинно-тракторний парк. У травні 1961 року на базі РТС виникло райоб'єднання «Сільгосптехніки», яке багато зробило для механізації тваринницьких приміщень у госпо-

[1] Кримський облпартархів, ф. 142, оп. 142, спр. 152, арк. 2.
[2] Кримський облдержархів. ф. Р-20, оп. 10, спр. 322, арк. 22.
[3] Газ. «За Родину», 20 червня 1946 р.
[4] Кримський облпартархів, ф. 142, оп. 142, спр. 232, арк. 22; ф. 1719, оп. 1, спр. 1, арк. 59, 61, 62.
[5] Газ. «За Родину», 19 лютого 1950 р.
[6] Кримський облдержархів, ф. Р-3287, оп. 1, спр. 738, арк. 13.
[7] Кримський облпартархів, ф. 1719, оп. 1, спр. 11, арк. 54, 72.

дарствах району. За 1965—1970 рр. було механізовано 27 колгоспних тваринницьких ферм, а в 1971 році завершено комплексну механізацію 7 ферм.

Велике будівництво розгорнулося в селищі у зв'язку зі спорудженням Північно-Кримського каналу. Ще у жовтні 1963 року почалося будівництво красногвардійської вітки каналу. 1964 року здійснення цього завдання покладено на БМУ-7, розташоване в селищі. Створювалася промислова база будівництва: було зведено бетонний завод, ремонтні майстерні, автобазу та інші допоміжні підприємства. До 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції у районі вже налічувалося 3352 га зрошуваних земель. 14 жовтня 1969 року 38 км красногвардійської вітки каналу заповнили води Дніпра.

Піднесення сільського господарства району, зростання його продуктивності сприяли подальшому розвиткові переробної промисловості в селищі, нарощуванню її потужностей. У Красногвардійському розташовані райхарчокомбінат і 2 винозаводи, комбінат хлібопродуктів і молокозавод, хлібозавод з томатним цехом, підприємства райпромкомбінату. Райхарчокомбінат — одне з найстаріших місцевих підприємств, яке виробляє на рік близько 1500 тонн борошна, понад 2,5 млн. умовних банок овочевих консервів, до 850 тонн олії, безалкогольні напої, виноградний сік та іншу продукцію. Протягом 50-х років відбувалася реконструкція харчокомбінату, що забезпечило збільшення виробництва комбікормів, ковбасних виробів, вина, борошна, консервів і поліпшення їхньої якості. Уже в 1968 році обсяг вироблюваної продукції порівняно з 1965 роком зріс вдвоє[1]. 1969 року харчокомбінат переведено до розряду державних заводів, які виробляють головним чином виноградні вина й виноградний сік. 1972 року він випустив продукції на 4,8 млн. крб. Підприємство не раз завойовувало перехідний Червоний прапор облвиконкому. З невеликого цеху виріс ще один винозавод «Червонопартизанський» потужністю 1 млн. декалітрів на рік. 1970 року він виробив понад 18 млн. літрів високоякісних виноматеріалів. Його продукція надходить майже в усі республіки країни, експортується за кордон. У південно-західній частині селища міститься великий комбінат хлібопродуктів,

[1] Кримський облпартархів, ф. 142, оп. 1, спр. 249, арк. 124; ф. 6969, оп. 1, спр. 1, арк. 35, спр. 12, арк. 10.

побудований 1959 року[1]. Він випускає каліброване насіння кукурудзи, забезпечуючи ним усі господарства області й відправляючи його в інші республіки країни. За перше десятиріччя своєї роботи комбінат хлібопродуктів подвоїв випуск продукції[2].

Рік у рік збільшує випуск валової і товарної продукції — молока, вершків і масла — молокозавод селища. Він виробляє близько 800 тонн вершкового масла і понад 23 тис. тонн іншої молочної продукції.

У Красногвардійському розташовані головні підприємства районного промкомбінату, який добуває будівельний камінь-черепашник, камінь бутовий для фундаментів, а також виготовляє деякі швейні й столярні вироби, будівельні деталі. 1971 року тут почалося спорудження птахокомбінату. Матеріали й обладнання для підприємств надходять з Москви й Ташкента, Мінська і Тбілісі, а також з Німецької Демократичної Республіки.

У межах селища— залізнична станція Урожайна (така назва — з 1944 року). Звідси вивозяться зерно, овочі й овочеві консерви, фрукти, виноград, кавуни. Для новобудов Криму на станцію надходять будівельні матеріали, для колгоспів і радгоспів — техніка, добрива. 1959 року станцію обладнано напівавтоматичним блокуванням. Це набагато збільшило її пропускну спроможність. Якщо 1958 року за місяць під навантаження ставало 363, а під вивантаження — 423 вагони, то 1971 року відповідно 6453 і 22 тис. вагонів. За десятиріччя (1960—1970 рр.) тут більш як у 2,3 раза зріс рух поїздів.

Постійне збільшення випуску продукції харчокомбінату, комбінату хлібопродуктів, молокозаводу та інших підприємств забезпечувалося завдяки тому, що їх колективи під керівництвом партійних організацій вживали заходів щодо розширення підприємств, їх модернізації, зважаючи на вимоги науково-технічної революції, механізації виробничих процесів, впровадження нових методів планування й економічного стимулювання, зростання продуктивності праці й підвищення кваліфікації кадрів. На підприємствах Красногвардійського працюють близько 1300 чоловік, з них інженерів, техніків і спеціалістів сільського господарства — 389 чоловік.

Серед колективів підприємств широко розгорнулося соціалістичне змагання. До 100-річчя від дня народження В. І. Леніна ударну ленінську вахту очолили робітники й службовці харчокомбінату. 425 чоловік у селищі нагороджені ювілейними медалями «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна». 43 трудівники Красногвардійського удостоєні орденів і медалей за успіхи, досягнуті у виконанні планів восьмої п'ятирічки і в змаганні на честь 50-річчя утворення СРСР. Серед них кавалер ордена Леніна В. Г. Башлаєв (скреперист БМУ № 14); кавалери ордена Трудового Червоного Прапора О. С. Глотова (апаратниця винно-сокового заводу); А. І. Федотов (бригадир монтажників БМУ № 7); М. Г. Щетиніна (робітниця винозаводу «Червонопартизанський»); ордена Жовтневої Революції — М. І. Нікулін (майстер БМУ № 7). Багато років працював начальником станції заслужений залізничник С. С. Батаренко (1906—1969), удостоєний ордена Леніна.

Авангардна роль у трудовому й громадському житті селища належить комуністам, яких у 27 первинних партійних організаціях 623. Найбільшими в Красногвардійському є парторганізації «Кримканалбуду», об'єднання «Сільгосптехніки», районної лікарні, винно-сокового заводу, середньої школи. Активно допомагають партійним організаціям 18 комсомольських організацій, які об'єднують 700 юнаків та дівчат.

Велику роботу проводять 120 депутатів селищної Ради (серед них 55 комуністів, 19 комсомольців; 55 жінок). Тут працюють 7 постійних комісій, а також чимало гро-

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 6, спр. 83, арк. 13.

[2] Кримський облпартархів, ф. 3616, оп. 1, спр. 12, арк. 25; спр. 13, арк. 28; спр. 15, арк. 32; спр. 17, арк. 8; спр. 18, арк. 33; спр. 19, арк. 44.

мадських і самодіяльних організацій, вуличних, домових, батьківських комітетів. Бюджет селищної Ради на 1973 рік становив близько 255,7 тис. крб., з них на впорядкування селища буде витрачено 70 тис. крб., на розвиток дошкільних дитячих закладів — 140,6 тис. карбованців.

Невпізнанно змінилося Красногвардійське за роки Радянської влади. З вересня 1957 року— це селище міського типу. Лише за восьму п'ятирічку на північній околиці його виріс житловий квартал «Дніпровський», головну вулицю якого — ім. 50-річчя Жовтня — урочисто відкрито 6 листопада 1967 року. На ній — багатоповерхові будинки, дитячий комбінат на 250 місць, кафе, побутові споруди, магазини. В 1970—1971 рр. трудящі одержали ще 270 квартир, відкрилися готель, їдальня, лазня, 2 продовольчі магазини. Асфальтуються дороги й тротуари, зростає мережа каналізації й водопроводу. Квартири газифіковано. Красногвардійське має розгалужену сітку автоматичного телефонного зв'язку.

Неухильно зростає добробут мешканців селища. В особистому користуванні жителів селища — 151 легкова автомашина і 554 мотоцикли.

Поліпшується торговельне обслуговування населення. У селищі відкрито великий універмаг, 16 магазинів і ларків продають щорічно товарів на суму понад 4 млн. крб. Є ресторан і 3 підприємства громадського харчування.

Велика увага приділяється розвиткові охорони здоров'я, витрати на яку за останні 5 років подвоїлися. Тут споруджені приміщення лікарні, санітарно-епідеміологічної станції, дитячої кухні. Відкрилися педіатрична й терапевтична дільниці. Лікувально-діагностичні кабінети поповнюються новим обладнанням і апаратурою. 1971 року стала до ладу нова поліклініка. На утримання хворих у рік витрачається 791 тис. крб. з районного бюджету. Постійно зростає кількість медичних працівників. Якщо 1966 року в селищі трудився 31 лікар і 56 чоловік середнього медичного персоналу, то в 1973 році — 59 лікарів і 146 чоловік з середньою медичною освітою. В цьому колективі понад 25 років працює хірург К. М. Карасьов, нагороджений орденом Леніна.

У селищі — 4 дитячі садки. В них 738 малюків і 72 вихователі. У восьмирічній та середній школах навчається близько 2 тис. дітей, діє заочна школа робітничої молоді. На ниві освіти трудяться 110 учителів. Загальну повагу в селищі здобула заслужена вчителька УРСР учителька початкових класів М. М. Орлова. За післявоєнний період школи селища випустили 2,3 тис. учнів, які поповнили лави будівників комунізму. 1965 року в Красногвардійському відкрилося сільськогосподарське професійно-технічне училище, яке щорічно готує 400 механізаторів широкого профілю. За короткий строк були зведені його навчальні корпуси й гуртожиток, створено виробничу базу.

1970 року прийняла перших учнів дитяча музична школа. Важливим осередком культурного життя селища є районний будинок культури, при якому працює театр народної творчості. На його сцені часто виступають колективи професіональних театрів. Будинок культури — активний пропагандист нових радянських обрядів і традицій: урочистих реєстрацій шлюбу й новонароджених, колективних проводів допризовників в армію тощо. В Красногвардійському — 3 клуби, в яких діють гуртки: хоровий, драматичний, вокальний, танцювальний, художнього читання та інші. В них бере участь близько 125 чоловік.

В центрі селища — широкоекранний кінотеатр «Прогрес», побудований 1959 року. Є бібліотеки: районна, райкому партії, профспілкова, дитяча, 2 шкільні. Вони налічують понад 72 тис. книжок, якими користуються 6 тис. читачів. 2 поштових відділення кожного дня надсилають трудящим 10 980 примірників газет і журналів. З 1 травня 1962 року тричі на тиждень виходить районна газета «Огни маяка».

Вірні заповітам великого Леніна, під керівництвом Комуністичної партії трудящі Красногвардійського добиваються нових успіхів у господарському й культурному будівництві.

М. А. ЮМАШЕВ

ВОСХО́Д

Восход — село, центр сільської Ради, розташоване за 9 км на схід від районного центру (сполучене з ним автошляхом) і за 6 км від залізничної станції Урожайна. Населення — 2331 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані села Володимирове, Доходне, Зоря, Знам'янка, Климове, Нахімове, Новосільці, Плодородне, Чапаєве.

Село Найлебен (Нове Життя), така перша назва Восхода виникло в березні 1925 року. Заснували його переселенці з Гомельської губернії[1]. Радянська влада надала їм кредити, насіння, будівельні матеріали. Вони одержували агротехнічну допомогу[2]. Зорюючи цілину, переселенці почали засівати її озимою пшеницею, ячменем, вирощувати кукурудзу, баштанні культури. На той час Найлебен входив до складу Ротендорфської сільради Джанкойського району. В ньому налічувалося 170 жителів[3]. Активними помічниками комуністів в проведенні політики партії на селі стали комсомольці, які 1926 року об'єдналися в комсомольський осередок. Поступово селяни почали ставати на шлях колективного господарювання. 1929 року в Найлебені створено два товариства спільного обробітку землі — «Верхній» і «Кримський», які мали 25 коней і дрібний сільськогосподарський реманент[4]. У березні 1930 року засновано колгосп, до якого вступило близько 70 господарств. Було усуспільнено 100 коней, сільськогосподарський реманент, насіння. В організації колгоспу сільським активістам допомагали робітники залізничних майстерень станції Сімферополь. Вони ремонтували сільськогосподарський інвентар, брали участь у сівбі і збиранні врожаю.

Спочатку провідною галуззю господарства було рільництво. У 1932 році колгоспники заклали перші 12 га виноградників, у 1932—1933 рр. приступили до створення молочнотоварної і вівчарської ферм. Незабаром у колгоспі вже налічувалося 965 цигайських овець[5].

Колективна праця, поліпшення обробітку землі, внесення органічних добрив — все це сприяло успіхам у рільництві. 1933 року хлібороби зібрали з гектара по 15 цнт ячменю і 27 цнт пшениці. Колгосп вийшов у ряди передових господарств району. Колгоспники одержали на трудодень по 9,5 кг зерна. Артіль придбала автомашину[6].

На початок третьої п'ятирічки артіль уже мала розвинуте господарство. Його земельні угіддя становили 1539 га, орної землі було 1264 га, під виноградниками — 45 га. На полях артілі працювали машини Тельманівської МТС. У 1937 році середній урожай пшениці в колгоспі дорівнював 9,5 цнт з га, 1939 року — 18,4 центнера.

Перед Великою Вітчизняною війною в Найлебені мешкало близько 250 чоловік. У селі з'явилися нові добротні будинки під черепицею. У 1930 році тут засяяли лампочки Ілліча, почалося прокладання водогону[7]. 1929 року відкрито фельдшерсько-акушерський пункт, а з перших днів заснування поселення — початкову школу, в якій 1940 року навчалося 65 дітей, працювало 4 учителі. У 1938—1940 рр. відкрито клуб, бібліотеку, придбано звукову кінопересувку, при хаті-читальні організовано хоровий і драматичний гуртки.

Віроломний напад гітлерівської Німеччини перервав мирну працю радянських людей. Жителі Найлебена, як і всі радянські люди, стали на захист соціалістичної Батьківщини. На мітингу 4 липня 1941 року вони заявили, що не пошкодують для

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-515, оп. 1, спр. 33, арк. 43; газ. «Красный Крым», 30 червня 1925 р.

[2] Газ. «Красный Крым», 3 липня 1925 р.

[3] Списки населенных пунктов Крымской АССР по Всесоюзной переписи 17 декабря 1926 года, стор. 42.

[4] Кримський облдержархів, ф. Р-515, оп. 1, спр. 33, арк. 24.

[5] Сельское хозяйство Крыма. Симферополь, 1939, стор. 73.

[6] Крымская АССР за 15 лет. Симферополь, 1935, стор. 39.

[7] Газ. «Огни маяка» (Красногвардійське), 5 жовтня 1963 р.

Адміністративний центр с. Восхода. 1973 р.

розгрому ненависного фашизму ні сил, ні самого життя. Понад 70 чоловік вступило до лав Червоної Армії.

Коли до села наблизилися фашистські загарбники, значна частина населення евакуювалася вглиб країни. Туди ж було вивезено сільськогосподарську техніку, худобу. 1 листопада 1941 року гітлерівці окупували Найлебен. Від рук німецьких катів загинуло 35 жителів, 36 чоловік було насильно вигнано на каторжні роботи до Німеччини. Фашисти пограбували або знищили майже все колгоспне майно. Незважаючи на жорстокий терор, мешканці села чинили опір окупантам, не виконували розпорядження фашистських властей, приховували продовольство. Патріоти, які уникли арешту й розстрілу, зберегли для артільного господарства 23 коней, 3 робочі воли, 8 плугів, 8 лущильників, 6 лобогрійок[1].

12 квітня 1944 року війська 49-го гвардійського стрілецького корпусу і танкісти 19-го танкового корпусу визволили село Найлебен від фашистських окупантів. Місцеві жителі свято бережуть пам'ять про загиблих воїнів-визволителів. У сільському парку їм встановлено пам'ятник.

Хоробро билися проти німецько-фашистських загарбників жителі села, які перебували в лавах Червоної Армії. На фронтах Великої Вітчизняної війни загинуло 65 мешканців Найлебена. Ратний подвиг Н. М. Рудницького відзначено орденом Слави 3-го ступеня. В одному з боїв у районі Великих Лук зв'язківець Н. М. Рудницький, виявивши наближення 27 фашистських танків, викликав вогонь артилерії на себе. Його було тяжко поранено, але танкова атака ворога зазнала невдачі. Трьох орденів Червоного Прапора і орденів Вітчизняної війни 1-го та 2-го ступеня удостоєно Г. С. Романенка. У 15 років став гвардійцем Н. І. Левченко, він брав участь в обороні Ленінграда, в бойових операціях під час боїв за Берлін. Д. В. Рижих воював на Північному Кавказі, визволяв Україну, Відень, Бєлград, Будапешт, Прагу. Його груди прикрашає багато орденів і медалей.

Повернувшись з евакуації і фашистського полону до свого села, люди не пізнали рідних місць. Плантації виноградників, поля, городи заросли бур'яном. Доводилося майже все починати з початку. До кінця 1944 року в колгоспі вже налічувалося 354 чоловіка, з них працездатних — 95. Вони дружно взялися за відбудову артільного господарства. Цю роботу очолила партійна організація в складі 4 комуністів, їх активними помічниками стали 8 комсомольців. Було засіяно 125 га кукурудзою, 46,5 га ячменем, 15 га соняшником та іншими культурами. Восени колгосп першим у районі виконав план хлібозаготівель і вчасно провів озиму сівбу. Члени артілі виявили високе почуття патріотизму, давши державі зерна не 2838 цнт, як передбачалося планом, а 3465 цнт[2]. Того ж року за перевиконання плану озимої сівби колгосп занесено на районну Дошку пошани[3]. 1948 року за дострокове виконання плану хлібозаготівель колгосп вдруге занесено на районну Дошку пошани, його прибутки тоді перевищили 1 млн. карбованців[4].

Парторганізація багато уваги приділяла розвиткові тваринництва в артілі. Вже в 1947 році на фермах налічувалося 197 корів, 384 свині і 816 овець. Середні надої молока на кожну корову досягли 1852 кг. Незважаючи на те, що колгосп в 1949 році достроково виконав план розвитку поголів'я худоби, а також продажу

---

[1] Красногвардійський райдержархів, ф. 75, оп. 1, спр. 4, арк. 4, 5.
[2] Там же, спр. 7, арк. 4.
[3] Кримський облпартархів, ф. 142, оп. 1, спр. 35, арк. 84.
[4] Там же. спр. 147, арк. 44.

державі продуктів тваринництва і посів перше місце в районі за надоями молока, комуністи виявили невикористані резерви і накреслили конкретні заходи щодо підвищення продуктивності цієї важливої галузі артільного господарства[1]. Для роботи на тваринницьких фермах було направлено 5 комуністів і 18 комсомольців.

За роки першої післявоєнної п'ятирічки колгоспники зібрали 55 тонн винограду. Урожай овочів досяг 125 цнт з га. 1950 року грошові прибутки колгоспу становили 1122 тис. крб., неподільні фонди зросли до 391 тис. крб. Збудовано корівник на 140 голів, телятник, 2 свинарники, зерносховище, 2 силосні башти, контору правління колгоспу. До 1950 року артільне господарство не тільки було відбудоване, а й значно перевищило довоєнний рівень. Одночасно відремонтовано житлові будинки, зводилися житлові приміщення для переселенців, що прибували сюди з різних областей країни і активно включалися у господарське будівництво.

Велике значення для піднесення артільного господарства мало об'єднання в 1950 році колгоспу з артілями сусідніх сіл ім. К. К. Рокоссовського і «XX-річчя радянізації Криму», що створило умови для ефективнішого використання землі і техніки, сприяло концентрації робочої сили, спеціалізації галузей сільськогосподарського виробництва. Поливні площі під зерновими збільшилися до 2030 га, виноградників — до 150 га. Все це дало змогу в 1951 році зібрати врожай зернових пересічно по 18 цнт з га, на окремих ділянках — по 35 цнт з га. Неподільні фонди господарства зросли до 500 тис. крб. На трудодень колгоспники одержали по 3,5 кг зерна і по 4 карбованці[2].

Однак у господарстві ще не вистачало робочих рук. На початок 50-х років у село переселилися селяни з Житомирської, Смоленської, Калузької, Горьковської та інших областей країни. В артілі було організовано 6 бригад, у т. ч. 4 рільничі, городницька і виноградарська. 1952 року тут на 1511 га зібрано озимої пшениці в середньому по 17,5 цнт з гектара.

Важливим фактором у зростанні урожайності сільськогосподарських культур і підвищенні продуктивності тваринництва в артілі було впровадження зрошувального землеробства. В 1954 році тут пробурили першу свердловину, яка зрошувала на добу 20—30 га землі. Невдовзі на колгоспних полях з'явилося ще 30 свердловин, що дало можливість незалежно від погодних умов вирощувати сталі врожаї зерна, овочів, винограду, кормових культур. Якщо 1953 року колгоспники зібрали 2 тис. тонн зерна, 17 тонн винограду і 60 тонн овочів, то в 1958 році — 3,5 тис. тонн зерна і 1200 тонн винограду та овочів. 1956 року на 100 га сільськогосподарських угідь вироблено 224 цнт молока і 30 цнт м'яса. Грошовий прибуток артілі в 1958 році досяг 5 млн. карбованців[3].

1958 року до місцевого господарства приєдналися артілі ім. Свердлова та ім. Першого травня сусідніх сіл Знам'янки, Плодородного і Чапаєвого. Колгосп, що вже об'єднував 1128 дворів і 12 тис. га землі, дістав назву «Росія». У держави було закуплено 25 тракторів, у т. ч. 10 гусеничних, 21 комбайн, 50 автомашин, 15 тракторних причепів. Організовано 10 комплексних рільничих, тваринницькі, виноградарські і садівничі бригади. За кожною комплексною бригадою закріплено землю, машини, худобу. У восьми з них, розташованих в різних селах, було створено первинні парторганізації, керівництво якими здійснював партком.

Перша комплексна бригада містилася у селі Восход. Її первинна парторганізація об'єднувала 18 комуністів. Усі вони працювали на найважливіших ділянках виробництва. З ініціативи парткому було організовано курси, де колгоспники здобували сільськогосподарські професії. Тут навчалися 230 садівників і виноградарів, 141 тваринник, 112 овочівників та інші. Всього в гуртках вивчення техніки налічувалося 540 чоловік. Крім того, провадилося агротехнічне навчання колгоспників.

---

[1] Газ. «За Родину», 1 грудня 1949 р.
[2] Кримський облпартархів, ф. 2821, оп. 1, спр. 3, арк. 8—31.
[3] Там же, ф. 142, оп. 1, спр. 152, арк. 3; спр. 182, арк. 3; оп. 7, спр. 144, арк. 14.

У 1969 році колгосп «Росія» мав 9262 га ріллі, 796 га садів, 1252 га виноградників, на фермах утримувалося 7988 голів великої рогатої худоби. На полях працювало 197 тракторів, 38 комбайнів, 94 автомашини. У колгоспі було 618 електродвигунів. Того ж року Північно-Кримським каналом сюди прийшла дніпровська вода. Це дало змогу зросити 4 тис. га землі.

Важливу роль у дальшому зміцненні господарства відіграли рішення березневого (1965 року) Пленуму ЦК КПРС.

Електрифікація, механізація й меліорація сприяли підвищенню продуктивності праці в усіх галузях виробництва. Якщо в 1966 році врожайність зернових в колгоспі «Росія» становила пересічно 25 цнт з га, то в 1970 році на 50 га — по 43 цнт. Перший відділок став зачинателем вирощування безрозсадних помідорів і огірків при механізованому їх обробітку. Було зібрано по 480 цнт цих культур з кожного з 20 га. На молочнотоварній фермі в останньому році восьмої п'ятирічки одержано від кожної з 700 фуражних корів по 3330 кг молока, а доярка В. В. Данькина надоїла по 4460 кг на фуражну корову, за що її прізвище занесено на районну Дошку пошани.

Партком і правління колгоспу, підбивши підсумки соціалістичного змагання за гідну зустріч 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, присвоїли звання бригад комуністичної праці 5 виробничим колективам: виноградарській бригаді № 3, молочнотоварним фермам № 3, № 5, овочівницькій бригаді № 4, тракторній бригаді № 2 20 колгоспників удостоєно звання ударника комуністичної праці, в т. ч. доярку Є. П. Сергун, тракториста М. П. Ломоносова, тракториста-машиніста М. В. Левшевича, овочівника Є. М. Щадрину. 267 чоловік нагороджені ювілейною медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна». За досягнуті успіхи в 1970 році колгосп нагороджено пам'ятним Червоним прапором обкому КП України, облвиконкому і облпрофради, а також занесено на обласну Дошку пошани і до «Золотої книги» області.

У першому році дев'ятої п'ятирічки, незважаючи на несприятливі погодні умови, в колгоспі «Росія» зібрано 12 940 тонн зерна, 5063 тонни фруктів, 4559 тонн овочів, 2662 тонни винограду. Всі планові завдання продажу державі зерна і продуктів тваринництва перевиконано. 50-річчя утворення СРСР також відзначено великими успіхами в розвитку сільськогосподарського виробництва. Так, пшениця дала по 46,2 цнт, кукурудза на зерно — по 61,2 цнт з гектара. Одержано 9212 тонн фруктів. Поголів'я великої рогатої худоби на кінець 1972 року становило понад 10 тис. голів, налічувалося понад 5 тис. кролів.

Колгосп «Росія» — багатогалузеве господарство. Тут успішно розвивається виробництво зерна — 12—13 тис. тонн щороку, тваринництво дає пересічно 9 тис. тонн молока і 1000 тонн м'яса. Овочівництво — близько 4,5 тис. тонн різної продукції, садівництво — 8 тис. тонн фруктів. Загальний прибуток господарства становить 13—14 млн. крб. на рік.

Ще 1958 року в колгоспі споруджено винообний завод, у 1959 році — консервний, у 1960 — олійний. Є вальцьовий млин, пекарня, фруктосховище, механічна майстерня і будівельна бригада. Продукція місцевих підприємств здобула добру славу не тільки у нас в країні, але й за кордоном. Високоякісна олія колгоспу «Росія» йде на експорт.

Колгосп часто відвідують делегації з інших областей, щоб запозичити передовий досвід ведення господарства. Приїжджають і зарубіжні гості. Гостями колгоспників були делегації з ПНР, НРБ, Японії, Швеції та інших країн, делегація Спілки трудящої молоді Демократичної Республіки В'єтнам. «Були міністри і рядові фермери, — писав колишній голова колгоспу П. С. Переверзєв.— Реакція звичайно одна й та сама: їх вкрай вражають наші досягнення. Найбільше всіх дивує висока рентабельність господарства, сталі врожаї, великі плани, світлі перспективи»[1]. З 1966 року колгосп є колективним членом товариства радянсько-чехословацької дружби.

---

[1] П. С. Переверзев. Земля и люди. Симферополь, 1968, стор. 12.

За успіхи в розвитку сільськогосподарського виробництва, виконання планів заготівель продуктів сільського господарства, проведення меліоративних робіт, розроблення й впровадження наукових досягнень у сільськогосподарське виробництво колгосп «Росія» 25 травня 1967 року був нагороджений орденом Леніна. 1969 року обком КП України і облвиконком занесли його до обласної Дошки пошани[1]. За післявоєнні роки в колгоспі виріс великий загін передовиків виробництва. Тут працюють Герої Соціалістичної Праці комбайнери Г. Г. Лисенко і М. П. Колосков, кавалери ордена Леніна доярка К. П. Зайцева, бригадир-овочівник В. С. Столяров, комбайнер І. І. Пархоменко, головний зоотехнік М. М. Герасименко, ланкова-виноградар А. А. Шпакова. Всього орденами й медалями СРСР за трудові досягнення нагороджено 250 колгоспників.

Герой Соціалістичної Праці, голова колгоспу «Росія» в 1954—1967 рр. П. С. Переверзєв. 1967 р.

Велику роль у розвитку колгоспу відіграв П. С. Переверзєв, який з 1954 року і до кінця свого життя був його головою. Він зумів добрати і розставити кадри, разом з колгоспниками продумував виробничі плани, запалював людей на трудові звершення. «Це був талант великий, рідкісний, господар, який зумів і «витягнути» колгосп і перетворити його на справжню економічну лабораторію»,— писала 4 серпня 1967 року газета «Правда» про П. С. Переверзєва. Партія і уряд високо оцінили його заслуги, удостоївши звання Героя Соціалістичної Праці. Трудящі області обирали П. С. Переверзєва депутатом Верховної Ради СРСР VI і VII скликання, а комуністи — делегатом XXII і XXIII з'їздів КПРС. На будинку правління колгоспу «Росія» встановлено меморіальну дошку з написом: «З 28 лютого 1954 року до 3 травня 1967 року сільгоспартіль «Росію» очолював талановитий організатор колгоспного будівництва комуніст П. С. Переверзєв, Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради СРСР».

Нині головою колгоспу є заслужений агроном УРСР В. І. Криворотов. Його самовіддана праця відзначена орденом Леніна. Висока рентабельність господарства, великі прибутки дають можливість виділяти на поповнення неподільних фондів колгоспу в середньому 2,5—3 млн. крб. на рік, на виплату пенсій — 316 тис. крб., на потреби народної освіти, охорони здоров'я, культурно-масову роботу в селах — 100—150 тис. крб., створюють основу для зростання матеріального рівня життя колгоспників. Якщо в 1965 році середньоденна оплата праці членів артілі становила 4 крб. 55 коп., то в 1970 році — 4 крб. 95 коп., а разом з преміями — 6 крб. 19 коп. Середньомісячний заробіток механізаторів і тваринників — 200—220 крб. Так, тваринник І. Й. Альошкін і його дружина доярка Т. І. Альошкіна в 1968 році щомісяця заробляли пересічно по 464 крб., подружжя Шликови (він тракторист, вона садівник) — 380 крб. Про зростання матеріального добробуту жителів Восхода яскраво свідчить той факт, що в місцевій ощадній касі налічується 1700 вкладників, а сума їх вкладів становить 1,5 млн. крб. Колгоспники живуть в достатку, в їх квартирах — сучасні меблі, телевізори, холодильники, газові плити. 30 трудівників мають легкові автомашини, 65 — мотоцикли. В селі діє автоматична телефонна станція.

Разом з організаційним зміцненням і економічним зростанням колгоспу змінюється населений пункт. Це вже не село в старому розумінні. Головна вулиця — широкий, заасфальтований, весь у зелені проспект П. С. Переверзєва з багатоповерховими громадськими і житловими будинками, магазинами. В 1958 році в парку села встановлено пам'ятник В. І. Леніну. У 1964 році відкрито монументальний пам'ятник Карлу Марксу.

---

[1] Газ. «Огни маяка», 27 квітня 1969 р.

1966 року на кошти колгоспу почалося спорудження агроміста на 4 тис. жителів: зводяться 3—4-поверхові житлові будинки з усіма комунальними вигодами. При в'їзді до Восхода вишикувалися багатоповерхові будівлі. За 1972 рік здано в експлуатацію 9 шістнадцятиквартирних будинків, 12 — тридцятиквартирних, 2 — двадцятичотирьохквартирні, адміністративний будинок, сільську котельню, лікарню, готель, банно-пральний комбінат. Є універмаг, господарчий, промтоварний, продовольчий і овочевий магазини. Їх товарооборот у 1972 році перевищив 1720 тис. крб. Нова механізована пекарня повністю забезпечує населення свіжим хлібом. У селі працює філіал Красногвардійського райпобуткомбінату, 9 його майстрів виготовляють для жителів взуття і одяг.

Добре налагоджене медичне обслуговування трудящих. У 1950 році відкрито медичний пункт, а з 1962 року працює дільнична лікарня на 25 ліжок з терапевтичним, стоматологічним, рентгенологічним кабінетами, лабораторією, аптекою. У цьому лікувальному закладі налічується 40 медичних працівників з вищою і середньою спеціальною освітою.

Багато уваги приділяється найменшим жителям села. 1957 року для них споруджено дитячий садок на 80 місць, у 1965 році — дитячий комбінат на 150 місць. Малят безплатно харчують чотири рази на день, коштом колгоспу для них купують одяг. У 1972 році відкрився ще один дитячий комбінат на 220 місць. Це сучасна будівля легкої і гарної архітектури, навколо якої розкинулося справжнє дитяче містечко: навіси, будиночки, спортивний комплекс.

У середній школі на 1 тис. учнів з добре обладнаними кабінетами, актовим залом, їдальнею на 250 місць працюють 75 учителів. При школі відкрито широкоекранний кінотеатр, філіал спортивної школи з класичної боротьби (100 учнів). У гуртках художньої самодіяльності займається понад 300 дітей. Вони — лауреати республіканських (1970, 1973 рр.) оглядів художньої самодіяльності. Для учнів створено лекторії з музики (їх ведуть артисти Кримської філармонії) і естетики.

Шкільний історико-краєзнавчий музей, відзначений 1967 року дипломом 1-го ступеня республіканського оргкомітету по проведенню громадського огляду пам'яток історії й культури УРСР, має кілька розділів: археології, етнографії, нумізматики. В них зібрано матеріали з історії Криму від первіснообщинного ладу до наших днів. Серед цінних археологічних знахідок — половецький надгробок XII століття, знайдений поблизу Восхода. Центральне місце посідають експонати і документи з історії села Восход, його людей. Тут зберігаються дипломи ВДНГ, вирізки з журналів, газетні статті, фотодокументи, 2 кінофільми Кримської телестудії «Осінь 1967 року» і «Степовий велетень», що розповідають про колгосп, його трудівників, про село Восход. Другий фільм показано по центральному, українському республіканському і обласному телебаченню, його закупив уряд Канади, і нині він демонструється за кордоном.

У фондах музею багато документів про учасників Великої Вітчизняної війни, героїв праці, матеріали про інтернаціональні зв'язки колгоспу з зарубіжними друзями з країн соціалістичної співдружності. Є стенд «Наш друг Чехословаччина», присвячений дружбі трудящих міста Літомишля й села Восход, учнів Восходненської школи і міста Йіндрихув-Градця. Готуючись гідно відзначити 50-річчя утворення СРСР, школярі встановили зв'язки з багатьма республіканськими музеями, обмінялися посилками. Музей одержав різні матеріали з історії союзних республік; чимало тут подарунків зарубіжних делегацій, що відвідували село Восход. 23 верес-

Будинки колгоспників у селі Восході. 1973 р.

Артисти київських театрів у колгоспному Палаці культури. Восход, 1962 р.

ня 1967 року за успіхи, досягнуті на Всесоюзному огляді роботи піонерських дружин «Сяйте, Ленінські зірки!», колектив школи нагороджений грамотою Кримського обкому КП України.

Працює музична школа з класами фортепіано, баяна, акордеона, де здобувають музичну освіту 80 дітей колгоспників. Центром культурно-масової роботи в селі є будинок культури із залом для глядачів на 700 місць, з широкоекранною кіноустановкою. У гуртках художньої самодіяльності — понад 200 чоловік. Колгоспний хор у 1970 році посів друге місце на обласному конкурсі-огляді художньої самодіяльності на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. За відмінну роботу сільський будинок культури нагороджений дипломом Міністерства культури СРСР і ВЦРПС.

Частими гостями у Восході є колективи Донецького державного театру опери і балету, Кримського російського драматичного театру ім. О. М. Горького, Кримського українського музично-драматичного театру. На сцені будинку культури виступали народні артисти СРСР Є. Чавдар, Г. Майборода, Ю. Гуляєв та інші.

До послуг читачів — сільська бібліотека з книжковим фондом понад 8 тис. томів. Крім того, жителі на 1973 рік передплатили близько 5,3 тис. примірників газет і журналів. Важливу роль у культурному житті села відіграє багатотиражна газета «Восход» — орган парткому й правління колгоспу. Вона видається з 1968 року двічі на місяць тиражем 1500 примірників.

Авангардна роль у колгоспі належить 12 первинним партійним організаціям, в яких 190 членів і кандидатів у члени КПРС, в 5 партійних організаціях Восхода — 133 комуністи, Л. В. Колесника було обрано делегатом 3-го Всесоюзного з'їзду колгоспників.

Сільська комсомольська організація складається з 160 чоловік. Комсомольці беруть активну участь у громадському житті, багато з них є ударниками комуністичної праці. Комсомольську організацію колгоспу за досягнуті успіхи в соціалістичному змаганні та велику роботу з комуністичного виховання підростаючого покоління на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна нагороджено пам'ятним Червоним прапором Кримського обкому ЛКСМУ і занесено до Книги пошани обкому комсомолу.

Велику і різноманітну роботу проводять 89 депутатів сільської Ради, в т. ч. 37 комуністів і 12 комсомольців. При сільраді активно працюють 7 комісій: сільськогосподарська, бюджетно-фінансова, народної освіти і культури, впорядкування, житлового і шляхового будівництва, охорони здоров'я і соціального забезпечення, соціалістичної законності і охорони громадського порядку, торгівлі та побутового обслуговування. Бюджет Восходненської сільської Ради на 1973 рік становив близько 56,8 тис. крб., з них на народну освіту асигновано близько 30 тис. крб., на розвиток культури — 12,4 тис. крб., медичне обслуговування населення — 7766 крб., соціальне забезпечення — 6620 карбованців.

Величезні зміни сталися в селі за роки його існування. На прикладі Восхода яскраво видно, як відбувається в нашій країні процес ліквідації істотних відмінностей між містом і селом. Найближчим часом тут споруджуватимуться будинок куль-

тури на 1500 місць, стадіон, плавальний басейн, ковзанка з штучним льодом. Крім того, передбачено будівництво торговельного центру з рестораном, магазинами, павільйонами, медичного містечка, пошти, вузла зв'язку та інших об'єктів. Впевнено дивляться жителі села в прийдешній день. Їх життя, досягнення — наочне підтвердження переваг колективної праці, радянського суспільного ладу.

М. О. ГОТОВЧИКОВ, С. Н. ПОПОВ

ОКТЯБРСЬКЕ

Октябрське — селище міського типу, розташоване в степовій частині Кримського півострова, за 25 км на південь від районного центру. Залізнична станція Елеваторна на лінії Москва—Сімферополь. Населення — 8,8 тис. чоловік.

У документах про поселення Перекопського повіту Біюк-Онлар (так називалося Октябрське) вперше згадується 1805 року. Тоді село, в якому було 18 дворів і 130 чоловік жителів[1], належало до Кучук-Кабацької волості. На початку 70-х років, у зв'язку із спорудженням залізниці Лозова—Севастополь, поблизу Біюк-Онлара виросла станція з тією ж назвою. У другій половині XIX ст. тут уже було 25 будинків, у яких проживало 155 чоловік[2]. Частина з них працювала на залізниці. Більшість населення займалася хліборобством. Землю жителі села орендували у сусіднього поміщика.

Перша російська революція 1905-1907 рр. мала великий революціонізуючий вплив на пробудження свідомості бідняків Біюк-Онлара. Вони підтримали загальний страйк на залізничній станції Джанкой, що розпочався 13 грудня 1905 року, протестуючи проти експлуатації й утисків з боку землевласників, не корилися місцевим властям[3].

Напередодні першої світової війни єдиним промисловим підприємством у Біюк-Онларі був невеликий паровий млин, збудований місцевим багатієм 1909 року.

Поруч з селом, де налічувалося 30 дворів і мешкало 232 чоловіка, виросло селище при залізничній станції (40 дворів і 338 чоловік). Усі жителі села мали 1098 десятин землі, 230 голів робочої худоби, 76 корів. У залізничному селищі 33 господарства були безземельними. Люди жили в глиняних халупах під солом'яною стріхою. Навіть таврійський губернатор у листі до міністра внутрішніх справ від 22 серпня 1892 року зазначав, що в деяких пристанційних селищах Лозово-Севастопольської залізниці, у т. ч. і при станції Біюк-Онлар, «будівництво... здійснюється без будь-якої системи і дотримання бодай елементарних будівельних, пожежних і санітарних правил... Тому вони являють собою потворну масу таких скупчених будівель, котрі дуже важко підпорядкувати санітарним вимогам, особливо важливих тепер, коли є небезпека поширення холери»[4]. Тривалий час у селі не було медичного пункту, хворий мусив іти до волосного центру або долати 25 км до Курман-Кемельчицької лікарні. 1910 року відкрилася лікарська дільниця, штат якої — лікар і фельдшер,— повинні були обслуговувати понад 50 населених пунктів, де проживало 6300 чоловік[5].

Більшість жителів не знала грамоти. Лише 1900 року почало працювати однокласне земське училище, але через нестачу місць у ньому, а також бідність селян

---

[1] Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 26. стор. 113.
[2] Памятная книжка Таврической губернии. Симферополь, 1869. Алфавитный список селений и поселков Таврической губернии и градоначальств, стор. 6.
[3] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 17, арк. 36, 39, 42, 43.
[4] Кримський облдержархів, ф. 27, оп. 13, спр. 2169, арк. 2.
[5] Там же, спр. 3967, арк. 1—17; Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2. Перекопский уезд. стор. 30, 31, 61.

більшість дітей не мала змоги вчитися: із 60 дітей шкільного віку училище відвідували лише 28[1].

І. М. Каспер — голова Біюк-Онларського ревкому у 1920 році. Фото 1930 р.

Багато лиха завдала бідноті перша світова війна. Уже восени 1914 року відчувалася гостра нестача робочих рук, господарства занепадали. Зростало незадоволення політикою царизму.

Після повалення самодержавства під впливом Тимчасового кримського мусульманського комітету в селищі активізувалися татарські буржуазні націоналісти, які жорстоко придушували будь-які революційні виступи селянства.

Корінні зміни в житті трудящих Біюк-Онлара сталися після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. У січні 1918 року з участю революційного загону чорноморських моряків під командуванням О. В. Мокроусова, який рухався з Феодосії до Севастополя, тут встановлено Радянську владу. Земельний комітет узяв на облік конфісковані у поміщиків землі й сільськогосподарський реманент.

Але вже у квітні 1918 року село захопили німецькі окупанти. З листопада 1918 року тут хазяйнували англо-французькі інтервенти й денікінці, які грабували й убивали населення. У квітні 1919 року в селищі було відновлено Радянську владу. Розгорнулося господарське і культурне будівництво. Але в червні владу знову захопили денікінці. Лютував голод. Ціни на продукти зросли в середньому в 20 разів, а на хліб і дрова — в 30 разів[2].

15 січня 1919 року поміщики й куркулі Криму, зібравшись у Біюк-Онларі на т. зв. з'їзд, вирішили створити свої озброєні каральні загони. Ці загони, що грабували у селян хліб, худобу, майно, відзначалися надзвичайною жорстокістю і допомагали білогвардійцям придушувати революційні виступи. У той час на околицях Біюк-Онлара діяла контрреволюційна банда, очолювана місцевим поміщиком. Вона чинила звірячі розправи над прихильниками Радянської влади. Так, 1919 року бандити закатували місцевих жителів: колишнього чорноморського матроса Г. Коваленка, селянина Ф. Єрмоленка, матір червоноармійця Різниченка[3]. Влітку 1919 року в Біюк-Онларі було розстріляно трьох радянських патріотів (батька і двох його синів) за організацію диверсій на залізничній дільниці Біюк-Онлар—Курман-Кемельчі. Нині на місці страти трудящі селища встановили пам'ятник.

Жителі Біюк-Онлара не мирилися з окупантами й білогвардійцями. Вже восени 1918 року тут діяв партизанський загін[4]. Активну боротьбу з ворогами Радянської влади в лавах Червоної Армії і в партизанських загонах вели А. Бараненко, І. П. Бразнець, Є. С. Семенченко, П. Шаловський.

Після визволення села військами Червоної Армії в листопаді 1920 року створено сільський ревком. Його очолив І. М. Каспер, член партії більшовиків з 1917 року. На початку 1921 року оформився партійний осередок з 15 комуністів. З січня того ж року село стало центром однойменного району, що входив спочатку до Сімферопольського повіту (згодом округу). Було обрано райвиконком у складі 7 чоловік, з них 3 члени РКП(б) і 4 безпартійні. У травні того ж року створено районний комітет партії, в червні 1922 року — комсомольський осередок[5]

Партійні й радянські органи наполегливо взялися за зміцнення Радянської влади, відбудову зруйнованого господарства. Одним з найважливіших завдань того часу

[1] Сборник по основной статистике. Перекопский уезд, вып. 1. Подворная перепись, стор. 67.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-1612, оп. 1, спр. 1, арк. 35.
[3] Кримський облпартархів, ф. 849, оп. 1, спр. 230, арк. 4, 5.
[4] Освобождение Крыма от англо-французских интервентов, 1918—1919. Симферополь, 1940, стор. 64, 65.
[5] Кримський облпартархів, ф. 6, оп. 1, спр. 5, арк. 4, 7, 117.

було наділення селян землею. У відповідності з аграрним законом Радянської влади у першу чергу її одержали безземельні, які займалися хліборобською працею в Криму до 19 лютого 1918 року (до ухвали Закону про соціалізацію землі). Для боротьби з голодом було створено спеціальний комітет допомоги голодуючим на чолі з секретарем райкому партії В. І. Суворовим. Комітет діставав і розподіляв продукти харчування. Спираючись на бідноту, вилучав заховані куркулями лишки хліба. Лише у 2 сільських глитаїв члени комітету виявили у схованках 1224 пуди пшениці, 380 пудів ячменю і 452 пуди вівса[1]. 1922 року в районі було 38 пунктів, де одержували їжу 2348 голодуючих[2].

Зусилля сільських комуністів спрямовувалися і на залучення селян до колективних форм ведення господарства. 1921 року в Біюк-Онларі створено товариство спільного обробітку землі «Трудовик», 1924 року — споживчий кооператив і кредитне товариство, в якому об'єдналося 230 чоловік (переважно бідняки). Воно виділяло селянам грошові й насіннєві позички, сільськогосподарський реманент і лісоматеріали[3]. Споживчий кооператив забезпечував жителів села товарами першої потреби. Велику допомогу трудівникам Біюк-Онлара подавала держава. Лише 1925 року вона надала насіннєву позичку розміром 55 тис. пудів.

Наприкінці відбудовного періоду намітилося значне піднесення сільського господарства, зросла його продуктивність.

Були споруджені пекарня, громадська їдальня, дитячі ясла. Ще 1921 року відкрився дитбудинок на 150 чоловік[4]. Налагоджувалося медичне обслуговування населення. Було відбудовано лікарську дільницю, де працювало 3 лікарі, діяла аптека. 1920 року в селі відкрилася школа; 1921 року створено гурток ліквідації неписьменності, який відвідувало 13 чоловік[5]. 1925 року вперше в Криму почала працювати трирічна школа сільської молоді з інтернатом на 40 чоловік. Вона готувала фахівців середньої кваліфікації для села (завідуючих хатами-читальнями, кооператорів). Із 31 учня тут навчалося 10 селян-бідняків, 6 батраків, 14 середняків і один службовець[6]. 1922 року розгорнулася робота клубу, а також хати-читальні з бібліотекою, що налічувала 500 книг, червоним кутком та різними гуртками.

1924 року Біюк-Онларський район ліквідовано, село ввійшло до складу Сарабузького, а через 2 роки — Сімферопольського району. У вересні 1924 року при Біюк-Онларській сільраді організовано партосередок, який наприкінці року об'єднував 13 членів і 4 кандидати в члени партії. Зростав і міцнів створений при сільраді комсомольський осередок, що 1925 року об'єднував 29 чоловік[7].

Під керівництвом радянських і партійних організацій здійснювалося господарське і культурне будівництво в селі. Восени 1926 року в Біюк-Онларі відбулася сільськогосподарська виставка. На ній були представлені зразки продукції рільництва, тваринництва і кустарної промисловості району. За кращі трудові здобутки 28 сільськогосподарським товариствам і окремим колгоспникам, що брали участь у виставці, присуджено премії[8].

Керуючись рішеннями XV з'їзду ВКП(б), партійна організація очолила проведення колективізації в селі, 1929 року засновано колгосп «Схід», який об'єднав 101 господарство 3 населених пунктів: Біюк-Онлара, Чече й Алабаша[9]. Колгосп мав близько 1000 га орної землі, понад 50 коней, кілька дискових сівалок. Однією

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 6, оп. 1, спр. 3, арк. 17; Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма, стор. 137.

[2] «Вестник административной жизни Крыма», 1922, № 1, стор. 31.

[3] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 391, арк. 29, 31; ф. 6, оп. 1, спр. 5, арк. 32; ф. 7, оп. 1, спр. 9, арк. 17.

[4] Там же, ф. 6, оп. 1, спр. 5, арк. 12; спр. 18, арк. 180.

[5] Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 9, арк. 32.

[6] Газ. «Красный Крым», 18 вересня, 28 жовтня 1925 р.

[7] Кримський облпартархів, ф. 7, оп. 1, спр. 9, арк. 15, 32.

[8] Газ. «Красный Крым», 1 жовтня 1926 р.

[9] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 1013, арк. 48.

з основних галузей господарства в перші роки його існування було бавовництво. Бригади І. С. Дворикова, М. Ляпіної, А. Закриничної в умовах Криму вирощували близько 5 цнт бавовнику на га. 1931 року в селі створено машинно-тракторну станцію з майстернею для капітального ремонту техніки і нафтобазою. МТС налічувала 59 тракторів, 42 комбайни, 10 автомашин і різний причіпний інвентар, що дозволяло зібрати врожай з 36500 га колгоспних земель району[1].

Колгоспники Біюк-Онларського району здають зерно на елеватор. 1931 р.

З 1930 по 1962 рік Біюк-Онлар — знову районний центр. У роки перших п'ятирічок серед трудівників села широко розгорнулося соціалістичне змагання. У березні 1931 року місцева парторганізація очолила змагання за краще проведення посівної кампанії під лозунгом «За Червоний прапор Чорноморського флоту». Врожайність пшениці 1932 року порівняно з 1931 роком зросла з 7 до 11,5 цнт з га, кукурудзи — з 9 до 14 цнт. 1934 року, включившись у всесоюзне соціалістичне змагання, тракторна бригада І. Шгута на шести тракторах ХТЗ за 30 днів виорала 1093 га. Виконуючи зобов'язання, взяті на 3-му Всекримському з'їзді колгоспників-ударників, трудівники ланів 1936 року зібрали по 14,4 цнт зернових з га, а через рік поліпшили це досягнення, зібравши по 16 цнт. 1936 року 80 проц. усіх сільськогосподарських робіт у колгоспі виконано тракторами, 70 проц. зернових зібрано комбайнами[2].

Наприкінці 30-х років у Біюк-Онларі налічувалося 8 підприємств: м'ясо-молочний комбінат з кисломолочним, бринзосироварним, ковбаснокоптильним та іншими цехами, елеватор, млин, промкомбінат із шкіряним цехом і паливним складом, кар'єр видобутку каменю-черепашнику та каменю бутового, столярний цех, кравецька майстерня. На них працювало 214 чоловік[3].

Перед Великою Вітчизняною війною село Біюк-Онлар було значним господарським і культурним центром району з населенням 2513 чоловік. Всю організаційно-господарську і виховну роботу тут спрямовували 8 партійних організацій, які об'єднували 103 комуністів. Активну допомогу їм подавали понад 300 комсомольців.

Розвиток промисловості й сільського господарства зумовив поліпшення добробуту населення. Так, 1936 року оплата трудодня в грошах становила 2 крб. 13 коп. проти 1 крб. у 1933 році. Сім'я колгоспника-стахановця В. Трифонова, виробивши 1939 року 1230 трудоднів, одержала 40 цнт пшениці і 3,8 тис. крб., а родина стахановця Закриничного на 1030 трудоднів — 33 цнт пшениці і 2,2 тис. крб. Тракторист-орденоносець Сеттер заробив 25 цнт зерна і понад 2 тис. карбованців[4].

Значні зміни сталися в побуті населення. В оселях з'явилися електрика, радіо, жителі села користувалися послугами кількох магазинів, пекарні, їдальні, перукарні, фотоательє.

Велику увагу партійні й радянські органи приділяли медичному обслуговуванню населення. 1939 року в Біюк-Онларі працювала лікарня на 35 ліжок з амбулаторією, терапевтичним і стоматологічним кабінетами, жіноча й дитяча консультації, а при МТС — фельдшерський пункт. Медичну допомогу подавали 8 лікарів і 24 чоловіка середнього медичного персоналу. За санітарним станом стежила санінспекція з лабораторією і дезпунктом. 1935 року в Біюк-Онларі відкрилася середня школа,

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 1610, арк. 116.
[2] Там же, ф. 849, оп. 1, спр. 168, арк. 616.
[3] Там же, ф. 110, оп. 110, спр. 74, арк. 114; спр. 89, арк. 22.
[4] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 1610, арк. 115; ф. 849, оп. 1, спр. 168, арк. 620.

Юний партизан Володя Чепурко. Фото 1940 р.

в якій 1940 року 26 учителів навчали 717 дітей. Працювали будинок культури і кінотеатр. 1940 року в бібліотеці налічувалося понад 8,4 тис. книжок[1].

Напад фашистської Німеччини на нашу країну перервав мирну працю радянських людей. В перший день Великої Вітчизняної війни в Біюк-Онларі відбулися мітинги, на яких трудящі висловили готовність зі зброєю в руках захищати Батьківщину. Багато жителів села добровільно вступило в ряди Червоної Армії. 44 чоловіка записалися до винищувального батальйону. Жінки замінили на виробництві чоловіків і братів, які пішли на фронт. Цю ініціативу підтримали трактористки Біюк-Онларської МТС. У відповідь на заклик партії колгоспники передали для армії частину тракторів, коней і возів, жителі села збирали і відправляли на фронт теплі речі. Партійні й радянські органи створювали мобілізаційні фонди, зокрема було заготовлено 82 тонни солі[2].

30 жовтня 1941 року Біюк-Онлар захопили гітлерівці. Запроваджений ними «новий порядок» супроводжувався насильствами й грабунками населення. За роки окупації фашисти розстріляли близько тисячі жителів села й навколишніх сіл, серед них багато жінок, дітей, стариків, 176 військовополонених; 760 чоловік насильно вивезли на каторжні роботи до Німеччини [3].

Ще до окупації села, у серпні 1941 року, в Біюк-Онларі почав формуватися партизанський загін. Водночас на базу дислокації загону в Зуйських лісах завозилося спорядження і продовольство. У вересні налічувалося 120 партизанів (командир — офіцер-комуніст Ф. С. Соловей). У листопаді загін поповнився членами Біюк-Онларського винищувального батальйону і 108 бійцями та командирами Червоної Армії, які не змогли пробитися до Севастополя під час відступу. Загін зріс до 228 чоловік[4].

З листопада 1941 року по серпень 1942 партизани здійснили 61 бойову операцію, знищили 523 гітлерівців. Вони підірвали 10 автомашин, пошкодили 5 км телеграфного кабелю. У боях з окупантами загинуло багато патріотів. 10 листопада 1941 року командування загону направило із спецзавданням до Новоолексіївки комсомольця В. Л. Чепурка. Його схопили карателі і після катувань 17 лютого 1942 року розстріляли. У серпні 1942 року в загоні залишилося всього 50 чоловік, і вони влилися до інших загонів. Ф. С. Соловей згодом став командиром 5-ї бригади Північного з'єднання партизанів.

1942 року в селі створено підпільну патріотичну групу, яку очолив колишній політпрацівник Червоної Армії І. Ф. Димитров. Група підтримувала зв'язок з однією з підпільних організацій. Патріоти вели агітаційну роботу серед населення, розповсюджували листівки й прокламації, інформували жителів про героїчну боротьбу Червоної Армії, про самовіддану працю робітників і колгоспників у радянському тилу. У лютому 1943 року гестапівцям удалося натрапити на слід підпільників. І. Ф. Димитров та понад 30 членів групи були заарештовані і після жорстокого катування розстріляні в Сімферополі[5].

12 квітня 1944 року Біюк-Онлар визволили від окупантів підрозділи 19-го танкового корпусу 51-ї армії. Першими увійшли в село 79-а танкова бригада (командир— полковник П. С. Архипов), 26-а мотострілецька бригада (командир—полковник

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 6, спр. 582, арк. 23; спр. 583, арк. 5; ф. Р-652, оп. 1, спр. 117, арк. 17.
[2] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 2133, арк. 39, 40, 80, 113.
[3] Там же, ф. 110, оп. 110, спр. 106, арк. 14.
[4] Там же, ф. 1, оп. 27, спр. 1, арк. 152; ф. 151, оп. 1, спр. 12, арк. 73, 75.
[5] Там же, ф. 110, оп. 1, спр. 145, арк. 28, 38, 68.

П. С. Храповицький), армійський окремий мотоінженерний батальйон (командир — майор А. К. Сичов), 21-а винищувально-протитанкова артилерійська бригада (командир—полковник В. Д. Павлов) і 85-й артилерійський полк (командир—полковник П. П. Яременко).

Багато жителів села боролися проти гітлерівських загарбників на фронтах Великої Вітчизняної війни. Вихованець місцевої школи матрос Чорноморського флоту комсомолець А. К. Чикаренко під час оборони Севастополя 26 червня 1942 року здійснив подвиг, висадивши в повітря штольню разом з 200 гітлерівцями. Посмертно його нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, в Севастополі патріоту поставлено пам'ятник. А. К. Чикаренка навічно занесено до списків роти, де він служив, ім'я його викарбувано на меморіальній стелі на Сапун-горі. Населення селища шанує пам'ять героя. Іменем А. К. Чикаренка названо село Кіпчак, у якому він працював до війни трактористом і був секретарем комсомольської організації. На честь полеглих під час Великої Вітчизняної війни односельців жителі 1969 року спорудили монумент.

За період окупації фашисти завдали селу величезних збитків, зруйнувавши елеватор, МТС, нафтобазу, млин, радіовузол, лікарню, дитячу консультацію, дитясла, середню школу, приміщення райкому партії та інші споруди[1].

Після визволення Біюк-Онлара від німецьких загарбників відновили роботу районний комітет партії, райвиконком, сільська Рада, райком комсомолу. Вони мобілізували жителів на відбудову господарства. Не вистачало робочих рук (працювали переважно жінки, підлітки, інваліди Вітчизняної війни — всього 81 працездатний, з них 8 чоловіків і 73 жінки). У травні вийшли в поле трактори МТС, яку тільки-но почали відбудовувати, ремонтувалися зернові склади, відкрилася їдальня, крамниця, хлібний ларьок, дитяча консультація, амбулаторія. Початкова й середня школи готувалися до нового навчального року. В серпні відновився випуск районної газети. Зерновими було засіяно 820 га землі. Із східних районів країни надійшла допомога — братні народи надіслали худобу. Наприкінці року в колгоспі було 28 коней , 115 голів великої рогатої худоби, 15 свиней, 85 овець. Уже працювали млин, кузня, вітряний двигун. Грошовий прибуток колгоспу 1945 року становив 127,3 тис. крб., а його неподільні фонди збільшилися до 222 тис. крб. Урожайність зернових склала 10,2 цнт з га, надій молока — 1292 кг на корову.

Успішно виконуючи післявоєнну п'ятирічку, колгосп до 1950 року значно розширив посіви зернових культур, швидко відновлював поголів'я худоби і птиці. Середній урожай озимої пшениці досяг 14 цнт з га, ярової — 11 цнт. Надій молока на корову зріс до 2300 кілограмів[2].

У серпні 1950 року артіль «Схід» злилася з колгоспом ім. М. І. Калініна, центральна садиба якого містилася у селі Амурському Октябрської сільської Ради. (21 серпня 1945 року Біюк-Онлар перейменовано в Октябрське). На той час в Октябрському вже діяли електростанція, молокозавод, елеватор, машинно-тракторна станція, нафтобаза, промисловий комбінат. Лише на відродження МТС в 1944—1946 рр. держава асигнувала 219 тис. крб.[3]. Наприкінці першої післявоєнної п'ятирічки місцеву промисловість було повністю відбудовано. 1950 року річний план випуску валової продукції виконано в середньому на 109 проц., у МТС середній виробіток на трактор складав у переводі на м'яку оранку 644 га (за планом 525); було зекономлено 96,2 тонни пального. Бригади І. К. Похилька і Абросимова у середньому на трактор виробили від 705 до 757 га і зекономили по 7 тонн пального, а тракторист М. С. Соловей за сезон виорав 1484 гектари[4].

До 1950 року не лише відбудовано, але й розширено житловий фонд. У селі налагоджено випікання хліба, громадське харчування. Відкрилися перукарня,

[1] Кримський облпартархів, ф. 110, оп. 2, спр. 61, арк. 68.
[2] Там же, ф. 132, оп. 1, спр. 95, арк. 1.
[3] Там же, ф. 110, оп. 2, спр. 218, арк. 48.
[4] Там же, спр. 117, арк. 37, 54.

шевська майстерня, лазня[1]. Споруджено приміщення школи, лікарні, друкарні, пошти. Методом народної будови зводився 1944 року будинок культури. Кожний працездатний житель відробив тут не менше 450 годин.

За роки четвертої п'ятирічки створено передумови для дальшого розвитку місцевої промисловості. 1965 року реконструйовано й обладнано сучасною технікою молокозавод, внаслідок чого його потужність зросла в кілька разів: він переробляє до 80 тонн молока за добу, випускаючи масло, кефір, вершки, сметану, що надходять до місцевої торговельної мережі, а також до міст-курортів Криму. Валова продукція заводу на початку дев'ятої п'ятирічки становила понад 4,5 млн. крб. на рік. Підприємство вдосконалює техніку виробництва. 1971 року воно придбало нового обладнання на 25,4 тис. крб. Тут трудяться понад 70 чоловік. 1952 року споруджено новий елеватор державного значення ємкістю 11 тис. тонн, оснащений сучасною технікою. Його комплексний вантажообіг — понад 100 тис. тонн зерна на рік. На підприємстві працює 80 чоловік.

1957 року став до ладу винозавод. У наступні роки його значно розширено й переобладнано, 1971 року пущено головний корпус. На заводі працює близько 180 чоловік, у т. ч. 30 інженерів і техніків. Завод переробляє до 18 тис. тонн винограду на рік. Продукція його вивозиться не лише в інші республіки й області країни, але й до Угорської Народної Республіки, ЧССР.

Для забезпечення електроенергією підприємств, радгоспів, колгоспів і населення Красногвардійського району 1957 року створено «Сільенерго», де працює 200 чоловік, з них 42 інженери і техніки.

У селищі з 1959 року працює автопідприємство, в парку якого налічується понад 100 вантажних автомобілів. 180 чоловік складає колектив цього підприємства. 1972 року транспортники перевезли понад 620 тис. тонн різних народногосподарських вантажів.

Сільськогосподарські й культурно-побутові об'єкти в селі з 1960 року споруджує «Міжколгоспбуд», що обслуговує 10 колгоспів. У цьому колективі працює понад 300 чоловік, у т. ч. 20 інженерів і техніків. Підприємство має 20 самоскидів, 12 тракторів, 4 автокрани і 13 екскаваторів. 1972 року ним виконано робіт на 1573 тис. карбованців.

З 1963 року в Октябрському діє завод будівельних матеріалів, у колективі якого 240 чоловік, серед них 28 інженерів і техніків. Завод оснащено сучасною технікою. Продукція його (камінь-черепашник, камінь бутовий, залізобетонні вироби, підпори для виноградників) транспортується не лише на будови Криму, але й до інших областей.

На території Октябрського розташоване відділення «Сільгосптехніки», у майстерні і 2 механізованих загонах якого трудиться 80 чоловік.

Успіхів у розвитку промисловості за післявоєнний період досягнуто завдяки самовідданій праці виробничих колективів. На підприємствах виросли нові, технічно грамотні кадри, які показують зразки високої продуктивності праці. Багато з них відзначені урядовими нагородами. Ордена Жовтневої Революції удостоєний електромонтер «Сільенерго» Г. І. Кринський, ордена Трудового Червоного Прапора — директор елеватора М. В. Затуливітер, машиніст каменерізної машини М. Г. Астафуров та інші, Ленінської ювілейної медалі — 213 трудівників Октябрського, 300 — носять звання ударника комуністичної праці.

За післявоєнні роки Октябрське перетворилося на велике впорядковане селище (указом Президії Верховної Ради УРСР від 25 травня 1957 року воно віднесено до категорії селищ міського типу), з розвинутою промисловістю, що переробляє сільськогосподарські продукти й будівельні матеріали.

Виробничу й громадсько-політичну діяльність трудящих селища спрямовують 17 первинних партійних організацій, у яких понад 300 членів і кандидатів у члени

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 2250, арк. 64.

КПРС. Їм активно допомагають 445 членів ВЛКСМ, об'єднаних у 14 комсомольських організаціях. У складі селищної Ради — 120 депутатів, з них 53 члени КПРС, 17 комсомольців; 55 жінок. Бюджет селищної Ради на 1973 рік становив близько 216 тис. крб. З них 30 тис. асигнується на благоустрій, майже 34 тис. — на комунальне господарство, 95 тис. — на розвиток дитячих дошкільних закладів, близько 40 тис. — на охорону здоров'я. Житловий фонд селища — 72 тис. кв. метрів, в ньому — понад 30 вулиць. До 50-річчя Радянської влади і 100-річчя від дня народження В. І. Леніна збудовано понад 2 тис. кв. метрів житлової площі. На вулицях висаджено до 3200 фруктових і декоративних дерев. У червні 1970 року почав працювати побутком-бінат, у якому розмістилися кравецький цех, салон хімчистки, годинникова і шевська майстерні, перукарня, фотографія, пункт прокату.

Рік у рік розширюється торговельна мережа. У селищі — 19 продовольчих і промтоварних магазинів, у т. ч. спеціалізовані (культтоварів, книг, меблів, взуття). Зростає купівельна спроможність населення. Лише за 1972 рік продано товарів на суму понад 10,5 млн. крб. На початок дев'ятої п'ятирічки у селищі діяло 19 підприємств громадського харчування з річним оборотом понад 1 млн. карбованців.

Селищна Рада приділяє велику увагу охороні здоров'я трудящих. Лише за восьму п'ятирічку асигнування на потреби медичного обслуговування становили понад 1,5 млн. крб. В Октябрському є поліклініка та лікарня на 125 ліжок з 7 відділеннями: терапевтичним, хірургічним, дитячим, пологовим, гінекологічним, інфекційним, туберкульозним. Хворих лікують 23 лікарі. У медичних закладах працюють також 108 чоловік середнього й молодшого медичного персоналу. Здійснювати профілактичні й оздоровчі заходи лікарям допомагають створені на підприємствах санпости, в яких працює близько 170 чоловік. Для дошкільнят у селищі відкрито ясла на 95 місць і 3 дитячі садки на 300 дітей.

У 1972/73 навчальному році в середній школі навчалося 1130 учнів і працювало 65 учителів; у восьмирічній школі — 526 учнів і 30 учителів. Є школа робітничої молоді, музична школа, будинок піонерів.

При селищному будинку культури, що має зал на 300 місць, працюють гуртки — хоровий, драматичний, танцювальний, образотворчого мистецтва, учасниками яких є близько 200 чоловік. Тут читаються лекції, проводяться зустрічі з передовиками виробництва, тематичні дитячі ранки тощо. Будинок культури — активний пропагандист нових обрядів: урочистих проводів до Радянської Армії, вручення першого паспорта, заручин.

В Октябрському — широкоекранний кінотеатр на 420 місць і літній кіномайданчик на 400 місць; у двох бібліотеках з загальним фондом 400 тис. книг понад 2600 читачів. Жителі передплатили 1973 року 9,5 тис. примірників газет і журналів.

До 50-річчя Великого Жовтня трудящі селища брали участь у всесоюзній естафеті міст і селищ, які носять ім'я Жовтня. У січні 1967 року вони прийняли естафету від робітників селища Октябрського Волгоградської області. На урочистих зборах гості розповіли про свої трудові успіхи і подарували жителям Октябрського малахітову скриньку зі священною землею Малахового кургану, политою кров'ю радянських воїнів у героїчні дні оборони Сталінграда.

30 листопада естафета з Криму направилася з делегацією в селище Октябрське Кіровоградської області. На урочистих зборах кримці доповіли про свої успіхи і на знак патріотичної солідарності піднесли своїм побратимам грудочку священної керченської землі.

Включившись 1973 року у всесоюзне соціалістичне змагання, трудівники Октябрського домоглися значних успіхів і ознаменували третій, вирішальний рік дев'ятої п'ятирічки високими показниками у виробництві зерна та інших сільськогосподарських продуктів.

Зростання селища Октябрського, його розквіт — наочне підтвердження сили й життєвості ідей Великого Жовтня.

Ф. І. БАБІН

ПЕТРІВКА

Петрівка — село, центр сільської Ради. Розташована за півкілометра на північ від районного центру й залізничної станції Урожайна. Дворів — 1327, населення — 4524 чоловіка. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Ближнє, Ізвесткове, Кар'єрне, Красна Поляна, Кремнівка, Миролюбівка, Новоестонія, Пушкіне.

Виникло село в останній чверті XIX ст. під час будівництва залізниці Лозова—Севастополь. Багато селян-бідняків у пошуках заробітку приходили на станцію Курман-Кемельчі з центральних губерній Росії й України. Частина з них наймалася до поміщика-колоніста на сезонні сільськогосподарські роботи, частина працювала на станції. Дехто осідав тут назавжди. Спершу будували землянки; згодом, у середині 90-х років, з'явилося кілька хат-мазанок. Таким чином, при станції утворилося невелике поселення, за яким згодом закріпилася назва Петрівка. Тривалий час вона була частиною Курман-Кемельчі, його околицею.

За Радянської влади 1925 року Петрівка стала самостійним населеним пунктом. На той час тут налічувалось 35 дворів і 193 жителі. Вони в основному займалися сільським господарством, частина працювала на залізниці. Село підпорядковувалось Курманській сільраді Джанкойського району.

У серпні 1927 року селяни Петрівки за допомогою ініціативної групи з 8 осіб організували товариство спільного обробітку землі «Кооперативне життя». 1928 року в товаристві було 15 родин з 60 їдцями, з яких працездатних — 33[1]. Вони обробляли 265 десятин землі. Держава подавала ТСОЗу допомогу насінням, грошовими кредитами, на які було придбано 6 коней та дрібний сільськогосподарський реманент.

На базі ТСОЗу у березні 1929 року виник колгосп «Трудова згода». Велику допомогу в той час йому надала тракторна колона Сімферопольського зернорадгоспу ім. М. І. Калініна, засіявши половину площ, відведених під ярові культури. На 1931 рік до нього вступило 32 господарства. В 30-і роки визначився основний напрям артілі: зернове господарство. Великого значення набуло насінництво. Колгоспники вирощували сортове насіння пшениці та ячменю для колгоспів Біюк-Онларського району (у 1930—1935 рр. Петрівка входила до складу цього району). Значні площі відводилися під баштанні культури, бавовник, сорго.

Колгоспи петрівський та «Світлий шлях» (село Кіят) у березні 1931 року об'єдналися. Тоді ж у господарстві створено партійну організацію з 4 осіб. Першими помічниками сільських комуністів у проведенні посівних кампаній, хлібозаготівель, у розповсюдженні позик і культурно-освітній роботі стали комсомольці. 1932 року в Петрівці створено окремий комсомольський осередок з 12 осіб (до цього місцеві комсомольці входили до осередку селища Курман-Кемельчі).

Зміцнювалося господарство, підвищувалася врожайність сільськогосподарських культур. Після утворення Курманської МТС 1930 року зросла механізація сільськогосподарських робіт. Щороку на поля колгоспу виїздило 5—6 тракторів. Зернові в основному збирали комбайнами. Придбали 3 автомашини. 1932 року колгосп увійшов до числа дослідно-показових, на його прикладі селяни району вчилися колективному веденню господарства[2]. Наслідки самовідданої праці колгоспників дістали високу оцінку. В 1939 і 1940 рр. за зразкову культуру землеробства колгосп завоював право брати участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці.

Із зростанням економіки колгоспу розвивалося село, підвищувався культурний рівень його населення. 1940 року в Петрівці мешкало 809 чоловік[3]. Було розв'язано проблему забезпечення жителів села водою: на кошти колгоспу в 1938—1939 рр. ви-

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-460, оп. 1, спр. 3106, арк. 137.
[2] Там же, ф. Р-663, оп. 4, спр. 729, арк. 62.
[3] Там же, ф. Р-219, оп. 9, спр. 167, арк. 100.

рито 2 шахтні колодязі й пробито 2 артезіанські свердловини. Петрівка стала впорядкованим населеним пунктом, на її вулицях і присадибних ділянках колгоспників з'явилося багато різних дерев. Медичну допомогу жителям села подавали в Курманській селищній лікарні. Відкрилися дитячі ясла. Діти навчались у середній школі Курман-Кемельчі. 1939 року село було радіофіковане.

Мирне життя радянських людей перервав віроломний напад фашистської Німеччини на нашу країну. В перші ж дні війни близько 30 чоловік пішли захищати Батьківщину. 17 чоловік записалося до винищувального батальйону, створеного в Курман-Кемельчі. Все життя села в той період підпорядкувалося інтересам фронту. Жителі Петрівки брали участь у спорудженні укріплень на Перекопі, рили окопи й траншеї навколо районного центру й залізничної станції, евакуювали громадську худобу.

1 листопада 1941 року Петрівку захопив ворог. Почалися страшні дні окупації. Фашисти заарештували, а потім розстріляли І. В. Абраменка, Е. М. Найговзину, М. Д. Найговзину, М. П. Олейникова, А. Е. Пономаренка та інших місцевих активістів. Усього в селі розстріляно 27 жителів, серед них жінки, діти, старі. На каторжні роботи до Німеччини вигнано 16 чоловік[1]. Майже весь період окупації в Петрівці перебували ворожі військові частини. Солдати відбирали у людей масло, яйця, молоко, хліб та інші продукти. З селян стягували непосильні податки.

Найжахливішим місцем на території села був табір військовополонених, де в напівзруйнованих, старих і холодних конюшнях і на площі перед ними перебувало часом близько 7 тис. радянських громадян. Знемагаючи взимку від холоду, а влітку від спеки, виснажені голодом, лежали вони за дротяними загорожами, просто неба. Тих, хто не міг підвестися, добивали палицями або пристрілювали. Трупи вночі вивозили в протитанковий рів. Тільки за чотири місяці 1942—1943 рр. замордовано близько 800 чоловік[2]. Усього в таборі загинуло понад 2 тис. військовополонених.

Але терор і насильства гітлерівців не залякали радянських людей. Жителі Петрівки, ризикуючи життям, організували кухню, в якій готували страву військовополоненим. Жінки приносили продукти зі своїх мізерних запасів. Дехто, нехтуючи небезпекою, йшов у табір і, видаючи себе за родичів, забирав до себе додому полонених[3]. Мешканці села Є. О. Парасочка, М. І. Несіна, Н. К. Риженко, Н. П. Куличкова, сестри У. Я. та П. Я. Волович врятували таким чином багатьох радянських бійців.

12 квітня 1944 року війська 51-ї армії визволили Петрівку від гітлерівських окупантів. Населення з великою радістю зустрічало своїх визволителів — бійців та офіцерів Червоної Армії. Першими увійшли в село частини 77-ї стрілецької дивізії під командуванням полковника О. П. Родіонова й 279-ї стрілецької дивізії генерал-майора В. С. Потапенка.

Жахливе видовище постало перед очима у тих, хто побачив село після вигнання окупантів. Громадські й господарські будівлі були зруйновані. Довелося все відбудовувати. Весною 1944 року перед колгоспниками стояло першочергове завдання — провести сівбу ярових культур. Але в артілі бракувало насіння, тяглової сили, реманенту. На все село було лише 2 вози, 3 конячини. З великою натугою відремонтували 3 плуги, 5 рал, 3 косарки, 10 возів.

Держава допомогла насінням. Кількох коней передали колгоспникам військові частини. Для оранки та сівби використовували корів. Комуністи, яким допомагали комсомольці села, очолили відбудову господарства, створювали ланки й бригади, організовували соціалістичне змагання. Всі роботи під час весняної сівби виконували жінки, підлітки, старі люди. На збиранні врожаю працював один комбайн Кур-

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 2, арк. 135, 136, 153.
[2] Там же, арк. 143.
[3] Красногвардійський райдержархів, ф. 174, оп. 1, спр. 2, арк. 1, 3.

манської МТС. 1945 року колгосп другим у районі закінчив сівбу ранніх ярових культур і за добрі показники в роботі був занесений на районну й обласну Дошки пошани[1].

Комуністи й комсомольці організовували засів надпланових площ у фонд Червоної Армії, створювали фонди для допомоги родичам військовослужбовців. Населення збирало й посилало на фронт подарунки воїнам Червоної Армії[2], передплачувало позику відбудови й розвитку народного господарства СРСР.

Господарство поступово відроджувалося. Поверталися після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни і включалися у виробниче життя воїни-односельці. 33 жителі Петрівки не повернулися з війни — полягли смертю хоробрих в боях за Батьківщину. 1946 року ініціаторами боротьби за стопудовий урожай пшениці виступила рільнича бригада у складі комбайнера П. Г. Матюшенка, ланкової Є. М. Чернець та інших. Взяті зобов'язання вони з честю виконували, а бригада, очолювана К. С. Воловичем, одержала в середньому по 125 пудів пшениці з гектара.

До 1950 року колгосп повністю освоїв довоєнні посівні площі, створив молочнотоварну й свиноферми, де налічувалося 153 голови великої рогатої худоби та 83 свиноматки з молодняком[3], відновив господарські приміщення й побудував кілька нових, придбав на власні кошти 3 автомашини, багато реманенту.

Зміцненню й зростанню громадського господарства сприяло об'єднання в серпні 1950 року 5 колгоспів сусідніх сіл в один — «Дружба народів» (1959 року до нього приєднано ще артіль ім. В. І. Леніна, яка була в селі Красна Поляна). Нині в колгоспі працюють представники 18 різних національностей — росіяни, українці, євреї, естонці, марійці, удмурти, поляки, молдавани, латвійці та інші, що в різний час приїхали на постійне проживання до Криму. Петрівка стала центральною садибою колгоспу «Дружба народів». Було створено бригади: першу — в Петрівці, другу — в Новоестонії, третю — в Бесєдіному, четверту — в Пушкіному, п'яту — в Миролюбівці. Петрівська бригада почала займатися рільництвом, овочівництвом, виноградарством. Уже на кінець 1950 року прибуток господарства перевищив 1 млн. крб. Наступного року колгоспники одержали на трудодень по 3,5 кг зерна і по 4 карбованці[4].

В лютому 1951 року оформилася колгоспна партійна організація. Її помічниками стали понад 40 комсомольців. Комуністи й комсомольці розгорнули велику роботу щодо виконання соціалістичних зобов'язань другої післявоєнної п'ятирічки. Вже 1952 року прибутки колгоспу становили 5,1 млн. крб. Це дало можливість виділити значні кошти на капітальне будівництво, що його здійснювала будівельна бригада. Ставилися будинки для колгоспників, зводилися господарські приміщення.

За роки четвертої та п'ятої п'ятирічок колгосп перетворився в багатогалузеве, високомеханізоване господарство з добре розвинутим тваринництвом, виноградарством, садівництвом і рільництвом, де в широких масштабах застосовувалося зрошення. В Петрівці було організовано виноградарську бригаду, за нею закріплено всі наявні площі (близько 60 га) виноградників, а восени 1953 року закладено ще на 27 га. В наступні 3 роки площа під виноградниками збільшилася до 179,5 га. 1954 року на 10,9 га закладено фруктовий сад.

1956 року з метою дальшого збільшення виробництва та заготівель найрізноманітніших фруктів і винограду правління колгоспу розробило десятирічний перспективний план розвитку садівництва й виноградарства, відповідно до якого передбачалося посадити не менше 1120 га виноградників і 260 га садів. Уже влітку 1958 року цей план було успішно виконано[5]. У самій лише Петрівці закладено 145 га садів

---

[1] Красногвардійський райдержархів, ф. 174, оп. 1, спр. 2, арк. 2.

[2] Там же, ф. 93, оп. 1, спр. 1, арк. 76.

[3] И. Егудин, Н. Паневский. Крепнет экономика нашего колхоза. Симферополь, 1958, стор. 3, 4.

[4] Кримський облпартархів, ф. 2904, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

[5] Там же, спр. 9, арк. 43.

та 250 га виноградників, овочебаштанних культур. Тепер у колгоспі є 65 потужних свердловин продуктивністю 150 куб. м за годину, з них на полях Петрівки — 12. 1969 року на землі колгоспу по Північно-Кримському каналу прийшла дніпровська вода. 1973 року з 16 тис. га землі понад 4 тис. почали зрошуватися. Це дало змогу різко підвищити врожайність овочів, винограду, зернових та інших культур. Якщо в 1959—1965 рр. середня врожайність зернових становила 17,4 цнт з га, то у восьмій п'ятирічці — 25,7 цнт, овочів — відповідно — 231 і 313 цнт, фруктів — 61 і 153,8 цнт, винограду — 36,2 і 60,3 центнера.

У Петрівці з'явилися великі підприємства для переробки вироблюваної в колгоспі сільськогосподарської продукції. 1958 року побудовано винозавод, що переробляє 300 тонн винограду за добу і щорічно дає колгоспові близько 3 млн. крб. прибутку. 1960 року став до ладу діючих консервний завод. Його продуктивність — близько 10 млн. умовних банок овочевих і фруктових консервів за рік. Він щорічно дає понад 1 млн. крб. прибутку. Є в Петрівці маслозавод потужністю близько 5 тонн масла за добу. 1970 року став до ладу холодильник для зберігання фруктів та овочів. Працюють механічні майстерні по ремонту сільськогосподарського реманенту. За 4 км від Петрівки будується бройлерна фабрика, розрахована на 3,2 млн. штук птиці на рік. Продукцію колгоспу «Дружба народів» (фрукти, овочі, вино, консерви) можна побачити далеко за межами Криму: в Архангельську, Мурманську, Свердловську, Братську, Магадані, Вітебську, Караганді, Комі АРСР, Башкирії та інших містах і районах країни.

Всі основні процеси на заводах, у майстернях і в тваринництві механізовано. Тільки на тваринницьких фермах працює 120 електромоторів, а всього їх у господарстві близько 800 (у т. ч. в Петрівці — 500). За останні 10 років споживання електроенергії на виробничі потреби зросло більш як у 60 разів і становить щорічно понад 10 млн. квт.-год. Колгосп має добру технічну базу: 308 тракторів, 65 комбайнів, 152 автомобілі. Побудовано 83 гаражі з авторемонтними майстернями.

Завдяки зростанню колгоспного виробництва швидко збільшуються доходи господарства. За восьму п'ятирічку вони становили близько 80 млн. крб. — майже в 2,5 раза більше, ніж у 1959—1965 рр., а прибуток колгоспу за цей час збільшився до 48,7 млн. карбованців.

У перші роки дев'ятої п'ятирічки колгосп продовжував нарощувати темпи виробництва. Зростали його неподільні фонди — на початок 1973 року вони становили близько 32,2 млн., а прибуток — 13,5 млн. карбованців.

З 1954 року колгосп — постійний учасник Всесоюзної сільськогосподарської виставки, а потім — ВДНГ СРСР, нагороджений 9 дипломами і 6 Великими золотими медалями. У травні 1967 року за успіхи, досягнуті в розвитку сільськогосподарського виробництва, колгосп нагороджено орденом Леніна. В дні Ленінського ювілею його колективу вручено ювілейну Почесну грамоту ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» нагороджено 315 колгоспників, серед них 102 — з Петрівки. 32 трудівники колгоспу, в т. ч. 13 з Петрівки, удостоєні високих урядових нагород: ордена Леніна — доярки З. Г. Курчанська й З. Я. Лопатіна, ордена Жовтневої Революції — бригадир-овочівник В. В. Михайлов, ордена Трудового Червоного Прапора — тракторист О. О. Дудченко, бригадир-виноградар З. П. Верещак. Головний інженер колгоспу В. Г. Матвєєв та доярка З. Я. Лопатіна — Герої Соціалістичної Праці. З 1949 року керує колгоспом комуніст І. А. Єгудін — людина з великим життєвим

На консервному заводі колгоспу «Дружба народів». Петрівка, 1970 р.

Герой Соціалістичної Праці голова колгоспу «Дружба народів» Красногвардійського району І. А. Єгудін. 1973 р.

досвідом, умілий організатор. За успішний розвиток господарства йому 1966 року присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці. Його нагороджено трьома орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» та ін. І. А. Єгудін — депутат Верховної Ради СРСР 8-го скликання, член Кримського обласного комітету партії, член Всесоюзної колгоспної ради.

Заможно живуть колгоспники. 1972 року середньомісячна заробітна плата тракториста становила 269 крб., шофера — 244, доярки — 240, тваринника — близько 200 крб. Є в селі чимало родин, річний доход яких досягає 5 тис. крб. і більше.

В селі широкі зелені вулиці, багато з яких заасфальтовано, прокладено 15 км тротуарів. 1966 року розпочато будівництво нового селища Петрівки. Тут виросли дво-, три- і чотириповерхові секційні житлові будинки загальною площею 22 тис. кв. метрів, дитячий садок-ясла на 140 місць, триповерхова школа-інтернат на 560 учнів, котельня, комплекс очисних споруд, теплова мережа, каналізація тощо. Будинки колгоспників електрифіковано, 70 проц. газифіковано, є водопровід. У користуванні жителів — 34 легкові автомобілі, 66 мотоциклів, 1200 телевізорів, 480 холодильників, 1200 пральних машин. У Петрівці відкрито філіал районного будинку побуту, де можна пошити костюм, плаття, замовити взуття. Працює універмаг. Рік у рік зростає купівельна спроможність населення. Якщо 1967 року в Петрівці продано товарів на 249,5 тис. крб., то 1971 — на суму понад мільйон карбованців.

Медичну допомогу колгоспники одержують у районній лікарні. У петрівських дошкільних закладах виховується 270 дітей.

Велика увага приділяється народній освіті. Початкову школу відвідує 80 дітей. У середній школі-інтернаті навчається 533 учні. Колектив учителів і вихователів налічує 57 чоловік. При школі добре обладнані столярні й слюсарні майстерні, виробнича (5 га) та пришкільна ділянки, свиноферма на 100 голів і кролівнича ферма, яка налічує близько 300 кроликів. Колгосп передав школі трактор, вантажний і легковий автомобілі, автобус, моторолер. Закінчуючи школу, учні дістають одну із сільськогосподарських спеціальностей. При школі-інтернаті працюють краєзнавчий музей, ленінська кімната, бібліотека, у фонді якої 22 тис. книг. Більше половини жителів Петрівки мають вищу й середню освіту. Тільки в колгоспі трудиться 114 спеціалістів з вищою й середньою спеціальною освітою, а всього їх у селі понад 380. Близько 30 жителів навчаються заочно у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах, 70 — у вечірніх школах.

Житлові будинки в селі Петрівці. 1970 р.

При сільському клубі є гуртки художньої самодіяльності: драматичний, танцювальний, духовий оркестр. У них беруть участь понад 120 аматорів.

Часті гості Петрівки — артисти Кримського російського драматичного театру ім. Горького, Кримського українського музично-драматичного та Сімферопольського лялькового театрів, Кримської філармонії, Севастопольського драматичного театру ім. Луначарського.

У квартирі колгоспника. Петрівка, 1970 р.

Важливу роль у культурному житті села відіграє лекторська група товариства «Знання», що налічує 50 чоловік. У селі працює університет культури, де з лекціями виступають викладачі вузів обласного центру, партійні та радянські працівники, працівники культури. Його відвідують понад 100 колгоспників. Запити книголюбів задовольняє сільська бібліотека.

Про трудові успіхи колгоспу «Дружба народів» відомо далеко за межами Криму. Тільки за 1970—1972 рр. в колгоспі побували делегації спеціалістів сільського господарства з РРФСР, Донецької й Миколаївської областей, з колгоспу «Рада Туркменистану» Туркменської РСР. Вони цікавилися досвідом рентабельного ведення господарства, методами вирощування овочів, плодів і винограду, розвитком тваринництва, організацією виробничого й житлового будівництва. В травні 1972 року з господарством колгоспу ознайомилися 300 учасників республіканської наради з питань водогосподарського будівництва й високоефективного використання зрошувальних земель.

Петрівку відвідали керівники Комуністичної партії й Радянського уряду — Л. І. Брежнєв, О. М. Косигін, В. В. Щербицький, Д. С. Полянський, А. І. Мікоян. Вони знайомилися з роботою трудівників села, висловили багато цінних пропозицій щодо поліпшення господарської діяльності колгоспу.

Приїжджають у Петрівку і гості з-за кордону. В колгоспі «Дружба народів» побували делегації з Болгарії, НДР, Польщі, Угорщини, Чехословаччини, США, Швеції, Нідерландів, Бельгії, Індії, Швейцарії та інших країн. Тільки в 1971—1972 рр. приїжджали журналісти з Чехословаччини, Надзвичайний і повноважний посол Угорської Народної Республіки Дьюла Раппаї з особами, що його супроводжували, спеціалісти сільського господарства з НДР, делегація співробітників РЕВ у кількості 35 чоловік, студенти з НРБ та інші. В квітні 1972 року до колгоспу завітала американська делегація. Вона ознайомилася з сільськогосподарським виробництвом, відвідала школу-інтернат, дитсадок. Американські кореспонденти зняли фільм для телебачення про життя колгоспу. В травні 1970 року колгосп відвідав міністр сільського господарства й риболовства Нідерландів. Усі вони захоплено відгукувалися про працю і побут колгоспників.

У свою чергу колгоспники і спеціалісти господарства «Дружба народів» виїжджали для обміну досвідом до УНР, НРБ.

Величезну увагу господарському й культурному будівництву приділяє партійна організація, лави якої постійно зростають. Якщо 1965 року в ній налічувалося 118 комуністів, то нині — 217 членів і кандидатів у члени партії. Комуністи Петрівки об'єднані в 4 первинні парторганізації: автогаража — 30 комуністів, центральних майстерень — 27, 1-го відділення колгоспу (в Петрівці) — 41, школи — 21. Вони трудяться на вирішальних ділянках виробництва, є ініціаторами багатьох цінних починань. Активний помічник партійної організації — комсомольська організація. У її лавах 186 чоловік, у т. ч. в Петрівці—48. Комсомольці працюють в усіх галузях колгоспного виробництва.

Велику роботу провадить сільська Рада (з 1954 року Петрівка стала центром сільської Ради). В її складі 120 депутатів, з них 52 комуністи, 19 комсомольців, 49 жінок. Вони працюють у 7 постійних комісіях. Значну допомогу їм подає актив (близько 100 чоловік). Бюджет сільради становить понад 94 тис. крб., що витрачаються на упорядкування села, розвиток освіти, культури.

Величні перспективи дальшого розвитку колгоспного села відкривають історичні рішення XXIV з'їзду КПРС, у яких вказано конкретні шляхи зближення

рівня життя сільського й міського населення. Уже в найближчі роки зміниться зовнішній вигляд Петрівки: виростуть чотириповерхові житлові будинки, школа на 1330 учнів, лікарня, музична й балетна школи, універсальний спортивний комплекс з плавальним басейном і закритим катком із штучним льодом. Будинки адміністративного й громадсько-культурного комплексу споруджуватимуться з місцевих матеріалів. При оздоблюванні широко застосовуватиметься пластик, скло, кераміка й мозаїка. На вулицях заплановано висадити 35 тис. плодових і декоративних дерев. Вартість усіх будівельно-монтажних робіт — 31 млн. карбованців.

Першу чергу будівництва Петрівки намічено здійснити на кінець дев'ятої п'ятирічки. У цей період має бути здано в експлуатацію 8 триповерхових і 16 чотириповерхових житлових будинків, дитячий садок-ясла на 320 місць, лікарню на 250 ліжок, клуб на 1200 місць, адміністративний корпус, торговельний комплекс, пошту, бібліотеку, широкоформатний кінотеатр на 500 місць.

Трудящі Петрівки наполегливо борються за дальше піднесення економіки й культури, за успішне виконання величних накреслень Комуністичної партії та Радянського уряду.

Ф. І. ВОЗВИШАЄВ, К. М. ШАМКО

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД КРАСНОГВАРДІЙСЬКОГО РАЙОНУ

АМУ́РСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 30 км від районного центру і за кілометр від залізничної станції Елеваторна. Дворів — 586. Населення — 2143 чоловіка. Сільраді підпорядковані також населені пункти Іскра, Новозуївка, Новоіванівка, Новоолексіївка й Цвіткове.

У Амурському міститься центральна садиба колгоспу ім. Кірова, за яким закріплено 7477 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 5415 га орної землі. Розвинуті рільництво, тваринництво, виноградарство, садівництво. Є винозавод, консервний цех по переробці овочів і фруктів потужністю 1,5 млн. умовних банок, холодильник місткістю 1000 тонн. Досягнення колгоспу відзначені дипломами ВДНГ СРСР у 1967—1968 рр. За трудові успіхи нагороджено орденами і медалями 53 чоловіка, серед них орденом Жовтневої Революції — доярку М. Д. Димченко, орденом Трудового Червоного Прапора — бригадира І. Ф. Малого, керуючого відділком Д. К. Чекаренка і доярку Н. Д. Попову.

Є середня школа, де 43 вчителі навчають 545 дітей, будинок культури із залом на 400 місць, бібліотека з книжковим фондом 8 тис. примірників, дитсадок, магазин, стадіон. Проведений водопровід.

Партійна організація об'єднує 61 комуніста, комсомольська — 48 членів ВЛКСМ.

Виникло село у 60-х роках XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. Під час Великої Вітчизняної війни на фронтах бився з ворогом 51 житель села, в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками загинуло 33 чоловіка. Всі учасники війни нагороджені орденами і медалями. На честь воїнів-односельців, які віддали життя за свободу і незалежність Батьківщини, встановлено обеліск.

У селі споруджено пам'ятник С. М. Кірову.

У Новоіванівці виявлено залишки поселення доби неоліту.

КАЛІ́НІНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 20 км від районного центру і залізничної станції Урожайна, за 22 км від автошляху Москва — Сімферополь. Дворів — 401. Населення — 1477 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Вишняківка, Комунари і Победине.

У Калініному міститься центральна садиба колгоспу ім. М. І. Калініна, за яким закріплено 6426 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4481 га орної землі. Господарство — багатогалузеве. Спеціалізується на тваринництві, виробництві зерна, садівництві, виноградарстві. Є винозавод, завод переробки олійних культур, консервний цех, хлібопекарня, 2 холодильники. За трудові успіхи 21 чоловіка нагороджено орденами і медалями, серед них ордена Леніна удостоєно шофера Ф. Є. Гончаренка.

У селі є восьмирічна школа (354 учні, 22 вчителі), будинок культури із залом на 600 місць, бібліотека з книжковим фондом 57 тис. примірників, літній кінотеатр, медпункт, дитсадок, дитясла, ощадкаса, поштове відділення, їдальня, магазин, взуттєва і швейна майстерні.

У партійній і комсомольській організаціях — 55 комуністів і 71 член ВЛКСМ.

Засноване село 1925 року переселенцями із Київської області. Під час Великої Вітчизняної війни 65 жителів села билися з ворогом на фронтах, з них 21 загинув у боротьбі з гітлерівцями, 44 чоловіка нагороджено орденами і медалями Союзу РСР. Іменем братів Ляпунових — Володимира, Павла, Василя, Олексія та Олександра, які полягли смертю хоробрих у боротьбі з фашистами, названа одна з вулиць села. Встановлено пам'ятник воїнам-односельцям, що загинули за Батьківщину в 1941—1945 рр., і пам'ятник М. І. Калініну.

КЛЕПІ́НІНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 8 км від районного центру і залізничної станції Урожайна. Дворів — 584. Населення — 1619 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Карпівка, Разіне і Яструбівка.

У Клепініному міститься центральна садиба Кримської обласної державної сільськогосподарської дослідної станції, за якою закріплено 4575 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3969 га орної землі. Основний напрям господарства — вирощування насіння еліти зернових культур і розведення племінного молодняку великої рогатої худоби та свиней для колгоспів та радгоспів області. Колективом станції проводиться велика наукова робота по виведенню і районуванню нових сортів пшениці Новокримка і Кримка та озимого ячменю Клепінінський. За післявоєнні роки тут виведено і впроваджено у виробництво 7 сортів зернових культур і трав. 8 років дослідна станція є учасником Виставки передового досвіду у народному господарстві УРСР, за успіхи в рослинництві її відзначено 8 грамотами й авторськими свідоцтвами виставки.

Діє середня школа, в якій навчаються 573 учні і працюють 30 учителів, будинок культури із залом на 350 місць, бібліотека з фондом 25 тис. книжок, лікарня, дитсадок-ясла, 4 магазини, їдальня, майстерня побутового обслуговування.

Партійна організація станції об'єднує 80 комуністів, комсомольська — 78 членів ВЛКСМ.

Село засноване в 50-х роках XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. У 1925 році тут була відкрита обласна дослідна станція рільництва. Директором її став Н. Н. Клепінін, ім'ям якого пізніше названо село. На фронтах Великої Вітчизняної війни билося з ворогом 150 жителів села, з них 25 полягло смертю хоробрих. На честь воїнів, які загинули при визволенні Клепініного, споруджено пам'ятник.

КОЛО́ДЯЗНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 45 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Елеваторна. Дворів — 356. Населення — 1214 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Азов, Докучаєве. Низове, Пологи й Холмове.

У Колодязному міститься центральна садиба Красноармійської птахофабрики. За господарством закріплено 12 321 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 10 182 га орної землі. Розвиваються тваринництво і рільництво. За трудові успіхи відзначено орденами й медалями СРСР 91 чоловіка, серед них орденом Леніна — доярку М. Д. Соломоненко, орденом Жовтневої Революції — доярку А. Ф. Захарову.

Діє восьмирічна школа, у якій 16 учителів навчають 250 дітей, будинок культури із залом на 400 місць, клуб, літній кінотеатр, бібліотека з фондом 8,5 тис. книжок, амбулаторія, лікарня, аптека, три магазини, пошта, ощадна каса, комбінат побутового обслуговування, їдальня. Є водопровід.

Партійна організація об'єднує 56 комуністів, комсомольська — 42 членів ВЛКСМ.

Засноване село 1912 року.

Радянську владу встановлено в січні 1918 року.

Під час Великої Вітчизняної війни 14 жителів села билися з ворогом у партизанському загоні, 53 — на фронтах, з них 28 загинуло в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, нагороджено орденами і медалями Союзу РСР 42 чоловіка.

КРАСНОЗНА́М'ЯНКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 45 км від районного центру і за 13 км від залізничної станції Елеваторна. Дворів — 311. Населення — 992 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Єльня, Краснівка, Радужне, Рогове, Симоненко, Тимошенко й Трактове.

У Краснознам'янці міститься центральна садиба колгоспу «Краснознам'янський», за яким закріплено 10 246 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 8567 га орної землі. Господарство спеціалізується на м'ясо-молочному тваринництві. За трудові успіхи орденами і медалями нагороджено 48 чоловік, серед них орденом Леніна — чабана Д. О. Піуна, доярку К. В. Димченко, комбайнера М. С. Антоненка.

У селі є середня школа, де навчаються 530 учнів і працюють 26 учителів, клуб, бібліотека з книжковим фондом 6,5 тис. примірників, лікарня, аптека, дитячий комбінат, їдальня, два магазини, пошта, ощадкаса, швейна майстерня.

У партійній організації села — 97 комуністів, у комсомольській — 64 члени ВЛКСМ.

Краснознам'янка заснована 1929 року в зв'язку з організацією Сімферопольського зернорадгоспу. У 1930 році тракторна колона радгоспу в складі 200 чоловік, яка брала участь у збиранні врожаю в Сибіру, нагороджена орденом Леніна. 1931 року радгосп відвідав М. І. Калінін, він вручив бригаді орден Леніна.

31 житель села бився з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни, 21 нагороджений орденами і медалями Союзу РСР, 9 полягли смертю хоробрих за Батьківщину. В районі села загинули в нерівному бою з фашистами льотчики А. І. Ляховицький, П. І. Шишкін. На братській могилі льотчиків споруджено пам'ятник. Біля с. Трактового встановлено пам'ятник 164 політпрацівникам Червоної Армії, розстріляних окупантами 1943 року в таборі військовополонених.

У селі є пам'ятник В. І. Леніну.

ЛЕ́НІНСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 34 км від районного центру і за 7 км від залізничної станції Елеваторна. Дворів — 475. Населення — 1746 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Звіздне, Криловка й Пряме.

У Ленінському міститься центральна садиба колгоспу ім. XIX партз'їзду, за яким закріплено 7570 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 5861 га орної землі. Господарство спеціалізується на тваринництві, виноградарстві, овочівництві. Є також птахівницький комплекс. За ударну працю орденами й медалями Союзу РСР нагороджено 21 трудівника.

Є середня школа (450 учнів і 28 учителів), будинок культури із залом на 250 місць, медичний пункт, дитсадок, три магазини, поштове відділення, побутові майстерні. Діє водопровід.

На обліку в партійній організації села перебувають 70 комуністів, у комсомольській — 45 членів ВЛКСМ.

Перші відомості про село належать до 1861 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билося з ворогом 106 жителів села. Загинуло 22 чоловіка. Всі учасники війни нагороджені орденами і медалями СРСР.

У селі встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

МАР'Я́НІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 7 км від районного центру і залізничної станції Урожайна. Через село проходить Красногвардійська вітка Північно-Кримського каналу. Дворів — 305. Населення — 1058 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Данилівка, Ульяновка, Щербакове і Якимівка.

У Мар'янівці міститься центральна садиба колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС, за яким закріплено 5754 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4662 га орної землі. Господарство — багатогалузеве. Спеціалізується на тваринництві, садівництві, виноградарстві, овочівництві і виробництві зерна. Діють консервний завод переробки овочів і фруктів потужністю 3 млн. умовних банок на рік, холодильник місткістю 500 тонн, ремонтна майстерня, млин, пекарня, комбікормовий завод.

У восьмирічній школі Мар'янівки 30 учителів навчають 400 учнів. У селі працюють клуб, літній кінотеатр, бібліотека з фондом близько 5 тис. книжок, дитячі ясла і садок, 2 магазини. Діє водопровід.

Партійна організація об'єднує 40 комуністів, комсомольська — 26 членів ВЛКСМ.

Виникнення села належить до 50-х років XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. У Великій Вітчизняній війні брало участь 55 чоловік, з них 22 полягли у боротьбі з ворогом. Всіх учасників війни нагороджено орденами і медалями СРСР. На честь воїнів-одно-

сельців, які віддали життя за свободу і незалежність Батьківщини, встановлено пам'ятник.

НАЙДЬО́НІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 50 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Елеваторна. Дворів — 161. Населення — 1275 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Золоте, Орлівка, Підгірне.

За колгоспом ім. В. І. Чапаєва, центральна садиба якого розміщена у Найдьонівці, закріплено 6730 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 5485 га орної землі. Це — багатогалузеве господарство з розвинутим рільництвом і тваринництвом. Провідною галуззю тваринництва є вівчарство. За успіхи в праці нагороджено орденами і медалями 37 чоловік.

У середній школі села 31 учитель навчає 435 учнів. У Найдьонівці за останні роки здійснено велике культурно-побутове й господарське будівництво: зведено будинок культури із залом на 450 місць, спортивний зал, дитячий садок, три магазини, їдальню, побутову майстерню. Є дільнична лікарня, аптека, відділення зв'язку. Діє водопровід.

На обліку у партійній організації перебувають 48 комуністів, у комсомольській — 63 чоловіка.

Виникло село 1886 року. Радянську владу встановлено у січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 15 жителів Найдьонівки. Нагороджені орденами і медалями 5 чоловік. У селі встановлено обеліск Слави воїнам-односельцям, які віддали життя за Батьківщину.

НОВОПОКРО́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 20 км від районного центру і залізничної станції Урожайна. Дворів — 283. Населення — 997 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Красна Долина, Миронівка, Мускатне, Невське, Newодолинка, Проточне.

У Новопокровці міститься центральна садиба колгоспу «Ленінець», за яким закріплено 5271 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. орної землі 3600 га. У господарстві розвинуті рільництво, тваринництво, овочівництво, садівництво і виноградарство. За трудові успіхи 26 чоловік нагороджено орденами і медалями. 1962 року за високі показники на збиранні зернових комбайнерів колгоспу М. Д. Резниченка, І. О. Краснощока, Я. І. Чувакова нагороджено орденом Леніна.

Діє восьмирічна школа, в якій навчаються 306 учнів і працює 21 учитель, будинок культури із залом на 400 місць і бібліотекою (9 тис. книжок), медпункт, дитсадок, 2 магазини, їдальня, радіовузол, пошта, ощадкаса, побутові майстерні. Проведено водопровід.

Партійна організація об'єднує 38 комуністів, комсомольська — 20 членів ВЛКСМ.

Село виникло 1815 року. Радянську владу встановлено у січні 1918 року. Під час Великої Вітчизняної війни в селі діяла підпільна група під керівництвом голови колгоспу М. Г. М'язгова та секретаря парторганізації М. І. Юдіна. Підпільники постачали партизанам Криму зброю і продовольство, розповсюджували листівки та газети. 1943 року вони загинули від рук гітлерівських катів. На фронтах билися з ворогом 182 жителі села, 46 із них нагороджені орденами і медалями, 84 чоловіка віддали життя за визволення Батьківщини. Встановлено пам'ятник воїнам-односельцям, які полягли у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками.

ОЛЕКСА́НДРІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 18 км від районного центру і залізничної станції Урожайна. Дворів — 367. Населення — 1565 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Краснодарка, Тимашівка, Челюскінець і Чкалове.

У Олександрівці міститься центральна садиба колгоспу ім. Жовтневої революції, за яким закріплено 9483 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 7049 га орної землі. Основний напрям господарства — виробництво зерна і розвиток тваринництва. За трудові успіхи нагороджено орденами і медалями 20 чоловік.

У селі є середня школа (545 учнів і 36 учителів), будинок культури із залом на 350 місць, бібліотека з фондом 1860 книжок, медпункт, дитясла, пошта, побутовий комбінат, 3 магазини. Проведений водопровід.

Партійна і комсомольська організації об'єднують 41 комуніста і 196 членів ВЛКСМ.

Олександрівка виникла в 60-х роках XIX ст. У січні 1918 року встановлено Радянську владу. 47 жителів села билися з ворогом на фронтах. За мужність і відвагу нагороджено орденами і медалями 27 чоловік. Встановлено пам'ятник загиблим воїнам-односельцям.

Споруджено пам'ятник В. І. Леніну.

ПОЛТА́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 20 км від районного центру, біля залізничної станції Єфремовська, за 1,5 км від автошляху Москва-Сімферополь. Дворів — 573. Населення — 1870 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Дубрівське, Комарівка і Машине.

У Полтавці міститься центральна садиба Октябрського птахорадгоспу. Із 15 547 га сільськогосподарських угідь, закріплених за господарством, 12 035 га займають орні землі. Розвинуті тваринництво, птахівництво, рослинництво, виноградарство. Працюють бройлерна фабрика, комбікормовий та асфальтовий заводи. За трудові досягнення орденами й медалями нагороджено 9 чоловік, серед них ордена Леніна удостоєно механіка М. А. Дрозда та доярку К. П. Йопу. За успіхи у птахівництві господарство у 1971 році відзначено дипломом 2-го ступеня ВДНГ СРСР, 5 спеціалістів нагороджено срібними та бронзовими медалями.

Є середня школа, де 32 вчителі навчають 430 учнів, клуб, бібліотека з фондом близько 15 тис. книжок, літній кінотеатр, дитячий комбінат, 2 магазини, їдальня, побутові майстерні. Діє водопровід

На обліку в парторганізації села перебувають 65 комуністів, у комсомольській — 45 чоловік.

Виникло село в XIX ст. Радянську владу встановлено у січні 1918 року. 1929 року у селі було організовано відділок Сімферопольського зернорадгоспу. 7 липня 1931 року господарство відвідав М. І. Калінін, познайомився з його роботою. На фронтах Великої Вітчизняної війни

билося з ворогом 36 жителів села, з них загинуло у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками 17 чоловік, нагороджено орденами і медалями Союзу РСР 24 чоловіка.

П'ЯТИХА́ТКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 30 км від районного центру, за 10 км від залізничної станції Елеваторна і за 9 км від автошляху Москва—Сімферополь. Дворів — 587. Населення — 2155 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Зарічне, Курганне, Менделєєве, Салгірка.

За колгоспом ім. В. І. Леніна, центральна садиба якого міститься у П'ятихатці, закріплено 6821 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4654 га орної землі. Розвинуті тваринництво, рослинництво, садівництво, виноградарство. Діють консервний цех, пекарня, холодильник місткістю 500 тонн. За високі показники на збиранні зернових культур комбайнера П. В. Гірченка удостоєно ордена Леніна. Орденом Жовтневої Революції нагороджено А. П. Лущана, Н. В. Максименко. Всього відзначено урядовими нагородами 17 передовиків колгоспу.

Працюють середня школа, у якій 32 вчителі навчають 530 учнів, клуб, літній кінотеатр, бібліотека з фондом 9,3 тис. книжок, медпункт, дитячий комбінат, їдальня, три магазини, побутовий комбінат. Проведено водопровід.

У селі живуть і працюють 103 комуністи й 65 комсомольців.

Село виникло у 90-х роках XIX ст. Радянську владу встановлено у січні 1918 року. 1928 року у селі створено комуну «Маяк», 1933 року її реорганізовано на колгосп ім. В. І. Леніна. Під час Великої Вітчизняної війни на фронтах билися з ворогом 120 чоловік, з них нагороджено 80 чоловік, загинуло 38 чоловік. Воїнам-односельцям, які віддали життя за Батьківщину, встановлено обеліск.

Є пам'ятник В. І. Леніну.

РІ́ВНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 18 км від районного центру і залізничної станції Урожайна. Дворів — 609. Населення — 1856 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Зернове, Краснопільне, Молочне, Некрасове, Новокатеринівка, Новонікольське.

У Рівному міститься центральна садиба колгоспу «Більшовик», за яким закріплено 12 507 га сільськогосподарських угідь, в т. ч. 10 100 га орної землі. Господарство — багатогалузеве. Спеціалізується на м'ясо-молочному тваринництві. За досягнуті виробничі успіхи радгосп з 1964 року — учасник ВДНГ СРСР. Орденами і медалями нагороджено 12 чоловік, серед них ордена Леніна удостоєні Є. С. Рязанов, С. Є. Сенін, В. С. Шевченко, І. Ю. Мордвяник, Г. Г. Казанцев, І. М. Панченко. У селі живе Герой Соціалістичної Праці В. Б. Каплан.

Діє середня школа, у якій 38 учителів навчають 560 учнів, будинок культури із залом на 350 місць, бібліотека з фондом 20 тис. книжок, лікарня, дитячий комбінат, побутовий комбінат, відділення зв'язку, 5 магазинів, їдальня, стадіон, два гуртожитки, пекарня. Діє водопровід.

Партійна та комсомольська організації села об'єднують 80 комуністів і 47 членів ВЛКСМ.

Село вперше згадується у писемних джерелах 1865 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. 148 жителів села бились з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни, 52 з них нагороджено орденами і медалями. Встановлено пам'ятник воїнам, які загинули у 1941 році, захищаючи село від німецько-фашистських загарбників.

СТАХА́НОВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 45 км від районного центру, за 24 км від залізничної станції Елеваторна і за 4 км від автошляху Сімферополь—Красний Перекоп. Дворів — 275. Населення — 1059 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Дальнє і Котельникове.

У селі міститься центральна садиба радгоспу «Батьківщина», за яким закріплено 10 672 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 8833 га орної землі, з них 600 га зрошується водами Північно-Кримського каналу. Господарство — багатогалузеве. Спеціалізується на птахівництві. За трудові успіхи 6 чоловік нагороджено орденами і медалями. Тракторна колона зернорадгоспу, яка 1930 року брала участь у весняній сівбі в Сибіру, була нагороджена орденом Леніна.

У селі є середня школа (390 учнів і 28 учителів), медпункт, дільнична лікарня, дитячий садок, 5 магазинів, їдальня, побутова майстерня. Проведено водопровід.

Партійна організація села об'єднує 73 комуністів, комсомольська — 36 членів ВЛКСМ.

37 жителів села — учасники Великої Вітчизняної війни, всі вони відзначені орденами і медалями СРСР.

ЯНТА́РНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 8 км від районного центру, за 3 км від залізничної станції Краснопартизанська і за 5 км від автошляху Москва—Сімферополь. Дворів — 361. Населення — 1221 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Григорівка, Красний Партизан і Удачне.

У Янтарному розміщена центральна садиба експериментального плодорозсадницького радгоспу «Мир», за яким закріплено 1367 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 1205 га орної землі. 825 га зайнято під виноградниками і садами. Механізатори радгоспу під керівництвом механіка І. З. Наумова сконструювали лонжеронну виноградозбиральну машину, яка широко застосовується на виноградних плантаціях України. 1956 року ланкову М. Ю. Макєєнкову за високий урожай винограду удостоєно ордена Леніна. Всього за трудові успіхи нагороджено 12 чоловік.

Є восьмирічна школа, в якій 18 учителів навчають 254 учнів, клуб, літній кінотеатр, бібліотека з фондом 5 тис. книжок, медпункт, дитячий садок, їдальня, три магазини, перукарня, поштове відділення. Діє водопровід.

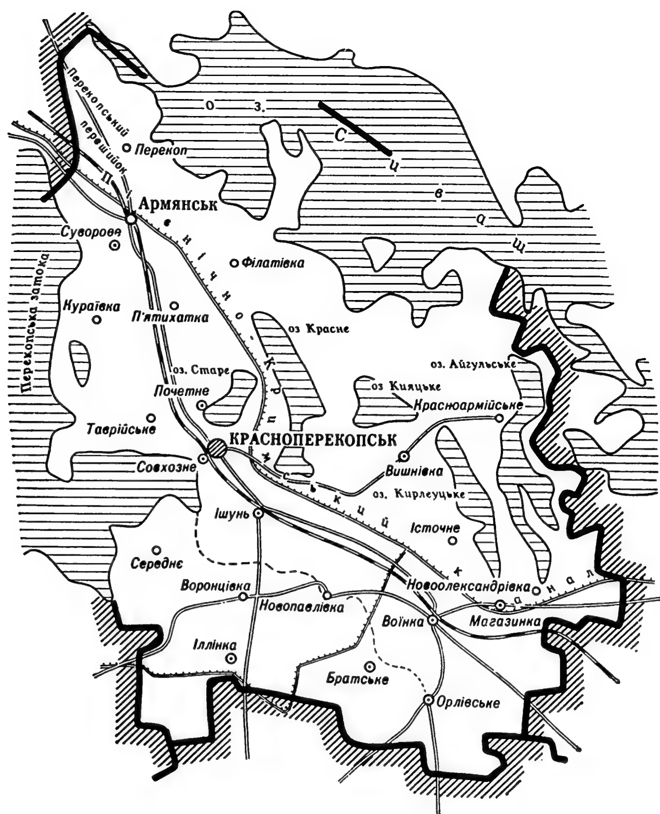
Партійна організація села об'єднує 44 комуністів, комсомольська — 52 членів ВЛКСМ.

Виникло село 1946 року.

На фронтах Великої Вітчизняної війни билося з ворогом 79 чоловік, 58 з них нагороджені орденами й медалями.

Біля Янтарного виявлено залишки поселення доби міді, скіфський могильник.

КРАСНОПЕРЕКОПСЬКИЙ РАЙОН

Площа району — 1,4 тис. кв. км, населення — 61,6 тис. чоловік (у т. ч. міського — 28,8, сільського — 32,8 тис.). Середня густота населення 44 чоловіка на 1 кв. км. Міській, селищній і 10 сільським Радам підпорядковано 46 населених пунктів. На підприємствах, у колгоспах, радгоспах, установах — 59 первинних партійних, 75 комсомольських і 148 профспілкових організацій. В економіці провідне місце належить промисловому виробництву. У районі — 3 залізничні станції, 15 підприємств, у т. ч. найбільший у країні завод пігментного двоокису титану, бромний завод. Тут розташовано 12 радгоспів і колгосп, за якими закріплено 84,3 тис. га угідь, з них 64,8 тис. орної землі. Вирощуються головним чином зернові культури, розвинуто м'ясо-молочне тваринництво. Район перетинає Північно-Кримський канал, завдяки зрошенню земель 7 радгоспів спеціалізуються на вирощуванні високих врожаїв рису. Населення обслуговують 3 лікарні з поліклініками, 6 лікарських і 34 фельдшерсько-акушерських пунктів, 8 аптек. У 37 школах, у т. ч. 10 середніх, 10 восьмирічних, 14 початкових, і професійно-технічному училищі навчається 13 тис. учнів. Культурно-освітню роботу ведуть 9 будинків культури, 36 клубів, 35 бібліотек. Є 2 музичні школи, 60 кіноустановок, з них 2 широкоформатні і 53 широкоекранних. В районі — 2 пам'ятники В. І. Леніну. В 31 населеному пункті споруджено 27 пам'ятників і 10 обелісків вічної Слави воїнам-визволителям і односельцям, полеглим у роки Великої Вітчизняної війни.

КРАСНОПЕРЕКО́ПСЬК

Красноперекопськ — місто районного підпорядкування, центр району, розташований у південній частині Перекопського перешийка на березі озера Старого, за 120 км від Сімферополя. У межах міста — залізнична станція П'ятиозерна на лінії Джанкой — Херсон. Автошлях з'єднує Красноперекопськ з Сімферополем, Армянськом і Джанкоєм. Населення — 16 тис. чоловік.

Про давнє заселення місцевості навколо Красноперекопська свідчать знайдені на берегах Красного і Старого соляних озер близько 10 поселень доби неоліту, міді

й ранньої бронзи (V—III тис. до н. е.). Виявлено кілька курганів із захороненнями періодів ранньої і пізньої бронзи, скіфського і середньовічного часів[1].

Красноперекопськ — один з молодих населених пунктів країни, дітище перших п'ятирічок. У Перекопських озерах і Сиваші містяться величезні запаси різних солей (кухонної, бромистої і сірчанокислих — натрію, калію, магнію, хлористого калію та ін.). До революції тут добувалася тільки кухонна сіль.

У дослідженні соляних озер у різний час (90-і рр. XIX ст., початок і 20—30-і рр. XX ст.) брали участь визначні вчені нашої країни — академіки М. С. Курнаков, І. О. Каблуков, Є. С. Бурксер та інші.

1931 року, щоб вивчити місцевість для можливого спорудження тут хімічного підприємства, на озера прибула геологорозвідувальна експедиція. А у вересні 1932 року біля озера Старого, в степу, порослому полином, почалося будівництво заводу, що мав виробляти бром.

Перші загони будівельників приїхали сюди з Сімферополя, Керчі, Феодосії, Ішуні й Одеси. У грудні 1932 року на будівництві трудилось уже понад 350 робітників, переважно молодих ентузіастів, що прибули за путівками комсомолу. Їх згуртовували в бригади і навчали будівельних професій.

Скоро тут виросло і робітниче селище[2]. Партійний осередок, створений ще в серпні, налічував 17 чоловік. Того ж року виникли профспілкова і комсомольська організації. Діяла будівельна організація Бромбуд.

Працювати доводилося у тяжких умовах. Бракувало кваліфікованих кадрів, будівельних матеріалів, техніки. Партійна, профспілкова і комсомольська організації допомагали молодим робітникам переборювати труднощі, опановувати нову техніку. 1933 року частину їх направили на курси при Сакському хімзаводі для набування нових спеціальностей: апаратників, бромників, хлорників та ін. До 1935 року технічним навчанням і професійною підготовкою були охоплені всі комсомольці й половина неспілкової молоді заводу[3]. Поповнювався склад інженерно-технічних працівників.

Багато уваги приділялося питанням соціалістичного змагання, ударництва, підвищення продуктивності праці, зниження собівартості будівельних робіт. В авангарді боротьби за спорудження бромзаводу в найкоротший строк йшли комуністи і комсомольці. Бригада мулярів комуніста Г. О. Стуканова в 1933—1934 рр. виконувала норму на 120—130 проц., а сам бригадир — на 400 проц. Багато сил і вміння віддали будівництву комсомольці В. С. Харченко, О. Савицький, П. Сакулін, М. Литвиненко та ін. 8 січня 1934 року комуністи бромзаводу рапортували 3-й Ішунській районній партконференції про завершення спорудження першої черги заводу потужністю 118 тонн брому на рік. Завод будували росіяни, посланці України, Білорусії, Кавказу і Середньої Азії. Лише в першій половині 1934 року сюди прибуло 537 робітників з України та центральних областей РРФСР[4]. З Москви, Ленінграда, Уралу, промислових міст України надходило устаткування.

Включившись у соціалістичне змагання за виконання другої п'ятирічки за чотири роки, колектив заводу виробив 1936 року 347 тонн брому, замість намічених планом 225[5]. Широко розгорнувся стахановський рух, в якому 1938 року з 500 робітників брали участь близько 200. Першими стахановцями стали комуніст П. П. Ткаченко й комсомольці К. М. Ломако, що виконувала норми на 200—250 проц., Г. О. Стуканов, К. Г. Ляшко та ін. Колектив заводу здобув першість у всесоюзному змаганні підприємств хімії[6], а група робітників була удостоєна урядових нагород, у т. ч. директор заводу Г. С. Верещагін і муляр П. П. Ткаченко нагороджені орденом

[1] Известия Государственной академии истории материальной культуры, вып. 91. Л., 1934, стор. 24.
[2] Кримський облпартархів, ф. 131, оп. 1, спр. 47, арк. 80.
[3] Там же, ф. 852, оп. 1, спр. 3, арк. 2.
[4] Там же, ф. 131, оп. 1, спр. 85, арк. 2.
[5] Там же, ф. 852, оп. 1, спр. 3, арк. 70.
[6] Газ. «Крымская правда», 21 грудня 1968 р.

Трудового Червоного Прапора. Під керівництвом партійної організації, що налічувала 1938 року 23 комуністи, трудівники підприємства домагалися дальших успіхів. Ставали до ладу нові цехи й об'єкти, 1940 року виробництво брому досягло 900 тонн на рік.

Разом із заводом зростало робітниче селище. Його будівництво почалося із дерев'яних бараків та їдальні. 1933 року з'явилися перші кам'яні будівлі[1]. 1941 року в селищі налічувалося 103 двоповерхові й одноповерхові будинки. 1935 року його електрифіковано, через два роки почалося прокладання тротуарів. У центрі було закладено сад, розбито сквери, озеленювалися вулиці. До початку 1938 року в Красноперекопську (так назвали селище 1936 року на честь героїв громадянської війни, які штурмували Перекоп) проживало понад дві тисячі робітників, хіміків і будівельників. Населений пункт входив до однойменного району з центром в Армянську. Тоді ж побудовано залізничну станцію П'ятиозерна.

У селищі працювали завод безалкогольних напоїв, пекарня, банно-пральний комбінат, відділення зв'язку, ощадна каса, два магазини. Рік у рік поліпшувалося медичне обслуговування населення. 1933 року лікарню на 5 ліжок, що тимчасово містилася в бараці, обслуговував один лікар, він же приймав хворих в амбулаторії. 1940 року відкрилася нова лікарня. У ній працювало 4 лікарі і 10 чоловік середнього медперсоналу. Діяла аптека. 1934 року 245 учнів почали навчання в новій школі-семирічці, яку через три роки реорганізували в десятирічку. У 1940/41 навчальному році 20 учителів навчали в ній 618 дітей. 1935 року при заводі створили курси лікнепу. У листопаді того ж року закінчено будівництво клубу. Тут організовувалися лекції і бесіди, демонструвалися кінофільми, працювали гуртки художньої самодіяльності та спортивний гурток[2]. При клубі діяла бібліотека. Велику роботу вела обрана 1939 року селищна Рада депутатів трудящих. Її виконком і кілька постійних комісій вирішували питання розвитку комунального господарства, благоустрою, житлового будівництва, побуту й культури селища.

Мирну творчу працю радянських людей перервав віроломний напад фашистської Німеччини на нашу країну. З перших же днів війни чоловіки та молодь селища пішли на фронти Великої Вітчизняної війни. Бромний завод не зупинявся навіть, коли точилися бої на підступах до Криму. Робітники самовіддано трудилися, даючи необхідну для фронту продукцію, у цехи прийшли колишні домогосподарки. Закінчивши зміну, усі копали окопи. Близько тисячі жителів селища брали участь в укріпленні Перекопського валу й заводу. З 224 чоловік було сформовано 5 взводів народного ополчення[3]. На заводі проходили військову підготовку кілька груп самооборони. Секретар парткому підприємства Г. Т. Коченко рішенням райкому партії був призначений комісаром винищувального батальйону. Більшість жителів селища вносила щомісяця свій одноденний заробіток до фонду оборони[4]. У вересні 1941 року все заводське устаткування вивезли в глибокий тил, куди перед тим евакуювалися сім'ї робітників і службовців. На новому місці красноперекопські хіміки продовжували самовіддано працювати.

У жовтні 1941 року селище й територія заводу стали ареною запеклих боїв. Тут пролягали оборонні рубежі 156-ї стрілецької дивізії. Радянські воїни героїчними зусиллями стримували переважаючі сили ворога. На станції П'ятиозерна командир взводу Сорока, сержант Петров, командир відділення Шестопалов, червоноармійці Олесик, Сидоров та інші в одному бою знищили близько 200 окупантів, особливо відзначився молодший лейтенант Куций[5]. Дві доби бився оточений гітлерівцями невеликий гарнізон бромзаводу[6].

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 852, оп. 1, спр. 2, арк. 13; спр. 3, арк. 21.
[2] Там же, ф. 131, оп. 1, спр. 88, арк. 9.
[3] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 2136, арк. 41.
[4] Газ. «Красный Перекоп», 9 липня 1941 р.
[5] М. Сохань. Перекоп. Симферополь, 1962, стор. 49.
[6] П. И. Батов. Перекоп. 1941. Симферополь, 1970, стор. 139.

30 жовтня, після кровопролитних боїв, ворогові вдалося прорвати Ішунські позиції й захопити Красноперекопськ. Фашисти встановили в селищі жорстокий окупаційний режим. Вони розстріляли 96 чоловік[1]. Багато хто з комуністів, комсомольців і безпартійних жителів селища і району на чолі з головою райвиконкому А. А. Зосименком пішли до Зуйського партизанського загону, що діяв у лісах на північний схід від Алушти. Народні месники нападали на ворожі частини, псували зв'язок, знищували зрадників Батьківщини.

У 1942 році Кримський підпільний обком партії направив на станцію П'ятиозерна комуніста К. П. Кобзєва. У вересні наступного року він створив тут підпільну організацію[2], що систематично здійснювала диверсії. Так, Ф. П. Приходько, працюючи мотористом на залізничній водокачці, виводив з ладу то мотор, то насосну установку, то паровий котел. Це затримувало подавання води німецьким паровозам, що направлялися на фронт через станцію П'ятиозерна. В. І. Іванов і І. І. Богачук працювали на станції стрілочниками. У грудні 1943 року їм удалося влаштувати зіткнення бронепоїзда із поїздом, навантаженим зенітною артилерією. У січні 1944 року зазнали аварії два поїзди з бойовою технікою і живою силою ворога. Це теж була справа рук радянських патріотів. Підпільники затримували рух автотранспорту, розкидаючи на дорогах колючий дріт, цвяхи тощо. Вони заганяли в тупик вагони з продовольством і роздавали його населенню та військовополоненим[3]. Серед жителів селища поширювалися зведення Радянського Інформбюро. В. І. Іванов на початку квітня 1944 року допоміг утекти з полону радянському льотчикові В. А. Остахову, якого гітлерівці схопили під час вимушеної посадки підбитого літака біля селища. З допомогою М. Поселихіна, що влаштувався перекладачем у німецькій комендатурі, підпільники діставали документи для військовополонених і визволяли їх цілими групами, передавали партизанам різні відомості про німецький гарнізон, пересування військ тощо.

На території Красноперекопська містився військовий госпіталь, де працювали лікарі-словаки. Підпільники встановили з ними зв'язок, і ті охоче допомагали радянським патріотам[4]. Дотримуючись суворої конспірації, підпільна група продовжувала свою діяльність аж до приходу радянських військ.

8 квітня 1944 року війська 4-го Українського фронту почали штурм ворожих укріплень на Перекопському валу, а через два дні селище визволили частини 2-ї гвардійської і 51-ї армій. Тут виявили героїзм підрозділи військ 3-ї, 87-ї, 126-ї, 315-ї та інших стрілецьких дивізій, танкісти 19-го корпусу. У бою за Красноперекопськ у танк гвардії старшини Ф. І. Озерина влучив ворожий снаряд, але мужній екіпаж, усунувши під шквальним вогнем пошкодження, подавив кілька вогневих точок і знищив десятки гітлерівців. Контужений вибухом бомби Ф. І. Озерин відмовився від допомоги, повів свій танк на вогневу точку, що утруднювала просування радянської піхоти, і вибив ворога з укриттів. За цей подвиг він удостоєний звання Героя Радянського Союзу[5]. У боях за Красноперекопськ відзначилися також бійці й командири 202-го гвардійського ордена Олександра Невського легкоартилерійського полку під командуванням полковника П. О. Щеголихіна.

Одразу після визволення селища відновила свою діяльність Рада. Німецько-фашистські окупанти завдали великої шкоди економіці населеного пункту. Цехи заводу вони перетворили на купу каміння. Майже всі культурно-побутові, адміністративні і лікувальні заклади були зруйновані. З будівель селища уціліли лише два двоповерхові будинки і приміщення школи[6]. Довелося починати все з самого початку.

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 1736, арк. 184; Кримський облдержархів, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 12, арк. 59.
[2] М. Сохань. Перекоп, стор. 51.
[3] Кримський облпартархів, ф. 849, оп. 1, спр. 197, арк. 80, 88, 89.
[4] Там же, арк. 88.
[5] И. С. Коротков, Г. А. Колтунов. Освобождение Крыма. М., 1959, стор. 45, 46.
[6] Газ. «Красный Перекоп», 21 січня 1946 р.

Районний комітет партії (перебував тоді у Воїнці) 30 червня 1944 року розглянув питання про відновлення Красноперекопського бромзаводу. Відповідно до рішення Державного комітету оборони СРСР були розроблені заходи для забезпечення підприємства будівельними матеріалами, автотранспортом, робочою силою й інженерно-технічними робітниками. Тоді ж відновили свою діяльність заводська партійна, профспілкова і комсомольська організації, які мобілізували трудящих селища на відбудову заводу. Вони успішно переборювали численні труднощі. Будівельні матеріали знаходили на місці, використовуючи камінь, цеглу, старі рейки і балки, дерево з бліндажів та окопів. Трудівники заводу завжди відчували допомогу з боку братніх республік. 1945 року почало надходити устаткування з Середньої Азії, РРФСР (Сибіру, Уралу, Ленінграда) та інших районів країни.

Партійна, профспілкова і комсомольська організації багато уваги приділяли розгортанню соціалістичного змагання серед робітників. План першого кварталу 1945 року по відродженню заводу було виконано на 182 проц. З 45 будівельників 24 стали стахановцями, інші — ударниками[1]. Комуністи І. О. Гайдаренко, Г. О. Стуканов, С. С. Колесник, Л. С. Колесников та інші систематично перевиконували планові завдання, працюючи в позаурочний час без будь-якої винагороди. 1945 року в селищі відкрився промкомбінат, що випускав швацькі вироби, залізобетонні кілки для виноградників, товари культурного та господарського призначення.

Відроджувалося й селище. Велика роль у цьому належала селищній Раді, яка разом з партійною, профспілковою і комсомольською організаціями заводу влаштовувала недільники благоустрою Красноперекопська. Уже до кінця 1944 року було відбудовано 6 житлових будинків, відкрито дві майстерні побутового обслуговування. Невдовзі закладено заводський сад, парк культури. 1946 року почали працювати амбулаторія, дитясла. До початку 1944/45 навчального року відбудовано семирічну школу, де 10 учителів навчали 450 дітей. 1944 року відкрився клуб, тут демонструвалися кінофільми, працювали гуртки художньої самодіяльності. Бібліотека прийняла перших читачів. 1945 року відновив роботу будинок піонерів.

У середині 1946 року бромзавод дав першу продукцію. На честь 30-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції його колектив виконав план валової продукції на 114 проц. і дав країні продукції на 1,1 млн. крб., знизивши собівартість на 25 проц.[2]. Повністю завод відбудовано 1950 року.

1947 року Красноперекопськ став центром однойменного району. Сюди перемістилися з Воїнки райком партії, райвиконком, райком комсомолу. Селище значно зросло. Одна по одній виникали вулиці Фрунзе, Менделєєва, Мічуріна, Гекала (названа на честь колишнього комісара вогневої бригади 51-ї стрілецької дивізії, героя громадянської і Великої Вітчизняної воєн) та інші.

Після травневого (1958 р.) Пленуму ЦК КПРС, який накреслив шляхи дальшого розвитку хімічної промисловості, почалася генеральна реконструкція бромзаводу. Базою сировини для підприємства замість перекопських озер стало озеро Сиваш. 1961 року став до ладу новий цех окису магнію[3]. Завдяки впровадженню сучасної техніки у цьому цеху було майже повністю механізовано й автоматизовано виробничі процеси. Вжиті заходи забезпечували зростання продуктивності праці, збільшення випуску продукції. Тільки за 1959—1965 рр. трудівники заводу дали країні вдвоє більше хімічної продукції, ніж за попередні 14 років[4]. До кінця 60-х років вони освоїли виробництво рідкої вуглекислоти, карбінолу, продукції побутової хімії.

У Красноперекопську виник також ряд нових промислових підприємств. 1960 року збудовано молокозавод, що переробляє за добу близько 150 тонн молока, вступив до ладу соко-винний завод. З 1962 року почав працювати завод залізобе-

[1] Кримський облпартархів, ф. 131, оп. 1, спр. 97, арк. 80.
[2] Там же, спр. 124, арк. 37.
[3] М. Сохань. Перекоп, стор. 88.
[4] Годы борьбы и побед, стор. 240.

тонних виробів, з 1967 року — консервний. У 4 великих будівельних організаціях зайнято понад 4 тис. чоловік. Найпотужніша з них — Перекопхімбуд (виникла 1965 року). Провідними серед будівельників селища стали професії монтажників, машиністів авто- і баштових кранів, бульдозеристів, екскаваторників, скреперистів, шоферів. Будівельні організації з 1965 по 1970 рік виконали великий обсяг робіт на спорудженні об'єктів хімзаводу і Північно-Кримського каналу, плануванні полів під посіви рису та інших культур, зрошенні полів колгоспів і радгоспів, спорудженні житлових будинків і культурно-побутових приміщень. З 1961 року в Красноперекопську відкрито районне об'єднання «Сільгосптехніки». Потужність новозбудованої механізованої майстерні становить нині 300 ремонтів на рік.

Партійні й профспілкові організації підприємств виявляють постійну турботу про розвиток соціалістичного змагання. Трудівники бромзаводу в ювілейному 1967 році завершили своє виробниче завдання на 18 днів раніше строку, випустивши понад план продукції на 261 тис. крб. Не відстали від хіміків й колективи інших підприємств. Соко-винний завод, промкомбінат, молокозавод справилися з виробничими завданнями на 109—110 проц. Будівельні організації здали в експлуатацію понад 11 тис. метрів житлової площі, приміщення школи на 964 учнів, двох дитячих садків на 280 місць, комбінату побутового обслуговування та інші об'єкти[1].

Готуючи гідну зустріч XXIV з'їздові КПРС, колективи промислових підприємств виконали план реалізації продукції 1970 року на 108 проц. Колектив бромзаводу ознаменував ювілейний рік випуском надпланової продукції на 1058 тис. крб. Перевиконали свої завдання заводи залізобетонних виробів, соко-винний, молочний, промкомбінат, районне об'єднання «Сільгосптехніки» та інші. За роки восьмої п'ятирічки вироблено промислової продукції на 108 проц., продуктивність праці підвищилася на 17 проц. Країна одержала понад план різних виробів на 6 млн. карбованців.

Широко розгорнувся рух за звання колективів комуністичної праці. На бромзаводі першою виборола це високе звання бригада слюсарів, очолювана ветераном підприємства, учасником боїв за Перекоп у роки Великої Вітчизняної війни комуністом М. І. Табунщиком. 1970 року звання колективів комуністичної праці домоглися колективи енергоцеху, відділення бромистого натрію. Ударником комуністичної праці став 221 кращий робітник, серед них М. І. Табунщик, П. М. Гурин, який систематично виконує змінні завдання на 120—130 проц., О. В. Мусієнко (постійно дає по 130—140 проц. норми виробітку). На підприємствах Красноперекопська чимало трудівників, що виконують планові завдання на 120—140 і більше проц. Це Л. М. Ігнатова з соко-винного заводу, слюсар О. Ф. Ваничев, бригадир-шофер Л. К. Безуглий з «Сільгосптехніки», робітниця молокозаводу Н. М. Король.

Впровадження нової техніки й сучасних технологічних процесів вимагають підвищення кваліфікації та освітнього рівня робітників. 1970 року на бромзаводі працювало 23 фахівці з вищою і 149 з середньою спеціальною освітою. Склад інженерно-технічних працівників поповнився фахівцями автоматизації виробничих процесів, контрольно-вимірювальних і регулюючих приладів, технології основного органічного синтезу. Крім того, на підприємстві — 17 працівників нових спеціальностей. Налагоджено виробниче навчання молодих робітників. Ветеран заводу І. О. Гайдаренко створив т. зв. маленьку академію, де ветерани і спеціалісти підприємства двічі на тиждень передають молодим свій досвід. З іні-

Житловий мікрорайон будівельників Північно-Кримського каналу у Красноперекопську. 1971 р.

[1] Кримський облпартархів, ф. 131, оп. 1, спр. 352, арк. 8—11.

ціативи парторганізації у 1966 році на заводі створено лабораторію НОП. За її допомогою розроблено й здійснено перспективні плани в кожному цеху. Протягом першого року дев'ятої п'ятирічки раціоналізатори заводу розробили і впровадили 143 пропозиції, що дало 158,5 тис. крб. економії.

Універмаг «Ювілейний» у Красноперекопську. 1971 р.

Виконуючи дев'ятий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр., трудівники міста підтримали патріотичний рух москвичів, ленінградців і ворошиловградців за дострокове завершення п'ятирічки. Основним будівельним об'єктом у новій п'ятирічці став содовий завод, на якому працюватиме кілька тисяч чоловік. 1974 року буде введено нові потужності на бромзаводі. Включившись у соціалістичне змагання на честь 50-річчя утворення СРСР, колективи підприємств Красноперекопська взяли на себе підвищені зобов'язання. Під девізом «15 ударних тижнів — 50-річчю утворення Союзу РСР» вони на кінець 1972 року виробили продукції на 28.8 тис. карбованців.

Швидкими темпами в Красноперекопську розвивається житлове будівництво (з 1966 року він став містом районного підпорядкування). Ще 1961 року тут почали зводити багатоповерхові будинки, закладено мікрорайон. Протягом 1966—1970 рр. в експлуатацію здано понад 10 тис. кв. метрів житлової площі. Нині державний житловий фонд міста перевищує 120 тис. кв. метрів. За ці ж роки побудовано кінотеатр «Таврію», готель «Тавріду», середню школу, автостанцію, вузол зв'язку, чотири дитячі комбінати, універмаг «Ювілейний», ресторан «Перекоп». До 1970 року всі вулиці міста освітлено електрикою, прокладено 21 км асфальтованих і бетонованих доріг. На площі 14 га створено лісопарк. Протяжність водопровідної сітки досягла 25,8 км. Місто забезпечене питною водою. У другій половині 60-х років споруджено газороздавальну станцію на 3 тис. балонів у рік. Це дало можливість газифікувати квартири трудящих, кухні-їдальні, побутові установи. Кількість газифікованих квартир збільшилася з 490 у 1965 році до 2100 у 1970.

Щоб задовольнити побутові запити трудящих, у місті відкрито 6 майстерень побутового обслуговування, 2 перукарні, лазню, 1970 року здано в експлуатацію новий побутовий комбінат. 97 торговельних підприємств забезпечують населення міста різними товарами. за роки восьмої п'ятирічки їх роздрібний товарообіг збільшився у півтора раза.

Районна лікарня розрахована на 240 ліжок. При ній — хірургічне, пологове, дитяче, терапевтичне, патологоанатомічне відділення та пункт швидкої допомоги. Є поліклініка, клінічна й бактеріологічна лабораторії, санепідстанція. Мережа медичних закладів міста включає також вісім медпунктів і аптеку. Працюють 59 лікарів і 153 чоловіка середнього медперсоналу. У 7 дитячих садках виховуються 1490 малят. Багато уваги приділяється фізичному вихованню і спорту. 1970 року в місті налічувалося 9 колективів фізичної культури, що об'єднували понад 2600 чоловік.

На початку 50-х років у Красноперекопську була одна середня школа, а в 1967—1971 рр. збудовано ще дві нові. 1971 року в усіх навчальних закладах налічувалося 2795 учнів і 152 вчителі. У школах добре обладнані навчальні кабінети, столярні, слюсарні та інші майстерні. Є ленінські кімнати. У школі № 2 всі класи, комсомольські групи, піонерські загони беруть участь у збиранні матеріалів, присвячених М. В. Фрунзе і героїчним боям за Перекоп. Тут відкрито кімнату-музей М. В. Фрунзе, де відбуваються зустрічі з учасниками громадянської і Великої Вітчизняної воєн, з ветеранами міста. Десятикласники влаштовують походи по місцях партизанських боїв.

У двох школах створено клуби інтернаціональної дружби, учні листуються із своїми однолітками з Ленінграда, Каунаса, а також з НДР, Болгарії, Польщі та інших країн. Учителька середньої школи № 1 С. Л. Лебедєва удостоєна ордена Трудового Червоного Прапора.

Змістовну, різноманітну роботу веде районний будинок культури. Працюють гуртки: хоровий, танцювальний, драматичний, художнього слова, аматорська кіностудія. 1970 року на республіканському фестивалі колективів художньої самодіяльності, присвяченому 100-річчю від дня народження В. І. Леніна, об'єднаний вокальний ансамбль будинку культури нагороджено срібною медаллю. У двох профспілкових клубах «Хімік» і «Будівельник» — дев'ятнадцять гуртків і 292 учасники. В будинку піонерів створено піонерську аматорську кіностудію. У місті — 2 кінотеатри (один широкоекранний на 650 місць, відкритий до 50-річчя Великого Жовтня), літній естрадний театр. 1965 року прийняла перших учнів музична школа, де навчаються 150 дітей.

Книжковий фонд шістьох бібліотек становить 100 тис. томів. Районна бібліотека для дорослих має 50,6 тис. книг і обслуговує понад 4,5 тис. читачів. У районній дитячій бібліотеці — 32,8 тис. книжок і журналів. 6 секцій товариства «Знання» об'єднують 199 чоловік.

На громадських засадах створено і працює історичний музей. Його експонати розповідають про штурм Перекопу радянськими військами під час громадянської і Великої Вітчизняної воєн, про будівництво Північно-Кримського каналу, підприємств міста.

1965 року при редакції районної газети «Фрунзевец» виник історико-патріотичний клуб «Слава Перекопу». Він збирає матеріали про учасників громадянської і Великої Вітчизняної воєн, провадить широку пропагандистську роботу щодо виховання молоді на бойових, революційних і трудових традиціях. У всесоюзному конкурсі на краще висвітлення в пресі, по радіо і телебаченню військово-патріотичної теми, газета «Фрунзевец» посіла друге місце.

Традиційними стали нові звичаї: в урочистій обстановці відбуваються вручення першого паспорта, реєстрація шлюбу, проводи до Радянської Армії, вечори бойової і трудової слави, вшанування ветеранів.

У місті встановлено пам'ятники — В. І. Леніну (1967 рік), М. В. Фрунзе (1969 рік), академіку М. С. Курнакову (1967 рік). Споруджено пам'ятники «Перехід через Сиваш у 1920 році» (1965 рік), «Три штурми Перекопу» (1971 рік). Мешканці міста дбайливо доглядають братську могилу солдатів 87-ї гвардійської дивізії, які загинули 1944 року в боях з гітлерівськими загарбниками.

Керівну роль в економічному і культурному розвиткові Красноперекопська відіграють 34 первинні партійні організації, що об'єднують 1127 комуністів. Їх надійними помічниками є 2832 члени ВЛКСМ, об'єднані у 77 первинних комсомольських організаціях. У 132 профорганізаціях — 12 300 чоловік.

У складі Красноперекопської Ради — 53 депутати, з них 27 комуністів, 9 комсомольців, 23 жінки. Працюють 7 постійних комісій, діяльність яких охоплює всі сторони життя міста. При міськраді є товариський суд, штаб народної дружини. Майже весь бюджет Ради (на 1973 рік — 822,8 тис. крб.) витрачається на соціально-культурні потреби трудящих.

У дев'ятій п'ятирічці широкого розвитку набула хімічна та харчова промисловість. Під нові житлові райони відведено 250 га. Вони забудовуються п'ятиповерховими будинками. Вздовж Північно-Кримського каналу закладено парк, де розмістяться стадіон з комплексом спортивних споруд, водна станція, пляж, літній кінотеатр, естрада.

Величезними є досягнення красноперекопських трудівників за роки Радянської влади. Ще прекрасніші перспективи перед ними відкриваються в майбутньому.

Г. М. ПЕНЬКОВ, С. Г. ШАПОВАЛОВ

АРМЯ́НСЬК

Армянськ — селище міського типу, центр селищної Ради, розташоване на Перекопському перешийку. Відстань до районного центру — 20 км. Залізнична станція на лінії Херсон—Джанкой. Через селище пролягає автошлях Каховка—Сімферополь. Населення — 12,4 тис. чоловік. Армянській селищній Раді підпорядковане село Ісходне.

Поблизу Армянська виявлено крем'яні знаряддя праці доби неоліту. На околицях селища і берегах солоних озер до наших днів збереглася велика кількість курганів з похованням доби бронзи і скіфо-сарматських часів. Виявлено також залишки античного і середньовічного поселень. Неподалік Армянська, через весь Перекопський перешийок від Каркінітської затоки до Сиваша, проходять рів та вал довжиною 8 км, завширшки 40—45 метрів, висотою близько 20 метрів, споруджені, ймовірно, в далекі скіфські часи. Існує думка, що в давнину рів був каналом, який з'єднував Чорне й Азовське моря[1].

Виникнення Армянська зв'язане з історією заснування міста Перекопа, яке мало важливе стратегічне й торговельне значення як єдиний пункт сухопутного зв'язку між Кримським півостровом і материком. Точна дата заснування міста невідома. Згадки про місто Тафгрос (Перекоп), що було розташоване в найвужчому місці перешийка, зустрічаються в письмових документах I ст. Місто було укріплене великим ровом (звідси й назва його) і високим оборонним валом. Ще римський учений Пліній Старший (23 або 24—79 рр.) згадував про існування тут корабельної пристані[2].

Ведучи тривалу і запеклу боротьбу проти турецько-татарської агресії, біля стін Перекопа не раз бували запорізькі козаки. Про один з таких походів розповідав у Москві 1620 року посланець гетьмана Сагайдачного: «Було їх близько 5000 чоловік, була їм з кримськими людьми справа по цей бік Перекопа під самою стіною... татар було в Перекопі 7000 чоловік, а на заставі 11 000... Татар вони багато побили і багато християнського люду з рук татарських визволили»[3]. У травні 1736 року російські війська взяли штурмом Перекопський вал і зруйнували фортецю. У 1754 році хан Крим-Гірей знову відбудував її. Після приєднання Криму до Росії Перекоп став повітовим містом Таврійської губернії.

За 5 верст на південь від Перекопа ще в XVII ст. існував перевалочний торговельний пункт, де чумаки міняли різні товари на сіль[4]. Цей пункт містився на т. зв. Чумацькому шляху. Сюди й переселилася в 30-х роках XVIII ст. значна частина жителів Перекопа, переважно вірмени й греки, які терпіли від утисків татарських беїв. 1736 року це поселення назвали Армянським Базаром. Згодом воно стало значним центром збуту овечих шкур і вовни, перепродажу солі, яку добували в навколишніх озерах[5].

У 1789 році в Перекопі разом з Армянським Базаром налічувалося 1190 жителів[6], більшість яких займалася торгівлею, а також добуванням і транспортуванням солі. Продукти харчування, насамперед хліб і овочі, довозили сюди з сіл Перекопського і Дніпровського повітів. Невелике салотопне підприємство виникло в Армянському Базарі лише на початку 40-х років XIX ст. Місто набувало все більшого значення і як пункт заготівлі зерна для кримських портів[7]. Разом з тим значного розвитку дістало і скотарство. Щоб забезпечити кормами худобу (а її

[1] Л. Д. Дмитров. Перекоп. Ров и вал. К., 1940, стор. 7—10, 18, 21, 27—58, 105.

[2] М. Сохань. Перекоп, стор. 20; Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 643.

[3] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 645.

[4] Живописная Россия, т. 5. СПб., 1898, стор. 267, 268.

[5] Городские поселения в Российской империи, т. 4, стор. 687.

[6] ЦДІА СРСР, ф. 1350, оп. 312, спр. 20, арк. 23.

[7] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 12546, арк. 96; спр. 13 167, арк. 54; спр. 13 210, арк. 83.

в середині XIX ст. в Перекопі й Армянському Базарі налічувалося близько 2 тис. голів), жителі орендували земельні угіддя в поміщиків — власників навколишніх маєтків.

На 1842 рік у Перекопі разом з Армянським Базаром налічувалося 8 дерев'яних і 675 кам'яних та саманних будинків. Тут було 5 казарм, діяв готель. Кращі будинки належали купцям, дворянам і духівництву. Більшість жителів тулилися в саманних чи із земляної цегли хатинах, вкритих черепицею, а здебільшого морською травою і землею. Важким тягарем лягали на їхні плечі державні повинності — квартирна, підводна, шляхова та інші[1].

Керував усіма справами в місті магістрат, що складався з багатіїв. Злидні, антисанітарія призводили до частих епідемічних захворювань, високої смертності серед населення, насамперед дітей. Лише за один 1841 рік у Перекопі й Армянському Базарі померло 200 чоловік[2]. Початковий навчальний заклад було відкрито 1837 року[3]; фактично тут вчилися лише діти чиновників, торговців, духівництва.

У пореформений час, 1866 року в Армянському Базарі й Перекопі проживало понад 530 державних і 70 тимчасовозобов'язаних селян, що прибули сюди на заробітки, а також 418 дворян, які служили в установах і війську, 76 чоловік духівництва[4]. Певного розвитку набуло дрібне виробництво — працювало 8 миловарних і свічкових майстерень, маслоробня, а також салотопний, вапняний та два цегельні заводи. Ремісники, які жили в Армянському Базарі, займалися вичинкою овечих шкур, виготовляли упряж, взуття й одяг. Наприкінці XIX ст. посилився процес розшарування ремісників, багато з них, розорившись, ставали поденниками.

Відомство у справі добування солі в Криму, що містилося в Сімферополі, орендувало майже весь вигін в Армянському Базарі. На соляних та інших промислах працювало понад 100 місцевих жителів[5]. Будівництво Лозово-Севастопольської залізниці, яка пройшла через Армянський Базар, сприяло перетворенню його на значний торговельний осередок, звідки вивозилось зерно, сіль та інші товари. Перекоп, розміщений поодаль від залізниці, поступово втрачав своє значення.

Міські дума й управа, до складу яких входили переважно місцеві багатії, мало турбувалися про впорядкування міста. Так, протягом 1880—1884 рр. на благоустрій витрачено лише 1739 крб. Перші чотири версти тротуарів з'явилися в місті лише 1904 року[6].

Трудящі страждали від постійної сваволі царських чиновників і жорстокої експлуатації. Робітник-поденник за копійки працював на підприємця по 16—17 годин на добу. Особливо тяжкою була праця на соляних промислах. Становище робітників яскраво змалював О. М. Горький у своєму оповіданні «На солі»[7]. Зростання незадоволення серед трудящих вилилося в масові виступи в період першої російської революції 1905—1907 рр. 28 грудня 1905 року в місті відбувся мітинг. Виступаючі на ньому говорили про малоземелля селян, поміщицьку експлуатацію, сваволю чиновників і царського уряду. У річницю «Кривавої неділі», 9 січня 1906 року на вулицях Армянського Базара відбулася демонстрація, а потім мітинг, присвячені пам'яті загиблих борців. У жандармському донесенні з Армянського Базара на адресу таврійського губернатора ці дії кваліфікувалися як прагнення до «насильницького повалення існуючого суспільного ладу»[8].

---

[1] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 12 546, арк. 101.
[2] Там же, арк. 231.
[3] Обзор положения начального народного образования в Таврической губернии за 1914/15 учебный год, стор. 15.
[4] Памятная книга Таврической губернии. Симферополь, 1867, стор. 310, 313, 314.
[5] Там же.
[6] Города России в 1904 году, стор. 178, 179.
[7] А. М. Горький. Собрание сочинений в 30 томах, т. 1. М., 1949, стор. 108.
[8] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 498, арк. 1, 2; ф. 706, оп. 1, спр. 186. арк. 7, 8.

В роки столипінської реакції політичні права трудящих ще більше обмежувалися. Так, право голосу на виборах 1910 року мали лише 99 з 5379 жителів Армянського Базара[1].

Напередодні першої світової війни, 1913 року в місті налічувалося 6700 жителів. Майже половину їх становили українці і росіяни, які оселилися тут здебільшого після Кримської війни[2]. У місті діяло 26 дрібних підприємств і кустарних майстерень, близько 40 трактирів, 18 харчевень, чайних, закусочних.

В Армянському Базарі містилася лікарняна дільниця, яка 1914 року обслуговувала 19 населених пунктів і економій у радіусі 16 верст з кількістю жителів 6 тис. чоловік. Дільниця мала лише 6 ліжок, обслуговували її лікар, фельдшер і акушерка[3]. Протягом 1872—1898 рр. було відкрито 3 початкові навчальні заклади та жіночу гімназію (чоловіча гімназія почала діяти з 1914 року). В усіх цих закладах 1906 року навчалося всього 144 учні[4]. Восени 1911 року через нестачу класних кімнат не прийняли до школи 48 дітей. Навчатися в гімназії могли переважно діти із заможних родин: плата за навчання становила 55—100 крб. за рік[5]. Три невеликі бібліотеки і дві читальні відкрито в місті лише 1910 року.

Коли почалася перша світова війна, частину працездатного населення було мобілізовано на фронт. Зростали ціни на продукти харчування і предмети першої потреби, все більше відчувалася нестача продовольства й палива. У надзвичайно тяжкому матеріальному становищі опинилися багатодітні родини, які залишилися без годувальників.

Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції в Армянському Базарі, як і по всій країні, встановилося двовладдя. Виник міський громадський комітет[6] — місцевий орган буржуазного Тимчасового уряду; збереглися й дореволюційні органи влади — міські управа й дума. У створеній навесні 1917 року Раді робітничих і солдатських депутатів переважали есери. Серед керівників Ради був навіть місцевий священик, який водночас очолював міську думу[7]. У місті склалася напружена обстановка. Буржуазні та дрібнобуржуазні організації й групи прагнули розпалити національну ворожнечу[8]. Боротьба велася і з земельного питання. Незаможне селянство вимагало, щоб земля перейшла до тих, хто її обробляє. Проте, власті ці вимоги не збиралися задовольняти. Тільки під тиском селян міська дума ухвалила передати їм в оренду 1,8 тис. десятин землі, що належала місту.

Активну боротьбу за свої права, за поліпшення економічного становища вели робітники міста. У серпні 1917 року стався виступ робітників солепромислів, які вимагали підвищення заробітної плати на 100 проц. Учасники виступу звернулися за допомогою до Севастопольської Ради робітничих і солдатських депутатів і запросили її депутатів прибути до Армянського Базара. Власники соляних промислів змушені були задовольнити основні вимоги робітників. Вимогу підвищення заробітної плати восени 1917 року висунули й сільськогосподарські робітники. Її підтримала Рада робітничих і солдатських депутатів Армянського Базара, де в той час уже значний вплив мали більшовики. 24 жовтня Рада заявила, що будуть прийняті «найрішучіші заходи для задоволення вимог робітників»[9].

Трудящі все більше прислухалися до голосу більшовиків, які вели активну роботу в місті. Під їхнім впливом, зокрема, до міської думи було обрано 3 робітники.

---

[1] Города России в 1910 году, стор. 532, 675.
[2] Там же, стор. 560, 561.
[3] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2. Перекопский уезд, стор. 61.
[4] Обзор положения начального народного образования в Таврической губернии за 1907/08 учебный год. Симферополь, 1908, стор. 60; Обзор положения начального народного образования в Таврической губернии за 1911/12 учебный год. Симферополь, 1912, стор. 37.
[5] Обзор положения начального народного образования в Таврической губернии за 1914/15 учебный год, стор. 7.
[6] Борьба за Советскую власть в Крыму, ч. 1, стор. 29.
[7] Газ. «Южные ведомости», (Сімферополь), 10, 16 вересня 1917 р.
[8] Газ. «Южные ведомости», 17 і 25 серпня; 19 жовтня 1917 р.
[9] Л. И. Волошинов. Октябрь в Крыму и Северной Таврии, стор. 49.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції робітники і селяни Армянського Базара розгорнули боротьбу за владу Рад. Щоб не допустити переходу влади до рук трудящих, буржуазія створила т. зв. комітет порятунку революції[1]. Та ці їх спроби виявилися марними. У січні 1918 року в Армянському Базарі встановлено Радянську владу. Вітання конференції представників Рад робітничих і солдатських депутатів і військово-революційних комітетів Таврійської губернії передав член Перекопського військревкому Нікітін, який доповів делегатам, що селяни повіту з нетерпінням чекають рішень конференції[2]. Створений в Армянському Базарі революційний комітет на чолі з місцевими жителями комуністом Т. Юдіним (голова) і його заступником Ф. Л. Філоненком приступив до здійснення перших декретів Радянської влади[3]. Комітет почав підготовку до конфіскації поміщицьких маєтків, насамперед володінь Воронцової-Дашкової.

У середині квітня 1918 року місто окупували німецькі війська. Багатії радо вітали їх і виказували тих, хто боровся за революцію. Загарбники чинили жорстоку розправу над радянськими активістами. Незважаючи на терор, жителі переховували 18 поранених червоноармійців, у т. ч. 6 комуністів, які не встигли евакуюватися. Багато зробила для врятування червоноармійців П. Л. Філоненко, сестра заступника голови ревкому, яка працювала в госпіталі[4].

Наприкінці 1918 року німецькі окупанти відступили, але місто захопили англо-французькі інтервенти разом з білогвардійцями. У квітні наступного року частини Червоної Армії, прорвавши сильно укріплену оборону ворога, підійшли до Перекопа. Як повідомлялося в газеті «Известия ВЦИК», «у ніч з 3 на 4 квітня наші частини після тривалої артилерійської підготовки провели рішучий наступ на укріплення Перекопа. Після впертого бою 4 квітня о 16 год. Перекоп було взято. Противник відступив до Армянського Базара. Наші війська... увійшли в Армянський Базар»[5]. У місті було відновлено Радянську владу, почав діяти ревком, який розгорнув активну підготовку до виборів Ради робітничих, червоноармійських і селянських депутатів. На місцеву буржуазію було накладено контрибуцію в розмірі 500 тис. крб. Активно працював партійний осередок, який на початок червня 1919 року об'єднував 15 комуністів і 20 співчуваючих[6]. За його участю було відкрито робітничий і червоноармійський клуби[7].

Соціалістичне будівництво перервав наступ денікінців. 24 червня червоноармійські підрозділи розбили в районі Армянського Базара авангардні частини ворога. Але вже наступного дня під натиском переважаючих денікінських військ червоноармійці змушені були залишити місто. Знову почалися переслідування, арешти, гоніння. Уже в перші дні денікінці заарештували кількох чоловік, співчуваючих більшовикам. У доповідній записці Перекопської повітової земської управи органам влади влітку 1920 року відмічалося, що дисльоковані тут підрозділи білогвардійського корпусу розбирали на дрова житлові будинки, лавки, крамниці «і, таким чином, будівлі являють собою нині ... купу руїн»[8].

У ніч з 7 по 8 листопада 1920 року частини Червоної Армії перейшли Сиваш. Бійці 51-ї дивізії 9 листопада з'єдналися поблизу Армянського Базара з частинами 15-ї та 52-ї дивізій, що наступали з Литовського півострова. Червоноармійці захопили врангелівський бронепоїзд[9] і великі трофеї.

Радянська влада в Армянському Базарі утвердилася остаточно. Він став центром волості, а з осені 1921 року — центром району. З цього часу населений пункт почав

[1] Газ. «Южные ведомости», 1, 12 листопада 1917 р.
[2] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 110, арк. 93.
[3] Газ. «Фрунзевец» (Красноперекопськ), 7 листопада 1967 р.
[4] Газ. «Фрунзевец», 7 листопада 1967 р.
[5] Газ. «Известия ВЦИК», 9 квітня 1919 р.
[6] Борьба за Советскую власть в Крыму, ч. 2, стор. 186.
[7] В. Волков. За власть Советов, стор. 121, 125, 129.
[8] П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. 2, стор. 230, 231.
[9] В огне революционных боев. Симферополь, 1957, стор. 129

називатися Армянськом. Партійні організації військових частин, розташованих в Армянську, виділили в розпорядження ревкому 2 комуністів — А. А. Реву та С. І. Перевозчикова. Разом з місцевими комуністами вони створили ядро партійного осередку. З початку грудня 1920 року в селі діяв ревком, очолюваний Тихоном Юдіним[1]. У серпні наступного року відбулися вибори до районної Ради. До складу Армянського райвиконкому було обрано 11 чоловік, у т. ч. 7 комуністів. У червні 1922 року обрано сільську Раду, яку очолив Ф. Л. Філоненко.

З перших днів мирного життя партійні та радянські органи приступили до вирішення невідкладних завдань господарського і культурного будівництва. Було зареєстровано всіх працездатних жителів. Узято на облік 2 парові і 5 вітряних млинів, шкіряне підприємство, кілька майстерень, господарський та землеробський інвентар, насіння. Проведено націоналізацію соляних промислів. 1921 року вступили в дію 4 невеликі майстерні, 2 млини, пекарня, їдальня[2]. Здійснено ремонт приміщень установ, лікарні, клубу, народного будинку. Комуністи за активною участю комсомольців, осередок яких створено на початку 1921 року, у березні організували перший суботник.

Особливою турботою були оточені діти, інваліди війни, родини червоноармійців і загиблих від рук контрреволюції. 1921 року в селі створено відділення охорони материнства й дітей. Ще в листопаді 1920 року відкрито єдину трудову школу. Наступного року тут діяли 2 школи першого ступеня, дев'ятикласна трудова школа другого ступеня, в якій 1923 року навчалося 150 учнів, було 7 учителів. Створено дитячий будинок[3]. Працювали народний будинок і робітничий клуб-читальня. У бібліотеці при клубі налічувалося 1267 книжок. Працівники культосвітвідділу та учні старших класів виступали з концертами і спектаклями.

Для боротьби з страшним лихом — голодом — влітку 1921 року комуністи організували трудящих у похід за хліб проти куркулів, які ховали його[4]. У поданні допомоги голодуючому населенню, згуртуванні бідноти важливу роль поряд із сільрадою відіграв сільський комітет взаємодопомоги, створений на початку 1922 року. В його віданні були розподіл продовольчих пайків, допомога родинам бідноти. Комітет мав понад 20 десятин землі. Заможних селян було зобов'язано вносити до фонду комітету певну частину продовольства і грошей.

Поступово ліквідовувалися тяжкі наслідки війни і неврожаю. На початку 1923 року для Армянського комунгоспу виділено 6,5 тис. десятин землі[5]. Значна частина її розподілялася серед 72 селянських дворів (понад 300 чоловік), в яких на їдця припадало по десятині орної землі. Крім того, жителям виділялося 500 десятин сінокосів. Навесні 1922 року для допомоги бідняцьким господарствам надано сільськогосподарський інвентар, конфіскований у колишніх поміщицьких економіях.

Перехід до нової економічної політики сприяв помітному пожвавленню господарського життя району. Уже 1923 року в Армянську працювали фабрично-заводська майстерня і 23 дрібні підприємства[6]. 1925 року завершився ремонт приміщень установ і житлового фонду.

За роки першої світової й громадянської воєн кількість населення в Армянську різко зменшилася і становила на 1922 рік 2,3 тис. чоловік, з них понад тисячу — робітники і службовці з родинами[7]. У грудні того ж року за рішенням

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 355, оп. 1, спр. 4, арк. 4.

[2] Кримський облдержархів, ф. Р-1259, оп. 1, спр. 114, арк. 93; спр. 115, арк. 148, 149; ф. Р-1263, оп. 1, спр. 5, арк. 22, 35; ф. Р-1264, оп. 1, спр. 23, арк. 259.

[3] Кримський облпартархів, ф. 346, оп. 1, спр. 8, арк. 67; Кримський облдержархів, ф. Р-1264, оп. 1, спр. 38, арк. 10, 27.

[4] Годы борьбы и побед, стор. 325.

[5] Кримський облдержархів, ф. Р-1264, оп. 1, спр. 32, арк. 116; спр. 48, арк. 87; спр. 49, арк. 163; спр. 56, арк. 8.

[6] «Бюллетень Крымского ЦСУ», 1924, № 2, стор. 22; № 3, стор. 3, 57.

[7] «Бюллетень Крымского ЦСУ», 1923, № 1, стор. 11; № 7, стор. 43.

Джанкойського окрвиконкому до розряду сіл було переведено Перекоп з підпорядкуванням його Армянській сільраді. 1925 року Армянськ увійшов до складу Джанкойського, а 1930 — став центром Ішунського району.

У країні розгорнулася колективізація сільського господарства. На кооперативний шлях ставали й селяни Армянська. 1930 року на території сільради виникло три колгоспи — «Зелений клин», ім. С. М. Будьонного (у самому Армянську) і «Шлях до соціалізму». Першими членами артілі ім. Будьонного стали 8 комуністів і 19 комсомольців. Невдовзі колгосп об'єднував 42 члени. Активно розгорнулася боротьба проти куркульства. У найбільш злісних ворогів колективного господарювання провадилася конфіскація майна з передачею його артілям. Поступово до колгоспів потяглися й середняки.

Зламавши відкритий опір куркульства, партійний осередок, створений 1930 року, правління артілі вживали заходів для ліквідації перегинів, допущених у колгоспному будівництві. Партійний осередок артілі ім. Будьонного, який на липень 1931 року об'єднував 7 комуністів, розгорнув велику роботу щодо організаційно-господарського зміцнення колгоспу. 1931 року створено галузеві партійні групи у виробничих бригадах. Через три роки в артілі було вже понад 160 членів її. Зростав і авторитет партійної організації. На 1935 рік, крім колгоспної, в Армянську діяли 8 партійних груп, які мали в своєму складі 59 комуністів. Наприкінці 1938 року створено територіальну партійну організацію[1].

Помітних успіхів артільне господарство досягло вже в другій половині 30-х років. У користуванні артілі було 3544 га землі. 1940 року колгоспники зібрали по 15 цнт зернових з кожного га. Дальшого розвитку набули тваринництво (колгосп мав 5 ферм) та інші галузі господарства. Ще 1938 року створено високоприбуткову племінну конеферму. Передові доярки і вівчарі колгоспу славилися своїми успіхами на весь район. Доярка Є. Ф. Харченко лише за перші чотири місяці 1941 року надоїла 4263 кг молока, перевиконавши план на 1044 кг.[2] Колгосп одержував високі доходи, які 1940 року, наприклад, досягли 1 млн. крб. Того року артіль була учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки, а її конеферму нагороджено дипломом 2-го ступеня виставки.

З 1935 року Армянськ став центром Красноперекопського району. Зростала кількість населення: з 2500 чоловік у 1926 році — до 3975 на початку 1939-го[3]. Змінився й соціальний склад його: основну частину жителів — понад 2 тис. чоловік — становили робітники і службовці. На підприємствах — маслозаводі, млині й електростанції, в промартілях розгорнулося соціалістичне змагання. Так, на початку 1939 року 9 з 39 членів промартілі «Робітнича правда» були стахановцями, а серед 57 працюючих в артілі «Червоний ударник» — 15 стахановців і ударників[4].

Партійна організація і сільська Рада депутатів трудящих постійно піклувалися про впорядкування Армянська. Наприкінці 30-х років у ньому були пошта й телефонна станція, радіовузол. Значно поліпшилося постачання населення промисловими й продовольчими товарами. На початок 1940 року в Армянську було 24 крамниці, діяли їдальня і готель на 60 місць. 3,8 км вулиць мали тверде покриття. Закладався великий парк.

Зростав і рівень медичного обслуговування населення. 1922 року сільська лікарня налічувала лише 10 ліжок, 1935 — їх стало 35, а в 1939 — 40. Цілодобово працювала аптека. У лікарні й амбулаторії було 5 лікарів і 5 фельдшерів. Діяли дошкільні заклади.

1940 року успішно завершено ліквідацію неписьменності і малописьменності серед дорослого населення. Гуртки лікнепу закінчило 1318 чоловік. У червні

[1] Кримський облпартархів, ф. 131, оп. 1, спр. 5, арк. 17; спр. 23, арк. 3, 4; спр. 86, арк. 213, спр. 174, арк. 96; спр. 195, арк. 9.
[2] Там же, ф. 131, оп. 1, спр. 218а, арк. 182; спр. 219, арк. 31, 77.
[3] Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 9, спр. 167, арк. 59.
[4] Кримський облпартархів, ф. 131, оп. 1, спр. 174, арк. 194; спр. 218а, арк. 182.

1937 року відбувся перший випуск учнів середньої школи. На 1939 рік середня і початкова школи охоплювали навчанням 1078 учнів. У школах працювало 30 педагогів.

У районному будинку культури, створеному 1932 року, читалися лекції, працювали драматичний, хоровий та інші гуртки художньої самодіяльності. З 1935 року в будинку культури демонструвалися звукові фільми. Поповнювався книжковий фонд районної бібліотеки, який на початок 1941 року становив 6 тис. примірників; бібліотеку відвідувало 800 постійних читачів.

Коли у червні 1941 року, фашистська Німеччина віроломно напала на Радянську країну, більшість чоловіків Армянська пішла до лав Червоної Армії. Ті, хто залишився, працювали на жнивах, будували оборонні споруди, відправляли для армії і в тил зерно та інші сільськогосподарські продукти. 14 і 15 липня на будівництві оборонних споруд працювали понад 700 жителів села. До 16 липня в Армянську під керівництвом комуністів було сформовано 3 взводи народного ополчення, куди увійшло 144 чоловіка[1], а також кілька підрозділів винищувального батальйону.

26 вересня 1941 року німецько-фашистські окупанти увірвалися до Армянська. Та бійці 42-ї кавалерійської дивізії і 442-го стрілецького полку сильним контрударом вибили загарбників із села. У цих боях виняткову мужність проявив кулеметник комуніст Рукінов. Зі своїм кулеметом він підповз до одного з будинків і з його балкона обстрілював вогневі точки противника, відкривши шлях для піхотинців[2]. Північно-західна частина села кілька разів переходила з рук у руки. Але 29 вересня частини Червоної Армії змушені були залишити Армянськ. У селі розмістилася комендатура ворога; фашисти створили тут табір для військовополонених, в якому за роки окупації було розстріляно й замучено понад тисячу чоловік[3]. Ризикуючи життям, радянські люди чим могли допомагали полоненим, пораненим червоноармійцям. Терор, грабежі принесли з собою окупанти. Вони вивезли на каторжні роботи до Німеччини 76 жителів села.

Але трудящі не скорилися ненависному ворогові. Частина активістів, працівників партійних і радянських установ, у т. ч. народний суддя Д. А. Вітвицький, голова райвиконкому А. А. Зосименко (керівник групи) приєдналися до зуйських партизанів[4]. У період тимчасової окупації на території Красноперекопського району існувала підпільна організація, діяльність якої поширювалася і на Армянськ[5]. Наприкінці 1942 року підпільну групу організовано і в сусідньому селі Перекопі. Очолював її В. І. Бугайов, якого було залишено в Криму для організації підпільної роботи. До складу групи входили І. Т. Ткаченко, М. І. Бугайов, І. А. Нікітін, І. А. та А. К. Морозови, а також Г. І. Чупринко, який за завданням групи працював у поліції. Він повідомляв підпільників про агентів гестапо, допоміг налагодити зв'язки групи з підпільниками с. Воїнки. Патріоти вели агітаційну роботу серед населення, допомагали переховуватися військовополоненим, які тікали з табору, провели в Крим через Перекопський вал радянського парашутиста[6].

Створивши в листопаді 1943 року плацдарм на Перекопському перешийку, підрозділи Червоної Армії 8 квітня 1944 року почали рішучий наступ у напрямі на Армянськ, де проходила одна з найбільш укріплених ліній оборони противника. У селі дислокувався великий гарнізон ворога, в розпорядженні якого була значна кількість артилерії, а також бронепоїзд, що курсував на лінії Армянськ—Херсон. Бої за визволення цього району вели підрозділи 19-го танкового корпусу та 36-й кавалерійський полк 2-ї гвардійської армії. По-геройськи билися танкісти за визво-

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 2136, арк. 41.
[2] П. И. Батов. Перекоп, стор. 106.
[3] Кримський облдержархів, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 12, арк. 60, 61, 86.
[4] М. Сохань. Перекоп, стор. 51.
[5] Кримський облпартархів, ф. 140, оп. 140, спр. 50, арк. 10.
[6] Там же, ф. 156, оп. 1, спр. 4419, арк. 16, 17, 19.

лення кримської землі. Під навальним натиском червоноармійців фашисти відступили за Перекопський вал. «Чого тільки не робили потім гітлерівці, щоб відновити тут попереднє становище, але все виявилося марним,— писав Маршал Радянського Союзу С. С. Бірюзов,— знову захопити Перекопські ворота їм так і не вдалося»[1].

9 квітня 1944 року підрозділи 87-ї гвардійської Перекопської, а також 126-ї і 315-ї стрілецьких дивізій визволили Армянськ від німецько-фашистських загарбників. У кровопролитних боях за село особливо відзначився батальйон під командуванням капітана М. Бакірова, який першим увійшов до Армянська. Щоб відкрити шлях товаришам-гвардійцям, командир взводу комсомолець молодший лейтенант П. Карелін ціною свого життя примусив замовкнути кулемети ворога, грудьми закривши амбразуру дзота.

Німецько-фашистські окупанти завдали селу великих збитків. Вони перетворили на руїни більшість виробничих, адміністративних, культурно-побутових і житлових будинків, зруйнували шляхи й колодязі, вирубали зелені насадження, вивезли значну кількість сільськогосподарської техніки й зерна.

З великими труднощами довелося відроджувати зруйноване гітлерівськими загарбниками господарство. У селі залишалися лише жінки, діти, люди похилого віку та інваліди. Більшість з них жила в землянках, колишніх бомбосховищах[2].

Одразу після визволення, в квітні 1944 року почала працювати сільська Рада, відновила діяльність територіальна партійна організація. Велику допомогу трудящим у відбудові господарства подали держава, братні республіки. Було виділено продовольчу і насіннєву позики. З Одеської області, Молдавії до Красноперекопського району завезено велику рогату худобу, коні, вівці. Частина з них поповнила ферми колгоспу ім. Будьонного. На початку 1945 року командування 4-го Українського фронту передало районові 500 голів овець, частину з них — Армянську. З РРФСР, середньоазіатських радянських республік колгоспники одержали сільськогосподарський інвентар.

У тимчасово пристосованих приміщеннях почали працювати лікарня, школа. Розгорнулася відбудова господарських приміщень, житлових будинків. Краще пішли справи після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни, коли до села повернулися колишні фронтовики. До 30-ї річниці Великого Жовтня вже працювали всі промислові артілі і млин. 1948 року відкрито новий сільмаг, завершилося будівництво семирічної школи.

Багато зусиль довелося докласти для відродження колгоспу. Перш ніж приступити до обробітку полів, необхідно було засипати окопи. Не вистачало техніки. 1944 року механізатори, використовуючи деталі й вузли зіпсованих машин, зібрали гусеничний трактор. Наступного року під час жнив на полях колгоспу ім. Будьонного працювали комбайн, автомашина, лобогрійки. Звичайно, в основному врожай довелося збирати вручну, за допомогою кіс і серпів[3]. Поступово справи йшли на лад. До 1950 року було освоєно всі посівні площі. Артіль вже мала плантацію винограду площею 15 га. У колгоспі створено племінну конеферму, для якої, за вказівкою Маршала Радянського Союзу С. М. Будьонного, передано кілька породистих коней[4].

1951 року артілі, розміщені на території Армянської сільради, об'єдналися в одне господарство «Шлях до комунізму», очолив його А. А. Зосименко. Пройшло небагато часу, і колгосп досяг значних успіхів, він став учасником ВСГВ 1954 року. Головний комітет виставки вручив артілі диплом 2-го ступеня за високі врожаї зернових і зразкову конеферму. Завідуючого конефермою А. С. Швеця було нагороджено Великою срібною медаллю виставки та іменним годинником.

У 1956 році артіль «Шлях до комунізму» ввійшла до складу радгоспу, центральна садиба якого розмістилася в Армянську. 1964 року на радгоспну землю прийшла дніп-

[1] С. С. Бирюзов. Суровые годы, стор. 230, 232, 234.
[2] Газ. «Правда Украины», 13 вересня 1961 р.
[3] Газ. «Фрунзевец», 30 листопада 1967 р.
[4] Газ «Фрунзевец», 14 грудня 1967 р.

ровська вода Північно-Кримським каналом. Тепер радгосп «Таврійський» — велике господарство м'ясо-молочного напряму. 1971 року площа його сільськогосподарських угідь становила 9,8 тис. га. Робітники радгоспу добилися значних виробничих показників. Урожайність зернових культур зросла з 14,1 цнт з га в 1965 році до 37,8 цнт на зрошуваних землях у 1972 році. Надій молока на фуражну корову зріс відповідно з 2239 до 2730 кг. 1972 року в господарстві налічувалося 7,2 тис. голів овець. На радгоспних полях працює 189 тракторів (у 15-сильному обчисленні), 34 комбайни. Господарство має дощувальні установки, екскаватор та іншу техніку.

Колектив радгоспу налічує близько 900 постійних робітників, серед них багато передовиків виробництва, удостоєних високих урядових нагород. Так, Герой Соціалістичної Праці В. С. Саранча разом зі своєю бригадою зрошуваного землеробства протягом 1967—1971 рр. одержував пересічно понад 500 цнт зеленої маси кукурудзи. Орденом Леніна нагороджено керівника бригади зрошуваного землеробства Ф. Я. Гетьмана. Досвід передовиків виробництва поширюється серед робітників радгоспу.

Інтенсивний розвиток Армянська зв'язаний з будівництвом Північно-Кримського каналу і заводу двоокису титану. Для спорудження заводу тут 1965 року створено будівельне управління № 28 тресту «Перекопхімбуд». На будову приїхало багато комсомольців з інших областей України і РРФСР. Розгорнувши соціалістичне змагання за гідну зустріч 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, будівельники заводу в кінці грудня 1969 року ввели в дію першу чергу гіганта хімії — комплекс виробництва сірчаної кислоти[1]. На будівництві особливо відзначилася бригада під керівництвом ударника комуністичної праці комуніста П. А. Хаджі, яка виконала п'ятимісячний план за 3 місяці. 1971 року робітники цього комплексу виготовили 284,1 тис. тонн цінної продукції.

Швидкими темпами триває будівництво заводу. Першого року дев'ятої п'ятирічки колектив будівельників здав у експлуатацію цехи двоокису титану і комплекс амофоса[2]. Колектив заводу досяг значних успіхів у змаганні на честь півстолітнього ювілею СРСР. Заводу присвоєно ім'я 50-річчя створення Союзу РСР.

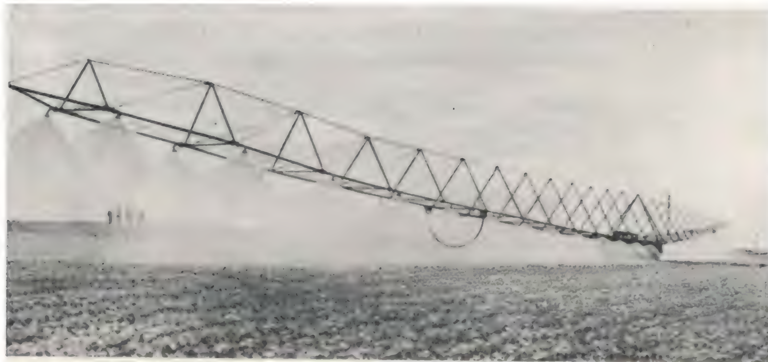
В Армянську діють також завод залізобетонних конструкцій та хлібозавод. На всіх цих підприємствах працює 3048 робітників і 645 інженерно-технічних працівників та службовців. У 4 будівельних організаціях зайнято 1687 працівників.

У 1968 році Армянськ став селищем міського типу[3]. Багато зроблено для його впорядкування, забудови, налагодження побутового обслуговування населення. Тривалий час жителі користувалися водою з колодязів. На 1971 рік в селищі було прокладено 25 км водогону. Значного розвитку набуло газове господарство. 1973 року введено в дію будинок побуту на 55 робочих місць.

Високими стали темпи житлового будівництва. На початок 1940 року площа державного житлового фонду становила тут усього 1,6 тис. кв. метрів, а протягом 1965—1971 рр. споруджено близько 60 тис. кв. метрів житлової площі. За роки восьмої п'ятирічки з'явилися цілі квартали й вулиці, забудовані п'ятиповерховими будинками. Провадяться роботи щодо озеленення вулиць, дальшого впорядкування їх. Протягом 1966—1971 рр. прокладено автошляхів — 25 тис. кв. метрів, тротуарів — 20 тис. кв. метрів.

До послуг населення 12 магазинів, значна кількість кіосків, 2 їдальні, кафе. Їхній товарооборот 1972 року становив 3,7 млн. крб.

Зрошування люцерни у радгоспі «Таврійський». Армянськ, 1970 р.

[1] Газ. «Правда», 7 січня 1970 р.

[2] Газ. «Крымская правда», 6 липня 1972 р.

[3] Газ. «Крымская правда», 6 квітня 1968 р.

Широкоекранний кінотеатр у Армянську. 1972 р.

Звичним стали в побуті трудящих холодильники, телевізори, пральні машини, сучасні меблі.

Поліпшилося і медичне обслуговування населення. До святкування 50-річчя утворення Союзу РСР завершено будівництво лікарняного комплексу на 480 ліжок. При лікарні працюють поліклініка, рентген-кабінет, лабораторії. Тут трудиться 49 лікарів, 142 чоловіка з середньою медичною освітою.

Велика увага приділяється розвиткові народної освіти і комуністичному вихованню молодого покоління. Щороку зростає кількість учнів і вчителів. В 1972/73 навчальному році дві середні школи селища охоплювали 2673 учнів. Педагогічний колектив Армянська об'єднує 136 учителів. Діє музична школа, яку 1971/72 навчального року відвідувало понад 70 дітей. Відкрито і професійно-технічне училище, де навчаються 640 юнаків і дівчат.

Плідну й різноманітну роботу провадить селищна бібліотека, яка має близько 1,6 тис. постійних читачів. Книжковий фонд її налічує 15,6 тис. томів. Активну участь у пропаганді політичних і наукових знань бере лекторська група товариства «Знання».

В Армянську є два кінотеатри, у т. ч. побудований 1972 року кінотеатр «Титан» із залом на 800 місць.

Спортивні свята і змагання відбуваються на місцевому стадіоні. Багато юнаків і дівчат селища мають спортивні розряди. Звання майстра спорту присвоєно Л. В. Кулику і А. В. Чумакову. Діє дитяча спортивна школа.

В усіх успіхах, досягнутих трудящими селища за роки Радянської влади, велика заслуга 7 партійних організацій, які об'єднують 543 комуністів. У 9 комсомольських організаціях налічується 2350 комсомольців. Більшість комуністів і членів ВЛКСМ працюють безпосередньо на виробництві, ведуть перед у соціалістичному змаганні.

В Армянську споруджено кілька пам'ятників. 1956 року на вул. Шкільній встановлено пам'ятник на місці розстрілу білогвардійцями в 1919 році семи червонофлотців. На північ від селища у відкритому степу стоїть обеліск на честь загиблих під час штурму Перекопу в 1920 році бійців Червоної Армії. У 1946 році встановлено пам'ятник на братській могилі воїнів (771 чоловік), що загинули в боях за визволення Армянська і Перекопа в роки Великої Вітчизняної війни.

Діяльність селищної Ради — переконливий приклад розквіту соціалістичної демократії. До її складу входить 120 депутатів. Працює 9 постійних комісій, Рада має широкий актив. Бюджет Ради в 1973 році становив 146 тис. крб., з них на народну освіту виділено 99 тис. крб., на благоустрій селища — 15 тис. карбованців.

Армянськ постійно розширюється, забудовується. У роки дев'ятої п'ятирічки на заводі двоокису титану введено в дію нові виробничі потужності. Налагоджено й розширено виробництво мінеральних добрив і сірчаної кислоти. Неподалік заводу виростає робітниче містечко. У недалекому майбутньому на березі Північно-Кримського каналу буде забудовано великий житловий район. На кожного жителя Армянська припадатиме 17 кв. метрів зелених насаджень.

Молодим, квітучим стає нове степове місто кримських хіміків. Його робітники, службовці, інтелігенція успішно здійснюють історичні накреслення Комуністичної партії і Радянського уряду.

І. Г. ЄРЬОМІН, Г. М. ПЕНЬКОВ

ВОЇНКА

Воїнка — село, центр сільської Ради. Розташована на півночі Кримської області. Залізнична станція. До районного центру — 22 км. Зі сходу вздовж села проходить Північно-Кримський канал, автошлях Красноперекопськ—Джанкой. Шосейна дорога з'єднує Воїнку з селищем Роздольним. Населення — 3925 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Істочне, Орлівка, Шатри, Знам'янка, Новомиколаївка.

Поблизу Воїнки виявлено давні поселення: кілька неолітичних, два — періоду міді, 10 — бронзи. У могильнику часів неоліту розкопано 50 поховань. Досліджено також курганні поховання доби ранньої і пізньої бронзи.

Село засноване в 1885 році відставними солдатами[1]. Перших поселенців було чоловік з п'ятдесят. Вони одержали земельні наділи по 4,9 десятини[2]. Через відсутність лісу хати будували з саману, вкривали їх очеретом. Стелі не робили, долівки були земляні. Жили селяни Воїнки у великих нестатках. Поле обробляли примітивним знаряддям, не вистачало робочої худоби, тому земля родила погано, а часом суховії зовсім знищували посіви. Особливо бідували мешканці сусідньої Щасливки, яку засновано майже одночасно з Воїнкою. Селилися тут здебільшого місцеві чабани. Їм дозволили будуватися тільки з західного боку села Воїнки. Там же ставили хати поселенці з числа селян, що розорилися.

Воїнка стояла на півдорозі між Армянськом і Джанкоєм. Через село раз у раз рухалися валки. Вони прямували не тільки до солоних озер Таганашу і в Джанкой, але й до Феодосії і на Україну. 1900 року у Воїнці налічувалося 549 мешканців. Більше десяти родин були безземельними[3]. Вони змушені були орендувати землю і сільськогосподарське знаряддя у куркулів за половину, а іноді й більшу частину врожаю. Крім того, орендар мусив ще й відробляти землевласнику на його ниві[4]. Не краще жили й ті селяни, яким належали земельні наділи, але вони не мали ні сільськогосподарського знаряддя, ні тяглової сили. Таких сімей було понад 30. Вони також наймалися до куркулів або йшли на соляні промисли. Зароблених грошей ледве вистачало на те, щоб прогодувати сім'ю. Тому багато мешканців Воїнки продавали частину або й увесь свій земельний наділ. У 1899 році з 95 домовласників 14 багатіїв прибрали до своїх рук чверть всієї надільної землі[5]. 1898 року у Воїнці збудували паровий млин.

Незважаючи на швидке зростання села, воно тривалий час залишалося невпорядкованим, мало непривабливий вигляд, не було тут ні рослинності, ні води. Люди користувалися дощовою водою, що стікала в спеціальні ями, де швидко псувалася. Від вживання непридатної для пиття води жителі Воїнки часто хворіли. 1888 року на весь Перекопський повіт було дві приймальні палати і 4 земські лікарі. Тяжкохворого доводилося везти по вибоїстих дорогах за 40 верст від села до Перекопа. 1903 року, після того як Воїнка стала волосним центром, тут відкрили лікарняну дільницю, на базі якої через 2 роки створено амбулаторію. У ній працювали лікар, фельдшер і акушерка. Амбулаторія обслуговувала мешканців 111 сіл і хуторів, що входили до Воїнської волості[6].

У 1889 році земство відкрило в селі трикласну школу, де навчалося 55 дітей. Закінчити школу вдавалося не всім дітям. У 1899/1900 навчальному році повний курс

---

[1] Приложение к высочайшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1885 г. Симферополь, 1886, стор. 96.

[2] М. В. Н е р у ч е в. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии. Симферополь, 1907, стор. 226—267.

[3] Сборник по основной статистике. Перекопский уезд, вып. 1, Подворная перепись, стор. 2, 3.

[4] М. В. Н е р у ч е в. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии, стор. 211.

[5] Труды местных комитетов. Таврическая губерния. СПб., 1903, стор. 128.

[6] Сборник по текущей статистике за 1887—88 год. Симферополь, 1888, отд. 3, стор. 6, 7; Систематический свод постановлений Перекопского уездного земского собрания Таврической губернии с 1866 по 1905 годы. Перекоп, 1910, стор. 76, 78, 88; Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2. Перекопский уезд, 1915, стор. 60, 61.

навчання пройшли 4 учні, в наступному — 8. На утримання школи виділялися мізерні кошти. Так, 1900 року земство асигнувало 700 крб., сільські громади (в школі навчалися діти з 7 сіл) — 70 крб., з інших джерел надходило 20 крб.[1]. Усі ці гроші разом складали менше тієї суми, яка йшла на утримання волосного писаря. Тоді ж у селі почала працювати ремісничa школа з відділами колісно-екіпажним, ковальсько-слюсарним, столярно-теслярським. Школа була розрахована на 20 чоловік, але фактично її відвідувало менше (у 1900/1901 навчальному році — 11 чоловік)[2], тому що за навчання треба було платити 208 крб. на рік, що було не під силу для бідняків.

Під час революції 1905—1907 рр. у Воїнці і в деяких інших селах, що входили до Воїнської волості, поширювалися листівки і прокламації, які видавав Сімферопольський комітет РСДРП[3]. 16 листопада 1905 року в приміщенні ремісничої школи відбувся мітинг волосної організації Всеросійської селянської спілки, на якому, за повідомленням справника, обговорювалося питання про взаємини між поміщиками і селянами і, зокрема, про скіпщину[4]. А 27 листопада селяни почали громити сусідню поміщицьку економію Джорат. Але цей виступ відразу був придушений.

Багато труднощів і нестатків зазнавали жителі Воїнки в роки першої світової війни. Більшість чоловіків мобілізували до царської армії. У зв'язку з воєнним часом селян обклали додатковими податками і повинностями. Це призвело до того, що господарства, зокрема бідняцькі, зовсім розорювалися, занепали. Старики, жінки і навіть підлітки мусили йти на заробітки.

Повалення царського самодержавства в лютому 1917 року жителі Воїнки зустріли загальним схваленням. Але їх становище мало змінилося. Кращі землі, як і раніше, залишалися в руках багатіїв. Створена у Воїнці волосна Рада селянських депутатів, де керівництво захопили меншовики й есери, захищала інтереси не селян-бідняків, а куркулів і поміщиків.

Справжню волю принесла селянам Воїнки Велика Жовтнева соціалістична революція. Радянську владу в селі встановлено в січні 1918 року. З допомогою Перекопського військово-революційного комітету проведено перевибори волосної Ради. Трудівники села з великим натхненням взялися за втілення в життя перших декретів Радянської влади. Але 19 квітня 1918 року Воїнку захопили кайзерівські війська. Окупаційна влада встановила тут, як і скрізь, режим грабежів і насильств.

На зміну німецьким загарбникам у листопаді 1918 року прийшли англо-французькі інтервенти й білогвардійці, вони протрималися у Воїнці до квітня 1919 року. Після того, як частини Червоної Армії вигнали їх, у селі було відновлено Радянську владу. Створений тоді ревком розподілив поміщицьку землю між селянами, вони одразу взялися за її обробіток. У червні 1919 року село захопили денікінці.

Білогвардійці не раз чинили розправу над місцевим мирним населенням, вони конфісковували у селян продовольство і фураж, реквізовували худобу і майно. Усіх дорослих чоловіків насильно мобілізували в білу армію. Однак жителі, не бажаючи воювати проти Радянської влади, при першій нагоді кидали зброю і тікали додому. Пійманих жорстоко карали. Найактивніші селяни пішли в загони партизанів Криму або до лав Червоної Армії громити іноземних інтервентів і білогвардійців. І нині у Воїнці проживає І. І. Сорока, який у 1920 році в складі штурмової групи 52-ї дивізії Червоної Армії форсував Гниле море, показуючи шлях нашим бійцям[5].

У листопаді 1920 року Червона Армія, прорвавши укріплені позиції Врангеля на Перекопі, наступала по всьому фронту. 11 листопада Воїнку було визволено від

---

[1] Статистические сведения по начальному народному образованию в Таврической губернии за 1900—1901 учебный год, ч. 2, вып. 4. Перекопский уезд, стор. 30, 31.

[2] Систематический свод постановлений Перекопского уездного земского собрания Таврической губернии с 1866 по 1905 гг., стор. 70.

[3] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 429, арк. 257, 259.

[4] Революция в Крыму. Сб. 1. Симферополь, 1925, стор. 143, 144.

[5] М. Сохань. Перекоп, стор. 47.

білогвардійських військ[1]. У село прибув представник 2-ї Кінної армії, який допоміг організувати тут волосний революційний комітет. Відбудові народного господарства перешкоджали залишки контрреволюційних банд, які грабували селян, забирали худобу, чинили диверсії, вбивали активістів. На одному з засідань волревкому було ухвалено: озброїти актив для боротьби з контрреволюційними бандами[2]. За рішенням волревкому Воїнка і Щасливка об'єдналися в один населений пункт.

Під керівництвом ревкому селяни Воїнки поступово відбудовували свої господарства. 1921 року вони вперше організовано засіяли поля. Але рік видався посушливим. Воїнський ревком 21 червня повідомляв: «Стан посівів у районі Воїнки незадовільний. Весь озимий і яровий хліб загинув від тривалої посухи»[3]. Вживалися заходи для боротьби з голодом. Утворена з членів сільської Ради (обрана в серпні 1921 року), комісія взяла на облік все продовольство у населення. Для учнів відкрили пункт харчування. Радянська влада подавала всіляку допомогу голодуючим. Воїнський продпункт одержав 500 дитячих пайків і 400 пайків для дорослих[4].

Організований у 1922 році партійний осередок очолив трудящих на боротьбу за відбудову сільського господарства. Вже з 1923 року посівні площі поступово починають збільшуватися. Лише під озимі того року засіяли 1459 десятин землі, тобто було досягнуто майже довоєнного рівня, коли площа озимих дорівнювала 1555 десятин. У 1924 році створено комітет взаємодопомоги. У своєму користуванні він мав 3 плуги, 5 борін і 10 коней, а 1926 року одержав трактор[5]. У селі тоді налічувалося 18 бідняцьких сімей, які не мали ні тягла, ні інвентаря. Саме цим селянам комітет подавав допомогу в першу чергу. 1924 року організовано сільськогосподарське кредитне товариство «Єднання». У відбудовний період виникло сільське споживче товариство, почала працювати пекарня. 1925 року у Воїнці відкрилася ветеринарна лікарня і агропункт.

До 1921 року село входило до Перекопського повіту, з 1921 по 1923 рік було в складі Армянського району Джанкойського округу, з 1923 року — Джанкойського району, а з 1930— Ішунського. 1924 року у Воїнці відкрилася лікарня. 1920 року — школа першого ступеня, а 1926 — другого ступеня. В обох школах тоді налічувалося 211 дітей і 9 учителів. Працювали курси лікнепу. 1926 року у Воїнці було лише 28 чоловік неписьменних. Комуністи й комсомольці села провадили велику культурно-масову роботу серед селян. Центром її став клуб ім. Ілліча, який відкрився в червні 1922 року (в той час він називався будинком селянина)[6]. Ще раніше почала працювати хата-читальня.

У 1926 році парторганізація об'єднувала в своїх рядах 9 членів і 10 кандидатів у члени ВКП(б), а у 1930 році в ній уже було 35 комуністів. Зростала й комсомольська організація (створена 1923 року)[7].

На початку 1930 року партійна організація Воїнки спільно з сільською Радою очолили масову колективізацію селянських господарств. Комуністи першими вступили до колгоспу і подавали приклад в його організації. Тоді ж створено два товариства спільного обробітку землі. Через два роки на їх базі засновано сільськогосподарські артілі «День урожаю» і «Довір'я». До колгоспів потяглися не тільки бідняки й батраки, а й середняки. У 1931 році було колективізовано 56 проц. усіх селянських господарств. Колективізація в селі відбувалася в умовах жорстокої класової боротьби. Куркулі агітували бідняків і середняків не усуспільнювати землю, худобу, інвентар. Бідняцько-середняцькі маси, керовані комуністами і депута-

[1] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 13.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-1259, оп. 1, спр. 33, арк. 6.
[3] Там же, ф. Р-1263, оп. 1, спр. 35, арк. 35.
[4] Там же, ф. Р-663, оп. 1, спр. 159, арк. 19; ф. Р-1259, оп. 1, спр. 27, арк. 18; ф. Р-1563, оп. 2, спр. 11, арк. 11.
[5] Кримський облпартархів, ф. 121, оп. 1, спр. 40, арк. 146; ф. 131, оп. 1, спр. 12, арк. 38—40, 45, 46, 86, 87.
[6] Там же, ф. 131, оп. 1, спр. 4, арк. 9—11; спр. 7, арк. 130.
[7] Кримський облдержархів, ф. Р-1264, оп. 1, спр. 23, арк. 42—45.

тами Ради, вели рішучу боротьбу проти класового ворога. Куркульські сім'ї були вислані, а конфісковане у них майно передано колгоспам[1].

В організаційно-господарському зміцненні колгоспів значну роль відіграли створені в них партійні групи. Так, в артілі «Довір'я» 1934 року організувалася група з 2 членів і 3 кандидатів у члени ВКП(б), в колгоспі «День урожаю» — партійно-комсомольська група, куди входили 2 члени і кандидат у члени партії, а також 12 комсомольців[2]. Комуністи села провадили велику політико-виховну роботу серед колгоспників, залучали жінок до активної громадської роботи.

У березні 1935 року створено Воїнську МТС. Того ж року при машинно-тракторній станції виникла первинна парторганізація. МТС швидко поповнювалася технікою. Якщо 1935 року вона мала лише 20 тракторів, то в 1938 — в її господарстві налічувалося вже 68 тракторів, 11 сівалок та багато інших сільськогосподарських машин[3]. Воїнська МТС обслуговувала 31 колгосп.

З ініціативи комуністів серед трудівників села широко розгорнулося соціалістичне змагання за високу якість обробітку грунту, дострокове виконання планів посіву і перевиконання планів хлібозаготівлі. 1938 року колгоспи «День урожаю» і «Довір'я» одержали по 21 цнт зернових з га. Першим такого успіху добився бригадир колгоспу «День урожаю» Г. І. Козлов, за що був удостоєний Великої золотої медалі ВСГВ[4].

Наприкінці 30-х років у колгоспах «День урожаю» і «Довір'я» було по 4—5 тваринницьких ферм. Розвивалося і садівництво. Колгосп «День урожаю» заклав сад[5].

За роки передвоєнних п'ятирічок у Воїнці споруджено залізничну станцію, нафтобазу, маслозавод, молокозавод, спеціальні зерносховища «Заготзерно». У 1941 році заплановано збудувати електростанцію, вальцьовий млин та інші підприємства.

З 1935 року Воїнка входила до Красноперекопського району. Населення її в 1939 році становило 2121 чоловік. Змінювався і зовнішній вигляд села. З ініціативи партійної і комсомольської організацій і за активної участі громадськості було висаджено 8500 дерев. У 1940 році в село провели водопровід. Працювала лікарня з хірургічним і пологовим відділеннями. У середній школі в 1940/41 навчальному році здобували освіту 540 учнів. Культурно-масову роботу серед мешканців села проводив сільський клуб. Активну участь у громадському житті брала місцева інтелігенція — вчителі, агрономи, зоотехніки[6].

Але творчу працю жителів Воїнки, як і всіх радянських людей, перервав віроломний напад гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. У перші ж дні Великої Вітчизняної війни понад 100 чоловіків пішли до лав Червоної Армії. Колгоспники — в основному жінки, підлітки і літні люди — успішно справилися зі збиранням врожаю і хлібозаготівлями. Робітники Воїнської МТС внесли до фонду оборони країни свій дводенний заробіток.

У вересні, коли нависла загроза ворожого вторгнення в Крим, місцеві органи влади організували евакуацію устаткування Воїнської МТС, худоби, майна радянських установ. Мешканці села брали участь у будівництві оборонних укріплень на перекопських рубежах. До 25 жовтня 1941 року лінія фронту наблизилася до Воїнки. Група комуністів, комсомольців і активістів пішли до партизанського загону, одним з перших вступив до загону народних месників голова колгоспу «День урожаю» Д. С. Манзенко.

30 жовтня 1941 року фашистські війська окупували Воїнку[7]. У перші ж дні свого перебування в селі загарбники розстріляли 10 жителів. У стайні колгоспу

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 131, оп. 1, спр. 12, арк. 38—40.
[2] Там же, спр. 49, арк. 27.
[3] Газ. «Красный Крым», 2 вересня 1938 р.
[4] Газ. «Красный Перекоп», 4 вересня 1940 р.
[5] Кримський облпартархів, ф. 131, оп. 11, спр. 219, арк. 8.
[6] Газ. «Красный Перекоп», 16 жовтня 1940 р.
[7] Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 404.

«День урожаю» гітлерівці влаштували табір радянських військовополонених, де було знищено 120 чоловік[1].

Радянські люди не схилили голови перед ворогом. З лютого 1942 року у Воїнці діяла підпільна патріотична організація, до якої входило спочатку 12 чоловік. Очолив її працівник контори «Заготзерно» комуніст з 1926 року І. П. Кондратов[2]. Згодом стали діяти підгрупи, що виникали у Воїнці і в інших селах. Вони систематично проводили розвідку, стежили за пересуванням ворожих військ і повідомляли про це партизанів. Так, М. К. Крутко, який влаштувався працювати у поліції, передавав партизанам відомості про плани поліції й німецьких карателів. Підпільники перешкоджали також вивозити худобу до Німеччини. Радянським патріотам вдалося загітувати частину солдатів словацької дивізії, що стояла 1943 року в селі, перейти на сторону партизанів. У Зуйських лісах вони зі зброєю в руках спільно з радянськими людьми боролися проти окупантів.

І. П. Кондратов — керівник Воїнської підпільної організації у період Великої Вітчизняної війни. Фото 1938 р.

Підісланий поліцією в організацію агент видав підпільників, наприкінці 1943 року їх заарештували. Після страшних тортур фашисти розстріляли братів Івана, Тимофія і Григорія Кондратових, Д. Н. Мірошниченка, Л. М. Маслова, А. М. Горішного, Ф. С. Гузенка та інших[3].

Чимало уродженців Воїнки відважно воювали на фронтах Великої Вітчизняної війни. Мешканці села пишаються своєю землячкою Героєм Радянського Союзу М. К. Байдою. До війни Марія працювала у Воїнському ССТ. Коли фашистські загарбники наблизилися до Перекопу, юна патріотка вступила до винищувального батальйону. Спочатку вона була санінструктором, згодом стала розвідницею Після відступу радянських військ з Ішунських позицій, військова частина, в якій воювала М. Байда, відійшла до Севастополя. За мужність у боях під час оборони Севастополя М. К. Байді указом Президії Верховної Ради від 20 червня 1942 року присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу[4].

У ніч на 12 квітня 1944 року частини 24-ї гвардійської стрілецької дивізії у взаємодії з іншими військами 4-го Українського фронту визволили Воїнку від фашистських окупантів[5]. Під керівництвом територіальної парторганізації і сільської Ради, які відновили свою діяльність, трудівники села взялися за відбудову зруйнованого гітлерівцями господарства. Фашисти завдали Воїнці великих збитків. У колгоспах не залишилося жодної громадської будівлі. Вороги пограбували й зруйнували машинно-тракторну станцію. Із 34 тракторів машинно-тракторної станції залишилося 8, та й ті несправні; 57 чоловік гітлерівці вигнали на каторжні роботи до Німеччини.

Насамперед були відновлені колгоспи «День урожаю» і «Довір'я». Почали працювати МТС, залізнична станція, нафтобаза і машинно-тракторні майстерні. Незважаючи на труднощі (не вистачало машин, найнеобхіднішого інвентаря, робочої сили), вже у 1944 році до початку посівної бригада Воїнської МТС підготувала всі наявні трактори та інший інвентар. У колгоспі «Довір'я» засіяли 671 га, а в колгоспі «День урожаю» — 1070. Тракторист К. Уманський зорав 126 га, а І. Шуруба виробив 110 га м'якої оранки. До початку збирання врожаю в МТС відремонтували 8 комбайнів. Серед перших по продажу зерна державі були артілі «День урожаю» і «Довір'я». Крім того, трудівники колгоспу «Довір'я» понад план здали до

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 12, арк. 60, 61, 64, 66.
[2] Кримський облпартархів, ф. 131, оп. 2, спр. 1, арк. 112, 113.
[3] Там же, ф. 849, оп. 1, спр. 197, арк. 110—122.
[4] Звезды немеркнущей славы, стор. 34.
[5] Сообщения Советского Информбюро, т. 6, стор. 179, 180.

фонду Червоної Армії 884 цнт зерна. 70 цнт як подарунок вони відправили тим, хто відбудовував місто-герой Севастополь[1].

Протягом четвертої п'ятирічки колгоспи освоїли довоєнні посівні площі, а з озимої пшениці вони перевершили рівень 1941 року[2]. На артільних фермах до 1949 року поголів'я великої рогатої худоби вже досягло довоєнного рівня. Були відбудовані всі тваринницькі ферми: в колгоспі «День урожаю» на той час їх налічувалося 5, а в колгоспі «Довір'я» — 6[3]. Велику допомогу артілям і МТС, особливо в посівних і збиральних кампаніях, подавала територіальна парторганізація. У кожному колгоспі і МТС створено було первинні партійні організації.

Збільшилася кількість жителів села. На 1950 рік їх було понад 3 тис. чоловік. Були відбудовані пекарня, лікарня, дитячі садки і ясла, середня школа, клуб і бібліотека.

У серпні 1950 року сільгоспартілі «День урожаю» і «Довір'я» об'єдналися в одне господарство. Завдяки самовідданій праці механізаторів і всіх колгоспників артіль рік у рік вирощувала високі врожаї зернових. Комбайнеру Воїнської МТС І. М. Новицькому за високі темпи збирання і намолоту зерна (за 18 робочих днів він зібрав хліб з 635 га, намолотивши 10 150 цнт) у 1951 році присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. До 1959 року валовий збір зернових культур у колгоспі збільшився на 500 тонн, поголів'я корів зросло в 2 рази, свиней — у 2,2 раза, овець — у 3. 1958 року виробництво молока становило 877 тонн, це в 3,3 раза більше, ніж у 1953 році. Врожайність овочів за цей період збільшилася у 2 рази. У 1953 році колгосп зовсім не мав виноградників, а в 1958 під виноградниками вже було 321 га[4].

В лютому 1959 року на базі місцевого колгоспу і двох сусідніх утворився овочево-молочний радгосп «Воїнський». Загальна земельна площа господарства становила 14 тис. га, в т. ч. площа орної землі — 8,9 тис. га. З 1961 року радгосп став дослідно-показовим господарством. Лише за три роки виробництво овочів у ньому збільшилося в 5 разів, поголів'я великої рогатої худоби зросло в 2 рази. Зросла вдвічі продуктивність праці[5].

Коли до села у 1965 році прийшла дніпровська вода, працівники радгоспу «Воїнський» почали вирощувати на зрошуваних землях понад половину зернових культур, 1970 року зрошувані землі займали 741 га. Валовий збір зерна тоді досяг 6367 тонн, урожай зернових з гектара — 50 цнт, а пшениці — 52 цнт. Якщо в 1965 році радгосп збирав картоплі по 73 цнт, то 1970 року пересічна врожайність її досягла 96,1 цнт. Зрошення дало можливість збільшити і виробництво кормів. Бригада П. Г. Кондратова одержала по 560 цнт кукурудзи, понад 400 цнт люцерни на зелений корм, по 800 цнт кормових буряків. Радгосп став значним постачальником молока містам і курортам Криму. На його фермах утримується 1100 голів великої рогатої худоби. 1970 року тваринники продали державі 2671 тонну молока. У господарстві тоді налічувалося 100 тракторів, 14 комбайнів, 46 вантажних автомобілів. У різних галузях виробництва працювало 213 електромоторів. Завдяки впровадженню госпрозрахунку, зрошенню і високій механізації собівартість центнера зерна за 1966—1970 рр. знизилася до 3 крб. 70 коп., рівень рентабельності досяг 100 проц. Значно зменшилися затрати праці на виробництво центнера зерна. Якщо в 1966 році вони становили 0,2 людино-дня, то в 1970 — 0,12[6]. За цей час продано державі 13,3 тис. тонн хліба (план 9,3 тисячі).

1968 року радгосп «Воїнський» був переможцем

Новий житловий будинок родини робітника у с. Воїнці. 1972 р.

[1] Газ. «Красный Крым», 5 листопада 1944 р.
[2] Кримський облпартархів, ф. 131, оп. 5, спр. 12, арк. 1.
[3] Газ. «Красный Крым», 8 квітня 1949 р.
[4] Кримський облпартархів, ф. 131, оп. 1, спр. 270, арк. 2.
[5] Там же, спр. 249, арк. 62; спр. 292, арк. 12.
[6] Газ. «Крымская правда», 20 липня 1970 р.

у всесоюзному змаганні радгоспів. Йому присуджено перехідний Червоний прапор Міністерства сільського господарства СРСР і ЦК профспілки робітників і службовців сільського господарства і заготівель[1]. 1969 року радгосп посів перше місце в республіканському змаганні, за що був удостоєний грошової премії. За досягнуті успіхи у виробництві зерна, овочів, м'яса і молока 1970 року радгосп занесено на обласну Дошку пошани. 11 його працівників нагороджено орденами і медалями СРСР, серед них орденом Леніна — директора радгоспу М. М. Чижа, бригадира тракторно-рільничої бригади 1-го відділку П. Г. Кондратова.

Пам'ятник радянським воїнам, які полягли за визволення села від фашистських загарбників.

Трудівники села активно включилися у соціалістичне змагання за виконання планів дев'ятої п'ятирічки. 1971 року передовики виробництва виростили по 56,3 цнт озимої пшениці з гектара на площі 720 га, а бригада П. Г. Кондратова — по 60,4 цнт з кожного із 173 га і завоювала перехідний Червоний прапор Міністерства радгоспів УРСР. Радгосп «Воїнський» у Красноперекопському районі — піонер впровадження нових високоврожайних сортів пшениці Прибій, Кавказ, Аврора. 1972 року кожний гектар пшениці Прибій на поливних землях дав 55 цнт зерна.

У селі з'явилися нові підприємства. Тут міститься найбільший у Криму комбінат хлібопродуктів, до 1970 року стала до ладу рисова потокова лінія місткістю на 8,6 тис. тонн. Це перше в країні підприємство з автоматичною потоковою лінією, яка забезпечує активну вентиляцію зерна[2].

На території Воїнки є також радгоспний консервний завод потужністю 2 млн. умовних банок різних консервів на рік, філіал Красноперекопського бетонозмішувального заводу. Значно розширилася і залізнична станція. У селі розміщено найбільший в області елеватор.

Докорінно змінився зовнішній вигляд села. У ньому багато садків і виноградників. Воїнка стала селом нового, соціалістичного типу. Вулиці широкі, прямі, більшість їх заасфальтована, озеленена. Лише за один 1961 рік посаджено 34 тис. різних дерев. 1962 року на присадибних ділянках мешканців і на вулицях села висаджено 22 тис. саджанців декоративних і 12,5 тис. фруктових дерев, 800 кущів винограду, 5 тис. чагарників. 1966 року зведено новий цегляний будинок вокзалу з залом для пасажирів і службовими приміщеннями. 1970 року в селі відкрився побутовий комбінат, у ньому розмістилися кравецька та шевська майстерні, перукарня. За останні десять років відкрито декілька спеціалізованих магазинів: хлібний, овочевий, гастрономії і бакалії, господарських товарів, взуттєвий, книжковий. У селі є ресторан, кафе, в радгоспі — 2 їдальні, 4 буфети.

У лікарні з чотирма відділеннями трудиться 5 лікарів, 15 спеціалістів з середньою медичною освітою. В середній школі, нове приміщення якої збудоване 1971 року,— 775 учнів і 44 вчителі. При будинку культури діють гуртки художньої самодіяльності: драматичний, вокальний, художнього слова, танцювальний та ін. Практикуються виставки робіт народних умільців. Кращі з них демонструвалися на районній, обласній і республіканській виставках. Х. П. Краєвська за вишитий нею килим одержала грамоту комітету республіканської виставки народних умільців. Книжковий фонд бібліотеки налічує 18 тис. примірників. Читачів у ній — понад 1200 чоловік. У бригадах і відділках радгоспу працюють пересувки, де теж понад 300 постійних читачів. У селі є літній кінотеатр на 600 місць. Традиційними стали

[1] Газ. «Крымская правда», 16 квітня 1969 р.
[2] Газ. «Крымская правда», 17 червня 1971 р.

нові свята й обряди — урочиста реєстрація шлюбу, комсомольські весілля, свята врожаю, «Слава праці» та інші.

Трудівники Воїнки свято шанують пам'ять загиблих. Останки радянських воїнів із кількох могил, що були в різних місцях, перенесли в одну і на ній спорудили пам'ятник. У братській могилі поховано 115 солдатів, матросів та офіцерів Радянської Армії, серед них 11 жителів Воїнки. Мешканці села щорічно в День перемоги приходять до обеліска в парку, щоб вшанувати пам'ять героїв, покласти квіти на братську могилу.

Успіхи в господарському і культурному будівництві села досягнуті під керівництвом партійної організації, яка налічує в своїх рядах понад 100 комуністів. 70 проц. з них трудяться у виробничих бригадах, на фермах. Активними помічниками комуністів є комсомольці села, об'єднані в 8 первинних організаціях. У складі сільської Ради — 64 депутати, з них 36 робітників, 27 жінок. Спираючись на широкий актив, працюють 9 постійних комісій Ради. Бюджет сільської Ради, який на 1973 рік становив 62,7 тис. крб., передбачає дальше поліпшення побутових і культурних умов життя трудящих Воїнки. Будуються новий клуб з залом на 700 місць, дитячий садок на 140 місць. Намічено здійснити газифікацію села.

Так живуть і разом з усім радянським народом будують комунізм трудівники Воїнки.

М. Г. ІВАНЮК

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД КРАСНОПЕРЕКОПСЬКОГО РАЙОНУ

БРА́ТСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 25 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Воїнка на лінії Красноперекопськ—Джанкой. Дворів — 288. Населення — 1081 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Березівка, Долинка, Новопавлівка, Полтавське, Сватове.

У Братському міститься центральна садиба радгоспу «Орловський». За господарством закріплено 5223 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4461 га орної землі, з них зрошується 2430 га. Основний напрям господарства — зерно-м'ясо-молочний. За успіхи в праці 30 трудівників радгоспу нагороджені орденами й медалями СРСР, серед них ордена Леніна удостоєна Т. Л. Калинська.

Є восьмирічна школа, в якій 19 учителів навчають 308 дітей, бібліотека з книжковим фондом 11,6 тис. примірників, будинок культури із залом на 400 місць, медпункт, 2 магазини.

В партійній і комсомольській організаціях села — 24 комуністи і 64 члени ВЛКСМ.

Виникло село 1907 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 22 жителі села, всі вони удостоєні орденів і медалей СРСР.

У селі встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

Біля Долинки виявлено залишки поселення доби неоліту, сарматського поховання й ранньосередньовічного могильника.

ВИШНІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 20 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Воїнка, на автошляху Красноперекопськ — Джанкой. Дворів — 344. Населення — 1243 чоловіка. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Зелена Нива, Красноармійське, Кріпке, Надеждине, Смушкіне, Уткине.

У Вишнівці міститься центральна садиба радгоспу «Дніпровський», за яким закріплено 6210 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4192 га орної землі. Основний напрям господарства — молочне тваринництво і вирощування рису. За трудові успіхи 10 чоловік нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу.

В селі є восьмирічна школа, де 16 учителів навчають 200 учнів, клуб, літній кіномайданчик, бібліотека з фондом 7 тис. книжок, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячий садок, поштове відділення, АТС, філіал ощадної каси, 2 магазини, їдальня.

На обліку в партійній організації — 35 комуністів, у комсомольській — 15 членів ВЛКСМ.

Село виникло в 1919 році. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 48 жителів села, 37 з них загинуло, 11 чоловік нагороджено орденами й медалями СРСР. Споруджено пам'ятник воїнам-односельцям, полеглим у боях за Батьківщину.

Поблизу Вишнівки виявлено залишки поселень доби неоліту (V тис. до н. е.), міді, бронзи і скіфського часу. В численних курганах досліджено поховання періоду бронзи і скіфські. Поблизу села знайдено унікальну кам'яну статую скіфського воїна.

ІЛЛІ́НКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 20 км від районного центру і за 22 км від залізничної станції П'ятиозерна па лінії Красноперекопськ—Джанкой. Дворів — 397. Населення — 1482 чоловіка. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Воронцівка, Курганне, Сокіл, Трактове.

У Іллінці міститься центральна садиба радгоспу «Штурм Перекопу», за яким закріплено 6550 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 5473 га орної землі, з них 3441 га зрошується водами Північно-Кримського каналу. Основний напрям господарства — вирощування рису і молочне тваринництво. За трудові успіхи 75 передовиків радгоспу нагороджено орденами й медалями СРСР, у т. ч. орденом Трудового Червоного Прапора — свинарок А. А. Підвальну, С. М. Муквич і рисівника Г. П. Стрельчук.

Є середня школа, у якій працюють 35 учителів і навчаються 500 дітей, літній кіномайданчик, бібліотека з фондом 13,6 тис. книжок, медпункт, дитячий комбінат, 3 магазини, їдальня, ощадна каса, відділення зв'язку.

Партійна і комсомольська організації об'єднують 48 комуністів і 59 членів ВЛКСМ.

Виникло село 1912 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогами 26 жителів села, всі вони нагороджені орденами й медалями СРСР. Полеглим воїнам-односельцям споруджено пам'ятник.

Поблизу Іллінки виявлено залишки поселення та кургани доби бронзи.

ІШУ́НЬ — село, центр сільської Ради, розташоване за 3 км від районного центру, за 4 км

У бібліотеці с. Іллінки. 1969 р.

Члени колгоспу «Червоний Перекоп» вивчають Статут сільськогосподарської артілі (колгосп знаходився на території нинішньої Почетненської сільради). 1935 р.

від залізничної станції П'ятиозерна. На північний схід від села проходить траса Північно-Кримського каналу. Дворів — 684. Населення — 2480 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Пролетарка, Середнє, Танкове.

В Ішуні розміщена центральна садиба радгоспу «Герой Сиваша». За господарством закріплено 6734 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 5292 га орної землі. Зрошується 3760 га. Господарство спеціалізується на м'ясо-молочному тваринництві та вирощуванні рису. За підсумками восьмої п'ятирічки радгосп нагороджено орденом Леніна, а на честь 50-річчя утворення Союзу РСР — Ювілейним Почесним знаком ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Радгосп був учасником ВДНГ, нагороджений дипломами виставки. За успіхи в праці 24 трудівників відзначено урядовими нагородами, серед них ордена Леніна удостоєні С. М. Сукач, О. Т. Сергєєв, К. М. Пономаренко; ордена Жовтневої Революції — Д. Г. Чабан, Б. О. Клочков; ордена Трудового Червоного Прапора — 9 чоловік.

Працюють середня школа, де 33 вчителі навчають 542 учнів, бібліотека, терапевтичне відділення районної лікарні. За післявоєнні роки зведено 600 нових будинків, клуб, дитячий садок, магазин, їдальню. В селі живуть і працюють 75 комуністів і 63 комсомольці.

Назва села Ішунь вперше згадується в писемних джерелах 1771 року, коли російська армія в ніч з 13 на 14 липня штурмом оволоділа Ішунськими позиціями турків і татар. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. 11 листопада 1920 року під час Перекопсько-Чонгарської операції — завершальної операції Південного фронту проти військ Врангеля — основні сили 51-ї стрілецької дивізії (начдив — В. К. Блюхер) розгромили тут великі сили врангелівців. На фронтах Великої Вітчизняної війни 325 жителів села билися з фашистськими загарбниками, 137 з них загинуло, 68 чоловік нагороджено орденами й медалями СРСР. У селі споруджено пам'ятники героям Ішунських позицій і односельцям, які загинули у боротьбі з гітлерівцями.

На північно-західній околиці села виявлено залишки поселення доби неоліту, а також кургани доби міді й бронзи.

МАГАЗИ́НКА — село, центр сільської Ради. Розміщена за 25 км від районного центру і за 4 км від залізничної станції Воїнка. За кілометр від села проходить траса Північно-Кримського каналу, залізниця Джанкой—Херсон і автошлях Красноперекопськ—Джанкой. Дворів — 424. Населення — 1355 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Богачівка, Новоіванівка, Новоолександрівка.

На території Магазинки міститься центральна садиба колгоспу «40 років Жовтня». За господарством закріплено 7636 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 5895 га орної землі, з них зрошується 2664 га. Розвивається зернове господарство, виноградарство, овочівництво, садівництво й тваринництво. В селі працює консервний завод. За трудові успіхи відзначено орденами й медалями СРСР 5 чоловік.

У селі є середня школа (15 учителів, 468 учнів), будинок культури із залом на 485 місць, бібліотека з книжковим фондом 11 тис. примірників, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла, побутовий комбінат, поштове відділення, 2 магазини, їдальня.

У партійній організації налічується 41 комуніст, у комсомольській — 23 члени ВЛКСМ.

Відоме село з 1830 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. 352 жителі села брали участь у Великій Вітчизняній війні. Близько 200 чоловік загинуло в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Орденами й медалями нагороджено 152 чоловіка. Встановлено пам'ятник воїнам-односельцям, які полягли за визволення Батьківщини від гітлерівців.

ОРЛІ́ВСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 29 км від районного центру, за 9 км від залізничної станції Воїнка. Дворів — 315. Населення — 965 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Знам'янка, Новомиколаївка, Шатри.

В Орлівському міститься центральна садиба радгоспу «Красноперекопський», за яким закріплено 4808 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. орної землі 4249 га. Водами Північно-Кримського каналу і глибоководних свердловин зрошується 1689 га. Основний напрям господарства — овочево-молочний. За трудові успіхи орденами й медалями СРСР нагороджено 8 чоловік.

У селі є восьмирічна школа (21 учитель, 357 учнів), будинок культури із залом на 250 місць, бібліотека з фондом 9,8 тис. книжок, медпункт, дитячий комбінат, АТС, магазин.

Партійна організація об'єднує 50 комуністів, комсомольська — 33 члени ВЛКСМ.

Радянську владу встановлено в січні 1918 року. 107 жителів села брали участь у Великій Вітчизняній війні, з них 68 чоловік загинули, 39 — відзначено орденами й медалями СРСР. На честь воїнів, які полягли під час визволення села від гітлерівців, споруджено пам'ятник.

ПОЧЕ́ТНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 7 км від районного центру та за 6 км від залізничної станції П'ятиозерна. За 3 км від села проходить траса Північно-Кримського каналу, за 2 км — автошлях Сімферополь —

Херсон. Дворів — 324. Населення — 1104 чоловіка. Сільській Раді також підпорядковане село П'ятихатка.

На території Почетного міститься центральна садиба радгоспу «50 років Жовтня», за яким закріплено 4240 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3376 га орної землі. Зрошуються 2116 га. Господарство спеціалізується на м'ясо-молочному тваринництві, вирощується також рис. Діє холодильник місткістю 500 тонн. З 1969 року радгосп є учасником ВДНГ, за високі врожаї рису його відзначено дипломом 2-го ступеня виставки. Понад 50 працівників радгоспу за трудові успіхи нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу.

У восьмирічній школі 16 учителів навчають 310 учнів. Є клуб на 350 місць, бібліотека з фондом 8,5 тис. книжок, літній кіномайданчик, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла, відділення зв'язку, ощадкаса, 3 магазини, їдальня.

Партійна організація села налічує 45 комуністів, комсомольська — 27 членів ВЛКСМ.

Виникло село 1925 року. Проти фашистів на фронтах Великої Вітчизняної війни билися 67 жителів, з них загинуло 26 чоловік. За бойові заслуги 24 односельців нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу. На братській могилі в центрі Почетного встановлено обеліск Слави на честь 42 радянських воїнів, які загинули під час визволення села від гітлерівців у 1944 році.

СОВХО́ЗНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 2 км від районного центру і за півкілометра від залізничної станції П'ятиозерна. Дворів — 307. Населення — 1048 чоловік. Сільраді підпорядковані села Кураївка, Рисове, Таврійське.

У Совхозному розміщена центральна садиба дослідно-показового радгоспу «П'ятиозерний». За господарством закріплено 7910 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 5276 га орної землі. Зрошується водами Північно-Кримського каналу 3826 га. Господарство спеціалізується на м'ясо-молочному тваринництві. Тут вирощується рис. У 1972 році за трудові успіхи господарство занесено до «Золотої книги» області. Радгосп є учасником ВДНГ, за ефективне використання зрошуваних земель і високі врожаї рису нагороджений дипломом 1-го і 2-го ступенів. За доблесну працю 5 передовиків відзначено орденами і медалями СРСР, у т. ч. орденом Леніна нагороджені В. Г. Статкевич та І. М. Пестременко.

Діти навчаються в школах Красноперекопська. В Совхозному є клуб на 200 місць, бібліотека з книжковим фондом 10,5 тис. примірників, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячий садок, їдальня, 2 магазини.

В партійній організації села налічується 40 комуністів, у комсомольській — 50 членів ВЛКСМ.

Село виникло в 1945 році. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 32 його жителі, з них 17 — нагороджені орденами й медалями Радянського Союзу.

СУВО́РОВЕ — село, центр сільської Ради. Розміщене за 20 км від районного центру, за 5 км від залізничної станції Армянськ, за кілометр від автошляху Сімферополь—Каховка. Дворів — 582. Населення — 1068 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Волошине й Перекоп.

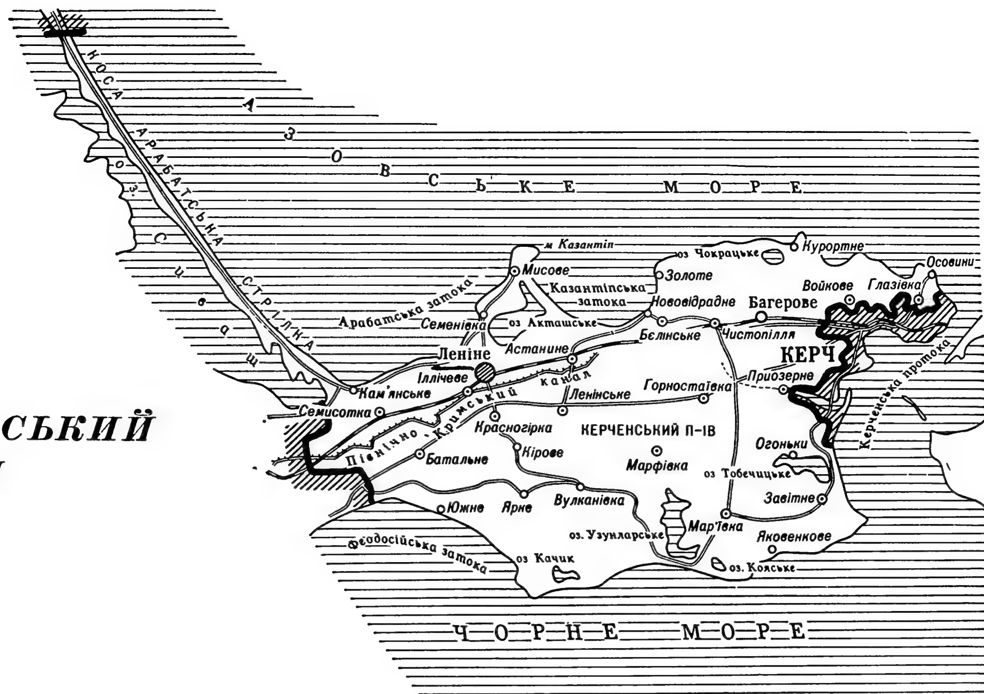
У Суворовому розміщена центральна садиба радгоспу «Таврійський», за яким закріплено 9802 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 6854 га орної землі. Основний напрям господарства — м'ясо-молочне тваринництво. З 1965 року радгосп «Таврійський» є учасником ВДНГ СРСР, не раз нагороджувався дипломами 1-го і 2-го ступенів. За трудові успіхи 20 чоловік нагороджено орденами й медалями СРСР.

Діти вчаться в початковій школі. Є клуб на 200 місць, бібліотека з фондом 8 тис. книжок, літній кіномайданчик, фельдшерсько-акушерський пункт, магазин, їдальня.

В партійній організації села на обліку — 19 комуністів, у комсомольській — 15 чоловік.

Виникло село в 1945 році. 97 жителів брали участь у Великій Вітчизняній війні, нагороджено орденами й медалями СРСР 20 односельців.

ЛЕНІНСЬКИЙ РАЙОН

Площа району — 2900 кв. км, населення — 58,2 тис. чоловік (у т. ч. сільського — 47,7 тис., міського — 10,5 тис.). Густота населення — 20 чоловік на кв. км. 2 селищним і 16 сільським Радам депутатів трудящих підпорядковані 82 населені пункти. На підприємствах, у колгоспах, радгоспах, установах — 82 первинні партійні, 98 комсомольських і 144 профспілкові організації. В економіці провідне місце належить зерновому господарству, розвинуте тваринництво, овочівництво. За 6 радгоспами і 21 колгоспом (з них 6 риболовецьких) закріплено 189 тис. га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 109 тис. га орної землі. На території району — 16 промислових підприємств. Населення обслуговують 58 медичних закладів. У 43 загальноосвітніх школах, серед яких 16 середніх, 13 восьмирічних, 14 початкових, навчаються 10 217 учнів, культурно-освітню роботу ведуть 12 палаців культури, 7 будинків культури, 5 клубів, 36 бібліотек. Працюють кінотеатр і 76 кіноустановок, 7 музеїв на громадських засадах. У районі — 6 пам'ятників В. І. Леніну, 4 пам'ятники і 87 обелісків Слави воїнам, полеглим у роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

ЛÉНІНЕ

Леніне — селище міського типу, центр району, розташоване в північній частині Керченського півострова, за 168 км від Сімферополя. У межах селища — залізнична станція Сім Колодязів. Населення — 5,5 тис. чоловік.

Виявлені поблизу Леніного поселення доби бронзи, група скіфських курганів, рештки античного поселення III—I ст. до н. е.[1] свідчать, що люди жили тут з давніх-давен.

Виникнення населеного пункту пов'язане з будівництвом наприкінці XIX ст. залізничної вітки Владиславівка—Керч (вона сполучила Керч з Курсько—Харків-

[1] Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг. К., 1967, стор. 33; Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 58. М., 1955, стор. 102.

сько—Севастопольською залізницею). 1900 року будівництво завершилося, а через рік споруджено станцію[1], що дістала свою назву від розташованого за 2 км села Сім Колодязів (тепер Іллічеве), заснованого 1878 року колоністами, вихідцями із Швейцарії.

На станції Сім Колодязів до 1905 року проживало близько 20 чоловік, які займалися обслуговуванням залізниці[2]. Землі вони не мали і на кабальних умовах змушені були орендувати її у багатих поміщиків-колоністів Раппів. За кожну орендовану десятину розплачувалися половиною зібраного врожаю. Тисячі пудів пшениці перепродували Раппи заможному власникові торгового флоту Дурунді, який мав неподалік гори Опук свої склади і пристань. Звідси добірну пшеницю вивозили на суднах до Італії. Робітники станції Сім Колодязів вантажили також морський пісок (баласт) для ремонту залізниці.

У роки першої російської революції 1905—1907 рр. ті, хто працював на землях Раппів, самовільно орали поміщицькі землі, захоплювали панську худобу, реманент. У березні 1905 року на станції Сім Колодязів поліція знайшла прокламації з закликом до боротьби проти самодержавства[3].

1913 року тут проживало 80 чоловік — 37 чоловіків і 43 жінки. Основною причиною повільного зростання населення була нестача питної води. Водночас з будівництвом станції для потреб паровозного господарства поблизу викопали Курпенський ставок і поставили водокачку. Питну ж воду возили в цистернах із станції Ойсул (тепер Астанине), за 12 верст. Інколи за домовленістю з німцями-колоністами її доставляли в бочках з села Сім Колодязів. Часто, особливо в літню спеку, люди страждали від спраги. І невипадково у складеній ними легенді про Сім Колодязів розповідається, що їх власник, багатий німець, заборонив безплатно брати воду. Він був такий жорстокий, що побив і виштовхав за ворота знесиленого від спраги подорожнього. Вмираючи, той вимовив страшне прокляття. Відтоді води в колодязях не стало. Народ розгнівався, багач змушений був утекти, а трудівники добули собі кращу, джерельну воду, яка славиться на всю округу[4]. У цій легенді відбилися сподівання не лише жителів Семи Колодязів, але й більшості сіл маловодного Керченського півострова. Царські власті зовсім не дбали про потреби трудящих, а окремі спроби ентузіастів, як правило, людей бідних, позбавлених коштів, пробурити свердловину і знайти питну воду зазнавали невдачі.

Безпросвітні злидні панували в глинобитних халупах, де мешкали робітники станції. Не було ні лікарні, ні початкової школи. 1904 року відкрилася ветеринарна дільниця, і лише через десять років — земська лікарня на 14 місць, в якій працювали лікар, фельдшер і акушерка. Не багатьом дітям щастило потрапити до початкового народного училища, що містилося в селі Сім Колодязів[5].

Перша світова війна лягла важким тягарем насамперед на плечі трудового народу. У результаті мобілізації багато родин залишилося без годувальників. Зростала дорожнеча товарів першої потреби, посилювалося незадоволення політикою самодержавства.

Не поліпшилося економічне становище трудящих і після Лютневої буржуазнодемократичної революції 1917 року. Велику агітаційну роботу на станції в той час вів більшовик С. О. Кацелов, який приїздив сюди з села Петрівського (нині Ленінське). Під його впливом робітники починали усвідомлювати, що нема чого покладати надії на Тимчасовий уряд.

---

[1] Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства. Керчь, 1900, стор. 25, 63, 76.

[2] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 7. Феодосийский уезд, стор. 24, 25.

[3] Революция 1905—1907 гг. в России. Документы и материалы. Начало первой русской революции. Январь—март 1905 г., стор. 756.

[4] Крымские легенды, стор. 128.

[5] Кримський облдержархів, ф. Р-564, оп. 1, спр. 3, арк. 124; Памятная книжка Таврической губернии за 1915 год, стор. 276; Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 7. Феодосийский уезд, стор. 58, 59, 93.

Звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції трудящі станції зустріли з радістю. У першій половині січня 1918 року обрано Раду робітничих, селянських і солдатських депутатів. У поміщиків було вилучено землю, худобу, сільськогосподарські знаряддя, вітряк. Бідняки одержали по 5 десятин землі на їдця. Конфіскувавши купецькі вантажі, яких чимало скупчилося в пакгаузах, Рада передала для забезпечення загонів Червоної гвардії зерно, солону рибу, вичинені шкури.

Наприкінці квітня 1918 року станцію окупували кайзерівські війська і перетворили її на перевалочний пункт для вивезення награбованого добра. У листопаді, після відступу німецьких окупантів, Сім Колодязів з допомогою англо-французьких інтервентів захопили білогвардійці. Проти них тут, як і скрізь на півдні України, широко розгорнувся повстанський рух. 14 лютого 1919 року на станції відбулася конференція профспілок селищ Керченського півострова. Представники Катерлеза, Опасної, Глейків, Жуківки, Осовинів, Баксів, Капканів, Булганака та інших населених пунктів одноголосно ухвалили резолюцію: «Протестувати проти призову солдатів для поповнення білої армії і ведення громадянської війни шляхом насильства. Це рішення відстоювати до останньої краплі крові»[1]. Частина місцевого населення, у т. ч. залізничники К. І. Безпалов, С. І. Подоляк, М. М. Голованцев, пішли до Петрівського партизанського загону під командуванням С. О. Кацелова, інші перейшли лінію Акмонайського фронту і вступили добровольцями до Червоної Армії.

16 листопада 1920 року 9-а кавалерійська дивізія під командуванням О. Є. Карташова з кавалерійського корпусу М. Д. Каширіна очистила станцію від ворога. 17 листопада на зборах жителів села Сім Колодязів з допомогою червоноармійців утворено сільський ревком у складі 3 чоловік на чолі з В. І. Терновенком. Ревком поширив свій вплив і на станцію, що в роки громадянської війни зазнала великого руйнування. Більшість будинків було спалено, кількість населення зменшилася втроє. 34 жителі в березні 1921 року[2] взялися відбудовувати зруйнований вокзал та пристанційні споруди, ремонтувати залізничні колії. Ревком конфіскував усю землю й реманент у місцевих поміщиків Раппів, які вороже ставилися до Радянської влади й активно допомагали білогвардійцям. Трудящі селяни отримали 1800 десятин землі, парову молотарку, сільськогосподарський реманент, воли. Для боротьби з бандитизмом ревком сформував і озброїв спеціальний загін[3].

Велику допомогу ревкому подавав відділ Керченського повітового комітету партії по роботі в селі та його завідуючий Д. С. Няшин[4]. Керченська міська партійна організація відрядила сюди 3 комуністів. Вони проводили роз'яснювальну роботу серед населення, мобілізуючи його на боротьбу з голодом та на відбудову зруйнованого господарства. Комуністи рішуче запроваджували революційний порядок на станції, вели збройну боротьбу проти бандитів.

З вересня 1921 року Сім Колодязів підпорядковувалися Кенегезькій сільській Раді, а з 1923 року — Семиколодязенській. Сільрада під керівництвом місцевого партійного осередку боролася проти куркульства, роз'яснювала населенню суть нової економічної політики.

За роки відбудови народного господарства значно збільшився вантажооборот станції Сім Колодязів. Тут діяв зсипний пункт Кримпродкому: в 1924—1925 рр. із станції до Феодосійського порту відправлено близько 200, а в 1925—1926 рр.— майже 500 вагонів експортних вантажів.

Залізниця, зручні дороги на Керч і Феодосію, добре налагоджене сполучення з навколишніми селами сприяли економічному розвиткові станції Сім Колодязів. При станції виросло селище, населення якого наприкінці 1926 року становило

[1] Освобождение Крыма от англо-французских интервентов, 1918—1919, стор. 71.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-564, оп. 1, спр. 12, арк. 9.
[3] Газ. «Красный Крым», 24 листопада 1921 р.
[4] Кримський облпартархів, ф. 45, оп. 1, спр. 1, арк. 11.

107 чоловік — 43 одноосібні господарства. За родинами залізничників закріпили присадибні ділянки.

Навесні 1921 року в селі Сім Колодязів відкрився об'єднаний червоноармійський клуб ім. В. І. Леніна[1].

1930 року в селищі при станції Сім Колодязів організовано МТС, яку очолив робітник-металіст, комуніст М. П. Дементєєв. З'явилися перші трактори, плуги, сівалки. 1931 року МТС обслуговувала 43 колгоспи, за якими було закріплено 35 721 га орної землі. Працювали майстерні ремонту тракторів і сільськогосподарських машин. Розгорнулося будівництво майстерень, кузні, нафтобази, приміщення для школи механізаторів. Організаторську роботу здійснювала партійна організація, а згодом — політвідділ, очолений колишнім наймитом П. М. Голубом. З 17 вересня 1933 року при політвідділі виходила багатотиражна газета «Знамя политотдела»[2], що була активним помічником комуністів у боротьбі за створення колгоспів. Комуністи виїжджали в села і на сходках роз'яснювали селянам політику партії, значення колективізації.

У травні 1931 року районний центр перенесено з села Ленінського на станцію Сім Колодязів, де мало вирости агромісто, на спорудження якого планувалося витратити понад 7 млн. крб.[3]. Господарське й культурне будівництво набрало широкого розмаху. З'явилися перші 2 вулиці. На околиці райцентру розгорнулося спорудження хлібоприймального пункту, харчокомбінату, бавовнопункту (до Великої Вітчизняної війни майже всі колгоспи Ленінського району вирощували бавовник). Наприкінці першої п'ятирічки при станції Сім Колодязів став до ладу елеватор[4].

Велику роботу тут провадили райкоми ВКП(б) і ВЛКСМ, райвиконком, Семиколодязенська сільська Рада. Оскільки значно зросли ряди партійної і комсомольської організацій районного центру, створено партійні осередки при райвиконкомі, райкомі партії, на елеваторі, харчокомбінаті, в кооперації. У грудні 1931 року в комсомольському осередку райцентру, ядро якого становили комсомольці МТС, налічувалося 29 членів ВЛКСМ[5].

Комуністи самовіддано втілювали в життя політику Комуністичної партії на селі. Боротьба за створення сільгоспартілей набирала часом гострого характеру. В артілі «Заповіт Ілліча» (село Сім Колодязів) куркулі отруїли всю робочу худобу. Вони виводили з ладу трактори, сільськогосподарський реманент, розкрадали посівний матеріал. 1931 року за межі району виселено 50 сімей куркулів і колишніх поміщиків. До кінця року колгоспи району виробили продуктів рільництва майже втричі більше, ніж попереднього року[6].

Трудівники Ленінського району надсилали робітникам Керчі й Феодосії хліб, м'ясо, рибу, жири. У свою чергу, робітники Керченського металургійного заводу ім. Войкова допомогли збудувати й забезпечили устаткуванням електростанцію потужністю 30 квт, що стала до ладу до Жовтневих свят 1934 року. Лампочки Ілліча засяяли в селах району.

Багато зробив для підвищення врожайності сільськогосподарських культур і збільшення їх виробництва колектив Семиколодязенської МТС. Якщо 1935 року врожайність озимої пшениці в колгоспах, які вона обслуговувала, становила 6,6 цнт з га, озимого ячменю — 5,3 цнт, вівса — 4,5 цнт, бавовнику — 3 цнт, то в 1937 році відповідно 13,5, 9,3, 11, 5,6. Підвищення врожайності, зниження розміру натуроплати МТС за її послуги колгоспам, а також допомога держави сільському госпо-

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-564, оп. 1, спр. 3, арк. 186, 187.

[2] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 1395, арк. 194; ф. 138, оп. 1, спр. 1-а, арк. 7 15; Кримський облдержархів, ф Р-15, оп. 1, спр. 98, арк. 47; ф. Р-30, оп. 11, спр. 22, арк. 125.

[3] Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 2, спр. 100, арк. 1—3, 5, 7.

[4] Кримський облпартархів, ф. 849, оп. 1, спр. 168, арк. 557, 559.

[5] Там же, ф. 910, оп. 1, спр. 1, арк. 1; спр. 2, арк. 1.

[6] Там же, ф. 138, оп. 1, спр. 1-а, арк. 11, 20.

царству новою технікою, добривами дозволили збільшити продаж зерна і бавовнику, підвищити оплату праці колгоспників.

У довоєнні роки в МТС широко розгорнувся стахановський рух. Високих виробничих показників добилися 1936 року трактористи Семиколодязенської МТС А. Ф. Бєлоусов, Г. І. Погорєлов, Г. Г. Шентябін. Замість запланованих 530 га м'якої оранки кожний з них виробив на 15-сильному тракторі в півтора рази більше. Комбайнер М. П. Кондратько зібрав комбайном «Комунар» 701 га зернових[1] (за нормою 180 га). 1940 року 55 трактористів і 32 комбайнери перевиконали норми.

На початку 1941 року в Семиколодязенській МТС, яка обслуговувала 18 колгоспів, налічувалося 70 тракторів різних марок, 30 комбайнів, 6 вантажних машин і одна легкова. Тут працювали 7 агрономів, 6 інженерів і механіків, понад 170 механізаторів[2]. Партійна організація при МТС об'єднувала 30 комуністів і була найчисленнішою в райцентрі. 1940 року колгоспи зони Семиколодязенської МТС уперше виростили 100-пудовий урожай зернових на всій площі. Виробіток на 15-сильний трактор становив у середньому 642 га м'якої оранки (за планом — 587 гектарів)[3].

Розвивалася місцева промисловість: 1940 року тут діяли промкомбінат, завод безалкогольних напоїв, молокоцех, пекарня. Райспоживспілка спорудила 2 крамниці, їдальню, складські приміщення.

Для поліпшення постачання жителів водою 1937 року поблизу Юзмацької западини (за 18 км від станції) розгорнулося будівництво великого водосховища. Будову було оголошено обласною комсомольською.

За роки Радянської влади змінився населений пункт. Нового вигляду надали йому гарні двоповерхові споруди райкому партії і будинку Рад (там же розміщувалися будинок культури і бібліотека), лікарні, аптеки, середньої школи, білокам'яні приміщення пошти, магазинів, житлові квартали. На вулицях з'явилися зелені насадження.

Кількість населення станції Сім Колодязів 1939 року досягла 1683 чоловік[4]. Підвищився матеріальний рівень життя трудящих. У колгоспах хлібороби одержували на трудодень по 3 крб. і 3 кг хліба.

Якщо наприкінці XIX ст. на території колишньої Петрівської волості на одного лікаря припадало 18 тис. чоловік[5], то 1940 року лише в районній лікарні на 30 ліжок та в амбулаторії працювало 5 лікарів і понад 20 спеціалістів із середньою медичною освітою.

Того ж року у середній школі райцентру 21 учитель навчав 624 учні. Неписьменність було повністю ліквідовано. При клубі МТС працювали кінопересувка, масова бібліотека. Районна бібліотека мала понад 12 тис. книг і журналів. Діяли пошта, радіовузол. З березня 1933 року виходила районна газета «Ленинский колхозник».

У всьому, чого досягли трудівники населеного пункту, велика заслуга комуністів. На початок січня 1941 року в райцентрі працювали 102 члени ВКП(б) і 36 кандидатів у члени ВКП(б), об'єднаних в 11 первинних організаціях[6]. Налічувалося понад 230 комсомольців, які перебували на обліку в 11 комсомольських організаціях.

Коли гітлерівські загарбники віроломно напали на Країну Рад, до лав Червоної Армії пішло близько 200 жителів селища. Ті, хто залишилися, подавали всебічну допомогу фронту. Район достроково виконав річний план поставок хліба, м'яса, молока, яєць, шерсті і здав державі понад план тисячі центнерів сільськогосподарської продукції.

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 138, оп. 1, спр. 20, арк. 30; спр. 34, арк. 41, 42.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-30, оп. 11, спр. 22, арк. 125, 127, 129, 131, 132, 136.
[3] Кримський облпартархів, ф. 138, оп. 1, спр. 72, арк. 5.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 11, спр. 67, арк. 9.
[5] Памятная книжка Таврической губернии. Симферополь, 1889, стор. 98.
[6] Кримський облпартархів, ф. 38, оп. 1, спр. 66, арк. 48, 49.

З наближенням фронту до Криму в райцентрі було сформовано винищувальний батальйон. До нього ввійшло 200 чоловік, серед них близько 50 жінок. Перший бій батальйону з фашистами відбувся 1 листопада 1941 року на підступах до населеного пункту. 2 листопада фашисти захопили станцію Сім Колодязів. Вони розстріляли поранених червоноармійців, а також багатьох мирних жителів, які не встигли евакуюватися.

У грудні 1941 — січні 1942 рр. під час здійснення Керченсько-Феодосійської операції воїни Червоної Армії визволили Керченський півострів від німецько-фашистських загарбників. 31 грудня війська 44-ї армії Закавказького фронту вступили на станцію Сім Колодязів. Обком ВКП(б) створив тут оргбюро райкому. У березні, незважаючи на близькість фронту, в районі розгорнулися сільськогосподарські роботи, підготовка кадрів механізаторів. На засіданні оргбюро райкому партії в Семи Колодязях 22 березня 1942 року було вирішено створити первинні партійні організації при залізничній станції, Ленінській і Войковській МТС, накреслено заходи щодо проведення весняних польових робіт. ремонту доріг[1]. За забезпечення руху транспорту в складній бойовій обстановці начальника станції П. В. Дмитренка нагороджено орденом Леніна.

Але в травні 1942 року радянські війська змушені були відступити. 9 травня гітлерівці знову зайняли станцію Сім Колодязів і влаштували тут катівню польової жандармерії. Поліцаї знищували поранених радянських воїнів, патріотів. Степ навколо станції вкритий братськими могилами, де поховані тисячі радянських людей.

Мужню боротьбу проти гітлерівських варварів з серпня 1943 року вела підпільна патріотична група, яку очолив колишній шофер «Рибтресту» К. І. Богданов. До її складу входили О. В. Безпалов, О. П. Павленко, Є. Г. Іванов, Г. О. Перемещенко, В. І. Сивальнєв та інші жителі райцентру, які діяли в тісному зв'язку з підпільниками села Червоного Кута[2]. Обома групами керував член партії, колишній червоний командир часів громадянської війни Г. А. Астанин, залишений для підпільної роботи Ленінським райкомом партії. Згодом, виданий одним із добровольців татарського батальйону він був закатований у гестапо. Іменем патріота названо станцію Астанине (колись Ойсул).

25 вересня 1943 року члени підпільної групи висадили в повітря цистерни з пальним на території Семиколодязенської МТС, 6 жовтня на перегоні між станціями Сім Колодязів — Владиславівка пустили під укіс ешелон з боєприпасами. Фашисти схопили чергового по станції Є. Г. Іванова і після допиту розстріляли. Після цього патріоти за наказом командування таємно перебралися в ліс і влилися до одного з партизанських з'єднань. О. В. Безпалов став командиром диверсійної групи п'ятого загону. Л. П. Шведченко була розвідницею і загинула в бою наприкінці 1943 року. У Старому Криму їй поставлено пам'ятник, а в рідному селі Семенівці її іменем названо школу. Г. О. Перемещенко, влаштувавшись під час гітлерівської окупації писарем в управу, добувала для підпільників чисті бланки перепусток, попереджала радянських людей про небезпеку, особливо коли фашисти готували відправку молоді до Німеччини, рятувала поранених радянських льотчиків. Дані про ворожі ешелони, що рухалися через станцію, вона з допомогою розвідника О. П. Павленка, у якого була рація, передавала на Велику землю чи командуванню Східного з'єднання партизанів Криму[3]. У березні 1944 року фашисти вистежили відважних патріотів. О. П. Павленко загинув під час перестрілки, а Г. О. Перемещенко вороги схопили і після жорстоких катувань 14 березня 1944 року розстріляли[4]. На одній з центральних вулиць селища сміливій підпільниці споруджено пам'ятник, її іменем названо вулицю в райцентрі. У жорстоких боях з ворогом полягли О. Г. Лубенцов, К. І. Богданов та багато інших патріотів Семиколодязенської групи.

[1] Кримський облпартархів, ф. 138, оп. 1, спр. 171, арк. 2, 19, 69, 78.
[2] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 375, арк. 49, 50, 80; ф. 151, оп. 1, спр. 1-б, арк. 195.
[3] Там же, ф. 138, оп. 1, спр. 80, арк. 10, 11, 15, 19, 20.
[4] Там же, ф. 1, оп. 24, спр. 375, арк. 50.

12 квітня 1944 року рухомі групи 3-го гірськострілецького, 11-го гвардійського і 16-го стрілецького корпусів Окремої Приморської армії визволили станцію Сім Колодязів[1]. У боях за райцентр відзначилися місцеві жителі танкіст І. В. Варенко, зв'язківець П. К. Валєєв, артилерист І. А. Морозов, комсорг батальйону П. Я. Чумак, який під час штурму позицій ворожого угруповання ніс прапор полку і, хоча був тяжко поранений, не залишив поля бою. За цей подвиг П. Я. Чумака нагороджено орденом Червоного Прапора.

Багато жителів райцентру в роки війни загинули. Трудящі свято шанують пам'ять про тих, хто віддав своє життя в боротьбі з фашизмом. На 5 братських могилах встановлено пам'ятники полеглим на фронтах Великої Вітчизняної війни, воїнам-односельцям, воїнам-визволителям, а також закатованим фашистами в'язням концтаборів.

Гітлерівці завдали станції Сім Колодязів великих збитків: знищили всі житлові, виробничі та культурно-побутові споруди, пограбували Семиколодязенську МТС, районний центр і залізничну станцію зруйнували настільки, що районні організації й установи довелося тимчасово перенести в село Ленінське[2]. У перші дні після визволення відновила свою діяльність сільська Рада. Під її керівництвом жінки, старики й підлітки, незважаючи на труднощі, із запалом взялися за відбудову зруйнованого війною господарства. Робітники Семиколодязенської МТС Д. І. Шаповалов, Г. В. Хандишко, П. І. Жила та інші відремонтували кілька тракторів, сівалок, плугів і виїхали в поле.

Уже наприкінці 1944 року діяли райхарчокомбінат, цех переробки молока, промкомбінат, кравецька та шевська майстерні, кілька магазинів і чайна відбудовувалися і зводилися нові житлові будинки.

Велику допомогу трудящим станції Сім Колодязів та району подала Радянська держава, а також братні республіки. Трудящі Челябінська, Свердловська, Алтайського краю, Казахстану надсилали трактори, комбайни. У 1945—1946 рр. із Челябінська прибули 12 тракторів, із Міаса — 7 автомобілів. Відбудовні роботи очолювала районна партійна організація, яка налічувала в 1945 році 29 членів ВКП(б). Обком партії направив на роботу в село 10 комуністів-фахівців. У дуже важкий післявоєнний час радянські люди ще тісніше згуртувалися навколо Комуністичної партії і Радянського уряду. Про це свідчать і вибори до Верховної Ради СРСР 1946 року. Всі 675 виборців одностайно проголосували за кандидатів блоку комуністів і безпартійних[3].

Наприкінці 1946 року районні організації із села Ленінського знову було переведено до відродженого селища при станції Сім Колодязів. Створені первинні партійні організації при райземвідділі, райспоживспілці, пункті «Заготзерно». Всього на кінець 1946 року в районному центрі налічувалося 89 комуністів, об'єднаних у 9 первинних організацій[4]. Їм допомагали 62 члени ВЛКСМ.

На 1950 рік піднято з руїн приміщення МТС, харчокомбінат, промкомбінат, молокозавод, пекарню, середню школу та інші об'єкти. У майстернях Семиколодязенської МТС відремонтовано 70 тракторів, 32 комбайни, сотні плугів, сівалок, культиваторів. Підвищувалася продуктивність праці. За високі показники, досягнуті в 1950 і 1951 рр., передові механізатори МТС були відзначені урядовими нагородами. Комбайнер І. С. Сахновський, який зібрав за сезон колоскові з 600 га і намолотив 1200 тонн зерна (майже утричі більше плану), нагороджений орденом Леніна, а комбайнери І. І. Бочаров, О. А Жванко, І. О. Чернявський, які намолотили за сезон по 1000 тонн зерна, орденом Трудового Червоного Прапора.

---

[1] А. Н. Грылев. Днепр—Карпаты—Крым, стор. 239; Сообщения Советского Информбюро, т. 6, стор. 179, 180.

[2] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 2250, арк. 61, 112.

[3] Там же, ф. 138, оп. 1, спр. 100, арк. 16.

[4] Там же, спр. 101, арк. 101.

На базі РТС, створеній після ліквідації Семиколодязенської МТС, засновано Ленінське районне об'єднання «Сільгосптехніки». Тут збудовано цехи ремонту тракторів і механізмів для тваринницьких ферм колгоспів і радгоспів, організовано тракторні загони і транспортні колони. На 1 січня 1973 року в цьому колективі трудилося 342 чоловіка, у т. ч. 15 інженерів. У 1972 році механізатори виконали великий обсяг робіт. У колгоспах і радгоспах проведено плантаж на площі понад 3 тис. га, на площі 5300 га зроблено гіпсування солонців, вивезено на поля понад 100 тис. тонн органічних добрив, відремонтовано в майстернях 220 тракторів, 113 доїльних установок, 106 транспортерів тощо. Керуючий Ленінським райоб'єднанням «Сільгосптехніки» П. Я. Чумак нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Тільки в ювілейний рік 50-річчя утворення СРСР районне об'єднання «Сільгосптехніки» одержало з РРФСР, БРСР, прибалтійських та інших республік нашої Батьківщини трактори, автомашини, комбайни, доїльні установки, сівалки, плуги та інші машини на суму понад 20 млн. крб. Усю цю потужну сучасну техніку було направлено в колгоспи і радгоспи району. Для збереження посівів у колгоспах району багато робить колектив лісозахисної станції (1962 року перетворено в лісгоспзаг), яка спершу (1950 рік) базувалася в селі Азовському, за 26 км від залізничної станції Сім Колодязів. Через кілька років її центральну садибу перенесено до районного центру. Механізатори станції, маючи в розпорядженні сучасну сільськогосподарську техніку, лісопосадочні машини, проводили плантаж на солонцях та інших непридатних землях, в опаленому сонцем безводному степу вирощували саджанці сосни, акації, клену, гледичії, береста й висаджували їх на великих масивах. Площа цього лісу навколо райцентру становить 200 га, а всього в районі тепер понад 6 тис. га лісів.

Рік у рік розширюється створена 1962 року міжколгоспна будівельна організація. У 1957 році в селищі пущено молокозавод, харчокомбінат, побуткомбінат, хлібозавод, винозавод. Тут же розміщений морозильний поїзд Мисівського рибозаводу. За роки восьмої п'ятирічки промислові підприємства збільшили випуск продукції майже вдвічі.

Значно зріс за роки післявоєнних п'ятирічок вантажооборот і перевезення пасажирів на станції Сім Колодязів. 1971 року перевезено 52 тис. пасажирів, доставлено близько 146 тис. тонн вантажів.

Великими досягненнями у виробничому і культурному житті відзначили трудящі 50-річчя утворення СРСР. У районному об'єднанні «Сільгосптехніки» споруджено великий цех ремонту транспортерів і обладнання для тваринницьких ферм, автогараж, склад для зберігання мінеральних добрив, прокладено залізничну вітку для доставки до складських приміщень сільськогосподарської техніки, будівельних матеріалів, добрив, отрутохімікатів. Зведено двоповерхове адміністративне приміщення «Міжколгоспбуду», 3 двоповерхові житлові будинки на 16 квартир кожний, їдальню, новий корпус лікарні на 220 ліжок. Молокозавод переробив за 1972 рік 21 тис. тонн молока, харчокомбінат — 2,5 тис. тонн насіння соняшнику. У райцентрі на початок 1971 року трудилося 128 ударників комуністичної праці. Орденами й медалями Радянського Союзу нагороджено 18, а ювілейною медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» — 221 чоловіка.

За роки Радянської влади значно зріс добробут населення. 1971 року середня заробітна плата робітника селища становила 130 крб.. а робітника високої кваліфікації — понад 200 крб. на місяць. На 1 липня 1973 року у 89 трудящих були легкові автомашини, у 298 — мотоцикли, майже всі сім'ї придбали холодильники і телевізори. 4800 вкладників мали в ощадній касі заощаджень на суму 3345 тис. карбованців.

1957 року райцентр Сім Колодязів перетворено на селище міського типу і перейменовано в Леніне. Залізнична станція зберегла стару назву — Сім Колодязів. У Леніному — 29 упорядкованих вулиць. багато з них заасфальтовані. Се-

Колишній перший секретар Ленінського райкому партії М. І. Парельський (1909—1959 рр.). Фото 1952 р.

лище потопає в зелені садів, парків, алей. Великим ентузіастом створення зеленого кільця навколо населеного пункту був перший секретар райкому партії кавалер ордена Трудового Червоного Прапора М. І. Парельський, який багато зробив для дальшого розвитку та упорядкування районного центру. Працюючи тут з кінця 20-х років, він заслужив велику повагу жителів району. У Леніному багато дво- і триповерхових споруд, усі комунальні будинки газифіковано. Якщо 1934 року на станції працювала електростанція потужністю 30 квт, то в 1973 році селище одержало від державної мережі близько 7 млн. квт.-год. електроенергії. Багато років сюди доставляли воду в цистернах із станцій Астанине і Владиславівка. У післявоєнні роки трудящі райцентру взяли найактивнішу участь у завершенні будівництва Ленінського (колишнього Юзмацького) водосховища і прокладанні водопроводу. 1952 року з насосної станції водосховища, яке заповнили паводкові води, прокладено до Леніного 18 км і до сусідніх сіл 12 км водопровідних ліній.

На околиці Леніного виросла потужна база будівництва й експлуатації Північно-Кримського каналу, а навколо неї — новий житловий масив з гуртожитками, їдальнею, сучасною автозаправною станцією. Тут працюють люди різних національностей — росіяни, українці, білоруси, молдавани, поляки, євреї, чуваші. Завдяки їх самовідданій праці і великій допомозі Радянської держави в Леніне на рік раніше наміченого строку, в липні 1972 року, прийшла по Північно-Кримському каналу дніпровська вода. На березі каналу, біля самого зеленого кільця районного центру, обладнано пляж.

Є в Леніному двоповерховий готель, комбінат побутового обслуговування, ресторан, 2 їдальні та інші господарські й культурно-побутові підприємства. Споруджено залізничний, аеро- і автовокзали. Райцентр сполучений асфальтованим шосе з Керчю, Феодосією, Сімферополем.

До 100-річчя від дня народження В. І. Леніна збудовано двоповерховий універмаг, побуткомбінат, відкрито музичну школу, спортзал, будинок піонерів, а через рік — двоповерхові приміщення банку, спеціалізовані магазини «Кулінарія», «Дари природи», «Кондитерські вироби», «Молоко», 1972 року стала до ладу машинолічильна станція, 4 магазини (промтоварний, продовольчий, 2 овочеві), їдальня.

Добре налагоджено справу охорони здоров'я. У лікарні на 265 ліжок і поліклініці — 37 лікарів та понад 100 медичних працівників середньої кваліфікації. Останнім часом збудовано новий корпус лікарні і центральну аптеку. Є три дитячі комбінати на 440 місць.

У середній школі ім. О. М. Горького близько 100 учителів навчають більше 1000 дітей. Музичну школу відвідує понад 200 дітей.

Працює будинок культури, при якому 1968 року відкрито історико-революційний музей, кінотеатр на 400 місць, літній кіномайданчик на 600 місць. При будинку культури організовано гуртки — танцювальний, хоровий, вокальний, драматичний, спортивний. У них 120 учасників художньої самодіяльності. У 2 бібліотеках, послугами яких користуються 3500 читачів — 60 тис. книг. 1959 року на центральній площі селища встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

Своїми успіхами в галузі економіки й культури трудящі районного центру значною мірою завдячують партійній організації. На 1 липня 1973 року 27 партійних і 21 комсомольська організації об'єднували 523 комуністів і 584 комсомольців. До складу Ленінської селищної Ради 1973 року обраний 71 депутат, у т. ч. 31 комуніст і 17 комсомольців. Серед депутатів — 33 жінки. Бюджет Ради на 1973 рік становив

337,2 тис. крб., з них на житлово-комунальне господарство і благоустрій витрачено 101 тис., на народну освіту і дошкільні дитячі заклади — 227 тис. крб. Завдяки активній діяльності депутатів Ради в селищі прокладено 18 км тротуарів, на 20 вулицях встановлено лампи денного світла, збудовано 3 овочеві магазини, впорядковано парк.

Великі перспективи постають перед трудящими Леніного у дев'ятій п'ятирічці. На благоустрій селища держава асигнувала 1,5 млн. крб.[1]. Споруджуються багатоквартирні житлові будинки, 2 великі дитячі комбінати, нова триповерхова середня школа, професіональне технічне училище, яке готуватиме механізаторські кадри. На привокзальній площі виросте із скла і бетону новий автовокзал, а на місці колишнього стадіону — клуб ДТСААФ, цілий комплекс спортивних споруд, новий готель.

Розроблено перспективний план розвитку курортної зони на березі Азовського моря, до якої входить і селище Леніне. На піщаних берегах серед лісу передбачено збудувати триповерхові котеджі. Цілющі грязі Сиваша використовуватимуться для лікування.

Трудящі селища, названого ім'ям великого Леніна, успішно втілюють в життя рішення XXIV з'їзду КПРС.

Л. І. ВОЛОШИНОВ, М. Ф. ВОЛЬФСОН

ВО́ЙКОВЕ

Войкове — село, центр сільської Ради, розташоване за 60 км від районного центру та 4 км від залізничної станції Керч-II. Населення — 3075 чоловік. Сільській Раді також підпорядковано населені пункти Бондаренкове, Єгорове, Курортне, Нове.

Місцевість, де стоїть Войкове, була заселена здавна. Ще у V ст. до н. е. греки заснували тут місто-колонію Мірмекій. Античне поселення та поховання виявлено біля селища Бондаренкового[2].

Вперше село згадується в описі фортеці Керч, що належить до 1771 року. Тоді в ньому налічувалося десять дворів. Село розміщувалося вздовж невеликої річки Катерлез. До російсько-турецької війни 1768—1774 рр. тут жили татари, які займалися землеробством, скотарством, вирощуванням баштанних культур, рибальством та візникуванням. Податків вони нікому не сплачували, але відбували повинність на користь султана[3], обслуговували фортецю і турецький військовий флот. Перед приходом російських військ усі жителі села емігрували до Туреччини.

1775 року в спустілому селі було поселено албанських греків, що служили в російському ополченні. Але після приєднання Криму до Росії греки переселилися на південний берег Криму. Вживаючи заходів до заселення півострова, царський уряд направляв сюди російських переселенців. 1778 року в фортецях Керч та Єнікале було поселено відставних солдатів. У результаті утворилися солдатська слобідка та слобідка Катерлез (Кадрілез)[4].

Оскільки всі землі навколо селища належали поміщикам та Керч-Єнікальському градоначальству, мешканці Катерлеза змушені були орендувати їх. Обробляли землю сохою, дерев'яними боронами. Керченський півострів часто зазнавав стихійних лих — посух, нашестя сарани, внаслідок чого гинули посіви цілих волостей.

---

[1] Газ. «Под знаменем Ленина» (Леніне), 22 квітня 1972 р.

[2] Советская археология. М., 1956, № 29—30, стор. 241, 242.

[3] Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства. Керчь, 1900, стор. X—XII.

[4] Памятная книжка Таврической губернии. Симферополь, 1889, отд. 2, стор. 12, 13; Статистический справочник Таврической губернии, ч. 1, стор. 19.

Навесні 1855 року, під час Кримської війни, місто Керч та населені пункти, що прилягали до нього, в т. ч. і Катерлез, зайняв загін англійських та турецьких військ, який дуже спустошив весь цей район. У 1864 році в Катерлезі, що іменувався слобідкою міського відомства, налічувалося 98 дворів з 438 жителями[1]. Селяни Катерлеза не мали надільної землі. У 1885 році 91 господарство орендувало 1596 десятин, з них 1032 десятини за гроші і 564 десятини з частки продукту (за четверту частину врожаю). Займалися вони переважно садівництвом, частково рільництвом. З 177 господарств 86 не мали посівів, у той же час 5 куркульських господарств, у кожному з яких було по 12 голів робочої худоби, засівали від 40 до 60 і більше десятин. Групу найбіднішого селянства становили 39 господарств, що не мали худоби, у 71 господарстві не було робочої худоби. У цей же час у селищі налічувалося 48 куркульських родин, що мали по 4 і більше голів робочої худоби, 17 господарств, які засівали від 10 до 25 десятин землі, мали великі отари овець та по 10 голів великої рогатої худоби. Серед цих господарств 5 мали найманих робітників[2].

Тримати селян у темряві та покорі властям допомагало духівництво. У 1858 році в Катерлезі відкрито Георгіївський чоловічий монастир, перетворений 1900 року на жіночий під назвою Катерлезька пустинь. Монастирю належало 200 десятин землі[3].

На початок 1900 року в селищі проживало 1674 чоловіка, в т. ч. 840 чоловіків та 834 жінки[4]. Сполучення у 1898 році Керчі з Курсько-Харківсько-Севастопольською залізницею поліпшило умови збуту сільськогосподарських продуктів. Частина чоловічого населення Катерлеза (160 чоловік) ходила на заробітки до Керчі, на будівництво залізниці, на соляні промисли. Крім того, багато місцевих жителів працювало поблизу села на видобутку піску й глини.

Близькість Катерлеза до Керчі, одного з найбільших у Криму промислових центрів, сприяла не лише розвиткові економіки села, але й зростанню революційних настроїв селян. Керченські соціал-демократи проводили роз'яснювальну роботу серед населення навколишніх сіл. 19 лютого 1903 року вони розповсюдили листівку «Звільнення селян»[5], надруковану нелегально робітниками керченської друкарні. Вказуючи на злиденне становище селянства, як наслідок царсько-поміщицького свавілля, листівка закликала до боротьби проти самодержавства, до захоплення поміщицьких і монастирських земель.

Коли почалася перша російська буржуазно-демократична революція 1905—1907 рр., соціал-демократична організація Керчі посилила роботу серед сезонних робітників і селян навколишніх населених пунктів. У Катерлезі та деяких інших селах було створено соціал-демократичні гуртки[6]. Разом з робітниками міста селяни брали участь у мітингах і демонстраціях.

У травні 1905 року сезонні робітники і наймити Катерлеза оголосили страйк. Його учасниками було понад 200 чоловік, що вимагали встановити для сільськогосподарських робітників 12-годинний робочий день (з 5 ранку до 7 вечора) з двогодинною перервою на обід та відпочинок, а для жінок і підлітків — з чотиригодинною, та мінімальну поденну оплату не нижче 2 крб.[7]. Через місяць катерлезці з'явилися до Тарханів — маєтку князя Трубецького — і примусили робітників припинити роботу. Вони запропонували також жінкам-городницям висунути вимогу про збільшення поденної оплати в два рази. Приклад катерлезців наслідували

[1] Списки населенных мест Российской империи, т. 41. Таврическая губерния, стор. 16.
[2] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 3, стор. Б-218—Б-221.
[3] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 815; Памятная книжка Таврической губернии на 1915 год, стор. 43.
[4] Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства. Керчь, 1900, стор. 43, 56, 57.
[5] Революционное движение в Крыму, стор. 81—83.
[6] Ф. Гусаров, Л. Чуистова. Керчь. Историко-краеведческий очерк, стор. 46, 47.
[7] Газ. «Южный курьер» (Керчь), 17 травня 1905 р.

жителі села Булганака (тепер Бондаренкове)[1]. Все це вкрай стривожило місцеві власті. Для придушення заворушень до Катерлеза було направлено роту солдатів Віленського полку. Активних учасників виступів кинули до в'язниці[2].

Злидні, висока орендна плата за землю, жорстока експлуатація з боку поміщиків та куркулів — таким було життя катерлезьких селян. Фактично вони були позбавлені медичної допомоги, обслуговував населення села лише один фельдшер.

Тільки у 1875 році Керч-Єнікальське градоначальство відкрило в Катерлезі початковий навчальний заклад — народне училище. Тут працював один учитель, була одна класна кімната, в якій навчалися 50 дітей віком від 7 до 13 років. У 1885 році з 1042 жителів села лише 151 був письменним, у т. ч. 4 жінки та 7 дівчаток[3]. Незважаючи на це, Керч-Єнікальська міська управа систематично відмовляла в наданні грошової допомоги сільській школі[4]. 1908 року Таврійське губернське правління відкрило в Катерлезі т. зв. громадські сільськогосподарські курси. Проіснувавши один рік, вони закрилися «через відсутність коштів».

Становище населення ще більше погіршало з початком першої світової війни. Селянські господарства занепадали. З Катерлеза на війну пішло близько ста чоловіків. Їхні родини дуже бідували. Два роки підряд був недорід; загинуло багато худоби, майже всі солдатки залишилися без коней. Весною часто доводилося самим впрягатися у плуга й борону.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 року багато селян почали захоплювати худобу й реманент у маєтку князя Трубецького та в інших поміщиків. З радістю зустріли катерлезці звістку про Велику Жовтневу соціалістичну революцію. До села повернулися учасники війни, що лишилися живими, багато з них — із зброєю. Радянську владу в Катерлезі встановлено, як і в Керчі, 6 січня 1918 року. Головою Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів обрали колишнього солдата Г. В. Лихачова (загинув під час Великої Вітчизняної війни). Рада конфіскувала поміщицькі землі, тягло, сільськогосподарські машини та реманент і розподілила їх між наймитами та незаможними селянами. Почалася підготовка до весняних польових робіт.

Проте наприкінці квітня 1918 року Катерлез захопили кайзерівські війська. Земля, худоба та інше майно, конфісковані у багатіїв, були знову повернуті колишнім власникам. Німецькі окупанти відібрали у селян рештки зерна, птицю, коней.

Не встигли у листопаді 1918 року відступити німецькі війська, як з Кубанського берега на Керченський півострів переправилися білогвардійські загони т. зв. Добровольчої армії Денікіна. Репресії, арешти, грабунки тривали.

Багато мешканців Катерлеза пішли до Аджимушкайського партизанського загону, організованого наприкінці березня 1919 року, і зі зброєю в руках захищали Радянську владу. Ті з них, які залишилися в селі, надавали партизанам велику допомогу. Після запеклих боїв Старокарантинський партизанський загін, що залишився без продовольства і води, через Катерлез пішов на з'єднання з аджимушкайськими партизанами. Зв'язковим між загонами деякий час був Г. В. Лихачов, який виконував найнебезпечніші доручення, виявляючи витримку і мужність. Він організував постачання партизанам продовольства, води, медикаментів. Усе це вночі переправляли з села до каменоломень. Хліб для партизанів випікали в хаті В. Г. Петренко, допомагала їй У. М. Стрілець (також місцеві жителі).

Партизани влаштовували засідки, знищували денікінців. Вони вели боротьбу з березня 1919 року до першої половини листопада 1920 року, коли Червона Армія остаточно очистила Крим від білогвардійців та іноземних інтервентів. 16 листопада в село увійшли перші ескадрони 3-го кавалерійського корпусу під командуванням М. Д. Каширіна.

---

[1] Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 169.
[2] Революционное движение в Крыму, стор. 140.
[3] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 3, стор. В-20, В-21.
[4] Кримський облдержархів, ф. 161, оп. 2, спр. 813, арк. 9.

Було створено революційний комітет, який розгорнув боротьбу за зміцнення Радянської влади. У січні 1921 року, з поділом повітів на райони, село ввійшло до Керченського району, підпорядкованого згодом Керченському округу. В цей час у Катерлезі жило понад 800 чоловік. У травні 1921 року створено партійний осередок, секретарем якого обрали І. К. Перевозчикова. Хоч осередок був нечисленним (2 члени партії та один кандидат), але користувався він великим авторитетом. Як правило, відкриті партійні збори відвідувало багато безпартійних селян. Комуністи роз'яснювали трудівникам села політику партії і Радянської влади, вирішували питання, пов'язані з відбудовою у найкоротші строки зруйнованого господарства. Разом з членами ревкому комуністи піклувалися про постачання насіння та тягла родинам загиблих червоноармійців і бідняків, про відбудову млина, ремонт парових молотарок.

У червні 1921 року відбулися вибори до сільської Ради. Її депутати і комуністи роз'яснювали селянам рішення X з'їзду РКП(б), допомагали втілювати їх у життя. Завдяки енергійній діяльності партосередку і голови сільради комуніста Г. В. Лихачова вдалося заготувати у 1921 році, незважаючи на труднощі, 2700 пудів хліба та 400 пудів м'яса. Посівні площі у селі збільшилися з 1355 десятин у 1920 році до 1608 десятин у 1921 році. У жовтні 1921 року організовано з бідняків і середняків комітет взаємодопомоги у складі 7 чоловік. Оскільки в районі Катерлеза були орендований комітетом паровий млин та 6 дрібних вітряків, він брав за помел певну частину борошна і віддавав його голодуючим[1]. Великий газогенераторний млин перебував у віданні Катерлезького кредитного кооперативного товариства.

На кінець відбудовного періоду в Катерлезі налічувалося 417 дворів, в яких мешкало 2067 чоловік, у т. ч. 2006 українців, 42 росіянина, 12 вірмен і 7 представників інших національностей. Працювали семирічна школа, бібліотека і клуб. З допомогою культшефської комісії спілки комунальних працівників і партійного осередку комунгоспу міста Керчі в Катерлезі у 1922 році відкрито хату-читальню, куди регулярно надходила література та газети. Першим завідуючим хатою-читальнею став Й. В. Самуйлов — червоноармієць, учасник громадянської війни, який багато зробив для ліквідації неписьменності і підвищення культурного рівня селян (комуніст з 1922 року Й. В. Самуйлов жив у Войковому, був почесним громадянином села і Ленінського району, персональним пенсіонером, помер у 1971 році).

У 1925 році партосередок Катерлеза налічував 4 члени та 6 кандидатів у члени партії. Того ж року тут утворився комсомольський осередок. Завдяки великій роз'яснювальній роботі комуністів і комсомольців наприкінці 1926 року в селі створено колгосп ім. Войкова, яким керував комуніст П. А. Гуманенко. В цей час тут діяла споживча кооперація.

В умовах гострої боротьби з куркульством відбувалася колективізація. 1929 року колгосп об'єднував 28 господарств бідняків і середняків. Для надання допомоги місцевому партосередку і зміцнення колективного господарства Керченська міська партійна організація (в 1930 році у зв'язку з новим районуванням Катерлез був підпорядкований Керченській міській Раді) направила до Катерлеза комуніста П. Г. Пєшкова. Його було обрано головою сільгоспартілі, що стала називатися ім. Войкова № 1. На середину 1930 року до колгоспу вступило 299 господарств (1176 чоловік, у т. ч. 696 працездатних). Вони обробляли 1809 га землі. Куркулі робили все, щоб підірвати, розвалити молоде колективне господарство. Напередодні посівної кампанії в лютому 1930 року вони отруїли 80 коней. Вороги намагалися розправитися з сільськими активістами, з членами колгоспу. Вони стріляли у депутата сільради У. М. Стрілець. Голова сільради Г. В. Лихачов був тяжко поранений куркульською кулею. В селі Булганаку, підпорядкованому Катерлезькій сільраді, 27 листопада 1930 року було вбито активіста колгоспу

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-562, оп. 1, спр. 5, арк. 5; спр. 13, арк. 9.

«Веселий плугатар» І. Шелкунова. Обурені антирадянськими діями класового ворога, селяни Катерлеза писали в резолюції, ухваленій на загальних зборах: «Ми вимагаємо від органів диктатури пролетаріату розстріляти вбивць активіста-колгоспника Шелкунова. Ми ще тісніше згуртуємося в єдину трудову колгоспну сім'ю, дамо на місце одного колгоспника Шелкунова, що вийшов з лав, десятки нових, колективізуємо до весняної посівної кампанії нашу сільраду на 100 процентів і ліквідуємо на цій основі куркульство як клас»[1]. Усі 12 куркульських родин було розкуркулено і вислано з села.

З кожним роком міцнішав колгосп. Розширювалися посівні площі, зростало стадо громадської худоби, зводилися господарські будівлі. Завдяки допомозі держави технікою колгосп протягом короткого часу зміг підняти культуру землеробства і майже в півтора рази підвищити урожайність зернових культур.

У липні 1931 року червона валка з хлібом прибула до будинку Керченської міськради, де відбувся мітинг, присвячений виконанню державного плану заготівлі хліба. Колгоспники Катерлеза привезли для здачі державі 400 цнт пшениці нового врожаю[2]. 1937 року в колгоспі ім. Войкова № 1 середня врожайність пшениці становила 13,5 цнт з га, ячменю — 9,3 цнт, вівса — 11 цнт, було 297 голів великої рогатої худоби, 1983 вівці, 316 свиней. Працював паровий млин. Зросли прибутки колгоспників. На трудодень у 1937 році було видано по 4 кг зерна та по 1,5 карбованця[3].

1941 року в селі, яке з 1935 року входило до Маяк-Салинського району, налічувався 471 двір. Тут жило понад 2,5 тис. чоловік. За роки Радянської влади змінився зовнішній вигляд населеного пункту. Замість підсліпуватих саманних хаток з'явилися світлі кам'яні будинки, вкриті черепицею.

1939 року в Катерлезі збудували медичний пункт. Було ліквідовано неписьменність, семирічну школу перетворено на середню, в якій навчалося 610 дітей і працювало 20 вчителів. Споруджено клуб на 400 місць, при ньому відкрилася бібліотека, що налічувала понад 3 тис. книжок.

Але мирну працю радянських людей перервав віроломний напад гітлерівської Німеччини на Країну Рад. Близько 300 чоловіків, здатних носити зброю, пішли на фронт, а жінки та старики поспішали зібрати врожай (у колгоспі ім. Войкова № 1 у 1941 році на окремих ланах зібрали по 20—25 цнт зерна з га)[4]. 16 липня 1941 року з Катерлеза вирушила червона валка з зерном. Колгоспники в ці дні відрахували до фонду оборони 54 тис. крб. Багато жінок і дівчат добровільно вступали до санітарних дружин. Восени 1941 року фронт наблизився до Керчі. Жителі села рили окопи і траншеї, випікали хліб для військових частин, доглядали поранених. З комуністів, комсомольців та молоді, не призваних до армії, ще влітку 1941 року сформували винищувальний батальйон. Коли частини Червоної Армії відступали за Керченську протоку, батальйон влився до регулярних військ.

14 листопада 1941 року фашисти окупували село. Встановивши режим кривавого терору, вони почали грабувати і знищувати населення. Десятки жителів Катерлеза вступили до партизанських загонів, що їх створив Керченський міськком партії в Аджимушкайських та Старокарантинських каменоломнях. Фашисти хазяйнували в Катерлезі понад два роки — з 14 листопада по 29 грудня 1941 року і з 14 травня 1942 року по 11 квітня 1944 року. Коли частини Червоної Армії наприкінці грудня 1941 року вигнали гітлерівців з населеного пункту, фронт відсунувся на захід, до Акмонайського перешийка. Протягом 4,5 місяця, поки радянські війська утримували Керченський півострів, населення Катерлеза самовіддано працювало, підпорядкувавши всю свою діяльність забезпеченню потреб фронту.

[1] Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма, стор. 220; газ. «Красный Крым», 25 січня 1931 р.
[2] Газ. «Керченский рабочий», 10 липня 1931 р.
[3] Кримський облпартархів, ф. 141, оп. 1, спр. 1, арк. 34—37.
[4] Газ. «Красный Крым», 16 липня 1941 р.

Герой Радянського Союзу В. І. Бондаренко, який загинув на території Ленінського району у 1944 році.

Захопивши знову село, німецькі окупанти жорстоко розправлялися з радянськими людьми. 11 квітня 1944 року війська Окремої Приморської армії визволили Керч і Катерлез від гітлерівців. У березні 1944 року поблизу Катерлеза загинув, спрямувавши свою машину в скупчення ворожих танків, заступник командира штурмової авіаескадрильї 43-го Червонопрапорного штурмового авіаполку Герой Радянського Союзу І. П. Гончаров. Смертю хоробрих полягли на підступах до Катерлеза Герої Радянського Союзу комсорг батальйону уродженець Ростова-на-Дону В. І. Бондаренко, дагестанець С. І. Мусаєв, українець П. І. Костенко та інші воїни Червоної Армії, на честь яких у селі споруджено 6 пам'ятників. Для увічнення пам'яті В. І. Бондаренка село Булганак перейменовано в Бондаренкове. У центрі Катерлеза встановлено монумент на честь 99 воїнів-односельців, що віддали своє життя в боротьбі проти фашистів на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Після вигнання гітлерівських загарбників близько 90 проц. житла і господарських будівель виявилися зруйнованими, колгосп пограбовано. Збитки, завдані колгоспу окупантами, обчислювалися у 1,5 млн. крб. Все довелося будувати заново. Цю роботу очолили сільрада, партійна організація.

У серпні 1945 року село Катерлез було перейменовано у Войкове на честь відомого революціонера і видатного радянського дипломата П. Л. Войкова (1888—1927), уродженця Керчі, що загинув на своєму посту від рук білогвардійців. Село ввійшло до складу Приморського (колишнього Маяк-Салинського), а з 20 грудня 1962 року — до складу Ленінського району. Партійна організація мобілізувала всіх жителів на відбудову господарства, будівництво житла, благоустрій населеного пункту. В цей період трудівники села зазнавали великих труднощів: не вистачало робочих рук, машин, насіння, будівельних матеріалів. Ціною великих зусиль жінкам і підліткам вдалося відремонтувати пошкоджений сільськогосподарський реманент. До весняної сівби підготували кілька сівалок, десяток борін та культиваторів. Держава допомагала артілі придбати худобу, одна з частин Червоної Армії передала господарству 29 коней та відбиту у фашистів череду великої рогатої худоби (50 голів, у т. ч. 25 корів).

Перші повоєнні врожаї були дуже низькими. Озимої пшениці у 1945 році зібрали лише по 5,8 цнт з га, ячменю — по 12,9 цнт. На кінець 1950 року відновлено посівні площі, зерновими культурами засіяно 1850 га. Середня врожайність зернових становила 11,2 цнт з гектара.

22 серпня 1950 року колгоспники трьох сільгоспартілей — ім. Войкова, «Веселий плугатар» (село Бондаренкове), ім. Сакко і Ванцетті (село Єгорове) на загальних зборах ухвалили об'єднатися в один колгосп — ім. Войкова. Головою обрали місцевого жителя, члена КПРС з 1925 року, активного борця за владу Рад, учасника громадянської та Великої Вітчизняної воєн П. А. Гуманенка (керував господарством до 1960 року, за багаторічну сумлінну працю відзначений орденом Трудового Червоного Прапора)[1]. Господарство обслуговувала Керченська МТС. До керівництва бригадами та фермами прийшли у 1955 році досвідчені організатори і фахівці, у т. ч. головний агроном М. А. Петренко. Завдяки великій допомозі Радянської держави добірним насінням, позичками на придбання нової сільськогосподарської техніки (у 1955 і 1958 роках вони становили понад 400 тис. крб.), впровадженню нової техніки, застосуванню сівозмін, ефективнішому використанню

[1] Кримський облпартархів, ф. 141, оп. 2, спр. 3, арк. 134, 139; оп. 8, спр. 6, арк. 315; ф. 2144, оп. 1, спр. 14, арк. 4, 5.

добрив, поліпшенню насінництва врожайність зернових піднялася у 1960 році до 16,1 цнт з гектара. Успішно розвивалося тваринництво. Протягом кількох років вдалося збільшити надої молока до 1875 кг на корову. Прибутки колгоспу досягли 988 тис. карбованців.

Правління колгоспу запросило до Войкового переселенців з густонаселених районів республіки. На будівництво жител для них держава надала позику. Вдосконалювалася організація праці, в артілі запровадили гарантовану грошову оплату.

В результаті цього зросла культура землеробства, підвищилися врожаї. 1965 року колгоспники зібрали з га по 20,9 цнт озимої пшениці, по 25 цнт озимого ячменю, надоїли від кожної фуражної корови по 2887 кг молока.

Значно зросло виробництво сільськогосподарської продукції в колгоспі ім. Войкова в наступні роки. Так, у 1966—1970 рр. середньорічний виробіток зерна збільшився до 5121 тонни, винограду — до 996 тонн, м'яса — до 418 тонн, молока — до 2677 тонн, яєць — до 1265 тис. штук, вовни — до 100 цнт. Урожайність озимої пшениці в 1970 році становила 39,2 цнт з га, винограду — понад 80 центнерів.

1966 і 1967 років колгосп ім. Войкова був учасником ВДНГ і двічі нагороджувався дипломами 2-го ступеня. В ювілейному 1970 році колгоспники по всіх показниках виконали соціалістичні зобов'язання, взяті на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна: врожайність зернових становила 34 цнт з гектара.

Завдяки впровадженню нової техніки, широкому застосуванню передового досвіду продуктивність праці з 1965 по 1970 рік зросла на 32 проц., а рентабельність виробництва становила 56 проц. 1970 року доходи колгоспу досягли 2,5 млн. крб. У 1971—1972 рр., незважаючи на несприятливі погодні умови, трудівники ланів зібрали в середньому по 20 цнт зерна з га, а 1973 року — по 37 центнерів.

Тут дотримуються науково обгрунтованих сівозмін, бережуть від забур'янення пар, щороку вивозять на поля по 15—16 тис. тонн органічних добрив, вирощують на площі 400 га багаторічні трави, поліпшують вигони і пасовища, творчо застосовують систему обробітку грунту плоскорізами. Лише за останні роки на полях колгоспу було висіяно на 1 тис. гектарів нові, більш врожайні сорти озимої пшениці Кавказ та Прибій, одержані з Кубані. Мінеральні добрива та хімікати надходили з Білорусії та Башкирії, доїльні агрегати «Даугава» — з Латвії. В овочівництві і виноградарстві працюють трактори та причепні знаряддя з Болгарії, виноградники обробляються хімікатами, привезеними з Польщі та НДР.

Комуністи працюють на всіх ділянках колгоспного виробництва. Так, доярки В. М. Булигіна та Є. В. Плахотникова, взявши низькопродуктивних корів з удоєм не більше 2 тис. кг молока, у 1971 році надоїли від них по 4 тис. і більше кілограмів. Щомісяця вручається кращому виробничому колективу перехідний Червоний прапор колгоспу. Ті, що зайняли друге і третє місця, отримують перехідні вимпели і грошові премії.

У колгоспі виріс великий загін передовиків сільського господарства, 93 чоловіка за доблесну працю нагороджено орденами й медалями, в їх числі орденом Леніна і двома орденами Трудового Червоного Прапора — голову колгоспу І. О. Морозова, орденом Леніна — механізатора І. М. Кацику, доярок В. М. Булигіну, А. С. Домрачову, орденом Жовтневої Революції — головного агронома колгоспу М. А. Петренка, орденом Трудового Червоного Прапора — доярок Є. В. Плахотникову, В. Л. Скоторенко,

Пам'ятник-обеліск на честь односельців, які загинули під час Великої Вітчизняної війни. Войкове, 1969 р.

Засідання парткому колгоспу ім. Войкова. Войкове, 1969 р.

бригадира виноградарів, делегата XXIV з'їзду КПРС Л. П. Головченко, тваринника В. Г. Косюгу. Ленінської ювілейної медалі удостоєні 84 трудівники села. 1973 року колгосп за успіхи у Всесоюзному соціалістичному змаганні тваринників удостоєний Червоного прапора й премії Міністерства сільського господарства СРСР та ЦК профспілки робітників і службовців сільського господарства і заготівель.

У Войковому розташовані Приморський завод будматеріалів, кар'єр Керченського склотарного заводу та Приморський «Міжколгоспбуд».

За останні роки на згарищах війни виросло нове сучасне село, що налічує понад тисячу добротних будинків. Вулиці впорядковані, частину їх заасфальтовано, прокладено 10 км тротуарів, споруджено 12 км водогону з розбірними колонками. Половина жителів села користується газовими плитами, у більшості родин є пральні машини, холодильники, телевізори, радіоприймачі. З кожним роком підвищується добробут населення. У 1972 році середній місячний заробіток колгоспника становив 92 крб., передові доярки заробляли до 200 крб., а механізатори — понад 200 карбованців.

Значно поліпшилося медичне обслуговування населення. Кваліфіковану медичну допомогу колгоспникам подають лікарі першої районної лікарні, розташованої за 4 км від села. Тут працює фельдшерсько-акушерський пункт. 1972 року стала до ладу нова середня школа, де 29 вчителів навчають 510 дітей.

У Войковому є клуб, при якому діють гуртки художньої самодіяльності. 1970 року колгоспний естрадний оркестр став лауреатом обласного огляду сільської художньої самодіяльності на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

Понад 500 колгоспників — активні читачі сільської бібліотеки, книжковий фонд якої налічує більше 13 тис. томів. У селі немає родини, яка не передплачувала б газет і журналів. 1973 року жителі Войкового одержували їх 4133 примірники.

У боротьбі за зміцнення економіки села і поліпшення життя його трудівників велику роль відіграють 2 первинні парторганізації: колгоспна, в якій на липень 1973 року налічувалося 87 членів і кандидатів у члени КПРС, та «Міжколгоспбуду» (14 комуністів). Їх помічниками є 3 комсомольські організації, в яких на обліку — 120 юнаків та дівчат.

Активно впливає на громадське та соціально-культурне життя Войкового сільська Рада, до якої обрано 64 депутати, серед них 29 комуністів, 8 комсомольців, 29 жінок. Бюджет сільради на 1973 рік становив 101,4 тис. карбованців.

Уродженцем Войкового є активний учасник збройного повстання на броненосці «Георгий Победоносец» у 1905 році, колишній мінний машиніст М. П. Панфілов. Свого часу він був схоплений царською охранкою і засуджений до 17 років каторжних робіт. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції брав участь у встановленні Радянської влади в Сибіру. 1955 року в зв'язку з 50-річчям повстання на Чорноморському флоті нагороджений орденом Леніна.

Все краще, чого досягли у Войковому,— це результат великої праці комуністів, комсомольців, усіх колгоспників. Разом з усім радянським народом трудівники села під проводом Комуністичної партії йдуть до нових трудових звершень.

Л. І. ВОЛОШИНОВ, М. Ф. ВОЛЬФСОН

ЛЕ́НІНСЬКЕ

Ленінське (до 1921 року — Петрівське, до 1945 року — Ленінськ) — село, центр сільської Ради. Розташоване у південній частині Керченського півострова, біля підніжжя Парпацького гірського пасма. Відстань до районного центру і залізничної станції — 14 км. Населення — 1960 чоловік. Ленінській сільській Раді підпорядковані населені пункти Дорошенкове і Фонтан.

Територія, на якій розміщене село Ленінське, була залюднена ще в V тисячолітті до н. е., про що свідчать кам'яні знаряддя праці доби неоліту, виявлені на південний схід від села. Залишки поселень періоду міді й бронзи дають підставу вважати, що життя тут продовжувалося і в III—II тисячоліттях до н. е.[1]. У курганах поблизу села досліджено також скіфські поховання VI—IV ст. до н. ери.

Село засноване на початку 40-х років XIX ст.[2]. Його населення становили відставні солдати й кріпосні селяни, привезені сюди з Полтавської і Харківської губерній генерал-лейтенантом П. А. Ладанським. Руками кріпаків генерал насамперед спорудив великий двоповерховий будинок зі службами і православну церкву. Самі ж селяни тулилися в землянках і маленьких глинобитних хатинах. Напівпустельний суховійний степ обробляли, як і скрізь на Керченському півострові, сохами і дерев'яними боронами. Урожай збирали серпами і косами, молотили ребристими кам'яними котками. У рідкі врожайні роки збирали до 50 пудів пшениці з десятини, у неврожайні ж роки її не вистачало навіть на насіння. Селяни вимушені були платити податки, відбувати панщину 2—3 дні на тиждень[3]. Для розваги генерал виміняв на гончих собак кілька грузинських хлопчиків. Коли вони виросли, їх поодружували з місцевими кріпачками. З того часу і з'явилися у Петрівській волості жителі з грузинськими прізвищами — Бакурідзе, Кавалерідзе, Чонія.

Після скасування кріпацтва в 1861 році місцеві селяни одержали 208 десятин землі — по 6,5 десятини на кожну з 32 ревізьких душ[4]. Користування землею було общинним. У Петрівському, як і скрізь, селянам дісталися найгірші ділянки — на південному боці крутого пагорба, де залягали солонці. Тоді ж і закріпилася за пагорбом назва Мужича гора.

У 60-х роках XIX ст. Петрівське стало центром волості, до якої входило 10 сіл і 28 поселень. Крім рільництва, місцеві жителі займалися скотарством і вівчарством.

Після реформи прискорився процес класового розшарування села. 1884 року тут налічувалося 62 двори (333 чоловіка). З них 39 були безземельними. Всього засівалося 396 десятин землі, причому понад 200 десятин куркулями. 24 господарства не мали робочої худоби, а 45 — сільськогосподарського реманенту. Щороку до 40 чоловік залишало свої господарства і наймалося на роботу в кар'єрах (північніше Мужичої гори були виявлені поклади будівельного каменю-черепашнику, який вивозився у Феодосію і Старий Крим). Вони пиляли будівельний камінь, заготовляли бут. Деякі наймитували у багатіїв, що займалися скотарством.

Якщо більшість селянських господарств ледве животіла, то куркульські процвітали. Кожне з них наприкінці 80-х років володіло 60 десятинами землі, мало від 12 до 18 голів робочої худоби і понад 100 овець[5]. Крім того, вони ще й орендували землю в поміщиків, а також скуповували її у селян, що розорилися. До 1907 року, крім надільної землі, в 173 душ чоловічої статі було 3557 десятин купленої землі[6]. Отже, роль надільної землі в господарстві селян зменшилася. Пояснюючи

[1] Археология и история Боспора, вып. 2. Симферополь, 1962, стор. 268.

[2] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 3. стор. 44 (додаток до таблиць).

[3] Справочная книга о приходах и храмах Таврической епархии, стор. 258, 259.

[4] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 3, стор. 44.

[5] Там же, стор. А-2,А -3, Б-10—Б-13.

[6] М. В. Неручев. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии, стор. 286, 302, 303.

це явище, В. І. Ленін у своїй праці «Розвиток капіталізму в Росії» писав: «...Уламки дореформеного ладу (прикріплення селян до землі і зрівняльне фіскальне землеволодіння) остаточно руйнуються капіталізмом, що проникає в землеробство»[1].

Під час революції 1905—1907 рр. бідняки Петрівського, доведені до відчаю безправ'ям, важкою працею, захоплювали землю у поміщиків і розорювали її. Для їх «утихомирення» із повітового міста Феодосії були направлені війська. Людей сікли різками, активних учасників виступів заарештовували.

У період нового революційного піднесення у волості знову відбуваються селянські заворушення. Тоді ж у Петрівське приїхав на постійне проживання севастопольський робітник, більшовик С. О. Кацелов. Він знайомив трудящих з ленінськими працями з селянського питання, зокрема, з брошурою В. І. Леніна «До сільської бідноти», проводив велику агітаційну роботу. Боротьба з місцевими багатіями набула організованішого характеру. Селяни висували вимоги знизити орендну плату на землю, надати свободу сходок. Напередодні першої світової війни в Петрівському налічувалося 86 дворів з 520 жителями, більше половини їх не мали землі[2].

1892 року в селі відкрито приймальну палату, де медичну допомогу населенню подавали земський лікар і фельдшериця-акушерка, в 1902 році — лікар і 3 молодших фельдшери. Але на початку війни приймальну палату перевели на станцію Сім Колодязів. У селі почав працювати фельдшерський пункт з одним фельдшером[3].

Низьким залишився рівень освіти населення. 1884 року в Петрівському було всього 28 письменних (серед них 3 жінки), навчалося лише 3 хлопчики. Церковнопарафіяльна школа почала працювати тут у 1900 році. 1913 року в селі були однокласна церковнопарафіяльна школа і початкове народне училище Феодосійського земства, в яких викладали 3 учителі[4].

Перша світова війна стала новим важким випробуванням для трудового народу. Багатьох чоловіків мобілізували до царської армії. У Петрівському залишилися старики, жінки й діти. На кінець війни населення зменшилося майже наполовину[5].

Про перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції в селі дізналися з листа С. О. Кацелова з фронту. Він радив односельцям, якщо будуть вибори в Установчі збори, голосувати за більшовиків, оскільки саме вони захищають інтереси трудящих. У селі утворився місцевий орган буржуазного Тимчасового уряду — волосний комітет громадського порядку (виконавчий комітет). Було обрано Петрівську волосну Раду селянських депутатів[6].

Незабаром у село повернулися фронтовики і з ними С. О. Кацелов, який часто виступав перед селянами, розповідав їм про події в центрі країни. Присутні на одній із сходок вимагали від поміщика знизити орендну плату на землю і робочу худобу.

З великою радістю зустріли трудящі Петрівського звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. 5 січня 1918 року тут було встановлено Радянську владу. Головою Ради селянських депутатів став С. О. Кацелов. Конфісковані у поміщиків землі, робочу худобу, сільськогосподарський реманент передали селянам. Скасували всі види податків і поборів, які до того стягувалися органами Тимчасового уряду. Рада видала декрет, яким наказувалося фронтовикам зберігати свою зброю і бути готовими дати відсіч ворогам Радянської влади.

---

[1] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 70.

[2] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 7. Феодосийский уезд, стор. 24,25.

[3] Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1893 год. Симферополь, 1893, стор. 89; Адрес—календарь служащим в Таврической губернии на 1903 год. Симферополь, 1903, стор. 219; Памятная книжка Таврической губернии на 1915 год, стор. 276.

[4] Памятная книжка Таврической губернии, ч. 2. Симферополь, 1889, стор. 66; Памятная книжка Таврической губернии на 1915 год, стор. 269, 270.

[5] Кримський облдержархів, ф. Р-564, оп. 1, спр. 3, арк. 206—213.

[6] Там же. ф. Р-2237, оп. 1, спр. 37, арк. 2.

Наприкінці квітня 1918 року село окупували кайзерівські війська. Разом з ними повернулися поміщики. Найактивніші селяни-бідняки — Є. С. Русак, І. Г. Приходько, С. С. Шкурченко, Г. С. Шкурченко, М. С. Даниленко, а також С. О. Кацелов та інші — залишили село й отаборилися в Петрівських каменоломнях. У Петрівському, як і скрізь у Криму, почалися безчинства й грабежі. Німецькі окупанти завдали селу великих матеріальних збитків, вивезли багато худоби, хліба, кормів.

Як тільки в листопаді 1918 року вони відступили, Керченський півострів, у т. ч. і Петрівську волость, захопили англо-французькі інтервенти й денікінці. Їм допомагали добровольчі загони татарських буржуазних націоналістів і німецьких колоністів.

Партійна конференція, що відбулася в другій половині лютого 1919 року в Аджимушкайських каменоломнях (за 50 км від Петрівського), ухвалила створити в тилу білогвардійців партизанські загони. На цій конференції був присутній С. О. Кацелов. Він же і очолив організований у березні 1919 року Петрівський партизанський загін, до якого входило 80 чоловік[1]. Комісаром призначили керченського більшовика П. І. Юрченка, а начальником штабу — більшовика із сусіднього села Новомиколаївки Т. К. Чуба. Загін перебував у віданні військово-революційного штабу керченських партизанів, що базувався в Аджимушкайських каменоломнях[2]. У середині квітня 1919 року, коли фронт наблизився до Керченського півострова, між полустанком Ташлияр (тепер Прісноводне) і станцією Ойсул (Астанине) партизани пустили під укіс ворожий ешелон. До Акмонайського перешийка підійшла 1-а Задніпровська дивізія під командуванням П. Ю Дибенка. Денікінському командуванню довелося зняти з фронту кавалерійську частину для охорони залізничного полотна, але це не перешкодило Петрівському партизанському загонові наприкінці квітня розгромити військовий підрозділ білих, який рухався з Феодосії на Керч грунтовою дорогою. Партизани змусили відступити контрреволюційний загін, що прибув для заготівлі продовольства[3]

На початку травня 1919 року великі сили денікінців оточили каменоломні. Партизани і багато їх сімей, що знайшли тут притулок, були обложені. Карателі свердлили згори ями, закладали в них бочки з динамітом і сильними вибухами завалювали входи і близькі до поверхні галереї, пускали в каменоломні задушливі гази, які їм постачали інтервенти з французького міноносця «Каск», що стояв в Азовському морі біля Арабатської Стрілки. Білогвардійський полковник (керівник каральної експедиції) зі станції Сім Колодязів телеграфував у ставку Денікіна: «Необхідно просити англійців доставити в Керч задушливих газів 50 тис. кілограмів»[4]. Після одного з вибухів під брилою вапняку загинув командир партизанського загону С. О. Кацелов. Партизани вирішили йти на прорив. Багато їх полягло у нерівному бою, а дехто, в т. ч. й П. І. Юрченко, 20 травня 1919 року зумів вирватися з подвійного кільця[5]. 1967 року, до 50-річчя Радянської влади, трудящі Ленінського при виїзді на трасу Керч—Феодосія спорудили пам'ятник 23 загиблим партизанам.

У перших числах листопада 1920 року частини Червоної Армії під командуванням М. В. Фрунзе прорвали Ішунські позиції, а 15 листопада 3-й кавалерійський корпус, яким командував М. Д. Каширін, очистив Петрівське від білогвардійців.

Тут було відновлено Радянську владу, створено ревком на чолі з Т. К. Чубом[6]. Велику допомогу подавала селу і всьому Петрівському району

---

[1] Памяти павших за Советский Крым, стор. 96, 101; Ф. С. Загородских. Борьба с деникинщиной и интервенцией в Крыму, стор. 47, 48.

[2] П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. 2, стор. 182.

[3] Этих дней не смолкнет слава. Воспоминания старых большевиков. Симферополь, 1963, стор. 113; газ. «Крымская правда», 12 січня 1967 р.

[4] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 206.

[5] И. Чирва. Крым революционный, стор. 102.

[6] Кримський облдержархів, ф. Р-564, оп. 1, спр. 12, арк. 6—9.

Керченська повітова партійна організація, куди входив і сільський партійний осередок. Комуністи організували самооборону населення проти бандитизму.

3 травня 1921 року відбувся траурний мітинг жителів села, присвячений пам'яті борців, полеглих за Радянську владу. Присутні на ньому трудящі вирішили подати прохання про перейменування села Петрівського на Ленінськ. Їх бажання було задоволене. 22 червня того ж року Петрівський район Керченського повіту перейменовано на Ленінський район з центром у селі Ленінську[1].

Навесні 1921 року в селі проживало 824 чоловіка. Тут працював медичний пункт, початкова школа. Серед населення проводилася культурно-освітня робота. В грудні комуністи організували жіночі курси ліквідації неписьменності, 1922 року відкрили хату-читальню. Було створено бібліотеку і клуб[2].

Багато робив не лише в своєму, але й в навколишніх селах, партійний осередок, у якому на початок 1922 року налічувалося 9 членів і 5 кандидатів у члени РКП(б). Секретарем бюро осередку став керченський робітник, один з керівників Аджимушкайського загону О. Н. Брагін (наприкінці 1922 року обраний першим секретарем Ленінського райкому партії)[3]. Значну допомогу партійному осередкові подавала комсомольська організація, в якій було 9 комсомольців (оформилася в 1921 році). У вересні 1921 року відбулися перші вибори до районного виконавчого комітету (голова — член партії з 1917 року, робітник-слюсар П. Ф. Солохін) і сільської Ради. Сільраді підпорядковувалося 13 населених пунктів. У райвиконкомі створено шість відділів. 1924 року, в зв'язку з новим адміністративним поділом, Ленінський район був ліквідований, а 1930 року знову відновлений під тією ж назвою, але через рік районний центр перенесли з села Ленінська на станцію Сім Колодязів[4].

На підставі перших аграрних законів Радянської влади трудове селянство одержало в користування близько 2 тис. десятин конфіскованої поміщицької землі. Бідняцьким господарствам держава давала сільськогосподарський реманент, робочу худобу.

Завдяки широкій роз'яснювальній роботі більшовиків 13 грудня 1924 року на загальних зборах жителів Ленінська було ухвалено рішення: «...Всьому трудовому селянству вступити організовано для піднесення свого господарства в комітет селянської взаємодопомоги, через який вести в кооперацію всі бідняцькі господарства, пам'ятаючи, що лише через кооперацію можна піднести своє господарство»[5]. 1925 року комітет селянської взаємодопомоги влився в кредитне сільськогосподарське товариство села Сім Колодязів (тепер Іллічеве), яке подавало селянам допомогу кредитами для придбання насіння, нових сільськогосподарських знарядь, закуповувало в господарствах лишки хліба, худоби, птиці, продавало селянам мануфактуру, одяг та інші промислові товари.

1928 року з ініціативи комуністів створено колгосп «Факел бідноти», до якого спочатку вступило лише 8 сімей, а до 1930 року — вже 43 (138 чоловік). У них було 17 голів великої рогатої худоби і 333 вівці. Водночас у селі організувалося товариство спільного обробітку землі «Перше Ленінське», куди ввійшло 10 господарств. До початку 1930 року товариство реорганізовано на колгосп, де налічувалося 66 господарств (296 чоловік) . У колгоспі було 72 голови великої рогатої худоби, 20 свиней, 542 вівці[6]. До середини року обидва колгоспи об'єдналися в сільськогосподарську артіль ім. Леніна. Очолив її комуніст, колишній червоногвардієць (згодом голова Ленінської сільради) М. П. Шалигін. Рік у рік колгосп міцнів еко-

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-564, оп. 1, спр. 3. арк. 209—213; спр. 12, арк. 113.
[2] Там же, спр. 12, арк. 34.
[3] Кримський облпартархів, ф. 46, оп. 1, спр. 8, арк. 33, 34.
[4] Кримський облпартархів, ф. 7981, оп. 1, спр. 1, арк. 5, 11; Кримський облдержархів, ф. Р-100, оп. 2, спр. 3, арк. 2; ф. Р-663, оп. 1, спр. 83, арк. 11—13; ф. Р-1048, оп. 2, спр. 1, арк. 40; ф. Р-1833, оп. 1, спр. 9, арк. 61, 73; спр. 14, арк. 3—5.
[5] Керченський міськдержархів, ф. Р-68, оп. 4, спр. 8, арк. 24.
[6] Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 1, спр. 722, арк. 51; оп. 2, спр. 546, арк. 89.

номічно. Зростало виробництво молока, м'яса, зерна. Восени 1931 року колгосп посіяв озимини 400 га. 1932 року на його фермах було 350 корів, 1500 овець, 80 коней. Колективізація в селі відбувалася в умовах гострої класової боротьби. Були випадки, коли куркулі псували насіння, посіви, забирали з колгоспних пасовищ робочу худобу. 1932 року з села виселено куркульські сім'ї. Цього ж року до колгоспу вступили всі середняки.

Велику роль у піднесенні економіки господарства, підвищенні механізації сільськогосподарських робіт відіграла Войковська МТС, що з 1934 року обслуговувала колгосп, а потім і створена в Ленінську в лютому 1938 року Ленінська МТС, в якій на початку 1941 року налічувалося 23 колісні й 14 гусеничних тракторів, 30 комбайнів, 5 вантажних автомобілів. Тут працювали 13 агрономів, інженерів, техніків, близько 80 механізаторів.

До 1940 року колгосп ім. Леніна збільшив посівні площі озимих до 1200 га, під садами було 50 га. На фермах кількість великої рогатої худоби зросла до 500, овець — до 2 тис., коней і волів — до 150 голів. Піднесенню громадського господарства сприяло соціалістичне змагання. Ударниками праці в колгоспі ім. Леніна у той час стали коваль Т. Г. Ременний, ланкова Є. М. Тесля, яка зібрала по 6 цнт бавовни з гектара, доярка У. Є. Войтенко, що надоїла в 1939 році по 1200 кг молока від кожної закріпленої корови, чабан О. Є. Луговий, в отарі якого настриг вовни досяг 3 кг на голову[1].

1940 року колгоспники вперше одержали стопудовий врожай озимих з кожного гектара. Господарство успішно виконало державний план здачі сільськогосподарської продукції і видало колгоспникам на кожний трудодень по 3 кг зерна і по 1 крб. грошима. Поліпшилося життя трудівників села, їх матеріальний достаток. 1940 року в Ленінську проживало понад 1000 чоловік. З 1926 року тут працювала лікарня. В 1940/41 навчальному році в неповній середній школі 7 учителів навчали 195 дітей[2]. В ці роки зведено клуб, бібліотеку. Якщо у волосному центрі Петрівському аж до самої революції не було жодного фахівця з вищою освітою, то в 1940 році загін сільської інтелігенції налічував 18 чоловік. Село було електрифіковане. Працював радіовузол.

Велику господарську, політичну й культурну роботу проводила сільська Рада, до складу якої 1940 року обрано 17 депутатів. При ній було створено бюджетну, торговельно-кооперативну, культурно-освітню та оборонну комісії, в роботі яких брало участь багато колгоспників, механізатори МТС і сільська інтелігенція.

З перших днів Великої Вітчизняної війни боротися проти німецько-фашистських загарбників із Ленінська пішло понад сто чоловік. Трудівники, що залишилися в селі, працювали не покладаючи рук, щоб внести й свою частку в справу перемоги над ворогом. До серпня 1941 року колгосп здав державі понад план сотні тонн м'яса, молока, яєць. Колгоспники брали участь у будівництві оборонних споруд на колишніх Акмонайських позиціях, а коли гітлерівці підійшли до села, встигли перегнати на Кубань, а потім у глиб країни колгоспне стадо великої рогатої худоби, овець, свиней, вивезти насіння і частину продовольства.

Фашисти увірвалися в Ленінськ 2 листопада 1941 року. Вони влаштували в селі концтабір, де вбили і замордували понад 200 чоловік із Ленінська і навколишніх сіл. Взимку 1941—1942 рр., під час висадки Керченсько-Феодосійського десанту, село було визволене. Тут містився штаб десантних військ. У травні 1942 року Червона Армія змушена була залишити Керченський півострів. Друга окупація села тривала 23 місяці. Гітлерівці розстріляли 100 місцевих жителів і 30 вигнали у фашистське рабство. Але ті, що залишилися в селі, не корилися ворогові. Вони ховали від загарбників хліб і продукти, ухилялися від виконання різних примусових робіт.

[1] Кримський облпартархів, ф. 138, оп. 1, спр. 68, арк. 39—43.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 6, спр. 582, арк. 77, 78.

Наприкінці 1943 і на початку 1944 року над Ленінськом не раз розгорялися жорстокі повітряні бої. В одному з них загинули Герой Радянського Союзу, штурман 702-го авіаційного полку майор І. І. Панін, лейтенант А. Ф. Стецура, молодший лейтенант В. Я. Жданов, старшини Г. В. Пінчук, І. І. Дмитрієв і сержант Л. І. Маслов. Воїнам-визволителям у селі встановлено пам'ятник.

12 квітня 1944 року частини Окремої Приморської армії визволили Ленінськ[1]. Окупанти, спішно тікаючи від радянських військ, кидали на своєму шляху бойову техніку, воєнне спорядження, боєприпаси.

У боях проти фашистів полягли смертю хоробрих 72 чоловіка із Ленінська. Серед тих, хто бився проти гітлерівців і загинув, були сини і внуки партизанів загону С. О. Кацелова, в т. ч. чотири брати Приходьки: матроси Михайло і Семен, водій танка Леонід і піхотинець Гаврило. 1967 року на честь полеглих односельців у Ленінському споруджено обеліск. Легендарною славою укрив себе капітан десантних військ комуніст В. Г. Ременний. Під час висадки в тилу ворога його схопили, але він зумів утекти й організував 1943 року в районі чехословацького міста Зліна (тепер Готвальдов) партизанський загін із колишніх полонених солдатів і місцевого населення. Багато героїчних справ було на рахунку його загону, який 1944 року влився до 1-ї Чехословацької партизанської бригади ім. Яна Жижки. За звершені подвиги В. Г. Ременний удостоєний бойових нагород Чехословацької Соціалістичної Республіки: великого ордена Червоної Зірки, малого ордена Червоної Зірки і партизанської медалі. Він — почесний громадянин Чехословаччини.

Зруйнованим і спустошеним побачили Ленінськ воїни Червоної Армії, які першими ввійшли до села після його визволення. Все, створене тут за роки Радянської влади, було розграбоване і зруйноване. Фашисти знищили тракторний і комбайновий парк Ленінської МТС, відібрали у селян худобу, вивезли всі запаси зерна, насіння, підірвали громадські будівлі, майстерні, млин, школу. Матеріальні збитки становили понад 2 млн. крб. Зразу ж після визволення Ленінська відновила свою діяльність сільська Рада. Відбудовувався колгосп. Держава допомогла артілі насінням і технікою. Незважаючи на всі труднощі й нестатки, брак робочої сили (у колгоспі залишилося всього 76 жінок і 26 підлітків), уже восени тут засіяли пшеницею 488 га, озимим ячменем — 160 гектарів.

Після перемоги над фашистською Німеччиною в Ленінське (так з 1945 року стало називатися село) поверталися демобілізовані воїни, які енергійно взялися за відбудову зруйнованого господарства.

На початку 1945 року на колгоспні поля вийшли перші зібрані з утилю трактори з сівалками. Багато сил і енергії на відбудову Ленінської МТС віддав колишній фронтовик І. В. Варенко, призначений її директором. Завдяки допомозі МТС колгосп ім. Леніна вже 1945 року здав державі 300 тонн зерна, 35 тонн м'яса, близько 100 тонн молока, 23 цнт вовни, 10 тис. яєць.

Держава оснащувала МТС новими тракторами, комбайнами і сільськогосподарськими знаряддями. За високі показники в праці кілька її механізаторів відзначено 1948 року урядовими нагородами, в т. ч. орденом Леніна — Д. В. Кальяна, який зібрав у 1947 році комбайном «Комунар» близько 700 га колоскових і намолотив 1000 тонн зерна — в 2,5 раза більше норми.

В другій половині 1944 року в селі створено територіальну партійну організацію. В ній на обліку було 6 членів партії. Секретарем обрали голову сільради А. М. Бондар. Комсомольська організація об'єднувала 12 юнаків і дівчат. Комуністи і комсомольці подавали особистий приклад працелюбності і самовідданості під час відбудови зруйнованого війною господарства, організовували комуністичні суботники й недільники догляду за посівами і багаторічними насадженнями, озеленення села тощо. 1947 року Ленінський райпобуткомбінат у закинутих каменоломнях поновив добування черепашнику. З цього каменю зводилися житлові бу-

[1] Очерки по истории Крыма, ч. 4, стор. 76.

динки, господарські й громадські будівлі. Почав працювати колгоспний млин. Поступово в селі налагоджувалося нормальне життя.

До 1950 року колгосп ім. Леніна і Ленінська МТС досягли довоєнного рівня виробництва. В артілі вже налічувалося 102 корови і 1088 овець; господарство виробляло щороку 15 тонн м'яса, 158 тонн молока, 56 тис. яєць. Значних успіхів трудівники Ленінського досягли в роки п'ятої п'ятирічки. Збільшилося виробництво сільськогосподарської продукції. Так, 1955 року колгосп виробив 21 тонну м'яса, 26 цнт вовни, 112 тис. штук яєць. На 100 га сільськогосподарських угідь вироблено по 54,8 цнт молока. Грошові прибутки господарства становили 134 тис. карбованців.

У МТС у цей час налічувалося 74 трактори і 26 комбайнів. Виробіток на умовний трактор склав 655 га ріллі і був найвищим у районі.

1956 року в селі Ленінському розмістилася центральна садиба великого радгоспу «Ленінський», який пізніше реорганізували в птахофабрику «Ленінська». За цим господарством закріпили 16 489 га землі, в т. ч. близько 9 тис. га орної. За допомогою будівельників міста Керчі тут в 1962 році почали споруджувати цілий комплекс пташників, господарських будівель, інкубатор, цех для розчинення птиці. Вже протягом 1959—1965 рр. середньорічний рівень виробництва зерна тут становив 6714 тонн, м'яса — 529 тонн, молока — 2251 тонну, яєць — понад 3 млн. штук[1]. Ще вищі показники були досягнуті за роки восьмої п'ятирічки. Щорічне виробництво зерна зросло до 8568 тонн, м'яса — 728 тонн, молока — 2498 тонн, вовни — 226 цнт, яєць — 18 078 тис. штук. У рік святкування 50-річчя утворення СРСР птахофабрика щодня давала 100 тис. штук яєць, за 10 місяців виробила понад 700 тонн пташиного м'яса. Незважаючи на несприятливі погодні умови (навесні і влітку тут випало лише 124 міліметри опадів), хлібороби зібрали по 17 цнт зерна з гектара. Господарство виконало річні соціалістичні зобов'язання з усіх показників. 20 передовим робітникам було присвоєно звання ударника комуністичної праці. Великих трудових успіхів добилися тракторист І. М. Цюбик і пташниця О. А. Шипко. Вони удостоєні ордена Трудового Червоного Прапора. За самовіддану працю орденами й медалями нагороджено 24 робітники птахофабрики, Ленінською ювілейною медаллю — 86 трудівників села. 1973 року хлібороби одержали по 37,1 цнт зерна з гектара і достроково виконали п'ятирічний план продажу хліба державі.

Те, чого досягли трудівники птахофабрики за такий короткий час, стало можливим насамперед завдяки величезній допомозі держави. Птахофабрика оснащена найсучаснішою технікою й устаткуванням. 1972 року на полях цього господарства працювало 75 тракторів різних марок, 37 комбайнів, 76 автомашин. Від державної електромережі було одержано близько 3 млн. квт.-год. електроенергії. Виробництво яєць і пташиного м'яса поставлено на наукову основу, широко використовується передовий досвід. Механізми й обладнання для птахофабрики доставляються не лише із братніх республік, але й з соціалістичних країн — Угорської Народної Республіки і Німецької Демократичної Республіки.

Піднесення виробництва сприяє зростанню матеріального й культурного рівня життя трудівників села. Із руїн і попелу піднялося нове Ленінське з широкими заасфальтованими вулицями, кам'яними будинками під шифером. У кожній квартирі є телевізор, газова плита, майже в усіх — холодильники, пральні машини, у 20 робітників — легкові автомашини, у 100 — мотоцикли. На прикладі родини механізатора А. А. Жванка, де 2 працюючих і 3 дітей, видно, як зріс добробут населення. Річний заробіток цієї сім'ї в 1972 році дорівнював 6300 крб. Родина придбала автомашину «Жигулі», у будинку добротні меблі, холодильник, телевізор, пральна машина.

Для того, щоб задовольнити зростаючі запити покупців, у селі відкрито 9 магазинів. У 1972 році ними було продано товарів на суму понад 1,6 млн. карбованців.

---

[1] Ленінський райдержархів, ф. 49, оп. 12, спр. 9, арк. 4-12.

З кожним роком поліпшується медичне обслуговування населення. Якщо в 1950 році тут був лише фельдшерсько-акушерський пункт, то в 1962 році побудовано нову дільничну лікарню. 1972 року її розширили, і тепер вона може одночасно прийняти 35 хворих, яким подають допомогу 3 лікарі, 18 чоловік молодшого медперсоналу. В дитячому садку виховується 145 дітей.

1972 року в Ленінській середній школі 23 вчителі навчали 489 учнів. При школі створено кімнату-музей бойової слави. Юні слідопити виявили імена десятків героїв, загиблих за визволення села в період Великої Вітчизняної війни. Добре тут поставлене інтернаціональне виховання дітей. Піонери дружать і листуються зі своїми ровесниками із Угорської Народної Республіки і Німецької Демократичної Республіки.

У Ленінському є клуб, в якому демонструються кінофільми, читаються лекції. При клубі створено вокальний ансамбль «Веснянка» і танцювальний колектив, у яких бере участь 50 чоловік.

Незмірно зросли духовні запити населення. 700 читачів користуються послугами бібліотеки, у фондах якої близько 20 тис. томів. Щорічно збільшується число передплатників періодичної преси. 1973 року жителі села передплачували загалом 2,3 тис. примірників газет і журналів.

Велику організаторську і виховну роботу в Ленінському ведуть комуністи, лави яких зростають рік у рік. 1973 року на обліку тут було 77 комуністів. Вони — в авангарді всього трудового і громадського життя села. Не відстають від комуністів і комсомольці, яких у комсомольській організації 130.

Помітно зросла активність Ленінської сільської Ради, до складу якої 17 червня 1973 року обрано 35 депутатів, у т. ч. 16 комуністів, 7 комсомольців. Серед депутатів — 17 жінок. При сільській Раді працюють комісії: планово-бюджетна, народної освіти, соціалістичної законності, торгова і шляхово-будівельна. У них беруть участь понад 120 активістів. Бюджет сільради на 1973 рік становив 49,5 тис. крб., у т. ч. на охорону здоров'я виділено 6,7 тис. крб., на народну освіту — 34,1 тис. карбованців.

Своєю щоденною самовідданою працею трудящі села Ленінського множать славу рідної Батьківщини.

М. Ф. ВОЛЬФСОН

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СЕЛИЩНОЇ І СІЛЬСЬКИХ РАД ЛЕНІНСЬКОГО РАЙОНУ

АСТА́НИНЕ — село, центр сільської Ради, залізнична станція. Розташоване за 14 км від районного центру. Дворів — 494. Населення — 1633 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Виноградне, Зелений Яр, Комишинка, Пісочне, Романове.

В Астаниному міститься центральна садиба колгоспу «Перше травня», за яким закріплено 5100 га сільськогосподарських угідь, з них 2770 га орної землі. Тут розвинуті рільництво, тваринництво, виноградарство. Збудовано ремонтні майстерні, холодильник місткістю 300 тонн. Є пекарня, млин. За успіхи в сільськогосподарському виробництві 115 трудівників нагороджено орденами й медалями Союзу РСР.

У середній школі села 32 вчителі навчають 466 учнів. Є будинок культури із залом на 600 місць, бібліотека з фондом 12,9 тис. книжок, медпункт, дитячий садок. Працюють ощадкаса, відділення зв'язку, побутові майстерні, їдальня, 5 магазинів.

Партійна організація об'єднує 67 комуністів, комсомольська — 125 членів ВЛКСМ.

Виникло село в 60-х роках XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. 17 жителів села билися з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни, 7 чоловік загинули в боротьбі проти гітлерівців, 4 — нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу. Назване село ім'ям героя-підпільника Г. А. Астанина, який загинув тут під час війни.

У сквері на могилі 19 більшовиків, розстріляних денікінцями в 1919 році, споруджено обеліск.

Біля сіл Астаниного, Пісочного і Зеленого Яру виявлено залишки двох поселень, трьох могильників доби бронзи, скіфські кургани, а поблизу Виноградного — залишки двох античних поселень.

БАГЕ́РОВЕ — селище міського типу, центр селищної Ради, залізнична станція. Розташоване за 61 км від районного центру. Дворів — 1162. Населення — 5 тис. чоловік. Селищній Раді підпорядковані села Андріївка, Восход, Октябрське, Польове.

У Багеровому міститься центральна садиба колгоспу «Росія», за яким закріплено 6266 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4195 га орної землі. Це — багатогалузеве господарство з розвинутим тваринництвом і рослинництвом. У селищі є винозавод, а на околиці — кам'яний кар'єр. 63 передовиків виробництва за самовіддану працю нагороджено орденами й медалями Союзу РСР.

У середній і восьмирічній школах селища 68 учителів навчають 1120 учнів. Є будинок культури із залом на 400 місць і широкоекранною кіноустановкою, бібліотека з фондом 23,4 тис. книжок, дільнична лікарня, 6 магазинів, будинок побуту, їдальня.

На обліку в партійній організації — 126 комуністів, у комсомольській — 247 членів ВЛКСМ.

Багерове виникло наприкінці XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. У каменоломнях поблизу селища в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн базувалися партизанські загони. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 162 жителі Багерового, з них 122 загинули, 29 нагороджені орденами і медалями СРСР. У селищі є пам'ятники воїнам, які полягли в боях у роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

Поблизу Багерового і Восхода знайдено залишки скіфського поселення і двох курганних могильників.

БАТА́ЛЬНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 25 км від районного центру і за 10 км від залізничної станції Петрове. Через Батальне проходить автошлях Керч—Феодосія. Дворів — 369. Населення — 1436 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Андрієве, Єрофієве, Лугове, Южне, Ячмінне.

У Батальному міститься центральна садиба радгоспу «Батальний», створеного в 1962 році на базі відділку радгоспу «Семисотка». За радгоспом закріплено 12 972 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4180 га орної землі. Радгосп є багатогалузевим господарством з розвинутим рільництвом і тваринництвом, в якому переважає вівчарство. Збудовано бройлерну фабрику на 100 тис. штук птиці. За успіхи в праці 49 чоловік удостоєно орденів і медалей СРСР, серед них орденом Леніна нагороджено комбайнера В. О. Кабаченка.

Тут є середня школа, де навчаються 452 учні і працюють 42 вчителі, клуб на 360 місць з кіноустановкою, бібліотека з фондом 6,6 тис. книжок, медпункт, дитячі ясла, відділення зв'язку і ощадкаса, 3 магазини, їдальня, побутовий комбінат.

Партійна організація об'єднує 55 комуністів, комсомольська — 146 членів ВЛКСМ.

Виникло село на початку XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з фашистами 37 жителів села, з них 7 загинули в боях за Батьківщину, 14 відзначені орденами і медалями

Пальметний сад колгоспу «Росія» в смт Багеровому. 1969 р.

Радянського Союзу. На братській могилі воїнів-десантників 44-ї армії, які полягли в боях проти гітлерівців у січні—травні 1942 року, і на честь воїнів-односельців, що віддали життя у боротьбі з фашизмом, встановлено обеліски Слави.

Неподалік Єрофієвого знайдено залишки поселень доби середньої бронзи, а поблизу Лугового — античного поселення I—III ст. н. ери.

БЄЛІ́НСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 60 км від районного центру і за 10 км від залізничної станції Чистопілля. Дворів — 186. Населення — 695 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Верхньозаморське, Золоте, Нижньозаморське, Нововідрадне, Станційне.

У Бєлінському міститься бригада колгоспу «Батьківщина», центральна садиба якого — в Чистопіллі. Серед вирощуваних зернових культур переважає озима пшениця. Розвинуте також тваринництво, виноградарство.

У селі є восьмирічна школа, де 14 учителів навчають 185 дітей, клуб із стаціонарною кіноустановкою, бібліотека з фондом 7,2 тис. книжок, медпункт, дитячий комбінат, магазин.

Партійна організація об'єднує 9 комуністів, комсомольська — 12 членів ВЛКСМ.

Виникло село наприкінці XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни боролись з німецько-фашистськими загарбниками 18 жителів села, з них 7 нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу. В боях за Батьківщину загинуло 8 чоловік. В селі встановлено пам'ятник на честь воїнів-односельців, які полягли в боротьбі з ворогом.

Поблизу Бєлінського виявлено залишки поселення і могильника доби бронзи, а недалеко від Золотого — укріпленого античного поселення IV—I ст. до н. е., біля Нововідрадного — поселення і могильника II—III століть.

ГЛА́ЗІВКА — село, центр сільської Ради. Розташоване за 76 км від районного центру і за 14 км від залізничної станції Керч-II. Дворів — 406. Населення — 1234 чоловіка. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Осовини і Юркине.

У Глазівці міститься центральна садиба колгоспу ім. М. І. Калініна, за яким закріплено 3013 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 1563 га орної землі. Це — багатогалузеве господарство, в якому розвинуті тваринництво і рослинництво. За успіхи в праці 43 трудівники колгоспу нагороджено орденами й медалями СРСР.

В селі є восьмирічна школа, де 14 учителів навчають 195 дітей, бібліотека з фондом 10,4 тис. книжок, медпункт, дитячі ясла, поштове відділення, магазин, їдальня.

На обліку в партійній організації — 36 комуністів, у комсомольській — 64 члени ВЛКСМ.

Виникло село в другій половині XVII ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. Під час Великої Вітчизняної війни село було зовсім зруйноване. На фронтах билися з фашистами 19 жителів села, з них загинуло 10, орденами і медалями нагороджено 7 чоловік. Установлено пам'ятник воїнам 11-го гвардійського стрілецького корпусу, а також інших частин Окремої Приморської армії.

Поблизу Глазівки виявлено скіфські кургани, залишки античного городища і могильника V—III ст. до н. е., а неподалік Осовин і Юркиного — двох поселень IV—II ст. до н. ери.

ГОРНОСТА́ЇВКА — село, центр сільської Ради. Розташоване за 40 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Керч-II. Дворів — 975. Населення — 2580 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Новомиколаївка, Сокільське.

У Горностаївці міститься центральна садиба радгоспу «Керченський», за яким закріплено 10 тис. га сільськогосподарських угідь, з них 6413 га орної землі. Господарство спеціалізується на овочівництві і молочному тваринництві. Радгоспна томатна фабрика виробляє за сезон близько 2 тис. тонн томату.

За успіхи в праці 109 передовиків виробництва нагороджено орденами і медалями, серед них орденом Леніна — доярку В. Я. Стародубську, орденом Жовтневої Революції — бригадира-виноградаря М. М. Бодрова.

У селі є середня школа, де навчаються 484 учні і працюють 29 учителів, будинок культури із залом на 600 місць та широкоекранною кіноустановкою, 2 бібліотеки з фондом 12,1 тис. книжок, дільнична лікарня, дитячий комбінат, 7 магазинів, їдальня, побутовий комбінат.

Партійна організація села об'єднує 68 комуністів, комсомольська — 169 членів ВЛКСМ.

Виникло село в 40-х роках XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. Під час Великої Вітчизняної війни 108 жителів села боролися проти ворога, з них 56 загинуло, 42 нагороджено орденами і медалями. В селі встановлено пам'ятник загиблим воїнам-односельцям.

Неподалік Горностаївки знайдено залишки поселення доби мезоліту, неоліту і бронзи, поблизу Сокільського — античного поселення III—I ст. до н. ери.

ЗАВІ́ТНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 102 км від районного центру і за 43 км від залізничної станції Керч-II. Дворів — 439. Населення — 1553 чоловіка. Сільській Раді також підпорядковані села Костиріне, Набережне, Яковенкове.

У Завітному міститься центральна садиба птахофабрики «Приморська», на якій близько 172 тис. курей. За господарством закріплено 11 566 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 6099 га орної землі. Розвинуті рільництво і тваринництво. За високі досягнення в праці 93 трудівників нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу, серед них орденом Жовтневої Революції — керуючого відділком А. А. Нікітіна.

У селі — середня й початкова школи, в яких 31 учитель навчає 340 учнів. Є будинок культури із залом на 600 місць і кіноустановкою, бібліотека з фондом 10,3 тис. книжок, медпункт, 2 дитячих ясел, поштове відділення, 4 магазини, побутовий комбінат.

Партійна і комсомольська організації налічують 64 комуністи і 93 члени ВЛКСМ.

Виникло село в 40-х роках XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. Під час Великої Вітчизняної війни 103 жителі села боролися з ворогом на фронтах, з них 59 чоловік загинули в боях за Батьківщину, 31 нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу. Під час визволення села тут загинула Герой Радянського Союзу снайпер Т. І. Костиріна. У Завітному встановлено пам'ятник Т. І. Костиріній, її ім'ям названо колишнє село Чонгелек-Руський. Споруджено також пам'ятник воїнам-односельцям, які загинули в боротьбі з гітлерівцями.

Поблизу Завітного збереглися скіфські кургани і рештки боспорського міста Китея (V ст. до н. е.). Залишки античних поселень IV—II ст. до н. е. знайдено неподалік Завітного, Костиріного, Набережного і Яковенкового.

ІЛЛІЧЕ́ВЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 3 км від районного центру і залізничної станції Сім Колодязів, за 11 км від Азовського моря. Дворів — 455. Населення — 1532 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Калинівка, Рибне, Уварове.

В Іллічевому міститься центральна садиба колгоспу «Заповіт Ілліча», за яким закріплено 4261 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 2669 га орної землі. Це — багатогалузеве господарство, в якому переважає виноградарство і птахівництво. Розвинуті також рільництво і тваринництво. Є холодильник на 500 тонн, ремонтні майстерні. За успіхи в праці 53 трудівників нагороджено орденами й медалями Союзу РСР.

В селі є восьмирічна школа, де 15 учителів навчають 270 учнів, клуб на 280 місць, бібліотека з фондом 11,2 тис. книжок, медпункт, 2 дитячих ясел, 2 магазини, побутові майстерні.

У партійних і комсомольських організаціях на обліку перебувають 41 комуніст і 60 членів ВЛКСМ.

Виникло село в 40-х роках XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни воювали 155 жителів села, з них 54 полягли в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, 124 відзначені орденами і медалями Радянського Союзу. У селі встановлено пам'ятник воїнам, які загинули в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

Поблизу Іллічевого виявлено кургани доби бронзи і скіфські, а неподалік Калинівки, Рибного й Уварового — залишки трьох античних поселень і могильника IV—II ст. до н. ери.

КРАСНОГІ́РКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 7 км від районного центру і залізничної станції Сім Колодязів. За півкілометра від села проходить автошлях Керч—Феодосія. Дворів — 304. Населення — 1134 чоловіка. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Вулканівка, Кірове, Корольове, Краснофлотське, Ярке.

У Красногірці міститься центральна садиба колгоспу «Червоний прапор», за яким закріплено 5508 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3497 га орної землі. У господарстві розвинуті рослинництво і тваринництво. Є ремонтні майстерні. За трудові успіхи 46 чоловік нагороджено орденами і медалями СРСР.

В селі є восьмирічна школа, в якій навчаються 236 учнів і працюють 15 учителів, клуб на 400 місць з кіноустановкою, бібліотека з фондом 6,7 тис. книжок, медпункт, дитячий садок, 2 магазини, їдальня, ощадна каса, відділення зв'язку. Партійна організація об'єднує 42 комуністів, комсомольська — 55 членів ВЛКСМ.

Виникло село в 40-х роках XIX ст. У січні 1918 року в ньому встановлено Радянську владу. На фронтах Великої Вітчизняної війни боровся проти фашистів 31 житель села, 15 чоловік загинули, 14 — відзначено орденами й медалями Радянського Союзу. В центрі села встановлено пам'ятник воїнам-односельцям, що полягли в боях за Батьківщину.

Поблизу Кірового виявлено залишки двох поселень доби ранньої і пізньої бронзи.

МАР'ЇВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 64 км від районного центру і за 40 км від найближчої залізничної станції Керч-II, за 6 км від Чорного моря. Дворів — 161. Населення — 560 чоловік. Сільраді підпорядковані села Борисівка, В'язникове і Пташкине.

У Мар'ївці міститься центральна садиба радгоспу «Червонофлотський» і дільниця Керченського лісництва. За радгоспом закріплено 12 112 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 6612 га орної землі. Господарство спеціалізується на м'ясо-молочному тваринництві і виробництві зерна. Працюють майстерні ремонту сільгосптехніки. За трудові досягнення 36 чоловік відзначено орденами й медалями СРСР, серед них доярку радгоспу М. Д. Заволоко нагороджено орденом Жовтневої Революції.

У селі є восьмирічна школа, в якій навчаються 170 учнів і працюють 13 учителів, клуб на 320 місць із стаціонарною кіноустановкою, бібліотека з фондом 8,2 тис. книжок, медпункт, дитячий садок, їдальня, 3 магазини.

Партійна і комсомольська організації села налічують у своїх рядах 40 комуністів і 49 членів ВЛКСМ.

Мар'ївка виникла в 60-х роках XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. 63 жителі села боролися проти ворога на фронтах Великої Вітчизняної війни, з них 43 чоловіка загинули, 7 — нагороджені орденами й медалями Радянського Союзу. У селі встановлено обеліск Слави на честь воїнів, які полягли за Батьківщину в 1941—1945 роках.

Поблизу сіл Мар'ївки і В'язникового виявлено залишки двох античних поселень і могильника IV—III ст. до н. ери.

МА́РФІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 40 км від районного центру, за 10 км від автошляху Сімферополь—Керч, за 20 км від Чорного моря. Дворів — 423. Населення — 1315 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Краснопілля, Новоселівка, Прудникове.

У Марфівці міститься центральна садиба радгоспу «Марфівський» — великого багатогалузевого господарства, за яким закріплено 12 224 га

сільськогосподарських угідь, у т. ч. 7459 га орної землі. В радгоспі розвинуті рільництво і м'ясо-молочне тваринництво. За успіхи в праці 63 трудівників радгоспу відзначено орденами й медалями Радянського Союзу.

Тут є восьмирічна школа, де навчаються 283 учні і працюють 20 учителів, бібліотека з фондом 9964 книги, будинок культури із залом на 450 місць і стаціонарною кіноустановкою, дільнична лікарня, дитячий комбінат, пекарня, 5 магазинів, їдальня. У селі — 54 комуністи й 94 комсомольці.

Село виникло в 30-х роках XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. Під час німецько-фашистської окупації в 1941—1944 рр. у Марфівці діяла підпільна патріотична група. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 28 жителів села, з них загинуло 5 чоловік, орденами і медалями нагороджено 12 чоловік. У селі встановлено пам'ятник воїнам, які полягли в боротьбі з фашистами.

Неподалік Марфівки виявлено залишки поселення доби пізньої бронзи, тут же і поблизу Новоселівки — двох античних поселень IV—III ст. до н. ери.

МИСОВЕ́ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 20 км від районного центру і залізничної станції Сім Колодязів. Дворів — 324. Населення — 623 чоловіка. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Азовське, Заводське, Семенівка.

Розвідники нафти та газу. Приозерне, 1968 р.

У Мисовому міститься риболовецький колгосп ім. Димитрова.

Працюють восьмирічна школа, де 15 учителів навчають 170 учнів, клуб, будинок культури із залом на 500 місць, бібліотека з фондом 13,6 тис. книжок, медпункт, аптека, дитячий комбінат, 8 магазинів, відділення зв'язку з ощадкасою.

Партійна і комсомольська організації села об'єднують 27 комуністів і 58 членів ВЛКСМ.

Виникло село в 40-х роках XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. В 1921 році тут відкрито відділення державної організації «Головриба», яка постачала рибалкам снасті й продукти. В 1924 році в селі було створено колгосп «Голос рибалки». 81 місцевий житель боровся з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни, 49 чоловік загинуло в боях за Батьківщину, 25 — нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу.

Поблизу Мисового виявлено залишки городища, поселення і двох могильників VI ст. до н. е.— IV ст. н. е., неподалік Семенівки і Заводського — двох античних поселень, а також поселення VIII—X ст. н. ери.

ПРИОЗЕ́РНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване біля озера Чурбаш, за 52 км від районного центру і за 52 км від залізничної станції Керч-II. Дворів — 1009. Населення — 3342 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Іванівка, Михайлівка, Огоньки, Олександрівка, Челябінцеве.

У Приозерному міститься центральна садиба багатогалузевого колгоспу ім. XIX партз'їзду, за яким закріплено 3732 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 2469 га орної землі. За високі досягнення в праці 56 чоловік відзначено орденами й медалями СРСР, серед них доярку Г. М. Сафронову — орденом Леніна і Героя Соціалістичної Праці К. П. Опанасенко — двома орденами Леніна і орденом Жовтневої Революції.

У селі є середня школа, в якій 34 учителі навчають 501 учня, два клуби на 550 місць, дві бібліотеки з фондом 14,3 тис. книжок. За післявоєнні роки зведено близько 650 нових житлових будинків, два медпункти, дитсадок, 2 лазні, 7 магазинів. Партійна і комсомольська організації налічують 40 комуністів і 101 комсомольця.

Виникло село наприкінці XVIII ст. В січні 1918 року тут було встановлено Радянську владу. В 1928 році в селі створено колгосп «Зміна». З 1952 року він носить ім'я XIX партз'їзду. З 1949 року головою колгоспу є К. Б. Мамонтова, делегат XXIII з'їзду КПРС. 68 жителів билися з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни, з них 32 чоловіка загинули у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, 36 — нагороджені орденами й медалями Радянського Союзу.

Неподалік Іванівки виявлено залишки поселень доби бронзи і середньовічного поселення (VIII—X ст.), досліджувались також рештки могильника і міста-фортеці Боспорського царства Ілурата (I—III ст.). Залишки городища цього часу є біля сіл Приозерного і Михайлівки, поселень — біля сіл Челябінцевого і Огоньків. Поблизу Огоньків, крім того, в групі курганів «Три

брати» розкопано могилу скіфської цариці (IV ст. до н. е.), похованої в розкішному вбранні з золотими прикрасами.

СЕМИСО́ТКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 24 км від районного центру і за 1,5 км від залізничної станції Петрове. Дворів — 568. Населення — 1934 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Кам'янське, Львове, Петрове, Соляне й Фронтове.

У Семисотці міститься центральна садиба радгоспу «Семисотка», за яким закріплено 11 720 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 7440 га орної землі, з них 713 га виноградників. Радгосп спеціалізується на м'ясо-молочному тваринництві, переважає свинарство. За трудові успіхи орденами і медалями СРСР нагороджено 145 чоловік, серед них свинарку Т. А. Іванникову — орденом Леніна; бригадира свиноферми Л. І. В'ялову удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, двох орденів Леніна і ордена Жовтневої Революції.

У селі є середня школа, в якій навчаються 512 дітей і працюють 37 учителів, будинок культури із залом на 600 місць, бібліотека з фондом 6,7 тис. книжок, лікарня, дитячі ясла, відділення зв'язку, 5 магазинів.

Партійна організація налічує в своїх рядах 79 комуністів, комсомольська — 157 членів ВЛКСМ.

Виникло село в 40-х роках XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На захід від села, на Акмонайських позиціях, в січні — травні 1942 року точилися кровопролитні бої радянських десантів проти німецько-фашистських загарбників. 149 жителів села воювали з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни, 62 чоловіка загинули у боротьбі з фашистами, 14 нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу.

В центрі села на братській могилі встановлено пам'ятник воїнам, які полягли при захисті Акмонайських позицій і визволенні Керченського півострова.

Поблизу Фронтового виявлено залишки двох скіфських поселень, могильника V—IV ст. до н. е., сарматського могильника, а також поселення VIII—X ст. Біля Кам'янського знайдено рештки турецької фортеці Арабат.

ЧИСТОПІ́ЛЛЯ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 52 км від районного центру. Залізнична станція. Дворів — 641. Населення — 1924 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Затишне, Лібкнехтівка, Тасунове.

У Чистопіллі розміщені центральна садиба колгоспу «Батьківщина», за яким закріплено 10 473 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 6269 га орної землі, хлібоприймальний пункт Керченського млинкомбінату, відділення «Сільгосптехніки». Колгосп «Батьківщина» — велике багатогалузеве господарство з розвинутим рільництвом і м'ясо-молочним тваринництвом. У селі працюють механічні майстерні, цех переробки винограду. За трудові успіхи 109 передовиків сільського господарства відзначено орденами і медалями СРСР, серед них ордена Леніна удостоєно ланкову виноградарської бригади Г. А. Артюшкіну.

Генерал - лейтенант В. М. Львов, який загинув на Амонайських позиціях у 1942 р.

У середній школі села 36 учителів навчають 512 учнів. Працюють бібліотека з фондом близько 7 тис. книжок, дільнична лікарня, їдальня, 5 магазинів.

Партійна організація об'єднує 68 комуністів, комсомольська — 161 члена ВЛКСМ.

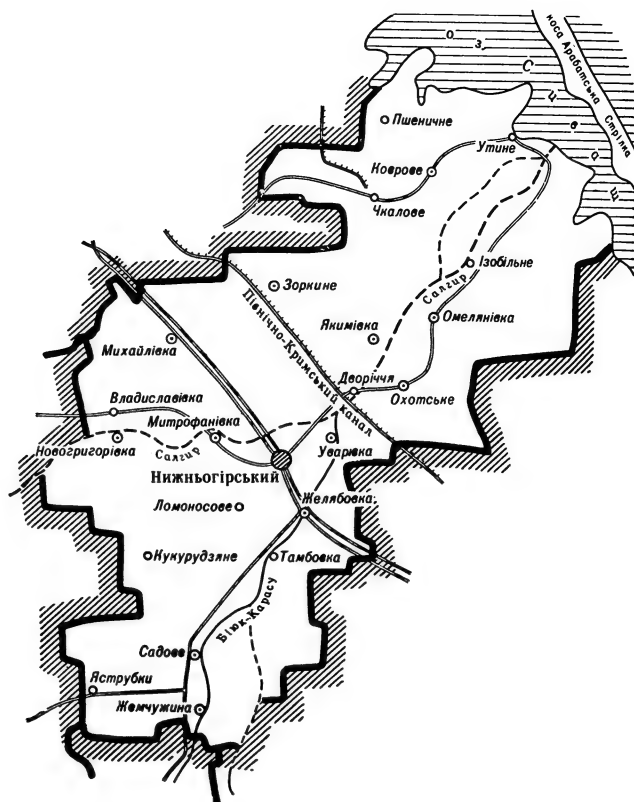
Чистопілля виникло в 60-х роках XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників воював 51 житель села, з них 27 загинули у боротьбі з ворогом, 14 нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу. В Чистопіллі живе Герой Радянського Союзу М. М. Почивалін, удостоєний цього високого звання за мужність і відвагу, виявлені під час форсування Дніпра. Воїнам-односельцям, які полягли в боях за визволення Батьківщини, споруджено пам'ятник.

Неподалік Чистопілля, Лібкнехтівки і Тасунового виявлено залишки двох поселень доби бронзи, античних городища і могильника з монументальними склепами, висіченими в скелі (I—III ст.), і поселення IX—X століть.

На профілактичному огляді учнів Семисотської школи. 1970 р.

НИЖНЬОГІРСЬКИЙ РАЙОН

Площа району — 1212,4 кв. км, населення — 50,8 тис. чоловік, у т. ч. сільського — 41,9 тис. Середня густота населення — 42 чоловіка на кв. км. Селищній і 12 сільським Радам депутатів трудящих підпорядкований 61 населений пункт. На підприємствах, у колгоспах та радгоспах, установах — 63 первинні партійні, 75 комсомольських і 67 профспілкових організацій. В економіці провідне місце належить виробництву зерна, а також рису, фруктів, винограду, овочів і тваринницької продукції — м'яса, молока, яєць. За 9 радгоспами і 10 колгоспами закріплено 86,1 тис. га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 62 тис. га орної землі, 24,8 тис. га зрошуваної. У районі 7 промислових підприємств. Населення обслуговують 4 медичні установи, в яких працюють 105 лікарів. У 30 загальноосвітніх школах, серед яких 11 середніх, 11 восьмирічних і 8 початкових, навчається 9856 учнів. Культурно-виховну роботу в районі проводять 11 будинків культури, 36 клубів, кінотеатр, 38 бібліотек. Є також 66 кіноустановок, 2 народні музеї. У районі 5 пам'ятників В. І. Леніну, 16 пам'ятників та обелісків воїнам, полеглим у роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

НИЖНЬОГІ́РСЬКИЙ

ижньогірський — селище міського типу, центр однойменного району. Розташований у північно-східній частині Кримського півострова, за 91 км від Сімферополя. Залізнична станція Нижньогірська. З обласним центром селище зв'язане авіалінією. Населення — 8,9 тис. чоловік. Селищній Раді підпорядковані населені пункти Зелене й Лінійне.

Як свідчать археологічні розвідки, територія селища з давніх часів обжита людиною. У Нижньогірському та поблизу нього виявлені поселення й кургани з похованнями доби ранньої бронзи, а також скіфського періоду[1].

Точний час виникнення населеного пункту не встановлено. Відомо лише, що в XVII ст. тут, у долині річки Салгиру, існувало невелике татарське селище Сейт-

[1] Известия Крымского отдела Географического общества СССР, вып. 2. Симферополь, 1953, стор. 120, 121.

лер (Сегидлер), яке входило до складу Насивського кадилику Карасубазарського каймаканства. Згодом, після приєднання Криму до Росії, воно було у складі Перекопського повіту. 1805 року в Сейтлері у 8 дворах проживало 62 чоловіка[1]. Після Кримської війни частина населення емігрувала до Туреччини.

Царський уряд роздав незаймані землі в околицях Сейтлера офіцерам — учасникам Кримської війни 1853—1856 рр. На початку 60-х років тут одержав 2 тис. десятин землі відставний підполковник Щасливцев. Він переселив сюди кілька сімей селян з внутрішніх губерній Росії. Згодом на цих землях осідали безземельні селяни, які прибували з України на заробітки. Жителі села займалися землеробством і скотарством, вирощували озиму і яру пшеницю, ячмінь, овес, просо, кукурудзу, розводили баштани, сади. Населений пункт поділявся на дві частини: Сейтлер вакуфний — татарське село на землях, які підлягали Особливій вакуфній комісії (мусульманське духовенство), і Сейтлер — економія поміщика. У 1900 році 10 сімей Сейтлера вакуфного орендували в Особливої комісії по вакуфах Таврійської губернії 77 десятин землі за гроші і одна сім'я — 3 десятини з частини врожаю. З 11 сімей, які проживали на землях економії, 9 орендували з частини врожаю 316 десятин і одна — 3 десятини за гроші[2]. За орендовану землю селяни щороку віддавали десяту частину хліба, сіна, за випас рогатої худоби платили по 25—30 коп. з голови, з верблюда 2—3 крб. Крім того, вони мали відпрацювати на хазяїна певну кількість днів.

1888 року в економії поміщик побудував цегельно-черепичний завод, на якому трудилися з ранку до вечора 15 чоловік. Продукція заводу — цегла й черепиця — збувалася в навколишніх селах. Після спорудження залізничної вітки Джанкой—Феодосія 1892 року стала до ладу станція Сейтлер. При ній швидко зростало селище; на 1896 рік тут мешкало 475 чоловік[3]. Більшість жителів — переселенці з центральних губерній Росії та України — працювала в економіях поміщиків, розташованих в околицях села. Величезна кількість зерна і фруктів, які виробляли поміщицькі господарства на продаж, приваблювала до Сейтлера торговців. Наприкінці XIX ст. тут було 30 торговельних підприємств з оборотом понад 200 тис. крб. за рік. Наприкінці XIX — на початку XX ст. станція відправляла до портових міст Феодосії і Керчі близько 1,5 млн. пудів хлібних вантажів[4]. Через Сейтлер експортувалося щороку близько 130—132 тис. пудів фруктів[5].

Селище забудовувалося повільно й хаотично. Трудовий люд ліпив мазанки з односхилими дахами-стелями, глиняною долівкою й невеликими віконцями. А поруч височіли цегляні будинки торговців, трактир і торгові ряди. Із зростанням населення, дедалі гострішою ставала проблема постачання його водою. 1897 року пробурили першу 292-метрову свердловину і встановили насос. У 1897 році відкрили амбулаторію, а ще через 6 років — аптеку. Більшість жителів Сейтлера не знала грамоти. Першу початкову школу засновано лише 1892 року, в якій один учитель навчав 37 учнів[6], переважно дітей торговців та куркулів. У грудні 1902 року в селищі відкрили на честь М. В. Гоголя безплатну народну бібліотеку-читальню[7], де двічі на тиждень видавали книжки й журнали.

Переважна більшість трудящого населення Сейтлера жила в страшних злиднях. Найродючіші ділянки землі належали поміщикам. В Андріївській волості, до якої з кінця XIX ст. входив Сейтлер, вони володіли 60 проц. усіх орних земель, куркулі й духовенство — 26 проц. Тяжке економічне становище, класове гноб-

---

[1] Ф. Лашков. Исторический очерк крымско-татарского землевладения, стор. 270.
[2] Сборник по основной статистике. Перекопский уезд, вып. 1. Подворная перепись, стор. 112.
[3] Календарь и памятная книжка Таврической губернии. Симферополь, 1896, стор. 276, 277.
[4] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 674, 675.
[5] М. А. Бененсон. Экономические очерки Крыма, стор. 70.
[6] Сведения об учебных заведениях и именной список начальных училищ Таврической дирекции народных училищ. Симферополь, 1902, стор. 30, 31.
[7] Газ. «Салгир» (Сімферополь), 14 січня 1903 р.

лення й політичне безправ'я породжували серед бідноти невдоволення і протест, які особливо проявилися під час революції 1905—1907 рр. Влітку 1906 року на станції у пошуках роботи зібралися сотні сільськогосподарських робітників, серед них підлітки 14—15 років. Невелике приміщення вокзалу не могло стати притулком для всіх прибулих. У червні 1906 року вони, голодні й змучені безробіттям, зажадали від місцевих властей якнайшвидшого оформлення найму і забезпечення харчуванням[1].

Під час першої світової війни більшість чоловіків мобілізували на фронт. Бідняцькі господарства занепадали: не було робочої сили, дошкуляли різні військові повинності. Поміщики, куркулі й торговці Сейтлера та прилеглих сіл, використовуючи продовольчі труднощі і підвищуючи ціни на сільськогосподарські продукти, наживалися.

З надією на краще життя зустріли сейтлерівці Лютневу буржуазно-демократичну революцію 1917 року. Але Тимчасовий уряд не поспішав здійснювати заходи щодо поліпшення становища трудящих. З квітня 1917 року на Сейтлер поширювалася влада Андріївського волосного громадського комітету, який складався з куркулів, поміщиків і священика[2]. Тоді ж було створено Сейтлерський сільський комітет, що також захищав інтереси заможної верхівки.

Робітники залізничної станції, які повернулися з фронту, вантажники, розповідали населенню про лозунги більшовиків щодо припинення імперіалістичної бойні, розподілу поміщицьких земель. Фронтовики привезли з собою окремі номери газети «Правда» і читали її трудящим селища[3]. Все це сприяло зростанню революційної активності селян і робітників селища. Коли у вересні 1917 року під час виборів гласних до Феодосійського повітового земства представники партії кадетів, які очолювали сейтлерівську дільничну виборчу комісію, не прийняли списків кандидатів у гласні від робітників і селян, трудящі організовано відмовилися взяти участь у голосуванні. Вибори було зірвано[4].

Радо зустріла біднота Сейтлера звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. У листопаді 1917 року тут було обрано Раду солдатських і селянських депутатів (голова П. В. Данченко). З допомогою прибулих із Севастополя більшовиків-матросів Порубаєва та Соловйова почалося формування червоногвардійського загону[5]. Переважали в ньому революційно настроєні робітники, селяни-бідняки, солдати й матроси. На початку січня 1918 року вони влилися до Феодосійського червоногвардійського загону під командуванням І. Ф. Федька і в його складі билися за встановлення Радянської влади не тільки в Сейтлері, але й в інших селах волості, а також на залізничних станціях по лінії Феодосія — Джанкой.

У Сейтлері Радянську владу встановлено 7 січня 1918 року. Створений ревком під керівництвом І. Ф. Рубцова втілював у життя декрети робітничо-селянської влади. Діяльність ревкому здійснювалася в складних умовах. Місцеві поміщики, куркулі й татарські націоналісти, озброєні німці-колоністи з навколишніх сіл, дізнавшись про наближення німецьких військ, наприкінці квітня 1918 року підняли заколот проти молодої робітничо-селянської влади. 28 квітня 1918 року Сейтлер загарбали кайзерівські війська, які поновили старі буржуазно-поміщицькі порядки, грабували мирне населення, відбирали худобу, зерно та ін. продукти харчування Худобу, награбовану в населення, відправляли на ковбасний завод, відкритий військовою адміністрацією в Іслам-Тереку (нині Кіровське). 17 листопада 1918 року окупанти відступили, але їх змінили денікінці і англо-французькі інтервенти. Жителі розгорнули боротьбу в тилу ворога. Денікінська контррозвідка теле-

---

[1] Газ. «Южный курьер», 25 червня 1906 р.
[2] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 93, арк. 438.
[3] Газ. «Южные ведомости», 15 червня 1917 р.
[4] Кримський облдержархів, ф. 570, оп. 1, спр. 6, арк. 17—19.
[5] В борьбе за Советский Крым, стор. 133.

графувала в штаб 21 січня 1919 року, що в зв'язку з революційними виступами в Сейтлері туди надіслано загін Віленського полку з 30 чоловік, озброєних кулеметами[1].

У середині квітня 1919 року частини Червоної Армії вигнали з селища білогвардійців та іноземних інтервентів. Радянську владу було відновлено. До Андріївського волревкому увійшов представник Сейтлера П. В. Данченко. Головну увагу волревком приділяв налагодженню роботи залізничної станції, постачанню Червоній Армії коней, продовольства, фуражу. На початку травня 1919 року Феодосійська партійна організація направила сюди матроса Чорноморського флоту — комуніста Кулакова, який на мітингу розповів трудящим селища про становище в країні і в Криму, закликав вступати до 1-го Кримського батальйону. Протягом тижня до батальйону вступило 300 добровольців (загін дислокувався в Старому Криму). Командиром обрали Кулакова, заступником — В. С. Вікторова. Коли з Акмонайських позицій білогвардійці знову перейшли у наступ, батальйону довелося з запеклими боями відходити до Джанкоя. Під час однієї з сутичок загинув його командир. Батальйон переправився на правий берег Дніпра і влився до складу 3-го Українського полку, що ввійшов до 58-ї стрілецької дивізії під командуванням І. Ф. Федька[2].

17 листопада 1920 року, після розгрому врангелівських військ у Криму, в Сейтлері було остаточно встановлено Радянську владу. Сільревком очолив солдат 2-ї Донської дивізії Г. В. Шеврекуко[3]. Безземельні й малоземельні селяни наділялися землею. У колишньому маєтку поміщиці Щасливцевої 1921 року створено Кримський державний лісорозсадник, першим директором його став інженер-лісівник комуніст Ф. Г. Винниченко. Ревком організовував комуністичні суботники, їх учасники ремонтували станцію і залізничні колії, млини, лазні, чистили колодязі. Відкрилися амбулаторія й аптека. У відремонтованій початковій школі навчалося 150 дітей, працювало 6 учителів[4]. Обладнали хату-читальню. Активними культармійцями були комсомольці осередку, створеного в 1921 році, та вчителі. У куточку селянки при хаті-читальні щовівторка відбувалися заняття з жінками-делегатками. Працювали гуртки Тсоавіахіму, Червоного Хреста, МОДРу, безвірника. Підвищенню політичної активності трудящих селища сприяла преса. Сейтлерівці передплачували такі газети: «Правда», «Рабочий», «Красный Крым», «Рабочий и крестьянин». Великою популярністю користувався щотижневий журнал «Новая деревня», орган Кримського обкому партії.

20 серпня 1921 року в Сейтлері відбулися вибори до Ради робітничих і селянських депутатів. У них взяло участь усе трудяще населення. Головою сільради обрали робітника залізничної станції Г. Харахулаха[5]. За допомогою комуністів Рада організовувала жителів на відбудову господарства села. Бідняцькі господарства, що одержали землю від Радянської влади, відчували ще гостру нестачу інвентаря, робочої худоби. Держава подавала їм допомогу, особливо сім'ям червоноармійців, які втратили годувальників. Було створено комітет взаємодопомоги, наймитський комітет і профспілку працівників землі та лісу (Робітземліс). Комсомольці вели політичну роботу серед батрацької молоді і сільськогосподарських робітників, стежили, щоб куркулі не порушували трудових договорів.

У 1921 році на землях Сейтлера організовано комуни «Вільна праця» і «Червона зірка», а 1922 року виникли комуна «Боротьба» й сільськогосподарська артіль «Праця», а також ТСОЗи «Відродження» та «Єднання»[6]. У комуні «Вільна праця» оформився партосередок, який складався з 8 комуністів[7]. Перші колективні об'єд-

---

[1] Освобождение Крыма от англо-французских интервентов 1918—1919, стор. 150.
[2] В борьбе за Советский Крым, стор. 154.
[3] Кримський облдержархів, ф. Р-1025, оп. 1, спр. 32, арк. 32; спр. 112, арк. 22, 23.
[4] Там же, спр. 132, арк. 16.
[5] Там же, спр. 112, арк. 63—66.
[6] Там же, ф. Р-30, оп. 1, спр. 31, арк. 6, 7.
[7] Кримський облпартархів, ф. 119, оп. 1, спр. 1, арк. 3, 9.

нання були економічно слабкими і згодом увійшли до радгоспів, створених на базі поміщицьких маєтків. Комуністи й комсомольці багато зробили, щоб залучити робітників і селян до кооперації. Вони були ініціаторами створення у 1924 році споживчої кооперації та Сейтлерського сільськогосподарського кредитного товариства, яке надавало кредити своїм пайовикам, машинами обробляло їхні землі. До 1928 року споживча кооперація об'єднувала 955 членів[1]. Поступово зміцнювалась економіка села, зростало населення. У 1926 році тут уже налічувалося 268 дворів і 996 жителів[2].

Після XV з'їзду ВКП(б) партійна організація і Рада спрямували зусилля на підготовку селян до масової колективізації. У січні 1928 року бідняки Сейтлера створили ТСОЗ, який наприкінці року перетворено на колгосп ім. М. В. Фрунзе[3]. Головою його став комуніст М. Г. Мацко. Колгосп обробляв 337 га землі, мав 40 коней, трактор «Фордзон». У 1931 році господарство об'єдналося з сусідньою сільгоспартіллю ім. Кірова села Іванівки, де й розташувалася центральна садиба. Головою об'єднаного колгоспу обрали комуніста двадцятип'ятитисячника Є. М. Якуніна.

1928 року в Сейтлері створюється кущове об'єднання колгоспів, яке дбало про агрономічне й технічне обслуговування колективних господарств, а також про підготовку кадрів колгоспних працівників. Кущ складався з 13 ТСОЗів і 16 колгоспів[4].

У вересні 1930 року з Феодосійського було виділено Сейтлерський район. У зв'язку з новим адміністративним поділом кущ-колгосп реорганізували в райколгоспспілку. Вона приділяла велику увагу питанням організації праці в колгоспах і підготовці працівників масової кваліфікації та спеціалістів з усіх галузей сільського господарства. Так, у квітні 1932 року в Сейтлері завершили роботу курси бригадного учнівства теслярів і мулярів, бригадирів рільництва й складних машин, з бавовництва, силосування та овочівництва. Ці курси закінчило 153 чоловіка. Одночасно міжрайонні курси готували бджолярів, птахівників, зоотехніків, ветфельдшерів, ковалів, рахівників, економістів-фінансистів, а також редакторів багатотиражних газет[5].

Важливу роль у соціалістичному перетворенні сільськогосподарського Сейтлерського району відіграла машинно-тракторна станція, створена 1933 року. Вже через два роки в машинному парку МТС було 54 трактори і 40 комбайнів, а в 1939— 92 трактори і 56 комбайнів. Сейтлерська МТС обслуговувала 33 колгоспи. Поліпшенню її роботи сприяло організоване комуністами соціалістичне змагання серед трактористів і комбайнерів. Було створено жіночу комсомольську тракторну бригаду, яку очолила Т. Стрижевська. 1936 року в МТС налічувалося 20 стахановців. Комбайнер Є. М. Шмигаль у 1935 році нагороджений орденом Леніна . У 1939 році передовик зібрав своїм комбайном 602 га зернових і намолотив 11 187 цнт зерна. Тоді ж 9 кращих комбайнерів були направлені в колгоспи Сибіру як інструктори комбайнового збирання. 1939 року Сейтлерська МТС демонструвала високу продуктивність роботи тракторів та комбайнів на ВСГВ і була нагороджена дипломом 1-го ступеня[6].

Широко розгорнулася діяльність Сейтлерського державного лісорозсадника, який постачав колгоспам лісосадивний матеріал для полезахисних смуг. Площа його становила 565 га. З 1933 по 1941 рік держлісорозсадником керував комуніст двадцятип'ятитисячник П. Д. Туренко (йому в 1965 році присвоєно звання Героя

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 765, арк. 42.

[2] Списки населенных пунктов Крымской АССР по Всесоюзной переписи 17 декабря 1926 года, стор. 180.

[3] Кримський облдержархів, ф. Р-460, оп. 1, спр. 3106, арк. 89.

[4] Кримський облпартархів, ф. 71, оп. 1, спр. 107, арк. 331; спр. 109, арк. 10, 77.

[5] Там же, ф. 119, оп. 1, спр. 33, арк. 39, 40. 55.

[6] В. И. Колтуненко. Район высоких урожаев. Симферополь, 1940, стор. 67, 69.

Соціалістичної Праці). За високі виробничі показники держлісрозсадник став учасником ВСГВ 1939 року, йому було присуджено диплом 2-го ступеня, премію 5 тис. крб. і мотоцикл, 25 стахановців брали участь у виставці наступного року.

Протягом 1931—1939 рр. побудовано: молокозавод, елеватор, інкубаторну станцію, маслоробний завод, хлібопекарню, нафтобазу, ремонтні майстерні МТС, 3 електростанції (селищної Ради, елеватора і держлісорозсадника), друкарню. До 1939 року вже налічувався 491 житловий будинок, з них 74—громадські житловою площею 8226 кв. метрів, замощено й заасфальтовано 3,5 км вулиць, прокладено 1,4 км водопроводу. У зв'язку з перетворенням Сейтлера на районний центр президія держплану Кримської АРСР затвердила план його забудови. Селище розросталося, впорядковувалося. Спорудили будинок Рад, будинок культури, вузол зв'язку, поліпшилося медичне обслуговування. 1939 року відкрилася лікарня на 37 ліжок, працювали 2 амбулаторії, аптека. Населення обслуговували 4 лікарі і 6 фельдшерів. На початок 1940 року Сейтлер став господарським і культурним центром великого передового сільськогосподарського району Криму. Тут проживало 3149 чоловік[1].

У 1939 році побудували середню школу, в якій навчалося 993 учня і працював 31 учитель. Книжковий фонд двох бібліотек становив 4950 томів. Завжди людно було в районному будинку культури й колгоспному клубі. Велику роль у громадському житті селища відігравала періодична преса, в т. ч. районна газета «Знамя соревнования», що виходила з 1931 року.

22 червня 1941 року, як тільки стало відомо про віроломний напад фашистської Німеччини на СРСР, у Сейтлері відбувся великий мітинг, учасники якого висловили готовність негайно стати на захист соціалістичної Вітчизни. У перші дні війни на фронт пішло 308 чоловік. На виробництві жінки й підлітки замінили чоловіків. Трудящі гаряче відгукнулися на заклик подати допомогу фронту. Вони віддавали до фонду оборони цінні речі, гроші, 19 трактористів другого загону Сейтлерської МТС у серпні 1941 року відрахували свій п'ятиденний заробіток.

Для боротьби з ворожими парашутистами в селищі було сформовано винищувальний батальйон, до якого ввійшло 700 чоловік. Згодом значна частина його складу відступила з військами Червоної Армії, решта поповнила партизанський загін, створений у жовтні 1941 року з 116 чоловік. Командиром загону став працівник міліції комуніст А. В. Мухамедьяров, комісаром — секретар райкому партії М. І. Пузакін. Після загибелі А. В. Мухамедьярова загоном командував І. І. Юр'єв. Сейтлерський партизанський загін входив до 2-го партизанського району Криму[2].

Німецько-фашистські війська захопили Сейтлер 30 жовтня 1941 року[3]. З перших днів окупації почалися масові арешти й страти. Гітлерівці по-звірячому вбили директора МТС М. І. Кирпаля, директора школи П. В. Колоколова та ще 193 жителів селища. За час окупації фашисти розстріляли в селищі понад 900 жителів району, вигнали до Німеччини на каторжні роботи 2 тис. чоловік[4]. Та радянські люди не скорилися ворогові: багато патріотів пішло в партизанський загін, який діяв у горах. У ніч на 19 лютого 1942 року між станціями Сейтлер та Ічки (нині Краснофлотська) група партизанів Сейтлерського загону пустила під укіс ворожий ешелон, який складався з 19 платформ, вантажених гарматами, 8 теплушок, пульманівського вагона й паровоза[5].

З партизанами підтримувала постійний зв'язок підпільна патріотична організація, створена в травні 1942 року головою райвиконкому, уповноваженим обласного підпільного партійного центру І. С. Дяченком[6]. Патріотична група налічувала на кінець 1942 року 78 членів. З травня по серпень 1943 року в селищі діяв Сейт-

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 9, спр. 167, арк. 82.
[2] Кримський облпартархів, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 2, 62.
[3] Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 404.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 15, арк. 1, 15, 18, 19.
[5] Кримський облпартархів, ф. 151, оп. 1, спр. 31, арк. 6.
[6] Там же, ф. 156, оп. 1, спр. 4495, арк. 75.

лерський підпільний райком ВКП(б)[1]. Підпільники передавали партизанам відомості про ворога, постачали їм продукти, вели антифашистську агітацію серед населення. Селяни, виконуючи вказівки старост, зв'язаних з підпільниками, зсипали в амбари менше зерна, ніж записували, розвозили його по домівках й ховали. Діяльність підпільників серед селянства, особливо щодо розвалювання створених окупантами сільських общин, була схвалена обласним підпільним партійним центром[2]. За активну підпільну роботу І. С. Дяченко нагороджений орденом Червоного Прапора.

На фронтах Великої Вітчизняної війни проти ворога билося близько 300 сейтлерівців, 106 віддали життя за Батьківщину, 128 удостоєно високих урядових нагород. Так, О. Г. Артеменко нагороджений орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки, Вітчизняної війни 1-го ступеня, Л. І. Караулов (тепер учитель школи № 1) — орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни 2-го ступеня, колишній червоногвардієць В. С. Вікторов наприкінці Великої Вітчизняної війни командував корпусом, мав звання генерал-лейтенанта, удостоєний 12 бойових орденів та медалей.

12 квітня 1944 року Сейтлер визволили від окупантів частини 51-ї армії 4-го Українського фронту[3]. Поновили свою діяльність райком партії і райвиконком. Жителі селища робили все, щоб прискорити перемогу над ворогом. Вони зібрали 200 тис. крб. на будівництво танкової колони. Багато з них добровільно вступили до армії.

Відступаючи гітлерівці зруйнували й спалили залізничний вокзал, вузол зв'язку, середню школу, всі промислові підприємства, адміністративні й культурно-побутові будівлі. Завдяки допомозі держави, високій трудовій активності населення в 1944—1945 рр. стали до ладу залізничний вокзал, хлібопекарня, електростанція, вузол зв'язку, друкарня, майстерня МТС, якій держава виділила 43 трактори і 22 комбайни. МТС відіграла важливу роль у відродженні колгоспів району; на 1948 рік усі господарства, які обслуговувала Нижньогірська МТС (в 1945 році Сейтлер перейменовано в Нижньогірський), досягли за урожайністю довоєнного рівня. Кращим виробничникам МТС — комбайнерові І. С. Гопієнку, бригадирові Є. М. Яновському — присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Орденом Леніна нагороджені комбайнери І. С. Репало, В. С. Супруненко, І. В. Кондранцов, І. П. Левченко. 1945 року в селищі відбудували молокозавод, який виробляє вершкове масло, молоко, кефір, сметану, сир. Тоді ж створено райхарчокомбінат, засолювальну базу та райзаготконтору районного споживчого товариства, шовкопункт, інкубаторну станцію, комбінат побутового обслуговування. Відкрилися лікарня, поліклініка, середня й початкова школи, кінотеатр. У 1948 році побудували нове приміщення середньої школи.

Після Великої Вітчизняної війни для відродження знищених окупантами садів потрібно було мільйони саджанців. Тому в держлісорозсаднику почали вирощувати саджанці плодових дерев. Самовіддано працювали в господарстві робітник-комуніст В. Г. Хишко, нагороджений 1951 року орденом Леніна, робітниці О. Я. Жигалко, удостоєна ордена Трудового Червоного Прапора, та Г. О. Варченко — ордена «Знак Пошани». Уже в 1951 році колгоспи Криму одержали від розсадника 24 млн. саджанців плодових дерев. У 1954, 1956 і 1957 рр. держлісорозсадник був дипломантом ВСГВ і нагороджений бронзовою медаллю. У розсаднику ведеться науково-дослідницька робота. Тут виведено багато сортів декоративних дерев і чагарників, розроблено новий метод вирощування самшиту (буксусу) у відкритому грунті, який дістав визнання не тільки в нашій країні, але й в Англії, Румунії, Польщі, НДР.

1959 року держлісорозсадник перетворено на радгосп «Нижньогірський плодорозсадник», земельні угіддя якого розкинулися на 1269 га. Господарство має

[1] История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, стор. 680.
[2] Кримський облпартархів, ф. 156, оп. 1, спр. 3153, арк. 48.
[3] Сообщения Советского Информбюро, т. 6, стор. 180.

24 трактори, 3 комбайни, 10 вантажних автомашин, 7 дощувальних установок. Радгосп постачає саджанці плодових і декоративних дерев не тільки колгоспам і радгоспам республіки — вони надходять до Вірменської, Молдавської, Казахської та Узбецької РСР. Крім того, радгосп вирощує фрукти на 361 га. Протягом семирічки радгосп тричі (1963, 1964 і 1965 рр.) здобував першість у соціалістичному змаганні розсадницьких господарств України. Директор радгоспу А. К. Мункевич нагороджений орденом Леніна. Планом за восьме п'ятиріччя передбачалося виростити й реалізувати 2626 тис. штук плодових саджанців, а продано 2869 тис. штук; фруктів зібрано 6201 тонну замість передбачених 4536 тонн. Змагаючись на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, три бригади радгоспу завоювали звання колективів комуністичної праці, 98 чоловік стали ударниками комуністичної праці. 37 працівників радгоспу нагороджено Ленінською ювілейною медаллю. Готуючись гідно відзначити 50-річчя утворення СРСР, колектив радгоспу зобов'язався в 1972 році реалізувати 1 млн. плодових саджанців. Це зобов'язання перевиконано: 1972 року вирощено й реалізовано 1115 тис. саджанців. закладено поле плодового розсадника на 40 га. За два роки дев'ятої п'ятирічки вирощено й реалізовано 2170 тис. штук саджанців. План двох років продажу державі фруктів виконано на 111 процентів.

У зв'язку зі збільшенням виробництва сільськогосподарської продукції у колгоспах і радгоспах району в Нижньогірському реконструюються, а також будуються нові підприємства, які переробляють її. У 1957—1959 рр. реконструйовано молокозавод. За семирічку обсяг продукції, що випускає це підприємство, майже подвоївся. У восьмій п'ятирічці завод щороку виробляв вершкового масла 700—750 тонн. Підприємство добре оснащене передовою технікою. За високі якісні показники виробленої молочної продукції майстер І. Г. Крапивницькой нагороджений орденом Леніна.

1970 року реорганізовано у винно-соковий завод райхарчокомбінат. Колектив цього підприємства успішно виконує планові завдання дев'ятої п'ятирічки. У 1971—1972 рр. валової продукції вироблено на 11 524 тис. крб., тоді як планом передбачалося — 10 718 тис. карбованців.

У селищі збудовано цех Сімферопольського консервного заводу ім. 1 Травня, який приймає фрукти та овочі, а також здійснює їх первинну обробку. Потім продукція йде на головний завод до Сімферополя. У восьмій п'ятирічці побудовано асфальтовий та бітумний заводи, підпорядковані «Південшляхбуду», механізовані столярні майстерні «Міжколгоспбуду» та «Міжколгоспшляхбуду». У селищі розміщено будівельно-монтажне управління № 6 «Кримканалбуду». До 50-річчя Жовтня орденами й медалями нагороджено 10 будівельників, а бригадир монтажників М. А. Юр'єв удостоєний ордена Леніна. Змагаючись на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, п'ять бригад управління завоювали звання колективів комуністичної праці, 55 чоловік стали ударниками комуністичної праці, 57 робітників, інженерів і техніків нагороджені Ленінською ювілейною медаллю.

У центрі Нижньогірського. 1972 р.

На першотравневій демонстрації. Нижньогірський, 1972 р.

У 1966 році в селищі створено також спеціалізоване будівельно-монтажне управління № 1 (СБМУ-1) «Кримканалбуду». Обсяг виконаних робіт цим колективом у восьмій п'ятирічці обчислюється сумою 11,3 млн. крб. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна 40 його працівників удостоєно ювілейної медалі «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна». За успіхи, досягнуті в соціалістичному змаганні на честь 50-річчя утворення СРСР, колектив СБМУ-1 «Кримканалбуду» занесено на обласну Дошку пошани.

З кожним роком змінюється вигляд селища. У післявоєнний час тут з'явилися нові вулиці: Перемоги, Шкільна та ін. Зведено будинки райкому партії та райвиконкому, готелю, кінотеатру. Тільки протягом восьмої п'ятирічки здано приміщення друкарні, вузла зв'язку, райспоживспілки, ресторану, ощадкаси, дитячий комбінат на 140 місць, двоповерхову будівлю універмагу, лікарню на 135 місць, споруджують нове приміщення будинку культури з двома залами — для глядачів і лекційним. Інтенсивно здійснюється у Нижньогірському й житлове будівництво. Поряд з добротними кам'яними особняками (їх після війни зведено близько тисячі) за роки восьмої п'ятирічки споруджено чимало багатоповерхових комунальних будинків. Крім того, на околиці селища виріс упорядкований комплекс двоповерхових і п'ятиповерхових жител будівників Північно-Кримського каналу. У п'ятиповерховому будинку розмістилися гуртожиток на 500 місць, клуб, бібліотека, їдальня, магазини, медичний пункт, перукарня. До 50-річчя Жовтня для дітей будівельників споруджено дитячий комбінат на 200 місць.

Зростають державні асигнування на задоволення культурно-побутових потреб трудящих. Витрати бюджету селищної Ради з 102 тис. крб. у 1956 році зросли до 404 тис. крб. у 1972. Головні вулиці — Леніна, Перемоги, Шкільна, Придорожня — заасфальтовано. Прокладено 13 км асфальтованих та бетонних тротуарів. Вздовж тротуарів і в 5 скверах висаджено тисячі декоративних дерев і чагарників, посаджено багато троянд та інших квітів. Майже в кожному дворі — фруктові сади, виноградні альтанки й квітники. Нижньогірський електрифіковано й радіофіковано, 1800 родин мають радіоприймачі, близько 3 тис.— телевізори. При комбінаті побутового обслуговування, обладнаному новою технікою, створено швейну, взуттєву та годинникову майстерні, приймальний пункт хімічної чистки й фотоательє.

У селищі — широка мережа торговельних підприємств: 11 магазинів, 13 ларків, 2 їдальні, ресторан «Весна». У центрі селища зведено нову двоповерхову будівлю районного універмагу, де в 10 відділах працюють 40 продавців. За останні п'ять років жителі селища придбали 20 легкових автомобілів, багато холодильників, телевізорів, радіоприймачів, килимів та інших предметів побуту.

До 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції в Нижньогірському побудована нова триповерхова добре оснащена сучасним медичним обладнанням поліклініка, розрахована на щоденний прийом 250 пацієнтів. При ній працюють дитяча й жіноча консультації, пункт швидкої допомоги. У районній лікарні (на 235 ліжок), у поліклініці і на пунктах охорони здоров'я працюють 47 лікарів, 95 фельдшерів і медсестер. У 5 дитячих комбінатах виховуються близько 800 дітей дошкільного віку Для робітників і службовців селища обладнано пляжі на берегах Північно-Кримського каналу, за 5 км на північний захід від селища.

650 жителів Нижньогірського мають середню освіту, 118 — вищу. Діти оволодівають знаннями в двох середніх школах. Працююча молодь навчається у вечірній середній школі. В усіх школах налічується 2198 учнів, їх виховання і навчання здійснюють 112 учителів. У школі № 1 до 50-річчя Жовтня створено історико-краєзнавчий музей. У селищі працює музична школа. 1973 року Нижньогірська селищна Рада асигнувала на розвиток народної освіти 252 тис. карбованців.

Міцно ввійшли у побут трудящих книги й газети. У двох районних бібліотеках (для дорослих і дітей), двох шкільних, двох профспілкових та двох відомчих налічується 16 099 книжок і журналів, ними користуються 7044 читачі. Чимало родин мають свої особисті бібліотеки. У 1972 році на одну тисячу жителів передплачува-

Виступ зведеного хору Нижньогірського району. 1972 р.

лося 1210 союзних, республіканських і місцевих газет та журналів. Кожна сім'я одержує 3—4 періодичні видання.

У селищі — будинок культури, два профспілкові клуби, кінотеатри «Україна» на 450 місць та літній на 400 місць. У 7 гуртках художньої самодіяльності при будинку культури беруть участь 139 чоловік. Створено естрадний оркестр та балетну студію. У 1970 році на обласному огляді агіткультбригад бригада Нижньогірського будинку культури посіла одне з перших місць і нагороджена дипломом 2-го ступеня. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна відкрито клуб «Ленініана». При будинку культури працює громадсько-політичний клуб «Час, події, люди», народний університет з факультетами: культури та мистецтва, медичний, торгівлі, де навчаються 96 чоловік. Велику виховну роботу серед трудящих здійснює місцева організація товариства «Знання», яка об'єднує 166 лекторів. У селищі 11 первинних організацій Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, а також місцеве відділення Українського товариства охорони природи, яке налічує 1300 членів.

В 1954 році споруджено пам'ятник В. І. Леніну. Нижньогірці свято шанують пам'ять воїнів, які загинули під час визволення селища. 1957 року на братській могилі урочисто встановлено пам'ятник, навколо нього розбито сквер. До 20-річчя перемоги над фашистською Німеччиною на території радгоспу споруджено пам'ятник на честь робітників К. І. Агєєва, М. М. Рябицького та В. Ф. Палеоха, які добровільно пішли на фронт і загинули в боях на Перекопі.

Традицією стало проведення восени свята трудової слави, на якому зустрічаються ветерани праці району, щоб підбити підсумки сільськогосподарського року. Торжество супроводжується масовими народними гуляннями, концертами художньої самодіяльності, виступами професіональних артистів. Так, у 1967 році тут виступав Омський народний хор, у 1968 — Ленінградський цирк.

У побут нижньогірців увійшли нові радянські звичаї та обряди. При райзагсі оформлено кімнату щастя. Урочисто відзначається народження дитини під девізом «Здрастуй, дорога наша людино». На честь новонародженого батьки саджають деревце й доглядають його до того часу, коли їх вихованець вступить до школи, а тоді він сам продовжить ростити дерево.

Багатогранну діяльність трудящих Нижньогірського очолюють комуністи. У 29 первинних партійних організаціях об'єднано 510 комуністів, понад 300 з них зайнято в сфері матеріального виробництва. Їм допомагають 696 комсомольців, об'єднаних у 21 організації.

Активно вникає в роботу нижньогірських підприємств селищна Рада, в складі якої 120 депутатів, з них 75 робітників, 45 службовців; 61 комуніст, 16 комсомольців, жінок — 53. Депутатам допомагають 8 постійних комісій, 22 народні дружини, 22 товариські суди, 22 жінради, 44 вуличні комітети та інші громадські організації.

Самовіддано працюють нижньогірці, втілюючи в життя накреслення Комуністичної партії і Радянського уряду. Завдяки їх зусиллям, постійній допомозі Радянської держави невелике степове село перетворено в селище, яке мало чим різниться від міста.

Н. І. СЕЛІВАНОВА

ЖЕЛЯ́БОВКА

Желябовка — село, центр сільської Ради. Розташоване на берегах ріки Біюк-Карасу, за 6 км від райцентру і залізничної станції Нижньогірська. За кілометр від села проходить автошлях Сімферополь—Нижньогірський. Населення — 2617 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Заріччя, Іванівка, Ломоносове, Тамбовка, Тарасівка.

Місцевість, де виникло село, була заселена в далеку давнину. Поблизу Желябовки виявлено поселення періоду бронзи, досліджено кургани з похованнями доби міді, бронзи, скіфські, а також могильник раннього середньовіччя. На території села Тарасівки (гора Опук) збереглися руїни античного міста Кіммеріка[1].

До приєднання Криму до Росії на території нинішнього села Желябовки було невелике татарське селище Орус Коджа (Урус Коджа), яке входило до складу Насивського кадилику Карасубазарського каймаканства[2]. 1816 року тут налічувалося 22 двори.

Після Кримської війни (1853—1856 рр.) більшість татарського населення села емігрувала до Туреччини. Навколишні землі одержали учасники Кримської війни поміщик Андрій Нелідов — 600 десятин та морські офіцери брати Соїчі — по 300 десятин. У 60—70 рр. XIX ст. сюди прибули селяни з внутрішніх губерній Росії. 1864 року у 8 дворах проживало 35 чоловік[3]. У 1861—1864 рр. на лівому березі Біюк-Карасу нові переселенці — болгари заснували невелике селище Чая, яке, розростаючись, поступово злилося з Орус Коджою. Об'єднаний населений пункт став називатись Чая. Через 20 років у ньому, перейменованому на Андріївку і перетвореному на волосний центр, налічувалося 88 дворів і 514 жителів[4]. Основним заняттям місцевих жителів було рільництво, садівництво та городництво. Вирощували озиму пшеницю. Болгари під час переселення одержали від царського уряду ряд привілеїв та пільг і становили найбільш заможну частину населення, володіючи до 50 десятин землі на двір. У той же час 5 сімей не мали землі. У значної частини селянських господарств ледве вистачало хліба до нового врожаю.

З дальшим розвитком капіталістичних відносин у сільському господарстві посилюється соціальне розшарування і в Андріївці. З одного боку куркульство, яке виробляло зерно на продаж, багатіло, з другого — зростала кількість безземельних селянських господарств. Після проведення столипінської реформи бідняки Андріївки, щоб сплатити недоїмки, продавали за безцінь свої наділи, поповнюючи число безземельних селян. За їх рахунок три куркулі збільшили свої володіння до 300—500 десятин. 85 куркульським господарствам належало три чверті всієї землі.

Лише наприкінці XIX ст. в селі відкрився фельдшерсько-акушерський пункт. На всю Андріївську волость (99 населених пунктів) була одна лікарня на 12 ліжок, яка знаходилася в Ічках. За таких умов особливо важко було боротися з інфекційними захворюваннями.

Населення майже не знало грамоти. У початковій школі, відкритій 1871 року, один учитель навчав 72 дітей[5]. 1887 року на

На озері біля Желябовки. 1972 р.

[1] Материалы и исследования по археологии СССР, вып. 85. М.-Л., 1958, стор. 225, 245—253.

[2] Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 6. Симферополь, 1888, стор. 50.

[3] Списки населенных мест Российской империи, т. 41. Таврическая губерния, стор. 105.

[4] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 3, стор. А-2, А-3.

[5] Справочная книга Одесского учебного округа. Одесса, 1891, стор. 22.

кошти жителів села споруджено приміщення школи. 1902 року тут навчалося 88 учнів[1]. 1907 року в Андріївському земському училищі було вже 4 класи, в яких налічувалося 159 учнів з Андріївки й навколишніх сіл[2]. Діти безземельних селян і наймитів школу майже не відвідували.

Згубно позначилася на економічному становищі трудящих перша світова війна. Більшість чоловіків була мобілізована на фронт. Господарства бідняків і середняків залишилися без робочих рук. 1914 року в Андріївці з 222 дворів 62 не мали землі. Багато господарств були безкорівними, в селі налічувалося 305 коней і тільки 124 корови. Селяни, втративши землю, поневірялися в наймах або йшли працювати сезонними робітниками в поміщицькі економії.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції влада в селі і земля залишалися в руках куркулів та поміщиків. У квітні 1917 року створено орган Тимчасового уряду — волосний громадський комітет, яким керував місцевий поміщик. Нова влада спиралася на т. зв. ескадронців з Кримського кавалерійського полку і німців-колоністів з сусідніх сіл.

У березні—квітні 1917 року в село почали повертатися фронтовики, які розповідали землякам про настрій солдатів на фронті, революційні події в країні й про те, що тільки більшовики по-справжньому відстоюють інтереси трудящих. В село було привезено кілька номерів більшовицької газети «Правда»[3], що роз'яснювала політичну обстановку в країні. Зростала революційна активність селян. У червні 1917 року в Андріївці обрано Раду селянських і солдатських депутатів, до якої увійшли: матрос А. Ф. Минаков, солдат П. В. Урумбегликов та інші.

Проводячи у вересні 1917 року вибори гласних до Феодосійського повітового земства, місцева буржуазно-поміщицька влада відкинула спробу селян і сільськогосподарських робітників подати списки своїх кандидатів. Біднота бурхливо протестувала, в результаті чого на дев'яти з одинадцяти дільниць Андріївської волості вибори були зірвані, в т. ч. на Андріївській виборчій дільниці[4].

Звістку про Велику Жовтневу соціалістичну революцію принесли в Андріївку севастопольські більшовики-матроси. Виступаючи на сільських сходах, вони розповідали про перемогу збройного повстання в Петрограді, про прийняті II Всеросійським з'їздом Рад перші декрети Радянської влади, які з ентузіазмом вітали бідняки, батраки й середняки[5].

За допомогою агітаторів-більшовиків в Андріївці 25 листопада 1917 року проведені перевибори Ради селянських і солдатських депутатів. Але втілити в життя декрети Радянської влади Рада не змогла — в повіті і волості хазяйнували військові формування буржуазно-націоналістичного татарського уряду — ескадронці. Для боротьби з контрреволюцією був створений волревком, головою якого став бідняк А. Ф. Минаков[6]. Наприкінці листопада — на початку грудня 1917 року ревком організував Андріївський червоногвардійський загін, що складався з молоді кількох сіл. До нього вступили 27 бідняків і батраків Андріївки.

Завдяки спільним діям червоногвардійців та загону матросів під командуванням О. В. Мокроусова, які розгромили ескадронців та інші контрреволюційні сили, 7 січня 1918 року в Андріївці встановлено Радянську владу[7].

Керуючись вказівками Феодосійського повітвиконкому, Андріївська Рада селянських і солдатських депутатів конфіскувала лишки хліба у куркулів і торгов-

---

[1] Сведения об учебных заведениях и именной список начальных училищ Таврической дирекции народных училищ, стор. 30, 31.
[2] Обзор положения начального народного образования в Таврической губернии за 1907/8 учебный год, стор. 77.
[3] Газ. «Южные ведомости», 15 липня 1917 р.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-570, оп. 1, спр. 6, арк. 10, 17, 18.
[5] В борьбе за Советский Крым, стор. 133.
[6] Кримський облдержархів, ф. Р-1575, оп. 1, спр. 50, арк. 4, 5.
[7] Л. И. Волошинов. Октябрь в Крыму и Северной Таврии, стор. 90, 91.

ців, допомагала формувати червоногвардійські загони і постачати їм продовольство, забезпечувала хлібом, насінням, робочою худобою та інвентарем наймитів і бідняків, які частково засіяли землю поміщиків, подавала матеріальну допомогу родинам загиблих червоногвардійців та солдатів, інвалідам війни.

Але наприкінці квітня 1918 року німецькі війська захопили Крим. Окупанти поновили поміщицьке землеволодіння, запровадили жорстокий режим репресій і страт. Карателі чинили екзекуції над мирними жителями, били шомполами батьків і родичів червоногвардійців, розстріляли Ф. Т. Минакова, батька організатора Радянської влади в Андріївці. Поміщики й татарські буржуазні націоналісти за допомогою кайзерівських солдатів відібрали засіяні селянами землі й сільськогосподарський інвентар.

У листопаді 1918 року після вимушеного відступу з Криму німецьких окупантів півострів зайняли англо-французькі інтервенти й денікінці, від яких населення зазнало багато лиха. У середині квітня 1919 року в Андріївці відновлено Радянську владу[1]. Волревком (голова В. В. Бойко) організував допомогу бідноті продовольством. Чимало молоді з села вступило тоді до лав Червоної Армії. Зокрема, до 1-го Кримського батальйону з усієї Андріївської волості влилося 170 чоловік[2]. У липні 1919 року під натиском переважаючих сил денікінців радянські війська вимушені були вдруге залишити територію Криму.

Червоні частини відходили з важкими боями. 28 липня 1919 року поблизу Андріївки невеликий загін червоноармійців прийняв бій з білогвардійцями. П'ятеро бійців — Тургалевич, Желябов (троє залишились невідомими) — були захоплені пораненими в полон. Після жорстоких катувань їх розстріляли. Вночі селяни, ризикуючи життям, поховали червоних бійців[3]. 1 травня 1925 року на могилі учасників громадянської війни андріївці встановили пам'ятник.

15 листопада 1920 року після визволення Криму від врангелівців в Андріївці створено сільревком, а згодом волревком[4]. При сприянні активу бідноти волревком подавав допомогу Червоній Армії у розквартируванні й забезпеченні її частин продовольством та фуражем; організував збір в Андріївці вогнепальної та холодної зброї, обмундирування й спорядження, залишеного білогвардійцями; взяв на облік і розподіляв серед бідноти майно поміщиків і торговців, які втекли, вів боротьбу проти бандитизму і контрреволюції. В Андріївці було викрито антирадянську групу, до якої входили колишні білогвардійці[5]. Спираючись на куркульство, вони всіляко шкодили органам Радянської влади, намагалися зривати її заходи.

20 серпня 1921 року на зборах жителів села обирається сільська Рада на чолі з кандидатом у члени РКП(б) А. Зотовим[6]. Боротьбу за зміцнення Радянської влади очолили комуністи, які оформилися в осередок у січні 1921 року[7]. З грудня цього ж року андріївські комуністи входили до Ічкінського партосередку. Велику допомогу комуністам у політико-масовій роботі подавали комсомольці, об'єднані в осередок 1921 року.

Труднощі відбудови господарства, зруйнованого білогвардійцями та іноземними інтервентами, посилилися посухою 1921—1922 рр., що знищила врожай. Населення Андріївки, як і інших сіл, голодувало. Андріївська сільрада вжила заходів для подання допомоги голодуючим: у серпні 1921 року було відряджено ходаків на Україну, які доставили продовольство й посівний матеріал.

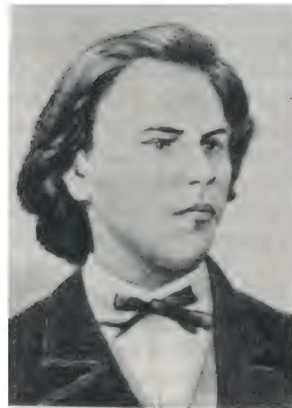
Питання про наділення селян Андріївської волості землею обговорювалося на земельному з'їзді Феодосійського повіту 16 серпня 1921 року. З'їзд ухвалив

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-1025, оп. 1, спр. 32, арк. 26; спр. 112, арк. 84.
[2] Там же, ф. Р-1575, оп. 1, спр. 50, арк. 5, 9.
[3] Памятники воинской славы. Симферополь, 1967, стор. 27.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-1025, оп. 1, спр. 112, арк. 205.
[5] Кримський облпартархів, ф. 119, оп. 10, спр. 10а, арк. 17.
[6] Кримський облдержархів, ф. Р-1025, оп. 1, спр. 112, арк. 189, 284.
[7] Там же, спр. 182, арк. 16.

нарізати в середньому на родину з 6 чоловік по 22 десятини[1]. У першу чергу забезпечувалися землею, посівним матеріалом й інвентарем бідняцькі господарства, подавалася матеріальна допомога сім'ям загиблих у роки громадянської війни.

Рада і комуністи приділяли багато уваги розвиткові в селі різних форм кооперації. На загальних зборах жителів Андріївки ще 30 серпня 1921 року був обраний комітет взаємодопомоги[2], який забезпечував селян насінневою позикою, організував пункт очистки насіння і прокату сільськогосподарського інвентаря. Навесні 1924 року створюється машинно-тракторне товариство «Нова праця»[3]. 1924 року в селі відкривається відділення Сейтлерської споживспілки, членам якої продавалися за твердими цінами мануфактура, господарчі товари[4].

Член Виконавчого комітету «Народної волі» А. І. Желябов, дитячі роки якого пройшли у селі Андріївці (нині Желябовка).

Поряд з налагодженням господарської діяльності в селі поліпшувалося медичне обслуговування, розгорталося культурне будівництво. 1922 року поновив роботу фельдшерсько-акушерський пункт, всі діти шкільного віку сіли за парти нової радянської загальноосвітньої початкової школи, перетвореної 1925 року на школу другого ступеня. Для навчання дорослого населення організовано гуртки ліквідації неписьменності. У жовтні 1926 року за активною участю комсомольців відкрито школу селянської молоді з інтернатом, де навчалося 44 чоловіка. Для практичних занять школі виділили 50 десятин землі.

Було відкрито клуб, російську та болгарську хати-читальні, де селяни не тільки читали газети, журнали і книги, але й мали можливість послухати виступи лекторів з різних питань. У січні 1925 року тут на одномісячних сільськогосподарських курсах навчалося 57 чоловік.

У клубі та хатах-читальнях організовувалися також лекції й бесіди про революційне минуле країни та рідного краю, про радянське будівництво, міжнародне становище. 1 травня 1925 року на прохання населення Андріївку перейменували на Желябовку на честь одного з керівників організації «Народна воля» А. І. Желябова, дитинство якого минуло тут. Батько його служив управителем маєтку поміщика. Приїжджаючи до батьків, революціонер привозив у село нелегальну літературу, вів з селянами бесіди про необхідність повалення самодержавства. Тут же 1870 року він переховувався від жандармів, які двічі робили обшук у будинку Желябових.

На початку 1926 року в Желябовці знову оформився самостійний партійний осередок з 7 комуністів, секретарем його було обрано О. С. Якимова[5]. Партійний осередок проводив велику масово-політичну роботу серед населення. До сільради, споживчого товариства, культурно-освітніх організацій висувалися бідняки та наймити.

Перші невеликі колективні об'єднання, створені на початку 20-х років, стали прикладом нових економічних відносин на селі. 1927 року кілька желябовських бідняцьких господарств організували ТСОЗ «Новий шлях», незабаром створилося ще два ТСОЗи — «Більшовик» та «Червоногвардієць». 1928 року три ТСОЗи об'єдналися у сільгоспартіль «Новий шлях»[6].

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-646, оп. 1, спр. 5, арк. 27, 28, 46; спр. 34, арк. 2—13; спр. 55, арк. 268.
[2] Там же, ф. Р-1025, оп. 1, спр. 112, арк. 227, 231, 308.
[3] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 836, арк. 28.
[4] Там же, ф. 71, оп. 1, спр. 30, арк. 34.
[5] Там же, спр. 31, арк. 35, 51.
[6] Кримський облдержархів, ф. Р-460, оп. 1, спр. 3106, арк. 89.

Молода артіль спочатку була організаційно маломіцною через відсутність досвіду і знань у її керівників, погано оснащена технікою (в господарстві працював лише один трактор «Універсал»). До того ж ще потрібно було подолати опір куркулів, яких у Желябовці налічувалося досить багато (85 господарств). Куркулі вели ворожу пропаганду проти колгоспу, залякували тих, хто вступав до артілі або збирався вступати, саботували хлібозаготівлі, ховали зерно, псували молотарки, розкрадали колгоспне майно. У першій половині 1931 року бідняки й середняки домоглися розкуркулення сільських багатіїв, частина яких за контрреволюційну діяльність була засуджена та вислана.

Колективізація викликала зростання активності і свідомості трудового селянства. За 1930 рік Желябовським осередком у партію прийнято 11 чоловік (з них 3 робітники і 8 селян)[1]. У січні 1931 року сільський осередок реорганізували в колгоспний, який приділяв особливу увагу організаційно-господарському зміцненню колгоспу, питанням правильного розподілу прибутків, підвищенню дисципліни праці.

Артіль ім. Желябова (перейменована 1931 року) поступово перетворювалася в економічно розвинуте багатогалузеве господарство. 1931 року з 3 тис. га землі, закріпленої за нею, було засіяно 645 га зерновими, 100 га кукурудзою, 100 га сорго, 100 га бавовною, 30 га просом, посаджено 55 га тютюну, 68 га городніх та баштанних культур. Цього ж року колгоспники заклали фруктовий сад на 38 га і виноградник на 17 га. З 1933 року колгосп обслуговувався одним із загонів Сейтлерської МТС. Велике значення для правильної організації праці мало створення 10 бригад: 2 рільничих, 2 садівницьких, 2 городніх, бавовницької, тютюнницької, виноградарської, тваринницької. У господарстві працювали кваліфіковані спеціалісти: 10 трактористів, садівник, 2 ветеринарні лікарі. Комуністи колгоспу розгорнули соціалістичне змагання. Серед перших ударників колгоспних ланів Желябовки були Я. П. Марцовенко, І. Є. Савченко, О. К. Крутько, О. І. Маленко, І. А. Маленко та інші.

Внаслідок запровадження широкої механізації трудомістких процесів, підвищення культури землеробства, зростання продуктивності праці 1939 року колгоспники одержали з гектара пшениці по 19 цнт, ячменю — 18, зерна кукурудзи — 21, тютюну — 9,4 цнт. Збільшилися поголів'я худоби та її продуктивність. На колгоспних фермах налічувалося 233 голови великої рогатої худоби, 250 коней, стільки ж свиней, 1499 овець[2].

У 1939—1940 рр. за успіхи у виробництві зерна, фруктів і винограду колгосп удостоївся права взяти участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці. Господарству вручили диплом 2-го ступеня. До Москви були запрошені кращі трудівники села: бригадир рільничої бригади Я. П. Марцовенко (нагороджений Великою срібною медаллю ВСГВ) та бригадир садівницької бригади І. Є. Савченко.

Зростали прибутки колгоспників. Починаючи з 1939 року вони одержували на трудодень по 3,5 кг зерна і 3 крб. грішми. Життя стало заможнішим. Жителі споруджували добротні будинки. 1939 року в селі було 369 дворів і 1600 чоловік[3]. Село радіофіковувалось, провадились його електрифікація, ремонтувалися дороги, озеленялися вулиці. Біля клубу встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

Медичне обслуговування населення здійснювали лікар, фельдшер і акушерка. До 1930 року в селі повністю ліквідовано неписьменність. Працювала семирічна школа. 1938 року відкрито середню школу. Всі діти шкільного віку мали можливість вчитися у своєму селі, а потім продовжувати освіту в технікумах та інститутах країни. У червні 1941 року желябовці урочисто відзначили перший випуск середньої школи.

У сільському клубі з залом для глядачів на 150 місць з 1933 року демонструвалися звукові кінофільми. Велику культурно-освітню роботу провадили дві хати-читальні, при яких були дві бібліотеки.

[1] Кримський облпартархів, ф. 71, оп. 1, спр. 46, арк. 4, 14; спр. 107, арк. 307.
[2] Там же, ф. 119, оп. 10, спр. 10-а, арк. 24.
[3] Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 9, спр. 167, арк. 83.

Районну дослідно-показову школу партосвіти, відкриту в Желябовці 1934 року, відвідували комуністи, комсомольці й безпартійний актив. Комсомольська організація разом із сільрадою багато робили в справі підготовки молоді до оборони країни. Так, у 1939—1941 рр. майже всі юнаки й дівчата здали норми на значки ГПО і ГСО.

Як тільки почалася Велика Вітчизняна війна, переважна більшість дорослого чоловічого населення пішла до Червоної Армії захищати Батьківщину. У липні 1941 року для боротьби з ворожими диверсантами, парашутистами, а також охорони майна колгоспу в селі створено винищувальний батальйон з 110 бійців. Коли над Кримом нависла загроза вторгнення гітлерівських військ, колгосп евакуював частину майна вглиб країни.

30 жовтня 1941 року Желябовку окупували фашисти[1]. Запровадження «нового порядку» гітлерівці почали з розстрілів, насильств і грабежів. Вони закатували й розстріляли 25 чоловік, у т. ч. старих комуністів, активних учасників боротьби за встановлення Радянської влади і соціалістичного будівництва в Желябовці — І. Н. Якушева, А. Ф. Минакова, П. В. Урумбегликова, П. Т. Полторака, В. Ф. Беличенка, П. Ф. Гажева, І. І. Лукаша, П. М. Желябова, Г. І. Матюхіну та інших патріотів. На каторжні роботи до Німеччини вивезли 48 юнаків і дівчат. Окупанти закрили школу, забирали в населення продукти, худобу, птицю.

Але трудівники села зволікали молотьбу, псували сільськогосподарські машини й механізми, вночі виносили й ховали колгоспне зерно. Ризикуючи життям, колгоспник К. П. Чендєв перетягнув у потайне місце і сховав там пам'ятник В. І. Леніну. О. П. Кисельов, І. В. Степанов, Т. І. Корнєєв, С. Г. Матлаков пішли до Старо-Кримського партизанського загону. У червні 1942 року в Желябовці створюється підпільна патріотична група. Очолював її комуніст Я. П. Марцовенко[2]. Група одержувала від сейтлерських партизанів газети, листівки, зведення Радянського Інформбюро і розповсюджувала їх серед жителів Желябовки й сусідніх сіл, збирала відомості про дислокацію та пересування німецько-румунських частин[3]. Під час виконання доручень керівництва партизанського загону загинули Є. Д. Дучева, Г. П. Пирогова, М. І. Пирогов.

Перед наступом Червоної Армії у Криму 3 квітня 1944 року в район Желябовки було закинуто групу армійських розвідників. Сім'я Дучевих, де розмістилися бійці, допомагала їм збирати відомості про розташування, чисельність і пересування ворожих військ. У день відступу фашистів з Желябовки розвідники разом з місцевими підпільниками влаштували засаду біля мосту через Велику Карасівку й знищили загін ворожих солдатів. Колишня радистка розвідувальної групи В. Б. Іткіна і нині підтримує зв'язки з жителями села, листується з школярами, організаторами музею бойової і трудової слави.

Желябовці свято шанують пам'ять про тих, хто віддав життя за Батьківщину. Загинули в боях з фашистами перший механізатор колгоспу О. К. Крутько, голова сільської Ради І. К. Бельмас та багато інших. За виявлену доблесть 57 жителів села нагороджені бойовими орденами й медалями Радянського Союзу. Тракторист колгоспу танкіст І. Г. Маленко брав участь у боях на Курській дузі, за місто Бреслау (Вроцлав), визволяв Прагу. 1942 року на фронті вступив у ряди Комуністичної партії. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня та Червоної Зірки (повернувшись до рідного села, І. Г. Маленко з 1946 року став бригадиром тракторної бригади. За успіхи у праці двічі був учасником ВСГВ, нагороджений Малою золотою медаллю).

13 квітня 1944 року війська 51-ї армії 4-го Українського фронту визволили Желябовку від фашистських загарбників[4]. За час окупації гітлерівці завдали вели-

[1] Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 404.
[2] Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., стор. 213.
[3] Кримський облпартархів, ф. 156, оп. 1, спр. 4495, арк. 36.
[4] Сообщения Советского Информбюро, т. 6, стор. 190.

ких збитків селу: було пограбовано сільськогосподарський реманент, колгоспну худобу, зруйновано господарські будівлі, вирубано колгоспний сад. Окупанти відібрали у жителів села майже всю худобу, знищили багато будинків.

Під керівництвом партійної організації і сільської Ради, долаючи великі труднощі, желябовці взялися до відбудови народного господарства. У колгоспі не вистачало робочих рук, не було насіння, інвентаря, як тяглову силу використовували корів. Насіння зібрали жителі села із своїх мізерних запасів. Сіяли вручну, а посівний матеріал доставляли в поле на єдиній бричці. Справжній трудовий героїзм проявили жінки. Збирати врожай допомагали бійці військових частин. Улітку 1944 року в трудове життя села включилися 28 родин переселенців з Тамбовської області, а згодом і демобілізовані воїни.

Радянська держава подавала допомогу колгоспу кредитами та машинами. Важливу роль у зміцненні економіки колгоспу відіграла Желябовська МТС. Вже 1948 року господарство повністю освоїло довоєнні посівні площі, поголів'я великої рогатої худоби перевищило довоєнний рівень і досягло 280 голів. На 62 га колгоспники посадили сад і на 24 га — виноградник.

У 1950 році колгоспи ім. Желябова і «Відродження» (село Ломоносове) об'єдналися в один — ім. Желябова. За ним закріпили 5323 га землі. Площа під зерновими становила 2489 га. Парторганізація й правління колгоспу доручили комуністам найвідповідальніші ділянки виробництва, стали більше приділяти уваги організації трудомістких процесів виробництва в рільництві й тваринництві, створенню кормової бази. 1954 року за високі врожаї зернових колгосп став учасником ВСГВ, був нагороджений дипломом 1-го ступеня. 1959 року господарство демонструвало на цій же виставці свої успіхи, досягнуті в розвитку тваринництва.

Желябовський колгосп ім. XXI з'їзду КПРС (перейменований 1959 року) виріс у велике багатогалузеве господарство по виробництву пшениці, фруктів, винограду, тютюну, тваринницької продукції. У 60-і роки желябовці підвищили врожайність зернових у середньому до 20 цнт з гектара, збудували 2 зерносховища, 3 корівники, 2 телятники, 2 свинарники, 2 пташники, кормоцех для великої рогатої худоби.

Значні досягнення колективу господарства у восьмій п'ятирічці (1966—1970 рр.). Середня врожайність зернових становила 25,1 цнт з гектара. У завершальному році п'ятирічки колгоспники виростили багатий урожай винограду, зібравши по 81,8 цнт з гектара на площі 350 га. Збільшилося колгоспне стадо до 2864 голів великої рогатої худоби (в т. ч. 733 дійні корови). Надій молока на кожну корову досяг 2307 кг. 1972 року, виконуючи соціалістичні зобов'язання до 50-річчя утворення СРСР, тваринники добилися надоїв по 2756 кг на фуражну корову. 1970 року прибуток господарства становив 1403,6 тис. крб. Подвоїлася сума капіталовкладень.

Нині основний напрям господарства — виноградарсько-садівницький з розвинутим тваринництвом. Багато робиться тут для підвищення культури землеробства. Поліпшився обробіток землі, більше вноситься мінеральних і органічних добрив. За восьму п'ятирічку вдвічі збільшилася площа зрошуваних земель. Якщо 1965 року було полито 198 га, то 1970 року — 410 га. Завдяки підключенню Желябовки до державної енергосистеми через Сімферопольську ДРЕС стало можливим електрифікувати основні виробничі процеси на тваринницьких фермах і різко підвищити споживання енергії на побутові потреби. Всі роботи в рільництві й основні в садівництві та виноградарстві механізовано. Машинний парк колгоспу налічує 72 трактори, 14 комбайнів, 28 вантажних автомашин.

Трудівники села самовіддано працюють на всіх ділянках колгоспного виробництва. У лавах ударників комуністичної праці тваринники, які добилися високого середньодобового приросту телят,— М. Г. Яськова, нагороджена 1966 року орденом Леніна, і М. Д. Лебединських, удостоєна ордена Трудового Червоного Прапора. Ювілейною медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» нагороджено 46 чоловік. За 40-річну самовіддану працю в колгоспі звання почесного громадянина Желябовки надано

І. Є. Савченку і переселенці з Воронезької області М. П. Петрашовій, яка пропрацювала тут 20 років.

Успіхи, здобуті колгоспом, це насамперед результат праці його трудівників і вмілого керівництва партійної організації, в якій 48 комуністів. Три чверті з них працюють на вирішальних ділянках колгоспного виробництва. В своїй повсякденній праці вони спираються на комсомольську організацію, яка налічує 57 юнаків та дівчат.

На території села розташоване Нижньогірське районне об'єднання «Сільгосптехніки», яке обслуговує 8 колгоспів, 6 радгоспів і Кримську дослідно-меліоративну станцію. В об'єднанні працюють 237 чоловік, у т. ч. 33 інженери і техніки. Колектив об'єднання успішно справляється з виробничими планами. Кілька років він був переможцем республіканського соціалістичного змагання, не раз удостоювався перехідного Червоного прапора Ради Міністрів УРСР. Готуючи гідну зустріч 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, одна бригада і 2 дільниці об'єднання здобули звання колективу комуністичної праці, 76 чоловік стали ударниками комуністичної праці. 27 нагороджені Ленінською ювілейною медаллю, 14 робітників — орденами і медалями СРСР.

Створена ще 1931 року в колишньому маєтку поміщика Кримська дослідно-меліоративна станція (КДМС) має 300 га землі, з них 252 га поливної. Тут працюють 139 чоловік, з них 32 наукові співробітники, які досліджують питання режиму зрошення, техніки поливання, водопостачання сільгоспкультур, використання скидних вод рисових систем, економічну ефективність зрошуваного землеробства. Станція дає рекомендації з найбільш раціонального використання зрошуваних земель у господарствах.

За роки Радянської влади село зросло майже в 4 рази і тепер налічує 759 дворів. Тільки протягом восьмої п'ятирічки тут зведено 102 нові будинки. Сучасні житла трудівників Желябовки нічого спільного не мають з дореволюційними однокімнатними селянськими хатами, зліпленими з саману. Це добротні кам'яні будівлі з верандами, криті шифером. Майже в кожному з них 2—3 кімнати, гарні меблі, газова плита, холодильник, швейна й пральна машини, телевізор, радіоприймач. Усі колгоспники мають присадибні ділянки з садками й виноградниками. В особистому користуванні населення — 24 автомашини, 56 мотоциклів, багато велосипедів. До 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції у селі збудовано красивий двоповерховий адміністративний будинок, де розміщено правління колгоспу, сільську Раду з добре обладнаною кімнатою щастя, а також відділення зв'язку. Центральну вулицю, названу ім'ям Гагаріна, заасфальтовано. У центрі Желябовки розташоване водосховище, чудове місце відпочинку трудящих. Село потопає у зелені садів, виноградних альтанок, декоративних дерев і квітників.

Нова вулиця у с. Желябовці. 1972 р.

Желябовська середня школа. 1972 р.

З кожним роком розширюється торговельна мережа. 1970 року товарообіг 7 магазинів і 3 ларків становив 899 тис. крб. За останні роки відкрито продовольчий, взуттєвий, книжковий магазини, а також магазин

готового одягу. Є тут будинок побуту із швейною і шевською майстернями, фотоательє, майстерня ремонту годинників.

У селі — оснащений сучасним обладнанням медпункт, у якому працюють стоматолог, фельдшер, акушерка, медсестра. Желябовців обслуговує також Нижньогірська районна поліклініка й лікарня.

Значно зріс загальноосвітній і культурний рівень трудящих села. Якщо до революції всього тільки 50—60 чоловік мали початкову освіту, то 1972 року тут працювало 45 чоловік з вищою освітою, 228 — з середньою спеціальною освітою, 35 заочно навчаються в інститутах і технікумах. Змінився соціальний склад населення: з 2617 чоловік — 930 робітників і службовців. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна завершено будівництво нового приміщення середньої школи. Це — двоповерховий будинок з просторими світлими класами, хімічним, фізичним і біологічним кабінетами, актовим залом. У 1971/72 навчальному році школу відвідували 642 учні, тут працювало 39 вчителів. У школі є ленінська кімната. Краєзнавцями й слідопитами створено музей бойової і трудової слави, де зібрано матеріал про желябовців — учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, а також кращих трудівників села. Близько 160 чоловік сільської молоді вчиться у вечірній школі.

1963 року в селі зведено будинок культури з широкоекранною кіноустановкою, залом на 500 місць і кімнатами для гурткової роботи. Це сучасний будинок з колонами, оздоблений ліпленням, малюванням. У 17 гуртках, у т. ч. громадсько-політичному, літературному, хоровому, духовому, танцювальному, драматичному, прикладного мистецтва, а також естрадному оркестрі беруть участь 489 чоловік.

До послуг населення — бібліотека при будинку культури з книжковим фондом 26 тис. томів. Є бібліотека при Кримській дослідно-меліоративній станції. Багато хто з желябовців має особисті бібліотеки. Жителі села передплачують 3320 примірників центральних, республіканських, обласних, районних газет і журналів. У місцевій групі товариства «Знання» налічується 18 чоловік.

У авангарді боротьби за дальший розвиток економіки, культури й підвищення добробуту трудящих ідуть комуністи, 4 желябовські партійні організації об'єднують 118 комуністів і 4 комсомольські — 480 юнаків та дівчат. Значна роль у розвитку й благоустрої Желябовки належить сільській Раді, в роботі якої бере участь 71 депутат. Серед депутатів 5 робітників, 51 колгоспник, 15 службовців; 36 комуністів, 11 комсомольців; 25 жінок. Їм допомагає великий актив, об'єднаний у постійні комісії.

Заможно і культурно живуть трудівники Желябовки. Вони наполегливо борються за втілення в життя рішень XXIV з'їзду КПРС.

Н. І. СЕЛІВАНОВА

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД НИЖНЬОГІРСЬКОГО РАЙОНУ

ЖЕМЧУ́ЖИНА — село, центр сільської Ради. Розташована за 23 км від районного центру і залізничної станції Нижньогірська, за кілометр від автошляху Нижньогірський — Сімферополь. Дворів — 376. Населення — 1158 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані села Дрофине, Піни, Прирічне, Стрепетове і Яструбки.

У Жемчужині міститься центральна садиба радгоспу «Перемога», за яким закріплено 2347 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 584 га орної землі. Зрошується 1845 га. Господарство спеціалізується на вирощуванні фруктів, ягід і винограду. За трудові успіхи 19 передовиків радгоспного виробництва нагороджено орденами й медалями Союзу РСР. За досягнення у розвитку плодівництва радгосп відзначений у 1958 і 1960 рр. дипломами 2-го ступеня ВДНГ СРСР 1962 року — дипломом пошани, 1963 року — дипломом 1-го ступеня виставки.

У селі є восьмирічна школа, в якій 20 учителів навчають 294 учнів, клуб із стаціонарною кіноустановкою і залом на 400 місць, літній кінотеатр, 2 бібліотеки із загальним фондом 18,2 тис. книжок, медпункт, комбінат побутового обслуговування, 2 магазини, профілакторій для тваринників, відділення зв'язку.

Партійна організація села об'єднує 60 комуністів, комсомольська — 28 членів ВЛКСМ.

Виникло село на початку XIX ст. Радянська влада встановлена у січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 11 жителів села, всі вони нагороджені орденами і медалями Союзу РСР.

У Жемчужині встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

ЗО́РКИНЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 20 км від районного центру та від залізничної станції Нижньогірська. Дворів — 279. Населення — 983 чоловіка. Сільській Раді також підпорядковані села Межове, Ніжинське, Широке.

У Зоркиному міститься центральна садиба колгоспу «Заповіт Ілліча», за яким закріплено 5162 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4194 га орної землі (зрошуваних — 1337 га). Господарство спеціалізується на м'ясо-молочному тваринництві, садівництві, вирощуванні зернових культур і овочів. За успіхи, досягнуті у збільшенні виробництва сільськогосподарської продукції, 20 трудівників колгоспу нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу, серед них ордена Леніна удостоєно комбайнера І. М. Глущука, голову колгоспу І. О. Тригубова нагороджено орденом Леніна і орденом Жовтневої Революції.

У селі є восьмирічна школа, в якій навчаються 327 учнів і працюють 19 учителів; будинок культури із залом на 350 місць, бібліотека з книжковим фондом 10,9 тис. примірників, медпункт, дитячий комбінат, магазин, їдальня, пошта, ощадна каса. За післявоєнні роки село майже повністю оновилось. Тільки за 1966—1972 рр. зведено 110 будинків.

Партійна організація об'єднує 35 комуністів, комсомольська — 18 членів ВЛКСМ.

Перша згадка про село належить до початку XIX ст. Радянська влада встановлена в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни 33 жителі села захищали Батьківщину від німецько-фашистських загарбників, 9 з них загинуло. Всі учасники війни нагороджені орденами і медалями СРСР. На честь воїнів-односельців, полеглих у боях проти гітлерівців, встановлено обеліск.

У квітні 1970 року в центрі села встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

КОВРО́ВЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 25 км від районного центру і залізничної станції Нижньогірська. Дворів — 40. Населення — 131 чоловік. Сільраді підпорядковані також села Великосілля, Дворове, Заливне, Лугове, Любимівка, Пшеничне, Слив'янка, Степанівка, Утине, Чкалове.

У Ковровому міститься відділок радгоспу ім. А. О. Жданова.

У селі є бібліотека з книжковим фондом 5,2 тис. примірників, дитсадок-ясла, магазин.

Партійна організація об'єднує 4 комуністи, комсомольська — 10 членів ВЛКСМ.

Засноване село 1908 року. Радянська влада встановлена у січні 1918 року.

Неподалік Заливного є скіфські кургани.

МИТРОФА́НІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 5 км від районного центру і залізничної станції Нижньогірська. Дворів — 306. Населення — 1171 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Буревісник, Плодове, Розливи, Червоне.

За колгоспом «Більшовик», центральна садиба якого розміщена у Митрофанівці, закріплено 6223 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4990 га орної землі. Господарство спеціалізується на м'ясо-молочному тваринництві, розвинуті також садівництво, виноградарство і овочівництво. За трудові успіхи 33 чоловіка нагороджено орденами і медалями СРСР, серед них свинарку П. З. Вахтіну удостоєно ордена Жовтневої Революції та ордена Трудового Червоного Прапора.

У селі є будинок культури із залом на 200 місць, бібліотека з фондом 13,3 тис. книжок, медпункт, дитячий комбінат, їдальня, магазин, побутова майстерня, хлібопекарня, пошта, ощадна каса. Діти навчаються у восьмирічній школі с. Червоного.

На обліку в партійній організації перебувають 24 комуністи, у комсомольській — 28 членів ВЛКСМ.

Засноване село 1858 року переселенцями з Курської та Воронезької губерній. У січні 1918 року в селі встановлено Радянську владу. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 124 жителі села, з них 72 — загинули, 52 —

Обеліск на честь односельців, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. Новогригорівка, 1969 р.

нагороджені орденами і медалями. Митрофанівці підтримували зв'язок з партизанами. Від рук фашистських катів загинули комуністи Н. А. Курганський, А. А. Курганський, А. І. Коломійцева, комсомолка Л. Ф. Рогова.

Поблизу Буревісника є скіфські кургани.

МИХА́ЙЛІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 12 км від районного центру і залізничної станції Нижньогірська. Дворів — 485. Населення — 1939 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Кунцеве і Уютне.

У Михайлівці міститься центральна садиба колгоспу ім. Н. К. Крупської, за яким закріплено 5298 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3960 га орної землі (зрошуваних 1794 га). Господарство спеціалізується на вирощуванні зернових культур, садівництві, молочному тваринництві. У 1970—1972 рр. збудована птахофабрика по відгодівлі м'ясних курчат з виробництвом 1000 тонн м'яса щороку і кролеферма на 2000 кролематок. У селі є винозавод, маслоцех, пекарня, млин. Діють 2 холодильники на 3200 тонн. За успіхи, досягнуті у сільськогосподарському виробництві, 1940 року колгосп нагороджено орденом «Знак Пошани». У 1969 році йому присвоєно звання колгоспу високої культури землеробства, 1963 року — нагороджено дипломом 2-го ступеня. Центральний Комітет КПРС, Президія Верховної Ради СРСР, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС за високі показники у соціалістичному змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна нагородили колгосп ім. Крупської Ленінською Ювілейною Почесною Грамотою, 1970 року — дипломом 1-го ступеня ВДНГ СРСР. За трудові успіхи 32 чоловік відзначено орденами і медалями Союзу РСР, серед них орденом Жовтневої Революції і орденом Трудового Червоного Прапора — голову колгоспу В. І. Черфаса, орденом Трудового Червоного Прапора — доярок Н. О. Медведєву, П. М. Шушкіну і О. Т. Оріхову, тракториста М. С. Соловйова, бригадира Д. С. Гарана.

Є середня школа, в якій навчаються 797 учнів і працюють 44 вчителі, музична школа, будинок культури із залом на 500 місць, 2 бібліотеки з загальним фондом 23,3 тис. книжок, дитячий комбінат, побутова майстерня, три магазини, їдальня, пошта, ощадна каса.

У Михайлівці живуть і працюють 83 комуністи й 62 комсомольці.

Село відоме з другої половини XVIII ст. Радянська влада встановлена у січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 52 жителі села, всі вони нагороджені орденами і медалями СРСР. На честь воїнів-односельців, які загинули за Батьківщину, встановлено обеліск Слави.

НОВОГРИГО́РІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 12 км від районного центру і залізничної станції Нижньогірська. Дворів — 290. Населення — 1074 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Владиславівка і Корінне.

У Новогригорівці міститься центральна садиба колгоспу ім. Войкова, за яким закріплено 7059 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4840 га орної землі (зрошуваних — 950 га). Господарство спеціалізується на садівництві, виноградарстві, тваринництві, птахівництві. Працюють птахоферма-репродуктор, яка виробляє 3 млн. яєць щороку, консервний завод потужністю 3 млн. умовних банок, млин, хлібопекарня, холодильник місткістю 1500 тонн. За трудові успіхи 18 жителів Новогригорівки відзначено орденами і медалями СРСР. У 1971 році голові колгоспу Ф. П. Сакуну присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Орденом Леніна нагороджено агронома колгоспу О. М. Сеничкіну.

У селі є середня школа, в якій навчаються 500 дітей і працюють 30 учителів, музична школа, будинок культури із залом на 450 місць, 2 бібліотеки з загальним фондом 11,2 тис. книжок, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячий комбінат, універмаг, пошта, ощадна каса, побутова майстерня, готель.

Партійна організація об'єднує 43 комуністи, комсомольська — 38 членів ВЛКСМ.

Заснована Новогригорівка переселенцями із Київської губернії 1923 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 45 чоловік. На центральній площі села встановлено монумент вічної Слави на честь воїнів-односельців, які віддали життя за Батьківщину.

ОМЕЛЯ́НІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 22 км від районного центру і залізничної станції Нижньогірська. Дворів — 524. Населення — 2001 чоловік. Сільраді підпорядковані села Ізобільне, Кулички.

В Омелянівці міститься центральна садиба колгоспу «Пам'ять Ілліча», за яким закріплено 5180 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4157 га орної землі, з них 1892 га зрошуваної. Основні галузі господарства — рільництво і тваринництво. За трудові успіхи 20 передовиків колгоспного виробництва нагороджено орденами і медалями СРСР, серед них орденом Леніна — доярку В. Г. Кошубу, бригадира А. П. Буркальцева, голову колгоспу С. І. Шумакова.

У селі є середня школа, в якій навчаються 400 учнів і працюють 24 вчителі, будинок культури із стаціонарною кіноустановкою і залом на 500 місць, бібліотека з книжковим фондом 8,4 тис. примірників, медпункт, аптека, дитячий комбінат, 8 магазинів, їдальня, побутова майстерня, пошта, ощадна каса. Прокладено 15 км водопроводу. За останні 15 років зведено понад 200 будинків.

Партійна організація об'єднує 49 комуністів, комсомольська — 59 членів ВЛКСМ.

Омелянівка виникла у 20—30 рр. XIX ст., коли із Мостопілля (нині села Павлівка і Петрівка Херсонської області) прибули сюди переселенці. У січні 1918 року встановлено Радянську владу. На фронтах Великої Вітчизняної війни боролись проти фашистів 105 жителів села, 39 з них загинуло, 27 — нагороджено орденами і медалями Союзу РСР.

Поблизу Омелянівки виявлено залишки поселення і кургани доби бронзи.

ОХО́ТСЬКЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 13 км від районного центру і залізничної станції Нижньогірська, біля автошляху Нижньогірський — Ізобільне. Дворів — 497. Населення — 1574 чоловіка. Сільраді підпорядковані також населені пункти Кирсанівка, Родники, Цвітуще.

У Охотському міститься центральна садиба колгоспу «Гвардієць», за яким закріплено 3118 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 2280 га орної землі (1275 га зрошуваної). Господарство спеціалізується на вирощуванні рису, овочів, розвинуто також тваринництво. За трудові успіхи 24 колгоспників нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу, у т. ч. ордена Леніна удостоєно бригадира тваринницької ферми І. П. Литвиненка, тракториста П. Ф. Стаценка, ордена Жовтневої Революції — доярку Н. П. Пузачову.

Є середня школа, в якій навчаються 472 учні і працюють 20 учителів, клуб із стаціонарною установкою і залом на 200 місць, бібліотека з книжковим фондом 13,7 тис. примірників, медпункт, дитячий комбінат, їдальня, 3 магазини, пекарня, побутова майстерня, пошта, ощадна каса.

У селі працюють 58 комуністів і 32 комсомольці.

Село відоме з другої половини XVIII ст. Радянська влада встановлена у січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни боролись проти фашистів 90 жителів села, з них 59 загинуло, нагороджено орденами і медалями СРСР 59 чоловік. Встановлено пам'ятник воїнам-односельцям, які полягли в боях проти фашистів.

Поблизу Охотського знайдено 2 кам'яні скульптури («баби») кочівників XI—XII століть.

САДО́ВЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 18 км від районного центру і залізничної станції Нижньогірська неподалік автошляху Нижньогірський — Сімферополь. Дворів — 979. Населення — 2906 чоловік. Сільській Раді підпорядковані також населені пункти Кісточківка, Кукурудзяне, Лихачове, Сєрове, Фрунзе.

У Садовому міститься центральна садиба радгоспу «40 років Жовтня», за яким закріплено 5217 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3982 га орної землі (1161 га зрошуваної). Головний напрям господарства — вирощування овочів і виробництво молока. Діють консервний завод потужністю 3 млн. умовних банок на рік, холодильник місткістю 500 тонн. За трудові успіхи 19 жителів відзначено орденами й медалями Союзу РСР. Доярку І. К. Клейменову 1972 року удостоєно ордена Жовтневої Революції.

У селі є середня школа, в якій навчаються 653 учні і працюють 38 учителів, клуб із стаціонарною кіноустановкою і залом на 120 місць, 2 бібліотеки із загальним фондом 22,7 тис. книжок, лікарня, аптека, дитячий комбінат, 9 магазинів, 2 їдальні, комбінат побутового обслуговування, пошта, ощадна каса. Тільки за 1966—1972 рр. у селі зведено на державні кошти 250 та індивідуальними забудовниками — 60 будинків.

Партійна організація об'єднує 74 комуністів, комсомольська — 62 членів ВЛКСМ.

Засноване село переселенцями із Болгарії у другій половині XIX ст. У січні 1918 року тут установлено Радянську владу. Серед жителів села, які билися на фронтах в роки Великої Віт-

Передові бригадири механізованих бригад колгоспу ім. Крупської брати Дмитро і Семен Гарани серед піонерів. Михайлівка, 1972 р.

чизняної війни, 48 нагороджено орденами й медалями Союзу РСР. Встановлено пам'ятник односельцям, які полягли в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн.

УВА́РІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 4,5 км від районного центру і залізничної станції Нижньогірська. Дворів — 301. Населення — 1159 чоловік. Сільраді підпорядковані також населені пункти Дем'янівка, Лиственне, Новоіванівка, Сім'яне.

В Уварівці міститься центральна садиба колгоспу ім. С. М. Кірова, за яким закріплено 3582 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 2598 га орної землі (1154 га зрошується). Господарство спеціалізується на тваринництві. Вирощуються зернові культури, овочі, виноград, фрукти. За успіхи в праці 32 чоловік удостоєно орденів і медалей Союзу РСР, серед них орденом Леніна нагороджено бригадира П. О. Солом'яного, орденом Жовтневої Революції — тракториста П. В. Немепущого.

У восьмирічній школі — 343 учні і 20 учителів, є будинок культури із залом на 450 місць і стаціонарною широкоекранною кіноустановкою, 2 бібліотеки із загальним фондом 16,4 тис. книжок, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячий комбінат, три магазини, будинок побуту, їдальня, пошта, ощадна каса.

Партійна організація об'єднує 32 комуністів, комсомольська — 19 членів ВЛКСМ.

Виникло село в середині XIX ст. Радянську владу встановлено у січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 110 жителів села, з них загинуло 65 чоловік, 43 нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

Встановлено обеліск Слави воїнам-односельцям, які полягли в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

Є пам'ятник С. М. Кірову.

ЯКИ́МІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 12 км від районного центру і залізничної станції Нижньогірська. Дворів — 217. Населення — 737 чоловік. Сільраді підпорядковані села Дворіччя і Лужки.

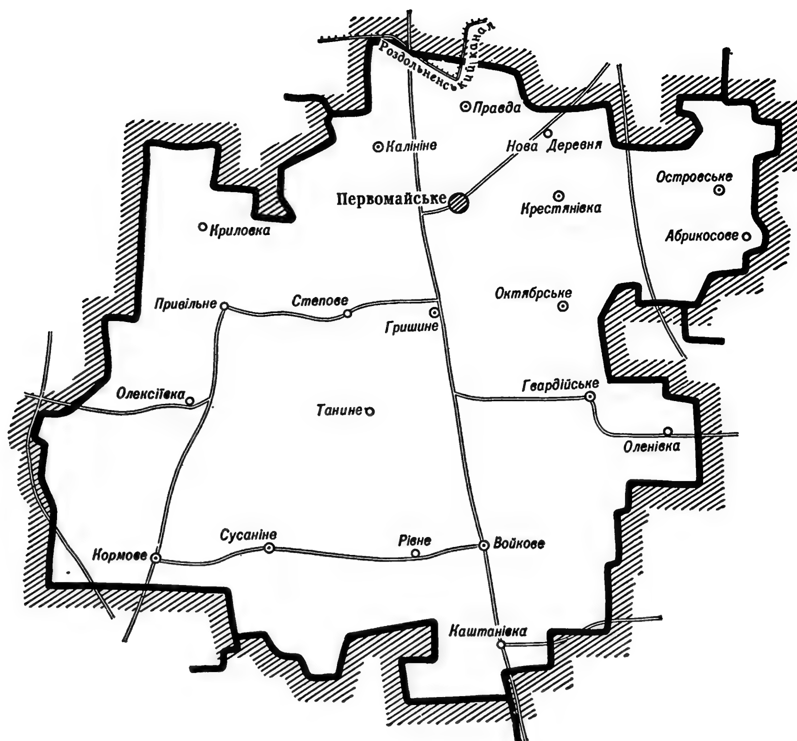
У Якимівці міститься центральна садиба колгоспу «Дружба», за яким закріплено 5335 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4438 га орної землі (з них 1155 га зрошуваної). Господарство спеціалізується на вирощуванні зернових культур. З 1967 року вирощується рис. Розвинуте також тваринництво. У селі працюють консервний завод, млин, пекарня. За трудові успіхи 36 передовиків відзначено орденами й медалями СРСР. Бригадиру комплексної бригади Є. М. Яновському й колишньому голові колгоспу В. Я. Опришку (нині начальник управління сільського господарства Нижньогірського райвиконкому) 1967 року присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Колгоспу за збільшення виробництва і заготівок зерна того ж року вручено на вічне зберігання пам'ятний Червоний прапор ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС.

У середній школі села навчаються 369 дітей і працюють 27 учителів; є будинок культури із стаціонарною кіноустановкою і залом на 560 місць, бібліотека з книжковим фондом 8,2 тис. примірників. Працюють фельдшерсько-акушерський пункт, дитячий комбінат, три магазини, їдальня, побутова майстерня, пошта, ощадна каса.

На обліку в партійній та комсомольській організаціях села — 23 комуністи й 18 членів ВЛКСМ.

Перша згадка про село належить до початку XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. Під час Великої Вітчизняної війни на фронтах билися з ворогом 98 жителів села, з них загинуло 36 чоловік, нагороджено 88 чоловік. У партизанських загонах Криму мужньо боровся з німецько-фашистськими загарбниками колишній голова сільської Ради Є. П. Кузякін, загинув смертю хоробрих у 1943 році. Одна з вулиць села названа його ім'ям. Встановлено пам'ятник воїнам-односельцям, які віддали життя за Батьківщину.

ПЕРВОМАЙСЬКИЙ РАЙОН

Площа району—1392 кв. км, населення—33,7 тис. чоловік (в т. ч. сільського 28,1 тис.). Середня густота населення — 25 чоловік на кв. км. Селищній і 11 сільським Радам депутатів трудящих підпорядковано 44 населені пункти. На підприємствах, у колгоспах, радгоспах, установах — 36 первинних партійних, 51 комсомольська й 73 профспілкові організації. В економіці провідне місце належить рільництву, тваринництву, виноградарству. За 7 радгоспами й 8 колгоспами закріплено 129,8 тис. га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 88,9 тис. га орної, 20 тис. га зрошуваної землі. У районі — 6 промислових підприємств. Мережа медичних закладів складається з 3 лікарень, 32 фельдшерсько-акушерських пунктів, 4 аптек. У 35 загальноосвітніх школах, у т. ч. 8 середніх, 8 восьмирічних, 19 початкових, навчається 7180 учнів. Культурно-освітню роботу здійснюють 8 будинків культури, 9 клубів, 24 бібліотеки. Діють 34 кіноустановки. Музей В. І. Леніна є у Первомайській середній школі № 1. У районі — 3 пам'ятники В. І. Леніну, 17 пам'ятників воїнам, які загинули в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн.

ПЕРВОМА́ЙСЬКЕ

Первомайське — селище міського типу, центр району, розташоване за 97 км на північ від Сімферополя і за 25 км від залізничної станції Воїнка. Населення — 5600 чоловік. Селищній Раді підпорядковані також населені пункти Макарівка, Пшеничне, Упорне.

На околиці села Первомайського знайдені кремінні знаряддя праці доби міді та бронзи.

Перша письмова згадка про село Джурчі (так називалося Первомайське) є в «Описі міста Перекопа та його повіту» 1798 року. Проживало в ньому 62 чоловіка[1], а на початку XIX ст. тут уже налічувалося 152 мешканці. Основним заняттям насе-

[1] ЦДІА СРСР, ф. 1350, оп. 312, спр. 23, арк. 7.

лення було скотарство та землеробство. Жителі Джурчі, як державні селяни, виконували різні повинності — на користь казни, на утримання канцелярії дворянських предводителів, земської поліції та інші[1].

Після Кримської війни 1853—1856 рр. село Джурчі обезлюдніло і занепало[2]. На початку 60-х років XIX ст. сюди переселилося більш як 30 сімей естонських селян з Ярвамаського повіту[3], які прагнули позбутися жорстокої експлуатації прибалтійських поміщиків. Кінцевим пунктом їх довгої, виснажливої дороги стало село Джурчі. Їм виділили казенні землі. Важко було обживатися на новому, незвичному місці.

Відомий естонський письменник Едуард Вільде, який змалював у своєму романі «Пророк Малтсвіт» правдиву картину життя естонських селян на новому місці, писав, що вони, звиклі до своїх рідних берізок і ялин, до озер, і «уявлення не мали про те, що таке південна посуха, багатомісячна посуха з палючою спекою, яка була цього року в Криму»[4]. Труднощі збільшились у зв'язку з неврожаями 1861 і 1862 років.

Сухий твердий грунт кримських степів потребував великих затрат праці, добрих землеробських знарядь. Оскільки не вистачало тяглової сили, застосовувались такі сільськогосподарські знаряддя, як соха, коса, ручні граблі, земля оброблялась погано. Низькі врожаї (7—8 цнт з десятини) не могли прогодувати селян протягом року. Багато з них, особливо молодь, змушені були взимку шукати заробітку на стороні — в Сімферополі, Євпаторії або в поміщицьких маєтках. 1886 року в господарствах джурчинських куркулів експлуатувались 34 наймані робітники. У 1900 році 7 селянських сімей працювали на відхожих промислах.

Наприкінці XIX століття процес розшарування селян на заможну верхівку, середняків і бідняків прискорюється. 1900 року в 42 господарствах села налічувалось 1606 десятин надільної й купленої землі. Купували землю, як правило, куркулі. Серед заможних селянських господарств було 7 найбільших, кожне з яких мало понад 80 десятин посівів і по 5—6 голів робочої худоби[5]. У 1907 році 4 родини, в яких налічувалося 17 чоловік, були безземельні. Вони змушені були поневірятися в наймах, одержуючи за важку працю по 45—50 коп. на день. Частина малоземельних селян орендувала землю на кабальних умовах. Так, у 1907 році орендна плата складала майже третину врожаю[6]. Водночас у Джурчинській волості, центром якої було село Джурчі, набула поширення і грошова оренда — на початку XX ст. вона дорівнювала тут 3 крб. 6 коп. за десятину[7]. За прокат сівалки чи плуга біднякам доводилося дорого платити заможним селянам. Гніт, безправ'я, експлуатація з боку багатіїв і навколишніх поміщиків породжували незадоволення сільських трударів.

На початку XX ст. Джурчі входила до складу Перекопського повіту. У селі налічувалося 334 жителі[8]. Це були, переважно, естонці й лише одна сім'я німців, які ще у 80-х роках XIX ст. залишили татарські халупи й неподалік старого села збудували нове з будинками із каменю-черепашнику. Населений пункт залишався невпорядкованим, не було доріг. Найближча залізнична станція знаходилася за 25 км від села, кінна земська — за 12 км, поштово-телеграфна — за 4 км. 1873 року відкрилася невеличка крамниця з надто обмеженим вибором товарів.

---

[1] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 555, арк. 38.

[2] Там же, ф. 81, оп. 1, спр. 802, арк. 13—18.

[3] Списки населенных мест Российской империи, т. 41. Таврическая губерния, 1865, стор. XLIV.

[4] Э. Вильде. Пророк Малтсвет. Таллин, 1954, стор. 623.

[5] Сборник по основной статистике. Перекопский уезд, вып. 1. Подворная перепись, стор. 6, 7. 133, 171.

[6] М. В. Неручев. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии, стор. 211, 232, 233. Сборник по основной статистике. Перекопский уезд, вып. 2. Оценочная часть, стор. 67.

[7] Государственный земельный фонд Таврической губернии. Симферополь, 1907, стор. 45.

[8] Сборник по основной статистике. Перекопский уезд, вып. 1. Подворная перепись, стор. 7, 39.

Найближча лікарня, яка знаходилась за 12 км від Джурчі, в селі Кулар, мала тільки 8 ліжок. Вона обслуговувала 7 населених пунктів двох волостей. У 1914 році один лікар припадав на 6 тис. чоловік[1].

Переважна більшість жителів села була неписьменна. 1883 року сільська громада побудувала початкову школу й утримувала її своїм коштом. Працював у ній один учитель. З 1901 по 1911 рік кількість учнів коливалась від 20 до 23. Багато дітей не закінчували школу через матеріальні нестатки. Тільки протягом 1910 року відсіялося 9 учнів[2].

У роки першої світової війни становище основної маси селян значно погіршилося. Більшість чоловіків села були мобілізовані до армії, залишились жінки й старі люди. Земля оброблялася вкрай незадовільно. Знизились і без того невисокі врожаї. Тим часом багатіли місцеві поміщики й куркулі. Тільки один джурчинський куркуль Тадлер мав понад 100 десятин землі, яку обробляли десятки наймитів. Зростало незадоволення селян існуючим ладом. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції земельне питання, як і раніше, залишилося нерозв'язаним.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції була з піднесенням зустрінута трудовим селянством. Наприкінці січня 1918 року в Джурчі встановлено Радянську владу, організовано ревком, головою якого став К. І. Висотін. Під керівництвом ревкому втілювався у життя ленінський Декрет про землю. Конфісковані у поміщиків і куркулів землі, зерно для сівби розподілялися між безземельними та малоземельними селянами.

Але в травні 1918 року село окупували німецькі війська. Наприкінці листопада на зміну їм прийшли білогвардійці, яких у квітні 1919 року вибили з села частини Червоної Армії. Відновив свою діяльність Джурчинський ревком. Але у червні село знову захопили білогвардійці. Нещадних переслідувань зазнавали всі прихильники Радянської влади. Багато місцевих жителів, рятуючись від врангелівців, змушені були переховуватися у глухих селах.

У листопаді 1920 року Окрема кавалерійська бригада 51-ї стрілецької дивізії визволила Джурчі від врангелівців. Радянську владу було відновлено остаточно. Створений у Джурчі сільський ревком розв'язував невідкладні господарські питання: брав на облік зерно й сільськогосподарський реманент, подавав допомогу селянам-біднякам тощо. Так, у грудні 1920 року ревком конфіскував у куркулів села Токульчака 1034 пуди ячменю й 692,5 пуда вівса[3] й роздав селянам для посіву. В серпні 1921 року відбулися вибори до Джурчинської Ради робітничих і селянських депутатів. 1922 року в складі Ради було 13 чоловік, у т. ч. 3 члени й кандидати в члени партії[4]. Цього ж року вони утворили ядро партосередку. 1922 року з Сімферополя до Джурчі був направлений колишній політрук Червоної Армії Коста Радик для подання допомоги в організації комсомольського осередку й згуртування бідноти. Радик зібрав незаможних селян і батраків. Було створено ініціативну групу для підготовки молоді до вступу в комсомол, яка під керівництвом комуністів вела агітацію серед бідняків і співчуваючих середняків, розгорнула боротьбу проти куркулів. 1923 року в селі вже діяв комсомольський осередок.

Партійний осередок, сільська Рада спрямовували свою діяльність на розв'язання найважливіших господарських питань. 1922 року в користування жителів Джурчі було виділено 2250 десятин орної землі й сінокосів. На їдця припало понад десятину орної землі. Так, родина Д. Г. Ігнатьєва, що складалася з 8 чоловік, одержала 10 десятин під посів.

---

[1] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 4. Перекопский уезд, стор. 60.

[2] Сведения об учебных заведениях и именной список начальных училищ Таврической дирекции народных училищ, стор. 81; Обзор положения народного образования в Таврической губернии за 1910/11 учебный год, стор. 108, 109.

[3] Кримський облдержархів, ф. Р-1259, оп. 1, спр. 36, арк. 34, 72.

[4] Там же, ф. Р-1051, оп. 1, спр. 49, арк. 2; ф. Р-1266, оп. 1, спр. 10, арк. 7, 28.

Створений наприкінці 1921 року в Джурчі сільський комітет взаємодопомоги допомагав родинам бідняків і червоноармійців насінням для посіву, продовольством. Лише у липні 1922 року голодуючі родини одержали 100 продовольчих пайків. Цим сім'ям надавалися також пільги у виконанні продподатку (податок для найбідніших жителів знижувався, а в ряді випадків повністю скасовувався). У 1923 році Джурчинській сільраді держава надала знижку з продподатку розміром 4500 пудів. Селяни Джурчі одержали також від держави позичку. Тільки в 1922 році вона становила 520 пудів пшениці і 315 пудів жита. 1923 року уряд Криму виділив для громадської оранки Джурчинській сільраді 203 пуди зернових. У фонд комітету взаємодопомоги було засіяно 15 десятин землі[1].

Особливим піклуванням були оточені діти. На утриманні комітету допомоги голодуючим у 1922 році було 614 дітей із сіл, підпорядкованих Джурчинській сільраді. Держава майже повністю забезпечила їх продуктами. Лише у квітні 1922 року дитячий харчувальний пункт в Джурчі одержав понад 100 пайків[2]. Того ж року відкрили дитячу кухню. При дитячому харчувальному пункті організували лікарську консультацію.

У 1921 році село належало до Курман-Кемельчицького району Джанкойського повіту, в 1922—1924 рр.— до Джанкойського округу, а з 1924 року — до Джанкойського району. За переписом 1926 року населення його становило 343 чоловіка[3]. 1921 року в Джурчі вже працювала школа першого ступеня. У 1923/24 навчальному році у ній налічувався 41 учень[4]. При школі діяв пункт ліквідації неписьменності.

На початку 1922 року відкрито клуб і бібліотеку.

За допомогою держави, яка надавала кредити для придбання сільськогосподарських машин, селяни Джурчі поступово ставали на шлях кооперування. У жовтні 1925 року тут організувалося сільськогосподарське кредитне машинне товариство. У травні 1926 року воно налічувало 12 членів. Визначною подією в селі стала поява першого трактора «Фордзон», яким того ж року було зорано понад 90 десятин землі членів товариства і бідняків[5].

1927 року засновано товариство спільного обробітку землі, яке об'єднало 28 чоловік. Воно мало трактор. Процесові кооперування всіляко перешкоджали куркулі. Вони провадили ворожу агітацію, псували пасовища, погрожували активістам села. На загальних зборах, що відбулися на початку 1930 року, жителі села вирішили виселити куркулів із Джурчі, конфіскувавши у них робочу худобу й сільськогосподарський реманент. Того ж року 28 селянських господарств об'єдналися у колгосп, який назвали по-естонськи «Вабадус» («Свобода»).

Партійні й радянські органи приділяли серйозну увагу зміцненню артілі, розвиткові громадського господарства, механізації основних робіт, організації і правильній оплаті праці. 1933 року в колгоспі з'явилася артезіанська свердловина, була збудована водокачка, посаджено сад, розвивалось городництво. Оскільки господарство потребувало робочих рук, сюди приїхали переселенці з України: у 1933 році — 10, а в 1937 році — ще 7 сімей[6].

Велике значення для розвитку колгоспу мало створення наприкінці 1930 року за 6 км від Джурчі МТС. У 1931 році її тракторна бригада, яка обслуговувала кілька артілей, у т. ч. й «Вабадус», налічувала 7 тракторів. У 1935 році в МТС уже було 30 тракторів, 25 комбайнів, 6 вантажних автомашин. Внаслідок механізації рільничих робіт, впровадження нової агротехніки підвищилась урожайність

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-1266, оп. 1, спр. 10, арк. 32, 72, 123, 155; спр. 16, арк. 21, 178, 205; Кримський облпартархів, ф. 346, оп. 1, спр. 8, арк. 19.

[2] Кримський облдержархів, ф. Р-1266, оп. 1, спр. 14, арк. 30.

[3] Список населенных пунктов Крымской АССР по Всесоюзной переписи 17 декабря 1926 года, стор. 10, 30, 31.

[4] Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 1, спр. 722, арк. 22; ф. Р-1051, оп. 1, спр. 49, арк. 71.

[5] Там же, ф. Р-1051, оп. 1, спр. 230, арк. 67.

[6] Там же, ф. Р-652, оп. 11, спр. 267, арк. 3.

на колгоспних полях. 1938 року колгоспники зібрали в середньому по 19 цнт зернових з гектара. Сільгоспартіль помітно зміцнювалася. За 2 роки (1937—1938) колгосп придбав 3 автомашини. Були збудовані автогараж, скотарня, обладнано польовий стан. У 1939 році артіль об'єднувала 109 дворів. Посівна площа її становила 1359 га. Господарство мало 68 коней, 108 голів великої рогатої худоби, 311 овець[1]. Зростав матеріальний добробут трудівників. У 1938 році колгоспники одержали на трудодень по 8,5 кг зерна й по 4 карбованці.

Розвивалася місцева промисловість. У 1938 році почали працювати райпромкомбінат та харчокомбінат, у 1940 році — молокозавод. До 1 травня 1939 року стала до ладу електростанція.

Поліпшилися житлові умови мешканців села, яке 1935 року стало центром новоутвореного Лариндорфського району. Лише 1939 року заселено 14 нових квартир. На початку 1940 року в Джурчі налічувалося 112 житлових будинків. Протяжність водогінної мережі складала 1,7 кілометра.

Наприкінці 1939 року 878 жителів райцентру обслуговувала амбулаторія, в якій працювали лікар і 2 фельдшери[2]. Успішно здійснювалася ліквідація неписьменності й малописьменності. 1937 року початкову школу перетворено на неповну середню. Через 2 роки в новому приміщенні почала працювати середня школа. У 1940/41 навчальному році тут здобували знання 482 учні й проводили навчально-виховну роботу 19 учителів. Зростали ряди сільської інтелігенції. 1940 року в селі було 8 чоловік з вищою й 141 із середньою освітою[3].

1938 року колгосп спорудив будинок культури на 450 місць. Він став центром масово-політичного й культурного життя села. Тут були створені духовий оркестр, джаз-оркестр, драмколектив, регулярно демонструвалися звукові кінофільми, розгорталася спортивна робота.

У місцевій бібліотеці 1940 року налічувалося понад 10 тис. книжок і журналів.

1924 року при сільській Раді встановили першу радіоточку, а в 1936 році — радіовузол. До початку 1940 року в селі було 154 радіоточки. З 1935 року видавалася районна газета «Сталинский путь».

Комуністи йшли в авангарді всього господарського і культурного життя села. У 1940 році в Джурчі було 4 первинні парторганізації, в яких перебувало 46 чоловік. Життя трудівників села з кожним роком ставало кращим, забезпеченішим.

Але мирна творча праця радянських людей була перервана нападом гітлерівських загарбників на Країну Рад. Діяльність усіх організацій і закладів села перебудовувалася на воєнний лад. Проводилася мобілізація населення в ряди Червоної Армії. Райком партії, райвиконком і сільрада очолили роботу жителів на будівництві оборонних споруд в районі Джурчі, організували евакуацію державного і громадського майна, вивіз продовольства для партизанських баз, що створювалися. Місцеві жителі допомагали фронту своєю працею, збирали кошти у фонд оборони.

У листопаді 1941 року оборонні бої в районі Джурчі вели частини 421-ї дивізії Червоної Армії. Пізніше на братській могилі загиблих захисників села споруджено обеліск.

28 листопада 1941 року окупанти захопили Джурчі. В селі розмістилася фашистська комендатура, було запроваджено комендантську годину.

Громадські будинки, що збереглися, гітлерівці зайняли під склади і конюшні. Будинок культури перетворили на майстерню ремонту танків. Під загрозою смерті жителів змушували копати окопи й виконувати інші роботи. 39 чоловік з Джурчі були насильно вивезені в Німеччину[4].

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 140, оп. 6, спр. 10-а, арк. 3, 12, 13.

[2] Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 9, спр. 167, арк. 67; оп. 11, спр. 37, арк. 64.

[3] Кримський облпартархів, ф. 140, оп. 1, спр. 15, арк. 53; Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 6, спр. 580, арк. 102, 103; спр. 582, арк. 73, 74.

[4] Кримський облдержархів, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 13, арк. 1.

Але жителі села, виховані в дусі радянського патріотизму, не скорилися ворогові. Наприкінці 1941 року — на початку 1942 року в районі (в селах Айкашен, Кулар-Кипчак, Юдендорф) виникли підпільні патріотичні групи. Спочатку вони діяли розрізнено. Їх діяльність зводилася, головним чином, до залучення людей в організацію, збирання зброї. У квітні 1943 року підпільні групи об'єдналися в одну районну підпільну патріотичну організацію, що налічувала понад 100 чоловік. На чолі її стояли кандидат у члени партії Н. Н. Пригарін, комсомолець А. Ф. Цаплін, М. П. Нілов. Згодом до керівництва був залучений П. М. Благой[1].

Навесні 1943 року діяльність підпільників стала активнішою, особливо в селах Джурчі, Олександрівці тощо. Вони встановили зв'язок з партизанами, що діяли в зуйських і старокримських лісах. Патріоти збирали відомості про розташування ворожих частин, штабів, зенітних батарей, складів і передавали їх партизанам. Вели також агітаційну роботу в словацьких частинах. Організація постачала продуктами партизанів, відправляла продовольство в ліси. Підпільники знищили 800 кг пального і 2300 метрів кабелю[2].

Активними учасниками підпілля були жителі Джурчі Н. Д. Ігнатьєв і А. Д. Силін. Влаштувавшись на початку 1943 року працювати в торгівлі, вони відправляли хліб і м'ясо партизанам, допомагали І. А. Козлову — керівникові Сімферопольського підпілля. Влітку 1943 року Н. Н. Пригарін і М. П. Нілов здійснили небезпечну операцію по роздачі населенню 30 тонн борошна. Частину борошна було відправлено сімферопольським підпільникам і партизанам[3]. Завдяки інформації підпільників радянська авіація восени 1943 року знищила фашистську комендатуру в Джурчі[4].

Поліції вдалося натрапити на слід підпільної організації і заслати до неї свого агента. У грудні 1943 року було арештовано і після страшних катувань розстріляно Н. Н. Пригаріна, А. Д. Силіна, М. П. Нілова, Н. Д. Ігнатьєва, А. С. Екшияна і багатьох інших патріотів. Але підпільники, які лишилися на волі, продовжували боротьбу з фашистами аж до приходу частин Червоної Армії.

12 квітня 1944 року радянські війська визволили село.

Понад 400 місцевих жителів билися з німецько-фашистськими загарбниками на фронтах Великої Вітчизняної війни, 214 з них за мужність і героїзм нагороджені бойовими орденами і медалями, 148 загинули смертю хоробрих. Жителі селища свято шанують пам'ять про тих, хто віддав своє життя за свободу і незалежність Батьківщини. У вересні 1972 року їм встановлено пам'ятник.

Німецько-фашистські окупанти заподіяли господарству Джурчі величезних збитків. Промислові підприємства — молокозавод, завод безалкогольних напоїв, водонасосна станція — були знищені, вийшли з ладу електростанція і водогінна мережа. Гітлерівці зруйнували тваринницькі ферми, знищили більшу частину сільськогосподарського реманенту. Землі сільгоспартілі використовувалися по-хижацькому, що призвело до їх виснаження й засмічення. Торговельні, лікувальні, культурні й дитячі заклади, житлові будинки були зруйновані, середня школа зрешечена кулями, окупанти перетворили її на стайню. Приміщення будинку культури потребувало капітального ремонту[5].

Районна партійна організація, райком партії, райвиконком і сільрада, які відновили свою діяльність у квітні 1944 року, мобілізували трудящих на відбудову народного господарства. В сільгоспартілі «Свобода» налічувалися лише 74 працездатні. Із збирального реманенту було тільки 7 лобогрійок та 2 жатки-самоскидки[6],

[1] Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., стор. 253.
[2] Кримський облпартархів, ф. 140, оп. 1, спр. 50, арк. 8, 13.
[3] Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., стор. 255.
[4] Кримський облпартархів, ф. 140, оп. 1, спр. 50, арк. 8.
[5] Там же, спр. 43, арк. 8, 15; спр. 51, арк. 2, 6; Кримський облдержархів, ф. Р-652, оп. 19, спр. 127, арк. 23, 24.
[6] Кримський облпартархів, ф. 140, оп. 6, спр. 10-а, арк. 21, 24.

які зібрали й відремонтували колгоспники. Не залишилось робочої худоби. Держава надала кредити для відновлення громадського господарства, виділила колгоспам району 700 голів овець. З Молдавської РСР прибуло 250 коней і декілька сотень овець. Колгоспникам та інвалідам Великої Вітчизняної війни району були асигновані кошти на відбудову житлових будинків. Того ж року виконком Кримської обласної Ради депутатів трудящих продовжив строк сплачення позичок, які були видані колгоспам Первомайської сільради (в грудні 1944 року село Джурчі перейменоване на Первомайське). Первомайській МТС були виділені інструменти й необхідні запасні частини до тракторів[1].

Долаючи труднощі, колгоспники Первомайського 1944 року вчасно провели весняно-польові роботи, виростили й зібрали врожай. Плани держпоставок були перевиконані[2]. На початок 1945 року в колгоспі вже було 5 ферм, а на них — 59 голів великої рогатої худоби й понад 340 овець.

До 1947 року колгоспники повністю відновили довоєнні посівні площі й тваринницькі ферми. В 1950 році врожайність зернових досягла понад 15 цнт з га. На цей час площа колгоспного саду складала 8 гектарів.

З ентузіазмом трудилося населення Первомайського на відбудові зруйнованих підприємств. У 1945—1946 рр. почали діяти електростанція, молокозавод, промкомбінат[3]. На кінець першої п'ятирічки всі підприємства стали до ладу. Були відновлені медичні й культурно-освітні заклади.

У 1950 році колгосп «Свобода» об'єднався з колгоспами ім. К. Маркса (село Кіят-Орка, нині Упорне) та ім. Будьонного (село Учевелі-Орка, нині Пшеничне) у велику артіль ім. К. Маркса. В артілі було створено первинну партійну організацію в складі 6 комуністів[4].

На заклик Комуністичної партії до сільських районів Криму прибували переселенці з західних областей України й центральних областей РРФСР, особливо Орловської й Курської. Кількість членів сільгоспартілі збільшилася з 201 у 1952 році до 540 в 1963. У 50-х роках у колгоспі побудували винозавод, 4 корівники, 2 кошари, гараж, майстерні, моторонасосну станцію, електрифікований тік, склади, відкрили ветпункт. До 1960 року колгосп було повністю електрифіковано. Площа зрошуваних земель досягла тут 148 га. Урожайність зернових культур зросла до 20—22 цнт з га, а надій молока на корову — до 2300—2500 кг. Розвивалися виноградарство й садівництво. 1962 року артіль мала 120 га садів і 512 га виноградників. Для зміцнення садівницької й виноградарських бригад райком партії направляв до колгоспу ім. К. Маркса на постійну роботу комуністів і комсомольців[5]. Комуністи працювали на найважливіших ділянках виробництва, вони очолювали соціалістичне змагання, у ході якого з'являлися все нові й нові передовики, майстри своєї справи. Доярка Є. А. Лебах щорічно надоювала по 3200—3400 кг молока від корови. Комбайнер комуніст Я. Л. Нікіфоров, удостоєний у 1952 році за видатні трудові досягнення звання Героя Соціалістичної Праці, щорічно збирав по 450—500 га зернових. У 1958 році він зібрав у своєму колгоспі зернові на площі 470 га й у Казахстані — ще на 1000 гектарах.

У жовтні 1964 року колгосп ім. К. Маркса перетворено в радгосп ім. 1 Травня. Тепер це одне з кращих в економічному відношенні господарств району. Сільськогосподарські угіддя його складають 4519 га, з них 3572 га орної землі. Основним напрямком у розвитку радгоспу є виноградарство. 1971 року під виноградниками тут було зайнято 585 га. За роки восьмої п'ятирічки врожайність винограду зросла від 20,4 до 60,2 цнт з га. У радгоспі розвинуті також зернове господарство, овочів-

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-3287, оп. 2, спр. 2, арк. 61; спр. 3, арк. 6; спр. 5, арк. 80; спр. 8, арк. 50; спр. 9, арк. 10.

[2] Кримський облпартархів, ф. 140, оп. 1, спр. 43, арк. 101.

[3] Кримський облдержархів, ф. Р-652, оп. 19, спр. 127, арк. 24.

[4] Кримський облпартархів, ф. 120, оп. 1, спр. 4, арк. 216.

[5] Там же, оп. 8, спр. 4, арк. 18.

ництво й тваринництво. Врожайність зернових у 1970 році досягла 33,6 цнт з га. Зростає продуктивність тваринництва. 1972 року надій молока на одну корову складав 2711 кг. Збільшилися виробничі фонди радгоспу, підвищилася його технічна оснащеність. Кількість тракторів збільшилася до 71, а комбайнів — до 16. В радгоспі — 28 дощувальних машин і установок, екскаватор та багато іншої техніки. Здійснення рішень березневого (1965 року) й наступних Пленумів ЦК КПРС, XXIII і XXIV з'їздів партії сприятливо позначилися на розвитку радгоспу. Зріс вплив на всі сторони життя радгоспу партійної, профспілкової й комсомольської організацій. Парторганізація піклується про дійовість змагання, яке особливо широко розгорнулося до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна й XXIV з'їзду КПРС. Працівники радгоспу взяли на себе підвищені соціалістичні зобов'язання і з честю їх виконали. Декілька комбайнерів, закінчивши достроково збір зернових на полях свого радгоспу, восени 1972 року виїхали допомагати хліборобам Казахстану. Бригада по вирощуванню молодняка великої рогатої худоби достроково, до листопада 1972 року, здала 220 тонн м'яса (за планом — 171 тонна).

Колектив працівників радгоспу, який до 1972 року налічував 658 чоловік, пишається своїми передовиками. Ланка комуніста В. П. Чернишова вирощує щорічно на кожному гектарі зрошуваної кукурудзи по 75—80 цнт зерна. Комбайнер А. К. Краснощок щороку збирає зернові на площі 650—700 га. За доблесну працю він нагороджений орденом Леніна. Тракторист В. В. Козачук за успіхи, досягнуті в збільшенні виробництва зерна, удостоєний ордена Трудового Червоного Прапора.

Протягом післявоєнних років у Первомайському розвинулася промисловість. На базі РТС у 1961 році створено районне відділення «Сільгосптехніки», де працюють понад 70 чоловік. Робітник цього об'єднання комуніст М. П. Березанський, який включився в змагання на честь ленінського ювілею, щоденно виконував норму виробітку на 300 проц. На промкомбінаті, харчокомбінаті й молокозаводі працює понад 200 робітників і службовців. Найбільшим підприємством селища є молокозавод, який щороку переробляє 30 тис. тонн молока, лише вершкового масла тут виробляють понад 500 тонн. Розширюється асортимент продукції, що випускає харчокомбінат: це — ковбасні вироби, масло, олія, овочеві консерви, борошно, крупи, безалкогольні напої, виноградні вина та багато іншого. Високих показників добивається колектив трудящих Первомайської друкарні.

Рік у рік зростає добробут трудівників Первомайського, збільшуються їх реальні доходи. 1972 року середньомісячна заробітна плата робітників радгоспу становила понад 100 крб. У місцевих ощадкасах 1973 року налічувалось 3356 вкладників, загальна сума їх вкладів — 2,7 млн. карбованців.

З 1959 року Первомайське — селище міського типу. У ньому — десятки вулиць, понад 1200 будинків. Тут провадиться значне житлове будівництво. Тільки за 1971 рік здано в експлуатацію 1308 кв. метрів житла. Більшість будинків газифіковано, до них підведено водопровід. Усі вулиці мають тверде покриття. Селище потопає в зелені садів, виноградників і парків.

У Первомайському працюють універмаг, 9 продуктових магазинів, господарський, меблевий, комісійний, а також магазини культтоварів і спорттоварів. Із зростанням купівельної спроможності населення збільшується товарооборот торговельних закладів: у 1972 році він складав 6,3 млн. крб. Тільки в 1971 році районний універмаг продав 307 телевізорів, 58 холодильників, 238 радіоприймачів, 226 пральних машин. Велика увага приділяється побутовому обслуговуванню жителів селища. Тут є ресторан, їдальня, кафе, готель, баня, пральня, ательє індивідуального пошиття одягу, телеательє, годинникова майстерня.

Медичне обслуговування населення здійснюють лікарня на 125 ліжок, поліклініка, дитяча консультація, аптека, санепідемстанція. Обладнані рентген-кабінет, баклабораторія. В медичних закладах селища працюють 47 лікарів і 96 працівників середнього медперсоналу.

Заняття у спортивному залі Первомайської середньої школи. 1970 р.

Велика увага приділяється питанням навчання і виховання дітей. На початку 60-х років побудований Первомайський дитячий комбінат, а в 1968 році — будинок дитсадка на 140 місць. 1972 року в 2 дитячих садках виховувалося 350 дітей. 1971/72 навчального року в Первомайській середній школі було 1193 учні. Їх навчання тісно пов'язано з практикою в колгоспі. 1957 року в школі створено спеціалізований клас садівництва і виноградарства, завдяки чому випускники набувають кваліфікації садівників і виноградарів. Тут працюють 69 учителів, серед них Р. Ю. Валькман — кавалер ордена Леніна, Д. Г. Лошкарьова — заслужена вчителька РРФСР. У школі є музей В. І. Леніна. При ньому працює загін червоних слідопитів. Діти написали історію Первомайської районної комсомольської організації, розшукали земляків, нагороджених орденом Леніна. Шкільний клуб інтернаціональної дружби листується з учнями НДР, з піонерами союзних республік. 1957 року в Первомайському відкрився будинок піонерів. Змістовну і різноманітну роботу провадить будинок культури, в 11 гуртках художньої самодіяльності якого бере участь 200 чоловік.

Послугами районної бібліотеки, де близько 28 тис. книжок, користуються більш як 2,6 тис. читачів. У селищі є також дитяча бібліотека, бібліотеки при школі й парткабінеті райкому партії. Тут видається районна газета «Вперед». На 1973 рік жителі селища передплатили понад 4 тис. примірників газет і журналів.

Суспільно-політичні й наукові знання серед населення поширюють 87 членів первинної організації товариства «Знання», об'єднаних у 9 секцій. Працює народний університет з факультетами держави і права, педагогічних знань. Тут у 1971 році підвищували свої знання 280 чоловік.

1962 року в Первомайському відкритий пам'ятник В. І. Леніну.

У селищі святкують День урожаю, День першого снопа, проводять районні змагання орачів, вшановують кращих трудівників. Так, у квітні 1969 року в урочистій обстановці ветерану колгоспного будівництва пенсіонеру Я. Я. Сальману присвоєно звання почесного громадянина селища. Урочисто проходять в селищі проводи молоді до Радянської Армії. У будинку культури допризовників по-батьківському наставляють ветерани Великої Вітчизняної війни, представники громадськості, передовики виробництва.

В авангарді боротьби за дальший розквіт економіки й культури селища ідуть 18 первинних партійних організацій, що об'єднують 332 комуністів. Їх помічниками є 19 комсомольських організацій, в яких на обліку перебуває 521 комсомолець. Важливу роль у господарському, культурному й громадському житті Первомайського відіграє селищна Рада, в складі якої 79 депутатів, серед них 40 комуністів, 5 комсомольців, 35 жінок. Вони активно працюють у виконкомі в 7 постійних комісіях. Бюджет селищної Ради на 1973 рік склав 341,4 тис. крб., з них на соціально-культурні потреби асигновано 217,1 тис. карбованців.

Великі перспективи відкрили перед жителями селища рішення XXIV з'їзду КПРС. Із спорудженням Північно-Кримського каналу найближчими роками розшириться площа зрошуваних земель і підвищиться урожайність полів радгоспу ім. 1 Травня. В селищі розвиватимуться легка й харчова промисловість. Зросте житлове будівництво. Поліпшиться побутове обслуговування райцентру.

З кожним роком дедалі забезпеченішим, змістовнішим і багатограннішим стає життя трудівників Первомайського.

Г. М. ПЕНЬКОВ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ПЕРВОМАЙСЬКОГО РАЙОНУ

ВО́ЙКОВЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 25 км від районного центру й за 35 км від залізничної станції Урожайна. Дворів — 395. Населення — 1526 чоловік. Сільраді підпорядковані також населені пункти Відкрите, Дмитрівка, Каштанівка, Свердловське й Чернове.

У Войковому міститься центральна садиба радгоспу «Червоний Крим», за яким закріплено 11 568 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 7457 га орної землі, з них 905 га зрошуваних. Головний напрям господарства — м'ясо-молочне тваринництво. Із допоміжних підприємств є ремонтні механічні майстерні. За високі показники в праці 70 трудівників радгоспу удостоєно орденів і медалей СРСР, серед них орденом Леніна нагороджено чабана А. В. Корчевого.

У селі є восьмирічна школа, де 23 вчителі навчають 386 учнів, будинок культури із залом на 400 місць, бібліотека з фондом 10 тис. книжок, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячий садок, побутовий комбінат, пошта, телеграф, 8 магазинів, їдальня, кафе.

У Войковому працюють 60 комуністів і 52 комсомольці.

Село засноване на початку XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. В роки Великої Вітчизняної війни билося з німецько-фашистськими загарбниками 47 жителів Войкового, з них 14 нагороджено орденами і медалями.

ГВАРДІ́ЙСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 25 км від районного центру і за 26 км від залізничної станції Урожайна. Дворів — 305. Населення — 1130 чоловік. Сільраді підпорядковані також населені пункти Братське й Оленівка.

У Гвардійському міститься центральна садиба колгоспу «Прогрес», за яким закріплено 8100 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 6611 га орної землі, з них 804 га зрошуваних. Напрям господарства — м'ясо-молочне тваринництво, розвинуті також рільництво, виноградарство, садівництво. Із допоміжних підприємств є консервний завод, холодильник, пекарня, млин. За високі показники в праці 57 колгоспників нагороджено орденами і медалями СРСР.

У селі є середня школа, де 25 учителів навчають 385 дітей, будинок культури із залом на 600 місць, бібліотека з фондом 2 тис. книжок, медпункт, дитячий садок, 3 магазини, пошта.

У Гвардійському працюють 46 комуністів і 38 комсомольців.

Село засноване 1872 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билося з ворогом 69 жителів села, з них 27 нагороджено орденами й медалями, 53 полягло смертю хоробрих. Встановлено пам'ятник на честь воїнів, які загинули під час визволення села від німецько-фашистських загарбників.

ГРИ́ШИНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 12 км від районного центру і за 42 км від залізничної станції Воїнка. Дворів — 398. Населення — 1505 чоловік. Сільраді підпорядковані також населені пункти Випасне, Криловка, Семенівка, Степове, Фрунзе.

У Гришиному міститься центральна садиба радгоспу «Докучаївський», за яким закріплено 8449 га сільськогосподарських угідь, з них 7008 га орної землі, 1133 га зрошуваної. Господарство спеціалізується на м'ясо-молочному тваринництві. У 1970—1971 рр. радгосп відзначено дипломом 1-го ступеня ВДНГ СРСР. За високі показники в праці 63 трудівників радгоспу удостоєно орденів і медалей Союзу РСР, серед них ордена Леніна — механізатора А. Г. Родіна. 12 передовиків — учасників ВДНГ — відзначено дипломами.

Є середня школа, в якій 28 учителів навчають 511 дітей, будинок культури із залом на 450 місць, бібліотека з фондом 12 тис. книжок, медичний пункт, дитячий садок, 4 магазини, пошта.

У селі працюють 57 комуністів і 70 комсомольців.

Засноване село 1870 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. Під час Великої Вітчизняної війни билося з ворогом 52 жителі села, з них 21 загинув, 37 нагороджено орденами й медалями.

КАЛІ́НІНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 10 км від районного центру і за 35 км від залізничної станції Воїнка. Дворів — 458. Населення — 1653 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Левітанівка.

У Калініному міститься центральна садиба колгоспу ім. Калініна, за яким закріплено 5199 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3884 га орної землі, з них 2504 га зрошуваної. Головний напрям господарства — вирощування зернових культур і м'ясо-молочне тваринництво. З допоміжних підприємств є пекарня, консервний цех, холодильник. У 1972 році колгосп відзначено дипломом 2-го ступеня ВДНГ СРСР, 5 учасників виставки відзначено медалями й дипломами. За успіхи в праці 97 трудівників нагороджено орденами і медалями СРСР, серед них Н. І. Вареник, К. А. Шуляк — орденом Леніна, І. С. Поплавського — орденом Жовтневої Революції. Механізатора колгоспу О. М. Казусика удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Є восьмирічна школа, де 22 вчителі навчають 410 дітей, будинок культури із залом на 400 місць, бібліотека з фондом 12 тис. книжок, медичний пункт, дитячий садок, пошта, 2 магазини, їдальня, плавальний басейн, пункт технічного обслуговування, побутовий комбінат.

У Калініному працюють 60 комуністів і 48 комсомольців.

Село засновано 1926 року. Під час Великої Вітчизняної війни билися з гітлерівцями 42 жителі села, з них 14 нагороджено орденами і ме-

далями, 22 — полягли смертю хоробрих за Батьківщину.

Тут встановлено пам'ятник М. І. Калініну.

КОРМОВЕ́ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 55 км від районного центру і за 42 км від залізничної станції Євпаторія. Дворів — 449. Населення — 1487 чоловік. Сільській Раді підпорядковані також населені пункти Олексіївка, Привільне, Танине, Тихонівка, Чапаєве.

У Кормовому міститься центральна садиба радгоспу ім. С. М. Кірова, за яким закріплено 10 298 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 7979 га орної землі, з них 1371 га зрошуваної. Напрям господарства — м'ясо-молочне тваринництво. Із допоміжних підприємств є млин. За трудові успіхи 56 передовиків праці нагороджено орденами й медалями, серед них механізатора В. М. Бондаря — орденом Леніна і доярку К. Д. Корцигіну — орденом Жовтневої Революції.

У селі є середня школа, де 26 учителів навчають 440 учнів, будинок культури із залом на 300 місць, бібліотека з фондом 4200 книжок, пошта, медичний пункт, дитячий садок, 7 магазинів.

Партійна організація об'єднує 55 комуністів, комсомольська — 34 члени ВЛКСМ.

Засноване село 1895 року. Радянську владу встановлено у січні 1918 року. В роки Великої Вітчизняної війни 81 житель села бився з ворогом, з них 60 нагороджено орденами й медалями, 26 загинуло на полі бою.

Поблизу Олексіївки виявлено залишки поселення доби неоліту, а біля Чапаєвого — періоду бронзи.

КРЕСТЯ́НІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 7 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Воїнка. Дворів — 380. Населення — 1381 чоловік. Сільській Раді підпорядковане також село Нова Деревня.

У Крестянівці міститься центральна садиба колгоспу «Прапор комунізму», за яким закріплено 6482 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 5004 га орної землі, з них 2357 га зрошуваних. Головний напрям господарства — вирощування зернових культур. Із допоміжних підприємств є консервний завод, пекарня, холодильник. За високі показники в праці 17 трудівників відзначено орденами й медалями СРСР, серед них комбайнера М. Г. Гібалова удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, орденом Леніна нагороджено механізатора А. С. Саніна.

Працюють восьмирічна школа, в якій 19 учителів навчають 346 учнів, будинок культури із залом на 450 місць, бібліотека з фондом 10,7 тис. книжок, лікарня, аптека, дитячий садок, пошта, 4 магазини, їдальня.

У партійній та комсомольській організаціях — 41 комуніст і 62 члени ВЛКСМ.

Село засноване 1926 року. 113 жителів Крестянівки билися з німецько-фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни, з них 20 нагороджено орденами і медалями, 49 — загинуло. Встановлено пам'ятник воїнам, що полягли в бою під час визволення села.

ОКТЯ́БРСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 12 км від районного центру і за 34 км від залізничної станції Воїнка. Дворів — 500. Населення — 1829 чоловік. Сільраді підпорядковані також населені пункти Кам'янка, Красна Рівнина.

У Октябрському міститься центральна садиба колгоспу «Росія», за яким закріплено 5732 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4790 га орної землі, з них 1601 га зрошуваної. Головний напрям господарства — вирощування зернових культур і молочне тваринництво. Із допоміжних підприємств є пекарня, винозавод, консервний цех, холодильник. За високі показники в праці 23 колгоспників удостоєно орденів і медалей СРСР, серед них В. М. Постригана — ордена Леніна.

Працюють восьмирічна школа, в якій 23 учителі навчають 412 учнів, будинок культури із залом на 400 місць, бібліотека з фондом 9 тис. книжок, медичний пункт, дитячий комбінат, пошта, 2 магазини, їдальня.

На обліку в партійній організації — 48 комуністів, у комсомольській — 67 членів ВЛКСМ.

Село засноване 1925 року. Під час Великої Вітчизняної війни 121 житель села бився з гітлерівцями, з них 23 загинуло, 117 нагороджено орденами й медалями. У 1942—1944 рр. на території села діяла підпільна патріотична група, якою керував П. М. Благой. Встановлено пам'ятник воїнам-визволителям села.

ОСТРО́ВСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 22 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Воїнка. Дворів — 378. Населення — 1482 чоловіка. Сільраді підпорядковані також населені пункти Абрикосове, Мельничне, Снігурівка.

У Островському міститься центральна садиба колгоспу «Шлях Леніна», за яким закріплено 6724 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 5590 га орної землі, з них 2407 га зрошуваної. Головний напрям господарства — вирощування зернових культур і молочне тваринництво. Є консервний завод, млин, пекарня, холодильник. За доблесну працю 12 колгоспників нагороджено орденами і медалями. Звання Героя Соціалістичної Праці удостоєно комбайнера П. І. Тихановського, орденом Леніна нагороджено механізатора П. І. Стадникова, орденом Жовтневої Революції — заступника голови колгоспу І. А. Липкіна.

Працюють середня школа, де 32 вчителі навчають 500 учнів, будинок культури із залом на 500 місць, бібліотека з фондом 3280 книжок, лікарня, дитячий комбінат, пошта, 5 магазинів.

У Островському — 74 комуністи й 78 комсомольців.

Засноване село 1924 року. Під час Великої Вітчизняної війни 96 жителів села билися з ворогом, з них 41 нагороджено орденами і медалями, 24 полягло смертю хоробрих за Батьківщину.

У селі встановлено пам'ятники В. І. Леніну і К. Марксу.

ПРА́ВДА — село, центр сільської Ради. Розташована за 7 км від районного центру й за 25 км від залізничної станції Воїнка. Дворів — 400. Населення — 1320 чоловік. Сільраді підпорядковані також населені пункти Арбузове й Матвіївка.

У Правді міститься центральна садиба колгоспу «Країна Рад», за яким закріплено 5577 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4659 га орної землі, з них 2298 га зрошуваної. Головний напрям господарства — вирощування зернових культур і молочне тваринництво. Із допоміжних підприємств є млин, пекарня, холодильник. Колектив колгоспу «Країна Рад» у 1970 році за виконання соціалістичних зобов'язань, узятих на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, нагороджено Ленінською Ювілейною Почесною грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС, відзначено дипломом 2-го ступеня ВДНГ СРСР. За доблесну працю 118 колгоспників відзначено орденами й медалями СРСР, серед них голову колгоспу А. Н. Юрченка і механізатора І. Я. Стоялова — орденом Леніна. 11 учасників виставки удостоєні медалей і дипломів.

У селі є середня школа, де 28 учителів навчають 436 учнів, будинок культури із залом на 500 місць, бібліотека з фондом 11 тис. книжок, медпункт, дитячий садок, пошта, 2 магазини.

Партійна і комсомольська організації села об'єднують 51 комуніста й 45 членів ВЛКСМ.

Засноване село 1926 року. Під час Великої Вітчизняної війни 87 жителів билося з ворогом, з них 41 нагороджено орденами і медалями, 36 полягло в боях за Батьківщину. Воїнам, які загинули під час визволення села від німецько-фашистських загарбників, споруджено пам'ятник.

У Правді встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

СУСА́НІНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 50 км від районного центру і за 47 км від залізничної станції Євпаторія. Дворів — 265. Населення — 882 чоловіка. Сільраді підпорядковані також населені пункти Панфилівка, Просторне, Рівне і Урожайне.

У Сусаніному міститься центральна садиба колгоспу «Схід», за яким закріплено 10 868 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 7280 га орної землі, 500 га зрошуваної. У господарстві вирощують зернові культури, розвинуте також молочне тваринництво. Із допоміжних підприємств є млин. 1940 року колгосп був учасником ВДНГ СРСР. 86 колгоспників за успіхи в праці нагороджено орденами й медалями Союзу РСР.

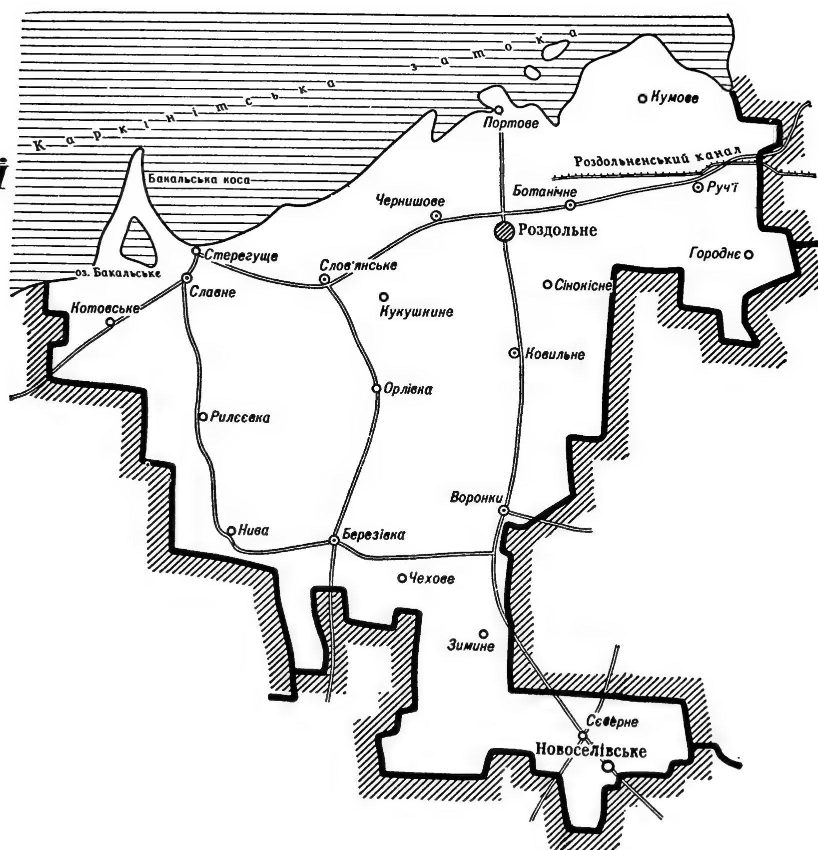
Працюють восьмирічна школа, в якій 17 учителів навчають 258 учнів, бібліотека з фондом 11,6 тис. книжок, пошта, медичний пункт, дитячий садок, 2 магазини.

В селі — 62 комуністи й 76 комсомольців.

Засновано село 1865 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року.

Під час Великої Вітчизняної війни 28 жителів билося з ворогом, з них 17 нагороджено орденами й медалями, 19 полягло в боях за Батьківщину.

РОЗДОЛЬНЕНСЬКИЙ РАЙОН

Площа району — 1,2 тис. кв. км. Населення — 32,3 тис. чоловік, у т. ч. сільського — 23,2 тис. Густота населення — 40 чоловік на кв. км. 2 селищним і 8 сільським Радам депутатів трудящих підпорядковано 47 населених пунктів. На підприємствах, у радгоспах, колгоспах та установах — 54 первинні партійні, 74 комсомольські і 66 профспілкових організацій. В економіці провідне місце належить сільськогосподарському виробництву. У районі — 8 промислових підприємств. За 7 радгоспами і 7 колгоспами закріплено 123,4 тис. га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 82,2 тис. га орної землі. Населення обслуговують 32 медичні заклади, де працюють 42 лікарі. У 30 загальноосвітніх школах, у т. ч. 6 середніх, 11 восьмирічних, 11 початкових, школі робітничої молоді та заочній школі, навчаються 6752 учні. Культурно-освітню роботу ведуть 11 будинків культури, 29 клубів, 23 бібліотеки. Є 2 кінотеатри, 40 кіноустановок. У населених пунктах району споруджено 3 пам'ятники В. І. Леніну, 4 пам'ятники і 20 обелісків вічної Слави радянським воїнам, які загинули у роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

РОЗДО́ЛЬНЕ

Роздольне — селище міського типу, районний центр. Розташоване у степах північно-західної частини Криму, за 7 км від узбережжя Каркінітської затоки Чорного моря. Відстань до обласного центру — 134 км. Зв'язане автошляхами з Сімферополем, Євпаторією, Чорноморськом, Красноперекопськом; авіалініями — з Сімферополем, Красноперекопськом і Каховкою. Населення — 5,8 тис. чоловік.

Територія сучасного селища була заселена в III—I тисячоліттті до н. е. Про це свідчать виявлені тут і частково вивчені залишки поселень епохи ранньої і пізньої бронзи та кургани. Поблизу Роздольного відкрито також скіфське поселення і ранньосередньовічний могильник (кінець I тисячоліття н. е.).

Виникло Роздольне на початку 60-х років XIX ст., коли переселенці, вихідці з Німеччини, заснували тут село Ак-Шеїх (так називався найближчий населений пункт). У малонаселених широких степах цієї місцевості були сприятливі умови для розвитку вівчарства. Царський уряд, заохочуючи переселенців, наділяв їх земельними володіннями, надавав грошові позики, знижував податки. Багаті колоністи тримали величезні отари овець. Згодом, коли в Криму було споруджено залізницю, вигіднішим став збут зерна, вони почали засівати великі площі землі пшеницею.

На початку XX ст. німецькі господарства Ак-Шеїха стали великими сільськогосподарськими капіталістичними підприємствами. 1914 року сім колоністів мали 2304 десятини землі, 240 коней, 35 волів, 50 корів, 140 свиней і овець. Землевласники збували сільськогосподарську продукцію в різні райони країни. До пристані Сари-Булат (тепер село Портове) часто прибували торгові кораблі, і там кілька разів на рік влаштовувалися ярмарки. Ак-Шеїх був з'єднаний дорогою з Перекопом, через який хліб з Кримського півострова відправляли у внутрішні губернії Росії.

1914 року земські статистики зареєстрували в Ак-Шеїсі 63 чоловіка «стороннього населення», що не мало землі. Це були постійні робітники-наймити. Колоністи використовували також працю сезонників, які одержували убогі хазяйські харчі й мізерну плату. Жили вони в бараках без стелі й підлоги. Під пекучим сонцем трудилися сезонники весь день, харчуючись солониною, воду їм привозили здалека в брудних бочках. Все це спричинювало часті захворювання. За час хвороби робітникам нічого не платили. До найближчої лікарні було понад 60, а до аптеки — 23 км. У 1901 році колоністи побудували в селі початкову школу, діти наймитів у ній не вчилися[1].

У роки першої світової війни куркулі не тільки експлуатували бідняків в Ак-Шеїсі, але і збагачувалися за рахунок селян інших сіл, продаючи їм втридорога хліб і зерно для посіву.

Після встановлення Радянської влади в Криму в середині січня 1918 року володіння куркулів-колоністів були обмежені. Відібрані в них землі передавалися селянам навколишніх сіл, новим переселенцям. Але в квітні 1918 року революційні перетворення були перервані вторгненням німецьких окупантів. У листопаді в Ак-Шеїх вдерлися англо-французькі інтервенти. У квітні 1919 року село визволили частини Червоної Армії. Проте в червні того ж року Ак-Шеїх захопили білогвардійці. У роки громадянської війни та іноземної інтервенції куркулі села стали опорою контрреволюції. Вони служили в каральних загонах білих, брали участь у розстрілах червоноармійців і радянських активістів.

Остаточно Радянську владу в Ак-Шеїсі відновлено після вигнання врангелівців у середині листопада 1920 року. Політвідділ Латиської стрілецької дивізії створив тут ревком, який у перші ж дні організував із місцевого населення народну міліцію для охорони порядку, взяв під свій контроль паровий млин, щоб забезпечити борошном селян, а також частини Червоної Армії, які проходили через Ак-Шеїх[2].

Після громадянської війни в Ак-Шеїх переселилося ще кілька німецьких родин, які одержали тут земельні наділи. Проте в куркулів залишалася ще значна кількість землі, вони продовжували використовувати працю наймитів. У 1922—1923 рр. сім німецьких господарств мали по 160 і більше десятин землі, чотири — по 150, чотири — по 50—75, два — по 45 десятин. Колоністи володіли удосконаленим сільськогосподарським інвентарем, у шести з них були молотарки[3]. Органи Радянської влади, спираючись на трудове селянство, вели активну боротьбу проти економічного засилля куркулів. У серпні 1921 року в Ак-Шеїсі створено партійну орга-

[1] Обзор положения начального народного образования в Таврической губернии за 1908/9 и 1909/10 годы. Симферополь, 1911, стор. 96, 97.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-2379, оп. 1, спр. 53, арк. 18, 19.
[3] Євпаторійський міськдержархів, ф. 81, оп. 1, спр. 2, арк. 5; ф. 215, оп. 1, спр. 43, арк. 8.

нізацію, в якій налічувалося 8 комуністів. Вона спиралася на групу сільських активістів у складі 19 чоловік. Комітет взаємодопомоги, до якого увійшли комуністи, розподіляв серед бідноти продовольство, посівний матеріал, сільськогосподарський реманент, худобу. 1923 року бідняки й середняки Ак-Шеїха одержали понад 1 тис. пудів насіннєвої позики, 1924 року — близько 2 тис. пудів. Допомога тим, хто бідував, подавалася за рахунок підвищеного оподаткування куркулів[1].

До громадського життя залучалися все ширші верстви населення. Протягом 1922—1923 рр. в Ак-Шеїсі було проведено «тиждень допомоги голодуючим», «тиждень червоної казарми», «тиждень дитини» та ін. Тоді ж відремонтовано Ак-Шеїхську лікарню.

У травні 1923 року з ініціативи комуністів села відбулися збори, на яких обговорювалося питання про допомогу страйкуючим робітникам Руру. На знак інтернаціональної солідарності з революційними трудящими Німеччини селяни Ак-Шеїха ухвалили провести збір коштів для робітників Руру.

Однією з найважливіших ділянок роботи партійної організації була Рада. У складі Ак-Шеїхської сільської Ради, обраної 1924 року, налічувалося 12 членів і 4 кандидати в члени партії, в т. ч. 2 жінки. Партійні й радянські органи села систематично контролювали умови найму батраків, сприяли розірванню кабальних угод, укладених бідняками з німецькими колоністами під час голоду.

Трудове селянство подавало всебічну підтримку Радянській владі, Комуністичній партії. На мітингу в Ак-Шеїсі, що відбувся 22 січня 1925 року в зв'язку з річницею від дня смерті В. І. Леніна, було ухвалено резолюцію, в якій говорилося: «Ми, громадяни Ак-Шеїхської сільради, клянемося, що всі заповіти Ілліча виконаємо, що союз робітників і селян, керований Комуністичною партією, непохитний, що на перший заклик нашого робітничо-селянського уряду всі як один ... підемо на захист завоювань Жовтневої революції. Хай знають вороги Радянської влади, що партія Леніна — єдина партія, яка захищає інтереси робітників і найбіднішого селянства, і ми, селяни, йдемо за партією...»[2].

Створена 1933 року Ак-Шеїхська МТС мала 24 трактори. Вона відіграла значну роль в економічному зміцненні колективних господарств району. В Ак-Шеїсі не було організовано колгоспу.

1935 року село, що раніше входило до Євпаторійського району, стало центром Ак-Шеїхського району. В Ак-Шеїхській районній партійній організації в цей час налічувалося 90 членів і кандидатів у члени партії, об'єднаних у 10 первинних організаціях[3]. Працівники райкому партії і комсомолу приділяли багато уваги питанням економічного й культурного будівництва в селі.

Партійні і радянські органи 1937 року ухвалили рішення перетворити Ак-Шеїх на зразкове селище, на яке б рівнялися всі населені пункти району. Зростала кількість жителів села — в 1937 році тут проживало 680, а в 1940 — 1116 чоловік[4]. У передвоєнні роки в Ак-Шеїсі побудовано електростанцію, промкомбінат, молокозавод, друкарню, шевську майстерню. Населення обслуговували 2 лікарі, 6 чоловік з середньою медичною освітою. В селі функціонували лікарня на 20 ліжок та аптека.

1937 року в новому двоповерховому будинку відкрито середню школу. У ній в 1940 році 16 учителів навчали 430 учнів. Для малюків збудували ясла на 35 місць. В Ак-Шеїсі працювали районний будинок культури з кіноустановкою, бібліотека. Книжковий фонд її налічував 5 тис. томів. Видавалася районна газета «Вперед к коммунизму»[5]. Місцевий радіовузол обслуговував 170 радіоточок, встановлених у будинках робітників і службовців райцентру.

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 169, арк. 101; спр. 394, арк. 70.
[2] Євпаторійський міськдержархів, ф. 150, оп. 1, спр. 53, арк. 17.
[3] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 1534, арк. 108.
[4] Там же, ф. 87, оп. 1, спр. 41, арк. 37.
[5] Роздольненський райдержархів, ф. 5, оп. 1, спр. 9, арк. 38.

Мирну працю радянських людей перервав напад гітлерівців на нашу Батьківщину. 30 жовтня 1941 року фашисти захопили Ак-Шеїх[1]. З допомогою зрадників вони заарештовували й розстрілювали комуністів, комсомольців, активістів. Всього за час окупації з території Ак-Шеїхського району вигнано до Німеччини 687, убито 161 чоловіка[2].

Ще до приходу німецько-фашистських загарбників у серпні 1941 року в Ак-Шеїсі створюється партизанський загін. Група партизанів у кількості 27 чоловік вирушила в ліси гірської частини Бахчисарайського району, а коли вона прибула до місця призначення, то вже налічувала 75 бійців. Командиром Ак-Шеїхського партизанського загону став Ф. С. Харченко, комісаром — І. К. Понедєльников. Начальником штабу призначили М. Балахонова, а з лютого 1942 року — І. І. Урсола[3].

Героїчно билися ак-шеїхські партизани проти німецько-фашистських загарбників. 2 листопада 1941 року група бійців зустріла на шосе за 4 км від села Коуш німецьку розвідку: мотоцикл, танкетку і легкову машину. Зав'язався бій, в якому партизани здобули перемогу. На 24-у річницю Великого Жовтня, 8 листопада 1941 року, бійці цього загону висадили в повітря два мости на шосе, що веде від Бешуйських копалень до Бахчисарая. 13 грудня 1941 року невелика група партизанів влаштувала засаду біля села Чаїр, куди, за повідомленням розвідників, мала прибути німецька каральна експедиція. Увечері до села підійшла колона: 8 мотоциклістів, 20 автомашин з солдатами та офіцерами, танк. Сили були нерівні, але партизани вирішили прийняти бій. Вони відкрили вогонь з автоматів і кулеметів. Було знищено дві автомашини і близько 40 солдатів та офіцерів ворога[4]. Здійснивши напад, партизани відійшли до лісу. У квітні 1942 року загін злився з Ялтинським партизанським загоном.

Восени 1943 року, коли Червона Армія замкнула ворожі війська в Криму, на територію району було закинуто групи радянських розвідників 51-ї і 2-ї гвардійської армій. Їх переправляли через Каркінітську затоку човнами. На березі радянських воїнів зустрічали місцеві жителі, сприяли їм у збиранні розвідувальних даних. Активно допомагали розвідникам і жителі Ак-Шеїха, зокрема М. І. Гречихин, Д. М. Корж, Г. М. Клименко та багато інших[5].

Визволили Ак-Шеїх від гітлерівців 13 квітня 1944 року частини 87-ї гвардійської стрілецької дивізії під командуванням гвардії полковника К. Я. Тимчика і 9-ї гвардійської кавалерійської дивізії під командуванням генерал-майора І. В. Тутаринова[6]. У боях за село полягли лейтенант М. Ф. Жерміцин, старший лейтенант В. П. Звєрєв, сержант медичної служби К. С. Ткачова, рядові В. І. Євстигнєєв, С. С. Єлисєєв, І. К. Іванов та ін. У селищі на братській могилі споруджено обеліск вічної Слави воїнам-визволителям.

У роки Великої Вітчизняної війни багато жителів Ак-Шеїха, як і всі радянські люди, героїчно захищали Радянську Вітчизну. Стійко стояли на підступах до Москви В. О. Мухін і В. І. Маслич, захищали твердиню на Волзі І. В. Несен і М. М. Башинський, Севастополь — М. А. Терещенко, Ленінград — Я. Ф. Корж та О. І. Остапенко, Кавказ — І. А. Касяненко, визволяв Київ В. П. Байсара[7].

Зразу ж після вигнання німецько-фашистських загарбників відновили роботу райком партії, сільська Рада і райвиконком. Вони спрямовували зусилля трудящих на розв'язання першочергових завдань господарського і культурного будівництва. Треба було виконати великі відбудовні роботи. Відступаючи, фашисти

---

[1] Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 403.
[2] Роздольненський райдержархів, ф. 5, оп. 1, спр. 8, арк. 4.
[3] Кримський облпартархів, ф. 151, оп. 1, спр. 1-ж, арк. 196; спр. 17, арк. 35; спр. 53, арк. 15.
[4] Там же, спр. 17, арк. 35, 36, 118.
[5] Там же, ф. 1, оп. 24, спр. 375, арк. 20, 81.
[6] А. Н. Грылев. Днепр—Карпаты—Крым, стор. 238, 312.
[7] Газ. «Авангард» (Роздольне), 11 травня 1972 р.

залишили після себе руїни і згарища. За час окупації загарбники завдали Ак-Шеїху збитків на 36,2 млн. карбованців.

Радянська держава виділила кошти й будівельні матеріали для відбудови села. У квітні запрацював молокозавод, а потім — МТС. У майстернях ремонтували уцілілі машини, реманент. При МТС відкрилися короткотермінові курси по підготовці трактористів і комбайнерів, де навчалися жінки і підлітки.

Відбудовуючи зруйноване господарство, жителі Ак-Шеїха продовжували допомагати фронту. Навесні 1944 року трудівники села й району з своїх особистих заощаджень внесли на будівництво танкової колони «Севастополь» 400 тис. крб., 1,3 кг срібла і золота, облігацій державної позики на 27,3 тис. карбованців[1].

1944 року село Ак-Шеїх перейменовано на Роздольне, і район став називатися Роздольненським. У перші роки після війни тут звели лікарню, школу, житлові будинки. Було відкрито будинок культури, агіткультбригада якого під час збирання врожаю вже 1945 року виступала з концертами перед колгоспниками району, випускала бойові листки, проводила бесіди. Відновлювала роботу бібліотека райцентру, знищена гітлерівцями. Її фонд поповнювався за рахунок книг, надісланих із братніх республік, у т. ч. з Грузії, Вірменії.

Самовіддано трудилися роздольненці. МТС щорічно виконувала план тракторних робіт на 120—130 проц. 1953 року комбайнер Роздольненської МТС М. І. Гречихин зібрав з площі 617,5 га по 21,6 цнт зерна з гектара. Комбайнер за трудові досягнення нагороджений двома орденами Леніна, йому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці[2]. За успіхи в розвитку сільського господарства району 38 робітникам і службовцям Роздольного вручено ордени й медалі.

Зростав й упорядковувався районний центр. У 50-і роки тут збудовано нове приміщення середньої школи на 650 місць, корпус районної лікарні на 50 ліжок, кінотеатр, готель. З 1954 року діють авіалінії, що зв'язують селище з Сімферополем, Каховкою, Красноперекопськом. Через 4 роки закінчено будівництво автошляху на Євпаторію. Між Роздольним та іншими населеними пунктами Криму почали регулярно курсувати автобуси.

Після спорудження Північно-Кримського каналу в Роздольному розгорнулося будівництво відвідної споруди. Водами Дніпра тепер зрошують великі площі земель радгоспів і колгоспів району. Потужна насосна станція міжколгоспного водоводу подає воду в безводні степи на відстань до 30 кілометрів.

Швидкими темпами розвивається промисловість селища. Райцентр підключено до державної енергосистеми. 1965 року Роздольне стало центром району електричних мереж. Електрики та інші робітники (110 чоловік) обслуговують лінії електропередач на території кількох районів Криму. Довжина всіх ліній у 1971 році становила понад 1103 км. У селищі працюють також районне об'єднання «Сільгосптехніки», «Міжколгоспбуд», пересувні механізовані колони — ПМК-180, ПМК «Кримспецсільмонтаж», промкомбінат, побуткомбінат, молокозавод та ін. Трудівники Роздольного успішно виконали восьмий п'ятирічний план, відзначили великими виробничими досягненнями 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Кращі колективи — «Міжколгоспбуд», об'єднання «Сільгосптехніки», середня школа, райспоживспілка, книжковий магазин та ін. занесено до районної Книги трудової слави. За високопродуктивну працю й успішне виконання планів восьмої п'ятирічки 15 трудівникам селища вручено ордени й медалі, в т. ч. орденом Леніна нагороджений перший секретар Роздольненського райкому партії А. О. Омесов.

Новими успіхами зустріли роздольненці XXIV з'їзд КПРС. Змагаючись на честь з'їзду, багато підприємств перевиконали свої зобов'язання. Так, «Міжколгоспбуд» і пересувні механізовані колони «Кримспецсільмонтаж» виконали план відповідно на 122,5 і 149,4 процента.

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 87, оп. 1, спр. 150, арк. 26.
[2] Роздольненський райдержархів, ф. 8, оп. 1, спр. 2, арк. 23.

З кожним роком збільшується випуск продукції на підприємствах Роздольного. Тут закінчено будівництво нового хлібозаводу. Завершено реконструкцію молокозаводу. Він оснащений найновішим устаткуванням з потоковими лініями й холодильниками. До 1963 року тут виробляли лише масло. Тепер на заводі 6 цехів, де переробляється понад 100 тонн молока на добу. Виробляють різні молочні продукти, які відправляють у Севастополь, Євпаторію, Сімферополь. 1972 року реалізовано 484 тонни масла, 1758 тонн продуктів з незбираного молока. Загальна вартість товарної продукції заводу — 3191 тис. крб. За вісім місяців 1973 року понад план вироблено продукції на 345 тис. крб. Колектив молокозаводу занесений на обласну Дошку пошани. З великим ентузіазмом і трудовим піднесенням працюють у роки дев'ятої п'ятирічки й інші виробничі колективи Роздольного. Ремонтні майстерні й механізовані загони «Сільгосптехніки» план перших чотирьох місяців 1973 року виконали відповідно на 105 і 125 проц. Монтажники пересувних механізованих колон «Кримспецсільмонтаж» план восьми місяців виконали на 120 процентів.

Роздольненці активно втілюють у життя рішення XXIV з'їзду КПРС щодо раціональнішого використання земельних ресурсів. У березні 1973 року створено Роздольненську лісомеліоративну станцію, що обслуговує й інші райони Криму. Колектив станції зобов'язався за три роки дев'ятої п'ятирічки посадити 520 га полезахисних лісосмуг і 100 га протиерозійних насаджень уздовж каналів, поблизу водоймищ. Це зобов'язання успішно здійснюється. Працівники лісомеліоративної станції виконують норму на 140—150 процентів.

Під керівництвом районної партійної організації на підприємствах розробляються комплесні плани підвищення продуктивності праці, робітники борються за дострокове виконання планів дев'ятої п'ятирічки, високу культуру виробництва. У селищі трудиться 250 ударників комуністичної праці, є 5 бригад комуністичної праці.

1960 року Роздольне віднесено до категорії селищ міського типу. Лише в 1971 році тут споруджено три житлові будинки на 42 квартири, а в наступному — ще 40 громадських і власних будинків. Заможним і культурним життям живуть роздольненці. 1971 року вони мали 563 телевізори, 720 радіоприймачів. У 700 квартирах встановлені газові плити. Споруджено газобалонну станцію, водопровід. Є телефонна станція. До послуг жителів двоповерховий універмаг, 19 магазинів, ресторан, будинок побуту. Зведено двоповерховий готель. Усі вулиці селища озеленено, розбито два парки, посаджено понад 100 тис. фруктових і декоративних дерев. За перші два роки дев'ятої п'ятирічки прокладено 8 км тротуарів.

Велика увага приділяється медичному обслуговуванню населення селища. У районній лікарні, що займає два спеціальні корпуси, 155 ліжок. Працює поліклініка, а в дев'ятій п'ятирічці буде збудовано ще одну. Жителів селища обслуговують 46 лікарів, 94 чоловіка з середньою медичною освітою.

У середній школі селища в 1972 році 71 учитель навчав 1300 учнів. У вечірній школі, де працюють 8 учителів, здобувають знання 40 чоловік. 153 учні відвідують музичну школу. Самовіддану працю багатьох педагогів відзначено урядовими нагородами. Вчительці Н. Г. Антоненко вручено орден «Знак Пошани». Велику роботу проводить районний будинок піонерів. Тут організовано різні гуртки, в їх роботі беруть участь 380 учнів. У селищі є дитячі ясла на 148 місць.

Охоче відвідують роздольненці будинок культури, при якому створено хоровий колектив, естрадний оркестр і танцювальну групу. Тут організовуються тематичні вечори, усні журнали, виставки, концерти, лекції, присвячені успіхам у розвитку економіки і культури братніх республік[1]. На честь 50-річчя утворення СРСР в будинку культури проводились «День Української РСР», «День Білоруської РСР», «День республік Закавказзя» та ін., влаштували виставку творів образотворчого мистецтва, на якій було представлено понад 50 робіт місцевих авторів.

[1] Газ. «Авангард» (Роздольне), 4 березня, 12 вересня 1972 р

Центр смт Роздольного. 1972 р.

Велику культурно-освітню роботу здійснюють дві бібліотеки — центральна з книжковим фондом 45,5 тис. і дитяча, в якій налічується 14,5 тис. книг. Бібліотеки організовують виставки, зустрічі й диспути, читацькі конференції. У селищі є кінотеатр з залом на 450 місць, літній театр на 1 тис. глядачів.

З кожним роком збільшується тут кількість спортсменів. Місцева організація спортивного товариства «Колос» об'єднує 6159 юнаків і дівчат району. Будується стадіон на 3 тис. місць.

У побут жителів селища увійшли нові обряди — вручення паспортів молодим людям, проводи до Радянської Армії, комсомольські весілля. Проводжаючи до армії майбутніх воїнів, представники підприємств, колгоспів і комсомольських організацій дають їм накази, вручають подарунки.

Багатогранне трудове й культурне життя селища спрямовують 28 первинних партійних організацій. Вони об'єднують 402 чоловіка. У 24 первинних комсомольських організаціях селища 600 юнаків і дівчат. Велику роботу щодо розвитку економіки, культури, підвищення добробуту проводить селищна Рада депутатів трудящих, у складі якої 79 депутатів. Серед них 31 комуніст, 13 комсомольців. 36 депутатів — жінки. При Раді працюють постійні комісії — планово-бюджетна, торгівлі, громадського харчування і побутового обслуговування, охорони здоров'я і соціального забезпечення, народної освіти й культури, благоустрою, соціалістичної законності. Бюджет селищної Ради 1973 року становив понад 295 тис. крб. На благоустрій Роздольного і капітальний ремонт житлового фонду виділено 104 тис. крб., охорону здоров'я — 43,4 тис., на соціальне забезпечення — понад 15 тис. карбованців.

Трудящі Роздольного борються за збільшення багатств своєї Батьківщини, за дострокове виконання планів дев'ятої п'ятирічки.

Л. І. ЛЄГОШИН, О. В. МЄШКОВ

НОВОСЕ́ЛІВСЬКЕ

Новоселівське — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташоване за 40 км від районного центру, за 35 км від залізничної станції і морського порту Євпаторії. З Євпаторією з'єднане також автошляхом. Населення — 3,3 тис. чоловік. Селищній Раді підпорядковане село Сєверне.

Населений пункт (початкова назва Фрайдорф) виник у 1928 році. На той час у ньому проживало 47 сімей. В жовтні 1930 року створено Фрайдорфський район[1]. Того ж року в селі організувався колгосп, в якому налічувалось 296 чоловік. За господарством було закріплено 1434 га землі. Об'єднання селян у колгосп супроводжувалось гострою класовою боротьбою. Куркулі й торговці чинили опір соціалістичній перебудові села, намагалися підірвати віру селян у колективне господарство.

Велику допомогу в зміцненні колгоспу подала Радянська держава. Господарство одержало сільськогосподарський інвентар, насіння, племінну худобу, а в 1932 році — позику для закупівлі 47 голів великої рогатої худоби[2].

---

[1] Журн. «Экономика и культура Крыма», 1930, № 2, стор. 43.
[2] Кримський облпартархів, ф. 145, оп. 1, спр. 18, арк. 19.

У зміцненні колгоспу значну роль відіграла Фрайдорфська машинно-тракторна станція, організована 1930 року. Це була найбільша в районі МТС. Її машинний парк налічував 63 трактори, 40 комбайнів, 18 автомашин. МТС обробляла поля 30 господарств[1]. Уже в перший рік існування колгоспу селяни переконались у перевагах колективного господарювання. На кожен трудодень вони одержали по 3 кг хліба і по 1 крб. 50 копійок.

Організаторами й керівниками трудящого селянства Фрайдорфа були комуністи. В 1930 році дві парторганізації села — при МТС і колгоспна — об'єднували 20 чоловік. Дійовим помічником їх стала комсомольська організація, що виникла того ж року. Комуністи й комсомольці йшли в авангарді стахановського руху. 1935 року бригадир тракторної бригади член партії І. Н. Чорний добився виробітку на трактор 628 га, зекономивши при цьому 1600 кг пального. В 1939 році кожен тракторист цієї бригади зорав по 1260 га. З великим ентузіазмом працювали трудівники сільського господарства. І. Н. Чорний і тракторист В. М. Кулешов, які домоглися високих показників під час збирання врожаю, стали учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 року. Знатна трактористка Криму комсомолка Є. Челенко 24-рядною сівалкою на тракторі ХТЗ засівала за зміну по 25—27 га при нормі 18. Самовіддано трудилися й інші працівники МТС. Серед них слюсар А. Кан, токар П. Л. Любомирський, які виконували норму відповідно на 450 і 305 проц. Завідуючий майстернею В. Івженко вніс 12 раціоналізаторських пропозицій, реалізація яких дала економічний ефект у 40 тис. карбованців[2].

За рішенням районної Ради депутатів трудящих і районного комітету партії тут організували курси для підготовки спеціалістів сільського господарства— агрономів, зоотехніків та ін. На базі Фрайдорфської МТС працювала районна школа механізаторів, у якій лише в 1931—1935 рр. підготовлено 645 трактористів, 126 комбайнерів, 112 бригадирів тракторних бригад[3].

Збільшилась урожайність сільськогосподарських культур в колгоспі. Якщо до 1935 року тут одержували зернових по 5,6 цнт, то в 1940 році зібрали по 13 цнт з гектара.

Поряд із сільським господарством розвивалась місцева промисловість. Було споруджено цегельно-черепичний і вапняний заводи, промкомбінат по видобутку будівельного каменю, м'ясо-молочний комбінат, заводи по виробництву вин і газованих вод. Всього діяло 8 промислових підприємств, де працювало 111 чоловік[4].

За роки довоєнних п'ятирічок Фрайдорф перетворився на добре впорядкований населений пункт, адміністративний центр великого району. До 1940 року в селі було споруджено понад сто індивідуальних житлових будинків, дві електростанції. Райцентр повністю радіофікували — трансляційний вузол забезпечував роботу 400 радіоточок. У 1940 році закінчилось будівництво дороги Фрайдорф—Євпаторія. В центрі села заклали парк, який став улюбленим місцем відпочинку трудящих.

Багато уваги приділялось розвитку охорони здоров'я, освіти й культури. У 1937 році в селі відкрито лікарню, кількість ліжок в якій на 1940 рік зросла до 50. Населення обслуговували 9 лікарів і 15 медичних сестер. Функціонували пологовий будинок, дитячі ясла на 65 місць. 1935 року на базі початкової школи стала працювати неповна середня школа, через чотири роки перетворена на середню, де 15 учителів навчали й виховували 439 учнів[5]. З 1932 року у Фрайдорфі діяла школа робітничої молоді, яку відвідували 37 чоловік. До 1940 року в районному центрі повністю ліквідовано неписьменність. Велику культурно-масову роботу провадили працівники будинку культури. При ньому працювали гуртки художньої самодіяльності, районна бібліотека, діяв кінозал на 200 місць.

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 145, оп. 1, спр. 37, арк. 3; спр. 1518, арк. 6.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 3, спр. 598, арк. 2.
[3] Там же, оп. 6, спр. 368, арк. 2, 58.
[4] Там же, ф. Р-219, оп. 9, спр. 66, арк. 43, 44.
[5] Там же, оп. 6, спр. 582, арк. 119, 120.

Коли почалась Велика Вітчизняна війна, жителі Фрайдорфа, як і всі радянські люди, стали на захист соціалістичної Батьківщини. Десятки комуністів, комсомольців і безпартійних пішли до Червоної Армії. Ті, що залишилися в селі, самовіддано працювали на колгоспних полях, фермах і в МТС, допомагали фронту. При машинно-тракторній станції були створені курси по підготовці трактористів і комбайнерів. За липень 1941 року підготовлено 70 чоловік, переважно жінок, а також юнаків, які ще не досягли призовного віку.

Комуністи Фрайдорфа виступили ініціаторами збору коштів на танкову колону. Тоді було зібрано 600 тис. крб. У фонд Червоної Армії трудящі здали також 2200 тонн зерна. Жінки шили теплий одяг для радянських воїнів. Багато жителів села вступило до батальйону народного ополчення. Провадилась військова підготовка населення.

30 жовтня 1941 року до Фрайдорфа ввірвалися німецько-фашистські загарбники. Гітлерівці жорстоко розправились з партійними й радянськими активістами. Вони знищили 65 мирних жителів, 45 вивезли на каторжні роботи до Німеччини[1]. До війни в усьому районі було 10 єврейських колгоспів, у яких налічувалось 490 дворів. Близько 170 сімей евакуювалися, решту гітлерівські кати розстріляли[2].

Радянські патріоти чинили рішучий опір ворогу. За участь у підпільній роботі гітлерівці закатували голову Фрайдорфського райвиконкому М. Б. Шапіро[3]. Жителька Фрайдорфа Е. Д. Запорожець переховувала в себе партизанів, допомагала їм збирати відомості про ворога. Вже перед самим відступом фашисти вистежили її і по-звірячому закатували, а потім кинули в колодязь.

14 квітня 1944 року воїни 87-ї гвардійської стрілецької дивізії і 9-ї гвардійської кавалерійської дивізії визволили Фрайдорфський район від німецько-фашистських окупантів. У цих боях загинуло багато радянських бійців. Місцеві жителі свято бережуть пам'ять про них. На честь воїнів-визволителів в селищі встановлено пам'ятник.

Жителі села виявили героїзм на фронтах Великої Вітчизняної війни. Так, у вересні 1943 року гвардії лейтенант Д. А. Кудрявицький зі своєю стрілецькою ротою одним з перших форсував Дніпро і зумів закріпитися на його правому березі. Численні атаки противника було відбито. Радянські воїни відстояли плацдарм, забезпечивши полкові місце переправи. В одному з боїв лейтенант Д. А. Кудрявицький загинув смертю хоробрих. Посмертно йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Відзначився в боях уродженець села старшина О. М. Данилін. За виявлену відвагу під час форсування Одеру його удостоєно звання Героя Радянського Союзу[4]. З орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки і сімома медалями повернувся з фронту до рідного села Ф. Є. Омеляненко. Орденом Червоної Зірки відзначений за бойові заслуги Д. Г. Целенко.

Після визволення села відновили роботу райком партії та райвиконком. Під їх керівництвом почалася відбудова зруйнованого господарства. Тоді в селі налічувалося лише 46 чоловік працездатних[5]. Вони та ще підлітки й люди похилого віку доклали багато зусиль, щоб залікувати рани, завдані війною. Окупанти пограбували весь насіннєвий фонд, знищили або вивезли до Німеччини 545 голів худоби, вивели з ладу 68 тракторів, 30 сівалок, 52 комбайни. Гітлерівці зруйнували понад половину житлового фонду, електростанцію, лікарню, школу, дитячі садки і ясла та ін. За час окупації фашисти завдали колгоспу збитків на суму 3860 тис. карбованців[6].

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 25, арк. 8.
[2] Кримський облпартархів, ф. 145, оп. 1, спр. 101, арк. 23.
[3] Там же, ф. 1, оп. 3, спр. 1737, арк. 3, 23.
[4] Газ. «Авангард» (Роздольне), 18 червня 1968 р.
[5] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 683, арк. 2.
[6] Кримський облдержархів, ф. Р-2795, оп. 1, спр. 1, арк. 1—4, 14; ф. Р-2821, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

Уже в перші місяці після визволення жителі села відбудували водонасосну станцію, забезпечивши безперебійне постачання населення водою, відремонтували 430 кв. метрів житлової площі, лікарню, школу, будинок культури, радіовузол. Тієї весни колгосп засіяв яровими культурами 468,5 га. Восени на кожен трудодень було видано по 1,1 кг хліба.

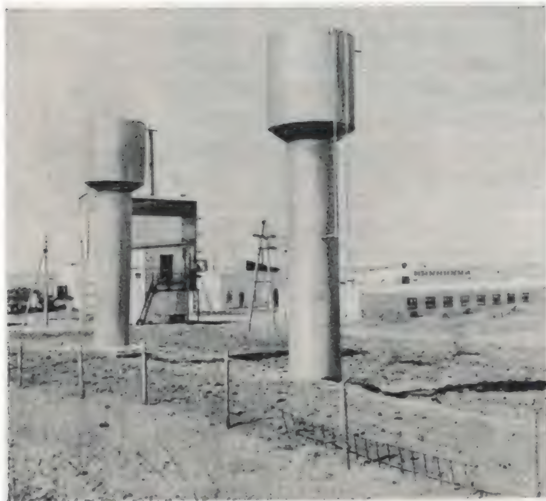
Напружено працювали в повоєнні роки трудівники МТС. У 1945 році виробіток на один трактор в середньому становив 555 га при плані 283. Тракторна бригада І. Н. Чорного того року виконала план на 148 проц., посівши перше місце в районі. Комуністи обрали І. Н. Чорного членом райкому партії, односельці одностайно проголосували за обрання його депутатом обласної Ради депутатів трудящих.

З кожним роком зміцнювалась матеріально-технічна база МТС і колгоспу, який з 1950 року дістав назву «Батьківщина». 1949 року МТС одержала 20 тракторів, 28 комбайнів, 30 сівалок та іншу техніку, що дало змогу механізувати оранку на 100 проц., решту польових робіт — на 70 проц.[1]. Партійна й комсомольська організації зосередили головну увагу на удосконаленні форм організації праці. Виробничі ланки комплектувалися з урахуванням кваліфікації колгоспників, за ними закріплювались постійні ділянки землі, техніка, інвентар, тягло тощо. У порівнянні з 1948 роком урожай зернових у 1951 році збільшився на 26 проц. На кожен трудодень колгоспники одержали по 4 кг хліба і 2 крб. 50 копійок[2].

Партійна організація й правління колгоспу взяли курс на інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва. Більше застосовувалися хімічні добрива, підвищилась якість польових робіт. Поточний ремонт сільгосптехніки механізатори почали проводити безпосередньо на польових станах. Для цього були створені спеціальні механічні майстерні. Зросли врожаї сільськогосподарських культур. Якщо 1960 року тут збирали по 11 цнт зернових з гектара, то 1965 — по 19,6 цнт. За роки восьмої п'ятирічки продуктивність праці в колгоспі зросла у 2,6 раза. Врожайність зернових підвищилась до 29 цнт у 1970 році. В середньому врожайність зернових культур за восьму п'ятирічку становила 25 цнт з гектара.

Значних успіхів добилися тваринники. Було переобладнано ферми, споруджено чотирирядний корівник, де повністю механізовано всі трудомісткі процеси. В 1966—1970 рр. передові доярки надоювали від кожної корови в середньому по 4—4,2 тис. кг молока за рік. У колгоспі виробляють концентрований корм для тварин. За розвитком тваринництва в роки восьмої п'ятирічки господарство стало одним з передових у районі. 1970 року в селищі збудовано птахофабрику, на якій щороку вирощують 500 тис. штук курчат-бройлерів, відгодівля яких здійснюється на промисловій основі. Від реалізації бройлерного м'яса за один тільки 1970 рік одержано 747 тис. крб. чистого прибутку.

Бройлерна птахофабрика колгоспу «Батьківщина» в смт Новоселівському. 1972 р.

Восьмий п'ятирічний план розвитку господарства колгосп «Батьківщина» виконав менш як за 4 роки. Неподільні фонди за цей час досягли 4072 тис. крб. Державі було продано 8059 тонн зерна при плані 5600, молока — 7525 при плані 5750, м'яса — 1392 при плані 700 тонн. Прибутки господарства зросли на 253 проц. і в 1970 році становили 1651 тис. крб. Колгосп став мільйонером. За успіхи, досягнуті в розвитку сільськогосподарського виробництва, голову колгоспу О. Є. Мильникова нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, а в 1971 році — орденом Жовтневої Революції. Урядовими нагородами відзначено багатьох трудівників колгоспу.

[1] Кримський облпартархів, ф. 145, оп. 1, спр. 296, арк. 14.

[2] Там же, оп. 3, спр. 164, арк. 10.

Зокрема, ордена Леніна удостоєні Є. В. Даниліна і Р. Г. Нікішаєва, орденом Жовтневої Революції нагороджено К. О. Вансович, орденом Трудового Червоного Прапора — К. П. Воронько, Н. С. Плешакову, Т. Т. Курнакову, І. П. Вельського, М. А. Удовину. Гідно зустріли жителі селища 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. За успіхи, досягнуті в праці, 99 чоловік відзначені Ленінською ювілейною медаллю.

Нових досягнень домоглися трудівники Новоселівського у роки дев'ятої п'ятирічки. 1972 року почала діяти друга черга птахофабрики, на якій щороку відгодовують 960 тис. голів птиці. Того ж року колгосп здав державі більш як 1,5 тис. тонн м'яса, планове завдання було перевиконано у два рази. 1973 року зібрано по 31,4 цнт зернових з гектара. Значно зросли прибутки колгоспу. 1972 року вони становили 3,5 млн. крб. В господарстві широко розгорнулося будівництво. За три роки дев'ятої п'ятирічки споруджено тракторну майстерню, гараж, механізований тік, два телятники, силососховище. Будується чотирирядний корівник, телятник, пташник. Стала до ладу технологічна лінія виготовлення кормів для худоби. Закладено пальметний сад на 94 га та виноградник на 164 гектарах.

У Новоселівському успішно розвивається промисловість. На заводі стінових матеріалів у восьмій п'ятирічці реалізовано продукції на 5,9 млн. крб. За трудові досягнення і перевиконання соціалістичних зобов'язань багато виробничників відзначено урядовими нагородами. Машиніст бульдозера М. Т. Кулик удостоєний ордена Трудового Червоного Прапора.

Нарощує виробничі потужності винозавод, збудований ще до війни. Підприємство оснащено сучасною технікою. За роки восьмої п'ятирічки тут випущено вин на 52 276 тис. крб., що становить 60 проц. всієї виноробної продукції, яка виробляється в районі. За перші два роки дев'ятої п'ятирічки на заводі випущено продукції більш як на 24 млн. карбованців.

Ударною працею славиться колектив районного відділення «Сільгосптехніки». Багато хто з механізаторів виконує виробничі завдання на 140—160 проц. За самовіддану працю орденом Леніна нагороджений М. М. Шевелєв, орденом Трудового Червоного Прапора — О. Т. Стоян, А. Ф. Кубов, орденом «Знак Пошани»— Г. М. Бугаєнко. На честь 50-річчя утворення СРСР колектив відділення «Сільгосптехніки» зобов'язався виконати робіт на суму 3 млн. крб. Своє зобов'язання він виконав.

1971 року в селищі почала діяти перша в Криму станція технічного обслуговування колгоспного автотранспорту. Всі виробничі процеси тут механізовано. Станція обслуговує 400 вантажних автомашин на рік.

Постійно зростають доходи трудящих. Середньомісячна заробітна плата колгоспників становить 137 крб. Рік у рік підвищується купівельна спроможність населення. Жителі селища мають 750 телевізорів, понад 700 радіоприймачів, 20 автомашин, понад 70 мотоциклів. Майже в кожній квартирі — газова плита, пральна машина, холодильник. До послуг населення 15 магазинів.

1953 року Новоселівський район ліквідовано. Спочатку його територія ввійшла до Євпаторійського, пізніше — Сакського району. З 1965 року Новоселівське — центр селищної Ради Роздольненського району. Цього ж року Новоселівське віднесено до категорії селищ міського типу. В 1966—1970 рр. тут споруджено понад 250 будинків, водопровід, збудовано для молодих робітників гуртожиток на 80 чоловік, шкільний інтернат також на 80, дитячий комбінат на 100 місць та банно-пральний комбінат. У 1971—1972 рр. зведено житловий будинок для вчителів, дитячий садок на 50 місць, заасфальтовано 1,5 км тротуарів та 4 км вулиць.

У селищі є дільнична лікарня на 80 ліжок. Тут працюють 30 медичних працівників, у т. ч. 5 лікарів. Діє середня школа, в якій 35 учителів навчають і виховують 700 учнів. Учителька Н. В. Ірликова за відмінну багаторічну педагогічну діяльність нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

Сільськогосподарське професійно-технічне училище, відкрите тут 1953 року, за час свого існування підготувало і випустило близько 6 тис. механізаторів. Нині тут навчаються 350 чоловік. Їх підготовку здійснюють 15 викладачів та 16 передовиків сільського господарства.

Центром культурно-освітньої роботи серед населення є будинок культури. При ньому працюють гуртки: хоровий, вокальний, драматичний, художнього слова, дитяча музична студія, де навчаються 26 дітей. У бібліотеці Новоселівського налічується 30 тис. книжок, нею користуються понад 1,5 тис. читачів. В селищі є також 5 відомчих бібліотек. Активно працює місцева організація товариства «Знання».

Боротьбу трудящих за виконання рішень XXIV з'їзду КПРС та рішень Радянського уряду, спрямованих на дальший розвиток економіки, підвищення матеріального й культурного рівня населення, очолюють 7 первинних партійних організацій, які об'єднують 130 членів і кандидатів у члени КПРС. В селищі 8 первинних комсомольських організацій, які налічують 370 членів ВЛКСМ. Серед комсомольців багато передовиків виробництва, ударників комуністичної праці.

З кожним роком активізується діяльність селищної Ради депутатів трудящих. У її складі 41 депутат, у т. ч. 20 робітників, 8 колгоспників, 13 службовців. На сесіях Ради та засіданнях її виконкому вирішуються питання дальшого розвитку економіки селища, приділяється багато уваги його благоустрою та поліпшенню культурного й побутового обслуговування населення.

Самовідданою працею, новими успіхами в господарському й культурному будівництві трудящі Новоселівського вносять свій вклад у здійснення ленінської програми побудови комуністичного суспільства.

М. Н. ВОЛКОВ, Є. П. КОНДРАТЬЄВСЬКИЙ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД РОЗДОЛЬНЕНСЬКОГО РАЙОНУ

БЕРЕЗІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 25 км від районного центру і за 46 км від залізничної станції і морського порту Євпаторія. Дворів — 512. Населення — 1647 чоловік. Сільраді підпорядковані також населені пункти Бахчівка, Золотий Колос, Каштанівка, Нива, Новомиколаївка, Орлівка й Ульяновка.

У Березівці міститься центральна садиба колгоспу ім. М. І. Калініна, за яким закріплено 6512 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4800 га орної землі, з них 143 га — поливної. Основний напрям господарства — виноградарство, рільництво, овочівництво. В селі збудовано консервний завод, де виробляється 1,5 млн. банок овочевих консервів на рік. За успіхи в праці 6 трудівників колгоспу нагороджено орденами і медалями.

В середній школі села 27 учителів навчають 370 дітей, при школі працює інтернат на 44 чоловіка. Є будинок культури із залом на 500 місць, бібліотека з фондом 11,9 тис. книжок, фельдшерський пункт, дитячий комбінат, відділення зв'язку, ощадкаса, будинок побуту, 5 магазинів.

Партійна організація села об'єднує 55 комуністів, комсомольська — 47 членів ВЛКСМ.

Село засноване в 1928 році переселенцями з Житомирщини. 45 жителів села брали участь у Великій Вітчизняній війні, 28 з них загинули в боротьбі з ворогом, 24 нагороджені орденами і медалями СРСР. В січні 1942 року гітлерівці закатували 80 жителів села, в т. ч. 15 стариків і дітей. Вони скинули їх у колодязь і підірвали його. На місці страти встановлено пам'ятник.

На околицях Березівки розкопані 2 кургани з похованнями доби бронзи. В одному з них знайдено половецьку кам'яну статую («бабу»). Поблизу Каштанівки виявлено скіфський курганний могильник.

БОТАНІ́ЧНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 5 км від районного центру і за 30 км від залізничної станції П'ятиозерна. Зв'язане автошляхами з Євпаторією, Воїнкою, Красноперекопськом. Дворів — 384. Населення — 1294 чоловіка. Сільраді підпорядковані також населені пункти Борисівка, Кумове, Присивашне, Червоне.

У Ботанічному міститься центральна садиба радгоспу «Рисовий», за яким закріплено 5008 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3591 га орної землі. На полях господарства, зрошуваних водами Північно-Кримського каналу, вирощують рис. 70 робітників і службовців радгоспу за трудові досягнення нагороджено орденами і медалями. Бригадира-рисівника Р. Г. Власьєву нагороджено орденом Леніна. І. О. Башинському присвоєно звання заслуженого чабана УРСР.

В селі є середня школа, в якій навчаються 560 учнів і працюють 19 учителів, клуб із залом на 200 місць, дві бібліотеки з загальним фондом 7 тис. книжок, медпункт, дитячий садок і дитячі ясла, АТС, пошта, 2 магазини, побутовий комбінат, їдальня. Діє водопровід.

На механізованому току радгоспу «Рисовий» у Ботанічному. 1972 р.

Партійна організація села об'єднує 60 комуністів, комсомольська — 65 членів ВЛКСМ.

Засноване село в 60-х роках XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни бився з гітлерівськими загарбниками 81 житель села, 35 загинуло в боротьбі з ворогом, 45 нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу. На честь воїнів-односельців, які полягли в боях за Батьківщину, встановлено обеліск.

Поблизу сіл Борисівки і Кумового знайдено залишки скіфських поселень III—II ст. до нашої ери.

ВОРО́НКИ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 23 км від районного центру Роздольного. Дворів — 78. Населення — 256 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Григо-

Механізований комплекс для відгодівлі овець у радгоспі «Роздольненський». Ковильне, 1972 р.

Старший чабан радгоспу «Роздольненський» Герой Соціалістичної Праці М. Д. Гармаш і технік Є. І. Шагалова у лабораторії. 1967 р.

рівка, Зимине, Красноармійське, Овражне, Серебрянка, Соколи й Чехове.

У Воронках міститься відділок радгоспу «Схід» і майстерні Роздольненського відділення «Сільгосптехніки». Основний напрям господарства — відгодівля свиней і великої рогатої худоби. За трудові успіхи 14 працівників радгоспу удостоєно орденів і медалей СРСР, у т. ч. ордена Леніна — комбайнера І. М. Шестерню.

Працюють клуб, фельдшерський пункт, відділення зв'язку, магазин. Діти вчаться у Зиминській середній школі.

У селі працюють 5 членів КПРС і 8 членів ВЛКСМ.

Засноване село в 20-х роках XX ст. Під час Великої Вітчизняної війни німецько-фашистські загарбники розстріляли 147 жителів села. 20 чоловік билися з ворогом на фронтах, 15 чоловік нагороджені орденами і медалями, 7 загинули в боях за визволення Батьківщини.

КОВИ́ЛЬНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 10 км від районного центру і за 60 км від залізничної станції Євпаторія. Дворів — 249. Населення — 740 чоловік. Сільраді підпорядковані також населені пункти Вітрянка, Волочаївка, Молочне й Сінокісне.

У Ковильному міститься центральна садиба радгоспу «Роздольненський», за яким закріплено 18 009 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 13 680 га орної землі. Господарство спеціалізується на м'ясо-молочному тваринництві, виробництві зерна і виноградарстві. 30 спеціалістів і робітників радгоспу за трудові успіхи нагороджено орденами і медалями, грамотами ВДНГ СРСР. Старшому чабану М. Д. Гармашу присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. На базі його бригади працює обласна школа передового досвіду вівчарів. Ордена Леніна удостоєно кукурудзівника М. Л. Преснякова і колишнього директора радгоспу А. А. Мельникова. 4 чоловіка здобули звання майстра вівчарства УРСР.

У селі є середня школа, в якій навчаються 457 учнів і працюють 28 учителів, будинок культури з широкоекранною кіноустановкою і залом на 400 місць, бібліотека з фондом 10,6 тис. книжок, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок-ясла, швейна майстерня, АТС, їдальня, 5 магазинів.

Партійна організація налічує 47 комуністів, комсомольська — 65 членів ВЛКСМ.

Село виникло 1912 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. 27 жителів села воювали на фронтах Великої Вітчизняної війни, з них 12 — загинули. Орденами і медалями нагороджено 15 чоловік. На честь воїнів-односельців, які віддали життя за визволення Батьківщини, встановлено обеліск.

У Ковильному споруджено пам'ятник В. І. Леніну. Тут створена також скульптурна композиція «Піонерія».

РУЧ'Ї́ — село, центр сільської Ради, розташоване за 15 км від районного центру і за 30 км від залізничної станції П'ятиозерна. Дворів — 335. Населення — 1246 чоловік. Сільраді підпорядковані також населені пункти Городнє, Комишне, Комунарне, Максимівка і Федорівка.

У Руч'ях міститься центральна садиба колгоспу «Радянська Батьківщина», за яким закріплено 8784 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 6931 га орної землі. Господарство спеціалізується на вирощуванні рису і виробництві тваринницької продукції. За трудові успіхи 57 колгоспників удостоєно орденів і медалей СРСР. Діють механізований тік, консервний і винний цехи, хлібопекарня, холодильник.

У середній школі села 36 учителів навчають 480 дітей. Працюють будинок культури із залом на 720 місць, медпункт, 2 дитячі комбінати, універмаг, майстерня побутового обслуговування, 5 магазинів, відділення зв'язку, їдальня.

Партійна організація села об'єднує 48 комуністів, комсомольська — 45 членів ВЛКСМ.

Виникло село в 60-х роках XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. 33 жителі сіл Комишного і Руч'їв воювали на фронтах Великої Вітчизняної війни, з них 19 нагороджено орденами і медалями СРСР, 14 чоловік загинуло у боротьбі з ворогом.

СЛА́ВНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 25 км від районного центру, за 2 км від моря і за пївкілометра від автошляху Роздольне—Чорноморське. Дворів — 341. Населення — 1475 чоловік. Сільраді підпорядковані також населені пункти Котовське, Рилєєвка, Стерегуще.

У Славному міститься центральна садиба радгоспу «Славне», який має 15 413 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 10 251 га орної землі. Господарство спеціалізується на виробництві зерна, винограду. Розвинуте також тваринництво. З 1965 року радгосп щороку є учасником ВДНГ

СРСР. Директор радгоспу О. Г. Гаврилов — депутат Верховної Ради СРСР 8-го скликання. У колективі — 90 ударників комуністичної праці, 125 робітників нагороджено Ленінською ювілейною медаллю. Кукурудзівника І. Д. Дегтярьова удостоєно ордена Леніна, бригадирові виноградарів М. Т. Чуприній присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

У селі є середня школа, в якій навчаються 360 дітей і працюють 35 учителів, інтернат на 42 місця, дитяча музична школа, будинок культури із залом на 720 місць, бібліотека з фондом 10,3 тис. книжок, лікарня, поліклініка, аптека, дитячі ясла, пошта, ощадкаса, будинок побуту, магазини, їдальня. На березі моря збудовано радгоспний будинок відпочинку. Прокладено водопровід.

На обліку в партійній та комсомольській організаціях перебувають 87 комуністів і 95 членів ВЛКСМ.

Виникло село в 20-х роках XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. 53 жителі села билися з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни, з них 29 загинуло; 24 нагороджено орденами і медалями СРСР. В центрі села є пам'ятник воїнам-односельцям, які полягли в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

Поблизу Котовського, Рилєєвки й Славного виявлено три скіфські курганні могильники.

СЛОВ'Я́НСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 17 км від районного центру і за 94 км від залізничної станції Євпаторія. Дворів — 284. Населення — 930 чоловік. Сільраді підпорядковані також населені пункти Аврора, Вогні, Дивне й Кукушкине.

У Слов'янському міститься центральна садиба і відділок радгоспу ім. Т. Г. Шевченка. За радгоспом закріплено 5340 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 2100 га орної землі. Господарство спеціалізується на виробництві м'яса, молока і зерна. За успіхи в праці 36 трудівників села нагороджено орденами і медалями СРСР.

У селі є восьмирічна школа, в якій 17 учителів навчають 150 учнів, клуб на 200 місць, бібліотека з фондом 8 тис. книжок, фельдшерський пункт, дитсадок-ясла, відділення зв'язку, ощадкаса, побутовий комбінат, магазини. Діє водопровід.

Партійна організація об'єднує 60 комуністів, комсомольська — 45 членів ВЛКСМ.

Виникло село 1932 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни боролося з німецько-фашистськими загарбниками 69 жителів села, з них 9 загинуло, 60 нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу. Під час війни в селі діяла розвідувальна партизанська група, якою керував О. П. Кім, розстріляний фашистами в 1943 році. Встановлено обеліск на честь воїнів-односельців, які віддали своє життя за визволення Батьківщини.

Лебедячі острови у Каркінітській затоці. 1972 р.

ЧЕРНИШО́ВЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 4 км від районного центру і за 50 км від залізничної станції П'ятиозерна. Дворів — 431. Населення — 1587 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Кропоткіне, Портове.

У Чернишовому міститься центральна садиба радгоспу «Чернишевський», який має 7843 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 5753 га орної землі. Господарство спеціалізується на вирощуванні рису і пшениці. Розвинуте також тваринництво. Діє виноробний цех — філіал Новоселівського винозаводу. За трудові успіхи 80 чоловік удостоєні орденів і медалей Радянського Союзу, серед них орденом Леніна нагороджено шофера М. П. Петрова і комбайнера В. В. Усова.

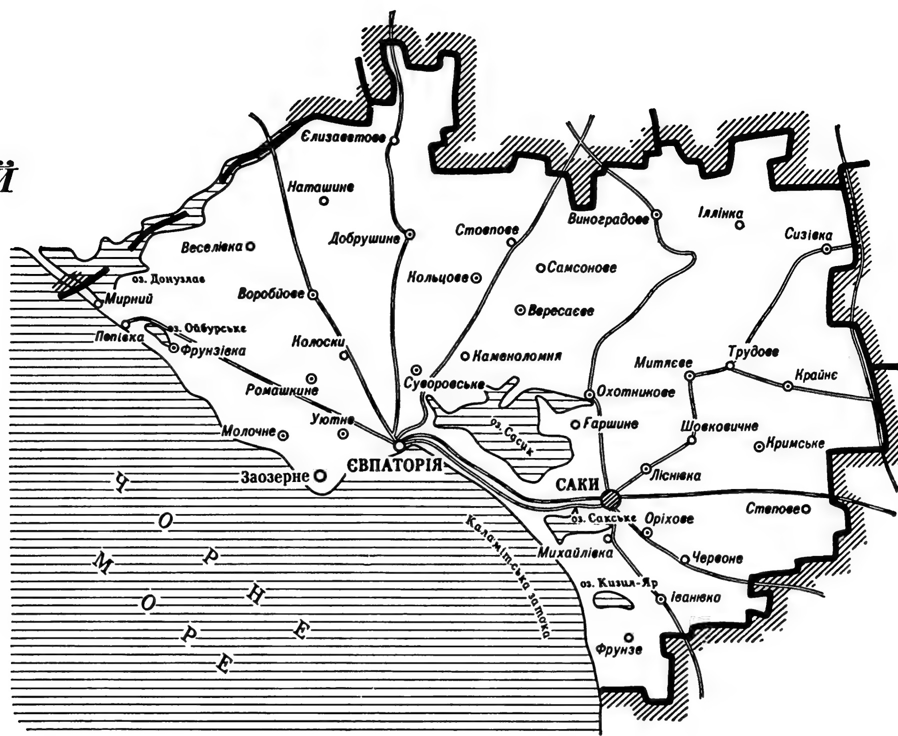
Працюють восьмирічна школа, в якій 24 вчителі навчають 300 дітей, будинок культури із залом на 200 місць, бібліотека з фондом 19,5 тис. книжок, дитячий комбінат, 2 магазини, їдальня.

У селі живуть і працюють 50 комуністів, 52 комсомольці.

Виникло село в 1753 році. Радянську владу встановлено у січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 19 жителів села, з них загинуло 7 чоловік, 12 нагороджено орденами і медалями. Воїнам-односельцям, які полягли в боях за Батьківщину, встановлено пам'ятник.

На узбережжі Каркінітської затоки Чорного моря, поблизу села Портового, за 10 км від берега, розташовані Лебедячі острови — філіал Кримського заповідно-мисливського господарства. У теплу пору року в густих очеретяних заростях гніздяться птахи 25 видів, у т. ч. білі лебеді, качки, чайки, чаплі. У заповіднику провадять кільцювання птахів, охороняють їх. Узимку підгодовують лебедів, яких в цей період залишається тут до 5 тисяч.

САКСЬКИЙ РАЙОН

Площа району — 2300 кв. км, населення — 89,7 тис. чоловік (у т. ч. сільського — 63,9 тис., міського—25,8 тис.). Густота населення — 40,5 чоловіка на кв. км. Сільським Радам депутатів трудящих підпорядковано 97 населених пунктів. На підприємствах, у колгоспах, радгоспах, установах — 99 первинних партійних, 126 комсомольських і 145 профспілкових організацій. В економіці провідне місце належить виноградарству, овочівництву, тваринництву й рільництву. За 14 радгоспами і 12 колгоспами закріплено близько 179 тис. га сільськогосподарських угідь, у т. ч. понад 131 тис. га орної, 10,8 тис. га зрошуваної землі. На території району—24 промислові підприємства. Населення обслуговують 6 медичних закладів. У 56 загальноосвітніх школах, серед яких 10 середніх, 26 восьмирічних, 20 початкових, і одній допоміжній навчаються 15 310 учнів.

Культурно-освітню роботу ведуть 15 будинків культури, 65 клубів, 56 бібліотек. Працюють кінотеатр і 80 кіноустановок, 2 музеї, 3 кімнати трудової слави. У районі — 17 пам'ятників В. І. Леніну, 64 пам'ятники воїнам, полеглим у роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

СА́КИ

Саки — місто районного підпорядкування, центр району, розташоване на березі Сакського озера, за 44 км від Сімферополя. Через Саки пролягає вітка Придніпровської залізниці Острякове — Євпаторія й автошлях Сімферополь — Євпаторія. Населення — 25,8 тис. чоловік.

На околицях міста збереглися залишки поселення і кургани з похованнями доби пізньої бронзи (кінець II — початок I тисячоліття до н. е.). В урочищі Беркиній Балочці виявлено два могильники — скіфський і античного часу, знайдено також плиту III ст. н. е. з рельєфним зображенням Геракла[1].

Точну дату виникнення населеного пункту не встановлено. Відомо лише, що наприкінці XVIII ст. тут жили селяни — данники мурз Мансурських[2]. Не маючи

[1] Античные города Северного Причерноморья. М.-Л., 1955, стор. 321, 322; Советский Крым, № 2 Симферополь, 1946, стор. 11.

[2] Памятная книга Таврической губернии. Симферополь, 1867, стор. 203, 204.

власної землі, вони змушені були орендувати її у феодалів. За це їм доводилось віддавати частину врожаю та обробляти землі пана. Сіяли сакські хлібороби ячмінь і овес, розводили овець. Восени, у вільний від польових робіт час, добували на озері сіль, а також візникували.

Влітку на Сакське озеро стікалася сила людей, які страждали через хворобу суглобів та від інших захворювань. Лікування з давніх-давен було джерелом додаткових прибутків мулл — служителів культу[1]. Успіхи грязелікування вони пояснювали священнодійством.

Після приєднання Криму до Росії село у 1784 році увійшло до складу Євпаторійського повіту. Лікувальні властивості сакської мінеральної грязі привернули увагу російських мандрівників та дослідників. У 1799 і 1803 роках Саки відвідував академік П. І. Сумароков. Вчений описав це невелике поселення з низенькими майже без вікон хатинами, складеними з дрібного каміння, скріпленого глиною. Всі жителі, а серед них і мулли, не знали грамоти. П. І. Сумароков сам лікувався сакською гряззю і описав метод лікування: «... Вода, що стікає і випаровується на сонці, лишає біля берегів рід мулу або грязі, де риють глибокі ями, схожі на могили, і в них закопують хворих по саму шию так, що вони не можуть навіть ворухнутися. Над головою роблять з гілок щось на зразок шатра, щоб захистити її від пекучого проміння, сидять у ямі годину, а то й більше»[2].

1816 року в селі налічувалося 47 дворів. Серед мешканців його, як і раніше, переважали хлібороби, скотарі. Зростало також значення соляного промислу. Якщо 1828 року на Сакському озері добуто 95 тис. пудів солі, то 1840 — 500 тис. пудів.

Важким тягарем на плечі трудящих лягали різні повинності. Лише з 1849 по 1851 рік селяни Сак надали адміністрації волості безплатно 491 підводу для перевезення різних вантажів, сплатили 697 крб. податків і 1811 крб. різних грошових зборів[3].

У 1837 році Саки стали центром волості. Тут відкрилися перші торговельні й ремісничі підприємства. Розширилася заснована 1827 року лікарня. У 1832 році побудували готель для хворих на 20 номерів. 1835 року лікарню відвідав М. В. Гоголь[4] (він повідомляв про це в листі до поета В. А. Жуковського в липні того ж року).

Поступово зростала популярність сакської лікувальної грязі. 1837 року тут відкрилося відділення Сімферопольського військового госпіталю, де, крім офіцерів, лікувались і «нижні чини», 1849 року на місці дерев'яних бараків звели кам'яну будівлю військового госпіталю. Відставні солдати, що споруджували госпіталь, росіяни і українці, осіли в селі.

Під час Кримської війни район Сакського озера в числі перших зазнав нападу ворога. У вересні 1854 року на морському березі між Сакським і Кизлярським озерами, на південь від села, висадився десант англо-французьких і турецьких військ. Загони англійців, французів і турків пограбували село, спалили будинки, забрали худобу. На початку 1855 року Саки знову опинилися в зоні активних бойових дій. Зосереджені тут російські війська під командуванням генерала С. О. Хрульова в лютому спробували розгорнути наступ на Євпаторію. Під час цієї операції ворожі кораблі обрушили шалений вогонь на тили російських військ. У Саках було зруйновано всі будинки, в т. ч. лікарню, а також приміщення військового госпіталю.

Після Кримської війни населення села значно скоротилося: в ньому лишилось тільки 20 сімей —решта емігрувала до Туреччини. У 1858 році до села прибули переселенці: кілька сімей державних селян з Полтавської губернії. Минуло три роки, і тут з'явилося ще 24 сім'ї з Воронезької губернії, а в 1864 році в Саках осели-

---

[1] Е. И. Дружинина. Южная Украина в 1800—1825 гг., стор. 3, 6.

[2] П. И. Сумароков. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 г. М., 1800, стор. 158.

[3] Кримський облдержархів, ф. 656, оп. 1, спр. 21, арк. 15—17.

[4] П. А. Дегтярев, Р. М. Вуль. У литературной карты Крыма, стор. 38

лися греки — вихідці з Константинополя. 1865 року тут уже налічувалося 59 дворів, проживало 403 чоловіка. Село почали називати Саки-Олександрівка. Всі його жителі обробляли 2620,5 десятини землі, в т. ч. 806 десятин належало селянам-татарам, які наділялись на правах державних селян 8 десятинами на душу. Землекористування було общинним. У 1871 році, згідно з указами 1866—1867 рр. про поземельний устрій державних селян, землю, за яку треба було сплачувати оброк, поділили на 174 ревізькі душі по 7 десятин на кожну. Селяни сіяли озиму і ярову пшеницю, ячмінь, просо, овес, вирощували овочі на богарі. Особливо багато садили цибулі. Збували її в Сімферополь, Євпаторію, Севастополь і навіть Одесу.

В пореформений період посилився процес соціальної диференціації селян. 1886 року в Саках із 119 дворів 12 не мали землі, 35 — робочої худоби, 24 — ніякої худоби. У 71 господарства не було плугів, у 37 — засобів перевезення. 49 дворів орендували землю, а 58 — заробляли на стороні[1]. 1886 року сакська община мала сплатити казні викупних платежів разом з боргами попереднього року понад 3 тис. крб. сріблом[2]. Виплата такої суми для селянських господарств виявилась непосильною. Додатковий заробіток найбідніші сім'ї добували, працюючи на сезонних соляних промислах.

1863 року, зважаючи на великий попит на сіль, підприємці, які орендували в казни Сакське озеро, побудували штучні басейни, що дало змогу значно збільшити площу її видобутку. 1883 року орендарем сакського промислу став великий промисловець, царедворець Балашов. З допомогою іноземних інженерів він спорудив осідні басейни на зразок тих, що існували тоді на півдні Франції, завдяки чому вже через три роки було видобуто 2590 тис. пудів солі[3]. У 1890 році площа осідніх басейнів становила близько 900 десятин, видобуток солі збільшився до 3—4 млн. пудів на рік. Підприємець одержував великі прибутки. Сакську сіль вивозили до Одеси, Миколаєва, Херсона, Поті, портів Азовського моря. Турецькі судна доставляли її і в Сірію[4]. На промислі щороку було зайнято близько 500 сезонних робітників.

Капіталізм все глибше проникав в економіку села. Наприкінці 90-х років підприємці відкрили в Саках 2 приватні млини, ковальську майстерню, а в 1905 році поблизу села — цегельню і вапняний завод. У 1897 році тут було 11 бакалійних і мануфактурних крамниць, дві кав'ярні, харчевня, 3 пекарні. Населення Сак становило 1218 чоловік.

На той час 8 дворів лишались без земельних наділів, 12, маючи наділи, не обробляли їх, а 24 двори обробляли лише частину наділів: не вистачало робочої худоби. За визнанням Сакського волосного правління, понад 40 сімей з року в рік лишалися боржниками «через безвихідне господарське становище, недорід і мізерні заробітки»[5]. Для селян-бідняків основним заробітком ставав видобуток солі. Однак, у зв'язку з економічною кризою, яка почалася в Росії 1900 року, власники солепромислів знизили оплату праці. У 1900—1904 рр. середній заробіток ломщика солі не перевищував 50 коп. за день. Оплата праці сільськогосподарського робітника коливалася від 35 до 50 коп. за день. Особливо низько цінувалась праця жінок та підлітків. Жінки за 12-годинний робочий день одержували на $^1/_4$, а підлітки — у два рази менше чоловіка[6].

Посилення експлуатації з боку промисловців і землевласників викликало обурення найбідніших селян та робітників. Зростанню їх класової свідомості сприяли і події, що відбувалися в країні у роки першої російської буржуазно-демократичної

---

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 7. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Евпаторийского уезда. Симферополь, 1887, стор. 6—9, 104, 105.
[2] Кримський облдержархів, ф. 656, оп. 1, спр. 118, арк. 11.
[3] Памятная книга Таврической губернии, 1864, стор. 443.
[4] Кримський облдержархів, ф. 681, оп. 1, спр. 733, арк. 17.
[5] Там же, ф. 656, оп. 1, спр. 209, арк. 2, 3, 17, 18; спр. 221, арк. 2—11.
[6] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 345, арк. 15.

На плантації троянд. 1972 р.

Збирання лаванди в колгоспі «Радянська Україна». 1972 р.

Загальний вигляд кролеферми радгоспу «Феодосійський». Совєтський район. 1972 р.

революції, а також агітаційна робота соціал-демократів з Євпаторійської і Сімферопольської організацій РСДРП, які часто з'являлись на сакських промислах і в селах, розташованих поблизу.

20 липня 1906 року у балці поблизу села Михайлівки, за 3 км від Сак, відбулася таємна сходка селян. На ній були присутні 50 чоловік[1]. Виступили агітатори В. І. Боровков, сакський житель, якого раніше притягали до слідства за антиурядову діяльність, Я. М. Малиновський — селянин села Михайлівки. Вони активно розповсюджували в навколишніх селах прокламації і листівки.

21 серпня того ж року почалися заворушення на соляних промислах. Відкриваючи сезон видобутку солі, адміністрація визначила робітникам плату нижчу, ніж рік тому. Агітатори, що з'явилися на промислі, роз'яснили трудівникам, що тільки об'єднавшись вони зможуть добитися задоволення своїх вимог. Час для організації страйку було обрано вдало. У кількох селах повіту — Донузлаві, Кунані, Бій-Орлюку та ін.— селяни-орендарі самочинно вивозили хліб з ланів, відмовляючись віддавати власникам землі частину врожаю. Повітовий справник телеграфував таврійському губернаторові: «Вчора в Саках на соляних промислах Балашова робітники застрайкували, вимагаючи збільшити плату. Сьогодні поводилися зухвало, є серед них агітатори... Якщо не буде негайно вжито рішучих заходів у Саках, то на всіх промислах почнуться заворушення»[2]. Страйк тривав три дні. Для розправи з непокірними були викликані стражники з Сімферополя. Домігшись певних поступок, робітники 24 серпня приступили до роботи.

Селянські заворушення в повіті власті придушили наприкінці 1906 року. Більшість бідняків втратила будь-яку надію позбутися злиднів. Почастішав продаж земельних наділів. З листопада 1906 по листопад 1910 року в сакській селянській общині продали свої наділи 49 господарств[3]. Прикуповували землю заможні селяни, які вже мали від 12 до 36 десятин. У 56 селян лишилося тільки по 6 десятин. Напередодні першої світової війни в Саках з 297 селянських дворів 92 були безземельними[4].

У 1910—1911 рр. на солепромислі побудували морську пристань і солемлин. Видобуток солі 1913 року становив 4,5—5 млн. пудів. На її виволоченні щороку було зайнято 856 сезонних робітників. Тоді ж у селі почали будувати вальцьовий млин.

1903 року в Саках мешкало 1945 чоловік. Це було село, яке не мало ще чітко окреслених вулиць. Будинки в ньому чергувалися з пустирями, двори — з засіяними ділянками ланів. Ближче до озера і земської лікарні будувалися спеціально для здачі курортникам приземкуваті будиночки. Трохи далі від курорту містився діловий і торговельний центр з церквою, будинком волосного правління, а також крамницями, кав'ярнею і шинками. На євпаторійському тракті знаходився пост кінної пошти. 1905 року почалося спорудження шосе Сімферополь—Євпаторія, що проходило околицею Сак.

На території соляного промислу за 3 км на захід від Сак виросло робітниче селище. У бараках і землянках тут тулилося 113 робітників та членів їх родин.

У селі відкрили фельдшерську дільницю, де працювали фельдшер і акушерка, аптеку. Дільниця обслуговувала 12 сіл, на одного фельдшера припадало понад 3 тис. жителів[5]. Медичну допомогу населенню Сак у цей час подавав також лікар, який займався приватною практикою. 1913 року повітове земство побудувало в селі лікарню на 15 ліжок, але вона не діяла: губернське земство не відпускало коштів на утримання хворих.

Сакську грязелікарню 15 років (з 1864 по 1879 рік) орендував прусський лікар Поспішіль, який перейшов на російську службу під час Кримської війни. Він одер-

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 25, оп. 3, спр. 607, арк. 216.
[2] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 507, арк. 163.
[3] Там же, ф. 666, оп. 1, спр. 307, арк. 118.
[4] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 5, стор. 44.
[5] Кримський облдержархів, ф. 656, оп. 1, спр. 199, арк. 105.

жував великі прибутки, хоч методика лікування лишалася такою ж примітивною, як і раніше: хворого тримали у ванні доти, поки він знепритомнював. Через десять років з'ясували, що хворим на кістково-суглобний туберкульоз грязелікування не допомагає, а навпаки — шкодить. Серед хворих, які сподівалися позбутися цієї хвороби, була й видатна українська поетеса Леся Українка, що приїздила до Сак у 1890 році.

У 80-х роках, після того, як сакська лікарняна установа перейшла у відання Таврійського губернського земства, почалася її реконструкція. До початку 90-х років територія грязелікарні розширилась і становила 6,5 десятини. Тут побудували дві нові грязелікарні (земську і військового відомства), готель літнього типу на 70 номерів, заклали парк з двома ставками.

1862 року в Саках відкрили сільське парафіяльне училище 2-го розряду. 1871 року в ньому навчалося 22 дітей, а 1897 — 80 хлопчиків і 25 дівчаток[1]. У 1912 році двокласну школу розширили до 4 класів, її відвідувало близько 170 дітей. Тоді ж на хуторі Кара-Тобе (Прибережне) створено земське училище соляних майстрів, на території земської грязелікарні в 1912 році засновано Цандерівський інститут, який випускав лікарів-бальнеологів.

У роки першої світової імперіалістичної війни сакські робітники й селяни зазнали нових злигоднів. Хоч багатьох чоловіків погнали на війну, безробіття зростало. Припинилося завезення палива, не вистачало продовольства. Посилювалось невдоволення серед населення. У 1914—1917 рр. у волості було кілька випадків самовільного захоплення селянами панської землі[2]. У роки війни грязелікарні в Саках почали обслуговувати поранених, які прибували з фронту. Від них місцеві трудівники часто дізнавалися про події на фронті, продажність чиновників, настрої солдатських мас.

Влітку 1916 року в районі робітничого селища російсько-французьке акціонерне товариство побудувало бромний завод. З Франції сюди надійшло обладнання, прибули спеціалісти. У вересні завод став до ладу, але невдовзі зупинився: французькі фахівці не могли довести ропу до передбаченої технологією концентрації. Першу продукцію заводу — 23 тонни брому — одержано лише влітку наступного року[3].

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції в Саках наприкінці березня 1917 року виникла Рада селянських депутатів, але керівництво в ній захопили представники партії есерів — заможні селяни й чиновники. Тому всі зусилля Ради були спрямовані на підтримку дій Тимчасового уряду[4]. Влітку 1917 року відбулися вибори до волосного земельного комітету. Питання, які він розглядав, мало чим різнилися від тих, що їх ставила есерівська Рада.

Звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції сакські робітники й селяни зустріли з величезною радістю. Але буржуазія, заручившись підтримкою офіцерів-монархістів, частини яких були розквартировані в Євпаторії, і закликавши на допомогу солдат Кримського кінного полку (ескадронців), спробувала було утримати владу. 14 січня 1918 року сталася жорстока сутичка між жителями села, які підтримували Радянську владу, та ескадронцями, що втекли з Євпаторії. Вранці 15 січня, дізнавшись, що до пристані наближається десант з революційними моряками із Севастополя, ескадронці покинули село.

Наступного дня в сакській школі відбувся мітинг місцевих жителів і мешканців навколишніх сіл, де обрали волосний військово-революційний комітет. До нього ввійшли більшовики А. Т. Кобзар, П. М. Терещенко, а також найбідніші селяни В. Шовкопляс, О. І. Бондаренко, солдат Ф. І. Мелещенко та інші. Учасники мітингу одностайно прийняли таку резолюцію: «Ми, селяни села Сак, обговоривши поточний момент, вважаємо, що партія більшовиків тільки одна стоїть на сторожі

[1] Кримський облдержархів, ф. 100, оп. 1, спр. 1321, арк. 62; ф. 656, оп. 1, спр. 235, арк. 7.
[2] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 88.
[3] Десять лет Советского Крыма, стор. 145.
[4] Газ. «Известия» (Севастополь), 15 серпня 1917 р.

інтересів всього трудового народу і нас, селян, і тільки вона може нам дати землю і волю, а тому цілком приєднуємось до неї і підтримуємо її програму. Урядом визнаємо тільки Раду Народних Комісарів і виконуємо її розпорядження»[1]. Того ж дня в Саках створено організацію більшовиків у складі 7 чоловік, яку очолив робітник соляних промислів А. Р. Москалик.

На початку лютого обрано волосну Раду робітничих, солдатських і селянських депутатів, яку очолив селянин-бідняк П. П. Громада. Здійснюючи декрети Радянської влади, Рада націоналізувала хімічний завод, соляний промисел, підприємство видобутку каменю й випалювання вапна і передала їх у відання профспілки гірників. Розгорнулися роботи щодо відновлення промислів і видобутку каменю в каменоломнях.

Сакська сільська громада об'єднувала тоді населення 6 сіл: Саки-Олександрівки, Новодмитрівки, Володимирівки, Тузли-Михайлівки, Темеша й Чоботарки. Діяльність Ради спрямовувалась також на подання допомоги селянам-біднякам у придбанні коней, посівного інвентаря, насіння; по всіх селах провадили збір продовольства для допомоги пролетарям північних губерній Росії.

Наприкінці квітня 1918 року Крим захопили кайзерівські війська. Понад 80 селян Сак, робітників промислів, відгукнувшись на заклик повітового комітету партії більшовиків, вступили до партизанського загону «Червоні каски», що розмістився в Мамайських каменоломнях, за 9 км від Євпаторії. Сакська група в загоні, якою командував житель села Новодмитрівки С. К. Ливинський, була найчисленнішою.

Під час активних дій загону проти денікінців та англо-французьких інтервентів у грудні 1918 року С. К. Ливинський з невеликою групою партизанів звільнив з Кара-Тобінського табору 25 партизанів, захоплених білогвардійцями й засуджених до розстрілу. За цю бойову операцію командир сакської групи партизанів був нагороджений орденом Червоного Прапора[2].

У квітні 1919 року внаслідок переможного наступу Червоної Армії, яка прорвала укріплення білогвардійців на Перекопі, західна частина півострова, в т. ч. й Саки, була визволена. Створений у селі волосний ревком очолив А. Т. Кобзар. У травні того ж року відбулися вибори до Ради, головою якої став більшовик П. М. Терещенко[3].

Рада вживала заходів щодо налагодження роботи соляного промислу. Було відремонтовано грязелікарню і розпочато прийом перших хворих — поранених червоноармійців, героїв підпільної і партизанської боротьби проти окупантів і білогвардійців. Селян наділяли землею, але завершити почату справу не вдалося: наприкінці червня півострів знову загарбали денікінці. Вони повернули колишнім власникам землю, промисли, підприємства. Облавами, арештами, розстрілами супроводжувалась поява в селах їх каральних загонів. Під час однієї з таких облав у Сакській волості, як повідомляла «Правда» в січні 1920 року, було спалено дощенту село Тюмень (Овражне) разом з 65 жителями. Білогвардійці силоміць мобілізовували селян у «Добровольчу армію», відбирали продовольство[4].

Та у важких умовах білого терору продовжувалася боротьба робітників і селян за Радянську владу. Масовою формою протесту проти контрреволюції стало ухиляння від мобілізації в «Добровольчу армію». Багато чоловіків і юнаків із Сак та інших сіл йшли в Кутурські каменоломні (за 14 км на північ від Сак) або в гори до червоних повстанців.

У липні до Сак прибув посланець Кримського підпільного обкому партії, севастопольський робітник А. М. Лисенко. Найнявшись на тютюнові плантації й оселившись на хуторі за 7 км від Сак, він розгорнув активну діяльність щодо

[1] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 172, 173, 176, 177.
[2] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 469, арк. 10.
[3] Кримський облдержархів, ф. 74, оп. 1, спр. 214, арк. 74.
[4] Газ. «Правда», 31 січня 1920 р.

зміцнення підпільних груп. Доручення підпільного ревкому і командування Червоної Армії виконував і машиніст Сакського хімічного заводу І. Г. Дзюненко[1]. На рибальському ялику з Очакова до порту Бакалу (Стерегущий) перевозилися листівки, зброя, боєприпаси, переправлялися підпільники. Звідти люди з вантажем доставлялися підводами в Саки, там у районі соляного промислу тимчасово ховалися, а потім переправлялися в ліс, до партизанів[2]. Серед цінних вантажів, що пройшли через Сакську переправу, була радіостанція, яка призначалася для штабу повстанської армії. На жаль, під час однієї з облав на промислі радіостанцію було затоплено в Сакському озері. Незважаючи на окремі провали й арешти підпільників, сакський пункт переправи діяв безперебійно, аж до визволення Криму від врангелівців.

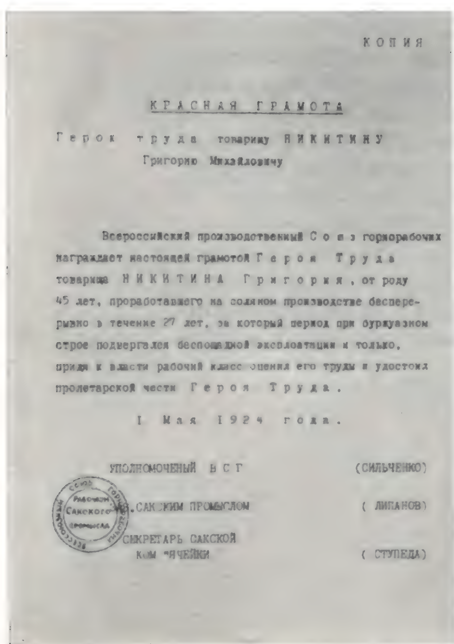
Улітку й восени 1920 року в Саках комплектувалися окремі групи бійців, які направлялися до партизанів. Визволені підпільниками з табору під Євпаторією, до лісу були переправлені колишні полонені червоноармійці. У жовтні 1920 року, здійснюючи сміливий рейд по тилах ворога, на підступах до села діяв 1-й кінний полк повстанської армії.

14 листопада 1920 року населення Сак радісно зустрічало червоноармійців 2-ї бригади Латиської стрілецької дивізії, які визволили село від врангелівців. З допомогою політвідділу цієї дивізії 16 листопада було утворено волосний ревком, головою якого став слюсар Ф. Л. Брагін. Син робітника соляного промислу, він пройшов дійсну службу на крейсері «Очаков». За участь у листопадовому повстанні 1905 року був засуджений до 6 років каторжних робіт, але втік з-під варти і довгий час переховувався. Після Лютневої революції Ф. Л. Брагін активно включився у боротьбу за встановлення Радянської влади. До складу ревкому ввійшли також робітник соляного промислу М. Ю. Лось і машиніст грязелікарні П. Я. Кузін.

29 січня 1921 року відбулися перші збори Сакського партійного осередку, в якому налічувалося 6 членів і 5 кандидатів у члени партії[3]. На початку того ж року оформилися профспілкова організація гірників і комсомольська організація.

У серпні 1921 року ревком передав свої повноваження щойно обраній Раді робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. До складу виконкому Ради увійшли селяни-бідняки М. Т. Колдун (голова), С. П. Сидоренко (секретар) та К. Котляр (член виконкому)[4]. Спираючись на сільський актив, партійна організація, органи Радянської влади мобілізували трудящих на будівництво нового життя.

Червона грамота Героя праці Г. М. Нікітіна. Саки, 1924 р.

КОПИЯ

КРАСНАЯ ГРАМОТА

Герою труда товарищу НИКИТИНУ
Григорию Михайловичу

Всероссийский производственный Союз горнорабочих награждает настоящей грамотой Героя Труда товарища НИКИТИНА Григория, от роду 45 лет, проработавшего на соляном производстве беспрерывно в течение 27 лет, за который период при буржуазном строе подвергался беспощадной эксплоатации и только, придя к власти рабочий класс оценил его труды и удостоил пролетарской чести Героя Труда.

I Мая 1924 года.

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ ВСГ (СИЛЬЧЕНКО)

.САКСКИМ ПРОМЫСЛОМ (ЛИПАНОВ)

СЕКРЕТАРЬ САКСКОЙ КОМ ЯЧЕЙКИ (СТУПЕДА)

На початку 1921 року в Саках відбувався «Тиждень допомоги Донбасу». Під час проведення «Дня дитини» були влаштовані в дитячі будинки діти-сироти, з 23 до 30 січня пройшли «Дні Червоної казарми».

Відбудова зруйнованого народного господарства здійснювалась у складних умовах. 1922 року в Саках з 1680 жителів голодувало 579 дорослих і 799 дітей. Радянський уряд подавав їм допомогу продовольством, грішми.

Восени 1922 року в партійному осередку села налічувалось 18 членів партії; комсомольська організація об'єднувала 15 чоловік. Організаторська робота комуністів, сільської Ради, ентузіазм мас принесли перші успіхи в господарському будівництві. 1923 року створюється товариство спільного обробітку землі, в якому об'єдналося кілька бідняцьких господарств. Такі ж товариства виникли і в розташованих поблизу селах — Тузли-Михайлівці, Новодмитрівці

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 873, арк. 1, 2; спр. 1133, арк. 3, 4.

[2] Д. А. Новожилов. Саки. Симферополь, 1934, стор. 52.

[3] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 87, арк. 22.

[4] Кримський облдержархів, ф. Р-2379, оп. 1, спр. 364, арк. 10.

На видобутку солі. Сакський промисел, 1922 р.

та ін. Партійні осередки — вони діяли на соляному промислі, курорті і в селі — відрядили до кожного села комуністів для політичної роботи серед селян і подання їм практичної допомоги в сільськогосподарських роботах. Першою помічницею комуністів була комсомольська організація.

Багато робилося для відбудови й розвитку промисловості. В січні 1924 року почали відроджувати хімічний завод — єдине в країні підприємство, яке виробляло технічний бром. До 1926 року він уже досяг повної потужності; тоді ж тут стали виготовляти хлористий магній. Відбудовано й солепромисел, який у 1926 році дав понад 1,7 млн. пудів солі, почав працювати цегельно-черепичний завод. Розширювався Сакський курорт, якому було передано колишню земську грязелікарню, пансіонат духовного відомства та військовий госпіталь, перетворений на військово-курортну станцію. У 1921 році грязелікарня прийняла перших хворих і до кінця року обслужила 1980 чоловік. 1922 року на військово-курортній станції і в грязелікарні працювало 130 робітників і службовців. До кінця відбудовного періоду на курорті розгорнулася стаціонарна лікувальна мережа на 550 ліжок, поліклінічну допомогу одержували 275 амбулаторних хворих на день. Були створені контрольна-спостережна станція за режимом Сакського озера, санітарно-гігієнічна та хіміко-бактеріологічна лабораторії[1].

Сільська Рада, партійні організації, які налічували 1926 року 49 членів і кандидатів у члени партії, проявляли постійне піклування про благоустрій села, народну освіту, охорону здоров'я. На кінець 1927 року в Саках дала струм електростанція, з'явилося освітлення на головній вулиці та в кількох житлових будинках. Значно зросла мережа комунальних квартир, кустарних майстерень і торговельних підприємств[2].

У травні 1921 року відкрилася перша профспілкова їдальня, в приміщенні земської лікарні почала діяти аптека, безплатна амбулаторія. Розгорталася робота щодо ліквідації неписьменності серед населення. У 1923/24 навчальному році в чотирикласній школі села навчалося 195 дітей. Працювали клуб гірників, хата-читальня, курортна бібліотека, яка налічувала 2 тис. книжок, бібліотека-читальня при їдальні.

З кожним роком все більше жителів вступало до колективних об'єднань. Наприкінці 1929 року в Саках на базі товариства спільного обробітку землі створено сільськогосподарську артіль «Батрак», до якої ввійшло 30 селянських сімей Потім до неї влилися члени промислової артілі «Трудгуж», які займалися раніше візництвом, а наприкінці 1931 року вступили майже всі одноосібники, що мешкали в селі[3].

Євпаторійський райком партії 1 січня 1930 року оголосив масовий похід трудящих за виконання рішень XV з'їзду ВКП(б) щодо колективізації сільського господарства. Сакська партійна організація об'єднувала в той час 17 партійних осередків: 10 — у селищі і 7 — у селах[4]. При Сакській Раді діяла група сільської бідноти у складі 28 чоловік. Кращих своїх комуністів — І. Г. Дзюненка, П. Ф. Сащенка, М. Ю Лося колектив хімічного заводу послав у село для керівництва молодими колгоспами. Велику допомогу їм подавали члени ВЛКСМ. Навесні 1930 року комсомольці Сак направили 20 ремонтників для обслуговування тракторної

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-137, оп. 7, спр. 52, арк. 7, 11, 19.
[2] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 498, арк. 56; спр. 765, арк. 131.
[3] Газ. «Коллективист» (Євпаторія), 24 травня 1930 р.
[4] Кримський облпартархів, ф. 76, оп. 1, спр. 191, арк. 101, 213.

колони Євпаторійської МТС, прибулої в зону Сакського куща. Багато членів комсомольської організації входили до загонів легкої кавалерії, які ремонтували в селах техніку, вантажили на залізничній станції насіння і фураж для колгоспів, охороняли підводи, що доставляли товари в сільські кооперативи[1].

Незважаючи на відчайдушний опір куркулів — вони ховали хліб і насіння, труїли худобу, вбивали активістів — артілі швидко зростали й міцніли. Цьому значною мірою сприяв колектив машинно-тракторної станції, створеної у 1932 році в Саках (перший директор — комуніст Г. М. Сенін). Через рік при МТС організували політвідділ, який розгорнув велику політичну роботу серед селян. Наслідком її стало зміцнення колективних господарств.

Уже в роки перших п'ятирічок широкого розмаху набрав рух за ударну працю. У вересні 1930 року 153 робітники хімічного заводу оголосили себе ударниками. Завдяки успішному розвитку руху за ударну працю виробничий план цього року колектив виконав на 110,5 проц., продуктивність праці підвищилась на 14 процентів[2].

Наприкінці 1930 року Саки перетворено в курортне селище. 1935 року воно стало центром району, до якого ввійшло 18 сільських Рад. На його території було 139 тис. га сільськогосподарських угідь, розміщувалося 2 МТС, 3 радгоспи, 57 колгоспів, проживало 24 тис. чоловік.

Рік у рік трудящі добивалися все більших успіхів у розвитку народного господарства. На Сакському хімічному заводі було реконструйовано соляний промисел і бромний цех, заново побудовано хлормагнієвий цех і солемелку. У селищі діяли шевська, кравецька, слюсарна, ковальська, столярна майстерні, промкомбінат, молочний завод. До 1939 року на підприємствах державної і місцевої промисловості працювали 2357 чоловік. Широко розгорнулося соціалістичне змагання. 1939 року з 900 робітників хімічного заводу 164 стали стахановцями, а 218 — ударниками виробництва. Серед них були робітники П. Ф. Сащенко, К. З. Жердєв, І. М. Пуляєв та інші.

1939 року Сакська МТС була представлена на Всесоюзній сільськогосподарській виставці в Москві як переможниця всесоюзного змагання. До Книги пошани виставки тоді занесено імена передових трактористів МТС І. І. Гудима, І. О. Данильченка, В. Ю. Бражника та бригадира О. Д. Константинова[3].

Зростав Сакський курорт. У 1932 році тут споруджено будинок санаторію (нині — одне з відділень санаторію ім. В. І. Леніна), а навколо нього посаджено парк на площі 11 га. Всього в Саках працювало 6 санаторіїв на 1250 місць. До роботи в здравниці були залучені такі вчені нашої країни, як М. Н. Дидерикс, П. А. Герцен, В. Є. Предтеченський, Г. А. Рейнберг. Вони брали діяльну участь у розробці наукових основ грязелікування. Провадилось систематичне вивчення фізичного й хімічного складу грязі й ропи Сакського озера. 1939 року курорт перейшов від сезонного до цілорічного обслуговування населення. Почалося будівництво грязелікарні на військово-курортній станції. 1940 року в Саках лікувалося й відпочивало 8360 чоловік.

Поліпшилося медичне обслуговування місцевого населення: відкрилися лікарня на 25 ліжок, поліклініка, пологовий будинок, молочна кухня. У селищі було 6 магазинів, 3 їдальні.

Для дошкільнят відкрили 3 дитячі садки. Розширювалася мережа народної освіти. 1941 року в двох середніх школах навчалося 1353 учні[4]. За заслуги в справі народної освіти вчителька Сакської середньої школи О. П. Хлєбникова була нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

1941 року в Саках діяли 2 клуби і кінотеатр, у районній і у відомчих бібліотеках налічувалося понад 24 тис. книжок. При будинку культури хімічного заводу

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 1013, арк. 98; ф. 76, оп. 1, спр. 191, арк. 101.
[2] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 987, арк. 33.
[3] Газ. «Красный Крым» (Сімферополь), 9 липня 1939 р.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 6, спр. 582, арк. 84, 85.

працювали хоровий колектив, драматичний гурток, студія образотворчого мистецтва, лекторій для населення. Особлива увага приділялась оборонній роботі: при будинку культури і безпосередньо на заводі й курорті діяли гуртки протиповітряної і протихімічної оборони, мотоциклістів, парашутистів, ворошиловських стрільців та ін. Військової справи навчалося все населення.

З 1936 року в селищі виходила районна газета «Большевистское знамя». Радіовузол перед війною обслуговував 900 індивідуальних точок. Газети, книжки й журнали стали надбанням кожної сім'ї.

Але мирне, щасливе життя радянських людей перервав віроломний напад фашистської Німеччини на Країну Рад. Багато жителів Сак добровільно пішли на фронт. У селищі і на підприємствах створювалися групи самозахисту, винищувальний загін. У середині липня організували штаб, який здійснював керівництво військовим навчанням населення, були створені також 2 батальйони народного ополчення, в складі яких налічувалося 190 комуністів, 256 комсомольців; бійцями батальйонів стали 550 жінок[1].

У вересні 1941 року, коли над Кримом нависла загроза фашистської окупації, хімічний завод демонтували, цінне устаткування вивезли на схід країни[2]. Евакуювалися також військові госпіталі, всі радянські установи.

29 жовтня 1941 року до Сак вдерлися гітлерівці. Вони запровадили режим терору й насильств. У грудні фашисти стратили на площі селища патріота-комсомольця Й. Тертичного, який разом з групою робітників зернорадгоспу «Кримський» підпалив елеватор на залізничній станції Княжевичі (Ярке). За час окупації у селищі розстріляно й закатовано 104 жителі, 367 чоловік силоміць вивезено до Німеччини[3].

Незважаючи на жорстокий терор і репресії, у Саках діяли підпільні групи. Однією з них керував колишній студент Кримського медінституту К. Г. Петриченко, що втік з полону. Восени 1943 року його група визволила з табору в селі Михайлівці військовополонених і відправила їх у Кутурські каменоломні. У будинку К. Т. Іванової на околиці Сак полонених годували, переодягали і вночі вивозили до підземелля. Другою групою, яка збирала й доставляла продовольство в партизанський ліс, керував В. В. Камлер. Він не дожив до дня визволення: в грудні 1943 року його розстріляли фашисти.

13 квітня 1944 року передовий загін 24-ї гвардійської Червонопрапорної дивізії 2-ї гвардійської армії 4-го Українського фронту зав'язав бій з гітлерівцями на північній околиці Сак, який тривав близько 6 годин. Лейтенанту Калашникову разом із саперами-комуністами Кемлевим та Гармашевим вдалося під ворожим вогнем розмінувати 8 фугасів, закладених фашистами на мосту при в'їзді до Сак. Увечері гвардійці визволили селище. На Центральній площі відбувся урочистий мітинг його жителів і воїнів Червоної Армії.

У боях за визволення селища загинуло 165 воїнів. Жителі Сак свято шанують їх пам'ять. На міському кладовищі на братській могилі встановлено обеліск і меморіальну дошку з іменами полеглих. У курортному парку височить також обеліск на честь земляків, які віддали своє життя в боротьбі з фашистами. У роки Великої Вітчизняної війни на фронтах билася більш як тисяча жителів селища, понад 250 з них загинуло. 378 жителів Сак нагороджені орденами й медалями. У боях з гітлерівськими загарбниками у Східній Пруссії відзначився командир саперної роти лейтенант Ф. І. Сенченко. За героїзм, проявлений під час спорудження переправи через річку Бжезувку, і за забезпечення її форсування танковим підрозділом Ф. І. Сенченку посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Такого ж високого звання удостоєно в 1945 році за зразкове виконання важливого бойового

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 2135, арк. 77

[2] Там же, спр. 2147, арк. 8.

[3] Там же, ф. 116, оп. 1, спр. 100, арк. 3—7.

завдання Головного командування сина робітника соляного промислу, командира важкого бомбардувальника Ф. Ф. Степанова, нині генерал-майора запасу[1].

Гітлерівці зруйнували Саки, підірвали багато корпусів хімічного й молочного заводів, знищили приміщення пекарні, пункту «Заготзерно», МТС і залізничну станцію, грязелікарню, пограбували корпуси санаторіїв.

Ще йшла війна, а партійна організація, селищна Рада мобілізували трудящих на допомогу фронту і відродження селища. Уже 9 травня 1944 року колектив робітників і службовців Сакської МТС виступив ініціатором патріотичного руху в Криму за збір коштів на створення танкової колони «Кримський партизан». За кілька днів серед колгоспників і механізаторів МТС було зібрано 867 тис. карбованців[2].

Розгорнулися відбудова млина, пекарні, харчокомбінату, залізничної станції. З решток сільськогосподарських машин у Сакській МТС склали 12 тракторів і 3 комбайни. Але машин і коней не вистачало, тому під час першої після визволення осінньої сівби в багатьох селах довелось запрягати корів. Завдяки братній допомозі уральських робітників, які надіслали обладнання, в найкоротший строк були відбудовані хлормагнієвий і бромний цехи хімічного заводу.

Санаторій Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА), створений на базі військово-курортної станції, у серпні 1944 року прийняв на лікування першу групу поранених воїнів. У приміщеннях Сакського курорту, відремонтованих його співробітниками, розмістився військовий госпіталь. З вересня до кінця 1945 року тут оздоровлено 845 бійців та командирів Червоної Армії.

У січні—лютому 1945 року корпуси санаторію РСЧА стали місцем прийому президента США Ф.-Д. Рузвельта і прем'єр-міністра Великобританії У. Черчілля— учасників Кримської (Ялтинської) конференції керівників урядів трьох союзних у другій світовій війні держав.

За роки четвертої п'ятирічки було відбудовано хімічний завод, райхарчокомбінат, Сакську МТС, молочний і цегельно-черепичний заводи, держмлин, промислові артілі «Світанок» і «Трудівник». 1950 року хімічний завод виробляв уже 28 видів продукції, у т. ч. 8 заново освоєних[3]. Тоді ж пропускна спроможність Сакського курорту досягла довоєнного рівня: в санаторіях ім. Леніна та РСЧА лікувалося і відпочивало 8340 чоловік.

У зв'язку з розширенням меж селища центральну садибу сільгоспартілі «Червона зоря» було перенесено до села Новоселівського за 3 км від Сак. На кінець 40-х років у селищі вже майже не було жителів, які б займалися сільськогосподарською працею. Сакські промислові підприємства подавали шефську допомогу колгоспам навколишніх сіл: заводські робітники в ці роки полагодили чимало колгоспної техніки, відновили кілька сільських електростанцій, побудували механізовані токи. На початку 1950 року партійна організація хімічного заводу направила на роботу в колгоспи комуністів М. Д. Годлевського, В. І. Самсонову, Я. М. Шендрика та інших.

1950 року в Саках мешкало 8120 чоловік. Завдяки великій допомозі держави, яка давала позички сім'ям колишніх воїнів і партизанів, за роки четвертої п'ятирічки площа індивідуальних житлових будинків у селищі розширилась з 19 до 34 тис. кв. метрів. Крім того, житлово-експлуатаційна контора хімічного заводу здала 5718 кв. метрів житла.

У відбудованих за 1944—1950 роки приміщеннях розмістилися районна лікарня на 50 ліжок, поліклініка, дитяча й жіноча консультації, санепідстанція. У середній і 2 семирічних школах навчалося 980 дітей. У селищі було 2 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки. Знову почала виходити газета «Большевистское знамя».

В 1952 році селище Саки перетворено на місто районного підпорядкування. Протягом п'ятої і шостої п'ятирічок тут виникли великі будівельні організації і «Між-

[1] Звезды немеркнущей славы, стор. 196—205.
[2] Кримський облпартархів, ф. 116, оп. 1, спр. 100, арк. 3—7; спр. 207, арк. 41.
[3] Там же, оп. 2, спр. 101, арк. 70.

колгоспбуд». Було реконструйовано й побудовано багато промислових підприємств: винний завод, завод безалкогольних напоїв, Прибережненський завод стінових блоків, побуткомбінат тощо. На хімічному заводі 1952 року став до ладу цех виробництва рідкого брому, у вересні наступного року — цех виробництва пергідролю, наприкінці 1954 року почала працювати потужна ТЕЦ.

У ході освоєння нових технологічних режимів комуністи і комсомольці заводу проявляли справжній героїзм і самовідданість. 1950 року в хлормагнієвому цеху продуктивність праці робітників-випарювальників була надто низькою: на охолодження димоходів обігрівальних камер та їх очистку витрачали три доби. Випарювальник В. С. Брюхов першим здійснив очистку димоходів, не чекаючи повного охолодження камер. Під потужним струменем свіжого повітря він почав очищати камеру від шлаку при температурі 80°. Простій камери скоротився з 72 до 8 годин. Приклад В. С. Брюхова незабаром почали наслідувати інші випарювальники — П. Ф. Сащенко, О. Г. Трошин, Я. Т. Іванов, В. Д. Литвиненко. Та ж бригада застосувала метод т. зв. дробного випаровування (поперемінне очищення камер), що дало змогу перевести роботу камер з циклічного на безперервний графік. У 1954 році зміна старшого апаратника І. М. Пуляєва в цеху бромсолей вперше виконала норму на 300 проц., здійснивши за зміну спочатку 3, а потім 4 операції замість одної. Через рік досвід зміни І. М. Пуляєва було запроваджено в усіх змінах, а апаратник В. С. Агафонкін, застосувавши ретельний погодинний аналіз роботи реакторів, довів час реакції до 5 годин замість 8[1].

Швидкими темпами відбувався розвиток підприємства і в наступні роки. За 1959—1965 рр. обсяг промислової продукції на заводі збільшився у 2,2 раза, на 21 проц. підвищилася продуктивність праці. Втілюючи в життя рішення XXIII з'їзду КПРС, партійні організації міста, міська Рада мобілізували трудящих на успішне виконання планів восьмої п'ятирічки, здійснення нової економічної реформи. Внаслідок соціалістичного змагання, яке широко розгорнулося, обсяг промислової продукції у 1970 році зріс у порівнянні з 1965 роком на 80 проц., а продуктивність праці — на 39 проц. Підприємства міста виробили понад план продукції на 14 млн. крб. Впровадження понад 2 тис. раціоналізаторських пропозицій дало загальний економічний ефект 1645 тис. карбованців.

Серед переможців змагання на честь 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції відзначено колективи райхарчокомбінату та Сакського заводу будівельних матеріалів. У січні 1968 року Сакському хімічному заводові присвоєно ім'я 50-річчя Радянської України.

У ході змагання, що розгорнулося до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, в місті значно зросла кількість колективів та ударників комуністичної праці. Якщо в 1959 році звання комуністичної була удостоєна бригада 5-го цеху хімзаводу, якою керувала М. М. Курдюмова, то в 1969 році — 7 колективів, 16 бригад, 22 зміни. 1648 робітників стали ударниками комуністичної праці.

Великих успіхів досягли робітники й службовці Сакського хімічного заводу в соціалістичному змаганні на честь 50-річчя утворення СРСР. План випуску продукції у 1972 році вони виконали до 18 грудня, а план її реалізації — до 26 грудня. Понад завдання випущено продукції на 862 тис. крб. Продуктивність праці становила 107,4 проц. Колектив заводу занесено до «Золотої книги» області, нагороджено дипломом обкому партії, облвиконкому та облпрофради.

Механізоване навантаження солі на Сакському соляному промислі. 1969 р.

---

[1] А. П. Мещеряков. Как мы снижаем себестоимость продукции. Симферополь, 1956, стор. 27, 29.

Ювілейного Почесного знака ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС удостоєно районне об'єднання «Сільгосптехніки».

Провідне підприємство міста — Сакський хімічний завод — виробляє 42 види продукції, які надходять до 30 держав світу.

Крім заводу, в місті ще є 18 підприємств та 8 великих будівельних організацій. Створена на хімічному заводі науково-дослідна лабораторія перетворилася на велику установу — наукову частину «Йодобром», де працює близько 200 наукових співробітників, у т. ч. 11 кандидатів наук. Керує лабораторією кавалер ордена Леніна В. І. Кузнєцов.

50—70-і роки — час бурхливого розвитку Сакського курорту. З 1952 по 1965 рік пропускна спроможність його збільшилась з 10 до 40 тис. чоловік. За роки восьмої п'ятирічки на курорті здійснено реконструкцію ванного корпусу та грязелікарні, а також зроблено капітальний ремонт головного корпусу санаторію ім. Леніна. Але найбільшу увагу в ці роки було звернуто на освоєння курортної «цілини» на узбережжі Чорного моря. У приморській зоні міста побудовано 8 пансіонатів, баз відпочинку та піонерських таборів на 2755 місць.

Нині на Сакському курорті діє цілий рік санаторій ім. Леніна на 985 місць, санаторій Міністерства оборони на 600 місць, спецлікарня обласного відділу охорони здоров'я на 75 ліжок, профілакторій хімзаводу на 60 місць, піонерські табори районного відділу народної освіти на 320 місць і хімічного заводу на 120 місць, пансіонат «Прибережний» Міністерства шляхів сполучення тощо.

За останні десять років лише в санаторіях ім. Леніна та Міністерства оборони лікувалося й відпочивало більше курортників, ніж за 90 років існування бальнеологічного курорту до революції.

Водолікарня Сакського курорту. 1970 р.

Новобудови у Саках. 1971 р.

У санаторіях та бальнеолікарні постійно трудяться 82 лікарі і 200 медичних працівників із середньою освітою. На Сакському курорті працювали такі вчені нашої країни як Герої Соціалістичної Праці академік М. Н. Бурденко і професор Є. Д. Свєт-Молдавська, професор С. К. Лєсной. О. В. Балашова, К. В. Глотова. Майже всі вони починали свій трудовий шлях у Саках рядовими лікарями.

Живуть і працюють у місті близько 200 чоловік, нагороджених орденами і медалями за доблесну працю, серед них 8 кавалерів ордена Леніна, 16 — Трудового Червоного Прапора.

Ордена Леніна удостоєні колишні апаратники хімзаводу, нині пенсіонери — М. І. Іванова, Є. П. Полтавська, слюсар П. О. Полун, учителька М. Й. Лучко та інші. Лікареві М. А. Мироненко присвоєно звання заслуженого лікаря Української РСР, Ф. Н. Зуєвій — заслуженого вчителя УРСР та В. О. Помазаненку — заслуженого агронома УРСР.

З кожним роком зростає добробут трудівників Сак. На початку 70-х років кількість вкладників в ощадних касах становила понад 30 тис. чоловік, загальна сума їх вкладів перевищила 21 млн. карбованців. До 1965 року житловий фонд міста в по-

рівнянні з 1958 роком збільшився на 40 тис. кв. метрів. За 1965—1970 рр. здано ще 32,8 тис. кв. метрів житлової площі. У середині 60-х років чотири-, п'ятиповерхові будинки витіснили низенькі саманні, які зводили колись у західній частині міста. По 72 вулицях прокладено 27 км водопроводу, 15 км електромереж, 10 км асфальтових покрить.

У центрі міста — автостанція, поштово-телеграфне відділення зв'язку, 2 гастрономи, універмаг, 22 магазини, комбінат побутового обслуговування, готель на 100 місць, ресторан, 3 кафе, 2 їдальні.

У міській мережі лікувальних закладів — поліклініка, жіноча й дитяча консультації, санітарно-епідеміологічна станція, районна лікарня. Тут працює 70 лікарів і 248 чоловік середнього й молодшого медичного персоналу.

Багато уваги приділяється в Саках розвиткові народної освіти. Відкрито 3 середні і 3 восьмирічні школи, вечірню школу робітничої молоді, музичну й дитячу спортивну школи, станцію юних натуралістів. У загальноосвітніх школах навчаються 3877 дітей і працюють 208 учителів.

У міському парку. Саки, 1971 р.

З кожним роком розширюється мережа культурно-освітніх закладів. У місті є палац культури хімічного заводу із залом на 650 місць і 5 профспілкових клубів, 5 широкоекранних кінотеатрів і 4 літні кіномайданчики. У 23 колективах художньої самодіяльності беруть участь близько 3 тис. чоловік. При палаці культури хімічного заводу створено міську студію образотворчого мистецтва.

У парку санаторію ім. Леніна 1955 року краєзнавці-любителі організували історико-краєзнавчий музей, якому в 1971 році присвоєно звання народного. Музейну кімнату історії підприємства створено і на Сакському хімічному заводі.

12 бібліотек мають книжковий фонд 80 тис. томів, діє студія радіомовлення.

Жителі міста в 1973 році одержували близько 35 тис. примірників газет та журналів. У новому приміщенні друкарні, яка стала до ладу в роки восьмої п'ятирічки, друкують районну газету «Красное знамя» тиражем 14 тис. примірників.

Місцеве відділення товариства «Знання» об'єднує близько 700 чоловік.

Міська організація спортивних товариств налічує 8 тис. фізкультурників.

Велику роль у житті міста відіграють комуністи. Сакська партійна організація об'єднує 58 первинних партійних організацій, в яких понад 1,5 тис. комуністів. Делегатом XXIII з'їзду КПРС від сакських хіміків був старший апаратник заводу І. Ф. Сидоров, а делегатом XXIV з'їзду КПРС від Сакської партійної організації — старша апаратниця хімічного заводу Л. М. Нікітіна.

1973 року до складу міськради обрано 86 чоловік, серед них 38 жінок. У числі депутатів — 41 комуніст і 15 комсомольців. У складі постійних комісій міськвиконкому працює понад 300 комуністів. У центрі уваги районного комітету партії, виконкому, міської Ради депутатів трудящих — питання розвитку промислових підприємств, хід капітального будівництва, робота санаторно-курортних закладів, підприємств торгівлі та громадського харчування, шкіл, лікарні, поліклініки. Бюджет міської Ради на 1973 рік становив 165 тис. карбованців.

У лавах ВЛКСМ — 2 тис. юнаків та дівчат. Понад 12 тис. трудящих — члени профспілок. У 6 районних комітетах профспілок — 120 первинних профорганізацій.

Зростає, красивішає місто-курорт, місто хіміків. Самовідданою працею трудящі Сак втілюють у життя плани дев'ятої п'ятирічки.

В. В. ГРУББЕ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД САКСЬКОГО РАЙОНУ

ВЕРЕСА́ЄВЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 30 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Євпаторія. Дворів — 312. Населення — 1063 чоловіка. Сільраді підпорядковані також населені пункти Глінка й Самсонове.

У Вересаєвому міститься центральна садиба виноградарського радгоспу «Євпаторійський». Із 5167 га сільськогосподарських угідь господарства орної землі — 2738 га. У 1965 році в радгоспі став до ладу завод первинного виноробства. За успіхи в праці 21 трудівника нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу.

У селі є восьмирічна школа, у якій навчаються 245 дітей і працюють 16 вчителів, бібліотека з книжковим фондом 7 тис. примірників, клуб з широкоекранною кіноустановкою, медичний пункт, дитячий комбінат, продовольчий і промтоварний магазини, їдальня, комбінат побутового обслуговування, відділення зв'язку.

Партійна організація об'єднує 59 комуністів, комсомольська — 37 членів ВЛКСМ.

Засноване село 1927 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 97 жителів села, 27 з них полягли у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, нагороджено орденами і медалями 39 чоловік. На честь воїнів-односельців, які загинули смертю хоробрих, встановлено обеліск.

ВИНОГРА́ДОВЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 33 км від районного центру, за 24 км від залізничної станції Євпаторія і за 9 км від автошляху Євпаторія—Роздольне. Дворів — 384. Населення — 1460 чоловік. Сільраді підпорядковані також населені пункти Вітрівка та Вільне.

У Виноградовому міститься центральна садиба колгоспу ім. Леніна, за яким закріплено 6351 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4457 га орної землі. Господарство — багатогалузеве, тут вирощують зернові культури, виноград і овочі. За успіхи у праці 17 колгоспників нагороджено орденами і медалями СРСР. Овочівницька бригада, якою керував комуніст А. С. Вернигора, двічі за останні 5 років була учасницею ВДНГ СРСР і Виставки передового досвіду у народному господарстві УРСР. Вона щорічно одержує по 270—280 цнт овочів з га. Передова доярка колгоспу член КПРС Т. К. Хильченко нагороджена орденом Леніна, була делегатом XXIV з'їзду КП України.

У селі є восьмирічна школа, в якій навчаються 323 учні і працюють 18 учителів, будинок культури із залом на 300 місць, бібліотека з фондом 6 тис. книжок, медичний пункт, пошта, 4 магазини.

У Виноградовому працюють 52 комуністи і 51 комсомолець.

Засноване село 1882 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 80 жителів села, 11 з них загинуло, 67 нагороджено орденами і медалями СРСР. На честь воїнів-односельців, які полягли у боротьбі проти гітлерівців, встановлено обеліск.

ВОРОБЙО́ВЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 38 км від районного центру і за 16 км від залізничної станції Євпаторія. Через село проходить автошлях Євпаторія—Дозорне. Дворів — 229. Населення — 836 чоловік. Сільраді підпорядковані також населені пункти Веселівка, Китай, Порфирівка, Фурманове, Шаумян і Шишкине.

У Воробйовому міститься центральна садиба колгоспу «Росія». Із 6578 га сільськогосподарських угідь орна земля складає 4481 га. Це — багатогалузеве господарство з розвинутим рільництвом, тваринництвом, виноградарством. За трудові успіхи орденами і медалями СРСР нагороджено 9 чоловік, серед них бригадира рільничої бригади Н. С. Щербину удостоєно ордена Леніна. У 1968 році тут побудовано механізований пункт для одночасної відгодівлі понад 40 тисяч бройлерів.

У селі є середня школа, в якій 30 учителів навчають 367 учнів. При школі відкрито інтернат на 70 місць. Є будинок культури із залом на 400 місць, бібліотека з фондом 9,7 тис. книжок, кінотеатр, медпункт, 2 дитячі комбінати, відділення зв'язку, три магазини, їдальня, комбінат побутового обслуговування.

Партійна організація об'єднує 60 комуністів, комсомольська — 29 членів ВЛКСМ.

Засноване село 1865 року. Радянську владу встановлено у січні 1918 року. У 1945 році село перейменоване у Воробйове на честь колишнього секретаря Євпаторійського райкому партії, а в роки Великої Вітчизняної війни — політпрацівника, батальйонного комісара М. В. Воробйова, який загинув у боях за Батьківщину. На фронтах Великої Вітчизняної війни з німецько-фашистськими загарбниками билися 34 жителі села, всі вони нагороджені орденами і медалями СРСР. Загинуло в боротьбі з ворогом 15 чоловік. У 1967 році в центрі села споруджено обеліск на честь воїнів-односельців, які полягли в боях за Батьківщину.

ДОБРУ́ШИНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 47 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Євпаторія. Через село проходить автошлях Євпаторія—Березівка. Дворів — 282. Населення — 995 чоловік. Сільраді підпорядковані також населені пункти Багате, Баштанівка, Владне, Єлизаветове, Запорізьке, Ізвесткове, Наташине, Солдатське, Чорнушки й Шалаші.

У Добрушиному міститься центральна садиба колгоспу ім. XX партз'їзду. Із 5372 га закріплених за ним сільськогосподарських угідь орна земля складає 3565 га. Це — багатогалузеве господарство з розвинутим рільництвом і тваринництвом. За високі показники в праці нагороджено орденами і медалями 14 чоловік, серед

них делегата XXIV з'їзду КП України А. Н. Щербакову — орденом Жовтневої Революції.

Є восьмирічна школа, в якій 15 учителів навчають 215 учнів, будинок культури із стаціонарною кіноустановкою і залом на 400 місць, бібліотека з книжковим фондом 7 тис. примірників, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок-ясла, 2 магазини, їдальня, відділення зв'язку.

У селі живуть і працюють 49 комуністів і 33 комсомольці.

Засноване село 1927 року переселенцями з Полтавщини. У роки Великої Вітчизняної війни на фронтах билися з ворогами 43 жителі села, всі вони нагороджені орденами й медалями Радянського Союзу. У центрі села споруджено обеліск на честь 14 воїнів-односельців, які загинули в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками.

ІВА́НІВКА — село, центр сільської Ради. Розташоване за 10 км від районного центру і залізничної станції Саки. Дворів — 530. Населення — 1914 чоловік. Сільраді підпорядковані села Жайворонки й Фрунзе.

У Іванівці міститься центральна садиба колгоспу «Світанок», за яким закріплено 6367 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4096 га орної землі. Площа зрошуваних земель — 700 га. Господарство спеціалізується на виробництві овочів, винограду, фруктів, а також молока і м'яса. Є консервний завод потужністю 1,5 млн. умовних банок консервів на рік, холодильник для збереження фруктів місткістю 500 тонн, випоробний та засолювальний цехи. За успіхи в праці нагороджено орденами і медалями 17 чоловік.

У селі є восьмирічна школа (298 учнів, 17 учителів), бібліотека з книжковим фондом 10 тис. примірників, фельдшерсько-акушерський пункт, відділення зв'язку.

Партійна організація об'єднує 55 комуністів, комсомольська — 46 членів ВЛКСМ.

Засноване село 1858 року переселенцем Іваном Трибратом — селянином з Полтавщини, його ім'ям воно і назване. У роки першої російської революції у селі відбулися селянські заворушення. У червні 1914 року селяни Іванівки захопили землю поміщика, але викликана поліція розправилася з ними. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. Під час Великої Вітчизняної війни на фронтах билися з ворогом 165 односельців, 83 з них нагороджено орденами й медалями. Загинуло в боях за Батьківщину 82 жителі села. На честь їх споруджено монумент Слави.

На території колгоспу «Світанок» є 4 великі кургани III—I ст. до н. ери.

КОЛЬЦО́ВЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 42 км від районного центру, за 16 км від залізничної станції Євпаторія і за кілометр від автошляху Євпаторія—Роздольне. Дворів — 153. Населення — 472 чоловіка. Сільраді підпорядковані також населені пункти Вогневе, Дружба, Краснівка, Лушине, Нива й Стовпове.

У Кольцовому міститься центральна садиба птахофабрики «Первомайська». Із 8705 га сільськогосподарських угідь орна земля складає 5279 га. Господарство — багатогалузеве, спеціалізується на виробництві зерна та яєць. За трудові успіхи 11 чоловік нагороджено орденами і медалями СРСР, серед них ордена Леніна удостоєно чабана М. Д. Крупка, робітницю радгоспу Є. Є. Музичук, директора радгоспу К. Я. Терещенка.

У селі є середня школа, в якій навчаються 300 учнів і працюють 25 учителів, клуб, бібліотека з фондом 11 тис. книжок, медичний пункт, дитячий комбінат, відділення зв'язку, їдальня, 2 магазини.

Партійна організація об'єднує 65 комуністів, комсомольська — 42 члени ВЛКСМ.

Перша згадка про село належить до початку XX ст. Радянську владу встановлено у січні 1918 року. У листопаді 1920 року сільські наймити організували сільськогосподарську комуну «Червоний факел», яку очолив Г. А. Поліщук. На початку 1921 року село стало центром зернового радгоспу ім. 1-го Травня. У роки Великої Вітчизняної війни на фронтах билися з ворогом 22 чоловіка, всі вони нагороджені орденами і медалями СРСР. У 1967 році в центрі села встановлено пам'ятник В. І. Леніну, а також відкрито меморіальну дошку на честь 12 воїнів-односельців, які загинули в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками.

КРА́ЙНЄ — село, центр сільської Ради, розташоване за 23 км від районного центру і залізничної станції Саки. Дворів — 256. Населення — 964 чоловіка. Сільраді підпорядковані також населені пункти Вершинне, Київка, Любимівка, Трудове.

У Крайньому міститься центральна садиба колгоспу ім. Жданова, за яким закріплено 3277 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 2671 га орної землі. Колгосп спеціалізується на вирощуванні зернових культур, відгодівлі великої рогатої худоби та свиней. За трудові досягнення орденами і медалями СРСР нагороджено 12 чоловік, серед них знатного чабана району Д. К. Магарова — орденом Леніна.

У селі є восьмирічна школа, де 14 учителів навчають 196 учнів, будинок культури із залом на 400 місць, бібліотека з книжковим фондом 9750 примірників, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок-ясла, 2 магазини, їдальня.

На обліку в партійній організації — 37 комуністів, у комсомольській — 15 членів ВЛКСМ.

Виникло село 1868 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. 47 жителів села билися з німецько-фашистськими загарбниками на фронтах Великої Вітчизняної війни, загинуло у боротьбі з гітлерівцями 19, нагороджено 39 чоловік. У 1965 році встановлено обеліск на честь воїнів-односельців, які віддали життя за Батьківщину.

Є пам'ятник В. І. Леніну.

КРИ́МСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 35 км від районного центру і залізничної станції Саки. Дворів — 413. Населення — 1431 чоловік. Сільраді підпорядковані також населені пункти Валентинове, Зернове, Ігоревка, Низинне, Новомихайлівка і Степове.

У Кримському міститься центральна садиба птахофабрики «Кримська», що спеціалізується

на виробництві дієтичного м'яса птиці. За господарством закріплено 10 831 га сільськогосподарських угідь, з яких 9021 га орної землі. За трудові успіхи директора птахофабрики М. П. Ушакова нагороджено орденом Леніна. Ордена Трудового Червоного Прапора удостоєно доярок Л. Є. Пицьку, Т. Д. Сорокіну. Усього орденами і медалями нагороджено 34 чоловіка.

У селі є середня школа, у якій 32 учителі навчають 468 учнів, бібліотека з фондом 8 тис. книжок, клуб, літній кіномайданчик, аптека, медпункт, дитячі ясла, дитячий садок, три магазини, їдальня, поштове відділення. Будується лікарня на 50 ліжок.

На обліку в партійній організації — 110 комуністів, у комсомольській — 63 члени ВЛКСМ.

Засноване село у 60-х роках XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогами 42 жителі села, 14 з них загинуло, 34 — нагороджено орденами і медалями Союзу РСР. У селі споруджено пам'ятник односельцям, які загинули у боротьбі з гітлерівцями.

Встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

ЛІСНІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за кілометр від районного центру і залізничної станції Саки та за 1,5 км від автошляху Сімферополь—Євпаторія. Дворів — 473. Населення — 1594 чоловіка. Сільраді підпорядковані також населені пункти Володимирівка, Гаршине, Куликівка й Прибережне.

У Лісківці міститься центральна садиба радгоспу-технікуму «Прибережненський» Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. За радгоспом закріплено 7136 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4716 га орної землі. У 1966 році введено в дію консервний завод потужністю 7 млн. умовних банок на рік. За успіхи в праці орденами і медалями нагороджено 27 чоловік, у т. ч. директора радгоспу А. Н. Гончаренка — орденом Трудового Червоного Прапора, бригадира А. С. Доможилова — орденом Жовтневої Революції.

Тільки за останні 10 років у Лісківці виникло 10 нових вулиць, збудовано 260 житлових будинків для робітників і службовців господарства. Прокладені тротуари, розбиті алеї. В селі є середня школа, в якій навчаються 506 учнів і працює 31 учитель, будинок культури на 600 місць, широкоекранний кінотеатр, бібліотека з фондом 9 тис. книжок, фельдшерський пункт з водолікарнею та фізіотерапевтичним кабінетом, дитячі садок і ясла, їдальня, комбінат побутового обслуговування, 2 магазини. У новому містечку студентів технікуму, крім навчальних аудиторій та кабінетів, споруджено спортивний зал, їдальню, гуртожиток, є кімната трудової слави.

У партійній організації села — 167 комуністів, у комсомольській — 699 членів ВЛКСМ.

Засноване село переселенцями 1927 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 54 жителі села, з них загинуло в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками 20 чоловік, нагороджено за мужність і героїзм 15 чоловік. У селі живе Герой Радянського Союзу тракторист В. А. Норсєєв, колишній артилерист. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно також колишньому вихованцю зооветеринарного технікуму Д. А. Кудрявицькому, командиру стрілецької роти, який загинув у боях за Батьківщину 1943 року.

Поблизу Прибережного виявлено скіфське городище із залишками житлових і господарських будівель IV ст. до н. е.— III ст. н. е., а біля Куликівки — залишки античного поселення.

МИТЯ́ЄВЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 16 км від районного центру і залізничної станції Саки. Дворів — 605. Населення — 1774 чоловіка. Сільраді підпорядковані також населені пункти Долинка, Журавлі, Листове, Приозерний і Шовковичне.

У Митяєвому міститься центральна садиба радгоспу «Дружба», за яким закріплено 9786 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 6314 га орної землі. Господарство — багатогалузеве Спеціалізується на овочівництві, виноградарстві і молочному тваринництві. За самовіддану працю 40 робітників і службовців радгоспу нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу, серед них орденом Леніна — Т. Д. Ємельянович, орденом Жовтневої Революції — доярку О. К. Хом'як і директора радгоспу А. М. Терьохіна. У 1966 році введено в експлуатацію консервний завод потужністю 5 млн. умовних банок на рік.

У селі є середня школа, в якій навчаються 569 учнів і працюють 32 вчителі, будинок культури із залом на 500 місць, бібліотека з фондом 11,1 тис. книжок, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячий комбінат, поштове відділення, 2 магазини, їдальня, комбінат побутового обслуговування.

У Митяєвому працюють 154 комуністи і 159 комсомольців.

Село засноване в 30-х роках XX ст. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 37 жителів села, всі вони нагороджені орденами і медалями СРСР. Загинуло в боротьбі з гітлерівцями 9 чоловік.

На честь воїнів-односельців, які полягли за Батьківщину, в селі Митяєвому встановлено обеліск.

МОЛО́ЧНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 30 км від районного центру, за 16 км від залізничної станції Євпаторія і за 3 км від автошляху Євпаторія—Чорноморське. Дворів — 582. Населення — 1959 чоловік. Сільраді підпорядковані також населені пункти Абрикосівка й Вітине.

У Молочному міститься центральна садиба радгоспу «Береговий», за яким закріплено 6998 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4722 га орної землі. Господарство спеціалізується на м'ясо-молочному тваринництві. В 1965 році введено в експлуатацію холодильник місткістю 500 тонн фруктів та ягід. 1962 року радгосп удостоєно диплома 1-го ступеня ВДНГ СРСР. За успіхи в праці 26 робітників і спеціалістів господарства нагороджено орденами і медалями, серед них орденом Леніна — бригадира Д. М. Нікітіна, орденом Жовтневої Революції — директора радгоспу В. Т. Герасимова.

У селі працюють середня школа, в якій 33 учителі навчають 593 дітей, будинок культури, літній кінотеатр, бібліотека з фондом 7 тис. книжок, лікарня на 35 ліжок, поштове відділення, комбінат побутового обслуговування, готель, їдальня. 1966 року побудовано пансіонат на 150 місць.

Партійна організація об'єднує 112 комуністів, комсомольська — 50 членів ВЛКСМ.

Засноване село 1816 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни бився з німецько-фашистськими загарбниками 71 житель села, 55 з них загинуло, 8 чоловік нагороджені орденами й медалями. На честь воїнів-односельців, які загинули за Батьківщину, встановлено стелу.

Недалеко від Молочного виявлено залишки скіфського городища, поблизу Вітиного знайдено святилище того ж часу.

ОРІ́ХОВЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 2 км від районного центру і залізничної станції Саки. Через село проходить автошлях Сімферополь—Євпаторія. Дворів — 516. Населення — 2312 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Геройське, Михайлівка, Федорівка, Чоботарка, Червоне і Ярке.

У Оріховому міститься центральна садиба радгоспу «Саки», за яким закріплено 6809 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4688 га орної землі. Господарство — багатогалузеве. Спеціалізується на виробництві овочів, винограду і молока. У 1965 році став до ладу консервний завод потужністю 5 млн. умовних банок на рік. За успіхи в праці 45 працівників радгоспу відзначено орденами і медалями СРСР, серед них бригадира радгоспу С. Д. Корпуса та овочівника А. П. Щеглову нагороджено орденом Жовтневої Революції. У радгоспі працюють Герой Соціалістичної Праці Є. Д. Новікова, кавалери ордена Леніна І. А. Суряднева і делегат XXIV з'їзду КП України, бригадир Є. А. Богатирьова, а також знатний овочівник області депутат Верховної Ради УРСР 6 і 7 скликань (1967, 1971 рр.) К. М. Гуржій.

У селі є палац культури із залом на 600 місць, бібліотека з книжковим фондом 10 тис. примірників, фельдшерський пункт, дитячі ясла і садок, їдальня, 2 магазини, комбінат побутового обслуговування. Діти навчаються у восьмирічній школі сусіднього села Михайлівки. Працює комсомольсько-молодіжний клуб «Жайворонок». При палаці культури є колектив художньої самодіяльності; видається газета «Овочівник».

Партійна організація об'єднує 216 комуністів, комсомольська — 302 члени ВЛКСМ.

Виникло село 1927 року як центр овочівницького радгоспу, створеного на землі держфонду Всесоюзним об'єднанням курортів (ВОК). На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з фашистськими загарбниками 163 жителі села, 15 з них загинуло в боротьбі з ворогом, орденами і медалями нагороджено 30 чоловік. На честь воїнів-односельців, які полягли за визволення Батьківщини, встановлено обеліск.

На території Геройського у квітні 1944 року екіпаж радянського танка у складі 9 розвідників-танкістів вступив у нерівний бій з німецько-фашистськими загарбниками. Вороги підбили танк і оточили розвідників, які відбивали атаки цілої роти гітлерівців до останнього патрона. Поранені і знесилені, вони були схоплені гітлерівцями, 8 з них по-звірячому знищені на околиці села. Місцевим жителям вдалося врятувати лише кулеметника В. А. Єршова, у якого було 10 кулевих та 7 штикових ран, зламані нога і обидві руки. Усім танкістам (М. М. Абдулманапову, П. В. Велігіну, В. А. Єршову, М. А. Задорожному, Г. Н. Захарченку, П. А. Іванову, Н. І. Піддубному, А. Ф. Симоненку, І. Т. Тимошенку) присвоєно звання Героя Радянського Союзу, у т. ч. восьми з них — посмертно. На братській могилі полеглих установлено обеліск.

ОХО́ТНИКОВЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 10 км від районного центру і залізничної станції Саки. Дворів — 523. Населення — 1457 чоловік. Сільраді підпорядковані також населені пункти Громівка, Кар'єрне, Наумівка, Орлянка і Рунне.

У Охотниковому міститься центральна садиба радгоспу «Озерний». Із 6814 га закріплених за ним сільськогосподарських угідь орна земля складає 3134 га. Це — багатогалузеве господарство, яке спеціалізується на виробництві овочів для консервної промисловості. У 1965 році збудовано консервний завод потужністю 7 млн. умовних банок на рік. За успіхи в праці орденами і медалями СРСР нагороджено 7 чоловік, серед них зоотехніка А. С. Бублика удостоєно ордена Трудового Червоного Прапора.

Тільки за останні 10 років на кошти радгоспу побудовано 110 житлових будинків та 2 гуртожитки для робітників і спеціалістів. У селі є середня школа (503 учні, 33 учителі), будується будинок культури із залом на 400 місць, бібліотека з фондом 10 тис. книжок, дільнична лікарня на 35 ліжок, дитячий комбінат, літній кінотеатр, майстерні побутового обслуговування, їдальня, три магазини.

У селі працюють 65 комуністів та 51 комсомолець.

Виникло село на початку XX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. У 1920 році тут створено овочівницький радгосп. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 72 жителі села, 46 із них загинули в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, орденами і медалями нагороджені 66 чоловік. На честь воїнів-односельців, які віддали життя за визволення Батьківщини, встановлено обеліск.

РОМА́ШКИНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 31 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Євпаторія і за 2 км від автошляху Євпаторія—Чорноморське. Дворів — 250. Населення — 1027 чоловік. Сільській Раді також підпорядкований населений пункт Колоски.

У Ромашкиному міститься центральна садиба комплексної бригади колгоспу «Шлях до комунізму». За трудові успіхи 14 жителів села нагороджено орденами і медалями СРСР, серед них О. Г. Ситник та А. І. Годосевича удостоєно ордена Леніна, М. М. Приходько — ордена Жовтневої Революції.

У селі є восьмирічна школа, в якій навчаються 350 учнів і працюють 24 вчителі, клуб, бібліотека з фондом 6 тис. книжок, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячий садок, 2 магазини, майстерні побутового обслуговування. У 1968 році збудовано приміщення для історико-краєзнавчого музею.

На обліку в партійній організації — 60 комуністів, у комсомольській — 31 член ВЛКСМ.

Засноване село наприкінці XIX ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 53 жителі села, з них загинуло в боротьбі з гітлерівцями 9 чоловік, за мужність і героїзм нагороджено орденами і медалями СРСР 25 чоловік. На честь воїнів-односельців, які полягли на полях битв, установлено обеліск.

СИЗІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 39 км від районного центру і залізничної станції Саки та за 4 км від автошляху Сімферополь—Армянськ. Дворів — 476. Населення — 1622 чоловіка. Сільраді підпорядковані також населені пункти Водопійне, Дальнє, Журавлівка, Іллінка, Лугове.

У Сизівці міститься центральна садиба державного племінного заводу «Чорноморський» — великого багатогалузевого господарства, яке спеціалізується на виробництві тонкорунної та напівтонкорунної вовни і баранини. Із 22 247 га сільськогосподарських угідь, закріплених за ним, 12 607 га орної землі. За успіхи в праці 23 жителів села удостоєно орденів та медалей Союзу РСР. Тут живуть знатний чабан, кавалер ордена Леніна А. М. Петриченко, відзначений у 1965 році дипломом ВДНГ СРСР, Герой Соціалістичної Праці С. Є. Бем; орденами Леніна і Жовтневої Революції нагороджено чабана М. К. Танасогло.

У селі — середня школа, в якій 28 учителів навчають 567 дітей, при школі працює інтернат на 70 місць. Є клуб, широкоекранний кінотеатр, літній кіномайданчик, бібліотека з фондом 8 тис. книжок, лікарня, дитсадок-ясла, три магазини, їдальня, майстерні побутового обслуговування.

На обліку в партійній організації — 93 комуністи, у комсомольській — 72 члени ВЛКСМ.

Засноване село в середині XIX ст. Радянську владу встановлено у січні 1918 року. 1920 року тут організовано опорно-показове радянське господарство «Саї» з агроцентром, машинно-прокатною станцією та зерноочисним пунктом. З 1931 року радгосп розводить цигайських овець.

На фронтах Великої Вітчизняної війни билося з німецько-фашистськими загарбниками 50 жителів села, 16 з них загинуло у боротьбі з гітлерівцями, 34 нагороджено орденами і медалями Союзу РСР. На честь воїнів-односельців, які віддали життя за визволення Батьківщини, встановлено обеліск.

СУВО́РОВСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 28 км від районного центру, за 4 км від залізничної станції Євпаторія і за кілометр від автошляху Євпаторія—Березівка. Дворів — 355. Населення — 1223 чоловіка. Сільраді підпорядковані також населені пункти Велике, Жовтокам'янка, Каменоломня, Лиманне, Побєдне, Тунельне і Вузлове.

У Суворовському міститься центральна садиба птахофабрики «Суворовська». З 13 421 га закріплених за нею сільськогосподарських угідь 6728 га орної землі. Господарство спеціалізується на виробництві яєць та винограду. За трудові успіхи 14 чоловік нагороджено орденами і медалями СРСР.

У селі є початкова школа (76 учнів і 3 вчителі), клуб на 250 місць, широкоекранний кінотеатр, бібліотека з фондом 8 тис. книжок, фельдшерський пункт, дитсадок-ясла, комбінат побутового обслуговування, їдальня, 2 магазини.

Партійна і комсомольська організації об'єднують 89 комуністів та 36 членів ВЛКСМ.

Виникло село 1893 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. У 1918 році жителі села постачали продовольством партизанський загін «Червоні каски». На фронтах Великої Вітчизняної війни бився з ворогом 21 житель села, 9 з них полягло в боротьбі з гітлерівцями, 15 — нагороджені орденами і медалями Союзу РСР. На честь воїнів-односельців, які загинули за визволення Батьківщини від німецько-фашистських загарбників, встановлено обеліск.

На околицях Суворовського знайдено залишки поселення і кургани доби бронзи, а також кургани із скіфськими похованнями.

УЮ́ТНЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 26 км від районного центру і за 6 км від залізничної станції Євпаторія. Через село проходить автошлях Євпаторія—Фрунзівка. Дворів — 516. Населення — 2186 чоловік.

В Уютному міститься центральна садиба колгоспу ім. Горького, за яким закріплено 4903 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 2955 га орної землі. Господарство — багатогалузеве. Спеціалізується на виробництві винограду та молока. Швидкими темпами артіль розвиває овочівництво, особливо виробництво ранніх овочів під синтетичною плівкою. У 1958 році у колгоспі збудовано винообробний завод потужністю 360 дкл виноматеріалів на рік. Став до ладу холодильник місткістю 600 тонн винограду та фруктів. За досягнення високих показників у виробництві сільськогосподарської продукції колгосп у 1955, 1956, 1958, 1965 роках був учасником ВДНГ СРСР. За трудові успіхи нагороджено орденом Леніна колишнього голову правління колгоспу П. А. Ніколаєва, доярок Н. Я. Мірошкіну і К. К. Лиходіївську; орденом Жовтневої Революції — А. К. Галаш, бригадира колгоспу А. Л. Гришаєва. Усього орденами і медалями відзначено 13 чоловік.

У селі працюють восьмирічна школа (346 учнів, 17 учителів), клуб на 350 місць, широкоекранний кінотеатр, літній кінотеатр, бібліотека з книжковим фондом 10 тис. примірників, фельдшерський пункт, дитсадок-ясла, їдальня, 2 магазини. Будуються середня школа та будинок культури.

Партійна організація об'єднує 87 комуністів, комсомольська — 42 члени ВЛКСМ.

Засноване село наприкінці 60-х років XIX ст. Місцеві селяни-бідняки брали участь у встановленні Радянської влади, були бійцями партизанського загону «Червоні каски». Радянську

владу встановлено в січні 1918 року. Партійній організації колгоспу, як найактивнішій у районі, було надано право послати свого делегата на XVI з'їзд ВКП(б). У роки Великої Вітчизняної війни билося з ворогом на фронтах 74 жителі села, з них загинув 31 чоловік, 47 — нагороджені орденами і медалями Союзу РСР. На честь полеглих установлено обеліск.

В одному із курганів, розташованих навколо Уютного, розкопано поховання доби бронзи.

ФРУ́НЗІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 45 км від районного центру і залізничної станції Євпаторія та за 3 км від автошляху Євпаторія—Чорноморське. Дворів — 292. Населення — 1052 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Криловка, Мирний, Попівка й Привітне.

У Фрунзівці міститься центральна садиба радгоспу «Авангард». Із 10 583 га сільськогосподарських угідь 5500 га відведено під орну землю. Господарство спеціалізується на м'ясо-молочному тваринництві. За успіхи в праці нагороджено орденами і медалями 9 чоловік, у т. ч. орденом Жовтневої Революції — бригадира П. Є. Кисляка.

У селі є середня школа, в якій 34 учителі навчають 466 учнів, клуб, бібліотека з фондом 5 тис. книжок, 2 магазини, майстерні побутового обслуговування.

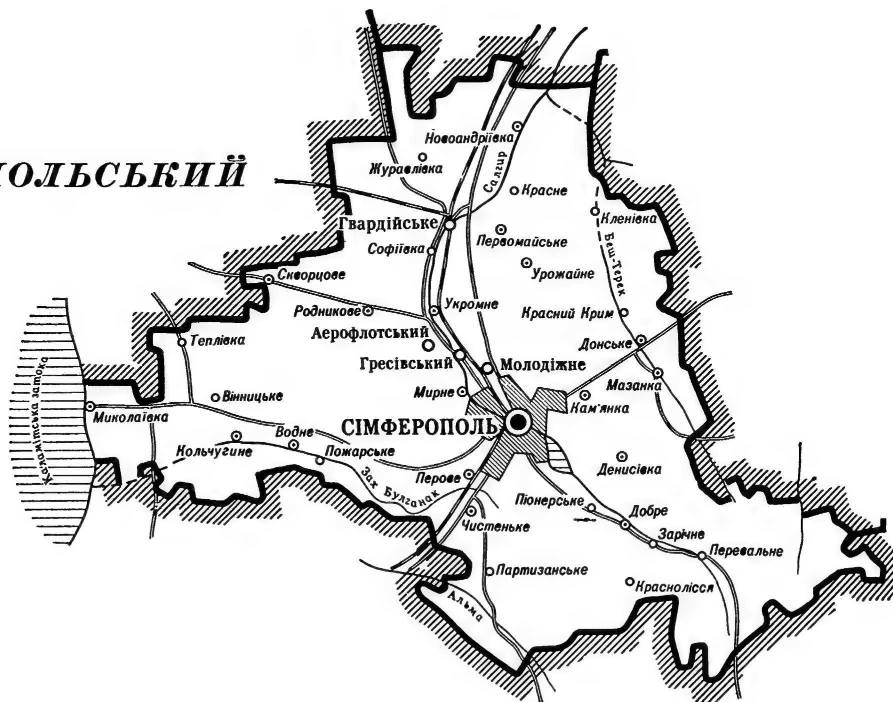
Партійна організація об'єднує 83 комуністів, комсомольська — 43 членів ВЛКСМ.

Село засноване у 30-х роках XX ст. На фронтах Великої Вітчизняної війни билося з ворогом 38 жителів села, всі вони нагороджені орденами і медалями Союзу РСР, 13 чоловік загинули в боротьбі з гітлерівцями.

У центрі села встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

Поблизу Попівки виявлено залишки скіфського городища III ст. до н. е.— III ст. н. ери.

СІМФЕРОПОЛЬСЬКИЙ РАЙОН

Площа району — 1,8 тис. кв. км, населення — 106 тис. чол., у т. ч. 91 тис. сільського. Середня густота населення — 60 жителів на 1 кв. км. Двом селищним і 17 сільським Радам підпорядковано 119 населених пунктів. На підприємствах, у колгоспах, установах — 92 первинні партійні, 110 комсомольських і 158 профспілкових організацій. В економіці провідне місце належить сільськогосподарському виробництву. За 5 колгоспами, 18 радгоспами, 5 дослідними і навчально-дослідними господарствами закріплено 140,8 тис. га земельних угідь, з них 73 тис. га займають посівні площі, 19,9 тис. га — виноградники, сади і ягідники, 27,5 тис. га — пасовиська і вигони, 527 га—сіножаті, 568 га—ставки і водойми. У районі — 7 промислових підприємств та 5 будівельних організацій. Населення обслуговують районна і 8 дільничних лікарень, 58 фельдшерсько-акушерських пунктів і 6 аптекарських магазинів. Працюють також дитячий санаторій і санепідемстанція, 78 дитячих садків та ясел. У 15 середніх, 28 восьмирічних, 22 початкових, 5 вечірніх школах і 3 школах-інтернатах навчається понад 18 тис. чоловік, працює 1270 учителів. При Кримській обласній дослідній сільськогосподарській станції створено радгосп-технікум, який налічує тисячу учнів. Культурно-освітню роботу ведуть районний будинок культури, 8 колгоспних і радгоспних будинків культури, 72 клуби, 2 районні бібліотеки, в т. ч. дитяча і 99 сільських та профспілкових бібліотек з книжковим фондом 550 тис. томів. Є 2 музичні школи, 98 кіноустановок, у т. ч. широкоекранний кінотеатр. У районі 4 пам'ятники В. І. Леніну, 29 пам'ятників воїнам-визволителям та односельцям, які полягли смертю хоробрих у роки Великої Вітчизняної війни, 5 пам'ятників — загиблим учасникам громадянської війни.

ГВАРДІ́ЙСЬКЕ

Гвардійське — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташоване на річці Салгиру, за 18 км на північ від обласного центру, з яким зв'язане шосейною дорогою та залізницею. Вузлова залізнична станція Острякове. Селищній Раді підпорядковані села Журавлівка, Красна Зорька, Маленьке, Олександрівка, Розсвіт, Софіївка, Сторожове. Населення — 11,3 тис. чоловік.

Поблизу Гвардійського виявлено кілька курганів доби бронзи. У т. зв. Золотому кургані розкопано багате поховання воїна V ст. до н. е. в панцирі з залізним

мечем, бронзовими стрілами в дерев'яному сагайдаку, золотою гривною і різними прикрасами (в т. ч. бляха у вигляді левиці); виявлено пізньоскіфське поселення[1].

У документах післяжовтневого часу місцевість, де тепер розташоване Гвардійське, часто узагальнено називали Сарабузом. Ще до приєднання Криму до Росії тут виникли села Спат і Шунук. Відомо, що в 1718 році при селі Спаті був маєток з млином[2]. Є згадка про Спат 1798 року в «Опису міста Ак-Мечеті та його повіту»[3]. В 1805—1806 рр. в селі налічувалося 20 дворів з 176 жителями, у Шунуку в 22 господарствах — 103 чоловіка[4].

На початку 40-х рр. XIX ст. землі села Спата стали власністю поміщика Сомова, який переселив сюди з свого маєтку в Катеринославській губернії 57 селян-кріпаків. Після реформи 1861 року дворові відмовилися одержувати «дарчі наділи», з допомогою яких пан намагався дістати дешеві робочі руки для обробітку своїх земель. Плинність селян і еміграція татар до Туреччини призвели до скорочення населення. 1865 року у Спаті було 18 дворів з 46 мешканцями, а на 1880 рік кількість дворів зменшилася до 10[5]. Поміщик намагався вести господарство руками найманих робітників, але їх не вистачало. Тому він змушений був розпродати частину своїх земель.

1881 року в селі оселилося 37 сімей німецьких колоністів, що придбали у Сомова 3870 десятин землі (3 з них — по 36 десятин, а решта — від 72 до 290 кожна). 18 господарств користувалися найманою працею. 34 господарства мали робочої худоби більш як по 4 голови кожне, два — по 2 і 3 голови, одне господарство було безтягловим. Всього в селі жило 242 чоловіка. Приблизно в цей же час 10 родин колоністів осіло в Шунуку. При цьому 2 господарства придбали у власність 596 десятин землі. Частину куплених угідь вони здавали в оренду односельцям за третину врожаю. Три сім'ї Шунука були безземельними і наймитували[6].

Після спорудження Лозово-Севастопольської залізниці, 1873 року, поблизу сіл Спата й Шунука збудовано залізничну станцію Сарабуз, що стала важливим пунктом вивезення хлібних вантажів. Тут же виникло селище Спат. 1876 року звідси відправлено 4 тис. пудів хліба, в 1886 році — вже 100 тис. пудів[7].

1895 року підприємці Химцов та Лангеман заснували в селі Спаті чавуноливарний завод, який випускав найпростіші молотарки, косарки та інше сільськогосподарське знаряддя. На 1907 рік тут було зайнято 38 чоловік. Через два роки Химцов відкрив другий такий же завод з 35 робітниками, а Лангеман побудував великий млин «Тавріда». Решта збагатілих колоністів спорудила ще два млини і шпагатноканатну фабрику.

Наприкінці XIX ст. населення села Спата становило 305 чоловік, в Шунуку проживало 64 чоловіка. З розвитком капіталізму посилилася його класова диференціація. На початок XX ст. в селі Шунуку налічувалося 6 великих куркульських господарств. Їм належало 62 коней, 22 голови робочого молодняка, 47 корів та багато іншої худоби. У кожного з них був повний набір сільськогосподарського реманенту, в т. ч. жниварки. 5 господарств, які орендували землі куркулів на умовах кабальної скіпщини, зовсім не мали інвентаря. Члени 3 селянських родин наймитували[8]. Куркулі-колоністи все більше використовували найману робочу силу — міс-

---

[1] Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список), стор. 196.

[2] Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 24. Симферополь, 1896, стор. 130.

[3] ЦДІА СРСР, ф. 1350, оп. 312, спр. 23, арк. 32.

[4] Ф. Лашков. Исторический очерк крымско-татарского землевладения, стор. 247, 308.

[5] Кримський облдержархів, ф. 44 оп. 1, спр. 55, арк. 24, 32, 35—37; ф. 656, оп. 1, спр. 99, арк. 18, 19; Списки населенных мест Российской империи, вып. 41. Таврическая губерния, стор. 51.

[6] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 4. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Симферопольского уезда, таблиці А-10, Б-102, 103.

[7] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 26 084, арк. 168—230; Памятная книжка Таврической губернии. Симферополь, 1889, від. 6, гл. 3, стор. 45.

[8] Сборник по основной статистике. Симферопольский уезд, вып. 1. Подворная перепись, стор. 10, 11, 172, 173.

цевих наймитів і прийшле населення. 1915 року в Спаті з 340 жителів 160 були тимчасовими найманими робітниками[1]. Багато колоністів використовували дитячу працю — дітям платили менше, а часом наймали тільки за харч. Працюючи майже всю добу, наймити тулилися там, де утримували худобу.

Не кращим було й становище трудящих, зайнятих на місцевих підприємствах. Робочий день на заводі Лангемана тривав 10 годин, а заробітна плата підсобного робітника не перевищувала 30 коп. Зате наживалися хазяї. 1917 року на цьому заводі було 300 робітників, у Химцова — 100, на шпагатно-канатній фабриці — 50, на млинах — 80.

Медичної допомоги населенню, власне, не існувало. До найближчої лікарської дільниці від села Спата треба було подолати 33 версти, а від Шунука — 18. На медобслуговування одного сільського жителя повітове земство асигновувало на рік 64 копійки. У селі Спаті 1881 року відкрилося перше, а 1900 — друге училища, де навчалося близько 70 дітей багатих колоністів. У Шунуку лише в 1905 році почало працювати земське училище. В ньому здобували початкову грамоту 50 дітей[2].

Багато лиха завдала селянам і робітникам перша світова війна. Половину працездатних мобілізували до армії. Тяжке економічне становище посилювало ненависть трудящих до царизму. Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 року застрайкували робітники чавуноливарного заводу, які вимагали підвищити заробітну плату. Власник змушений був частково піти на поступки. Влітку на заводі утворилася профспілка металістів. Коли спалахнув корніловський заколот, робітники на одних із зборів рішуче засудили Тимчасовий уряд та есероменшовицьких угодовців, які своєю політикою підтримували заколотників[3].

Радо зустріли трудящі Сарабуза Велику Жовтневу соціалістичну революцію. Радянську владу на станції і в навколишніх селах допоміг встановити 15 січня 1918 року червоногвардійський загін під командою С. Немича, що направлявся з Сімферополя через цю станцію на допомогу євпаторійцям. Загін розгромив тут велику групу офіцерів[4]. Було створено військово-революційний комітет, який містився у селищі Спаті. 28 лютого він передав владу Сарабузькій Раді робітничих і селянських депутатів. Рада націоналізувала завод Лангемана.

20 квітня 1918 року німецькі окупанти, підтримані повсталими куркулями-колоністами, відновили в селищі Спаті і в селах Спаті й Шунуку старі порядки. Озвіріла білогвардійська банда карателів Шнейдера нещадно розправлялася з радянськими активістами. Було розстріляно робітників чавуноливарного заводу — братів Петра й Кіндрата Смуглякових[5]. У листопаді 1918 року на зміну кайзерівським загарбникам до Криму прийшли англо-французькі інтервенти та денікінці. В квітні 1919 року білогвардійців вигнала з Сарабуза Червона Армія. На загальних зборах трудящі селища Спата, сіл Спата, Шунука й Кангила 13 квітня створили новий ревком, до якого ввійшли батраки А. М. Отрош, Н. Є. Сколота та ін. Очолив його П. І. Клепач — житель селища Спата, колишній матрос Чорноморського флоту. Ревком організував охорону залізниці поблизу станції Сарабуз, забезпечував продовольством і транспортом військові частини, що проходили тут. Землі багатіїв бралися на облік, розпочався їх розподіл серед бідноти[6]. Але в червні 1919 року село знову загарбали білогвардійці. Остаточно Радянська влада тут відновилася 14 листопада 1920 року, після розгрому Врангеля. На початку грудня було створено Шунукський сільревком, якому підлягали село Спат і селище Спат.

---

[1] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 5, стор. 22.

[2] Доклады Таврической губернской управы по санитарному отделению. Симферополь, 1908, стор. 37, 38; Статистические сведения по начальному народному образованию в Таврической губернии за 1900—1901 учебный год, стор. 44, 45.

[3] Хроника революционных событий в Крыму 1917—1920 гг., стор. 34.

[4] Памяти павших за Советский Крым, стор. 68.

[5] Кримський облпартархів, ф. 7, оп. 7, спр. 303, арк. 48.

[6] Кримський облдержархів, ф. Р-1733, оп. 1, спр. 178, арк. 21, 22.

11 грудня на станції Сарабуз виник партосередок у складі 10 комуністів. Того ж місяця організовано партосередок на чавуноливарному заводі[1]. У січні 1921 року у складі Сімферопольського повіту створено Сарабузький район з центром у селі Спаті, а в серпні відбулися вибори до Шунукської сільради. 1922 року в селі Спаті засновано комсомольську організацію.

У період відбудови народного господарства сарабузькі комуністи разом з сільревкомом, а потім з Радою розгорнули роботу серед населення, спрямовану на ліквідацію наслідків господарювання білогвардійських банд та інтервентів. Відбулося кілька суботників, під час яких селянам-біднякам полагодили інвентар, допомогли підготуватися до весняної сівби. 18 березня 1921 року робітники чавуноливарного заводу вивантажили на станції Сарабуз 6 вагонів пшениці, призначеної для насіннєвої позички селянам, а також відремонтували клуб[2].

1921 року в селі Спаті налічувалося 76 дворів і 833 жителі, в Шунуку відповідно 132 і 593, в селищі Спаті — 29 і 267[3]. Тяжким випробуванням для сільських трудівників Спата й Шунука стала засуха 1921 року. За ініціативою Сарабузького партосередку у селах були створені комітети взаємодопомоги по організації громадського харчування голодуючих. У громадських їдальнях села Спата харчувалося 65 дітей, Шунука — 170. Крім того, в Спаті відкрили дитячий будинок на 100 чоловік. Велику допомогу місцевим органам у боротьбі з голодом подала Радянська влада. Життєво важливе значення для селян мала постанова X з'їзду РКП(б) про заміну продрозкладки продподатком. Восени 1921 року сарабузці одержали від держави 6 вагонів насіння, а навесні майбутнього року — понад 27 тис. пудів насіннєвої позички. Це дало можливість засіяти 50 проц. всієї довоєнної площі. Багатьом бідняцьким господарствам держава надала також і продовольчу позичку[4].

Однак становище бідноти лишалося важким: чимало трудівників села потрапило в кабалу до куркулів. Під впливом агітаційно-масової роботи, яку вели серед трудової частини селянства комуністи й комсомольці, бідняки все більше усвідомлювали, що подолати наслідки засухи й голоду, а також позбутися куркульської кабали можна лише об'єднавшись у кооперативи. Навесні 1924 року група бідняків та батраків села Спата — 16 чоловік — на конфіскованих у куркулів 200 га землі створила сільськогосподарську артіль «Світанок». Першим головою її став Я. Я. Кульбак, колишній наймит. У членів артілі спочатку не було ні тяглової сили, ні реманенту, загальний капітал становив всього 62 крб. Місцева куркульня зловтішалася, сподіваючись, що артільники не витримають випробувань. Але вже наприкінці 1927 року усуспільнене майно артілі оцінювалося в 17 тис. крб. і складалося з 2 тракторів, парової молотарки, 2 снопов'язалок, лобогрійки та ін. реманенту. Завдяки застосуванню передових агротехнічних методів урожай тут був значно вищий, ніж в одноосібних господарствах[5]. Поблизу станції Сарабуз почало зростати нове село Світанок, де оселилися члени сільгоспартілі. За переписом 1926 року в ньому було уже 8 дворів і 35 жителів. У серпні 1923 року в селі Спаті виникло кредитно-сільськогосподарське товариство, яке об'єднувало 60 чоловік. До початку 1926 року сюди вступило 85 проц. селянських дворів Шунука, 70 проц. — села Спата і 55 проц. селища Спата. До товариства на правах колективного члена увійшла і сільгоспартіль «Світанок»[6].

1924 року Сарабузький район було ліквідовано і включено до Сімферопольського. У червні в Шунуку створено партосередок у складі 17 членів і 6 кандидатів у члени РКП(б).

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 5, оп. 1, спр. 4, арк. 1, 35.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-538, оп. 1, спр. 80, арк. 47.
[3] Там же, ф. Р-219, оп. 1, спр. 216, арк. 35, 36; ф. Р-1862, оп. 1, спр. 20, арк. 16.
[4] Там же, ф. Р-542, оп. 1, спр. 20, арк. 165, 194; ф. Р-1924, оп. 1, спр. 25, арк. 14.
[5] «Крестьянская газета», 10 січня 1928 р.
[6] Кримський облдержархів, ф. Р-1671, оп. 1, спр. 5, арк. 14; спр. 37, арк. 11, 12.

На 1926 рік у селах Спаті, Шунуку, Світанку і селищі Спаті налічувалося 823 двори і 2044 жителі. Ще у лютому 1921 року в селі Спаті відкрито лікарню на 14 ліжок, амбулаторію з зуболікарським кабінетом, дитячий садок на 40 місць; почалися заняття в 2 школах першого й другого ступенів, а також у вечірній школі. Почав працювати клуб ім. Леніна[1].

Керуючись рішеннями XV з'їзду ВКП(б), Сарабузький партосередок, який об'єднував у своїх лавах 30 комуністів, розгорнув широку агітацію за колективізацію селянських господарств.

При Шунукській сільраді було створено групу бідноти, що допомагала створювати колективні господарства, викривала спроби куркулів зірвати колгоспне будівництво. Багатії намагалися створити лжеартілі. Прикриваючись цим, вони хотіли зберегти недоторканими свої землі й користуватися всіма пільгами[2]. Але їх маневр був викритий активістами села. Колгоспний рух ширився й міцнів. Наприкінці 1929 року в селі Спаті організуються дві артілі — ім. Енгельса та ім. Литвинова, в Шунуку — артіль «Перемога». У січні 1930 року створено Сарабузьку МТС, в машинному парку якої налічувалося 33 трактори[3]. Водночас утворилася Спатська сільрада. Перед комуністами, які входили до територіальної партійної організації (виникла 1930 року при сільраді), постали складні й відповідальні завдання: треба було організувати масово-політичну роботу у 12 селах, де налічувалося 6428 чоловік і було 27 артілей[4].

Для організаційно-господарського зміцнення колгоспів багато зробив політвідділ Сарабузької МТС, створений у березні 1933 року[5]. Організаторська й політична діяльність його допомогла Спатській парторганізації зміцніти, зросла її роль у колгоспному виробництві. Постійну допомогу сільським комуністам подавав Сімферопольський райком ВКП(б).

Газета політвідділу МТС «Сарабузский тракторист» (перший її номер вийшов у лютому 1934 року) багато зробила, щоб подолати антимеханізаторські настрої, які намагалися насаджувати серед відсталої частини колгоспників замасковані класові вороги. Через рік газета повідомляла, що колгоспники радо зустріли й провели в поле комбайн.

Зростала технічна оснащеність колгоспного виробництва. Якщо на початок 1933 року в Сарабузькій МТС було 58 тракторів і 8 комбайнів, то в 1940 році їх стало вже відповідно 167 і 34. 1934 року Сарабузька МТС комбайнами зібрала зернові на 1612, а в 1936 році — на 9608 гектарах[6].

1935 року колгоспи ім. Литвинова та ім. Енгельса добилися врожайності зернових по 12—13 цнт з га і вийшли в число передових господарств району. Поряд з рільництвом тут успішно розвивалося тваринництво. У сільгоспартілі «XXII роковини Жовтня» (так з 1939 року став називатися колгосп ім. Литвинова) на фермі в 1940 році було вже 130 корів, понад 100 коней, 1,5 тис. овець і 1 тис. курей. 1939 року цей колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки. У 1936 році створено племінну ферму великої рогатої худоби і в артілі ім. Енгельса[7]. Зміцнення економіки колгоспів забезпечувало зростання матеріального добробуту селянства. Члени артілі «XXII роковини Жовтня» напередодні війни одержали на один трудодень 4 кг зерна, грошима від 80 коп. до 1 крб. 20 копійок.

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-538, оп. 1, спр. 19, арк. 163; спр. 80, арк. 28, 30, 51.

[2] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 4183, арк. 32, 34; оп. 2, арк. 47, 285: ф. 7, оп. 7, спр. 113, арк. 52; спр. 129, арк. 139, 287; спр. 151, арк. 195.

[3] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 4294, арк. 177; Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 10, спр. 57, арк. 39.

[4] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 4118, арк. 42.

[5] Там же, оп. 2, спр. 861, арк. 5.

[6] Там же, оп. 1, спр. 1836, арк. 54; ф. 7, оп. 7, спр. 317, арк. 9; Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 10, спр. 57, арк. 39.

[7] Кримський облпартархів, ф. 7, оп. 7, спр. 304, арк. 88.

Населення селища Спата, сіл Спата й Шунука в 1939 році становило 3848 чоловік. Напередодні війни у Спатській і Сарабузькій середніх та початковій школах 38 учителів навчали 810 учнів[1]. При Сарабузькому будинку культури працювали драматичний і хоровий колективи, демонструвалися кінофільми.

Віроломний напад фашистської Німеччини на Радянський Союз перервав мирну працю трудящих. 1 листопада 1941 року фашисти окупували станцію Сарабуз і прилеглі до неї села. Вони грабували й руйнували колгоспи, вивозили хліб, худобу, цінне устаткування. 1942 року молоді патріоти Сарабуза М. П. Шевченко, П. Д. Коляда, О. Лядов, Г. Й. Скубко, В. Телешов для боротьби з фашистами створили підпільну групу. М. П. Шевченко зв'язався з Т. О. Бровком, колишнім агрономом МТС, який зберігав радіоприймач і слухав повідомлення Радінформбюро. Патріоти розповсюджували серед населення листівки, в яких розповідалося про становище на фронтах, добували зброю[2]. Їм допомагали піонери. Гестапівцям вдалося схопити двох підлітків: 16-річного Вітю Трунова і 15-річного Олексу Сінченка, під час обшуку у них знайшли зброю. Та, незважаючи на тортури, юні герої не виказали товаришів. За наказом гітлерівського коменданта Сімферополя 12 квітня 1943 року їх було розстріляно[3].

Патріотам Сарабуза допоміг Сімферопольський підпільний центр, який дістав завдання від Кримського обкому ВКП(б) і командування Червоної Армії активізувати боротьбу з окупантами в Сарабузі, де розташовувалися найбільший фашистський аеродром і важлива залізнична станція. І. А. Козлов, секретар Сімферопольського підпільного комітету ВКП(б), зв'язався з С. А. Шевченком, членом однієї з підпільних груп Сімферополя, який після її провалу влаштувався працювати комірником на станції Сарабуз. У листопаді 1943 року рішенням підпільного міськкому С. А. Шевченка затвердили відповідальним організатором, він здійснював керівництво патріотичними групами в Сарабузі. З молодих патріотів було створено нову групу на чолі з М. П. Шевченком. До неї ввійшли П. Д. Коляда, О. Лядов, Г. Й. Скубко, А. П. Камінський. У цей же час С. А. Шевченко організовує ще одну групу на чолі з учителем В. О. Масуновим. Спочатку до її складу входили К. С. Звонников, В. Г. Мироненко, М. Бурлак, М. В. Затуливітер, В. Брехов, С. Гриневецький та інші[4].

За завданням Сімферопольського міськкому та обласного партійного центру, підпільники розгорнули активну диверсійну діяльність. Група М. П. Шевченка діяла на станції Сарабуз, а група В. О. Масунова — на аеродромі. 23 грудня 1943 року В. Г. Мироненко з допомогою магнітної міни знищив 50 бочок пального на сарабузькому аеродромі. Таку ж операцію він здійснив і 8 лютого 1944 року, а 4 квітня М. Бурлак тут же ліквідував 4 вагони з бензином у бочках. 23 січня 1944 року А. П. Камінський підірвав 10 вагонів з боєприпасами. Було пошкоджено всі колії на станції. Рух припинився майже на добу. 23 лютого А. П. Камінському вдалося підкласти міну в ешелон. Вибух стався неподалік станції Курман (нині Урожайна). А 3 березня підпільник замінував змішаний состав з цистернами і вагонами, який вибухнув у Джанкої. 15 березня О. Лядов підірвав 50-тонну цистерну з бензином. Через 3 дні П. Д. Коляда міною знищив состав з боєприпасами і пальним з 25 вагонів[5].

Не вистачало магнітних мін, і підпільники почали засипати піском та скляним порошком букси вагонів, що викликало аварію під час руху. Всього вони вивели з ладу 207 вагонів. Патріоти також систематично вели спостереження за рухом поїздів через станцію Сарабуз і повідомляли про це штаб Північного

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-20, оп. 10, спр. 173, арк. 8, 64, 65; спр. 203, арк. 6, 10, 44.
[2] Кримський облпартархів, ф. 156, оп. 1, спр. 3184а, арк. 23.
[3] Там же, ф. 7, оп. 7, спр. 419, арк. 3, 4, 15.
[4] Там же, ф. 156, оп. 1, спр. 3184а, т. 2, арк. 14, 15, 17, 18, 34, 35; спр. 3370, арк. 1, 15; И. А. Козлов. В крымском подполье. Симферополь, 1958, стор. 178—180.
[5] Кримський облпартархів, ф. 156, оп. 1, спр. 3184а, арк. 35; спр. 3723, арк. 23—25.

з'єднання партизанів. Для радянської авіації вони склали план аеродрому з усіма об'єктами. Влаштувавшись працювати в сарабузьку комендатуру, М. В. Затуливітер добувала бланки перепусток, відбитки печаток й штампів і повідомляла партизанів про розташування й пересування ворожих військових частин. Підпільники рятували радянських людей від вигнання до Німеччини, допомагали їм перейти до партизанів[1].

Багато жителів селища відзначилися на фронтах Великої Вітчизняної війни. Всього в селищі мешкає понад 150 ветеранів війни. Сім'я В. О. Дмитерка у повному складі з ремпоїздом пройшла шлях від Сарабуза до Одеси. Кожного з її членів удостоєно кількох урядових нагород. Син В. О. Дмитерка — Олександр дійшов до Берліна, не раз був нагороджений. Загинув у 1945 році під час форсування річки Одеру. В битві за Берлін загинув льотчик П. І. Кириленко. Хоробрим і енергійним розвідником проявив себе колишній учень Сарабузької школи Володя Єфимов. Виконуючи одну з операцій, він був тяжко поранений і перебував у партизанській санчастині на лікуванні. 17 квітня 1942 року гітлерівці оточили табір, схопили Володю і живцем спалили його[2]. М. А. Мисенко свій бойовий шлях завершила на Ельбі. Вона удостоєна кількох урядових нагород. Тепер М. А. Мисенко працює лікарем селищної лікарні.

13 квітня 1944 року частини Червоної Армії визволили станцію Сарабуз і прилеглі до неї села від фашистських загарбників. Першими увійшли до населених пунктів бійці 1001-го стрілецького полку 279-ї Лисичанської Червонопрапорної стрілецької дивізії. У вигнанні гітлерівців з сіл взяв участь загін сарабузьких підпільників[3].

На другий день після визволення було створено оргкомітет, який вжив термінових заходів, щоб ліквідувати наслідки господарювання фашистів. В усі громадські організації і колгоспи направлялися керівники. Комітет подбав також про постачання Червоної Армії хлібом, молоком, м'ясом, фуражем. У Сарабузі відкрили лазарет, де було подано допомогу близько 100 радянським солдатам і офіцерам. Для охорони порядку й збору трофеїв сформували дружину з молоді.

Невдовзі поновила свою діяльність Спатська сільрада, першим головою її став учасник сарабузького підпільного руху М. П. Шевченко. Гітлерівці завдали великої шкоди селищу і прилеглим до нього селам Спату й Шунуку. Вони підірвали залізничний міст через річку Салгир, спалили елеватор, млини, школи, виробничі приміщення МТС, знищили багато житлових будинків. У колгоспах ім. Енгельса, «XXII роковини Жовтня» і «Перемога» не було ні техніки, ні насіння для сівби. В артілі «Перемога» вдалося зібрати всього 14 коней, 4 лобогрійки, а також одні кінні граблі[4].

Восени 1944 року колгоспи одержали від держави насіннєву позичку. Трактористи Сарабузької МТС, яка почала працювати ще в квітні, із старого брухту складали й ремонтували машини, щоб допомогти колгоспам обробити і засіяти ріллю. По-фронтовому трудилася бригада І. І. Калугіна[5].

Трудящі брали також активну участь у збиранні коштів у фонд Червоної Армії. Комсомольці і молодь зібрали кошти у фонд допомоги дітям фронтовиків.

Вже навесні 1945 року в сільгоспартілі «XXII роковини Жовтня» зерновий клин озимих і ярових становив 246 га, було посаджено 8 га овочів. На кінець року колгосп мав 36 голів великої рогатої худоби, переважно молодняка, 14 овець, 18 свиней, 22 коней[6].

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 156, оп. 1, спр. 3184а, арк. 38, 40, 41; спр. 3729, арк. 1—4; спр. 3730, арк. 17.
[2] Там же, ф. 151, оп. 1, спр. 667, арк. 171.
[3] Там же, спр. 3730, арк. 20, 21.
[4] Там же, ф. 7, оп. 7, спр. 410, арк. 1.
[5] Газ. «Большевистская правда», 5, 8 квітня 1945 р.
[6] Кримський облпартархів, ф. 2249, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

26 серпня 1945 року село Спат було перейменовано в Гвардійське, станція Сарабуз — у станцію Острякове, а 18 травня 1948 року село Шунук — у село Роздільне, яке підлягало Гвардійській сільській Раді.

Під керівництвом Гвардійської територіальної партійної організації, створеної у 1945 році, сільські трудівники спрямовували всі свої зусилля на відбудову й піднесення економіки колгоспів. Очолив тоді парторганізацію Ю. П. Лавриненко — учасник Великої Вітчизняної війни, кавалер орденів Слави 2 та 3 ступенів і Червоної Зірки. В колгоспах розгорнулося соціалістичне змагання за виконання завдань четвертої п'ятирічки. Було розширено посівні площі, збільшилося поголів'я худоби, зросла механізація виробництва, підвищилася урожайність полів. Колектив бригади В. Д. Мінжуліна у 1950 році виростив по 280 цнт помідорів, 208 цнт капусти і по 212 цнт кабачків з гектара[1]. Ще в 1946 році відбудовано всі школи, лікарню на 40 ліжок[2]. Поновили роботу будинок культури і бібліотека.

Щоб прискорити темпи розвитку колгоспного виробництва, всі три сільгоспартілі — ім. Енгельса, «XXII роковини Жовтня» та «Перемога» в 1950 році об'єдналися в одне господарство — колгосп ім. Енгельса. Активну участь у зміцненні колгоспу брали трудящі з України та РРФСР, що переселилися до Криму. Парторганізація новоствореного колгоспу звернулася із закликом до всіх домогосподарок — дружин робітників і службовців — взяти активну участь у спорудженні будинків для переселенців. Зведення їх було оголошено народною будовою[3]. Новоселам, що прибували, почали надавати житло, виорювати й засівати присадибні ділянки. Вже 1951 року колгосп ім. Енгельса одержав по 20 цнт зерна ярових з га, що перевищувало планове завдання, успішно справився із здачею хліба державі.

Та все ще відставало тваринництво. У 1950 році надій на фуражну корову становив 417 літрів, у 1951 році він зріс тільки до 713. Партійна організація і правління колгоспу подбали про те, щоб налагодити роботу ферм. Поліпшили умови праці тваринників, організували між ними соціалістичне змагання. 1952 року надій на фуражну корову становив 1489 кг, 1953 року — 1750 кг, а в 1957 році — 2790 кг. Ферма колгоспу здобула одне з провідних місць у районі. Дуже сумлінно працювали доярки О. П. Полякова, О. Ф. Лавенкова, Н. М. Щербенкова[4].

З 1951 року в артілі почали вирощувати тютюн. Завдяки наполегливості й старанності члени тютюнницької бригади добивалися високих урожаїв. Уже в 1954 році з площі 10 га ними зібрано листа по 15 цнт з га. За зданий тютюн колгосп одержав 256 тис. крб. У 1956 році тютюнники одержали по 18 цнт сировини з кожного гектара[5]. Є. М. Трохименко та Т. Д. Рижикову нагороджено медалями учасника Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Добре попрацювали овочівники бригади В. Д. Мінжуліна, на колгоспному городі площею 26 га вони систематично одержували високі врожаї помідорів — по 300—400 цнт з га. Добилися успіхів і рільники. У 1958 році в колгоспі ім. Енгельса на площі 730 га одержано по 26 цнт з га озимої пшениці, а бригада І. А. Похилька зібрала по 35 цнт. Колгосп продав державі понад план 280 тонн зерна. У господарстві розгорнулося масове садіння садів та виноградників, площа яких у 1958 році досягла 180 га.

Завдяки самовідданій праці колгоспників економіка господарства зміцніла. Грошові доходи його у 1957 році перевищували 3 млн. крб. і порівняно з 1950 роком збільшилися в 10 разів. Це допомогло колгоспу збільшити відрахування в неподільні фонди.

25 травня 1957 року постановою облвиконкому село Роздільне об'єднане з Гвардійським. Об'єднаний населений пункт було віднесено до категорії селищ міського

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 7, оп. 4, спр. 3, арк. 73.
[2] Там же, оп. 7, спр. 498. арк. 72.
[3] Газ. «Большевистская правда», 16 березня 1950 р.
[4] Газ. «Призыв» (Сімферополь), 23 березня 1958 р.
[5] Газ. «Призыв», 9 грудня 1956 р.

Вирощування ранніх овочів у тепличному комбінаті радгоспу «Гвардійський». 1969 р.

типу. 1959 року на базі колгоспу ім. Енгельса та двох артілей сіл, розташованих поблизу, створено спеціалізований радгосп «Гвардійський»; його завдання полягало в тому, щоб забезпечити трудящих Сімферополя дешевими овочами. Вирішальні ділянки у господарстві закріпили за комуністами: з 150 членів і кандидатів у члени партії 130 почали працювати безпосередньо на фермах, у виноградних, овочівницьких та інших бригадах. Поліпшилися добір і розстановка кадрів спеціалістів та керівників усіх ланок. Враховуючи досвід передових господарств, радгосп перейшов до акордно-преміальної оплати праці; його відділки були реорганізовані на основі внутрігосподарської спеціалізації.

Уже в 1963 році господарство виконало річний план виробництва й здачі державі овочів, молока, винограду, фруктів і одержало 400 тис. крб. прибутку. 1965 року доведено продаж державі овочів до 10,1 тис. тонн, молока — до 2,7 тис. тонн, винограду — до 5,3 тис. тонн. Нині радгосп «Гвардійський» — міцний виробничий комплекс. За господарством закріплено 6488 га землі, в т. ч. 1604 га зрошуваної. У ньому — 135 тракторів, 107 автомашин та багато іншої техніки. Тут створено парникове господарство на електрообігріві, весняні теплиці на 32 га, консервний завод переробки овочів і фруктів потужністю 3 млн. умовних банок. Тепличний комбінат корисною площею 52 тис. кв. метрів, споруджений у роки восьмої п'ятирічки,— один з найбільших у республіці. Овочі тут вирощують на гідропониці, майже всі виробничі процеси механізовано й автоматизовано.

На основі інтенсифікації виробництва досягнуто значного зростання валової продукції. У восьмій п'ятирічці валове виробництво овочів збільшилося до 67,4 тис., винограду — до 25 тис., молока — до 14,8, а прибуток господарства зріс до 6 млн. карбованців.

Включившись у боротьбу за гідну зустріч 100-річчя з дня народження В. І. Леніна і XXIV з'їзду КПРС, колектив достроково справився зі своїми соціалістичними зобов'язаннями. Завдання восьмої п'ятирічки було виконано: у виробництві зерна — на 113,3 проц., винограду — на 112 проц., молока — на 109 проц. і м'яса на 127 процентів[1].

Виробничі досягнення колективу радгоспу високо оцінені Комуністичною партією і Радянським урядом. Тільки протягом 1966—1971 рр. 46 робітників і спеціалістів удостоєно орденів та медалей Союзу РСР. Орденом Леніна нагороджено директора радгоспу Ф. В. Мазурця, доярок В. Ф. Андрієнкову, Т. А. Ворожбит, бригадира-овочівника І. О. Приходько, орденом Трудового Червоного Прапора — доярку А. К. Дубровську, керуючого відділком В. Д. Дрожчаного, ланкову Г. Є. Лободіну, робітницю-овочівницю В. І. Тищенко. 252 трудівники господарства удостоєні медалі «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна».

Рік у рік удосконалюють свою майстерність передовики виробництва. Очоливши 1966 року відстаючу овочівницьку бригаду, І. О. Приходько добився підвищення врожайності до 300 цнт з га в 1970, завдяки чому валовий збір овочів того року становив 3150 тонн, стільки, скільки у 1965 році одержав весь третій відділок. Комуніст І. О. Приходько — член парткому радгоспу, депутат селищної Ради, заочно закінчив Кримський сільгоспінститут. Тепер він очолює відділок радгоспу.

[1] Газ. «Гвардеец» (Гвардійське), 24 жовтня 1970 р.

В. А. Андрієнкова протягом тривалого часу добивалася високих удоїв від усіх 23 закріплених за нею корів; у 1970 році надій на одну корову становив 3900 кг. Ф. М. Горських у 1970 році довела на закріпленій за нею площі у плівкових теплицях збір огірків до 18,7 кг з кв. метра, замість 8 кг за планом і 14 — за зобов'язанням. У 1971 році овочівники радгоспу виробили понад 16 тис. тонн продукції. Державі здано 14,8 тис. тонн. У другому році п'ятирічки колектив радгоспу здав державі ранніх овочів на 224 тонни більше, ніж у 1971 році. Добре працюють члени комсомольсько-молодіжної бригади на чолі з досвідченим овочівником В. Г. Журавльовою. Тут одержують урожай, який набагато перевищує плановий. Члени бригади не шкодують часу для агротехнічного навчання й освоєння передового досвіду. У 1972 році бригада виконала план виробництва ранніх овочів на 112 процентів.

Важливим етапом у розвитку соціалістичного змагання в радгоспі став рух за комуністичну працю. Вже 8 бригад з 58 удостоєно високого звання колективу комуністичної праці. Серед них бригади, очолювані О. І. Таракановим, Л. Ю. Васильєвою, Г. Т. Тересник, М. Й. Барановим та ін. 496 робітникам і службовцям радгоспу присвоєно звання ударників комуністичної праці.

Зростання й зміцнення матеріально-технічної бази радгоспу — яскравий прояв міцної дружби і взаємодопомоги народів нашої багатонаціональної держави. Звідусіль надходять до господарства машини, устаткування, мінеральні добрива та багато іншого. Під час спорудження тепличного комбінату радгосп «Гвардійський» одержав обладнання з РРФСР, Вірменської РСР, Латвійської РСР, Литовської РСР, Естонської РСР та інших радянських республік. Для інтенсивного розвитку овочівництва закритого грунту потрібна у великій кількості плівка, яка надходить у господарство з РРФСР, Грузинської РСР, Башкирської і Татарської автономних республік. А радгосп надсилає вироблювану продукцію до РРФСР, Білоруської РСР, Удмуртії, республік Прибалтики тощо. Щороку колектив радгоспу направляє до Казахстану механізаторів на збирання врожаю. На полях, фермах, підприємствах господарства працюють представники понад 20 національностей.

У радгоспі «Гвардійський» — 79 спеціалістів з вищою й середньою освітою. 25 трудівників радгоспу вчаться заочно в інститутах і технікумах.

Високопродуктивна праця добре оплачується. Середній заробіток робітника в овочівництві, виноградарстві та інших галузях, разом з додатковою і преміальною оплатою, становить 120 крб. Більшу оплату одержують овочівники, які працюють на теплицях. Дирекція радгоспу і робітком щорічно планують великі відрахування від прибутку у фонд матеріального заохочення трудівників господарства. У 1970 і 1971 роках вони складали 170 тис. крб. У 1972 році — понад 200 тис. Г. Дворянчиковій в 1971 році з цього фонду вручено премію 780 крб. Місячна зарплата у неї в середньому становила 190 крб. У бригаді Г. Т. Тересник, яка вирощує овочі у весняних теплицях, робітниці одержали по 1500 крб. доплат і премій, у бригаді М. Й. Баранова — по 1400 крб. Робітницям тепличного комбінату М. Графин, О. Безродній, О. Михайловій, В. Філіній виплачено винагороду по 1500—1800 карбованців.

У селищі працює Кримська дослідна станція садівництва, є степове відділення Нікітського ботанічного саду і республіканський проектний інститут «Укрсадпроект». Над розв'язанням проблем сільського господарства тут працює велика група спеціалістів. Тільки з 1965 по 1972 рік спеціалісти «Укрсадпроекту» виготовили господарствам України

Біля пам'ятника воїнам Радянської Армії, які полягли в боях за визволення смт Гвардійського. 1971 р.

938 проектів для закладки інтенсивних садів на площі 103,8 тис. га і 267 проектів на реконструкцію виноградників площею 45,2 тис. га.

За післявоєнні роки в селищі споруджено понад тисячу добротних будинків. Заселено цілі вулиці: Кірова, Толбухіна, Паркову, Ботанічну, Алейну, Ювілейну та ін. Побудовано новий універмаг на 24 робочі місця та їдальню на 150 місць, критий ринок, два літні кіномайданчики, широкоекранний кінотеатр, книжковий магазин, стадіон, ресторан. Багато жителів селища користуються послугами перукарні, шевської, двох швейних майстерень, пральні, фотографії, майстерень для ремонту годинників, телевізорів і радіоприймачів. Споруджується будинок побуту. Селищна Рада невтомно піклується про озеленення вулиць та подвір'їв.

Добре впорядковано у Гвардійському вокзал. Кожний член невеликого, але дружного колективу стежить за тим, щоб станція, яку названо ім'ям Героя Радянського Союзу М. О. Острякова — учасника оборони Севастополя, була зразковою. І в цьому чимала заслуга начальника станції В. Н. Каулька, який тут працював понад 20 років. За самовіддану працю його нагороджено орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

Тут є лікарня на 100 ліжок, поліклініка й аптека, де жителів селища обслуговують 24 лікарі і 49 середніх медичних працівників. У п'яти дитсадках та яслах безплатно утримують 500 дітей. 1972 року стали до ладу два нові дитячі комбінати. В усіх дошкільних закладах працює 50 вихователів. Добре налагоджено курортне лікування трудящих селища. Лише в 1971 році понад 80 трудівників радгоспу побували за пільговими й безплатними путівками в санаторіях та будинках відпочинку, туристичних походах.

У трьох середніх, вечірній школі робітничої молоді і в школі-інтернаті навчається до 3 тис. учнів, працює близько 200 учителів. У 1969 році в селищі побудовано нове приміщення школи на 960 місць, відкрито дитячу музичну й спортивну школи. Директорові школи № 2 В. А. Шишманову присвоєно звання заслуженого вчителя УРСР.

Велику роль в організації культурного дозвілля трудівників відіграє будинок культури. Тут є танцювальний і драматичний колективи, духовий оркестр, дитячі музичні курси, фотогурток, гурток художньої вишивки для дітей. Агітбригада будинку культури систематично виїжджає до колгоспів і радгоспів району, виступає там з концертами, допомагає організувати художню самодіяльність у клубах, бере активну участь у пропаганді передового досвіду. 1966 року агітбригаду нагороджено Шевченківською ювілейною медаллю на відзнаку 150-річчя великого поета революціонера-демократа Т. Г. Шевченка. Окремі учасники самодіяльності стали професійними артистами. У селищі живе самодіяльний художник І. Я. Кульбак. За своє життя він написав понад 100 картин, з них 50 підготував до 50-річчя Радянської влади.

Книжковий фонд бібліотеки для дорослих налічує 36 тис. примірників, тут 2,5 тис. читачів. У дитячій бібліотеці понад 23 тис. книжок, її послугами користуються 2100 юних читачів. Крім того, працюють 4 шкільні бібліотеки з книжковим фондом близько 20 тис. томів.

Багато уваги у радгоспі приділяють спорту. Тут створено секції баскетбола, волейбола, ручного м'яча, шашок, шахів, дві футбольні команди.

Регулярно відбуваються трудові свята, дні виноградаря, овочівника, тваринника. Партійна, профспілкова й комсомольська організації, дирекція радгоспу, відзначаючи їх, вшановують передовиків, які добилися високих виробничих показників. Доброю традицією в житті трудівників селища стали комуністичні суботники. Тільки в 1971 і 1972 рр. в них взяло участь більш як по 3 тис. робітників і службовців. Зароблені ударною працею гроші переведено у фонд дострокового виконання дев'ятої п'ятирічки.

Радгоспна багатотиражна газета «Гвардеец» виходить з 1963 року тиражем 500 примірників.

Добре поставлено патріотичне виховання трудівників на революційних і бойових традиціях радянського народу. До 50-річчя Радянської влади в центральному сквері при будинку культури відкрито пам'ятник В. І. Леніну. 1967 року на околиці Гвардійського колективом степового відділення Нікітського ботанічного саду встановлено обеліск на братській могилі воїнів, які полягли в бою за визволення селища. Науковий співробітник цього відділення, учасник війни В. Г. Сичов протягом кількох років вів ретельний пошук і з'ясував імена 30 полеглих героїв. Було налагоджено листування з родичами загиблих. У зв'язку з 25-річчям визволення Криму від фашистських загарбників до Гвардійського приїжджали однополчани полеглих воїнів. Серед них: Герой Радянського Союзу К. І. Ходжієв — колишній командир стрілецької роти, Герой Радянського Союзу П. Ф. Плетньов — колишній командир артбатареї, П. О. Смирнов — колишній начальник штабу 279-ї стрілецької дивізії, М. М. Чуприянов — колишній начальник розвідки 279-ї стрілецької дивізії, а також родичі загиблих воїнів. Жителі селища радо приймали гостей. 9 травня 1971 року на місці захоронення полеглих воїнів відбулося відкриття пам'ятного меморіалу — величезної стели, на якій вирізьблено імена героїв і постаті воїнів, що схилили бойові прапори над могилою своїх товаришів. Селищна Рада своїм рішенням увічнила пам'ять Героя Радянського Союзу Г. І. Бирюкова, який брав участь у визволенні селища й Севастополя. Його ім'ям названо одну з вулиць Гвардійського.

В авангарді боротьби за виконання рішень партії і Радянського уряду йдуть комуністи села. У Гвардійському — дев'ять первинних партійних організацій, що об'єднують 357 комуністів. У 8 комсомольських організаціях — 882 члени ВЛКСМ. Профспілкові організації налічують 2,5 тис. членів профспілки.

Величезна заслуга в розвитку економіки, благоустрою й культури селища належить селищній Раді. У ній — 120 депутатів, серед них 55 проц. комуністів. Багато турбот у селищної Ради, і це знаходить своє відображення також у зростанні її бюджету: тільки за останні два роки він подвоївся і нині становить 630 тис. карбованців.

Трудящі Гвардійського повсякденною працею вносять і свою частку в створення матеріальної бази комунізму.

Ю. А. БАГЛАЄВ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СЕЛИЩНОЇ І СІЛЬСЬКИХ РАД СІМФЕРОПОЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

ВО́ДНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване в долині річки Булганаку, за 17 км від Сімферополя. Дворів — 138. Населення — 541 чоловік. Сільраді також підпорядковані населені пункти Дем'янівка, Лікарственне, Новоселівка й Пожарське.

У Водному розміщена центральна садиба радгоспу «Янтарний», за яким закріплено 4537 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 1157 га орної землі. Господарство спеціалізується на виробництві винограду.

У селі працюють восьмирічна школа, в якій 20 учителів навчають 285 учнів, клуб, відділення зв'язку, магазин.

У партійній організації Водного 53 комуністи, у комсомольській — 29 членів ВЛКСМ.

Засноване село в середині XVIII ст.

Радянську владу встановлено у січні 1918 року.

На фронтах Великої Вітчизняної війни билося з німецько-фашистськими загарбниками 85 жителів села, 27 з них загинуло, 18 нагороджені орденами та медалями Союзу РСР.

Неподалік Пожарського виявлено залишки пізньоскіфського городища з подвійною лінією оборонних укріплень і могильник того ж часу.

ДЕНИ́СІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від Сімферополя. Дворів — 274. Населення — 886 чоловік. Сільраді підпорядковані села — Дружне, Іванівка, Лазарівка, Лугове й Строганівка.

У Денисівці розміщено відділок радгоспу «Сімферопольський», який спеціалізується на вирощуванні овочів та виробництві молока.

У селі є восьмирічна школа, в якій навчаються 340 учнів і працюють 25 учителів, клуб на 250 місць, бібліотека з фондом понад 7 тис. книжок, фельдшерсько-акушерський пункт, магазин, відділення зв'язку.

У партійній організації Денисівки — 33 комуністи, у комсомольській — 54 члени ВЛКСМ.

Перша згадка про село належить до кінця XVIII ст.

Радянську владу в Денисівці встановлено у січні 1918 року.

Сучасну назву село дістало від імені К. Д. Денисова, льотчика-винищувача, Героя Радянського Союзу. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 38 жителів села, з них загинуло 23 чоловіка. За виявлені мужність і відвагу нагороджено 14 чоловік.

На околиці с. Денисівки виявлено неолітичне поселення. В одному з курганів, що поблизу села, розкопано скіфське поховання.

ДО́БРЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване в долині річки Салгиру, за 14 км від Сімферополя поблизу автошляху Сімферополь—Ялта, за 31 км від узбережжя Чорного моря. Дворів — 420. Населення — 1212 чоловік. Сільраді також підпорядковані населені пункти Андрусове, Зарічне, Красноліссся, Краснопечерне, Лозове, Мраморне, Перевальне, Петропавлівка, Піонерське, Привільне, Ферсманове й Чайковське.

У Доброму розміщена центральна садиба радгоспу «Перевальний», за яким закріплено 4970 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 2956 га орної землі. Господарство спеціалізується на садівництві. Вирощуються також тютюн, зернові культури, ефіроолійні культури. Розвивається тваринництво. Широко запроваджується на площі понад 250 га пальметне садівництво. Для зберігання фруктів побудовано холодильник місткістю 500 тонн.

У селі є середня школа, де навчається 475 учнів і працюють 44 вчителі, клуб, медпункт, дитячі ясла, 2 магазини, їдальня, поштове відділення, ощадкаса.

Партійна організація об'єднує 46 комуністів, комсомольська — 146 членів ВЛКСМ.

Перша згадка про село належить до середини XVIII ст. У роки першої російської революції 1905—1907 рр. тут відбулися селянські заворушення. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. Під час громадянської війни багато жителів сіл Салгирської долини, в тому числі й села Доброго, пішли до повстанської армії, якою командував О. В. Мокроусов. 1942 року усе населення Перевального і Красноліссся вступило до партизанських загонів. 36 колишніх партизанів, які проживають на території цієї сільради, нагороджені орденами і медалями. На фронтах Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників билися понад 100 жителів Доброго, з них 27 за бойові подвиги нагороджено орденами й медалями СРСР, 35 чоловік віддали життя за свободу і незалежність Батьківщини.

Поблизу сіл Доброго, Андрусового, Зарічного, Краснопечерного, Лозового, Мраморного, Перевального, Піонерського й Чайковського виявлено 20 археологічних пам'яток. Серед них — стоянка пізнього палеоліту, неолітичне поселення, три поселення і 2 могильники таврів, 3 городища, 4 поселення і 3 курганні могильники скіфів, 4 середньовічні поселення.

ДОНСЬКЕ́ — село, центр сільської Ради, розташоване в долині річки Бештерек (притока Салгиру), за 12 км від Сімферополя, поблизу шляху

Пальметний сад у радгоспі «Перевальний». Добре, 1967 р.

Сімферополь—Феодосія. Дворів — 300. Населення — 982 чоловіка. Сільраді також підпорядковані населені пункти Верхньокурганне, Давидове, Кленівка, Красний Крим, Нижньокурганне й Спокійне.

У Донському розміщена центральна садиба колгоспу ім. Леніна, за яким закріплено 8400 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4114 га орної землі. Основний напрям господарства — виробництво овочів, м'яса, молока. Діють консервний завод потужністю 2 млн. умовних банок на рік, холодильник місткістю 500 тонн і виноробний цех. Колгосп не раз був учасником ВДНГ СРСР та Виставки передового досвіду в народному господарстві УРСР, тричі нагороджувався почесними грамотами, а також відзначений дипломом ВДНГ СРСР 2-го ступеня.

Тут є середня школа, в якій налічується 340 учнів і працюють 25 учителів, бібліотека з книжковим фондом 10 тис. примірників, медпункт, дитячий садок, 2 магазини, їдальня, ощадкаса, поштове відділення.

У партійній організації Донського — 59 комуністів, у комсомольській — 45 членів ВЛКСМ.

Перша згадка про село належить до середини XVIII ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників билися 150 жителів, з них за виявлені мужність і відвагу 91 нагороджено орденами й медалями СРСР, 48 чоловік загинули за свободу й незалежність Батьківщини.

Поблизу Донського виявлено поселення доби міді, в курганах розкопано 2 поховання доби бронзи.

КА́М'ЯНКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 6 км від Сімферополя, біля автошляху Сімферополь—Феодосія. Дворів — 177. Населення — 537 чоловік. Сільраді також підпорядковані населені пункти Біле, Загороднє, Свобода й Трудове.

У Кам'янці розміщено відділок радгоспу «Свобода», який спеціалізується на відгодівлі свиней.

Тут є початкова школа, клуб, магазин.

У партійній організації Кам'янки — 19 комуністів, у комсомольській — 14 членів ВЛКСМ.

Засноване село наприкінці XVIII ст. На початку XIX ст. сюди прибули переселенці з Росії та України. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. 1930 року створено колгосп. На фронтах Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників билися 78 жителів, з них 14 за мужність і відвагу нагороджено орденами й медалями СРСР. 37 чоловік загинуло смертю хоробрих.

На околицях Кам'янки виявлено 2 поселення доби міді й кургани доби бронзи.

КОЛЬЧУ́ГИНЕ — село, центр сільської Ради, розташоване в долині річки Західного Булганаку, за 21 км від Сімферополя. Дворів — 1012. Населення — 3363 чоловіка. Сільраді також підпорядковані населені пункти Трудове й Рівнопілля.

У Кольчугиному розміщено радгосп «Виноградний», за яким закріплено 5326 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 1845 га орної землі. Господарство спеціалізується на виноградарстві, має 2803 га виноградників, у т. ч. 2447 га родючих. Діє виноробний завод, який переробляє 850 тонн ягід за добу. Збудовано виноградосховище місткістю 500 тонн і водосховища місткістю 1100 тис. куб. метрів для зрошення садів та інших господарських потреб. За трудові досягнення 36 працівників радгоспу нагороджено орденами й медалями СРСР, серед них бригадири Т. Т. Верзунов, Р. П. Кущ та директор радгоспу Г. Н. Авраамов — орденом Леніна. П'яти виноградарським бригадам присвоєно звання колективів комуністичної праці.

Після Великої Вітчизняної війни село фактично збудовано заново. Тут зведено понад 600 будинків.

У селі є середня школа, де навчається 1254 учні та працюють 75 учителів, клуб, при якому створено дитячі музичну і балетну школи, бібліотека з книжковим фондом понад 10 тис. примірників, лікарня, 2 дитячі комбінати, спортивний зал, 2 їдальні, побутовий комбінат, прокладено водопровід.

Партійна організація Кольчугиного об'єднує 108 комуністів, комсомольська — 111 членів ВЛКСМ.

Засноване село наприкінці XVIII ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни і в партизанських загонах проти німецько-фашистських загарбників билися 129 жителів, з них 68 за виявлені героїзм і відвагу нагороджено орденами й медалями СРСР. 35 чоловік полягли за свободу й незалежність Батьківщини.

МА́ЗАНКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від Сімферополя, за 3 км від автошляху Сімферополь—Феодосія. Дворів — 727. Населення — 2250 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Краснівка, Лісносілля, Опушки й Солов'ївка.

У Мазанці розміщена центральна садиба колгоспу «Заповіт Ілліча», за яким закріплено 3500 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 2085 га орної землі. Господарство — багатогалузеве. Спеціалізується на рільництві і тваринництві.

У селі є середня школа, де 36 учителів навчають 516 учнів, будинок культури із залом на 400 місць, літній кінотеатр, бібліотека з книжковим фондом 11,5 тис. примірників, дитячий садок і ясла, 5 магазинів, відділення зв'язку.

Партійна організація об'єднує 43 комуністи, комсомольська — 60 членів ВЛКСМ.

Мазанка виникла 1787 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. Під час гітлерівської окупації 24 жителі Мазанки були розстріляні фашистами за допомогу партизанам. На фронтах Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників билися 208 односельців, з них 88 за бойові заслуги нагороджено орденами й медалями СРСР. 109 чоловік загинули смертю хоробрих.

Поблизу села у протитанковому рові поховано понад 10 тис. чоловік, закатованих окупантами

у 1941—1942 рр. На братській могилі встановлено обеліск.

На околиці с. Мазанки (урочище Вовчий грот) досліджено ранньопалеолітичну стоянку з вогнищами, виявлено кілька поселень доби неоліту, міді й бронзи та кургани доби бронзи, а поблизу Мазанки і Солов'ївки — 2 скіфських городища перших століть н. ери.

МИ́РНЕ — село, центр сільської Ради. Прилягає до північно-західної околиці Сімферополя. Сільраді підпорядковані населені пункти Білоглинка, Грушеве й Комсомольське.

У Мирному розміщені центральні садиби дослідного господарства Українського науково-дослідного інституту птахівництва, ордена Трудового Червоного Прапора радгоспу «Червоний» і радгоспу «Приміський». За радгоспом «Червоний» закріплено 2740 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 1634 га орної землі. Господарство спеціалізується на птахівництві. У селі діє бройлерна фабрика, на якій щороку відгодовують понад 3 млн. бройлерів. За радгоспом «Приміський» закріплено 2356 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 1110 га орної землі. Господарство спеціалізується на вирощуванні овочів, фруктів та молочному тваринництві.

В селі є середня (665 учнів і 40 учителів) та восьмирічна (442 учні і 26 учителів) школи, клуб, 2 бібліотеки з загальним книжковим фондом 31 тис. примірників, лікарня, дитячий садок-ясла, три магазини, 2 їдальні, відділення зв'язку.

Партійна організація Мирного об'єднує 159 комуністів, комсомольська — 329 членів ВЛКСМ.

Як адміністративно-територіальна одиниця Мирне виникло 1960 року внаслідок об'єднання населеного пункту радгоспу «Червоний» з селом Каховським (до 1945 року — Сарайли-Кият).

Поблизу Комсомольського виявлено стоянку доби раннього палеоліту, а в Мирному — пізньоскіфське городище (III ст. до н. е.—IV ст. н. е.) з подвійною оборонною лінією. Тут же та неподалік Грушевого досліджено 2 курганні скіфські могильники з похованнями в кам'яних ящиках III—I ст. до н. ери.

МОЛОДІ́ЖНЕ — селище міського типу, центр селищної Ради, розташоване за 6 км від Сімферополя, за 1 км від залізничної станції Бітумна між автошляхами Москва—Сімферополь і Сімферополь—Євпаторія. Дворів — 786. Населення — 3,7 тис. чоловік. Селищній Раді підпорядковане село Сонячне.

У Молодіжному розміщене навчально-дослідне господарство Кримського сільськогосподарського інституту ім. М. І. Калініна, за яким закріплено 2838 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 1424 га орної землі. Працівниці цього господарства знатній доярці області Т. Г. Дмитрієнко присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

У селищі є середня школа, в якій навчається 556 учнів і працюють 38 учителів, будинок культури із залом на 500 місць, бібліотека з книжковим фондом 7,2 тис. примірників, дитячі ясла, 4 магазини.

У партійній організації Молодіжного — 97 комуністів, у комсомольській — 112 членів ВЛКСМ.

Село засноване 1929 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників билися 78 жителів, з них 14 за виявлений героїзм нагороджено орденами й медалями СРСР. 17 чоловік полягли за свободу і незалежність Батьківщини.

МИКОЛА́ЇВКА — село, центр сільської Ради, розташоване на західному узбережжі Чорного моря, за 38 км від Сімферополя та за 30 км від залізничної станції Саки. Дворів — 548. Населення — 1990 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Вінницьке, Ключове, Олександрівка, Петрівка, Роздолля й Теплівка.

У Миколаївці розміщена центральна садиба колгоспу «Шлях Леніна», за яким закріплено 12 252 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 8620 га орної землі. Господарство — багатогалузеве. Спеціалізується на виробництві зерна, фруктів, винограду, овочів, продуктів тваринництва. Діють винօробний завод, який переробляє до 1200 тонн винограду за сезон, консервний завод потужністю 1,5 млн. умовних банок на рік та холодильник місткістю 500 тонн. За трудові успіхи 25 передовиків сільського господарства нагороджено орденами й медалями СРСР. За високі досягнення у бджільництві колгосп 1957 року удостоєно бронзової медалі Всесоюзної виставки сільського господарства, промисловості і будівництва.

У селі є восьмирічна школа, в якій 26 учителів навчають 447 учнів і палац культури із залом на 800 місць, бібліотека з книжковим фондом 13,6 тис. примірників, дитячий садок-ясла, 4 магазини, їдальня, відділення зв'язку.

Партійна організація Миколаївки об'єднує 88 комуністів, комсомольська — 65 членів ВЛКСМ.

Село засноване 1857 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. 1930 року організовано колгосп. У жовтні 1941 року поблизу Миколаївки героїчно билася з фашистами артилерійська батарея, захищаючи підступи до Севастополя. У нерівному бою батарея була знищена ворогом. Кількох поранених бійців врятували жителі села М. А. Матюхова, Н. В. Ляшенко і О. С. Пренко. На фронтах Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників боролися 87 односельців, з них 56 за бойові подвиги нагороджено орденами й медалями СРСР. 38 чоловік загинули за свободу і незалежність Батьківщини. У селі встановлено пам'ятник героям-чорноморцям і пам'ятник жителям, полеглим на фронтах громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

Біля Миколаївки виявлено неолітичне поселення та кургани доби бронзи, поблизу Вінницького — скіфське поселення.

НОВОАНДРІ́ЇВКА — село, центр сільської Ради, розташоване у степовій частині Криму, за 30 км від Сімферополя, за 3 км від залізничної станції Пролітна, біля автошляху Москва — Сімферополь. Дворів — 692. Населення — 2690 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Дивне, Купріне, Підсобне, Пролітне, Сухоріччя, Харитонівка й Широке.

У Новоандріївці розміщена центральна садиба колгоспу ім. Жданова, за яким закріплено

Гірський ліс. 1972 р.
Спелеологи в печері. 1972 р.
Водоспад. 1972 р.

Партизанськими стежками батьків. 1971 р.

Тролейбусна траса
Сімферополь — Алушта — Ялта.
1972 р.

Зустріч учасників воєнізованої гри «Орлятко» з ветеранами громадянської і Великої Вітчизняної воєн у с. Красноліссі. 1972 р.

Вклейка надрукована на
Книжковій фабриці «Комуніст»

5200 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3210 га орної землі. Господарство — багатогалузеве. Спеціалізується на виноградарстві, садівництві й тваринництві. Діють виноробний завод, який переробляє до 100 тонн винограду за добу, маслозавод, консервний цех і механічна майстерня. Збудовано фруктосховище місткістю 1,7 тис. тонн і водосховище місткістю 300 тис. куб. метрів.

Є середня школа, де налічується 724 учні і працюють 42 вчителя, будинок культури із залом на 600 місць, лікарня, дитячий садок-ясла, 2 магазини, відділення зв'язку.

У партійній організації Новоандріївки — 78 комуністів, у комсомольській — 130 членів ВЛКСМ.

Село виникло 1923 року внаслідок злиття трьох населених пунктів Ана-Елі, Кашін-Дермен і Джага-Скали. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників билися понад 200 жителів, з них 38 за виявлені мужність і відвагу нагороджено орденами й медалями СРСР. В. А. Осипов є повним кавалером ордена Слави. 76 чоловік полягли у боях за свободу і незалежність Батьківщини.

У Новоандріївці встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

ПЕРО́ВЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за кілометр від Сімферополя. Дворів — 617. Населення — 1916 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Дубки, Залісся, Каштанова, Кизилівка, Кирпичне, Клинівка, Ключі, Костянтинівка, Молочне, Новомиколаївка, Обрив, Партизанське, Тепле, Топольне й Українка.

У Перовому розміщена птахофабрика «Південна», за якою закріплено 5738 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3582 га орної землі. За досягнення в праці делегату XXIII з'їзду КПРС, бригадиру А. П. Гетьман, пташниці В. В. Козиній і директору фабрики Г. А. Хачирашвілі присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Ордена Леніна удостоєно завідуючу цехом промислового стада курей Є. А. Вібик, пташницю М. С. Стоколос, доярок А. П. Письменну та Є. С. Саблеву.

У селі є середня школа, в якій 33 вчителі навчають 400 учнів, будинок культури із залом на 900 місць, дитячий садок-ясла, 2 магазини, їдальня.

У партійній організації Перового — 158 комуністів, у комсомольській — 239 членів ВЛКСМ.

Засноване село 1932 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників билися 178 жителів, з них 19 за виявлені мужність і відвагу нагороджено орденами й медалями СРСР. 36 чоловік загинули за свободу і незалежність Батьківщини.

У Перовому встановлено пам'ятник В. І. Леніну, Партизанському — пам'ятник воїнам-односельцям, полеглим у роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

Біля Перового, Залісся, Кизилівки, Костянтинівки, Обрива, Партизанського та Українки виявлено понад 20 археологічних пам'яток, у т. ч. поселення доби палеоліту, мезоліту, неоліту, міді; поселення, городища, сховища та могильники доби бронзи, таврів, скіфів, а також три середньовічні поселення, могильник та залишки храму.

На птахофабриці «Південна». Перове, 1970 р.

ПЕРВОМА́ЙСЬКЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 18 км від Сімферополя, за 4 км від залізничної станції Острякове, біля автошляху Москва — Сімферополь. Дворів — 502. Населення — 1805 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Красне й Чайкине.

У Первомайському розміщена центральна садиба радгоспу «Зоря», за яким закріплено 6879 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4186 га орної землі. Господарство спеціалізується на вирощуванні овочів та молочному тваринництві.

В селі є восьмирічна школа, в якій навчаються 356 учнів і працюють 24 вчителі, будинок культури із залом на 400 місць, бібліотека з книжковим фондом 14,2 тис. примірників, дитячі ясла, магазин.

Партійна організація села об'єднує 68 комуністів, комсомольська — 49 членів ВЛКСМ.

Засноване Первомайське 1927 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників билися 37 жителів, 8 з них за бойові подвиги нагороджено орденами й медалями СРСР. 16 чоловік полягли у боротьбі проти ворога.

РОДНИКО́ВЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 14 км від Сімферополя, за 8 км від найближчої залізничної станції Бітумна, біля автошляху Сімферополь—Євпаторія. Дворів — 351. Населення — 1282 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Аркадіївка, Кубанське, Курганне, Новий Мир й Шафранне.

У Родниковому розміщена центральна садиба радгоспу «Родниковий», за яким закріплено 5953 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4317 га орної землі. Господарство спеціалізується на виробництві овочів і молока.

В селі є восьмирічна школа, в якій 18 вчителів навчають 190 учнів, бібліотека з книжковим фондом понад 10 тис. примірників, медпункт, дитячі ясла, 2 магазини, їдальня.

У партійній організації Родникового — 47 комуністів, у комсомольській — 59 членів ВЛКСМ.

Село засноване у XVIII ст.

Радянську владу встановлено в січні 1918 року.

На фронтах Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників билися 128 жителів села, з них 45 нагороджено орденами й медалями СРСР за виявлені мужність і відвагу. 35 чоловік полягли за свободу і незалежність Батьківщини.

Біля Родникового виявлено кремінні знаряддя праці доби раннього палеоліту й поселення VIII—X століть.

СКВОРЦО́ВЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 30 км від Сімферополя, за 12 км від найближчої залізничної станції Саки, на автошляху Сімферополь—Євпаторія. Дворів — 392. Населення — 1443 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Волнисте, Колодязне, Міжгірне й Передове.

У Скворцовому розміщена центральна садиба радгоспу «Сонячний», за яким закріплено 8108 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3826 га орної землі. Господарство спеціалізується на виробництві винограду. Діє холодильник місткістю 1000 тонн. За успіхи в праці 11 чоловік нагороджено орденами й медалями СРСР.

В селі є восьмирічна школа, в якій 25 учителів навчають 340 учнів, будинок культури із залом на 450 місць, літній кінотеатр, бібліотека з книжковим фондом 8 тис. примірників, медичний та ветеринарний пункти, дитячий садок, 3 магазини, їдальня.

Партійна організація Скворцового об'єднує 52 комуністи, комсомольська — 111 членів ВЛКСМ.

Засноване село 1865 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. У 1934 році колгосп відвідав М. І. Калінін, він виступив з промовою на колгоспних зборах. В пам'ять про це на будинку сільського клубу встановлено меморіальну дошку.

УКРО́МНЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від Сімферополя, поблизу автошляху Сімферополь—Євпаторія. Дворів — 1346. Населення — 4484 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Веселе, Зольне, Ковильне й Совхозне.

В Укромному розташована центральна садиба Кримської овоче-баштанної дослідної станції. Наукові працівники станції виводять і впроваджують у виробництво нові сорти овочів. У господарстві є молочнотоварна ферма.

У селі є середня школа, де 50 учителів навчають 750 учнів. Працюють літній кінотеатр, поліклініка, 2 магазини.

У партійній організації Укромного — 78 комуністів, в комсомольській — 180 членів ВЛКСМ.

Засноване село 1912 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року.

Біля Зольного виявлено кургани доби міді.

УРОЖА́ЙНЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 14 км від Сімферополя, за 8 км від залізничної станції Острякове, біля автошляху Москва — Сімферополь. Дворів — 713. Населення — 2414 чоловік. Сільраді також підпорядковане село Живописне.

В Урожайному розміщена центральна садиба і відділок радгоспу «Урожайний», за яким закріплено 4544 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 2556 га орної землі. Основний напрям господарства — овоче-молочний.

У селі є восьмирічна і початкова школи, в яких навчаються 498 учнів і працюють 46 учителів, будинок культури із залом на 500 місць, бібліотека з книжковим фондом 13,5 тис. примірників, лікарня на 25 ліжок, 2 дитячих ясел, 3 магазини.

Партійна організація Урожайного об'єднує 67 комуністів, комсомольська — 98 членів ВЛКСМ.

Засноване село наприкінці XVIII ст.

Радянську владу встановлено в січні 1918 року.

На фронтах Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників билися 226 жителів, з них 82 за бойові подвиги нагороджено орденами й медалями СРСР. 121 чоловік загинув смертю хоробрих.

Поблизу Урожайного виявлено скіфське городище.

ЧИ́СТЕНЬКЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 8 км від Сімферополя, біля залізничної станції Чистенька. Дворів — 798. Населення — 2170 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Камишинка, Левадки, Новозбур'ївка, Трипрудне, Трудолюбове й Фонтани.

У Чистенькому розміщена центральна садиба колгоспу «Радянська Україна», за яким закріплено 9,6 тис. га сільськогосподарських угідь, у т. ч. за колгоспом — 4530 га орної землі. Господарство багатогалузеве. Діє відділення райоб'єднання «Сільгосптехніки».

У селі є восьмирічна школа, в якій 34 вчителі навчають 450 учнів, будинок культури із залом на 500 місць, бібліотека з книжковим фондом на 16 тис. примірників, медпункт, дитячий садок і ясла, швейна і шевська майстерні, 2 магазини, їдальня, поштове відділення.

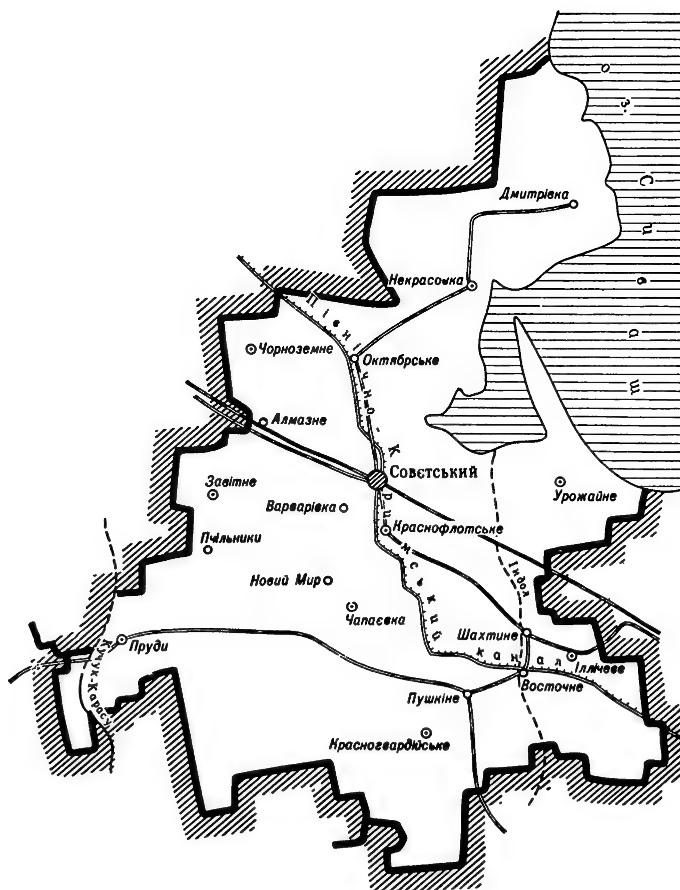
Партійна організація Чистенького об'єднує 78 комуністів, комсомольська — 46 членів ВЛКСМ.

Засноване село в 1771 році. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників билися 153 жителі, з них за виявлені мужність і відвагу 68 чоловік нагороджено орденами й медалями СРСР. 82 чоловіка полягли за свободу й незалежність Батьківщини. На честь воїнів, які загинули на фронтах громадянської і Великої Вітчизняної воєн, встановлено пам'ятник.

Поблизу Чистенького виявлено скіфське городище із залишками подвійної лінії оборонних споруд.

Поблизу Чистенького, Камишинки, Левадок, Трипрудного й Фонтанів виявлено стоянку епохи палеоліту, кілька поселень доби міді, ранньої і пізньої бронзи, таврське городище, поселення скіфів і 3 середньовічні поселення VIII—X століть.

СОВЄТСЬКИЙ РАЙОН

Площа району — 1079,5 кв. км. Населення — 30,7 тис. чоловік, у т. ч. сільського — 22,5 тис. Густота населення — 36 чоловік на кв. км. Селищній і 9 сільським Радам підпорядковано 43 населені пункти. У районі 44 первинні партійні, 64 комсомольські і 78 профспілкових організацій. В економіці провідне місце належить сільському господарству. За 4 радгоспами, 9 колгоспами закріплено 76,1 тис. га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 55,8 тис. га орної землі. Працюють 6 промислових підприємств. Населення обслуговують 35 медичних закладів, 40 лікарів. У 20 загальноосвітніх школах, в т. ч. 8 середніх, 7 восьмирічних, 5 початкових, навчаються 6049 учнів. Є технікум меліорації і механізації сільського господарства, сільське професійно-технічне училище № 4. Культурно-освітню роботу провадять 8 будинків культури, 26 клубів, 22 бібліотеки; є 10 кінотеатрів, 33 кіноустановки. На громадських засадах діють три музеї. Споруджено 2 пам'ятники В. І. Леніну, пам'ятник і 16 обелісків вічної Слави воїнам, які загинули в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

СОВЄТСЬКИЙ

Совєтський — селище міського типу, центр району. Розташований у північно-східній степовій частині Кримського півострова, за 132 км від Сімферополя. В селищі — залізнична станція Краснофлотська на лінії Керч — Джанкой. З обласним центром Совєтський зв'язаний автошляхом. Населення — 8,2 тис. чоловік.

Територія сучасного селища і його околиць була заселена в III—I тисячолітті до н. е. Про це свідчать знайдені тут залишки поселень і кургани з похованнями епохи ранньої і пізньої бронзи. Поблизу селища виявлено також скіфські поховання.

Перша згадка про Ічки (так називалося село) датується 1798 роком. Тоді тут проживав 41 чоловік[1]. Землі села 1805 року належали трьом мурзам, ними користувалися також державні селяни, кількість яких зросла вже до 66 чоловік[2]. 1849 року 1899 десятин належали поміщикам, 600 — були закріплені за селянською громадою. Селяни працювали на полях землевласників, а також виконували різні повинності — подорожну, підводну, постоєву. Під час Кримської війни (1853—1856 рр.) місцеві жителі, приписані до поштово-шляхової станції Черкез-Тобай, повинні були щороку за першою вимогою властей виділяти по 35 підвід для різних перевезень[3].

Після війни багато хто з татар, зруйнувавши свої житла, емігрував до Туреччини. В сусідньому селі Мушаї (тепер це також територія селища) уціліли тільки господарські будівлі. У 60-і роки тут з'явилось три двори, в яких проживало 14 поселенців — росіян. В Ічках в той час було 14 дворів і налічувалось 84 чоловіка.

Указом 1866 року державним селянам надано право безстрокового користування земельними наділами за певну оброчну плату. Проте розорення основної маси селянства продовжувалось. До 80-х років XIX ст. Ічкинська сільська громада змушена була продати свою землю. Типовою фігурою для Ічків став селянин-десятинник, дрібний орендар поміщицької землі. Основним видом орендної плати була скіпщина. Селянин віддавав поміщикові $^3/_{10}$ частини врожаю (три копи з десяти) і мусив насамперед відвезти, обмолотити й засипати в засіки хліб землевласника.

Селяни-орендарі Мушаю віддавали $^1/_5$ частину врожаю і звозили хліб до місця його продажу, а за користування житлом відробляли на власника сім і більше днів у косовицю та стільки ж під час жнив[4]. Кілька сімей обробляли 95 десятин вакуфної землі, яка належала місцевій мечеті.

Осідали в цій місцевості й німецькі колоністи. Вони поступово скуповували кращі землі. Так, у 80-х роках XIX ст. 16 їх сімей із сусіднього села Окречі, що згодом увійшло в межі нинішнього селища, мали від 120 до 800 десятин землі[5].

1892 року, після введення в дію Джанкойсько-Феодосійської залізничної колії, збудовано станцію Ічки (з 1912 року — Граматикове). Через неї великі хліботорговці відправляли за кордон пшеницю, яку вони скуповували в навколишніх селах. У пристанційному селищі з'явилися лісні склади, збудовано вальцьовий млин, майстерні ремонту кінно-транспортного інвентаря, пробуравлювалися артезіанські свердловини. Працювали пекарня, ковбасня, олійня. Поступово змінювався характер занять і склад населення. Невелика його частина обслуговувала станцію й колійну дільницю, багато хто наймитував у місцевих хазяїв. З'їжджалися сюди і сезонні робітники, які з весни до пізньої осені працювали на очищенні та вантаженні зерна, в кустарних майстернях. Заробітки були мізерні. Так, робітники залізничної станції, працюючи від зорі до зорі, одержували всього по 40 коп. на день. До того ж, їх ошукували при виплаті заробітної плати.

Трудящі селища не раз виступали проти експлуататорів. Під час першої російської буржуазно-демократичної революції, 14 жовтня 1905 року, застрайкували залізничники всієї колії, у т. ч. і станції Ічки, припинився рух поїздів[6]. У ніч на 22 липня 1906 року понад двадцять ічкинських бідняків, а з ними і кілька чоловік з Феодосії, намагалися відібрати майно місцевих багатіїв. Однак ця спроба закінчилася невдало[7]. Через місяць куркулі й торговці добилися виселення з Ічків 20 робітників з Арабатських соляних промислів, які переховувалися тут, щоб уникнути репресій.

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. 1350, оп. 312, спр. 23, арк. 30.
[2] Ф. Лашков. Исторический очерк крымско-татарского землевладения, стор. 283.
[3] Кримський облдержархів, ф. 67, оп. 1, спр. 1092, арк. 17, 18.
[4] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 12, арк. 51.
[5] Кримський облдержархів, ф. 790, оп. 1, спр. 24, арк. 5.
[6] Газ. «Крымский вестник» (Сімферополь), 25 жовтня 1905 р.
[7] Газ. «Вестник таврического земства» (Сімферополь), 1 серпня 1906 р.

Медичної допомоги більшість місцевих жителів не одержувала. Тільки в 70-х роках XIX ст. феодосійський земський лікар 5—6 разів на рік почав виїздити у повіт. 1908 року лише на дифтерит тут хворіло 216 чоловік. Того ж року в селищі відкрилася лікарня на 12 ліжок. 1914 року жителів Ічків і сусідніх населених пунктів обслуговували лікар, 4 фельдшери[1]. Але половина ліжок в лікарні пустувала. Д. І. Ульянов, який у цей час працював у повіті санітарним лікарем, у своїй доповіді земству писав, що «стягання плати за стаціонарне лікування, безперечно, є однією з причин такого пустування»[2].

Тільки 1900 року в Ічках відкрилася школа з чотирирічним курсом навчання, її відвідували всього 40 дітей, вчили їх учителька і священик.

У роки першої світової війни становище жителів селища стало ще більш тяжким. З 78 чоловіків 33 мобілізували. Для кожного двора були введені повинності, за які селяни одержували мізерну плату.

На початку 1917 року в Ічках налічувалося 100 дворів, де проживало 500 жителів. 69 сімей не мали землі, у частини були невеликі наділи (менше десятини), у 11 — по 9 десятин, 28 дворів зовсім не мали худоби, 34 — корів, 53 — коней і волів[3]. Беземельні селяни йшли наймитувати у поміщицькі економії, працювали на залізниці, в майстернях.

На чолі місцевих органів Тимчасового уряду після Лютневої революції опинилися есери, які захищали інтереси сільської буржуазії. Зростало невдоволення трудівників селища політикою Тимчасового уряду. Радісно зустріли вони звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, перші ленінські декрети. У січні 1918 року Феодосійський червоногвардійський загін, в якому були й ічкинці, вибив з повіту буржуазно-націоналістичний татарський ескадрон. У тому ж місяці в селищі встановлено Радянську владу. Ічкинці обрали свою першу Раду. Під її керівництвом активісти селища забирали надлишки хліба у куркулів і торговців, розподіляли його серед найбіднішого населення, а також відправляли частинам Червоної Армії.

Та наприкінці квітня 1918 року в селище вдерлися німецькі окупанти. Місцеві багатії-колоністи, що вітали їх появу, виказували радянських активістів, яких окупанти розстрілювали. Так загинули голова Ічкинської Ради І. І. Левін та ін. На зміну німецьким окупантам прийшли англо-французькі інтервенти, які також грабували трудяще населення, розстрілювали всіх співчуваючих Радянській владі.

У квітні 1919 року частини Червоної Армії визволили Ічки від ворогів. Тут розмістився полк Задніпровської дивізії. За допомогою політпрацівників полку було створено Ічкинський ревком, під керівництвом якого розгорталися революційні перетворення в селищі. Але наприкінці червня 1919 року територія всього півострова була захоплена денікінцями, проти яких трудящим Криму довелося вести вперту боротьбу. У вересні 1920 року поблизу станції Граматикове діяла група партизанів, яка за завданням штабу О. В. Мокроусова висаджувала в повітря мости, псувала колії на перегоні Феодосія — Джанкой тощо. Це значно утруднювало маневрування ворожих військ.

Після розгрому частинами Червоної Армії врангелівських військ 16 листопада 1920 року в Ічках створено ревком у складі 5 чоловік[4].

Хазяйнування білогвардійців та інтервентів вкрай підірвало економіку селища. До того ж, у перші місяці після відновлення Радянської влади населення грабували білогвардійські банди, що ховалися в лісах. Вони забирали борошно, зерно, худобу. Ревкому довелося докласти чимало зусиль, щоб дати відсіч бандитам, організувати відбудовні роботи, реквізувати надлишки хліба у куркулів.

---

[1] Отчеты Феодосийской уездной земской управы за 1914 г. Феодосия, 1915, стор. 65, 66.

[2] Постановления Феодосийского уездного земского собрания. Феодосия, 1914, стор. 38 (приложения).

[3] Кримський облдержархів, ф. 529, оп. 1, спр. 82, арк. 348.

[4] Там же, ф. Р-1025, оп. 1, спр. 113, арк. 30, 39, 40, 111.

З січня 1921 року селище стало центром Ічкинського району Феодосійського повіту. В лютому того ж року створено Ічкинський районний ревком, якому були підпорядковані 16 сільських ревкомів[1]. Очолив його комуніст Д. О. Дмитрієв. Районний ревком розмежував землі між селами. Безземельним відрізали наділи від колишніх поміщицьких і куркульських господарств. Відведено було ділянки сім'ям червоноармійців. Найбіднішому населенню видавали насіння для посіву, в тимчасове користування — сільськогосподарський інвентар. Районний і сільські ревкоми допомагали продуктами й одягом бідноті та членам сімей червоноармійців й інвалідів громадянської та світової воєн. Найбідніше населення, в т. ч. й Ічків, одержало 83 пуди борошна і понад 4 пуди солі[2].

В серпні 1921 року відбулися вибори Ічкинської Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, яку очолив Д. І. Фірсов. Було обрано також райвиконком, головою його став Д. О. Дмитрієв[3].

Багато труднощів довелося перебороти мешканцям селища у роки відбудови народного господарства. Влітку 1921 року на полях усе вигоріло. Не вистачало посівного матеріалу, хліба. Для налагодження організаторської та масово-політичної роботи серед населення повітовий комітет партії направив у села групу комуністів. 1921 року було утворено районне партбюро. Перший партосередок в Ічках почав працювати при райвиконкомі. 1922 року в ньому було 11 чоловік[4]. Партосередок провадив роботу не тільки в Ічках, але й у навколишніх населених пунктах, які залишились прикріпленими до нього і після ліквідації Ічкинського району в жовтні 1923 року. Зростало довір'я селян до комуністів, які організовували групи бідноти, провадили конференції безпартійних, роз'яснювали трудящим політику партії.

1923 року в селищі організовано комсомольський осередок[5]. Спочатку в ньому було 3, згодом 9, а через півтора року — 46 комсомольців, у т. ч. 8 дівчат. Комсомольці допомагали ліквідувати неписьменність, боролись з релігійними забобонами, організовували піонерський рух, художню самодіяльність у Ічках і сусідніх селах[6].

На початку 1924 року в Ічках виникло кредитне сільськогосподарське товариство, яке об'єднувало 461 чоловіка. Воно відбудувало напівзруйнований млин, придбало два трактори і приступило до обробітку землі бідніших селян.

Комуністи, комсомольці, сільські активісти широко розгорнули масово-політичну роботу, пропагували ленінський кооперативний план. 1925 року дев'ять ічкинських бідняцько-батрацьких сімей об'єднались у комуну. Їм виділили колишні поміщицькі й куркульські землі. Вже в перший рік комунари засіяли 100 га й одержали пересічно по 8 цнт зерна з гектара. Це привернуло увагу всіх одноосібників, адже раніше тут не збирали й по 7 цнт. Наступного року комуна вже змогла придбати на власні кошти трактор. Водночас із вирішенням господарських питань партійна організація, Рада приділяли велику увагу культурному будівництву. З 1921 року в місцевій школі працювало 4 вчительки. Не було дров для опалення, чорнила, ручок, зошитів, писати доводилось на клаптиках паперу. Вжиті ревкомом, а згодом виконкомом заходи допомогли налагодити навчальну роботу. 1921 року в Ічках відкрито клуб. Комуністи організували при ньому хату-читальню, бібліотеку, гуртки політичних і сільськогосподарських знань. В клубі читались лекції, працював драмгурток, 1922 року його відвідувало 25 чоловік.

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-1025, оп. 1, спр. 112, арк. 140; спр. 113, арк. 166; спр. 131, арк. 143, 144, 160, 169; спр. 138, арк. 20.

[2] Там же, спр. 113, арк. 129, 162, 163, 176, 177; ф. Р-1845, оп. 1, спр. 14, арк. 7.

[3] Там же, ф. Р-1025, оп. 1, спр. 112, арк. 277; спр. 119, арк. 163.

[4] Кримський облпартархів, ф. 69, оп. 1, спр. 5, арк. 16; ф. 70, оп. 1, спр. 39, арк. 9.

[5] Там же, ф. 70, оп. 1, спр. 50, арк. 6.

[6] Газ. «Рабочий и крестьянин» (Феодосія), 5—8 січня, 13 березня, 25 квітня, 16 травня, 5 листопада 1925 р.

Було створено театр, вистави якого кілька разів на місяць дивились жителі селища. До громадської роботи широко залучались жінки.

Важливою умовою успішного здійснення планів соціалістичного будівництва була самовіддана праця радянських людей. 1930 року в Ічках організовано колгосп ім. Й. В. Сталіна, невдовзі приєднаний до сусіднього господарства. В усіх навколишніх селах виникали артілі. Велику роль у зміцненні колективних господарств відіграла утворена 1930 року Ічкинська МТС. 1932 року закінчилося будівництво ковальського, слюсарного, теслярського й монтажного цехів МТС. У її парку налічувалося 43 трактори, переважно закордонних марок. Потужні трактори вітчизняного виробництва, спеціальний причіпний інвентар, комбайни з'явились тут у 1933 році[1]. Зростання виробництва зерна в колективних господарствах вимагало розширення Граматиківського елеватора, що містився в Ічках. 1935 року він вміщував уже 1700 тонн зерна. Тоді це був четвертий за величиною елеватор у Криму[2]. Колгоспам потрібні були досвідчені спеціалісти, й в Ічках 1929 року відкрився сільськогосподарський технікум, де навчалося 310 чоловік[3]. Діяли також короткотермінові курси, семінари, гуртки й сільськогосподарські школи, які готували колгоспних конюхів, лимарів, ковалів, вагарів, насінників.

Серед колгоспників широко розгорнулося соціалістичне змагання. Ініціатором його в ті роки став тракторист Ічкинської МТС комсомолець Д. О. Топузов, який більш як на 220 проц. виконував планові завдання й економив багато пального. 1936 року Д. О. Топузов удостоєний ордена Леніна. 1940 року 100 передовиків МТС добилися права бути учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки[4].

Передвоєнні роки характеризувалися піднесенням промисловості. 1935 року на маслозаводі вироблено продукції на 138 тис. крб.[5]. Самовіддано трудилися залізничники станції Граматикове. В Ічках було побудовано електростанцію.

У зв'язку з утворенням Ічкинського району в лютому 1935 року створено районну партійну організацію[6]. 1939 року вона налічувала 325 чоловік. У господарському й культурному будівництві надійними помічниками комуністів були члени ВЛКСМ. Комсомольці в період господарських кампаній створювали загони «легкої кавалерії». За їх ініціативою в селищі організовано льотно-спортивну школу Кримського аероклубу, де навчалися понад 30 юнаків і дівчат.

За роки соціалістичного будівництва в родини колишніх бідняків прийшов достаток. Змінився зовнішній вигляд Ічків. Розгорнулися роботи по впорядкуванню селища. З'явилася перша брукована вулиця. 1940 року переобладнано лікарню, в якій налічувалося 62 ліжка, відкрито консультаційний пункт матері й дитини.

1937 року семирічну школу реорганізовано в середню. Вона розмістилась у новому двоповерховому приміщенні. В школі навчалося 280 чоловік. Відкрився будинок культури, кінотеатр, три бібліотеки, книжковий фонд яких 1940 року становив 55 тис. книжок. У будинках мешканців селища було встановлено 480 радіоточок. 1938 року споруджено стадіон. Тоді ж відкрито районний будинок піонерів, а через рік — дитячий комбінат на 60 місць. З 1941 року Ічки, населення яких досягло 5,4 тис. чоловік, віднесено до категорії селищ міського типу. В центрі селища було встановлено пам'ятник В. І. Леніну, з іменем якого трудящі пов'язували всі успіхи в економічному й культурному будівництві.

Віроломний напад німецько-фашистських загарбників на СРСР перервав мирну, творчу працю радянських людей. Ічкинці, які здатні були носити зброю, пішли на фронт. Ті, хто залишився, працювали з подвоєною енергією, щоб забезпечити

---

[1] А. Проценко. Ичкинская МТС. Симферополь, 1940, стор. 5—7.
[2] Статистический справочник народного хозяйства и культуры Крымской АССР, стор. 96.
[3] Кримський облпартархів, ф. 71, оп. 1, спр. 54, арк. 13.
[4] А. Проценко. Ичкинская МТС, стор. 16.
[5] Кримський облпартархів, ф. 128, оп. 11, спр. 6а, арк. 7.
[6] Там же, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

Червону Армію усім необхідним. Чимало жителів селища вступило до винищувального батальйону, сформованого під керівництвом райкому партії для боротьби з гітлерівськими парашутистами та диверсантами.

2 листопада 1941 року німецько-фашистські загарбники захопили Ічки[1]. Ще перед вторгненням окупантів було створено Ічкинський партизанський загін. Командиром його призначили директора технікуму М. І. Чуба, комісаром — секретаря райкому партії В. А. Золотову. Штаб партизанського загону перебував у Зуйських лісах. У березні 1942 року Ічкинський загін, що налічував тоді 67 чоловік, у т.ч. 35 жителів селища, об'єднався з Колайським. Народні месники провели десятки бойових операцій і завдали фашистам відчутних втрат у живій силі й техніці. З листопада 1941 року до жовтня 1942 партизани знищили 1151 гітлерівця. Лише в одному бою, 24—26 липня 1942 року, знищено 300 окупантів. Ряд бойових диверсій здійснено на залізниці поблизу Ічків. 1942 року в селищі героїчно загинули 5 розвідників загону, серед них комуніст В. П. Мартинов[2], на його могилі встановлено пам'ятник.

У вересні 1942 року з числа місцевих молодих патріотів було утворено підпільну групу. В листопаді вона ввійшла до складу районної підпільної організації. Ічкинську групу очолив житель селища комсомолець М. П. Біжич. Підпільники розповсюджували серед населення листівки, радянські газети, книжки, провадили антифашистську агітацію, доставляли партизанам відомості про розташування гітлерівських частин, постачали бійців загону продуктами харчування, направляли до них патріотично настроєних людей, військових, які тікали з полону. Але внаслідок зради в ніч з 22 на 23 червня 1943 року керівника групи і більшість її членів схопили гестапівці й замучили в фашистських катівнях[3]. Фашисти по-звірячому розправлялись з усіма, кого вони підозрювали у зв'язках з партизанами й підпільниками.

Незважаючи на тяжкі втрати, жителі селища не припиняли боротьбу. В Ічкинському підпіллі в різний час діяли невеликі групи, якими керували І. Г. Порошенко, І. Лещ та інші[4].

14 квітня 1944 року рухомий механізований загін Окремої Приморської армії визволив Ічки від фашистських загарбників[5]. У перемогу над ворогом внесли свою частку і жителі селища, зокрема інженер-полковник артилерії О. Р. Ємець. У селищі живуть Герой Радянського Союзу П. П. Ісаїчкін, удостоєний цього високого звання за виявлений героїзм під час Великої Вітчизняної війни в бою на станції Дебальцеве, в якому він знищив понад 200 ворожих солдатів, кавалер ордена Леніна К. І. Поздєєв та інші.

За роки тимчасової окупації фашисти стратили з усього району понад 350 жителів, 850 чоловік вивезли на каторгу до Німеччини[6].

Одразу ж після визволення району в Ічках відновили роботу партійні й радянські органи. Попереду чекали великі відбудовні роботи. Гітлерівці зруйнували МТС, елеватор, лікарню, школу, дитячі дошкільні заклади, будинок культури.

Свою діяльність райком партії і райвиконком розпочали з відновлення органів влади на місцях, з організації допомоги сім'ям фронтовиків та загиблих партизанів і підпільників. Про дітей-сиріт турбувався районний відділ народної освіти.

Напівзруйнований ічкинський млин переробляв за добу лише 14—16 тонн зерна. Потрібно було одержувати не менш як 50—60 тонн борошна на добу. Самовіддано трудились працівники млина. На 5 місяців раніше встановленого строку

---

[1] Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 404.

[2] Кримський облпартархів, ф. 128, оп. 1, спр. 91, арк. 162; ф. 151, оп. 1, спр. 12, арк. 55, 60, 62.

[3] Там же, ф. 128, оп. 1, спр. 125, арк. 3—6.

[4] Там же, ф. 156, оп. 1, спр. 4495, арк. 5, 6, 44, 45.

[5] Сообщения Советского Информбюро, т. 6, стор. 184.

[6] Кримський облпартархів, ф. 128, оп. 1, спр. 93, арк. 4.

вони завершили відбудовні роботи і повністю виконали план поставки хліба державі до 1 вересня 1944 року[1].

Залізничники станції Граматикове забезпечили безперебійні перевезення вантажів для фронту. Вони відновили 15 км колії, 4 мости, систему водопостачання, збудували 3 службові будинки. До початку 50-х років, щоб збільшити вантажообіг станції, освоєно безвідчіплювальне завантаження й розвантаження вагонів, внаслідок чого простої кожного з них скоротились пересічно на 5,4 години[2].

Навесні 1944 року робітники МТС дістали сховані в тайниках інструменти, потрібний для ремонту техніки метал і за короткий строк відремонтували 54 трактори й 24 комбайни. Було створено 18 тракторних бригад[3]. За самовіддану працю в повоєнні роки багато механізаторів було відзначено урядовими нагородами. 1952 року комбайнеру МТС І. В. Солодову, який намолотив за 25 днів 8171 цнт зерна, присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а комбайнери М. І. Бирка, М. Я. Діденко, В. З. Дроздов, В. А. Савочкін і Н. А. Юнак нагороджені орденом Леніна[4].

Восени 1944 року знову розпочалися заняття у сільськогосподарському технікумі, у напівзруйнованому приміщенні якого за парти сіло 70 учнів. До 1948 року технікум повністю відбудували, він мав добре обладнані кабінети, багато різних верстатів, свою електростанцію, 4 трактори, 5 автомашин, комбайн. 33-і роковини Жовтня жителі Совєтського святкували у відбудованому комсомольцями й молоддю селища районному будинку культури. Почав працювати кінотеатр «Молот», який після перебудови вміщував 350 чоловік.

На початку 50-х років розгорнулось будівництво високовольтної лінії Кіровське—Совєтський. Його закінчили на початку 60-х років. 1963 року споруджено електропідстанцію, і селище підключили до єдиної державної електромережі. Успішно розвивалася промисловість Совєтського. 1959 року реконструйовано молокозавод, який став випускати 20 тонн продукції за добу. З 1961 року почалося будівництво винозаводу, для цього держава виділила 20 млн. карбованців[5].

Нових успіхів досягли трудящі Совєтського в роки восьмої п'ятирічки. Збільшився обсяг продукції, випущеної місцевими підприємствами. На винозаводі вироблено 4,7 млн. декалітрів виноматеріалів і понад 0,5 млн. декалітрів виноградного вина; на молокозаводі — понад 20 тис. тонн масла, 0,25 млн. тонн незбираного молока. В майстернях районного відділення «Сільгосптехніки» відремонтовано понад 500 тракторів для колгоспів і радгоспів, а також десятки комбайнів і автомашин.

Особливо значних успіхів домігся колектив комбінату хлібопродуктів, утвореного на базі хлібоприймального пункту «Заготзерно». За восьму п'ятирічку вироблено 118,9 тис. тонн борошна, 101,6 тис. тонн комбікорму. На підприємстві за той же період впроваджено у виробництво раціоналізаторські пропозиції з економічним ефектом 24 тис. крб., замінено застаріле устаткування. У комбікормовому цеху механізовано трудомісткі процеси. Комбінат випускає високоякісне сортове борошно, насіння різних культур, концентровані корми для тваринництва. Ця продукція йде до багатьох районів Криму, до братніх радянських республік. За трудові досягнення у восьмій п'ятирічці багато трудящих селища удостоєно урядових нагород. Орден Леніна одержала директор раймагу А. С. Семенова, орден Жовтневої Революції — столяр міжколгоспної будівельної організації І. П. Остапенко, орден Трудового Червоного Прапора — штукатур тієї ж організації О. К. Постемська, електрик районного об'єднання «Сільгосптехніки» О. Я. Підлісний, робітниця винозаводу П. Г. Дорофєєва, директор комбінату хлібопродуктів Ф. Ф. Соценко, бри-

[1] Кримський облпартархів, ф. 128, оп. 1, спр. 91, арк. 42; спр. 106, арк. 5, 6.
[2] Газ. «Колхозная правда» (Совєтський), 4 серпня 1946 р.; 4 серпня 1951 р.
[3] Газ. «Красный Крым», 2 червня 1944 р.
[4] Газ. «Колхозная правда», 21 травня 1952 р.
[5] Кримський облпартархів, ф. 128, оп. 10, спр. 1 арк. 61; оп. 11, спр. 1, арк. 54.

гадир вантажників того ж підприємства О. Т. Васіна, перший секретар райкому партії В. І. Василевський, голова райвиконкому В. І. Світличний, начальник управління сільського господарства райвиконкому А. С. Поздняков.

Трудівники селища відзначили 50-річчя утворення СРСР новими трудовими звершеннями. У 1972 році на комбінаті хлібопродуктів вироблено 28,9 тис. тонн борошна, понад 43 тис. тонн комбікорму, на молокозаводі — 522 тонни масла, 5,8 тис. тонн незбираної молочної продукції, на винозаводі — 197 тис. декалітрів виноградного вина, 794,3 тис. декалітрів виноматеріалів. Колектив комбінату хлібопродуктів за успішне виконання зобов'язань, взятих на честь 50-річчя утворення СРСР, занесено у 1972 році на обласну Дошку пошани. Трудові колективи міжколгоспної будівельної організації, створеної 1959 року, і комбінату хлібопродуктів занесено до обласної Книги трудової слави. Робітники і службовці селища беруть активну участь у русі за комуністичне ставлення до праці. На січень 1972 року число трудівників, що працюють по-комуністичному, становило 216 чоловік.

Зростання економіки Совєтського сприяло його розвиткові, благоустрою. До селища в різний час були приєднані населені пункти: 1948 року — село Стара Окреч; 1954—1968 рр. — селища Сіменне (до 1948 року — Мушай), Мар'ївка (до 1948 року— Руський Мушай), Заозерне; 1969 року — село Суворове (до 1948 року — Нова Окреч). Широко розгорнулося будівництво в Совєтському. В 60-ті роки тут з'явилися нові вулиці, побудовано дитячі садки і ясла на 350 місць, а через кілька років — дитсадок на 140 місць. 1962 року споруджено новий будинок залізничного вокзалу на станції Краснофлотська (до 1951 року — Граматикове). У восьмій п'ятирічці понад 250 сімей переселилися у нові квартири. У селищі прокладено водопровід. Є 16 магазинів, 4 їдальні, кафе-ресторан. До послуг жителів — районний побутовий комбінат, в якому трудяться 163 чоловіка, пошта, міжміська телефонна станція, телеграф.

Новітнім медичним устаткуванням обладнано центральну районну лікарню на 170 ліжок. Відкрито дві дільничні лікарні на 60 ліжок, поліклініку. Необхідними медикаментами забезпечує районна антека. Медичну допомогу трудящим подають 32 лікарі, 70 фельдшерів і акушерок, 60 медсестер. Хірург районної лікарні В. М. Максимович і терапевт М. З. Павлова 1958 року нагороджені орденом Леніна.

Багато уваги приділяють у селищі народній освіті. В середній школі, яка 1968 року одержала ще один корпус, 63 вчителі навчають 1126 учнів. Звання заслуженого вчителя УРСР удостоєна Г. А. Зелена. Орденом Трудового Червоного Прапора нагороджена педагог О. І. Шеда. В Совєтському є початкова школа та школа робітничої молоді. У музичній школі 6 педагогів навчають 120 дітей. За 40 років сільськогосподарський технікум (нині Кримський технікум меліорації і механізації сільського господарства) підготував близько 3,5 тис. агрономів, механізаторів, гідромеліораторів та інших спеціалістів. Навчальне господарство його має 936 га землі. Зведено новий корпус для занять, спортивний зал, стадіон, 4 гуртожитки. Тут навчаються 1,5 тис. чоловік.

Будинок культури, реконструйований 1964 року, має зал на 500 глядачів. Його драмколективові присвоєно звання народного театру. 1961 року створено народний університет з факультетами здоров'я і культури. До 50-річчя Радянської влади при будинку культури відкрився музей бойової і трудової слави.

Фонд районної і дитячої бібліотек налічує 53 тис. томів. Протягом року дітям видається до 50 тис. книжок. Крім того, є бібліотеки при середній школі, технікумі, комбінаті хлібопродуктів, винозаводі.

Селище повністю радіофіковано. 1971 року споруджено телеретранслятор. Важливу роль у громадському житті відіграє районна газета «Приазовская звезда» (в 1935—1962 рр. — «Колхозная правда»), що виходить тиражем 5 тис. примірників. При редакції є літературне об'єднання «Веселка», в якому налічується 27 чоловік. Активно працює місцева організація товариства «Знання».

Як і всі трудящі Радянської країни, жителі селища ведуть напружену боротьбу за дострокове виконання завдань дев'ятої п'ятирічки. В авангарді цієї боротьби — комуністи, які об'єднані у 26 первинних організаціях (531 комуніст). Ширяться ряди їх помічників — комсомольців. Нині в Совєтському 930 членів ВЛКСМ. Із 22 первинних комсомольських організацій найбільша — в технікумі (486 чоловік).

Рік у рік активізується діяльність селищної Ради. В її складі 100 депутатів, у т. ч. 55 робітників. Працюють постійні комісії — культурно-освітня, народної освіти, охорони здоров'я й соціального забезпечення, торгівлі та громадського харчування, благоустрою й шляхового будівництва, побутового та комунального обслуговування. Бюджет селищної Ради на 1973 рік становив понад 387 тис. крб. З них передбачено витратити на житлове будівництво 34,8 тис. крб., комунальне господарство — понад 120 тис. крб., народну освіту — 215,8 тис. карбованців.

За роки Радянської влади селище стало невпізнанним. Накреслені перспективи його дальшого розвитку. На кінець дев'ятої п'ятирічки тут з'являться нові багатоквартирні житлові будинки, ще одна школа, другий кінотеатр, універмаг, дитячий садок і ясла, розшириться водопровідна мережа, будуть прокладені бетонні й асфальтові тротуари та шляхи.

Нові звичаї міцно ввійшли у побут Совєтського. Народились і стали популярними свята весни, пісні, урожаю і Дня трудової слави.

У селищному парку культури 1963 року споруджено пам'ятник В. І. Леніну, 1972 року, в День Перемоги, відкрито пам'ятник воїнам-визволителям.

Повсякчасні турботи Комуністичної партії про розвиток господарства, культури і поліпшення добробуту трудящих надихають мешканців Совєтського на нові трудові звершення.

В. А. ЗОЛОТОВА, В. Д. СТЕПАНОВ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД СОВЄТСЬКОГО РАЙОНУ

ЗАВІ́ТНЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від районного центру і залізничної станції Краснофлотська. Дворів — 433. Населення — 1695 чоловік. Сільраді підпорядковані також населені пункти Власівка, Корніївка, Пчільники й Роздольне.

У Завітному розміщена центральна садиба колгоспу «Перемога», за яким закріплено 5380 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4157 га орної землі. Господарство спеціалізується на виробництві зерна і тваринницької продукції, розвинуте також виноградарство. Діють млин і пекарня. За успіхи в праці 18 колгоспників нагороджено орденами й медалями СРСР, серед них А. І. Смаля — орденом Леніна, голову колгоспу М. С. Сапроненка — орденом Жовтневої Революції.

В селі є середня школа, де 35 учителів навчають 530 учнів, клуб із залом на 350 місць, бібліотека з книжковим фондом 9 тис. примірників, лікарня, дитячий садок-ясла, їдальня, поштове відділення, 5 магазинів.

Партійна організація Завітного об'єднує 40 комуністів, комсомольська — 159 членів ВЛКСМ.

Засноване село 1902 року. Радянську владу встановлено у січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників билися 52 жителі, з них за мужність і героїзм 50 нагороджено орденами й медалями СРСР. 27 чоловік загинуло за свободу і незалежність Батьківщини. На їх честь встановлено стелу.

ІЛЛІЧЕ́ВЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 20 км від районного центру і залізничної станції Краснофлотська. Дворів — 235. Населення — 1000 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Восточне, Георгіївка, Дятлівка, Надежда, Річне й Шахтине.

В Іллічевому розміщена центральна садиба колгоспу «Шлях до комунізму», за яким закріплено 6060 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4567 га орної землі. Господарство спеціалізується на тваринництві й рослинництві. Діють філіал Совєтського виноробного заводу, млин і консервний цех. За виробничі досягнення 18 трудівників нагороджено орденами й медалями СРСР, серед них бригадира колгоспу П. Г. Юр'єва — орденом Жовтневої Революції.

У селі є середня школа, де навчаються 440 дітей і працюють 32 вчителі, клуб, літній кінотеатр, бібліотека з книжковим фондом 12 тис. примірників, 2 магазини, їдальня, поштове відділення.

Партійна організація Іллічевого об'єднує 50 комуністів, комсомольська — 168 членів ВЛКСМ.

Заснування села належить до 1892 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників билися 30 жителів, з них 24 за виявлені хоробрість і відвагу нагороджено орденами й медалями СРСР. 15 чоловік загинуло смертю хоробрих. Під час гітлерівської окупації тут у 1942—1943 рр. діяла підпільна група, яку очолював В. О. Грушевий (В. І. Бойко).

Біля с. Дятлівки в кургані розкопано поховання доби бронзи в кам'яному розписному ящику, а поблизу с. Надежди — поховання скіфа-воїна в бронзовому шоломі, панцирі і з набором бронзових стріл (IV—III ст. до н. ери).

КРАСНОГВАРДІ́ЙСЬКЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 24 км від районного центру і залізничної станції Краснофлотська. Дворів — 445. Населення — 1540 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Лазарівка, Лохівка, Лучове, Маківка й Пушкіне.

У Красногвардійському розміщена центральна садиба птахофабрики «Красногвардійська», за якою закріплено 13 448 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 9734 га орної землі. У господарстві вирощують також велику рогату худобу і овець. За самовіддану працю 12 трудівників нагороджено орденами й медалями СРСР, серед них механіка М. В. Кудряшова і механізатора О. В. Новикова — орденом Леніна, доярку Т. М. Стьопину — орденом Жовтневої Революції.

У селі є восьмирічна школа, де навчаються 370 дітей і працюють 30 учителів, клуб, бібліотека з книжковим фондом 9 тис. примірників, медпункт, дитячий садок-ясла, три магазини, їдальня, комбінат побутового обслуговування.

Партійна організація Красногвардійського об'єднує 88 комуністів, комсомольська — 128 членів ВЛКСМ.

Виникло село 1880 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників билися 29 жителів, з них 20 за бойові подвиги нагороджено орденами й медалями СРСР. 6 чоловік загинули за свободу і незалежність Батьківщини. Під час гітлерівської окупації тут у 1942—1943 рр. діяла підпільна група, яку очолював В. І. Бойченко.

КРАСНОФЛО́ТСЬКЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 3 км від районного центру і залізничної станції Краснофлотська. Дворів — 221. Населення — 822 чоловіка. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Варварівка, Лебединка й Маркове.

У Краснофлотському розміщена центральна садиба колгоспу ім. Леніна, за яким закріплено 5340 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3942 га орної землі. Господарство спеціалізується на виробництві зерна і тваринницької продукції. За трудові успіхи 16 колгоспників нагороджено орденами й медалями СРСР, серед них колгоспницю М. О. Куцеву і голову колгоспу К. С. Гречкосія — орденом Леніна.

У селі є восьмирічна школа, де навчаються 348 учнів і працюють 25 учителів, клуб із стаціонарною кіноустановкою, літній кінотеатр, бібліотека з книжковим фондом 12 тис. примірників,

дитячі ясла, магазин, їдальня. Прокладено водопровід.

Партійна організація Краснофлотського об'єднує 62 комуністів, комсомольська — 119 членів ВЛКСМ.

Виникнення села належить до 1875 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників билися 128 жителів, усіх їх за бойові подвиги нагороджено орденами й медалями СРСР. 67 чоловік загинули за свободу і незалежність Батьківщини. На їх честь встановлено стелу.

НЕКРА́СОВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 18 км від районного центру і залізничної станції Краснофлотська. Дворів — 382. Населення — 1293 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Барсове, Дмитрівка, Ровенка й Шарівка.

У Некрасівці розміщена центральна садиба колгоспу ім. Чапаєва, за яким закріплено 4835 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3528 га орної землі. Господарство спеціалізується на вирощуванні зернових культур і тваринництві. За доблесну працю 8 трудівників нагороджено орденами й медалями СРСР, серед них механізаторів М. І. Бирку й І. А. Кальченка — орденом Леніна.

В селі є середня школа, де навчаються 257 учнів і працюють 24 учителі, будинок культури із залом на 600 місць, бібліотека з книжковим фондом 14 тис. примірників, медпункт, три магазини, їдальня, поштове відділення, ощадкаса.

Партійна організація Некрасовки об'єднує 39 комуністів, комсомольська — 100 членів ВЛКСМ.

Засноване село 1902 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників билися 75 жителів, 40 за виявлені мужність і відвагу нагороджено орденами й медалями СРСР. 27 чоловік полягли в боях за свободу і незалежність Батьківщини. Під час гітлерівської окупації тут діяли підпільники, які входили до складу підпільної групи на чолі з Ф. А. Никоновим.

ПРУДИ́ — село, центр сільської Ради, розташоване за 29 км від районного центру і залізничної станції Краснофлотська. Дворів — 543. Населення — 1748 чоловік. Сільраді підпорядковане також село Привільне.

У Прудах розміщена центральна садиба радгоспу ім. Л. П. Симиренка, за яким закріплено 5461 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3444 га орної землі. Основний напрям господарства — садівництво. За виробничі успіхи 11 трудівників нагороджено орденами й медалями СРСР.

У селі є середня школа, де 35 учителів навчають 490 учнів, клуб, бібліотека з книжковим фондом 10 тис. примірників, медпункт, дитячі ясла, 3 магазини, готель.

Партійна організація об'єднує 57 комуністів, комсомольська — 154 члени ВЛКСМ.

Виникло село 1895 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників билися 67 жителів, з них 40 за бойові заслуги нагороджено орденами й медалями СРСР. 9 чоловік полягли в боях за свободу Батьківщини. Під час гітлерівської окупації тут у 1942—1943 рр. діяла підпільна група, яку очолював В. П. Іллін.

УРОЖА́ЙНЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 13 км від районного центру і залізничної станції Краснофлотська. Дворів — 300. Населення — 1065 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані населені пункти Лиманка і Присивашне.

В Урожайному розміщена центральна садиба колгоспу «Нове життя», за яким закріплено 2591 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 1809 га орної землі. Основний напрям господарства — рослинництво і тваринництво. Діє пекарня. За успіхи в праці 17 чоловік нагороджено орденами й медалями СРСР, серед них голову колгоспу М. Г. Тарасова — орденом Леніна, завідуючу молочнотоварною фермою І. Є. Ткаченко і бригадира рільничної бригади С. О. Карохіна — орденом Жовтневої Революції.

У селі є середня школа, де 23 вчителі навчають 310 дітей, будинок культури із залом на 400 місць, бібліотека з книжковим фондом 15 тис. примірників, медпункт, дитячі ясла, 2 магазини, пошта, ощадкаса.

Партійна організація об'єднує 39 комуністів, комсомольська — 43 членів ВЛКСМ.

Заснування села належить до 1873 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. 1920 року організовано колгосп «Нове життя». Під час Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників билися 57 жителів, з них 52 за виявлені мужність і героїзм нагороджені орденами й медалями СРСР. 23 чоловіка загинули смертю хоробрих.

ЧАПА́ЄВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 7 км від районного центру і залізничної станції Краснофлотська. Дворів — 304. Населення — 1357 чоловік. Сільській Раді під-

Кролеферма у радгоспі «Феодосійський». Чапаєвка, 1970 р.

порядковані також населені пункти Коломенське, Миколаївка, Новий Мир, Новоселівка і Хлібне.

У Чапаєвці розміщена центральна садиба радгоспу «Феодосійський», за яким закріплено 9544 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 7801 га орної землі. Господарство спеціалізується на м'ясо-молочному тваринництві, кролівництві та виноградарстві. Діє хлібопекарня. За виробничі досягнення 19 трудівників нагороджено орденами й медалями СРСР, з них доярку — Г. Д. Хопту і директора радгоспу Л. Г. Вайсмана — орденом Леніна, керуючого відділком № 5 М. І. Підкопаєва (нині пенсіонер) — орденом Жовтневої Революції.

В селі є середня школа, де навчаються 500 учнів і працюють 36 учителів, сільське професійно-технічне училище № 4 (450 учнів), клуб із стаціонарною кіноустановкою, літній кінотеатр, бібліотека з книжковим фондом 15,3 тис. примірників, лікарня, ветлікарня, 2 їдальні, 4 магазини, пошта, комбінат побутового обслуговування.

Партійна організація Чапаєвки об'єднує 104 комуністи, комсомольська — 142 члени ВЛКСМ.

Виникло село 1892 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. 1929 року створено радгосп «Феодосійський». У 30-х роках тут двічі побував М. І. Калінін, ознайомився з роботою радгоспу. На фронтах Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників боролися 210 жителів, з них 52 за бойові подвиги нагороджено орденами й медалями СРСР, 160 загинули у боротьбі з ворогом. Під час гітлерівської окупації в Черкез-Тобаї було створено підпільну групу на чолі з комуністом А. П. Шматьком. Фашисти схопили патріотів і стратили. У 1942—1943 рр. тут діяла підпільна група на чолі з Б. С. Мелешком.

У селі встановлено пам'ятник В. І. Чапаєву. На північ від Чапаєвки виявлено залишки античного поселення (IV—II ст. до н. ери).

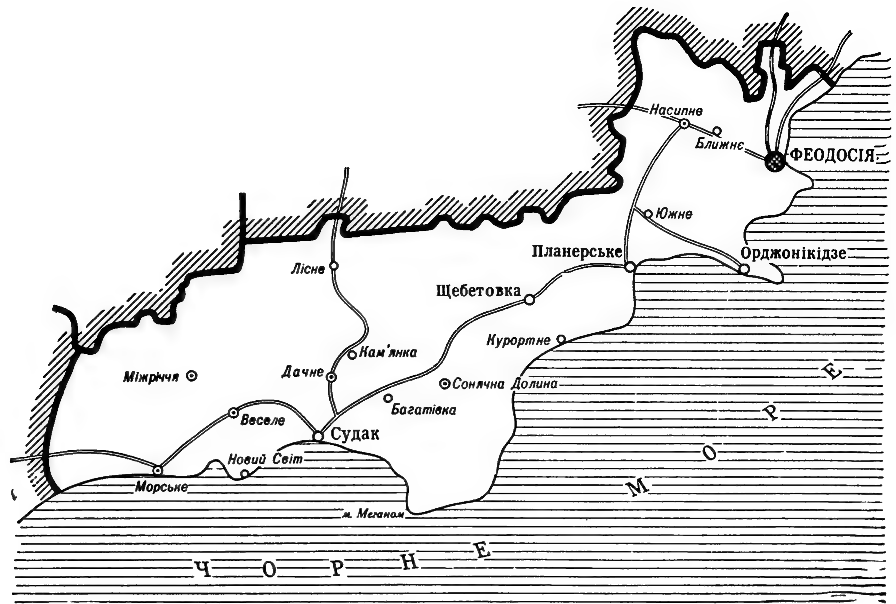
ЧОРНОЗЕ́МНЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від районного центру і залізничної станції Краснофлотська. Дворів — 285. Населення — 1010 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Алмазне й Октябрське.

У Чорноземному розміщена центральна садиба радгоспу ім. Ворошилова, за яким закріплено 3217 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 2799 га орної землі. Господарство спеціалізується на виробництві зерна і тваринницької продукції. За успіхи в праці 14 колгоспників нагороджено орденами й медалями СРСР.

У селі є середня школа, в якій 27 учителів навчають 310 дітей, клуб, бібліотека з книжковим фондом 7 тис. примірників, дитячі ясла, 3 магазини, майстерня побутового обслуговування.

Партійна організація об'єднує 39 комуністів, комсомольська — 130 членів ВЛКСМ.

Засноване село 1892 року. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників билися 83 жителі, з них 72 за бойові подвиги нагороджено орденами й медалями СРСР. 32 чоловіка полягли в боях за свободу і незалежність Батьківщини. Під час окупації тут у 1942—1943 рр. діяла підпільна група, яку очолював Ф. А. Никонов. Він і члени його сім'ї були по-звірячому замучені фашистами.

ФЕОДО́СІЯ

Феодосія — місто обласного підпорядкування, промисловий і курортний центр південно-східного Криму. Розташована на березі Феодосійської затоки, за 116 км від обласного центру. З півдня й заходу місто оточує височина Тепе-Оба; на північний схід від Феодосії простягається степ. Залізнична станція. Порт на Чорному морі. Населення — 69 тис. чоловік. Міській Раді підпорядковані 5 селищних Рад — Орджонікідзевська, Планерська, Приморська, Судацька, Щебетовська та 6 сільських Рад — Веселівська, Дачнівська, Міжріченська, Морська, Насипнівська, Сонячнодолинська (29 населених пунктів).

На території міста біля підніжжя Лисої гори виявлено поселення доби неоліту, а в горах на околиці міста — два поселення доби бронзи[1].

Засновано Феодосію (у перекладі з грецької — богом дана) в VI ст. до н. е. вихідцями з малоазійського міста Мілета на місці вже існуючого поселення[2]. Спочатку вона являла собою невелику колонію-факторію, що невдовзі виросла у типовий грецький поліс — місто-державу. Маючи чудову гавань, Феодосія вела жваву торгівлю з Малою Азією й Грецією, особливо з Афінами. Через Феодосію експортували зерно, шкіру, мед, рибу, м'ясо, сіль. Ввозили вино, тканини, зброю, прикраси. Місто карбувало власну монету. У V ст. до н. е. воно стало серйозним торговим конкурентом Пантікапея. На початку IV ст. до н. е. боспорський цар зробив спробу заволодіти Феодосією. Однак її підтримала Гераклея Понтійська. Війна тривала довго[3]. 355 року до н. е. Феодосію було включено до складу Боспорської держави.

Антична Феодосія була містом гострих класових суперечностей. Зазнаючи нещадної експлуатації, тисячі рабів-скіфів і міська біднота не раз піднімалися

---

[1] Н. Барсамов. Феодосия. Симферополь, 1957, стор. 9, 10.

[2] Античные города северного Причерноморья, стор. 103; С. А. Жебелев. Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. М.—Л., 1953, стор. 160, 161.

[3] Журн. «Вестник древней истории», 1950, № 3, стор. 168, 169, 171, 173.

на боротьбу проти своїх поневолювачів. Одне з найбільших повстань у Боспорській державі відбулося в 107 році до н. е. під проводом Савмака. Спалахнувши в Пантікапеї, воно поширилося й на Феодосію.

Після придушення повстання територія Боспорської держави, в т. ч. і Феодосія, потрапила в залежність до понтійського царя. А у I ст. до н. е. владу понтійського царя замінило римське панування. Від цього часу місто поступово занепадає. Останнє документальне свідчення про нього як значний центр Боспорського царства датується 306 роком[1].

Наприкінці IV ст. населений пункт зруйнували гунни. У V—VI ст. Феодосія— поселення аланів. З кінця VI ст. нею володіють хозари. У середні віки на руїнах давньогрецької Феодосії виникло нове поселення. У X ст. візантійський імператор Костянтин Багрянородний згадує про невелике поселення під назвою Кафа, розташоване на місці Феодосії[2].

Із захопленням Криму на початку 40-х років XIII ст. монголо-татарами територія Феодосії увійшла до складу Кримського улусу (провінції) Золотої Орди. У 70—80-х роках XIII ст. генуезькі купці придбали в татарського хана частину узбережжя Феодосійської бухти й створили тут свою торгову факторію Кафу (ця назва зберігалася за Феодосією до 1783 року). Протягом двох століть Кафою володіли генуезці. Вона була опорним пунктом й адміністративним центром генуезьких колоній у Криму. Очолював генуезьку адміністрацію консул з радою провізорів (попечителів) та радою старійшин. Адміністративний центр міста містився у його внутрішній, добре укріпленій частині. За межами фортеці розташовувалися тісні, густо заселені квартали з майстернями, лавками, базарами, караван-сараями.

У XIV ст. Кафа стала основним портом, через який проходили торгові шляхи на Захід та Схід. На Захід експортувалися пшениця, східні прянощі, сіль, риба, ікра, віск, вовна, хутро, золото, самоцвіти та інші товари. Найбільше продовольчих товарів, головним чином хліб, вивозилося до Константинополя. Важливу статтю генуезької торгівлі становили невільники, захоплені татарами під час розбійницьких нападів,— українці, росіяни, лезгини, черкеси, абхазці[3] У другій половині XV ст. зміцніли торговельні зв'язки міста з Москвою: московські купці привозили хутро та вироби з нього, шкіру, полотно, сідла, зброю. До Москви везли шовкові тканини, мило, цукор, прянощі. Московські гості й ремісники, що працювали тут і продавали свої товари, жили колонією.

Кафа була одним з найбільш багатолюдних міст Кримського півострова. У другій половині XV ст. у ній налічувалося до 8 тис. будинків та 70 тис. населення. Жили тут греки, вірмени, росіяни, українці, євреї, татари, волохи, поляки, грузини, черкеси. На початку XIV ст. у місті виникла вірменська колонія[4]. Генуезьке населення було незначним — близько 1000 чоловік[5]. У численних майстернях міста працювали кравці, чинбарі, миловари, кушніри та ін. Праця ковалів, теслярів, конопатників, прядильників, ткачів вітрил була пов'язана з будівництвом суден. Багато ремісників об'єднувалось у цехові організації.

З розвитком ремесла, торгівлі поглиблювався процес класового розшарування. Жорстока експлуатація місцевого населення генуезькою адміністрацією й багатою верхівкою супроводжувалася боротьбою між імущими та неімущими. 1454 року міські низи, «маленькі люди без імені», підняли повстання, що проходило під гаслом: «Хай живе народ! Смерть знатним!». Це було найбільше повстання останнього періоду панування генуезців[6]. Народні повстання спалахували в Кафі й згодом —

---

[1] Н. Барсамов, А. Полканов. Феодосия. Прошлое города и археологические памятники. Феодосия, 1927, стор. 7.

[2] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 795.

[3] С. А. Секиринский. Очерки истории Сурожа IX—XV веков, стор. 35.

[4] А. Л. Якобсон. Средневековый Крым, 109, 110, 116. 117.

[5] С. А. Секиринский. Очерки истории Сурожа IX—XV веков, стор. 35.

[6] Нариси стародавньої історії Української РСР, стор. 595.

у 1456, 1463, 1472, 1475 роках[1]. Кафа не раз зазнавала набігів татар, що розорювали її та забирали в полон жителів. Генуезці змушені були відкуповуватися від них грішми, різноманітним митом, збиранням якого відали татарські урядовці, що проживали в місті[2].

У 1454 році біля берегів Кафи з'явився турецький флот й примусив генуезькі власті платити султану Магомету II щороку данину в 3 тис. дукатів. Влітку 1475 року турецька ескадра знову підійшла до кримських берегів. Турки висадили великий десант і з підтримкою татарів почали облогу міста. Кафа капітулювала. Цю подію відображено в руському літопису: «...Того лета 6983 (1475) турковe взяша Кафу и гостей московских много побиша, а иных поймаша, а иных пограбив, на окуп даваша»[3]. Турки зробили населений пункт головним містом своєї кримської провінції (бейлербейства) під назвою Кеффе, Кефе. Вони називали його також Малим Стамбулом[4]. Тут перебував представник султанської влади, розміщувалося турецьке військо, яке брало участь у розбійницьких походах кримських татар на сусідні держави. Основна маса захоплених у полон людей призначалася на продаж.

У XIV—XVII ст. Кефе стала головним невільницьким ринком, відомим далеко за межами Криму. Сучасники називали її поглинаючою людську кров, ненажерливою безоднею. Страшною була доля багатьох полонених у Криму. Один із сучасників тих подій литовський дипломат Михайло Литвин писав, що «для кожного краще бути вбитим на місці, оскільки полон, до якого татари беруть усіх, хто потрапляє до їхніх рук, гірший від найлютішої смерті»[5].

Мужню боротьбу проти розбійницьких нападів татар вели російський та український народи. Велику роль у цій боротьбі відіграли запорізькі козаки. 1616 року запорожці під проводом гетьмана Конашевича-Сагайдачного, здійснивши сміливий напад на Кефе, знищили турецький флот, що перебував там, та визволили багато невільників — росіян, українців, поляків. Цю подію з великою художньою силою відтворила українська радянська письменниця З. П. Тулуб у своєму романі «Людолови». 1628 року протягом півтора місяця тримав облогу Кефе загін запорізьких козаків на чолі з гетьманом М. Дорошенком.

Чимало успішних походів на Кримське ханство та причорноморські турецькі фортеці, в т. ч. і Кефе, здійснив кошовий отаман І. Сірко. Так, восени 1667 року загін запорожців на чолі з І. Сірком напав на Кефе й визволив велику кількість невільників[6].

Кефе торгувала з усіма причорноморськими містами. Сюди приїздили купці з Константинополя, Азії, Персії. В середині XVIII ст. щороку в порт прибувало 100—150 суден. Через Кефе Крим одержував метал, східні тканини, порцеляновий посуд, тютюн, каву.

У червні 1771 року, під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр., російські війська штурмом здобули Кефе. Російський гарнізон перебував тут до кінця війни. Приєднання Криму до Росії у 1783 році мало важливе значення для дальшого соціально-економічного розвитку Феодосії. З 1787 року місто — центр Феодосійського повіту[7]. Поступово почалося відродження економіки, пожвавлення торгівлі. Цьому деякою мірою сприяло й те, що в лютому 1784 року Феодосію проголошено відкритим містом для дружніх з Росією держав. Ще через два роки всі пристані Таврійського півострова, в т. ч. й Феодосія, на 5 років звільнялися від мита[8].

---

[1] С. А. Секиринский. Очерки истории Сурожа IX—XV веков, стор. 55, 56.
[2] В. Д. Смирнов. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в., стор. 32, 33, 37, 38.
[3] Записки Одесского общества истории и древностей, т. 5, стор. 188.
[4] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 795.
[5] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. I. XVI ст. стор. 21, 81.
[6] В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество, стор. 315.
[7] В. К. Виноградов. Феодосия. Исторический очерк. Феодосия, 1915, стор. 90.
[8] Е. И. Дружинина. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг., стор. 143—146.

1798 року місту надано право протягом тридцяти років безмитного ввозу й вивозу товарів (порто-франко) й дозволено витрачати на свої потреби прибутки від соляного й винного промислів. Та в зв'язку з нашестям наполеонівських військ царський уряд у 1812 році позбавив Феодосію цього привілею. Лише з 1816 року почали відновлюватися зовнішньоторговельні зв'язки міста (головним чином, вивіз хліба до Малої Азії), однак, зростання хлібної торгівлі стримувалося карантинними заходами[1]. У 1847—1849 рр. замість дерев'яної пристані споруджено бетонну.

Розвивалися промисловість і ремісницьке виробництво. 1836 року у Феодосії налічувалося 17 дрібних фабрик і заводів (цегельно-черепичних, вапняних, горілчаних тощо), де було зайнято всього 98 робітників. Крім того, в місті трудилося 60 ремісників — кравців, ковалів тощо[2]. Тут було 35 лавок, 3 шинки й готелі, 9 харчевень, 16 кав'ярень.

Видатний російський письменник О. С. Грибоєдов, який відвідав Феодосію 1825 року, в листі до С. М. Бегичева писав, що це «дивовижна суміш одвічних стін колишньої Кафи й наших одноденних мазанок. Жодної будівлі цілої, жодної ділянки старого міста не переритої, не перекопаної»[3]. Тривалий час тут не було медичних закладів. Багато жителів міста померло під час епідемії чуми, що лютувала на початку XIX ст. (1829 року жителів налічувалося 3700)[4]. 1813 року відкрито міську лікарню на 30 ліжок. На 1811 рік припадає заснування в Феодосії парафіяльного училища, згодом реорганізованого у двокласне повітове. У вересні 1811 року в ньому здобували освіту 72 учні, серед них 12 дворянських, 22 офіцерські і 9 купецьких дітей, 22 — з родин різночинців та 5 — з стану міщан. Училище мало свою бібліотеку, в якій на 1836 рік було 396 книг. Протягом 37 років училище містилося у старому, не пристосованому для занять будинку й лише в 1848 році міська управа придбала для нього нову будівлю. 1811 року у Феодосії відкрито музей старожитностей.

Друга половина XIX ст. характеризується більш інтенсивним економічним розвитком міста. В січні 1857 року царський уряд надав французьким залізничним компаніям концесію на будівництво Московсько-Феодосійської залізниці. У місті виникли різні торговельні компанії. Було відкрито тютюнову фабрику, біля підніжжя хребта Тепе-Оба на кошти французьких компаній побудовано цегельно-черепичний завод. Тривав розвиток ремесел.

У листопаді 1861 року, коли вже було прокладено близько 60 верст залізничної колії, надійшло розпорядження про припинення будівництва. Причина крилася у безсоромних грабунках казни підрядчиками, а також у платонеспроможності Головного товариства російських залізниць. Спад економічного розвитку завдав лиха насамперед людям праці — будівельникам, що з'їхалися сюди з багатьох губерній Російської імперії, та місцевим ремісникам. Через недоїдання, антисанітарію й низьку якість води в місті почалися масові шлунково-кишкові захворювання. 1871 року від холери загинуло понад 2 тис. чоловік[5].

Лише наприкінці століття залізнична вітка Джанкой—Феодосія з'єднала місто з центральними губерніями Росії (офіційне відкриття залізниці відбулося 3 серпня 1892 року). В кінці 1891 року розгорнулося будівництво нового морського порту. Умови праці й побуту портовиків були надзвичайно тяжкими. О. М. Горький, який того ж 1891 року побував на цьому будівництві, згодом у своїх оповіданнях «Мій супутник» та «Коновалов» відтворив картину каторжної праці робітників[6].

Зведення портових споруд завершилося 1895 року. 1899 року до Феодосії з Севастополя переведено комерційний порт. Якщо у 80-х роках середньорічний вивіз

---

[1] Записки Одесского общества истории и древностей, т. 15, стор. 434—436.
[2] Кримський облдержархів, ф. 45, оп. 1, спр. 643, арк. 14, 15.
[3] А. С. Грибоедов. Сочинения. М., 1956, стор. 591, 592.
[4] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 795.
[5] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 26500, арк. 5—9.
[6] М. Горький. Сочинения в 30 томах, т. 1, стор. 417—446; т. 3. М., 1950, стор. 5—54.

товарів з міста становив 2151 тис. крб., то в 1904 році перевищив 21 млн. крб.[1]. Головною статтею експорту залишався хліб.

Спорудження залізниці й порту дало поштовх для швидшого зростання фабрично-заводського виробництва. 1891 року в місті налічувалося 13 промислових підприємств із загальною кількістю працюючих 260 чоловік, через три роки — 30 з кількістю працюючих 707 чоловік. У 1913 році на 23 фабриках і заводах було зайнято 1680 чоловік, причому 1177 з них — на 4 тютюнових підприємствах[2].

Нещадно експлуатуючи трудящих, власники підприємств одержували величезні прибутки. На багатьох фабриках і заводах тривалість робочого дня сягала 12 годин, широко використовувалася дитяча праця. Особливо тяжкими були умови праці на тютюнових фабриках Стамболі й Самсона. В кришильних та перетиральних цехах вентиляція була недостатньою або зовсім відсутня. Робітники часто хворіли на недокрів'я, бронхіт, багато з них умирали від туберкульозу легенів.

На початок 1900-х років Феодосія стала одним з центрів революційного руху в Криму. В 1902 році тут виникла підпільна соціал-демократична організація, куди входили робітники тютюнової фабрики Стамболі, морського порту, майстрові залізниці й група місцевої інтелігенції[3].

24 липня 1902 року члени організації розповсюдили в усіх міських слобідках, на тютюновій фабриці Стамболі, механічному заводі Наделя, цегельних заводах, залізничних майстернях прокламацію «Про те, як беруть з нас непомітно податки», передруковану з видання петербурзького «Союзу боротьби», а також 150 примірників «Солдатської пам'ятки» Л. М. Толстого. Під впливом прокламацій застрайкували робітники цегельного заводу французького товариства і домоглися від хазяїв деяких поступок[4]. У серпні 1902 року соціал-демократична робітнича організація мала 8 гуртків, що об'єднували 40 чоловік. Керівниками багатьох з них були робітники тютюнової фабрики. Діяльність Феодосійської організації не раз висвітлювала на своїх сторінках «Искра»[5].

Влітку 1903 року, коли хвиля масових політичних страйків охопила південь Росії, пролетаріат Феодосії не залишився осторонь. Лозунги страйкарів підтримали портові робітники, яким вдалося добитися задоволення висунутих вимог. У вересні 1903 року почалися арешти; віддано до суду 20 членів соціал-демократичної організації. Та в умовах зростаючого революційного піднесення 19 з них Одеська судова палата змушена була виправдати.

7 лютого 1905 року під керівництвом соціал-демократичної організації в місті відбулися велика демонстрація та загальний страйк на знак протесту проти розстрілу царським урядом трудящих Петербурга у день «Кривавої неділі». Місцеві власті кинули на розправу з демонстрантами й страйкуючими поліцію і озброєних чорносотенців. Близько 30 чоловік було поранено, одного вбито. Незважаючи на це, хвиля страйків зростала й ширилася. Протягом червня відмовлялися працювати понад 2 тис. робітників підприємств міста[6].

22 червня на Феодосійському рейді кинув якір, щоб поповнити запаси палива й продовольства, повсталий броненосець «Потемкин». З прибуттям броненосця на березі стихійно виник мітинг, на якому виступили представники повсталих[7]. Та, оголосивши в місті воєнний стан, власті посилили охорону берега, і матроси не змогли зв'язатися з місцевими робітниками. Не одержавши палива, броненосець залишив феодосійський рейд.

---

[1] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 796.

[2] Памятная книжка Таврической губернии на 1915 год, стор. 144.

[3] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 14, арк. 49.

[4] Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов в 2 томах, т. 1. К., 1955, стор. 64, 65.

[5] Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 26, 27

[6] Революционное движение в Крыму (1880—1904, 1905—1907 гг.), стор. 114.

[7] Революция в Крыму. Сб. 1. Симферополь, 1925, стор. 89, 90.

Кривавою сторінкою увійшли в історію Феодосії події жовтня 1905 року. Вже наступного дня після опублікування маніфесту 17 жовтня феодосійські робітники дізналися про те, що означає насправді дарована царем свобода. 18 жовтня соціал-демократична організація вирішила провести мітинг, щоб роз'яснити робітникам суть цього маневру царського уряду. Коли увечері концертний зал міської управи заповнили робітники морського порту, тютюнової фабрики й залізничники, озвірілі банди чорносотенців забарикадували ззовні вікна й двері, а після того підпалили будівлю. У полум'ї загинуло 15 чоловік, багато присутніх дістало опіки й поранення. «Маніфест про свободу обагрений потоками крові, осяяний загравою ауто-дафе, перед яким пасують «діяння» святих отців іспанської інквізиції!» — писала легальна більшовицька газета «Новая жизнь», коментуючи події у Феодосії[1].

На Грудневе збройне повстання в Москві першими в Феодосії відгукнулися залізничники. Їх підтримали робітники порту, тютюнових фабрик та інших підприємств міста. В ході загального політичного страйку виникла Рада робітничих депутатів[2].

17 грудня відбулися заворушення серед частини солдатів 52-го Віленського піхотного полку. Проти них були кинуті прибулі 18 грудня з Севастополя війська. Стійкість, виявлена страйкарями, розмах страйку так налякали царських властей, що вони оголосили у Феодосії воєнний стан і надали командиру Віленського полку владу генерал-губернатора[3]. Лише 20 грудня вдалося припинити страйк. До суду було притягнуто 37 солдатів, майже всіх засуджено до каторжних робіт, тюремного ув'язнення або відіслано до дисциплінарних батальйонів[4].

1906 року у Феодосії створюються професійні спілки: тютюнників, будівельних робітників, фармацевтів. З ініціативи соціал-демократичної робітничої організації утворено також Центральне бюро профспілок, однак невдовзі майже усіх його членів було заарештовано[5].

Під час першої російської революції трудящі Феодосії пройшли сувору школу політичної боротьби, загартувалися для нових битв з самодержавством. І після поразки революції в роки реакції не припинялася робота соціал-демократичної організації. В 1907—1909 рр. вона займалася розповсюдженням різного роду агітаційної літератури (здебільшого листівок)[6].

У підготовці трудящих міста до нових боїв проти царизму і капіталізму велику роль відіграв молодший брат В. І. Леніна Д. І. Ульянов. Член більшовицької партії від дня її заснування, полум'яний революціонер, він у 1911—1914 рр. працював земським санітарним лікарем Феодосійського повіту й підтримував зв'язок з закордонним більшовицьким центром, з В. І. Леніним.

До Феодосії Дмитро Ілліч переїхав 1911 року з Підмосков'я. ЦК РСДРП доручив йому подати допомогу ослабленим реакцією нечисленним місцевим партійним організаціям. Діяльність Д. І. Ульянова була багатогранною. Як і всі члени родини Ульянових, він постійно був у вирі громадсько-політичного життя. У Феодосії навколо нього групувалася передова інтелігенція, всі активні учасники революційного руху. 1913 року у Дмитра Ілліча побували його 78-річна мати Марія Олександрівна й старша сестра Анна Іллінічна. Імперіалістична війна перервала революційну діяльність Д. І. Ульянова у Феодосії. 20 квітня 1914 року він був мобілізований і призначений лікарем у 2-й Севастопольський тимчасовий військовий госпіталь[7].

---

[1] Газ. «Новая жизнь», 11 листопада 1905 р.
[2] Революция в Крыму. Сб. 1, стор. 106, 107.
[3] Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 128, 129.
[4] Революция 1905—1907 гг. в России. Документы и материалы. Высший подъем революции 1905—1907 гг., ч. 3, кн. 1, стор. 663—669.
[5] Революция в Крыму. Сб. 1, стор. 133, 134.
[6] Л. Д. Алексеев. Печать большевиков Украины в период реакции (1907—1910 гг.). К., 1972, стор. 76, 77.
[7] Й. Д. Ремезовський. Ульянови на Україні. К., 1960, стор. 126—138.

Пам'ятник І. К. Айвазовському у Феодосії, 1970 р.

1904 року у Феодосії налічувалося 30 573 жителі. Більшість трудящих тулилася в убогих халупах на Карантинній та Караїмській слобідках, Форштадті, в передмісті Сариголь (тепер станція Айвазовська). В центральній частині міста — на набережній — височіли розкішні вілли фабрикантів, купців та банкірів. Хазяї міста майже не дбали про його благоустрій.

Через погану якість води в слобідках, де не було водопроводу, антисанітарні умови на підприємствах та в житлах трудового люду часто виникали епідемії тифу, дизентерії, холери. Єдина міська лікарня, штат якої складався в 1916 році з п'яти лікарів і стількох же фельдшерів, не могла забезпечити лікуванням усіх, хто потребував його[1].

Маючи чудові природні умови для лікування, Феодосія за дореволюційних часів не стала курортом. Місцеві промисловці й міська управа, боячись втратити величезні прибутки від експлуатації земель, розташованих поблизу озера Аджіголь і мінерального джерела «Паша-Тепе», всіляко гальмували курортне будівництво.

Незважаючи на невпинне зростання населення, Феодосія мала в 1868 році всього 11 навчальних закладів на 354 чоловіка[2]. Згодом число учнів дещо збільшується: 1904 року в гімназіях налічувалося 696, у 15 нижчих навчальних закладах — 1117[3]. У січні 1874 року відкрився Феодосійський учительський інститут. За даними першого всеросійського перепису у Феодосії на 100 жителів письменних припадало близько 46 чоловік[4]. Культурно-освітніх закладів для трудящих, крім музею старожитностей, у місті не було. 1872 року за проектом і на кошти І. К. Айвазовського побудоване нове приміщення для музею.

І. К. Айвазовський, видатний російський художник-мариніст, народився у Феодосії і прожив у ній майже все своє життя. Тут художник створив кращі полотна, що оспівували красу безкраїх морських просторів, природу Криму, героїчні подвиги російських моряків: «Буря на Чорному морі», «Чорне море», «Дев'ятий вал», «Чесменський бій», «Наваринський бій», «Серед хвиль» та багато ін. У 1900 році після смерті художника вся його картинна галерея за його заповітом перейшла у власність міста.

У роки першої світової імперіалістичної війни становище трудящих ще більше погіршилося: деякі підприємства міста закрилися через брак сировини й палива, а на діючих (тютюновій фабриці, морському порту й ряді ін.) збільшилася тривалість робочого дня, систематично знижувалася заробітна плата. В той час, як прибутки місцевих підприємців зростали, робітники, що несли на собі весь тягар війни, отримували копійки і терпіли від страшної дорожнечі. 6 феодосійських підприємств у лютому 1916 року працювали на потреби війни, на них було зайнято 353 робітники[5].

Після повалення самодержавства, на початку березня 1917 року, у Феодосії були створені Рада робітничих депутатів і Рада солдатських депутатів. Виконавчим комітетом Ради робітничих депутатів організовано комісії: фінансову, страйкову, для утворення профспілок. 22 квітня обидві Ради об'єдналися в єдину Раду робітничих і солдатських депутатів[6]. На 8 травня 13 професійних спілок міста об'єднували в своїх лавах понад 2500 робітників і службовців. Найчисленнішими

[1] Памятная книжка Таврической губернии на 1916 год. Симферополь, 1916, стор. 183—201.
[2] Кримський облдержархів, ф. 100, оп. 1, спр. 1176, арк. 48—50.
[3] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 798.
[4] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2. Феодосийский уезд, стор. 42.
[5] Кримський облдержархів, ф. 143, оп. 1, спр. 44, арк. 10.
[6] Революция в Крыму, № 1(7), стор. 193, 198, 200, 204, 205.

були профспілки тютюнників (800 членів), будівельників (185), службовців (200), кравців (150), друкарських і літографських робітників[1].

Але в Раді робітничих і солдатських депутатів та в Центральному бюро профспілок керівництво захопили меншовики й есери. Фактично вся виконавча влада в місті перебувала в руках старих урядовців, що перейшли на службу до буржуазного Тимчасового уряду.

У червні 1917 року організаційно оформилася Феодосійська більшовицька організація[2]. До її складу ввійшли близько 40 чоловік. У липні 1917 року до лав партії був прийнятий прапорщик 35-го запасного полку І. Ф. Федько, який відіграв велику роль в організації боротьби трудящих міста й солдатів гарнізону за перемогу Радянської влади[3]. Так, солдати 52-го Віленського полку відмовилися виконувати наказ командування про відправку на фронт[4]. А в 35-му запасному полку офіцери фактично були усунуті від командування — всі найважливіші питання полкового життя вирішувалися виборними солдатськими комітетами.

Процес розмежування класових сил прискорився в листопаді 1917 року. У той час, коли робітничий клас, усе трудяще населення міста вітали перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, есери й меншовики, всупереч волі трудящих, протягнули на засіданні Феодосійської Ради резолюцію, спрямовану проти Петроградської Ради та II Всеросійського з'їзду Рад, проти влади робітників і селян. Сили контрреволюції відкрито гуртувалися навколо штабу кримських військ і т. зв. ради народних представників, революційні сили — навколо більшовицької організації, що на кінець листопада налічувала в своїх лавах близько ста чоловік[5].

Одержавши звістку про перемогу Радянської влади в Севастополі, Феодосійська більшовицька організація 30 грудня на своїх зборах розробила план збройного повстання. Вирішили розпочати його загальноміським мітингом у дворі казарми 52-го Віленського полку. Водночас були виділені делегати, яким доручалося передати Севастопольському ревкому прохання про надання збройної допомоги феодосійським робітникам.

2 січня 1918 року відбувся мітинг. Пропозицію І. Ф. Федька про передачу в місті влади робітникам і селянам учасники мітингу зустріли палким схваленням. Раптом біля казарм з'явилися солдати кінного татарського полку, т. зв. ескадронці, викликані реакційним офіцерством. Озброївшись гвинтівками зі збройового складу, робітники й солдати вступили в бій і вже надвечір вигнали загін татарських буржуазних націоналістів з міста. Влада перейшла до рук військово-революційного комітету. Було сформовано штаб Червоної гвардії на чолі з І. Ф. Федьком. Командиром загону штаб призначив прибулого до Феодосії на побивку матроса-чорноморця П. О. Грудачова[6].

Ескадронці дістали підкріплення й намагалися почати наступ на місто, але червоногвардійці дали їм відсіч. 4 січня на допомогу червоногвардійцям з Севастополя на есмінці «Пронзительный» прибув загін моряків під командуванням О. В. Мокроусова. Трохи згодом підійшли есмінці «Фидониси» та «Калиакрия» з невеликим десантом.

Становлення Радянської влади у Феодосії відбувалося в умовах жорстокої боротьби більшовиків з есерами, меншовиками, бундівцями, саботажем урядовців старого державного апарату. Перший ревком, до складу якого поряд з більшовиками увійшли есери й меншовики, виявився недієздатним. Більшовицька організація домоглася його розпуску. Новий більшовицький ревком очолив І. Ф. Федько.

---

[1] М. Бунегин. Революция и гражданская война в Крыму. Симферополь, 1927, стор. 62.
[2] И. Чирва. Крым революционный, стор. 12; Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, стор. 26, 27.
[3] А. Смирнов. Командарм Иван Федько, стор. 9.
[4] П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. 2, стор. 21.
[5] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 14, 116.
[6] Л. Волошинов. Октябрь в Крыму и Северной Таврии, стор. 90, 91.

28 січня розпочала роботу повітова Рада робітничих, солдатських та селянських депутатів. Більшовики здобули в ній більшість. Того ж дня відбувся повітовий з'їзд селянських депутатів. 30 січня на засіданні повітової Ради робітничі, селянські й військові депутати прийняли резолюцію: визнати всю владу на місцях за Радами робітничих, селянських і солдатських депутатів, а в центрі — за Всеросійською Радою робітничих, селянських і солдатських депутатів[1].

Новообрана Рада запровадила робітничий контроль за підприємствами та банками, розробила заходи для боротьби з безробіттям, а також до забезпечення населення продовольством. З її ініціативи в лютому 1918 року для районів країни, що голодували, було виділено 20 тис. пудів хліба[2].

Перші соціально-економічні перетворення в місті були перервані нашестям військ кайзерівської Німеччини. Для відсічі окупантам трудящі Феодосії створили червоногвардійський загін під командуванням І. Ф. Федька. Бойове хрещення загін одержав у другій половині березня 1918 року в боях під Миколаєвом. Переформований невдовзі у 1-й Чорноморський революційний полк, він разом з бронепоїздом прикривав підступи до Криму, обороняв Чонгарський міст. Феодосійці стали кістяком фронту оборони Східного Криму, командування яким взяв на себе І. Ф. Федько. Радянські війська з боями відійшли на Феодосію, потім на Керч і далі на Північний Кавказ.

30 квітня окупанти захопили Феодосію. Вони встановили в місті жорстокий колоніальний режим, що супроводжувався сваволлям, облавами й масовими арештами. Боротьбу трудящих проти німецьких загарбників очолила підпільна більшовицька організація, активну роботу в якій провадили Я. Г. Будницький, Й. М. Полонський, Л. Негримовський, Ф. Денисенко, А. Молочек (Спиридонова), А. Марков.

Одним з найбільших виступів проти окупантів була участь залізничників Феодосії в липневому страйку залізничників України 1918 року, що проходив під керівництвом підпільних більшовицьких організацій. Водночас страйкували поліграфісти, робітники тютюнових, гільзової та коробочної фабрик[3].

Наприкінці листопада 1918 року німецькі війська залишили Феодосію, та натомість прийшли інтервенти Антанти. З Кубані почали прибувати частини білогвардійської армії Денікіна. Інтервенти й білогвардійці без суду й слідства розстрілювали всіх, запідозрених у співчутті Радянській владі. Жертвою білогвардійської контррозвідки став перший радянський комендант міста М. Ф. Барсов, розстріляний в ніч на 28 березня 1919 року. Денікінці заарештували й розстріляли ще 23 чоловіка. 18 квітня в районі хутора Курубаш (тепер Виноградне) від рук білогвардійських катів загинуло 49 чоловік, вивезених з феодосійської тюрми[4].

Незважаючи на терор, підпільна більшовицька організація вела активну роботу щодо мобілізації трудящих на боротьбу проти інтервентів і білогвардійців. Більшовицькі осередки й групи були створені майже в усіх великих робітничих колективах; в багатьох профспілках більшовики з допомогою робітників займали ключові пости. Ще в грудні 1918 — січні 1919 рр. підпільна більшовицька організація сформувала з феодосійських робітників партизанський загін, що діяв у старокримських лісах, завдаючи ворогові відчутних ударів.

Наприкінці березня 1919 року в місті створено підпільний ревком. 11 квітня він направив до командування англійських кораблів, що стояли на феодосійському рейді, делегацію з вимогою не відкривати вогонь по радянських військах, які вже наступали. Але ультиматум не був прийнятий. Підтримка кораблів англійської ескадри не допомогла сухопутним військам інтервентів і білогвардійців. Долаючи впертий опір ворога, Червона Армія розгорнула навальний наступ і 22 квітня

[1] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 193, 195, 197, 200.
[2] Там же, стор. 213, 214.
[3] Кримський облдержархів, ф. Р-3296, оп. 1, спр. 87, арк. 191, 195, 198, 217, 222, 227, 228.
[4] П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. 2, стор. 149, 163.

І. А. Назукін — голова Феодосійської підпільної партійної організації у 1920 році. Фото 1916 р.

визволила Феодосію[1]. Білогвардійці та інтервенти закріпилися на вузькому Акмонайському перешийку.

Ревком міста, створений з числа недавніх підпільників і представників Червоної Армії, націоналізував великі промислові підприємства, банки й кредитні установи, оголосив надбанням республіки все рухоме й нерухоме майно буржуазії. Було запроваджено режим найсуворішого заощадження продовольства. Робітнику видавалося на день від 3 чвертей до фунта хліба, а службовцям — від однієї восьмої до чверті фунта[2].

У травні 1919 року відбулися вибори до міської Ради, до складу якої увійшли більшовики й віддані революції безпартійні робітники. На цей час у міській партійній організації налічувалося 80 членів та кандидатів у члени партії[3]. Тоді ж під керівництвом більшовиків у місті оформилася комсомольська організація. Її ряди об'єднували 75 чоловік, у т. ч. 35 молодих робітників і робітниць тютюнової фабрики. Комсомольці видавали газету «Голос юного коммуниста». Це була перша комсомольська газета в Криму. Створювалася мережа шкіл. Керував цією роботою відомий російський письменник В. В. Вересаєв. Згідно з декретом Кримського Раднаркому під особливий нагляд було взято картинну галерею І. К. Айвазовського та краєзнавчий музей.

Але мирний перепочинок тривав недовго. У середині червня 1919 року «Добровольча армія» Денікіна з допомогою військового флоту інтервентів атакувала частини Червоної Армії на Акмонайських позиціях. 18 червня в Коктебельській бухті висадився білогвардійський десант. 21 червня радянські війська змушені були залишити Феодосію. Захопивши місто, білогвардійці першого ж дня розстріляли 13 партійних і радянських працівників, які не встигли евакуюватися, у т. ч. комісара юстиції О. П. Головіна, матроса-більшовика П. М. Гапона.

Та залякати революціонерів, зламати їх волю до опору ворогові не вдалося. Самовіддану боротьбу за відновлення Радянської влади повела підпільна партійна організація на чолі з робітником-залізничником станції Сариголь Н. Г. Краснобаєвим. Організація встановила зв'язок з Зафронтбюро ЦК КП(б)У. Восени 1919 року боротьбу феодосійців проти білогвардійців та інтервентів очолив безстрашний революціонер, член ВЦВК, матрос-більшовик І. А. Назукін[4].

Підпільники активно готували збройне повстання. Наприкінці 1919 року вони згуртували навколо себе значні сили. Добре налагоджена агітаційно-пропагандистська робота дала змогу більшовикам залучити на свій бік значну частину місцевого гарнізону на чолі з групою молодших офіцерів. За планом повстання передбачалося захопити владу в місті, а потім несподівано для ворога вивести бойові загони на Арабатську стрілку й завдати блискавичного удару білогвардійським військам, що готувалися до оборони проти наступаючих частин Червоної Армії, яка стояла вже під Генічеськом. Одночасно з повстанням у Феодосії мали відбутися збройні виступи в Керчі й Севастополі. Та напередодні повстання зрадники виказали білогвардійській контррозвідці плани підпільників. Двадцять вісім комуністів і комсомольців, у т. ч. І. А. Назукін, стали жертвами зради[5].

Під впливом більшовицької агітації 26 вересня 1919 року в Феодосійському порту повстали матроси трьох канонерських човнів. Вони намагалися захопити

[1] Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 2, стор. 366.
[2] Газ. «Известия» (Феодосія), 16 травня 1919 р.
[3] Газ. «Известия», 16 травня 1919 р.
[4] Г. І. Сьомін. Іван Андрійович Назукін. Сімферополь, 1970, стор. 94, 95.
[5] Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, стор. 219.

кораблі й перейти на бік Червоного флоту. Білогвардійське командування та контррозвідка кинули проти матросів відбірні частини й примусили їх здатися. 50 активних учасників цього виступу були заарештовані й віддані до військово-польового суду. Над ними було вчинено жорстоку розправу.

Під час запеклих боїв Червоної Армії з врангелівськими військами у Феодосії та навколишній гірсько-лісовій місцевості діяли частини Кримської повстанської армії під командуванням О. В. Мокроусова[1]. Особливою активністю відзначився тут полк Г. А. Куліша. Феодосійські партизани 12 вересня провели успішну операцію проти білогвардійців у Судаку.

Активізували свою діяльність й учасники більшовицького підпілля. Під їхнім керівництвом восени 1920 року в місті відбувся масовий страйк трудящих. Натиск організованих робітників так налякав місцеву буржуазію, що, незважаючи на присутність врангелівського гарнізону, підприємці згодилися задовольнити вимогу робітників підвищити заробітну плату.

На початку листопада 1920 року Феодосійська партійна організація створила підпільний ревком, поставивши перед ним завдання визволити з тюрми політичних в'язнів, а також всіляко перешкоджати білим вивозити з міста майно, цінності. 12 листопада одна з бойових груп підпільної організації підпалила артилерійські склади на станції Сариголь. Почувши вибухи й побачивши спалахи пожежі, білі вирішили, що до міста підходять радянські війська. Англійський міноносець, що стояв на рейді, відкрив по Сариголю вогонь. Це посилило паніку серед врангелівців. Користуючись цим, загін підпільників з 35 чоловік пробрався до міської тюрми й визволив близько ста політичних в'язнів[2]. Врангелівські війська втекли з Феодосії.

Ще до приходу частин Червоної Армії робітники Феодосії під керівництвом більшовиків узяли охорону міста до своїх рук, не дали білогвардійцям вивезти цінності, роззброїли кілька білогвардійських частин[3]. 14 листопада 1920 року до Феодосії вступили частини 5-ї, 8-ї та 9-ї кавалерійських дивізій разом з бійцями Кримської повстанської армії.

Голова новоствореного ревкому 16 листопада 1920 року повідомив ЦК РКП(б), що в місті встановлюється революційний порядок, організовано парткоми[4]. 16 листопада 1920 року утворено Феодосійський повітовий ревком.

Одним з перших заходів ревкому й організованої при ньому ради народного господарства стала націоналізація промисловості. 10 грудня 1920 року націоналізовано млини, тютюнові фабрики. Все обладнання і майно млинів та фабрик оголошувалося власністю республіки й переходило у відання раднаргоспу. До того ж, раднаргосп ухвалив об'єднати тютюнові фабрики на базі фабрики Стамболі, де були запаси сировини. 31 березня 1921 року на засіданні керівництва Феодосійського порту вирішено націоналізувати судна й портові підприємства[5].

Боротьбу з розрухою та голодом очолили партійна організація, в рядах якої на 1 лютого 1922 року налічувалося 367 комуністів[6], і обрана у липні 1921 року міська Рада (більшість у ній становили комуністи — 133 з 160 депутатів)[7].

1921 року у Феодосії було 38 націоналізованих підприємств, 12 кооперативних і 256 приватних (кустарі-одинаки). Та більшість з цих підприємств через брак сировини й палива не діяло. Пожвавленню економіки сприяло втілення в життя рішень X з'їзду РКП(б) про нову економічну політику, яка передбачала використання ринкових зв'язків між державною промисловістю та дрібнотоварним селян-

---

[1] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 276, 277, 279.
[2] П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. 2, стор. 273.
[3] Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, стор. 258.
[4] Моряки в борьбе за власть Советов на Украине (ноябрь 1917—1920 гг.). Сборник документов. К., 1963, стор. 561, 562.
[5] Ревкомы Крыма, стор. 21, 59, 66.
[6] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 163, арк. 36.
[7] Кримський облдержархів, ф. Р-1025, оп. 1, спр. 115, арк. 207.

ським господарством і тимчасове допущення приватного капіталу при збереженні в руках держави командних висот в економіці. Але й в умовах непу промислове піднесення стримувалося через відсутність сировини й палива. Багато підприємств простоювало.

Відбудова народного господарства проходила в умовах страшного голоду 1921—1922 рр. У повіті голодувало 49 тис. чоловік. У зв'язку з цим значно зменшилося населення міста. Якщо в 1921 році у Феодосії налічувалося 35 392 жителі, то в 1923 році їх число скоротилося до 22 737[1]. Партійна організація приділяла особливу увагу боротьбі з жорстоким опором контрреволюції — меншовиків та есерів, татарських буржуазних націоналістів, церковників і банд, що орудували в повіті. На повітовій партійній конференції, що відбулася у лютому 1921 року, в питаннях про профспілки комуністи висловились за ленінську платформу[2].

Завдяки новій економічній політиці в той період вдалося трохи пожвавити торгівлю й поліпшити постачання населення продуктами харчування. Для голодуючих у 1921 році відкрили 29 громадських їдалень. За час з січня по листопад допомогу продовольством одержали 105 500 чоловік[3].

Великий трудовий подвиг здійснили у перші післявоєнні роки робітники Феодосійського морського порту. Щоб врятувати від голоду населення Центру, Поволжя й Криму, Радянський уряд закупив хліб за кордоном. У Причорномор'ї головними пунктами хлібного імпорту були Феодосія та Новоросійськ. Удень і вночі, за будь-якої погоди, докери Феодосійського порту розвантажували судна, яких інколи збиралося до 15—20, тоді як порт міг прийняти лише 8. Кримська профрада в своїй доповідній записці до ВЦВК повідомляла, що роботи виконувалися з революційною «відданістю, свідомістю й дисциплінованістю»[4]. Трудовий героїзм колективу вантажників був відзначений високою урядовою нагородою: у травні 1923 року на IV Всеросійському з'їзді спілки робітників транспорту в Москві кримській делегації вручили орден Трудового Червоного Прапора[5].

Порівняно з іншими підприємствами міста порт розвивався більш швидкими темпами. 7 листопада 1924 року тут відкрили радіостанцію, електростанцію, майстерні, зерноочисну станцію, почали працювати три механічні перевантажники[6]. Відбудовувалися й інші підприємства міста, ставали до ладу діючих нові об'єкти соціалістичної промисловості.

Партійна організація міста поповнювала й зміцнювала свої ряди. За ленінським призовом комуністами стали 113 передових робітників міських підприємств. Свою вірність заповітам В. І. Леніна комуністи й комсомольці Феодосії продемонстрували на спільних зборах 20 червня 1924 року, на яких обговорювалися рішення XIII з'їзду РКП(б). Учасники зборів заявили в резолюції: «Наш ленінський ЦК повинен знати, що Феодосійська організація у будь-якому ідейному бою була, є й залишиться ленінською»[7].

Невдовзі після розгрому Врангеля розпочалася велика робота, спрямована на створення феодосійського курорту. На підставі підписаного В. І. Леніним 21 грудня 1920 року декрету «Про використання Криму для лікування трудящих» й наказу Кримського ревкому від 25 грудня 1920 року, підписаного Головуповноваженим Наркомздоров'я РРФСР Д. І. Ульяновим, у Феодосії було організовано курортне управління, а Феодосійський повіт оголошено курортною місцевістю державного значення. Курортному управлінню передали 15 палаців і дач, що належали раніше місцевій буржуазії. Уже в травні 1921 року 3 санаторії прийняли

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-114, оп. 2, спр. 1243, арк. 5.
[2] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 95, арк. 37.
[3] Кримський облдержархів, ф. Р-1932, оп. 1, спр. 14, арк. 57—59.
[4] Газ. «Победа», 11 серпня 1971 р.
[5] Кримський облдержархів, ф. Р-652, оп. 1, спр. 281, арк. 1, 34.
[6] Кримський облпартархів, ф. 7, оп. 2, спр. 30, арк. 21, 22.
[7] Там же, ф. 71, оп. 1, спр. 3, арк. 6.

першу партію робітників з півночі, на кінець серпня функціонувало 6 санаторіїв на 625 місць[1].

1923 року у Феодосії відкрилося «дитяче містечко» — установа напівсанаторного типу із школою, клубом, лікувальними й процедурними кабінетами. У ньому виховувалося й лікувалося понад 700 дітей, батьки яких загинули під час громадянської війни, 90 з них прислала диткомісія Московської Ради[2].

Для подання медичної допомоги населенню, місто було поділено на райони, в кожному з яких відкрито амбулаторію й аптеку. До вересня 1921 року функціонувало 3 лікарні. Для поліпшення санітарного стану в місті проводилися тижні чистоти.

Партійна організація та міська Рада приділяли велику увагу культурному будівництву. В 1921 році було створено надзвичайну комісію боротьби з неписьменністю. Вже у січні того ж року при відкритому Палаці праці почав роботу народний університет. 1921 року організовано три бібліотеки, фонди яких становили книги, реквізовані в буржуазії. Працював драматичний театр.

Кращі будівлі міста відводили під школи. Крім початкових першого ступеня, в 1921 році налічувалося 15 шкіл вищого типу (другого ступеня). У них навчалося 450 чоловік[3]. 1923 року на базі Феодосійського учительського інституту засновано педагогічне училище, що готувало педагогічні кадри середньої кваліфікації. Велику турботу було виявлено щодо відбудови картинної галереї ім. І. К. Айвазовського. 26 липня 1921 року повноважна комісія ВЦВК та РНК РРФСР ухвалила звільнити будинок Айвазовського від приватних пожильців та установ з тим, щоб використати будівлю «виключно для художньо-наукового призначення». Комісія доручила Феодосійському ревкому спільно з відділом народної освіти здійснити облік усіх оригіналів картин художника[4].

11 серпня 1921 року Кримревком оголосив будинок Айвазовського з картинною галереєю надбанням республіки й передав його у розпорядження Кримського відділу народної освіти, де був створений підвідділ у справах музеїв та охорони пам'яток старовини й мистецтв. Директором призначили художника Г. О. Магула. Нововідкрита галерея мала експозиційний зал, де були виставлені переважно картини І. К. Айвазовського останнього періоду життя. Другий директор галереї М. С. Барсамов (1923 року Г. О. Магула помер) завдяки копіткій праці відшукав у музеях країни, приватних осіб й за кордоном понад триста полотен пензля великого мариніста, що поповнили колекцію галереї. Феодосійська галерея стала найбільшим у країні зібранням мариністичного живопису. Крім полотен Айвазовського, тут були виставлені також картини інших художників, життя і творчість яких пов'язані з Феодосією: почесного академіка й професора Академії мистецтв Л. Ф. Лагоріо (1827—1905), А. І. Фесслера (1826—1885), М. П. Латрі (1875—1942), К. Ф. Богаєвського (1872—1943) і М. О. Волошина (Кирієнка, 1878—1932), а також картини західноєвропейських майстрів живопису.

При галереї працювали художня школа й студія, де викладали відомі художники. У будинку Айвазовського були створені майстерні малюнку й живопису, друкарсько-плакатна майстерня й художня секція для оформлення громадських будівель. Одночасно з галереєю відбудовано археологічний музей у приміщенні, зведеному на кошти К. І. Айвазовського на горі Мітрідат. 1925 року тут розмістилася сейсмічна станція, а музей був перенесений до будинку художника.

Культурне життя Феодосії перших пореволюційних років тісно пов'язане з життям багатьох відомих діячів літератури й мистецтва. Феодосійцям близьке й дороге ім'я російського радянського художника К. Ф. Богаєвського, уродженця Феодосії, який після закінчення петербурзької Академії мистецтв жив у рідному

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-2230, оп. 3, спр. 58, арк. 41.
[2] Там же, ф. Р-652, оп. 1, спр. 298, арк. 1; ф. Р-663, оп. 1, спр. 169а, арк. 24.
[3] Там же, ф. Р-1932, оп. 1, спр. 14, арк. 61.
[4] Ревкомы Крыма, стор. 158—160.

місті. Загальне визнання принесли йому історичні пейзажі країни Кіммерії. Згодом він створює серію полотен про великі будови соціалізму, пише картини на тему «Міста майбутнього». 1933 року за успіхи в галузі образотворчого мистецтва К. Ф. Богаєвському присвоєно звання заслуженого діяча мистецтв РРФСР.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції до 1924 року в т. зв. приміщенні для гостей будинку Айвазовського жив родич художника, видатний вірменський радянський композитор О. О. Спендіаров (Спендіарян). Понад шість років провів у Феодосії російський радянський письменник О. С. Грін (Гріневський), створивши тут кілька романів і повістей, серед яких «Та, що біжить по хвилях». Під час роботи над повістю «З моря» й оповіданням «Дорогий подарунок» у Феодосії жив український радянський письменник Петро Панч. Часто бував тут російський радянський письменник К. Г. Паустовський. Влітку 1924 року до міста приїздив І. В. Курчатов, згодом видатний радянський фізик. Протягом кількох місяців він працював у Феодосійському гідрометеорологічному центрі[1].

За роки соціалістичного будівництва Феодосія перетворилася на великий промисловий і культурний центр південно-східного Криму. В ході здійснення рішень XIV з'їзду ВКП(б), що взяв курс на індустріалізацію країни, проведено технічне переозброєння морського порту. За вантажооборотом Феодосійський порт посів перше місце серед торгових портів Криму й сьоме — серед портів Азово-Чорноморського басейну[2].

Успішно розвивалися й інші підприємства міста. Були реконструйовані тютюнова фабрика, гідровапняний та цегельно-черепичний заводи; збудовані нові підприємства: 1930 року — консервний завод «Червоний Перекоп», 1932 — трикотажна фабрика, 1933 — м'ясокомбінат[3]. До 1932 року валовий випуск промислової продукції порівняно з 1911 роком збільшився на 241,6 проц., а 1937 — на 712 проц. У приміській зоні створено виноградарський радгосп з винозаводом.

Неухильному зростанню продуктивності праці значною мірою сприяло соціалістичне змагання й ударництво. Згодом широко розгорнувся стахановський рух. Ініціатором його на тютюновій фабриці стала машиністка гільзонабивної машини А. І. Мурадосилова. Вона першою взялася обслуговувати дві, а потім і чотири машини, щоденно виконуючи змінну норму не менш ніж на 250 проц. Її почин підхопили робітники й інших підприємств.

На станції Сариголь машиніст О. Ф. Ребьонок виступив ініціатором збільшення міжпромивного пробігу паровоза. Невдовзі в нього з'явилися послідовники не лише у Феодосії, а й в інших депо Криму. На квітень 1938 року на промислових підприємствах, будовах і транспорті міста налічувалося 7170 робітників, 3144 з них були ударниками або стахановцями[4].

На 1941 рік у Феодосії на 20 промислових підприємствах і у 30 артілях промкооперації працювало 7879 чоловік. Вартість валової продукції в 1940 році становила 65 959 тис. карбованців. Тільки тютюнова фабрика щороку виробляла продукції більш як на 20 млн. крб. Мільйонні обороти мали механічний і консервний заводи, завод виноградних вин та інші підприємства. Вантажооборот морського порту в 1940 році становив 966 тис. тонн, а залізничники Феодосії того ж року перевезли до 9 млн. тонн вантажів та близько 1 млн. пасажирів.

На будівництві Феодосійського цегельно-черепичного заводу. 1930 р.

---

[1] П. Асташенков. Курчатов. М., 1967, стор. 26.

[2] Кримський облпартархів, ф. 71, оп. 1, спр. 3, арк. 6.

[3] Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 11, спр. 76, арк. 8.

[4] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 2, спр. 4439, арк. 37, 39, 45, 46, 50, 52.

КЕРЧЕНСЬКО-ФЕОДОСІЙСЬКА ДЕСАНТНА ОПЕРАЦІЯ 26. XII 1941 р. –2. I 1942 р.

Швидкими темпами зростало і санаторно-курортне будівництво. Відкритий 1928 року Інститут фізичних методів лікування перетворився на великий науково-лікувальний центр, устаткований необхідними діагностичною апаратурою й обладнанням. Лише за п'ять передвоєнних років у ньому лікувалися 35 тис. чоловік. Бюджетні асигнування на охорону здоров'я з 1931 до 1935 рр. зросли більш ніж у 2,7 раза[1].

Значно поліпшилося медичне обслуговування населення: на 1 січня 1939 року місто мало лікарню й пологовий будинок на 250 ліжок, 6 амбулаторних поліклінік, 3 медпункти на підприємствах. Медичну допомогу населенню надавали 90 лікарів та 200 чоловік середнього медичного персоналу.

Великі зміни сталися в культурному розвиткові міста. Був здійснений перехід до загального навчання. 1935 року працювало 16 початкових, неповних середніх та середніх, 2 допоміжні школи, робітфак, музична школа. Кількість учнів у навчальних закладах становила 5433 чоловіка, а педагогічного персоналу — 170 чоловік[2]. Успішно вирішувалися завдання ліквідації неписьменності. Загальноосвітні школи для дорослих діяли до кінця тридцятих років. На 1 січня 1938 року в місті налічувалося 32 школи різного типу й групи для навчання неписьменних і малописьменних; їх відвідувало 1127 чоловік[3]. На цей час було створено 7 середніх спеціальних навчальних закладів: гідрометеорологічний технікум, педучилище, два училища медсестер, училище ясельних сестер, сільськогосподарський технікум, технікуми радянської торгівлі й фізкультури.

1935 року в місті працювало 11 клубів. На 1 жовтня 1940 року налічувалося 23 бібліотеки, разом з профспілковими й відомчими. Трудящі Феодосії одержали новий театр, будинок культури.

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 7, спр. 232, арк. 12, 28.
[2] Там же, арк. 22, 23.
[3] Там же, ф. Р-219, оп. 6, спр. 556, арк. 88, 89.

Підкріплення феодосійському десанту. Початок січня 1942 року.

Місто почало впорядковуватися. За 1935—1941 рр. удвоє зріс його житловий фонд. На вулицях з'явилися нові гарні будинки, руками феодосійців були створені нові парки й сквери. Після того, як став до ладу новий водовід, значно поліпшилося водопостачання. За Радянської влади змінилося обличчя Феодосії.

Та подальший розвиток міста перервав віроломний напад гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. У перші ж дні війни до міськкому партії та міського військкомату надійшло понад 200 заяв з проханням направити до діючої армії[1]. 22 червня 1941 року бюро міськкому ВКП(б) затвердило заходи для мобілізації усіх сил на боротьбу з загарбниками.

Під керівництвом міської партійної організації трудящі перебудували свою роботу згідно з вимогами воєнного часу. На підприємствах було організовано виробництво зброї — гранат, протитанкових мін, мінометів[2]. 26 вересня 1941 року міськком партії виділив 65 чоловік для обладнання партизанських землянок, створення баз продовольства та боєприпасів. На підступах до міста будувалися оборонні споруди: викопано протитанкові рови, встановлено надовбні, готувалися кулеметні гнізда. Цією роботою керували первинні партійні організації. До глибокого тилу феодосійці евакуювали найцінніше промислове устаткування, матеріальні й культурні цінності.

Наприкінці жовтня 1941 року міськком партії закінчив формування партизанського загону. Його командиром був призначений начальник збройної охорони порту І. С. Мокроус, комісаром — заступник начальника політвідділу шостого відділу Придніпровської залізниці Р. М. Пономаренко. На 11 листопада 1941 року в загоні налічувався 171 чоловік, з них 86 комуністів і 40 комсомольців. 1 листопада партизани зосередилися в урочищі Кизил-Таш Судацького району і вже 8 листопада провели першу бойову операцію на шляху Судак—Отузи.

3 листопада 1941 року під натиском переважаючих сил ворога радянські війська залишили Феодосію. Та невдовзі, 29 і 30 грудня, група військ Кавказького фронту у взаємодії з військово-морськими силами Чорноморського флоту висадили десант на Кримському півострові й після впертих боїв зайняли Керч і Феодосію. Висадка десанту була складовою частиною Керченсько-Феодосійської операції, що увійшла в історію Великої Вітчизняної війни як перша й найбільша десантна операція Радянських Збройних Сил[3]. Вона зміцнила на деякий час становище радянських військ під Севастополем і на Південному фронті. У висадженні десанту брали участь крейсери «Красный Крым» та «Красный Кавказ», есмінці «Шаумян», «Незаможник», «Железняков», транспорт «Кубань», десять катерів типу «Морской охотник» і самохідних десантних суден[4]. Увечері 28 грудня 1941 року вони вийшли з Новоросійської бухти під час шторму і на третю годину ранку 29 грудня були біля берегів Феодосії. Завдяки героїзму й самовідданості моряків на ранок 30 грудня місто знову стало радянським. Однак противник устиг перекинути в район Феодосії кілька з'єднань з інших ділянок фронту, в т. ч. 132-у й 170-у піхотні диві-

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 53, арк. 2; спр. 175, арк. 130.
[2] Там же, ф. 3, оп. 3, спр. 44, арк. 435; спр. 1677, арк. 81.
[3] Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история. М., 1970, стор. 137. 138.
[4] Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., стор. 102.

зії з-під Севастополя. Кількісна й технічна перевага фашистського угруповання змусила Радянське командування 15 січня 1942 року вивести частини 44-ї армії на Акмонайські позиції й залишити Феодосію[1].

У перші ж дні окупації міста гітлерівці встановили режим репресій і терору. 4 грудня 1941 року близько 2 тис. радянських громадян, яких було зібрано на базарному майдані буцімто для переселення, вороги розстріляли в протитанковому рову неподалік заводу «Механік»[2]. Сотні жителів гітлерівці розстріляли або повісили на телеграфних стовпах за допомогу десантникам й партизанам. Трупи повішених не дозволялося знімати по кілька днів. Тисячі городян щодня фашисти виганяли на будівництво укріплень. За відмову від роботи їм погрожували розстрілом. У місті часто влаштовувалися облави на молодь. Багато юнаків і дівчат було відправлено на примусові роботи до Німеччини.

Та ні масові розстріли й страти, ні загроза каторги не могли залякати патріотів, змусити їх відмовитися від боротьби проти окупантів. Розгортався партизанський рух, виникали підпільні патріотичні групи. Колишній командуючий 11-ю німецькою армією Манштейн у книзі «Втрачені перемоги», написаній після війни, визнавав, що в критичні дні початку січня (тобто під час Керченсько-Феодосійської операції) особливо виявилося, якою небезпекою для німецьких військ був партизанський рух. Лише за два тижні січня 1942 року в боях з партизанами під Феодосією й Судаком його армія втратила 784 солдати й офіцери, 58 автомобілів й багато іншої техніки, 3 обози[3]. А всього на рахунку феодосійських партизанів тільки за перший рік бойових дій — понад 3 тис. знищених солдатів та офіцерів противника, чимало бойової техніки й спорядження.

Багато партизанів полягло смертю героїв. Загинув, повертаючись з бойового завдання, партизанський розвідник В. Четвертак. Потрапивши в засідку, комсомолець підпустив гітлерівців на близьку відстань й підірвав гранату. Живцем був спалений на багатті захоплений фашистами у полон комсомолець В. О. Анюнас, який не видав катам дислокацію свого загону. Мученицьку смерть прийняла в катівнях гестапо партизанська зв'язкова й розвідниця комуністка Л. С. Прокопенко, яка працювала до окупації директором Феодосійської середньої школи № 2. 9 березня 1944 року після мордувань і тортур були розстріляні схоплені гітлерівцями партизанські розвідники — майстер друколітографії М. І. Коробков та його п'ятнадцятирічний син Віктор. Замість загиблих у партизанський ліс йшли з міста десятки інших патріотів.

Сміливо діяли учасники Феодосійського підпілля. Ядро його становили завідуюча яслами тютюнової фабрики Н. М. Листовнича, лікарі О. В. Богданова, К. І. Шепелєва, Т. М. Пислегіна та інші. Організація об'єднувала 130 патріотів — комуністів, комсомольців та безпартійних. Підпільники створили також патріотичну групу в таборі військовополонених. До середини лютого 1943 року їм удалося визволити з табору 59 чоловік, 55 з них пішли до партизанів. Усі вони згодом відважно билися проти окупантів[4]. Організація підтримувала зв'язок з обласним підпільним центром і працювала під його керівництвом.

Гітлерівці у березні 1943 року напали на слід організації. Керівник її Н. М. Листовнича та її соратники були заарештовані й після жорстоких тортур розстріляні. (Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 травня 1965 року Н. М. Листовнича посмертно нагороджена орденом Леніна). Підпілля продовжувало діяти, зокрема, добре законспірована група М. П. Богданова у складі 15 чоловік[5]. На серпень 1943 року виникли нові патріотичні групи в колективі «Водоканалу»,

---

[1] Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., 103—107, 112.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 3, арк. 32.
[3] Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., стор. 133.
[4] Крым в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., стор. 256, 275, 446.
[5] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 24, спр. 375, арк. 65.

на рибозаводі, в риботресті. На станції Сариголь активно діяла з 1942 року диверсійна група Г. П. Колегаєва з 8 чоловік, що мала зв'язок із штабом Східного з'єднання партизанів. Групи об'єднували близько 100 чоловік. У березні 1944 року патріоти підірвали водокачку, два паровози, пустили під укіс залізничний состав. Унаслідок цієї диверсії на десять днів припинився рух поїздів.

У квітні 1944 року з Керченського плацдарму розпочався наступ військ Окремої Приморської армії під командуванням генерала армії А. І. Єременка у взаємодії з 4-ю повітряною армією і Чорноморським флотом. Військам Окремої Приморської армії допомагали й кримські партизани. Спроби гітлерівців закріпитися на Акмонайських позиціях виявилися марними. З'єднання і частини 16-го стрілецького корпусу (командир генерал-майор К. М. Провалов) у складі 227-ї (командир полковник Г. М. Преображенський), 383-ї (командир генерал-майор В. П. Горбачов), 339-ї (командир полковник Г. Т. Василенко) стрілецьких дивізій та інших частин зламали опір ворога й, переслідуючи його, 13 квітня визволили Феодосію[1]. Того ж дня Москва салютувала воїнам Окремої Приморської армії 12 артилерійськими залпами з 124 гармат.

Наказами Верховного Головнокомандування від 24 квітня й 4 травня 1944 року за визволення Феодосії присвоєно почесні найменування «Феодосійських» 383-й стрілецькій дивізії, 244-му окремому танковому полку, 29-й окремій мінометній інженерній бригаді, 19-му моторизованому понтонно-мостовому батальйону, 8-му гвардійському та 47-му штурмовим авіаполкам ВПС Чорноморського флоту, 249-му винищувальному авіаційному полку.

Після визволення міста потрібні були героїчні зусилля, щоб відбудувати зруйноване господарство. Гітлерівці перетворили на руїни споруди морського порту й залізничної станції, промислові підприємства, санаторії й будинки відпочинку, Інститут фізичних методів лікування, лікарні, кінотеатри, школи й технікуми, історико-археологічний музей, зруйнували більше половини всього житлового фонду. За роки окупації фашисти розстріляли, повісили й закатували 8300 мирних громадян і військовополонених, вивезли до Німеччини 3 тис. чоловік[2].

Для керівництва відбудовними роботами міський комітет партії створив штаб на чолі з першим секретарем міськкому ВКП(б) В. І. Мироновим[3]. Ударні бригади добровольців розчищали завали на вулицях, розбирали залишки будівель та стін. Тисячі феодосійців — робітники, службовці, пенсіонери, хатні господарки, підлітки — щоранку й щовечора виходили на роботу, щоб ліквідувати наслідки ворожого нашестя. Ці роботи виконувалися в позаурочний час, без плати. У місті працювало 12 спеціалізованих бригад з хатніх господарок, які оволоділи професіями мулярів, штукатурів, пічників. Держава подала велику допомогу визволеному місту: 19 352 тис. крб. й значні матеріальні фонди. Були виділені кошти на відбудову консервного заводу, хлібопекарні й м'ясокомбінату, гідровапняного заводу, лікувальних закладів, картинної галереї ім. І. К. Айвазовського.

Завдяки систематичній допомозі Радянського уряду швидкими темпами відбудовувалися промисловість і транспорт. Під час окупації гітлерівці кілька разів намагалися відновити виробництво на тютюновій фабриці. Та це їм не вдалося. Коли Червона Армія ввійшла до Криму, фашисти, відступаючи, підірвали головний корпус підприємства. У 1944 році фабрики фактично не було, стояла напівзруйнована будівля з темними проваллями замість вікон. Все потрібно було починати заново. Не вистачало будівельних матеріалів, устаткування. Ризикуючи життям, робітники розбирали замуровані в скелях ворожі доти, дістаючи таким чином будівельні матеріали. Доставляли їх на фабрику на плечах. Трудилися по 12—14 годин на добу.

---

[1] Газ. «Известия», 14 квітня 1944 р.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 3, арк. 1.
[3] Газ. «Победа» (Феодосія), 18 листопада 1969 р.

20 червня 1944 року стала до ладу діючих перша черга фабрики. Першу продукцію робітники надіслали у подарунок воїнам Червоної Армії[1]. 16 квітня 1944 року розпочали випуск продукції хлібозавод, міськхарчокомбінат та рибозавод, 1 травня — артіль «Механік». У червні стали до ладу цегельний завод та м'ясокомбінат. 1945 року відновили роботу панчішна фабрика, лікеро-горілчаний завод, морський порт. Виробництво промислової продукції порівняно з 1944 роком збільшилося у 3 рази[2].

Самовіддано трудилися феодосійці на відбудові зруйнованого депо й рухомого складу на станції Сариголь. Особливо важко було ремонтувати паровози. Бригаді М. С. Ніколаєва по суті доводилося складати їх заново. Незважаючи на це, ремонтники вже в 1944—1945 рр. випустили на колію 14 паровозів[3].

У 1946 році за почином макіївських металургів і робітників московських підприємств трудящі Феодосії включилися у всесоюзне соціалістичне змагання за дострокове виконання планів четвертої п'ятирічки. 1948 року обсяг промислової продукції міста порівняно з квітнем 1944 року збільшився у дев'ять разів, а такі підприємства, як панчішна й тютюнова фабрики, морський порт, промкомбінат та ін. досягли рівня, запланованого на кінець п'ятирічки.

Четверта п'ятирічка висунула багатьох чудових героїв праці. Серед них шофер феодосійської автобази № 83 В. Л. Савкін. На 20 грудня 1950 року завдяки вдосконаленню методів експлуатації та догляду він довів пробіг автомобіля ЗІС-5 без капітального ремонту до 330 тис. км. Праця шофера відзначена в 1951 році Державною премією.

Протягом 1946—1950 рр. у Феодосії відроджено й побудовано понад 30 підприємств важкої, легкої та харчової промисловості. На кінець четвертої п'ятирічки рівень промислового виробництва досяг довоєнного. Поряд з відбудовою промислових підприємств проводилася робота по відродженню лікувальних закладів, шкіл та культурно-освітніх установ. Налагоджували свою роботу лікарня на 150 ліжок, пологовий будинок, поліклініка, два диспансери, здоровпункти на підприємствах. На 1 січня 1945 року в лікувальній мережі було зайнято 38 лікарів та 136 чоловік середнього медперсоналу. На 20 квітня 1944 року в трьох школах навчалося 652 учні, їх кількість зростала день у день. На кінець 1944/45 навчального року працювало чотири школи, які відвідувало 1854 учні.

Уже 5 листопада 1944 року з Єревана до Феодосії повернуто картинну галерею ім. І. К. Айвазовського, яку евакуювали з міста в 1941 році на одному з останніх пароплавів. За врятування скарбів картинної галереї в роки Великої Вітчизняної війни Президія Верховної Ради СРСР нагородила директора галереї художника М. С. Барсамова орденом Трудового Червоного Прапора. З ініціативи міськкому ВКП(б) колективи всіх фабрик і заводів брали участь у ремонті музею. 2 травня 1945 року в галереї відкрилася перша повоєнна художня виставка, де експонувалося 168 творів Айвазовського. 1945 року відновилися заняття в художній школі при галереї ім. Айвазовського та студії; через рік відкрито художній лекторій, який відвідувало 120 чоловік. У цей же період відбудовано краєзнавчий музей, міський будинок культури, центральну міську бібліотеку.

Завершення відбудови промисловості створило відповідні передумови дальшого розвитку економіки Феодосії. У 50-х роках на підприємствах міста збільшувалися виробничі площі, ставали до ладу нові цехи. У чавуноливарний завод, реорганізований згодом на завод трубопровідної арматури, виросла напівкустарна артіль промкооперації. З механічних майстерень ремонту бурового устаткування перетворився на оснащений сучасною технікою механічний завод виробництва обладнання й приладів для геологорозвідувальних робіт і ремонту дизельних двигунів. На пан-

[1] М. И. Манто, А. М. Михнович, А. И. Шевцов. Феодосийская табачная. Симферополь, 1961, стор. 10—12.
[2] Газ. «Победа», 13 квітня 1947 р.
[3] Газ. «Победа», 18 листопада 1969 р.

Перша бригада комуністичної праці на Феодосійській панчішній фабриці. 1959 р.

чішній фабриці в 1959 році будівельники здали в експлуатацію двоповерхове крило головного корпусу, де встановлено близько 400 найновіших в'язальних машин. Розширено й реконструйовано всі цехи на цегельно-черепичному заводі, встановлено нові шарові млини продуктивністю 60 куб. метрів глини на годину, побудований стрічковий конвейєр протяжністю 1250 метрів, що дало змогу вивільнити від тяжкої фізичної праці близько 50 чоловік. Розпочалася реконструкція тютюнової фабрики, що першою на Україні запровадила автоматизацію основних процесів виробництва. Якщо в 1950 році підприємства міста випустили продукції на 125 700 тис. крб., то на 1957 рік ця цифра зросла втричі.

У дні підготовки до XX з'їзду КПРС на тютюновій фабриці народився рух багатоверстатниць, ініціатором якого стала комуністка В. О. Шакіна. Вона першою в місті почала обслуговувати два агрегати й зобов'язалася випускати продукцію тільки відмінної якості. Впровадження її досвіду дозволило підвищити продуктивність праці на 17 процентів.

1958 рік в історії Феодосії, як і всієї країни, позначився активною участю трудящих у русі за комуністичну працю. Зобов'язання працювати, вчитися й жити по-комуністичному першою в місті взяла на себе комсомольсько-молодіжна бригада помічника майстра кетельного цеху панчішної фабрики В. А. Попова і в грудні 1958 року здобула звання бригади комуністичної праці. На кінець 1958 року на підприємствах міста було 28 бригад комуністичної праці[1].

У 1959—1965 рр. у Феодосії, як і в усій країні, широкого розмаху набрало соціалістичне змагання за дострокове виконання завдань семирічки. 1959 року коваль-ценовар заводу підйомно-транспортного устаткування І. І. Красовський виступив ініціатором особистого робочого плану на семирічку й зобов'язався виконати його за чотири роки. Цей почин підтримали й інші ценовари. Напередодні 45-х роковин Великого Жовтня І. І. Красовський рапортував про те, що завдання семирічного плану виконав за три роки й дев'ять місяців. Слідом за ним доповіли про дострокове виконання особистих робочих планів і його товариші.

Чудові взірці праці демонструвала на цьому підприємстві й бригада слюсарів-монтажників, очолювана комуністом Т. І. Терлецьким. Вона першою на заводі завоювала звання бригади комуністичної праці. На складанні щойно освоєних заводом машин для вивантажування злежаних сипких вантажів потужністю 60 тонн на годину бригада щодня виконувала змінні завдання на 280—300 проц. Усі слюсарі-складальники в разі потреби могли замінити один одного. Згодом комуніст Т. І. Терлецький за прикладом знатної ткалі В. І. Гаганової очолив відстаючу бригаду. В дні підготовки до XXII з'їзду КПРС, на який Т. І. Терлецький був обраний делегатом від комуністів Криму, його нова бригада за один місяць склала вісім згаданих машин. За існуючими нормами на виконання такого обсягу робіт потрібно було два місяці[2]

Комуністи морського порту стали ініціаторами змагання за оволодіння суміжними професіями. Докери освоїли професії кранівників, водіїв тягачів і вантажників автомобілів. Це дало змогу різко підвищити продуктивність праці, довести

[1] Газ. «Победа», 28 грудня 1958 р.
[2] Газ. «Крымская правда», 6 жовтня 1961 р.

рівень механізації навантажувально-розвантажувальних робіт до 76 проц. У 1966 році Президія Верховної Ради СРСР нагородила ініціаторів цього почину орденами й медалями. Орденом Леніна відзначений бригадир І. І. Плохотников, орден Трудового Червоного Прапора вручений електрозварнику І. М. Аксьонову та головному інженеру порту А. К. Глібку.

Великий вклад у боротьбу за дострокове виконання завдань семирічки внесли раціоналізатори й винахідники міста. З 1959 по 1965 рік вони впровадили 7192 раціоналізаторські пропозиції й винаходи з економічним ефектом 2,6 млн. крб. Три патенти на винаходи одержав за цей час заступник головного механіка панчішної фабрики А. П. Якубовський, якому присвоєно звання заслуженого винахідника УРСР. Більш як десять пропозицій розробив і впровадив раціоналізатор М. А. Помитун (механічний завод).

Протягом 1958—1965 рр. у місті стали до ладу комбінат будівельних матеріалів, соковий завод, меблева фабрика, фабрика м'яких іграшок, м'ясокомбінат, електропідстанція, фабрика індивідуального пошиття одягу й ряд інших підприємств. Здійснювалося технічне переозброєння механічного заводу, офсетної фабрики, морського порту, хлібокомбінату, тютюнової і панчішної фабрик, освоювалося виробництво нових видів промислових виробів. Велику роботу щодо обновлення асортименту й підвищення якості продукції проводив двотисячний колектив панчішної фабрики. 1965 року на виставці при Держплані УРСР художня рада визнала вироби Феодосійської панчішної фабрики такими, що відповідають кращим світовим зразкам.

Колективи промислових підприємств Феодосії достроково виконали завдання семирічки. Випуск промислової продукції зріс на 98 проц. Крім того, трудящі видали на 20 млн. крб. надпланової продукції.

1966 року згідно з рішеннями вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС п'ятнадцять промислових підприємств міста — тютюнова й панчішна фабрики, завод пивобезалкогольних напоїв та ін.— перейшли на нові умови планування й економічного стимулювання. Економічна реформа викликала нове піднесення творчої ініціативи виробничих колективів, стала стимулом до дальшого вдосконалення технологічних процесів й організації праці, методів керівництва господарською діяльністю підприємств. Лише в 1966—1967 рр. установлено й введено в дію 430 одиниць нового обладнання, освоєно випуск 133 видів нових промислових виробів. 1967 року феодосійці виробили надпланової продукції на суму понад 5 млн. карбованців[1]. Значних досягнень у зростанні продуктивності праці й підвищенні якості продукції добився колектив офсетної фабрики. 1966 року друкована продукція феодосійських поліграфістів — барвисті етикетки, рекламні плакати й буклети для підприємств рибної та легкої промисловості УРСР і РРФСР — експонувалася на всесвітній виставці в Монреалі.

У змаганні за гідну зустріч 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції на промислових підприємствах, транспорті та будовах Феодосії брало участь понад 13,5 тис. робітників і службовців, у т. ч. 2,5 тис. робітників, удостоєних почесного звання ударника комуністичної праці. Заспівувачами змагання на честь ювілею стали 2 тис. комуністів, які працювали на найважливіших ділянках промисловості, на будовах і транспорті. Активну участь у цьому змаганні брали колективи морського порту, залізничних станцій та автопідприємств. Транспортники перевезли 250 тис. тонн надпланових народногосподарських вантажів. Найкраще працював червонопрапорний колектив морського порту.

На механічному заводі бездоганну якість і високі темпи ремонту дизельних двигунів забезпечували ветерани підприємства — бригадир слюсарів-складальників член міського комітету партії О. В. Смирнов, слюсарі А. О. Лисин, І. Д. Рак, майстер Б. З. Тарабрин; на тютюновій фабриці слави передового колективу зажили

[1] Газ. «Победа», 17 січня 1968 р.

бригада машиніста-регулювальника комуніста П. Н. Лисюка, автора понад тридцяти раціоналізаторських пропозицій, що дали підприємству близько 3500 крб. заощаджень на рік; на залізниці змагання очолювали бригади робітників-шляховиків, керовані комуністами В. П. Глушком та М. В. Кануновим. Комуністи скрізь особистим прикладом надихали виробничі колективи на боротьбу за дострокове виконання завдань п'ятирічного плану й соціалістичних зобов'язань на честь 50-річчя Великого Жовтня.

У боротьбу за дострокове виконання плану восьмої п'ятирічки вагомий вклад внесли раціоналізатори й винахідники. Економічний ефект від впровадження раціоналізаторських пропозицій й винаходів на підприємствах міста лише 1967 року становив понад 600 тис. крб. Особливо багато зробили для механізації трудомістких процесів та вдосконалення виробництва новатори механічного заводу та шляховомеханічних майстерень. Металообробники цих підприємств першими в місті почали застосовувати синтетичні алмази й твердосплавні інструменти. За рішенням бюро міськкому КП України на базі цих підприємств були створені школи передового досвіду.

Новий крок уперед у боротьбі за підвищення продуктивності праці зробили феодосійці в період підготовки до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. На 1970 рік обсяг промислового виробництва в місті збільшився на 73 проц. порівняно з 1965 роком, а продуктивність праці підвищилася на 52 проц. Були реконструйовані тютюнова й офсетна фабрики, стали до ладу нові цехи на комбінаті будівельних матеріалів й механічному заводі; освоєно випуск 280 видів нових виробів, в основному це товари народного споживання; майже вдвічі зросла мережа підприємств торгівлі й громадського харчування.

У 1971 році працювало 37 промислових підприємств, 9 будівельних та 6 транспортних організацій. Промисловість Феодосії виробляла близько 500 видів різноманітної продукції на суму 130 млн. крб. Поряд з удосконаленням діючих підприємств у місті створюються й нові галузі промисловості.

1972 рік став для трудящих роком великих трудових звершень, якими був відзначений піввіковий ювілей Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Багатонаціональна сім'я феодосійців з честю виконала ювілейні зобов'язання. Виконання державного плану 1972 року завершено до 20 грудня. Колективи заводів і фабрик виготовили продукції понад план на суму понад 5 млн. крб. Продуктивність праці за рік зросла на 10 проц., ріст обсягу виробництва становив 11 проц. Поліпшилася якість продукції, збільшився випуск товарів народного споживання. За підсумками ювілейного змагання колектив фабрики іграшок занесений до «Золотої книги» Кримської області, механічного заводу — нагороджений грамотою Кримського обкому КП України й Кримського облвиконкому.

Кінотеатр «Крим» у Феодосії. 1969 р.

Великого розмаху набрало будівництво. 1972 року на території Феодосії налічувалося понад сто об'єктів, що будувалися. Того року жителі міста одержали новий будинок одягу, школу на 960 місць у новому мікрорайоні, магазини, дитячі садки. Масштаби житлового й культурного будівництва в місті зростають рік у рік. Лише протягом восьмої п'ятирічки побудовано понад 110 тис. кв. метрів житла. На 1971 рік житловий

[1] Газ. «Крымская правда», 11 вересня 1971 р.

фонд Феодосії збільшився у 2,4 раза порівняно з довоєнним.

Для поліпшення постачання водою зростаючого міста побудовано Феодосійську вітку Північно-Кримського каналу й водосховище на 16 млн. кубометрів води. У вересні 1972 року здійснилася мрія феодосійців про водний достаток — в місто прийшла вода Дніпра. Щороку збільшується площа зелених насаджень. На початок сімдесятих років вона становила 1198,5 гектара.

Санаторій «Восход» у Феодосії. 1972 р.

Досягнуто успіхів і в галузі торгівлі. Торговельна мережа зараз налічує 222 підприємства, в т. ч. 123 магазини (роздрібний оборот яких становить близько 56 тис. крб.). Для задоволення побутових потреб населення в місті працюють 79 ательє й майстерень міськпобуткомбінату, 14 ательє та майстерень фабрики індпошиву й ремонту взуття.

Помітно поліпшилося медичне обслуговування населення. Розширилася й зміцніла матеріальна база охорони здоров'я трудящих: стали до ладу хірургічний корпус на 100 місць, новий пологовий будинок, дитяча лікарня. Тепер у місті й селищах, підпорядкованих Феодосійському міськвиконкому,— 6 лікарень, 4 диспансери, пологовий будинок, дві амбулаторії, станція швидкої допомоги, будинок дитини, дві санепідемстанції, лікарський пункт на панчішній фабриці, 36 фельдшерських пунктів на підприємствах, поліклініка. Про здоров'я феодосійців піклуються 410 лікарів.

Швидкими темпами розвивається феодосійський курорт. Якщо в 1965 році здравниці міста могли одночасно прийняти до 7 тис. чоловік, а загальна кількість відпочиваючих на курорті (включаючи курортників і туристів, що приїздять без путівок) не перевищувала 330 тис. чоловік на рік, то в 1970 році 16 санаторіїв, пансіонатів, будинків відпочинку й туристських баз приймали одночасно 12,5 тис. відпочиваючих, а загальна кількість тих, що побували на курорті в 1971 році, перевищила півмільйона чоловік. Для найбільших здравниць міста — санаторіїв Міністерства оборони «Хвиля» та «Восход» у 1970—1971 рр. будівельники звели нові спальні й лікувальні корпуси — справжні палаци здоров'я. У місті є кілька туристських баз. Для лікування хворих у санаторіях широко використовуються мінеральні води місцевих джерел та мулові грязі озера Аджиголь.

У 1972/73 навчальному році працювали 12 загальноосвітніх шкіл, де налічувалося 9400 учнів. Крім того, в двох вечірніх та заочній школах навчаються 1500 чоловік. У політехнікумі, відкритому 1966 року, здобувають освіту 620 студентів, у профтехучилищі — 490, в торгово-кулінарному училищі — 350 чоловік.

За роки восьмої п'ятирічки у Феодосії та прилеглих до неї селищах зведено п'ять клубів та будинків культури, сім бібліотек. У 1970 році відкрився літературно-меморіальний музей О. С. Гріна. Місто має 5 клубів і будинок культури, 3 постійно діючі кінотеатри, 31 бібліотеку з книжковим фондом 459 170 примірників, картинну галерею, два музеї, концертний зал на 1100 місць. Великою популярністю користується народний театр при міському будинку культури, створений 1959 року. В його репертуарі — твори радянської драматургії, російських та українських класиків. Близько 200 колективів художньої самодіяльності налічують понад 5 тис. учасників.

У справі пропаганди політичних та наукових знань багато робить міська організація товариства «Знання», яку понад 10 років очолює кандидат юридичних наук, заслужений працівник культури УРСР М. М. Котляр. При редакції міської газети

«Победа» працює літературне об'єднання. Твори феодосійських прозаїків та поетів публікуються у місцевому збірнику «Місто двадцяти п'яти віків» та в обласному видавництві «Таврія».

Міський комітет Комуністичної партії України й міськвиконком приділяють велику увагу впровадженню нових звичаїв, обрядів і традицій. Однією з таких традицій є присвоєння звання почесного громадянина міста. Цього звання удостоєні заслужений лікар РРФСР П. К. Поварніна, колишній командир Феодосійського партизанського загону І. С. Мокроус, двічі Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради СРСР 4—7-го скликань, бригадир виноградарської бригади винорадгоспу «Коктебель» М. О. Бринцева, заслужений працівник культури УРСР довічний науковий консультант картинної галереї ім. І. К. Айвазовського художник М. С. Барсамов, Герой Радянського Союзу полковник у відставці М. В. Старшинов та інші.

Трудящі Феодосії свято шанують пам'ять про героїв, що полягли у боях за Радянську владу в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Рішенням виконкому міської Ради депутатів трудящих запроваджено «Книгу вічної слави». До неї занесено імена: М. Ф. Барсова — вантажника порту, першого радянського коменданта Феодосії, розстріляного білогвардійцями; Г. Д. Стамова — учасника революції 1905—1907 рр., заступника голови ревкому Феодосії в роки громадянської війни; Є. Т. Пономарьової — робітниці тютюнової фабрики, санітарки феодосійського комсомольсько-молодіжного загону, яка загинула у червні 1919 року; І. Хмельницького (Хмелька) — керівника Феодосійської підпільної організації більшовиків у 1920 році, що загинув у катівнях білогвардійської контррозвідки; К. І. Шепелєвої — лікаря міської лікарні, активної учасниці Феодосійської підпільної патріотичної організації; партизана В. О. Буркова, який загинув у березні 1943 року; В. О. Анюнаса — комсомольця, розвідника 9-го загону Східного з'єднання партизанів Криму, спаленого фашистами; Віті Коробкова — піонера, розвідника штабу 3-ї бригади Східного з'єднання партизанів Криму, розстріляного фашистами, й ще понад 200 феодосійців.

10—12 вересня 1971 року трудящі урочисто відзначали 25-віковий ювілей рідного міста. У ці дні — 10 жовтня — опубліковано Указ Президії Верховної Ради Української РСР про нагородження Феодосії Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР за активну участь у боротьбі за встановлення Радянської влади в Криму, мужність і героїзм, виявлені в роки Великої Вітчизняної війни, й успіхи, досягнуті в господарському та культурному будівництві.

Велику творчу роботу феодосійців очолюють комуністи. В місті налічується 137 партійних організацій, що об'єднують 4789 комуністів. Їх активними помічниками є 6998 комсомольців (95 комсомольських організацій).

Про зростання громадсько-політичної активності трудящих свідчить робота міської Ради. В її складі 276 депутатів, з них 137 членів і кандидатів у члени КПРС та 46 членів ВЛКСМ. Серед депутатів — 178 чоловік, нагороджених орденами й медалями СРСР, Герой Соціалістичної Праці бригадир виноградарів Н. М. Дерягіна. Велику роботу ведуть 13 постійних комісій, до яких входять 250 депутатів. Членам комісій допомагають 324 активісти. Діяльність міської Ради спрямована на розвиток господарства, охорони здоров'я, культури, на впорядкування міста. З загальної суми міського бюджету 1973 року 7705,2 тис. крб. на охорону здоров'я передбачено витратити 3450 тис. крб., на розвиток культури — 297,8 тис. крб., на благоустрій — 962 тис. карбованців.

Повсякденною самовідданою працею примножують феодосійці славу рідного міста. За генеральним планом, прийнятим у 1968 році, у Феодосії передбачено створення промислової зони, куди будуть переведені основні підприємства міста. Планується також створення великої зони відпочинку — від парку до станції Айвазовська — з пляжем, парком, спортивним комплексом, курортними установами. На «Золотому пляжі» виросте курортний комплекс на 32 тис. місць, що скла-

датиметься в основному з багатоповерхових корпусів пансіонатів. Тут побудують турбазу, мотелі, кемпінги, готелі, грязелікарню, де використовуватимуть цілющі грязі озера Аджіголь. Борючись за втілення в життя цих планів, трудящі міста гідно несуть свою вахту в лавах будівників комунізму.

В. І. БАЛАХОНОВ, Н. Г. КРИВЦОВА

МОРСЬКЕ

Морське — село, центр сільської Ради, підпорядкованої Феодосійській міськраді. Розташоване у долині річки Шелен та на березі Чорного моря, за 70 км від Феодосії, за 80 км від залізничної станції Айвазовська. Через село проходить автошлях Алушта—Феодосія. Населення — 1518 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Громівка.

Морське має багатовікову історію. На схід від нього на мисі виявлені сліди поселення VIII—XV ст., а на західній околиці біля шляху, що йде вздовж берега моря,— залишки керамічної печі VIII—IX ст., у якій обпалювалися переважно амфори[1]. За 6 км на захід від села на прилеглому до моря береговому стрімчаку знаходяться руїни середньовічної фортеці Чабан-Кале. До нашого часу збереглися кругла башта, фундамент оборонних стін, цистерна. Дослідники гадають, що у XV ст. фортеця була замком генуезьких феодалів братів Гуаско[2].

У писемних джерелах кінця XVIII — першої половини XIX ст. засвідчено кілька назв села: Хапсхор, Капсхор, Капскхор, Камусхор, Камусхур, Капсохор, найбільш вживаною була Капсіхор (у перекладі з грецької — згоріле село). На думку дослідника Криму О. Л. Бертьє-Делагарда, населений пункт існував ще до 1380—1381 рр.[3]. За документами XVIII ст. він входив до Судацького кадилику (судово-адміністративного округу), що належав безпосередньо турецьким султанам[4]. Християнське населення кадилику, в т. ч. Капсіхора, щороку привозило до Кафи (Феодосії) і здавало турецькій адміністрації ушур — десяту частину всього врожаю. Воно також сплачувало замість військової повинності харач — особливий податок на немусульманське населення[5].

Капсіхор мав характерний вигляд для християнських поселень південного й південно-східного узбережжя Криму. Плескаті дахи кам'яних хатин споруджувалися з колод і дубових дощок, а зверху засипалися глиною, яка після утрамбування не пропускала води. У теплу погоду мешканці влаштовувалися на них на ночівку. Всередині хати біля однієї з стін з каміння робилося невелике підвищення для постелі. Навпроти знаходилося вогнище, в якому завжди тлів вогонь. Глиняна долівка вкривалася повстю. У будинку вкопувалися в землю і покривалися плитами піфоси — великі глиняні посудини, в яких зберігалися зерно й вино. Тут же тримали знаряддя праці, в т. ч. коси та вардуки (дволезі сокири). Маленький круглий столик та полиці, де зберігався мідний посуд різних форм і розмірів — оце й усі меблі. Перед хатою під навісом ставили піч для випікання хліба. Жителі називали себе греками, хоч вони були нащадками корінного населення, яке в середні віки прийняло християнство, а з ним і грецьку мову[6]. Займалися вони виноградарством, землеробством, скотарством.

Згідно з Кючук-Кайнарджійським договором 1774 року Капсіхор увійшов до складу Кримського ханства. У 1778 році, коли царський уряд переселяв хри-

[1] Материалы и исследования по археологии СССР, № 85, стор. 487.
[2] А. Л. Якобсон. Средневековый Крым, стор. 118.
[3] Известия Таврической комиссии, № 57. Симферополь, 1920, стор. 2.
[4] Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 22. Симферополь, 1895, стор. 110.
[5] Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 24. Симферополь, 1896, стор. 42; № 23, Симферополь, 1896, стор. 78.
[6] Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 57, стор. 8.

стиян з Криму в Приазов'я, звідси виїхало 97 чоловік. Ймовірно, що християн тут було більше, але, не бажаючи кидати рідні місця, частина з них прийняла мусульманство.

За ханського панування на жителів Капсіхора звалився ще більший тягар, ніж за султанського. 1780 року останній кримський хан Шагін-Гірей віддав збирання податків по всьому ханству на відкуп. Селяни сплачували ушур з хлібних посівів та садів, зекят — сорокову частину з прибутків та власності, а крім того, по 2 пара з вівці, по 6 пара з голови великої рогатої худоби та по 340 акча з тягла[1] (пара та акча — грошові одиниці в Османській імперії).

З 1783 року Капсіхор — у складі Росії. 1787 року кращі землі було відмежовано генерал-майору Попову. Наприкінці XVIII ст. (1798 року) сади й виноградники займали 110 десятин, рілля — 16, ліс — 8, під садами було 6 десятин[2]. 1805 року в 42 дворах мешкало 125 жителів. 1808 року проведено оцінку кримських земель, землі Капсіхорської долини, багатої на виноградники і сади, віднесені до «5-ї доброти», оцінювалися 400 крб. за десятину[3]. Капсіхорська долина, що простяглася обабіч річки Шелен, була багата на воду і відзначалася родючими грунтами. На поливній і старанно угноєній землі біля берега моря в 90-х роках XVIII ст. селяни вирощували льон та огірки[4]. Сільськогосподарську продукцію вони збували на Карасубазарському ринку.

1884 року в Капсіхорі, що входив до Тарактаської волості Феодосійського повіту, налічувалося 262 двори, в яких мешкало 1142 чоловіка[5]. Власну землю у кількості 2031 десятини (в т. ч. 40 десятин непридатної) мали 256 дворів. Пасовища, сіножаті й ліс були в громадському користуванні. Жителі села вирощували зернові в невеликій кількості, розводили баштани, садили тютюн. Головним заняттям були виноградарство та виноробство. Згідно з шаріатом, мусульмани не могли самі продавати вироблене вино і тому залежали від скупників, з якими домовлялися про продажну ціну вина ще до збирання винограду. Великі садовласники та виноторговці самі встановлювали ціни залежно від якості вина та попиту на нього в даному році. З 80-х років XIX ст. багато хто з господарів став замінювати винні сорти винограду ягідними. Скуповували такий виноград московські купці.

З розвитком капіталістичних відносин у сільському господарстві проходить процес розшарування селян. 1884 року 9 дворів мали наймитів. Про диференціацію селян свідчить і нерівномірна забезпеченість їх сільськогосподарським реманентом, робочою худобою. Так, у 80-х роках XIX ст. з 256 дворів, що мали землю, лише 35 були забезпечені реманентом. 107 дворів мали до 3 голів робочої худоби, 1 двір — 4 голови, 154 господарства не мали робочої худоби. У 119 господарствах не було ніякої худоби. Поряд з цим у 54 дворах налічувалося по 25 овець, у 24 — ще більше. У селі весь час точилася боротьба за пасовища. Фактично громадським пасовиськом користувалися заможні члени общини, сільські багатії. Почастішали випадки, коли один власник виганяв на пасовище 200 й більше овець, а іншим общинникам ніде було пасти велику худобу[6]. Таке становище викликало невдоволення селян.

Селяни-бідняки, а саме такі тут переважали, змушені були з ранніх років за мізерну плату найматися на роботу до багатіїв. Найпоширенішим видом заробітку була поденщина на косовиці і обкопуванні виноградників у своєму або сусідньому селі. Дехто ходив також на заробітки до Алушти[7]. Щороку частина населення наймалася на все літо садовими сторожами та збирачами фруктів до інших

[1] Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 22, стор. 107, 108; № 24, стор. 48.
[2] ЦДІА СРСР, ф. 1350, оп. 312, спр. 23, арк. 20; Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 25. Симферополь, 1896, стор. 155.
[3] Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 26. Симферополь, 1897, стор. 73, 75.
[4] Записки Одесского общества истории и древностей, т. 12, стор. 189.
[5] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 3, стор. А 22.
[6] Там же, стор. Б 206, Б 207, 27.
[7] Там же, стор. 29.

волостей і повітів. Заможніші селяни, що мали диліжанси або двоколісні гарби, займалися візникуванням: вивозили до Карасубазара, Сімферополя, Феодосії, а іноді до Керчі фрукти, виноград, вино, до села привозили борошно й зерно.

1915 року в Капсіхорі налічувалося 386 дворів, де мешкало 1912 чоловік (чоловіків 971, жінок 941). У цей час селу належало 3882 десятини землі, в т. ч. 3069 придатної, з якої 130,5 десятини — під виноградниками[1]. Майже всією придатною землею володіли поміщики та куркулі, більшість жителів була малоземельною. Багато хто з селян мав незначні клаптики виноградників розміром 150—500 кв. сажнів. Приїжджі агенти коньячних та горілчаних фірм скуповували у них виноград не за сортами та якістю, а за вмістом градусів. Змовившися між собою, агенти диктували свої ціни селянам, нещадно їх оббираючи.

Лікарні в селі не було, найближча знаходилася в Судаку за 23 версти. «Лікували» знахарі та мулли, влітку на березі моря застосовувалося лікування піщаними ваннами: хворого закопували у грітий сонцем пісок, залишаючи голову, її затінювали покривалом або парасолькою. Лише у 1915 році відкрито фельдшерський пункт. 1884 року письменних у селі налічувалося 340 чоловік, а неписьменних 912. З 265 дітей шкільного віку в початковій школі навчалося 127: хлопчиків 77, дівчат 50.

Капсіхор відвідувало багато вчених і краєзнавців, які залишили цінні відомості з його історії та етнографії. Серед них були академік П. С. Паллас, П. І. Сумароков, В. Броневський, П. І. Кеппен та інші.

Лютнева буржуазно-демократична революція не змінила економічного становища трудового селянства. Земля, як і раніше, була в руках поміщиків і капіталістів. Трудящі з радістю зустріли звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Радянську владу в селі встановлено в середині січня 1918 року. Але вже 18 квітня на територію Республіки Тавріди вдерлися німецькі війська. Дізнавшись про наближення окупантів, підвели голову куркулі. Разом з багатіями сусіднього Кутлака вони влаштували засідку і вбили 18 матросів, що направлялися з Алушти до Феодосії. Захопивши село, окупанти встановили старі порядки, але трудящі всіляко протидіяли їх наказам та розпорядженням.

22 квітня 1919 року Червона Армія з боями зайняла Феодосію, а до 1 травня в Капсіхорі було відновлено Радянську владу[2]. Але незабаром нависла нова небезпека: наприкінці червня 1919 року село захопили білогвардійці. Активну боротьбу проти них вів багато хто з жителів села. Так, наймит Мухтар Кадир Амет допоміг втекти від переслідування двом більшовикам. Білі по-звірячому закатували його дружину. Рятуючись від карателів, у лісі ховалися жінки і діти Капсіхора. Коли 20 січня 1920 року в село було надіслано загін стражників для проведення насильницької мобілізації до білої армії, молодь не лише не з'явилася на збірний пункт, але й вчинила загону збройний опір, усіх стражників було вбито[3].

Незважаючи на репресії, трудящі продовжували боротьбу. 10 червня 1920 року в донесенні феодосійських властей прокурору окружного суду повідомлялося: «У селі Капсіхорі Феодосійського повіту місцеві жителі заявили, що вони не допустять обшуків і арештів, не зупиняться навіть перед застосуванням сили. За розпорядженням начальника гарнізону Феодосії у Капсіхор надіслано розташований у місті Судаку офіцерський загін для допомоги чинам державного розшуку під час проведення арештів»[4].

У роки громадянської війни село двічі було місцем сміливих висадок загонів Червоної Армії. Увечері 16 серпня 1920 року катер «Гаджибей», що прийшов з радянської Анапи, причалив до берега поблизу Капсіхора. У ніч на 17 серпня з катера висадилася група колишніх червоногвардійців-севастопольців у складі

---

[1] Памятная книжка Таврической губернии на 1915 год, стор. 48.
[2] Очерки по истории Крыма, т. 2. Симферополь, 1957, стор. 167.
[3] А. И. Полканов. Судак. Историко-краеведческий очерк. Симферополь, 1966, стор. 38.
[4] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 249.

11 чоловік, відряджена ЦК КП(б)У та Реввійськрадою Південно-Західного фронту для зміцнення керівництва і розгортання партизанського руху в Криму[1]. Очолював її О. В. Мокроусов, організатор і командир революційних загонів чорноморських моряків у 1917—1918 рр., згодом призначений командуючим Кримською повстанською армією. Серед новоприбулих був також нині відомий полярник двічі Герой Радянського Союзу І. Д. Папанін, 17 серпня 1920 року в лісі загін випадково зустрівся з капсіхорськими чабанами. Вони принесли червоноармійцям їжу, а коли зайшло сонце, допомогли перенести зброю в село і потім перевезти її через ліс. Молодий чабан Абдурахман допоміг групі зв'язатися з червоними партизанами, що знаходилися в горах[2].

Після взяття Червоною Армією Перекопу 10 листопада біля Капсіхора причалив катер-винищувач МІ № 17 під командуванням І. Д. Папаніна, з яким прибув загін особливого призначення із 24 добровольців-моряків, озброєних гвинтівками, кулеметами та гранатами. В їх числі був майбутній письменник В. В. Вишневський. До моряків приєдналося багато місцевих жителів. Спільно з ударною вогневою бригадою 51-ї дивізії загін визволив Капсіхор, потім Алушту[3].

В другій половині листопада 1920 року в селі остаточно було відновлено Радянську владу. Комуністи, що приїздили з Феодосії, Судака, подавали допомогу місцевим органам Радянської влади, провадили велику організаторську й агітаційно-масову роботу серед селян. Активно залучалися до участі в громадському житті й жінки. Так, у жовтні 1921 року Капсіхорську сільську Раду обирали разом з чоловіками 250 жінок[4]. Центрами ліквідації неписьменності були школа першого ступеня та хата-читальня.

Багато сил віддали комуністи, долаючи наслідки розрухи і тяжкого посушливого 1921 року. Чимало виноградників і садів Капсіхора перестали плодоносити. Куркулі, скориставшись з важкого становища бідняків, змушували їх укладати кабальні угоди. Комуністи викрили ворожу діяльність куркульства, а також допомогли створити перші трудові колективні об'єднання. 1923 року безземельні і малоземельні селяни організували дві артілі[5]. Держава забезпечила їх сільськогосподарським реманентом. У перших артілях земля поділялася на ділянки й оброблялася індивідуально. Ці об'єднання проіснували до листопада 1927 року. У квітні 1927 року комуністи села об'єдналися у кандидатську групу, через рік тут налічувалося 2 члени партії, 4 кандидати у члени партії. За рішенням Судацького райкому ВКП(б) від 27 квітня 1929 року Капсіхорську кандидатську групу реорганізовано в осередок ВКП(б)[6] У 1927 році створено комсомольську організацію.

Комуністи та комсомольці йшли в перших лавах будівників нового життя. За їх активним сприянням у Капсіхорі створено сільськогосподарське товариство, комітет взаємодопомоги, споживче товариство. Комуністи разом з Радою приділяли особливу увагу підготовці умов для переходу до колективізації, всіляко пропагуючи різні форми і методи колективного господарювання. Восени 1928 року при сільраді, сільськогосподарському і споживчому товариствах утворено групи бідноти. У серпні 1929 року в Капсіхорі виникли сільськогосподарські артілі «Бірлік» (Єднання) та ім. Фрунзе.

Суцільна колективізація сільського господарства в Кримській АРСР відбувалася в обстановці запеклої класової боротьби, яка ускладнювалася тим, що в органи влади проникли татарські буржуазні націоналісти та інші ворожі елементи. Через це, наприклад, за положенням, прийнятим у вересні 1925 року КримЦВК, куди пробралися

[1] Хроника революционных событий в Крыму 1917—1920 гг., стор. 162.
[2] Крым. Севастополь, 1930, стор. 260—262.
[3] Этих дней не смолкнет слава, стор. 100—102.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-2379, оп. 1, спр. 258, арк. 24.
[5] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 759, арк. 41.
[6] Там же, спр. 759, арк. 26; ф. 114, оп. 1, спр. 48, арк. 144.
[7] Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма, стор. 204.

вороги народу Велі Ібраїмов та ін., націоналізовані раніше і передані бідноті сади було повернуто багатіям після обробітку. Селянам навіть за роботу нічого не заплатили. Куркульство використовувало у своїх цілях пережитки звичаїв, що існували до встановлення Радянської влади. Так, до 1928 року сіно з луків розподілялося, як здавна велося, пропорціонально до розмірів господарств, тому більшу частину сіна одержували куркульські. Куркулі чинили лютий опір всім заходам Радянської влади, спрямованим на поліпшення становища найбіднішого селянства. Під час проведення землевпорядкування на користь бідноти та середняків було конфісковано надлишки землі у куркулів. Але куркулі спільно з муллами намагалися цьому перешкодити, посилаючись на закон шаріату, що забороняв брати землю в сусіда під страхом покарання на тому світі. Комуністи Капсіхора розгорнули роз'яснювальну роботу серед селянства. Боротися з куркульством допомагала спеціальна комісія з бідняків[1].

13 листопада 1929 року загальні партійно-комсомольські збори одноголосно ухвалили організувати в Капсіхорі колгосп[2]. На жовтень 1930 року в ньому налічувалося 196 господарств.

Перехід селян на шлях колективного господарювання викликав шалену ненависть у колишніх поміщиків, мурзаків, мулл та куркульства. Ворожі елементи почали готувати збройний виступ проти Радянської влади[3]. Центром антирадянської діяльності стало село Ускут (нині Привітне Алуштинської міськради). 1930 року на противагу колгоспу куркулі організували т. зв. селищне товариство, до якого шляхом демагогії та залякувань залучили 96 господарств. До складу правління цього «товариства» увійшли антирадянські елементи. Мобілізувавши бідноту, комуністи добилися розпуску «селищного товариства», антирадянській діяльності ворогів покладено край[4].

Звільнившись від класово чужих елементів, Капсіхорський колгосп значно зміцнив свою економіку. 1932 року в ньому налічувалося вже 412 господарств. 1936 року артілі вручено державний акт на вічне користування землею. На цей час уся придатна земля оброблялася тракторами та іншими сільськогосподарськими машинами. Колектив господарства став ініціатором передових методів агротехніки в Судацькому районі. 1938 року колгосп одержав 8670 цнт фруктів — майже в 2,5 раза більше, ніж у 1934 році (по 113 цнт плодів з гектара). Освоївши культуру тютюну, колгоспники збирали його по 12 цнт з гектара. Загальний прибуток артілі за другу п'ятирічку становив 1755 тис. крб. Господарство мало свої катери — до пристані підходили судна за фруктами, виноградом, вином.

Серед колгоспників було 8 членів та 14 кандидатів у члени партії, а серед молоді—53 комсомольці. Кількість стахановців перевищила 100 чоловік. Вісім кращих передовиків стали учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки у Москві 1939 року[5]. У селі склався значний прошарок інтелігенції: вчителі, агрономи.

Із зростанням громадського багатства колгоспу підвищилися культурний рівень і добробут колгоспників. Медичну допомогу трудящі одержували на лікарській дільниці. Працювали школа-семирічка, клуб, електростанція, радіовузол.

Мирне творче життя було перерване віроломним нападом фашистської Німеччини на нашу країну. 2 листопада 1941 року фашистські загарбники окупували Капсіхор. Тут розташувалися румунські частини, що охороняли шосейний шлях Алушта—Судак і морське узбережжя.

Під час фашистської окупації в лісах і горах, прилеглих до Капсіхора, проти гітлерівців вели мужню боротьбу партизани Криму. Татарські буржуазні націо-

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 114, оп. 1, спр. 52, арк. 7.
[2] Там же, спр. 71, арк. 81.
[3] Там же, спр. 82, арк. 20—22.
[4] Там же, арк. 93.
[5] Д. Мексин. Сельское хозяйство Крыма. К Всесоюзной сельскохозяйственной выставке 1939 года. Симферополь. 1939. стор. 93.

налісти, що знову підвели голови, разом з окупантами тероризували мирне населення, чинили розправи над радянськими людьми, зраджували і вбивали партизанів. 21 жовтня 1941 року націоналісти-бандити схопили і видали фашистам партизанського розвідника члена ВКП(б) Смаїл-Мухамед Кадирова[1]. Його було розстріляно. 20 січня 1942 року вони під керівництвом колишнього емігранта, турецького підданого Чандрі Усеїна спалили в сусідньому селі Ворон будинок з 8 червоноармійцями-десантниками[2].

Від гітлерівських окупантів Капсіхор визволено 14 квітня 1944 року військами Окремої Приморської армії. Загарбники завдали великих збитків селу. Вони зруйнували багато господарських будівель, колгоспний будинок відпочинку, нафтосховище, адміністративні будинки, бібліотеку, школу, відділення зв'язку, лікарську дільницю. Було знищено шкільне та інше майно, багато книжок, пограбовано обладнання колгоспної електростанції, весь сільськогосподарський реманент, вивезено 18 500 декалітрів вина, 247,1 тонни сільськогосподарських продуктів.

Труднощі відбудови зруйнованого господарства поглиблювалися нестачею робочих рук. У вересні до Капсіхора приїхало 400 родин, головним чином із Ставропольського краю, пізніше стали прибувати переселенці з інших місць. Держава допомагала новоселам, виділяючи одноразову грошову допомогу і позички на обзаведення господарством. Турботою й увагою в Капсіхорі були оточені 65 родин військовослужбовців. Їм у першу чергу відремонтували будинки, багатьом подали матеріальну допомогу. Указом Президії Верховної Ради РРФСР від 21 серпня 1945 року село перейменовано в Морське.

У жовтні 1944 року серед колгоспників налічувалося 10 комуністів та 8 кандидатів у члени партії[3]. Вони очолювали найважливіші ділянки виробництва. Та не вистачало спеціалістів, техніки, всі роботи виконувалися вручну. Тому 1945 року з площі 288 га зібрано низький урожай винограду — по 8,7 цнт з гектара. Під керівництвом партійної організації розпочалася підготовка виноградарів та тютюнників. При колгоспі було відкрито агротехнічні курси без відриву від виробництва. Внаслідок ужитих заходів 1948 року колгосп з 260 га одержав по 22,6 цнт винограду. Передовиками соціалістичного змагання стали ланки Алфьорової, Казакової, Воробушко. У 1950 році грошовий прибуток колгоспу становив 1546 тис. карбованців[4].

1951 року до колгоспу ім. Сталіна приєдналися сусідні — «Гвардієць» (село Громівка) та «Жовтень» (село Зеленогір'я). Першим головою укрупненого господарства обрано колишнього партизана Я. І. Шевченка. Посилювалася авангардна роль комуністів у виробничому житті села. Партійна організація об'єднаного колгоспу налічувала 24 комуністи та 4 кандидати у члени партії[5].

Великі капіталовкладення було виділено на реконструкцію виноградників. Щороку збільшувалися площі з механізованим обробітком землі.

Зростання прибутків дозволило колгоспу асигнувати значні суми на придбання нової техніки, господарське, житлове і культурне будівництво. Одержавши від держави значну фінансову допомогу, трудящі споруджували нові будинки. 1953 року в долині неподалік морського берега виросла вулиця переселенців із Сумської та Рязанської областей. Стали до ладу лікарня, лазня, три магазини, колгоспний готель, проведено водопровід. Невдовзі через село прокладено шосейний шлях, а через річку Шелен перекинуто залізобетонний міст. На кошти колгоспу до старого приміщення середньої школи було прибудовано 7 класних кімнат та спортзал, що дало змогу перейти на однозмінні заняття. Відкрилися літній кінотеатр, бібліотека.

Колгосп Морського став одним з кращих у Криму. За збір високого врожаю винограду та високий настриг вовни у 1954 році учасниками ВСГВ 1955 року були

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 1738, арк. 64.
[2] Там же, ф. 151, оп. 1, спр. 1а, арк. 61, 62.
[3] Там же, ф. 321, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
[4] Там же, ф. 114, оп. 1, спр. 96, арк. 9—12.
[5] Там же, оп. 3, спр. 92, арк. 30.

затверджені 32 передовики, а у 1956 році їх стало 56. За успіхи у збільшенні виробництва та заготівлі плодів, ягід і винограду 1958 року орденом Леніна нагороджено голову колгоспу Я. І. Шевченка, бригадира виноградарської бригади П. П. Барсукова, ланкову П. Є. Траневську, орденом Трудового Червоного Прапора — головного агронома В. І. Ваганова.

1960 року на базі двох колгоспів — ім. Сталіна та ім. Жданова — організовано винорадгосп «Морський», в ньому працюють мешканці населених пунктів, підпорядкованих двом сільрадам: Морській та Міжрічёнській. Після реорганізації колгоспу в радгосп було завершено реконструкцію виноградників. Тут на всіх ділянках застосовується механізований обробіток грунту, ведеться боротьба з шкідниками та хворобами рослин. Збудовані гідроспоруди дали змогу у великому обсязі проводити вологозарядні зрошення в зимовий та ранньовесняний періоди. У радгоспі стала поліпшуватися система агротехнічних заходів, більш творчо застосовувався досвід новаторів і досягнення науки. Значно підвищилася механізація трудомістких процесів. Молодь навчалася автотракторній справі безпосередньо у радгоспі. Радгосп повністю укомплектовувався кадрами спеціалістів і робітників.

Багатогранне життя радгоспу спрямовувалося партійною організацією, що налічувала у 1963 році 119 чоловік, основна маса комуністів працювала безпосередньо на виробництві. Широко розгорнулося соціалістичне змагання між бригадами та відділками. Радгосп уклав договір про соцзмагання з винорадгоспом «Коктебель». У 1961 році бригадам №№ 1 і 2 (бригадири О. Г. Шахматов та І. П. Андрєєв), що зібрали по 118 цнт винограду з гектара, було присвоєно звання бригад комуністичної праці. У роки семирічки в радгоспі працювали 8 бригад та 320 ударників комуністичної праці. Понад 300 передовиків нагороджено почесними грамотами, занесено на Дошки пошани радгоспу, району, області. Звання Героя Соціалістичної Праці присвоєно бригадиру виноградарів Н. М. Дерягіній. Орденом Леніна нагороджено бригадира О. М. Батіщева та старшого агронома В. І. Ваганова. Багато хто удостоєний орденів і медалей.

Невтомною працею трудівники радгоспу створили чудові плантації винограду, досягли високих і сталих урожаїв. Якщо 1958 року в об'єднаному колгоспі одержано по 73,5 цнт винограду з гектара, то 1963-го робітники радгоспу виростили по 121 цнт. У 1965 році з 420 га зібрано по 129,8 цнт. За урожайністю та валовим збором винограду радгосп «Морський» посів перше місце в області. На окремих плантаціях та в міжряддях садів на площі 51 га висаджувався тютюн.

З першого року свого створення радгосп працював рентабельно. Так, 1965 року прибуток становив 917,9 тис. крб. (за планом 580 тис. крб.). У господарстві побудовано власний винозавод первинного виноробства з середньодобовою потужністю 200 тонн. У 1965 році він переробив за сезон 3770 тонн винограду. Тут виготовляють виноматеріали, здебільшого міцних ординарних вин (портвейн «Таврійський») та міцних марочних (портвейн білий «Кримський»). 1964 року стало до ладу виноградосховище місткістю 500 тонн.

Завдання восьмої п'ятирічки за валовим збором винограду трудівники радгоспу виконали в 1969 році, коли було одержано найвищий урожай — 182 цнт з гектара (за планом 114). За п'ятирічку державі здано винограду 29 745 тонн, фруктів — 1523 тонни. Протягом п'ятирічки засаджено 36 га нових плантацій виноградника, в основному технічними сортами. Поліпшилася технологія виробництва, механізовано такі трудомісткі процеси, як копання ям під відводки, вивіз винограду з рядків, розвантаження і навантаження технічних сортів, установка шпалерного кола, міжкущовий обробіток, внесення добрив, оприскування виноградників. У радгоспі зрошується 326 га плантацій.

Характерна риса виноградарів господарства — творче застосування комплексу агроприйомів. Усі 13 виноградарсько-садівницьких бригад переведено на внутрігосподарський розрахунок. Виробіток валової продукції на працюючого за п'ятирічку досяг 2095 крб. Знизилися витрати праці на виробництво центнера сільсько-

господарської продукції. На винозаводі розширилося виробництво кокуру десертного «Сурож», портвейну білого та червоного «Кримський», кагору.

Майже половину валового збору винограду радгосп відправляє до Москви, Києва, Ленінграда, міст Уралу, здравниць південного берега Криму.

У господарстві є три холодильники місткістю 1300 тонн, де добре зберігається виноград, який можна постачати торговельній мережі аж до березня. Прибуток господарства за п'ятирічку становив 8607 тис. крб., а середньомісячна зарплата робітників збільшилася на 21 процент.

Добра слава йде про трудівників цього багатонаціонального колективу. Дружною сім'єю на радгоспних виноградниках та плантаціях тютюну працюють представники 12 національностей, серед них росіяни, українці, білоруси, вірмени, греки, грузини, молдавани, мордвини, євреї, татари та ін. Радгосп «Морський» — незмінний учасник ВДНГ СРСР.Головний агроном радгоспу кавалер ордена Леніна О. М. Майстренко опублікував ряд статей та брошур, у яких пропагується досвід роботи колективу.

На честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна 59 працівників радгоспу нагороджено ювілейною медаллю, а за підсумками соціалістичного змагання радгосп занесено на обласну Дошку пошани. За активну участь у виконанні восьмої п'ятирічки багато трудівників села відзначено високими урядовими нагородами. Серед них бригадир бригади № 12 Герой Соціалістичної Праці Н. М. Дерягіна нагороджена орденом Леніна, бригадир бригади № 2 І. П. Андрєєв — орденом Жовтневої Революції. Орден Трудового Червоного Прапора вручено керуючому 1-м відділком В. В. Левченку та бригадиру бригади № 6 А. А. Ніколаєвій.

Партійна організація радгоспу, що налічує 158 чоловік, організувала соціалістичне змагання за гідну зустріч XXIV з'їзду КПРС. Першість у ньому завоювали бригада комуністичної праці № 2 (бригадир І. П. Андрєєв) та бригада, очолювана Героєм Соціалістичної Праці делегатом XXIV з'їзду КПРС Н. М. Дерягіною.

Заможно й культурно живуть трудящі села. В їхніх будинках — красиві й зручні меблі, багато хто має холодильники, телевізори, пральні машини, мотоцикли й автомашини. Сільрада та адміністрація радгоспу піклуються про те, щоб кожний робітник був забезпечений максимумом вигод. У будинках багатьох жителів встановлено газові плитки. Рік у рік поліпшується медичне обслуговування населення. У селі є лікарня на 25 ліжок та амбулаторія. Для дітей збудовано комбінат на 250 місць.

У школі працює 21 вчитель і навчаються 363 учні. Тут з 1960 року діє гурток інтернаціональної дружби, члени якого листуються зі своїми ровесниками з Лейпціга та Дрездена. Школярі НДР надіслали кримським друзям матеріали про перебування В. І. Леніна в Німеччині, про розвиток НДР тощо. У свою чергу з села Морського до НДР відіслано матеріали про Крим.

Мешканці села люблять і цінують книгу. Книжковий фонд сільської бібліотеки становить 14 тис. книжок, число читачів — 1095. 1971 року став до ладу новий будинок культури з залом для глядачів на 600 місць та спортивним комплексом. При ньому працюють драматичний і танцювальний гуртки, естрадний і кілька вокальних ансамблів, духовий оркестр, агіткультбригада. Є дитячий сектор. Загальна кількість учасників художньої самодіяльності сягає 100 чоловік. 1973 року на роботу культосвітніх закладів асигновано 4530 карбованців.

За останні роки невпізнанно змінилося Морське. За своїм виглядом воно наближається до селища міського типу. У селі — сплановані вулиці, світлі затишні будинки. У восьмій п'ятирічці радгосп освоїв 3,4 млн. крб. капіталовкладень, з яких значна частина пішла на благоустрій села. Збудовано аптеку, будинок сільради, адміністративний будинок радгоспу. Для робітників зведено 16 двоквартирних та 3 восьмиквартирні будинки. Заасфальтовано частину вулиць. Розширюється мережа побутового обслуговування населення. У Морському — 5 магазинів, відді-

лення зв'язку та телефонний переговорний пункт, ретрансляційна телевишка, побутовий комбінат. Здавна славиться село чудовим двокілометровим лікувальним пляжем. На його території розміщено стаціонарний туристський табір московських машинобудівників та пансіонат гірників Донбасу. Протягом літнього сезону в селі відпочиває багато трудящих з різних кутків нашої країни. Споруджується триповерховий будинок, в якому розмістяться готель, пошта та радгоспна їдальня. Архітектурний інститут «Кримндіпроект» розробив проект курортного комплексу на 3 тис. місць. Вздовж берега моря розмістяться чотири 15-поверхові корпуси, а вздовж долини річки Шелен — громадський центр, господарсько-побутові об'єкти та парк. 1967 року в сільському парку споруджено обеліск на честь народних месників, що загинули у боях з загарбниками. У День перемоги до нього приходять жителі, молодь дає клятву бути вірною пам'яті захисників Вітчизни.

У селі налічується 142 члени КПРС, при радгоспі створено партком. Активними помічниками комуністів є 66 комсомольців.

Багато сил віддають розквіту села депутати сільради. Успішно працює п'ять постійних комісій. З 35 депутатів 24 робітники, комуністів — 12, членів ВЛКСМ — 5. У радгоспі працює 24 депутати. Серед депутатів сільради 16 жінок, 14 чоловік нагороджено орденами й медалями.

Трудова та громадська активність жителів, дальший розвиток культури, перебудова побуту — яскраве свідчення торжества політики Комуністичної партії, спрямованої на поступове стирання істотних відмінностей між містом і селом, фізичною і розумовою працею.

В. К. ГАРАГУЛЯ, І. І. ІВАНОВ, Г. А. ЯЦЕНКО

СУДА́К

Судак — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташований у південно-східній частині Криму, на березі Чорного моря, в широкій Судацькій долині. Відстань до Феодосії — 57 км. З Феодосією, Алуштою і Сімферополем зв'язаний автомобільними шляхами. Населення — 11,1 тис. чоловік. Судацькій селищній Раді підпорядковані також села Новий Світ і Сосновий Бір.

В околицях селища трапляються сліди перебування людини давніх часів: поблизу Судака знайдено знаряддя праці доби палеоліту, виявлено залишки кількох поселень доби бронзи (II тис. до н. е.), а також таврських поселень і могильників (I тис. до н. е.). У районі Судацької фортеці археологами знайдені залишки поселення IV ст. до н. е., скарби боспорських монет IV ст. до н. е.— початку IV ст. н. е. Біля підніжжя гори Сокола виявлено античне поселення III—IV ст. нашої ери.

Заснований Судак на початку III ст. У писемних джерелах є згадка про те, що тут збудовано фортецю під назвою Сугдея (212 рік нової ери)[1]. Сугдея згадується також під 997, 1026, 1087 рр. Донині в Судаку збереглися фундамент і стіни великої башти VI ст., збудованої візантійцями. В VII—VIII ст. місто було залежним від хозар[2].

На рубежі VIII—IX ст. Сугдея стала значним для тих часів приморським портом, одним з осередків гончарного виробництва[3]. В першій половині IX ст. новго-

---

[1] Записки Одесского общества истории и древностей, т. 5, стор. 605; Сборник исследований по истории торговли Южной России, т. 2. Одесса, 1880, стор. 122.

[2] Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг., стор. 190; В. Г. Васильевский. Труды, т. 3. Птг., 1915, стор. CCXVII, CCXXIX.

[3] Археологические исследования на Украине в 1967 г. К.,1968, стор. 216. Археологические открытия 1968 года. М., 1969, стор. 320, 321.

Бухта Новий Світ. 1968 р.

родський князь Бравлін, вирушивши з своєю дружиною в похід у Крим, здобув Судак[1].

У X—XI ст. місто — центр архієпископства Сугдейського. 1059 року Сугдея, очевидно, входила до складу Херсонеської феми, а в другій половині XI ст. її підкорили половці, яким вона платила данину. В цей період населення міста підтримувало торговельні зв'язки з Київською Руссю. В давньоруських джерелах, зокрема у «Слові о полку Ігоревім», Судак згадується як Сурож. Під час розкопок біля стін Сугдеї археологи знайшли кіотний хрест роботи кінця XII — початку XIII ст. Деякі дослідники вважають, що в Судаку існувала руська слобода[2]. 1288 року купці з Судака побували у Володимирі-Волинському, а 1356 року — в Москві[3].

Арабський письменник Ібн-аль-Асір, розповідаючи про Судак початку XIII ст. писав, що до цього міста «...пристають кораблі з одягом, який продається, а купують дівчат і невільників, буртаське хутро, бобри та інші речі»[4]. Перський автор Ібн-аль-Бібі писав, що під час облоги Сугдеї турками-сельджуками у 1222 році місто захищав тисячний загін воїнів, що вартість подарунків, вручених послом Судака турецькому полководцю, сягала 50 тис. золотих. Такий великий для тих часів загін і такі дарунки могло виставити лише значне й багате місто.

Населення Сугдеї (італійці називали її Солдайєю) торгувало з Венецією і Генуєю. Перша згадка про перебування тут венеціанських купців припадає на 1206 рік[5]. З 1287 року в місті постійно перебував венеціанський консул. У писемних джерелах тих часів Чорне море часто називають Судацьким, що є свідченням великої ролі міста як одного з центрів міжнародної торгівлі. До Судацького порту причалювали кораблі багатьох країн. У середині XIII ст. населення Сугдеї становило 8300 чоловік. Місто продовжувало торгувати з Візантією. На це вказує і знайдений в околицях Сугдеї скарб візантійських монет, датованих 1261—1328 роками[6].

У першій половині XIII ст. Судак пограбували монголо-татарські завойовники, 27 січня 1223 року вони захопили його. Напад татар повторився 1239 року. Проте через десять років монголо-татарам довелося, можливо, через народне повстання залишити місто та його околиці. Залежність міста від монголо-татар тепер виявлялася в сплаті данини. Посол французького короля Гільйом де Рубрук, направляючись до хана Батия і проїжджаючи в 1253 році через Сугдею, писав, що він не застав тут міських начальників — вони повезли хану данину. Місто у другій половині XIII ст. карбувало власну срібну монету[7].

---

[1] В. Г. Васильевский. Труды, т. 3, стор. 95, 96, 269; Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг., стор. 190.

[2] Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг., стор. 191; Записки Одесского общества истории и древностей, т. 5, стор. 620; Слово о полку Игореве, стор. 6.

[3] В. Г. Васильевский. Труды, т. 3, стор. XXXVII; Известия Государственной Академии истории материальной культуры, вып. 127. Л., 1935, стор. 17; Полное собрание русских летописей, т. 2, стор. 22.

[4] В. Г. Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. 1, стор. 26.

[5] Morozzo della Roca, A. Lomberdo. Dokumenti del commercio Veneziano nei socoli XI—XIII Torino. 1940, стор. 18, 19.

[6] Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг., стор. 191.

[7] Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны (1253—1255). СПб., 1911, стор. 67.

І. К. Айвазовський. «Море».
(Олія). 1973 р.

Залишки середньовічної фортеці в Судаку. 1970 р.

У картинній галереї ім. Айвазовського. Феодосія. 1971 р.

1298 року Судак захопила орда Ногая. Завойовники нападали на місто також у 1322, 1327, 1338 роках. Місто було дуже спустошене, скоротилася кількість населення, економічне життя занепало. Арабський мандрівник Ібн-Баттута, відвідавши 1333 року Сугдею, писав, що «місто це (раніше) було велике, але більша частина його ... зруйнована»[1]. Скориставшись цим, 1365 року місто захопили генуезці, які ще з середини століття закріпилися на східному узбережжі Криму. Містом керував генуезький консул (він же комендант і скарбник).

З місцевого населення генуезькі власті стягували різні податки та побори, що супроводжувалося жорстокими репресіями. Деякі податки віддавалися на відкуп. Документальні джерела XV ст. відтворюють картину продажності й сваволля генуезьких властей. Жителі міста в одному з листів у Геную писали: «Нами (вже) давно керують несправедливо і тяжко карають ... настійно просимо і благаємо ... прислати до нас для керівництва містом таких генуезьких громадян, які б ненавиділи користолюбство»[2]. У другій половині XV ст. значні земельні угіддя в Солдайському консульстві захопили генуезькі феодали Гуаско, у володіннях яких були встановлені шибениці й ганебні стовпи. 1371 року генуезці розпочали спорудження в Судаку великої фортеці, руїни якої збереглися до наших днів. Будівництво фортеці було закінчено 1469 року. Охороняв її великий гарнізон.

Незадоволення місцевого населення генуезцями спричинилося наприкінці 1470 року до відкритого повстання. Це відомо з доповідної генуезьких урядовців на ім'я консула Кафи про придушення виступу[3].

Тяжке становище жителів міста ускладнювалося постійною загрозою нападу турків. У 1475 році турки, захопивши Кафу, підійшли до Судака. Після тривалої облоги вони увірвалися до фортеці й перебили її захисників. Місто на довгі роки потрапило під владу турецьких феодалів. Наприкінці XVI ст. воно було адміністративним центром лише сільського округу.

В XVII—XVIII ст. основним заняттям місцевого населення стало садівництво й виноградарство[4]. Поступово навколо Судака з'явилися численні виноградники, сади, де, крім груш, яблук, вишень, черешень, росли айва, мушмула тощо.

Після приєднання Криму до Росії (1783 р.) царський уряд щедро роздавав тутешні землі титулованій знаті й великим чиновникам. У районі Судака великі земельні маєтності одержав князь Потьомкін. Судак передбачалося зробити головним містом півострова. Тут збудували дві казарми для гарнізону, вжили інших заходів для зміцнення міста, яке назвали Кирилівською фортецею. Проте незабаром цю назву було скасовано, а казарми закрито[5].

Після смерті Потьомкіна його землі перейшли до казни. Пізніше вони були роздані іншим прибічникам цариці.

На рубежі XVIII—XIX ст. цими землями володіло близько 200 поміщиків, переважно дрібних. Дехто з них почав займатися промисловим виноробством, наймаючи для сезонних робіт бідняків з кримських сіл, а також з Курської та Орловської губерній. 1849 року в містечку та його околицях вироблено 119 тис. відер вина різних сортів[6]. За якістю вони поступалися лише винам Південного берега Криму.

Судак став одним з головних пунктів виробництва шампанських вин у Криму. Перші згадки про Судак як місце, де виробляли шампанські вина, знаходимо в джерелах за 1799 рік. Спочатку їх виготовляли небагато. З 1812 року виробництвом шампанських вин у Судаку займалися представники французьких фірм.

---

[1] В. Г. Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. 1, стор. 195, 303; Записки Одесского общества истории и древностей, т. 5, стор. 597, 611, 621.
[2] Acti della Societa Sigure ai Storia Patria, rol. VI, стор. 315.
[3] Acti, rol. VII, f. 1, стор. 375.
[4] Записки Одесского общества истории и древностей, т. 6, стор. 347.
[5] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 789.
[6] «Журнал министерства государственных имуществ», 1850, № 6, стор. 219.

На початку XIX ст. у Судаку з'явилося кілька лавок, пекарня, шевська, бондарська майстерні і лимарня. В 60-х роках в ньому проживало понад 370 чоловік[1].

Велике значення для розвитку виноградарства мало Судацьке казенне училище виноробства, відкрите 1804 року під керівництвом видатного російського природознавця академіка Петербурзької Академії наук П. С. Палласа. Училище готувало майстрів-виноградарів і виноробів, які мали право працювати як вільнонаймані у приватних осіб. В училищі почали застосовувати нові методи садіння лози винограду на горах без поливання, садіння кущів у двох рядах, регулярне обрізування лоз тощо. Значна роль у розвитку вітчизняного виноградарства належить вченому-виноробу А. К. Боде, який 1824 року став директором училища. Він виписав із Франції та Рейнської області Німеччини 28 тис. лози винограду, запровадив садіння винограду за сортами, висаджував не більше як 600 кущів на десятину (замість 1000 кущів). Все це значно збільшило врожайність винограду. 1830 року, після відкриття аналогічного училища в Магарачі, Судацьке училище було закрите[2].

Після реформи 1861 року значно прискорився економічний розвиток Судака. Цьому сприяло будівництво залізниці до Севастополя, яка зв'язувала окремі райони Криму між собою, а деякі безпосередньо з Центральною Росією. Виноградарство стало провідною галуззю господарства в Судаку. Практично все трудяще населення так чи інакше було зайнято в ньому. Судацькі вина отримували золоті та срібні медалі на міжнародних виставках у Москві, Харкові, Відні, Парижі, Бордо.

У 80-х роках XIX ст. князь Л. С. Голіцин заклав у сусідньому з Судаком селі Новому Світі зразкове виноградарське господарство, де культивувалося близько 600 сортів винограду. 1882 року тут провели перші досліди виготовлення ігристих вин, а через сім років їх було випущено 60 тис. пляшок. Шампанське «Новий Світ» незабаром здобуло визнання в усьому світі, отримало нагороду «Гран-прі» в Парижі[3].

Під час збирання винограду і давлення вин місто оживало, сюди з'їжджалося багато людей з навколишніх сіл. Закупка вина у місцевих жителів відбувалася під час ярмарку 1 жовтня. Купували вино переважно купці з південно-західних губерній Росії. 1900 року в Судаку налічувалося 24 торговельні підприємства. Діяла пристань, через яку вивозили виноград і фрукти, багато хліба[4].

Місцеве населення за національністю було строкатим. Тут жили росіяни, українці, караїми, татари, греки, вірмени, французи, євреї, німці, які переселилися у 1805 році з Вюртемберга і Швейцарії й осіли тут окремою колонією, та інші.

Наприкінці XIX — початку XX ст. Судак, в якому налічувалося вже 1,5 тис. мешканців, став розвиватися і як курорт, чому сприяли чудові кліматичні умови. В Судаку майже не буває туманів, на 2 км простягнувся широкий піщаний пляж. Температура морської води через відсутність течій рівномірна[5]. У 90-х роках XIX ст. в містечку був лише один готель, 1911 року їх діяло вже три, існував також приватний лікувальний пансіонат на10 місць. З Феодосії в Судак щодня приїжджали пасажирські автомобілі, мальпости, лінійки, тричі на тиждень прибували пароплави з курортниками. Зручних квартир тут було дуже мало, ціни високі, дорого коштувало харчування.

Судак початку XX ст.— це людне торгове, але брудне, не впорядковане містечко. Один з сучасників писав: «Про Судак не можна сказати, чи впорядкований

---

[1] Городские поселения в Российской империи, т. 4, стор. 754.

[2] Кримський облдержархів, ф.26, оп. 1, спр. 5184, арк. 14, 15; журн. «Отечественные записки», 1826, № 75, стор. 9—17.

[3] Записки общества сельского хозяйства Южной России, № 3—4. Одесса, 1909, стор. 45—46; А. Преображенский, И. Промтов. Крымские вина. Симферополь, 1954, стор. 80.

[4] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 790.

[5] С. Елпатьевский. Крымские очерки. М., [б. г.], стор. 144; Г. Москвич. Иллюстрированный практический путеводитель по Крыму. СПб., 1912, стор. 129.

чи ні — він просто... без будь-якого впорядкування»[1]. Тодішнє містечко умовно поділялося на кілька частин. Безпосередньо на березі моря розміщувалися дачі й готелі, влітку тут оселялася основна маса відпочиваючих. Вище в різних напрямках петляли криві вузькі вулиці з низенькими будиночками. Далі, за 1,5 км від моря, знаходилися магазини, лавки, ресторан, пошта, телеграф, земська лікарня для жінок на 12 ліжок, аптека, земське училище. Біля стін середньовічної фортеці жили німціколоністи. В долині, що прилягала до Судака, стояли особняки поміщиків. У першому десятилітті XX ст. містечко забудовується двоповерховими будівлями, з'являється чимало магазинів, лавок, прокладено спеціальну дорогу до пляжу. 1914 року кількість населення досягла 2 тис. чоловік[2].

Російський радянський живописець К. Ф. Богаєвський. 1935 р.

До Судака приїздили й проживали в ньому вчені, письменники, художники, музиканти. Тут працював К. І. Габліц, автор виданої в 1785 році праці «Фізичний опис Таврійської області за трьома царствами природи». До наших днів зберігся будинок видатного російського вченого-ботаніка Х. Х. Стевена, засновника й першого директора Нікітського ботанічного саду, який жив тут влітку й восени, починаючи з 1835 року. Археологічні пам'ятки Криму, в т. ч. Судака, дослідив й описав 1830 року в своєму «Кримському збірнику» П. І. Кеппен. 1825 року Судацьку фортецю відвідав О. С. Грибоєдов. Протягом багатьох років приїжджали і працювали тут видатний російський художник-мариніст І. К. Айвазовський, відомий художник А. М. Бенуа. Працювали тут також учні І. К. Айвазовського — К. Ф. Богаєвський, М. А. Волошин. Багато років у Судаку жив вірменський композитор О. О. Спендіарян (Спендіаров).

Трудящі Судака не стояли осторонь революційних подій, що відбувалися в країні. Дізнавшись про повалення царату, жителі містечка взяли участь у демонстрації[3], вимагаючи конфіскації поміщицьких земель та встановлення 8-годинного робочого дня. 16 березня 1917 року в приміщенні земського училища відбувся мітинг[4].

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення в Криму в січні 1918 року Радянської влади в Судаку за підтримкою матросів Чорноморського флоту було створено ревком. Його очолив колишній фронтовик, що примкнув до більшовиків, чех за національністю Р. Ф. Ганц[5]. Місцеві селяни створили збройний загін, який підпорядковувався ревкому і брав активну участь у наведенні революційного порядку, в боротьбі населення проти банд, що діяли в районі містечка.

В квітні 1918 року Судак захопили німецькі війська. Окупанти запровадили кривавий режим терору і грабежів. У цей час від рук татарських буржуазних націоналістів загинули ревкомівці Р. Ф. Ганц, Суворов, Єгоров[6]. Наприкінці 1918 року, після відступу німецьких окупантів, Кримом оволоділи денікінці, яким всіляко допомагали англо-французькі інтервенти. Коли в травні 1919 року Червона Армія вигнала білогвардійців та іноземних окупантів, було відновлено Радянську владу, трудящі Судака обрали Раду робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Проте наприкінці червня сюди знову ввірвалися білогвардійці.

Трудяще населення вело боротьбу за відновлення Радянської влади, допомагало партизанам. У лісах Криму діяли партизанські загони, в т. ч. й Судацький.

---

[1] С. Елпатьевский. Крымские очерки, стор. 146.
[2] Крым. Путеводитель. Симферополь, 1914, стор. 624.
[3] Газ. «Путь Ильича» (Судак), 20 жовтня 1957 р.
[4] Революция в Крыму, № 1(7). Симферополь, 1927, стор. 196.
[5] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 157, арк. 58.
[6] Кримський облдержархів, ф. Р-1577, оп. 1, спр. 37, арк. 1.

15 вересня 1920 року повстанці, очолювані О. В. Мокроусовим, здійснили сміливий раптовий напад на Судак, у результаті чого комендантська команда й міська варта склали зброю без опору. Було взято багато полонених, зброю, обмундирування, продовольство. Надвечір партизани повернули в гори. Перелякані розмахом партизанської боротьби, врангелівці перекинули проти партизанів у район Судака значні сили[1].

У листопаді 1920 року частини Червоної Армії вигнали врангелівців з Судака. Головним завданням відновлених органів Радянської влади стала відбудова господарства, перебудова його на нових, соціалістичних засадах. Працювати доводилося за тяжких умов. Під час боїв було пошкоджено великі площі виноградників і садів. Багато сил потребувала боротьба з розрухою, голодом, спекуляцією, бандитизмом.

Під керівництвом партійного осередку Судака, до складу якого 1921 року входило 10 комуністів і 3 кандидати в члени партії, організовувалися спеціальні загони для ліквідації банд, що переховувалися в лісах і горах[2]. Волосний ревком, створений на початку грудня 1920 року, облікував винні склади й вино, майно багатіїв. Було націоналізовано 38 багатих дач, розірвано кабальні угоди селян-бідняків з куркулями. Тоді ж виникло споживче кооперативне товариство. Біднота отримала позичку зерна для посіву[3]. Члени ревкому організували в Судаку будинок для старих та інвалідів, дитячий будинок. Було відкрито школу.

В листопаді 1923 року Судак став районним центром (Судацький район існував до 1963 року, після чого селище підпорядкували Феодосійській міській Раді). Розгорнули діяльність райком партії, райвиконком, інші районні організації. Поступово налагоджувалося економічне життя. Велику роль у розвитку виноградарства відіграв радгосп «Судак», створений на базі націоналізованих поміщицьких маєтків, розміщених навколо Судака[4]. Колективу радгоспу доводилося переборювати значні труднощі: на виноградниках залишилися лише малопродуктивні сорти винограду, та й ті були уражені хворобами. До кінця 20-х років працівники радгоспу заклали нові виноградні плантації, омолодили старі. Партійна організація, яка в 1928 році налічувала 22 комуністи, очолила боротьбу колективу радгоспу за підвищення врожаїв винограду. Вже на початку 30-х років радгосп став одним з важливих центрів виноградарства й виноробства Криму. Існування цього великого радянського господарства позитивно відбилося на ході колективізації селянських господарств. У Судаку організувалося 3 колгоспи: «Заповіт Ілліча», ім. Тельмана, «Берлін». 1933 року в сільськогосподарських артілях району об'єднувалося 96,4 селянських дворів[5].

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 28 липня 1936 року, в сусідньому селі Новому Світі почалося спорудження заводу шампанських вин. Через два роки підприємство вже виробило 1,1 млн. пляшок шампанського.

За передвоєнний період радгосп перетворився на велике спеціалізоване господарство. З року в рік зростала врожайність виноградних плантацій. 1938 року працівники радгоспу виростили на кожному гектарі по 143 цнт винограду замість 78,6 цнт, передбачених планом. Господарство посіло перше місце в соціалістичному змаганні серед радгоспів комбінату «Масандра», одержало першу премію ЦК профспілки садово-виноградарських радгоспів. Наступного року радгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки й одержав диплом 1-го ступеня.

Широко розгорнувся стахановський рух. Із загальної кількості 386 робітників радгоспу 196 чоловік стали стахановцями. Перед у змаганні вели комуністи

[1] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 173, арк. 89, 90; Революция в Крыму, № 2—4. Симферополь, 1924, стор. 40—42.
[2] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 90б, арк. 166; спр. 150, арк. 111, 142.
[3] Там же, спр. 150, арк. 25, 76, 143, 150.
[4] Там же, спр. 576, арк. 38.
[5] Там же, ф. 114, оп. 1, спр. 148, арк. 10.

(в 1939 році їх налічувалося 16, кандидатів у члени партії — 18) і комсомольці. Комуністи-робітники Овцевін, Синюков, Житкова виконували виробничі завдання на 150—200 проц. 45 з 62 комсомольців радгоспу були стахановцями. Ланка, очолювана І. Гнатенко, зібрала в 1939 році по 270 цнт винограду з кожного гектара[1].

Напередодні Великої Вітчизняної війни Судак уже був впорядкованим селищем (селищем міського типу він став 1929 року). 1939 року в ньому проживало 3247 чоловік. Діяла розгалужена торговельна мережа, що об'єднувала 31 підприємство. Протяжність водогону досягла 5,3 км. Велися роботи щодо вдосконалення планування, впорядкування вулиць і доріг, дальшого озеленення селища.

Незабаром після закінчення громадянської війни було відкрито амбулаторію. 1933 року її реорганізували в поліклініку, розпочала роботу лікарня на 50 ліжок. Діяла аптека. Діти дошкільного віку виховувалися в трьох дитячих садках і яслах.

Ще у 20-х роках зроблено перші кроки для відбудови й розвитку Судака як курорту. Насамперед, було взято на облік всі будівлі, придатні для розміщення в них санаторіїв і будинків відпочинку. 1924 року прийняв перших відпочиваючих будинок відпочинку Військової академії РСЧА. Інтенсивне курортне будівництво розпочалося в 30-х роках. Конкретні цілі й завдання в цьому накреслила VII районна партійна конференція, яка відбулася 1930 року. 1938 року в селищі діяло кілька санаторіїв, будинків відпочинку та піонерських таборів[2].

У двох середніх школах навчалося понад 1 тис. дітей, працювало 43 вчителі. У селищному будинку культури, а також у клубі радгоспу діяли гуртки художньої самодіяльності. Шанувальники книги відвідували бібліотеку, яка мала близько 6 тис. примірників. Видавалася районна газета, була друкарня.

Напад фашистської Німеччини на СРСР застав Судак у розпалі курортного сезону й сільськогосподарських робіт. Екстрене засідання бюро райкому партії, що відбулося 22 червня 1941 року, накреслило заходи до якнайшвидшої перебудови економіки відповідно до вимог воєнного часу, надання допомоги Червоній Армії[3]. Вже в перші дні війни в Судаку почали створюватися загони й батальйони народного ополчення, а в серпні в них налічувалося 1570 чоловік. Крім того, діяли 8 сандружин, винищувальний батальйон, команда зв'язківців[4]

Гітлерівські війська захопили Судак 2 листопада 1941 року. Грабежі, терор, смерть принесли з собою загарбники. Боротьба з ними розгорілася з перших днів окупації. У листопаді почав діяти Судацький партизанський загін, створений з партійних і радянських активістів. Загін близько 200 чоловік очолив голова місцевого рибгоспу А. А. Сацюк.

Населення подавало всіляку допомогу десантним групам, що висадилися 16—17 січня 1942 року (під час проведення Керченсько-Феодосійської операції) під прикриттям вогню бойових кораблів. До ранку 17 січня селище було визволене. Після впертих боїв десантники, виконавши завдання, відійшли в ліс до партизанів. Фашисти жорстоко розправилися з жителями селища й узятими в полон пораненими десантниками. Вороги розстріляли групу жителів-заложників, стратили 19 сімей з с. Нового Світа. Окупантам удалося схопити другого секретаря райкому комсомолу А. В. Шпака, який під час висадки десанту керував Судацькою дружиною самооборони. Його відправили до Феодосії в гестапо, де після тяжких тортур розстріляли[5]. Побоюючись повторення десанту, гітлерівці зруйнували всі будівлі на березі моря, вирубали дерева й кущі, поставили на пляжі дротяну загорожу й замінували берег[6]

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 1974, арк. 60, 63; спр. 2048, арк. 60.
[2] Там же, спр. 230, арк. 10; спр. 1243, арк. 1095; Кримський облдержархів, ф. Р-137, оп. 7, спр. 168, арк. 6: ф. Р-663, оп. 1, спр. 246, арк. 133.
[3] Кримський облпартархів, ф. 114, оп. 1, спр. 505, арк. 238.
[4] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 2133, арк. 173; спр. 2137, арк. 91.
[5] И. Генов. Дневник партизана, стор. 121—122: газ. «Путь Ильича», 7 ноября 1961 г.
[6] А. И. Полканов. Судак. Путеводитель. Симферополь, 1970, стор. 40.

Визволили Судак від ворога 14 квітня 1944 року частини 16-го стрілецького корпусу Окремої Приморської армії. Першими до селища ввійшли танкісти взводу молодшого лейтенанта Савельєва з 224-го танкового полку. Танкістам удалося перешкодити німецькому гарнізону евакуюватися морем. За цей подвиг В. Л. Савельєву присвоєно звання Героя Радянського Союзу. На честь подвигу екіпажу вулиці селища названо іменем Танкістів та ім. А. Князєва, старшого сержанта, командира гармати[1].

За роки тимчасової окупації, а також під час свого відступу німецько-фашистські загарбники завдали селищу великих збитків, знищили близько 200 жителів. Було зруйновано хлібопекарню, електростанцію, санаторії й будинки відпочинку, будинок культури, школи, лікарню. Фашисти висадили в повітря новий пологовий будинок, споруджений незадовго до початку війни, пограбували 2,3 млн. пляшок шампанського на заводі «Новий Світ». Відступаючи, вони підірвали 8 мостів, пошкодили шляхи[2].

Зразу ж після визволення Судака відновили свою діяльність радянські й партійні органи. До кінця квітня відбудовано пекарню, млин, взуттєвий та швейний цехи промартілі, їдальню. Протягом 1944 року було збудовано маслозавод, механізовану хлібопекарню, почали діяти райхарчокомбінат, кілька майстерень. Включившись у черкасовський рух, трудящі селища працювали щодня по 2 години на відбудові та впорядкуванні селища. За короткий час піднялася з руїн лікарня на 50 ліжок. Розпочалися заняття в середній школі, завершено ремонт кінотеатру із залом на 300 місць. Незабаром після визволення Криму в Судак прибули колгоспники-переселенці з Курської та Орловської областей, Кубані, деяких областей України[3].

Відбудова зруйнованого війною господарства селища завдяки всебічній допомозі держави, братніх республік, героїчній праці жителів успішно завершувалася. У 1950 році винорадгосп «Судак» виконав річний виробничий план на 106 проц., одержав надпланового прибутку 800 тис. крб. Успішно завершили рік працівники заводу шампанських вин у Новому Світі. До кінця п'ятої п'ятирічки врожайність винограду зросла з 15,7 цнт до 111 цнт з га. Собівартість одного центнера продукції знизилася з 638 до 167 крб. У радгоспі виросла ціла плеяда майстрів високих урожаїв. 1960 року всі колгоспи Судацької долини увійшли до складу винорадгоспу «Судак»[4]. Радгосп перетворився на велике підприємство, де зайнята переважна частина дорослого населення селища. З 1959 по 1969 рік площі виноградників розширилися з 396 до 897 га, а валовий збір винограду за ці роки зріс з 1165 тонн до 7735,4 тонни. 1972 року через вкрай несприятливі кліматичні умови збір винограду скоротився до 4316 тонн. Працівники радгоспу вирішили поповнити втрати цього року в 1973 році, виростити значно вищий урожай. У третьому році дев'ятої п'ятирічки було одержано з кожного гектара по 130 цнт винограду.

На плантаціях радгоспу нині ростуть такі відомі в країні сорти винограду, як Кокур, Мускат, Аліготе, Семильйон. Чимало столового винограду відправляється звідси робітникам Донбасу. Решта переробляється на винозаводі радгоспу, що є одним з найбільших заводів винокомбінату «Масандра».

У 1965—1969 рр. на винозаводі радгоспу механізовано виробничі процеси, ліквідовано ручне вивантаження винограду, старі дробарні установки замінено новими; встановлено преси, що переробляють близько 5 тонн продукції за годину, застосовується термічний метод переробки винограду. Значна кількість виноматеріалу відправляється з селища в Москву, Ленінград, міста Прибалтики.

Продукція радгоспу удостоєна високої оцінки на міжнародних виставках; вино «Кокур Сурож» відзначено п'ятьма золотими й срібною медалями, 1971 року —

[1] А. И. Полканов. Судак, стор. 44.
[2] Кримський облпартархів, ф. 114, оп. 1, спр. 502, арк. 7.
[3] Там же, арк. 7; оп. 11, спр. 1, арк. 52.
[4] Там же, оп. 7, спр. 3, арк. 13, 61; спр. 4, арк. 25.

Знаком якості. 3 золоті і 6 срібних медалей одержало на міжнародних виставках «Радянське шампанське» — продукція заводу шампанських вин «Новий Світ». З року в рік зростає випуск шампанського на цьому підприємстві. 1959 року завод виготовив 330 тис. пляшок, в 1965 — 607, а в 1970 році — понад 870 тис. пляшок «Радянського шампанського». У 1970 році завод відправив за кордон понад 250 тис. пляшок вина.

Значне місце в економіці Судака займає ефіроолійне виробництво. У селищі міститься завод-радгосп «Долина троянд», заснований ще 1932 року. Основна продукція його — лавандова й трояндова олія, в т. ч. трояндова олія Абсолю (найвищого сорту), частина якої експортується до Франції. Великих успіхів завод досяг у роки восьмої п'ятирічки. Першого року п'ятирічки було зібрано з гектара 13 цнт пелюсток троянд, а в 1970 — 22,8 цнт, лаванди — відповідно 37 і 43 цнт. Сума від реалізації продукції зросла на 60 тис. крб. У 1972 році завод виробив 19,5 кг трояндової олії Абсолю, 150 кг трояндової олії, 1050 кг лавандової, успішно виконавши план за більшістю показників.

Значний загін ударників, передовиків виробництва трудиться в радгоспах і на підприємствах Судака. Серед них — багато комуністів і комсомольців. Первинні партійні організації селища об'єднують 600 комуністів. У числі зачинателів руху за високий урожай в радгоспі «Судак» у перші повоєнні роки була комуністка М. Д. Князєва, робітниця, а з травня 1946 року — бригадир, двічі Герой Соціалістичної Праці. У селищі встановлено її бюст. Комуністи очолюють також дві бригади комуністичної праці. Бригада, якою керує Б. Н. Машина, в 1970 році зібрала 257 тонн винограду при середній урожайності в радгоспі 92,8 цнт з га. Бригада Ф. К. Михайлюка зібрала з своєї ділянки 676,7 тонни при середній урожайності 137,6 цнт з га. Б. Н. Машина, Л. Г. Квапель, В. Н. Сандетова за великі успіхи удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці. За самовіддану працю в післявоєнний час орденом Леніна нагороджено 5 працівників радгоспу «Судак», орденом Трудового Червоного Прапора — 12, орденом «Знак Пошани» — 4. Комуніст М. К. Савчук, старший робітник цеху виноматеріалів заводу шампанських вин «Новий Світ», нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора[1].

Високими трудовими успіхами відзначили жителі селища 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. 300 трудівників нагороджено Ленінською ювілейною медаллю. Успішно виконані зобов'язання, взяті на честь 50-річчя утворення Союзу РСР. До цієї знаменної дати в селищі завершено спорудження будинку зв'язку, універмагу, двох дитячих дошкільних закладів, 6 житлових будинків на 293 квартири.

1972 року значних успіхів добилися робітники радгоспу «Судак» у змаганні з радгоспом «Морський». Садівничу бригаду радгоспу «Судак», якою керує О. К. Нестеренко, занесено на обласну Дошку пошани. План збору фруктів того року бригада виконала на 114,8 процента[2].

Трудящі селища активно включились у соціалістичне змагання за дострокове виконання третього, вирішального року дев'ятої п'ятирічки. Колектив будівельної дільниці № 2 зобов'язався завершити річну програму до 23 грудня 1973 року, здати всі об'єкти лише з відмінними й добрими оцінками. Застосування т. зв. контролю, коли виконану роботу приймають робітники, які будуть продовжувати будівництво (наприклад, штукатури від малярів), позитивно впливає на якість робіт. У селищі популярні конкурси на звання «Кращий за професією». Робітники радгоспу «Судак» — виноградарі, городники, поливальники — вчаться в школах агрономічного досвіду.

Чимало зроблено для впорядкування селища. Більшість вулиць заасфальтовано. Ведуться роботи щодо поліпшення водопостачання: стали до ладу 3 нові потужні свердловини, 1 км водогону підведено до будинку відпочинку «Судак».

[1] М. Новикова. Крымские открытия. Симферополь, 1970, стор. 71—73.
[2] Газ. «Победа» (Феодосія), 30 грудня 1972 р.

Пляж у Судаку. 1970 р.

На вулицях встановлено сучасне освітлення. В селищі розгорнулося будівництво багатоповерхових житлових будинків, у багатьох квартирах встановлені газові плити. Про озеленення Судака турбуються всі його жителі. Лише в 1972 році було висаджено 6,3 тис. дерев і кущів, багато квітів. На честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна закладено Приморський парк. У 1972 році в селищі діяло 36 продовольчих і 15 промтоварних магазинів, 42 ларки, павільйони й кіоски, 35 підприємств громадського харчування. 1969 року відкрито сучасний за архітектурою торговельний ряд «Сугдея». За період з 1965 по 1971 рік товарооборот зріс майже в три рази й становив 17,9 млн. карбованців.

Великих успіхів досягнуто в галузі охорони здоров'я. З державного й місцевих бюджетів у 1971 році виділено на медичне обслуговування 319,7 тис. крб. У Судаку є лікарня на 100 ліжок, де працює 48 лікарів. На території Судацької селищної Ради створено 5 дошкільних закладів. У роки дев'ятої п'ятирічки за рахунок коштів, виділених радгоспами, буде збудовано новий лікувальний корпус лікарні.

За післявоєнний час зросло значення Судака як кліматичного курорту. Тут чудовий піщаний пляж. У Судаку лікують хвороби органів дихання нетуберкульозного характеру, функціональні захворювання нервової системи, серцево-судинні захворювання тощо. 1972 року в селищі діяло 6 здравниць. Санаторій Міністерства оборони СРСР — ціле містечко з гарними 4—5-поверховими будинками. Звання колективу комуністичної праці присвоєно будинку відпочинку «Судак». Тут є своє підсобне господарство, човнова станція, завершується будівництво плавального басейну. Діють також будинок відпочинку «Сокіл», пансіонати заводу «Прапор революції», «Львівський залізничник», туристський табір «Схід». У 1970 році завершено будівництво п'ятиповерхового готелю «Сурож». У роки дев'ятої п'ятирічки буде закінчено спорудження ще одного корпусу для санаторію Міністерства оборони СРСР, клубу, літнього кінотеатру та їдальні для будинку відпочинку «Судак». У 1962—1972 рр. пропускна спроможність здравниць Судака зросла більш як утроє. Під час курортного сезону 1971 року в селищі відпочило 35 тис. чоловік. В усіх здравницях трудиться 82 лікарі, серед них заслужений лікар РРФСР В. І. Мусорін, 214 працівників з середньою медичною освітою.

На території Судацької селищної Ради діє 2 школи — середня й восьмирічна, в яких навчається 1,6 тис. учнів, працює 90 вчителів. Учителька А. А. Борисова нагороджена Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, 4 педагогам вручено значок «Відмінник народної освіти».

Підвищується культурний рівень жителів Судака. Яскравим свідченням цього є збільшення читачів у трьох місцевих бібліотеках. Бібліотеку для дорослих відвідує понад 4 тис. чоловік. Створено також бібліотеки при здравницях селища. Понад 500 мешканців є активними учасниками гуртків художньої самодіяльності, створених при 6 будинках культури і клубах. Працює широкоекранний кінотеатр із залом на 400 місць, літній широкоекранний кінотеатр, 6 стаціонарних кіноустановок у клубах і на літніх майданчиках, які вміщують понад 4 тис. глядачів. У більшості квартир є телевізори, радіоприймачі, кожна сім'я передплачує періодичні видання кількох назв.

Трудящі Судака успішно працюють на благо Батьківщини, борються за дострокове виконання завдань дев'ятого п'ятирічного плану.

С. А. СЕКИРИНСЬКИЙ

ЩЕБЕТО́ВКА

Щебетовка — селище міського типу, центр селищної Ради, підпорядкованої Феодосійській міськраді. Розташована в мальовничій долині річки Отузки, за 4 км від Чорного моря і за 27 км від найближчої залізничної станції Феодосія. З обласним центром селище зв'язане автошляхом. Населення — 2700 чоловік. Селищній Раді підпорядковане село Наникове.

Район сучасної Щебетовки був заселений з давніх часів. 1926 року в урочищі Чалках досліджувалися поселення доби неоліту й бронзи (V й II тисячоліття до н. е.), а на Карадагу знайдено кремінні знаряддя періоду міді[1].

На південній околиці Щебетовки збереглися залишки середньовічної фортеці. Руїни середньовічної церкви візантійського стилю, що стоїть неподалік селища, серед скель, свідчать про існування тут у VIII—X ст. грецького поселення.

Наприкінці XIII ст. намісник золотоординського хана в Криму уступив Отузьку долину й гавань венеціанцям[2]. У цій гавані був один з італійських портів того часу, відомий під назвою Прованта[3].

1365 року Отузьку долину захопили генуезці. У генуезьких джерелах 1461 року вперше згадано населений пункт Отузи (в перекладі з татарської — тридцять). На початку XIX ст. Отузи були невеликим селом. 1805 року тут налічувалося 40 дворів і 172 жителі[4]. Населення в основному займалося скотарством і насамперед вівчарством і конярством. Сприятливі кліматичні умови, попит на продукти землеробства в сусідніх портових містах сприяли розвиткові садівництва та виноградарства. Долина в цей час дістає нову назву — Бакче-Доре (Садова долина). Як і в більшості степових і гірських татарських населених пунктів тут переважало общинне землекористування. Органом самоврядування в общині були збори старійшин, які складалися в основному з представників духовенства й імущих. Клас феодалів становили мурзи, які пригноблювали бідноту.

Після приєднання Криму до Росії частину земель було передано поміщиці Александровій, на початку XIX ст. великі площі землі в Отузькій долині стали власністю генерал-майора Бакарюкова та ін. У лютому 1824 року жителі Отуз поскаржилися таврійському губернаторові «на утиски, які чинять їм деякі отузькі поміщики»[5]. Після цього феодосійський повітовий предводитель дворянства й засідатель Феодосійського повітового земського суду зібрали жителів і погрожували їм за скаргу найсуворішими карами. Декого зі скаржників зв'язали і відправили до земського суду під вартою. Скарга отузьких селян 1841 року в судові органи на осавулів поміщиків Хункалової та Чаєвського, які не дозволяли їм користуватися общинною землею й примушували виконувати різні повинності, так само була безрезультатною[6]. У першій половині 1865 року село Отузи Тарактаської

[1] Сборник статей по экономике, быту и истории Феодосийского района, вып. 1. Феодосия, 1931, стор. 71.

[2] В. Д. Смирнов. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в., стор. 128.

[3] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 793, 794.

[4] Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 26. Симферополь, 1897, стор. 31, 124.

[5] Кримський облдержархів, ф. 13, оп. 1, спр. 365, арк. 1, 2, 3.

[6] Кримський облдержархів, ф. 81, оп. 1, спр. 60, арк. 1—33.

Загальний вигляд Щебетовки. 1969 р.

волості Феодосійського повіту складалося з двох окремих дільниць: Верхнього Отуза і Нижнього Отуза з числом дворів 114 і кількістю мешканців — 433. У пореформений період відбувався інтенсивний процес диференціації місцевого селянства. 1884 року з 214 господарств у Отузах 36 зовсім не мали землі. На один селянський двір у середньому припадало лише 0,6 десятини оброблюваної землі, в т. ч. 0,3 десятини орендованої[1].

Процес обезземелювання селянства й зростання капіталістичних відносин особливо посилився на початку XX ст. В Отузькій долині з'явилися нові великі землевласники: Юр'єв, Короз, Ібрагім Аджі, Муртазаєв, Чеватні та ін., які хазяйнували по-капіталістичному, широко застосовуючи найману працю. Місцеві селяни мусили ходити на заробітки або наймитували за копійки в садах і на виноградниках, що належали багатіям. Навесні для обробітку виноградників і садів приходило близько 1000 батраків з північних повітів Таврійської губернії та центральних губерній Росії, яких місцеві поміщики жорстоко експлуатували.

Частина прибулих осідала в Отузах (село було розташоване на шляху, що зв'язував Феодосію з Судаком). На початку XX ст. підприємці Топалов і Мамут-Огли збудували тут цегельно-черепичні заводи. Площа під виноградниками в цей час дорівнювала 260 десятинам, але культивувалися переважно маловрожайні сорти винограду, головним чином Шабаш. Щорічно збувалося 50 тис. пудів заїжджим скупникам, які наживали на цьому великі капітали. На початку XX ст. у зв'язку з курортним будівництвом різко підвищилися ціни на землю. Місцеві ділки дрібнили її на невеличкі ділянки й дуже дорого продавали підприємцям з Феодосії, Карасубазара, Старого Крима, Москви, Петербурга. У селі було 4 крамниці, кінно-поштова станція.

Отузька біднота жила в злиднях й неуцтві. 2768 чоловік, які проживали 1915 року в Отузах, обслуговував один фельдшерський пункт і аптека. До найближчої лікарні було 25 верст. Тільки 1902 року в селі відкрито початкову земську школу. Це був невеликий будинок з однією класною кімнатою. 1910 року в ній навчалося 47 хлопчиків і 12 дівчаток[2]. За допомогою повітового земства засновано також нижчу школу садівництва й виноградарства, яка перебувала у віданні Нікітського ботанічного саду. Навчання в ній для дітей місцевої бідноти було недоступне.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції в Отузах з'явилися представники Тимчасового уряду, які захищали інтереси буржуазії. Посилилася діяльність татарських буржуазних націоналістів, що розпалювали національну ворожнечу й намагалися відвернути увагу бідноти від боротьби за своє соціальне визволення. Земля залишилася в тих самих власників.

З радістю зустріло трудове селянство звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Радянську владу в Отузах встановлено в першій половині січня 1918 року. Створений у селі земельний комітет здійснив націоналізацію землі. Розпочалася передача бідноті землі.

Але ці революційні перетворення незабаром перервала німецька окупація. Трудящі активно стали на захист Радянської влади. На мітингу, який відбувся в березні 1918 року, виступив комуніст І. Новиков з Сімферополя. Він закликав селян до боротьби з контрреволюцією. Після мітингу 40 мешканців села вступили в загін Червоної гвардії. У другій половині квітня німецькі частини окупували село. Було повністю відновлено дореволюційні порядки, а землі повернуто колишнім власникам. Згодом, у листопаді німецьких окупантів змінили денікінці, які так само запровадили режим терору й насильств.

У роки громадянської війни Отузька долина стала місцем військових дій партизанів, які билися з силами внутрішньої та зовнішньої контрреволюції. Начальник феодосійської білогвардійської варти на початку вересня 1920 року повідомляв

[1] Статистический справочник Таврической губернии, т. 2. Феодосийский уезд, стор. 40.
[2] Обзор положения народного образования в Таврической губернии за 1910/11 учебный год, стор. 138.

у Сімферополь, що в лісах біля Отузів діють партизанські загони[1], які завдають ударів по білогвардійських комунікаціях і військових з'єднаннях.

Тільки в середині листопада 1920 року після розгрому Врангеля в Отузах було остаточно відновлено Радянську владу. Створений військово-революційний комітет взявся за проведення революційних перетворень, підготовку до виборів у місцеву Раду. У грудні 1921 року почала роботу Отузька Рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Вона керувала втіленням у життя радянських аграрних законів, організовувала боротьбу з бандитизмом, вживала заходів для відродження садів і виноградників, дбала про ремонт доріг, відкриття школи[2].

У дуже складних умовах відновлювалося господарство: лютували білогвардійсько-куркульські банди, які ховалися в горах. Це доводилося враховувати в своїй роботі місцевій Раді й партійній організації, створеній у травні 1921 року. Комуністи й Рада першорядну увагу приділяли політично-виховній роботі серед населення, підвищенню рівня політичної свідомості селянства, організації його для боротьби з куркульським бандитизмом. На початку травня 1922 року отузькі комуністи брали участь в операції знешкодження бандитів. Багато допомагали їм місцеві комсомольці, осередок яких оформився 1921 року. На 1 травня 1923 року в ньому налічувалося 18 юнаків і дівчат[3].

Радянське будівництво значною мірою утруднювалося через неврожай 1921 року, коли в тяжкому становищі опинилися бідняцькі господарства. На зборах партосередку 23 листопада 1922 року було накреслено заходи боротьби з голодом. Комуністам стало відомо, що в комісії оподаткування на користь голодуючих засіли куркулі, тому на неімущих накладалися такі ж податки, як і на куркульські господарства. Партосередок домігся зміни складу комісії.

Створене 1923 року Отузьке сільськогосподарське кредитне товариство видавало селянам грошові позики, допомагало збувати їм продукцію, забезпечувало інвентарем. Ще наприкінці 1920 року в Отузах організовано радгосп, а в лютому наступного року — комуну[4]. Вони стали осередками соціалістичного будівництва, допомагали бідноті, боролися проти куркульства. У 1923—1924 рр. з ініціативи парторганізації та сільради виникають невеликі колективні господарства. У жовтні 1925 року тут працювали шість садівницьких і виноградарських артілей, що об'єднували 98 чоловік. Перші колективні господарства одержували значну організаційно-господарську допомогу від Радянської держави. Лише на 1925 рік їм було надано кредит на 10,8 тис. карбованців[5].

У 1925 році в Отузах налічувалося 497 селянських господарств, населення — 2210 чоловік[6]. На цей час у селі працював лікарський пункт, 3 школи, хата-читальня, поштово-телеграфний вузол. У життя й побут трудящих входили нові звичаї. 14 жовтня 1923 року тут уперше відбулося свято врожаю, на якому були присутні понад 300 селян, представники окружкому РКП(б) і окрземвідділу[7]. Після цього святкування дня урожаю стало традиційним.

Важливим завданням сільських комуністів було згуртування трудящого селянства на боротьбу проти куркульства. Аж до початку суцільної колективізації куркулям удавалося значною мірою зберігати своє землекористування незмінним. Деякі з них мали до 16 десятин садів і виноградників. Куркулі утискували малоземельну бідноту. Нерідко, користуючись із свого економічного впливу на селі, куркулі протягували своїх ставлеників до місцевих органів влади. Земельна реформа 1929—1930 рр., у здійсненні якої брала активну участь місцева біднота, очолювана

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-483, оп. 4, спр. 1344, арк. 171.
[2] Кримський облпартархів, ф. 114, оп. 1, спр. 3, арк. 138, 215.
[3] Там же, ф. 70, оп. 1, спр. 21, арк. 97.
[4] Ревкомы Крыма, стор. 99.
[5] Кримський облдержархів, ф. Р-1671, оп. 1, спр. 165, арк. 15.
[6] Там же, ф. Р-663, оп. 1, спр. 722, арк. 67.
[7] Кримський облпартархів, ф. 114, оп. 1, спр. 3, арк. 138.

комуністами, усунула порушення радянської земельної політики в Отузах. Розподілу серед бідняцьких господарств підлягало 41,5 десятини садів, 263 — виноградників, 3,7 — городів, 386 — оранки, 345 — сінокосів, 2816 — вигонів, 146 — десятин цілини[1].

Здійснення земельної реформи збіглося з початком масової колективізації. У другій половині 1929 року в Отузах уже було 11 невеликих колективних господарств. Колгоспним будівництвом керував партосередок, до складу якого входило 5 комуністів і 14 кандидатів у члени ВКП(б)[2]. Навесні 1930 року в селі організовано дві великі артілі: у Верхньому Отузі — колгосп ім. Ворошилова (об'єднав 247 селянських дворів), у Нижньому Отузі — колгосп ім. Кірова (об'єднав 190 дворів). За ними було закріплено всі землі Отузької долини. Провідними галузями господарства обох артілей стали виноградарство і тютюнництво. 1932 року в колгоспі ім. Ворошилова під виноградниками було зайнято 154 га, під тютюном — 31 га, в колгоспі ім. Кірова відповідно — 90 і 28 гектарів[3].

Соціалістичний спосіб землеробства сприяв зростанню сільськогосподарського виробництва, в господарствах почали широко застосовувати досягнення агрономічної науки, удосконалений інвентар. Для спорудження зрошувальних систем держава надала колгоспам позичку (17 тис. крб.). Це дозволило побудувати два басейни, якими можна було зросити 29 га тютюнових плантацій та 8 га городів. За рахунок внесення органічних і мінеральних добрив, збільшення площі удобрюваних земель, впровадження в сільськогосподарське виробництво нової техніки зросла урожайність полів.

1939 року в колгоспі ім. Ворошилова врожай винограду становив 80 цнт з гектара, у колгоспі ім. Кірова — досяг 72,8 цнт з гектара. Зростали врожаї і тютюну. Колгосп ім. Ворошилова в 1939 році зібрав 13,3 цнт з гектара, а колгосп ім. Кірова —13,5 цнт з гектара.

Колгоспи Отузів стали передовими господарствами в Судацькому районі. Свої успіхи в розвитку сільськогосподарського виробництва вони демонстрували на Всесоюзній сільськогосподарській виставці в 1939 і 1940 рр. У 1939 році колгосп ім. Кірова було відзначено дипломом 2-го ступеня і грошовою премією 5 тис. карбованців. Учасниками виставки стали 19 членів колгоспу, серед них: З. Салієва — ланкова тютюнницької бригади, яка одержала по 16 цнт тютюну з гектара, ланкова А. Гафар, у якої врожай винограду становив 152,2 цнт з га[4]. Учасниця ВСГВ тих років ланкова тютюнницької бригади Ш. Мамедова брала активну участь у громадському житті. Її не раз обирали депутатом Отузької сільради.

Керівництво всім політико-економічним і культурним життям села здійснювали комуністи. У травні 1939 року в Отузах створено 2 первинні парторганізації — одну при колгоспі ім. Ворошилова (8 членів і 4 кандидати у члени партії), інша — при колгоспі ім. Кірова (6 членів і 4 кандидати в члени ВКП(б)[5]). Після XVIII з'їзду ВКП(б) в партію було прийнято 18 трудівників села, серед них 11 колгоспників-ударників[6]. Активно працювала й комсомольська організація, яка об'єднувала в 1940 році 20 членів ВЛКСМ. Комуністи й комсомольці показували зразок у праці. Ударником праці був комуніст Е. Велі, бригада комуніста Б. Ісмаїлова в 1939 році одержала по 129 цнт винограду з гектара. Зростання виробництва привело до збільшення доходів колгоспів, підвищення добробуту колгоспників. Збільшилась оплата трудодня. Колгоспники одержували на трудодень по 13—17 крб. грошима. Показником підвищення добробуту трудівників села стало і зростання їхньої купівельної спроможності. 1939 року, наприклад, жителям продано товарів на

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 1, спр. 1684, арк. 94.
[2] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 925, арк. 21.
[3] Там же, ф. 114, оп. 1, спр. 490, арк. 44, 49.
[4] Там же, арк. 15, 22.
[5] Там же, спр. 448, арк. 29.
[6] Там же, спр. 428, арк. 70, 71.

2,5 млн. крб. В Отузах було 2 магазини сільського споживчого товариства. У 1932 році в селі відкрито пологове відділення, а в 1939 — лікарню на 139 ліжок. Напередодні Великої Вітчизняної війни в неповній середній школі навчалося 518 дітей і працювало 17 учителів. При хатілабораторії організували вивчення сільськогосподарської техніки, при клубі працювали драматичний і музичний гуртки, які мали велику популярність серед населення.

Колишній директор радгоспу «Коктебель», Герой Соціалістичної Праці М. А. Македонський. 1965 р.

Мирну працю отузьких колгоспників, як і всіх радянських людей, перервав напад на нашу країну фашистських полчищ. Багато чоловіків у перші дні війни пішли в Червону Армію й героїчно билися на фронтах Великої Вітчизняної війни. На початку листопада 1941 року німецько-фашистські окупанти захопили Отузи. Всяка спроба опору жорстоко каралася. Проте багато жителів села активно підтримували загони старокримських і феодосійських партизанів, що діяли в лісових і гірських масивах. Частина місцевих жителів вступила в партизанські загони. Серед них — С. А. Бринцев, уродженець села. У 1943 році його схопили і стратили гестапівці[1].

Від німецько-фашистських окупантів село визволили частини Окремої Приморської армії 14 квітня 1944 року. У серпні 1946 року Отузи перейменовано на Щебетовку на честь лейтенанта М. Ф. Щебетова, який героїчно загинув під час визволення села в квітні 1944 року.

Зразу ж після визволення відновили свою роботу сільська Рада і партійна організація. Вони мобілізували трудівників села на відбудову господарства, якому гітлерівські загарбники завдали величезної шкоди. Сади й виноградники перебували в занедбаному стані, були зруйновані гідротехнічні споруди. У жовтні 1944 року тут створено виноградарський радгосп «Коктебель» виноробського комбінату «Масандра». Директором радгоспу було призначено М. А. Македонського — уславленого командира Південного з'єднання партизанських загонів Криму[2]. Він виявився здібним організатором, багато зробив для відбудови й розвитку господарства. 1945 року в радгосп прибула 91 родина переселенців з центральних областей РРФСР, північних районів України та Білорусії[3].

Партійна організація радгоспу, яка в 1945 році налічувала 15 членів і 2 кандидати в члени ВКП(б), поставила перед трудівниками завдання — не тільки якнайшвидше відбудувати господарство, а й перетворити його на передове. Проявляючи справжній героїзм, робітники трудилися в садах і на виноградниках. Перекопували скам'янілу землю, на коромислах і в корзинах носили перегній, копали на схилах гір канави, щоб затримати дощову воду. Це дало можливість з 241 га виноградників зібрати 560 тонн ягід, тобто по 23,5 цнт з кожного гектара. В березні 1945 року створено спеціальні бригади будівельників, що займалися ремонтом житла.

Вже в 1944 році відновились заняття в Щебетовській неповній середній школі. 1945 року при ній було відкрито вечірню школу. Центром культурно-масової роботи став клуб. 1948 року на кошти радгоспу для клубу придбано піаніно, інструменти для духового оркестру. В художній самодіяльності брали участь 114 чоловік.

На 1946 рік радгосп «Коктебель» мав три виноградарські відділки, механічний і будівельний цехи, винозавод і підсобне господарство. Тут трудилося 463 чоловіка. Держава подала радгоспові допомогу насінням — 108,3 тонни зерна[4].

---

[1] И. Вергасов. В горах Таврии. Записки партизана. Симферополь, 1959, стор. 275.
[2] Кримський облпартархів, ф. 114, оп. 1, спр. 546, арк. 14.
[3] Там же, оп. 2, спр. 53, арк. 17.
[4] Там же, оп. 1, спр. 667. арк. 39.

Космонавти А. М. Ніколаєв і П. Р. Попович у гостях у бригадира радгоспу «Коктебель», двічі Героя Соціалістичної Праці М. О. Бринцевої. 1965 р.

Під керівництвом комуністів розгорнулося соціалістичне змагання за виконання планів першої післявоєнної п'ятирічки. Робітники радгоспу змагалися з іншими господарствами винкомбінату «Масандра». Комуністи організували також змагання між відділками, бригадами, ланками й окремими робітниками. Однією з його форм став рух гектарників, ініціатором якого була М. О. Бринцева — дружина С. А. Бринцева, закатованого фашистами. Вона разом із своїм старшим сином взяла для обробітку два гектари виноградних плантацій. Почин М. О. Бринцевої підхопили інші виноградарі. На 1 січня 1947 року в радгоспі було 90, а через рік уже 190 гектарників[1].

Закріплення окремих ділянок виноградних плантацій за робітниками, реконструкція виноградників, підвищення культури землеробства, масове соціалістичне змагання сприяли значному підвищенню врожайності. В 1948 році на деяких ділянках плантацій зібрано 80—100 цнт з гектара, а М. О. Бринцева, що очолила ланку, одержала по 225 цнт. За високі показники 14 членів колективу в 1949 році удостоєно урядових нагород: М. О. Бринцевій присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, орденами й медалями нагороджено М. В. Ніколаєву, Т. І. Щукіну, Є. П. Шуманіну, А. В. Пікову, Є. Я. Нелапіну, А. М. Клименко, Є. Я. Калініну.

Партійна організація, ряди якої поповнили кращі трудівники, передовики виробництва, приділяла велику увагу вивченню й поширенню передового досвіду. 1950 року в Щебетовці створено агрокабінет, а при ньому агрокурси з трирічним строком навчання. 1951 року в селі організовано виставку, яка демонструвала успіхи господарства. Її відвідало понад 7 тис. чоловік з усіх районів Криму. З 1964 року в селищі працює й обласна школа передового досвіду, якою керує двічі Герой Соціалістичної Праці (присвоєно вдруге 1958 року) М. О. Бринцева. В ній підготовлено 2500 майстрів високих урожаїв.

З кожним роком міцніла виробнича база радгоспу. Складні сільськогосподарські машини, полегшуючи працю людей, сприяли підвищенню її продуктивності. Особливу увагу звертали на механізацію трудомістких процесів. У 1959 році бригадир тракторної бригади комуніст Д. А. Сухоборов сконструював плужок, застосування якого дало змогу механізувати міжрядний обробіток виноградників, повністю замінити перекопування вручну. Це дало змогу заощадити 220 тис. крб. на рік і вивільнити 400 чоловік від тяжкої фізичної праці. Механік В. А. Оленко сконструював агрегат для установки шпалерного кілля, що дало 3800 людино-днів економії за рік.

У 1952 році для розширення зрошуваних площ робітники радгоспу приступили до будівництва 4 водозбірних басейнів. Вони вміщують 2 млн. куб. метрів води, що йде на зрошення виноградників і садів. На кінець 1958 року було завершено реконструкцію виноградників. За рахунок освоєння незручних земель площі під виноградниками збільшено до 1176 га, в т. ч. 165 — зрошуваних.

[1] Кримський облпартархів, ф. 114, оп. 1, спр. 756, арк. 12.

Трудівники радгоспу вирощують 40 сортів винограду, в т. ч. столові — Шабаш, Чауш білий; винні — Кокур білий, Аліготе, Ркацителі, Рислінг, мускати. Рекордний урожай винограду — 17 466 тонн, у середньому по 135,1 цнт з гектара, було зібрано в 1969 році. Значного розвитку за останні роки в радгоспі «Коктебель» набуло садівництво. 1970 року в радгоспних садах зібрано 217,6 тонни плодових, 155,1 тонни кісточкових, 6,8 тонни горіхів. У господарстві — 95 автомашин, 83 трактори, багато різного інвентаря. На східній околиці селища розкинулися величезні корпуси механічних майстерень. У радгоспі трудяться 108 шоферів і близько 100 механізаторів. 98 проц. обробітку грунту на виноградниках механізовано. Недалеко від механічних майстерень міститься радгоспний винозавод — велике промислове підприємство, обладнане за останнім словом техніки. Новий винозавод споруджено в 1952 році. Він виробляє коньяки і чудові вина — «Мадера», «Рислінг» тощо. Виноматеріали відмінної якості дістають від радгоспу заводи шампанських вин багатьох населених пунктів нашої країни.

Ще в січні 1962 року радгоспові «Коктебель» присвоєно звання колективу комуністичної праці. Тут — 1010 ударників комуністичної праці. Колектив не раз демонстрував свої успіхи на Виставці досягнень народного господарства СРСР. У 1957 році його відзначено дипломом пошани ВСГВ, а в 1965 — дипломом 1-го ступеня ВДНГ.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9 липня 1966 року за успіхи у виконанні завдань семирічного плану, високі техніко-економічні показники в роботі радгосп «Коктебель» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Як переможець в соціалістичному змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна радгосп удостоєний Ювілейної Почесної грамоти ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС.

Успішно виконав колектив господарства восьмий п'ятирічний план. Особливо відзначився колектив відділка № 1. Середня врожайність винограду становила тут 150 цнт з гектара. Активно включившись у змагання за виконання рішень XXIV з'їзду КПРС, щебетовці взяли високі зобов'язання. 1972 року вони змагалися з виноградарями винрадгоспу «Золота балка». В «Коктебелі» виробництво марочних виноматеріалів становило в 1972 році 200 тис. декалітрів (при плані 100 тис. декалітрів)[1]. За успіхи, досягнуті в соціалістичному змаганні на честь славного ювілею Радянської багатонаціональної держави, за рішенням бюро Феодосійського міськкому КП України винорадгоспові «Коктебель» надано почесне право зробити запис у Книзі трудових звершень трудящих Кримської області на честь 50-річчя утворення СРСР. «Коктебель» підтримує дружні зв'язки з колективом радгоспу «Адені» Вірменської РСР, а також з молдавськими виноградарями. За останні роки коктебелівці двічі виїздили знайомитися з досвідом до молдавських виноградарів. 1972 року кримський радгосп відвідали гості з Молдавії.

92 працівників господарства нагороджено орденами й медалями, 500 — медалями Виставки досягнень народного господарства СРСР. Орден Леніна вручено 16 трудівникам радгоспу, у т. ч. виноградарям Є. П. Шуманіній, Е. А. Калиниченко, С. О. Пилипенко, бригадирові виноградарської бригади І. С. Лозицькому, 20 — орден Трудового Червоного Прапора, 8 — орден «Знак Пошани». У липні 1962 року в центрі селища встановлено бронзовий бюст бригадира виноградарської бригади, двічі Героя Соціалістичної Праці М. О. Бринцевої. Ця жінка, мати шістьох дітей, здобула глибоку повагу односельців своєю самовідданою працею. Вона — депутат Верховної Ради СРСР, обиралася делегатом XXIII і XXIV з'їздів КПРС, членом обласного комітету партії. Звання Героя Соціалістичної Праці, крім М. О. Бринцевої, удостоєні ще А. В. Пікова, ланка якої в 1951 році зібрала по 130,8 цнт винограду з гектара, бригадир виноградарів А. В. Волосенко, директор радгоспу М. А. Македонський (в 1958 році). У радгоспі створено алею пошани заслу-

[1] Газ. «Коктебелец», 4 липня 1972 р.

жених працівників і ветеранів праці, в Книзі шановних людей радгоспу записані імена кращих трудівників.

На трудовому фронті попереду — комуністи. Партійна організація радгоспу налічує 186 членів КПРС, об'єднаних у 13 цехових організаціях. У комсомольській організації — 178 юнаків і дівчат.

Водночас з розвитком господарства й зміцненням його економіки змінювалося й життя трудівників радгоспу, зростав їхній добробут. У 1969 році середній щомісячний заробіток робітника радгоспу становив 143 крб. Живуть щебетовці в квартирах з центральним опаленням, каналізацією, газом. Майже в кожній — телевізор, радіоприймач. Багато хто має пральні машини, холодильники, мотоцикли, легкові автомобілі. Зараз радгосп щорічно витрачає на будівництво 2,5 млн. крб. Лише в одному 1956 році радгоспові «Коктебель» держава надала кредит на будівництво жител для переселенців у сумі 200 тис. карбованців.

Восени 1948 року сільська Рада розробила план озеленення Щебетовки, за яким передбачено відновлення мигдалевого гаю, закладку розсадника, висадження інжиру, озеленення садиб, дворів, школи й центральної вулиці. У виконання цього плану активно включилася вся громадськість села. 1960 року Щебетовку віднесено до категорії селищ міського типу.

Працює лікарня на 50 ліжок з терапевтичним, дитячим і неврологічним відділеннями (неврологічне відділення обслуговує населення всієї Великої Феодосії).

1951 року на базі семирічки створено середню школу. 1957 року закінчилося спорудження нової триповерхової будівлі Щебетовської середньої школи. Тепер число її учнів досягає 546. У школі працює 35 вчителів. Усі діти навчаються в одну зміну. Працює педагогічний лекторій для батьків.

На початку 1972 року в селищі проживало понад 100 спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою — агрономи, інженери, лікарі, вчителі, економісти; 20 чоловік навчалися заочно в технікумах, 9 — у вузах, 7 випускників місцевої школи радгосп на свій кошт послав на навчання в інститути; 200 робітників і службовців навчаються у вечірній школі.

12 дипломів і ювілейну медаль Т. Г. Шевченка завоювали за останні шість років самодіяльні артисти Щебетовки. Близько 200 учасників художньої самодіяльності виступають на районних, обласних і республіканських оглядах художньої самодіяльності. У 1967 році хорову капелу клубу нагороджено Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР.

До послуг щебетовців — велика бібліотека, фонд якої становить більш як 20 тис. книг. Тисяча мешканців селища є її постійними читачами. Робітники радгоспу одержують щодня понад 3200 примірників газет і журналів. Два побудованих радгоспом ретранслятори забезпечують стійке приймання телевізійних передач. Щорічно в Щебетовці проводяться спартакіади. Спортом тут займаються близько 400 чоловік; працюють спортивні секції, є стадіон.

Питанням подальшого розвитку господарства, культурного будівництва й благоустрою багато уваги приділяє Щебетовська селищна Рада, в складі якої 43 депутати, в т. ч. 25 робітників, 18 службовців, 19 комуністів. У 1973 році бюджет Ради становив 108,1 тис. крб. Ці кошти витрачаються на потреби народної освіти, охорони здоров'я, впорядкування селища.

Щебетовку часто відвідують гості. В серпні 1963 року тут побували Герої Радянського Союзу льотчики-космонавти А. М. Ніколаєв і П. Р. Попович. Нерідко приїздять закордонні делегації. Жителям селища є що показати, є чим пишатися.

Історія Щебетовки — яскраве свідчення великих досягнень нашого народу за роки Радянської влади. Впевнені у своєму завтрашньому дні, щебетовці натхненно трудяться над втіленням у життя величних накреслень Комуністичної партії.

А. О. ГЛАДКОВА, С. Г. КАЩЕНКО

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СЕЛИЩНОЇ І СІЛЬСЬКИХ РАД, ПІДПОРЯДКОВАНИХ ФЕОДОСІЙСЬКІЙ МІСЬКРАДІ

ВЕСЕ́ЛЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 10 км від Судака біля автошляху Судак — Алушта, за 67 км від залізничної станції Феодосія. Дворів — 367. Населення — 1146 чоловік.

У Веселому міститься центральна садиба винорадгоспу «Веселівський», за яким закріплено 1279 га сільськогосподарських угідь, з них 744 га орної землі, у т. ч. 504 га під виноградниками. Основний напрям господарства — виноградарство. В селі є винозавод, механічні майстерні. 63 трудівників нагороджено орденами й медалями СРСР, серед них бригадира виноградарів І. А. Черепененка — орденом Леніна.

У восьмирічній школі села 15 учителів навчають 200 дітей. Працюють літній кінотеатр, бібліотека з фондом 13 тис. книжок, фельдшерсько-акушерський пункт, майстерня побутового обслуговування, 4 магазини, їдальня.

Партійна та комсомольська організації об'єднують 62 комуністів і 25 членів ВЛКСМ.

Відоме село з XV ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. 47 жителів села — учасники Великої Вітчизняної війни. Усі вони нагороджені орденами й медалями. Загинуло в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками 19 чоловік. Поблизу Веселого збереглися залишки середньовічної церкви.

ДА́ЧНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 65 км від залізничної станції Феодосія. Дворів — 158. Населення — 523 чоловіка. Сільській Раді також підпорядковані села Кам'янка і Лісне.

У Дачному міститься відділок винорадгоспу «Судак». За успіхи в праці 4 чоловік нагороджено орденами і медалями Союзу РСР.

Є клуб на 200 місць, магазин, їдальня, поштове відділення. Діє водопровід. Діти навчаються в школі сусіднього села Кам'янки.

У селі працюють 11 комуністів та 4 комсомольці.

Село відоме з XIV століття. Радянську владу встановлено у січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни бився з ворогом 31 житель села, з них 12 нагороджено орденами і медалями. Встановлено пам'ятник воїнам, які загинули при визволенні Дачного.

На території села знайдено скарб боспорських і давньоримських монет.

МІЖРІ́ЧЧЯ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 6 км від автошляху Судак — Алушта і за 84 км від залізничної станції Феодосія. Дворів — 183. Населення — 531 чоловік. Сільській Раді також підпорядковане село Ворон.

У Міжріччі міститься відділок винорадгоспу «Морський». Колектив відділка не раз був учасником ВДНГ СРСР. За успіхи в праці 5 чоловік відзначено орденами й медалями Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

У восьмирічній школі 13 учителів навчають 149 учнів, є літній кінотеатр з широкоекранною кіноустановкою, клуб, бібліотека з фондом 11,6 тис. книжок, медпункт, дитячий садок, поштове відділення, три магазини.

У селі живуть і працюють 37 комуністів та 18 комсомольців.

Перша згадка про село належить до XV ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року.

62 жителі села — учасники Великої Вітчизняної війни. Вони нагороджені орденами і медалями.

Біля сіл Міжріччя і Ворон виявлено залишки двох середньовічних поселень.

НАСИПНЕ́ — село, центр сільської Ради. Розташоване біля автошляху Феодосія — Сімферополь, за 8 км від залізничної станції Феодосія. Дворів — 476. Населення — 1608 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Ближнє, Виноградне, Підгірне, Піонерське, Сонячне, Южне.

У Насипному міститься відділок винорадгоспу «Феодосійський». Тут є виноградосховище на 1100 тонн, механічні майстерні. За успіхи в праці 30 чоловік удостоєно орденів і медалей СРСР, серед них робітників Х. І. Майєра і Т. К. Шустрову нагороджено орденом Леніна.

Працюють восьмирічна школа, в якій 31 учитель навчає 324 учнів, будинок культури із залом на 750 місць, бібліотека з фондом близько 20 тис. книжок, амбулаторія, дитячий комбінат, будинок побуту, 4 магазини, їдальня.

У партійній організації на обліку перебувають 53 комуністи, у комсомольській — 20 членів ВЛКСМ.

Засноване село наприкінці XVII ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. В роки Великої Вітчизняної війни у боях за Батьківщину загинуло 37 чоловік. Нагороджено орденами і медалями 37 чоловік. У цьому районі проходили бої під час Керченсько-Феодосійської десантної операції 1941—1942 рр. На честь червоногвардійців, які загинули в боях з білогвардійцями, та воїнів-визволителів установлено два обеліски.

Поблизу Насипного та Виноградного виявлено 2 античні поселення, а біля Насипного — й скіфське городище.

ПЛА́НЕРСЬКЕ — селище міського типу, центр селищної Ради, кліматичний приморський курорт. Розташоване на узбережжі Коктебельської бухти, біля підніжжя вулканічного гірського масиву Карадаг, за 20 км від залізничної станції Феодосія. Через селище проходить автошлях Феодосія — Ялта. Населення — 2400 чоловік. Селищній Раді підпорядковане село Курортне. У Планерському міститься відділок винорадгоспу «Коктебель». Є винозавод, який переробляє 3,3 тис. тонн винограду, тунелі для збереження 12 млн. дкл вина и виноматеріалів, кулінарно-заготівельний цех на 1,5 тонни напівфабрикатів щодоби.

Турбаза «Примор'я» у Планерському. 1966 р.

У селищі є будинок відпочинку «Голуба затока», найбільша на Україні турбаза «Примор'я», будинок творчості Союзу письменників СРСР «Коктебель», декілька піонерських таборів.

У восьмирічній школі 26 учителів навчають 347 учнів, є літній кінотеатр, будинок культури із залом на 450 місць, будинок побуту, 2 поштових відділення, 6 магазинів, їдальня, 2 кафе, 2 ресторани.

У селищі — 173 комуністи й 65 комсомольців.

Коктебельська долина була заселена ще в давні часи. У VIII ст. на березі бухти був порт. У X ст. це поселення зруйнували печеніги, життя в ньому відновилося тільки в XIII ст. Радянську владу в Коктебелі (стара назва селища) встановлено в січні 1918 року. 5 травня 1920 року тут була проведена обласна партійна конференція, яка ухвалила рішення про створення партизанських загонів у Кримських горах. У 30-і роки в Коктебелі знаходилася школа планеризму (звідси нова назва селища), тут відбувалися всесоюзні змагання планеристів. У цій школі вчилися льотчик-випробовувач Герой Радянського Союзу С. Н. Анохін, конструктор космічних кораблів С. П. Корольов, відомі авіаконструктори О. К. Антонов, А. М. Туполєв, О. С. Яковлєв та інші.

У роки Великої Вітчизняної війни 44 жителі селища билися з ворогом, з них 18 — загинуло. Всі учасники війни удостоєні бойових нагород. На честь підпільників, які загинули в роки громадянської війни, моряків-десантників, полеглих смертю хоробрих у нерівному бою з німецько-фашистськими загарбниками 1941 року, і односельців — воїнів Червоної Армії, що віддали життя за Батьківщину у 1941—1945 рр., встановлено обеліски вічної Слави.

1913 року Коктебель відвідали члени сім'ї Ульянових: брат В. І. Леніна — Д. І. Ульянов з дружиною, сестра Анна Іллінічна і мати Марія Олександрівна.

Засновником місцевого курорту був лікар-офтальмолог, професор Э. А. Юнге (1833—1898).

Довгий час у Коктебелі жив і працював російський поет, критик і художник М. А. Волошин. У різний час тут побували А. П. Чехов, О. М. Горький, В. Д. Брюсов, В. В. Вересаєв, К. А. Треньов, О. М. Толстой, композитор О. М. Скрябін, співак Ф. І. Шаляпін та багато інших. У довоєнні роки сюди приїздили В. В. Вишневський, А. П. Гайдар, М. І. Зощенко, К. Г. Паустовський, Я. О. Галан, В. П. Бєляєв. Літо і осінь 1961 року провів тут турецький письменник Назим Хікмет.

Справжньою мінеральною перлиною є давній вулкан Карадаг. Він сформувався понад 160 млн. років тому. Тепер ця вулканічна група, яка складається з ланцюга гірських хребтів, є лише уламком грандіозного вулкана, більша частина якого вкрита водними товщами Чорного моря. Гірські хребти Карадагу мають оригінальні форми рельєфу. Неначе з легенд прийшли сюди скелі Шайтан, Маяк, Шапка Мономаха, Золоті Ворота.

Район Карадагу є геологічним заповідником. У гірських породах трапляються сердолік, багатокольорові агати, халцедон та інші напівдорогоцінні мінерали.

На березі моря за 6 км від автошляху Феодосія — Судак розташована Карадазька наукова біологічна станція, побудована у 1907—1914 рр. приват-доцентом Московського університету лікарем-невропатологом Т. І. Вяземським і названа його ім'ям.

Поблизу Планерського знайдено крем'яні знаряддя праці доби міді, виявлено кілька поселень доби бронзи, таврський могильник, а також городище і могильник VII—XII ст.; зберігся вірменський монастир XIII—XIV століть.

СО́НЯЧНА ДОЛИ́НА — село, центр сільської Ради. Розташована біля автошляху Феодосія—Судак, за 46 км від залізничної станції Феодосія. Дворів — 231. Населення — 861 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Багатівка, Миндальне, Прибережне.

У Сонячній Долині міститься центральна садиба винорадгоспу «Сонячна Долина», за яким закріплено 2945 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 967 га орної землі, з них — 647 га займають виноградники і 72 га сади. Працює винозавод. За трудові успіхи 6 передовиків праці радгоспу нагороджено орденами й медалями СРСР.

У восьмирічній школі села 21 учитель навчає 270 учнів. Є клуб, літній кінотеатр на 450 місць, бібліотека з фондом 11,6 тис. книжок, медпункт, дитсадок-ясла, відділення зв'язку, ощадна каса.

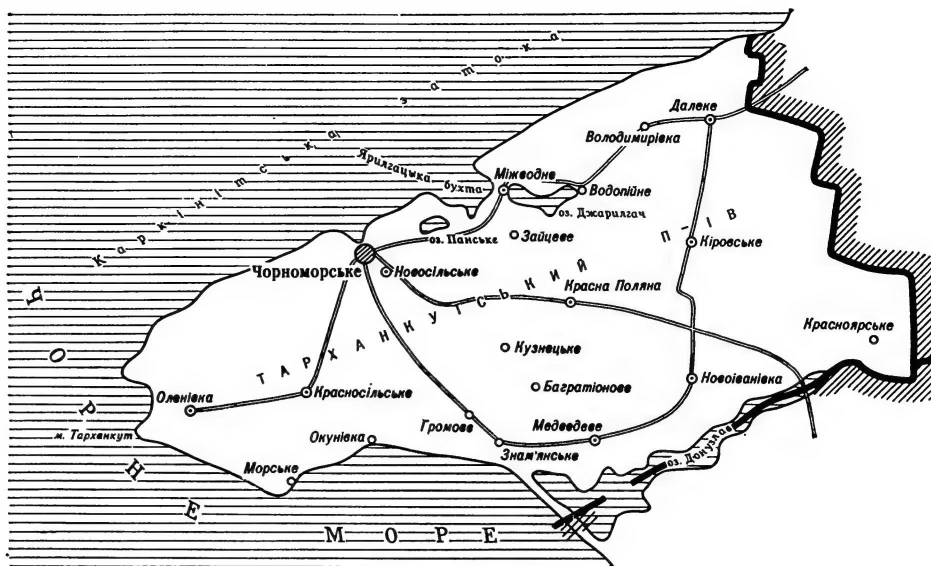
Партійна організація об'єднує 68 комуністів, комсомольська — 13 членів ВЛКСМ.

Засноване село у XIV ст.

Радянську владу встановлено у січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билося з ворогом 8 жителів села, з них загинуло 3, нагороджено орденами і медалями Союзу РСР 5 чоловік. На могилі танкіста А. Є. Гнєздилова, який поліг смертю хоробрих у квітні 1944 року під час визволення села, встановлено пам'ятник.

На території і поблизу села виявлено залишки поселення доби пізньої бронзи і таврського городища пізнього середньовіччя. Збереглися рештки генуезької церкви XIII—XV ст. У селі Багатівці розкопано поховання античного періоду.

ЧОРНО-МОРСЬКИЙ РАЙОН

Площа району — 1509 кв. км, населення — 27,9 тис. чоловік, у т. ч. міського — 5,6 тис. сільського — 22,3 тис. Густота населення — 18,5 чоловік на кв. км. Селищній і 9 сільським Радам депутатів трудящих підпорядковані 43 населені пункти. На підприємствах, у радгоспах, колгоспах, установах — 49 первинних партійних, 48 комсомольських і 75 профспілкових організацій. В економіці провідне місце належить рослинництву і тваринництву. У районі — 6 промислових підприємств. За 6 радгоспами, 3 колгоспами і рибоколгоспом закріплено 125,4 тис. га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 65,4 тис. га орної землі. В системі охорони здоров'я — 31 медичний заклад. У 20 загальноосвітніх школах, з яких 7 середніх, 7 восьмирічних, 6 початкових, і допоміжній школі-інтернаті навчається 6222 учні. Культурно-освітню роботу провадять 10 будинків культури, 18 клубів, 2 кінотеатри, 25 бібліотек. Є 34 кіноустановки. У районі 4 пам'ятники В. І. Леніну, 16 пам'ятників воїнам, які загинули в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

ЧОРНОМО́РСЬКЕ

Чорноморське — селище міського типу, центр району, розташоване в західній частині Кримського півострова на березі Ак-Мечетської бухти Чорного моря, за 140 км від обласного центру, з яким зв'язане автошляхом. До найближчої залізничної станції Євпаторія — 64 км. Населення — 5600 чоловік.

Територія, де розкинулося селище, була заселена ще в глибоку давнину, про що свідчить виявлене тут поселення доби бронзи. На околицях селища височать кургани, у яких досліджені поховання періоду ранньої і пізньої бронзи, а також скіфських часів. В одному з курганів розкопано поховання скіфського воїна (V ст. до н. е.) в панцирі з мечем і стрілами. На північно-східній околиці селища на березі моря збереглися руїни давньогрецького міста Калос-Лімена (Прекрасна Гавань) з оборонними стінами й баштами, заснованого в IV ст. до н. е.[1], що було одним з центрів сільсько-

[1] История и археология древнего Крыма, стор. 275.

господарського округу (хори) Херсонеса. Крім виноградарства та садівництва, тут розвивалися також і ремесла. Місто водночас було важливим портом.

Двічі в II ст. до н. е. безуспішно намагалися завоювати місто й західне узбережжя, що належало Херсонесу, скіфи. Внаслідок війн Калос-Лімен був зруйнований, а коли Херсонес потрапив під владу Боспорського царства — остаточно занепав[1]. Економічне життя його пожвавилося тільки у I—II і частково III ст. Нове поселення на місці грецького міста виникло у VIII—X століттях.

За часів Кримського ханства тут зосередилися земельні володіння мусульманського духівництва. Одним з них було татарське село Шейхлар, що виникло поблизу колишнього Калос-Лімена. Духовним особам, які одержали землю, видавалися тарханні (пільгові) грамоти, за якими вони звільнялися від податків. Звідси й пішла назва заснованого в цій частині Криму татарського судового округу Тархан.

Починаючи з середини XVI ст., у відповідь на грабіжницькі наскоки турецько-татарських орд, російські війська, запорізькі й донські козаки здійснили проти них ряд сухопутних і морських походів. У 1559 році Іван Грозний відправив морем «на кримські улуси» військо під командуванням Д. Адашева. Стрільці й козаки спустилися Дніпром «на малих човнах», проникли в Каркінітську затоку і шість тижнів, «ходячи понад їх (кримських улусів) берегом», захоплювали укріплення, звільняли полонених. 1588 року півторатисячний загін запорожців висадився в кількох місцях на узбережжі. Козаки оволоділи 17 поселеннями між Перекопом і Євпаторією[2].

Пізніше поблизу Шейхлара виникло поселення Ак-Мечеть (у перекладі з татарської — Біла Мечеть). Розростаючись, ці поселення злилися, і надалі в літературі і в документах населений пункт значиться то під однією, то під іншою назвою. У списку поселень Тарханкутського кадилика (судового округу) 1783 року воно згадується як Шейх-Джелар[3], на картах приблизно того ж часу — як Ак-Мечеть[4].

Після приєднання Криму до Росії царський уряд щедро роздавав землі знаті і високопоставленим чиновникам. Залишене татарами, напівзруйноване село Ак-Мечеть увійшло до Курман-Аджинської волості Євпаторійського повіту. На початку 1800 року сюди з центральних губерній були переселені державні селяни. У 20-х і 30-х роках у Ак-Мечеті селилися здебільшого вихідці з України. Очевидно, саме ці переселенці крайню західну частину півострова назвали спочатку Тарханським кутом, а згодом — Тарханкутом.

У 20-х роках XIX ст. 18 тис. десятин землі на березі Ак-Мечетської бухти придбав генерал-губернатор Новоросійського краю граф М. С. Воронцов. У його численних маєтках застосовувалася наймана праця. За користування житлом з селян брали по 8—12 крб. на рік, за випас корови — 1,25 крб. і т. п. Праця селянина, за тодішніми розцінками, оцінювалася 3—5 крб. на місяць[5]. Дехто з мешканців користувався ділянками за восьму частку врожаю. Тільки у 1842 році граф одержав у помістях Ак-Мечеті і Перекопі понад 7 тис. пудів тонкорунної вовни[6], продаж якої становив неабияке джерело прибутку. Більша частина земель графа призначалась для випасу овець, верблюдів. Але, використовуючи дешеву найману працю, поміщик створював також виноградні (близько 80 тис. лоз) й тютюнові плантації, у бухті побудував кам'яну пристань, а на північ від неї — рибопідйомне обладнання (каравія), що спочатку називалося рибозаводом. Все це теж забезпечувало величезні прибутки. На час збирання врожаю робітників вербували на півдні України. Частина з них лишалася тут назавжди.

---

[1] Журн. «Вестник древней истории», 1952, № 4, стор. 192.
[2] В. Мавродин. Русское мореходство на южных морях. Симферополь, 1955, стор. 139, 145.
[3] Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 6, стор. 54.
[4] Живописная Россия. т. 5, стор. 264, 265, 281.
[5] Кримський облдержархів, ф. 535, оп. 1, спр. 167, арк. 42.
[6] Е. Индова. Крепостное хозяйство в начале XIX в. М., 1955, стор. 41.

Після Кримської війни сюди переселилися селяни з Харківської, Полтавської і Чернігівської губерній. 1859 року в Ак-Мечеті налічувалося 524 жителі[1]. Частина мешканців села, що зовсім не мала землі, і після реформи 1861 року мусила, як і раніше, орендувати земельні ділянки й випаси на кабальних умовах. Навіть офіційні документи тих часів свідчать про тяжкі умови десятинників Ак-Мечеті. Так, з 1887 року скіпщина за ниву зросла від $^1/_8$ до $^1/_6$ частини врожаю, плата за випас корови збільшилася від 1,25 до 1,5 крб., доводилось сплачувати за випас свиней по 1 крб. Збереглися скіпщина за сіно, плата за домівку тощо. Як і раніше, десятинник мав зібрати, змолотити поміщикову частку, зерно доставити на вказаний поміщиком ринок, а сіно — на визначене ним місце. Потрібно було також відробляти за користування поміщицьким сільськогосподарським знаряддям, а брати його десятинникам доводилося часто, бо на 81 двір з населенням 531 чоловік у 1886 році було всього 53 плуги і дряпаки, косарок вони зовсім не мали[2].

Зростав приплив переселенців і сезонних робітників з густонаселених губерній країни, збільшувався попит на пшеницю. Враховуючи це, великі землевласники почали дедалі більше висівати цю культуру або здавати свої землі під посіви. 1886 року в маєтку нащадків Воронцова площа орних земель дорівнювала 8322 десятинам із загальної кількості 17 896 десятин сільськогосподарських угідь. Водночас з розширенням посівів зернових зростало поголів'я коней і великої рогатої худоби. Важливою галуззю господарства, як і раніше, залишалося вівчарство. На Карлівському озері окремі підприємці заснували соляний промисел. Щорічне добування солі становило тут близько 100 тис. пудів. На початок XX ст. Ак-Мечеть стала чималим пунктом вивозу солі й зерна. Малим каботажем звідси щорічно відправлялося понад 800 тис. пудів вантажів[3]. 1908 року в селі побудували паровий млин.

Під час першої російської революції 1905—1907 рр. трудящі Тарханкута виступили проти самодержавства й поміщицько-буржуазної експлуатації. У квітні 1905 року селяни почали розорювати поміщицькі землі й виганяти свою худобу на панські пасовиська[4]. Ні умовляння, ні погрози повітового справника не дали наслідків. Тоді губернські власті направили сюди каральну експедицію. Карателі побили багатьох селян шомполами, а села пограбували.

Становище селянської бідноти Ак-Мечеті після поразки першої російської революції погіршувалося. На 1 січня 1913 року в селі з 126 дворів лише один мав власну землю[5].

Населення зовсім не одержувало медичної допомоги, що призводило до великої смертності, особливо серед дітей. У 1882—1886 рр. на весь Євпаторійський повіт було 2 лікарі (завідуючий місцевою лікарнею і повітовий лікар). На кожного з них припадало по 152 населені пункти, де проживало 13,5 тис. чоловік[6]. Лікар тільки випадково міг потрапити у таке далеке село, як Ак-Мечеть. Напередодні першої світової війни тут працювала лікарня на 14 ліжок, її обслуговували лікар і 2 фельдшери.

Лише в 60-х роках XIX ст. в Ак-Мечеті відкрилася дворічна церковнопарафіяльна школа. Приміщення свого вона не мала. 1886 року в ній навчалося 23 хлопчики і 6 дівчаток, хоч у селі всього налічувалося 62 чоловіка, що трохи вміли читати і писати, з них жінок — 3[7]. Через те, що й діти використовувалися на сільськогосподарських роботах, заняття в школі звичайно розпочиналися у другій поло-

[1] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 2. СПб., 1865, стор. 155.
[2] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 7, стор. 27, 101.
[3] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 685.
[4] Газ. «Крымский вестник» (Севастополь), 2 травня 1905 р.
[5] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, Евпаторийский уезд, стор 34, 35.
[6] Памятная книжка Таврической губернии. Симферополь, 1889, отд. 2, стор. 96, 97.
[7] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 7, стор. 74, 75.

вині вересня, а закінчувалися на початку квітня. На утримання школи виділялися мізерні кошти. 1873 року, наприклад, фонди шкільної бібліотеки збільшилися лише на 16 книжок. На початку 1900-х років земство відкрило в Ак-Мечеті замість церковнопарафіяльної школи однокласне училище, де навчали чотирьом діям арифметики, читанню й закону божому. 1907 року училище реорганізували в трирічну школу, але умови для занять залишалися ті ж самі: вчителеві доводилося працювати в одній класній кімнаті з усіма учнями.

В роки першої світової війни посівні площі й поголів'я худоби в Ак-Мечеті значно зменшилися. Через нестачу робочих рук занепали соляні й рибні промисли.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 року селяни, які працювали в маєтку Ак-Мечеть, відмовилися укладати угоди на оренду землі і сплачувати гроші за наділи й присадибні ділянки[1]. Бідняки навколишніх сіл захопили посіви пшениці, що належали поміщикові Попову. Солдатів, які були надіслані «для наведення порядку», селяни зустріли вилами й сокирами[2].

З великою радістю трудящі Ак-Мечеті довідалися про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. 14 січня 1918 року в селі було встановлено Радянську владу. Створено ревком, який очолив селянин Євпаторійського повіту більшовик А. Туровець. Ревком конфіскував землі поміщиків і розподілив їх між трудящими селянами, бідноті допомагав придбати реманент та насіння. З настроєних по-більшовицькому солдатів, які повернулися з фронту, та місцевих бідняків був сформований червоногвардійський загін на чолі з С. Капелюжним. Загін став опорою ревкому.

Наприкінці квітня 1918 року в селі висадився німецький десант, а згодом прийшли білогвардійці, які розстріляли членів ревкому братів І. Ситника й В. Ситника. У червні вони вчинили прилюдну розправу над багатьма селянами. Під шомполами померли Ф. Ковиркова, Р. Шарпило.

Але репресії не залякали трудящих. Багато місцевих жителів вступило до Євпаторійського партизанського загону «Червоні каски». А коли загін розгромили білогвардійці, акмечетці продовжували боротьбу в своєму районі[3]. У квітні 1919 року в Ак-Мечеті відновлено Радянську владу, але під натиском переважаючих сил ворога частинам Червоної Армії у червні довелося відступити.

В середині листопада 1920 року село було остаточно визволене від врангелівців. За роки інтервенції і громадянської війни його господарство занепало: зменшилися посівні площі, знизилась урожайність, майже не лишилося робочої худоби й сільськогосподарського реманенту. Особливо тяжко доводилось бідноті. А тим часом куркулі розширили свої земельні ділянки й сади, зберегли робочу худобу й овець.

18 листопада 1920 року відбулися загальні збори селян, на яких створено сільський ревком у складі 5 чоловік[4]. Згідно постанови Кримревкому від 8 січня 1921 року волості були ліквідовані і утворено Євпаторійський повіт, до якого входило три райони, у т. ч. й Ак-Мечетський. 9 лютого створено Ак-Мечетський районний ревком з відділами управління, соцзабезпечення, народної освіти, земельним, а також райпродкомісаріатом, військовим комісаріатом. Головою його став член РКП(б) з 1918 року, колишній політпрацівник 30-ї дивізії Вахранєв[5].

22 лютого 1921 року в селі почав працювати Ак-Мечетський райком партії, оформилися 2 партосередки (8 членів партії і один кандидат у члени партії) і комсомольський осередок. У грудні 1922 року в Ак-Мечеті вже налічувалось 14 членів партії і 2 кандидати в члени партії. Комсомольський осередок об'єднував 10 комсомольців.

Члени ревкому й комуністи втілювали в життя декрети Радянського уряду. Селяни одержали по 8—9 га землі на кожного члена сім'ї. Але для обробітку цих ді-

---

[1] Великая Октябрьская социалистическая революция, т. 1, стор. 63.
[2] Л. Волошинов. Октябрь в Крыму и Северной Таврии, стор. 48 96, 97.
[3] Ф. С. Загородских. Борьба с деникинщиной и интервенцией в Крыму, стор. 47.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-3316, оп. 1, спр. 5. арк. 4; спр. 8, арк. 20, 24, 25.
[5] Там же, ф. Р-2379, оп. 1, спр. 213, арк. 7.

лянок вони не мали тяглової сили й реманенту, тому багато хто відмовлявся від наділів. Цим скористалися куркулі, які незаконно привласнювали селянські наділи. За «допомогу» інвентарем чи тяглом куркулі стягували з бідняків високу плату або змушували їх відробляти на своїх нивах. Під час голоду місцеві багатії скуповували за безцінь у селян рухоме й нерухоме майно, укладали кабальні угоди. Завдяки великій роз'яснювальній роботі комуністів у ревком надійшло 20 заяв від селян з проханням розірвати кабальні угоди з куркулями.

6 серпня відбулися вибори Ак-Мечетської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Комуністи роз'яснювали населенню політику Радянської влади, розподіляли серед найбіднішого селянства позики, боролися з тими, хто порушував порядок збирання продподатку, із спекуляцією тощо. Для боротьби з куркульством в Ак-Мечеті було сформовано комуністичний загін. Організовано комітет боротьби з голодом. До жовтня 1922 року в селі відкрили 2 пункти харчування для 850 дітей і 119 дорослих[1].

Наприкінці 1922 року виникло Ак-Мечетське сільськогосподарське товариство, а через рік воно вже налічувало 284 господарства[2]. На початку 1924 року засновано сільське споживче товариство з 98 чоловік.

1923—1924 рр. виявилися важкими для села: не було насіння для весняної сівби, не вистачало тяглової сили. З 4 тис. овець лише восьма частина належала біднякам і середнякам, решта — 16 куркульським господарствам. До сільради пролізли куркулі, які всіляко ущемляли інтереси бідноти. У відповідь на це 90 бідняцьких господарств зажадали, щоб їм виділили землю в окреме земельне товариство[3].

Завдяки роботі комуністів і місцевих активістів 1926 року було обрано новий склад Ради, який, спираючись на бідноту, розгорнув боротьбу за соціалістичне перетворення села. Цьому перешкоджали куркулі, вдаючись навіть до терору проти радянських активістів. Так, 1927 року з-за рогу було вбито комуніста, колишнього комісара Кримського оперативного відділу, а з 1923 року — оперуповноваженого в Ак-Мечеті М. Сентябрева. Проте зупинити процес соціалістичного будівництва вороги не могли.

Ак-Мечетські комуністи проявляли піклування про культурний розвиток трудівників села. Тут працювала початкова школа, в якій навчалося 93 учні, хата-читальня, 40 постійних слухачів мала школа-пересувка для ліквідації неписьменності, де заняття відбувалися чотири рази на тиждень.

У квітні 1928 року в Ак-Мечеті організовано два ТСОЗи: «Початок» і «Новий шлях»[4]. На їх базі в 1930 році створено 2 артілі: рільничу «Початок» (вона об'єднувала майже половину господарств села, першим її головою був обраний двадцятип'ятитисячник з Ленінграда Кравцов) і рибальську «Шлях до комунізму» (до неї входило 25 господарств).

Згодом колгосп «Початок» став великим багатогалузевим господарством. Так, 1940 року в ньому було 205 корів, 209 коней, близько 7 тис. овець, 5 вантажних автомашин. У 1939 році прибуток артілі становив близько 1 млн. крб. В організаційно-господарському зміцненні колгоспу велику роль відіграла Ак-Мечетська МТС, створена в травні 1935 року. Тут налічувалося 96 тракторів і 36 зернових комбайнів, 56 трикорпусних плугів та чимало іншої техніки. Обслуговуючи 18 колгоспів району, МТС обробляла понад 18 тис. га землі, насаджувала ліси. За виробничі досягнення МТС і колгосп «Початок» у 1939 році були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки[5]. 18 колгоспників стали стахановцями. Розвивалася місцева промис-

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 87, арк. 91; ф. 75, оп. 1, спр. 3, арк. 90; спр 28, арк. 46.

[2] Там же, ф. 76, оп. 1, спр. 45, арк. 597.

[3] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 498, арк. 14.

[4] Там же, ф. Р-460, оп. 1, спр. 3106, арк. 80.

[5] Газ. «Красный Крым», 12 травня 1939 р.; Д. Мексин. Сельское хозяйство Крыма, стор. 72, 73.

ловість. 1941 року промкомбінат об'єднував каменоломні, де добували камінь-черепашник і камінь бутовий, цехи виробництва безалкогольних напоїв, вапна, збирання морських черепашок, майстерні обозоремонтні, авторемонтні, валяльні, вулканізації, побутового ремонту, швацьку тощо.

Міцніло господарство — поліпшувався добробут трудящих, зростали прибутки колгоспників. 1939 року на трудодень вони одержали по 3 кг пшениці і по 3 крб. 40 коп. грішми. За роки довоєнних п'ятирічок Ак-Мечеть перетворилася на великий населений пункт, з 1935 року — центр району. Змінився зовнішній вигляд села, побут населення. До 1940 року вже були споруджені нові адміністративно-господарські будинки, 2 магазини, їдальня, лазня, перукарня. Колгоспна електростанція забезпечувала струмом виробничі й побутові потреби населення. Головні вулиці села були забруковані. Велика увага приділялася озелененню.

Медичну допомогу жителям подавали в лікарні з стаціонарним відділенням на 70 ліжок, де працювало 4 лікарі, 2 фельдшери, 4 медичні сестри. Для дошкільнят відкрили дитясла і дитсадок на 95 місць. 575 дітей вчилися в середній школі, їх навчали 22 вчителі[1]. Працювали клуб на 250 місць із стаціонарною кіноустановкою, 2 бібліотеки з фондом 14 200 книжок. З 1935 року видавалася районна газета «Колхозный путь».

Але мирну працю радянських людей перервав віроломний напад гітлерівської Німеччини на Країну Рад. 236 жителів села пішли на фронт. Наприкінці червня 1941 року в райцентрі створено винищувальний батальйон для боротьби з ворожими парашутистами. У липні сформовано 3 батальйони народного ополчення чисельністю тисячу чоловік[2]. Колгоспи передали Червоній Армії майже всю свою техніку і кращих коней.

З наближенням фронту з села евакуювали цінності, худобу, сільськогосподарський реманент. До Краснодарського краю вивезли близько 6 тис. колгоспних овець. Бібліотекар В. А. Тихонова поскладала в діжки і ящики найцінніші книжки і закопала в саду. Після визволення села, в квітні 1944 року, вони знову з'явилися на полицях бібліотеки.

1 листопада 1941 року німецькі окупанти захопили село. Фашисти розстріляли 5 радянських військовополонених і 15 чоловік мирного населення, 187 жителів вивезли до Німеччини[3]. Ще у вересні в Ак-Мечеті почав створюватися з партійних, радянських і господарських працівників села та району партизанський загін. Спочатку в ньому налічувалося 80 чоловік. Командиром його призначено К. Н. Калашникова, комісаром — А. К. Кочового, начальником штабу — В. П. Яковлєва. Згодом до нього влилося 50 червоноармійців, які вирвалися з оточення. Загін діяв у складі 4-го партизанського району разом з Севастопольським. 18 листопада 1941 року партизани здійснили першу операцію: на шляху, що вів з села Кокозів (тепер Соколине) на гору Ай-Петрі, вони підірвали 2 автомашини, вбили 11 фашистів. У п'ятигодинному бою з каральним загоном чисельністю 1000 гітлерівців партизани Ак-Мечетського й Севастопольського загонів знищили 53 і поранили 85 карателів. У січні—лютому 1942 року патріоти діяли на шосе Ялта—Севастополь. У березні загін здійснив ряд вдалих наскоків на склади й транспорти ворога, поповнившись зброєю і боєприпасами. У травні група А. Т. Ткачова пошкодила 76-жильний польовий провід на відстані 7 км[4]. За 7 місяців свого існування загін здійснив чимало бойових операцій, знищивши багато живої сили і техніки ворога. 20 партизанів — членів партії — загинули в боях. Серед них колишній голова Ак-Мечетської сільради І. К. Сокольський і працівник райздороввідділу, відважний партизан Б. В. Чос. Сили загону танули. Не вистачало продовольства. 29 квітня 1942 року рештки Ак-Мечетського загону влилися в об'єднаний Ялтинський загін.

[1] Чорноморський райдержархів, ф. 41, оп. 1, спр. 4, арк. 46—48.
[2] Кримський облпартархів, ф. 88, оп. 1, спр. 313, арк. 149.
[3] Кримський облдержархів, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 7, арк. 1—4, 12, 13.
[4] Кримський облпартархів, ф. 151, оп. 1, спр. 17, арк. 35, 36, 89, 90.

У березні 1944 року, коли командування 4-го Українського фронту готувалося до визволення Криму, для утворення маневреної бази з Геленджика направили групу торпедних катерів під командуванням капітана 2-го рангу В. Т. Проценка. Один з них був підбитий ворожою артилерією в районі Ак-Мечетської бухти і почав тонути. Фашистам вдалося схопити тяжкопораненого старшину 2-ї статті В. Я. Агафонова. Вони довго катували його, намагаючись довідатися про плани радянського командування. Відважний моряк не сказав ні слова. Фашисти по-звірячому вбили старшину і кинули в рів. Уночі жителі села І. Скрипка і М. Кукол поховали патріота. 28 квітня 1944 року І. Скрипка і М. Кукол були нагороджені Почесними грамотами Чорноморського флоту[1]. Іменем В. Я. Агафонова названо вулицю селища.

14 квітня 1944 року Ак-Мечеть визволили воїни 262-го полку 87-ї гвардійської стрілецької дивізії 2-ї гвардійської армії 4-го Українського фронту[2].

Відважно билися 899 жителів Ак-Мечеті на фронтах Великої Вітчизняної війни. М. Д. Кудря, який напередодні війни закінчив Качинську авіаційну школу, збив 10 літаків ворога. За бойові подвиги його було двічі нагороджено орденом Червоного Прапора. 16 квітня 1943 року в повітряному бою з чисельно переважаючим ворогом в районі Новоросійська М. Д. Кудря загинув. За мужність і відвагу, виявлені під час повітряних боїв, Указом Президії Верховної Ради від 24 травня 1943 року він посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. 271 акмечетець віддав своє життя за свободу й незалежність Батьківщини.

Жителі Чорноморського шанують пам'ять полеглих у боротьбі з фашистами. В центральному сквері їм споруджено пам'ятник. На могилі начальника штабу берегової оборони Головної бази полковника Є. Т. Просянова, який загинув 20 жовтня 1941 року, споруджено обеліск. Нині в селищі живуть і трудяться 480 учасників Великої Вітчизняної війни.

За час окупації господарство села занепало: фашисти забрали весь насіннєвий фонд, зруйнували 40 проц. житлового та адміністративного фонду. Загальні збитки, завдані загарбниками, становили 267 млн. крб.[3]. У колгоспі «Початок» лишилося тільки 175 чоловік працездатних.

Після вигнання окупантів одразу ж відновили роботу райком партії, райвиконком і сільська Рада. У квітні 1944 року Ак-Мечеть перейменовано на селище Чорноморське. Потрібно було багато сил і енергії трудящих, копіткої організаційної роботи райкому партії і райвиконкому, щоб відродити його економіку. Передусім були відбудовані МТС, колгоспи, молокозавод, пекарня, 3 школи, лікарня, бібліотека. Ремонтувалася сільськогосподарська техніка. Ковалі МТС В. А. Ступак, Є. Жуков, Н. Антипов виконували норми на 150—175 процентів.

Першу післявоєнну посівну провели за участю військових частин, які визволяли населений пункт. З осінніми польовими роботами 1944 року колгоспники артілі «Початок» упоралися успішно. У стислі строки вони зібрали урожай, заготовили посівний матеріал на весну. План осінньої посівної колгосп перевиконав на 40 проц. З допомогою держави, трудящих братніх республік відроджувалося й розвивалося громадське тваринництво. На початок 1945 року в артілі було 54 робочих коней, 172 голови великої рогатої худоби, 34 свині, 1055 овець. Колгоспники збудували кошару для овець, пташник. Колгосп почав перевиконувати плани поставок тва-

Пам'ятник героям громадянської та Великої Вітчизняної воєн у сквері Слави. Чорноморське, 1971 р.

[1] Кримський облпартархів, ф. 88, оп. 1, спр. 442, арк. 2.
[2] Сообщения Советского Информбюро, т. 6, стор. 183.
[3] Газ. «Колхозный путь» (Чорноморське), 21 грудня 1946 р.

ринницької продукції державі. У селищі відкрилася їдальня, розширилася мережа кооперативної торгівлі, почали працювати шевська й кравецька майстерні, перукарня, стали до ладу ковбасний, шкіряний і миловарний цехи райпромкомбінату. Протягом 1948—1950 рр. у Чорноморському зведено 20 будинків і 8 квартир для 30 родин переселенців, що прибули сюди на постійне проживання.

Для дальшого економічного розвитку селища велике значення мало об'єднання в 1950 році сільськогосподарських артілей «Початок», ім. О. М. Горького і «Заповіти Ілліча» в один колгосп «Більшовик» з центральною садибою в Чорноморському. До 1953 року колгосп «Більшовик» економічно зміцнів, у ньому налічувалось понад 800 голів великої рогатої худоби, 315 свиней, 7300 овець, близько 3 тис. штук птиці. Господарство мало 23 автомашини. Тоді ж центральну садибу колгоспу «Більшовик» перемістили в новозбудоване село Новосільське.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1956 року Чорноморське перетворено в селище міського типу. Тут виникли нові підприємства, зміцніло господарство риболовецького колгоспу «Шлях до комунізму», 2 бригади якого на 1970 рік були оснащені 8 мотофелюгами і 6 ставними неводами[1].

Нині в селищі діють близько 50 різних підприємств і установ, де трудяться понад 2,5 тис. робітників і службовців. Чорноморське стало одним з центрів газодобувної промисловості Криму. 1963 року геологи Чорноморської дільниці Кримнафтогазрозвідки відкрили Глібівське родовище газу, запаси якого становлять понад 4 млрд. куб. метрів. Звідси 1966 року блакитне паливо газопроводом почало надходити до Сімферополя, а згодом і Севастополя. На дільниці — 280 робітників та службовців. Підприємство оснащене найновішою технікою. Чорноморські геологи здійснюють розвідку газоконденсатних родовищ Західно-Октябрської і Карлавської площ[2]. 1971 року вперше на Чорному морі почала працювати дільниця № 3 експедиції глибокого морського буріння. Бригада № 2, яка трудиться на Родниківській площі (її очолює комуніст А. П. Рибалкін), у змаганні, що розгорнулося до 51-ї річниці Жовтня, завоювала друге місце в республіці. Це колектив комуністичної праці.

1967 року в селищі почав діяти госпрозрахунковий цех Київського дослідного заводу торговельного устаткування. З 1 січня 1969 року він перетворений на завод торговельного устаткування. Продукцію цього підприємства — легкі збірно-розбірні магазини, кафе, бари, павільйони, обладнання для магазинів — охоче купують торговельні організації області і республіки. Завод торговельного устаткування випускає щорічно продукції на 1 млн. карбованців.

Значних успіхів досяг молокозавод. Щорічно він дає товарної продукції на суму близько 10 млн. крб. Тут освоєно виробництво лиманського сиру, молока і сметани з підвищеним процентом жирності.

З розвитком у районі виноградарства в селищі 1968 року збудовано винозавод, продукція якого іде в Москву, Ленінград, Мінськ, Казахстан, Донбас та інші міста і райони країни[3]. До 1970 року на винозаводі введено в дію головний корпус, апаратний і коньячний цехи, котельню, побутові приміщення.

Чорноморська МТС 1958 року реорганізована в РТС, а у жовтні 1961 року — в об'єднання «Сільгосптехніки». Тут працює ремонтна майстерня, виконується великий обсяг механізованих робіт на полях і в тваринництві. В об'єднанні трудяться 205 чоловік.

Одним з передових підприємств селища є інкубаторно-птахівнича станція, що забезпечує курчатами господарства Чорноморського і Роздольненського районів. У соціалістичному змаганні кілька років підряд вона посідає перше місце в області, у 1967 і 1968 роках станція удостоєна дипломів ВДНГ СРСР.

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 88, оп. 1, спр. 409, арк. 38; спр. 437, арк. 17; оп. 2, спр. 1-а, арк. 55.
[2] Газ. «Черноморская заря», 13 січня 1968 р.
[3] Газ. «Черноморская заря», 14 березня 1968 р.

125 чоловік трудяться в райпромкомбінаті. За останні роки значно зріс обсяг його валової і товарної продукції. 1968 року він перейшов на нову систему планування й економічного стимулювання.

Широко розгорнулося соціалістичне змагання в Чорноморському на честь 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. До обласної книги трудових звершень у 1972 році занесено колектив Чорноморської партії Євпаторійської експедиції глибокого буріння, який виконав річний план проходки на 108,9 проц., зменшив собівартість робіт на 23,5 проц., підвищив продуктивність праці на 17 проц., зекономив матеріалів на 65 тис. крб., і колектив районного побутового комбінату, працівники якого виконали річний план реалізації продукції на 102 проц., план товарообігу — на 102,2 проц., план прибутку— на 109,4 проц. Ці підприємства нагороджені ювілейними вимпелами райкому партії і райвиконкому.

У селищі 26 бригад комуністичної праці, 29 бригад виборюють це звання. На підприємствах трудяться 500 ударників комуністичної праці. 261 передовик виробництва удостоєний орденів і медалей Радянського Союзу, серед них ордена Леніна — бригадир риболовецької бригади І. С. Щербина, шеф-кухар ресторану П. В. Талпа, ордена Жовтневої Революції — тракторист райоб'єднання «Сільгосптехніки» Н. С. Кошман, ордена Трудового Червоного Прапора — начальник управління сільського господарства райвиконкому І. А. Кравець і зоотехнік того ж управління К. А. П'ятибрат, голова райспоживспілки А. Ф. Плахов. Медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» нагороджено 230 жителів селища.

Значно поліпшився добробут населення Чорноморського. Про це свідчить і сума вкладів у місцевих ощадних касах: 1972 року вони становили понад 22 млн. крб.

Змінився зовнішній вигляд селища, з'явилися три-, п'ятиповерхові будинки. Упорядковано набережні, пляж, заасфальтовано й електрифіковано вулиці, проведено водогін, розбито квітники, сквери, насаджено дерева й чагарники вздовж вулиць.

Все населення Чорноморського бере активну участь у благоустрої селища. Працівники «Заготзерна» М. Алімов, І. Кисельова і Є. Сидоренко звернулися до мешканців із закликом кожному відробити 50 годин на упорядкуванні населеного пункту. Селищна Рада організувала недільники, на яких були закладені 2 парки й кілька скверів. У суботнику, присвяченому 100-річчю від дня народження В. І. Леніна, взяло участь 2695 чоловік. Протягом дня було висаджено 2 тис. дерев, 1380 кущів, впорядковано 10,5 га парку. У квітні 1973 року на суботник вийшло 3236 чоловік, вони виконали робіт на суму близько 2 тис. карбованців.

Методом народної будови силами колгоспів «Більшовик», «Шлях Леніна», «Маяк» і радгоспу «Прибережний» 1968 року за 10 км від селища збудовано ретранслятор; це дало змогу жителям Чорноморського дивитися передачі центрального й республіканського телебачення. У 150 будинках селища засвітилися голубі екрани. За роки восьмої п'ятирічки більш як утричі подовжилася телефонна лінія, кількість абонентів досягла 1110.

У Чорноморському працює побутовий комбінат з майстернями пошиття одягу, ремонту взуття й предметів домашнього вжитку, прокатним пунктом, пральнею, перукарнею, фотографією. Торговельна мережа селища налічує 12 продовольчих, 10 промтоварних, книжковий магазин, 4 книжкові кіоски. Є колгоспний ринок.

Охорону здоров'я населення забезпечує районна лікарня на 145 ліжок, в ній трудяться 25 лікарів і 98 чоловік середнього медперсоналу. Лікар-педіатр В. Г. Кравець нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. В лікарні працюють відділення: поліклінічне, терапевтичне, дитяче, хірургічне та ін. Є рентгенологічний, флюорографічний кабінети, аптека. Велику роботу проводить санепідстанція.

Для дітей дошкільного віку в селищі побудовано 4 дитячі садки на 600 місць. 1968 року відкрито дитсадок № 2 «Сонечко» з санаторною групою (на утриманні держави), а в 1972 році — дитячий садок № 3 «Оленка».

В селищі є середня й восьмирічна школи, в яких 140 учителів (серед них — кавалер ордена Трудового Червоного Прапора В. В. Черні) навчають 1037 учнів. При Чорноморській середній школі працює клуб інтернаціональної дружби. Учні листуються зі своїми ровесниками з Польщі, НДР, Чехословаччини, Монголії, з учнями братніх республік Радянського Союзу. До 50-річчя утворення СРСР в школі відбувалися тижні республік. Міцні зв'язки встановилися між учнями Чорноморської восьмирічної школи і трудівниками Московського автозаводу ім. Ленінського комсомолу. Ось уже третій рік понад 300 дітей робітників заводу влітку відпочивають у селищі на березі Чорного моря. Підприємство ж допомагає школі ремонтом, у зміцненні матеріальної бази. Так, допомога, яку подав автозавод 1973 року, обчислюється сумою 24 тис. крб. Понад 40 випускників шкіл, що закінчили вузи, повернулися на роботу до селища.

1968 року в Чорноморському відкрито музичну школу з класами фортепіано, баяна, акордеона. В 1972 році в ній навчалося 130 учнів, викладало 11 педагогів.

При районному будинку культури створено 7 гуртків художньої самодіяльності: хоровий, танцювальний, драматичний, художнього читання, духовий, дитячий, музичний, агітбригада. Ними керують 9 спеціалістів з середньою спеціальною освітою. Працюють курси крою й шиття, в'язання та машинопису. 1968 року драматичному колективу Чорноморського будинку культури присвоєно звання театру народної творчості. На честь 50-річчя утворення СРСР в Чорноморському проведено фестиваль самодіяльного мистецтва, в якому взяло участь 129 колективів художньої самодіяльності. Дипломантом фестивалю став хоровий колектив будинку культури.

1968 року в райцентрі при клубі ДТСААФ відкрито кімнату бойової слави, куточки бойової і трудової слави створено на багатьох підприємствах селища.

Три бібліотеки з книжковим фондом понад 53 тис. томів — до послуг мешканців селища. 5-тисячним тиражем виходить районна газета «Черноморская заря». Жителі селища передплатили на 1973 рік близько 7 тис. примірників газет і журналів.

Значну допомогу у виховній роботі партійним і радянським організаціям надає районна організація товариства «Знання». 5 його первинних організацій налічують 120 членів. У Чорноморському діють 5 народних університетів, в них — 3700 слухачів. Активно діють жіноча рада, 19 добровільних народних дружин, на кожному підприємстві є комісії сприяння сім'ї і школі. У селищі — 2 кінотеатри.

У Чорноморському створено добровільне спортивне товариство «Колос», є 4 великі спортивні колективи: заводу торговельного устаткування, нафторозвідки, «Сільгосптехніки» і споживчої кооперації. Вони об'єднують у своїх лавах понад 300 спортсменів. На всіх великих підприємствах селища споруджено спортмайданчики. Військово-спортивну роботу проводить Чорноморська організація ДТСААФ, що налічує в селищі 39 первинних організацій.

В авангарді всього громадсько-політичного життя селища йдуть 32 первинні партійні організації, які об'єднують у своїх лавах 513 членів КПРС. Надійними помічниками партійних організацій у боротьбі за піднесення економіки й культури є 520 юнаків та дівчат, які перебувають на обліку у 22 первинних комсомольських організаціях.

У складі селищної Ради працює 69 депутатів, з них 33 комуністи, 11 комсомольців, 28 жінок. Вони постійно дбають про задоволення побутових і культурних потреб трудящих, про благоустрій селища. Бюджет Ради на 1973 рік становив 293 тис. крб., з них на благоустрій селища виділено 40 тис. крб., на капітальний ремонт жител — 21,6 тис. крб., на ремонт шляхів — 40 тис. карбованців.

Невпізнанно змінилося й виросло за роки Радянської влади Чорноморське, в минулому глухе, закуткове село. Ще кращим й упорядкованішим стане воно за роки дев'ятої п'ятирічки. Його трудівники достойно відзначили 50-річчя утворення СРСР і разом з усім радянським народом йдуть назустріч новим звершенням.

В. В. КАЗАКОВ, П. Д. ПІДГОРОДЕЦЬКИЙ, О. В. СОБОЛЕВА

ОЛЕ́НІВКА

Оленівка — село, центр сільської Ради, розташоване в північно-західній частині Кримського півострова, біля мису Тарханкута, на березі Караджинської бухти Чорного моря. Відстань до районного центру — 22 км, до найближчої залізничної станції Євпаторія — 89 км. Населення — близько 1400 чоловік. Сільській Раді підпорядковані також населені пункти Глибоке, Калинівка, Маяк, Мілове, Рибацьке.

Місцевість, де розкинулося село Оленівка, було заселене ще в III—I тисячоліттях до н. е. Про це свідчать виявлені біля села Маяка поселення ранньої бронзи, а також залишки скіфського городища, двох античних поселень і могильник поблизу Оленівки та Рибацького[1].

У списку населених пунктів Тарханського кадилика (судового округу) «Камерального опису Криму 1884 року» трапляється назва села Карагаджі[2], а в «Атласі Новоросійської губернії 1798 року» трохи інша — Караджі[3]. У 30-х роках XIX ст. воно називалося Степанівкою, а в уставній грамоті 1861 року згадується і четверта назва села — Тарханкут[4]. Але закріпилася за селом назва Караджі.

Після приєднання Криму до Росії царський уряд почав створювати тут собі опору в особі дворянства й високопоставлених чиновників. Він щедро роздавав їм землі, які раніше належали турецьким і татарським феодалам, що втекли до Туреччини. Великі ділянки землі було роздано і на Тарханкуті. Поміщик Попов одержав, а також придбав 22 539 десятин під назвою дач Тарханської і Тархан-Сариго́льської[5]. З свого маєтку Василівки (нині центр однойменного району Запорізької області) Попов переселив на Тарханкут кріпосних селян — росіян та українців.

Жителі села займалися переважно землеробством. Кращі випаси й ниви належали поміщикові. Селяни ж до скасування кріпацтва, як було записано в уставній грамоті, «користувалися землею за вказівкою пана без визначення міри»[6]. Позбавлені прав і землі, жителі Караджі були в жорстокій кабалі у поміщика. Місцевість Тарханкутського півострова здавна славилася своїми чудовими пасовищами. Найбільш прибутковою галуззю господарства тут було розведення звичайних кримських сірих овець для одержання сірого смушка, який не тільки не поступався відомим «решетилівським», але був навіть значно кращим від них[7]. Основну частину прибутку від продажу 7—10 тис. штук смушка щороку поміщик Попов одержував за рахунок нелюдської експлуатації кріпосних селян. Смушки продавали не дешевше 2,5—3 крб. сріблом за штуку. Зате селянська праця цінувалася дешево: за існуючою тоді нормою селяни Караджі одержували за свою роботу від 3 до 5 крб. на місяць[8].

Поряд з розведенням овець жителі Караджі займалися рибальством. Місця біля Тарханкутського півострова дуже сприятливі для рибного промислу, особливо морський берег Караджі з широкою бухтою і стрімкими берегами, в яких утворилися глибокі печери. Бухта ця — одне з кращих місць для ловлі кефалі[9]. Збудовані тут поміщиком два рибозаводи також забезпечували йому прибутки.

Після скасування кріпацтва селяни лише юридично стали вільними. На 1861 рік у Караджі налічувалося понад 30 дворів з числом ревізьких душ 201. 25 душ поміщик відпустив на волю до реформи, 176 — після реформи. Скориставшись правом виді-

---

[1] Археологічні пам'ятки Української РСР. (Короткий список), стор. 193, 202, 203.
[2] Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 6, стор. 54.
[3] ЦДІА СРСР, ф. 1350, оп. 312, спр. 237, арк. 4.
[4] Кримський облдержархів, ф. 85, оп. 1, спр. 3, арк. 20; Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 7, стор. 99.
[5] Кримський облдержархів, ф. 535, оп. 1, спр. 73, арк. 3, 4.
[6] Там же, ф. 85, оп. 1, спр. 3, арк. 20.
[7] Памятная книга Таврической губернии. Симферополь, 1867, стор. 237.
[8] Кримський облдержархів, ф. 535, оп. 1, спр. 167, арк. 42.
[9] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 686.

лення «дарчого наділу», Попов дав селянам без викупу жалюгідні клаптики землі. Всього вони одержали 352 десятини кам'янистого грунту замість 1444, визначених положенням про подушний наділ для місцевості, де була розташована Караджі. Орні ділянки вибиралися невеликими, неправильної форми клаптиками і потім розподілялися між домогосподарями, кожний отримував землю в чотирьох місцях.

У пореформений період серед селян Караджі почала виділятися заможна верхівка. За відомостями 1887 року серед 92 домогосподарів Караджинського селянського товариства були такі, які володіли 4 й більше головами робочої худоби, у той час, як 6 родин зовсім не мали худоби[1]. Вже 1905 року в селі з'явилися окремі власники, що володіли декількома десятками десятин землі[2]. Малоземелля змушувало бідняків вдаватися до оренди поміщицької землі, тому їх становище мало чим відрізнялося від становища безземельних десятинників. За оренду орної землі вони віддавали сьому копу хліба й третю копу сіна, за випас великої рогатої худоби платили поміщикові по 1 крб. з голови, за дрібну худобу — по 35 коп.[3] 23 селянські родини мали заробітки на стороні.

У роки першої російської революції 1905—1907 рр. були випадки масових виступів селян на Тарханкуті. У квітні 1905 року вони почали самовільно заорювати землі поміщиків Попова та Воронцової-Дашкової і виганяти худобу на їх пасовища[4]. Лише з допомогою губернських властей, які спорядили на «втихомирення» селян каральні експедиції, вдалося придушити ці виступи.

1912 року в селі налічувалося 1150 чоловік населення[5]. Лікарів тут не було. Переважна більшість селян не знала грамоти. На час здійснення реформи 1861 року багато з них не могли підписати уставну грамоту, за якою вони ставали власниками земельного наділу й садиби. Її «за неграмотних на їх особисте прохання підписав сільський староста села»[6]. Тільки 1879 року в Караджі засновано земську школу, в якій працювали 3 вчителі. Незважаючи на це, до 1887 року серед дорослого населення було всього лише 14 письменних, з них одна жінка. В 1900/901 навчальному році з 99 учнів школу закінчило 7 (5 хлопчиків і 2 дівчинки). І наприкінці XIX ст. становище з народною освітою лишалося на дуже низькому рівні.

Під впливом революційних виступів пролетаріату Петрограда, Москви та інших промислових центрів трудящі Тарханкута посилили боротьбу проти поміщиків та куркулів. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції селяни захоплювали панські й казенні землі, вирубували ліси. Жителі Караджі на сільському сході ухвалили відібрати ділянку поміщицької землі (400 десятин, розташованих в Козловському виярку), поділити її порівну і засіяти ячменем. Незважаючи на умовляння з боку місцевих властей, «товариство селян села Караджі залишилося при своєму рішенні здійснити самовільний поділ між собою землі...»[7].

Особливо посилилася боротьба з гнобителями після того, як жителі села дізналися про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. В середині січня 1918 року тут було встановлено Радянську владу.

Навесні жителі Караджі, керовані селянином А. Л. Клименком, здійснили розподіл поміщицьких земель, майна й худоби. Але наприкінці квітня сюди вдерлися кайзерівські війська, а в листопаді 1918 року Караджі захопив загін денікінців. Зігнавши жителів на площу, карателі почали сікти їх шомполами й нагаями, при-

---

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 7, стор. 22.
[2] М. В. Неручев. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии, стор. 411.
[3] Кримський облдержархів, ф. 85, оп. 1, спр. 3, арк. 20; ф. 739, оп. 1, спр. 35, арк. 2.
[4] Газ. «Крымский вестник», 2 травня 1905 р.
[5] Материалы по описанию Евпаторийского уезда, вып. 1. Симферополь, 1912, стор. 7.
[6] Кримський облдержархів, ф. 85, оп. 1, спр. 3, арк. 21.
[7] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стр. 78.

мусили повернути худобу та реманент. А. Л. Клименка та ще кількох селян-активістів було заарештовано і вивезено до Сімферополя. У квітні 1919 року частини Червоної Армії вигнали білогвардійців з села. Однак у червні вони вже знову безчинствували тут. Влітку 1919 року, в період кривавого розгулу денікінців, селяни Караджі й сусіднього села Кунан (нині Красносільське) відмовилися сплатити поміщикам орендну плату за землю, яку вони одержали безплатно від Радянської влади. Поміщики Раков і Русанов звернулися по допомогу до військових властей, які негайно надіслали карателів. 21 липня біля села Кунан обурені селяни зустріли загін, який конвоював арештованих, і зажадали їх звільнення. Почалася стрілянина, кілька селян було поранено і вбито. На місце події прибув посилений загін солдатів, озброєних гарматами й кулеметами. Кати вчинили криваву розправу над повсталими. Селян викликали за списком і давали кожному по 100 ударів шомполами і нагаями. Найбільш активних учасників повстання в Караджі А. Л. Клименка, П. Бойка та С. Моцаря, а також багатьох селян з інших сіл по-звірячому закатували[1].

У листопаді 1920 року білогвардійців було вигнано з Караджі. Одразу ж відбулися вибори органів Радянської влади. 17 листопада на загальних зборах селян Караджі обрали сільський ревком. Через два дні робітники й службовці утворили робітничий комітет для управління колишньою поміщицькою економією[2]. Здійснилася одвічна мрія селян — вони стали господарями землі.

Але будувати нове життя доводилося в боротьбі з куркульством, контрреволюційними силами, які чинили опір соціалістичним перетворенням. Особливо тяжким виявився 1922 рік, коли населення відчувало великі труднощі у зв'язку з голодом. В цей час селяни-бідняки Караджі організували товариство спільного обробітку землі.

Наприкінці відбудовного періоду, за даними Всесоюзного перепису населення 1926 року, в Караджі проживав 1351 чоловік, з них 1224 — українці. Налічувалося 274 двори[3]. Куркульство мало ще значну питому вагу в сільському господарстві району. Великої гостроти боротьба між куркулями й основною масою селянства досягла в 1927 році. Вона відбувалася на грунті перерозподілу землі та випасів. Заможна верхівка будь-що прагнула відволікти здійснення цього заходу Радянської влади і прибрати до своїх рук випаси[4]. Однак бідняцька й середняцька частина населення давала відсіч підступам класових ворогів. У цій боротьбі велику роль відіграли комуністи й комсомольці, які згуртували сільський актив.

Вживалося усіх заходів до того, щоб покінчити з неписьменністю серед дорослого населення. Значну роботу щодо цього виконала комсомольська організація, створена в Караджі ще на початку 20-х років. У 1928 році вона вже налічувала 16 чоловік. Комсомольці проводили агітаційну роботу серед селян, роз'яснювали політику партії і Радянської влади на селі, навчили грамоти 250 селян, влаштовували вечори, організовували передплату газет. У колишньому панському будинку відкрилася семирічна школа. Центром політико-масової роботи на селі стала створена в 1925 році хата-читальня[5]. Завдяки невтомній агітаційній і організаційній роботі сільських активістів — комуністів і комсомольців — у 1929 році селяни Караджі об'єдналися в колективне господарство — колгосп ім. Сталіна. 1930 року до нього вступило 95 сімей. З 1931 року господарство очолював ленінградський робітник двадцятип'ятитисячник Ф. І. Єлисєєв — вольовий, сміливий комуніст, який багато сил віддав зміцненню колгоспу.

Одночасно 100 селянських господарств Караджі об'єдналися в друге колективне господарство — «Шлях Жовтневої революції». Селяни, які вступили до нього, зай-

---

[1] Ф. С. Загородских. Борьба с деникинщиной и интервенцией в Крыму, стор. 107.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-3316, оп. 1, спр. 3, арк. 1, 10.
[3] Список населенных пунктов Крымской АССР по Всесоюзной переписи 17 декабря 1926 года, стор. 64, 65.
[4] Кримський облпартархів, ф. 76, оп. 1, спр. 166, арк. 26.
[5] Там же, спр. 101, арк. 75.

малися сільськогосподарською працею і водночас рибним промислом, тому в 1933 році господарство поділили на сільськогосподарський колгосп «Шлях Жовтневої революції» і рибартіль тієї ж назви. Головою рибоколгоспу з часу його заснування і до початку Великої Вітчизняної війни працював Г. В. Лихачов. Колективізація на селі проходила в умовах гострої класової боротьби. Куркулі прагнули розвалити колгоспи, не гребуючи будь-якими засобами. Були випадки, коли вони намагалися зіпсувати молотарки, розкрасти колгоспний хліб. У ніч на 31 серпня 1934 року вороги позвірячому вбили Ф. І. Єлисєєва. На мітингу біля його могили колгоспники поклялися боротися за справу, якій віддав своє життя посланець партії і робітничого класу.

Важливою подією в Караджі 1930 року було створення партійної організації, яка стала бойовим ватажком колгоспних мас[1]. Під її керівництвом неухильно зростала економіка господарства. Збільшувались урожаї зернових, овочів, а також поголів'я великої рогатої худоби, свиней, овець.

З 1935 року колгоспи Караджі обслуговувала Ак-Мечетська машинно-тракторна станція. Грошовий доход колгоспу ім. Сталіна в 1940 році становив 349 тис. карбованців.

Все більше трудівників включалося в соціалістичне змагання. Колгоспники М. Ю. Приходько, К. С. Приходько, Г. Н. Якименко та інші щодня виконували норму на 150—200 процентів[2]

Рік у рік поліпшувався матеріальний добробут колгоспників. У 1939 році, наприклад, вони одержали на трудодень по 8 кг продуктів і по 3 крб. 45 коп. грошима[3].

За роки Радянської влади змінився зовнішній вигляд села. Селяни спорудили нові будинки. Тут було висаджено 1500 дерев, закладено громадський сад на площі 6 га. Обладнано дитячі ясла та дитячий майданчик[4]. У 1932 році на базі семирічної школи створено школу-інтернат з великим підсобним господарством. У 1940 році в Караджі працювала середня школа, в якій навчалося понад 300 дітей і трудилося 11 учителів. 1938 року побудували клуб на 150 місць, придбали кіноустановку.

Коли фашистська Німеччина віроломно напала на СРСР, на заклик Комуністичної партії з Караджі у перші дні війни 21 чоловік пішов до Червоної Армії, а ті колгоспники, що лишилися в селі, своєю працею допомагали фронту. Комуністи очолили боротьбу трудящих за виконання взятих перед державою зобов'язань, мобілізували їх на якнайшвидше збирання врожаю, який було передано у фонд Червоної Армії

2 листопада 1941 року село захопили німецько-румунські частини. Настали тяжкі дні окупації. 134 чоловіка з Караджі і населених пунктів, підпорядкованих Караджинській сільраді, було вивезено до Німеччини. Населення чинило опір гітлерівцям, не виконувало розпоряджень окупаційних властей, не виходило на примусові роботи.

Фашистські загарбники зруйнували колгоспні будівлі, пограбували громадське майно, худобу, птицю, запаси насіння, кормів, продукти. Вони завдали селу збитків, які обчислювалися більш як у 18,6 млн. карбованців.

Стрімкий наступ радянських військ навесні 1944 року перешкодив гітлерівцям повністю знищити село. Але, відступаючи, вони спалили школу, знищили апаратуру Тарханкутського маяка і підготували його до висадження. Запобіг цьому піонер Василь Гузенко. Коли ворожі машини від'їхали від маяка, хлопчик вибіг з-за каміння і висмикнув з вибухівки шнур, який почав горіти.

14 квітня 1944 року частини 87-ї гвардійської дивізії під командуванням полковника К. Я. Тимчика визволили Караджі від загарбників.

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 88, оп. 1, спр. 2, арк. 58.
[2] Там же. ф. 1903, оп. 1, спр. 1, арк. 6, 7.
[3] Газ. «Колхозный путь» (Ак-Мечеть), 6 жовтня 1940 р.
[4] Кримський облпартархів, ф. 75, оп. 1, спр. 5, арк. 14.

У боях з фашистами відзначилося й багато жителів Караджі. М. Д. Лапкін, Д. І. Моцар, І. С. Кравченко, П. А. Кабачек нагороджені орденом Червоної Зірки та багатьма медалями. М. С. Огданець — орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медаллю «За бойові заслуги». Бойові подвиги Є. Ф. Приходько, яка після закінчення курсів радистів виконувала завдання командування в тилу ворога, відзначені орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями «За відвагу» і «За бойові заслуги». В Югославії встановлено пам'ятник уродженці Караджі Є. С. Огданець. Влітку 1942 року її було насильно вивезено до Німеччини. Втікши з концтабору, патріотка воювала з фашистами в партизанському загоні в Югославії, загинула 1944 року.

Полягли смертю хоробрих партизани Г. В. Лихачов, К. В. Дзись, П. К. Шегульний, С. П. Каверков, воїни М. А. Корнаухов, П. Р. Калатур, А. А. Моцар та інші. На честь тих, хто віддав своє життя за свободу й незалежність Батьківщини, місцеві жителі на центральній вулиці села спорудили обеліск.

Після вигнання окупантів поновила свою діяльність сільська Рада. Під її керівництвом жителі Караджі взялися до відбудови господарства, відроджували колгоспи. Першочерговим і особливо важким завданням було проведення весняної сівби Техніку та реманент фашисти знищили або вивели з ладу, робочої худоби майже не лишилося. Велику допомогу в цей час колгоспникам подали частини Червоної Армії. Ще гриміли бої під Севастополем, а воїни-визволителі за розпорядженням Військової Ради 4-го Українського фронту допомагали трудівникам Криму у весняній сівбі. Держава виділила артілям кошти, сільськогосподарський реманент, 30 робочих коней, допомогла колгоспникам продовольством. До колгоспів були направлені на кілька місяців комуністи районного партактиву для налагодження масово-політичної роботи. Уже в 1945 році колгосп ім. Сталіна освоїв 31 проц. всієї орної землі, а наступного року — 70 процентів.

У 1946 році обидві сільськогосподарські артілі Оленівки (так з 1945 року став називатися населений пункт) включилися в соціалістичне змагання за якнайшвидше піднесення економіки. Колгосп ім. Сталіна перевиконав план розвитку тваринництва. Кращі доярки М. А. Лисикова та К. І. Кошман, незважаючи на несприятливі умови того року, змогли надоїти від кожної фуражної корови по 1,5 тис. кілограмів молока при плані 1 тис. Рибоколгосп «Шлях Жовтневої революції» виконав річний план на 208 проц., давши країні 344,7 тис. кілограмів риби. Особливо відзначалися при цьому бригади М. О. Якименка та І. Д. Гузенка, які виконали план на 350—900 проц. За високі досягнення колгосп одержав третю Всесоюзну премію і велику суму грошей для преміювання передовиків виробництва[1].

1949 року колгосп ім. Сталіна та «Шлях Жовтневої революції» об'єдналися в одне господарство — колгосп ім. Сталіна. Господарство рік у рік зміцнювалося. Збільшуючи виробництво зерна, м'яса, молока, вовни, колгоспники спрямовували свої зусилля на розвиток садівництва й виноградарства. Вирощувати виноград і фрукти на Тарханкуті дуже важко. Тут мало опадів, немає лісів, а палюче сонце все знищує. Не всі вірили в реальність цієї мрії, адже в минулому садівництвом і виноградарством тут майже не займалися: в 1930 році в Караджі налічувалося всього 10,5 га виноградників, 0,5 га садів[2]. І цю землю колгоспники Оленівки перетворили на квітучий оазис. Уже в 1958 році тут було 93 га садів та 77 га виноградників, а через 10 років відповідно 273 га садів і 415 га виноградників. У 1968 році з кожного гектара колгоспники зняли по 85,3 цнт винограду і 45 цнт фруктів. Велику допомогу артілі подавала держава, надаючи довгострокові кредити, сільськогосподарську техніку. Зводилися будинки для переселенців (сюди прибуло 93 родини з Полтавської та Хмельницької областей), ферми, господарство оснащувалося сучасною технікою.

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 88, оп. 1, спр. 473, арк. 62, 63; спр. 522, арк. 28, 38; спр. 591, арк. 26, 27.

[2] Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 2, спр. 546, арк. 68.

1959 року відбулося дальше укрупнення колгоспів. Оленівський рибоколгосп «Шлях Жовтневої революції» об'єднався з рибоколгоспом «Шлях до комунізму» селища Чорноморського, де й розмістилась його центральна садиба, а колгосп ім. Сталіна — з колгоспом ім. Калініна села Калинівки. Центральна садиба об'єднаного колгоспу, який з 1961 року названо іменем XXII з'їзду КПРС (а з 1963 — «Маяк»), розмістилася в селі Оленівці. Тут же мешкає понад дві третини трудівників колгоспу.

Протягом минулого десятиріччя колгосп «Маяк» перетворився на багатогалузеве господарство, яке спеціалізується на виробництві зерна, винограду, фруктів, м'яса, молока, вовни. Восьмий п'ятирічний план з основних видів сільськогосподарської продукції трудівники колгоспу успішно виконали й перевиконали. За п'ять років вироблено понад план 1191 тонну пшениці, 2849 тонн винограду, 838 тонн молока. Урожайність зернових збільшилася на 5,6 цнт з га, продуктивність кожної фуражної корови в середньому зросла з 2432 кг молока до 3054 кілограмів.

За одержання високих урожаїв фруктів кращі колгоспниці стали учасницями ВДНГ СРСР в 1967 році, серед них А. М. Циуліна, Т. М. Кабачек та інші. Бригадир-рільник колгоспу «Маяк» Г. О. Петляк, бригада якої в ювілейному році одержала по 32,7 цнт озимої пшениці з гектара при плані 17,5 цнт, обиралася делегатом XXIV з'їзду Комуністичної партії України.

Чудовими трудовими досягненнями відзначили трудівники колгоспу «Маяк» 50-річчя утворення СРСР. Колектив молочнотоварної ферми, який у першому кварталі 1972 року план додаткового завдання продажу державі молока виконав на 125,3 проц., занесено на обласну Дошку пошани, а імена кращих доярок колгоспу У. Т. Довбиш та А. П. Макаренко — до Книги трудової слави району. Колгосп «Маяк», як переможець у соціалістичному змаганні на честь славного ювілею, в 1972 році завоював перехідний Червоний прапор району.

З кожним роком збільшуються доходи колгоспу. Якщо в 1960 році вони складали 554 тис. крб., то в 1970 — 2084 тис. карбованців.

Зростає технічна оснащеність господарства: в 1958 році тут працювало 12 тракторів, 8 комбайнів і 9 автомашин, а в 1972 році — понад 100 різних машин. У зв'язку з дедалі зростаючим застосуванням сільськогосподарської техніки змінився і характер праці колгоспника. У колгоспі 102 трактористи і шофери, 10 комбайнерів, 3 електрики, 24 спеціалісти з вищою і середньою спеціальною освітою (в т. ч. 18 з Оленівки) — це агрономи, рільники, садівники, виноградарі, зоотехніки, економісти, будівельники тощо. Сільській інтелігенції належить важливе місце як у розвитку економіки артілі, так і в піднесенні культурного рівня трудівників села.

В успіхах колгоспу велика заслуга комуністів. У партійній організації колгоспу «Маяк» — 89 комуністів і кандидатів у члени партії, з них в Оленівці проживає 51 чоловік. Комуністи працюють на вирішальних ділянках колгоспного виробництва. 11 чоловік зайнято у виноградарстві й садівництві, 10 — у тваринництві, 5 — на будівництві, 26 — механізатори.

В Оленівці живуть і працюють представники дев'яти національностей: росіяни, українці, білоруси, молдавани, грузини, марійці та інші, як єдина інтернаціональна сім'я. На зростання економіки, підвищення матеріального добробуту колгоспників благотворний вплив справив розвиток колгоспної демократії. Найважливіші питання колгоспного життя розглядаються за участю колгоспників і колгоспного активу.

Збирання винограду в колгоспі «Маяк». Оленівка, 1966 р.

80 трудівників села нагороджено за самовіддану працю орденами й медалями Радянського Союзу, серед них орденом Трудового Червоного Прапора — доярку Г. Б. Пен-

дик та виноградаря Ю. В. Стоян. 59 оленівців удостоєні Ленінської ювілейної медалі «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна».

З підприємств місцевої промисловості в Оленівці працює колгоспний консервний завод потужністю 3 млн. умовних банок за рік, холодильник на 500 тонн продукції. Є побуткомбінат.

За роки Радянської влади значно підвищився добробут населення. Середньомісячна заробітна плата трудівників колгоспу «Маяк» у 1972 році становила 107 крб. 577 оленівців — вкладники ощадної каси, сума їх вкладів — 345,5 тис. карбованців.

Пансіонат московського заводу «Авангард» у колишній садибі поміщика Попова. Оленівка, 1972.

Нині Оленівка — велике красиве село. Тільки за останні 15 років тут споруджено близько 200 просторих, світлих будинків для колгоспників, 3 магазини, їдальню, лазню, прокладено 6 км водопроводу, посаджено понад 10 тис. дерев, побудовано шосе до районного центру. Село повністю електрифіковано й радіофіковано.

В Оленівці є медичний пункт, аптека. Працює пансіонат для відпочинку трудящих. Збудовано дитячий комбінат на 90 місць. У восьмирічній школі навчається 236 дітей, викладає 15 учителів. Учителька В. Д. Дзись за 35-річну самовіддану працю у навчанні й вихованні підростаючого покоління нагороджена орденом «Знак Пошани». Жителі Оленівки не раз обирали її депутатом районної і сільської Рад депутатів трудящих. У селі є клуб з кіноустановкою, бібліотека з фондом близько 10 тис. книжок. У 1973 році оленівці передплатили понад 1700 газет і журналів.

На прикладі історії Оленівки, яка за роки Радянської влади перетворилася у велике соціалістичне село, добре видно неухильне зростання економіки, культури й добробуту радянських людей.

Успіхи, досягнуті в господарському й культурному будівництві, стали можливими завдяки самовідданій праці жителів села, великій роботі, яку провадять сільська Рада, партійна і комсомольська організації. В Оленівці—дві первинні партійні організації, які об'єднують 50 комуністів. Їм в усьому допомагають 99 юнаків та дівчат, що є на обліку в трьох комсомольських організаціях. Більшість з них — передовики виробництва. В соціалістичному змаганні на честь 50-річчя ВЛКСМ комсомольська організація колгоспу «Маяк» здобула першість у районі, нагороджена пам'ятним вимпелом Кримського обкому комсомолу. Значну роботу щодо залу єння жителів села до виконання народногосподарських планів, підвищення рівня культурно-побутового обслуговування населення провадить сільська Рада, до складу якої обрано 36 депутатів. Половина з них — комуністи, 3 комсомольці, 15 жінок. Бюджет сільради на 1973 рік становить близько 10,7 тис. крб., з них на охорону здоров'я буде витрачено 7519 крб., на благоустрій села — 3160 карбованців.

Великі перспективи розвитку села в дев'ятій п'ятирічці. Тут споруджуються нові будівлі, дороги з твердим покриттям. Зводиться нове приміщення школи, будинок культури на 600 місць. На березі бухти буде збудовано будинок відпочинку колгоспу, а влітку — піонерський табір. Тут же вздовж берега зашумлять алеї комсомольського парку.

Трудівники Оленівки докладають усіх зусиль, щоб успішно втілити в життя рішення XXIV з'їзду КПРС.

П. Ю. КАСАТКІН, О. В. МЄШКОВ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ЧОРНОМОРСЬКОГО РАЙОНУ

ДАЛЕ́КЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 40 км від районного центру і за 60 км від залізничної станції Євпаторія. Дворів — 227. Населення — 752 чоловіка. Сільраді підпорядковані також населені пункти Володимирівка, Грізне, Журавлівка, Зоряче й Сєверне.

У Далекому розміщена центральна садиба багатогалузевого радгоспу «Дальній», за яким закріплено 14 814 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 8969 га орної землі. Вирощують зернові й олійні культури, виноград. Розвинуте м'ясо-молочне тваринництво. За трудові успіхи орденами і медалями нагороджено 91 чоловіка, серед них ордена Жовтневої Революції удостоєно директора радгоспу Б. А. Демуса.

На території села — середня школа, в якій 31 вчитель навчає 474 учні, будинок культури із залом на 360 місць, бібліотека з фондом 10 тис. книжок, медичний пункт, 3 магазини.

Партійна організація об'єднує 49 комуністів, комсомольська — 119 членів ВЛКСМ.

Перша згадка про село належить до XVI ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з німецько-фашистськими загарбниками 144 жителі села, з них 59 відзначено орденами й медалями, 48 загинуло. Встановлено обеліск на честь воїнів-односельців, які віддали життя за Батьківщину.

Поблизу Володимирівки виявлено залишки скіфського городища.

КІ́РОВСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 38 км від районного центру і за 48 км від залізничної станції Євпаторія. Дворів — 727. Населення — 2535 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Дозорне, Задорне, Низівка.

За радгоспом «Кіровський», центральна садиба якого розміщена в Кіровському, закріплено 18 714 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 13 730 га орної землі. Господарство спеціалізується на виробництві м'яса, молока, вирощують зернові й олійні культури, виноград. За трудові успіхи орденами й медалями Союзу РСР нагороджено 151 чоловіка, серед них орденом Леніна — виноградаря А. П. Складнюка, механіка П. І. Чечеля, орденом Жовтневої Революції — бригадира Г. І. Сукнистого.

Є середня школа, де 33 вчителі навчають 800 учнів, будинок культури із залом на 500 місць, бібліотека з книжковим фондом понад 5 тис. примірників, дільнична лікарня, дитячий садок, 5 магазинів.

На обліку в партійній і комсомольській організаціях села перебувають 115 комуністів і 230 членів ВЛКСМ.

Село засноване 1932 року як центральна садиба зернорадгоспу «Євпаторійський», перейменованого у грудні 1934 року в «Кіровський». У роки Великої Вітчизняної війни билося з ворогом 402 жителі села, з них 111 загинуло, 233 нагороджено орденами й медалями.

У селі встановлено пам'ятник С. М. Кірову.

КРА́СНА ПОЛЯНА — село, центр сільської Ради. Розташована за 25 км від районного центру і за 50 км від залізничної станції Євпаторія. Дворів — 278. Населення — 965 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Багратіонове, Внукове, Кузнецьке.

У Красній Поляні розміщена центральна садиба радгоспу «Красна Поляна». У господарстві — 11 152 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 7592 га орної землі. Розвинуте м'ясо-молочне тваринництво, вирощують зернові та олійні культури, виноград. 67 робітників радгоспу за трудові досягнення удостоєно орденів і медалей Союзу РСР, у т. ч. ордена Леніна — М. С. Вороніну, ордена Трудового Червоного Прапора — В. Ф. Кулика.

У селі є восьмирічна школа, де 28 учителів навчають 382 учнів, будинок культури із залом на 218 місць, бібліотека з фондом 9,9 тис. книжок, медпункт, зуболікарський кабінет, дитячий садок, універмаг.

Партійна організація села об'єднує 52 комуністів, на обліку в комсомольській організації — 91 член ВЛКСМ.

Перша згадка про село належить до XVII ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників боровся 121 житель села, з них 67 за мужність і відвагу нагороджено орденами й медалями СРСР, 56 загинули за визволення Батьківщини. На їх честь встановлено обеліск.

Неподалік Красної Поляни знайдено скіфський могильник, біля Кузнецького виявлено рештки пізньоскіфського поселення.

КРАСНОСІ́ЛЬСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 12 км від районного центру і за 84 км від залізничної станції Євпаторія. Дворів — 222. Населення — 729 чоловік. Сільраді підпорядковані також населені пункти Громове, Знам'янське, Мар'їне, Морське, Окунівка і Пасовищне.

У Красносільському міститься центральна садиба колгоспу «Шлях Леніна», за яким закріплено 14 573 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 5870 га орної землі. Спеціалізується господарство на виробництві винограду, зерна, вирощуванні великої рогатої худоби і птахівництві. За трудові досягнення орденами й медалями СРСР нагороджено 108 чоловік.

У початковій школі села 4 вчителі навчають 49 дітей. Працюють будинок культури із залом на 300 місць, бібліотека на 10,2 тис. книжок, медпункт, дитячий садок, поштове відділення, 2 магазини.

У партійній і комсомольській організаціях — 31 комуніст та 40 членів ВЛКСМ.

Перша згадка про село належить до XVII ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билося з ворогами 196 жителів села, за виявлені мужність і відвагу нагороджено 76 чоловік, полягли смертю хоробрих 48 чоловік. На їх честь встановлено обеліск Слави.

Поблизу Знам'янського виявлено рештки двох античних поселень, городища (IV ст.), на якому розкопана фортечна вежа; в Мар'їному — скіфське поселення і могильник (знайдено надгробок із зображенням скіфа-воїна), а біля Окунівки — городище III ст. до н. е. — III ст. н. е. з кам'яною оборонною стіною.

МЕДВЕ́ДЕВЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 38 км від районного центру та за 57 км від залізничної станції Євпаторія. Дворів — 621. Населення — 2503 чоловіка. Сільраді підпорядковане селище Озерівка.

За радгоспом «Прибережний», центральна садиба якого розміщена в Медведевому, закріплено 11 369 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 918 га орної землі та 1860 га виноградних плантацій. Спеціалізується господарство на виноградарстві й тваринництві. Є завод первинного виноробства. За успіхи в праці орденами й медалями Союзу РСР нагороджено 97 робітників радгоспу.

У середній школі села 49 учителів навчають 677 дітей. Є кінотеатр на 750 місць і літній кіномайданчик, бібліотека з фондом 13,9 тис. книжок, дільнична лікарня, дитячий садок, поштове відділення, побутовий комбінат, 4 магазини, їдальня.

Партійна і комсомольська організації об'єднують 107 комуністів і 226 членів ВЛКСМ.

Засноване село в 20-х роках XX ст.

За виявлені мужність і відвагу в роки Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами і медалями 86 жителів села. На честь воїнів-односельців, які полягли в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн, встановлено два обеліски Слави.

Біля Озерівки виявлено залишки скіфського поселення.

МІЖВО́ДНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване на березі Каркінітської затоки, між бухтою Ярилгач і солоними озерами Джарилгачем і Панським, за 14 км від районного центру і за 82 км від залізничної станції Євпаторія. Дворів — 380. Населення — 1422 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Водопійне, Вячеславівка, Зайцеве, Новоульяновка, Ромашкине й Сніжне.

У Міжводному міститься центральна садиба радгоспу «Міжводне», за яким закріплено 16 470 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 8171 га орної землі. Розвинуті тваринництво, виноградарство і рільництво. За успіхи в праці орденами й медалями СРСР нагороджено 109 чоловік. Господарством керує Герой Соціалістичної Праці А. М. Гайдуков.

Є середня школа, в якій 32 вчителі навчають 356 учнів, клуб з кіноустановкою, бібліотека з книжковим фондом 11,4 тис. примірників, лікарня, дитячі ясла, поштове відділення, 3 магазини.

Партійна організація села об'єднує 68 комуністів, комсомольська — 185 членів ВЛКСМ.

Перша згадка про село належить до XVIII ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билося з німецько-фашистськими загарбниками 247 жителів села, нагороджено за виявлені мужність і відвагу 134 чоловіка, загинув у боротьбі з ворогом 101. На їх честь споруджено обеліск.

У селі встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

На території та поблизу села виявлені залишки могильника й двох давньогрецьких поселень (IV—II ст. до н. е.). На одному з них знайдено кам'яний рельєф із зображенням Геракла.

НОВОІВА́НІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 40 км від районного центру і за 50 км від залізничної станції Євпаторія. Дворів — 287. Населення — 932 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Вільне, Красноярське, Ленське й Хмельове.

У Новоіванівці розміщена центральна садиба Донузлавської птахофабрики. Господарство має 22 462 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 9908 га орної землі, спеціалізується на розведенні птиці та відгодівлі великої рогатої худоби. За трудові успіхи орденів і медалей Союзу РСР удостоєно 109 чоловік, серед них ордена Леніна — чабана Г. П. Пєшкова.

На території Новоіванівки є середня школа, в якій 26 учителів навчають 360 учнів, клуб з кіноустановкою, бібліотека, дитячі ясла, поштове відділення, 2 магазини, їдальня. Партійна організація об'єднує 72 комуністів, комсомольська — 260 членів ВЛКСМ.

Виникло село 1929 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билося з ворогом 211 жителів села, з них загинуло у боротьбі з гітлерівцями 97, нагороджено 94 чоловіка.

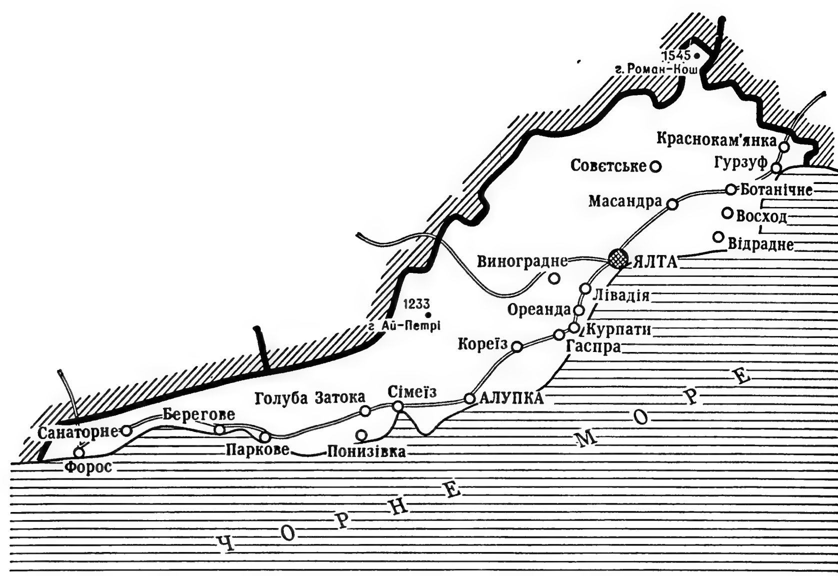
Поблизу Новоіванівки виявлено залишки скіфського, а біля Хмельового — середньовічного поселень.

НОВОСІ́ЛЬСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 2 км від районного центру і за 72 км від залізничної станції Євпаторія. Дворів — 503. Населення — 2880 чоловік. Сільраді підпорядковане село Артемівка.

У Новосільському міститься центральна садиба колгоспу «Більшовик», за яким закріплено 15 070 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 5296 га орної землі. Господарство спеціалізується на виробництві винограду, м'яса, молока, яєць і вовни. Із допоміжних підприємств є консервний цех, майстерня, кузня. За трудові успіхи відзначено орденами й медалями СРСР 89 колгоспників, серед них орденом Леніна нагороджено голову колгоспу І. Л. Чумакова, орденом Жовтневої Революції — пташницю М. І. Жудову і доярку Н. Є. Косареву.

Працюють восьмирічна школа, в якій 33 вчителі навчають 486 учнів, бібліотека, медпункт, дитячий садок, поштове відділення, 2 магазини.

Виникло село 1950 року. Тут живе 296 учасників Великої Вітчизняної війни, з них нагороджено 101 чоловіка. У Новосільському є пам'ятник воїнам, які віддали своє життя в боротьбі за визволення Батьківщини від гітлерівців.

Я́ЛТА

Ялта — місто обласного підпорядкування, значний культурний і науковий центр. Розташована на березі відкритої морської бухти, на південному схилі головного пасма Кримських гір, за 79 км на південь від Сімферополя. Порт на Чорному морі, вузол автошляхів, зв'язаний з обласним центром найдовшою в світі гірською тролейбусною лінією (85 км). Населення — 66 тис. чоловік. Ялтинській міськраді підпорядковані Алупкинська міська та 7 селищних Рад — Гаспринська, Гурзуфська, Кореїзька, Лівадійська, Масандрівська, Сімеїзька, Фороська (31 населений пункт).

Територія сучасної Ялти заселялася з найдавніших часів. Поблизу міста, зокрема на Ай-Петринській яйлі, виявлено більше 10 поселень доби неоліту й міді. Найвідоміші з них — в урочищі Балин-Коші та біля греблі Сікорського. На території міста знайдено кам'яні знаряддя праці доби бронзи, поселення і могильник та святилище корінного населення півострова — таврів, які жили в цій місцевості протягом останнього тисячоліття до нашої ери.

Тут, у зручній і мальовничій бухті, з давніх-давен існувало поселення греків-колоністів під назвою Яліта. У VI ст. південне та південно-східне узбережжя Криму належало Візантії. Відтоді на території Ялти збереглися печерна церква VIII—IX ст. і залишки 3 поселень. В одному з них виявлена гончарна піч IX—X ст. н. е. Поблизу водопаду Учан-Су збереглися руїни фортеці XII—XV століть.

Арабський географ XII ст. Ідрізі у своїх працях згадує місто куманів (тобто половців) Галіту чи Джаліту. У XIV—XV ст. Південний берег Криму спершу належав до володінь князівства Феодоро, згодом він потрапив під владу генуезців. За тих часів населений пункт, мабуть, являв собою значне приморське місто, бо генуезці мали тут свого консула й адміністрацію. На італійських географічних картах XIV ст. він зветься Каулітою, Геалітою, Еталітою. З 1475 року Кауліта потрапила у цілковиту залежність від Туреччини. У другій половині XV ст. її поруйнував землетрус. Лише через 70 років місцевість знову заселили греки та вірмени. Очевидно, від того часу за поселенням закріпилася сучасна назва.

У XVI—XVIII ст. Ялта — село Мангупського кадилику Бахчисарайського каймаканства. У ньому постійно перебували турецькі чиновники — збирачі податків та невеликий гарнізон. Через кілька років після вигнання російськими військами турецьких завойовників з Ялти виселено 240 греків, з сусідньої Аутки — 169[1]. Неподалік Маріуполя переселенці заснували нове село Ялту (нині Першотравневого району Донецької області).

На час приєднання Криму до Росії Ялта залишалася невеликим рибальським поселенням, розташованим біля підніжжя Полікуровського пагорба на мисі Святого Іоанна. 1802 року в ньому налічувалося 13 будинків, де жили рибалки й солдати грецького Балаклавського батальйону, що входив до складу прикордонної сторожі. Була церква й карантинна застава[2]. Неподалік, за дві-три версти, розташовувалися ще три невеличкі села: Аутка (після Великої Вітчизняної війни селище Чехове, тепер входить у межі міста), куди повернулася частина виселених у 70-х роках XVIII ст. греків, Дерекой (Ущельне) та Ай-Василь (Василівка). Жителі займалися тютюнництвом і городництвом. Кращі ділянки земель, прилеглих до Ялти, Катерина II подарувала своїм вельможам і генералам, які почали будувати тут палаци, дачі, розводити сади й виноградники.

1837 року Ялті надано статус містечка. Тоді в ньому налічувалося 30 дворів і 130 жителів[3]. Через рік населений пункт став містом і центром повіту[4]. Його розвиткові сприяло будівництво 1832—1837 рр. гравійної дороги від Алушти, що з'єднала Ялту з Сімферополем, а 1848 року — на Севастополь. Місто виростало поблизу моря у глибокій улоговині, утвореній долинами двох річок — Дерекойки та Учан-Су. Наприкінці 30-х — на початку 40-х років у ньому була єдина вулиця. Рибалки, ремісники селилися в халупах на схилах Полікуровського пагорба. Утворилися перші дві слобідки — Масандрівська й Воронцовська.

Ялта не мала морського порту. Мол, споруджений наприкінці 30-х років XIX ст., зруйнував шторм. Пароплави зупинялися на рейді й тримали зв'язок з берегом за допомогою баркасів, що підходили до дерев'яної пристані — вона стояла на якорях.

Ще 1812 року неподалік Ялти, на околиці села Нікіти, відомий російський ботанік Х. Х. Стевен заклав Економо-ботанічний сад (нині Державний Нікітський ботанічний сад), який незабаром став центром виноградарства й виноробства в Росії. 1828 року при ньому засновано Магарацьке училище виноградарства й виноробства, перетворене через 40 років на Нікітське училище садівництва й виноробства. На початку XX ст. в ньому налічувалося 90 учнів. Тут викладав один із засновників російського виноробства С. Ф. Охріменко[5].

Після приєднання Криму до Росії в Ялту приїздили і зробили географічний опис Південного берега Криму російські академіки В. Ф. Зуєв та П. С. Паллас, географ-натураліст К. І. Габліц (70—90-і роки XVIII ст.), академік П. І. Кеппен, швейцарський натураліст і археолог Ф. Дюбуа де Монпере. 1802 року в Ялті побував письменник, академік П. І. Сумароков. У вересні 1820 року проїздом з Гурзуфа в Бахчисарай Ялту відвідав О. С. Пушкін, у червні 1825 року — О. С. Грибоєдов.

---

[1] Кримський краєзнавчий музей. Архів А. Л. Бертьє-Делагарда, оп. 5, спр. 49, арк. 3, 4.

[2] П. Сумароков. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду, ч. 2, стор. 204, 205.

[3] Кримський облдержархів, ф. 27, оп. 12, спр. 432-б, арк. 21.

[4] Городские поселения в Российской империи, т. 4, стор. 690—692.

[5] Указатель сельскохозяйственных учебных заведений в конце 1897 года. Департамент земледелия. СПб., (б. г.), стор. 50.

Набережна Ялти. 1875 р.

З 60-х років XIX ст. місто починає розвиватися як курорт. На Південному березі Криму царська родина й придворна знать будували палаци й вілли. Заповзятливі ділки, скуповуючи маєтки в поміщиків, відкривали пансіонати, готелі, курортно-лікувальні заклади. Протягом літнього сезону в Ялті вирувало життя, а коли курортники виїздили, багато крамниць закривалося, місто ставало тихим, провінціальним.

Чимала заслуга у розвитку Ялти як першого в Росії кліматичного курорту належить видатним російським лікарям С. П. Боткіну і В. М. Дмитрієву. С. П. Боткін першим став направляти сюди хворих на туберкульоз і людей із захворюваннями дихальних шляхів[1]. За його порадою 1867 року до Ялти приїхав лікуватися, а потім оселився і прожив у ній 35 років В. М. Дмитрієв — відомий російський кліматолог, бальнеолог і фтизіатр. Російське географічне товариство присудило В. М. Дмитрієву срібну медаль за оригінальну працю «Нариси кліматичних умов Південного берега Криму», видану 1890 року. Перший у Криму лікувальний заклад — Чукурларська кліматична станція, заснована лікарем М. П. Ограновичем,— проіснував лише 3 роки (з 1884 до 1887). 1900 року у приватному будинку в Аутці Ялтинське благодійне товариство за участю А. П. Чехова, Л. М. Толстого і О. М. Горького збудувало пансіон «Яузлар» на 20 місць[2]. 1903 року на його базі створено санаторій на 45 ліжок (тепер ім. А. П. Чехова). До 1915 року в місті працювали платні курортні заклади: 5 благодійних санаторіїв на 169 ліжок, клінічна дитяча колонія, притулок на 24 місця для хворих на туберкульоз, 3 приватні санаторії, 14 готелів на 800 номерів, понад 50 пансіонів[3]. 1916 року відкрито Ялтинський клінічний туберкульозний інститут. У Ялті працювали лікарі Ф. Т. Штангеєв, який написав капітальну працю «Лікування легеневого туберкульозу в Ялті», С. Я. Єлпатьєвський (російський письменник-публіцист), О. М. Алексін, фтизіатр І. Н. Альтшуллер — один із засновників міжнародної ліги боротьби з туберкульозом, який лікував А. П. Чехова і Л. М. Толстого[4].

Великих промислових підприємств у Ялті не було, дрібні ж працювали для задоволення потреб курорту. Розвивалися ремесла. До кінця 1861 року тут налічувалося 47 ремісників, у т. ч. пекарі, кравці, шевці та мулярі. У двох долинах, що прилягали до Ялти, були фруктові сади й виноградники. Жителі орендували у сусідніх поміщиків землю під городи та посіви тютюну.

1904 року на 4 невеликих фабрично-заводських підприємствах працювало 55 робітників, у 59 ремісничих — 620. Того ж року споруджено електростанцію (потужність її двигунів 1910 року становила 700 кінських сил)[5]. Ще 1870 року при Магарацькому винопідвалі почала працювати енохімічна лабораторія. Під керівництвом відомих виноробів А. П. Сербуленка, О. Є. Саломона, С. Ф. Охріменка і М. О. Ховренка тут створювалися еталони високоякісних російських десертних вин[6].

Напередодні першої світової війни стали до ладу тютюнова фабрика, два вапняні заводи, три заводи штучних мінеральних вод і льоду. Транспортне обслуговування здійснювало агентство Російського товариства пароплавства і торгівлі. Місцевий флот складався з двох невеликих парових катерів. Діяла поштово-телеграфна контора.

Щороку у великі землевласницькі господарства Ялти та її околиць прибувало багато наймитів і сезонних робітників. Так, 1900 року в місті зареєстровано 3610 прийшлих робітників[1]. Особливо виснажливою була праця на тютюнових плантаціях. Тут працювали дівчата, що приїздили з Північної Таврії, Катеринославської,

---

[1] Журн. «Проблемы туберкулеза». М., 1955, № 6, стор. 65, 66.

[2] И. М. Гейзер. Чехов и медицина. М., 1960, стор. 103, 126—128.

[3] В. П. Антонов. Климат и курорты Южного берега Крыма. Ялта, 1932, стор. 55.

[4] Краткая литературная энциклопедия, т. 2. М., 1964, стор. 885, 886; А. Григорьева. Е. К. Мравина. Материалы к биографии. М., 1970, стор. 125.

[5] Кримський облдержархів, ф. Р-2058, оп. 4, спр. 749, арк. 219; Города России в 1904 году, стор. 340.

[6] Русские виноделы. Симферополь, 1965, стор. 33, 37, 44, 45, 54.

Харківської. Полтавської і Воронезької губерній. Серед них п'яту частину становили дівчатка віком до 15 років[1]. У роботі «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін вказував, що «становище на тютюнових плантаціях найтяжче»[2]. Робочий день тривав 16—18 годин. Вночі батрачки зривали тютюнові листки, а вдень нанизували їх, а також виривали бур'ян. За роботу протягом літнього сезону (звичайно з травня до вересня) чоловіки одержували всього 45—65 крб., жінки — 30—40 крб. Жили сезонники найчастіше в тісних бараках. Іноколи приміщення, де оброблявся тютюновий лист, правили одночасно за житло.

Загальний вигляд Ялти з Полікуровського пагорба. 1890 р.

Жорстока експлуатація штовхала трудящих на шлях боротьби проти гніту й насильства. Дедалі частіше вони переходили від економічних вимог до політичних, засуджували поліцейський терор у Ялті, що різко посилювався під час приїздів царя, коли з міста сотнями виселялися «підозрілі».

1900 року в Ялті виникла соціал-демократична організація. керівником якої став Г. В. Зуєв[3]. Ялтинським соціал-демократам належала велика заслуга у зміцненні зв'язків кримських організацій з ленінською «Искрой».У місті було кілька явок агентів газети та адрес для листів. Весною член Ялтинського комітету РСДРП М. Д. Нагловський організував при Нікітському училищі садівництва й виноробства гурток, який прийняв іскрівську програму[4]. 1 травня 1902 року в місті, робітничих слобідках і в навколишніх царських маєтках були розповсюджені соціал-демократичні прокламації, звернені до ялтинських робітників. Як писала «Искра», прокламації спричинили в Ялті величезне збудження. Поліція й жандармерія, провівши в місті обшуки, заарештували 60 робітників[5]. У Ялтинському повіті поширювалися газета «Искра», брошура В. І. Леніна «До сільської бідноти» та стаття «Революційний авантюризм», а також інші революційні брошури й прокламації. Весною 1904 року царська охранка вистежила місце зберігання заборонених друкованих видань і вилучила 136 примірників «Искры», номер марксистського науково-політичного журналу «Заря», чотири брошури відомого революціонера-народника С. М. Степняка-Кравчинського.

Незабаром після початку першої російської буржуазно-демократичної революції, 13 березня 1905 року, в Ялті відбулася політична демонстрація. Демонстранти розгромили поліцейський участок, випустили ув'язнених з тюрми, а її приміщення спалили. 16—17 жовтня 1905 року було проведено загальний страйк трудящих міста під лозунгом солідарності з страйкуючим пролетаріатом Росії.

У дні Грудневого збройного повстання в Москві Ялтинський комітет РСДРП випустив прокламацію «До громадян міста Ялти», яка закінчувалася закликом: «Хай живе збройне повстання!», і розповсюдив її серед ялтинських портових робітників. Відбулося кілька сходок сільськогосподарських робітників. 1 травня 1906 року в Ялті знову відбулися демонстрації та маївки, влаштовувалися мітинги, під час

[1] Кримський облдержархів, ф. 27, оп. 12, спр. 4326, арк. 24, 29; журн. «Промышленность и здоровье». № 1.СПб., 1904, стор. 23, 27, 28.
[2] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 283, 284.
[3] История Коммунистической партии Советского Союза, т. 1, стор. 565.
[4] В. Горякина. Ленинская «Искра» в Таврической губернии, стор. 33—36.
[5] Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 1, стор. 290, 291.

Пам'ятник на могилі українського поета-демократа С. В. Руданського в Ялті. 1972 р.

яких трудящі співали «Марсельєзу», несли червоні прапори. У ці роки Ялта майже весь час перебувала на становищі надзвичайної охорони. «Підозрілих» заарештовували й висилали за межі губернії. Погромники з «Союзу російського народу» та поліція створили в місті обстановку жорстокого терору. Соціал-демократична організація пішла в підпілля.

У другій половині XIX ст. досить швидко зростає населення міста. Якщо 1861 року тут жило лише 364 чоловіка, то наприкінці століття — вже 13 155 чоловік. За соціальним складом воно було досить строкатим: селян — 5328, міщан — 4277, дворян — 1156, іноземних підданих — 1620, купців — 261, духовенства — 89, інших станів — 424 чоловіка[1]. 1913 року населення вже перевищувало 31 тис. чоловік. Але на виборах до міської думи мали право голосу тільки 554 найбагатші жителі, до думи обиралося близько 40 гласних (переважно великі домовласники й дачовласники)[2]. 1914 року утворено Ялтинське градоначальство.

1910 року площа міста досягла 465 десятин, у т. ч. заселена — 763,2 тис. кв. сажнів[3]. Вздовж морського берега будувалися готелі, приватні пансіонати, дачі, модні крамниці, ресторани, кафе. У низині, під горою, ліпилися житла трудового люду з земляними долівками. Східними і західними межами міста стали царські удільні маєтки «Масандра» й «Лівадія». 1910 року в Ялті було 1842 житлові будинки (у т. ч. 1430 мурованих). Протяжність вулиць становила 32 версти, з них забрукованих тільки 0,4. Центр міста освітлювався ліхтарями. Лише три вулиці були обсаджені деревами. У 1888—1898 рр. збудовано новий водогін, але він полегшив становище не надовго. Будівництво каналізації розпочалося 1886 року.

Хоч Ялта була містом-курортом, медичне обслуговування населення залишалося на дуже низькому рівні. Земська приймальна палата на 10 ліжок, міська амбулаторія і земська міська лікарня на 30 ліжок (число місць у ній 1914 року збільшилося до 50), крім міста, обслуговували 7 найближчих селищ. 1914 року тут працювали 6 лікарів, 4 фельдшери та 2 акушери. Але тисячі жителів, особливо трудовий люд, не мали змоги її одержати через дорожнечу.

Наприкінці XIX ст. 48,3 проц. жителів Ялти не знали грамоти. 1914 року в місті працювали дві гімназії (засновані 1876 року), комерційне училище (при ньому — курси бухгалтерії) та дев'ять нижчих навчальних закладів, у т. ч. Аутська реміснича школа (відкрита 1880 року)[4]. Працювали дворічні вищі курси садівництва й виноградарства. На всю Ялту було дві читальні й чотири платні бібліотеки, два клуби й народний будинок, чотири кінематографи. Театр із залом на 450 глядачів відкрився у липні 1896 року[5].

Відділення Кримсько-Кавказького гірничого клубу, утворене на початку 90-х років у Ялті, організувало 1893 року виставку, що перетворилася згодом у природничо-історичний музей (тепер краєзнавчий). У Ялті також працювали Південнобережне лісництво, Ай-Петринська метеорологічна станція, медичне товариство, товариство сільського господарства[6].

Друга половина XIX — початок XX ст. пов'язані з перебуванням у Ялті багатьох видатних представників російської та української літератури, мистецтва, науки, передової громадської думки.

[1] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. 41. Таврическая губерния, стор. 1, 23, 190.
[2] Города России в 1910 году, стор 675.
[3] Там же, стор. 540, 550.
[4] Памятная книжка Таврической губернии на 1915 год, стор. 287, 290, 297—300.
[5] Города России в 1910 году, стор. 616, 617, 624, 628, 631, 638, 639.
[6] Кримський облдержархів, ф. 661, оп. 1, спр. 12, арк. 53.

З Ялтою тісно пов'язані життя та діяльність талановитого українського поета-демократа С. В. Руданського, який з червня 1861 року, працюючи тут повітовим земським лікарем, безкоштовно лікував бідняків, допомагав їм продуктами. Землю своєї садиби він передав під міський фонтан. На старому Масандрівському кладовищі, де похований поет, через 20 років його шанувальники поставили скромний пам'ятник, а також уперше видали сім книжок його віршів і гуморесок.

Під час свого перебування в Ялті 1876 року великий російський поет-демократ М. О. Некрасов написав четверту частину поеми «Кому на Русі жити добре» і вірш «Вгамуйся, моя музо завзята».

Видатна українська поетеса Леся Українка вперше відвідала Ялту 1890 року. У 1897—1898 рр. вона прожила в місті понад рік. Вірші, написані в Криму і на кримські теми, поетеса об'єднала у два цикли — «Кримські спогади» та «Кримські відгуки». У 1907—1908 рр. Леся Українка жила у Балаклаві та Ялті[1]. Тоді вона написала ряд віршів, працювала над драматичними творами, закінчила поему «Кассандра»[2].

Тричі в різний час бував у Ялті Л. М. Толстой. У 1895—1896 рр. приїздив сюди М. М. Коцюбинський.

Влітку 1879 року в міському театрі і в залі готелю «Росія» виконував свої твори М. П. Мусоргський[3]. У 1874, 1881 і 1893 рр. бував у Ялті М. А. Римський-Корсаков. З літа 1871 року й до останніх днів життя (1873 року) тут жив російський художник-пейзажист, учень І. І. Шишкіна — Ф. О. Васильєв, який проникливо змалював красу кримської природи, написавши у Ялті картини «Дорога в Криму», «У Кримських горах», «Пейзаж з двома постатями біля джерела», «Прибій хвиль». У місті відбулася зустріч Ф. О. Васильєва з основоположником вітчизняного мариністичного живопису І. К. Айвазовським.

З Ялтою пов'язані важливі етапи життя й діяльності О. М. Горького та А. П. Чехова. О. М. Горький уперше відвідав Ялту 1891 року під час мандрування по Росії, потім — у 1897, 1899, 1900—1902, 1903—1905 і 1916 рр.[4]. 1903 року на зустрічі з ялтинськими революціонерами він читав «Пісню про Буревісника». Тут письменник працював над багатьма творами: писав повість «Фома Гордєєв», оповідання, статті, спогади, доопрацьовував п'єси «Діти сонця», «Дачники» та ін. За дорученням В. І. Леніна у Ялті в квітні 1905 року О. М. Горький і В. Д. Бонч-Бруєвич радилися з приводу створення за кордоном партійного видавництва. О. М. Горький звернув увагу на учня ялтинської гімназії С. Я. Маршака, який почав писати вірші у ранньому віці. У 1904—1906 рр. С. Я. Маршак жив у родині письменника в Ялті. У Ялтинський період О. М. Горький зблизився з А. П. Чеховим, який уперше приїхав сюди 1888 року, а з 1898 року Ялта стала його постійним місцем проживання. На околиці міста, у селі Аутці, А. П. Чехов придбав невелику ділянку землі й 1899 року поставив будинок. Тут він написав оповідання й повісті «Нудна історія», «Студент», «Душенька», «В яру», «Дама з собачкою», п'єси «Три сестри», «Дядя Ваня», «Вишневий сад» та інші[5].

Весною 1900 року трупа Московського Художнього театру приїздила до Ялти, щоб показати А. П. Чехову постановку його п'єс[6]. Театр дав вісім спектаклів, у т. ч. «Чайку» й «Дядю Ваню». Після смерті А. П. Чехова на чеховську «Білу дачу», як і раніше, приїздили друзі. Кожного літа бувала його дружина, російська актриса О. Л. Кніппер-Чехова (згодом народна артистка СРСР). Оселилася у чеховському будинку разом з матір'ю сестра письменника М. П. Чехова. Вона займалася літературною діяльністю, пов'язаною з вивченням творчості брата, підготувала шеститомне

[1] О. Шева. Крим в українській літературі. Сімферополь, 1963, стор. 56—70, 71.

[2] О. Бабишкін. Леся Українка в Криму. Сімферополь, 1955, стор. 64—66, 68, 72.

[3] Е. Воронцов. Ялта. Путеводитель-справочник. Симферополь, 1960, стор. 39.

[4] Р. Вуль. А. М. Горький в Крыму. Симферополь, 1961, стор. 4, 5, 12, 24—60, 70—77.

[5] Н. Сысоев. Чехов в Крыму. М., 1952, стор. 3.

[6] Э. А. Полоцкая. Антон Павлович Чехов. Рекомендательный указатель литературы. М., 1955, стор. 26.

видання його листів[1], першого ж року після смерті письменника відкрила для відвідувань будинок Чехова. Але до Великої Жовтневої соціалістичної революції він не був офіційно визнаний музеєм. Царський уряд не вважав за потрібне хоч би частково фінансувати його утримання.

У місті жили й працювали російський композитор В. С. Калінніков, який створив тут свої кращі твори (у т. ч. лірико-епічну 1-у симфонію), білоруський поет М. А. Богданович, поет А. М. Майков, скульптор С. Д. Меркуров, згодом народний художник СРСР, письменники М. Г. Гарін-Михайловський, К. М. Станюкович, С. О. Найдьонов, театральний діяч Л. А. Сулержицький, актриса М. М. Єрмолова. Композитор О. О. Спендіаров жив і творив у Ялті з 1901 до 1914 рр. Він провадив велику музично-громадську діяльність, диригував симфонічним оркестром, створив у Ялті баладу «Рибалка й фея» (на слова поеми О. М. Горького), дві серії сюїти «Кримські ескізи», пісню «Могила Агасі» тощо. О. О. Спендіарова часто відвідували композитор М. М. Амані та вірменський художник В. Я. Суренянц. Останні одинадцять років свого життя в Ялті прожила відома оперна актриса Є. К. Мравіна (Мравінська). У неї гостювала молодша сестра О. М. Коллонтай[2], пізніше професіональна революціонерка, радянський дипломат.

Тут жив і працював О. Л. Бертьє-Делагард — відомий російський учений, спеціаліст у галузі археології та історії, нумізматики й епіграфіки Криму, а також військовий інженер-будівельник. Під його керівництвом протягом 1880—1892 рр. в Ялтинському порту збудовано, а пізніше значно подовжено кам'яний мол[3]. Бібліотека О. Л. Бертьє-Делагарда під назвою «Тавріка», що налічує близько 40 тис. томів, зберігається у Кримському обласному краєзнавчому музеї.

З початком першої світової війни, незабаром після вступу в неї Туреччини на боці Німеччини, Ялта опинилася у прифронтовій зоні. Війна тяжко відбилася на становищі народних мас. Багато безробітних за шматок хліба працювали по 18 годин на добу на виноградних і тютюнових плантаціях. Водночас ялтинський курорт переповнювали багачі, що марнували життя, витрачали гроші на розваги.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції у Ялті створено повітову Раду робітничих і солдатських депутатів. 24 червня 1917 року почали виходити «Известия Ялтинского Совета рабочих и солдатских депутатов». Більшість у Ялтинській Раді становили представники есерів і меншовиків. Вони діяли в контакті з міською й земською управами, які цілком підтримували Тимчасовий уряд і його комісара по Ялтинському градоначальству й повіту. Діяв орган влади Тимчасового уряду — комітет громадської безпеки[4]. З березня 1917 року в місті почали створюватися профспілки, але керівництво в них також захопили есери й меншовики.

У квітні спалахнув страйк швейників, які вимагали запровадження восьмигодинного робочого дня й підвищення заробітної плати. Його очолив більшовик Ю. І. Дражинський (І. М. Ашевський). На початку червня страйкували складачі з друкарень — протягом восьми днів у місті не виходила жодна газета.

Влітку 1917 року в складі об'єднаної Ялтинської соціал-демократичної організації виникла більшовицька група, ядром якої стали звільнені з в'язниць після Лютневої революції політкаторжани й засланці, які прибули сюди для лікування. Значна частина їх мешкала в Аутці, де влаштовувалися збори, бесіди з робітничою молоддю, обговорювалися чергові завдання організації. Серед них був Я. Ю. Тарвацький — польський робітник-металіст, революціонер з 1898 року. Він став організатором і першим керівником Ялтинської більшовицької організації, що оформилася наприкінці вересня 1917 року. Було обрано комітет РСДРП(б) у складі 7 членів і 2 кандидатів, головою його був професіональний революціонер Я. С. Булевський.

---

[1] Хозяйка чеховского дома. Воспоминания, письма. Симферополь, 1969, стор. 7, 8.
[2] А. П. Григорьева. Е. К. Мравина, стор. 122, 123, 125—132; журн. «Советская музыка», 1964, № 4, стор. 97.
[3] Кримський облдержархів, ф. 216, оп. 1, спр. 13, арк. 1—8; спр. 18, арк. 1—3, 7.
[4] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 29, 30.

З радістю зустріли трудящі Ялти звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, ленінські декрети про мир і землю. 4 листопада 1917 року відбулися урочисті збори міської партійної організації. На них з промовами виступили Я. С. Булевський, Я. Ю. Тарвацький та інші більшовики. Для підготовки збройного повстання наприкінці листопада 1917 року більшовики створили військово-революційний комітет[1]. В останніх числах грудня більшовицька організація скликала мітинг, на якому були присутні близько 500 робітників і солдатів. У прийнятій резолюції висувалися вимоги негайного втілення в життя декретів Ради Народних Комісарів, створення фонду допомоги безробітним, переобрання міської думи, закриття контрреволюційної газети «Ялтинский голос», видання робітничої соціалістичної газети тощо[2]. Наприкінці грудня військово-революційний комітет сформував загін Червоної гвардії, у якому налічувалося близько 200 чоловік. Вороги Радянської влади (тікаючи з центральних районів країни, на Південному березі скупчилося багато капіталістів і поміщиків, царських чиновників, офіцерів та генералів), меншовики та есери, що перейшли на їх бік, всіляко підтримували контрреволюційну Таврійську губернську «Раду народних представників». Активізували свою діяльність і татарські буржуазні націоналісти.

В. А. Ігнатенко — голова Ялтинського військово-революційного комітету і Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів у 1918 р. Фото 1917 р.

З січня 1918 року вони, спираючись на дислокований у Ялті татарський ескадрон, оголосили про перехід влади до мусульманського комітету. Їх підтримали контрреволюційні офіцери[3]. Почалися розправи, обшуки й переслідування.

Більшовики звернулися по допомогу до революційних моряків Чорноморського флоту й трудящих Севастополя, де вже була встановлена Радянська влада. 8 січня 1918 року пізно ввечері у Народному будинку відбулися збори більшовиків, солдатів — членів «Спілки фронтовиків» — і робітників. Я. С. Булевський, що їздив до Севастополя на переговори, повідомив присутніх про рішення партійного комітету негайно розпочати збройне повстання. Опівночі в Ялту прийшов з Севастополя революційний міноносець «Гаджибей» з десантом у складі 200 матросів та зброєю для червоногвардійців. Тієї ж ночі червоногвардійці й матроси-десантники роззброїли офіцерів у Масандрівських казармах, дві комендантські роти солдатів, заарештували коменданта, захопили пошту й телеграф, роззброїли команду т. зв. ескадронців, що охороняли Лівадійський палац. До ранку Ялта була в руках повсталих.

Але «Кримський штаб» надіслав ескадронцям та білогвардійцям підкріплення. 11 січня чотири ескадрони мусульманських військ намагалися захопити місто. Та до Ялти з революційного Севастополя підійшли міноносці «Керчь», «Гневный», «Счастливый». Революційний загін, що прибув на міноносці «Керчь», очолювали член Севастопольського ревкому матрос П. І. Андрющенко, комісар В. А. Ігнатенко, помічник комісара флотилії матрос К. Вагул, член Центрального комітету Чорноморського флоту С. І. Фролов. На «Счастливом» невеликим загоном моряків командував А. І. Толстой, комендант Севастопольської фортеці. З Севастополя до Ялти вилетів бойовий гідроплан під командуванням льотчика І. Ремезюка. Бої за Ялту закінчилися 16 січня 1918 року цілковитою перемогою моряків і червоногвардійських загонів. Влада перейшла до рук військово-революційного штабу у складі 17 чоловік — представників від севастопольських моряків, ялтинських червоногвардійців, лазаретних солдатів і Севастопольського ревкому.

---

[1] Хроника революционных событий в Крыму, стор. 40—42, 45, 50, 54, 56.
[2] А. Фишман. Решающие дни. Симферополь, 1958, стор. 6, 7.
[3] П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. 2, стор. 53.

Ялтинський ревком, створений 24 січня, очолив моряк, комуніст з 1912 року В. А. Ігнатенко, згодом голова Ялтинської Ради. Незабаром відбулися вибори до Ялтинської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. У березні обрано повітову Раду селянських і поселянських депутатів. Їй підпорядковувалося шість волостей. Міська дума була ліквідована. Ради енергійно приступили до налагодження господарського, фінансового й продовольчого становища: було зібрано накладену на буржуазію контрибуцію у сумі 20 млн. крб., введено нормовану видачу продуктів харчування, націоналізовано палаци й дачі аристократів, будинки буржуазії. Краще житло надавалося трудящим. Сімферопольський ревком організував продовольчу допомогу населенню Ялти. У другій половині січня 16 тис. пудів борошна, через деякий час — ще два вагони було надіслано з Керчі[1].

Більшовики Ялти (на початку 1918 року їх налічувалося понад 100)[2] велику увагу приділяли зміцненню радянського апарату, очищенню його від антирадянських елементів, боротьбі з контрреволюцією. Відкрилися вечірні класи і школи грамоти при них, політехнікум, в яких навчалися солдати й робітники. Особливу турботу виявлено про пам'ятники культури, мистецтва, музеї, бібліотеки, зокрема організовано охорону бібліотеки й колекції вченого і краєзнавця О. Л. Бертьє-Делагарда.

У зв'язку з загрозою окупації півострова німецькими загарбниками Ялтинська партійна організація готувалася до оборони. В місті за постановою повіткому партії було створено численний, добре озброєний червоний загін. Командиром його було призначено комісара у продовольчих справах, керівника повстання саперів у Києві 1905 року Б. П. Жаданівського[3]. 27 квітня 1918 року в бою з німецькими окупантами він загинув.

30 квітня 1918 року Ялту захопили кайзерівські війська. Під захистом німецьких багнетів сюди знову посунула буржуазія, колишні царські генерали, реакційний набрід. З перших же днів окупанти встановили режим терору, спрямований проти всіх, хто співчував більшовикам. Одночасно з іноземними окупантами до міста вступив загін татарських націоналістів, який вчинив криваву різанину. Кайзерівці захопили призначені для міст Криму запаси хліба, вивозили до Німеччини фрукти, вина, тютюн, коштовності, твори мистецтва, дорогоцінні прикраси.

Боротьбу трудящих проти іноземних загарбників і контрреволюції очолили більшовицька підпільна організація, а також молодіжна група.

Після відступу з Криму німецьких окупантів у листопаді—грудні 1918 року до Ялти вдерся великий загін білогвардійського «добровольчого» полку. Через деякий час до порту підійшли два французькі крейсери, військові кораблі Англії, США, Греції, Італії та інших капіталістичних країн. Економічне життя міста було паралізоване. Зростало безробіття. За найменший опір окупанти та їх поплічники розстрілювали. Було розгромлено Ялтинську партійну організацію. Але боротьба трудящих не припинялася. 29 березня 1919 року на англійському есмінці розповсюджувалися антивоєнні листівки англійською мовою.

12 квітня 1919 року частини Червоної Армії визволили місто[4]. Ялтинський повітовий військово-революційний комітет, створений 13 квітня, ухвалив узяти владу до своїх рук у всьому Ялтинському повіті. 26 квітня сформувалася Ялтинська партійна організація, у травні — міська комсомольська. Ревком здійснив націоналізацію банків і наклав на буржуазію міста й повіту контрибуцію у розмірі 5 млн. крб. Усі національні (колишні удільні) й націоналізовані маєтки перейшли до відання комісаріату національних маєтків при Ялтинському ревкомі. На підприємствах діяло 32 профспілки. Ревком взяв на облік усі вільні будинки, квартири, зменшив квартирну плату трудящим на 20—30 проц., націоналізував готелі, власники яких втекли.

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-1733, оп. 1, спр. 2, арк. 79.
[2] Там же, ф. Р-3296, оп. 1, спр. 87, арк. 67.
[3] Л. Кравцов. Борис Жаданівський. К., 1973, стор. 216.
[4] Ф. С. Загородских. Борьба с деникинщиной и интервенцией в Крыму, стор. 61.

До червня 1919 року вдалося відкрити лазарет-санаторій. Було взято під охорону приватні бібліотеки й твори мистецтва. Книжки звозилися до центральної бібліотеки для розподілу між бібліотеками при робітничих клубах. Почали виходити дві газети. 4 травня 1919 року Сімферопольський ревком оголосив будинок А. П. Чехова національним надбанням. М. П. Чехову призначили довічною хранителькою будинку[1].

Але 25 червня 1919 року Ялту захопили денікінці. До молу знову підійшли англійські військові кораблі. Білогвардійський терор супроводжувався диким розгулом реакційних сил. Ялтинська в'язниця була переповнена.

На початку 1920 року на нелегальних зборах у місті створено підпільний комітет більшовицької партії та ревком на чолі з П. М. Ословським, якого ще в серпні 1919 року відрядив сюди ЦК партії[2]. Через санітарку лікарні О. Череватенко більшовики здійснювали зв'язок з командуванням кримських партизанів. Діяла також молодіжна підпільна група. У ніч на 5 липня 1920 року контррозвідка заарештувала 18 підпільників[3]. На світанку 12 вересня 1920 року Я. Бронштейн, О. Череватенко, М. Любич, Ю. Задорожний, Ф. Трофимов і В. Кисельов були розстріляні поблизу Ялти у Чекурларській балці (через декілька років на місці їх загибелі комсомольці міста встановили обеліск). Але боротьба проти ворога не припинялася. 15 листопада 1920 року частини Першої Кінної та 6-ї армій визволили Ялту. Наступного дня командуючий Першою Кінною армією С. М. Будьонний і член реввійськради армії К. Є. Ворошилов повідомляли В. І. Леніну: «...Зараз одержано телеграму з Ялти про утворення там ревкому. У місті встановлюється революційний порядок»[4]. Розгорнув роботу Ялтинський ревком.

Повітовий партійний комітет, створений через п'ять днів після визволення міста, здійснив облік і перевірку членів партії. У міській партійній організації на 17 грудня 1920 року перебувало 43 члени партії та 13 кандидатів у члени партії[5].

Приступаючи до відбудови господарства міста, партійна організація зіткнулася з величезними труднощами. Майже всі заводи і фабрики, за винятком окремих майстерень та невеликих підприємств, стояли через відсутність сировини й палива. Красноармійський ревком (з 20 січня до серпня 1921 року Ялта називалася Красноармійськом) здійснив реєстрацію усіх кваліфікованих робітників, інженерів і техніків. Уже в січні 1921 року курортне управління організувало кравецько-швацьку, взуттєву, деревообробну, матрацну, бляхарську, слюсарно-ковальсько-механічну майстерні[6]. Введення в дію електростанції дало змогу електрифікувати курортні райони Південного берега.

До кінця відбудовного періоду в Ялті стали до ладу хімічний завод, друкарня, кінофабрика. Рибалки об'єдналися у кооперативне рибопромислове товариство «Ялтрибалка». Велику роботу щодо відновлення народного господарства вели профспілки. У жовтні 1921 року повітове профбюро об'єднувало майже 5,5 тис. членів профспілок, серед них — 172 члени РКП(б), 9 кандидатів у члени РКП(б) і 22 комсомольці. У міському споживчому товаристві «Товариш» налічувалося близько тисячі членів[7].

В місті відчувалася гостра нестача продовольства й промислових товарів. Становище ще більше погіршилося через неврожай 1921 року. За вказівкою обкому партії опродком Криму відправив до Ялти 4 тис. пудів хліба. Розподілялися пайки, видані Центральною комісією робітничого постачання. Велику допомогу партійним і радянським органам Ялти у боротьбі з голодом подали голова ВЦВК й голова Цен-

---

[1] Борьба за Советскую власть в Крыму, ч. 2, стор. 143.
[2] Революция в Крыму, № 9. Симферополь, 1930, стор. 54, 56.
[3] Борьба за Советскую власть в Крыму, ч. 2, стор. 261.
[4] Газ. «Правда», 16 листопада 1920 р.
[5] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 34, арк. 92; ф. 81, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
[6] Там же, ф. 81, оп. 1, спр. 5, арк. 1; спр. 34, арк. 3; спр. 42, арк. 5-а.
[7] Там же, спр. 40, арк. 7, 8; ф. 83, оп. 1, спр. 5, арк. 215; Кримський облдержархів, ф. Р-2058, оп. 4, спр. 226, арк. 310.

тральної комісії допомоги голодуючим М. І. Калінін та голова ЦВК Рад України Г. І. Петровський[1]. Незважаючи на тяжке продовольче становище в країні, населенню Ялти було відпущено 50 тис. пудів борошна. Відкривалися їдальні. У березні 1922 року з Новоросійська до Ялти прибув пароплав з італійською соціалістичною місією допомоги голодуючим, який доставив 1800 пудів продовольчих вантажів[2].

Налагодження господарського й культурного життя міста гальмували наскоки банд колишніх білогвардійців, махновців і татарських буржуазних націоналістів, які переховувалися в горах. Боротьбу проти бандитизму очолила четвірка: секретар повіткому партії, голови ревкому й НК, воєнком. Діяли загін особливого призначення й політгрупа. До кінця 1922 року околиці Ялти були очищено від бандитів.

На початку 1926 року в місті налічувалося 18,7 тис. жителів. У відання міськкомунгоспу перейшли житлові будинки, електростанція, водогін, будівельно-ремонтна майстерня та інші комунальні підприємства, 709 торговельних закладів. Став до ладу новий водогін від Масандрівського джерела. Особлива увага приділялася охороні здоров'я. У 1925-1926 рр. мережа медичних закладів міста складалася з трьох лікарень — центральної (75 ліжок), інфекційної (40 ліжок), пологового будинку (20 ліжок), поліклініки, чотирьох амбулаторій[3]. Працювали 8 дитячих садків. У 1923 році М. О. Семашко і Д. І. Ульянов стали організаторами першого в Криму протитуберкульозного диспансера.

З перших днів встановлення Радянської влади партійна організація розгорнула боротьбу за суцільну письменність та піднесення рівня культури широких народних мас. Уже 1922 року в повіті було 94 школи першого і 6 — другого ступеня, які охоплювали 60 проц. дітей шкільного віку. 16 шкіл для дорослих відвідувало 1100 чоловік. У 1925/26 навчальному році в Ялті налічувалося 9 шкіл першого ступеня (в них 1414 учнів, тобто 85 проц. дітей шкільного віку), 4 школи другого ступеня й семирічні (1168 учнів), вечірня школа для дорослих підвищеного типу (60 чоловік), школа селянської молоді (30 учнів), 3 школи професійної освіти (209 учнів), 5 дитячих будинків[4]. Працювали 2 технікуми: південних спецкультур та педагогічний. Відбудовувалися культурно-освітні заклади, 1921 року при повітовому ревкомі створено відділ політичної освіти, який відав клубами, бібліотеками, театрами тощо. Відкрився народний університет. У центральному робітничому клубі ім. В. І. Леніна, у робітничих клубах ім. К. Лібкнехта й Р. Люксембург читалися лекції на різноманітні теми. Працювали перший Радянський показовий театр, 6 районних бібліотек, кілька кінематографів, цирк. У Ялті виходили газети «Известия Ялтинского ревкома», «Красноармейская правда», «Красная Ялта» (1922 рік), з 1924 року «Маяк Коммуны» — орган Севастопольського й Ялтинського райкомів партії і виконкомів Рад.

Ялтинська кінофабрика після визволення Криму від врангелівців була націоналізована й передана Кримнаркомосом в оренду Всеукраїнському фотокіноуправлінню. У 1922—1924 рр. вона випустила чимало відомих кінокартин: «Остання ставка містера Енніока» за оповіданням О. С. Гріна, «Поєдинок» (режисер В. Р. Гардін), «Трипільська трагедія» (режисер А. Д. Онощенко) тощо. У фільмі «Остап Бандура» знімалася у невеликій ролі народна артистка УРСР М. К. Заньковецька. Режисерами на фабриці працювали В. Р. Гардін (з 1947 року — народний артист СРСР) і П. І. Чардинін (Красавчиков). Змонтований В. Р. Гардіним за матеріалами кінохроніки фільм «Великий Жовтень» вийшов до 5-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. Реввійськрада РРФСР високо оцінила фільм і винесла подяку ВУФКУ.

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 61, арк. 80, 81, 119; ф. 81, оп. 1, спр. 13, арк 18.
[2] Там же. спр. 138, арк. 40, 42.
[3] Кримський облдержархів, ф. Р-1030, оп. 2, спр. 21, арк. 24, 25.
[4] Там же, ф. Р-2058, оп. 4, спр. 1796, арк. 6.

Винятково важливе значення для розвитку міста мав підписаний В. І. Леніним декрет Ради Народних Комісарів РРФСР «Про використання Криму для лікування трудящих». Наказами від 14 і 25 грудня Кримревком накреслив заходи щодо перетворення Криму на всеросійську здравницю, а Ялтинський район оголосив курортною (лікувальною) місцевістю загальнодержавного значення[1]. Наприкінці грудня 1920 року до Ялти прибули нарком охорони здоров'я РРФСР М. О. Семашко та повноважна комісія Раднаркому РРФСР для організації охорони палаців, готелів, колишніх приватновласницьких дач, придатних для лікувальних закладів—санаторіїв та будинків відпочинку. Курортне управління взяло на облік у Ялті 65 будівель, у т. ч. 24—під санаторії і 41—під будинки відпочинку. Перша група хворих і відпочиваючих — колишні політкаторжани, поранені учасники штурму Перекопу — прибула в січні 1921 року, тобто через два місяці після визволення Криму від врангелівців. 20 лютого в місті відбулося урочисте засідання, присвячене відкриттю всеросійської здравниці. 1925 року тут працювало 8 санаторіїв (близько 600 ліжок), 4 пансіонати і курортна поліклініка (близько 400 ліжок). 9 будинків відпочинку (близько 450 ліжок). За рішенням Радянського уряду створено наукові курортно-медичні установи: протитуберкульозний інститут (січень 1922 року) і клімато-фтизіатричний інститут ім. М. О. Семашка[2].

Великі й складні завдання постали перед трудівниками Ялти в період соціалістичної індустріалізації. Ще на початку 30-х років переважну кількість підприємств тут становили дрібноремісничі та кустарні. 1932 року було 7 промартілей, механічний і льодоробний заводи, столярно-оббивна, панчішно-трикотажна майстерні тощо. До кінця 30-х років у промкомбінаті діяло п'ять цехів: швацький. механічний та ін. В економіці Ялти значну роль відігравали підприємства, що працювали на місцевій сировині. 1930 року став до ладу ферментаційний завод (для штучного бродіння тютюну), 1934 року — морзвіррибозавод, що випускав медичний риб'ячий жир, копчену й солону рибу різних сортів, 1936 року — комбінат будівельних матеріалів, 1939 року — молокозавод, механізований хлібозавод потужністю 22 тонни хліба на добу й завод безалкогольних напоїв. Збільшилася потужність електростанції, було прокладено високовольтну лінію електропередачі Севастополь — Ялта. Якщо в 1927—1928 рр. на великих промислових підприємствах міста було зайнято тільки 92 робітники, то 1940 року — понад 1100[3]. 1929 року на базі товариства «Ялтрибалка» організовано риболовецький колгосп «Пролетарський промінь».

Згідно з рішенням ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 26 липня 1936 року «Про виробництво радянського шампанського, десертних і столових вин «Масандра» створено винокомбінат «Масандра», до якого увійшло 8 виноградарських радгоспів, 5 винозаводів, завод виноградних соків, 17 підприємств первинного виноробства. 1939 року ними вироблено понад 824 тис. декалітрів вина, у той час як 1913 року виноробські підприємства Південного берега дали лише 110 тис. декалітрів. Підвищилася якість вина. Напередодні Великої Вітчизняної війни здано в експлуатацію першу чергу будівництва найбільшого в СРСР Масандрівського винозаводу потужністю мільйон декалітрів вина. Такі галузі промисловості Ялти, як виноробство, переробка тютюну й ефіро-олійних культур набули всесоюзного значення.

Пам'ятник на честь ленінського декрету «Про використання Криму для лікування трудящих». Ялта, 1972 р.

---

[1] Ревкомы Крыма, стор. 167, 170, 171.

[2] Кримський облпартархів, ф. 849, оп. 1, спр. 168, арк. 243, 245; ф. 83, оп. 1, спр. 43, арк. 226—233.

[3] Кримський облдержархів, ф. Р-137, оп. 8, спр. 22, арк. 2, 3, 11; ф. Р-219, оп. 6, спр. 198, арк. 1; спр. 200, арк. 55, 68, 84, 91; спр. 99, арк. 15—46; ф. Р-1030, оп. 2, спр. 331, арк. 36.

У торговельній мережі міста 1940 року налічувалося 70 крамниць і 3 їдальні. Поліпшувалося транспортне обслуговування населення. Ялтинський морський порт поповнився новими пасажирськими суднами. Перевезення пасажирів збільшилося до мільйона чоловік на рік. 1936 року завершилося будівництво великого морського вокзалу. 1936 року морем та сушею перевезено майже 2 млн. пасажирів. Між Севастополем та Ялтою щогодини курсували автобуси. У Ялті діяли радіовузол, телефонна станція, пошта.

Значна робота щодо реконструкції міського господарства та поліпшення благоустрою міста розгорнулися у другій половині 20-х років. Лише у 1926—1927 рр. в цю справу вкладено 4 млн. крб. Наприкінці 1925 року всі комунальні підприємства об'єднано у трест «Електровод». Ремонтувалися будинки, водогін, тротуари вкривалися асфальтом і озеленювалися вулиці, гасові ліхтарі замінювалися електричними. Створено розсадник декоративних рослин, споруджено нові, широкі мости через гірські річки Учан-Су й Дерекойку, укріплено їх береги, а також морську набережну. До середини 30-х років у Ялті забруковано й заасфальтовано 65 км шляхів та вулиць.

1930 року XVII Ялтинська районна партійна конференція затвердила п'ятирічний план розвитку курортного району. З 1932 по 1940 рік на це витрачено 110 млн. крб.[1]. 1931 року у місті та його найближчих околицях налічувалося 15 санаторіїв (3526 ліжок), 18 будинків відпочинку (2570 ліжок) і 2 пансіонати (605 ліжок)[2].

З травня 1934 року Ялта стала самостійною адміністративною одиницею, міськрада підпорядковувалася безпосередньо ЦВК КримАРСР. 23 лютого 1935 року ЦВК та РНК СРСР прийняли постанову про зміцнення міського господарства й бюджету міста Ялти, а також курортно-селищних Рад Алупки й Сімеїза як курортних центрів всесоюзного значення. За генеральним планом соціалістичної реконструкції Південного берега Криму, розробленим на основі постанови XVI Всеросійського з'їзду Рад (23 січня 1935 року) про реконструкцію кримських курортів, передбачався розвиток курортних і населених комплексів. Ще 1928 року прийняв хворих перший збудований за роки Радянської влади туберкульозний санаторій ім. Цюрупи. У двох його просторих корпусах влітку розміщувалося близько 400 чоловік, до послуг яких були дві рентгенотерапевтичні клініки та численні лабораторії. У довоєнні роки поблизу Ялти відкрилися санаторії «Курпати», «Золотий пляж» і «Сосняк».

У 1935—1936 рр. стали до ладу 6 санаторіїв та будинків відпочинку різних відомств. Перед Великою Вітчизняною війною у Ялті діяло 42 санаторії й будинки відпочинку на 5560 ліжок і центральна курортна поліклініка, де протягом року лікувалося й відпочивало 45 тис. чоловік. Понад 30 тис. чоловік оселялися щороку у міських готелях та будинку туриста. У санаторіях зводилися нові корпуси, клуби, будувалися спортивні майданчики. З 1921 до 1940 р. на Південному березі Криму лікувалося й відпочивало 3,5 млн. чоловік, тоді як до революції за 25 років— близько 360 тис. чоловік. Працювали дитячі санаторії, піонерські табори.

Ялта стала значним науковим центром Криму. У найбільшому науково-лікувальному закладі — Державному інституті медичної кліматології та кліматотерапії туберкульозу (пізніше інститут кліматотерапії туберкульозу) — 55 наукових співробітників і 415 чоловік медичного персоналу лікували 1700 хворих щороку. 36 наукових співробітників працювало на Всесоюзній станції виноробної промисловості у Магарачі. Значну роботу проводила Кримська зональна станція Всесоюзного інституту тютюнової та махоркової промисловості. У червні 1930 року Всесоюзний геологічний інститут організував першу в СРСР Кримську науково-дослідну зсувну станцію (припинила роботу 1936 року і відновила її 1944 року). З 1928 року до середини 30-х років працювала Ялтинська сейсмологічна станція.

1934 року у трьох лікарнях і трьох поліклініках міста трудився 61 лікар. Через два роки збудовано нову обласну протитуберкульозну лікарню «Гастрія», капітально

---

[1] Годы борьбы и побед, стор. 416.

[2] В. П. Антонов. Климат и курорты Южного берега Крыма, стор. 68, 69, 72—74.

відремонтовано й переобладнано міську та інфекційну лікарні, туберкульозний диспансер, поліклініку, відкрито хірургічну й терапевтичну лікарні, містечко охорони материнства й дитинства, водолікарню, обладнано нові лікувальні кабінети. Працювали аптека, міська лабораторія, а також станції санітарно-епідеміологічна та швидкої допомоги. Напередодні Великої Вітчизняної війни медичне обслуговування трудящих здійснювали 83 лікарі й близько 200 чоловік середнього медичного персоналу.

1930 року в місті завершився перехід до загального початкового навчання. Будувалися нові школи. У 1940/41 навчальному році в Ялті було 3 початкові і 5 середніх шкіл, а також школа підлітків, у яких 156 вчителів навчали 4083 учні[1]. Успішно велася боротьба з неписьменністю. 1931 року пункти ліквідації неписьменності, відкриті при школах міста, відвідувало 993 чоловіка, 1936 року — 341[2]. З неписьменністю було покінчено напередодні війни.

До початку 40-х років Ялта перетворилася на центр підготовки кадрів із середньою спеціальною освітою для роботи в галузі охорони здоров'я й народної освіти, сільського господарства. Працювали технікуми педагогічний, фармацевтичний, медичний, південних спецкультур та тютюновий, сільськогосподарський робітфак, школа для дорослих. У всіх шести середніх спеціальних навчальних закладах 1938 року навчалося 1320 чоловік[3].

Широко розгалуженою стала мережа бібліотек, клубів, музеїв. Велику роботу вели міський театр, філармонія курортів Південного берега Криму (створена 1939 року), де виступали на гастролях провідні музичні й театральні колективи країни, видатні співаки й музиканти. Напередодні війни у місті діяли 2 бібліотеки — центральна (50 тис. книжок) й дитяча (7,5 тис. книжок), будинок піонерів, 3 міські та 6 профспілкових клубів, 3 кінотеатри, курортний зал. При кожному санаторії і будинку відпочинку були свої кіноустановки й бібліотеки. Виходили 2 газети — міська «Сталинское знамя» (з серпня 1939 року) і районна «Ударник». Значну роль у культурному житті міста відігравала Ялтинська кіностудія.

Великою популярністю в жителів міста і приїжджих користувався Будинок-музей А. П. Чехова (1926 року його передано у відання Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна, і відтоді будинок-музей є її філіалом). За 20 довоєнних років (з 1921 до 1941) його відвідало 300 тис. чоловік, у той час як за 13 років до Великої Жовтневої соціалістичної революції — близько 2 тис.[4]. У триповерховому палаці колишнього еміра бухарського розмістився Ялтинський краєзнавчий музей, що мав три відділи: природи й економіки, революційного руху, культурно-історичний. 1940 року в місті працювали також районний сільськогосподарський музей при будинку селянина Ялтинського райвиконкому та антирелігійний музей.

Ялту часто відвідували видатні громадські діячі, письменники, делегації із зарубіжних країн. У 20-х роках приїздили О. М. Горький і В. В. Маяковський, який написав тут вірші «Севастополь — Ялта», «Ялта—Новоросійськ», «Товаришу Нетте — пароплаву і людині». У 30-х роках частим гостем будинку творчості письменників був А. П. Гайдар. Саме в Ялті він почав писати одне з кращих своїх оповідань «Блакитна чашка», повість про громадянську війну «Семен Бумбараш» тощо. Багато оповідань К. Г. Паустовського, написаних у Ялті, цілком або частково базуються на ялтинських зустрічах і враженнях: «Загублений день», «Жменя кримської землі», «Парусний майстер», роман «Дим Вітчизни». Протягом тривалого часу тут жили й працювали К. А. Треньов, В. О. Луговськой, К. М. Симонов, О. О. Жаров, Остап Вишня, В. Сосюра, П. Тичина, П. Панч та багато інших письменників.

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-219, оп. 6, спр. 582, арк. 122, 123.
[2] Там же, ф. Р-1030, оп. 2, спр. 331, арк. 5; спр. 575, арк. 37.
[3] Там же, ф. Р-219, оп. 11, спр. 61, арк. 41, 42; ф. Р-1030, оп. 2, спр. 331, арк. 5.
[4] Мария и Михаил Чеховы. Дом-музей А. П. Чехова в Ялте. М., 1963, стор. 120; Дом-музей А. П. Чехова в Ялте. Путеводитель. Симферополь, 1971, стор. 120.

Невпинно зростала політична активність трудящих. На 1 червня 1941 року в складі Ялтинської міської партійної організації налічувалося 896 членів ВКП(б) й 313 кандидатів у члени партії, об'єднаних у 100 первинних організаціях[1]. 85 комсомольських організацій об'єднували 2180 членів ВЛКСМ[2].

Розвиток Ялти, її подальший розквіт як курорту були перервані віроломним нападом на Радянську країну німецько-фашистських загарбників. Уже 22 червня близько 200 ялтинців звернулися до міськвійськкомату з проханням зарахувати їх добровольцями до лав Червоної Армії.

У перші ж місяці війни на фронт пішло 374 комуністи (а всього проти гітлерівців воювали дві третини членів міської партійної організації), понад 800 комсомольців[3]. До народного ополчення вступило близько 7,5 тис. чоловік, до винищувального батальйону — 200. У переобладнаних під військові госпіталі санаторіях налічувалося 7530 ліжок. Трудящі міста самовіддано працювали на підприємствах. 17 серпня 1941 року понад тисяча юнаків і дівчат Ялти взяли участь у всесоюзному комсомольсько-молодіжному недільнику.

8 листопада 1941 року німецько-фашистські загарбники вдерлися до Ялти. Силою зброї вони насаджували свій кривавий режим — лише влітку 1942 року розстріляли у місті 150 чоловік, а всього за час окупації вбили й закатували 4 тис., вивезли на каторгу до Німеччини 5700 чоловік. Люди вмирали від голоду, зазнавали репресій.

У перші ж дні фашистської окупації секретар комсомольської організації 3-ї середньої школи Н. Лисанова створила підпільну групу. Її учасники розповсюджували серед населення одержані від партизанів листівки й радянські газети, а для народних месників збирали відомості про розташування ворожих частин та найважливіших комунікацій, про плани гітлерівців. У лютому 1942 року виказана зрадником Н. Лисанова потрапила до рук гестапо. 24 лютого, після страшних катувань, юну патріотку розстріляли у районі Масандри. Ім'я Н. Лисанової тепер носить школа № 7 (до війни школа № 3), у якій вона навчалася.

На початку 1943 року розпочала діяльність підпільна патріотична організація, що складалася з 6 груп. Вона об'єднувала 70 чоловік. Очолював їх офіцер Червоної Армії А. І. Казанцев, який вирвався з фашистського полону. Він же був редактором газети «Крымская правда», що видавалася Ялтинською підпільною організацією[4]. З липня 1943 року в місті вийшло 3 її перших номери та 2 листівки — «До всього населення Криму» і «До народів Криму». У вересні друкарню перенесли в гори, до Ялтинського партизанського загону. Тут вийшло 7 номерів газети (2 березня 1944 року надруковано останній, десятий). «Крымскую правду» розповсюджували не тільки в Ялті, але і в Севастополі, Керчі, Джанкої. Вона закликала радянських людей знищувати ворога, ліквідовувати його склади, боєприпаси, техніку, перешкоджати вивезенню населення до Німеччини. Якось підпільники надрукували газету на портреті Гітлера й вивісили її у найвидніших місцях[5]. У вересні 1943 року близько 60 підпільників на чолі з А. І. Казанцевим пішли в ліс і влилися до складу 4-ї партизанської бригади Південного з'єднання. Згодом на базі цієї групи організовано десятий, Ялтинський, партизанський загін під командуванням А. І. Казанцева.

Частина підпільників залишалася в Ялті. Напередодні 26-ї річниці Великого Жовтня, у ніч на 7 листопада 1943 року, вони вивісили червоний прапор поблизу електростанції. Патріотична група на чолі з А. Р. Мицьком, що діяла на електростанції, спалила генератори. Незабаром підпільники були заарештовані. Від рук фашистів загинули С. Я. Донець, М. Н. Клименко, А. Р. Мицько та інші.

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 2094, арк. 144.
[2] Там же, ф. 84, оп. 1, спр. 305, арк. 31.
[3] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 2038, арк. 1, 2; ф. 84, оп. 1, спр. 305, арк. 3, 31.
[4] Там же, ф. 84, оп. 1, спр. 140, арк. 38; Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., стор. 241, 242.
[5] Кримський облпартархів, ф. 156, оп. 1, спр. 4299, арк. 1; спр. 4301, арк. 5—14; спр. 5031, арк. 10, 15, 16.

Ще до вторгнення окупантів у місті було сформовано партизанський загін чисельністю понад 90 чоловік, командиром якого призначили Д. Г. Машкарина, комісаром С. М. Білобродського. 13 грудня 1941 року вони разом з начальником штабу М. М. Тамарли, лікарем загону А. Н. Фадєєвою та іншими загинули в нерівному бою з гітлерівцями. Поховані патріоти на вершині гори Ай-Петрі, на їх могилі встановлено пам'ятник. Після їх загибелі загін очолив М. П. Кривошта, комісаром став О. Д. Кучер. До кінця червня 1942 року загін провів 67 операцій, захопивши радіостанцію, знищивши 19 автомашин, кілька мостів, пошкодивши десятки кілометрів ліній зв'язку, вбивши 201 ворожого солдата й офіцера[1]. У липні 1942 року ялтинські партизани влилися до Севастопольського загону і в його складі воювали до кінця вересня 1942 року.

15 квітня 1944 року перший батальйон 777-го полку 227-ї Темрюцької стрілецької дивізії під командуванням полковника Г. М. Преображенського вийшов до Ялти через перевал Ай-Петрі. Радянські воїни перенесли на собі кулемети, гармати. Стрімкий маневр радянських військ перешкодив фашистським мінерам і факельникам висадити в повітря і спалити багато палаців, здравниць, винозаводи «Масандри» та інші міські будівлі. 16 квітня жителі Ялти з радістю зустрічали воїнів Окремої Приморської армії (командуючий — генерал армії А. І. Єременко)[2], що визволили їх від гітлерівських загарбників. До міста увійшли передові загони 383-ї дивізії під командуванням генерала В. Я. Горбачова, 2-ї гвардійської Таманської стрілецької дивізії під командуванням полковника М. С. Самохвалова, 339-ї стрілецької дивізії під командуванням полковника Г. Т. Василенка і партизани 7-ї бригади Південного з'єднання. Відбулися зустрічі представників частин, яким було присвоєно найменування «Ялтинських», з населенням[3].

Після визволення міста в ньому налічувалося трохи більше ніж 10 тис. мешканців. За час окупації житловий фонд Ялти скоротився на 105 тис. кв. метрів, тобто майже на 40 проц. Фашисти зруйнували та пограбували 20 санаторіїв, 29 промислових підприємств, 139 торговельно-складських приміщень, морський вокзал і портові споруди, будинок Інституту медичної кліматології та кліматотерапії туберкульозу, готелі, кінотеатр, пошту, радіовузол. Були виведені з ладу водогінна мережа, каналізація і морський глибоководний каналізаційний колектор. Ялті завдано збитків на суму близько 389 млн. карбованців[4].

18 квітня 1944 року створено бюро міськкому партії, відновили роботу міськвиконком, міськком комсомолу На початку травня в Ялті було 6 партійних організацій, які об'єднували 69 членів ВКП(б) і 19 кандидатів. Під керівництвом комуністів трудящі міста почали загоювати рани, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками. 27 квітня міськком партії організував загальноміський недільник. Держава виділила на відродження житлово-комунального господарства Ялти близько 1,5 млн. карбованців[5]. У травні 1944 року стали до ладу невелика електростанція, перший, другий і третій винозаводи у Масандрі. До 1 червня працювали хлібозавод, 17 майстерень міськпромкомбінату, 6 промартілей, 4 будівельні й автотранспортна контори, контора зв'язку, радіовузол, порт, а через рік — м'ясокомбінат, морзвіррибозавод, молокозавод, винозавод, заводи ферментаційний і безалкогольних напоїв, міськхарчокомбінат, торговельний порт, друкарня, кінофабрика. Уже влітку 1944

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 151, оп. 1, спр. 17, арк. 65—74; С. Становский. Партизаны. Записки разведчика. Симферополь, 1959, стор. 54.

[2] СССР в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Краткая хроника. М., 1970, стор. 551; А. Н. Грылев. Днепр—Карпаты—Крым, стор. 341—342.

[3] Крым в период Великой Отечественной войны, стор. 385, 386.

[4] Кримський облпартархів, ф. 84, оп. 1, спр. 193, арк. 2; спр. 199, арк. 1, 2; спр. 200, арк. 20, 23—26; спр. 305, арк. 38; Кримський облдержархів, ф. Р-3287, оп. 4, спр. 10, арк. 3; газ. «Красный Крым», 4 травня 1944 р.

[5] Кримський облпартархів, ф. 84, оп. 1, спр. 130, арк. 2, 3; спр. 134, арк. 107; спр. 137, арк. 2; спр. 305, арк. 7.

року перші 5 санаторіїв прийняли на лікування фронтовиків. Відкрилися Інститут кліматотерапії туберкульозу й переведений до Ялти з Севастополя Центральний науково-дослідний інститут фізичних методів лікування ім. І. М. Сєченова.

Трудящі Ялти підхопили заклик севастопольців до трудящих міст Криму про розгортання загальнокримського соціалістичного змагання за якнайшвидшу відбудову і благоустрій міст Криму. 1944 року в місті налічувалося 65 черкасовських бригад (вони відпрацювали 88,5 тис. годин). Черкасовським рухом було охоплено 17 підприємств та організацій. Ялтинське шляхово-експлуатаційне управління здійснювало ремонт пошкодженої за час фашистської окупації Криму системи різних іригаційних, інженерно-технічних та водогінних споруд на Південнобережній і Лівадійсько-Сімеїзькій дорогах[1]. З часу визволення міста від гітлерівців до кінця січня 1945 року черкасовцями розчищено 10,5 км центральних вулиць, близько 1,5 км алей і 2 тис. кв. метрів скверів, розібрано загороджувальні стінки на приморських вулицях. На набережній висаджено близько 300 декоративних кущів.

На початку червня 1944 року вже функціонували хірургічна лікарня на 75 ліжок, інфекційна на 65 місць, 2 диспансери, 2 поліклініки (дитяча й для дорослих), дитячі ясла на 50 місць, санепідемстанція. У них трудилося 43 лікарі й 49 чоловік середнього медичного персоналу. Протягом року стали до ладу терапевтична, туберкульозна й приміська лікарні, 2 амбулаторії, дитячі ясла, курортна поліклініка, жіноча консультація, 2 аптеки, малярійна станція, 3 медпункти[2]. У місті працювали 4 початкові, 2 середні й неповна середня школи, 2 дитячих садки. Налічувалося 32 торговельні підприємства, у т. ч. 15 крамниць, 5 їдалень, 2 чайні тощо[3]. Відкрилися клуб, бібліотека[4].

Трудівники Ялти допомагали своїми особистими заощадженнями Червоній Армії, зібравши на будівництво танкової колони «Героїчний Севастополь» понад 314 тис. крб. готівкою, близько 380 тис. крб. облігаціями державних позик та 25 крб. золотом. Широко розгорнулося збирання коштів на будівництво танкової колони «Кримський партизан».

19 січня 1945 року РНК РРФСР ухвалив заходи про надання допомоги для відродження міського господарства Ялти. Було асигновано 3,5 млн. крб., виділено 8 вантажних автомашин, 100 тонн будівельного гіпсу, різні матеріали, інструмент, обладнання, а також 6 кінопересувок для санаторіїв. Член-кореспондент Академії архітектури СРСР О. К. Буров подав за дорученням РНК РРФСР проект перепланування міста[5].

4—11 лютого 1945 року відбулася Кримська (Ялтинська) конференція керівників трьох союзних держав — СРСР, США й Великобританії, на якій глави урядів погодили військові плани остаточного розгрому фашистської Німеччини й накреслили основні принципи політики союзників щодо встановлення після закінчення війни міцного миру й організації системи міжнародної безпеки.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни на повну силу розгорнулася відбудова міста. Комуністи очолили самовіддану боротьбу трудящих за виконання завдань четвертої п'ятирічки, відбудову й реконструкцію Ялти, перетворення її на зразкову всесоюзну здравницю. 30 червня 1945 року Ялта віднесена до категорії міст обласного підпорядкування. 1946 року тут налічувалося 57 первинних партійних організацій, у яких перебувало на обліку 584 члени партії та 149 кандидатів у члени ВКП(б), і 58 комсомольських організацій. 1948 року міська парторганізація об'єдналася з районною, утворилася єдина міська партійна організація у складі 2812 ко-

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 84, оп. 1, спр. 195, арк. 24; спр. 287, арк. 17, 20.
[2] Там же, спр. 99, арк. 1—7; спр. 118, арк. 17—20; спр. 134, арк. 23; спр. 287, арк. 22.
[3] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 2250, арк. 209.
[4] Там же, ф. 84, оп. 1, спр. 134, арк. 24.
[5] Газ. «Красный Крым», 14 січня 1945 р.

муністів. У лавах комсомольської організації було 2852 чоловіка[1]. З різних районів країни до міста прибувало обладнання для здравниць, 1947 року його одержали на суму близько 7 млн. крб. 1948 року в Ялті діяло 30 санаторіїв, 5 будинків відпочинку, 2 інститути фізичних методів лікування[2].

Відповідно до указу Президії Верховної Ради РРФСР від 31 серпня 1948 року ліквідовано Ялтинський район. В адміністративне підпорядкування Ялтинської міськради перейшли місто Алупка, курортні селища Гаспра, Гурзуф, Кореїз, Лівадія, Сімеїз, робітниче селище Масандра та 7 сільрад. Утворилася т. зв. Велика Ялта — від Фороса до Ведмідь-Гори.

У березні 1949 року держава виділила на реконструкцію Ялти 46,2 млн. крб. Було створено будівельну організацію «Ялтаспецбуд». У січні 1950 року санаторії та будинки відпочинку Ялти вже змогли прийняти одночасно 11 103 чоловіка — майже вдвічі більше, ніж 1941 року. Протягом останнього року четвертої п'ятирічки на Південному узбережжі лікувалося й відпочивало за путівками та курсовками 148 тис. і без путівок—10 тис. трудящих, працювало 106 санаторіїв та будинків відпочинку на 14 450 ліжок. Курорт було в основному відбудовано.

Першого року четвертої п'ятирічки відновили роботу 20 підприємств, у т. ч. 11 різних артілей, споруджено нову електростанцію потужністю 940 квт. 1948 року завершено відродження промисловості міста. Працювало близько 50 підприємств з кількістю робітників понад 800 чоловік. 1950 року вони дали надпланової продукції більш як на 17 млн. карбованців.[3].

Відновлювався житлово-комунальний фонд міста, на що лише в 1944—1946 рр. асигновано 14,6 млн. крб.[4]. З ініціативи міськкому партії та райвиконкому розгорнулося змагання між колективами за кращий благоустрій міста. 1946 року в ньому взяло участь 114 підприємств та установ. До листопада 1946 року ялтинці безоплатно відпрацювали на впорядкуванні й озелененні міста 274 тис. людино-годин, а 1950 року — понад 340 тисяч.

Почав здійснюватися генеральний план реконструкції Ялти. Набережну було розширено і з'єднано з Приморським парком. Створено площу ім. В. І. Леніна. Упорядковано 5 бульварів, Приморський парк, парк культури і відпочинку ім. Чехова, відновлено 6 розсадників декоративних порід рослин, міські сади й пляжі, лікувальний пляж у Ялті і в Місхорі. Важливу роль у відбудові й розвитку міста відіграло схвалення 27 квітня 1948 року Радою Міністрів Російської РФСР генерального плану відродження й реконструкції Ялти. Проектно-технічним бюро Академії архітектури СРСР під керівництвом архітекторів О. С. Слонимського і Л. М. Букалової розроблено план реконструкції міста, за яким зберігалася мережа вулиць, що вже склалася, але передбачалося розширення території Ялти до 1965 року від 700 до 1300 га за рахунок приєднання сіл Ущельного й Чехового, а також Лівадійської Слобідки.

Хо Ші Мін на площі ім. В. І. Леніна у Ялті. 1959 р.

Розширювалася торговельна мережа міста. Якщо у травні 1945 року тут працювали 45 крамниць і кіосків, 26 їдалень, то 1950 року — вже 147 магазинів, 157 кіосків, 56 підприємств громадського харчування[5]. 1946 року стала до ладу

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 84, оп. 1, спр. 543, арк. 4, 7, 24, 25, 60; спр. 270, арк. 96, 98.

[2] Там же, спр. 305, арк. 4; спр. 542, арк. 3; Кримський облдержархів, ф. Р-3287, оп. 4, спр. 4, арк. 5, 9.

[3] Кримський облпартархів, ф. 84, оп. 2, спр. 412, арк. 558; спр. 899, арк. 25, 30.

[4] Там же, оп. 1, спр. 305, арк. 38.

[5] Там же, спр. 287, арк. 22; спр. 305, арк. 37; спр. 551, арк. 11—21; оп. 2, спр. 899, арк. 33.

АТС на 800 номерів (до війни було 570), телеграф і радіотрансляційний вузол, потужність якого удвоє перевищила довоєнну. Транспортне обслуговування курорту здійснювали автоколона № 82 і 5 гаражів різних відомств.

До кінця 1950 року у місті діяло 10 медичних закладів (лікарень, поліклінік, амбулаторій, аптек тощо). У них і в здравницях трудилося понад 300 лікарів[1].

У Великій Ялті 1950/51 навчального року налічувалося 6 середніх, 12 семирічних і 11 початкових шкіл, де 319 вчителів навчали 7262 дітей, у 4 спеціальних середніх навчальних закладах здобували знання 952 учні[2].

Успішно працювали наукові установи: Всесоюзний науково-дослідний інститут виноробства і виноградарства «Магарач», тютюнова науково-дослідна станція Всесоюзного науково-дослідного інституту тютюну і махорки, Кримська зсувна (з 1951 року — також і гідрогеологічна) станція Міністерства геології СРСР, Чорноморська гідрофізична станція АН СРСР у селищі Кацивелі, Інститут кліматотерапії туберкульозу, Інститут фізичних методів лікування ім. І. М. Сєченова, гідрологічна станція, Нікітський державний ботанічний сад.

Велику культурно-освітню роботу вели 4 профспілкові клуби, будинок-музей А. П. Чехова і краєзнавчий музей, міська й дитяча бібліотеки, Ялтинський міський театр ім. А. П. Чехова, філармонія, кінотеатр. Відновився випуск міської газети. 1946 року комсомольці зібрали 25 тис. книжок для бібліотеки ім. Чехова.

На відродження, будівництво й реконструкцію Ялтинського курорту в 1951—1955 рр. витрачено 500 млн. крб. (у старому масштабі цін)[3]. За роки шостої п'ятирічки курорт розвивався ще швидшими темпами. Виросли нові корпуси санаторіїв «Росія», «Запоріжжя», «Узбекистан», «Енергетик», ім. Куйбишева, будинку творчості Літфонду СРСР, будівлі нової водолікарні тощо.

1959—1965 рр. держава виділила на розвиток курорту 50 млн. крб. (за цей час кількість місць у санаторно-курортних закладах Ялти збільшилася на 13 тис.[4]), а в 1966—1970 рр.— 60 млн. У 1959—1970 рр. стали до ладу курортне містечко «Донбас», санаторій «Чорномор'я», нові корпуси в санаторіях Червонопрапорного Чорноморського флоту, Міністерства оборони СРСР та інші курортні новобудови. 1967 року трудівники Ялти стали переможцями Всесоюзного змагання за перетворення міста на кращий курорт країни. 1970 року в межах міста працювало близько 40 здравниць, у яких протягом восьмої п'ятирічки лікувалося й відпочивало понад 6 млн. чоловік. У дев'ятій п'ятирічці на розвиток міста-курорту асигновано 330 млн. крб. Здравниці одержали багато сучасної апаратури й устаткування, розроблено і впроваджено у практику прогресивні лікувальні й діагностичні методи. Поліпшилося й стало різнобічнішим культурне й побутове обслуговування відпочиваючих. У курортних закладах міста 1973 року працювало 20 тис. чоловік, серед них 1100 лікарів та близько 2700 фахівців, що мають середню спеціальну медичну освіту. Імена кращих працівників Ялтинського курорту відомі далеко за межами Криму. Це головний лікар курортної поліклініки, заслужений лікар УРСР К. Ф. Трубіцина, головний лікар санаторію «Енерге-

Водоспад Учан-Су поблизу Ялти. 1972 р.

[1] Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Симферополь, 1957, стор. 267, 272; Кримський облпартархів, ф. 84, оп. 1, спр. 543, арк. 1, 2, 11.

[2] Народное хозяйство Крымской области, стор. 212—215, 219, 241, 247, 248, 251, 255, 256.

[3] Ялта за 40 лет Советской власти. Ялта, 1958, стор. 8.

[4] Кримський облпартархів, ф. 84, оп. 15, спр. 1, арк. 3.

Нікітський державний ботанічний сад. Біля водного басейну. 1972 р.

Пальмова алея. 1972 р.

Канатна дорога в санаторії «Гірський». Ялта. 1970 р.

Вид на море вночі. 1971 р.

тик», заслужений лікар УРСР Н. О. Кропачова, лікар санаторію «Росія», заслужений лікар УРСР Л. І. Пригон та багато інших.

Комуністи, яких працює у здравницях близько 2 тис.[1], очолили соціалістичне змагання, що розгорнулося серед працівників курорту на честь 50-річчя утворення СРСР. За підсумками змагання колектив Ялтинської курортної поліклініки нагороджено Ювілейною Почесною Грамотою ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та Укрпрофради. Колективам санаторіїв «Узбекистан» і «Чорномор'я» вручені на вічне зберігання Червоні прапори Ялтинського міськкому КП України і міськвиконкому, а колективи санаторіїв Міністерства оборони СРСР, «Росія», пансіонату «Київ» і курортного містечка «Донбас» удостоєні Ювілейних почесних грамот міськкому партії й міськвиконкому.

Трудівники Ялти досягли значних успіхів у розвитку промисловості. На всіх підприємствах міста велася велика робота щодо збільшення виробничих потужностей, оновлення основних фондів. Будувалися нові промислові підприємства. На початку 1955 року став до ладу молочний завод, на якому всі технологічні процеси повністю механізовано й автоматизовано. 1959 року почав працювати новий рибокомбінат з потужним холодильником, консервним і коптильним цехами. Першого ж року його колектив дав продукції на 12 млн. карбованців[2].

Здійснено значні роботи щодо реконструкції ферментаційного тютюнового заводу, заводів винокомбінату «Масандра», фабрики головних уборів, фабрики сувенірно-подарункових виробів (з 1972 року — Головне підприємство виробничого об'єднання «Таврія») та інших підприємств.

Інтенсивно розвивалася місцева промисловість. Протягом 1959—1965 рр. стали до ладу новий пивобезалкогольний завод, фабрики індивідуального пошиття й ремонту взуття, пошиття одягу, завершилася реконструкція молокозаводу. Основні виробничі фонди промислових підприємств Ялти збільшилися з 11,7 до 20,1 млн. крб. За 7 років підприємства міста дали понад 26 млн. прибутку, їх рентабельність зросла майже в 1,5 раза.

У наступні роки в розвитку промисловості міста місцеві партійні, радянські й господарські органи керувалися постановою Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо поліпшення санаторно-курортного будівництва на курортах Північного Кавказу, Краснодарського краю і Криму», прийнятою у вересні 1968 року. У ній, зокрема, зазначалося, що «заборонено здійснювати в Ялті та інших містах-курортах Південного берега Криму будівництво нових і розширення діючих промислових підприємств і цехів, не пов'язаних безпосередньо із задоволенням потреб населення та відпочиваючих, курортів загалом»[3]

До кінця 1970 року в Ялті працювало 18 промислових підприємств. За роки восьмої п'ятирічки вони дали валової продукції майже на 368,15 млн. крб. У промисловості Ялти зайнято близько 6 тис. чоловік. Значних успіхів рік у рік домагається колектив Ялтинського рибокомбінату, якому ще 1964 року присвоєно звання колективу комуністичної праці. За високі виробничі показники він не раз заносився на обласну й міську Дошки пошани, нагороджувався грамотами й дипломами. За успішне виконання й перевиконання державних завдань у змаганні на честь 100-річчя від дня народження В. І. Леніна колектив рибокомбінату 1970 року нагороджено Ленінською Ювілейною Почесною Грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Самовіддано трудяться працівники комбінату і в роки дев'ятої п'ятирічки. Саме його комуністам, які йдуть в авангарді соціалістичного змагання, у березні 1973 року надано честь першими одержати партійні квитки нового зразка. Серед них була і делегат XXIV з'їзду КПРС, робітниця В. М. Лисенко.

---

[1] «Курортная газета», 19 січня 1973 р.
[2] Ялта за 40 лет Советской власти, стор. 15.
[3] Газ. «Известия», 15 вересня 1968 р.

Всесвітньої слави набув Головний завод винокомбінату «Масандра». У розвитку радянського вітчизняного виноробства, створенні багатьох нових марок вина його колектив є одним з передових у країні. Унікальна колекція вин, що зберігаються у підвалах заводу, налічує 700 зразків (близько мільйона пляшок), деякі з них датовані 1775 роком.

Риболовецький колгосп «Пролетарський промінь», що має 7 бригад — одне з передових господарств Азовсько-Чорноморського басейну, у розпорядженні якого — сучасні судна, снасті, обладнання, радіостанції тощо. Авіаційну розвідку місць скупчення риби здійснює Азовсько-Чорноморський науково-дослідний інститут морського рибного господарства й океанографії. За восьму п'ятирічку колгосп виловив і здав державі понад 150 тис. цнт риби на суму 1630 тис. крб. Нерідко господарство відвідують зарубіжні гості: югослави та японці, індійці й сомалійці, представники країн Північної Європи.

1954 року в Ялті створено будівельно-монтажний трест (тепер трест «Ялтаспецбуд»), а в селищі Гаспра — його виробничу базу — завод залізобетонних виробів. У роки восьмої п'ятирічки обсяг капітальних вкладень у будівництво складав понад 160 млн. крб., збільшившись порівняно з попередньою п'ятирічкою у 1,8 раза. У тресті трудяться понад 4 тис. чоловік. 28 бригадам і 848 передовикам присвоєно звання бригад та ударників комуністичної праці. 1972 року за перемогу в соціалістичному змаганні бригадам П. І. Єрмакова, О. Г. Вединяпіна і В. А. Кікотя присвоєно звання бригад ім. 50-річчя утворення СРСР. Будівництвом та благоустроєм в Ялті займаються ще 7 будівельно-монтажних організацій. Колектив будівельного управління № 459 тресту «Кримморгідробуд» за останні роки спорудив кілька нових причалів, укріпив береги, збудував новий, добре обладнаний міський пляж у районі Масандрівської вулиці.

Значних успіхів досягли будівельники міста 1972 року, змагаючись за гідну зустріч 50-річчя утворення СРСР.

Колектив БУ-36 план 1972 року виконав достроково, до 14 грудня, підвищив продуктивність праці, знизив собівартість будівельно-монтажних робіт, за що нагороджений Ювілейною почесною грамотою ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та Укрпрофради. Виконуючи соціалістичні зобов'язання на честь 50-річчя утворення СРСР, колектив ордена Трудового Червоного Прапора тресту «Південношляхбуд» завершив прокладання автошляху Ялта—Севастополь. На будовах міста трудиться багато уславлених людей, серед них Герой Соціалістичної Праці муляр Ю. І. Друзенок, заслужений будівельник УРСР, делегат XXIII з'їзду КПРС, кавалер ордена Леніна і ордена Жовтневої Революції П. І. Єрмаков, бригадири комплексних госпрозрахункових бригад (що перейшли 1972 року на роботу за методом відомого всій країні будівельника з міста Зеленограда Московської області М. Злобіна), кавалери ордена Леніна І. Н. Лисогоря і М. С. Акимов та інші. 5410 чоловік нагороджені Ленінською ювілейною медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна».

Багато років трудівники Ялти шефствують над колгоспами й радгоспами Білогірського району. У селах з їх допомогою збудовано тваринницькі ферми, обладнано медичні пункти, поповнено літературою бібліотеки. Спеціалісти ялтинської контори «Міськосвітлення» електрифікували тваринницьку ферму в колгоспі ім. Чапаєва. Допомога, надана ялтинцями тільки 1972 року, обчислюється сумою 150 тис. карбованців.

За післявоєнні роки у місті виросли нові житлові масиви на Чайній Гірці, в Ущельному тощо. Протягом 1966—1970 рр. збудовано майже 150 тис. кв. метрів житлової площі. Багато зроблено для впорядкування й озеленення міста. У Ялті 2753 га зелених насаджень, є 12 скверів і 6 парків. Влітку 1963 року завершилося будівництво системи очисних споруд та 7-кілометрового тунелю крізь товщу першого пасма Кримських гір, яким з водосховищ, розташованих у районі села Щасливого Бахчисарайського району, до Ялти прийшла «велика вода». Таким чином, вирішена

проблема водопостачання самої Ялти і всіх населених пунктів, підпорядкованих міськраді.

Щороку зростає мережа торгівлі й громадського харчування. Якщо 1965 року в місті було 157 магазинів, то 1972 року — 181. У березні 1971 року в Ялті відкрито будинок торгівлі — великий торговельний комплекс з універмагом, гастрономом та 2 ресторанами, оснащений найновішим обладнанням.

До послуг мешканців і гостей міста-курорту багато ресторанів і кафе. Зведено будинок одягу — 2 побутові комбінати, фабрику пошиття й ремонту одягу.

У зв'язку з розвитком Ялти як всесоюзної здравниці швидкими темпами розвивається мережа міського транспорту. У 1959—1965 рр. збудовано міську обвідну дорогу, тролейбусне депо і міське тролейбусне кільце. Стала до ладу тролейбусна траса, що з'єднала Ялту з Алуштою і Сімферополем. Здано в експлуатацію будинок морського вокзалу, а 1957 року — автовокзалу. В автогосподарствах міста 1973 року налічувалося понад 2,6 тис. машин, у т. ч. понад тисячу легкових, 300 автобусів. У тролейбусному парку — 84 тролейбуси, у таксомоторному — 283 автомашини. До послуг ялтинців і відпочиваючих — катери, у т. ч. типу «Ракета», «Стріла» й «Комета», теплоходи, вертолітне сполучення з Сімферополем. Діє пасажирська канатна дорога «Ялта—Гірка», збудована до 50-річчя Радянської влади.

Багато уваги приділяється охороні здоров'я трудящих. В Ялті працюють лікарня, 4 поліклініки, 3 диспансери, пологовий будинок, жіноча й дитяча консультації, 3 амбулаторії, медичний пункт, станція швидкої допомоги, санепідемстанція, будинок санітарної освіти. Тут трудиться близько 400 лікарів і понад 800 чоловік середнього медичного персоналу, у т. ч. заслужений лікар УРСР Т. П. Білоненко, головний рентгенолог міста, почесний громадянин Ялти З. І. Бабушкін. У місті — 28 дитячих садків і ясел, у яких виховується понад 3 тис. малюків.

Мережу народної освіти міста утворюють 7 середніх, 3 восьмирічні і початкова школи, де опановують знання близько 8 тис. учнів. У Ялті є технікум радянської торгівлі, педагогічне, медичне, 2 професійно-технічні й торговельно-кулінарне училища. Загін учителів налічує близько 1 тис. чоловік. Завуч середньої школи № 5 О. М. Кваско нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, З. Г. Любченко, М. А. Майський та багато інших викладачів удостоєні звання заслужених учителів УРСР. Художньо-естетичне виховання підростаючого покоління здійснюють музична ім. О. О. Спендіарова й художня школи. Позашкільну роботу з дітьми ведуть будинок піонерів, станції юних техніків та юних натуралістів, дитяча спортивна школа.

Рік у рік зростає значення Ялти як наукового центру. Тут працюють Ялтинський науково-дослідний інститут фізичних методів лікування і медичної кліматології ім. І. М. Сєченова (об'єднані інститути кліматотерапії туберкульозу й фізичних методів лікування), Всесоюзний науково-дослідний інститут виноробства й виноградарства «Магарач». В Інституті фізичних методів лікування і медичної кліматології ім. І. М. Сєченова над розробкою актуальних проблем кліматолікування туберкульозу працюють 9 докторів і 41 кандидат наук. Провідною науково-дослідною установою країни з питань виноробства й виноградарства став інститут «Магарач». Створені його селекціонерами нові сорти винограду плодоносять уже майже на 700 га. На початку 70-х років селекціонери інституту передали на державне сортовипробування новий сорт винограду Ізобільний. 1971 року на міжнародному конкурсі у Братіславі Мускат рожевий і Бастардо Магарацький одержали ще 2 золоті медалі. Тепер у колекції інституту 98 медалей (понад 70 з них одержані за роки Радянської влади).

Будинок торгівлі у Ялті. 1971 р.

Датський художник Х. Бідструп у готелі «Ореанда». Ялта, 1962 р.

1971 рік був роком народження технологічної лінії комплексної переробки відходів виноробства. Уперше на Північному Кавказі та в Криму налагоджено виробництво з них виноградного масла, що має попит у парфюмерів і кондитерів, винної кислоти, спирту, цінного кормового борошна для тварин тощо. Лише за 1971 рік інститут одержав 22 авторські свідоцтва на відкриття й винаходи. А загалом його співробітники мають понад 160 авторських свідоцтв. Від впровадження у виробництво наукових досягнень інституту народне господарство країни одержало 1971 року понад 4 млн. крб. економії, тільки для винаробів Радянського Союзу розроблено 9300 нових машин.

Всесоюзний науково-дослідний інститут виноробства й виноградарства «Магарач» і Головне спеціальне конструкторське бюро Міністерства тракторного й сільськогосподарського машинобудування СРСР у відповідності з координаційним планом створеного у рамках РЕВ радянсько-болгаро-угорського товариства «Агромаш» розробили проект пневматичного виноградозбирального агрегату для збирання технічних сортів. Інститут «Магарач» підтримує й розширює наукові зв'язки та ділове співробітництво з науково-дослідними установами та підприємствами країн народної демократії, а також ряду капіталістичних країн (Франції, Голландії, Швейцарії, США й ін.). За досягнуті успіхи у розробці системи машин для покривного виноградарства завідуючому відділом механізації Г. Д. Паламарчуку присуджено Державну премію СРСР 1971 року, завідуючому відділом технологічного устаткування Г. А. Ждановичу вручено орден Леніна, 8 співробітників інституту нагороджені орденами й медалями у 1971 році, 13 чоловік — у 1972 році, 22 співробітники одержали золоті, срібні й бронзові медалі ВДНГ.

В Ялті — 4 будинки культури й десятки клубів. Великих успіхів у розвитку самодіяльності домігся міський будинок культури медичних працівників. 1971 року його самодіяльній оперній студії присвоєно звання народного оперного театру. На республіканському огляді, присвяченому 50-річчю утворення СРСР, спектакль за п'єсою литовського драматурга Р. Самулявічуса «Міст у далеку ніч» у виконанні цього колективу відзначено Золотою медаллю. 1973 року самодіяльному драматичному колективу будинку вчителя присвоєно звання народного театру.

У місті 58 бібліотек з книжковим фондом близько 549 тис. примірників, зокрема, у міській бібліотеці ім. А. П. Чехова — 110 тис. Велику роботу з естетичного виховання трудящих проводить у Ялті Кримська державна філармонія, що об'єднує понад 200 творчих працівників, серед яких заслужений артист УРСР В. А. Арбенін, заслужений артист Грузинської РСР В. В. Лобанов, заслужений артист УРСР О. Ф. Гуляницький.

За післявоєнні роки розширилася експозиція в Будинку-музеї А. П. Чехова. Для нього збудовано ще одне приміщення. Щороку музей відвідує понад 150 тис. екскурсантів. Багато років директором його була заслужений діяч мистецтв РРФСР М. П. Чехова, нагороджена за багаторічну роботу по збереженню, вивченню, виданню літературної спадщини А. П. Чехова орденом Трудового Червоного Прапора. Вона обиралася депутатом Ялтинської міської Ради депутатів трудящих. Завдяки зусиллям М. П. Чехової у будинку збереглося все так, як було за життя письменника.

Краєзнавчий музей має відділи природи, дореволюційного й радянського періодів, літературний. 1970 року при ньому відкрито експозицію прикладного мистецтва — «Галявину казок». 1972 року музей відвідало близько 28 тис. чоловік. Того року колектив Ялтинського краєзнавчого музею за перемогу в соціалістичному змаганні на честь 50-річчя утворення СРСР занесено на міську Дошку пошани. 1972 року

в місті створено літературно-меморіальний музей видатної української поетеси Лесі Українки — філіал Кримського обласного краєзнавчого музею.

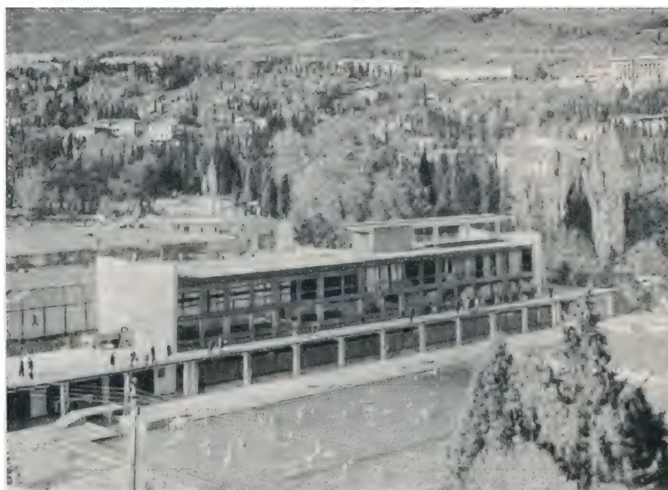
1968 року в Ялті відкрився широкоформатний кінотеатр «Сатурн» на 1240 місць. Діє 68 кіноустановок. Ялтинську кіностудію 1964 року перетворено на філіал Центральної ордена Трудового Червоного Прапора кіностудії дитячих і юнацьких фільмів ім. О. М. Горького. За післявоєнні роки тут знімалися фільми «Ромео і Джульєтта», «Отелло», «Овод», «Адмірал Ушаков», «Кораблі штурмують бастіони», «Дама з собачкою», «Дванадцята ніч», «Прощай», «Острів скарбів», «Невловимі месники», «Дон-Кіхот» та багато інших.

Міська організація товариства «Знання» об'єднує близько тисячі лекторів. Працюють також народні університети — патріотичного виховання, правових, медичних і педагогічних знань; музичні лекторії, клуби цікавих зустрічей тощо. Ялтинська міська організація Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури налічує 115 первинних організацій, у яких перебуває на обліку 22 тис. чоловік, 63 організації, установи та підприємства міста.

Близько 30 тис. ялтинців — фізкультурники. Серед них почесний майстер спорту Б. І. Рибак (легка атлетика), майстри спорту міжнародного класу В. П. Гончаров (альпінізм) і Ю. І. Поляков (фехтування). У місті споруджено стадіон спортивного товариства «Авангард», спортивний комплекс для дітей у Теплій Балці, на базі якого працює дитяча спортивна школа. Користується популярністю шахово-шашковий клуб. Щороку проводяться всесоюзні та республіканські спортивні змагання зі скелелазіння, велосипедні гонки, мотокроси, авторалі та інші змагання, міжнародні зустрічі. Із введенням у дію 1967 року відкритого плавального басейну з морською водою, що підігрівається, створено сприятливі умови для розвитку водного спорту.

Тисячі туристів приймають щороку туристські бази «Ялта» й «Магнолія». За перемогу в соціалістичному змаганні на честь 50-річчя утворення СРСР колектив турбази «Магнолія» 1972 року нагороджено Ювілейною Почесною грамотою ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради. У Ялті працює Кримське відділення Всесоюзного акціонерного товариства «Інтурист», у віданні якого — комфортабельні готелі, ресторани, автопарк. У 1966—1970 рр. місто відвідало понад 120 тис. туристів і екскурсантів з різних країн світу, а в 1971—1972 рр.— понад 130 тис. З 1958 року трудівники міста підтримують зв'язки з муніципалітетом фінляндського курортного міста Пієтарсаарі, з 1960 року — з французьким курортом Ніццою та з англійським — Маргетом, що стали містами-побратимами Ялти. 1971 року встановлено дружні зв'язки з югославським портом Рієкою, 1973 року — з французьким містом Касіс. У місті діють відділення товариств «СРСР—Франція», «СРСР — Великобританія» та інші.

Велику організаторську та виховну роботу проводять 132 партійні організації, у яких понад 5,6 тис. комуністів. Надійни-

Зимовий плавальний басейн у Ялті. 1972 р.

Теплохід «Адмирал Нахимов» на Ялтинському рейді. 1970 р.

ми їх помічниками є комсомольці. У 110 комсомольських організаціях налічується близько 8 тис. членів ВЛКСМ. За досягнення в соціалістичному змаганні на честь 50-річчя утворення СРСР Ялтинській міській комсомольській організації присуджено перехідний Червоний прапор ЦК ВЛКСМ.

До Ялтинської міської Ради обрано 338 депутатів, серед них 167 комуністів, 69 комсомольців, 155 жінок. Бюджет міськради на 1973 рік становив близько 10 732 тис. крб., з них на народну освіту асигновано 2070, на охорону здоров'я — 4381, на благоустрій — 1872 тис. крб. У роботі постійних комісій міської Ради поряд з депутатами беруть участь сотні активістів. Створено депутатські групи при будинкоуправліннях. 1973 року в Ялті працювало 325 профспілкових організацій, які об'єднували 39 тис. чоловік.

З липня 1938 року видається «Курортная газета» — орган Кримського обкому і Ялтинського міськкому КП України, Кримської обласної та Ялтинської міської Ради депутатів трудящих. Вона виходить 5 разів на тиждень тиражем понад 60 тис. примірників. Видаються багатотиражні газети «Голос строителя» (1600 примірників) та «Виноградарь Ливадии» (800 примірників).

В Ялті у різний час жили й працювали багато відомих діячів радянської культури. 1945 року тут оселився письменник П. А. Павленко. В Ялті він написав ряд своїх творів, у т. ч. роман «Щастя» (1947 рік). П. А. Павленко був головою Кримського відділення Спілки письменників СРСР, засновником і редактором альманаху «Крым». Нагороджений орденом Леніна та 4 рази удостоєний Державної премії СРСР. 1950 року обраний депутатом Верховної Ради СРСР.

З 1955 року в місті постійно жив і працював російський радянський письменник М. З. Бірюков. Його ім'ям названо теплохід і одну з вулиць міста. У будинку, де він жив і працював, 1970 року відкрито меморіальний музей — філіал місцевого краєзнавчого музею.

Чимало картин і скульптур створено ялтинськими художниками й скульпторами Ф. З. Захаровим, Я. О. Басовим, М. Л. Савицьким, К. П. Федчуком, С. К. Яровим, В. П. Цвєтковою та іншими.

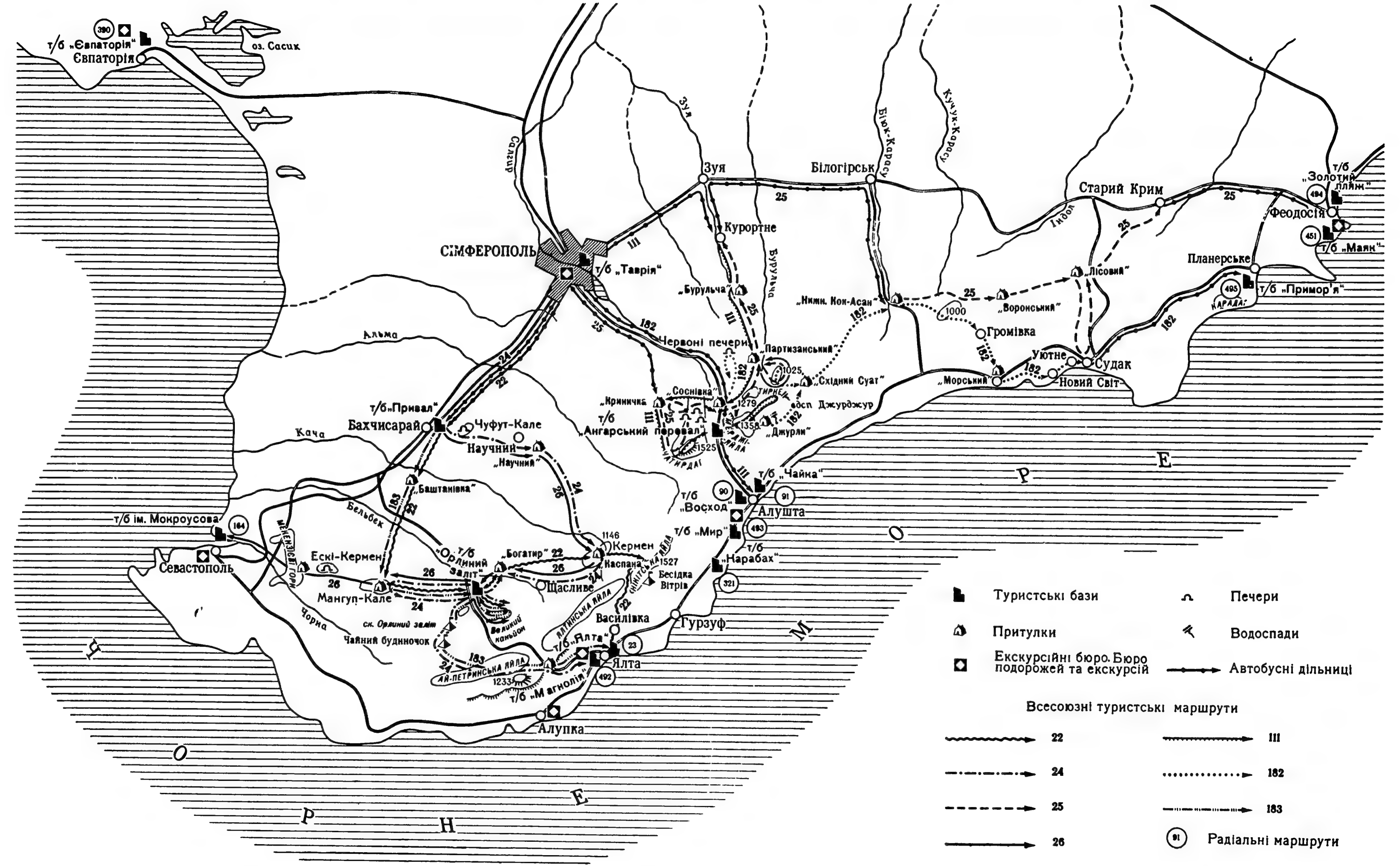
В Ялті живуть і трудяться 14 Героїв Радянського Союзу. Один з них — генерал-полковник І. М. Манагаров — у роки Великої Вітчизняної війни командував 53-ю армією, що воювала на багатьох фронтах, брала участь у визволенні Румунії, Угорщини, Чехословаччини, а потім билася на Далекому Сході проти японських мілітаристів.

Серед тих, хто удостоєний високого звання почесного громадянина Ялти, заслужені будівельники УРСР П. І. Єрмаков та В. О. Мордвинов, заслужений шляховик УРСР Ю. І. Друзенок, маляр К. К. Пархоменко, начальник морського порту А. В. Степанов, персональний пенсіонер Д. І. Погорєлий, заслужений лікар УРСР З. М. Бєлітченко, заслужена вчителька УРСР З. Г. Любченко та інші. Це звання присвоєно також колишньому командиру 323-го гвардійського стрілецького полку підполковнику Д. Б. Наджабову, колишньому командиру 896-го окремого саперного батальйону майору В. В. Сергєєву, які брали участь у визволенні Ялти від німецько-фашистських загарбників у 1944 році.

На центральній площі 1954 року урочисто відкрито пам'ятник В. І. Леніну. У Приморському парку 1953 року встановлено пам'ятник А. П. Чехову, а 1956 року біля входу у той же парк — пам'ятник О. М. Горькому. Влітку 1972 року по вулиці ім. Літкенса, поруч будинку № 8, де в 1897 році жила Леся Українка, споруджено пам'ятник поетесі. 28 грудня 1971 року біля будинку, де жив і працював О. О. Спендіаров (тепер будинок культури медпрацівників), у зв'язку з 100-річчям від дня його народження встановлено пам'ятник композиторові.

Напередодні 50-річчя Великого Жовтня, 5 листопада 1967 року, в Ялті на пагорбі Дарсан відкрито меморіальний комплекс і запалено вічний вогонь на честь борців за Радянську владу. На стелі викарбувано 14 прізвищ, у т. ч. М. В. Фрунзе, Д. І. Ульянова, В. К. Блюхера.

ТУРИСТСЬКІ БАЗИ, ПРИТУЛКИ, ВСЕСОЮЗНІ МАРШРУТИ ТА ЕКСКУРСІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ в КРИМУ

До 30-річчя ленінського Декрету «Про використання Криму для лікування трудящих» у Ялті, у Приморському парку, встановлено обеліск, на якому каменяр І. Є. Третьяков вирізьбив текст Декрету.

Група вчених і архітекторів Київського науково-дослідного й проектного інституту містобудування розробила генеральний план розвитку Великої Ялти. Якщо нині постійне населення курорту проживає в розкиданих вздовж узбережжя 40 селищах, то проектом передбачено створення 8 укрупнених мікрорайонів з магазинами, кінотеатрами, службами побуту. Весь Південний берег поділено на 3 зони — прибережну, середньогірську і гірську. В останніх двох, розташованих понад автомагістраллю Сімферополь—Ялта—Севастополь, виростуть житлові будинки, а також турбази, кемпінги, мотелі, різні підприємства. На північних схилах Кримських гір також буде створено єдину промислову і господарську зону. Семикілометровий автошляховий тунель зв'яже селище з узбережжям. Нижню частину відведено тільки під санаторно-курортні заклади. Ялта поступово звільниться від комунально-господарських служб, промислових підприємств, які займають ще значну частину цінної території.

Протягом цілого року до Ялти приїздять сотні тисяч трудящих з усіх союзних республік СРСР, щоб відпочити, полікуватися. Їдуть вони звідси з новими силами, зарядом бадьорості й надовго зберігають пам'ять про чудовий куточок, перетворений працею народу, волею партії у край здоров'я і відпочинку радянських людей.

Л. І. ВОЛОШИНОВ, М. О. ГУР'ЯНОВ

АЛУПКА

Алупка — місто районного підпорядкування, кліматичний курорт. Розташована за 17 км від Ялти і за 97 км від обласного центру; до найближчої залізничної станції Севастополь — 75 км. Є морський причал. Населення — 11 200 чоловік.

У І тисячолітті до н. е. тут жили таври. Їх сховище виявлено на Хрестовій горі за 2 км від міста.

Вперше населений пункт під назвою Алупка згадується в писемних джерелах 960 року. У XIII ст. Алупка входила до складу феодального князівства Феодоро, а в XIV ст.— до складу генуезьких володінь і на картах позначалася як невеликий причал для військових суден — Люпіко. 1454 року поселення спустошили турки.

Після приєднання Криму до Росії Алупка — маєток великого поміщика, фаворита Катерини II, князя Г. О. Потьомкіна. Згодом вона стала власністю командира грецького батальйону Ф. Д. Ревеліоті. До 20-х років XIX ст. це було невелике село. Саме такою її описують учений-ботанік К. І. Габліц і член Російської академії наук П. І. Сумароков. У 1798 році тут проживало 211 чоловік, переважно колишніх державних селян, які одержали наділи[1].

У першій половині XIX ст. маєток перейшов у власність генерал-губернатора Новоросійського краю князя М. С. Воронцова, який тут 1828 року почав зводити собі палац. На будівництві палацу широко використовувалася праця кріпаків. Тут працювали талановиті владимирські каменярі Г. Петров, І. Гаврилов та інші[2], які витесували з гранітних глиб витончені і складні за малюнками прикраси. В оздобленні кімнат виявилася майстерність ліпника Р. Фортунова з містечка Мошнів Київської губернії. Руками кріпаків біля палацу на площі близько 40 десятин

[1] ЦДІА СРСР, ф. 1350, оп. 312, спр. 23, арк. 29.

[2] Державний Історичний музей. Відділ писемних джерел, ф. 60, зв. 2: А. Полканов. Алупка. Симферополь, 1957, стор. 12.

закладено парк, у якому було влаштовано поляни, штучні водоймища, гроти, посаджено екзотичні рослини.

Працюючи як вільнонаймані, кріпаки одержували плату від 8 крб. 50 коп. до 22 крб. 85 коп. на місяць, залежно від спеціальності. Половина заробітку, а нерідко і його більша частина, йшла на виплату оброку поміщикам. Багато кріпаків, щоб не померти з голоду, згоджувалися працювати на будь-яких умовах. Так, у грудні 1833 року управитель маєтками Воронцова на Південному березі Криму писав управителеві одеською конторою, що до нього йдуть юрби людей, цілими сім'ями, які згоджуються працювати за 6 крб. на місяць[1]. На будівництві часто спалахували епідемії, які забирали в могилу сотні людей. Особливо тяжко було в голодні 1833 і 1837 роки, коли померло багато будівельників.

Кріпаки, які зводили палац, не мали права нікуди відлучатися. За невихід на роботу із заробітку вираховувалося 5 крб. Тих, хто втікав, ловили і відправляли на поселення в Сибір. Так, 1828 року в маєтках Воронцова, Голіциної та інших поміщиків на Південному березі Криму було заарештовано й відправлено в Сибір за бродяжництво близько 300 чоловік[2].

Будівництво палацу було завершено в 1848 році. Всі, хто побував тут, відзначали виняткову красу палацу й парку. 1820 року Алупку відвідали О. С. Пушкін і майбутній декабрист М. І. Муравйов-Апостол, а в 1825 році — О. С. Грибоєдов.

У поселенні збудували також кілька громадських і приватних будинків. У 20-х роках, щоб привернути до себе татарське населення, Воронцов спорудив мечеть. На початку 40-х років зведено православну церкву за зразком храму Тезея в Афінах. Тут почали зводити собі дачі великі російські поміщики і князі. Воронцов, якому лише в Алупці належало до 400 десятин землі, розгорнув активну підприємницьку діяльність. У його маєтку вирощувався високосортний виноград, з якого виготовлялися чудові вина, що стали відомі не тільки в Росії, а й за кордоном.

У пореформений час Алупка поступово перетворюється на капіталістичний курорт. 1887 року її населення становило 526 чоловік[3]. Коли, завдяки дослідним роботам лікарів С. П. Боткіна і В. М. Дмитрієва, стало відомо про цілющі властивості клімату Кримського побережжя, сюди ринулися підприємці всіх мастей. Купуючи землю у місцевих поміщиків, вони будували дачі, готелі, пансіонати. Князі Трубецькі свій маєток в Алупці-Сарі (нині селище Шевченкове) розбили на 100 окремих ділянок, продаючи їх від 8 до 30 крб., а в 90-х роках — до 90 крб. за квадратний сажень[4].

Після придбання Лівадії царською сім'єю услід за царем Олександром II сюди кинулись не тільки члени його сім'ї, маєтки і палаци яких появилися в зоні від Ялти до Алупки, але й весь придворний почет. Великі капіталістичні ділки намагалися організувати тут курортне господарство на європейський лад. Свої володіння вони перетворили на типово комерційні підприємства з курзалами, казино, ресторанами. У ці роки було прокладено нижню дорогу від Лівадії через Ореанду до Алупки[5]. Найінтенсивніше дачне будівництво розгорнулося тут наприкінці XIX ст. На початку XX ст. було повністю забудовано вулиці Воронцовську

Вид на Ай-Петрі. 1971 р.

[1] Державний Історичний музей. Відділ писемних джерел, ф. 60, зв. 138.

[2] Кримський облдержархів, ф. 102, оп. 1, спр. 44, арк. 100—101.

[3] Списки населенных мест Российской империи, т. 41. Таврическая губерния, стор. 92; Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 8, стор. 6.

[4] Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 16, спр. 109, арк. 27.

[5] Там же, ф. 534, оп. 1, спр. 36, арк. 9.

(нині Кірова), Кримську (нині Рози Люксембург) та ін. Коли всю територію Алупки було вже зайнято дачами й особняками, будівництво перенесли на вільнішу західну околицю. У 1901—1903 рр. князі Трубецькі, щоб підвищити вартість ділянок, проклали дорогу, яка зв'язала Севастопольське шосе з Сімеїзом.

На початку XX ст. у селі споруджено каналізаційну мережу, деякі вулиці забруковано. У 1911—1912 рр. збудовано Шаанкайський водопровід. 1914 року запрацювала електростанція. Але, незважаючи на швидкий розвиток дачного будівництва, велося воно хаотично, без плану, фасади будинків були повернуті в різні боки, як це подобалося власникам[1]. У результаті вулиці виявилися кривими й вузькими. Всюди були грязюка й антисанітарія. Навіть у путівнику для приїжджих на 1889 рік відзначалося, що «базарна площа наповнена чадом й дуже забруднена, на вулицю викидаються з харчевень і лавок різні непридатні залишки, які гниють і розповсюджують сморід. У таких же антисанітарних умовах перебувають всі прилягаючі до базарної площі вулиці»[2]. Товариство благоустрою Алупки, створене 1898 року, в умовах царської Росії практично нічого не зробило для впорядкування села.

Розвиток класової боротьби в країні, поширення марксистських ідей впливали на громадсько-політичне життя Алупки. Восени 1898 року тут жила член Московського комітету РСДРП А. І. Ульянова-Єлізарова зі своїм чоловіком М. Т. Єлізаровим, які перебували тоді під наглядом поліції[3]. В. І. Ленін, який був у сибірському засланні, знав про перебування рідних в Криму і листувався з ними. А. І. Ульянова-Єлізарова у своїх листах інформувала його про роботу соціал-демократичних комітетів. 26 вересня 1898 р. Ульянова-Єлізарова виїхала до Москви. З кінця квітня по липень 1909 року на дачі Нікольської (нині 5-й корпус санаторію «Залізничник») зупинялися мати В. І. Леніна — М. О. Ульянова і сестра Анна Іллінічна. В. І. Ленін, перебуваючи в цей час у Парижі, підтримував з ними зв'язок. В Алупці Марія Олександрівна лікувалася. Анна Іллінічна займалася літературною роботою. Тут вона написала гострополітичну статтю про зростання серед дітей самогубств, породжених жорстокою капіталістичною експлуатацією їх праці. У статті різко критикувалися порядки царської Росії та інших капіталістичних країн. З Алупки Анна Іллінічна повідомляла В. І. Леніна про вихід у московському видавництві «Звено» його книги «Матеріалізм і емпіріокритицизм», а незабаром послала йому і саму книгу, чому В. І. Ленін був дуже радий і двічі писав про це в Алупку матері й сестрі[4].

Передові робітники Алупки 1902 року встановили зв'язок з ялтинськими соціал-демократами. У селі почали з'являтися революційні листівки й прокламації. Під час першої російської революції 1905 року в лісі, інколи в морі на човнах робітники збиралися на мітинги. Доповідачі, яких присилала Ялтинська організація РСДРП, закликали до рішучої боротьби з самодержавством. У липні 1905 року в алупкинському парку було розкидано революційні прокламації. У вересні на східній околиці селища передові робітники збиралися на сходки. 17 листопада 1905 року ялтинський повітовий справник доповідав губернатору, що останнім часом в Алупці відбуваються великі мітинги[5]. У грудні робітники Алупки брали участь у сходці в районі водопаду Учан-Су.

1906 року в Алупку з Ялти доставили гектограф для друкування революційних прокламацій. У ніч на 27 квітня 1906 року по вулицях селища було розкидано листівки з закликом до страйку[6]. Трудящі Алупки відгукнулися на цей заклик: 1 травня майже повсюдно було припинено роботи, відбулися демонстрації. Тоді ж в Алупці створювалися профспілки будівельників, кухарів, садівників. Але після поразки революції їх було розгромлено. Для «підтримки порядку» з числа лівадійської охо-

[1] Курорт Алупка. Доклад общества благоустройства Алупки. М., 1915, стор. 8.
[2] Краткий практический путеводитель для приезжих. Одесса, 1889, стор. 12.
[3] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 2, спр. 4146, арк. 1, 2.
[4] В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 55, стор. 291.
[5] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 17, арк. 66.
[6] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 498, арк. 201.

рони в Алупку прибув загін солдатів. 1908 року, підіславши провокатора, поліція заарештувала підпільників, вилучивши у них гектограф[1].

На 1914 рік населення Алупки зросло до 3791 чоловіка. За своїм соціальним складом воно було досить строкатим: 1765 селян, 859 міщан, 196 дворян, 56 служителів церкви, 16 купців, 47 поселян і 341 іноземний підданий[2]. Селяни і міщани, основні податні стани, займалися переважно землеробством і обслуговуванням багатих курортників.

У 1915 році з 352 селянських дворів 246 не мали землі. Майже всі вони були безкінними[3]. Жорстокої експлуатації зазнавали сезонні робітники. Так, власник виноградних плантацій Касимов наймав людей з умовою «працювати весь світловий день, харчі хазяйські, за брак, за пошкодження виноградних кущів вираховувати з винуватця». Заробляли вони від 12 до 18 крб. на місяць, а вирахування за харчування становило від 8 до 12 крб. За будь-яку дрібницю хазяїн міг оштрафувати або викинути робітника на вулицю[4].

Населення Алупки не одержувало медичної допомоги. Трудящі могли лікуватися тільки в Кореїзькій земській лікарні, яку було побудовано на пожертвування. 16 квітня 1902 року на кошти добродійного «Товариства для дітей в Алупці» відкрито дитячий кістковотуберкульозний санаторій на 24 місця. Ініціатором його створення був відомий діяч російської медицини викладач Московського університету О. О. Бобров, який віддав на будівництво санаторія усі свої збереження. Значні кошти передали також О. М. Горький, Л. М. Толстой, Ф. І. Шаляпін, а також лікарі С. Я. Єлпатьєвський, П. В. Ізергін та інші діячі російської культури. 1904 року в санаторії налічувалося 60 місць, з них тільки 12 безплатних[5]. На 1913 рік в Алупці вже діяло 8 санаторіїв на 200 місць, санаторний пансіон, близько 60 приватних пансіонів і до 120 дач[6].

1897 року в Алупці відкрилася земська школа, де один учитель навчав 30 учнів. На 1915 рік тут було 3 земські училища, грецьке училище, церковнопарафіяльна школа, народна читальня, платна бібліотека, в якій налічувалося 1 тис. книжок[7].

У різні часи Алупку відвідало багато відомих російських та українських письменників, артистів і художників. Тут відпочивали О. М. Горький, М. М. Коцюбинський, жив В. Г. Короленко. На короткий час в Алупці зупинялася Леся Українка з К. В. Квіткою. Бували тут М. С. Щепкін, Ф. І. Шаляпін, С. В. Рахманінов, І. К. Айвазовський, В. І. Суриков, В. М. Васнецов, М. Г. Гарін-Михайловський, В. В. Докучаєв.

Звістку про повалення царського самодержавства в лютому 1917 року жителі села зустріли з радістю. Але незабаром вони переконалися, що Тимчасовий уряд не збирається поліпшити становище трудящих. У березні з представників буржуазії створено місцевий орган Тимчасового уряду — комітет громадської безпеки. Угодовці й татарські буржуазні націоналісти засіли в Алупкинській Раді робітничих депутатів, сформованій протягом травня—червня 1917 року.

Антинародна політика буржуазної влади викликала незадоволення трудящих. У липні 1917 року страйкували робітники електростанції, вимагаючи підвищити заробітну плату. Активну агітаційну роботу серед населення проводили більшовики. Велику допомогу їм у боротьбі з контрреволюціонерами та колишніми царськими чиновниками, які повтікали з столиці, подавали робітники Севастополя і Сімферополя. У квітні 1917 року комісія Севастопольської Ради депутатів армії, флоту і робітників зробила обшук в осіб царської сім'ї, а у вересні представники Севасто-

---

[1] Л. Д. Алексеев. Печать большевиков Украины в период реакции, стор. 77.
[2] Кримський облдержархів, ф. 42, оп. 1, спр. 12-а, арк. 32.
[3] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2. Ялтинский уезд, стор. 26—27.
[4] Кримський облдержархів, ф. 102, оп. 1, спр. 44, арк. 269.
[5] Общественные санатории и пансионаты Южного берега Крыма. М., 1909, стор. 52.
[6] Кримський облдержархів, ф. 200, оп. 1, спр. 29, арк. 1.
[7] Там же, ф. 42, оп. 1, спр. 12, арк. 32.

польської і Сімферопольської Рад — на дачі капіталіста Рябушинського[1]. Але есери й меншовики, піднявши газетний галас, по суті попередили контрреволюціонерів про обшуки.

Трудящі Алупки вітали перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. 16 листопада 1917 року в Алупці оформилася самостійна більшовицька організація[2]. Вже через тиждень вона налічувала 60 чоловік. На першій конференції більшовиків Таврійської губернії був присутній її представник з правом дорадчого голосу[3]. У грудні відбулися перевибори Ради. Вона поповнилася депутатами від солдатів, які лікувалися в Алупці, і стала називатися Радою робітничих і солдатських депутатів. До неї ввійшли також більшовики. На початку січня 1918 року вони добилися схвалення резолюції про визнання Ради Народних Комісарів єдиною владою у країні[4].

Радянську владу в Алупці встановлено 11 січня 1918 року з допомогою бронезагону на чолі з матросом Бірюковим, що йшов із Севастополя через Алупку на допомогу ялтинським червоногвардійцям. Влада в селищі перейшла до рук військово-революційного комітету, який направив свого представника до обласного військово-революційного комітету, створеного 22 січня 1918 року в Севастополі, з метою погодження дій для боротьби проти контрреволюції в Причорноморському басейні. Наприкінці січня під керівництвом ревкому знову проведено перевибори Алупкинської Ради робітничих і солдатських депутатів. Було призначено комісарів фінансів, праці, національних маєтків, соціального забезпечення та ін.[5]. Рада націоналізувала землю, чимало будинків, обклала буржуазію Алупки, Кекенеїза (Оползневе), Лімен (Голуба Затока), Кучук-Коя (Бекетове), Сімеїза, Місхора, Кореїза, Гаспри та інших навколишніх селищ одноразовим податком у 5 млн. крб., провела у багатіїв обшуки і конфіскувала золото. Наприкінці лютого 1918 року націоналізовано маєтки, розташовані на Південному березі Криму, з усім рухомим і нерухомим майном та інвентарем[6]. При Раді було створено загін Червоної гвардії з 30 чоловік і на допомогу йому комісію для охорони міста[7].

Коли навесні 1918 року півострову стали загрожувати кайзерівські війська, революційно настроєні верстви населення зі зброєю в руках піднялися на захист республіки Тавріди. Та угодовці знову захопили керівні місця в Алупкинській Раді. Підняли голову контрреволюційні елементи, які втекли з півночі, а також місцева буржуазія. Почалося переслідування більшовиків. У квітні 1918 року головний комісар у справах боротьби з контрреволюцією при Ялтинській Раді робітничих і солдатських депутатів В. Ю. Драчук доповів виконкому Ялтинської Ради про змову контрреволюціонерів, які групувалися навколо колишнього царського міністра Сазонова й капіталіста Рябушинського і робили ставку на німецьких окупантів. Виконком вирішив заарештувати її ватажків, а також дядька колишнього царя М. М. Романова і направив з цією метою в Алупку своїх представників. Контрреволюціонерів було обеззброєно[8].

Але в ніч на 1 травня 1918 року Алупку загарбали німецькі окупанти. Провадилися постійні облави, під час яких заарештовували більшовиків і співчуваючих Радянській владі. Окупанти грабували палаци і дачі, спустошували сади й виноградники. Почався голод, епідемії холери і тифу. У травні 1918 року від рук окупантів загинув член Алупкинського комітету РКП(б) Б. Ю. Тененбойм (колишній політкаторжанин, учасник боїв за Радянську владу в Ялті, член Ялтинського ревкому, в січні—березні 1918 року — голова ревтрибуналу).

---

[1] Газ. «Рабочий путь», 16, 17 вересня 1917 р.
[2] Газ. «Таврическая правда», 3 березня 1918 р.
[3] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 115—116.
[4] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 33, арк. 31, 33; спр. 44, арк. 47.
[5] Там же, спр. 44, арк. 48.
[6] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 205.
[7] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 44, арк. 48; Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 223.
[8] Кримський облпартархів, ф. 150, оп. 1, спр. 45, арк. 162.

У листопаді 1918 року німецькі окупанти змушені були піти з Криму. Проте трудящим ще довелося боротися з англо-французькими інтервентами й денікінцями. В квітні 1919 року Червона Армія очистила від білогвардійців Ялтинський повіт. Вся повнота влади зосередилася у руках Ялтинського військово-революційного комітету[1].

В усіх курортних зонах, у т. ч. і в Алупці, відновлювалися санаторії. Вживалися заходи для відродження економіки. Але у червні 1919 року місто Алупку знову захопили білогвардійці, які утрималися тут до середини листопада 1920 року.

Відбудовувалося господарство Алупки після розгрому врангелівщини у винятково тяжких умовах: всюди панувала розруха, близько третини будинків потребували ремонту, водопровідна мережа не діяла, через відсутність палива не працювали обидві електростанції[2]. Внаслідок посухи й голоду, які лютували протягом 1921—1922 рр., населення Алупки скоротилося на 2 тис. чоловік.

Ще 31 жовтня 1920 року для охорони міста від бандитизму й обліку майна буржуазії, яка втекла, створено тимчасовий комітет охорони Алупки, який 16 листопада перетворили в Алупкинський революційний комітет. При ревкомі працювали відділи: управління (з підвідділами —загальним, інструкторсько-інформаційним, запису актів громадянського стану і міліції), фінансовий, продовольчий, комунального господарства, охорони здоров'я, соціального забезпечення, праці і народної освіти. Алупкинський ревком мав права районного ревкому, його влада поширювалася на 9 селищ: Гаспру, Місхор, Кореїз, Сімеїз, Лімени, Мухалатку (Снитівське), Мшатку (Южне), Кекенеїз і Кучук-Кой.

13 грудня 1920 року створено бюро Алупкинської районної організації РКП(б). В організації Алупкинського парткому й ревкому взяли участь прибулі сюди керівники обкому партії і Кримревкому Р. С. Самойлова (Землячка), Бела Кун і Ю. П. Гавен. Севастопольський військовий комісаріат відрядив на роботу в Алупкинський ревком 5 своїх співробітників.

Ревком узяв під охорону маєток «Алупка», зібрав дані про кількість придатної для обробітку землі, наявність насіння, сільськогосподарських знарядь тощо[3].

Селяни наділялися землею, виноградниками і садами, які раніше належали поміщикам і куркулям[4].

З допомогою відділу комунального господарства ревкому було пущено електростанцію, відкрито невеликий млин, слюсарну, столярну, шевську і палітурну майстерні, перукарню, відремонтовані будинки відведено під лікувальні заклади. Відкрилися робітнича їдальня і 4 їдальні при навчальних закладах. Відділ соціального забезпечення ревкому, незважаючи на брак коштів, облікував і обстежив усіх хворих, інвалідів, стариків, дітей, членів сімей червоноармійців, — всі вони одержали матеріальну допомогу: гроші, паливо, продовольство, одяг і взуття. На одній із дач відкрили будинок для престарілих.

Ревком діяв до серпня 1921 року. Потім владу було передано Алупкинській Раді робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Провадилася величезна робота щодо згуртування трудящих навколо Комуністичної партії. Наприкінці 1922 року Алупкинський осередок РКП(б) налічував 10 членів і 3 кандидати в члени партії, а в 1926 році — 31 члена і 20 кандидатів у члени партії[5]. У грудні 1922 року в Алупці виникла комсомольська організація з 10 чоловік. У серпні 1923 року тут уже налічувалося 3 комсомольські осередки[6]. Комуністи і комсомольці

---

[1] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 126.

[2] Кримський облдержархів, ф. Р-1271, оп. 1, спр. 21, арк. 42; ф. Р-2718, оп. 1, спр. 48, арк. 3, 4.

[3] Там же, ф. Р-1271, оп. 1, спр. 20, арк. 1, 23, 45; спр. 45, арк. 3; ф. Р-2718, оп. 1, спр. 47, арк. 79, 86—90, 93.

[4] Там же, ф. Р-2718, оп. 1, спр. 47, арк. 61; ф. Р-2725, оп. 1, спр. 11, арк. 3.

[5] Кримський облпартархів, ф. 82, оп. 1, спр. 14, арк. 3; ф. 83, оп. 1, спр. 19-а, арк. 9.

[6] Там же, ф. 82, оп. 1, спр. 14, арк. 3; ф. 83, оп. 1, спр. 27, арк. 16, 27, 62.

давали рішучу відсіч куркулям, які намагалися перешкодити соціалістичному будівництву.

Комуністи, місцеві органи Радянської влади всіляко сприяли розвиткові сільськогосподарської кооперації. До лютого 1921 року в Алупці організовано 8 трудових артілей, які приступили до посіву пшениці, ячменю, обробітку городів, а на осінь 1924 року виникло ще 4 невеликі колгоспи[1]. З 1924 року почало функціонувати сільськогосподарське кредитне товариство. Воно надавало селянам-біднякам і середнякам позики, допомагало їм у реалізації сільськогосподарської продукції, постачало інвентарем. 1925 року товариство вже обслуговувало 387 господарств. Якщо в 1924 році воно видало позик на 1000 крб., то через рік — на 15 153 крб. У липні 1925 року на загальних зборах селян Алупки створено земельне товариство[2].

Велика робота провадилася щодо впорядкування Алупки і населених пунктів, підпорядкованих Алупкинській сільраді. 1 січня 1924 року Алупку віднесено до категорії сіл: Алупкинській сільраді підпорядковувалися також Сімеїз і Лімени. У 1925 році прибуткова частина бюджету Алупкинської сільради становила 222 тис. крб., з яких 127 тис. використано на розвиток комунального господарства, а 95 тис. крб.— на утримання лікарні, клубу, бібліотеки й дитсадка[3].

Уже в перші роки Радянської влади робітників і службовців, які тулилися в підвалах і напівпідвалах, було переселено в будинки багатіїв. Частина землі маєтку Воронцова виділялася жителям села для спорудження будинків. Кошти від здачі в оренду 92 муніципалізованих будинків вкладалися у відбудову житла, водопровідної мережі, каналізаційних комунікацій[4], на боротьбу із зсувами, які завдавали великої шкоди господарству Алупки. Тільки в 1923—1924 рр. на протизсувні роботи сільрада виділила 18 тис., на ремонт водопроводу — 3 тис., на відбудову будинків — 67,5 тис. крб.[5] 1925 року почалося будівництво підземних галерей у горах над Алупкою, що збільшило потужність водоводів і стало водночас добрим протизсувним засобом. 1927 року збудовано залізобетонний резервуар на 10 тис. відер води і зроблено каптаж 12 джерел.

До 1927 року повністю відбудовано житловий фонд Алупки. Працювала каналізація. Жителі одержали електроосвітлення від Ялтинської і частково від старої Алупкинської електростанцій. На початок року в Алупці у 881 дворі проживало 2950 чоловік[6].

У червні і вересні—жовтні 1927 року тут сталися великі землетруси. Було пошкоджено 52 будинки, чимало будівель курортного відомства[7]. Ліквідація наслідків землетрусу і дальший розвиток господарства, зокрема курорту, стали першочерговим завданням партійних і радянських органів, усіх трудящих Алупки. Держава подавала населенню допомогу грішми, продовольством.

Зразу після визволення Алупки від врангелівців було відновлено лікарню й амбулаторію. Почала працювати поліклініка. Санітарним лікарем і лікарем амбулаторії призначили О. І. Кузнецова, який працював на цьому посту понад 40 років (1960 року він удостоєний почесного звання заслуженого лікаря УРСР).

Втілюючи в життя історичний декрет В. І. Леніна про перетворення Криму на всеросійську здравницю, органи Радянської влади провели обстеження і ремонт приміщень, придатних для санаторіїв і будинків відпочинку. Вже в лютому 1921 року в Алупці функціонували три санаторії і 9 будинків відпочинку на 1071 місце,

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-1271, оп. 1, спр. 20, арк. 11; ф. Р-2058, оп. 4, спр. 1796, арк. 26.

[2] Там же, ф. Р-2732, оп. 1, спр. 115, арк. 1.

[3] Там же, ф. Р-2058, оп. 4, спр. 683, арк. 197.

[4] Там же, ф. Р-1271, оп. 1, спр. 21, арк. 43.

[5] Там же, ф. Р-2058, оп. 4, спр. 163, арк. 66.

[6] Список населенных пунктов Крымской АССР по Всесоюзной переписи 17 декабря 1926 года, стор. 184—185.

[7] Черноморские землетрясения 1927 года и судьбы Крыма. Симферополь, 1928, стор. 72, 78, 93, 94.

а в Алупкинському курортному підрайоні — на 1065 місць в санаторіях і 622 місць в будинках відпочинку[1]. В одному із заново створених санаторіїв (тепер — «Сонячний») лікувалися перші хворі — близько 200 робітників-текстильників з Іванового, учасники революції і громадянської війни. Влітку та восени 1922 року тут же лікувався і відпочивав М. В. Фрунзе.

Директор санаторію ім. О. О. Боброва П. В. Ізергін. Фото 1935 р.

На кінець 1921 року, незважаючи на тяжке продовольче становище в країні, в Алупці вже діяло 7 санаторіїв. У той час хлібним пайком, який інколи обмежувався чвертю фунта, забезпечувались в першу чергу санаторні хворі. 1924 року в здравницях Алупки лікувалося й відпочивало 8 тис. чоловік. Протягом багатьох років дитячою здравницею керував П. В. Ізергін (у 1920—1921 рр. очолював відділ охорони здоров'я ревкому). Він розробив лікувальний метод цілодобового і цілорічного перебування хворої дитини на свіжому повітрі. За свою багаторічну самовіддану роботу в санаторії П. В. Ізергін 1936 року нагороджений орденом Леніна.

Багато уваги приділялося культурному будівництву і боротьбі з неписьменністю. Вже протягом 1921 року проведено реєстрацію неписьменних і малописьменних, відкрито 5 радянських шкіл 1-го ступеня й одну школу 2-го ступеня, в них навчалося 509 учнів. Каталогізувалися наявні в місті книги, було відкрито 2 бібліотеки.

Згідно з телеграмою В. І. Леніна Кримському ревкому від 26 лютого 1921 року, в якій пропонувалося докласти всіх зусиль для охорони художніх цінностей, що знаходилися в ялтинських палацах і приватних будинках[2], Кримський комітет у справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва (Кримохормис) подбав про Воронцовський палац, про що 26 березня повідомлялося в телеграмі вождю[3]. Тоді ж палац націоналізовано, а в його парадних залах відкрито музей. Палац і парк, створені працею народу, віднині стали його надбанням. 2 листопада 1921 року в Алупці створено комісію охорони художніх скарбів. Вона взяла на облік пам'ятки старовини і твори мистецтва, які знаходилися у приватних зібраннях і в установах.

За допомогою держави в 1920—1926 рр. трудящі Алупки повністю відбудували економіку, комунальне господарство. Парторганізація і Рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів приділяли велику увагу масово-політичній роботі серед населення Алупки. 4 травня 1921 року в день 103-ї річниці з дня народження Карла Маркса загальні збори жителів послали В. І. Леніну вітальну телеграму. З великим піднесенням святкувало населення 5-річчя Великого Жовтня. 6 листопада в робітничому клубі відбулися загальні збори жителів села. Наступного дня багатолюдна демонстрація з червоними прапорами і співом революційних пісень пройшла вулицями Алупки до могил полеглих за Радянську владу.

11 лютого 1923 року безпартійна селянська конференція Алупкинського району, на якій були присутні 54 делегати, прийняла резолюцію, що схвалювала рішення I Всесоюзного з'їзду Рад про утворення СРСР. «Конференція вітає нове об'єднання трудящих — Союз Радянських Соціалістичних Республік, у якому вбачає запоруку дальших наших перемог і шлях до визволення людства»[4],— говорилося в резолюції.

На 1928 рік місцева партійна організація налічувала 32 комуністи і в Алупці-Сарі — 14 комуністів. В Алупкинській сільській Раді працювало 6 секцій: охорони

[1] Кримський облпартархів, ф. 81, оп. 1, спр. 42, арк. 13—15.
[2] В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 52, стор. 309.
[3] Кримський облдержархів, ф. Р-1188, оп. 3, спр. 108, арк. 176.
[4] Кримський облпартархів, ф. 82, оп. 1, спр. 4, арк. 20—22.

С. Я. Маршак та О. Д. Сперанський серед співробітників санаторію ім. Боброва. Алупка, 1935 р.

здоров'я, культосвіти, комунального господарства, сільського господарства, кооперативна і фінансово-податкова[1]. У жовтні 1929 року Алупку віднесено до категорії курортних селищ. Відбулися вибори до курортно-селищної Ради. До її складу обрали 25 робітників, 22 селян (переважно бідняків), одного наймита, 20 службовців і 4 червоноармійців, у т. ч. 22 комуністів і 8 комсомольців.

У період суцільної колективізації сільського господарства з ініціативи комуністів в Алупці створюються сільськогосподарські артілі й товариства: спільного обробітку землі, переробки і збуту продукції, артіль «Серп», кооперативне плодоовочево-виноградно-виробниче товариство, водномеліоративне товариство ім. Леніна (з правлінням у Кореїзі), селянське сільськогосподарське товариство, селянське молочне товариство переробки й збуту молока, молочних та інших продуктів тваринництва, риболовецький колгосп «Зоря». Вони сприяли поширенню агрономічних знань, подавали селянам допомогу в придбанні сільськогосподарського інвентаря, розведенні, збуті й страхуванні худоби. Але основна їх роль полягала в підготовці суцільної колективізації сільського господарства.

Наприкінці 1929 року в артіль об'єдналося 98 господарств. Колективізація проходила в напруженій класовій боротьбі. Куркульство всіляко намагалося зірвати її. 1929 року з Алупки було виселено 17 куркулів. 1931 року до колгоспу вже вступило 87 проц. селян (300 чоловік)[2]. За господарством закріпили 143,6 га землі. Пізніше, у зв'язку з розширенням курортного будівництва, колгосп скоротив посівну площу: в 1933 році — до 80 га, в 1938 — до 52 га.

5 липня 1938 року Алупку віднесено до категорії міст. 1939 року тут створено промартіль ім. 3-ї п'ятирічки. У соціалістичному змаганні з артілями Ялти і Судака вона 1940 року вийшла переможцем, виконавши річний план до 17 вересня і зайнявши перше місце в Криму. У місті працювали також кравецька і шевська майстерні.

Радянський уряд надавав великого значення розвиткові Алупки як курорту. Курортна зона простягалася головним чином уздовж берега моря, посеред парків і садів Під санаторії і будинки відпочинку було передано 73 кращі будинки з корисною площею 17,5 тис. кв. метрів. Курортний фонд Алупки 1933 року складався з 10 санаторіїв на 1755 місць і 8 будинків відпочинку на 1440 чоловік (1175 місць цілорічних і 2020 сезонних). Вони переобладнувалися й оснащувалися новітньою медичною апаратурою. До 1930 року тут створено базу товариства пролетарського туризму й екскурсій на 450 місць[3].

Напередодні Великої Вітчизняної війни Алупка була другим щодо значення містом-курортом на Південному березі Криму. Тут працювало 22 санаторії і будинки відпочинку на 3500 місць. Особливо великих успіхів добився персонал санаторію ім. Боброва. До 1940 року, за 16 років праці, його співробітники повернули здоров'я 1790 дітям. 1935 року санаторій ім. Боброва відвідали письменник С. Я. Маршак й академік О. Д. Сперанський, згодом вони постійно шефствували над тяжкохворими обдарованими дітьми.

На початку 1941 року в Алупці проживало 7400 чоловік[4]. Були досягнуті значні успіхи в розвитку міського господарства. Про те, яку увагу його зростанню приді-

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-2059, оп. 1, спр. 1594, арк. 19.
[2] Там же, ф. Р-2058, оп. 4, спр. 1825, арк. 27, 150.
[3] Социалистическая реконструкция Южного берега Крыма, стор. 571.
[4] Ялтинський міськдержархів, ф. 264, оп. 1, спр. 16, арк. 1.

ляла держава, свідчить такий факт: тільки за 1933—1938 рр. на житлове будівництво виділено 698 тис. крб., на реконструкцію вулиць — 120 тис. крб., на озеленення — 42 тис. крб.[1] Бюджет міської Ради в 1940 році становив 860 тис. крб. В Алупці налічувалося 642 житлові будинки загальною площею 52 820 кв. метрів[2].

У місті працювали лікарня, амбулаторія, поліклініка, електросвітлолікарня, аптека, санітарно-бактеріологічна лабораторія і санітарно-епідеміологічна станція.

У двох середніх і початковій школах навчалося 1305 дітей з Алупки, Кореїза, Гаспри, Місхора, Сімеїза і Лімен. Крім того, працювала школа для дорослих на 50 чоловік[3]. Величезну культурно-освітню роботу серед населення проводили бібліотека, центральний клуб ім. В. І. Леніна, кінотеатр, будинок оборони, 2 хати-читальні, клуб профспілки будівельників, 4 клуби і 6 курортних залів при санаторіях і будинках відпочинку міський літній курортний зал. У Воронцовському палаці створили історико-побутовий музей.

1937 року в місті встановлено пам'ятник вождю трудящих В. І. Леніну.

Віроломний напад фашистської Німеччини на СРСР перервав мирну працю жителів Алупки. Восени 1941 року для боротьби з ворожими диверсантами й парашутистами з мешканців міста і навколишніх селищ організовано винищувальний батальйон.

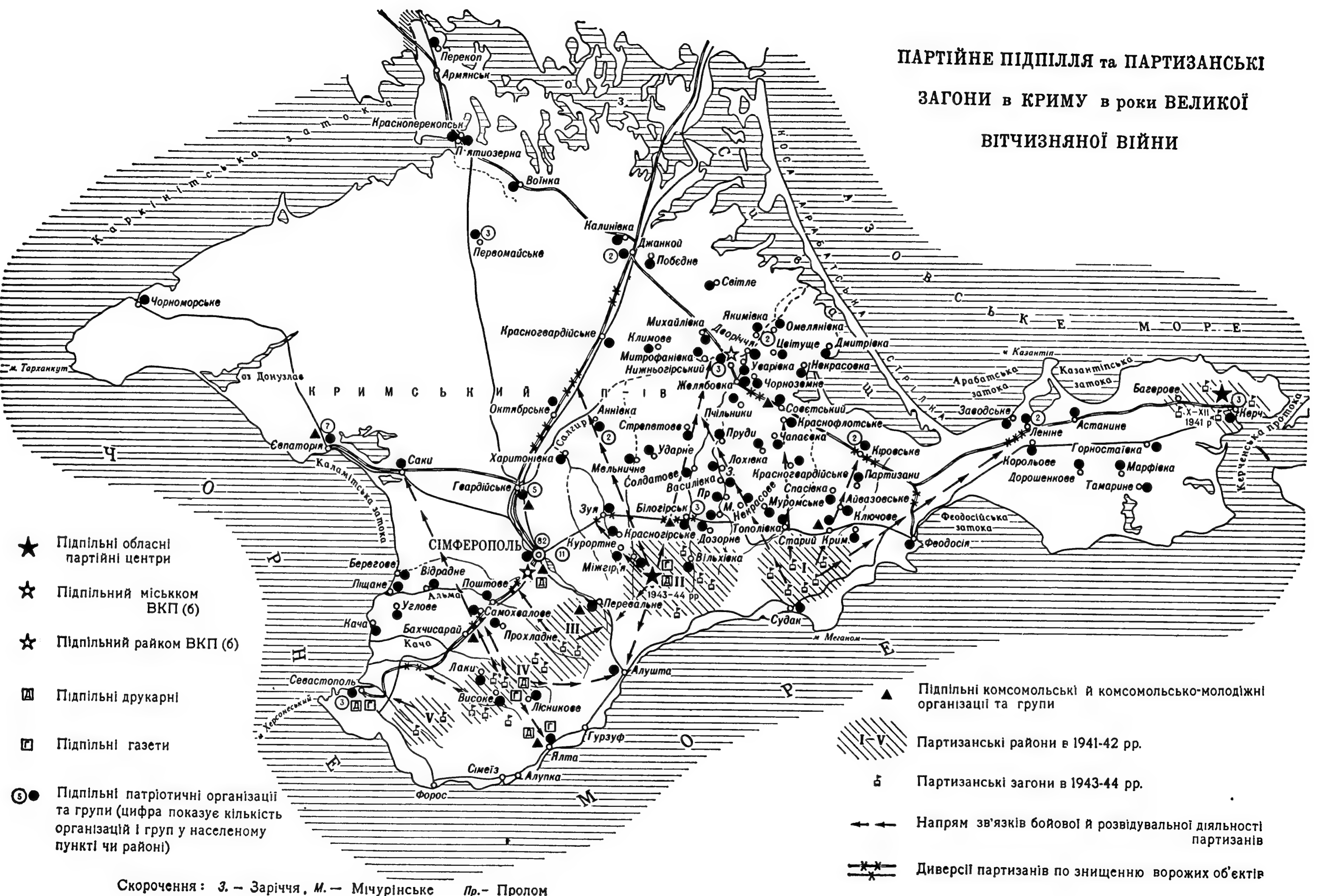
8 листопада 1941 року Алупку окупували гітлерівці. Частина жителів пішла в Ялтинський партизанський загін. У боях з німецько-фашистськими загарбниками полягли М. В. Кузерін, П. Д. Безносов, Г. А. Алексєєв. Й. В. Казачек та інші. У листопаді 1941 року загинув житель Алупки — командир групи Ялтинського партизанського загону Я. С. Пархоменко, останньою гранатою підірвавши себе і ворожий бронетранспортер. Посмертно він нагороджений орденом Леніна, похований у братській могилі на Ай-Петрі.

В окупованому місті в 1941—1942 рр. діяла підпільна патріотична група з комсомольців і піонерів Алупки й Кореїза. До групи входили брати О. Гавирін і В. Гавирін, їх сестра Л. Гавиріна, Л. Горемикіна, П. Асаулюк, Л. Кузеріна. І. Данилін і його мати К. О. Даниліна. Підпільники розповсюджували серед населення листівки. Через О. Гавиріна і Л. Горемикіну (її батько і брат були бійцями Ялтинського партизанського загону) вони підтримували зв'язок з партизанами, передавали їм розвідувальні дані про пересування ворожих військ, розташування батарей, прожекторних установок. Гітлерівцям удалося викрити групу. У березні 1942 року фашисти стратили на центральній площі Алупки братів Гавиріних, у Сімеїзі розстріляли П. Асаулюка і Л. Гавиріну, в Ялті — Л. Кузеріну. Ще в січні 1942 року разом з братом і матір'ю вороги повісили Л. Горемикіну[4]. 1957 року на могилі братів Гавиріних встановлено пам'ятник. Одну з вулиць міста названо їх іменем.

Багато жителів міста боролися з німецько-фашистськими загарбниками на фронтах Великої Вітчизняної війни Особливо прославився уродженець Алупки льотчик Амет-Хан Султан (1920—1972), який брав участь у боях на Брянському, Південно-Західному, Сталінградському, Південному, 3-му Білоруському і 4-му Українському фронтах. Амет-Хан Султан зробив 602 бойові вильоти, збив 49 ворожих літаків. За мужність, виявлену в боях з ворогом, велику військову майстерність він двічі удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Після Великої Вітчизняної війни Амет-Хан Султан був льотчиком-випробовувачем. За випробування бойових літаків удостоєний Державної премії. 1955 року при вході до алупкинського парку встановлено бронзовий бюст героя.

16 квітня 1944 року частини Окремої Приморської армії визволили Алупку від німецько-фашистських загарбників. Почалася відбудова зруйнованого господарства. Гітлерівські окупанти завдали великої шкоди місту. Було спалено й зруйновано багато будинків, виведено з ладу низьковольтну електромережу, пошкоджено каналі-

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-1681, оп. 1, спр. 15, арк. 115, 129.
[2] Там же, ф. Р-653, оп. 16, спр. 109, арк. 27, 28.
[3] Там же.
[4] Кримський облпартархів, ф. 849, оп. 1, спр. 165, арк. 15—17.

ПАРТІЙНЕ ПІДПІЛЛЯ та ПАРТИЗАНСЬКІ ЗАГОНИ в КРИМУ в роки ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
Підпільні обласні партійні центри
Підпільний міськком ВКП (б)
Підпільний райком ВКП (б)
Підпільні друкарні
Підпільні газети
Підпільні патріотичні організації та групи (цифра показує кількість організацій і груп у населеному пункті чи районі)
Скорочення: З. – Заріччя, М. – Мічурінське Пр.– Пролом
Підпільні комсомольські й комсомольсько-молодіжні організації та групи
Партизанські райони в 1941-42 рр.
Партизанські загони в 1943-44 рр.
Напрям зв'язків бойової й розвідувальної діяльності партизанів
Диверсії партизанів по знищенню ворожих об'єктів
КРИМСЬКИЙ П-ІВ
СІМФЕРОПОЛЬ
Перекоп
Армянськ
Красноперекопськ
П'ятиозерна
Воїнка
Первомайське
Калинівка
Джанкой
Победне
Світле
Чорноморське
м. Тарханкут
оз Донузлав
Євпаторія
Саки
Гвардійське
Харитонівка
Октябрське
Красногвардійське
Михайлівка
Климове
Митрофанівка
Нижньогірський
Желябовка
Якимівка
Омелянівка
Цвітуще
Дмитрівка
Уварівка
Некрасовка
Чорноземне
Совєтський
Краснофлотське
Кіровське
Партизани
Айвазовське
Ключове
Феодосія
Старий Крим
Судак
м Меганом
Алушта
Гурзуф
Ялта
Алупка
Сімеїз
Форос
Севастополь
Кача
Бахчисарай
Углове
Лищане
Берегове
Відрадне
Альма
Поштове
Самохвалове
Прохладне
Лаки
Високе
Лісникове
Перевальне
Міжгір'я
Курортне
Зуя
Красногірське
Білогірськ
Дозорне
Вільхівка
Тополівка
Мурoмське
Спасівка
Красногвардійське
Некрасове
Василівка
Солдатове
Мельничне
Аннівка
Стрепетове
Ударне
Пчільники
Пруди
Лохівка
Чапаєвка
Дворічче
Салгир
Заводське
Ленiне
Астанине
Багерове
Керч
1941 р
Горностаївка
Корольове
Дорошенкове
Марфівка
Тамарине
Казантип
Казантипська затока
Арабатська затока
Феодосійська затока
Керченська протока
Каркінітська затока
Каламітська затока
Коса Арабатська Стрілка
Азовське море
Сиваш
Чорне море
1943-44 рр
Херсонеський

зацію й водопровід, зруйновано 5 резервуарів для зберігання води, зірвано пасажирську пристань, перетворено на руїни санаторії. Загарбники розкрали й спалили меблі здравниць, радянських установ, шкіл[1]. На другий день після визволення міста відновив діяльність виконком міськради. Створена при ньому комісія очистки і впорядкування міста залучила до роботи все населення.

У квітні було відновлено партійну організацію, яка налічувала спершу 6 членів і 2 кандидати в члени партії. Незважаючи на малочисленний склад, вона зуміла об'єднати навколо себе безпартійний актив, мобілізувала населення Алупки на відбудову міського господарства. З ініціативи комуністів було створено 10 черкасовських бригад у складі 300 чоловік, які відремонтували приміщення школи, клубу, 300 кв. метрів житлової площі, водопровід і каналізацію, взяли участь у відродженні тютюнових і виноградних плантацій колгоспу ім. Жовтня. Особливо відзначилися бригади Бігунова, Гулимової та Інякова, яким присвоїли звання фронтових. Ялтинський райком партії поширював їх досвід роботи в парторганізаціях району[2]. Вже у квітні відбудовано радіовузол, у травні — електростанцію. Працював палац-музей, який до травня відвідали 3 тис. екскурсантів, в основному бійці Червоної Армії[3]. На кінець 1944 року в Алупці після відбудови стали до ладу хлібопекарня, лазня, готель, водопровід і каналізація. 1950 року витрати на капітальний і поточний ремонт житла становили 355,5 тис. крб. Весною 1947 року Алупка одержала електроенергію від Севастопольської ДРЕС. До цього часу було розчищено і відбудовано вулиці міста, почали їх розширювати й асфальтувати. 1950 року місто прикрасила центральна площа розміром близько 2 тис. кв. метрів. Було реставровано й встановлено на попередньому місці пам'ятник В. І. Леніну.

Багато уваги приділялося відбудові здравниць. Уже 1944 року у відремонтованих будинках відкрилися госпіталі і санаторії для лікування бійців і командирів Червоної Армії, відпочинку передовиків виробництва. 1947 року в Алупці працювало 17 здравниць на 2100 місць[4]. Довоєнний ліжковий фонд (3500 місць) було відновлено до 1952 року На цей час діяло 15 санаторіїв, 3 будинки відпочинку і дитячий будинок санаторного типу, а в літній час — турбаза ВЦРПС[5].

Нові перспективи для розвитку Алупки відкрили затверджені у 1954 році Радою Міністрів Союзу РСР та Радою Міністрів Української РСР і Центральним Комітетом КП України заходи по дальшому розвитку сільського господарства, міст і курортів Кримської області.

Великих успіхів у розвитку економіки і культури досягли трудящі Алупки в 60—70-х роках. Для промартілі ім. 3-ї п'ятирічки в 1957 році споруджено новий будинок. Через 3 роки артіль реорганізовано на комбінат побутового обслуговування. 1972 року комбінат, який складався з 6 цехів і 80 майстерень, обслуговував населення від Гаспри до Фороса. У ході соціалістичного змагання на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна одна з бригад здобула звання колективу комуністичної праці, а 55 передових робітників добилися високого звання ударника комуністичної праці.

1960 року в Алупці став до ладу хлібозавод, на якому встановлено 3 потокові напівавтоматичні лінії. Випуск його продукції в 1972 році складав 797 тонн хлібобулочних виробів.

Готуючи гідну зустріч 50-річчю утворення СРСР, підприємства міста взяли й успішно виконали соціалістичні зобов'язання на 1972 рік щодо виготовлення понадпланової продукції, підвищення продуктивності праці.

Ще 1944 року колгосп ім. Жовтня перетворено на винорадгосп «Алупка», який 1951 року ввійшов як відділення до складу радгоспу «Лівадія». Його земельні угіддя в 1972 році становили 116,7 га, в т. ч. 73,5 га — під виноградниками, 10 га — під

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 2250, арк. 126, 139, 140.
[2] Там же, спр. 2255, арк. 19; спр. 2260, арк. 20.
[3] Там же спр. 2250, арк. 126.
[4] М. Макаров. Алупка—Симеиз. Симферополь, 1954, стор. 118.
[5] Ялтинський міськдержархів, ф. 264, оп. 1, спр. 55, арк. 10.

тютюном, 3 га — під садами. Тут трудиться передовий виноградар кавалер ордена Леніна Г. С. Фомичова.

У післявоєнні роки все чіткіше визначався профіль Алупки як курорту. Тепер тут зосереджені протитуберкульозні санаторії. Головне пасмо Кримських гір і вершина Ай-Петрі (1233 м), яка близько підступає до міста, захищають Алупку від холодних північних вітрів. Тепле, незамерзаюче море зігріває прибережне повітря зимою і пом'якшує жару літом. Густі ліси навкруги і рослинність сприяють насиченню навколишнього повітря киснем. Середньорічна температура тут +13,2 градуса, кількість сонячних днів на рік — 208—246.

1972 року в Алупці працювало 13 протитуберкульозних здравниць на 3235 ліжок. Вони оснащені сучасним медичним обладнанням, мають всі необхідні лікувальні і профілактичні кабінети. Все це в поєднанні з місцевим кліматом дає добрі результати в лікуванні туберкульозних захворювань. Для культурного обслуговування хворих в усіх санаторіях є клуби, кіноустановки, бібліотеки. спортмайданчики.

Окремі алупкинські здравниці відомі далеко за межами Криму. У санаторії ім. Боброва лікуються діти, хворі на туберкульоз кісток і нирок.

Одним з небагатьох у Радянському Союзі і єдиним у Криму є спеціалізований протитуберкульозний урологічний санаторій «Сонячний», розрахований на 500 місць. У ньому — 8 спальних корпусів, 2 спальні павільйони, діагностичний, адміністративний корпуси, 15 кабінетів і лабораторій, пляж. Лікування в санаторії комплексне: антибактеріальне, хірургічне і кліматичне.

Добра слава йде про алупкинський санаторій «Шахтар». 1970 року на республіканському огляді на кращу здравницю до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна його колектив посів третє місце. Йому присуджено перехідний Червоний прапор Ялтинського міського комітету КП України і Ялтинського міськвиконкому. Серед кращих співробітників алупкинських здравниць — головний лікар санаторію «Сонячний» кандидат медичних наук Л. Я. Волович, заступник головного лікаря по медичній частині санаторію «Шахтар» Є. О. Журавльова. обрана в 1970 році депутатом Верховної Ради СРСР.

1970 року житловий фонд міста становив 57,4 тис., а в 1972—73 тис. кв. метрів. Лише 1958 року на житлове будівництво витрачено 501 тис. крб.[1] У 1960 році збудовано 62 квартири площею 1142 кв. метрів. До 50-річчя Великого Жовтня заселено ще 3 нові будинки на 154 упорядковані квартири і капітально відремонтовано 6 житлових будинків площею 1104 кв. метрів. У місті виріс новий житловий мікрорайон. До 1970 року закінчено спорудження магістрального водоводу, який з'єднав Алупку з Ялтою. Споживання води порівняно з 1966 роком на душу населення збільшилося вдвічі. 1960 року став до ладу новий каналізаційний колектор. 1957 року побудовано новий причал, а недалеко від нього відкрили човново-прокатну станцію. ЦК КПРС і Радянський уряд схвалили ініціативу Алупкинської міської Ради, колективів трудящих щодо здійснення широкої програми благоустрою, озеленення вулиць і площ, закладення скверів і парків на честь 50-річчя Радянської влади. Було проведено капітальний ремонт і реконструкцію багатьох вулиць. На центральній площі міста розбито сквер, 1 травня 1961 року тут відкрито пам'ятник В. І. Леніну роботи скульптора М. В. Томського. На цій площі відбуваються мітинги й демонстрації трудящих Алупки. До 1971 року повністю забудовано вулицю Ульянових у новому житловому мікрорайоні, поряд з нею розбито парк на площі 8 га. 1972 року розширено вулицю Леніна і створено нову площу. Впорядковано старий парк: розчищено дикі чагарники і зроблено декоративні галявини. Посаджено багато дерев і кущів.

Алупка розміщена на схилах гір, які закінчуються біля моря крутими берегами. Накати хвиль, руйнуючи їх, спричиняють поступове сповзання прибережної смуги в море. Зсуви завдають великої шкоди господарству міста. Тому 1969 року тут розпочато роботи щодо укріплення берегової смуги, споруджуються опорні стіни і залізо-

[1] Ялтинський міськдержархів, ф. 264, оп. 1, спр. 109, арк. 19, 20.

бетонні буни. Якщо витрати на берегові укріплення 1969 року становили 200 тис. крб., то вже 1971 року ця сума перевищила 1,6 млн. крб. Створено пляжну зону площею 2600 кв. метрів.

З кожним роком в Алупці розширяється торговельна мережа. 1972 року в місті було 44 продовольчі і 17 промтоварних магазинів, а також 19 павільйонів і кіосків. Зростає добробут трудящих. Тільки за 1971—1972 рр. населенню продано 974 телевізори, 999 холодильників, 66 піаніно, 307 пральних машин. У системі Алупкинського курортторгу — 3 бригади комуністичної праці, 7 бригад бореться за присвоєння їм цього високого звання, 74 чоловіка є ударниками комуністичної праці. Продавця Т. М. Лошманову 1971 року нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Медичне обслуговування населення здійснюють міська лікарня, поліклініка і дитяча консультація. 1967 року споруджено двоповерховий будинок аптеки. Крім населення, вона обслуговує 13 протитуберкульозних санаторіїв, дитсадки, дитясла. У грудні 1971 року споруджено новий будинок дитячого комбінату на 190 місць.

У місті — 3 загальноосвітні школи: середня, побудована 1960 року, де навчаються 666 учнів, восьмирічна школа-інтернат, вечірня школа робітничої молоді. Є тут і музична школа—філіал Ялтинської вечірньої музичної школи. Серед колишніх випускників середньої школи — Герой Радянського Союзу, генерал-лейтенант В. О. Бочковський. У місті живе учасник громадянської війни, донбаський робітник, нині персональний пенсіонер П. Ф. Мєшков, який 1921 року зустрічався з В. І. Леніним.

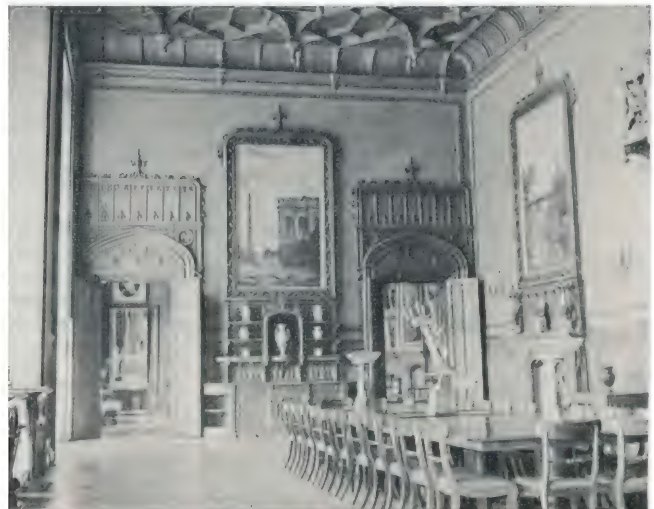
Велику культурно-освітню роботу в Алупці здійснюють будинок культури, туристський клуб «Ай-Петрі», міська й дитяча бібліотеки. Книжковий фонд у міській бібліотеці перевищує 30 тис., а в дитячій — 25 тис. книг. В Алупці є кінотеатр ім. І. Франка на 250 місць, збудований 1955 року і переобладнаний під широкоекранний у 1969 році, літній кінотеатр «Магнолія» на 750 місць, відкритий 1958 року.

Заслуженою популярністю користується палац-музей. Це і архітектурна пам'ятка першої половини XIX ст. і прекрасне зібрання картин, меблів, шедеврів прикладного мистецтва кінця XVIII — першої половини XIX ст. Палац-музей щорічно відвідує близько 600 тис. чоловік, у т. ч. до 30 тис. іноземців — гостей з братніх соціалістичних країн, а також з Франції, США, Англії, ФРН, Італії. Палац-музей оточений чудовим парком. Алупкинський парк — другий за багатством рослинності на Південному березі після Нікітського ботанічного саду. Дзеркальні ставки з водопадами, вузьке плетіння доріжок, величезні брили діабазу і гроти, просторі, вкриті густою зеленою травою галявини, де розкидані рідкісні екзотичні рослини,— всі ці елементи пейзажного парку збереглися тільки тут. У палаці і парку відбувалися зйомки понад 20 фільмів: «Іоланти», «Анни Кареніної», «Червоних вітрил», «Поеми двох сердець», «Лицаря мрії» та інших.

Рік у рік підвищується громадсько-політична активність трудівників міста. 21 партійна організація об'єднує 377 комуністів, 14 комсомольських організацій — 360 юнаків і дівчат. Організаторсько-масова робота громадських організацій спрямована на успішне виконання рішень XXIV з'їзду КПРС.

50 депутатів Алупкинської міськради працюють у складі комісій: планово-бюджетної, сільськогосподарської, народної освіти і культури, благоустрою, шляхового будівництва й озеленення, соціалістичної законності, охорони здоров'я і соцзабезпечення, торгівлі, громадського харчування і побутового обслуговування. Під контролем виконкому Ради знаходяться питання підготовки

Інтер'єр їдальні Палацу-музею в Алупці. 1971 р.

і проведення курортного сезону, благоустрою міста, підтримання високої санітарної культури.

Дев'ятим п'ятирічним планом передбачено дальший розвиток усіх галузей економіки й культури міста. Наприкінці 1973 року закінчиться будівництво санаторію «Здоров'я», у 1975 — нової бібліотеки, дитячого залу у кінотеатрі ім. І. Франка, торговельно-побутового комплексу, будинку торгівлі з рестораном. Все місто буде розділено на три зони: від моря до нижнього шосе — зона лікувальної терапії, від нижнього шосе до верхньої Севастопольської дороги — здравниці, вище неї — житловий масив.

Пройде небагато часу, і Алупка стане ще кращою, ще упорядкованішою.

А. П. ЦАРИН, В. О. ШИРОКОВ

ГУРЗУ́Ф

Гурзуф — селище міського типу, підпорядковане Ялтинській міськраді, центр селищної Ради. Розташований на Південному березі Криму, за 16 км на північний схід від Ялти, за 69 км від обласного центру. Зв'язаний з ними та з іншими населеними пунктами автошляхами. На березі моря — пристань для катерів. Населення — 9,9 тис. чоловік. Селищній Раді підпорядковані смт Краснознаменка та села Данилівка, Лінійне, Партизанське.

Вважають, що назва селища походить від латинського ursus (ведмідь). Важка горбата маса східної гори Аюдаг (Ведмідь-Гора), вкритої лісами й чагарниками, що виступає своїм мисом далеко в море, має форму відпочиваючого гігантського ведмедя (висота —572 м, довжина — близько 2,5 км).

Територія Гурзуфа та його околиць була заселена понад 30 тис. років. Поблизу села Партизанського знайдені крем'яні знаряддя доби раннього палеоліту. Про те, що тут жили люди в III, II і I тисячоліттях до н. е., свідчать знайдені в районі Гурзуфа поселення часів неоліту і бронзи, а також таврські поселення і могильник. Тут же розкопано рештки античного поселення III ст. до н. е. — II—III ст. н. е., де збереглася плита з давньогрецьким написом.

Поблизу Гурзуфа і на його території відомі 4 середньовічні могильники V—VI, VI—VII, VIII—X ст., поселення й фортеця Горзувіти, побудована, за свідченням візантійського історика Прокопія Кесарійського, в VI ст. візантійським імператором Юстініаном I[1]. Під час розкопок у 1959—1963 рр. виявлено залишки укріплення, житлових будинків та великої базиліки VI ст. Арабський географ Ібн-Едрисі повідомляв, що в XII ст. Гурзуф (Горура) був торговельним приморським містом[2]. Таким же залишався він (Орзовіум, Горзовіум) і під владою генуезців, які мали тут свого консула та адміністрацію.

1472 року, повертаючись з Індії, в Гурзуфі побував відомий російський мандрівник Афанасій Нікітін. У своєму творі «Ходіння за три моря» він писав: «... і занесло нас Баликасе (Балаклава), а звідти Ткюрзафу (Гурзуф) і тут стояли ми 5 днів»[3].

Після загарбання Криму Туреччиною 1475 року Гурзуф втратив своє колишнє значення. Турки розмістили тут свій гарнізон. Більшість населення в той час становили нащадки візантійських греків. 1778 року їх виселено з Південного берега. Спустілий Гурзуф заселили татари[4]. Землі, що прилягали до нього, стали

[1] Нариси стародавньої історії Української РСР, стор. 581.
[2] П. Кеппен. Кримский сборник, стор. 183—184.
[3] А. Никитин. Хождение за три моря 1466—1472. М.—Л., 1958, стор. 29.
[4] Списки населенных мест Российской империи, т. 16. Таврическая губерния, стор. XXXV—XXXVI.

власністю хана і були здебільшого подаровані або продані приватним особам. Коли приєднали Крим до Росії, ці землі відвели полковнику Д. Є. Леслію[1]. Оскільки межі землеволодінь місцевого населення й нового власника не були точно встановлені, почалися тяжби, що тривали кілька років[2].

Наприкінці XVIII ст. Гурзуф являв собою невелике сільце з населенням 179 чоловік, які належали до розряду казенних селян і займалися садівництвом та землеробством. 1808 року новоросійський генерал-губернатор А.-Е. Рішельє придбав ділянку землі в гирлі ріки Авунди, заклав парк і збудував будинок зі службами. Цей маєток 1823 року купив один з найбільших землевласників Росії — новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов[3].

На той час кількість населення в селі дещо зросла — тут налічувалося 124 ревізькі душі, що проживали в 40 дворах. 1834 року землі Воронцова придбав сенатор Фундуклей і збудував тут 1847 року виноробний підвал, де щорічно вироблялося близько 3 тис. відер вина[4].

У першій половині XIX ст. в Гурзуфі діяла приватна верф парусних суден. 1846 року збудовано 2 такі судна[5].

Мальовнича природа Гурзуфа приваблювала багатьох діячів культури. У серпні—вересні 1820 року з родиною генерала М. М. Раєвського три тижні тут провів О. С. Пушкін. Гурзуф і Крим справили на поета дуже сильне враження, він понад десять років звертався у своїй творчості до кримської тематики. Незабаром після О. С. Пушкіна в Гурзуфі побував І. М. Муравйов-Апостол (батько декабристів І. І., М. І. та С. І. Муравйових-Апостолів), який написав книгу «Подорож по Тавріді в 1820 році». 1825 року Гурзуф відвідали О. С. Грибоєдов і польський поет Адам Міцкевич, який працював тут над своїми «Кримськими сонетами». Відвідували Гурзуф і художники, зокрема брати Г. Г. та М. Г. Чернецови; вони зробили під час подорожі багато етюдів та ескізів.

З 80-х років XIX ст. Гурзуф почав перетворюватися на буржуазно-поміщицький курорт. 1881 року маєток Фундуклея придбав підприємець П. І. Губонін, який нажив великий капітал на будівництві Лозово-Севастопольської залізниці. Переслідуючи комерційну мету, Губонін спорудив тут готелі, ресторан, улаштував електричне освітлення, провів телефон, упорядкував парк, установив у ньому мальовничі фонтани. Наприкінці XIX ст. цей курорт став найупорядкованішим на Південному березі Криму. Медичний персонал його складався з двох лікарів і бабки-повитухи, обслуга — з 300—500 чоловік, через дорожнечу курортників було небагато: 1894 року — 900, 1900 — 1558 чоловік[6].

Уже 1885 року в Гурзуфі проживало 949 чоловік, а за переписом 1897 року — 1557[7]. Поряд із садівництвом та виноградарством жителі села почали займатися тютюнництвом, дрібною торгівлею. Йшов процес роздрібнення земельних ділянок. 1884 року тут було, крім 242 державних селян, 19 власників землі. На початку XX ст. на одну чоловічу душу землеробського населення припадало 0,9 десятини землі[8].

У другій половині XIX ст. в селі було кілька магазинів і їдалень, кав'ярня, дві пекарні, що обслуговували приїжджих і місцеве населення. Будинки споруджувалися без плану й додержання санітарних норм, вулиці виходили криві, вузькі, невпоряджені. Медичних закладів у селі до Жовтневої революції не було. Най-

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. 1350, оп. 312, спр. 23, арк. 25.
[2] Кримський облдержархів, ф. 24, оп. 1, спр. 260, арк. 1—204.
[3] Там же, ф. 377, оп. 7, спр. Г-2.
[4] М. Баллас. Историко-статистический очерк виноделия в России. СПб., 1877, стор. 96, 97.
[5] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 15398, арк. 20.
[6] Там же, ф. 27, оп. 12, спр. 332, арк. 9, 10.
[7] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 766.
[8] М. В. Неручев. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии, стор. 400.

ближча лікарня знаходилася за 15 верст від Гурзуфа — у волосному центрі Дерекої[1]. Переважна більшість населення залишалася неписьменною. За даними 1885 року, тут діяло 3 нижчі школи. У 1899 і 1907 рр. відкрито два земські училища.

У другій половині XIX і на початку XX ст. в Гурзуфі відпочивали, лікувались і працювали відомі письменники, художники, артисти, композитори. 1876 року М. О. Некрасов, 1879 — М. П. Мусоргський, у якого подорож по Південному Криму викликала велике творче піднесення. 1900 року А. П. Чехов купив у Гурзуфі поблизу пристані невеличкий будиночок, якого згодом заповів своїй дружині — артистці Московського художнього театру О. Л. Кніппер-Чеховій; тут він почав працювати над п'єсою «Три сестри» (у дні сторіччя від дня народження письменника 1960 року на будинку встановлено меморіальну дошку). 1910 року художник К. О. Коровін збудував на березі моря дачу-майстерню; у нього бували І. Ю. Рєпін, В. І. Суриков, О. М. Горький, Л. М. Андрєєв, О. І. Купрін, Д. М. Мамін-Сибіряк, Ф. І. Шаляпін. Тепер — це Будинок творчості ім. К. О. Коровіна Художнього фонду СРСР, де відпочивають і працюють радянські та зарубіжні художники.

У роки першої світової війни, у зв'язку із зростанням дорожнечі на продукти харчування й скорочення збуту вин і фруктів — основних продуктів виробництва Гурзуфа — становище найбіднішого населення було дуже тяжким. Переважна більшість його голодувала.

Незабаром після Лютневої буржуазно-демократичної революції жителі села надіслали своїх представників до Дерекойської волосної Ради.

Велика Жовтнева соціалістична революція активізувала трудящі маси. Розгорнулася боротьба за встановлення влади Рад. Пожвавив свою роботу клуб, активним учасником діяльності якого був І. І. Подвойський, брат відомого партійного й радянського діяча М. І. Подвойського[2]. До кінця 1917 року гурзуфські більшовики оформилися в партійну групу, що підтримувала зв'язки з Ялтинською більшовицькою організацією[3].

Восени і взимку 1917 року по всьому Південному березі Криму сконцентрувалися поміщики й капіталісти — втікачі з центральних губерній Росії[4]. Збирала сили місцева контрреволюція, підтримувана угодовцями. У зв'язку з цим боротьба за встановлення Радянської влади була дуже складною й напруженою.

16 січня 1918 року в Гурзуф прибули К. К. Вагул та інші моряки Чорноморського флоту, відряджені Севастопольським військово-революційним комітетом на допомогу ялтинським більшовикам. Було створено Раду робітничих і солдатських депутатів. Першим головою ревкому став І. І. Подвойський.

Революційний комітет і Рада багато зробили для встановлення революційного порядку: взяли на облік зброю, організували охорону маєтків, що оточували Гурзуф, на місцеву буржуазію наклали контрибуцію у сумі 2 млн. крб., безробітним подавали допомогу продовольством, відкрили безплатну амбулаторію[5]. Головний комісаріат у справах націоналізації маєтків Криму 19 лютого націоналізував приватні маєтки, призначивши для управління ними комісара та комісію з 5 чоловік. Було вжито заходів щодо організації весняних сільськогосподарських робіт.

19 квітня 1918 року відбувся з'їзд сільських і селищних Рад Дерекойської волості Ялтинського повіту. Першим доповідав делегат Гурзуфа, який повідомив, що місцева Рада складається з 27 членів, виконком — з 5, що при Раді працюють відділи: земельний, лісовий, освіти, опіки, охорони села і революційний трибунал[6].

---

[1] Кримський облдержархів, ф. 42, оп. 1, спр. 328, арк. 278, 279, 296.
[2] М. Макаров. Гурзуф. Симферополь, 1961, стор. 24.
[3] Кримський облдержархів, ф. Р-3296, оп. 1, спр. 86, арк. 202; Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 116.
[4] Кримський облдержархів, ф. Р-3296, оп. 1, спр. 86, арк. 116, 141.
[5] Там же, ф. Р-1612, оп. 1, спр. 1, арк. 40, 41; ф. Р-2424, оп. 1, спр. 1, арк. 5, 6.
[6] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 265.

У піонерському таборі Артек.

Краєвид Гурзуфа. 1972 р.

Клара Цеткін і організатор піонертабору Артек З. П. Соловйов на урочистому зборі піонерів. Вересень 1925 р.

Піонери табору «Сонячний» на морській прогулянці. Євпаторія. 1969 р.

Наприкінці квітня 1918 року Гурзуф захопили німецькі окупанти, а в листопаді — англо-французькі інтервенти й білогвардійці. У квітні 1919 року після вигнання їх у Гурзуфі відновлено Радянську владу; знову діяли ревком і партійний осередок[1]. Під їх керівництвом розгорнулося господарське і культурне будівництво на селі. Воно проходило в жорстокій класовій боротьбі з місцевими багатіями і татарськими буржуазними націоналістами, які тероризували радянських активістів. У червні Гурзуф захопили денікінці. Заможна частина татарського населення подавала всіляку допомогу білогвардійським військам[2].

Після розгрому врангелівщини радянськими військами в Гурзуфі 15 листопада 1920 року створено районний ревком, влада якого поширювалася на населені пункти й колишні приватні маєтки від Артеку до Ай-Даниля. 7 грудня створено Гурзуфський сільський ревком, 9 грудня оформився партійний осередок[3]. Для подання допомоги відділам ревкому більшовицький осередок 413-го стрілецького полку виділив своїх комуністів.

На базі націоналізованих маєтків у листопаді й грудні 1920 року організовано радгоспи «Гурзуф», «Буюрнус», «Болгатур». Уже весною 1921 року на засіданні голів ревкомів Гурзуфа й сусідніх сіл вирішено створити ударні групи для обробітку радгоспних виноградників. 300 чоловік, взявши участь у суботнику 11 грудня 1920 року, упорядкували й очистили парк і вулиці[4].

За рішенням ревкому між родинами червоноармійців і найбіднішим населенням було розподілено лишки майна та продовольства, відібрані у буржуазії; 14 робітничих родин переселено в квартири, що раніше належали експлуататорам. Незважаючи на важке продовольче становище, жителі Гурзуфа на мітингу 12 лютого 1921 року вирішили допомогти робітникам Донбасу, щоб «якнайшвидше ліквідувати господарську розруху, щоб спустошена війною Батьківщина могла швидше приступити до мирної праці й щасливого життя»[5]. У радгоспі «Буюрнус» відкрилися клуб та їдальня. Ревком організував безплатну медичну допомогу населенню, роботу шкіл і центральної бібліотеки.

На початку серпня 1921 року проведено перші вибори до Гурзуфської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Її головою обрано С. Д. Макарчикова, члена партії з 1904 року[6].

Раз у раз на село вчиняли нальоти білобандити, що переховувалися у горах, тому питання боротьби з бандитизмом залишилися в центрі уваги органів влади. Відбудова господарства ускладнювалась і голодом. Голодувало майже все трудове населення Гурзуфа — близько 1800 дітей і дорослих. Ялтинська окружна комісія допомоги голодуючим відкрила у Гурзуфі дитячий харчувальний пункт на 150 чоловік, де на квітень 1922 року продовольчу допомогу одержали 800 дітей і дорослих. Голова ВЦВКу М. І. Калінін, знайомлячись з становищем у Криму, приїздив і до Гурзуфа. 30 червня 1922 року тут відбувся мітинг, на якому виступаючі дякували урядові за допомогу голодуючому населенню, закликали до активної боротьби з голодом, до відновлення промисловості й сільського господарства.

Гурзуфська сільська Рада багато робила для ліквідації кабальних угод на землю, укладених куркулями під час голоду. 1923 року було проведене міжселищне землевпорядкування.

Значна увага приділялася інтернаціональному вихованню трудящих. Гурзуфська селянська конференція 13 лютого 1923 року прийняла резолюцію, що палко

---

[1] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 2, стор. 185.
[2] Кримський облдержархів, ф. 62, оп. 3, спр. 384, арк. 6, 7.
[3] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 34, арк. 92; Кримський облдержархів, ф.Р-3405, оп. 1, спр. 5, арк. 1.
[4] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 34, арк. 92.
[5] Кримський облдержархів, ф. Р-3405, оп. 1, спр. 1, арк. 36; Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 34, арк. 96; ф. 81, оп. 1, спр. 3, арк. 18.
[6] Кримський облдержархів, ф. Р-361, оп. 2, спр. 20, арк. 342.

47 3-360

вітала «об'єднання всіх трудящих — Союз Радянських Соціалістичних Республік, в якому бачить запоруку наступних перемог і шлях до визволення людства»[1].

Поступово налагоджувалося господарське життя села. 19 вересня 1921 року радгосп «Гурзуф» увійшов до мережі радгоспів обслуговування місцевих курортів. Він мав 112 десятин землі, з них 50 — під виноградниками. У роки першої світової і громадянської воєн виноградники не оброблялись і їх врожайність 1921 року становила лише 5—6 цнт з десятини[2]. Органи Радянської влади дбали про відновлення садів та виноградників, про поліпшення їх обробітку.

Крім радгоспів, у селі виникли й артілі, до яких вступила частина трудового селянства. До грудня 1922 року в Гурзуфі налічувалося 13 артілей, що об'єднували від 7 до 30 чоловік і займалися обробітком виноградників, садів, городів[3]. Для підтримки селянських господарств та відвернення можливості експлуатації з боку непманів, держава через радгоспи видавала їм позички, а врожай винограду закуповували й переробляли радгоспи. Так, у 1922—1923 рр. радгоспи «Гурзуф» та «Буюрнус» закупили у селян і трудових артілей по 3,5 тис. пудів винограду кожний. 1924 року в селі організувалася артіль «Бирлик», наступного року — артіль «Болгатур» і комуна «Артек», 1926 року — артіль «Перше травня». Проте всі вони були дрібними й існували недовго. Крім виробничих об'єднань, діяло Гурзуфське кредитне сільськогосподарське товариство, що охопило на 1 вересня 1924 року 204 селянські двори (всього їх було 267)[4].

З перших же років Радянської влади Гурзуф розвивався і як курорт. 1 січня 1921 року в колишніх буржуазно-поміщицьких курортах на підставі ленінського декрету відкрито два сезонні санаторії для лікування хворих на легеневий туберкульоз[5]. Влітку 1922 року їх передано Головному військово-санітарному управлінню РСЧА, а 8 серпня об'єднана здравниця прийняла першу групу хворих воїнів. Санаторії мали 300 ліжок. До 1925 року вже були обладнані лікувальні кабінети, запроваджувалася методика лікування, в основу якої покладено кліматичні фактори Гурзуфа.

Влітку 1925 року в мальовничій місцевості між Ведмідь-Горою і Гурзуфом Радянський уряд відкрив перший в країні піонерський табір-санаторій Артек. Ініціатором його створення був З. П. Соловйов — заступник народного комісара охорони здоров'я, досвідчений лікар. 1925 року в Артеку відпочило 289 піонерів. Біля самого моря розкинулися їхні білі палатки.

Розвиткові Гурзуфського курорту сприяли природні та кліматичні умови. Від північних вітрів Гурзуф захищає гора Бабуган-яйла з найвищою в Криму вершиною Роман-Кош (1545 м), із заходу — Нікітський хребет, на сході панораму гір завершує Аюдаг (Ведмідь-Гора). У центрі височить Генуезька скеля, східніше — мис Суук-Су зі скелею Шаляпіна. Клімат у Гурзуфі теплий, помірно вологий — літо жарке, зима м'яка, середня температура — +13°. Гурзуфський пляж — один з кращих на Південному березі Криму. Морські купання — з червня до жовтня, сприятливі сонячні ванни, виноградне лікування — все це завжди приваблювало сюди сотні й тисячі курортників, відпочиваючих.

Значну організаційно-політичну роботу серед трудящих вели комуністи. 1923 року їх було 9, 1924-го — 16 членів і кандидатів у члени партії. 1924 року в селищі працював гурток лікнепу, дві загальноосвітні школи, що мали 7 учителів. Учні забезпечувалися гарячими сніданками, багато хто одержував безплатно одяг. 1928 року споруджено приміщення амбулаторії.

Центром громадсько-політичного й культурного життя в селі був клуб, при якому працювали бібліотека, кутки Леніна й МОДРу, а також гуртки: профруху,

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-2058, оп. 4, спр. 229, арк. 26.
[2] Там же, ф. ф. Р-361, оп. 2, спр. 108, арк. 41; Р-2718, оп. 1, спр. 23, арк. 25—27.
[3] Там же, ф. Р-2058, оп. 4, спр. 92, арк. 89; ф. Р-3405, оп. 1, спр. 5, арк. 9.
[4] Там же, ф. Р-2732, оп. 1, спр. 298, арк. 50—51; ф. Р-3405, оп. 1, спр. 32, арк. 84.
[5] Там же, ф. Р-2230, оп. 3, спр. 58, арк. 4.

політграмоти, юнацького руху, драматичний, хоровий, сільськогосподарський. Тут читалися лекції, організовувалися вечори художньої самодіяльності, спектаклі. Клуб завоював велику популярність: 1924 року його щоденно відвідувало 90 чоловік[1].

1929 року, ще до початку суцільної колективізації, в Гурзуфі виникли сільськогосподарська артіль «Буюрнус», що об'єднала 25 членів, тваринницька — «Приємне побачення» — 15 членів, риболовецька — «Аюдаг» — 17 членів. 1930 року на базі існуючих артілей створено колгосп «Зоря Сходу», перейменований наступного року на «Тсоавіахім». Він об'єднав 8 наймитських, 59 бідняцьких і 91 середняцьке господарство і мав 76 га виноградників, 96 га тютюнових плантацій, 18 га садів, 18 голів робочої худоби, 24 корови[2]. Комуністи села багато уваги приділяли організаційно-господарському зміцненню колгоспу. Для кращої розстановки сил було створено 5 бригад з ланками, за якими закріплено ділянки й реманент. Здійснювалася механізація обробітку грунту. Якщо 1931 року Алуштинська МТС обробляла лише 50 проц. тютюнових плантацій колгоспу, то в 1934 році — всю їх площу. Водночас із зміцненням господарства зростала оплата трудодня. 1938 року вона становила 6 крб. 47 коп. Того року колгосп мав близько 354 тис. крб. грошового прибутку; середня врожайність тютюну досягла 6,9 цнт, винограду — 16,8 цнт з гектара[3].

До радгоспу «Гурзуф» влилися існуючі раніше «Болгатур» і «Буюрнус». Якщо 1932 року винограду збирали 13,3, 1934-го — 15,8, то 1935-го — уже 29,6 цнт з гектара. Наступного року радгосп «Гурзуф» включено до винориробного комбінату «Масандра». З 418 га належних йому земель 223 га становили виноградники. У радгоспі працювало 350 робітників і службовців. Багато з них добилися великих успіхів у соціалістичному змаганні. Робітник Г К. Сомов виступив ініціатором стахановського руху серед радгоспників винокомбінату «Масандра». Завдяки розгортанню стахановського руху, великій організаторській та політико-виховній роботі, що її проводили партійна і комсомольська організації, радгосп у 1937—1939 рр. збирав в середньому по 36,7 цнт з га, план виноробства виконував на 143 проц. 1940 року радгосп демонстрував свої досягнення на Всесоюзній сільськогосподарській виставці і був нагороджений Малою золотою медаллю[4].

У передвоєнні роки значно зросло населення Гурзуфа. Якщо 1926 року тут налічувалось 2149 чоловік, то 1939-го — 6115. 22 червня 1929 року Президія ВЦВКу ухвалила постанову про віднесення Гурзуфа до категорії курортних селищ[5]. Гурзуфська Рада приділяла багато уваги поліпшенню побутових умов жителів — водопостачанню, електрифікації, підтримці санітарного порядку. Після землетрусу у вересні 1927 року, коли було зруйновано 253 селянські будинки, у т. ч. 50 повністю, державна комісія для ліквідації наслідків землетрусу допомогла жителям відремонтувати й побудувати нові житла.

Поліпшувалося медичне обслуговування. 1936 року відкрився пологовий будинок; напередодні війни жителів обслуговували 4 лікарі. 1940 року в двох середніх школах 36 учителів навчали 838 учнів[6]. Того ж передвоєнного року в селищі працювали 2 масові бібліотеки з фондом 2 тис. книг і журналів. Визначною подією в

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-3405, оп. 1, спр. 5, арк. 28; спр. 32, арк. 38, 42, 63; спр. 66, арк. 12, 15, 16.

[2] Там же, ф. Р-2732, оп. 1, спр. 297, арк. 19, 31; спр. 299, арк. 102, 143, 196; спр. 573, арк. 330.

[3] Кримський облпартархів, ф. 83, оп. 1, спр. 544-а, арк. 29; Кримський облдержархів, ф. Р-663, оп. 6, спр. 352, арк. 16; оп. 8, спр. 538, арк. 20.

[4] Кримський облдержархів, ф. Р-652, оп. 15, спр. 454, арк. 23; ф. Р-663, оп. 6, спр. 352, арк. 12, 13; оп. 8, спр. 538, арк. 2, 17, 18, 21.

[5] Там же, ф. Р-219, оп. 9, спр. 167, арк. 107; ф. Р-663, оп. 1, спр. 722, арк. 66; спр. 1747, арк. 12.

[6] Там же, ф. Р-219, оп. 6, спр. 582, арк. 127, 129; ф. Р-663, оп. 3, спр. 565, арк. 5; ф. Р-2058, оп. 4, спр. 230, арк. 30.

культурному житті Гурзуфа стало відкриття 1938 року за ініціативою членів колгоспу «Тсоавіахім» меморіального будинку-музею О. С. Пушкіна, де 1820 року в родині Раєвських жив великий поет.

У 30-і роки значно розширилася лікувальна база санаторію РСЧА. Уже 1937 року кількість місць у ньому подвоїлася. За всі довоєнні роки в санаторії лікувалося понад 50 тис. бійців і командирів Червоної Армії. На лікування приїздили учасники громадянської війни, поранені в боях з фашистами в Іспанії, на озері Хасан і річці Халхин-Гол. Завдяки турботі партії й уряду, ЦК ВЛКСМ рік у рік розширювався Артек. За 15 передвоєнних років тут побувало 42 тис. піонерів і школярів з усіх республік Радянського Союзу, а також із республіканської Іспанії.

В авангарді всіх соціалістичних звершень у Гурзуфі йшли комуністи. Серед молоді авторитет завоювали місцеві комсомольці. У передвоєнні роки вони домоглися провідної ролі на виробництві, допомагали парторганізації розгортати соціалістичне змагання й стахановський рух. Кращими в радгоспі «Гурзуф» були комсомольські ланки й бригади[1].

Мирну творчу працю радянських людей перервав підступний напад фашистської Німеччини на Радянський Союз. З перших днів Великої Вітчизняної війни до лав діючої армії влилася значна частина жителів селища. Німецько-фашистські окупанти увірвалися до Гурзуфа уночі з 6 на 7 листопада 1941 року. Гітлерівці встановили тут велику кількість зенітних і протидесантних гармат, узбережжя мінували.

Багато гурзуфців брало участь у битвах Великої Вітчизняної війни. У боях за Батьківщину полягли смертю хоробрих комісар санаторію РСЧА Д. І. Пастухов, начальники відділень санаторію В. П. Нолеухін, С. Т. Липський, робітник І. Н. Смирнов та ін. У парку санаторію за ініціативою комсомольців на честь загиблих споруджено пам'ятник-обеліск. На меморіальній мармуровій плиті в Артеку викарбувані імена артеківців, що полягли у боях за Батьківщину. Тут же встановлені портрети Тімура Фрунзе, Рубена Ібаррурі, Володі Дубініна, Віті Коробкова, Гулі Корольової, Івана Туркенича.

16 квітня 1944 року війська 323-го гвардійського стрілецького червонопрапорного полку (командир—гвардії підполковник Д. Б Наджабов) визволили Гурзуф від фашистських окупантів. Гітлерівці завдали великих збитків селищу. Вони вирубали парк, спалили кілька кращих будинків у санаторії РСЧА і в Артеку, вивезли цінне устаткування[2]. На другий день після визволення — 17 квітня — відновила діяльність Гурзуфська селищна Рада. 21 квітня відбувся мітинг жителів селища, на якому комуністи закликали до якнайшвидшої ліквідації наслідків злочинних дій окупантів, до відновлення господарства і здравниць[3] Уже в квітні в селищі працювали пекарня та їдальня для населення. Відновили роботу амбулаторія, аптека, пошта, 3 магазини. Було відремонтовано приміщення школи.

В травні 1944 року в Гурзуфі створено територіальну партійну організацію у складі 8 чоловік, комсомольську — 12 чоловік. Почалися відбудовні роботи у колгоспі «Тсоавіахім».

Восени 1944 року в Гурзуф приїхали переселенці з Ростовської області. Держава забезпечила їх садибами, квартирами, грошовими позиками та іншими матеріальними засобами для життя й праці. У будинках санаторію РСЧА після визволення Гурзуфа від окупантів почав діяти госпіталь, а в жовтні того ж року відновила роботу здравниця.

У відродженні Артеку брали участь військові частини, що залишилися тут на відпочинок. 5 серпня 1944 року табір прийняв перших 500 дітей. 1945 року за видатні

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 82, оп. 1, спр. 12, арк. 41—44; ф. 83, оп. 1, спр. 3, арк. 33; спр 102, арк. 63, 66.

[2] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 2250, арк. 127.

[3] Ялтинський міськдержархів, ф. 22, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

заслуги в справі виховання й оздоровлення піонерів та школярів, у зв'язку з 20-річчям, Артек нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. 1954 року винесено рішення про будівництво Артеку за генеральним планом; для здійснення його створено будівельне управління. За 18 років воно виконало робіт на 25 млн. крб. Побудовані табори «Морський», «Узбережний», «Гірський», а також палац піонерів, спортивний комплекс, будинок піонерського навчання. Група архітекторів і будівельників на чолі з автором проекту нового Артеку О. Г. Полянським удостоєна Державної премії.

Моріс Торез в Артеку. 1957 р.

З розширенням Артеку зростає кількість відпочиваючих у ньому дітей. 1960 року тут побувало 7242, а 1972-го — понад 25 тис. дітей сімдесяти національностей і народностей нашої Батьківщини, а також із 51 зарубіжної країни. Великою дружною сім'єю живуть вони. Життя їх цікаве, змістовне і по-справжньому творче. Діти тут навчаються, займаються спортом, туризмом, беруть участь у різних гуртках: будують моделі кораблів і ракет, пишуть вірші, грають на музичних інструментах, співають своїх артеківських пісень, розшукують колишніх артеківців — героїв Великої Вітчизняної війни, дружать з прикордонниками. Все це служить справі виховання майбутніх будівників комуністичного суспільства, дає широкий простір для розвитку талантів. Уславлену на весь світ всесоюзну дитячу здравницю відвідали в різні часи видатні діячі братніх комуністичних і робітничих партій, діячі культури. Серед них: Клара Цеткін, Анрі Барбюс, Пальміро Тольятті, Моріс Торез, Вальтер Ульбріхт, Хо Ші Мін. Бували й бувають тут глави урядів і держав, що приїздять до СРСР з візитом дружби.

В Артеку трудиться 1568 чоловік, 140 з них нагороджені орденами й медалями СРСР. Ордена Леніна удостоєна найстаріша вчителька О. О. Лабинцева. Благородна діяльність, спрямована на виховання піонерів і школярів у дусі миру й дружби між народами, здобула високу оцінку міжнародних організацій. 1960 року Всесвітня Рада Миру нагородила Артек почесною грамотою. 1972 року праця колективу Артеку відзначена Ювілейним Почесним Знаком ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС.

Великі зміни сталися за післявоєнні роки в курортному житті Гурзуфа. У санаторії Міністерства оборони СРСР збудовані нові лікувальні корпуси, водолікарня, клуб, зимовий плавальний басейн, комплекс спортивних споруд. З 1946 року санаторій—здравниця загальнотерапевтичного профілю, де успішно лікують захворювання органів дихання, серцево-судинної й нервової системи. За 50 років існування санаторію тут зміцнили своє здоров'я понад 300 тис. чоловік. У санаторії трудиться великий — близько 500 чоловік — колектив. Лікарі систематично вивчають проблеми кліматолікування. За півстоліття вони виконали понад 200 науково-практичних робіт. Протягом 1971—1973 рр. у здравниці особливого значення надавали науковій організації праці. 95 проц. лікарів і 92 проц. медсестер оволоділи суміжними спеціальностями. Впроваджено чимало удосконалень, що полегшують працю й зменшують затрати робочого часу. В ювілейному ленінському році колектив санаторію завоював високе звання колективу комуністичної праці. 72 чоловіка нагороджені Ленінською ювілейною медаллю.

Здравниця розташована в старовинному й одному з кращих південнобережних парків, де налічується понад 110 видів рідкісних рослин, парк прикрашають численні скульптурні групи і фонтани, серед яких особливо виділяється алегорична композиція «Ніч». Уздовж алеї — скульптурні погруддя Адама Міцкевича, Лесі Українки,

А. П. Чехова, Ф. І. Шаляпіна, О. М. Горького, В. В. Маяковського, які відвідували Гурзуфський парк.

15 червня 1959 року в Гурзуфі відкрито міжнародний туристський молодіжний табір «Супутник», що за короткий час завоював велику популярність серед радянської й зарубіжної молоді. У таборі — нові, світлі корпуси, затишні будиночки, спортивні майданчики, гарний пляж. Узимку тут відпочивають 160, влітку — близько 500 чоловік за зміну.

У роки післявоєнних п'ятирічок успішно розвивалася економіка радгоспу «Гурзуф». Господарство поступово укрупнювалося, до нього ввійшли: 1952 року — радгосп «Ай-Даниль», 1954-го — радгосп «Артек», 1957-го — колгосп ім. XVII партз'їзду, 1971-го — Василівський відділок радгоспу «Гірський». Загальна площа земель радгоспу — 1180 га, з них 486 га—під виноградниками. У Гурзуфі розташований центральний відділок радгоспу, тут вирощують виноград, фрукти, тютюн. У післявоєнні роки колектив відділку займається пошуками шляхів інтенсифікації виноградарства. Нині площі під цінними сортами винограду: мускатів, токайських, Алеатико, Піногрі й Сапераві становлять $^2/_3$ загальної площі виноградників. Для впровадження механізації протягом 1962—1968 рр. реконструйовано безсистемні й вузькорядні посадки; тракторами й знаряддями канатної тяги обробляється 90 проц. всієї площі виноградників. Для боротьби з водною ерозією споруджено дренажі. У 1962—1971 рр. збудовано 8 водоймищ на 150 тис. куб. метрів води, що дозволило зрошувати більше половини площ виноградників і садів. Якщо 1946 року кращі виноградарі радгоспу одержали по 17 цнт з га, а середня врожайність 1957-го становила 26,6, то 1969-го — вже понад 50 цнт винограду з гектара. Відповідно зростав і виробіток виноматеріалів для високоякісних десертних вин. За активну участь у впровадженні досягнень науки, техніки й передового досвіду у виробництво радгосп 1971 року був учасником ВДНГ й удостоєний диплома 2-го ступеня. Виноградарі Є. С. Булеєва, У. А. Галушкина й бригадир Т. П. Огородникова за одержання високих урожаїв винограду нагороджені орденом Леніна.

За роки післявоєнних п'ятирічок у Гурзуфі бурхливо розгорнулося житлове будівництво; селище, порівняно з дореволюційним часом, зросло у кілька разів. На північно-східній околиці його виник новий житловий район, забудований 4—5-поверховими світлими й просторими будинками для працівників Артеку й радгоспу «Гурзуф». У центрі селища споруджено широкоформатний кінотеатр «Дружба», будинок торгівлі, готель «Чайка». Заасфальтовано 17 650 кв. метрів вулиць. Багато зроблено для поліпшення водопостачання й освітлення селища. Щороку висаджується велика кількість дерев, кущів, квітів.

Міжнародний туристський молодіжний табір «Супутник» у Гурзуфі. 1972 р.

За курортний сезон гурзуфці приймають понад 100 тис. відпочиваючих, що приїздять без путівок. У селищі працюють 110 магазинів і кіосків, 23 підприємства громадського харчування, 14 майстерень побутового обслуговування, пункт прокату речей, 6 поштових відділень, 2 ощадні каси.

У березні 1958 року відкрито лікарню з терапевтичним, хірургічним, пологовим і дитячим відділеннями. У лікарні й поліклініці працюють 200 чоловік, у т. ч. 30 лікарів. У середній і двох початкових школах 50 учителів навчають 1030 дітей. У дитячому садку і яслах виховуються 130 малят.

Значно зріс культурний рівень жителів селища. Тут працюють клуб, 2 кінотеатри, 3 бібліотеки з книжковим фондом близько 50 тис. примірників. 1966 року відчинилися двері дитячої музичної школи. Майже

в кожній сім'ї є телевізор або радіоприймач. Селищний клуб став улюбленим місцем культурного відпочинку молоді. Крім лекцій, вечорів відпочинку, тут відбуваються обрядові свята: весілля, вручення свідоцтва про народження дитини, проводи на службу до Радянської Армії, одержання перших паспортів.

Велику організаторську й виховну роботу ведуть 10 партійних організацій, які налічують 435 комуністів. Надійним помічником парторганізації є 714 комсомольців, об'єднаних у 7 первинних організаціях.

Гурзуфська селищна Рада, у складі якої 120 депутатів, у т. ч. 58 комуністів і 20 комсомольців, конкретно вникає в роботу радгоспів, здравниць, шкіл, дитячих закладів, побутових та культурних організацій, що обслуговують населення й відпочиваючих. Працює школа радянського активу. Основна сума бюджетних асигнувань витрачається на впорядкування селища, охорону здоров'я, освіту й культуру. Так, 1973 року з 743,6 тис. крб.— 68,7 тис. крб. виділено на комунальне господарство, 343,4 тис.— на охорону здоров'я, 289 тис.— на освіту, 32 тис.— на культуру. Три роки підряд Гурзуфська Рада займає перше місце серед селищних Рад області. Їй тричі присуджувався перехідний Червоний прапор Ялтинського міськкому КП України й міськвиконкому. Голова Ради В. І. Пушкарьов за добру організацію роботи Ради нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Партійна організація, селищна Рада, трудящі Гурзуфа докладають усіх зусиль, щоб з честю виконати величні накреслення Комуністичної партії.

О. П. БІЛОШАПКІН, Н. Г. КРИВЦОВА, А. А. СТЕПАНОВА

ЛІВА́ДІЯ

Лівадія — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташована на узбережжі Чорного моря. Відстань до Ялти — 3 км. Через селище проходить автошлях Ялта—Севастополь. Населення — 2,2 тис. чоловік. Селищній Раді підпорядковані населені пункти Виноградне, Високогірне, Гірне, Куйбишеве, Курпати, Ореанда, Охотниче.

Місцевість, де знаходиться Лівадія (в перекладі з грецької — луг), була заселена у далекій давнині. Про це свідчать знайдені поблизу Ореанди залишки поселень — доби міді (III тисячоліття до н. е.) і таврського, біля якого є могильник (I тисячоліття до н. е.). Рештки великого гончарного виробництва, досліджені на території Лівадії, й виявлене в Ореанді середньовічне поселення з храмом і могильником підтверджують, що тут жили люди в VIII—X ст. Руїни феодального замку (X—XII ст.) збереглися в Ореанді на скелі Хачла-Каяси.

У XVIII ст. на місці сучасної Лівадії було невелике грецьке поселення Ай-Ян. 1778 року його жителів за розпорядженням царського уряду переселено до Маріупольського округу.

Після приєднання Криму до Росії частину земель на його південному березі роздали грекам Балаклавського батальйону, командир якого Ф. Ревеліоті скупив у своїх підлеглих кращі землі, в т. ч. й Лівадію. У 1834 році він продав маєток польському магнату графу Л. Потоцькому.

Наприкінці 30-х років XIX ст. новий власник Лівадії заклав тут виноградник, площа якого 1860 року становила 19 десятин. Почалося виробництво вин, був побудований виноробний підвал. 1848 року одержано 2,5 тис. відер вина, а 1853—4 тис. Тоді в Лівадії спорудили два панські будинки, церкву, житлові й господарські приміщення. На 40 десятинах землі було закладено парк з цінними породами субтропічних рослин — вічнозеленими миртами, лаврами, кедрами, пініями, магноліями, кримськими соснами. Парк прикрасили фонтанами і статуями, виготовленими італійськими майстрами. Посадили фруктовий сад, влаштували оранжерею. Для побу-

тових потреб та поливання насаджень від джерел, розташованих на території маєтку, проведено водопровід. 1859 року в Лівадії налічувалося 30 будинків, в них мешкало 140 чоловік[1].

1860 року удільне відомство придбало Лівадію у спадкоємців Потоцького для царської сім'ї. Вже у 1862—1866 рр. під керівництвом придворного архітектора І. А. Монігетті будинок Потоцького перебудовано на палац. Крім того, зведено Малий палац у східному стилі, 2 церкви, житло для почту, службовців та робітників маєтку. Всього тут побудовано чи перебудовано близько 60 приміщень. Їх споруджували з місцевого каменю, решта матеріалів для будівництва доставлялась з різних місць країни та з-за кордону. 1863 року в маєтку побудовано нову систему водопроводу, а для зберігання запасів води — резервуар на 700 тис. відер. З середини 70-х років на лівадійській метеостанції постійно провадились спостереження за атмосферними явищами та за джерелами води. На початку 90-х років встановлено телефонний зв'язок між Лівадією та іншими удільними маєтками, розташованими в Криму. Після спорудження в Ялті урядової телефонної мережі маєток підключено до неї. Для будівельних робіт у маєтку підрядчики вербували безземельних селян у Калузькій, Курській, Орловській, Таврійській та Херсонській губерніях. Удільне відомство наймало також бідняків на сільськогосподарські та інші роботи. Декотрі з прибулих на заробітки залишалися тут працювати постійно.

Робочий день у маєтку тривав улітку (червень—серпень) — 12, взимку (грудень—січень) — 9 годин. На деяких роботах, зокрема в садівництві й на збиранні винограду, використовувалась дитяча праця, оплачувана значно нижче, ніж праця дорослих. Так, на збиранні винограду у 1905—1906 рр. чоловіки одержували 60 коп. за день, жінки — 50, а діти 40 коп. і менше[2]. 1862 року в маєтку було 60 постійних робітників та службовців, а 1913— 226[3]. У 80-х і 90-х роках розширення площі виноградників і заміна старих лiз здійснювалась за рекомендаціями відомого спеціаліста вітчизняного виноробства Л. С. Голіцина. З 90-х років у Лівадії працювали визначні російські винороби О. В. Келлер, І. А. Біанкі, К. П. Поляков. Вони створили перші марки вітчизняних високоякісних десертних вин[4].

Царський маєток був добре налагодженим капіталістичним господарством. Якщо в 1861 році виноградники займали площу 19 десятин, то в 1917 році — 40. Лівадійські вина вважались кращими серед південнобережних вин. Вироблялось їх у 1893—1917 рр. від 6 до 10 тис. відер на рік. 1877 року спорудили другий винробний підвал. Вина продавались купцям з Петербурга, Києва та багатьох інших міст. Більшу частину червоного вина закупала Києво-Печерська лавра. Із 106,1 тис. крб. доходу маєтку в 1913 році від виноробства одержано 89,2 тис. крб. Ще 1869 року в Лівадії створено молочну ферму, для якої з Швейцарії доставили породисту худобу. Були розширені фруктові сади, оранжереї, обладнано парники, розплановано город.

Лівадія з 1866 року була літньою царською резиденцією, відтоді добір на роботу в маєток став особливо суворим. Ті, хто його обслуговував, одержували додаткову оплату за «благонадійність». Для сезонних і поденних робіт на виноградниках наймали жителів Лівадійської слобідки (околиця Ялти) і прийшлих бідняків. Останні розміщувались у казармах та бараках. Якщо для робіт у маєтку, особливо для перекопування виноградників, не вистачало людей, сюди направляли солдатів з військових частин, розташованих у Сімферополі й Севастополі[5].

З 1875 року стороннім почали забороняти проїзд по всіх лівадійських дорогах, за винятком поштового шосе Ялта—Севастополь. А за Олександра III, переляканого вбивством народовольцями в 1881 році Олександра II, в'їзд до Лівадії стороннім був

---

[1] Списки населенных мест Российской империи, т. 41. Таврическая губерния, стор. 89.
[2] Кримський облдержархів, ф. 219, оп. 1, спр. 1580, арк. 3, 4; спр. 1868, арк. 8, 9.
[3] Там же, спр. 1, арк. 260; ф. Р-1125, оп. 3, спр. 35, арк. 562.
[4] Русские виноделы, стор. 139, 140, 146.
[5] Кримський облдержархів, ф. 219, оп. 1, спр. 147, арк. 84—159.

суворо заборонений. З 1892 року для «кращого нагляду за особами, що проживали й працювали в господарстві», на кошти маєтку утримувались два унтер-офіцери, троє городових і піхотна рота[1].

Та незважаючи на посилену охорону і ретельний добір тих, хто прибував на роботу, в Лівадії 1901 року відбувся один з перших у Криму виступ сільськогосподарських робітників — 7 жовтня тут застрайкували 50 поденників. «Искра» повідомляла, що причиною забастовки було невдоволення нерегулярною виплатою грошей і брутальним поводженням з робітниками.

Удільне відомство не дало страйку розростись, воно поспішило задовольнити вимоги робітників. Ленінська «Искра», надаючи страйку великого значення, писала: «Серед кримських робітників цей відрадний факт справляє сильне враження, сприяючи зростанню класової і політичної свідомості». «Искра» радила кримським соціал-демократичним організаціям «скористатися з цього факту для посилення соціал-демократичної агітації серед місцевого робітничого класу»[2]. У серпні 1902 року в Лівадії перед приїздом царської сім'ї, саме тоді, коли закінчувались найбільш термінові роботи, застрайкували робітники-маляри, вимагаючи підвищення заробітної плати. «Страйкарі тримаються стійко цілий тиждень»,— повідомляла «Искра»[3]. У зв'язку з революційними подіями 1905 року в Криму охорону маєтку було значно посилено. В лютому 1905 року сюди прибув півескадрон кавалерії, а у березні в лівадійських казармах розташувались ескадрон Кримського дивізіону та дві роти Брестського полку.

Але ніщо не могло зупинити наростаючий революційний рух трудящих. У червні 1905 року в царському маєтку назрівав страйк поденних робітників, які вимагали скорочення робочого дня. Цього разу удільне відомство не стало чекати, коли почнеться страйк, і скоротило робочий день до 10 годин[4]. 20 липня 1906 року в Лівадії розмістилися штаб і три роти 16-го стрілецького полку під командуванням полковника Думбадзе, для якого була створена нова в Росії посада — головноначальствуючий міста Ялти і Ялтинського повіту. Користуючись особистою прихильністю Миколи II, Думбадзе вдавався до найжорстокіших розправ над учасниками революційних виступів[5].

Починаючи з 1910 року, в Лівадії ще інтенсивніше велось будівництво. Спорудження нового Великого палацу доручили ялтинському архітектору М. П. Краснову. У цій роботі брали участь десятки московських і петербурзьких фірм, завдяки чому будівництво завершилось менш як за півтора роки. Палац був споруджений у стилі епохи раннього італійського Відродження з білого інкерманського каменю. На його будівництво витрачено 2,6 млн. крб.[6]. Водночас обновили всю господарсько-технічну базу маєтку, побудували електростанцію, льодоробний завод, гараж, звели зимовий театр. Перед першою світовою війною в Лівадії налічувалось близько 400 будівель, з них близько 100 житлових приміщень.

1873 року тут відкрилась лікарня на 10 ліжок, в ній працювало 6 чоловік, у т. ч. один лікар. Робітники й службовці за час хвороби грошової допомоги не одержували[7].

1868 року в Лівадії збудовано початкову школу, де навчалося спочатку 16, а в 1910 році — 115 дітей. Тут викладали 8 учителів. У другій половині 70-х років споруджено нове приміщення школи з майстернями, обладнання для них і програму занять підготувало Московське технічне училище. Учні останнього, випускного, класу навчалися в майстернях, опановуючи професії, потрібні для роботи в маєтку.

---

[1] Кримський облдержархів, ф. 219, оп. 1, спр. 289, арк. 1, 9, 23; спр. 1223, арк. 1, 2, 7.
[2] Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 1, стор. 14.
[3] Газ. «Искра», 15 вересня 1902 р.
[4] Кримський облдержархів, ф. 219, оп. 1, спр. 1868, арк. 2, 5.
[5] Там же, спр. 1883, арк. 319, 331.
[6] Там же, спр. 2240, арк. 1, 2.
[7] Там же, спр. 231, арк. 1, 7, 12; спр. 287, арк. 2.

До школи приймали дітей переважно місцевих службовців і постійних робітників, щоб готувати «благонадійних» спеціалістів і запобігти проникненню у маєток «небажаних» осіб[1].

Тимчасовий уряд після Лютневої буржуазно-демократичної революції довго не зважувався посягнути на майно Романових. Тільки в червні 1917 року в маєтку замінили вивіску — він став називатись «національним», призначили іншого управителя.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції до Лівадії з Петрограда перемістилися установи міністерства земельних справ поваленого Тимчасового уряду. Охорона маєтку покладалась на ескадрон татарського кінного полку. В грудні 1917 року спілка робітників маєтків «Лівадія» і «Ореанда», що виникла в червні цього ж року, разом із спілками робітників інших удільних маєтків вимагала ліквідувати привілеї для окремих груп робітників і службовців, подавати всім робітникам допомогу, яку одержували постійні службовці для т. зв. урівноваження дорожнечі[2].

16 січня 1918 року в Лівадії встановлено Радянську владу. Наприкінці січня колишній царський маєток підпорядковано Головному комісаріату для управління національними маєтками в Криму. Одним з перших був наказ комісаріату від 15 лютого 1918 року, за яким ліквідовувався поділ робітників на постійних, вільнонайманих, категористів тощо. Спілка робітників дістала право усувати з маєтку осіб, які саботували заходи Радянської влади[3]. В цей же час кілька приміщень у Лівадії виділили фізико-математичному факультету Таврійського університету[4].

30 квітня 1918 року Лівадію захопили німецькі окупанти. Вони пограбували палаци. Велику кількість меблів було вивезено до Сімферополя для резиденції командуючого військами генерала фон Коша, офіцерського приміщення дивізії ландверу та будинку, де розташувався новий «крайовий уряд». Роботи на виноградниках припинились. Кількасот поденних робітників, які тривалий час не мали роботи, голодували[5]. У листопаді 1918 року німецьких окупантів заступили англо-французькі інтервенти й білогвардійці.

Після визволення Криму від білогвардійців та інтервентів у середині квітня 1919 року в Лівадії знову було встановлено Радянську владу. Але наприкінці червня сюди вдерлися білогвардійці, яких радянські війська вигнали в листопаді 1920 року.

Тільки після розгрому Врангеля запроваджено в життя виданий 13 липня 1918 року декрет Раднаркому РРФСР про націоналізацію майна, яке колись належало царській сім'ї. У листопаді 1920 року створено радгосп «Лівадія», який розмістився на землях колишнього царського маєтку. Загальна площа їх становила 304 десятини, з них виноградники займали 40, ліс — 141, парк —55 десятин. У цей час у Лівадії було постійних робітників і службовців — 197, членів їх сімей — 513.

Відбудовувати господарство доводилось у дуже тяжких умовах. Через голод у 1921—1922 рр. число постійних робітників і службовців зменшилось: у грудні 1921 року до 168. а в травні наступного року їх лишилось всього 80[6].

У роки громадянської війни в Лівадії скупчилася велика кількість вороже настроєних до Радянської влади елементів. Частина їх після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції проникла в радянські установи і гальмувала їх роботу, чинила запеклий опір проведенню в життя радянських законів. З часом становище змінилося. Так, після обстеження виноградарського радгоспу «Лівадія» комісією наркомату робітничо-селянської інспекції Кримської АРСР наприкінці 1924 року

---

[1] Кримський облдержархів, ф. 219, оп. 1, спр. 68, арк. 237, 238; спр. 2335, арк. 2—7.
[2] Там же, ф. Р-2424, оп. 1, спр. 9, арк. 35.
[3] Там же, спр. 5, арк. 158.
[4] Там же, ф. Р-2423, оп. 1, спр. 46, арк. 23, 63.
[5] Там же, арк. 32, 267; спр. 54, арк. 1, 2.
[6] Там же, ф. Р-460, оп. 1, спр. 1341, арк. 23; ф. Р-1583, оп. 1, спр. 12, арк. 7.

із зловживаннями тут було покінчено. Радгосп зміцнили партійними кадрами. 1927 року Лівадійська партійна організація вже налічувала 38 чоловік[1]. Комуністи роз'яснювали рішення партії та уряду і спрямовували зусилля трудящих на їх виконання.

Наприкінці 1924 року із загального земельного фонду радгоспу виділили населений пункт Лівадію з лісом, парком й передали курортному фонду. У розпорядженні радгоспу лишилось виноградарсько-винаробне господарство з необхідним інвентарем. За ним закріпили 78,5 десятини землі. 1922 року тут зібрано 25,6 цнт винограду з гектара, а в наступному — 30,1. Радгосп допомагав іншим господарствам садівним матеріалом, заготовляючи й відправляючи їм чубуки[2]. 1936 року радгосп «Лівадія» увійшов до винокомбінату «Масандра», було створено два відділення — «Лівадія» й «Масандра». Площа виноградників збільшилась до 127 га. Винозавод у Лівадії, крім вирощеного радгоспом, переробляв також виноград з площі 128 га колгоспів Кореїза, Гаспри, Дерекоя і Ай-Василя.

Робітники радгоспу працювали з великим ентузіазмом. 1936 року серед них було 24 проц. стахановців. На збиранні врожаю норми перевиконувалися у 2,5 раза. Напередодні Великої Вітчизняної війни в радгоспі пересічно збирали по 30 цнт винограду з гектара. Винороба К. П. Полякова, який працював у Лівадії 43 роки, було призначено старшим спеціалістом винокомбінату «Масандра». Він брав участь у складанні плану розвитку виноградарства й виноробства у другій п'ятирічці та реконструкції виноградників у Криму. 1936 року в радгоспі «Лівадія» працював спеціаліст у галузі виноробства О. О. Єгоров, а в 1939—1941 рр.— винороб І. Н. Околєлов.

Втілюючи в життя декрет «Про використання Криму для лікування трудящих», Центральне курортне управління Криму, очолюване Д. І. Ульяновим, 1921 року відкрило в Лівадії в приміщенні нової лікарні санаторій (№ 2 ВЦРПС). Він був розрахований на 120 місць, кількість яких 1941 року зросла до 170[3]. У 20-х роках в ньому працював М. Г. Стойко, який пізніше створив у Москві школу хірургів-фтизіатрів. 1950 року за працю «Хірургічне лікування туберкульозу легенів» йому присуджено Державну премію СРСР.

У Великому й Малому лівадійських палацах Кримський комітет у справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва, старовини й народного побуту відкрив 1921 року науково-художній музей[4]. Тільки 1925 року його відвідало понад 38 тис. екскурсантів.

20 лютого 1925 року Раднарком РРФСР ухвалив організувати в лівадійських палацах перший у світі санаторій для селян. На його урочистому відкритті 28 червня 1925 року був присутній нарком охорони здоров'я РРФСР М. О. Семашко, голова Раднаркому УРСР В. Я. Чубар, поет Д. Бєдний, представники партійних, радянських, профспілкових організацій.

Санаторій, розміщений у палацах Лівадії, був розрахований на 300 місць. З усіх республік Радянського Союзу приїздили сюди селяни, хворі на туберкульоз легенів та інші захворювання. Ті, що прибували, лікувалися безплатно 2 місяці, проїзд у Лівадію й назад оплачувала дер-

М. О. Семашко серед співробітників і перших відпочиваючих селянського санаторію «Лівадія». 1925 р.

[1] Кримський облпартархів, ф. 83, оп. 1, спр. 19-а, арк. 9.

[2] Кримський облдержархів, ф. Р-1125, оп. 3, спр. 35, арк. 580, 711.

[3] Там же, ф. Р-219, оп. 1, спр. 189, арк. 65; ф. Р-1125, оп. 3, спр. 35, арк. 73.

[4] Там же, ф. Р-1188, оп. 3, спр. 108, арк. 176.

жава[1]. Протягом року в санаторії лікувалося 1300—1700 чоловік[2]. Для обслуговування хворих діяв культвідділ, працівники якого приділяли велику увагу пропаганді політичних та економічних знань, санітарно-освітнім і художньо-виховним питанням. Працював клуб, бібліотека, читальня. У санаторії діяли гуртки: ліквідації неписьменності, сількорівський, музичний, крою й шиття. Відкрився сільськогосподарський музей.

Селянський санаторій 1931 року став кліматичним санаторним комбінатом (№ 10 ВЦРПС) на 400 місць, кількість яких 1939 року збільшилась до 700. Він мав новітнє медичне устаткування. Діяла водолікарня. В кожному відділенні обладнали червоні кутки й кімнати відпочинку. Лежачим хворим демонстрували кінофільми в палатах, до їх ліжок підключили радіоточки. Напередодні Великої Вітчизняної війни санаторій був одним з найбільших у Криму лікувальним закладом, бюджет якого становив 12 млн. крб. на рік. Тут працювало 46 лікарів, 80 медсестер, 72 чоловіка обслуговуючого персоналу. У 1931—1940 рр. в ньому лікувалось 85 тис. хворих.

З 1934 року Лівадія — центр сільської Ради, а з 1939 — селище міського типу. У цей час тут проживало 2250 чоловік. Будинки жителів були добре впорядковані, до них підведено водопровід, електроосвітлення. В селищі працювали їдальня, два магазини, пошта, телеграф, ощадна каса. Медичне обслуговування населення здійснювала амбулаторія, на стаціонарне лікування жителів направляли до Ялтинської міської лікарні. В середній школі 1940 року 12 учителів навчали й виховували 325 дітей[3]. У селищі працювали дитячий садок і ясла. 1922 року в Лівадії відкрився клуб, а при ньому діяли школа ліквідації неписьменності, бібліотека, гуртки художньої самодіяльності. 1924 року при клубі створили куточок Леніна, де проводились голосні читки газет та бесіди на політичні теми. У збудованому на початку 30-х років літньому театрі демонструвалися кінофільми, читалися лекції. 1939 року в Лівадії працював радіовузол, дві стаціонарні кіноустановки.

Соціалістичне будівництво перервав віроломний напад гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. Вже в перші дні війни багато лівадійців пішло на фронт. В приміщенні санаторію створили госпіталь, евакуйований у глибокий тил, як тільки до Криму наблизився фронт.

Захопивши 6 листопада 1941 року Лівадію, фашисти розмістили тут частини берегової, польової та зенітної артилерії, румунський стрілецький батальйон і підрозділ, сформований з татар-добровольців. В умовах жахливого терору і переслідувань у лютому 1943 року в селищі почала діяти підпільна патріотична група. Очолив її радянський офіцер М. Т. Чудін. Улітку 1943 року група ввійшла до складу Ялтинської підпільної організації. Підпільники розповсюджували серед населення листівки, скинуті радянськими літаками, склали схему розташування на узбережжі вогневих точок ворога й передали її партизанам. Восени 1943 року більша частина підпільників пішла в ліс і брала участь у партизанській боротьбі. М. Т. Чудін з лютого 1944 року був начальником штабу 10-го партизанського загону 7-ї бригади Південного з'єднання.

16 квітня 1944 року Лівадію визволили від окупантів частини Окремої Приморської армії. У справу перемоги над ворогом внесли вклад і жителі селища. А. К. Шульга з листопада 1943 по квітень 1944 року виконувала спеціальні завдання розвідувального відділу штабу Чорноморського флоту. Працівник радгоспу М. О. Чернишов, нині почесний громадянин міста Ялти, за відвагу, виявлену під час форсування Дніпра у 1943 році, удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу. Він нагороджений також орденом Леніна, Червоної Зірки, Вітчизняної війни 2-го ступеня та медалями.

---

[1] Кримський облдержархів, ф. Р-3414, оп. 1, спр. 8, арк. 4; спр. 65, арк. 91, 398.

[2] Там же, спр. 65, арк. 92, 94, 100; спр. 70, арк. 79.

[3] Там же, ф. Р-219, оп. 6, спр. 582, арк. 129; ф. Р-652, оп. 15, спр. 798, арк. 87, 88; ф. Р-1172, оп. 2, спр. 1440, арк. 64.

За час окупації фашисти завдали Лівадії великої шкоди. Вони спалили Малий палац, знищили меблі у Великому палаці, пошкодили спальні й лікувальні корпуси санаторію, 91 житловий будинок, школу, клуб, вирубали в парку багато дерев цінних порід. У селищі уціліло тільки 19 будинків, де мешкало всього 234 чоловіка[1].

До відбудови зруйнованого господарства трудящі селища приступили під керівництвом партійної організації та селищної Ради, які відновили свою роботу в перші ж дні після вигнання гітлерівських окупантів. Лівадійці відремонтували виноробний завод, гуртожиток. їдальню та частково — житловий фонд. Почала працювати школа[2].

Влітку 1944 року проведено відбудовно-ремонтні роботи у Великому лівадійському палаці. У лютому 1945 року тут проходила Кримська (Ялтинська) конференція керівників урядів трьох союзних у другій світовій війні держав — СРСР, США і Великобританії.

У першу річницю з часу визволення селища від німецько-фашистських загарбників лівадійці звернулись з закликом до трудящих Ялти і Ялтинського району організувати збір коштів на будівництво торпедних катерів. Вони зібрали 40 тис. крб. на будівництво катера «Лівадія», переданого Тихоокеанському флоту.

Дуже складним було відновлення виноградарства. За час окупації частина виноградних ліз загинула. 1944 року в радгоспі зібрали усього 7,8 цнт винограду з гектара. З великою наполегливістю колектив радгоспу приступив до осінньо-зимових робіт. Робітникам допомагали службовці радгоспу, а також працівники винозаводу. Після трудового дня вони виходили на перекопування плантації. 1945 року у господарстві зібрали по 16 цнт винограду з гектара. Найбільший урожай виростили А. Я. Малюшкіна — 32,6 цнт з гектара, О. Л. Михайлова — 21, К. І. Сорокіна — 29,3. За успішну роботу в 1945 році радгосп одержав перехідний Червоний прапор Ялтинського райкому ВКП(б) та райвиконкому[3].

Завдяки ретельному обробітку грунту і дбайливому догляду за кущами з кожним роком збільшувалась урожайність винограду: в 1946 році його зібрали 17,2, в 1947 — 30,8, а в 1949 — 34,2 цнт з гектара. 1948 року винороби вперше після війни виготовили 166 декалітрів виноматеріалів прославленої марки «Мускат білий. Лівадія». 1950 року площа виноградників у Лівадії досягла довоєнного рівня.

Поступово радгосп укрупнювався, до нього приєдналися виноградний відділок комбінату «Масандра», винорадгосп «Алупка», колгосп ім. Леніна (село Оползневе) та ім. Куйбишева (смт Кореїз), а також відділок «Чехове» радгоспу «Гірський». Загальний земельний фонд господарства досяг 2088 га, в т. ч. 387 га виноградників. У селищі містяться центральна садиба радгоспу і відділок «Лівадія», де вирощуються цінні сорти винограду: Мускат білий, Мускат рожевий, Алеатико, Сапераві, Вердельо та ін. Землі радгоспу розкинулися на гірському схилі. Це дуже утруднює застосування механізмів під час обробітку виноградників. З 1949 року в господарстві почали застосовувати гірські лебідки, що значно полегшило працю виноградарів. Велику допомогу трудівникам радгоспу подали співробітники Всесоюзного науково-дослідного інституту виноробства й виноградарства «Магарач», які створили варіант гірської лебідки з самовідтягуючим плужком.

У 1959 році на лівадійських виноградниках з'явилися три болгарські вузькогабаритні трактори, а з 1962 року плантації обробляються такими тракторами вітчизняного виробництва. 1963 року тут почалася планомірна заміна старих безсистемних посадок новими. Новатори виробництва, об'єднані радгоспною радою винахідників і раціоналізаторів, механізували копання рівчаків під виноградні відсадки. З 1968 року виноградні кущі переводяться на напіввисоку формовку, що дає змогу майже повністю механізувати обробіток грунту, полегшити всі роботи по вирощуванню цієї культури та збиранню врожаю.

---

[1] Ялтинський міськдержархів, ф. 257, оп. 1, спр. 1; арк. 36; ф. 317, оп. 1, спр. 4, арк. 60—63, 89—91.

[2] Там же, ф. 257, оп. 1, спр. 7, арк. 48; ф. 274, оп. 1, спр. 3, арк. 10.

[3] Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 5, арк. 2, 4, 6.

1961 року проведено реконструкцію винозаводу. Тут встановлено потокову лінію високої продуктивності, нові преси. Щороку завод виробляє близько 40—60 тис. декалітрів виноматеріалів для виготовлення марочних вин у комбінаті «Масандра».

Механізація обробітку виноградників, удосконалення процесу виноробства дали змогу значно скоротити кількість зайнятих тут робітників. За високі досягнення у праці 1958 року виноградар Н. Ф. Карєва і агроном В. В. Постников нагороджені орденом «Знак Пошани». На честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна дев'яти працівникам лівадійського відділку радгоспу вручено Ленінську ювілейну медаль. У дев'ятій п'ятирічці трудівники радгоспу взяли зобов'язання збирати не менше 40 цнт винограду з гектара. У вересні 1971 року за великі заслуги в розвитку високоякісного виноробства радгосп «Лівадія» нагороджений дипломом 1-го ступеня ВДНГ. 16 його кращих працівників одержали медалі Виставки, серед них винороб М. Н. Насонова, завідуюча відділком А. Ф. Татарська, виноградар Н. Т. Савощик. Гідно зустріли трудівники радгоспу 50-річчя утворення Союзу РСР — у 1972 році вони зібрали по 40,5 цнт винограду з гектара.

Лівадія — одна з найбільших профспілкових здравниць країни. На будівництво та її реконструкцію держава асигнувала в четвертій п'ятирічці понад 3 млн. крб. Після завершення відбудовних робіт у вересні 1953 року тут відкрився санаторій для лікування захворювань дихальних шляхів нетуберкульозного характеру, в березні наступного року — кардіологічний. У квітні 1955 року їх об'єднано в один санаторій — «Лівадія», який з січня 1957 року став спеціалізованою кардіологічною здравницею на 720 місць.

Санаторій має чудову лікувально-діагностичну базу, його кабінети оснащені сучасною апаратурою. Серед тих, хто відпочиває і лікується в ньому,— представники всіх союзних республік. З 1956 року до санаторію на відпочинок прибувають трудящі з братніх соціалістичних країн[1]. У 1958 році санаторій «Лівадія» одним з перших на Південному березі Криму без збільшення штату почав приймати на лікування в літні місяці додатково по 220 чоловік на зміну, відкривши т. зв. курсівковий сектор. Щороку тут зміцнюють здоров'я понад 12 тис. чоловік.

Тісний зв'язок підтримує санаторій «Лівадія» з Ялтинським науково-дослідним інститутом фізичних методів лікування і медичної кліматології ім. І. М. Сєченова, Інститутом серцево-судинної хірургії ім. О. М. Бакулєва в Москві. Лікарі санаторію ведуть наукову роботу по вивченню ефективності санаторно-курортного лікування хворих на кардіосклероз, коронарний атеросклероз та інші серцево-судинні захворювання.

У санаторії «Лівадія» працюють 380 чоловік. У 1964 році 150 його працівникам присвоєно звання ударника комуністичної праці, на 1971 рік їх число збільшилося до 225. У Всесоюзному соціалістичному змаганні профспілкових здравниць на честь 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції санаторій посів перше місце. 30 жовтня 1967 року йому вручено на вічне зберігання пам'ятний прапор ВЦРПС і диплом 1-го ступеня[2]. За успіхи в соціалістичному змаганні на честь 50-річчя ленінського декрету «Про використання Криму для лікування трудящих» санаторій нагороджено Почесною грамотою Кримського обкому КП України і занесено на Дошку пошани м. Ялти, 32 співробітники нагороджені медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна».

Протягом 1956—1965 рр. у Лівадії споруджено будинок відпочинку «Прикордонник Півночі», в якому 160 місць для дорослих і 30 для дітей; санаторій «Чорномор'я», що приймає на лікування 250 чоловік на зміну; будинок відпочинку «Чорномор'я» на 150 місць. Всього в Лівадії щороку зміцнюють здоров'я понад 20 тис. трудящих.

---

[1] Ялтинський міськдержархів, ф. 251, оп. 1, спр. 5, арк. 3; спр. 14, арк. 3; спр. 23, арк. 3; спр. 28, арк. 3; спр. 34, арк. 1.

[2] «Курортная газета», 27, 31 жовтня 1967 р.

З кожним роком зростає й упорядковується селище. Зводяться нові корпуси й споруди курортного призначення, провадяться берегоукріплювальні роботи, будуються нові причали.

Тут працюють 4 магазини, їдальня, пункт хімчистки. Є пошта, телеграф, міжміський переговорний пункт. З 1953 року між Ялтою та Лівадією регулярно курсують автобуси.

Медичне обслуговування лівадійців здійснює амбулаторія, в якій працюють 4 лікарі, є аптека. На стаціонарне лікування мешканців селища направляють до Ялтинської міської лікарні, терапевтичне і неврологічне відділення якої знаходяться в Лівадії.

У середній школі 28 учителів навчають 465 дітей. 1960 року в Лівадії побудовано першу на Південному березі Криму школу-інтернат на 200 дітей, в якій працюють 35 учителів і вихователів. У селищі діє дитячий комбінат на 100 дітей.

Змістовну роботу серед населення Лівадії провадять 3 клуби із стаціонарними кіноустановками, 4 бібліотеки. На сцені літнього театру на 1000 місць влаштовуються концерти, вечори, читаються лекції, демонструються кінофільми. Колектив художньої самодіяльності санаторію «Лівадія» виступає з концертами перед відпочиваючими й жителями селища.

Близько 50 ветеранів Великої Вітчизняної війни живуть і трудяться у Лівадії. Вони беруть активну участь у громадському житті, провадять велику роботу по комуністичному вихованню молоді. Серед них комуніст В. О. Шпаков, кавалер ордена Леніна, у минулому льотчик, та інші.

Успіхи, досягнуті в господарському й культурному будівництві,— результат великої організаторської і масово-політичної роботи, здійснюваної комуністами. На обліку в 12 первинних партійних організаціях перебувають 436 чоловік. Надійними помічниками комуністів є 405 комсомольців, об'єднаних у 17 первинних організаціях.

Багато уваги приділяє благоустрою Лівадії, поліпшенню житлових умов і культурного обслуговування населення селищна Рада, в складі якої 85 депутатів, у т. ч. 38 комуністів, 19 комсомольців. Серед депутатів — 39 жінок. При Раді діє 7 постійних комісій. 1973 року бюджет селищної Ради становив 139,2 тис. крб., з них 110,1 тис. крб. витрачені на розвиток освіти і соціально-культурні потреби, 22,7 тис. крб.— на комунальне господарство.

Здійснюючи накреслення Комуністичної партії, трудящі Лівадії добиваються нових успіхів у господарському й культурному будівництві.

Н. М. ГУР'ЯНОВА, А. А. СТЕПАНОВА

СІМЕЇЗ

Сімеїз — селище міського типу, підпорядковане Ялтинській міській Раді, центр селищної Ради. Розташований на Південному березі Криму, за 20 км від Ялти, за 99 км від обласного центру. Через селище пролягає автошлях. На березі моря — пристань для теплоходів. Населення — 5,5 тис. чоловік. Сімеїзькій селищній Раді підпорядковані населені пункти Берегове, Голуба Затока, Оползневе, Паркове, Понизівка.

Місцевість, де розташований Сімеїз, була заселена ще в IV тисячолітті до н. е. Біля вершини гори Ат-Баш виявлене неолітичне поселення, а на горі Кішці — двоє поселень періодів ранньої і пізньої бронзи. Перед в'їздом до Сімеїза збереглися залишки античного поселення I—III ст. У районі Сімеїза, а також біля Голубої Затоки і Оползневого досліджено двоє таврських поселень та шість могильників. що датуються I тисячоліттям до н. е. і першими століттями нашої ери[1].

---

[1] Археологические исследования на Украине в 1968 г., вып. 3. К., 1971, стор. 83—84.

На території згаданих сіл у період середньовіччя виникло кілька фортець, укріплених сховищ і могильників. Два поселення розташовувалися на горі Кішці та біля скелі Крило Лебедя (VIII—XI ст.). На території нинішнього парку було поселення Ай-Панда. На горі Панеа, навпроти скелі Діви, археологи дослідили монастир (залишки базиліки X ст. з мозаїчною підлогою)[1] і кам'яний склеп з тридцятьма візантійськими похованнями (VIII—X ст.). Генуезці, які в XIII—XV ст. захопили весь Південний берег Криму перебудували фортецю Панеа. Їй протистояли незахоплені фортеці на горі Кішці, укріплення біля Голубої Затоки та Оползневого. Вони й затримували проникнення генуезців углиб узбережжя.

1475 року Сімеїз захопили турки[2]. У складі турецьких коронних володінь він перебував до Кючук-Кайнарджійського миру (1774 р.). 1778 року з Сімеїза, як і з інших поселень Криму, було переселено в Приазов'я грецьке християнське населення, що займалося хліборобством, садівництвом і виноградарством. Через 20 років після того в поселенні налічувалось 148 чоловік[3]. Один із дослідників Криму XVIII ст. Габліц писав, що, незважаючи на сповідування населенням Сімеїза мусульманської релігії, розмовляло воно переважно грецькою мовою[4].

На початку XIX ст. Сімеїз входив до складу Махулдурської волості Сімферопольського повіту. Село складалось із двох частин: власницької дачі (т. зв. Старий Сімеїз) і казенного татарського села, де проживали державні селяни. 1805 року в 22 дворах мешкало 85 чоловіків і 63 жінки[5]. 1828 року заводчик і землевласник І. Мальцов купив у Сімеїзі 30 десятин землі. Згодом ця площа була розширена. Своє господарство Мальцови вели на капіталістичних засадах. Значну частину їх земель (всього вони мали 567 десятин) було відведено під виноградники. На винограднику, в саду і виноробні з ранку до ночі гнули спину селяни-кріпаки з Калузької, Орловської та інших російських губерній, місцеві бідняки, а також прийшлі з України заробітчани.

На початку 60-х років XIX ст. у 38 дворах села проживало 157 чоловік. Кріпаків було відпущено на волю без землі, державні селяни, що стали «вільними десятинниками», на кабальних умовах орендували поміщицьку землю. У 80-х роках XIX ст. орендар платив 200 крб.[6] за десятину поливної землі.

У той час як поміщики розширювали площі, зайняті під виноградом, і збагачувалися за рахунок експлуатації прийшлих робітників та місцевих наймитів, становище переважної більшості селян погіршувалося. У 80-х роках XIX ст. в Сімеїзі з 77 дворів без землі було 15. 25 господарств не мали худоби, 38 — робочої, лише по одній голові робочої худоби мали 22 двори. Тільки куркулі багатіли і вели інтенсивне господарство, маючи по 4 голови робочої худоби та сільськогосподарський інвентар. Таких у Сімеїзі було 17 господарств[7].

1887 року в 77 дворах Сімеїза проживало 249 чоловік. Село входило до Дерекойської волості Ялтинського повіту. Вже в другій половині XIX ст. Сімеїз привертав увагу не лише тих, хто хотів розводити виноград, а й курортників та дачників.

На всьому Південному узбережжі Криму це найбільш тепле й тихе місце. Середньорічна температура повітря досягає тут +13,6°, вода біля берега протягом

---

[1] Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг., вып 1, стор. 182; Археологические исследования на Украине в 1968 г., стор. 80—83.
[2] П. Кеппен. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. СПб., 1837, стор. 75, 76.
[3] ЦДІА СРСР, ф. 1350, оп. 312, спр. 23, арк. 29.
[4] К. Габлиц. Географические известия, служащие к объяснению прежнего состояния нынешней Таврической губернии, собранные из разных древних и средних времен писателей, стор. 20, 21.
[5] Ф. Лашков. Исторический очерк крымско-татарского землевладения, стор. 244.
[6] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 8, стор. 16
[7] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 8, таблица А-Б., общая поселенная, стор. А—Б 2, А—Б 3, А—Б 5.

6,5 місяця тепліша від температури суші. Від північних вітрів Сімеїз надійно захищає Головне пасмо Кримських гір. Ще в середині XIX ст. тут насаджено парк з південною рослинністю — лавровими деревами, цілими дібровами ялівця, кипарисами, мигдалем.

На початку XX ст., крім села і т. зв. Старого Сімеїза, виник Новий Сімеїз — буржуазно-аристократичний курорт, де поселялися і куди приїздили розважатися головним чином багатії.

1900 року на замовлення власників дач інженери розробили план Нового Сімеїза, який передбачав спорудження водогону, каналізації, доріг тощо. Створене 1906 року товариство благоустрою Сімеїза упорядковувало нові вулиці, тротуари, прокладало водопровід тощо[1]. Щоб одержати якомога більше прибутків, власники, поряд з дорогими дачами, пансіонатами санаторного типу («Бруно», «Арнольді», «Ксенія», «Дальник», «Ампір»), використовували хоч трохи придатні для житла приміщення, які здавали за високу плату. Навіть у Сімеїзькому парку на кожному кроці стояли невеличкі будиночки, т. зв. вагончики.

Цілком природно, що ціни на землю в Сімеїзі невпинно зростали. Продавалась вона на сажні. На початку XX ст. у Старому Сімеїзі за квадратний сажень на березі моря платили 60 крб., на узгір'ї — 40; у Новому Сімеїзі — 60 крб. і більше[2]. Незважаючи на дорожнечу, кількість дач рік у рік збільшувалася. 1912 року їх було 33.

У селі на той час у 125 дворах проживало 483 чоловіка (251 чоловік і 232 жінки)[3]. Більшість місцевого населення займалася дрібною торгівлею. Становище прийшлих найманих робітників і місцевої бідноти ставало дедалі важчим. Брудні перенаселені бараки, напівтемні задушні халупи й землянки, епідемії були постійними супутниками бідняцького життя.

Під час першої буржуазно-демократичної революції в Росії в листопаді—грудні 1905 року в Сімеїзі розповсюджувалися листівки, які закликали селян-бідняків до рішучих дій, захоплення казенної землі. Управитель державними маєтностями Таврійської і Катеринославської губерній 5 грудня 1905 року повідомляв вищі інстанції про те, що в Сімеїзі також неспокійно і що під керівництвом «агітаторів» готується захоплення Сімеїзької приписної дачі. Селяни, мовляв, цілком переконані в тому, що передача їм казенних земель — справа часу[4].

З наступом реакції після поразки революції 1905—1907 рр. значно погіршилось становище селянської бідноти, найманих робітників, прислуги. Власники дач зменшували їм заробітну плату, позбавляли роботи. Медичне обслуговування населення було платним, тому по допомогу до лікарів могли звертатися тільки заможні люди. Численними були захворювання на інфекційні хвороби, особливо серед бідняків і прийшлих робітників. Звичайним явищем вважалися захворювання на черевний тиф, особливо осінньої пори.[5] У звітах санітарного лікаря Ялтинського повіту за 1914 рік вказувалось також, що в Сімеїзі спостерігалися спалахи не тільки черевного, а й висипного тифу та дизентерії.

Тільки незначна кількість дітей місцевого населення могла відвідувати початкову школу. Земська змішана школа (початкове училище) з російською мовою навчання почала тут працювати 1897 року. У 1905/6 навчальному році її відвідували 33 хлопчики і 12 дівчаток[6]. Дітей навчали вчителька та піп. У наступні роки кіль-

---

[1] В. М. Кузьменко. Новый Симеиз и его окрестности на Южном берегу Крыма. М., 1913, стор. 70.

[2] А. Окс. Южный берег Крыма. Справочная книжка для туристов. СПб., 1912, стор. 90.

[3] В. М. Кузьменко. Новый Симеиз и его окрестности на Южном берегу Крыма, стор. 55, 76—77.

[4] Революция 1905—1907 гг. в России. Документы и материалы. Высший подъем революции 1905—1907 гг., ч. 3, кн. 1, стор. 165.

[5] Постановления Ялтинских уездных земских собраний 1913 г. очередной XVIII сессии и чрезвычайных: созыва 18 апреля и 15 ноября 1913 г. Ялта, 1913, стор. 253, 271.

[6] Перечень начальных школ всех типов Таврической губернии за 1905/06 учебный год. Симферополь. 1907, стор. 22.

кість учнів зменшилася. 1911 року налічувалося 14 хлопчиків і 16 дівчаток. Ще в одному земському училищі 1911 року навчалося 39 учнів. Здобували шкільну освіту одиниці.

1909 року в селищі відкрилася бібліотека, розрахована на приїжджих, що мала понад тисячу книжок, передплачувала 12 журналів.

З Сімеїзом протягом XIX ст. зв'язані імена багатьох російських та українських письменників. Проїздом тут були О. С. Пушкін (1820 р.) і О. С. Грибоєдов. У березні 1885 року приїжджав Л. М. Толстой. Під час подорожування по півдню Росії восени 1891 року в Сімеїзі побував О. М. Горький. Навесні 1895 року сюди приїхав український письменник М. М. Коцюбинський, який тоді працював у державній філоксерній комісії. Тут він досліджував причини захворювання виноградників на філоксероз. У листі до українського письменника Б. Д. Грінченка М. М. Коцюбинський писав: «Працюватиму все літо поблизу Ялти, в Сімеїзі ... Не буду описувати, яке враження справив на мене Сімеїз і південний берег Тавріди. Здається, ви самі добре знаєте тутешні місця ...»[1]. З перших днів проживання в Сімеїзі за М. М. Коцюбинським було встановлено негласний нагляд. Письменник працював на виноградниках в Алупці і Сімеїзі, а вільний час віддавав літературній праці. Тут він закінчив оповідання «Пе-коптьор»[2].

З літературної спадщини М. М. Коцюбинського виділяються чотири новели на кримські теми: «В путах шайтана» (1899), «На камені» (1902), «У грішний світ» (1904), «Під мінаретами» (1904). Востаннє письменник приїздив у Сімеїз у червні 1911 року.

1900 року в Сімеїзі на горі Кішці виникла приватна аматорська обсерваторія Н. С. Мальцова[3]. 1908 року за настійним проханням ученого-астронома О. П. Ганського її передано в подарунок Пулковській обсерваторії. У Сімеїзі було встановлено астрограффотографічний двокамерний телескоп з об'єктивами діаметром 120 міліметрів. Відтоді аматорська обсерваторія стала південним відділенням Пулковської. У перші роки свого існування вона мала скромне обладнання, працювало тут два астрономи-ентузіасти С. І. Білявський та Г. Н. Неуймін. У червні 1911 року С. І. Білявський виявив малу планету, а восени — яскраву комету, що дістала назву комети Білявського.

У роки першої світової війни ще більше погіршилось становище трудящих, зростало їх незадоволення існуючими порядками. На початку березня 1917 року до Сімеїза дійшла звістка про повалення самодержавства. До політичного життя потягнулися пробуджені революцією різні верстви населення. Зростав вплив більшовицьких ідей. Про це свідчить і той факт, що редакція газети «Правда» 9 травня 1917 року одержала з Сімеїза 17 крб. Влітку того ж року трудящі Сімеїза підтримали страйкуючих робітників алупкинської електростанції.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрила нову сторінку в історії Сімеїза. 19 грудня 1917 року за допомогою Севастопольського військово-революційного комітету тут встановлено Радянську владу[4]. Загін моряків, який прибув сюди, зайняв телефонну станцію і телеграф, зробив обшук у маєтку Мальцова, конфіскував зброю, роззброїв офіцерів, які перебували в госпіталі, розташованому тут ще з перших років війни[5].

Створений у січні 1918 року ревком розпочав запроваджувати в життя декрети Радянської влади. У наказі головного комісара націоналізованих маєтків у Криму говорилося: «Маєтки ... Мілютіна, Мальцова з усім рухомим і нерухомим майном,

---

[1] П. Дегтярев, Р. Вуль. У литературной карты Крыма., стор. 150.

[2] З. Ф. Коцюбинская-Ефименко. Крым в жизни и творчестве М. М. Коцюбинского, стор. 9, 10.

[3] П. П. Добронравин, Н. В. Стешенко. Крымская астрофизическая обсерватория АН СССР, стор. 4, 5.

[4] Хроника революционных событий в Крыму 1917—1920 гг., стор. 59.

[5] Революция в Крыму, № 1(7), 1927, стор. 253.

живим і мертвим інвентарем переходять у національну власність Російської Народної Республіки»[1]. У березні в Сімеїзі утворився комітет поселянських депутатів, який працював під контролем Алупкинського виконавчого комітету. Він схвалив постанову Алупкинської Ради про оподаткування буржуазії одноразовим податком. Вживалися заходи до конфіскації у багатіїв золота, маєтків і великих будинків. Трудящим надавалися квартири, поліпшувалось їх матеріальне становище.

Та радянське будівництво було перерване навалою німецьких окупантів, які наприкінці квітня 1918 року захопили селище. У листопаді у Сімеїз увірвалися англо-французькі інтервенти, які також запровадили режим кривавого терору і насильства. Власники дач і пансіонатів, поміщики, контрреволюційне офіцерство і татарські буржуазні націоналісти за допомогою інтервентів намагалися реставрувати старі порядки.

У квітні 1919 року Ялтинський повіт було визволено від білогвардійців. Однак наприкінці червня денікінці знову захопили Крим.

Після розгрому в листопаді 1920 року врангелівщини створений у Сімеїзі ревком, що підпорядковувався Алупкинському волосному ревкому, вживав заходів до збереження лісових і паркових багатств, сільськогосподарського інвентаря. Землі великих приватних власників перейшли до новоорганізованого радгоспу. Частину землі було залишено для розподілу між бідняками. В січні 1921 року в селищі виникло вісім трудових артілей. Кожна з них об'єднувала від 6 до 10 дворів. Для посіву новоутвореним господарствам і селянам Радянська держава подавала допомогу насінням. Протягом 1921—1922 рр. у власників відібрано і передано трудящим 4 особняки, 2 дачі, хлібопекарню, гараж. Провадилися землеустрій, наділення землею насамперед безземельних й малоземельних селян. Розгорнула діяльність споживча кооперація, що охоплювала 90 проц. населення. 1926 року працювали артілі: рибалок, виноградарів, олійня, що підпорядковувалася комітету взаємодопомоги, та інші[2]

До 25 січня 1921 року по Сімеїзькому підрайону складено державний план організації санаторіїв і будинків відпочинку на базі націоналізованих пансіонатів і дач, а до 31 січня відбудовано колишні приватні пансіонати «Дальник», «Ампір». Санаторії групували за профілями й передавали у відання територіального курортного управління. Вже навесні 1921 року в Сімеїзі розгорнули діяльність три санаторії: № 39, (згодом — санаторій ВЦРПС № 4; нині «Примор'я»), № 40 (потім називався «Молот»; нині один з корпусів санаторію ім. Семашко), № 42 (нині один з корпусів санаторію ім. Леніна). Двері здравниць гостинно розчинилися для робітників і селян, бійців Червоної Армії, які потребували лікування. 1921 року в Сімеїзі вже діяло 5 санаторіїв Переборюючи труднощі, пов'язані з посухою і голодом, жителі Сімеїза намагалися створити необхідні умови для відновлення здоров'я поранених і хворих червоноармійців, робітників і селян.

У справі становлення та розвитку нового радянського курорту основну турботу взяв на себе Радянський уряд. 1924 року колишній будинок Мальцова переобладнано на протитуберкульозний санаторій «Ай-Панда» (нині дитячий санаторій «Піонер»). На базі колишніх приватних пансіонатів «Бруно», «Арнольді», «Ксенія» створено державний пансіонат на 500 місць. Через рік відкрився санаторій «Червоний маяк», а в приміщенні санаторію «Молот» — курортна поліклініка з фізіотерапевтичним кабінетом і водолікарнею. 1926 року в Сімеїзі вже діяло 10 санаторіїв.

1922 року в Сімеїзі організувався комуністичний осередок, який об'єднував 4 члени і 6 кандидатів у члени партії, з них два робітники, решта — селяни-бідняки. Комуністи й комсомольці (комсомольська організація оформилася 1921 року) провадили велику масово-політичну й організаторську роботу серед селянства Сімеїза та його околиць, а також серед працівників санаторіїв і відпочиваючих. Під

[1] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 205, 223, 224 240.

[2] Кримський облдержархів, ф. Р-2058, оп. 4, спр. 701, арк. 32; спр. 1276, арк. 14; ф. Р-2718, оп. 1, спр. 47, арк. 94—95.

керівництвом комуністів 1922 року проведено мітинг, присвячений 5-й річниці перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Успішно пройшов «тиждень дитини», під час якого відбувся суботник. Зароблені гроші відраховувались на користь дитячих будинків[1]. З 1924 року в Сімеїзі відбувалися делегатські збори жінок, на яких розглядалися питання міжнародної політики і внутрішнього життя країни.

У жовтні 1925 року відкрилася амбулаторія, що обслуговувала також населення сусіднього села Лімен. 1921 року в Сімеїзі працювали дві, а 1926 — три школи. У січні 1924 року взято на облік усіх неписьменних віком до 30 років. При хатічитальні працював пункт для ліквідації неписьменності. Центром політичної і культурно-масової роботи в перші роки Радянської влади став робітничий клуб, урочисто відкритий 28 грудня 1920 року. Присутні тут жителі Сімеїза одностайно ухвалили надіслати вітальну телеграму В. І. Леніну[2]. При клубі працювали гуртки, театральна секція і пересувний ляльковий театр, діяла бібліотека. У дитячому садку виховувалось 127 дітей.

За даними всесоюзного перепису населення 1926 року у 174 дворах Нового Сімеїза проживав 591 чоловік. Крім того, при Сімеїзькій обсерваторії у 10 дворах жив 31 чоловік та у 103 дворах села Сімеїза — 622 чоловіка[3]. У лютому 1926 року відбулися вибори новоствореної Сімеїзько-Лименської сільської Ради. Тоді на території, підпорядкованій сільській Раді, проживало 1567 чоловік, працювало 9 членів і кандидатів у члени партії та 13 комсомольців[4]. При сільській Раді діяли секції благоустрою та охорони здоров'я, сільськогосподарська, торговельно-кооперативна, фінансово-податкова, культурно-освітня.

Нове життя утверджувалося в упертій класовій боротьбі трудящих проти куркульства, татарських буржуазних націоналістів, які намагалися зірвати соціалістичне будівництво. Та всі ворожі вилазки викривались і знешкоджувались радянською громадськістю.

У 1929 році для всього Сімеїза створено одну курортно-селищну Раду. Зростав і зміцнювався партійний осередок, який на 1 листопада цього року об'єднував 39 членів і кандидатів у члени партії[5]. Великою була роль комуністів у підготовці населення до колективного господарювання. Наприкінці листопада 1929 року в Сімеїзі організувався колгосп ім. Калініна, в якому об'єдналися 111 господарств, у т. ч. 72 бідняцько-наймитські. За ним було закріплено 128 га землі, у т. ч. 42 га під виноградом, 22 га під тютюном. Колгосп займався переважно виноградарством, мав також тваринницьку ферму та риболовецьку бригаду. Багато робилося в справі механізації основних галузей виробництва, використання мінеральних добрив. 1932 року колгосп зорав 4 га цілини, розкорчував 2 га заростей. З допоміжних підприємств він мав виноробню, винний льох, механізований склад тютюну[6].

Комуністи й комсомольці були ініціаторами й організаторами соціалістичного змагання між бригадами та з сусіднім алупкинським колгоспом. За ударну роботу в період весняної посівної 1932 року артіль ім. Калініна нагороджено Червоним прапором Ялтинського райкому партії, райвиконкому та райколгоспспілки. Це був один з передових колгоспів району. За успіхи в господарському розвитку він не раз

Оранка під виноградники. 1930 р.

[1] Кримський облпартархів, ф. 82, оп. 1, спр. 14, арк. 2, 3.

[2] Кримський облдержархів, ф. Р-1271, оп. 1, спр. 20, арк. 10; ф. Р-2058, оп. 4, спр. 226, арк. 130.

[3] Список населенных пунктов Крымской АССР по Всесоюзной переписи 17 декабря 1926 года, стор. 192, 193.

[4] Кримський облдержархів, ф. Р-2058, оп. 4, спр. 701, арк. 43, 45; спр. 702, арк. 8.

[5] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 925, арк. 38, 39.

[6] А. Полканов. Ялта и ее окрестности. Симферополь, 1932, стор. 54, 55.

одержував премії. Колгосп мав їдальню, дитячі ясла, хату-читальню з радіоустановкою, в будинках жителів було електричне освітлення.

За Радянської влади почався розквіт Сімеїзького відділення Пулковської астрономічної обсерваторії. Згідно з рішенням Радянського уряду їй передано великий телескоп[1], що дало можливість піднести наукові дослідження на вищий рівень. Збільшилася кількість штатних працівників обсерваторії, наукові дослідження вчених, які тут працювали, дістали широке визнання. Г. А. Шайн 1939 року став дійсним членом Академії наук СРСР, обирався членом багатьох іноземних академій і наукових товариств. Плідно працювала також П. Ф. Шайн. 1928 року вона відкрила малу планету, що згодом дістала 1112-й порядковий номер. Це була перша занумерована планета, відкрита жінкою[2].

За роки перших довоєнних п'ятирічок обсерваторія стала основним астрофізичним центром СРСР і однією з найбільших обсерваторій Європи. Вчені одержали кілька тисяч спектрограм, дослідили променеві швидкості багатьох сотень зірок, відкрили понад 120 малих планет, 8 комет, близько 40 спектрально-подвійних і понад 300 перемінних зірок. За 12 років роботи в галузі дослідження променевих швидкостей багатьох сотень зірок Сімеїзька обсерваторія зробила набагато більше, ніж інші європейські[3].

В селищі розгорталося курортне будівництво. 1934 року на місці, де колись розміщувався госпіталь Червоного Хреста, з'явився корпус нервово-соматичного санаторію для працівників авіаційної промисловості. Здравниці було присвоєно ім'я П. Й. Баранова, начальника Головного управління авіаційної промисловості, який загинув 1933 року під час повітряної катастрофи. Після введення в дію цього санаторію в Сімеїзі працювало 11 здравниць на 2500 місць. Пропускна спроможність курорту досягла 15 тис. чоловік у рік, обслуговуючий персонал налічував близько 600 чоловік. Висококваліфіковані кадри медичних працівників віддавали свої сили і досвід справі охорони і зміцнення здоров'я радянських людей.

У передвоєнні роки в селищі розширено Приморський парк, обладнано пляж біля скелі Діви, заасфальтовано вулиці та спуск від Севастопольського шосе, споруджено нові житлові будинки. Центральну вулицю селища — Ленінський проспект — прикрасила кипарисова алея, на якій 1931 року відкрито пам'ятник В. І. Леніну.

Селище мало свою амбулаторію, жителів обслуговувала і Кореїзька лікарня. Було ліквідовано неписьменність, усі діти шкільного віку вчилися. 1940 року працювали дві неповні середні школи, де 18 учителів навчали 472 учні.

В Сімеїзі відпочивали й лікувалися відомі радянські письменники. 1924 року тут побував автор «Чапаєва» Д. А. Фурманов У санаторії ім. Семашка лікувався український письменник-сатирик Остап Вишня, який тут писав свої «Кримські усмішки». У 1927 році в курортному залі Сімеїза не раз виступав В. В. Маяковський. У 30-і роки в Сімеїзі побував і К. Г. Паустовський. Враження після відвідання обсерваторії знайшли відображення в його оповіданні «Сузір'я Гончих Псів»[4]. Чимало натхненних рядків присвятили Сімеїзу радянські поети Володимир Луговськой, Михайло Свєтлов, Ілля Сельвінський, які відвідували його в різні роки. У Сімеїзі побував Ю. В. Кондратюк — радянський вчений-винахідник, один з перших творців і дослідників ракетної техніки.

У перші дні Великої Вітчизняної війни більша частина чоловічого населення Сімеїза пішла на фронт. Здравниці, де були тимчасово розташовані військові госпіталі, восени 1941 року евакуювалися на Кавказ. У жовтні почалася евакуація обсерваторії.

---

[1] П. П. Добронравин. Крымская астрофизическая обсерватория Академии наук СССР. М., 1958, стор. 11.
[2] С. И. Селешников. Астрономия и космонавтика. К., 1967, стор. 150, 151.
[3] Журн. «Советская Украина», 1955, №1, стор. 186.
[4] П. Дегтярев, Р. Вуль. У литературной карты Крыма, стор. 154, 265, 282—283, 320.

8 листопада 1941 року фашистські загарбники окупували Сімеїз. Кожному, хто порушував установлений ними «новий порядок», загрожував розстріл. Гітлерівці знущались над радянськими людьми, виганяли молодь на каторжні роботи до Німеччини. Від їх рук загинув механік обсерваторії А. А. Котов.

У травні 1943 року в Сімеїзі організувалась підпільна патріотична група на чолі з Г. С. Леоненком. До неї входили В. М. Дєвішева, Л. А. Єрмаков та інші[1]. Вони діставали газету «Красный Крым», партизанські листівки і розповсюджували їх серед населення. Добувши радіоприймач, патріоти приймали зведення Радінформбюро, переписували їх і поширювали серед населення. Від підпільників жителі селища дізнавалися про становище на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Учасники підпілля підтримували тісні зв'язки з партизанами, виконували їх завдання аж до приходу Червоної Армії.

Весна 1944 року принесла трудящим Криму визволення від фашистського рабства. 16 квітня Сімеїз визволили частини 16-го стрілецького корпусу Окремої Приморської армії під командуванням генерал-майора К. І. Провалова і 26-ї мотострілецької бригади 19-го танкового корпусу під командуванням полковника А. П. Храповицького. Стрімке просування радянських військ і злагоджені дії партизанів не дали ворогові повністю зруйнувати селище. На головному проспекті Сімеїза, де населення зустрічало воїнів-визволителів, майоріли червоні прапори, збережені піонером Л. Єрмаковим (нині Л. А. Єрмаков працює лікарем у Сімеїзі).

Серед багатьох жителів Сімеїза, які відважно билися з ненависним ворогом на фронті, артилерист, гвардії сержант Н. Т. Васильченко, удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Бойовий путь пройшов учений-астроном І. Г. Мойсеєв. Він відважно бився проти ворога у партизанських загонах України, Білорусії, Молдавії, брав участь у Словацькому повстанні 1944 року, боровся за визволення Чехословаччини. У листопаді 1967 року в центрі селища встановлено пам'ятник 15 сімеїзцям, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.

Окупанти заподіяли селищу великої шкоди: тільки комунальному господарству — на суму 3270 тис. крб.[2] Були зруйновані школи, амбулаторія, літній курортний зал, винні погреби, клуб. Значні пошкодження дістали санаторії ім. Баранова, ім. Фрунзе, ім. Леніна, «Ай-Панда» та інші. У Ліменській долині фашисти знищили санаторій працівників залізничного транспорту, а саму долину замінували. Великих збитків завдали окупанти обсерваторії — на суму 9165 тис. крб.[3]. Вони спалили головне її приміщення, а наукову бібліотеку, все обладнання, в т. ч. й 40-дюймовий рефлектор, вивезли до Німеччини. Навесні 1945 року залишки обладнання знайдено в Потсдамській обсерваторії. Всі цінні прилади були зіпсовані, велике дзеркало рефлектора мало на поверхні тріщини і вибоїни: фашисти «розстріляли» його і поштрикали багнетами.

Заліковувати рани, завдані війною й окупацією, сімеїзцям постійно допомагала Радянська держава. У 1944 році, незабаром після визволення, відновила діяльність селищна Рада. Колгосп ім. Калініна поповнився переселенцями з Ростовської області. Тим, хто прибув, було надано житло, худобу, грошову позику. Вже 1945 року колгоспники зібрали 428 цнт винограду (здали державі 211 цнт замість 200 цнт за планом), досягли запланованої урожайності. Завдяки цьому колгосп одержав 588 тис. крб. прибутку проти 452 тис. за планом. Застосування механізмів і передової агротехніки дало змогу тютюнницькій бригаді потроїти площу засіву тютюном-дюбеком.

1946 року члени сільськогосподарської артілі ім. Калініна закликали всіх колгоспників і колгоспниць переселенських артілей Криму розгорнути соціалістичне змагання за одержання високих урожаїв тютюну, винограду, фруктів і овочів, збіль-

---

[1] Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 24, спр. 375, арк. 61, 62.
[2] Ялтинський міськдержархів, ф. 221, оп. 4, спр. 17, арк. 3, 9.
[3] Журн. «Советская Украина», 1955, № 1, стор. 186—187.

шення поголів'я та продуктивності тваринництва. Бюро Кримського обкому схвалило ініціативу колгоспників і запропонувало широко обговорити звернення на загальних зборах у колгоспах. 1947 року за вирощення високого врожаю винограду ланкова колгоспу ім. Калініна О. Д. Віллерова (зібрала 51,3 цнт з га), бригадир О. О. Григоренко (48,4 цнт з га), В. Ф. Губська (53,3 цнт з га) нагороджені орденом Трудового Червоного Прапора[1].

У 1948 році план урожайності винограду виконано на 102, картоплі — 107, овочів на 187,3 проц. Надої молока на одну фуражну корову становили 1544 кг (за планом 1100 кг). За досягнення високих показників у праці в 1950 році ордена Леніна удостоєно ланкового колгоспу М. Д. Блинова, який виростив 62,5 цнт винограду на 1 га та І. М. Кир'янова (62,4 цнт). Другий орден Трудового Червоного Прапора вручено О. Д. Віллеровій та О. О. Григоренко[2]. 1965 року продукція Сімеїзького винозаводу завоювала першість по комбінату «Масандра», а наступного року винороб заводу Н. І. Ємець, яка багато років працює над підвищенням якості винорробної продукції, нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

Колгосп ім. Калініна 1957 року увійшов до складу створеного в системі винокомбінату «Масандра» радгоспу «Лівадія». У західній частині селища розмістилися два його відділки, трудівники яких рік у рік добиваються високих урожаїв винограду.

Ще 1945 року Радянський уряд ухвалив перетворити Сімеїзьке відділення Пулковської астрономічної обсерваторії на самостійну наукову установу — Кримську астрофізичну обсерваторію Академії наук СРСР. Директором її став академік АН СРСР Г. А. Шайн. До 1948 року обсерваторію було відбудовано. Відновились традиційні спостереження за малими планетами. Г. А. Шайн та В. Ф. Газе розпочали дослідження газових і пилових туманностей, розпорошених у світовому просторі.

Багато уваги приділялося відбудові й розгортанню нових санаторіїв, розвитку курортної справи. У середині 1955 року за підсумками соціалістичного змагання Сімеїз посів перше місце серед курортних селищ Криму. На той час тут у 10 здравницях відпочивало 2 тис. чоловік. Після розподілу Південнобережжя Криму на курортні зони в Сімеїзі розмістилися протитуберкульозні санаторії, в їх числі три дитячі: ім. Леніна, «Піонер», «Москва», розташовані в парку поблизу моря. У базову здравницю ім. Леніна направляються підлітки від 14 до 18 років з усіх союзних республік. Вони перебувають тут до цілковитого клінічного одужання. В усіх трьох санаторіях є школи, після закінчення яких діти отримують атестат зрілості, а також свідоцтво про набуту спеціальність столяра, кіномеханіка, майстра пошиття одягу. Серед санаторіїв для дорослих найбільший — ім. М. О. Семашка. Тут споруджено новий комфортабельний спальний корпус, кліматопавільйон для сну на березі моря. Лікуються тут, як і в інших санаторіях, трудящі з усіх кінців Радянського Союзу.

Чимало досвідчених людей трудиться на курорті. Так, у санаторії «Червоний Маяк» працює заслужений лікар Української РСР Є. Г. Закутна. Під час Великої Вітчизняної війни її нагороджено орденами Великої Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки та багатьма медалями. Вона очолює наукову роботу по визначенню ефективності лікування хворих в умовах Сімеїза. Є. Г. Закутна обиралася депутатом Верховної Ради СРСР 6-го і 7-го скликань.

У санаторії «Примор'я», створеному після війни на базі колишнього санаторію ВЦРПС № 4, основним методом лікування туберкульозу є хірургічний. Лікарі санаторію — учні таких відомих майстрів своєї справи, як М. М. Амосов та Л. К. Богуш, що свого часу зробили в операційній «Примор'я» не одну складну операцію.

Восени 1961 року відкрито великий світлий корпус наймолодшої сімеїзької здравниці — ім. XXII з'їзду КПРС. Це один з найкращих, найкомфортабельніших санаторіїв Південнобережжя, де під керівництвом заслуженого лікаря УРСР

---

[1] А. Котов. Колхоз им. М. И. Калинина (Симеиз). Симферополь, 1951, стор 16

[2] Там же, стор. 18.

З. М. Белітченко успішно застосовуються останні досягнення медицини, найновіші методи лікування.

Тривалий час у селищі відчувалася гостра нестача прісної води. Прохідники-метробудівці Москви пробурили крізь кам'яну товщу довгий тунель, що з'єднав північний схил Головного пасма з південним. Тунелем і прийшла на узбережжя прісна вода. У 1967, ювілейному році будівельники БУ-36 тресту «Ялтаспецбуд» дали дорогу одному з відгалужень цього водопроводу до Сімеїза. Було вирішено й енергетичну проблему. Після введення в дію електролінії Кацивелі — Кастрополь утворилося єдине енергетичне кільце Південнобережжя.

В період підготовки до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна трудові колективи здравниць і установ успішно виконали соціалістичні зобов'язання, взяті на честь цієї дати. Колективу санаторію ім. В. І. Леніна вручено Ленінську ювілейну Почесну Грамоту ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Було споруджено 50-квартирний будинок для жителів селища, нове приміщення відділення зв'язку, заасфальтовано вулиці ім. Горького, Морську, Приморську, висаджено 5 тис. дерев і 3 тис. кущів, реконструйовано кінотеатр «Чорноморець», обладнано спортивні й дитячі майданчики. В усіх здравницях та установах групи політінформаторів організовували ленінські читання, зустрічі з ветеранами Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Цикл лекцій, присвячений відтворенню образу В. І. Леніна в літературі, музиці, живопису, ліг в основу випусків щомісячного усного журналу «Час, події, люди», організованого Сімеїзьким клубом медичних працівників. У селищі широко впроваджуються нові соціалістичні обряди.

На початку 1973 року на території Сімеїзької селищної Ради діяло 10 санаторіїв: ім. Леніна, ім. XXII з'їзду КПРС, ім. Баранова, ім. Семашка, «Примор'я», «Піонер», «Москва», «Червоний Маяк», «Голуба Затока», «Кастрополь», пансіонат «Криворізький гірник», будинок відпочинку «Понизівка». До послуг жителів і відпочиваючих — 23 бібліотеки, 3 клуби, 2 кінотеатри і 26 кіноустановок, 39 магазинів, ларки, багато їдалень і кафе.

У селищі працює амбулаторія, жителів обслуговує також розташована неподалік Кореїзька лікарня, є дитячий садок і ясла.

Діти шкільного віку (близько 800) вчаться в середній та восьмирічній школах. При середній школі створено музей бойової слави, на стендах якого знайшли відображення сторінки революційного літопису Криму і, зокрема Сімеїза, за минуле півстоліття. Великий інтерес викликає розділ, присвячений періоду Великої Вітчизняної війни, пошукам невідомих героїв червоними слідопитами.

У санаторії ім. В. І. Леніна до 50-річчя утворення СРСР відкрито музей інтернаціональної дружби. Кожен, хто приїздить із союзних республік, залишає тут, на спеціальних стендах, фотографії, що відображують життя, побут і працю трудящих цих республік, їхні виробничі успіхи.

Широкою популярністю користуються в Сімеїзі будинок-музей М. М. Коцюбинського, де в 1911 році жив видатний український письменник і громадський діяч, революціонер-демократ, і дитяча бібліотека його імені, що налічує 3,4 тис. книжок.

Центром культурно-масової роботи в селищі вже давно став місцевий клуб. Сюди, на концерти художньої самодіяльності, на вечори відпочинку збираються жителі й відпочиваючі Сімеїза та сусідніх населених пунктів: Оползневого, Голубої Затоки, трудівники радгоспу «Лівадія». Клуб став методичним центром організації культурно-освітньої і політично-масової роботи в усіх здравницях Сімеїза. Культпрацівники приходять сюди, щоб обмінятися досвідом роботи, підвищити свою кваліфікацію.

Важливі наукові відкриття зроблено в 50-х роках у Сімеїзькій обсерваторії. Так, академік А. Б. Северний з групою сімеїзьких науковців зайнявся вивченням актуальних проблем фізики Сонця. У цій галузі досліджень обсерваторія незабаром вийшла на перше місце в Радянському Союзі. У другій половині 50-х років центр науково-до-

слідної роботи переміщено в смт Научний поблизу Бахчисарая. У Сімеїзі лишилося тільки відділення Кримської астрофізичної обсерваторії. Але й Сімеїз не втратив свого значення у вітчизняній і світовій науці. У середині 60-х років тут створено відділ радіоастрономії Кримської астрофізичної обсерваторії, очолений кандидатом фізико-математичних наук І. Г. Мойсеєвим. 1966 року в Сімеїзі, на самому березі затоки, встановлено один з найбільших у світі 22-метровий радіотелескоп для дослідження міліметрових радіохвиль. Завдяки цьому вивчається радіовипромінювання Сонця, Венери та інших радіоджерел. З допомогою радіотелескопа-22 вперше проведено важливі дослідження, що дають змогу швидше визначати і завбачувати «сонячну погоду», вчасно повідомляти про радіаційну активність під час космічних польотів, про порушення радіозв'язку, магнітні бурі тощо.

1969 року в жовтні науковці Сімеїза провели разом з американською національною обсерваторією Грін Бенк, що знаходиться у штаті Вірджінія, унікальне дослідження нових космічних об'єктів — квазарів. Протягом 1970—1972 рр. у співдружності з Інститутом космічних досліджень АН СРСР тут вивчались нові «спалахуючі» радіоджерела. Тоді ж група вчених Астрономічного інституту ім. Штернберга, а також Інституту космічних досліджень під керівництвом доктора фізико-математичних наук Н. С. Кардашова при допомозі РТ-22 «оглянула» весь небосхил, щоб віднайти нові джерела радіовипромінювання. У радянській і зарубіжній науковій літературі Сімеїз значиться як важливий дослідний астрофізичний центр.

У плані перспективного розвитку здравниць Південного берега Криму Сімеїзу відводиться роль провідного протитуберкульозного курорту. У Ліменській долині, де нині розміщено санаторій «Голуба затока», споруджується найбільше в Криму містечко відпочинку. Тут виростуть висотні спальні корпуси, з'являться плавальні басейни, курортні зали, їдальні, ресторани, кафе, спортивні комплекси, канатна дорога на пляж, кемпінг. Тільки протягом трьох літніх місяців у Сімеїзі зможуть відпочити 35 тис. чоловік.

За планом 9-ї п'ятирічки в Сімеїзі будуються два великі житлові будинки на 100—120 квартир, реконструюється водопостачання. Розпочався транзитний автомобільний рух між Сімеїзом і Ялтою по новій дорозі. У районі Генуезької фортеці споруджується видовий майданчик.

14 первинних партійних організацій, які об'єднують 226 чоловік, йдуть в авангарді боротьби за втілення в життя накреслень партії та уряду.

Велику роботу в селищі і на курорті провадить селищна Рада. Серед її депутатів — 68 робітників, 29 працівників охорони здоров'я; 55 комуністів, 20 комсомольців; 55 жінок. Депутатами Ради є Герой Радянського Союзу, електрик санаторію «Червоний Маяк» Н. Т. Васильченко, Герой Соціалістичної Праці, садівник виноградгоспу «Лівадія» К Й. Фоменко. Очолює виконком селищної Ради депутат чотирьох останніх скликань, учасник Великої Вітчизняної війни старожил Сімеїза Є. І. Борисов. Проводяться виїзні сесії виконкому в селах Бекетовому і Оползневому. Щокварталу виконком обговорює роботу різних установ і підприємств курорту. Особливо багато зроблено для упорядкування селища, на що тільки 1972 року асигновано 60 тис. крб. Селищна Рада, змагаючись із Гурзуфською селищною Радою, провадить місячники озеленення й благоустрою спортивних майданчиків, організації різних виставок, свят праці та пісні.

Біля пам'ятника великому вождеві революції В. І. Леніну, відкритого 1957 року, в урочисті святкові дні збираються юні піонери і комсомольці, щоб проголосити слова клятви вірності Вітчизні.

Трудящі Сімеїза, як і весь радянський народ, втілюючи в життя накреслення XXIV з'їзду КПРС, завойовують нові рубежі в розвитку економіки, науки, культури, вносять свій гідний вклад у будівництво комунізму в нашій країні.

Т. М. БАРСЬКА, Г. А. ЯЦЕНКО

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СЕЛИЩНИХ РАД, ПІДПОРЯДКОВАНИХ ЯЛТИНСЬКІЙ МІСЬКРАДІ

ГА́СПРА — селище міського типу (з 1930 року), кліматичний курорт. Розташована за 10 км від Ялти. Населення — 10,4 тис. чоловік.

У Гаспрі містяться завод залізобетонних виробів, будівельне управління № 33 тресту «Ялтаспецбуд», автотранспортне підприємство, спеціалізоване управління механізації, відділок винорадгоспу «Лівадія». За трудові успіхи орденами і медалями нагороджено 92 передовиків виробництва, серед них — орденом Леніна і орденом Жовтневої Революції бригадира ліпників заводу залізобетонних виробів П. І. Єрмакова. Ордена Леніна удостоєно виноградаря радгоспу З. І. Тутубаліну, ордена Жовтневої Революції — шофера автобази М. Ф. Науменка.

На території селища розміщені санаторії «Парус», «Україна», «Марат», «Ясна Поляна», «Дніпро», «Перлина», «Сосновий гай», дитячий санаторій ім. Рози Люксембург, турбаза Міністерства оборони СРСР «Кічкине». Щорічно в них відпочивають понад 50 тис. чоловік.

У селищі є восьмирічна школа, в якій 20 учителів навчають 276 дітей, будинок культури будівельників із залом на 210 місць, 2 бібліотеки з фондом 18 тис. книжок, аптека, 5 магазинів, 3 кафе.

13 партійних організацій об'єднують 502 комуністів, 19 комсомольських — 428 членів ВЛКСМ.

Селище виникло у середині XVIII ст. Радянська влада встановлена у січні 1918 року. Під час Великої Вітчизняної війни билося з ворогом близько 3 тис. жителів Гаспри, з них нагороджено орденами і медалями 1890 чоловік.

У селищі встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

У 1901—1902 рр. у палаці графині Паніної (нині санаторій «Ясна Поляна») жив Л. М. Толстой. На пам'ять про його перебування тут на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку, відкрито виставку-музей, присвячену великому письменникові.

Варта уваги у Гаспрі архітектурна споруда «Ластівчине гніздо». Збудовано воно 1911—1912 років у готичному стилі архітектором А. Шервудом.

Поблизу Гаспри знайдено кам'яні знаряддя праці доби раннього палеоліту, виявлено залишки неолітичного поселення, таврських укріплень, двох могильників і святилища. Неподалік селища (мис Ай-Тодор) знаходилася найбільш значна з римських фортець Харакс (I ст.), заснована на місці таврського поселення. Збереглися кам'яні оборонні стіни фортеці, терми. У середині XIX ст. тут закладений Хараксьний парк.

На збиранні винограду. 1970 р.

КОРЕЇ́З — селище міського типу (з 1930 року), центр селищної Ради. Розташований біля підніжжя гори Ай-Петрі, за 15 км від Ялти. Є морський причал. Через селище проходить автошлях Ялта — Севастополь. Населення—5,9 тис. чоловік.

У Кореїзі міститься відділок винорадгоспу «Лівадія». Тут вирощують виноград, фрукти, тютюн. 750 чоловік за успіхи в праці удостоєно орденів і медалей СРСР. Виноградарю відділку радгоспу М. П. Удовиченко за одержання високих урожаїв винограду присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Щорічно у здравницях селища відпочивають близько 50 тис. трудящих. Тут розміщені санаторії «Комунари», «Білорусія», «Буревісник», пансіонати «Відпочинок», «Місхор», будинки відпочинку «Червоний Прапор», «Волга», «Морський прибій», «Суднобудівник», ім. Горького, будинок творчості Всесоюзного театрального товариства.

У середній і восьмирічній школах селища 76 учителів навчають 1500 дітей. Є також вечірня школа робітничої молоді, 3 клуби, кінотеатр, бібліотека з фондом 14 тис. книжок, лікарня на 115 ліжок, поліклініка, дитячий комбінат, дитячі ясла, 3 їдальні, ресторан, кафе.

198 комуністів, які працюють у селищі, об'єднані в 12 первинних партійних, 370 членів ВЛКСМ — 15 комсомольських організаціях.

Кореїз виник наприкінці XVII ст. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. Під час Великої Вітчизняної війни в селищі діяла підпільна патріотична група, яку очолювала комуністка Л. І. Пригон. До групи входило 7 чоловік. Патріоти сховали і зберегли від ворога майно лікарні, архіви, червоний прапор. Багато молоді було врятовано ними від відправки на каторжні роботи до Німеччини. Підпільники підтримували зв'язок з партизанами. Лікарня перетворилася на підпільний госпіталь. 1200 жителів селища билися з німецько-фашистськими загарбниками на фронтах, 100 чоловік удостоєні бойових нагород Союзу РСР. Воїнам Червоної Армії, полеглим за визволення селища від гітлерівців, встановлено пам'ятник.

У Кореїзі жив і працював член петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» агент ленінської «Іскри» В. Г. Шкляревич. Сюди на його ім'я надходила кореспонденція із Женеви від В. І. Леніна і редакції газети для соціал-демократичних організацій Південного берега Криму.

Під час роботи Ялтинської (Кримської) конференції глав урядів трьох союзних держав — СРСР, Великобританії і США у лютому 1945 року у Кореїзькому палаці (колишньому Юсуповському) розміщувалась радянська делегація.

Поблизу Кореїза берегову смугу довжиною близько 7 км займає курортна зона Місхор. Тут знаходяться численні санаторії, пансіонати, будинки відпочинку. Місхорський парк був закладений наприкінці XVIII ст. у ландшафтному стилі, створювали його кріпаки. Визначною на місхорському пляжі є скульптурна група — фонтан «Дівчина Арза і розбійник Алі-баба». Трохи далі в морі — скульптура русалки з дитиною на руках. Це єдина композиція. Автор її естонський скульптор, академік Петербурзької академії мистецтв А. Адамсон.

З листопада 1901 по квітень 1902 року в Місхорі на дачі жив О. М. Горький.

МАСА́НДРА — селище міського типу (з 1941 року), центр селищної Ради. Розташована за 3 км від Ялти. Через селище проходить автошлях Ялта — Сімферополь. Населення — 3800 чоловік. Селищній Раді підпорядковані селища Ботанічне, Відрадне, Восход, Совєтське.

У Масандрі розміщені винокомбінат «Масандра», комбінат харчування, база-холодильник, фабрика морозива і цех сухого льоду, відділок винрадгоспу «Лівадія».

Комбінат «Масандра» об'єднує 13 заводів первинного виноробства і 10 винорадгоспів, розташованих на Південному березі Криму. У радгоспах «Алушта», «Морський» і «Судак» здійснюється повний цикл виробництва марочних та ординарних вин.

Головний завод комбінату, який міститься в селищі, випускає 28 марок високоякісних десертних, міцних і столових вин, 11 з них присвоєно Знак якості. На заводі щорічно виробляється понад 1680 тис. дкл виноградних вин.

У 1949 році Головний завод за заслуги в розвитку вітчизняного виноробства нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Винам комбінату на міжнародних конкурсах присуджені 2 кубки «Гран-Прі» і 126 золотих та срібних медалей. За перевиконання соціалістичних зобов'язань на честь 50-річчя Радянської влади його колективу вручено пам'ятний Червоний прапор ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. 267 передовиків комбінату нагороджено орденами й медалями. Звання Героя Соціалістичної Праці удостоєний головний інженер-винороб комбінату І. Н. Околєлов, орденом Леніна відзначено директора комбінату С. І. Власенка і начальника цеху розливу Головного заводу М. Й. Саржиска, орденом Жовтневої Революції — керуючого відділком радгоспу «Лівадія» О. П. Жданова.

У селищі є державне професійно-технічне училище на 850 місць, яке готує штукатурів, мулярів, теслярів та електриків, восьмирічна школа, в якій 22 вчителі навчають 330 дітей; працюють кінотеатр на 450 місць, бібліотека з книжковим фондом 12,5 тис. примірників, амбулаторія, дитячі ясла та садок, 10 магазинів і 4 їдальні.

Головний винороб винокомбінату «Масандра», Герой Соціалістичної Праці І. Н. Околєлов. Фото 1969 р.

На обліку в 6 партійних організаціях перебувають 177 комуністів, в 4 комсомольських — 105 членів ВЛКСМ.

Виникнення Масандри належить до 1730—1750 років. У 1889 році засноване виноробне підприємство «Масандра». Радянська влада встановлена у січні 1918 року.

У селищі Ботанічному міститься Нікітський державний ботанічний сад — науково-дослідний й культурно-освітній заклад в системі Міністерства сільського господарства СРСР. Засновано сад 1812 року російським ботаніком Х. Х. Стевеном. Загальна площа саду — 272 га, з них 120 га — площа заповіднику і 38 га — площа виробничо-експериментальних господарств. У колекціях саду налічується понад 11 тис. видів і форм деревних, чагарникових і трав'янистих рослин усіх широт земної кулі. У чотирьох дослідних парках саду — Верхньому, Нижньому, Приморському і Монтодорі — на площі понад 30 га ростуть 30 500 деревних та чагарникових рослин. Профіль його діяльності — вивчення світових рослинних ресурсів і природної флори Криму; розробка наукових основ інтродукції і селекції високоврожайних і стійких сортів кісточкових, субтропічних плодових і горіхоплідних культур, ефіроносів, пряних, декоративних та квіткових рослин; розробка раціонального використання грунтово-кліматичних умов при вирощуванні перелічених груп рослин та заходів боротьби з їх шкідниками і хворобами. Багато років сад є постійним учасником ВДНГ. 1971 року сад удостоєно диплома ВДНГ 1-го ступеня, трьох атестатів 1-го ступеня. 12 співробітників нагороджено медалями виставки. У 1962 році сад нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Тут працюють 108 наукових працівників, у т. ч. 5 докторів, 68 кандидатів наук. Серед них відомі вчені, заслужені діячі науки УРСР — М. А. Кочкін, М. І. Рубцов, лауреати Державної премії — О. А. Ріхтер, Н. К. Арендт, І. М. Рябов, К. Ф. Костина, А. С. Коверга. Підтримуються зв'язки з зарубіжними науково-дослідними установами та фірмами.

Щорічно сад відвідують близько 670 тис. екскурсантів.

Збереженням і розведенням флори та фауни Південного берега Криму займається відділення «Грушова поляна» Кримського державного заповідно-мисливського господарства, яке розташо-

У Нікітському державному ботанічному саду. 1972 р.

ване на 9-му кілометрі автошляху Масандра — Красний Камінь.

Поблизу Масандри виявлено залишки таврського могильника, античних поселень, могильника і катакомби I—III ст., досліджено також монастир XII—XV ст., розписаний фресками з унікальною кам'яною різьбою.

ФОРО́С — селище міського типу (з 1962 року), центр селищної Ради, курорт. Розташований за 40 км від Ялти, біля підніжжя Байдарського перевалу. Є пристань. Населення — 1400 чоловік. Селищній Раді підпорядковані населені пункти Санаторний і Олива.

У Форосі розміщується санаторій «Форос» кліматотерапевтичного профілю на 400 місць, піонерський табір на 150 місць. Щорічно у Форосі відпочивають близько 6,5 тис. чоловік. За високі трудові показники у соціалістичному змаганні 67 чоловік обслуговуючого персоналу санаторію відзначено орденами й медалями СРСР.

Працюють восьмирічна школа, у якій 15 учителів навчають 250 дітей, клуб з кінозалом, кінотеатр, дитячий комбінат, павільйон побутового обслуговування, плавальний басейн.

Форос виник на місці генуезької колонії Форії, зазначеної вже на мореплавних картах XIII ст. Гадають, що ще раніше тут існувало грецьке поселення («форос» — у перекладі з давньогрецької означає «дань», «подать»). Радянську владу встановлено у січні 1918 року. В перші ж дні після визволення Криму від білогвардійців у Форосі був відкритий госпіталь для воїнів Червоної Армії. 183 жителі селища билися з ворогом у роки Великої Вітчизняної війни, 75 чоловік з них загинуло у боротьбі з гітлерівцями, 56 — нагороджено орденами й медалями.

1889 року у Форосі збудовано палац (тепер корпус санаторію «Форос»). Навколо палацу закладено парк, який за комплексністю рослин, оригінальністю їх компонування та умілим використанням ландшафтних елементів є видатним садово-парковим витвором. Пам'ятником архітектури є фороська церква, споруджена 1892 року за проектом М. М. Чагіна, її стіни розписували видатні художники К. Є. Маковський та А. І. Корзухін.

У 1932—1936 рр. періодично у Форосі на дачі «Теселі» жив О. М. Горький. Тут він написав останню частину роману «Життя Клима Самгіна».

На захід від Форосу знаходиться мис Сарич. Це — найпівденніша точка Кримського півострова і Європейської частини СРСР.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Б

Прізвища, позначені зірочкою, в посиланнях подані російською мовою.

Г

Л

М

Н

О

П

Р

С

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Щ

Ю

Я

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Б

В

Г

Д

Й

К

Л

М

Н

О

П

Р

С

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Щ

Ю

Я

У доборі документів і матеріалів для написання нарисів і довідок подавали допомогу: Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, архів Інституту історії партії ЦК КП України, Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління СРСР, Центральний державний історичний архів СРСР, Центральний державний військово-історичний архів СРСР, Центральний державний архів Радянської Армії, Центральний державний архів Військово-Морського флоту СРСР, Центральний державний архів кінофотодокументів СРСР, Державна ордена Леніна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна, Державна ордена Трудового Червоного Прапора публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, ордена Леніна музей Революції СРСР, музей М. І. Калініна в Москві, партійний архів Кримського обкому КП України, обласний державний архів, обласна бібліотека ім. І. Я. Франка, бібліотека «Тавріка» обласного історико-краєзнавчого музею. Використано також матеріали міських і районних державних архівів, поточні архіви обласних і районних установ та організацій.

Цінні зауваження, поради і рекомендації у процесі підготовки зробили: Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інститут історії СРСР АН СРСР, кафедри суспільних наук вищих навчальних закладів Криму.

У доборі й опрацюванні матеріалів редакційній колегії тому і авторам допомагали працівники організацій та установ: обкому КП України — Л. О. Єрмоленко, В. О. Коростелін, обласного партійного архіву — Т. Н. Комарова, Н. Л. Шейкіна; обласного державного архіву — Л. І. Васильєва, Н. Г. Кривцова, А. А. Степанова, бібліотечні працівники О. П. Васильєва, Є. І. Воробйова, Л. Ф. Корнієнко, Р. В. Марголіна, С. П. Морозова, Н. С. Сінна, А. О. Ситникова, Е. О. Тишина, Е. О. Чорноног, Л. О. Шамрук, Т. Л. Шостак;

редактор Кримської студії телебачення А. О. Шебалов; працівник музею ім. А. П. Чехова Б. Й. Черепанов; співробітник газети «Кримська правда» В. Д. Степанов, працівник обласного радіо М. А. Євриков; головний редактор видавництва «Таврія» П. Є. Гармаш, член Ради військово-наукового товариства при Сімферопольському будинку офіцерів О. Г. Закревський, Герой Радянського Союзу В. Ю. Бондаренко. У доборі ілюстрації до тому взяли участь: І. Т. Литвинов, В. О. Широков, у виготовленні вміщених у томі ілюстрацій — В. І. Антипенко, А. В. Баженов, М. М. Бондаренко, М. П. Зільбер, В. М. Ігнатова, Ю. Ю. Ільєнко, М. Ю. Кац, Б. О. Матвієнко, І. М. Нікішов, Л. П. Плешивцев, О. І. Рябцев, Ю. М. Шевцов, Б. Г. Шейнін, Л. І. Яблонський.

На місцях у підготовці матеріалів для нарисів і довідок допомагали:

м. Сімферополь: А. Я. Ватлецева, Є. П. Федченко.

м. Севастополь: О. О. Балакшина, О. М. Близнюк, В. І. Горячева, В. В. Докін, О. Д. Іванов, Ю. І. Мазепов, Г. С. Падалка, О. О. Ткачова, С. Н. Фомичов, І. І. Фурсін.

м. Алушта: В. П. Гайдуков, Т. О. Губалюк, О. В. Землянська, О. М. Крисько, Ф. В. Путнін, П. І. Рибалко, І. В. Собчинський, В. Г. Частиков, М. В. Ястребкова.

Бахчисарайський район: В. П. Бессалов, Л. С. Галкін, М. А. Дугадкіна, Є. Д. Кірюхіна, О. М. Маликов, О. П. Сєров, П. Г. Черниш, І. І. Чурилов.

Білогірський район: В. Г. Кілесса, А. Г. Кожевников, М. Д. Луговий, Л. А. Родченков, О. С. Старикова, В. С. Тарасов, Ш. І. Токатли.

Джанкойський район: Л. Я. Величко, П. М. Воропаєв, Т. В. Галяс, Я. І. Горбенко, О. П. Грибков, М. В. Дегтярьов, М. М. Демидов, О. Г. Сухов, В. С. Шитов.

м. Євпаторія: Ю. І. Горенко, В. В. Новикова, О. Г. Рудий.

м. Керч: І. М. Ємельянов, О. М. Зимін, О. Ф. Лачко.

Кіровський район: Г. В. Міклін, О. С. Молдованова, В. К. Лисиця, Ф. С. Прилипко.

Красногвардійський район: М. І. Алексєєв, М. Я. Барченкова, В. І. Бочкарьов, І. Г. Вишинський, М. А. Гнойовий, А. М. Долгих, Ф. М. Жуковський, І. С. Карлін, І. М. Коняхін, Л. Г. Крупеня, В. Х. Макогон, І. Т. Назаренко, В. А. Торопов, З. П. Удалова, С. М. Федосєєнков, А. В. Шелест.

Красноперекопський район: І. В. Кирдянов, І. Ф. Красножон, А. І. Мухіна, Г. В. Фаріна.

Ленінський район: А. Г. Муравльов, О. П. Набіркіна, В. С. Пошевальников.

Нижньогірський район: М. П. Бєлих, М. Ю. Глушак, А. М. Мазун, О. З. Полун, К. К. Садовий, В. Г. Сидоренко, П. М. Тарасенко.

Первомайський район: А. С. Антоненко, Р. Ю. Валькман, Л. Ф. Вознесенська, С. А. Гут, А. І. Калоша, А. М. Нітченко, О. О. Терехов, М. М. Пугачов.

Роздоленський район: О. Г. Брюханов, М. О. Козлова, Б. Ф. Котляров, В. К. Нечаєв, М. І. Огородников.

Сакський район: С. Д. Альфов, М. С. Гончарук, Г. В. Ісаченко, А. І. Кадочников, К. П. Климакова, Г. Ф. Косовська, Є. Ф. Левченко, В. П. Помазаненко, М. С. Ставицький, А. Г. Талан, М. І. Чесноков.

Сімферопольський район: І. В. Дрожжін, С. М. Капустін, М. І. Козлов, О. О. Возвишаєва, К. В. Кузнецов, Г. В. Шишманова, М. І. Шостак.

Совєтський район: М. І. Григор'єв, Н. Ф. Григор'єва, І. М. Клоссовський, О. Ю. Куценко, В. С. Шевченко.

м. Феодосія: М. І. Жучков, І. Т. Корнилецький, С. А. Махонін, А. К. Пантелєєв, І. А. Польщиков, Л. І. Сазикіна.

Чорноморський район: В. Й. Берлізова, Л. М. Вакунов, А. І. Михайловський, Ф. Л. Панкевич.

м. Ялта: І. А. Бондар, Є. І. Борисов, Ю. К. Кобець, М. І. Кошовий, І. М. Міщенко, В. І. Пушкарьов, А. З. Симоненко, П. Т. Токар.

Матеріали з археології до нарисів і довідок опрацювали наукові співробітники Інституту археології АН УРСР Є. В. Веймарн, Т. М. Висоцька, О. І. Домбровський, Ю. Г. Колосов, Є. В. Махно, О. О. Махньова, А. О. Щепинський.

Науково-методичну допомогу в підготовці тому подавали співробітники відділу історії міст і сіл УРСР Інституту історії АН УРСР В. М. Зайцев, О. П. Лола, Д. І. Мишко, Л. В. Олійник, з питань культури — наукові співробітники Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР П. Д. Павлій та Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР О. І. Кудін.

ЗМІСТ

История городов и сел УССР

Крымская область

(На украинском языке)

Зав. редакцією «Історії міст і сіл УРСР» *В. М. Кулаковський*

Редактори: *М. П. Базилівський, І. Л. Бутич, С. І. Дмитрук, Л. М. Задунайська, Л. М. Кузьменко, В. М. Лев, С. П. Стрілкова, В. П. Титаренко, З. Г. Туранська, В. В. Чигирик* (керівник редакційної групи)
Молодший редактор *В. В. Стехун*
Літературний редактор *В. Ф. Кошик*
Бібліограф *О. П. Шовківська*
Оправа та титул художника *В. І. Юрчишина*
Художні редактори *Ю. С. Яхніс, О. М. Волковинська*
Технічний редактор *Є. М. Соколов*
Редагування карт: *І. Е. Гудим-Левкович, Н. М. Добжанська, Є. В. Мержвинський, Л. М. Чернишевич*
Коректори: *Д. Я. Хінчина, В. М. Юдіна, О. К. Яценко*

В тексті вміщено 307 ілюстрацій, 35 карт, 15 кольорових вклейок. Том здано до набору 27.IX 1973 р., підписано до друку 6.XII 1973 р. БФ 05029. Тираж 15000. Формат $84 \times 108^1/_{16}$. Фіз. друк. арк. 50,95 + 2,0 арк. вклейок. Умовн. друк. арк. 87,78. Обл.-вид. арк. 94,24.
Замовлення № 3-360. Ціна в оправі 4 крб. 60 коп.

Набрано і надруковано Харківською книжковою фабрикою ім. М. В. Фрунзе Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.